

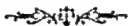
BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

વંકિમનિવંધમાલા

‘ધર્મતત્ત્વ’ તથા વાવુ વંકિમચંદ્રના

જીવનવૃત્તાંતસહિત

અનુવાદકો:-

જગજીવન કોલિદાસ પાટક-પોરબર (મહિષાસુર)

કલ્યાણજી વિગ્નસાર્થ મહેતા-મુંબઈ

ભીમજી હરજીવન મુશીલ-મદરા

અરધી કિં

502

21/1/1953

સર્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ-અખંડાનંદ

રથગ-અમદાવાદ અને મુંબઈ

આગતિ બીજી, પૂર્વમંથા પટ્ટર, પ્રત ૩૩૦૦, કુલ ૭૧૦૦

અમદાવાદમાં મુદ્રિત તા. ૧૧/૧૧/૫૨, પૃષ્ઠ ૬૫૬

વિગ્રહ ૧૨૮૧. ધંમ ૧૬૨૪

“ સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન ”

અમદાવાદ ‘ સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ’ માં
લિપ્તુઃ અખંડાનંદના પ્રમુખથી મુદ્રિત

નવી આવૃત્તિવિષે પ્રકાશકના વે વોલ

આગલી આવૃત્તિ ઝં. ૧૯૭૩માં વિવિધ અંથમાળાના પુસ્તક ૮૦-૮૧-૮૨ રૂપે નીકળ્યા પછી થોડાજ સમયમાં આ પુસ્તક મળતું બંધ પડ્યું હતું. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં આજે તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આગલી આવૃત્તિની પેઠે આમાં બે વિભાગ ન પાડતાં બધા લેખો સળંગજ અપાયા છે.

આગલી આવૃત્તિમાં બંકિમ બાણુનું નાનાં દશેક પૃષ્ઠનું જે છેક હુંકું ચરિત્ર અપાયેલું, તેના કરતાં આ આવૃત્તિમાં અપાયેલું ચરિત્ર અનેકગણા વિસ્તારવાળું તેમજ એ પુરુષની અસામાન્ય નિડરતા, ન્યાયપ્રિયતા, દયાળુતા, સત્યપ્રત્યેનો પ્રેમ, વડિલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે સદ્ગુણોને દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ તેમજ રસપ્રદ બનાવોના સમાવેશવાળું જણાશે.

એ ઉપરાંત બંકિમ બાણુના 'ધર્મતરવ' નામક એક ઉત્તમ ધાર્મિક અંથનો અનુવાદ પણ આ આવૃત્તિ સાથે ઉમેરાયેલો જણાશે. એ અંથ તેમજ ઉપર જણાવેલું ચરિત્ર, જૂદા પુસ્તક તરીકે પણ વિવિધ અંથમાળાના ૧૬૭-૬૮ માં અંકરૂપે હાલ-માંજ બહાર પડેલ છે.

આ પ્રમાણે ઉમેરો થવાથી આ પુસ્તકનું કદ આગલી આવૃત્તિ કરતાં દોઢાંધી પોણાબેગથું થયું છે. તેમજ કામળો પણ આગલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં ચઢતી જતના બને સ્વદેશી વાપરવામાં આવ્યા છે.

બંકિમચરિત્ર તો કાર્યાલયમાંજ હાથોહાથ તૈયાર કરી લેવાયેલું છે; પરંતુ 'ધર્મતરવ'ના અનુવાદક જૂદા હોવાથી આ અંથના મુખપૃષ્ઠપર અનુવાદક તરીકે તેમના સહિત ત્રણ નામ અપાયાં છે.

અંગ્રેજ વાંચી જાણનારા પાડકો થોડાજ હોય છે; તેથી આગલી આવૃત્તિમાં અંગ્રેજ લીપીમાં છપાયેલા અંગ્રેજ શબ્દો અને વાક્યોને કમી કરીને આ આવૃત્તિમાં માત્ર તેનો અનુવાદજ રહેવા દીધો છે. જ્યાં અંગ્રેજ શબ્દ રાખવા જેવું જણાયું ત્યાં પણ તે ગુજરાતીમાંજ આપેલા છે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦.

૨૧૬૧

‘ધર્મતત્ત્વ’નું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી જે મહાન સાહિત્યસેવકની કૃતિઓ અગાઉ (સં. ૧૯૭૩) માં ‘બંકિમ નિબંધમાળા’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલી, તેઓજ આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ ના મૂળ લેખક છે. તેમનું સરકારી ઉપાધિસહિત નામ “રાય બહાદુર બંકિમચંદ્ર છત્રજી (ચેટરજી) સી. આર્થ. ઇ.” હતું. અસામાન્ય સાહિત્યસેવાને લીધે જનસમુદયમાં તેઓ ‘બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ’ ના નામથી વિશેષ વિખ્યાત છે. તેમની વિદ્વત્તા જેમ અસામાન્ય અને બહુ-દેશી હતી; તેમ તેમનામાં લેખનશક્તિ અને આરિઝ્યમળ પણ અસામાન્ય હતી. સામાજિક બાબતોના તેઓ જેટલા હિંડા અભ્યાસી અને વિચારક હતા, તેટલેજ તેમને ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિશ્વાસ હિંડો હતો. દેશના સામાન્ય જનવર્ગની અનેકવિધ અવદશા અને અજ્ઞાન તેઓને જાણી ચૂક્યા હતા; તેમ શિક્ષિત લોકો પણ વિદેશી અને વિધર્મી સત્તાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિથી અંજન જમીને નાણુક તેમજ આર્યધર્મથી અજાત અને વિમુખ થતા ચાલે છે; એ પણ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. બંકિમનું દેશભક્ત હૃદય આવી સ્થિતિ જોઈને દ્રવીભૂત થાય અને હિંડા અભ્યાસ તથા લાંબા અનુભવના ક્ષણરૂપે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા કલ્યાણકારી ધાર્મિક વિચારો પોતાની કુશળ લેખિનીદ્વારા પોતાના દેશજનુઓને પહોંચાડવાને તેઓ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

‘કૃષ્ણચરિત્ર’ અને ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામક તેમના બંને ગ્રંથો એવી ઉચ્ચ ગ્રેરણા અને હિંડા ધાર્મિક અભ્યાસનુંજ પરિણામ છે. ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ માં તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મહિમા એવી અપૂર્વ રીતે દર્શાવી આપ્યો છે કે; તેવો અત્યાર સુધી ખીજ કોઈએ દર્શાવેલો જણાયો નથી. ‘ધર્મતત્ત્વ’ માં તેમણે વિશુદ્ધ પ્રભુભક્તિ તેમજ નિષ્કામ કર્મનાં હિંડા રહસ્યો ઉઠેલી ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને ઇશુખ્રિસ્તની અસામાન્ય શ્રદ્ધા, આત્મબોગ, સ્વાર્થત્યાગ, તેમજ લોકહિતાવહતા કરતાં ભારતીય પ્રજાદની યોગ્યતા એ સર્વ બાબતોમાં કેવી અનુપમ છે; તે લાંબાણુથી તેમજ અસરકારક રીતે તેમણે સમજાવ્યું છે.

બંકિમકૃત ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરીને વિશેષ પ્રચલિત થાય તેમ કરવાનો ઇરાદો અનેક વર્ષોથી છે; પરંતુ તેનો શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત અનુવાદ લાંબા સમયથી નીકળી ચૂકેલો હોવાથી એ બાબત ત્વરાથી હાથ ધરવાની કાળજી ઉપજી નથી.

આ ‘ધર્મતત્ત્વ’ નો અનુવાદ શ્રીયુત સુશીલે જે કાળજીથી તૈયાર કર્યો છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

‘અકિમનિબંધમાળા’ની પહેલી આવૃત્તિ સાથે રોયલ દરેક પૃષ્ઠનું અંચકર્તાનું જે છેક ટુંકું વૃત્તાન્ત અપાયલું; તેના કરતાં બીજી આવૃત્તિ માટે છ સાત ગણા વિસ્તારવાળું રસપ્રદ વૃત્તાન્ત યોગ્યલું હોવાથી, અને એમાં તેમની અસામાન્ય નિહરતા, ન્યાય-પ્રિયતા, દયાળુતા, સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, વડીલો પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ, વગેરે દર્શાવનારા અનેક બોધપ્રદ બનાવો વર્ણવેલા હોવાથી એ વૃત્તાંત આ ધર્મતત્ત્વની સાથે પણ જોડવામાં આવ્યું છે.

‘ધર્મતત્ત્વ’ અથવા તો કોઈ પણ અંચમાંનો એકે એક વિચાર તો સર્વ કોષને સંમત નજ થાય, પરંતુ અકિમ બાણુ જેવા સમર્થ વિદ્વાને આ અંચમાં જે ઉદ્દેશથી, જે ઢબથી અને જે શુદ્ધિમત્તાથી ધાર્મિક વિચારો ગ્રંથ્યા છે; તે જોતાં આજે તે લખાયાને ૩૬ વર્ષ થઈ જવા છતાં પણ હિંદુધર્મના અનુયાયી-ઓને માટે તેમજ શિક્ષિત યુવકવર્ગને માટે તેની એકંદરે ઉપકારકતા તો પ્રત્યેક વિચારકને સ્વીકારવીજ પડે તેમ છે.

આવું ઉપયોગી પુસ્તક મેટ તેમજ લઘુણીતરીકે પુષ્કળ ફેલાય તેવા હેતુથી તેની બેએકહજાર પ્રત વધુ છપાવી છે, અને સામટી પ્રત લેનારને તે પોણી કિંમતે અપાશે. શુદ્ધિપત્ર મુખ્ય સુધારી લીધા પછીજ દરકોઈ પુસ્તક વાંચવું ધરે.

શરત્પૂર્ણિમા. સં. ૧૯૮૦

શિશુ-અર્પણ ડાનંદ

વંકિમ વાણુની ધર્મતત્ત્વની ભૂમિકાનો અનુવાદ

પ્રસ્તાવનામાં પુસ્તક સંબંધી જે બે બોલ કહેવામાં આવે છે, તે મેં પુસ્તકની અંદર કહેલા છે. જેઓ માત્ર પ્રસ્તાવના જોઈનેજ પુસ્તક વાંચવા કે ન વાંચવાના નિર્ણય ઉપર આવે છે, તેઓ આ પુસ્તક વાંચે એવો સંભવ ધણોજ ઓછો રખાય. તેટલા સાફ ભૂમિકામાં મારે વિશેષ લખવાનું પ્રયોજન નથી.

પહેલા દશ અધ્યાયજ એક પ્રકારની ભૂમિકારૂપે છે. અનુશીલન તત્ત્વ સંબંધ-માં મુખ્ય વાત જે લખવાની છે, તે અગિયારમા પ્રકરણથી શરૂ થાય છે. પહેલા દશ અધ્યાય નીરસ અને વચ્ચે વચ્ચે કંટાળો આપે તેવા છે. એ દોષનો સ્વીકાર કરવો એજ આટલી ટુંકી ભૂમિકા લખવાનો હેતુ છે. સાતમો અધ્યાય સૌથી વધારે નીરસ છે, તેથી જે વાચકને તે અધ્યાયમાં કંટાળો આવે તેઓ તેને છોડી દેશે તો ચાલશે.

મુખ્યત્વે આ અંચ ફેળવાયેલા વાચકવર્ગને સાફ લખવામાં આચ્છો છે. તેટલા સાફ સઘળી બાબત દરેક સ્થળે ખુલાસાવાર સમજાવી નથી.

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

આ પુસ્તકમાં નામીયા બગાળી લેખક સ્વં બાણુ બકિમચંદ્ર ચેટરજીના ઉપ-
યોગી લેખો આપવામાં આવ્યા છે બકિમ બાણુને તેમની અમામાન્ય નિદક્ષતા, અદ્ભુત
લેખનશક્તિ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય, તેમજ હાર્દિક લોકહિતૈષિતાને ક્ષીધે અઘાપિ “ બગ
સાહિત્યમત્રાદ્ર” ના અનિ ગારવલર્થા ઉપનામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં આવેલા સાહિત્ય, નીતિ, ધર્મ, મમાજ, રૂઢિ, ઇતિહાસ
વગેરે જૂદા જૂદા વિષયો ઉપરના ૨૨ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત જગજીવન કાવિદાસ
પાઠકને પરિચય ‘રિવિધઅયમાળા’ ના વાચકોને પહેલીજ વાર યોગ્ય હોવા છતાં આશા
છે કે તેઓનું કાર્ય વાચકનધુઓમાં પ્રીતિપાત્ર નિવડશે

એ પછી લોકરહસ્ય, કમનાકાતનું દક્ષતર, કમનાકાતના પત્રો, તેમજ કમચ કાંતની
જુમાની, એ નામના વિષયો આવેલા હોયને તેમાં બકિમ બાણુના હાસ્ય અને કટાક્ષ-
મય-શર્તા અતિ બોધપ્રદ-નખાણોનો મમાવેશ થયેલો જણાશે આ લખાણોને બોધપ્રદ
પ્રદમનો કહીએ તોપણ ચાલે “ લોકરહસ્ય” ના દિદી અનુવાદની મમાનોચના
કરતા એક મમાનોચકે તેના વિષે આરોપેયુ કવન યોગ્ય છે કે, “વસુધાએ”
મુંદારસ જાત બહા છે.” આ લેખોના અનુવાદક શ્રીયુત કલ્યાણજી વિદ્યલભાઈ
મહેના આ અગાઉ પણ વાચકોના પરિચયમાં આવી ચૂક્યા છે આ પ્રકારના લેખોનો
અનુવાદ કરી મૂકીને ખુશીઓ તેમાં ઉતારી એ કાર્ય મગળ નથી રા. કલ્યાણજીભાઈએ
બનતો શ્રમ કરીને તેમજ દરેક વિષય યુગરાતના ચિરસ્મરણીય સાહિત્યમેવક સ્વં
રજ્યજનરામ વાવાભાઈ પાસે જોવરાની તેમના તરફની જરૂરી સૂચનાઓનો ઉપયોગ
કરીને જે કાળજીથી આ કાર્ય બજાવ્યું છે તેને માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

“ કોઈ પણ બગમ ગીતગિવાજ ઉપર આ પ્રમાણના પ્રદમનો તીક્ષ્ણ શરૂનું
કામ મારે છે બમો વર્ષપર વિવાયતમાં ‘એડીસન’ કરીને એક મેટા વિદ્વાન લેખક
યજ્ઞ મયો તેલો તે મમયના ત્યાંના મામાજિક અને નૈતિક વિચારોને તેમજ મનુ
બોના ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ બનાવવાના હેતુથી તે મમયના મામાજિક તથા જાતીય
કુવિચારોના ચિત્રો, પ્રદસનો તેમજ હુકી વાર્તાઓના રૂપમાં મધુજ કુશગતાથી ગળુ
કર્ષા દર્તા પોતાના આ પ્રકારના લખાણોથી ઇગડના મામાજિક જીવનમાં તેજે
જે પરિવર્તન કર્યું છે, તે વાત તે દેશનો ઇતિહાસ વાંચનાગઓથી અજાણી નથી
પ્રદમનદારા કોઈપણ કુરીતિનું ખરૂં ચિત્ર બેસતું એ કાર્લ મહજ નથી એને માટે
અમામાન્ય યોગ્યતાની જરૂર છે અદ્વધા જોવામાં આવે છે કે આપણા અગ્રેજી શિક્ષા-
પ્રાપ્ત યુવકો અગ્રેજી સંબધતાની અનેક કુરીતિઓથી રગાઈ જાય છે કોઈને યુજ્ઞ
મદળુ કરવાની અપેક્ષાએ તેનો અવયુજ્ઞ મદળુ કરીને બદ્ધ સહેનો હોઈને પ્રાય-
તેમજ થતુ જણાય છે. આ નવયુવકો પોતાની પ્રાચીન મર્બતને તિવાંજપિ આપીને

* આ પેરા દિદીમાં નીકળતા “ લોકરહસ્ય” ની બુધિશામાંથી અનુવાદિત છે.

અહીંની કોઈ સારી ખાખતનો પણ ત્યાંસધી સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કે જ્યાં સુધી તે ખાખત ઉપર તેમને વિદેશી વિદ્વાનોનાં પ્રમાણ ન મળે ! તેઓ પોતે પણ પ્રમાણ આપવામાં વિદેશીઓનું શરણ લેતા હોઈને તેમની વાતોને વેદવાક્ય માને છે. આવી અને બીજી કુરીતિઓ દૂર કરવા માટેજ બંકિમ બાણુએ આ પ્રકારના લેખો એડીસનના ધોરણુપર લખ્યા હતા. બંગાલીઓના સામાજિક જીવનપર આ લેખોનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી પણ આ લેખો બહુજ ઉચ્ચ ક્ષેત્રના છે. અંગ્રેજીમાં “ ગુલીવરની મુસાફરી ” અને “ રોબિન્સન ” જેમણે વાંચ્યા હશે તેઓને આ લેખો તેનાથી ઉપરના નહિજ જણાય. અંગ્રેજીમાં ઉપનાં બંને પુસ્તકોનો ધણોજ આદર છે.”

અધિક લાઘવદ વિ. સં. ૧૬૭૩

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિવિષે થોડા અભિપ્રાય

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક—“ પ્રસ્તુત પુસ્તક વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક બંને ઉપયોગિના ધરાવે છે. તે ચિવાથી દરેક પ્રતિના વાચકને રસ મળે છે અને લાભ થવા સંભવ છે. બાપા પણ સરળ અને યોગ્યસંવાળી છે; એટલે અનુવાદકોએ કાર્ય સ્તુતિપાત્ર થયું છે એમ કહેવામાં બાધ નથી.”

સરસ્વતી—“ ઇસ પુસ્તકને પ્રકાશકને બહુમત્યંદ્રે વ્યંગ સાહિત્યકા રસ ગુજરાતી બાપાકે પાકેકે કે ચૈદહલી આનેમે સુલભ કર દિયા. ખૂબ હુઆ.”

પટેલખંડુ—“ ચૂરોપની બાપા, આચારવિચાર, પહેરવેશ અને સંસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડેલા વર્ગને તેમજ અહીંનું તેજ સાચું માનનાર રૂઢિચુસ્તોને ટકોર મારીને ઠેકાણે લાવવાનો ઉપકારક પ્રયત્ન કરાયેલો છે. ઠેકડેકાણે બંકિમ બાણુનું વિશાળ અને તત્ત્વરૂપથી જ્ઞાન, દેશાભિમાન, અસૈદ્ધાંતિક વર્ણનશક્તિ, ભાષાભંડાર, મર્મચ્છટા અને અલંકાર એવાં તે તરવરી રહે છે કે લેખકને માટે દરકોઈને ઉંચું માન ઉપજાવવા સિવાય રહેતું નથી. નિષ્પક્ષપાતપણે જોનારને કબૂલ કરવું પડશે કે બંકિમ બાણુ જેવો હાસ્યરસ જમાવનાર ગુજરાતમાં હજી જન્મ્યો નથી.”

મોડનરિન્ડુ—“ બંકિમ બાણુનો હાસ્યરસ અજમ રીને આનંદ આપે છે અને ભાષાંતરમાં પણ તે રસ જળવાઈ રહ્યો છે.”

સાહિત્ય—“ દેશમાં જ્યારે નવા વિચારો ધૂમે છે, ત્યારે છેક હમણાંજ સમાપ્ત થયેલા જમાનાના મહાન લેખકોએ સામાજિક જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નો સંબંધી શું શું વિચાર્યું હતું, તે બાણુનું ઉપયોગનું છે, અને તેટલા માટે બંકિમચંદ્રના આ નબંધો વાંચી જવાથી દેશદિતના ક્ષમમાં મદદ મળશે.”

અનુક્રમણિકા

વિષય				પૃષ્ઠાંક	
વિવિધ નિબંધો	પૃષ્ઠ ૧ થી	૧૬૭
ગૌરદાસ ખાવાની લિક્ષાઓળી	૧
ભારત-કલ્પક	૧૨
લોકશિક્ષા	૨૨
મુશિક્ષિત દેશોઓ અને દેશીભાષા	૨૬
રામધન પોદ	૩૦
સંગીત	૩૬
રનેહનો ભુક્ષમ	૪૧
બાહુમળ અને વાણીમળ	૪૬
ચિત્રશુદ્ધિ	૫૮
ચંદ્રલોક	૬૪
મર્યાદાપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો	૬૮
આકાશમાં તારા કેટલા છે ?	૭૨
ગગનવિહાર	૭૬
ધૂલિ (ધૂળ)	૮૬
આર્યજાતિનું સૂક્ષ્મ સિદ્ધ	૮૮
પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ	૯૨
પૃથ્વી ઉપર માણુઓ કેટલાં વર્ષોથી વસે છે ?	૧૦૦
ગ્રાન	૧૦૭
અનુકરણ	૧૧૪
સમાનતા	૧૨૨
દ્રોણી	૧૫૨
દેશી સાહિત્યનો આદર	૧૬૧
નવીન લેખકોને થોડી સૂચના	૧૬૬
લોકરહસ્ય	પૃષ્ઠ ૧૬૮ થી	૨૨૫
વ્યાધાચાર્ય જુદાંસાંગુલ	૧૬૮
બાણ	૧૮૩
મર્દબ	૧૮૬
વસન્ત અને વિરહ	૧૮૮
સુરજગોલક	૧૯૨

રામાયણની સમાલોચના	૧૯૯
લક્ષ્મણની સમ્મનો કાવ્યે	૨૦૧
એક “ ખાસ ખબર પત્રી ” નો પત્ર	૨૦૬
વર્ષસમાલોચના	૨૧૦
હનુમદ્ગાથા-સંવાદ	૨૧૪
આગ્યકથા	૨૧૬
કમલાકાન્તનું દર્શતર	પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી	૩૦૬	
કમલાકાન્તનો પરિચય	૨૨૬
એકાંત	૨૨૭
મનુષ્યરૂપી કૃષ્ણ	૨૩૦
યુદ્ધસિદ્ધિ અથવા ઉદ્ધરદર્શન	૨૩૭
પતંગીલિંગ	૨૪૧
માર્ગ ચિત્ર	૨૪૫
એસતું વર્ષ	૨૫૨
ચાંદનીમાં	૨૫૪
વસન્તઋતુની ઠાઠિલા...	૨૬૪
ઓઝોનું રૂપ	૨૬૬
કૃષ્ણનો વિવાહ	૨૭૭
જગતરૂપી અન્નર	૨૮૦
મારો દુર્ગોત્સવ	૨૮૭
એક ગીત	૨૯૦
ખિલાડી	૨૯૮
દીકણી	૩૦૨
કમલાકાન્તના પત્રો	પૃષ્ઠ ૩૦૭ થી	૩૨૫	
પત્ર ૧ લો-શું લખું ?	૩૦૭
પત્ર ૨ જો-પોલિટિક્સ...	૩૧૧
પત્ર ૩ જો-ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ	૩૧૪
પત્ર ૪ ચો-ધડપણની વાતો	૩૧૮
પત્ર ૫ ચો-કમલાકાન્તની વિદાય	૩૨૫
કમલાકાન્તની જીવ્યાની	પૃષ્ઠ ૩૨૭ થી	૩૩૮	
બાપુ બંધિમત્તદ્રવું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત	પૃષ્ઠ ૧ થી	૪૮	
ધર્મતત્ત્વ...	પૃષ્ઠ ૧ થી	૧૮૭	
૧ લો-દુઃખ એટલે શું ?	૧	

૨	જો—સુખ એટલે શું ?	૫
૩	જો—ધર્મ એટલે શું ?	૧૧
૪	જો—મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૧૭
૫	જો—અનુશીલન	૨૮
૬	જો—સામંજસ્ય	૩૨
૭	જો—સામંજસ્ય અને સુખ	૩૭
૮	જો—શારીરકવૃત્તિ	૫૫
૯	જો—જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ	૬૬
૧૦	જો—મનુષ્યભક્તિ	૭૨
૧૧	જો—ધર્મરભક્તિ	૮૨
૧૨	જો—ધર્મરભક્તિ—શાહિસ્થ	૯૦
૧૩	જો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ	૯૪
૧૪	જો—ભગવદ્ગીતા—કર્મયોગ	૯૬
૧૫	જો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન	૧૦૦
૧૬	જો—ભગવદ્ગીતાનો મંન્યામ	૧૦૪
૧૭	જો—ભક્તિ—ધ્યાન—વિજ્ઞાનાદિ	૧૦૮
૧૮	જો—ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ	૧૧૧
૧૯	જો—ધર્મરભક્તિ—વિધ્યપુરાણ	૧૧૫
૨૦	જો—ભક્તિનું સાધન	૧૨૯
૨૧	જો—પ્રીતિ	૧૩૭
૨૨	જો—આત્મપ્રીતિ	૧૪૭
૨૩	જો—સ્વજનપ્રીતિ	૧૫૫
૨૪	જો—સ્વદેશપ્રીતિ	૧૬૪
૨૫	જો—પશુપ્રીતિ	૧૬૮
૨૬	જો—દયા	૧૭૦
૨૭	જો—ચિત્તરંજની વૃત્તિ	૧૭૭
૨૮	જો—ઉપસંહાર	૧૮૪

વંકિમનિવંધમાઝાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૧૫	ખાવાજી	ખાવાજી
૧૫	૧૩	હિંદન	હિંદના
૨૯	૨૮	સા	સૌ
૩૦	૨	ચાજકો	ચોજકો
૪૭	૧૪	ભારતને	ભરતને
૫૩	૭	અધિકાર	(અધિકાર)
૫૯	૨૮	હાનિ	હાનિ
૬૩	૪	નિયમથી	નિયમથી
૬૬	૧૧	મુકાબલે	મુકાબલે
૮૨	૧૯	અધી	અધી
૯૫	૧૨	પગલે પગલે	પગલે
૧૦૨	૨૫	સહેલી	પહેલી
૧૦૩	૭	આવણી	આવેલી
૧૩૨	૪	બળવાવાળાઓ	બળવાળાઓ
૧૩૨	૧૫	(લી	“ ધી
૧૩૨	૧૫	સોશીયલ	સોશીયલ ”
૧૩૩	૨૪	સા	સૌ
૧૫૧	૧૭	અથે	અને
૧૬૮	૧		લોકરહસ્ય
૨૦૫	૧૦	અત્રિપાત	અત્રિપાત
૨૧૦	૧૭	પાપ	પોપ
૨૧૫	૩૦	પ્રસન્નતા	પ્રસન્નતા
૨૨૩	૨૫	પડ્યાતિ	પડ્યાતિ
૨૨૪	૩૧	જૂજી	જૂજી
૨૩૪	૧૮	મોટા	મોટા
૨૩૯	૧૨	મહાત્કર્યો	મહાત્કર્યો
૨૪૦	૧૭	ઉદરપૂર્તિ	ઉદરપૂર્તિ
૨૪૪	૮	- +	*
૨૪૪	૨૫	+	*

૨૫૬	૨	પાત્રના	પૌત્રના
"	૩	દાહિત્ર	દૌહિત્ર
૨૬૦	૧૬	કથુ	કર્થુ
૨૬૦	૧૬	બાદ્	બૌદ્
૨૬૩	૧	વસતતઙ્કુ કોકીલા	ચાંદનીમા
૨૬૧	૩૦	આવોરે	આવો આવોરે
૩૦૬	૬	મથી	મળી
૩૦૭	૯	તીથયાત્રાએ	તીર્થ યાત્રાએ
૩૧૨	૨૪	મે	મેા
૩૩૫	૩૧	કુતુહલ	કુતુહલ

ધર્મતત્ત્વનું શુદ્ધિપત્ર

પ્રથ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	હોય	હાય
૪	૧૧	અધમની	અધર્મની
૩૯	૨૯	નિહર્વામથી	નિર્વાહમાથી
૪૭	૨૬	પરકાળે	પરકાળ
૪૮	૧૭	સ્વાંગીન	સર્વાંગીન
૫૫	૧૩	સ	સા
૭૧	૧૫	શન	દેશના
૭૭	૨૯	બાદના	બૌદના
૮૮	૧૪	કરશે	કરશેા
૯૪	૨૧	મ	એમ
૧૧૨	૧૩	એટનાજ	એટલાજ
૧૧૫	૪	ભક્તિવાન	ભક્તિવાદ
૧૨૮	૧૬	પછીની ત્રણ બાળબોધી પકિતઓજ માત્ર દીપણીરૂપે છે, માટે તેનેજ પૃષ્ઠને છેડે મૂકીને દીપણીતરીકે વાચવી, અને એની નીચે જે ગુજરાતી લીખીએ છે તે ચાલુ લખાણ તરીકે સમજવી.	
૧૩૨	૧૪	કહેવાથી	કરવાથી
૧૪૬	૧૭	વના	વિના
૧૫૫	૨૫	ચોાતાની	ચોતાની

વાવુ બંકિમચંદ્રનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત*

બંગાળના ચોવીસ પરગણા જીલ્લામાં ગંગાકિનારે આવેલા 'કાટાલપાડા' નામે ગામમાં અનેક ગ્રંથરતોના લેખક બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનો જન્મ ૬૦ સં ૧૮૩૮ ના જુનની ૨૭ મીએ થયો હતો. બંકિમનાં માતાજી શરીરે બહુજ સ્મૃણ, રંગે કાળાં, મધુરભાષી, દયાળુ અને ચાંત સ્વભાવનાં હતાં. બંકિમના પિતા યાદવચંદ્ર તપાવેલા સુવર્ણના જેવા રંગના, ઉંચા, પ્રતિભાશાળી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, ઉદાર અને તેજસ્વી પુરુષ હતા.

બાલ્ય વયમાં બંકિમ બાણુનું 'શરીર ઘણે ભાગે બિમાર રહેતું હતું; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ તો પહેલેથીજ બહુ તીક્ષ્ણ હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે તેમને વિદ્યાભ્યાસનો પ્રારંભ કરાવાયો, અને બાલક બંકિમે પહેલેજ દહાડે કક્ષાના બધા અક્ષરો શીખી લીધા. સાતમે વર્ષે તેમને મેદિનીપુરની જીલ્લા સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે સમયે તેમના પિતા ત્યાંના ડેપુટી કલેક્ટર થયા હતા. એ વર્ગમાં બંકિમ હમેશાં પહેલે નંબરે રહેતા. તેમના અનુપમ ગુણો જોઈ શિક્ષકોને સાનંદકર્તા થતું.

બાર વર્ષની ઉંમરે બંકિમ બાણુએ હુગલી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ તે હમેશાં પોતાના વર્ગમાં ઉંચે નંબરેજ રહેતા. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ તેમનામાં જ્ઞાન-તૃષ્ણા એટલી બલવાન હતી કે માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકોના વાંચનથીજ તેમને તૃપ્તિ થતી નહિ. કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી તે વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચ્યા કરતા. પરીક્ષાનો સમય નજીક આવે ત્યારેજ માત્ર શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો લક્ષ્ય દષ્ટને વાંચી જતા, કે જેથી પોતાનો ઉપરનો નંબર ખોલો પડે નહિ. હુગલી કૉલેજમાંથી તેમણે સિનિયર સ્કોલરશીપની પરીક્ષા પસાર કરી અને પછી કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કૉલેજમાં કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ સમયે એટલે કે ૪૬ સં. ૧૮૫૨ માં બી. એ. ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. આથી બંકિમ બાણુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઉંચો મૂકી બી. એ. બનવાની તૈયારી કરવા માંડી. માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે અને બેજ મહિનાના પરિશ્રમે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે સમયના બંગાળના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર મિ. હોલીડેએ બંકિમ બાણુના ગુણો જોઈ તેમને તરતજ ૩૦ માજીસ્ટ્રેટના હોદ્દા ઉપર નિમ્ણા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાથીજ બંકિમચંદ્રના હૃદયમાં સાહિત્યસેવાનો પવિત્ર ભાવ અંકુ-

* સુવિખ્યાત 'સરસ્વતી'માં આવેલા પડિત બાલદત્ત પાંડેયના લેખ ઉપરથી તેમજ કવિરત્ન રૂપનારાયણ પાંડેયરચિત ગંગા પુસ્તકમાળાના ૧૫ મા પુષ્પ "બંકિમચંદ્ર ચટ્ટો" ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. સંપાદક

રિત થયો હતો. તે સમયે નીકળતા “સંવાદ પ્રભાકર” અને “સાધુરંજન” નામનાં પત્રોમાં તે પોતાના લેખો તથા કવિતાઓ મોકલતા; અને તેમાં તે પ્રકટ થતાં. તેમને પત્રના સંપાદક બનવાની ઘણીજ અભિલાષા હતી; પરંતુ સરકારી હોદ્દો અન્યાસે પ્રાપ્ત થયો એટલે તેના અસ્વીકાર કરવો એ ચોખ્ખા લાગ્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેવળ વીસ વર્ષની કાચી ઉંમરમાંજ બંકિમચંદ્ર કર્મક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. સરકારી કામમાં નિરંતર જોડાઈ રહેવા છતાં પણ તેમનો વિદ્યાભ્યાસજ તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિજ પામતો હતો. સરકારી કામકાજમાંથી તેમને જે કાંઈ અવકાશ મળતો તેમાં તે સાહિત્યસેવા કરતા. જ્યારે તે અંગ્રેજ સ્કૂલમાં ભણતો હતા ત્યારે પણ કોલેજના અભ્યાસ સાથે સાથે તેમણે મુખ્યાવખોધવ્યાકરણ તથા કેટલાક કાવ્યમંથોનો અભ્યાસ કરેલો હતો.

બંકિમની કિશોરાવસ્થા બહુ સુખમાં ગઈ હતી. સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, બધો વખત તે પુસ્તકો વાંચવામાંજ મગ્ન રહેતા. તેમણે હરબુવાવસ્થામાં તેમના એક સહાધ્યાયીને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આ જગતમાં બીજા કોઈપણ કામથી નથી મળતો.” એ પછી જુવાનીના અંતિમ ભાગમાં, બહેરામપુરમાં રહેતી વખતે, એક વાર બંકિમે મુનસફ નફર બાણને કહ્યું હતું કે “મને પુસ્તક લખવામાં જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.”

તેમનો પહેલો વિવાહ અગ્રિયાર વર્ષની ઉંમરે થયો હતો; પરંતુ પાંચ છ વર્ષ પછી તેમનાં પહેલાંનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. બહુજ તપાસ કર્યા પછી એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાનો બીજો વિવાહ, એક રૂપદાવણવધાણી વિદુષી કન્યાની સાથે કર્યો હતો. તેનાપર તેમને ધણો પ્રેમ હતો; અને તેને પોતાનો ‘નીતિશુર’ તથા ‘ધર્મશુર’ માનતા. એ પત્નીથી તેમને પોતાનું ચારિત્ર્ય ખીલવવામાં તથા ઉચ્ચ કર્તવ્યો બજાવવામાં સહાય મળી હતી; અને ત્યારથી તે સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બન્યા હતા. તેમનાં પુસ્તકોમાં એ વાતો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે, “ઊંઝો એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દેવી મૂર્તિઓ.”

બંકિમે અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ દેશપ્રસિદ્ધ શિક્ષક ઇશાનચંદ્ર બદોપાધ્યાય પાસે હુગલી કોલેજમાં કર્યો હતો અને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ કોઈ ભટપદ્મીનિવાસી પંડિત પાસેથી લીધું હતું. સન ૧૮૫૩ થી ચાર વર્ષ સુધી તેમની પાસે બંકિમ બાળુ વ્યાકરણ અને સાહિત્ય શીખ્યા હતા, તથા એટલાજ સમયમાં દસ વર્ષનો અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યો હતો.

બંકિમે સોળ વર્ષની ઉંમર પછી કવિતા લખવાનું છોડી દીધું હતું. ત્યાર બાદ સાંભળ્યું છે કે કવિવર ઇશ્વરચંદ્ર ગુપ્તે (જેમનાં પ્રભાકર પત્રમાં ઘણું ભાગે બંકિમચંદ્ર

લખતા હતા) એક દિવસ બંકિમ બાળુને કહ્યું હતું કે “તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે; પણ તમે કવિતા ન લખતાં મઘજ લખ્યાં કરો.”

ધંશ્વરચંદ્રે બંકિમને ક્યારે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની ખબર નથી. ગમે તે વખતે આપ્યો હોય, પરંતુ બંકિમે તે માથે ચઢાવ્યો હતો. બંકિમચંદ્ર હમેશાં ધંશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ચરુદ્રાલ્ય ગણતા હતા. પોતાના મૃત્યુ પહેલાં એ ત્રણ વર્ષ ઉપર બંકિમ બાળુ ‘કાંચરા પાઝ’ ગામમાં ધંશ્વરબાળુને ઘેર ગયા હતા. ત્યાં ધંશ્વરચંદ્રનાં સગાંવહાલાં પાસે બેસીને તેમણે બહુ વાર સુધી વ્યાસુ વહાળ્યાં હતાં. બંકિમ બાળુ બીજી વાર પણ કવિનો તે આશ્રમ જોવા ગયા હતા. તે વખતે તેઓ ધંશ્વરચંદ્ર ગુપ્તનું જીવનચરિત્ર લખતા હતા.

હુગલીમાં છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ બંકિમે હુગલી કોલેજ છોડી ન હતી. એ સમયે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ સમયે અશાંતિ ફેલાઈ ચૂકી હતી. ૧૮૫૭ ના બળવાની આગ બારકપુર અને બહેરામપુરમાં પણ સળગી ઉઠી હતી. મદ્રાસ અને અવધ એ આગમાં લાકડાં નાખતાં હતાં. દિલ્હી અને કાનપુર પણ એ આગજથી બચ્યાં ન હતાં.

બંગાળીઓ એ આગ સળગાવીને દૂર ખસી ગયા હતા—આથે ઉભા રહીને પશ્ચિમ-આકાશમાં અગ્નિનું ભયાનક રક્તવર્ણુ ચિત્ર જોઈ રહ્યા હતા. મોગલોની આશા પુનઃ તાજી થઈ હતી; અને મરાઠા વેર વાળવાને મંથી રહ્યા હતા.

સિપાઇઓના બળવાની આગ આ પ્રમાણે ચારે બાજુ સળગી ઉઠી તે વખતે હુગલી પાસેના ‘ચંચુડા’ રથાનમાં માર્શલ લૉ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ચંચુડામાં એક ‘દોષલે’કર’—ગોરાઓની પલટણુ રહેલી હતી. ત્યાં એક ઘાટ પણ છે. તેને ખારિકના ઘાટ કહે છે.

બંકિમચંદ્ર એક દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાં તેમના નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રને લઈને એજ ઘાટમાં ઉતર્યા. તેઓ નાટક જોવા જતા હતા. ચંચુડાના એક ધનવાન પુરુષે એક નાટકશાળા ઉભી કરી હતી. બંકિમચંદ્ર સિવાય કોટાલપાઝનાં અનેક માણસોને પણ નાટક જોવા જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બધાય ભલા અને શિક્ષિત પુરુષો હતા.

બંકિમ બાળુ તેમના નાના ભાઈને લઈને એજ નાનકડી હોડીમાં ગયા હતા. પૂર્ણબાળુ બંકિમ બાળુથી ત્રણચાર વર્ષ નાના હતા. ખારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષનું ઘર પાસે ન હતું. બીજા ઘાટ-ઘંટા ઘાટથી પાસે હતું. બંકિમચંદ્ર જરા ફરવાના ઇરાદાથી ખારિકના ઘાટેજ ઉતર્યા. નજીકના ‘કોટાલપાઝ’થી આવેલા બીજા લોકો બીજી હોડીમાં હતા. તેમની હોડી ઘંટાઘાટ પાસે જઈને ઉભી રહી.

ખારિકના ઘાટથી તે ધનવાન પુરુષના ઘર સુધી જે રસ્તો જંગાને દિનારે દિનારે જતો હતો તેજ રમણીય માર્ગે બંકિમ બાળુ હોડીમાંથી ઉતરીને

રસ્તાને કિનારે-ગંગાની તરફ વાસિનેા કઠેરા બનાવેલો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ચાલતા પશુ હતા. થોડે દૂર ગયા પછી તેમણે જોયું કે કેટલાક લશ્કરી અમલદારો રસ્તાને કિનારે ધાસપર બેઠા હતા. તેમની સાથે બે એક ફૂતરા પશુ હતા. એક ફૂતરાએ પૂર્ણચંદ્રનો પીછો પકડ્યો. ફૂતરાની ટેવ હોય છે કે જે કડે છે તેનાપર તે વધારે હુમલો કરે છે. ફૂતરાને જોઈ પૂર્ણ બાપુ બીન્ના અને તેથી ફૂતરા વધારે પાછળ પડ્યો.

ફૂતરાનો ગોરા માલિક એ બનાવથી રાજી થઈને ઉલટો તે ફૂતરાને ઉત્સાહિત કરવા લાગ્યો. ફૂતરા વધારે ઉત્સાહિત થઈને દોડ્યો અને પૂર્ણ બાપુની લગેલગ પહોંચી ગયો. પૂર્ણ બાપુ બીન્ને ઉપાય ન હોવાથી રસ્તાના ચાલતા ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

બંધિયંદ્રનું ધ્યાન પ્રથમ આ બાબત તરફ ખેંચાયું ન હતું. તેઓ બીજા બાપુ ગંગાની શોલા જોતા જોતા ચાલ્યા જતા હતા. એકએક તેમણે પાછળ ફરીને જોયું તો ફૂતરાને પૂર્ણબાપુ પર હુમલો કરવાને ઉત્તર થયેલો જોયો. બંધિયંદ્ર બાપુનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેમણે ક્રોધપૂર્વક સાહેબો તરફ જોઈને કહ્યું “સાચેજ ગમ્મત તો સારી કરી ! તમને શરમ નથી આવતી ?” બંધિયંદ્રે એટલા તેજપૂર્વક આ વાક્યો કહ્યાં કે સાહેબે શરમાઈ જઈને તરતજ ફૂતરાને બોલાવી લીધો.

રાત્રે નાટક પૂરું થતાં મોડું થઈ ગયું. કાંટાલપાડાથી જે લોહો ગયા હતા તેઓ બધા સાથે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તે ટોળામાં બંધિયંદ્રનું પશુ હતા. પહેલાં કહી ગયા છીએ કે તે વખતે ચંચુડમાં માર્શલ્લો ચાલુ હતો. આ યુદ્ધના કાયદા અનુસાર ચંચુડની હદની અંદર રાતના નવ વાગ્યા બાદ જો કોઈ બહાર રસ્તાપર નીકળે તો પહેરાપર ઉભેલો ગોરો તેને ગોળી મારી શકતો હતો. ધંટાધાટ ઉપરના પહેરા પર બે ગોરા ઉભા રહ્યા હતા. કાંટાલપાડાના લોહીયું ટોળું જોયું ધંટાધાટ પાસે પહોંચ્યું કે તરતજ અધિકારમાંથી બહાર આવીને એક ગોરાએ આગલા ગૃહસ્થની છાતી ઉપર સંગીન ધરી. બધા ગૃહસ્થો આનંદપૂર્વક નાટકની વાતો કરતા કરતા ઘેર જતા હતા. સામે આ વિપતિ આવેલી જોઈને તેઓ ગલરાઈ ઉઠ્યા. બંધિયંદ્ર થોડા પાછળ હતા. બધાને ઉભા રહેવા જોઈને તેઓ આગળ ગયા. જોયું તો એક ગોરો હાથમાં બહુકલધને રસ્તો ચોકીને ઉભો છે અને બીન્ને ગોરો આગળના લશ્ચા માણસની છાતીપર સંગીન રાખીને અગ્રેજીમાં કંધક પૂછી રહ્યો છે ! તે વખતે બંધિયંદ્ર બાપુને માર્શલ્લોનો ખ્યાલ આવી ગયો. તેમણે નિચાઈ “કે આ વિધાન અનુસાર ગોરો તે બધાની પશુ હત્યા કરી શકે તેમ છે. એટલે આગળ ઉભેલા મૂંજતા ગૃહસ્થને કાઢીને ખુદ બંધિયંદ્ર તે ગોરાની સામે ઉભા રહ્યા અને શાંત સંયમ પૂર્ણ ભાષામાં ગોરાને સમજાવી દીધું કે અમે બધા માણસો ગંગાને પેલે પારથી અહીં નાટક જોવા આવ્યા હતા. ગોરાએ કહ્યું— “હું તે કવી રીતે જાણું ?” બંધિયંદ્રે જવાબ આપ્યો “તમે જલ્દીમાં જોઈને પૂછજો. તે પશુ ત્યાં હાજર હતા.”

ગોરાએ કહ્યું—“હું તમારું કહેવું સાચું માનું છું. તમે તરતજ ચાલ્યા જાઓ.”

ગોરા રસ્તા હોડીને આધો ખસી ગયો. ધૂણ રહેલા ગામના બધા માણસો વડોળાઆની પેઠે મગાતટ તરફ દોડ્યા; પરંતુ ઘાટપર પણ મહા વિપત્તિ દેખાઈ ! ત્યાં હોડી મળે નહિ ! ગોરા તો “ચાલ્યા જાઓ” કહીને છૂટો થયો; પણ બધા હવે જાણ કેવી રીતે ? તરીને જવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. જમીન ઉપર ગોરાએનોડર, અને પાણીમાં જળજંતુઓનો ભય ! કોઈ કોઈએ તો જળનેજ વધારે સજામતીમંથું ગણીને કપડાં સંકેશવા માંડ્યાં. ત્યારે બંધિમ તેમને એમ કરતા રોડીને પાસેના કોલેજ ઘાટમાં લઈ ગયા. બંધિમે તે ઘાટ ઉપરથી ચાંદનીમાં જોયું કે મામે રેતીમાં બે હોડીઓ બાધેલી છે. જૂમ પાડીને માછીઓને બોલાવવાની પણ કોઈનામાં હિમત રહી નહોતી. બંધિમે માછીઓને જૂમ મારી, તેઓ અબ્યા અને બીધેલા તથા ચાકેલા માણસોને હોડીમાં બેસાડીને પેસે પાર લઈ ગયા.

બંધિમયંદ્ર કિશોર અવસ્થામાં અને જુવાનીની શરૂઆતમાં શરીરે દુર્બળ હતા; પરંતુ મનોબળમાં સાહસિક હતા. નહેરકિનારાના જોખમી રસ્તાઓમાં સંખ્ય કાળ પછી જવાનું કોઈ સાહસ કરી શકતું ન હતું; કેમકે ત્યાં સાપ, સિંચાળ, વગેરે બહુ હતા; પણ કોઈ કોઈ દિવસ બંધિમયંદ્ર સંખ્યાકળ ચઢ ગયા પછી એકલાજ આ રસ્તેથી ઘેર આવતા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં ભયનું નામનિશાન પણ નહોતું જાણ્યું.

મોઢાવરયામાં બહેરામપુરમાં રહેતા ત્યારે પણ બંધિમે પોતાના અપૂર્વ તેજનો પરિચય કરાવ્યો હતો. તેની હકીકત પણ નીચે પ્રમાણે છે બંધિમને અને એક સાહેબને ઝગડો થયો હતો. સાહેબ પણ કોઈ રેંછરેંછ જેવો ન હતો. તેનું નામ કર્નલ કહિન હતું. તે વખતે બહેરામપુરમાં લશ્કરની છાવણી હોમને અનેક ગોરાઓ ત્યાં રહેતા હતા. કર્નલ સાહેબ તે સેનાના સંચાલક અર્થાત્ કમાન્ડીંગ ઓફિસર હતા.

ઝગડો ભારે હોવા છતાં તેનું કારણ એટલું ભારે ન હતું. ગોરાએ જો બરાકોમાં રહેતા હતા તેની મામે એક મેદાન હતું. તે મેદાન વચ્ચે થઇને એક નાનીશી પગકંઠી જતી હતી. બંધિમ બાણ એજ રસ્તે થઇને રોજ કચેરીમાં જતા આવતા હતા. કોઈ વાર ચાલતા જતા તો કોઈ વાર પાલખીમાં જતા હતા. બીજા લોકો પણ આ રસ્તેથી અવગળ કરતા હતા. બીજો પણ એક રસ્તો શહેરમાં જતો હતો; પણ ત્યાંથી બહુ દૂરીને જતું પડતું તેથી તે બરાકો આગળ થઇનેજ બધા લોકો આવગળ કરતા હતા. આથી એ તરફની ગોરા લોકોને ઘીડ થતી હતી.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બંધિમયંદ્ર પાલખીમાં બેસીને કચેરીમાંથી આ રસ્તે થઇને ઘેર આવતા હતા. બોમ્બો આ રસ્તેથી ચાલ્યા. પાલખીનું એક બારણું ખંધ હતું. પાલખી જ્યારે અરધે રસ્તે પહોંચી ત્યારે તેના ખંધ બારણા ઉપર કોઈએ નેરથી હાથ માર્યો. બંધિમ તરતજ પાલખીનું બારણું ઉઘાડીને બહાર ફરી

પડ્યા. જ્યુ તો સામે એક હોવા શરીરવાળો સાહેબ બહાર ઉભો છે અને થોડે દૂર ફેટલાક સાહેબ લોકો ક્રિકેટ રમતા હતા. બંદિમ બાણી ગયા કે પાસે ઉભેલા સાહેબે જ પાલખીના બારણાપર હાથ માર્યો છે. બંદિમયંદ્ર કર્નલ સાહેબને ઓળખતા હતા કે નહિ તેની ખબર નથી. બંદિમે પાલખીની ગહાર આવતાં કોધપૂર્વક સાહેબને કહ્યું—“હુ ધે ડેવીલ યુ આર ?” અર્થાત્ હે ફુલ્ટ તું કેણુ છે ?

સાહેબે કંઈ જવાબ ન આપતાં બંદિમનો હાથ પકડીને જોરથી તેમને ધસો માર્યો. પછી બંદિમ બાળુ બીજા જે સાહેબો રમતા હતા તેમનાં તરફ ગયા. તેમની પાસે જઈને જોયું તો એ ત્રણ સાહેબ તો તેમના ઓળખીતાજ હતા. તેઓમાં એક ન્યાયાધીશ બેનધિજ સાહેબ પણ હતા. બંદિમે ન્યાયાધીશ સાહેબને પૂછ્યું—“એલે માથુસ મારો સાથે કેવી રીતે વત્યો છે તે તમ જોયું ?”

સાહેબે કહ્યું—“બાળુજી ! હું દુકા દરિવાળો છું; મેં કશું જ જોયું નથી.

તે સાથેજ ઓછું જોઈ ચકતા હતા. લગવાન જાણે તે બંદિમને ઓળખી શક્યા હતા કે નહિ; પણ પાછળથી તેમણે અને કર્નલ ક્લિને કહ્યું ‘હવ’ કે તેઓ તે વખતે બંદિમયંદ્રને ઓળખી શક્યા ન હતા.

બંદિમ બાળુ ન્યાયાધીશ બેનધિજ સાહેબ પાસેથી બીજા સાહેબો પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે આપ લોકોએ કંઈ જોયું છે કે નહિ ?

તેમણે પણ કહ્યું—“અમે કશું જોયું નથી.”

ત્યારે “ડીક છે, અદાલતમાં બા પ્રમાણેજ કહેજો.” એમ કહીને કોધ અને ક્ષોભથી અધીર થયેલા બંદિમયંદ્ર ઘેર આવ્યા.

બીજે દિવસે ફોજદારી અદાલતમાં બંદિમે કર્નલ સાહેબના નામ ઉપર ફરિયાદ નોંધાવી. વિચારક મેજસ્ટ્રેટ ન્યાયનિષ્ઠ અને બંદિમના શુભોને જાણવાવાળા હતા. કર્નલ સાહેબ ઉપર કાર્ટનો સમન નીકળ્યો.

ગામના લોકો ઉપલા બનાવથી કર્નલ વિરુદ્ધ એટલા ઉત્કેરાઈ ગયા હતા કે સાહેબને પોતાની ગાડીનાં બારણાં બંધ રાખી સંતાપને અદાલતમાં જવું પડ્યું હતું. સાંભળ્યું છે કે તેમ છતાં પણ સાહેબની ગાડી ઉપર કંકરા ફેંકવામાં આવ્યા હતા.

સાહેબ આવીને આરોપીના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા. મુકદ્દમો જોવાને માટે આખા શહેરના લોકો તૂટી પડ્યા હતા. એક બંગાળીએ સાહેબ ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, તે પણ એમને તેવા સાહેબ ઉપર નહિ પણ એક લશ્કરી અમલદાર-કર્નલના ઉપર ! તે જમાનામાં આવું દરમ વિચિત્ર હતું—અદ્યત્ન હતું. આશ્ચર્યથી નુકિત થયેલા નગરવાસીઓ આ અદ્યત્નપૂર્વ મુકદ્દમો ફેંસલો જોવાને માટે અદાલતમાં એકઠા થયા હતા. કેઈ કેપ્ટુરી બંદિમયંદ્રને, કેઈ કર્નલ સાહેબને અને કેઈ ન્યાયાધીશને જોવા આવ્યા હતા. વડીલ, સુખચાર અધિકારીઓ વગેરે બધાય પોતપોતાનું કામ છોડીને મુકદ્દમો જોવા આવ્યા.

હતા, અને અદાલતનું મકાન ખિયોખીય ભરાઈ ગયું હતું.

આ મુર્દમામાં બીજી પણ એક વિશેષતા હતી. બહેરામપુરમાં તે વખતે લગભગ દેહસો વડીલ અને મુખત્યાર હતા. એ બધા વડીલ અને મુખત્યાર આપોઆપ બંકિમચંદ્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા ! બધાએ જ બંકિમચંદ્રના વકિલાતનામા ઉપર સહી કરી મોકલી ! આથી કર્નલ સાહેબ ભારે મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તેઓ જે વડીલ પાસે જતા તે કહેતો કે—“ હું બંકિમ બાપુનો પક્ષ લઈ ચૂક્યો છું.” અને તે વડીલોને રહેવા દહને મુખત્યારો પાસે ગયા તો ત્યાં પણ તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. કોઈ પણ મુખત્યાર બંકિમવિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને રાજી ન જણાયો.

હવે તો કર્નલ સાહેબ બહુજ ડર્યા. સરકારની પણ આંખ ઉઘડી. કમિશ્નર સાહેબ સુદ્ધાંતું આસન ડોલવા લાગ્યું. સાહેબ લોકોની મંડળીમાં ગભરાટ છવાઈ ગયો. તે વખતે બહેરામપુરમાં અનેક અંગ્રેજ રહેતા હતા. મુર્દમો જેથી લેવા માટે કમિશ્નર સાહેબ પણ બંકિમ બાપુને વિનંતિ ન કરી શક્યા. તેમણે અને બીજા સાહેબોએ બેનલિજ સાહેબ દ્વારાજ તેમ કરવાને કહ્યું.

બેનલિજ સાહેબ એક સારા ન્યાયાધીશ અને ઉદાર અંગ્રેજ હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે બેનલિજ સાહેબ બહેરામપુરમાંજ રહેતા હતા. તેઓ બંકિમના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતા. સાહેબોએ જાણે ન્યારે તે મને ઘેરી લીધા ત્યારે તેમણે કહ્યું—“ કર્નલ કહિને બંકિમ બાપુનું અપમાન કર્યું છે; માટે જો તેઓ બંકિમ બાપુની માફી માગવાનું કબૂલ કરે તોજ હું વચ્ચે પડીને રાજીનામું અપાવવાની કોશિશ કરી શકું.”

કહિને તેજ વખતે માફી માગવાનું કબૂલ કરી દીધું. બેનલિજ સાહેબે બહુ પ્રયત્નપૂર્વક, બંકિમને મનાવીને મુર્દમો પાછા બેંચાવી લીધો. કર્નલ સાહેબે સુધી અદાલતમાં બંકિમબાપુની માફી માગતાં કહ્યું કે—“ બંકિમ બાપુ ! તમારો જે હાથ પકડીને મેં તમને બળભેરીથી પાછા હકાળ્યા હતા, તેજ હાથ પકડીને હું અત્યારે તમારી પાસે ક્ષમા માગું છું.”

૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં બંકિમ બાપુની બદલી પાંચમી ઈસ્ટીના મેજસ્ટ્રેટ તરીકે ‘ખુલના’માં થઈ હતી ખુલના શહેર તે સમયે યશોદર જીલ્લાના તાબાનો એક કસબો ગણાતું હતું. બેનલિજ સાહેબ તે વખતે યશોદરના જિલ્લામેજસ્ટ્રેટ હતા. મી. બેનલિજ સાથે અહીંજ પહેલવહેલો બંકિમચંદ્રને પરિચય થયો હતો અને એ પરિચય બહેરામપુરમાં થયેલી ઉપથી કર્નલ કહિનવાળી ઘટના પછી મિતતાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો.

ખુલનામાં આવીને પણ બંકિમને ઘેર અરાજકતા સામે થવું પડ્યું હતું. એક બાલુ ગળાની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો અત્યાચાર હતો અને બીજા બાપુ ચોરલંડાગ-ઓનો લાપકર ઉપદ્રવ હતો. ગળાવાળા સાહેબોને રાજી રાખતાં રાખતાં સરકાર પણ હેરાન થઈ ગઈ હતી. એ ગળાવાળા સાહેબો જમીનદાર પણ નોવા તેવા ન હતા.

રૂઢિનગરના દિલ્લ સહાયને તથા લાખ વીધા જમીન હતી ।

બંકિમચંદ્ર સાથેના ગળાવાળા સાહેબોના ઝગડા મમજવવા માટે અહીં કેટલીક અપ્રાસંગિક વાતોનો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો પડે. ગળાવાળા સાહેબોનું જોર કેટલું વધુ હતું તે જણવા સિવાય વાચકચર્ચા આ વાત નહિ જાણી શકે કે તે સાહેબોને દમાવવામાં-તેમના અત્યાચાર મહાદેવમાં-બંકિમચંદ્રને કેટલું હેરાન થતું પડ્યું હતું.

આ બધા જમીનદાર ગળાવાળા સાહેબોએ સન ૧૮૬૧ ની આખરમાં સરકાર પાસે સુકડાંમાં રજુ કર્યો કે જોસાર અને નદિયા જીલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવાનું બંધ કરી દીધું છે. સાથે સરકારને તે મહેસુલ વસુલ કરવાનો હુકમ કરવા માટે પૃથ્વી અરજ કરવામાં આવી. કિંદી સરકારનું આમન ડાલવા લાગ્યું. તેણે ન્યાયાધીશ મોરિસ અને મૉન્ટગોમેરી પાસે કમિશનર તરીકે નીમીને તપાસ કરવા મોકલ્યા.

કમિશનર સાહેબોએ તપાસ કરીને તારણ કાઢ્યું કે “ગળાવાળા સાહેબો સીધા, સાદા બહા માણસો છે. તેમણે કદી પણ પ્રજાના ચીરે હાથ અડકાડ્યો નથી. કાંઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો રોષ બંગાળી પ્રજાનોજ છે. તેઓ કાંઈ પણ રીતે મહેસુલ આપતા નથી.” આ બધા નિસ્પૃહી (!) સાહેબોના ટોળામાં મૉરિસ નામનો એક બેઝમાં ગળાવાળો અને જમીનદાર હતો. તેની નિંદા કરવી એ ઠીક નથી. કારણ કે તે સમયના અંગ્રેજ વતમાનપનોમાં તેની પ્રથમ સાના પૂલ બાંધવામાં આવ્યા હતા. અને તે વખતના ગવર્નર સર. જે. પી. આન્ટ સાહેબે પોતાની ઈન્ડિગા મિનીટ (મળાની નોંધ)માં મૉરિસ સાહેબને અદર્શ ગળાવાળા તરીકે દર્શાવ્યા હતા (!)

પણ એજ અદર્શ જમીનદારે સન ૧૮૬૧ ના નવેમર મહીનામાં એક દંગો જમાવ્યો હતો. તેની વિગત આગળ લખીશું. પહેલાં તે મૉરિસ સાહેબના બળ અને એકપક્ષીનો પરિચય આપવો જરૂરનો છે. મૉરિસ સાહેબે એક નગર વસાવીને તેનું નામ મૉરિસગંજ પાડ્યું હતું. સાહેબ આ નગરના રાજા હતા. તેમની પાસે જે લઠધારી સેના હતી, તેની સંખ્યા લગભગ પચીસ હજારની હશે. એમાંના કાંઈ કાંઈ પાસે બંદુક, કુહાડી વગેરે પણ હતા.

આ સરકારના કમિશનરેનિસ હેલી સાહેબ હતા. હેલી સાહેબ પહેલાં થોમસની કેવેલરીમાં હતા; પરંતુ ત્યાં માણસોની હત્યા કરવાની અને ધર સળગાવવાની આવી સગવડ ન હતી ! વળી પગાર પણ સાધારણ હતો એટલે હેલી સાહેબે તે નોકરી છોડીને મૉરિસ સાહેબના લઠધારીઓની સરકારી રવીઝરી હતી.

મૉરિસ સાહેબની સંપત્તિનો ઘણો ભાગ જોસાર જીલ્લામાંજ હતો. મૉરિસગંજ બંકિમચંદ્રના ક્ષણિકમાં હતું. બંકિમે પુલનામાં આવીને જોયું કે-મૉરિસ સાહેબનું જોર પણ જામ્યું છે. તેઓ આદર્શ પેન્ટર (!) તરીકે દેખતું રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. બંકિમચંદ્રે પુલનામાં આજે લીધા પછી એક વર્ષ મૉરિસ સાહેબે દંગો કર્યો. તેના

સંબંધમાં 'ફ્રેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા'એ જતાએ સફાઈ સિવાય લખ્યું કે—“ મારેલ સાહેબના પોલીસે રક્ષા નહિ કરી; તેઓને આત્મરક્ષણ કરવાની ફરજ પડી.” ફેટલાક વખત પછી તેને પણ એ વિચાર બદલવો પડ્યો હતો. કામળપત્રોથી આ વિષયમાં જે કંઈ માહત્તમ પડ્યું છે તે નીચે લખીએ છીએ.

૨૬ મી નવેમ્બર સન ૧૮૬૧ માં માણસોથી ભરેલી ફેટલીક હોડીઓ બડખાલી ગામના કિનારાની આસપાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ. તે વખતે તદ્દન સવાર પણ નહોતું થયું. ઝાંખુ ઝાંખુ અંધારું હતું. હોડીના માણસોએ છાનામાના જઈને ગામને ઘેરી લીધું. તે માણસો લગભગ ત્રણસો હતા. કાંઈના હાથમાં લઠ, કાંઈના હાથમાં બદલમ અને કાંઈના હાથમાં બંદુક હતી. તેઓ બધા મારેલ સાહેબના માણસો હતા. હેલી સાહેબ તેમના નેતા તથા જમીનદારીના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા; તેથી જમીનદારીના દિતનું રક્ષણ કરવા માટે આ પ્રમાણે લાવાળાઓને લઈને પ્રજાનો બળવો સમાવવા આવ્યા હતા.

બડખાલીની પ્રજા બહુજ બદમાશ છે. તે વધારાનું મહેસૂલ ભરવા નથી ઇચ્છતા! ગળીની ખેતી કરવામાં પણ તેને અણગમો છે, તેથી તેને શિક્ષા કરવાની જરૂર પડી; પણ મારેલ સાહેબમાં તેમને દત્તાવી શક્યા નહિ પ્રજાની સંખ્યા વધારે હતી. તેમનામાં એક પછી બીજા હતા. અતે સહેમે તે લેડીને સખત શિક્ષા કરવા માટે હેલી સાહેબની સરદારી નીચે ૧૨ હોડીઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ ૩૨૦ લાકડારીઓને મોકલ્યા હતા.

બંદિત્યંદ્ર અને પોલીસે પહેલેથીજ સાંભળ્યું હતું કે હેલી સાહેબ એક દગો કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ દગો ક્યાં થશે તે કે.ઇ જાણતું નહતું. સાહેબોની ઢીલચાલ જોઈને સફલીઆ ગામપર હુમલો થશે એમ લાગ્યું. એટલે પોલીસ ત્યાં જઈ પહોંચી, પણ માહેબો તો ચાલે છુપાઈને બડખાલી જતા રહ્યા હતા.

સવારે બડખાલી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે ગામના લોકો ઊડી ગયા હતા. તેઓ પણ લાં વગેરે હથિયાર લઈને 'મારો મારો' કરતા દોડ્યા. ગામ બહાર આવ્યા પછી તેમને માહત્તમ પડ્યું કે આ વખતે સાહેબના માણસો બહુ છે. ગામવાળાઓનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. તેઓ મહુ લયભીત થયા પણ તેમનામાંથી કોઈ પણ પાછો તો ફર્યોજ નહિ રહીમ ઉલ્લા નામનો એ ગામનો એક બગવાન પાંચાણ લાડી લઈને આગળ વધ્યો. તેની લાડીથી ફેટલાય હથિયારનું સિપાઈ ધરતીપર ઢળી પડ્યા. છેવટે હેલી સાહેબે તેનાપર મદુકનો ખાર કર્યો અને રહીમ ધાવણ મંછને નીચે પડ્યો.

રહીમ એક હિંમતવળો માણસ હતો. તે ધાવણ થયા છતાં પણ ત્યાંથી આલીને તેને ઘેર ગયો. ધરના આંગણમાં બેસીને તે પોતાના ધા જોવા લાગ્યો અને તેને પાટા બાંધવા લાગ્યો. ધરની બીનો નાની હતી, ચારે બાજુએ ઝાડ હતાં. રહીમ જે વખતે બેઠો બેઠો પાટો બાંધીને હતો તેજ વખતે બીજી એક ગેળા આવીને તેની છાતીમાં લાગી! રહીમ તેજ વખતે મરી ગયો. મુર્દમાર્માં સાક્ષીઓએ કંઈ હતું કે તે ગેળા પણ પહેલી ગેળાની પેઠે હેલી સાહેબજ મારી હતી.

રહીમ તેના ગામનેા એક મુખ્ય માણસ હતો. લોકો તેનું બહુ સન્માન કરતા. તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે ગામના લોકો કરી જમને પાસેના જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દરયનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. લાકીયંધ લોકો ઉલાસપૂર્વક ગામને લૂટવા અને સળગાવવા લાગ્યા. જેટલું લૂંટી શકાયું તેટલું લૂંટી ગયા. જે લાઇ જવાય તેવું ન હતું તેને આગમાં ફેંક્યું અને જે સળગી શકે નહિ તેને પાણીમાં ફેંકી દીધું. જે વસ્તુ સાગી આવી તેનો નાશ કરી દીધો, જે માણસ સામે થયો તેને માર્યો, સ્ત્રીઓ સુદ્ધા બચવા ન પામી. જે જીવાન હતી તેમને કેદ કરવામાં આવી. રહીમની તો સ્ત્રી, બહેન વગેરે કામને ન છોડ્યાં. આ પ્રમાણે વિજય મેળવનાર મૌરેલ સાહેબના માણસો લૂટેલી સ્ત્રીઓને, સ્ત્રીઓને અને રહીમની લાશને પોતાની સાથે લઇ ગયા. જે ગામ અરુણોદય વખતે શાંતિપૂર્ણ, મુખી અને સમૃદ્ધ હતું તેજ બપોર સુધીમાં રમશાનથી પણ વધારે ખરાબ થઇ ગયું. આખા ગામમાં સ્ત્રીઓના હાહાકાર અને આર્તનાદ છવાઇ ગયા. કેટલાય કેસ દૂરથી સળગતાં ધરોનો ધૂમાડો દેખાતો હતો. આ ઉત્પાતની ખબર બંકિમચંદ્ર પાસે પહોંચતાજ તેઓ અસ્થિર થઇ ગયા.

બંકિમ બાપુ પોલીસને માથે લઇને તેજ વખતે પંચકયાસ કરવા ગયા. મૌરેલ-ગંજમાં જમને નેત્રું તો લોકો નાસી ગયા. છે. એક વાત પહેલી લખવાની રહી ગઇ. લાઇટફુટ નામના એક ખીજ સાહેબ મૌરેલ સાહેબના ભાગીદાર હતા. બંકિમ-ચંદ્રના પહોંચતા પહેલાંજ મૌરેલ, હેલી અને લાઇટફુટ બધાં નાસી ગયા. બંગાળી લકષ્મીસીઓ પકડાયા. તેઓમાં દોલત ચોકીદારનું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવું છે. બંકિમચંદ્રે હેલી સાહેબના નામનું વારંટ કહીને ગુન્હેગારોને તપાસ માટે જૈસોર મોકલી દીધા-પોતે કેસ ન ચલાવ્યો; કેમકે કાયદા પ્રમાણે પંચકયાસ કરનાર કેસ ચૂકવી શકે નહિ.

આરોપીઓ સીધાદાર થઇ ગયા. ત્યાંના ફેસલામાં દોલતને ફાંસીનો હુકમ થયો; અને બાકીના ૨૪ માણસોને જન્મભર દેશનિઝાતની સજા થઇ. સાહેબ લોકો તો છુપાઇ ગયા હતા. સન. ૧૮૬૨ ના છેલ્લા ભાગમાં મૌરેલ અને લાઇટફુટ સાહેબ વિલાયત જતા રહ્યા. હેલી સાહેબ વેશ બદલીને, પોતાનું બીજું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાંજ હતા, પણ પોલીસે મુંબઇમાં પકડી લીધા. તેમણે બહુ દિવસ સુધી કેદખાનાની હવા ખાધી. અતે સન ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં હાઇ-કોર્ટમાંથી હેલી સાહેબ મુક્ત થયા. કેમકે તેને કોઈ જાળખી શક્યું નહિ. વળી રહીમની લાશનો પણ પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સાહેબ લોકો ભાગી ગયા હતા ત્યારે ખુલનામાં એવી અફવા ઉડી હતી કે બંકિમ-ચંદ્રને મારી નાખવા માટે પ્રપંચ રચવામાં આવ્યો છે. જે બંકિમને મારી નાખશે

તેને એક લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. ખગર નથી કે આવું કોણે જાહેર ક્યું હતું અને કોણે એટલા રૂપિયા આપનાર છે. અફવા એવી પણ હતી કે કોઈ અંગ્રેજ એક ખિસ્સામાં એક લાખની નોટ અને બીજા ખિસ્સામાં રિવૉલ્વર લઈને બંકિમને મળવા ગયો હતો. તેણે રિવૉલ્વર અને નોટોનું બંડલ બંકિમ સમક્ષ દેખાડી ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું. “તમે શું ઈચ્છો છો? જો આ ધન લેવા રાજ ન હો તો હું હમણાજ તમને મારી નાખીશ.”

બંકિમે આસ આધારે વિચારીને કહ્યું “હું મારી સહધર્મિણીની સલાહ લઈને જવાબ આપું છું.” એમ કહીને બંકિમચંદ્ર ઉડીને બીજી ઓરડીમાં ગયા, અને અંદરથી બારણું બંધ કરીને નોકરાને હાક મારી. પેસો અંગ્રેજ તો તરતજ મથરાઈને અગીવારા ગણી ગયો.

ઉપલા બનાવ પછીજ પૂર્વોક્ત જાહેરાતનો પ્રચાર ગયો હતો પણ બંકિમને કોઈ મારી ન શક્યું. ભગવાન તેમના રક્ષક હતા. બંકિમ બાળુનો એક હજીરિયો મૌરેલ-ગંજના બહામસોના હાથમાં પકડાઈ ગયો હતો. તેના છૂટકારા માટે બંકિમે બહુજ પ્રયત્ન કર્યો અને અંતે તેને છોડાવી પણ લાભ્ય.

પણ આ કામમાં તેમને બહુ હેરાન થવું પડ્યું. કૅસેર છલાના બીજા કસ્ટા-ઓમાંપણ આવાજ ઉત્પાત થતા રહ્યા; પણ બંકિમના પ્રતાપે ખુમના શાંત રહ્યું હતું. બેનુલ્લિજ સાહેબે બંકિમનાં કામોથી બહુ ખુશ થઈને સરકારમાં તેમનાં વખાણુ લખી મોકલ્યાં. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર બીડન સાહેબે ૧૮૬૩ ની સરચાતમાં બંકિમના પગારમાં રૂ. ૧૦૦ નો વધારો કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ અને પાંચ મહીનામાં બંકિમે બેવાર પ્રમોશન મેળવ્યું. હવે સાડીચોવીસ વર્ષની ઉંમરમાં બંકિમ બાળુ ચતુર્થ ટ્રેણીના મેજસ્ટ્રેટ થયા.

ચાંચીઆઓને ઠેકાણે લાવવામાં પણ બંકિમ બાળુએ પોતાના સાહમ અને તેજ-સ્વિતાનો યથેષ્ટ પરિચય આપ્યો છે; પણ મૌરેલગંજના મામલા આગળ એ બધાં કામ સાધારણ છે. બંગાળની અનુઆક્રિયિક પાલ્લેમેન્ટ કહીને જે ગણીવાળા સાહેબોનો હક્કેબ કરવામાં આવ્યો છે; જે ગણીવાળા સાહેબોએ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગ્રાન્ટ સાહેબ ઉપર પણ લાઇગલ કેસ ચલાવવામાં બાળી રાખ્યું ન હતું; તે વેપારી સાહેબો સાહેબમાં દગાઈ જાય તેવા ન હતા. બંકિમ બાળુએ તેમને કબજામાં રાખીને અક્ષય ક્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે; તેથીજ આ ઘટનાનું વર્ણન આટલા થોડા વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે બંકિમચંદ્રની ચારે બાજુએ ચાંચીઆ અને બહામસો ફરતા હતા; જ્યારે પ્રમુખ ગણીવાળા સાહેબો સાથે તેમને ઝગડો ચાલતો હતો; તે વખતે પણ તેઓ સ્થિરચિત્તે દુર્ગેશન દિની નામની નવલકથા લખીજ જતા હતા.

બંકિમ બાળુની બી. એલ. ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી સને ૧૮૬૮ ની

રહી નવેમ્બરે બહેરામપુરમાં બદલી થઈ. પહેલાં તો તેઓ કોષ્ટની સાથે બહુ હળતા બળતા ન હતા અને લોકે પણ તેમની પાસે ઓછા આવતા જતા હતા, પણ અતે તેમ નહોતું રહ્યું. બકિમચંદ્ર સ્વભાવથીજ જરા આત્માલિમાની હતા તેથી તેમજ તેમનું તેજ જોઈને પણ લોક તેમનાથી દૂર રહેતા હતા. તેઓ પણ લોકોની પ્રીતિના શૂંખ્યા ન હતા, પણ એએક વર્ષ ત્યાં રહ્યા બાદ તેઓ એવા તો લોકપ્રિય થયા, કે સામાન્યરીતે એવી લોકપ્રીતિ કોષ્ટકનાજ નસીબમાં હોય છે. બકિમચંદ્રન્યારે ૧૮૭૪ માં રજા લઈને બહેરામપુરથી વિદાય થયા ત્યારે તેમને ત્યાજ રહેવા માટે લોકોએ બહુજા આગ્રહ કર્યો હતો. સમલગ દોઢસો વિનાતિપત્ર તેમની પાસે આવ્યાં હતાં. પણ તેમનું સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ ગયું હતું તેથી તેઓ ત્યાં ન રહી શક્યા. તેમની વિદાય પ્રમંજે દાન કરવા માટે ત્યાંના રહેઠાસીઓએ સમલગ ૫૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા અને સાત દિવસ સુધી કંગાળ અને દુઃખીઓને અન્નવસ્ત્ર વહેંચવામાં આવ્યા હતાં.

માત્ર દેશનકુઓએજ તેમને રોકવાની ધ્વંજા નહોતી બતાવી; પણ મેજસ્ટ્રેટ, કમિશનર વગેરે હકિમોએ પણ તેમને બહેરામપુરમાં રાખવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૮૭૩ માં બકિમે રજા માટે અરજ કરી. મેજસ્ટ્રેટે કહ્યું “હું તમને કોઈ પણ રીતે છોડી શકું તેમ નથી.” ત્યારે બકિમે કમિશનર સાહેબને અરજ કરી અને કહ્યું—“મહેમ! મારી તખીરત ખરાબ થઈ ગઈ છે. મને ત્રણ માસની રજા આપો.” કમિશનરે દસીને કહ્યું—“તમને હું તેમજ મેજસ્ટ્રેટ છોડી શકીએ તેમ નથી. હા, તમારી ધ્વંજા હોય તો હું એટની શરને રજા અપું કે રજા પૂરી થયા પછી બહી નાંજ આવો.” બકિમે કહ્યું—“મારી ધ્વંજા હવે બહી આવવાની નથી. આપ જાણો છો કે બહીની આગોહવા ખરાબ છે.” કમિશનરે કહ્યું—“તો એક કામ કરો. તમે ખાસ રજા લો.” બકિમે કહ્યું ‘ખાસ રજા લેવાથી શું ? એ ચાર દિવસની રજા તો રસ્તામાજ પૂરી થશે.’ કમિશનરે કહ્યું—‘તમે આહો તેટલીવાર તેવી રજા માગો; હું કંઈપણ અકચરું સિવાય મજબૂર કરી દઈશ.’

બકિમચંદ્ર સહેમની કૃપા જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયા અને, ન્યાસુધી બની શક્ય તમાસુધી એક દિવસની પણ રજા લીધા સિવાય કામ કરતા રહ્યા, પણ ન્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે ડૉક્ટરના પ્રમાણપત્ર સાથે તેમને રજા માગવી પડી. આ રજા ન આપવી એ કમિશનરના અધિકાર જહારની વાત હતી, તોપણ તેમણે અરજ દયાવી રાખી. અતે બકિમે ડેપુટીર સાહેબને પત્ર લખ્યો. ડેપુટીર સાહેબ તે વખતે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના સેક્રેટરી હતાં. તેઓ બકિમના ગુણ ઉપર મોહિત હોઈને તેમના પરમ મિત્ર હતા. ડેપુટીર સાહેબે બકિમની રજા તરતજ મજબૂર કરાવી આપી.

બહેરામપુરમાં બકિમ બાણુ બહુ સુખી હતા. ધન, જન, માન, પ્રતિષ્ઠા સર્વ

કાંઈ પ્રાપ્ત હતું. અહીં આવ્યા પહેલાં તેમનીજી નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી ને તેમનો યશ પણ ઠીક ફેલાયો હતો. બહેરામપુરમાં બહોળા યશ પહેલાં છ માસની રજા લઈને એકવાર દેશની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. બનારસમાં જઈને લગભગ દોઢ માસ રહ્યા હતા. ત્યાં કેાઈ બીજી કામ ન હતું. ફક્ત પોતાનાં છપાતાં પુસ્તકોનાં પ્રૂફ જોતા હતા. તે પછી પાછા બંધિયંદ્રનું બહેરામપુર ગયા હતા. ત્યાં બહુ દિવસ સુધી રહ્યા ત્યાં એક બે ઘટનાઓથી બંધિયંદ્રના જીવનને કેટલુંક કષ્ટ ઉઠાવતું પડ્યું હતું. તેમાંની એક ઘટના ર્નલ ડિવિનવણી આગળ લખવામાં આવી છે. બીજી ઘટના નીચે પ્રમાણે હતી.

એ પ્રસંગે બંધિયંદ્રની માતા સ્વર્ગવામી થયા હોવાથી તેઓ ખુદને પગે અને ખુદને શરીરે માત્ર બેસજ નાખીને બે એક દિવસ કચેરીમાં ગયા અને તે પછી રજા લઈને ઘેર ગયા. તે વખતે ઇ. આઈ. આરની હુપ લાઇન ખુદી ચૂકી હતી; પણ આજમગજ યા લાલ ગોલાની લાઇન નહોતી યઇ. આથી બંધિયંદ્રને નસલાદી સ્ટેશને જઈને ગાડીએ બેસવું પડ્યું. આ પ્રસંગે તેમને એક મુશ્કેલી સામે થવું પડ્યું. બંધિયંદ્ર ગાડીમાં બેસતાંજ જોયું કે બે અંગ્રેજ ઘર પીતા હતા. પાછા ઉતરીને બીજે બેમવાનો વખત ન હતો, અને વળી બીજા વર્ગનો મીનો ડબ્બો પણ ન હતો. આથી લાચાર થઈને તેઓ તેજ ડબ્બામાં બેસી રહ્યા.

સાહેબોએ જોયું કે એક ખુલ્લા પગવાળો અને ખુલ્લા શરીરવાળો બંગાળી ગાડીમાં ચઢી બેઠો છે ! તેઓ સમજ્યા કે આ દેશી માણસ બૂલયી આ ડબ્બામાં ચઢી બેઠો હશે તેઓ " ઉતર, ઉતર " કહીને જૂમ મારવા લાગ્યા. આમગાડી તે વખતે પૂરે જોડામાં ચાલતી હતી. બંધિયંદ્રે જાણ્યું કે સાહેબો બેઠાજ છે. તેમની સાથે એક નોકર હતો, તે પણ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં હતો. બે દારૂના નિશામાં ચકચૂર અંગ્રેજોના મુકામલામાં ફોજીલમ. દુર્ગળ બંધિયંદ્ર એકલાજ હતા; છતાં તેઓ બિલકુલ દયાવા નહિ દેખાવું એ તો તેમના સ્વભાવથીજ વિરુદ્ધ હતું. ૨૫૪ અને મુદર અંગ્રેજમાં બંધિયંદ્રે અંગ્રેજોને કહ્યું— " ચાલતી ગાડીએ ટેકી રીતે ઉતરાય, તે તો તમેજ પહેલા ઉતરીને જાવો. " સાહેબોએ જોયું કે આ દેશી તો બહુ અંગ્રેજ જાણે છે. બંધિયંદ્ર તેમના તરફ ક્રાંત્યૂર્ણ અંગે જોઈને તીવ્ર લાપામાં તેમની ઝટકણી કાઢવા લાગ્યા; ત્યારેજ એ સાહેબ લોક ચૂપ થયા. એટલામાં આગરું સ્ટેશન આવી પહેંચતાં બંધિયંદ્ર પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં જઈને બેઠા. ત્યારથી તેઓ બીજા વર્ગમાં મુસાફરી નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે " બીજા વર્ગમાં હલકી કાટિના અંગ્રેજો મુસાફરી કરે છે. માટે આપણા લોકોએ પોતાની મર્યાદા અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાટે પ્રથમ વર્ગમાં જાયવા તો ઇન્ટર વર્ગમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ. "

ઇ. ૧૮૭૨ ના વૈશાખ મહીનામાં બંધિયંદ્રે ' બંધિયંદ્ર ' માસિકપત્ર કાઢ્યું.

અંગદર્શન નીકળ્યા બાદ એકવાર બંકિમ બાળુને સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત મળ્યા હતા. તેઓ કદાચ બહેરામપુરમાંજ મળ્યા હતા. રમેશ બાળુએ અંગદર્શન અને કપાલ-કુંડલા વાંચીને ખુશ થઈને કહ્યું હતું કે—“ મને પહેલાં આવી ખબર ન હતી કે બંગાળી ભાષા આટલી પ્રુથીપૂર્વક લખી શકાય છે.” તેના જવાબમાં બંકિમે કહ્યું હતું કે “ બંગાળી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર તમને આટલો બધો પ્રેમ છે તો તમે પણ બંગાળીમાં શામાટે લખતા નથી ?” રમેશ બાળુએ કહ્યું—“ હું તે બંગાળીમાં શું લખીશ ! મેં જીવનભરમાં કદિ પણ બંગાળી લખ્યું નથી. લખવાની રીત પણ હું જાણતો નથી.” બંકિમે કહ્યું—“ લખવાની રીત વળી કેવી ? તમારા જેવા શિક્ષિત પુરુષ જે પ્રમાણે લખશે તેજ રીત બની જશે ”

થોડા દિવસ પછી બંકિમ બાળુએ ફરીથી એક પ્રસંગે રમેશબાળુને કહ્યું હતું “ તમારી અગ્રેજી રચના કદી રચાવી નહિ થઈ શકે. ખીજ લોકો તરફ જુઓ તમારા કાકા ગોવિંદચંદ્ર, શશીચંદ્ર અને મધુસૂદન દત્તની બંગાળીમાં લખેલી કવિતાઓ કદી નાશ પામશે નહિ, જ્યાંસુધી બંગાળી સાહિત્ય રહેશે ત્યાંસુધી તે અમર રહેશે.”

આ વાતચીતને બે વર્ષ થયા પછી રમેશ બાળુની ‘અમલિજેતા’ નામની નવલ-કથા પ્રગટ થઈ. ત્યાર બાદ માધવીકંકણ, સમાજ, સંસાર, રાજપૂત-જીવનસંધ્યા વગેરે જે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો તેમણે પ્રગટ કર્યાં છે, તે સહજમાં નાશ થાય તેવાં નથી, ત્યારે તેમની ‘લેઝ ઓફ એનિશન્ટ ઇન્ડિયા’ (પ્રાચીન ભારતનાં પદો) ભૂલાતી જાય છે, ‘ચેરી બ્લોસમ’ અને શશીદત્તની ‘વીઝન ઓફ સુમેરુ’ (સુમેરુનું દર્શન) તો હુમ પણ થઈ ગયાં છે. મધુસૂદન દત્તની ‘કુપ્તીર લેડી’નું પણ હવે કાંઈ નામ નથી ભેતું, પણ ‘મેઘનાથ વધ’ વાળી તેમની કૃત અમર થઈ ચુકી છે.

બંકિમે પણ ‘રાજમોહનની પત્ની’ નામની એક વાર્તા અગ્રેજીમાં લખી હતી; પણ તે પૂર્ણ કરવા પહેલાંજ તેમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ જવાથી તેમણે તે પડતી ચૂકી હતી અને હુર્ગેશનદિની લખવી શરૂ કરી હતી.

‘અંગદર્શન’ ઇ. સ. ૧૮૭૫ સુધી પૂર્ણ તેજથી ચાલતું હતું. અંગદર્શનનો હિસાબકિતાબ બંકિમના પિતા માદવચંદ્ર રાખતા હતા. તેમના ભાણ સજીવચંદ્ર સંપાદનના કાર્ય પર દેખરેખ રાખતા હતા; અને બંકિમ બાળુ સંપાદનનું કાર્ય કરતા હતા. સ. ૧૮૭૬ ના આર્ય મહીનામાં બંકિમ બાળુની હુજીમાં બદલી થઈ. કોટાલ-ખાડાથી ફુગલી બહુ પાસે છે. એક કલાકનો પણ રસ્તો નહિ હોય. બંકિમબાળુ ઘેર રહીનેજ ત્યાં કામ કરવા જવા લાગ્યા, પણ આ કેમ થોડા દિવસ સુધીજ રહ્યો. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની શરૂઆતમાંજ કોઈ કારણથી બંકિમચંદ્રે અંગદર્શન બંધ કરી દીધું અને તેઓ સપરિવાર ચંચુડામાં રહેવા ગયા.

બંકિમ બાળુનું ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાંચન વિશાળ હતું. તેમની વધ

વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ધર્મભાવ પણ વધતો ચાલ્યો હતો. એક સમયે તેમની મોટી પુત્રી પ્રસવવેદનાથી અત્યંત દુઃખી થઈ રહી હતી; ત્યારે બંકિમ બાળુએ ઠાકુરમંદિરમાં પદ્માસનથી બેસીને ઉંડા હૃદયથી પ્રભુ પાસે તે દુઃખ દાખવાની પ્રાર્થના કરી હતી. એકપ્રસંગે તેમના ઘરમાં એક બાળક એક કઠિન રોગથી પીડાઈને અત્યંત દુઃખી થતું હતું ત્યારે પણ બંકિમબાળુએ મોટી રાત સુધી જાગીને ભગવાનની આગળ પ્રાર્થના કરી હતી અને છેક પાછલી રાતે મૃત્યુ હતા. એ પછી સવારે ઉઠતાં જ તેમણે ભગવાનની મૂર્તિનું ચરણોદક લાવીને બાળકના મસ્તકપર લગાવ્યું હતું; અને બાળકનો રોગ જલદી મટી ગયો હતો. આ બનાવ પછી બંકિમ-બાળુના હૃદયમાં ધર્મભાવની જડ પાડી જમી ગઈ અને ભકિતનું ઝરણું ખુલી ગયું. ઔદવરધામાં એ ઝરણાએ એક નાની સરખી નદીનું રૂપ લીધું હતું; અને તે પછીના જીવનમાં તે નાની નદી વિશાળ તરંગમયી ગંગાએ બની ગઈ હતી. એક ઘટનાનું વર્ણન કરવાથી પાંડકગણને એ બાબતનો પરિચય થશે.

દેહ છૂટવા પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ અગાઉ એકવાર બંકિમબાળુ બહુજ બિમાર પડી ગયા હતા. બ્યાધિ એવો વિચિત્ર હતો કે તેમાં જવર યા બીજી કોઈ પીડા ન હતી; પણ દંતિમાંથી લોહી વધા કરતું હતું. થોડું નહિ પરંતુ પાશેર પાશેર સુધી લોહી કેટલીક વાર વહી જતું હતું. ઘરનાં માણસોએ એક ભણીતા યુરોપીઅન ડૉક્ટરને તેડાવ્યા. સાહેબ આવ્યા. તેમની જાણમાં આવ્યું કે બંકિમબાળુ દરરોજ બહુ વાર સુધી ગીતાનો પાઠ કરતા રહે છે. ડૉક્ટરે કહ્યું કે ગીતાપાઠ બંધ કરવો પડશે અને વાત-ચીત પણ બહુજ ઓછી કરવી જોઈએ. બંકિમ બાળુ એ સાંભળીને દસી પડ્યા. તેમનું એ હસતું બંગલું અથવા અહંકારનું ન હતું; પરંતુ ધર્મભાવજન્ય વિશુદ્ધ આનંદનું હતું. તેમના અડગ ધર્મવિશ્વાસનું એ હસતું હતું.

સાહેબ દવાનો નુસખો લખી આપીને ચાલ્યા ગયા. ઘરનો નોકર તે પ્રમાણે દવા લઈ આવ્યો. દવાની શીશી બંકિમબાળુની આગળ મૂકવામાં આવી; પરંતુ તેમણે તો શીશી ખોલીને બધી દવા પીકદાનમાં નાખી દીધી, અને ખૂબ દસી લઇને પછી ઉચ્ચ સ્વરથી ગીતાપાઠ ચાલુ કરી દીધો. ઘરનાં માણસોને તેમના માટે વધારે ચિંતા થવા લાગી અને બીજા લોકોએ પણ તેમનો ગીતપાઠ હેડાવવાની બહુ કોશિશ કરી; પરંતુ તેમણે ઉવંટ સુધી ગીતાનો પાઠ બંધ કર્યો નહિ. એક દિવસે ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર તેમને જોવા આવેલા તેમણે પણ બહુજ સમગમ્યા; પરંતુ બંકિમ બાળુ એ વિષયમાં તેમને કંઈ પણ ન કહેતાં કેવળ હસતાજ રહ્યા. ઉવંટે ડૉક્ટરે ખીજાઇને કહ્યું “તમે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છો.” બંકિમે કહ્યું “હેવી રીતે ?”

ડૉ. સરકાર:—જો દવા ખાવ નહિ તે વધા ચેતાનો જીવ મુમાવે છે.

બંકિમ:—કોણ કહે છે કે હું દવા નથી ખાતો ?

ડૉ. સરકાર:—બાબો છો ? તમારી દવા ક્યાં છે ?

બકિમે આંગળીવડે ગીતાનું પુસ્તક બતાવ્યું.

“તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે.” એમ કહીને ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા.

એ પછી બકિમ બાબુનો રોજ થોડા દિવસ સુધી તો એટલો વધ્યો કે જીવવાની આશા પણ રહી ન હતી; પરંતુ પછી ધીરે ધીરે ગીતાપાઠથીજ સાજા થઈ ગયા ! આવા બનાવો ઉપરથી કહી શકાય છે કે તેમના હૃદયમાં ભકિતભાવરૂપી નદી મહાન વેગવાળી ગભીર ગંગારૂપ બની ગઈ હતી. એ ભકિત ગંગાની લહેરોમાંથીજ આપણને કૃષ્ણચરિત્ર અને ધર્મતત્ત્વ જેવાં અચરત્ત્વ વાંચવા મળ્યાં છે. સાથે એવા બનાવો ઉપરથી એવું પણ શિક્ષણ મળે છે કે જ્યાંસુધી માણસનું ધર્મ જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા અધૂરું હોય છે ત્યાંસુધી તો તે અહંકાર ને નાસ્તિકતાજ ઉત્પન્ન કરે છે; અને પછી જેમ જેમ એ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનવહ્નિ નિરભિમાન અને આસ્તિક બનતું ચાલે છે.

બકિમ બાબુ હુગલીમાં પાંચ વર્ષ રહ્યા એ દરમિયાન તેમને પ્રતિષ્ઠા અને ધન પૂરતાં પ્રાપ્ત થયાં. હુગલીના કનેક્ટર સાહેબ આખા જીવનનું કામ બકિમ બાબુ ઉપર નિર્ધિતપણે મૂકતા હતા. ડિવીઝન કમિશનર બકિમચંદ્રના કામથી ખુશ થઈ તેમને પોતાના ખાસ મદદગાર (પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ) બનાવ્યા હતા. બેક્ટેનન્ટ ગર્વનર એકન સાહેબે બકિમ બાબુની ભલામણથી તેમના નાનાભાઈ પૂર્ણચંદ્રને ડેપુટી કનેક્ટરનું પદ આપ્યું હતું. પુસ્તકોના વેચાણની પણ ઠીક આવક થતી હતી. તેમનું વહાલું બંગલદર્શન પાછું ફરીથી નીકળવા માંડ્યું હતું. કમલાકાંતના પત્ર, રાજસિંહ, મુન્શીરામ ગોસ્વમી જીવનચરિત્ર, કમલાકાંતની જુઓની, આનંદમંડ, વગેરે અથો એક પછી એક લખાતા ગયા અને બંગલદર્શનમાં પ્રગટ થતા ગયા. બંગલદર્શનમાં ‘આનંદમંડ’ પ્રગટ થયા પહેલાં થોડા દિવસે બકિમ બાબુ હુગલી છોડીને આવ્યા હતા.

બકિમ બાબુ સરકારી નોકરતરીકે પણ કેવા નિડર અને મજબૂત મનના હતા તે નીચેના બનાવ દર્શાવી આપે છે.

જુન ૧૮૮૧ માં બકિમ બાબુની નોકરી હાવરામાં હતી. એ સમયે મિ. બકલેન્ડ કરીને કનેક્ટર હતા. એ સાહેબ બકિમ બાબુ ઉપર બહુ નાખુશ રહેતા; કેમકે બકિમ બાબુ પોલીસે ચલાવેલા કેસોમાં આરોપીઓને મોટે ભાગે છોડી દેતા હતા. આવી એક ઘટનાની હકીકત નીચે આપનામાં આવે છે.

એક પ્રસંગે હાવરા મ્યુનિસિપાલિટીએ અંગ્રેજોમાં નોટીસ કહી કે કોઈએ પણ કામચુસ્તીપણ પદાર્થોથી પોતાનું ઘર જાવડું નહિ, નહિ તો સજા કરવામાં આવશે. આ

જ શ્રદ્ધાવાન ભક્ત હૃદય આવી રીતે પણ ‘આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે, એમાં કંઈજ સંશય નથી.

નોટીસનું બાપાંતર મ્યુનિસિપાલીટીના એક અંગ્રેજ સેક્રેટરીને હાથે તૈયાર થઇ આખા સહેરમાં વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજે કોમ્યુન્ટીનલ સબ્જેક્ટ અર્થે બંગાળીમાં જનકીય (સળગી ઉઠે એવું) લખવાને બદલે “જનકીય” (પાણીવાળું) એવો લખ્યો હતો.

આ ‘જનકીય’ શબ્દે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને પોતાના સપાટમાં લીધી. તે બિચારીની એક નાની સરખી ઝુંપડી સુકાં પાંદડાથી ઢાંકેલી હતી. લખવા વાંચવાનું તો એ ડાશી જાણતીજ ન હતી. નોટીસ નીકળવાનું સાંભળીને એક લણેલા માણસને પૂછતાં તે વેદીયા દોર જેવા માણસે તેને સમજાવ્યું હતું કે પાણીવાળા પદ્મચોથી ઝુંપડી ઢાંકવી; જોઈએ નહિ. ડાશીમાને એથી ચાંતિ વળી હતી. કેમકે તેમની ઝુંપડી સુકાં પાનથીજ ઢાંકેલી હતી.

થોડા દિવસમાં મ્યુનિસિપાલીટીના માણસોએ તે ડાશી ઉપર ફરીઆદ માંડી. એરમેન સાહેબે તે એંશી પંચાશી વર્ષની ડાશીને ફોજદારી કોર્ટમાં મોકલી આપી. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ મુકદ્દમા બંકિમબાણનો કોર્ટમાં મોકલી આપ્યો. બંકિમ બાણને જજીઈ ગયું કે ડાશીને અર્થ: સતાવવામાં આવી છે. જે નોટીસનો અર્થ મ્યુનિસિપાલીટીના સેક્રેટરીની સમજમાં ન આવ્યો તેનો અર્થ બિચારી આ ડાશી કેવી રીતે સમજ શકે! બંકિમ બાણએ ડાશીને છોડી ફર્ફ ફેંસલામાં લખ્યું કે નોટીસની મત-લખ સમજાતી નથી; તેથી નોટીસને અપૂર્ણ મગજને આરોપીને છોડી દઉં છું. ડાશી બંકિમ બાણને આશીર્વાદ દેતી દેતી પોતાને ઘેર ગઇ.

ડાશીને છોડી મૂકવાની ખબર સાંભળીને જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બકલેંડ સાહેબના ચુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. બંકિમ બાણના જજમેન્ટ ઉપર તેણે લખ્યું કે “બંકિમ બાણના બંગાળી બાપાના અભિમાને ફેંસલાને ફેરવી નાખ્યો છે.”

ઉપસો શેરો વાંચીને બંકિમ બાણને પણ ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે સાહેબને લખ્યું કે “તમે મારા ઉપર નથી, માટે મારા ફેંસલાપર ચર્ચા કરવાનો તમને કાંઈજ અધિકાર નથી, માટે એ વિષે કંતો તમારે એક મહિનાની અદર મારી ક્ષમા માગવી અથવા તો ફેસના સર્વ કાગળો કમિશ્નર તરફ મોકલી આપવા.”

મહિનો વીતી ગયો પણ બકલેંડ સાહેબે ક્ષમા પણ માગી નહિ તેમ ફેસના કાગળ પણ કમિશ્નર તરફ મોકલ્યા નહિ. પછી કમિશ્નરનું હાવરામાં આવવું થતાં બંકિમ બાણએ તેની મુલાકાત લઇને સર્વ હડકોટ કહી સંભળાવી.

આ તરફ જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ઉપલી બીના તેના એક માણસદારા મળી ગઇ. જુલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ હજી નવોસરો અને કામચલાઉ તરીકેજ નિમ્મલ્યો હતો. તેને સમજાવ્યું હતું કે જજમેન્ટ ઉપર અભિપ્રાય લખવામાં તેણે અનુચિત કયું છે; પરંતુ આ વાતની તો તેને કલ્પના પણ નહોતી આવી કે એક દેશી ડમ્પટી આટલી હદ સુધી બશે! બંકિમને મળીને નિમ્મલ્ય લાવવાના હેતુથી સાહેબે પોતાના શિરસ્તેદારને કહ્યું

બપોર પછી બકિમ બાપુ ઘેર જવા નીકળે ત્યારે મને બપોર આપળે. શિરસ્તેદારે તે પ્રમાણે કહ્યું અને બકિમ બાપુના ધર તરફ જવાના સમયે સાહેબ તેમની પાસે પહોંચી ગયા. બકિમ સાથે તેમણે નાંચે પ્રમાણે વાતચીત કરી.

બકલેડ.—બકિમ બાપુ! તમે જાણો છો કે વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મેં તમારે માટે શું લખ્યું છે?

બકિમ.—જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટ પોતાના રિપોર્ટમાં મારે માટે શું લખે છે તે જોવાની મને અગત્ય નથી.

બકલેડ.—મેં તમારી બહુ પ્રશંસા કરી છે.

બકિમ.—તે જાણવાની મને પરવા નથી.

સાહેબ જરા મુંઝાયા. આવા આકરા જવાબોની તેમણે આશા રાખી ન હતી. બકિમના કહેવામાં ધન્યવાદ અથવા કામળતાનો લાવ જરા પણ તેમણે જોયો નહિ.

બીજો ઉપાય ન જાણવાથી સાહેબે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું કે બકિમ બાપુ! જનમેંટ ઉપરના મારા અભિપ્રાયથી નારાજ થઈને તમે કેસના કમળ કમિશનર તરફ મોકલવાનું લખ્યું હતું; તે બાબતમાં મારું એમ કહેવું છે કે તમારો તે પત્ર તમે પાછો ખેંચી લો તો સાફ.

બકિમ.—તમે ક્ષમા નહિ માગો ત્યાંસુધી કદી પણ તે પત્ર ખેંચી નહિ લઉં.

બકલેડ.—એટલું તો તમે સ્વીકારીશ કે જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટનો અમુક મોભો હોય છે.

બકિમ.—મોભો જરૂર હોય છે, પરંતુ મર્વ કોઈ તે જાણવા નથી માગતા.

બકલેડ.—ઠીક, બકિમ બાપુ એક કામ કરો, હું મારો અભિપ્રાય પાછો ખેંચું અને તમે તમારો પત્ર પાછો ખેંચી લો.

બકિમ બાપુ એથી ગળી ગયા. સાહેબે પોતાના અભિપ્રાય નીચે લખ્યું કે હું ઉપર લખેલા શબ્દો માટે દીસગીર છું અને તે પાછા ખેંચી લઉં છું.

બકિમ બાપુએ પણ પોતાનો પત્ર ખેંચી લીધો. આ સમયથી બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ. બકલેડ સાહેબ બકિમ બાપુ તરફ સદા શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને છેવટ સુધી તેમના હિતૈષી થઈ રહ્યા તેમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘બેંગાલ અંડર ધી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર્સ’માં બકિમ બાપુનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યું છે.

ઉપલા બનાવને લગતી હકીકત તે સમયના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એશલી એડનના કાન સુધી પણ પહોંચી હતી. તે ઉચ્ચ હક્કના ગવર્નર એથી જરા પણ નારાજ ન થતાં ઉલટા બકિમ બાપુ ઉપર ખુશ થયા હતા.

બકિમ બાપુના દેવવૃત્ત પિતા યાદવચંદ્ર ઇ.સ. ૧૮૮૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. યાદવચંદ્ર દિવસનો બહોલ ભાગ પોતાની પૂજના જોરકામાં જ બાળક ઉપર એસીને ગાળતા હતા. બકિમ બાપુના ‘બંગદર્શન’ માસિકની વ્યવસ્થાનું કાર્ય પણ ત્યાંજ

એકા એકા તેઓ બળવતા. આમ લોકોના અંદર અંદરના કળ્લમાં પણ તેઓ એક સ્થળે બેસીને ચૂકવતા હતા. તેમના જમણા હાથ તરફ એક પાટ અને તેના ઉપર એક ગાલીચો બીજાવેલો રહેતો. જે કોઈ સાધુ બ્રાહ્મણ આવતા તે તેનાપર બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ એક ફીજી પાટ બિજાવેલી રહેતી. તેના ઉપર અન્ય સારા માંજીસોને બેસાડવાનું રાખ્યું હતું. 'યાદવચંદ્રના પોતાના બિજાના ઉપર ધરનાં રમતિયાળ નાનાં બાળકો સિવાય બીજા કોઈ બેસતું નહિ. તેમના દીકરાઓ ન્યારે તેમની પાસે આવતા ત્યારે તેઓ ઘણે ભાગે ઉભાજ રહેતા અને પિતાની આજ્ઞા માથે તોપણ કંઈક સંક્રાંતની સાથે જૂદા આસન ઉપરજ બેસતા હતા. બંધિમ બાળુને કદિ પણ કોઈએ તેમના પિતાની સામે ખુરશી ઉપર અથવા તો તેમની સાથે એક આસનપર બેઠેલા જોયા નથી.

એક વખત યાદવચંદ્રની તબીબત બહુ ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તેઓ પક્ષ્મ-પર છૂતા હતા. બંધિમે પોતાના પિતાની નાડી જોવાનો વિચાર કર્યો. યાદવચંદ્રની એક બાજુ બીંત હતી. બીંતને અડીને તેમનો પક્ષ્મ પાથર્યો હતો. પક્ષ્મ ઉપર પગ મૂક્યા વિના યાદવચંદ્રના ચરીરને અડકતું અસંભવિત હતું. બંધિમબાળુ વિચાર-માં પડ્યા. પક્ષ્મપર પગ મુકાય તેમ ન હતું અને તકલીફ થાય એટલા માટે પિતાને પણ કહી શકતા ન હતા. અંતે એક બાળુનું બિજાનું વાળા લપ્પને પગ પક્ષ્મ ઉપર રાખીને તેમણે પિતાની નાડી જોઈ. પિતાના પક્ષ્મને, અને પિતાની વપરાશની ચીજોને તે પવિત્ર સમજતા હતા. પિતાના ઓરડામાં કોઈ દિવસ જોડા પહેરીને જતા ન હતા. પિતાના ઉપયોગની ચીજોને પોતે કદી વાપરતા નહિ.

બંધિમ માતા-પિતાના કેવા અત્યંત ભક્ત હતા તે બતાવવા માટે અત્રે બીજી બે એક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. એક દિવસ બંધિમ પિતાજીને મળવા આવ્યા. આવીને ઓરડામાં ઉભા રહ્યા, યાદવચંદ્ર આ વખતે માથું નમાવીને બંગ-દર્શનનો હિસાબ લખતા હોવાથી બંધિમચંદ્રના આવ્યાની તેમને ખબર ન પડી. મરતાં પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી તેઓ ઝોણું સાંમળતા હતા. પત્નનો અવાજ સાંભળવો તો દૂર રહ્યો પણ પાસે ઉભા રહીને ધીરથી બોલાવે તો તે પણ સાંભળી શકતા ન હતા. પિતૃભક્ત પુત્ર પિતાના કામમાં અડચણ કરતો નહિ. શિક્ષિત બંધિમ પિતાને જોરથી બોલાવવાની અસમ્મતા પણ નહોતા કરી શકતા. પિતાને મળવા આવીને એમને એમ પાછા જવું તે પણ બંધિમને કીક ન લાગ્યું; કેમકે એથી તો પિતા તરફ કંઈક અવગાનો ભાવ દેખાય, કંઈક અધેર અને વિરક્તિનો ભાવ પ્રગટ થાય. બંધિમચંદ્ર એમને એમ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. બહુ વાર થઈ ગઈ. એટલામાં યાદવ-ચંદ્રની એક વૃદ્ધ દાસી ત્યાં આવી. બંધિમને આમ વિચારમાં ગરક થયેલો જોઈને તે દસી પડી. તેણે જોરથી બૂમ પાડીને યાદવચંદ્રને બંધિમ આવ્યાની ખબર આપી ત્યારેજ

યાદવચંદ્રે માથું ઉચું કરીને જોયું અને બંદિતને રોહપૂર્વક બેસવાની આજ્ઞા કરી.

બંદિતબાળુ જ્યારે પહેલ પહેલા નોકરી કરવા જૈસોર ગયા, ત્યારે માતા અને પિતાના પગ ધોષ્ટને ચરણોદક બે શીશીઓમાં ભરીને પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. બંદિતચંદ્ર યુવક છતાં પણ માતૃપિતાના આવા ભક્ત હતા.

સન ૧૮૮૨ માં જનપુરમાં બંદિતબાળુ ૬ મહીના રહ્યા. જ્યારે તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે તેમના વચટ જમાઇ પણ હતા. તે વખતે ત્યાં રહેવે નહોતી ચઢ. રસ્તા બહુજ ખરાબ હતો. વળી રસ્તામાં ચોર ઝાકુનો પણ બહુ ડર હતો. એવે ભયવાળે રસ્તે બંદિતબાળુ પાલખીમાં બેસીને જતા હતા. તેમના જમાઈ બીજી પાલખીમાં બેસી હતા. નોકર-ચાકર સરસામાન લઇને બીજો રસ્તેથી ગયા હતા. સાથે માત્ર બે માણસ હતા. તેઓ મચાલ લઇને પાલખીઓની સાથે ચાલતા હતા. રાત્રીનો સમય હતો. ચારે બાજુ ઝાંતિ હતી. અંદર પણ વાદળોમાં સંતાકુદડી બેસતો બેસતો જતો હતો. દિવસે ખૂબ વરસાદ વરસ્યો હતો.

રસ્તાની ખન્ને બાજુ જંગલ હતું. તે વિશાળ વનની વચમાં બે મહાસના પ્રકાશમાં ભોંધ પાલખી ઉંચડીને જતા હતા. ટાંઠ પણ ખુબ હતી. બંદિત બાળુની પાલખી આગળ અને તેમના જમાઇની પાલખી પાછળ હતી.

બે પાલખીના સોળ ભોંધ હતા. પણ તેઓ ઉડીયા (ઉડીસા પ્રાંતના) હતા એટલે માટીનાં પુતળાંથીયે વધારે નકામા હતા. ભોંધ તેમની ધૂનમાં જત જતની વાતો કરતા ચાલતા હતા, તેવામાં એકએક તેઓ ભડકી ઉડ્યા. તેઓને તેમની સામે અને આલુઆલુ બહુજ માણસો દેખાયા. તેમણે ધાર્યું કે તેઓ લૂંટારા છે. ધીમે ધીમે અંદર અંદર વાત કરીને તેઓ અટકી પડ્યા; અને તરતજ પાલખી નીચે ઉતારી. તે વખતે બંદિત બાળુની આંખમાં જરા હાંધ આવી હતી. પાલખી પૃથ્વીપર ઠપકાતાજ તેઓ જમી ઉડ્યા. તેમણે મોટા અવાજે કહ્યું—“ શું થયું છે ? ”

જવાબ દેખી આપે ? બીજી ભોંધ લોકો તો નાસવા લાગ્યા હતા.

ભોંધઓ નાસી ગયા. મચાલવાળા બે માણસો પણ નાસી ગયા હતા. લૂંટારાઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમના હાથમાં લાકી સિવાય બીજું કંઈયાર ન હતું.

બંદિતચંદ્રની પાલખીનું એક બાજુનું બારણું બંધ હતું. બીજી બાજુનું ખુલ્લું હતું. બંદિતે ડાકું બહાર ધરીને જોયું તો દશ પંદર ડાકુઓએ બંને પાલખીને ઘેરી લીધી છે. તેઓ પાલખીમાંથી ઉતરીને રસ્તામાં ઉભા રહ્યા. સાંભળ્યું છે કે તેમના હાથમાં પણ એક લાકી હતી. તેમણે લાકી ઉઠાવીને સામેના ડાકુને રપટ ઉડિયા બાપમાં કહ્યું—“ જે આગળ આવશે તેને દાર મારીશ. ” લૂંટારોએ ઉભા રહ્યા. બંદિતચંદ્ર તદ્દન નિર્જાંમ હતા તે નિર્જન વનમાં વીસ લૂંટારાની મામે દુર્બળ નિઃસહાય બંદિતચંદ્ર સિવર વિકારશય ભાવથી ઉભા રહ્યા હતા. ફરી પાછું તેમણે

નિર્ભયતાથી લૂંટારાઓને કહ્યું—“તાકાત હોય તો આવી જાઓ” ઝડકે તેમનાથી બીધા, અને દૂર જઈને ઉભા રહ્યા.

આ વખતે મી. હેસ્ટી સાથે બકિમબાળુને ઘોર લેખિની—યુદ્ધ સ્ટેટ્સમેન પત્રમાં ચાલતું હતું. બન્નેનાં લખાણો લોકો આતુરતાથી વાંચતા હતા. એ લેખમાંજાને લીધે સ્ટેટ્સમેનની એટલી ખપત વધી હતી કે કોઈ કોઈ દિવસે તો તે બે વાર છાપતું પડતું હતું. આ ઝગડો ઉભો થવાનું કારણ બહુજ સાધારણ હતું. તે દિવસોમાં હેસ્ટી સાહેબના હાથમાં કંઈ ખાસ કામકાજ ન હતું. તેથી તેમણે હિન્દુઓને અને તેમના ધર્મને લઈને જીંડું કહેવાનું શરૂ કર્યું. ‘શોભા બજારના રાજબવનમાં એક માણસનું શ્રાદ્ધ હતું, એ તેમાં કારણભૂત થયું. મહારાજ કાલીકૃષ્ણ બહાદુરની સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ ખૂબ ધામધૂમથી થયું હતું. તેને લગતા સભામંડપમાં બંગાળના પ્રસિદ્ધ અને એક પુરુષો એકત્ર થયા હતા. આ સભામાં ૪૦૦૦ અધ્યાપક પડિતો હતા. તે સભામંડપમાં રાજબવનના છટ્ટેવ ગોપીનાથજીની મૂર્તિ ચાંદીના સિંહાસન ઉપર મંથરાવવામાં આવી હતી. તે જોઈને હેસ્ટી સાહેબનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. ક્રોધને ન રોકી શકવાથી તેઓ હિંદુ ધર્મ ઉપર તીવ્ર વાગ્બાણુ છોડવા લાગ્યા. તેમણે હિંદુધર્મવિરુદ્ધ લેખ પણ લખવા શરૂ કર્યા. બકિમચંદ્ર જોવો વિદ્વાન અને ધાર્મિક પુરુષ આ કેમ કરીને સહન કરી શકે ? તેમણે રામચંદ્રના નામથી તેમના લેખોના સચોટ જવાબ આપવા શરૂ કર્યા. તેમની આ લેખમાલાથી તેમનું અગાધ પાંડિત્ય જણાઈ આવે છે. પોતાના લેખોના સચોટ જવાબ મળતાં હેસ્ટી સાહેબ તેના લેખકનું અસહ નામ જાણવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા.

બકિમચંદ્રની જાળપુરથી હાવરા બહલી થઈ. તે વખતે ઈ. વી. વેસ્ટ મંડોર્ટ સાહેબ હાવરામાં મેજસ્ટ્રેટ હતા. થોડાજ દિવસમાં ઉક્ત સાહેબ સાથે બકિમ બાળુને તકરાર થઈ. એક રેલ્વે સંબંધી મુકદ્દમા બકિમચંદ્રની કચેરીમાં મોકલવામાં આવ્યો. તે મુકદ્દમાનું પરિણામ જાણવા માટે મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. એક દિવસ તેમણે સાંભળ્યું, કે બકિમચંદ્ર આરોપીને છોડી દીધો છે. સાહેબને તે અસહ્ય થઈ પડ્યું, તેઓ બહુજ નારાજ થઈને બકિમ બાળુની કચેરીમાં ગયા.

બકિમબાળુ પાસે તે વખતે એક બીજો મુકદ્દમા ચાલતો હતો. સાહેબને જોઈને બકિમચંદ્ર ઉભાથે થયા નહિ તેમજ તેમની સાથે કંઈ ખોટા પણ નહિ. સાહેબે કોર્ટના માનની ખાતર ટાપી ઉતારી. ત્યાર બાદ પ્લેટફોર્મની નીચે ઉભા રહીને બકિમચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું:—

“બકિમ બાળુ! રેલ્વેવાળા મુકદ્દમામાં આપે આરોપીને છોડી દીધો ?”

બકિમે એમને એમજ ખુરશી ઉપર ખેડાં ખેડાં કહ્યું “હા, તો—”

સાહેબ:—આપે આરોપીને સજા કરવી જોઈતી હતી.

બંદિમ:—આપ આવા શબ્દો ઉચ્ચારીને કોર્ટનું અપમાન કરી રહ્યા છે. અત્યાચાર મહારાણીના પ્રતિનિધિ છું.

સાહેબ:—આપે જૂલ કરી છે; તે આપને બતાવવી જોઈએ.

બંદિમચંદ્ર વધારે વાદવિવાદમાં ન ઉતરતાં સાહેબ વિરુદ્ધ તુમાર લખવા લાગ્યા. સાહેબે બંધનું કે આ તો બારે આજ્ઞા આવી ! જે કદી માંભણું નથી, જોયું નથી, તેજ કરવા એક દિવસની મેજસ્ટ્રેટ તૈયાર થયો છે ! બુદ્ધિમાન અને કાયદો બાળુનાર સાહેબ સમજી ગયા કે તેવું આ કામ નિયમવિરુદ્ધ થયું છે. તેમણે તરતજ આજ્ઞા માગી લીધી. બંદિમે પણ તેમને માફી આપી.

બંદિમે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે સાહેબે સાથે જગડો કરતાં કરતાં સંભવ કે કોઈ દિવસ નોકરી છોડવી પડશે. તેઓજ કાયદાની પરીક્ષા આપીને વકિલાત કરવાનો રસ્તો તેમણે પોતાને માટે કરી રાખ્યો હતો.

જગડા બાદ બે તથા મહીનામાર્ગ વેસ્ટમેકોર્ટ સાહેબની બદલી થઈ. તેઓ જે વધારે ફાડા હાવરામાં રહ્યા હોત તો જરૂર બંદિમ બાળુને થોડું ધણું હેરાન થવું પડત. સાહેબે થોડા હેરાન થયાં પણ હતા. તે વખતે બંદિમચંદ્ર કલકત્તામાં રહેતા હતા. તેઓ હમેશાં કલકત્તાથી હાવરા જતા હતા. સાહેબે હુકમ કર્યો કે તેમણે હાવરામાંજ રહેવું. બંદિમચંદ્ર તેમાં સગવડ ન હોવા છતાં કંઈ બોલ્યા નહિ અને હાવરામાંજ રહેવા લાગ્યા.

બંદિમચંદ્રના હૃદયમાં કર્તવ્યતાન બહુ પ્રખળ હતું. પોતાના પરિવારના પ્રસંગોનાં અથવા નોકરીનાં કામોમાં કોઈએ કદી પણ તેમને કર્તવ્યવિમુખ જોયા નથી. ઉદાહરણતરીકે અહીં એક વાત લખવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના કોષ સગાને દર મહીને કંઈક ધનની મદદ કરતા હતા. આવી મદદ તેમના તરફથી બહુ લોકોને મળતી હતી. જેને ખાવાપીવાની તંગી હોય, જેઓ અનાથ હોય, તેમને થોડા રૂપિયા માસિક આપવા એ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. જે સગાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેની તરફ બંદિમચંદ્રને બહુ તિરસ્કાર હતો. તેઓ તેને ઝેરથીયે ખરાબ સમજીને તેનાથી ઊંદા રહેતા હતા; તોપણ દર મહીને થોડી ધનની મદદ તો આપ્યાજ કરતા હતા. તે સગા તરફ બંદિમચંદ્રને એટલી મૃણુ હતી કે કદી તેવું નામ પણ જીભથી નહોતા લેતા અને તેમની કલમથી પણ લખતા ન હતા. તેને જે ધન તેઓ આપતા હતા તેને માટે પણ હિસાબમાં તે સમાના નામને બદલે 'ફિઝુલ ખર્ચ' એવું લખતા હતા.

હાવરામાં બંદિમચંદ્રની ફરીથી બદલી થઈ. હવે તેઓ ફર્ટ ક્લાસ મેજસ્ટ્રેટ થયા. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ થયો. તે વખતે પુરવઠાના વેચાણમાંથી પણ પૂરતી આવક મળી હતી. જીવનભરમાં તેમને પૈસાની તંગી નથી ભોગવવી પડી.

આગળ જતાં અલીપુરમાં બહુલી થયા પછી એક વખત બંધિમચંદ્રની અદાલતમાં એક મુકદ્દમા ચાલતો હતો. મુકદ્દમા નજીવો-આબકારી કેસ-હતો. આબકારી-ખાતાએ મોકલેલો હતો. બંધિમચંદ્રે આરોપીને યુનેગાર ઠરાવીને થોડા દંડ કર્યો. થોડા વખત પછી જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બેઠક સાહેબે " દંડ ઝાણે થયો છે. " એવો અધિકારી જનમેંટ ઉપર લખ્યો. બંધિમે કહ્યું " બરાબર દંડ કરવામાં આવ્યો છે. એમ મને ખાતરી છે. આસામી ગરીબ છે. એટલા રૂપિયા આપતાં પણ તે હેરાન હેરાન થઈ જશે."

સાહેબે કહ્યું " પરંતુ યુનિટ પ્રમાણે દંડ તો થયો જોઈએ."

બંધિમે કહ્યું "જનાબ, જ્યારે હું ન્યાયાધીશ થયો હતો ત્યારે આપનો પારખામાં હતા. સાહેબ વચ્ચેથીજ અટકાવીને હસી પડ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો કોઈ અંગ્રેજ હોત તો બહુજ નારાજ થાત, પણ ઉદારહૃદય બેઠક સાહેબે જરા પણ ખોટું ન લગાડ્યું."

એકવાર બીજી એક ઘટના થઈ હતી. ચોવીસપરગણાના રેવન્યુખાતાનું વાર્ષિક-રેટમેંટ નંબર ૧૦ આપવાનો વખત થઈ ગયો હતો. તે વખતે મહેસુલ ખાતું બંધિમચંદ્રના હાથમાં હતું. રેટમેંટ વખતસર તૈયાર ન થઈ શક્યું. અતે તાકીદનો હુકમ આવ્યો. બંધિમચંદ્રે તેની કંઈ પરવા ન કરી. તે માત્ર એટલુંજ જોતા હતા કે કામકરનારાઓ તૈયાર કરવાની બનતી મહેનત કરે છે કે નહિ. તે લોકોને તનતોડ મહેનત કરતા જોઈને બંધિમચંદ્ર નિશ્ચિંત રહ્યા. કમસઃ ખોડ તરફથી, સરકાર તરફથી, એમ ચારે બાજુથી તાકીદ ઉપર તાકીદ થવા લાગી. બંધિમચંદ્રે જરા પણ નહિ ગભરાતાં કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. અતે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબનું આસન ડોલ્યું. કહેવાય છે કે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર તાકીદની ચિઠ્ઠી આવી હતી. છેવટે બેઠક સાહેબ બંધિમચંદ્રની કચેરીમાં ગયા અને પૂછ્યું "રેટમેંટ તૈયાર થઈ ગયું ?"

બંધિમ:— ના જી.

સાહેબ:— કેમ નથી થયું ?

બંધિમ:—અધિકારીઓ ખૂબ મહેનત કરીને કામ કરે છે. હું તેમને મારી નહીં નાખી શકું.

સાહેબ ઉઠીને કામકરનાઓની પાસે ગયા, અને આમ તેમ દરતાં-દરતાં કામ જોવા લાગ્યા. જોઈને સંતુષ્ટ થયા અને કોઈને કંઈ પણ ન કહેતાં સરકારમાં લખી દીધું. બેઠક સાહેબની દયા અને ન્યાયપરાયણતા બતાવવા માટેજ અહીં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાચે સાચે એ પણ ઉદ્દેશ છે કે વાચક સમજી શકે કે બંધિમ બાળ્ય ડરપોક દેશી અમલદાર ન હતા, કે જેથી ઉપરિ અમલદારોથી છપ્પાઈ જઈ ચોતાના લાઇઓ ઉપર જીલ્લમ કરે.

અહીં બકિમચંદ્રની ન્યાયાધીશતરીકેની રીતભાત વિષે થોડો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બકિમચંદ્રના એક સગાએ આ સંબંધમાં જે લખ્યું છે તેજ અહીં આપવામાં આવે છે. તે લખે છે કે:-

“બકિમ બાળુ અલીપુરમાં હતા ત્યારે હું પણ કોઇ કોઇવાર તેમની કોર્ટનું કાર્ય જોવા જતો હતો. એક વખત હાઇકોર્ટમાંથી એક ચૂરોપીઅનગેરિસ્ટર સાહેબ આવ્યા હતા, અને આરોપીના પક્ષનું સમર્થન કરતા હતા. બીજા બાળુના વકીલ તારકનાથ પાસિત હતા. તારક બાળુ બકિમચંદ્રને સારી રીતે ઓળખતા હતા; પણ સાહેબ બહાદુર તદ્દન અજાણ્યા હતા. તેમણે ધાર્યું હતું કે એક દેશી ન્યાયાધીશ આગળ સાવધાનતાપૂર્વક બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. તેઓ ટેબલ પર હાથ પછડીને, હાથથી જૂદી જૂદી રીતે આજ્ઞા કરીને તથા મોના હાવભાવ કરીને સાક્ષીને ગભરાવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે બકિમચંદ્રનાં લવાં ચઢી ગયાં હતાં, આંખોમાંથી અમિ વરસતો હતો, હોઠ દાંતનીચે ફાળેલો હતો. હું સમજી ગયો કે મેં જાન્યા વિના નહિ રહે. તરતજ વજ્રપાત થયો. સાહેબે સાક્ષીને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો. સાક્ષીના જવાબ આપતા પહેલાંજ બકિમચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યા- “ સવાલ નકામો છે. ”

સાહેબે આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું “ નકામો ? ”

બકિમબાળુએ કહ્યું “ ખેલક નકામો ! ”

બકિમે તારક બાળુ તરફ જોઇને કહ્યું-“તારક બાળુ ! આપ તેની સાથે આપનો વખત નકામો સુમાવશો નહિ.”

આટલી નાની વાતથીજ સાહેબનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું; પણ તેમણે વધારે વાદવિવાદ ન કર્યો. કદાચ તેઓ પોતાની ખૂલ સમજી ગયા હશે.

બકિમ બાળુ થોડાજ શબ્દોમાં જોવો સમ્પત તિરસ્કાર કરતા હતા-થોડાજ શબ્દોમાં મહાન ઉપદેશ આપી દેતા હતા-એવો તિરસ્કાર અને ઉપદેશ બહુ ઓછા લોક કરી શકે છે. તેઓ નાનાં નાનાં કામ ઉપરથી દરેક માણસના વિષે અભિપ્રાય બાધતા હતા. કોઈ કોઈવાર નાની નાની વાતોના આધારે મુર્દખાનો પણ ફેંસલો આપતા હતા. તેમને એવો વિશ્વાસ હતો કે નાનાં નાનાં કામોમાંથીજ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે છે. કોઈ માણસની મોટી મોટી વાતો સાંભળીને અથવા તેને અમુક મોટા મંડળ કે કામમાં લગેલો જોઇનેજ તેને મોટા ધારી લેવો ન જોઇએ.

આ વાતના ઉદાહરણતરીકે એક મુર્દખાનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેમની કચેરીમાં એક દિવસ એક સાધારણ મુર્દખો રજુ થયો. એમાં પ્રતિવાદીના વકીલના પૂછવાથી સાક્ષીએ કહ્યું કે “ મેં એક આપતાં જોયો હતો. ” સાક્ષી નિરક્ષર અને નીચ જાતિનો હતો; પણ તે મુર્દખો તેનીજ સાહેલી ઉપર આધાર રાખતો હતો. વકીલે બકિમ બાળુને બહુ આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું “ હજુર, લખી દ્યો, સાક્ષીએ

એક આપતાં જોયો હતો.”

હકિમે વાત બરાબર સ્પષ્ટ કરવા માટે સાક્ષીને ફરીથી પૂછ્યું—“ તમે શું આપતાં જોયું હતું ? ”

સાક્ષી:—હજૂર, એક.

બંદિત:—તમને કોણએ આ વાત શીખરીને મોકલ્યા છે કે શું ?

સાક્ષી:—કોણએ નહિ, હજૂર !

બંદિત:—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી કંઈ જવાબ ન આપતાં વકીલ તરફ જોવા લાગ્યો.

હકિમે ફરીથી પૂછ્યું—એક કોને કહે છે તે જાણો છો ?

સાક્ષી:—હજૂર, હું એટલું જાણું છું કે મહેસુલ બર્ધા પછી જમીનદાર એક આવે છે.

એટલે બંદિત બાળુએ કહ્યું “ સમજ્યો. તમે પોતે મુકદ્દમાવિષે કશું જ જાણ નથી અને ખીજાઓની શીખવણી પ્રમાણે જ સાક્ષી આવે છે. તમારા મુખમાંથી એક શબ્દ ન નીકળી શકે. તમે તો ચિત્ત બોલો છો. હવે સાંચું કહી દો, તમને કોણ શીખવ્યું છે ? નહિ તો હું હમણાજ તમારા ઉપર ફોજદારી કરીશ.”

એટલે સાક્ષીએ રડતાં રડતાં કહ્યું, વકીલ સાહેબે મને જે શીખવ્યું હતું તે પ્રમાણે મેં કહ્યું છે. વકીલ સાહેબે મુજતાં મુજતાં પોતાનો મુકદ્દમા પાલો ખેંચી લીધો. આ રીતે એક નાની શી વાત ઉપરથી બંદિત બાળુએ મુકદ્દમાનું તરવ જાણી લીધું હતું.

બંદિત બાળુ ખડું હોશિયારીથી તેમનું કામ કરતા હતા. પછીથી પણ ઉક્ત મેજરટ્રેટ સાહેબ જોડે તેમને ન જાન્યું. અને બંદિત બાળુએ નોકરી છોડીને પેન્શન લેવાનો વિચાર કર્યો. સન ૧૮૬૦ માં તેમણે પેન્શન માટે અરજી કરી, પણ અરજી નામંજૂર થઈ. નામંજૂર થાય એવું જ હતું. તે વખતે એમની ઉંમર એક વર્ષની હતી. પંચાવન વર્ષની ઉંમર પહેલાં પેન્શન મળતું નથી. હા, જો કોઈ રોગ થયો હોય તો જૂદી વાત. બંદિત્યંદ્રને બહુજનના રોગ સિવાય ખીજે કોઈ રોગ ન હતો. વળી તો તેમનું શરીર તંદુરસ્ત અને જળવાન હતું. એથી સરકારે બંદિત બાળુની અરજી નામંજૂર કરી. પણ એથી તો તેમની જીદ વધારે થઈ. કોઈ તેમની ધમ્મજા વિરુદ્ધ પકડતું તો તેઓ ગાંઠા જેવા થઈ જતા હતા. એ તેમની ટેવ હતી. ન્યાયાધીશ તે અડચણને તેઓ દૂર કરતા નહિ, ત્યાંસુધી તેમની જીદ અને શક્તિ કંચકેરે વધ્યાજ કરતી.

સરકારે ન્યારે તેમની અરજી નામંજૂર કરી ત્યારે તો તેમણે નોકરી છોડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. રોગનું બહાનું કાઢવાથી તેઓ સહેજમાં જ છુટા થઈ શકે શકે તેમ હતું; પણ જુદું જોણવું એ તેમને તદ્દન નાપસંદ હતું. બંદિત બાળુ સદાયે સત્યના ઉપાસક હતા. કોઈએ તેમને કોઈ વાર મીઠું-મરચું ભભરાવીને વાત કરતાં જોયા નથી કે એક અક્ષર જૂઠું જોણતાં સાંભળ્યા નથી. બંદિત બાળુના ભત્રીજા રચીશયંદ્રે

એક વાર રમેશચંદ્ર દત્તને એક સાધારણ જૂડી વાત કહી હતી; તેટલા માટે તેમણે તેને કહ્યું હતું કે—“તું અત્યારથીજ જુડું બોલતા શીખ્યો તો આગળ જતાં શું શું નહિ શીખે !”

બકિમ બાળુએ નોકરીની બાબતમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. તે વખતે ઇલિયટ સાહેબ બંગાળના ગવર્નર હતા. તેઓ અને તેમની પત્ની બકિમ બાળુ હિપર બહુ વિશ્વાસ રાખતાં. લેડી ઇલિયટના ખાસ આગ્રહથી બકિમ બાળુએ જાતેજ “વિપવદ્” નવલકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો હતો, અને તે તેમને અર્પણ કર્યો હતો.

એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બકિમ બાળુએ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લીધી. સાહેબને સુખસમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે ગવર્નર સાહેબને ચોતાની વિનંતિ કરી. બધી વાતો સાંભળ્યા પછી સાહેબે હસીને પૂછ્યું “તમારી હંચર કેટલી જ બકિમ બાળુ બકિમે કહ્યું “ત્રેપન વર્ષ.” સાહેબે કહ્યું—“આટલી હંચર તમે પેન્શન લેવા ક્ષિપ્તો છો ?” બકિમે કહ્યું—“તેનીચ વર્ષથી નોકરી કરું છું. હવે કામ નથી મળે શકતું.” સાહેબે પૂછ્યું “તમારા સરીરમાં કંઈ રોગ છે ?” બકિમે કહ્યું—“ખાસ કંઈ રોગ નથી.”

સાહેબે જરા બીજી બાળુનો વિચાર કરીને પૂછ્યું—“તમે શું પુસ્તકો લખવાનો વખત કાઢવા માગો છો ?” બકિમે કહ્યું—“ચોક્કડ ચોક્કડ એમ પણ ખરું.” ગવર્નર સાહેબે કહ્યું—“બહુ સારું, હું તમારી અરજ મંજૂર કરીશ.”

બકિમ બાળુ ધન્યવાદ આપીને સાહેબ પાસેથી જવાને તૈયાર થતા હતા, એટલામાં સાહેબે પૂછ્યું—“બકિમ બાળુ ! તમે તેનીચ વર્ષથી હોશિયારીપૂર્વક કામ કર્યું છે. સરકાર તમારા હિપર બહુ રાજી છે. તમારી કંઈ વિનંતિ નથી ?”

બકિમે ધન્યવાદ આપીને કહ્યું “નાહ.”

સાહેબ—તમારે તમારા કોઈ સમાવહાસા માટે બલામણુ કરવી છે ?

બકિમ—જો આપ કૃપા કરવા ઇચ્છતા હો તો મારા નાના ભાઈ પૂર્ણચંદ્રની અપમંદ દારબરથી મારી પાસેની કોઈ જગાએ બદલી કરી આપો.

સાહેબ—આ તો બહુ સાધારણ વાત છે. તમારી બીજી કંઈ વિનંતિ નથી ?

બકિમ—હાલ તો નથી હજીર.

એમ કહીને બકિમ બાળુ ચાલ્યા ગયા. એ પછી પૂર્ણ બાળુની બદલી અધીપુરમાં થઈ હતી.

બકિમ બાળુએ ચોતાને માટે કદી સરકારને પ્રાર્થના નથી કરી. સમાવહાસા માટે માત્ર ત્રણવાર તેમને વિનંતિ કરવી પડી હતી. એકવાર ગોટા જમાવેને માટે, બીજી વાર ભત્રીજા ત્રિપીનચંદ્ર માટે અને ત્રીજી વાર ભત્રીજા સચીરાચંદ્ર માટે. બીજાઓ આમળ વિનંતિ કરતાં તેમને બહુ મોઝામ થતો હતો.

અંતે બંકિમચંદ્રની પેન્શનની અરજી મંજૂર થઈ ગઈ. તેનીશ વર્ષ અને એક મહીનો નોકરી કરીને સન ૧૮૯૧ માં બંકિમ બાણુએ પેન્શન લીધું. મહીને રૂ. ૪૦૦) નું પેન્શન મંજૂર થયું. એ વર્ષ ત્રણ મહીના અને ત્રેવીશ દિવસ સુધી એ પેન્શન તેમણે ભોગવ્યું.

બંકિમચંદ્રના પેન્શન લેવા પહેલાં એકવાર એવી વાત હોડી હતી કે તેમને જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ બનાવવામાં આવશે; પણ સિવિલિયનોએ અડચણો નાખવાથી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે આ પ્રસ્તાવ હાથથી દીધો હતો.

બંકિમ બાણુ કલકત્તાની વિશ્વવિદ્યાલય સભા (સેનેટ) ના સભ્ય હતા, પણ તે સભામાં બહુજ ઓછું જતા હતા. જ્યારે જતા હતા ત્યારે કોઈ પણ પક્ષમાં સામેલ ન થતાં પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતા હતા. ખુશામતનું તો તેઓ નામ પણ જાણતા ન હતા. જીવનપર્યંત તેમણે કોઈની ખુશામત કરી નથી. જીવનના વચસા ભાગમાં ઇશ્વરની ચોડી ચોડી ખુશામત કરી હતી. પછીના જીવનમાં તો તેમણે ભગવાનના ચરણોમાં પોતાનું તન-મન અને જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

બંકિમચંદ્ર કેટલાક દિવસ સુધી માછલી અને માંસ ખાવાનું છોડી દઇને હવિ-બ્યાન જમતા; રામનામી દુપટ્ટો ઓઢતા; શુદ્ધ આચારથી રહેતા; અને નિત્ય ગીતા-પાઠ કરતા હતા. પણ જેમણે પચાસ વર્ષ સુધી માંસમચ્છી ખાધું હતું તેમણું શરીર હવિબ્યાનથી તંદુરસ્ત ન રહી શક્યું. તેઓ માંદા પડી ગયા છતાં પણ તેમણે કેટલાક વખત સુધી ટેક ન છોડી, પણ ટેક ટકી ન શકી. વૈદ્યના કહેવાથી તેમને ઇવટે માંસ-ભોજન ચાલુજ કરવું પડ્યું.

પાદરી હેસ્ટી સાહેબે જિપનામથી પત્ર લખનાર બંકિમ બાણુના લેખ અને તર્કકૌશલથી વિરમિત યજ્ઞને તેમનો પરિચય કરવા ઇચ્છ્યું હતું. યુરોપીય પડિનોની મંડળા આગળ તેઓ તેમને જાળખાવવા માગતા હતા. તે વખતે બંકિમ બાણુએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે તેઓ અમત માનના ભુખ્યા નથી. પોતાની જાતિની પ્રશંસાજ તેમને માટે બસ છે.

બંકિમ બાણુને સન ૧૮૯૨ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં ‘રાવજહાદુર’ નો ખિતાબ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો; પણ આ ખિતાબ બંકિમચંદ્રની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં બહુજ નજીવો હતો. જે ખિતાબ પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર યા શાળાના શિક્ષકો પણ મેળવતા હતા તે ખિતાબ બંકિમચંદ્ર જેવા ગુણવાન અને યશસ્વી પુરુષને યોગ્ય કદી ન હોઈ શકે. તે વખતે આ વિષે ચોડી ચર્ચા પણ ચાલી હતી.

પૂર્વોક્તિ જિપાધિ મળ્યા બાદ સન ૧૮૯૪ માં નવા વર્ષની ખુશાલીમાં બંકિમ બાણુને સી. આર્ષ. ઇ. નો ખિતાબ મળ્યો હતો. ૨૧ મી માર્ચને દિવસે ઇનવેસ્ટી-

અર દરબાર સરાયો; પરંતુ તે વખતે બકિમ બાણ મરણપથારીએ હોવાથી તેઓ તે દરબારમાં બેઠ શક્યા ન હતા.

અરેબર, બકિમચંદ્ર ભારતમાં જન્મ્યા હતા, તેથીજ તેઓ ડેપુટી કલેક્ટર થઈને અટકી ગયા. તેમણે નવલકથાઓ દેશી ભાષામાં લખી છે તેથીજ તેઓ માત્ર સી. આઈ. ઈ. થઈને રહી ગયા. આ બધો ભારતની માટીનોજ દોષ !

શ્રીમતી મિરિયમ નાઈટ બકિમકૃત કૃષ્ણકાંતના વિલોપ અનુવાદ કર્યો હતો. આંકસર્ક યુનિવર્સિટીના મહા ગણચી બ્રુમહાટ સાહેબે તે અનુવાદની જો ભૂમિકા લખી હતી. તેના કંઈક ભાગ ત્રીજે ઉત્તરવામાં આવે છે.

“બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ભારતના નિઃસરેહ સર્વોત્તમ નવલકથાકાર હતા. બંગાળી લેખનશૈલીને ઉન્નત અને બંગાળી સાહિત્યને રોચક બનાવવામાં તેમણે જ કામ કર્યું છે. તે બીજાને કોઈ લેખક કરી શક્યો નથી. તેમના અનેક દેશબંધુઓમાં નકામાં અને જલદી નાશ પામે એવાં પુસ્તકો ઉપર તેમણે કરેલી સખ્ત સમાલોચનાઓએ અને હિંદુ સાંપ્રદાયક જીવનના દોષો અને ન્યૂનતાઓના તથા મલિન અને ફેગટિયા હિંદુધર્મથી થતાં અનિષ્ટોના તેમના નિર્ભય કિંદર્શને બંગાળી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સખ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે.”

“તેઓ ચોતે એક સમર્થ લેખક હતા. તેમના મંથો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તેમનામાં વર્ણન કરવાની, તેમજ માનવજીવનનાં સ્વાભાવિક ચિત્ર આંકવાની કેટલી અદ્ભુત શક્તિ હતી. એજ કારણથી તેમનાં પુસ્તકો આટલાં બધાં મનોહરંજક અને શિક્ષામય થયાં છે.”

“જીવનના અતિમ કાળમાં બકિમચંદ્ર હિંદુધર્મની સંશોધિત પદ્ધતિના પ્રતિપાલક અને ભગવદ્ગીતાના શ્રેષ્ઠ ચાનના ઉપદેશકના રૂપમાં દેખાતા હતા.”

“બકિમચંદ્ર માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના સુયોગ્ય પ્રકાશક હતા. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર પણ તેમનો સંપૂર્ણ કાબૂ હતો.”

પીઠાર્થ—રિપ્રેઝેન્ટેટીવ ઇન્ડિયન્સમાં લખ્યું છે કે—“ગણચીનાના ગુજમાર્ગને છોડીને નવે માર્ગે વળવા માટે બંગાળમાં મધુસૂદન દત્તની જેમ, બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય મરણપથારીએ થતી હતી. હિંદુ શોધનારાઓ ઉભા થતાં કંઈ વાર લાગતી નથી. તેમનાં ધણીએ તેમની લેખનશૈલી, રચના, વસ્તુસંકલન અને વિચિત્ર રૂપનાઓની સખ્ત સમાલોચના કરી તેમને લાલા-શુરા રહ્યા; પણ બકિમચંદ્ર આ બધી તીવ્ર સમાલોચનાઓને પી ગયા. તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી અને બંગાળમાં ગદ્ય સાહિત્યનો નવો યુગ સ્થાપનામાં સફળ થયા.”

સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તે તેમના “બંગ સાહિત્ય” નામના કિમતી પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—

“ મધુસૂદન દત્તનું પદમા જે સ્થાન છે તેજ સ્થાન ગદ્યમાં નવી લેખનશૈલીના પ્રવર્તક અને નવા ભાવના પ્રકાશક બંકિમચંદ્રનું છે. કલ્પનામાં, ઉગ્ગળવળ વર્ણનમાં, વિચારશક્તિમાં અને વર્ણનચાતુર્યમાં મધુસૂદન દત્ત અને બંકિમચંદ્ર ચટ્ઠા આ સદીના બીજા લેખકો કરતાં કેટલાય ઉચ્ચતર કોટિના છે. કવિ મધુસૂદનદત્તની કલ્પનાઓ વધારે ઉચી અને ગ્રેષ્ઠ છે તો નવલકથાલેખક બંકિમની કલ્પનાઓ વધારે જૂદી, વધારે મનોરંજક અને આપણા કામળ ભાવોપર વધારે અસર કરે તેવી છે.”

‘ પ્રદીપ ’ માસિકના પહેલા અંકમાં સ્વર્ગસ્થ ચંદ્રનાથ વસુએ લખ્યું હતું કે-
 “ પણ ત્યાંસુધી મેં બંકિમબાણુને જોયા ન હતા. જોયા વિના બધા લોકો સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણે કરે છે તે પ્રમાણે હું પણ મનોમન તેમના સ્વરૂપ અને મૂર્તિની કલ્પના કરતો હતો. બંકિમ બાણુને જોયો જોયા હતા તેઓમાંથી કોઈ કોઈ મને કહેતા કે:- “ બંકિમના ચહેરામાંથી શુદ્ધિ વરસે છે.” પણ જ્યારે મેં તેમને જોયા તો તે પેલી કલ્પિત મૂર્તિ શરમાઇને કાણુ જણે ક્યાંય સંતાઇ ગઇ ! બાણુથી ૨૨-૨૩ વર્ષ ઉપર એક વખત કલકત્તામાં અંગ્રેજી લખેલા પુસ્તોના કૉલેજ રિયુનિયન (રેનેલસમેલન) નામક વાર્ષિક ઉત્સવમાં હું ગયો હતો. કૃષ્ણચંદ્ર બેનરજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, પ્યારીચરણ, પ્યારીચંદ્ર, રામચંદ્ર, ઇશ્વરચંદ્ર, બંકિમચંદ્ર વગેરેની પેઠે “ હું પણ એક કૉલેજનો ગ્રેજુએટ છું. હું પણ તેમના જેવો છું.” એવી આત્મ-લાઘાના ભાવથી હું ત્યાં ગયો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે મારી માફક એવાજ અભિમાન-પૂર્વક ધણી ખરા માણસો ત્યાં જતા હતા. પરસ્પર સહભાવ પેદા કરવાનો અને બંધુભાવનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ તો બહુ યોગ્ય માણસોનો હતો. હું તે સમયના કૉલેજ રિયુનિયન ઉત્સવનો સહાયક મંત્રી હતો અને રાજ સૌરીન્દ્રમેહન ઠાકુર મંત્રી હતા. મંત્રી મહાશયના મોટાભાઈના મરકત-કુંજ નામના પ્રસિદ્ધ બાગમાં ઉત્સવસ્થાન હતું. હું મહેમાનોનું સ્વાગત કરતો હતો તેટલામાં એક વિજળી જેવા માણસે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. હું બીજાઓનું જોની રીતે સ્વાગત કરતો હતો તેજ પ્રમાણે તેમનું પણ સ્વાગત કર્યું. પણ તેજ વખતે કંઈક ગભરાવા લાગ્યો. એક મિત્રને મેં પૂછ્યું કે એ કાણુ છે ? જવાબ મળ્યો-બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. હું તરતજ તેમના તરફ દોડતો દોડતો ગયો અને કહ્યું:-હું જાણુતો ન હતો કે આપ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય છો. એકવાર પુનઃ હું આપ સાથે હસ્તમિલન કરી શકું ? સુંદર હાસ્ય કરતાં કરતાં બંકિમ બાણુએ હાથ લાગા કર્યો. જોયું તો હાથ ગરમ હતો. તે ગરમી હજુસુધી જણે મારા હાથમાં રહી હોય એમ મને લાગે છે.”

જગપ્રસિદ્ધ શ્રીયુત રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘ સાધના ’ પત્રમાં લખ્યું હતું કે:- “ એક દિવસે મારા સગા પૂજ્યપાદ શ્રીયુત સૌરીન્દ્ર મેહન ઠાકુર મહોદયના નિમંત્રણથી તેમના મરકત-કુંજ બાગમાં કૉલેજ રિયુનિયન નામનું એક સમેલન થયું હતું.

કેટલા દિવસની વાત છે તે બરાબર યાદ નથી. હું તે વખતે બાળકજ હતો. તે દિવસે ત્યાં મારે અનેક યશસ્વી લોકો સાથે સમાગમ થયો હતો. તે પંડિત મંડળીની વચ્ચે એક સીધા ઉંચા ચરીરના, ગોરા, કૌતુકથી પ્રકુલ્ય સુખવાળા, ચંપલ પહે-રેલા અને ખન્ને હાથ બગલમાં ધાલેલા ઝોઢ પુરુષ હોવા હતા. દેખતાજ મને તેઓ બધાથી જૂદા પડતા આત્મનિમગ્ન જેવા લાગ્યા. બીજા બધા સામાન્ય માણસો લાગતા હતા; ત્યારે તેઓ એકલાજ ઝેળ માણસ જેવા લાગતા હતા. તે દિવસે બીજા દોષને ઓળખવાનું મને કાનુકુલ ન થયું; પણ તેમને જોઈને તો હું, મારા સાથી અને બીજાં એક બાળક બહુ આતુર થયા. ખમર કંઠમાં માલમ પડ્યું કે તેઓજ અમે જેનાં દર્શનની ધણી દિવસથી ઇચ્છા કરતા હતા તે લોકવિશ્રુત બંકિમચંદ્ર ચટ્ટો છે. "

બંકિમ બાપુની લખવાની રીત જરા વિચિત્ર હતી. તેઓ પાકા પૂઠાની ચોપડીમાં વાર્તાનું બોણું તૈયાર કરીને લખવા બેસતા. દરેક પ્રકરણની મોટી મોટી વાતો સવારે નક્કી કરી લેતા; જેમકે-ક્યા ક્યા બનાવોનો સમાવેશ થશે-ક્યાં ક્યાં સ્ત્રી પુરુષ પાત્રો આવશે વગેરે. પણ તે નક્કી કરેલો નિયમ વારંવાર ફરતો હતો. એટલે સુધી કે એક બે પ્રકરણ કોઢી નાખવામાં આવતાં, તો બે એક પ્રકરણ ફેરવાઈને નવું રૂપ પણ ધારણ કરતા. બીજાં કોઈ પણ અંશકર કલાત્મક આટલી કાપકુપ અને આટલું પરિવર્તન નહિ કરતો હોય-આવી રીતે સંપૂર્ણ લખેલાં આખાં આખાં પ્રકરણ ઉઠાવી દેતો નહિ હોય. સમીક્ષાપણ આ સંબંધમાં લખે છે કે-"મેં કેટલાય ખાસ અંશકારોની હસ્તલિખિત પ્રતો જોઈ છે. મારા સસરા બાપુ હમોદર મુખોપાધ્યાય કહી એક લીટી પણ ફેરવતા ન હતા; રમેશ બાપુ લખેલું ઓછું નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા; હેમચંદ્ર બેનરજી બહુજ ઝડપથી લખતા હતા અને ઉવટે થોડો ધણો ફેરફાર કરતા હતા; અને માત્ર બંકિમચંદ્રજી સારી પેઠે ફેરફાર કરતા હતા. લખતી વખતે પણ તેઓ ફેરફાર કરતા, બીજાં દિવસે પણ કરતા, અને છ મહીના, વર્ષ તથા બે વર્ષ પછી પણ કરતા હતા. જ્યાંસુધી લેખ તેમની રુચિ અનુસાર નહોતો બની રહેતો ત્યાંસુધી તેમને સતોષ નહોતો વળતો; અને ત્યાંસુધી તેઓ ચોમ્પ ફેરફાર કર્યેજ જતા. એકદમ બાબત અથવા તો ભાવને ખાતર આટલો વખત ગળતાં મેં બીજા કોઈને નથી જોયા. "

"જ્યાંસુધી તેઓ સરકારી કામ કરતા હતા ત્યાંસુધી તો તેઓ અમુક સમયેજ લખતા હતા; પરંતુ સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી તો બંકિમબાપુ બધા વખત થોડું ધણું લખ્યા કરતા. રાત્રે જાગીને લખવાની ટેવ ધીમે ધીમે તેમણે છોડી દીધી હતી. સવારે, બપોરે, ત્રીજે પહોરે, સાંજે-જ્યારે પણ વખત ગળતો ત્યારે કંઈ ને કંઈ તેઓ લખતા. થોડો પણ વખત નકામો જવા દેતા નહિ. "

“લખતી વખત તેઓ કોઈવાર વરસાદની તૈયારીવાળા વાદળની પેઠે ગંભીર તો કોઈવાર બાળકના જેવા ચંચળ દેખાતા હતા. કોઈવાર તેઓ એકાદજ ધીરી લખીને તેને છેકી નાખતા; વળી કંઈ વિચાર કરતા અને પાછા લખવાનો પ્રયત્ન કરતા; અને પાછા ક્ષમ આવી મૂકીને ઊભા થઈ જતા હતા. ઊંઝીને કોઈવાર આમ તેમ ફરતા તો કોઈવાર ખારી પાસે ઊભા રહીને આંધેનાં મકાનો જોતા; અને કોઈવાર કોઈ પુસ્તક યા ગીત ઉપર હાથ મસતા હતા. તે વખતે તેઓ બાલચાનરહિત ગ્રંથ જમીને આંતર જગતમાંજ તહીન થઈ જતા હોય એવું મને નથી લાગ્યું. લખતી વખતે અમારામાંથી કોઈ બાળક તેમની પાસે જવું તો તેઓ કદી નાખુશ થતા નહિ. તે એટલે સુધી કે વાતચીત પણ કરતા હતા. ધણી દિવસ એવા પણ જતા કે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેઓ એક ધીરી પણ લખી શકતા નહિ; અને જો લખતા તો તેને છેકી નાખતા. વળી ખીજ હાથ પર એવા દિવસો પણ જતા કે જ્યારે તેમની ક્ષમ પૂરવાળી નદીની પેઠે ઝડપથી ચાલ્યા કરતી; અને તેઓ બાલચાનરહિત થઈને પોતાના લેખન કાર્યમાં તન્મય બની જતા હતા.”

સાનકીબાગવાળા મકાનમાં બકિમચંદ્રને એક દિવસ તેમના જમાઈ સ્વર્ગસ્થ કૃષ્ણધન સુકરજીએ પૂછ્યું કે “આપ આપની કૃતિઓમાંથી કયા પુસ્તકને શ્રેષ્ઠ માને છે ?” બકિમે કહ્યું—“પહેલા તમેજ કહો.” કૃષ્ણધન બાણએ હસીને કહ્યું—“હું મુખથી નહિ કહું—લખી રાખું છું. હું માન એટલુંજ જાણુવા ઇચ્છું છું કે મારા મત માથે આપનો મત મળે છે કે નહિ.” ત્યાર બાદ જરા વિચાર કરીને બકિમચંદ્રે કહ્યું—“કમલાકાંતનું દ્વિતર.” કૃષ્ણધન બાણએ પણ હાગળ ફેરવીને ખતાબ્યું. તેમાં પણ લખ્યું હતું કે—કમલાકાંતનું દ્વિતર.

બકિમના મૃત્યુ પહેલાં બે ચાર વર્ષ ઉપર એક દિવસ તેમની મોટી કન્યા શરત કુમારી દેવીએ તેમને કહ્યું હતું—“પિતાજી ! તમારા “વંદે માતરમ્” ગીતને લોકો બહુ પસંદ નથી કરતા. બકિમે પૂછ્યું—“શું તું પણ પસંદ નથી કરતી ?” કન્યાએ કહ્યું—“હા, એ તો મને પણ બહુ પસંદ નથી. એ મહાપુરુષે ગંભીર વાણીથી કહ્યું—“એક દિવસ—વીસ ત્રીસ વર્ષ પછી—એક દિવસ એવો આવશે કે એજ ગીત આખા અંગાણને નવીન બાવમાં તરબોળ કરી દેશે—અંગાણોની આંખો ખોલી નાખશે.” આ ભવિષ્યવાણી કેટલી સાચી પડી છે, તે આજો દેશ જાણે છે. હવે તો અંગાણમાંજ નહિ પણ સમસ્ત બારતવર્ષમાં આ ગીતના સૂર ગાજી રહ્યા છે.

બકિમબાણ છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે સાનકી બાગવાળા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે દર રવિવારે નીચેના સાહિત્યસેવકો તેમને ત્યાં આવતા હતા—ચંદ્રનાથ, બસુ, હેમચંદ્ર બેનરજી, રામકૃષ્ણ સુકરજી, યોગેન્દ્રનાથ ઘોષ, અક્ષયચંદ્ર સરકાર, કૃષ્ણગિહારી બેન, મુરલીધર સેન, નીલકંઠ મજુમદાર, ઘમોદર સુકરજી. કોઈ કોઈવાર તારાપ્રસાદ

ચટર્જી, ઇન્દ્રનાથ બેનરજી, કાલીપ્રસન્ન ધૌપ, ગોવિંદચંદ્ર દાસ વગેરે મહારાણે પશુ આવતા હતા. એ બધા ઉચ્ચ કોટીના લેખક ગણાતા હતા.

એક દિવસ એક માણસે મહાત્મા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સમક્ષ બંદિત્યંદ્રના બહુ નિદા કરી. વિદ્યાસાગર સ્વાભાવિક મંદ હાસ્યપૂર્વક આખર સૂધી બધી વાત સાંભળી રહ્યા. સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું—“તમારી વાતો સાંભળીને બંદિત્યંદ્ર ઉપર મને ખમણી થઈ બેઠી છે. જે માણસ આખો દિવસ સરકારના કામમાં મશગુલ રહેવાની સાથે રાતદિવસ ખરાબ કામોમાં પશુ રોકાયેલો રહે તે માણસ પુસ્તકો લખવાનો વખત ક્યાંથી કાઢી શકે ? બંદિત્યંદ્ર બાળુની ચોપડીઓથી તો મારા ડાહ્યાનું એક ખાતું જરાક મુશ્કેલ છે.” નિંદા કરનાર તો નીચું જ માણી રહ્યો !

એક દિવસ સ્વર્ગસ્થ સરગુદાસ બેનરજી બંદિત્યંદ્રને મળવા ગયા હતા—બન્ને વચ્ચે તે વખતે બંને બાળુઓની તે સમયની સ્થિતિ સંબંધી થોડો વાદવિવાદ થયો હતો. ગુરુદાસ બાળુએ તે વખતે કહ્યું હતું—“બંને બાળુઓને આરક્ષી સરળ બનાવી દેવાથી કામ નહિ ચાલે. તેના ગાંભીર્યનું પશુ રક્ષણ બવર્ય કરવું જોઈએ.” બંદિત્યંદ્ર આનો કંઈ પશુ જવાબ નહિ આપતા ફક્ત થોડું હસ્યા. ત્યારબાદ બન્ને જણ ગાંધીમાં બેસીને ફરવા ગયા. કલકત્તાની સડક હતી—આસપાસ અનેક દુકાનો હતી. બંદિત્યંદ્રે તે બતાવતે કહ્યું—“બન્ને પડખે દુકાનોની હાર છે.” ગુરુદાસ બાળુ જરા આશ્ચર્યચકિત થઈને બંદિત્યંદ્રના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. બેયું તો બંદિત્યંદ્રના હોઠપર હાસ્યરેખા હતી. એટલે ગુરુદાસ બાળુ સમજી ગયા કે બંને બાળુઓની ગાંભીર્યનું રક્ષણ કરવાના ઉપદેશનો આ આર્થિક ઉત્તર છે.

બંદિત્યંદ્રના એક પિતરાઈ ભાઈ હતા. તેમનું નામ રાખાદાસ હવું. તેમણે જીરટગઢમાં વિવાહ કર્યો હતો. ત્યાં તેમનો એક સંબંધી હતો. તેનું નામ દારકાદાસ ચક્રવર્તી હવું. તેઓ અકબર કોટાલખારમાં આવતા જતા હતા. બંદિત્યંદ્ર સાથે પશુ તેમને ગાંઠ પરિચય હતો. બંદિત્યંદ્ર બ્યારે દુગલીમાં ડુંધુડી મેજરટ્રેડ હતા અને નિત્ય હોડીમાં બેસીને ઘેરથી દુગલી જતા હતા, તે વખતે એક દિવસ દારકાદાસે પશુ બંદિત્યંદ્ર સાથે દુગલી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બંદિત્યંદ્રે સહર્ષ કહ્યું—“બહુ સારું. બન્ને જણ હોડીમાં બેસી રસ્તામાં દારકાદાસ એક મુકદ્દમાની વિગત કહેવા લાગ્યા. મુકદ્દમા ફોજદારી હતો. બંધી વિગત કહ્યા બાદ દારકાદાસે કહ્યું—“બંદિત્યંદ્ર બાળુ, મારા એક મિત્રે આ મુકદ્દમા ચલાવ્યો છે. આખી કચેરીમાં તે મુકદ્દમા છે. આસામીને શિક્ષા કર્યા વિના ન હોડશે.”

બંદિત્યંદ્ર બાળુ આજે અચોગ્ય આગ્રહ સાંભળીને તપી ઉઠ્યા. યાનચય જોવા થઈ જઈને તેઓ પોતાની ઉઠ્યા—“હોડી બીગલી છે.” પાસેજ રેતી હતી તેમાં માછીએ હોડી બીગલી દાખી. બંદિત્યંદ્રે આશ્ચર્ય કહ્યું—“આ માણસને હોડીમાંથી લેવાની કાઠો.”

દારકાંદાસ તરતજ હોડીમાંથી ફેંદી પડવા; અને પછી કાંદાલપાણમાં દેખાજ ન દીધી !

અચુકમાં પ્રતિવર્ષ ચૈત્ર મહીનાના અંતમાં બહુ ધામધૂમથી એક મેળો ભરાય છે. આજથી ચાલીશ વર્ષ પહેલાં બકિમબાળુ હુમલોમાં ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ હતા. તે વર્ષે એ મેળામાં બહુ ભીડ યથા હતી. અચુકની સામે પારથી બહુ લોકો મેળા જોવા આવ્યા હતા. એક દિવસ ત્રીજે પહોરે બકિમચંદ્રે જોયું કે એક નાનીશી હોડીમાં બહુ લોકો ચડી બેઠા છે; અને તેમાં હવે તલ જોટલીયે જગ્યા નહિ છતાં માછી લોકો ખીજા ઉતારાએને ચઢાવે જાય છે !

બકિમે માછીને મના કરી કાયદાની બીક બનાવી પણ તેણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેની મરજીમાં આવે તેટલાં માણસો ભરીને તેણે હોડી હંકારી. થોડે દૂર જતાંજ હોડી હાંધી વળી ગઈ. હોડી બહુ ઊંડા પાણીમાં ગઈ નહોતી એટલે કોઈ મર્યાદા નહિ. બકિમે તેજ ધડીએ માછીને પોસિસને સોંપી દીધી. પોસિમે તેના ઉપર મુકદ્દમા ચલાવ્યો. માછીનું નામ જે ચિદ હતું, લોકો તેને ગોખો કહેતા હતા. તેનું ધર કાંદાલપાણની પાસે મલ્લહપાણ (માછીવાણ) માં હતું. તેને સ્ત્રી અને બે છોકરીઓ હતી. મેજસ્ટ્રેટે તેને રૂબરૂ હાવીને ત્રણ મહીનાની સજા કરી. તે અભાગીબાના ભાગ્યમાં જેલમાંથી બહાર આવવાનું ન હતું. ત્યાંજ તેનું મૃત્યુ થયું મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બકિમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ ઘટનાથી બકિમના મનપર શી અસર થઈ હશે, તે તો પ્રશ્ન જાહેર; પરંતુ એ પછીથી જ્યાંસુધી તે માછીની સ્ત્રી જીવતી રહી ત્યાંસુધી બકિમબાળુ તેને મામિક મદદ આપતા રહ્યા.

“બગલદમી” નામનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તક લખનાર બાળુ અનુકુલચંદ્ર મુકરજીનું એક સાંતાલિક પત્ર હતું. તેનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ હતું. અનુકુલ બાળુજી તેના માલિક અને સંપાદક હતા. સ્વર્ગસ્થ કવિ ગોવિંદચંદ્ર દાસે આ પત્રમાં એક કવિતા લખી હતી. તે કવિતા લખવાના રાગ અને સ્વ ૦ કાલીપ્રસન્ન ધોળપર કંદાક્ષના રૂપમાં લખેલી હતી. કવિતા વાંચતાંજ કાલી બાળુ સળગી ઊઠ્યા. તેમણે કાકાના મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં દાવો નોંધાવ્યો. રથાનિક વકીલ મુખ્યત્વે બધા કાલી બાળુના પક્ષમાં ભર્યા. ખર્ચ કદાચ રાગ સાહેબનું હશે. દરિદ્ર સાહિત્યસેવક અનુકુલ બાળુ ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડ્યું. તેમણે ડરી જઈને ડેપુટી મેજસ્ટ્રેટ બાળુ રામસાહુ સેનના આશરે લીધો. સેનબાળુએ રાજીનામા માટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

અતે અનુકુલ બાળુ બકિમચંદ્રને ધરણે ગયા. જાને વચ્ચે પહેલેથી કંઈ આજ્ઞા આજુ ન હતું. વળી પારચયનું કંઈ કામ પણ ન હતું. સાહિત્યસેવક કે સાહિત્યચર્ચામાં આનંદ લેનાર કોઈ પણ હોય, તો તે બકિમને મન પોતાનો સંભળી હતો. અનુકુલ બાળુના દુઃખની દહાણી સાંભળીને બકિમ બાળુનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમણે તેજ વખતે કાલીપ્રસન્ન બાળુને લખ્યું “સાહિત્યસેવાને લીધે અનુકુલચંદ્રપર વિપતિ આવી

છે. તેમના વિરુદ્ધનો મુકદ્દમા ઉઘાડી લેશે તો મારા ઉપર તમારો આભાર થશે.”

કાલી બાળુ બંકિમ બાળુનો બોલ પાછો ન વાળી શક્યા. તેમણે તરતજ મુકદ્દમા પાછો ખેંચી લીધો. અનુકુલ બાળુએ પોતાના પત્નમાં મારી માગી લીધી.

બંકિમ બાળુ પોતાની દીકરી શ્રીમતી ચરતકુમારીને બહુ ચાહતા હતા. એટલે સ્નેહ કદાચ તેમને દુનિયામાં બીજા કોઈ ઉપર નહિ હોય. ઉદાહરણરૂપે એ વિષેની થોડી વિગત નીચે આપવામાં આવે છે:-

બંકિમ બાળુને બે રસોઈઆ હતા, પણ તેઓ યાળા પીરસીને લાવતા ન હતા. આ કામ પોતાની ઇચ્છાથી ચરતકુમારી કરતી હતી. તેને પિતાની સેવા કરવામાં આનંદ આવતો હતો અને પિતાને પણ તે સેવા પ્રદર્શ કરવામાં આનંદ થતો. એક દિવસ રાત્રે કન્યાએ પિતાનું બાણું પીરસીને ખૂબ પાડી કે “પિતાજી ! યાળા પીરસી છે, જમવા ચાલો.” પિતાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેઓ તે વખતે ઝોરડામાં બાંધો બધ કરીને ખુરશીપર બેઠા હતા અને કન્યા ઝોસરીમાં ઉભી હતી. પિતાનો જવાબ ન મળતાં કન્યાએ ફરી ખૂબ મારી:- “પિતાજી ચાલો.” પિતા શાંતજ રહ્યા. અંતે બંકિમની બાબીએ પાસે જઈને કહ્યું:- “ઉંઘી ગયા કે શું ?” બંકિમે કામળ સ્વરે કહ્યું:- “જરા થૂપ રહો-ચરત ખૂબ પાડે છે, મને સંભળવા દો.” એક નવલ-કથા લખીને જે ભાવ ન સમજાવી શકાય તે ભાવ બંકિમે આ પ્રમાણે બે ચાર શબ્દોમાં પ્રગટ કરી દીધો !

બંકિમચંદ્રના પાછલા જીવનમાં એક દિવસ તેમનો કોઈ અંતરનો મિત્ર કલકત્તાના પાટલડાંગાવાળે ઘેર આવ્યો હતો. મુલાકાત પણા વખતે થઈ હતી. મિત્રે આવતાંજ “ગુડ મોર્નિંગ” (સવામ) કરી અને શેકહેન્ડ (હસ્તધ્વનન) કરવાના ધરાદાયી હાથ લાંબાવ્યો. બંકિમચંદ્રે તેના હાથને પોતાના હાથમાં ન લેતાં કહ્યું “બાપ ! એ સમય હવે જતો રહ્યો છે. મિત્ર મહાશયે કહ્યું:- “ના, વખત બદલાયો હોય એમ લાગે છે.” બંકિમચંદ્રે હસીને કહ્યું:- “તમે કાયરશ છો, હું બાલક છું. તમે પ્રણામ કરો, હું આશીર્વાદ આપું. એવોજ નિયમ છે. શેકહેન્ડની શી જરૂર છે ?”

બંકિમચંદ્ર જે રીતે ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પણ એક વિશેષતા હતી. ચટાઈ વંશમાં કોઈ માણસ બહારના કોઈ માણસ પાસેથી મંત્ર નહોતા લેતા. બંકિમચંદ્રના કુળની પુરાણી પરિપાટી છે કે પોતાનાજ વંશના કોઈ વૃદ્ધ અને યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મંત્ર મેળવવો. આ પ્રથા અનુસાર બંકિમના વંશના કોઈ પુરુષે બંકિમ પાસેથી મંત્ર લીધો હતો. બંકિમે મંત્ર આપી નવદીક્ષિત શિષ્યને કેવળ એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “હમેશાં એટલું ચાલ રાખજે કે હું બાલક છું.” ઉપદેશ ફૂંકી હોવા છતાં કેવો મહાન છે ! કેટલા થોડા શબ્દોમાં કેવો મહાન ઉપદેશ !

બંકિમચંદ્ર જ્યારે બહેરામપુરમાં હતા, ત્યારે કોઈ વર્તમાનપત્રના સંપાદક મહા-

શય પૈસા લેવા માટે કલકત્તાથી બંકિમ બાળુ પાસે ગયા. પૈસા શાને માટે જોઈતા હતા તેની બબર નથી. સપાદક મહાશય પહેલાં જાતે પ્રયત્ન કરતાં ફળીજીત ન થયા એટલે તેમણે બંકિમને પકડયા. બંકિમે રાણી સુવર્ણમયીને આમદ કર્યો. રાણીએ તેજ ધરીએ રૂ. ૪૦૦) આપ્યા. ત્યારબાદ બંકિમયંદ્રના મનમાં સંકલ્પ થયું કે આ પૈસા યોગ્ય રસ્તે વપરાયા નથી. ચોતાના પ્રયત્નથીજ એ રકમ અપાયલી હોવાથી તેઓ બહુ ક્ષોભ પામ્યા. તેમણે તે રકમ દાતાને પાછી બરી જવા આમદ કર્યો. સપાદકજી પચાવેલી રકમ પાછી આપવા કશુંક ન થયા. એટલે બંને વચ્ચે સખ્ત વાતચીત શરૂ થયું અને અંતે બંનેનો સંબંધ છૂટી ગયો.

સપાદકજીએ બદલો વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના હાથમાં જે વર્તમાનપત્ર હતું તેના કેલમોમાં બંકિમવિરુદ્ધ જોરદાર ભાષામાં લેખ આવવા લાગ્યા. તે વર્તમાનપત્ર બંગાળી હતું. બંગાળના ગૌરવરૂપ બંકિમે કર્તવ્યજ્ઞાનથી માતૃભાષામાં અનેક ગાળો ખાધને પચાવી દીધી અને કંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર 'રજની'માં હીરાલાલને લાવીને 'સંપાદક-ચરિત્ર' લખ્યું.

બંકિમયંદ્રને એજન્ડા હૃદયના ચાર મિત્રો હતા. તેમાં એકનું નામ ક્ષેત્રનાથ બટ્ટાચાર્ય હતું. વચ્ચે બંકિમ બાળુ સાથે તેમને જરા ખૂદ મન થયું હતું; પણ ભ્યારે ક્ષેત્રબાળુ મરવા પડ્યા ત્યારે બંને મિત્રોનો પુનઃ ભેટો થયો હતો. અને બંને મિત્રો ખૂબ રડ્યા હતા.

બીજા મિત્રનું નામ રાધામાધવ વસુ હતું. તેઓ ભવાનીપુરના રહેવાસી હતા. તેમના સદ્ગુણો ઉપર બંકિમ બાળુ એટલા મુગ્ધ હતા કે કદાચ બીજા કોઈના ઉપર એટલા નહિ હોય. બંકિમના જીવનનો એક લાગ રાધા માધવ બાળુ સાથે એવો જોડાયેલો છે કે તેનો ઉલ્લેખ કરવાથી બહુ લોકોને માનસિક કષ્ટ ભોગવવું પડે. રાધા માધવ બાળુને એક વાર એક શવબહાદુર સાથે ઝમડો થયો, ત્યારે બંકિમે રાધા માધવ બાળુનો પક્ષ લીધો. તેથી તેમનો એક પ્રબળ શત્રુ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે શત્રુએ જીવનપર્યંત બંકિમ બાળુને હેરાન કર્યાહતા, પણ રાધામાધવનો છૂટકારો થયો હતો. તેઓ પણ અકાળેજ બંકિમ બાળુને રડતા મૂકીને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમનો શોક બંકિમ જીવનપર્યંત ખૂલ્યા નહિ.

ત્રીજા મિત્ર બાળુ દીનજી ધુ મિત્ર અને ચોથા મિત્ર બાળુ જગદીશનાથ રાય હતા. બંને બંકિમયંદ્ર કરતાં વયમાં મોટા હતા અને નિષ્કપટી હતા. એવા મિત્રો આજકાલ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. આપણે સ્વાર્થી અને અભિમાનથી ભરેલા છીએ. નિરસ્વાર્થ મૈત્રીમાં કેવું અને કેટલું સુખ છે તે આપણે જરાબર જાણતા નથી. બંકિમયંદ્ર તે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ જોને ચાહતા હતા તેની ખાતર કંઈ પણ કરવાનું બાકી નહોતું રાખતા.

બંદિત્યંદ્રને વિદ્યાભ્યાસનો બહુ શોખ હતો. કલકત્તાના સુરિખ્યાત જ્યોતિષી સ્વર્ણેન્દ્ર દેવગોહન બાણ પાસેથી તેઓ થોડાજ દિવસમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. અરબીનું નજીબ શીખવા માટે મોઢવી પાસેથી અરબી પણ શીખ્યા હતા. સંગીતમાં પણ તેઓ પાછળ નહતા. કંટાલપાડામાં એક દેશપ્રસિદ્ધ ઝવૈયો રહેતો હતો. તેનું નામ ચકુલદ તાનરાજ હતું. બંદિત્યંદ્ર બાણ તેને માસિક ૭૦) રૂપિયા આપતા હતા. ગાયનાવદી તેઓ એજ ભટ્ટ પાસેથી શીખ્યા હતા. બંદિત્યંદ્ર ગળું સાફ નહોતું પણ તેમને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. હારમોનિયમ વગાડવામાં તેઓ સિદ્ધ હતા. એક દિવસ તેઓ નાટકશાળામાં મૃણાલિની (નાટકના આદારમાં ફેરવાયેલી બંદિત્યંદ્ર બાણની નવલકથા)નો અભિનય જોવા ગયા હતા. તેમાં ગવાતા એક ગાયનનો તાલસૂર તેમને પસંદ નહિ પડવાથી તેઓ અત્યંત અસતોષ પામીને નાટકશાળામાંથી આફવા ગયા હતા; અને પછી બીજેજ દિવસે પોતાના ભાણેજ શ્રીદિગ્દેન્દ્ર સુંદરને આ ગાયનનો તાલ-સૂર વગેરે શીખવ્યું હતું.

બંદિત્યંદ્ર બાણ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ અસાધારણ યોગ્યતાવાળો હતા. અલીપુરમાં નોકરી કરતા થોડા દિવસ સુધી મેડિકલ કોલેજમાં એનેટોમી (શરીર-શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યા હતા. બંદિત્યંદ્ર જેવા તીવ્ર શુદ્ધિવાળા માણસ માટે થોડા વખતમાં શરીરશાસ્ત્ર શીખી લેવું એ કંઈ અપૂર્વ ન હતું. તેઓ શરીરશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાન થયા પછી ઘેર જોડા જોડા, બીજાની સલાયત સિવાય જાતેજ ચિકિત્સા-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા; અને પૂરેપૂર્ણ શીખ્યા પછીજ અટક્યા. તેમને જ્યારે કોઈ નવો વિષય શીખવાની ઇચ્છા થતી હતી ત્યારે તેઓ તે વિષય સંપૂર્ણ શીખી લેવા માટે અધીરા થઈ જતા હતા; અને જ્યાંસુધી તે વિષય સારી રીતે શીખી લેતા નહિ ત્યાંસુધી તેમને શાંતિ વળતી નહિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા પછી તેમણે વૈદ્યશાસ્ત્રના હજારો ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજીમાં લખ્યા હતા.

બંદિત્યંદ્ર કેવા સંતપ્ત અને ઉદાર હતા, તે બતાવવા માટે અત્રે એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કંટાલપાડા પાસે મારીશ નામનું એક ગામ હતું. ત્યાંના એક મૃદરચનો છોકરો બાણના માટે સમુદ્રપાર પરદેશ ગયો હતો. પાછો આવ્યા પછી તેને સમાજ નાતજદાર મૂકવાનો કરાવ કર્યો છે એમ તેમણે જણવ્યું. તે વખતે બાણ સ્વામયરજી અને બાણ સંજયમંદ્ર સમાજના નેતા હતા. તે બંને છોકરાએ બાણ સ્વામયરજીનો આશરો લીધો. સ્વામયરજી આશ્રય નહિ દેતાં કહ્યું કે—“મારી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીને સમાજ ઉપર હું અત્યાચાર કરી શકું નથી. તમે તમારી નાતવાળા પાસે જાઓ, અને જો તેઓ તમને નાતમાં લે તો મને કંઈ અડચણ નથી.”

અતે તે બંને માણસે સમુદ્રપારનું પ્રાથમિક પણ કહ્યું; પણ નાત કે

સમાજે તેને દાખલ કર્યો નહિ. છેવટે તે નિરુપાય થઈને બંકિમને શરણે આવ્યો. બંકિમને તેના ઉપર દયા આવી. તેમણે વિચાર કરીને એક ઉપાય ઠાક્યો. તે બધા માણસને કહ્યું “ તમે કોઈ રવિવારે મને આમંત્રણ આપો, હું તમારે ત્યાં આવીને ભોજન કરી બેઠરા. તે બધા માણસે તે પ્રમાણે કર્યું અને બંકિમ બાળુ રવિવારે તેમને ઘેર ગયા. ઠાંઠાલપાડના કોઈ પણ માણસને આ વાતની ખબર ન પડી. તે બધા માણસને ઘેર ભોજન કરી આવીને તેઓ પોતાના ભાઈને મળ્યા, બંકિમે પ્રથમ આડી અવળી બે એક વાતો કરીને પછી હસતાં હસતાં કહ્યું—“ મોટાભાઈ ! હું એક કામ કરી આવ્યો છું.”

સ્થામચરણે પૂછ્યું “ શું કરી આવ્યો છે ? ”

બંકિમે ખૂબ હસતાં હસતાં કહ્યું “ રાખ-કુટુંબમાં ભોજન કરી આવ્યો છું.”

સ્થામચરણે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રાખ મહારાખ પડા પાછળ ઉભા હતા. અવસર જોઈને તેઓ પણ આવ્યા. એટલે સ્થામચરણ બાળુ બીજું શું કહે ! તરતજ તે બધા માણસને સમાજમાં લેવામાં આવ્યો. તે બદ્ધ પુરુષ જીવનપર્યંત બંકિમબાળુને કૃતજ રહ્યો.

બંકિમબાળુની પ્રતિભા વિષે તેમના એક ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“બંકિમબાળુની સાધારણ વાતચીત સાંભળીને કોઈ પણ તેમની પ્રતિભાને જાણી શકતું ન હતું; પણ જ્યારે તેઓ કોઈ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરતા ત્યારે તેમનું રૂપજ બદલાઈ જતું. તેમની ચળકતી આંખો વધુ ચળકવા લાગતી, અને વખતો વખત હાથપગ વગેરે અંગ પણ થોડાં થોડાં હાલતાં હતાં. પ્રતિભાની કોઈ ઝીરજ છતાં તેમના મુખ-મંડળ ઉપર પ્રકાશી ઉઠતી. તે વખતે આંખોની ચંચળતા, વાક્યોની અસંખ્ય ભાવ, તેમજ મનની અચિરતા કોણ જાણે કયાંય જતાં રહેતાં. જાણે પાંચ વર્ષનો કોઈ છોકરો એકાએક મૌન બની જઈને રંગબ્રૂમિ ઉપર આવ્યો હોય ને ! એમ લાગતું હતું.”

બંકિમચંદ્ર બહુ ક્રોધી હતા. તેઓ ક્રોધના આવેશમાં આવતા ત્યારે કૂચ ઉઠતા, પણ ક્રોધને મારતા કરતા નહિ. બંકિમબાળુથી ઘરનાં નાનાં મોટાં બંધાંય હરતાં હતાં. પરંતુ તેમનો ક્રોધ બહુ વાર રહેતો નહિ. ધડીલરમાં તેમનો ક્રોધ શાંત થઈ જતો; પણ ક્રોધની શરૂઆત બહુ આકરી થતી, તે વખતે તેઓ આત્મસંયમ અને શિષ્યજી બહુ ય બૂલી જતા હતા.

બંકિમે કલકત્તામાં એક ઘર ખરીદીને જીવનની આખરનાં કેટલાંક વર્ષ તેમાં જ ગાળ્યાં હતાં. સન ૧૮૮૭ માં તે ઘરમાં તેઓ રહેવા આવ્યા હતા. તે ઘર પાટલ-કાંચમાં મેડિકલ કોલેજની સામે છે. હાલ બંકિમ-આશ્રમના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે. વાઇસરાય લૉર્ડ કર્ઝનના અમલમાં સરકાર તરફથી ત્યાં એક પથર કોતરાવીને ચોડવામાં આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે:—“ આ જગ્યામાં નવલકથાકાર બંકિમચંદ્ર રહેતા હતા. જન્મ ૪૦ સં ૧૮૪૬; મૃત્યુ ૪૦ સં ૧૮૯૪.”

બંધનના બંધિમબાણએ સામ્યવાદ ઉપર તેમજ વિધવાવિવાહ ઉપર જે લેખો લખ્યા હતા, તેનો થોડો થોડો ભાગ અત્રે આપવામાં આવે છે.

“રામ મોટા માણસ કહેવાય છે, અને જીવે નાનો માણસ. આમ શામાટે છે ? જીવે ચોરી નથી જાણતો, હેતરપંડી નથી જાણતો, બીજાનું સર્વસ્વ ધૂતી લેવાનું નથી જાણતો, તેથીજ જીવે નાનો માણસ છે ! રામે ચોરી કરીને, હેતરપંડી કરીને, ઠગબાજી કરીને પૈસા એકઠા કર્યા છે, તેથી રામ મોટા માણસ છે. અથવા રામ પોતે સ્વ-ભાવથીજ ભલો માણસ છે, પણ તેના વડદાદા ચોરી, હેતરપંડી વગેરેમાં અત્યંત નિપુણ હતા; તેઓ પોતાના શેઠનું સર્વસ્વ હરી લઇને જમીન અને પૈસા એકઠા કરી ગયા છે. અર્થાત્ રામ જુગારી અને ચોરનો પુત્ર છે, તેથી તે મોટા માણસ છે; અને જીવાના દાદાએ જાતે કમાઇને ખાધું છે માટે તે નાનો માણસ છે. અથવા રામે કોઇ ઠગારાની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો છે, તેથી તે મોટા માણસ છે. બસ ! રામના માહાત્મ્ય ઉપર કૂચના વરસાદ વરસાવો.”

“વિપત્તિ સંસારનો નિયમ છે. જગતના સઘળા પદાર્થોમાં વિપત્તિ છે; પરંતુ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રમાં તો બહુજ અસ્વાભાવિક વિપત્તિ દેખાય છે. જેમ કે બ્રાહ્મણનો વધ કરવો એ મહા પાપ છે, ત્યારે શૂદ્રનો વધ કરવો એ નાનું પાપ છે; પરંતુ આ વાત કુદરતી નિયમાનુસાર બરાબર તો નથીજ. બ્રાહ્મણ શામાટે અવધ્ય છે ? શૂદ્ર શામાટે વધ્ય છે ? ખેડુત દાતા છે, તો પછી બ્રાહ્મણ શામાટે દાતા નથી ? તેને બદલે એવોજ નિયમ શામાટે ન થયો કે જેને આપવાની શક્તિ છે તેજ દાતા છે, અને જેને લેવાની જરૂર છે તે લેનાર છે ?”

“બધાના કરતાં ધનની વિપત્તિ બહુ ભારે છે. એ વિપત્તિના પ્રતારે કોઇ કોઇ માણસોને રૂપીઆ ખુટાડ્યા ખુટતા નથી; ત્યારે બીજા બાણ લાખો માણસો અત્રના અભાવે મરણ અને રોગના શિક્ષર થઇ પડે છે !”

“બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુઆદિના જેવી ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેતું ન હોય. છતાં પણ શૂદ્ર જ્ઞાનચર્યાનો અધિકારી નથી ! બસ જ્ઞાનનો તો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણનેજ ! અને બારતના ધણા ખરા લોક બ્રાહ્મણેતર જાતના હોવાથી તે ધણા ખરા લોકોએ તો બસ મૂર્ખજ રહેવું નેપ્રયે !”

“વિધવાવિવાહ” ના આ સૌથી મોટા અને વિચારણીય તથા ગંહન વિષય ઉપર બંધનના ચોથા અંકમાં બંધિમચંદ્રે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:-

“વિધવા-વિવાહ સારો પણ નથી ને નકારો પણ નથી. બધી વિધવાઓના વિવાહ કરવા એ દયાપિ સારું નથી. પણ હા, વિધવાની ઇચ્છાનુસાર તેને વિવાહની હદ આપવી એ તો સારીજ વાત છે. જે સી સાધી છે, જે પોતાના પ્રથમ પતિને

હૃદયપૂર્વક ચાહે છે, તે કદિ પુનર્લગ્ન કરશે નહિ. જે નાતોમાં વિધવા-વિવાહનો ચાલ છે તેમાં પણ પવિત્ર સ્વભાવવાળી, સ્નેહાળુ અને સાધ્વી વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરતી નથી; પણ જો કોઈ વિધવા-ગમે તો તે હિંદુ હોય કે ગમે તે જાતની હોય-તોપણ પતિના સ્વર્ગવાસ પછી જો તે પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છે તો તેને જરૂર તેવો અધિકાર છે. જે પ્રરૂપને પત્નીના મરણ પછી વિવાહ કરવાનો અધિકારી મણી શકાય છે, તો સામ્યવાદ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પતિના મરણ પછી ઇચ્છા યતાં પુનર્લગ્નની અધિકારિણી છે. મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે જેમાં બીજાઓનું અનિષ્ટ ન થતું હોય એવું દરેક કાર્ય તે કરી શકે છે. તેથી પત્નીવિયોગી પતિ, અથવા પતિવિયોગિની પત્ની બન્ને ઇચ્છા યતાં પુનર્લગ્નનો અધિકારી છે. આ પ્રમાણે જોતાં વિધવાને પુનઃ વિવાહ કરવાનો જરૂર અધિકાર છે, પણ આ નૈતિક તત્ત્વનો હજીસુધી આ દેશમાં સામાન્ય જનતાએ સ્વીકાર કર્યો નથી. જે લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણને લીધે, અથવા વિદ્યાસાગર મહાશયના યા સહસમાજના કહેવા પ્રમાણે આ નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ પણ તેને વર્તનમાં ઉતારી શકતા નથી. જે મહાશયો સ્વીકાર કરે છે કે વિધવાને વિવાહનો અધિકાર છે, તેમનાજ ઘરની વિધવાઓ વિવાહ કરવાને આતુર હોય છે છતાં પણ તેઓ એવા વિવાહ કરવાનું સાહસ કરતા નથી. એનું કારણ સમાજનો ભય છે. એજ ભયના કારણે આ સામ્યવાદ જનસમાજમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી. અન્યાય પ્રકારનો સામ્યવાદ જનસમાજમાં દાખલ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ તો એમ સમજાય છે કે પ્રરૂપવર્ગ તે પ્રકારના પ્રચારમાં પોતાનું અનિષ્ટ સમજે છે; પણ આ વાત જરા પણ સમજાતી નથી કે આ પુનર્લગ્નનો સામ્યવાદ સમાજમાં કેમ દાખલ થતો નથી ? એ કાંઈ કૃત્રિમ પણ નથી; કોઈનું અનિષ્ટ કરનાર પણ નથી; બલકે અતેકાને માટે સુખ-સમૃદ્ધિના કારણરૂપ થઈ શકે તેમ છે. છતાંયે સમાજમાં તેનો સ્વીકાર થવાનાં ચિન્હ જણાતાં નથી; તેનું કારણ એજ છે કે સમાજમાં લોકચારની ઉપરવટ થતું એ તદ્દન અશક્યજ થઈ પડ્યું છે.”

“ બીજી એક વાત છે. ધણી માણસો એમ માને છે કે ચિર વૈધવ્યના રિવાજને લીધે હિંદુ-લક્ષનાઓનું પાતિવ્રત્ય એવું દૃઢ બધાયલું છે કે તેને માટે બીજી જાતનો વિચાર કરવો પણ કીક નથી. અર્થાત્ત બધી હિંદુ સ્ત્રીઓ જાણે છે કે તેના એક પતિની સાથેજ તેનું સંબંધ સુખ ચાલ્યું જશે, તેથી તે પતિ ઉપર અનન્ય ભક્તિભાવ રાખે છે. આ સંપ્રદાયના લોકોની સમજણ પ્રમાણે એજ કારણથી હિંદુઓનાં ઘરોમાં દાંપત્યસુખ આટલું વધારે છે; તો ભલે એ વાતને આપણે સત્યજ માનીએ. પણ જો એમજ તો પછી જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે પ્રરૂપને પણ આજીવન વિધુર રહેવાનું વિધાન શામાટે નથી ? તમારા મરણ પછી તમારી સ્ત્રીને માટે

બીજો માર્ગજ નથી તેથી તમારી સ્ત્રી તમારા ઉપર વધારે પ્રેમ રાખે છે; તો પછી તમારી પણ સ્ત્રીના મરણ પછી મીઠી ગતિ ન થવા પામે એવો જો નિયમ રાખ્યો હોય, તો તમે પણ સ્ત્રી તરફ અધિક પ્રેમ રાખશો એ વાત ખુલ્લીજ છે, અને તેમ છે તો પછી તમારી-પુરુષોની-આબતમાં પણ તે નિયમ કેમ લાગુ નથી પડતો? માત્ર કેવળ અબળા સ્ત્રીઓને માટેજ એવો નિયમ સામાટે છે? તમે કાયદાના કર્તા છો, તેથી તમારે હેર છે. તમારામાં બાહુબળ છે તેથી તમે અત્યાચાર કરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો કે તે અન્યાયી કામ છે, મહા ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય છે.”

બંકિમ બાળુ એક સમાલોચક હતા. તેઓ રદી સાહિત્યની જેવી તીવ્ર બેંગપૂર્ણ સમાલોચના કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ઉપયોગી સાહિત્યની સુવિસ્તૃત અને મર્મસ્પર્શી સમાલોચના કરવામાં પણ પાછા પડતા ન હતા. સમાલોચના કરતાં તેઓ પોતાના પારકાનો વિચાર નહોતા કરતા, હેતુમાં એક સો વર્ષમાં તો બંગાળમાં બંકિમચંદ્ર જેવો વિદ્વાન સમાલોચક કોઈ પેદા થયો નથી. તેમનું સમાલોચક પદ હજીયે ખાલી જોડને થીયુત રવીન્દ્રનાથે બહુ ખેદપૂર્વક “સાધના” પત્રમાં લખ્યું હતું કે-

“જ્યારથી બંકિમજી સમાલોચક પદથી દૂર થયા, તે દિવસથી આજપર્યંત કોઈ તે પદનો અધિકારી પેદા થયો નથી. તે સમયની સાહિત્ય જગતની અરાજકતાનું ચિત્ર હૃદયમાં અંકિત કરવાથી વાચક વર્ગ સમજી શકશે કે અમારો સાહિત્ય-સમાદ્ કોણ હતો? અને તેના ગયા પછી રાજ્યભાર કહણ કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ હાજર નથી.”

બંકિમચંદ્રને તીવ્ર સમાલોચક તરીકે લોકોના અપ્રીતિપાત્ર બનીને કેવી માળા ખાવી પડતી હતી તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીશું.

એક નાટક બંગદર્શનમાં સમાલોચના માટે કોઈએ મોકલ્યું. બંકિમે બંગદર્શનમાં તે નાટકની જરા તીવ્ર સમાલોચના કરી. જેણે નાટક લખ્યું હતું તે ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે તેનું નાટક અત્યંત સુંદર છે, તેથી બંકિમે કરેલી સમાલોચનાથી તે નાખુશ થયો. બંકિમજીએ માળા દેવાના ધરાદાથી તે પોતાના એક સગાને શરણે ગયો. તે સગાનું એક માસિક પત્ર ચાલતું હતું, અને તેણે જરા ઠીક પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમાં વિલાસતના ‘પંચ’ જેવા બેંગપૂર્ણ ચિત્રો પણ આવતા હતાં. વસંતકના સંપાદકે રડતા સગાનાં આંસુ લુછવા માટે વસંતકમાં એક ચિત્ર બાંધ્યું. તેનું નામ “સાહિત્યક્ષેત્ર” રાખ્યું હતું. તે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક જળરા શરીરવાળો સાંઢ અને થોડાં ઘેટાં ચીતર્યાં હતાં. સાંઢની નીચે બંકિમચંદ્રનું નામ લખ્યું અને તે સાંઢ એક નાના ઘેટાની છાતીમાં ખોસેલા ચીમકા ઉપર ‘બંગદર્શન’ લખ્યું હતું. આ રીતે એક સમાલોચક બંકિમને કર્તવ્ય જનવર્તા માળા ખાવી પડતી હતી.

સદમર્દર્શી કવિવર રવીન્દ્રનાથે સાધના પત્રમાં લખ્યું હતું કે-“બંકિમચંદ્રના

ઉપર એક પક્ષનો ખાસ રોષ હતો. તે પક્ષ તેમના પર ખૂબ દ્વેષ રાખતો હતો. જે ક્ષુદ્ર લેખકો તેમના અનુકરણનો વ્યાપ્રયત્ન કરતા હતા તેઓજ પોતાનું ત્રણ છુપાવવા માટે તેમને સૌથી વધારે ગાળો આપતા હતા. મને યાદ છે કે જ્યારે બંધિમ બાળુ બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરતા હતા, ત્યારે તેમના એવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. સેકડે ઓછોજ માણસો તેમની ઇર્ષ્યા કરતા હતા. તેમના ક્ષુદ્ર દર્શો બંધિમને જરૂર દુઃખ દેતા હતા; પણ તેઓ કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યવિમુખ થયા નથી. તેઓમાં અજેય બળ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ હતો. ”

બંગદર્શનમાં તકલાદી સાહિત્યની કેવી તીવ્ર સમાલોચના થતી હતી, તે દર્શાવવા માટે અત્રે તેમની થોડીક સમાલોચનાઓનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છે:—

“ પહેલાંના સમયમાં અગ્નિદેવતા મહાન પરીક્ષક હતા, મનુષ્યના ચરિત્રનીએ પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા થતી હતી. જેના સ્વભાવ કે ચરિત્રમાં જરા પણ મક્કિનતા હોય તો તે અગ્નિપરીક્ષામાં જલ્યાઈ જતી. વાનર-પતિ રામચંદ્રે અગ્નિદ્વારા સીતાની પરીક્ષા કરી હતી. અત્યારસુધી અનેક અરણ્યવાસીઓ એજ રીતે સાધુત્વની પરીક્ષા કર્યા કરે છે. બધા લોકો હમેશાં ભુલે છે કે સોનાની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારાજ બહુ સારી થાય છે. તેથી અમારે પણ કેટલાક બંધાળી મથોની પરીક્ષા અગ્નિદ્વારા કરવી એજ યોગ્ય છે. ઓછામાં ઓછી નાટક, પ્રહસન, ઉપહસન વગેરે આધુનિક રસિક-રંજક ગ્રંથોની તો એવીજ રીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે તે ઠીક છે. ગ્રંથોની આવી પરીક્ષા નવી પણ નથી. સાંભળ્યું છે કે રાજા ચિકમદિત્યના સમયમાં આ પરીક્ષા પ્રબળરૂપે પ્રચલિત હતી. અથને અગ્નિમાં નાખતાં જો તે સળગી જતો તો રાજાધિકારીઓ માનતા કે અંથ જરૂર નકામો હતો; નહિ તો તે સળગી સામાટે જાય ? અમે પણ તેજ દર્શાવતું અનુકરણ કરીને એ પ્રહસનની પરીક્ષા કરી. પરિણામે અંથ સળગી ગયો. અમે શુ કરીએ. લેખક જરાયે ખોટું ન લગાડે. લેખકનું નામ હરિહરનંદી છે. ”

“માધવિકા નાટક—આ નાટકની પણ એવીજ પરીક્ષા કરવાની અમારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ કોઈ ખાસ મિત્રના આગ્રહથી અમે અમારો વિચાર પડતો ચૂક્યો. હાલનાં નાટકમાત્રની જો આવી રીતેજ પરીક્ષા થાય તો કઈ બહુ નુકસાન નહિ થાય. જેટલાં નાટક જોવામાં આવે છે તે બધામાં લગભગ એકજ જાતના કારીગરોનો હાથ છે. બધા નાટક-લેખકોની એવી ધારણા છે કે નાટકમાં આવતાં પાત્રોની વાતચીત લખી શકવાથીજ નાટક રચવાનું કામ પૂરું થાય છે. કદાચ વાચકોમાં પણ એવોજ સંસ્કાર છે કે એવાં સવાલ-જવાબ વાંચી લેવાથી નાટકનું વાંચન પૂરું થઈ જાય છે. ગમે તેમ હો પણ હવેથી અમે તો એવા ગ્રંથો માટે અગ્નિ-પરીક્ષાજ કરવાનું ઠરાવ્યું છે. ”

“બંગાળી શિક્ષણ—બાળુ સિદ્ધેશ્વર રાયે અમારા ઉપર ઉપકાર કરીને

તેમના લખેલા બંગાળી-શિક્ષણ નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ સમાલોચના માટે મોકલ્યો છે. પહેલા પૃથ્થમાં કૃત્રી ક્ષુ સુધીના બધા અક્ષરો ડબ્બલ ગ્રેટ ટાઇપમાં છાપેલા છે. બીજા પાનામાં ચ અને ત્રીજા પાનામાં વ ના બોડાક્ષરો વગેરે છે. જરા પણ ભૂલ નથી. લેખકની કુશળતા અદ્ભુત છે. બાણીએ વિદ્યાપત્રમાં લખ્યું છે કે “આવાં પુસ્તકોના અભાવથી ઘણા માણસોએ અને આ ખોટ પૂરી પાડવાનો આમંત્ર કર્યો.” અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે “ત્રીયુત મીયા-જાન રહેમાન મહાશયે બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કર્યો છે.” હિન્દુ સુસલમાનના એકલા થવાથી ભારતની કેટલી ઉન્નતિ થઇ શકે છે તેનું આ એક અદ્ભુત ઉદા-હરણ છે.”

“એક પુરાતન ગ્રંથ—૭ વર્ષ થયાં કેાઇ દેશપ્રેમી ગ્રંથકારે રાન-દીપથી બંગાળી ભાષાને પ્રબલિત કરવા માટે એક ચાર આનાની કિંમતનું પુસ્તક છપાવ્યું હતું. બંગાળને કમનસીબે કોઇએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું નહિ એટલે હવે જાહેરખબરની જરૂર પડી છે. અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેનું ખર્ચ બચાવવા માટે તે મહાશયે તે પુસ્તક અમારી પાસે સમાલોચના માટે મોકલ્યું છે. ઘણા લોકો જાણે છે કે સમાલોચનાથી જાહેરાતનું કામ થાય છે, તેથી ગ્રંથકારને અમે એવી તક આપવા ઇચ્છતા નથી. આથી કરીને બહુ માણસો બળા ઉડ્યા છે. બંગદર્શનના પૂર્વ સંપાદક જરા વધારે જુદિમાન હોવાથી તેમણે બંગદર્શનમાં સમાલોચના કરવાનું બંધ કરી દીધું હતું. જે દિવસે તેમણે કહ્યું કે હવે અમે પુસ્તકોની સમાલોચના નથી કરવાના, તેજ દિવસથી બંગદર્શન કાર્યાલયમાં પેલી લાલ, લીલા, પીળાં, વાદળાં, શુરો પૂર્વાણા, સુશોભિત, નાની, મોટી, જાડી, પાતળી, હલકેટ ચોપડીઓની આવક બંધ થઈ ગઈ! x x x બોજન કરી રહ્યા પછી બોજનગૃહની જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ બંગદર્શન પુસ્તકાલયની થઈ ગઈ! બહુભોજન મમામ થઈ ગયેલું જણીને-એએક નિમિત્તિ લલ્લ માણસો સિવાયના-બીજા બિખારીઓ તો ઝાડુનો અવાજ સાંભળીનેજ આટલા ગયા. ફક્ત બે એક પુસ્તક કુકારોએ દરવાજો ઊડ્યો નહિ. સાહિત્ય મંસારના કાગડાઓ છેવટે ભીંત ઉપર બેસીને એકું મળવું બંધ થવાને લીધે-કા, કા, કરવા લાગ્યા; અને કેટલાક ફૂતરાઓએ પણ લસવાનું જરી રાખ્યું, અંતે શાંતિ ફેલાઈ.”

“ભાગ્ય-વિડંબનામાં પડીને વર્તમાન સંપાદક સમાલોચના પુનઃ શરૂ કરી બંગ-સાહિત્ય સમાજમાં પુનઃ ધોપણા થઈ કે પેલે ઘેર પાણું બહુભોજન શરૂ થઈ ગયું છે! એટલે ન્યાયાલંકાર, તર્કાલંકાર, વિદ્યાગ્ન, વિદ્યાવાગીશ, -વિદ્યાનવીમ, વિદ્યાખરીશ, વિદ્યાકપીશ, વગેરે બધા ચોટલી ઉપર બેલપત્ર બાંધીને સમાલોચનાના બહુભોજનમાં પહોંચી ગયા! જોયું તો તેજ બિખારીઓ આપવડાઇના જળમાં

આશ્ચર્યથી કેળના પાનને ધોઇને વસરૂપી મિકાઇની આશ્ચર્યથી દરવાજા આગળ ઉભા છે ! એથીજ અમે કહ્યું છે કે બહુ માણસો બળી ઉઠ્યા છે.”

“બંગાળના દરબને અમે કહી ચકીએ કે સદ્ગુણોની સમાલોચના કરતાં વધુ સુખ બીજું નથી; પણ જે દગલાના દગલા રહી પુસ્તકો ટપાલ મારફતે અમારા કાર્યાલયમાં આવે છે તેમની સમાલોચના તો અમારે માટે બહુજ દુઃખદાયક છે. તેમને વાંચવા કરતાં વધારે દુઃખપ્રદ બીજું કંઇજ નથી.”

સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી જે સમયે બંધિમચંદ્ર ગ્રંથો લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તે સમયે અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રચાર બહુ જોરથી ચલે હતો. કલકત્તામાં યુનિવર્સિટી સ્થપાઇ હતી, અને નગર નગર અંગ્રેજ સ્કૂલો ઉભરી હતી. ધનોપાર્જન માટે તથા રાજકીય સન્માન માટે પ્રજાનો સામાન્ય વર્ગ અંગ્રેજ ભાષા બોલવા તરફ દોરાયેલો હતો, અને ધનવાન વર્ગ પણ ઉપાધિધારી બનવા તથા રાજપુરુષોથી સન્માનિત થવા અંગ્રેજ ભાષા બોલવા લાગ્યો હતો. એ રીતે સૌ લોકોનું અંગ્રેજ ભાષા તરફ પુષ્કળ લક્ષ્ય હતું અને અંગ્રેજ ભાષા ન બોલનાર માણસ શિક્ષિતજ ગણાતો નહિ ! અંગ્રેજ ભાષાની પ્રયત્નતાને લીધે માતૃભાષા તો દંકાઇ ચક હતી. જે અંગ્રેજ ભાષા બોલતો તેને માટે સાહિત્યનું નિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું હતું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ જે વિષયો બોલવાની તેને ઇચ્છા થાય તે વિષયો અંગ્રેજ ભાષામાં મળી શકતા હોવાથી અંગ્રેજ બોલનાર વર્ગ તેના નિશામાં ચકચુર રહેતો અને માતૃભાષાની ‘કંગાલ દશા ઉપર દુઃખી થવાને બદલે હાસ્ય કરતો. આવી સ્થિતિમાં પોતાની માતૃભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સ્વદેશહિતવિતાની મહત્તા દેખાડી અંગ્રેજના અભિમાને અંધ બનેલા બંગાળીઓને વાસ્તવિક રસ્તે દોરવાને માટે બંધિમચંદ્રને કમર કસી.

બાળ્ય છે કે બંધિમચંદ્રનો જન્મ જલે બંગાળી ભાષાની સેવાને માટેજ થયો હતો ! આખા જીવનપર્યંત તેમણે અસંત આગ્રહપૂર્વક બંગાળીભાષાની સેવા કરી. તેમની અસાધારણ શક્તિથી બંગાળીભાષાની અસાધારણ ઉન્નતિ થઇ. એમનો એ મહામંત્ર હતો કે “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય-લાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” આ મહામંત્રનો સતત જાપ જાપી તેમણે બંગાળીભાષાના ભંડારમાં અંધરનોનો વધારો કરવા પુષ્કળ શ્રમ કર્યો. એમના અસાધારણ ઉત્સાહ તથા અસાધારણ વિદ્વતાથી બંગાળીમાં જલે યુગજ ફેરવાઇ ગયો ! બંધિમચંદ્રમાં સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વદેશભક્તિ અપાર હતો. એ ગ્રંથોને લીધેજ આજે લાખો સ્ત્રીપુરુષો તેમનાપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવે છે. બંધિમચંદ્ર કહેતા કે, “પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ સ્વદેશવાસીઓને

સદ્બોધ અને શુભ વિચારો આપવા એજ છે. જે લખાણ દેશજીવો સમજી શકે તેવું ન હોય અથવા જે લખાણથી દેશને કશો ઉપકાર થાય તેમ ન હોય તે લખવું નકામું છે.”

બકિમચંદ્રે અંચલેખનની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે સમયે બંગાળી ભાષાની દશા તદ્દન કંગાળ હતી; પરંતુ તેમના સતત પ્રયત્ન અને ઉત્સાહનું પરિણામ એ થયું કે ભારતવર્ષની તમામ ભાષાઓમાં બંગાળી ભાષા સર્વોત્કૃષ્ટ પદ પામી ! બકિમચંદ્રની ભાષા સરળ, રસપૂર્ણ અને મર્મને સ્પર્શ કરનારી હતી. તેઓ પોતાના લેખમાં નવીનતા, સ્વાધીનતા અને સ્વદેશપ્રેમ છલોછલ ભરી દેતા. બકિમચંદ્ર સૌંદર્યના પણ ઉપાસક હતા. પોતાના પ્રયોગોમાં ભાષાસૌન્દર્ય તથા ભાવસૌન્દર્ય ભરવા ઉપરાંત તેઓ પોતાના પાત્રોનાં હૃદયોનું સૌંદર્ય પણ બહુ ઉત્તમતાથી અંકિત કરતા.

૪૦ સં ૧૮૬૪ માં તેમની ‘દુર્ગેશનંદિની’ નામની નવલકથા પ્રકટ થઈ. માત્ર એ એક જ પુસ્તકથી તેમની યોગ્યતા અને વિચારશીલતાનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકે છે. એ નવલકથાની અગાઉ ભારતવર્ષની તે સમયની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એવી સરસ નવલકથા એક પણ લખાઈ નહોતી. જો કે તે વખતે એ પુસ્તકનો એટલો બધો આદર થયો નહોતો; પણ તેનું કારણ તે સમયના સમાજની અયોગ્યતાજ હતું. આજે પણ એવી નવલકથાઓ ગણી ગાંઠીજ મળી આવશે કે જે દુર્ગેશનંદિનીના જેટલી લોકપ્રિયતા પામી હોય !

સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જોને પ્રાપ્ત થયું છે અથવા જોનું મન સદૈવ સાહિત્ય-સરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધીથી भरत ખનવા લાગ્યું છે, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે. આ નિયમ પ્રમાણે બકિમચંદ્ર પણ સરકારી નોકરીથી સદૈવ ઉદાસ રહ્યા કરતા. તેઓ વારં-વાર કહેતા કે, “સુખપૂર્વક નિર્વાહ ચાલે એટલી સગવડ ચર્તાજ હું નોકરી છોડી દઉં.” છેલ્લે તેમને પોતાની દીર્ઘકાળની મનોવાંછના પૂર્ણ કરવાનો યોગ મળ્યો. સરકારી નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ તેમણે પોતાનો ઇચ્છિત વિષય હાથમાં લીધો.

૪૦ સં ૧૮૭૨ માં બંગાળીઓનું જીવનસર્વસ્વ ‘બંગદર્શન’ બકિમચંદ્ર તરફથી પ્રકટ થતાં બંગાળીઓની મોહનિદ્રાનો ભંગ થયો હતો. અંગ્રેજ ભાષા જાણનાર જે જે બંગાળીઓને માતૃભાષામાં ચિત્તને વિનોદ આપે એવી સામગ્રી મળતી નહોતી, તેમજ જેઓ માતૃભાષાની ઉપેક્ષા કરતા હતા, તે બધા ‘બંગદર્શન’ નું સરસ મનમોહક સ્વરૂપ જોઈ દંગ થઈ ગયા, અને પોતાના મિથ્યાભિમાન પર તેમને પ્રત્યાપ થવા લાગ્યો. ‘બંગદર્શન’ માં આવતા દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વાર્તા વગેરે વિવિધ પ્રકારના વિષયો વાંચીનેજ રસ્તો ભૂલેલા અનેક લોકો માતૃભાષામાં અંચસામગ્રી વધારવા-માતૃભાષાની સેવા કરવા તત્પર થયા હતા.

બંધિમે પોતાની નવલકથાઓની શ્રેષ્ઠ ઐતિહાસિક બનાવો પર કરેલી હોવા છતાં તેમાં સ્વતંત્ર કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. તેમનામાં કલ્પનાસક્તિ પ્રબલ હોવાથી જ નવલકથાનાં પાત્રોનાં વિવિધ ચિત્રો ચીતરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. ઉત્તમ નવલકથાકાર પોતાની કલ્પનાસક્તિના બળે સત્યનું અહરત્નનું સરસ રીતે દર્શાવી શકે છે, અને તેવું જ બંધિમચંદ્રની નવલકથાઓ વાંચતાં આપણે આબેદુજ અનુભવીએ છીએ. કાંઈ ચતુર ચિત્રકાર જેમ પોતાની કુશળતાને લીધે નિર્જીવ ચિત્રને આબેદુજ સજીવ જેવું દર્શાવે છે, તેમ ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ જનરસભાવનું ખરેખર ચિત્ર પાડી ઉત્તમ શિક્ષકની ગરજ સારે છે. ઉત્તમ નવલકથાકારનું દરેક માનવચરિત્ર સ્વાભાવિકતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તે પવિત્રતા તરફ દોરનારું હોય છે જે વાર્તાલેખક આ હેતુ જૂલો જાય છે તે સમાજનો સિદ્ધક બની શકે નથી. માણસોનો મોટો ભાગ વાર્તા અને નવલકથાના વાચન તરફ પ્રીતિવાળો હોવાથી વાર્તા અને નવલકથાના લેખકે હમેશાં એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે “આપણે દર્શાવનારા શુભ કાર્યોનો ઉત્કર્ષ પ્રદર્શિત કરવો છે.” બસ, આટલું સ્મરણમાં રાખી તે વાર્તાલેખનનું પવિત્ર કાર્ય ઉત્તમતાથી કરશે તો તેનો શ્રમ સફળ થશે. કદિ જૂલેયુકે પણ બંધિમચંદ્રે પોતાની નવલકથાઓનું ઉચ્ચ લક્ષ્યસ્થાન વિસ્મૃત કરેલું નથી; અને તેથી જ તેમનો લેખકતરિક્કોનો શ્રમ સફળ થઈ તેઓ હાલ બંગાળમાં ‘સાહિત્યસમ્રાટ’ ને નામે અમર થયા છે.

તેમણે હૃદય સહૃદયતા, સાત્યવાદિતા, તેજસ્વિતા અને નિર્ભયતાથી ભરપૂર હતું. આથી જ તેમનો ઉદ્દેશ અસરકારક અને મર્મસ્પર્શી થઈ રહેતો.

બંધિમચંદ્રને હિંદુધર્મ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં તે બહુ જ ઉત્સાહ દર્શાવતા. બંગાળ કૃષ્ણચંદ્રના તે મહાન ભક્ત હતા અને તેમને તે પોતાના ઇશ્વર માનતા. ગોપીઓની પ્રેમવાર્તાને તે માત્ર કવિકલ્પના માનતા. છેલ્લી અવસ્થામાં તેમનો ધર્મભાવ બહુ જ વધ્યો હતો, અને મોટે ભાગે ધાર્મિક પ્રથોના પંડિતપાકનમાં જ સમય ગાળતા.

તેમણે હૃદય અત્યંત ક્ષમણ અને સરળ હતું. તે હમેશાં પ્રસન્ન મુખે રહેતા. સરળતા, સહૃદયતા અને હૃદયની પવિત્રતાને લીધે તે જાને પ્રિય લાગતા. તેમનો પાસે અનેક દીન અને દુઃખી માણસો આવી પોતાની રામકહાણી ગાઈ બતાવતા. બંધિમચંદ્ર પદ્યાનુવંક તે સાંજળતા, કાંઈ ગદ્યજનતા અને પછી તેણે દુઃખ દૂર કરવા આશ્વાસનથી તેમજ ધનાદિથી યત્ન કરતા. તેમણે અનેક ઉત્સાહભર્યા થયેલા નવયુવકોને રસો દર્શાવે છે, તથા અનેક નિરાશિનોને આશ્રય આપેલો છે.

બંગાળી લોકો આધુનિક સાહિત્યની બંગાળી ભાષાના બન્ધનતા બંધિમ બાળને ગણીને તેમના તરફ બહુ જ માન રાખે છે. બંગાળી ભાષા બંધિમના પહેલાંથી લખાય

છે; પણ તેને સુંદર રૂપ આપનાર, તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાં ઉચ્ચ સાહિત્ય લખી તેને લોકપ્રિય બનાવનાર તો મહાત્મા બંકિમચંદ્ર છે; જેથી બંગાળી લોકો બંગાળી સાહિત્યમાં બંકિમને સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. બંકિમના હાથમાં પડીને બંગાળી ભાષાએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સુંદર ભાષામાં હાલ બંગાળીઓ પોતાનું સાહિત્ય વધારી રહ્યા છે; અને બંગાળી લેખકો જેમનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાન કરે છે; તે ભાષા બંકિમે જ રચેલી છે. આ વિષે જગતસિદ્ધ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 'સાધના' પત્રમાં લખે છે કે:—

“અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતાશની પેઠે એક તારથી બંધાયેલી હતી. ફક્ત સહજ ‘સૂર’માં ધર્મસંકીર્તન કરવાના ઉપયોગમાં જ તે આવતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચઢાવીને આજ તેને વીણાનું રૂપ આપી દીધું તેથી પહેલાં જેમાંથી માત્ર ર્યાનિક આગ્ય સરજ વાગતો હતો, તેમાંથી આજ વિશ્વસભામાં સંજાગાવવાયોગ્ય દ્રુપદની કલાવતી રાગિણી ગર્જા શરૂ થઈ છે. x x x માતૃભાષાનું વૈભવ ટાળીને જેમણે તેને એવી ગૌરવશાળી બનાવી છે, તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરંચાલી ઉપકાર કર્યો છે, એ વાત પણ જો કાપને સમજાવવાની જરૂર હોય તો તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય ખીણું હોઈ શકે નહિ.”

બંકિમ બાળુના લગભગ બધા બંગાળી મંથોના અનુવાદ યુગસતી, દિન્દી તેમજ મરાઠીમાં યર્ષા સુધ્ધા છે; અને તેથી તે તે ભાષાનો વાચકવર્ગ બંકિમ બાળુના પ્રમાદ પાંચિય, ગંભીર સંશોધન શક્તિ, અપ્રતિમ કલ્પના અને લેખનપદ્ધતિથી પરિચિત થયેલો છે. એટલે વિશેષરૂપે બતાવવાની જરૂર નથી કે સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ બાળુનું સ્થાન સમગ્ર ભારતમાં પણ કેટલું ઉચ્ચ છે.

બંકિમ બાળુના સમાહીન, સહયોગી, ઉત્તમ લેખકોમાં મેધનાદવધ હાવ્યના રચનાર બાળુ મહુસુદાન દત્ત; નીલદર્પણ નાટકના લેખક સુકવિ બાળુ દીનબંધુ મિત્ર; ‘લાસીનું’ શુદ્ધ, પ્રભાસ, રેવતક, કુલ્લેન, યુદ્ધ વગેરે અન્યરત્નોના લેખક પ્રતિભાશાળી કવિ બાળુ નવીનચંદ્ર સેન; કેન્દ્ર લેખક બાળુ હેમચંદ્ર બેનરજી, કેન્દ્ર સમાલોચક ચંદ્રનાથ વસુ અને અણ્ણમુકાર દત્ત; એ સુખ્ય હતા. એ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની માતૃ-ભાષાને જે કેન્દ્ર અંશરતો બેટ કર્યો છે તે પણ બંગાળી સાહિત્યની અમૂલ્ય અને ચિરંચાલી સંપત્તિ છે.

બંકિમ બાળુ પછી તેમનું સ્થાન તો નજ પૂરાયું પણ બાળુ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને દિનેન્દ્રલાલ રોયે તેમની પછી ખરી ખોટ પૂરી પાડી છે.

બંકિમચંદ્રનો કથો ગ્રંથ કપારે પ્રગટ થયો તેનું નામ એક સચ્ચીપત્ર આપવામાં આવે છે, જેથી વાચકોને તેમના ગ્રંથોની પ્રથમાવૃત્તિનો વખત અને બંકિમના જીવનપરંત તેની કેટલી આવૃત્તિ નીકળી હતી તેની સંખ્યા માલુમ પડશે.

નામ	ઈ. સ.	આવૃત્તિ
૧ દુર્ગેશનન્દિની	૧૮૬૫	૧૧
૨ કપાલ કુંડલા	૧૮૬૭	૭
૩ મૃણાલિની	૧૮૬૯	૭
૪ વિપવૃક્ષ	૧૮૭૩	૭
૫ ઈંદિરા	૧૮૭૩	૫
૬ લોકરહસ્ય	૧૮૭૪	૧
૭ યુગક્ષાગુરીય	૧૮૭૪	૫
૮ વિદ્યાન રહસ્ય	૧૮૭૫	૧
૯ શાધારાણી	૧૮૭૫	૪
૧૦ ચંદ્રશેખર	૧૮૭૫	૨
૧૧ કમલાકાંતનું દક્તર	૧૮૭૬	૨
૧૨ વિવિધ સમાલોચના	૧૮૭૬	૧
૧૩ રમ્મની	૧૮૭૭	૨
૧૪ ઉપકથા	૧૮૭૭	૨
૧૫ કવિતા પુરતક	૧૮૭૮	૨
૧૬ કૃષ્ણકાંતનું વીલ	૧૮૭૮	૪
૧૭ પ્રબંધ પુરતક	૧૮૭૯	૧
૧૮ રાજસિંહ	૧૮૮૨	૪
૧૯ આનંદમઠ	૧૮૮૨	૫
૨૦ દેવી શાધારાણી	૧૮૮૪	૫
૨૧ મોચીરામ ગૌડનું જીવનચરિત્ર	૧૮૮૪	૧
૨૨ કૃષ્ણચરિત્ર	૧૮૮૬	૨
૨૩ સીતારામ	૧૮૮૭	૨
૨૪ વિવિધ પ્રબંધ	૧૮૮૭	૨
૨૫ ધર્મતત્ત્વ	૧૮૮૮	૧
૨૬ બંગાળી સિલેક્શન્સ.	૧૮૯૨	૧
૨૭ સંજીવની સુધા.	૧૮૯૩	૧

બંધિમકૃત ધાર્મિક ગ્રંથ “કૃષ્ણચરિત્ર” તેમની અક્ષય કીર્તિરૂપ છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં સેંકડો વાર એવો વિચાર આવે છે કે જ્યેષ્ઠ ઝેણુજિસાના વિલાસ-મંદિરનું ચિત્ર દોર્યું છે; અને કમલમણિના ગાલની યાદી શ્રીશયંદ્રના મોં ઉપર લગાવી દીધી છે, તેમણે મહાભારત, પુરાણ આદિનું મંથન કરીને કેવી રીતે આવો ગંભીર સંશોધનપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો હશે ?

“ધર્મતત્ત્વ” પુસ્તક બંકિમચંદ્રનો બીજો કીર્તિસ્થંભ છે, અને ત્રીજી ભાગ વફાગીતાની ટીકા; પણ આ ટીકા તેઓ સંપૂર્ણ ન કરી શક્યા. આતે અમે આપણું દુર્ભાગ્ય માનીએ છીએ. એથી અધ્યાય સુધી લખી શક્યા હતા. સંપૂર્ણ થઈ હોત નો આજ તે પણ બંકિમના સર્વોત્તમ કીર્તિસ્થંભરૂપ ગણાત.

આ રીતે માતૃભાષા તથા માતૃભૂમિની સેવા કરતાં કરતાં ઈ. સં. ૧૮૯૪ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે બંગાળી સાહિત્ય-સેવકોના સમ્રાટ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે પોતાની માનવધીલા સમાપ્ત કરી હતી.

મહારાજ વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવૈભવ અત્યારે બૂંસાઇ ગયો છે તો પણ હજી જેમ કાલિદાસનાં ‘અલિંગન શાકુન્તલ’ ‘રઘુવંશ’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો અમર છે; અને તે નિત્ય નવા નવા ભાવોથી વાચકોનાં મન રંજન કરે છે, તેમ પ્રભાણે વિદેહ યાત્રેલા મહાશય બંકિમચંદ્રનાં ગ્રંથો અને લેખો પણ ચિરકાલ રહેશે; અને વાચકોનાં મનને આનંદ આપી ઉન્નતિના માર્ગે પ્રેરશે.

વંકિમનિવંધમાલા

ગૌરદાસ વાવાની ભિક્ષાજ્ઞોલી

૧-રામવલ્લભ બાબુનું ભિક્ષાદાન

હું બાવાજીનો ચેસો છું, તેમની ઝોળીનો વર્તમાન સમયે અધિકારી છું. બાવાજીનો વૈકુંઠવાસ થઇ ગયો છે. તેમણે ભિક્ષામાં ધણું રત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, પરંતુ મારા વિના ખીન્ને કાષ્ઠ તેનો વારસ ન હોવાથી તેઓ તે મને આપી ગયા છે, ને હું પણ એ રત્નોની ખેરાત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. આજે તમને એનો નમુનો આપું છું.

એક વાર બાવાજી સાથે હું રામવલ્લભ બાબુને ઘેર ભિક્ષા માગવા ગયો. અમે બંને શ્રુશિષ્ય “ રાધેગોવિંદ ” બોલી બારણે ઉભા. રામવલ્લભ બાબુએ મમ્માં કહ્યું: “ બાવાજી ! હરિનામ રટો. ”

હું મારા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ બાબુને હરિનામ શું આટલું બધું વહાલું છે ? પણ અહીંયાં બાવાજી તો હરિપ્રેમમાં મદ્મદ્ બની એકતારો વગાડી ગયા લાગ્યા.

દર્શન ઘોની દયાળ ! અમોને દર્શન ઘોની દયાળ !

કરુણાસાગર ! ક્યાં સંતપ્ત ? લકાનણા પ્રતિપાળ ! અમોને ૧

બાવાજીનું ગીન આટલું મવાયું એટલામાં તો બાબુએ વ્વંમમાં બાવાજીને પૂછ્યું “ બાવાજી ! તમારો હરિ ક્યાં છે ? ” મેં ક્યારું કે પ્રહ્લાદની પેડે ઉત્તર આપું કે “ આ સ્તંભમાં ” છે ને ત્યાંથી નીકળી હે પ્રભુ ! આ ખીન્ન હિરણ્યકશિપુનું પેટ ફાડી નાખો. નૃસિંહ ભગવાનના હાથથી આ નરવાનરનો વિનાશ થયો જોઇ મારી આંખો ટાટી થયો; પરંતુ હું પ્રહ્લાદ નહોતો તેથી ચૂપ રહ્યો. બાવાજીએ નમ્રભાવે ઉત્તર આપ્યો. “ હરિ ક્યાં છે તે હું શું જાણું ? જો જાણુનો હોત તો તમારી પાસે દાં આવત ? તેની પાસે ન જાત ? ”

બાણુ:—તો શું તેને રહેવાને કોઈ સ્થાનજ નથી ? હરિને રહેવાને ક્યાંય ધર-
પારજ નથી ?

બાવાણુ:—હોય કેમ નહિ ? એ વૈકુંઠમાં રહે છે.

બાણુ:—વૈકુંઠે અહીંથી કેટલું છેડું હશે બાવાણુ ?

બાવાણુ:—તમારાથી તો ઘણું દૂર.

બાણુ:—તો પાસે કોની ?

બાવાણુ:—જેની કુંઠા નથી તેની.

બાણુ:—કુંઠા શું ?

બાવાણુ:—એટલું પણ સમજ્યા નહિ ? કોલેજના સાહેબોએ રૂપીઆ ફોટમાંજ
લીધા ! એ જો મને આપ્યા હોત તો ઘણા ઉપકાર થાત. હું હરિનામ શીખવત.
બાણુજી ! હવે કોશ* ખસેડી તપાસો.

બાણુ:—મારા ધરમાં કોશજ નથી. એક આદમી માગી મચો છે.

બાવાણુ:—મારે ત્યાં કોશ છે એટલું સ્વીકારવામાં પણ તમે આવા કુંઠિત કેમ
થાઓ છો ?

બાણુ:—અહો ! એ કુંઠા ? કુંઠા—કુંઠિત. જ્યાં કોઈ કુંઠિત ન થાય તે વૈકુંઠે. x
શું એવી જગ્યા પણ ક્યાંય છે ?

બાવાણુ:—મહાર નહિ પણ અંદર છે.

બાણુ:—અંદર ? શેની અંદર ?

બાવાણુ:—મનની અંદર. જ્યારે તમારું મન જગતમાં કોઈ રીતે કુંઠિત ન થાય,
જ્યારે ચિત્ત વશીભૂત થાય, છંદિયો સંયમિત થાય, પ્રથરમાં ભક્તિ, મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ
અને હૃદયમાં સાતિ રિયત થાય, સર્વત્ર વૈરાગ્ય અને સર્વત્ર સમાન સુખનો અનુભવ
થાય ત્યારે તમે પૃથ્વીમાં રહો કે ન રહો, સંસારમાં રહો કે ન રહો પણ સમજાવે
કે વૈકુંઠમાં પહોંચી ગયા.

બાણુ:—તો શું વૈકુંઠ કોઈ સહેર નથી અને તે માત્ર મનની અવસ્થાજ છે, ને
વિષય ત્યાં રહે છે એમ સમજવું ?

બાવાણુ:—હા. કુંઠારહિત નિર્વિકાર ચિત્તમાંજ તે રહે છે. નિરક્તનું હૃદય એને
રહેવાનું સ્થાન છે ને તેથીજ તે વૈકુંઠનાથ છે.

બાણુ:—પણ આ શું ? એ તો શરીરધારી છે; તો જ શરીરધારી છે તેને રહેવાને

* કોશ—આત્મા અવિદ્યાના પાંચ કોશોથી વીંટાએલો છે, એ વેદાંતસિદ્ધાંતનું
આડું સૂત્રન છે. એનાં નામ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય.

x મને સમજાવું નહિ કે બાવાણુની વ્યાકરણમાં કેટલી ગતિ હતી ? વૈકુંઠે પણ
વિષયનું એક નામ છે. પંડિતો વૈકુંઠે સજ્જની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે વિવિધા કુણ્ઠા
માયા યસ્ય સ્વ વૈકુણ્ઠઃ। એટલે કે જેની માયા વિવિધ પ્રકારની છે તે વૈકુણ્ઠ.

મટિ તો કામ રચન હોયુંજ નેમએ ને ?

બાવાજી:—મલા, કહો એનું શરીર કેવા પ્રકારનું છે ?

બાણુ:—તમે લેકો એને ચતુર્થજ કહો છો.

બાવાજી:—વાર ! એને ચતુર્થજ કહ્યા છે પણ વિચાર કરો કે એની ચારે ભુજાઓમાં કથી કથી વસ્તુઓ છે ?

બાણુ:—શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ.

બાવાજી:—એકે એકે સમજો, પહેલાં પદને દ્વેષ, પણ પહેલાં એ ભુજાએ કે ઈશ્વર શું કરે છે ?

બાણુ:—શું કરે છે ?

બાવાજી:—ઉપત્તિ, રિયતિ ને પ્રલય. સૃષ્ટિના સંબંધે એ મત છે. એક મત એ કે આરભમાં જગતનું ઉપાદાન કાંઈ પણ નહોતું. ઈશ્વરે પહેલાં ઉપાદાન (પંચતત્ત્વ) ઉત્પન્ન કરીને પછી ફરી એનાથી સૃષ્ટિરચના કરી છે. વળી બીજો મત એવો છે કે ઉપાદાન નિત્ય છે, ઈશ્વર કલ્પે કલ્પે એમાંથી નામરૂપની રચના કરે છે. એ બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિની શક્તિ જગતનું કેન્દ્ર છે. સાંભળ્યું છે કે સાહેબ લોહાનો પણ એ પ્રકારનો એક મત છે. સૃષ્ટિનું મૂળરૂપ એ જગતકેન્દ્ર, તેજ હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં નારાયણનું નાભિપદ નામે કહેલું છે. આથી વિષ્ણુના હાથનું પદ સૃષ્ટિક્રિયાનું સ્થાન છે.

બાણુ:—હીક, બીજી ત્રણ વસ્તુઓ ?

બાવાજી:—‘ગદા’ એ પ્રલયક્રિયાની નિશાની છે. શંખ અને ચક્ર બંને રિયતિ-ક્રિયાની નિશાની છે. જગતની રિયતિ દેશ અને કળરૂપે છે. દેશરૂપે આકાશ છે. આકાશ શબ્દવાહી ને શબ્દમય છે. આથી શબ્દમય શંખ આકાશની પ્રતિમારૂપે વિષ્ણુના હાથમાં રચાપિત કરેલ છે.

બાણુ:—અને ચક્ર ?

બાવાજી:—ચક્ર એ કાલચક્ર છે. કલ્પો, યુગો ને મન્વન્તરો એવાં નામોએ કાલ પરિવર્તન કર્યા કરે છે. એ કારણથી કાલને ચક્રરૂપે ઈશ્વરના હાથમાં રચાવેલું છે. જગદીશ્વરે પોતાની ભુજાઓમાં આકાશ, કાલ, શક્તિ અને સૃષ્ટિને ધારણ કરેલ છે. હવે સમજશો કે તમે ધારો છો તેનું વિષ્ણુનું શરીર નથી. વિષ્ણુ પૈકુંઠના ઈશ્વર છે એનું તાત્પર્ય એ કે કુંઠારહિત નિર્ભય વિરક્ત પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વારંવાર ઈશ્વરનું સરખવશાર, પાલન કરનાર ને સંહાર કરનારરૂપે ધ્યાન કરે છે.

બાણુ:—જે એટલું કહેવું બસ હોય તો એ તો સૌ સ્વીકારે છે; આની રૂપરચનાની શી જરૂર હતી ?

બાવાજી:—સૌ સ્વીકારે છે કે કલકતા અંગ્રેજોનું છે તો પછી આ કિલા ઉપર

*ઉપાદાન એટલે કે જેનાવડે જૂદા જૂદા નામરૂપવાળા પદ્ધતિ બનાવી શકાય તે મૂળ વસ્તુ; જેમ કે ‘માટી’ એ ધાતુ, ગાયર ૪૦ પાત્રોનું ઉપાદાન છે.

મોટા ચાંભલો ઉભો કરી વાવટો ચડાવવાની શી જરૂર હતી? દુનિયાનાં બધાં કામોમાં આવા પ્રકારની કલ્પના દેખાય છે તો પછી મારા જેવા મુર્ખની ભક્તિના માર્ગમાં આવીને કાંટા વેરવાની ક્રિયા કાં કરો ભાઈ!

બાણુ:—હીક. તમે કહો છો એવા શરીરધારી વિષ્ણુ ન હોય તો સ્યામ વર્ણ કાનો છે? જેને શરીરજ નથી તેને પછી રંગ કેવો?

બાવાણુ:—આકાશનો પણ સ્યામ વર્ણ છે, પરંતુ શું આકાશને શરીર છે? હીક. તમારું અગ્રેજ શાસ્ત્ર શું કહે છે? જગત્ અધિકારમય છે કે પ્રકાશમય?

બાણુ:—જગત્ અધિકારમય છે.

બાવાણુ:—તેથી વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનો રંગ સ્યામ છે.

બાણુ:—પરંતુ જગત્માં વારે વારે સૂર્યોદય તો ચાય છે—પ્રકાશ પણ છે.

બાવાણુ:—વિષ્ણુના હૃદયમાં કૌસ્તુભમણિ છે; એ કૌસ્તુભ—સૂર્ય છે અને વન્દ માળા મહા નક્ષત્રોને રથાને છે.

બાણુ:—તો શું આ જગત્જ વિષ્ણુ છે?

બાવાણુ:—નહિ, જે જગત્માં સર્વત્ર વ્યાપક છે તેજ વિષ્ણુ છે. જગત્ શરીર છે અને એ એનો આત્મા છે.

બાણુ:—પરમેશ્વર અશરીરી છે તો તેને વળા બે સ્ત્રીઓ શું? વિષ્ણુને લક્ષ્મી અને સરસ્વતી સ્ત્રીઓ કહી છે તે શું?

બાવાણુ:—કોશ ખુલ્લો કરી જુઓ. લક્ષ્મીનો અર્થ શોભા કે સૌંદર્ય છે. શ્રી, રમા, ઇત્યાદિ લક્ષ્મીનાં બિન્ન બિન્ન નામોતો પણ એજ અર્થ છે. સરસ્વતીનો અર્થ જ્ઞાન છે. વિષ્ણુ સત્ છે, સરસ્વતી ચિત્ છે તે લક્ષ્મી આનન્દ છે; આથી રે મૂઠો! સમિચદાનન્દ પરબ્રહ્મને પ્રણામ કરો.

સત્યાનારા! રામવલ્લભ બાણુના ધરમાં ઉભીને રે મૂઠો! એવું સંબોધન કરવું? બાણુના મિત્રજનું ચર્ચામીટર ૧૦૫ ડીગ્રીએ પહોંચ્યું. હાંક મારી તે બોલ્યા—
“મારો બદ્ધતને.”

હું બાવાણુની ઝાળા પકડી તેને ધર બહાર તાણી લાવ્યો; ને બહાર આવી મેં બાવાણુને ક્યું: “બાવાણુ! આજ ભિક્ષામાં શું મળ્યું?”

બાવાણુ:—જન્ ધાતુની આગળ બદ ઉપસર્ગ મૂકા; અને પાછળ ક્તિ પ્રત્યય લગાડો તેથી જે રૂપ અને તે ભિક્ષામાં મળ્યું. એ ભિક્ષાદાનને ઝાળામાં નાખી દો.

૨-રાધાકૃષ્ણ

હું એક જૂનું ગીત મારા મનમાં ગણગણતો હતો કે:—

મજ તજ નવ જાઓ નાય!

એ હુંક પૂરી થઈ એટલામાં તો એ સાંભળતાં આહ ! કહી બાવાજી રાવા સામ્યા. આથી મારાથી રહી સહાયું નહિ ને હું હસી પડ્યો. બાવાજી ઉભા થઈ જઈ બોલ્યા:—હસે છે કેમ બેરા !

હું:—તમે જરા જરામાં રોષ પડે છે તેથી મારાથી હસી પડાયું.

બાવાજી:—તું જોને જરા બેટલી વાત જાણે છે તેમાં કંઈ પણ સમજે છે, કે પોપટની માફક ખાલી બોલીજ રહ્યો છે ?

હું:—સમજું કેમ નહિ ? રાધાકૃષ્ણને કહે છે કે “ હે સ્વામી ! તમે વ્રજ છોડીને જાઓ નહિ. ”

બાવાજી:—વ્રજ એટલે શું ? કહે જોઈએ.

હું:—કૃષ્ણ જ્યાં ગાયો ચરાવે છે અને ગોપીઓની વચ્ચે ખસી જાય છે તે વ્રજ.

બાવાજી:—શો અધઃપાત ! વ્રજ ધાતુનો અર્થ શો ?

હું:—વ્રજ ધાતુ ? આઠ ધાતુ તો મને આવડે છે પણ વળા વ્રજ ધાતુ કેવો ?

બાવાજી:—વ્રજ ગમતે. અર્થાત્ વ્રજ એટલે ગમન કરવું—જવું.

હું:—જે જાય છે તે વ્રજ ? ગાય જાય છે, વાછડું જાય છે, તમે જાઓ છો, ને હું પણ જાઉં છું; એ બધાં વ્રજ !

બાવાજી:—હા. બધાં વ્રજ છે. તું જાણે છે કે જગત્ કોને કહે છે ?

હું:—આ વિશ્વવ્રજાંક જગત્ છે.

બાવાજી:—જગત્ શબ્દ કયા ધાતુથી બન્યો છે ?

હું:—તમે ધાતુને છોડીને જે પૂછો તે કહી શકીશ. ધાતુની વાત સાંભળતાં જ મને એક જાતનો કમ લાગે છે.

બાવાજી:—ગમ ધાતુથી જગત્ શબ્દ બન્યો છે. જે જાય છે તે જગત્ છે; અને વિશ્વવ્રજાંક નાશવંત છે એટલે તે પણ જગત્ છે. વ્રજ શબ્દ અને જગત્ શબ્દ એકજ અર્થ સૂચવે છે.

હું:—તો શું વ્રજ એ કાંઈ જગ્યા નથી ? હું કહું છું કે વૃંદાવન વ્રજ છે.

બાવાજી:—વૃંદાવન નામનું જે એક મામ છે તે તો વૈષ્ણવોએ બનાવી દીધું છે.

હું:—તો પુરાણમાં વૃંદાવન કોને કહે છે ?

બાવાજી:—“ વૃંદા મય તપસ્તેષે તત્ર વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ ” વૃંદા જ્યાં તપ કરતી હતી (અથવા કરે છે કહેવું વધારે ઠીક પડશે) તેજ વૃંદાવન છે.

હું:—વૃંદા કોણ ?

બાવાજી:—રાધા પોદગ્નનામ્નાં ચ વૃંદાનામ્ અતૌ શ્રુતમ્ । તસ્યાઃ કૌંઠાવનં રમ્યં તેન વૃંદાવનં સ્મૃતમ્ । તાત્પર્યં રાધાજ વૃંદા છે.

હું:—રાધા કોણ ?

બાવાજી:—રાધા ધાતુ—

કું:—ધાતુની વાત છોડા બાવાજી.

બાવાજી.—રાધા ધાતુ સાધને પ્રાપ્તૌ તોપે પૂજાર્યાં વા । એટલે જે ઈશ્વરના સાધના કરે છે, તેને મેળવે છે ને પૂજા તથા આરાધના કરે છે તે રાધા છે. ઈશ્વર-ભક્તભાવ રાધા છે. તમે બધા ઈશ્વરના સાચા ભક્ત થશો ત્યારે રાધા થઈ શકશો.

કું:—તો શું એ કોઈ ગોપિની નથી ?

બાવાજી:—ગોપિની શબ્દજ નથી. ગોપી શબ્દ છે. તું જાણે છે ગોપી કાને કહેશ છે ?

કું:—ગોપની સ્ત્રી હોય તે ગોપી.

બાવાજી:—ગો શબ્દનો અર્થ પૃથ્વી છે. જે ધર્માત્મા છે. તેજ પૃથ્વીનો રક્ષક છે, ને તેજ ગોપ છે. સ્ત્રીભિગે તે ગોપી છે.

કું:—તો ગોલોક શું ?

બાવાજી.—આ પૃથ્વીજ ગોલોક-ભૂલોક-છે.

કું:—તમે બધું ઉસટાવી નાખ્યું. ઠીક, એ બધું રૂપક છે તો નહ એટલે શું ?

બાવાજી:—નહ ધાતુ હર્ષ અથવા આનન્દના અર્થમાં છે. આપણે ઉપસર્ગ વિના વાત નથી કરતા એટલે આનન્દજ નહ છે.

કું:—મગવાન શું આનન્દમાં જન્મે છે કે એને નન્દનન્દન કહે છે ?

બાવાજી:—કૃષ્ણને કોઈ નંદના પુત્ર માનવું નથી. એ વસુદેવના પુત્ર છે. નન્દને ઘેર તો એ થોડા દિવસ માટેજ જઈ રહ્યા હતા.

કું:—એ વાતનો અર્થ શો ?

બાવાજી:—પરમાનન્દ ધામજ ઈશ્વરનું નિવાસસ્થળ છે, અર્થાત્ એ આનન્દમાંજ વિદ્યમાન છે.

કું:—તો હવે શરોદા ક્યાં જશે ? એમણે કૃષ્ણને પાળ્યા પોપ્પા હતા એનું તાત્પર્ય શું ?

બાવાજી:—ઈશ્વરનો પણ એટલે મદિમાને જે કીર્તનદ્વારા પોતાના હૃદયમાં રચાયે અથવા વધારે તે શરોદા.

કું:—મધાંજ રૂપક છે ? શું કૃષ્ણ પણ રૂપક છે ?

બાવાજી:—માફ દલ માનવું છે કે પરમેશ્વરે પૃથ્વીપર સરીરીરૂપે અવતાર લઈને જગતમાં ધર્મ સ્થાપન કર્યો હતો ને તેજ એમણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે 'ધર્મ-સંસ્થાપનાર્યાય સંમવામિ યુગે યુગે ।' એ રૂપક નથી. પ્રસન્ન લખનારાએ એને મધ્યમાં સ્થાપીને આ ધર્મસંબધી રૂપક રચ્યાં છે વળી કૃષ્ણ નામમાં બીજાને પણ એક અર્થ છે; તેથી એ રૂપકની રચનામાં એક સરળતા થઈ છે. કૃપા ધાતુ હર્ષજ અથવા આદર્શજના અર્થમાં છે. જે મનુષ્યના ચિત્તને પોતાની ભણી એ એ તેજ કૃષ્ણ છે.

કું:—બાવાજી ! એ તો કલિનતાવાળી હૃદયના છે.

બાવાજી:—એમ તો છે. કૃષ્ણ પેતે રૂપક નથી; તેથી કઈન કદપના કરીને આમ અર્થ કાઢવો પડે છે. કૃષ્ણ પેતે શરીરધારી થયા છે અને અનેક મનુષ્યોની સાથે કાર્યપ્રદેશમાં વિદ્યમાન હતા; તથાપિ એ અશરીરી જગદીશ્વર છે. તેમને પ્રણામ કરો.

હું:—પરંતુ રૂપકનું શું થશે? શું રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરવી જોઈએ?

બાવાજી:—ઈશ્વરની સાથે તેના ભક્તોની ઉપાસના કરવી પણ યોગ્ય છે; કેમકે ભક્ત તન્મય થાય છે, એટલે તે પુણ્ય ઈશ્વરનો અંશ થઈ જાય છે. જગત ઈશ્વરનું ભક્ત છે, વળી જગત ઈશ્વરમય છે એટલે ઈશ્વરની સાથે જગતની પણ ઉપાસના કરવી જોઈએ. બોલો “શ્રીરાધાવલ્લભાય નમો નમઃ”

હું:—“શ્રીરાધાવલ્લભાય નમો નમઃ”

૩-શક્તિદેવીનો પ્રસાદ

આસો મહિનાની નવરાત્રિની ધામધૂમમાં-દુર્ગાપૂજાને દિવસે બાવાજી શોધતાં પણ દેખાયા નહિ. સંભવિત હતું કે તેઓ કોઈ દુર્ગામંદિરમાં બેસી હરિભજન કરવા મંડયા હોય; અથવા તો અમૂલ્ય અમૃતમય પ્રભુનામને બદલે મીઠામરૂપી માટી લઈ વૈષ્ણવોની ઉદારતાનો મહિમા સાગિત કરતા હોય! એક ચપટી લોટને બદલે જે હરિનામ સંભળાવે છે એનાથી મોટો દાતાર બીજો કોણ છે? આવી અનેક વાતોનો મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હું પૂજ્યપાદ ગૌરદાસ બાવાને શોધવા તીકળા પડ્યો. જે જે ઘેર દુર્ગાપૂજાની ધામધૂમ મચી હતી ને દરવાજાપર ઝુડેઝુડે આગણો ઉભાં હતાં; ત્યાં ત્યાં જોયું પણ સંજે દાદીનો વારો ફરમવતા બાવાજી ક્યાંય દેખાયા નહિ. છેવટે એક મંદિરમાં જોયું તો બાવાજી ભોજન ઉપર બેઠેલા દેખાયા.

તેમને જોતાં મને બહુ સતોષ થયો નહિ. વૈષ્ણવ યજ્ઞ શક્તિનો પ્રસાદ જમવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહિ. પાસે જઈ મેં બાવાજીને કહ્યું:—પ્રભુ! જણાય છે કે ધર્મ કરતાં જૂખની ઉદારતા વધારે છે!

બાવાજી:—એમ હોય તો ચોરનો ધર્મ ધણો ઉદાર! એવી વાત કાં કરે બાપુ?

હું:—વૈષ્ણવે શું શક્તિનો પ્રસાદ ખાવો જોઈએ?

બાવાજી:—એમાં દોષ શો?

હું:—આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક છીએ તો શક્તિનો પ્રસાદ શમાટે ખાઈએ?

બાવાજી:—શક્તિ શું છે તે તું જાણે છે?

હું:—દેવતાની સ્ત્રીઓને તેમની શક્તિ કહે છે: જેમ નારાયણની શક્તિ લક્ષ્મી, શિવની શક્તિ દુર્ગા, બ્રહ્માની શક્તિ બ્રહ્મણી એ પ્રમાણે.

બાવાજી:—દૂર દૂર પાપી, લીડી જા. તાર્કે મોં જોઈ ભોજન કરતાં પણ પાપ લાગે. શું દેવો પણ તારી પેટે વૈષ્ણવી રાખી ગૃહધર્મ કરે છે? દૂર ચા.

હું:—તો શક્તિ વળી શું?

બાવાજી:—ડીક. આ જળનો ધરો ઉપારી લે.
આથી મેં પાણીનો ધરો પડતી ઉંચો કર્યો. બાવાજીએ પાણીનું એક ટીપું
મેં પપર નાખી કહ્યું, આ ટીપાને ઉપારી લાવ.

હું:—એવું કાંઈ બની શકે છે ?

બાવાજી:—તારામાં પાણીનો ધરો ઉપાડવાની શક્તિ છે પણ ટીપું ઉપાડવાની
શક્તિ નથી, કેમ ? તું ભાત ખાઈ શકે છે ?

હું:—કેમ ખાઈ ન શકું ? રાત્ર ખાઈ છું.

બાવાજી:—ડીક. આ સળગતું લાકડું ખાઈ શકે છે ?

હું:—સળગતું લાકડું તે ખવાઈ શકે ?

બાવાજી:—તારામાં ભાત ખાવાની શક્તિ છે પણ સળગતું લાકડું ખાવાની શક્તિ
નથી. હવે તું સમજ્યો કે દેવતાની શક્તિ એટલે શું ?

હું:—ના.

બાવાજી:—દેવતા પોતાના સામર્થ્યવડે પોતાનાં કરવાનાં કામો કરે છે, એ સામ-
ર્થ્યનું નામ શક્તિ છે. અગ્નિમાં બળવાનું સામર્થ્ય એ એની શક્તિ છે; તેનું નામ
'સ્વાદા' છે. ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વૃષ્ટિ કરવાની શક્તિનું નામ 'ઈન્દ્રાણી' છે. પવન વાયુ-
દેવતા છે, વહન કરવાની શક્તિનું નામ 'પવનાણી' છે. રૂદ્ર સંહાર કરે છે એની
સંહારશક્તિનું નામ 'રૂદ્રાણી' છે.

હું:—એ બધું આપ શું વર્ણવે છે ? ને શક્તિથી મેં ઘરો ઉપાડ્યો અથવા
ને શક્તિથી હું ભાત ખાઈ છું એ શક્તિ તો કદિ મને નજરે પડતી નથી. મારી
એ શક્તિ દુર્ગાદેવીની પેઠે લગ્નકાલતાં પહેરી બણીણી મારી પાસે કદિ બેસતી નથી;
પણ મારી વૈષ્ણવી એમ કરે છે. આથી હું મારી વૈષ્ણવીતેજ શક્તિ શું છું.

બાવાજી:—મૂર્ખ લેકો! એમજ સમજે છે. તું શરીરધારી છે તેથી તારી શક્તિ
તારા શરીરમાં છે. તે સિવાય બીજું કોઈ તારી શક્તિરૂપે થઈ શકે નહિ ?

હું:—દેવતાનું કેમ ? એ શું શરીરધારી છે ? તો શું એની શક્તિ પણ નિરાકાર છે ?

બાવાજી:—શરીરધારી કે શરીરરહિત બનેલી શક્તિ નિરાકારજ હોય છે; પણ
એક એક સમજો. પ્રથમ એટલુંજ સમજ કે હજારો તમામ દેવો શરીરધારી નથી.

હું:—એ શું ? છંદને જો શરીર ન હોય તો સ્વર્ગના સિંહાસનપર બેસીને આમ-
રાઓનું વ્યવસ્થાન કાણ દેખે સાંભળે છે ?

બાવાજી:—એ તમામ રૂપક છે. એના ગૂઢ અર્થો બીજો કોઈ દિવસે સમજાવીશ.
આ વખતે તો આટલું સમજ કે જેથી વર્ષા થાય છે તે ઇન્દ્ર છે. જે સળગાવે છે તે
અગ્નિ છે. જેથી જીવો અમૃત પદાર્થોનો નાશ થાય છે તે રૂદ્ર છે.

હું:—એમાં હું સમજ્યો નહિ. કોઈ રાગથી મરે છે; કોઈ કૂચીને મરે છે, કોઈ
સમગીને મરે છે; કોઈ પડીને મરે છે, કોઈ કપાદને મરે છે; કોઈ જીવ કોઈને

ખાધ જાય છે, કોઈ જીવ કોઈને મારી નાખે છે; કોઈ વસ્તુ ગળાઈ ગળાઈને નાશ પામે છે; કોઈ વસ્તુ સૂકાઈને નષ્ટ થાય છે; કોઈ કચરાઈને નાશ પામે છે તો કોઈ શોષાઈને નષ્ટ થાય છે, આમાં શું કોણ ?

બાવાજી:—બધાનો જ સમષ્ટિભાવ એટલે કે સર્વેને એકઠા વિચારતાં જો નાશ-શક્તિ સમજાય છે તે સદ છે.

હું:—તો સદ એક છે કે અનેક ?

બાવાજી:—એક છે. જેમકે આ ઘડત્રાં જો જળ છે; આ ટીપામાં જો જળ છે; અને ગંગામાં જો જળ છે તે તમામ એકજ જળ છે; તેમ જ્યાં જ્યાં 'ધ્વંસ-નાશ'નું જો કારણ છે તે સદ છે.

હું:—સદને શરીર નથી ?

બાવાજી:—એ તો કહુંજ છું ના ?

હું:—તો પછી મહાદેવની મૂર્તિ ધડીને તેની ઉપાસના શામાટે કરે છે ? એ શું એવું રૂપ નથી ?

બાવાજી:—ઉપાસના કરવા માટે ઉપાસના સ્વરૂપનું 'ધ્યાન' કરવું જોઈએ; નહિ તો ઉપાસનામાં મન લાગતું નથી. તુંજ આ નિરાકાર વિશ્વબાપી સદના સ્વરૂપનું 'ધ્યાન' કરી શકશે.

મેં 'ધ્યાન' કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમ ચર્ચ ચક્રનું નહિ ત્યારે બાવાજીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

બાવાજી:—જેઓએ આ રીતે 'ધ્યાન' કરવું શીખી લીધું છે તેઓ કરી શકે છે; પરંતુ તેને માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; પણ જેને જ્ઞાન નથી તે શું ઉપાસનાથી વિમુખ રહે ? એ તો થોડા ન કહેવાય. જેને જ્ઞાન નથી તે જો રૂપે સદનું 'ધ્યાન' કરી શકે, તે રૂપે સદની ઉપાસના કરે. એ અવસ્થામાં રૂપની કલ્પના કરીને 'ધ્યાન' કરવું સહેલું છે. તું એક એવી મૂર્તિની જો કલ્પના કરે કે તેવડે સદની સંદાર ક્રિયાનો આદર્શ સમજી શકાય તો તે સદનીજ મૂર્તિ છે. એ માટેજ સદના કાલજીરવ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે; નહિ તો સદને કશું રૂપ છેજ નહિ.

હું:—એ તો સમજ્યો; પરંતુ જેમ મારી શક્તિ મારામાં છે તેમ સદની શક્તિ સદાશ્વી પણ સદમાં છે; તો શિવ અને દુર્ગાની જૂદી જૂદી મૂર્તિ બનાવીને શામાટે પૂજે છે ?

બાવાજી:—તારું 'ધ્યાન' કરવાથી તારી શક્તિનું જ્ઞાન ઘણું ચક્રનું નથી. જેણે અગ્નિમાં કદિ હાથ નાખ્યો નથી તે અગ્નિને જોઈને પણ એમ નહિ સમજી શકશે કે અગ્નિમાં હાથ દાઝી સળગી જશે. જેણે કદિ લાડી સળગતી નહિ જોઈ હોય તે સમજી શકશે નહિ કે અગ્નિમાં પ્રકાશ આપવાની પણ શક્તિ છે. આથીજ શક્તિ અને શક્તિવાનનો જુદો જુદો વિચાર કર્યા વિના શક્તિને સમજવાનો સંભવ નથી.

રૂઢ પશુ નિરાકાર છે ને રૂઢની શક્તિ પણ નિરાકાર છે. ચિતમાં દેખ હોવાને લીધે જો નિરાકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવામાં અશક્ત છે તેને હિપાસના વારને શક્તિ અને દેવતાનાં જૂઠાં જૂઠાં રૂપોની કલ્પના કરવી પડે છે.

હું:—પરંતુ વૈષ્ણવો વિષ્ણુનીજ હિપાસના કરે છે, રૂઢની નહિ. આથી રૂઢાણીને પ્રસાદ ખાવો એ આપણે માટે સર્વથા અયોગ્ય છે.

બાવાણ:—વિષ્ણુએ પેટ આપીને મને એવી આગ્રા નથી કરી કે રૂઢાણીના પ્રસાદથી તારે પેટ ન ભરવું; પરંતુ એ વાત રહેવા દે. વિચારીએ તો રૂઢાણી પણ વિષ્ણુનીજ શક્તિ છે.

હું:—એ વળા શું? રૂઢાણી તો રૂઢની શક્તિ છે.

બાવાણ:—વિષ્ણુજ રૂઢ છે.

હું:—આપની આ વાત બ્રહ્મા ન હિપાસે એવી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર કે રૂઢ એ ત્રણે દેવો જૂઠા જૂઠા છે. એક સૃષ્ટિ કરે છે, બીજો પાલન કરે છે ને ત્રીજો પ્રલય કરે છે. તો વિષ્ણુ રૂઢ શી રીતે હોઈ શકે?

બાવાણ:—જો બાણને ઘેર બેસીને હું બોજન કરું છું તે શું કામ કરે છે તે તું જાણે છે?

હું:—જાણું છું. એ જમીનદારી કરે છે.

બાવાણ:—બીણું કાંઈ કરે છે?

હું:—એમની કાપડની દુકાન પણ છે.

બાવાણ:—બીણું કાંઈ કરે છે?

હું:—રૂપીઆ ધીરી બાજ મેળવે છે.

બાવાણ:—હીક. હવે હું બહાર જઈને રામને કહું કે હું આજ એક જમીનદારને ત્યાં ખાઈ આવ્યો. રામને કહું કે હું આજ એક કાપડના વેપારીને ત્યાં જમી આવ્યો, અને ગોપાળને કહું કે હું આજ એક મહાજનને ત્યાં માફે પેટ ભરી આવ્યો; તો એ ત્રણ જૂઠા જૂઠા આદમીઓના સંબંધની વાત થઈ કે એક આદમીના સંબંધની?

હું:—એકજ આદમીની; કેમકે અહીં આ ત્રણે એકજ છે.

બાવાણ:—તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એકજ છે. એકજ ઈશ્વર હિપતિ, પાલન અને સંહાર કરે છે. હિંદુધર્મમાં એક ઈશ્વરનીજ વાત છે; તથા ઈશ્વર કદિ સંભવેજ નહિ.

હું:—તો તથા રૂપોની જૂઠી જૂઠી હિપાસના દેખ કરવામાં આવે છે?

બાવાણ:—તારે આ બાણની સંજ્ઞા રીતે માહિતી મેળવવી હશે તો તેનાં બધાં કામોને જૂઠાં જૂઠાં સમજવાં પડશે. એ જમીનદારને રૂપે શી રીતે જમીનદારી કરે છે તે જાણવું જોઈશે; વેપારી રૂપે દેવો વેપાર કરે છે તે જાણવું જોઈશે ને નાણાવટી રૂપે કેરી ધીરધાર કરે છે તે પણ સમજવું પડશે. તેમજ ઈશ્વરની હિપાસનામાં તેનાં

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને પ્રલયનાં કામોને જૂદાં જૂદાં સમજવાં પડશે. આથી આપણામાં ત્રણ દેવોની ઉપાસના અચલિત છે; ને જૂદાં જૂદાં કામોને અનુસારે એકનાંજ ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો રાખેલાં છે. એ ત્રણ નામો જૂદા જૂદા ત્રણનાં નથી.

હું:—એ તો હું સમજી ગયો; પરંતુ એકબીજી ગડગડ ન મરી. શ્રદ્ધિ થઈ અને તેથી અન્ન ઉપજ્યું જે ખાધને બધાં જીવ્યાં; તો બચ્યાવ્યાં કેણે ? પાલન કરનાર વિધ્યએ કે શ્રદ્ધિ કરનાર ઇંદ્રે ?

બાવાજી:—મેં કહ્યું તે જો તું સમજી ગયો હોય તો તને આ સમજાવવાની જરૂર નથી કે ઇંદ્ર, વાયુ, વરુણ વગેરે દેવો જૂદા છેજ નહિ. જે સૃષ્ટિ રચે છે તે જેમ પાલન કરે છે તેમ સંહાર પણ કરે છે. એજ સળગાવનાર અગ્નિ, શ્રદ્ધિ કરનાર ઇંદ્ર, વાવાઓડું કરનાર પવન તથા પ્રકાશ કરનાર ને અંધકાર કરનાર છે. જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર છે, તેજ ઇંદ્ર, તેજ અગ્નિ ને તેજ સર્વ દેવતાઓ છે; પરંતુ જેમ આપણે સમજવાની સહેલાઈ માટે એકજ જળને ક્યાંક નદી, ક્યાંક સમુદ્ર, ક્યાંક ઝરણુ, ક્યાંક તળાવ, ક્યાંક ધરો ને ક્યાંક ફૂવો કહીએ છીએ; તેમજ ઉપાસનાની સહેલાઈ માટે એકજ પરમેશ્વરને ક્યાંક ઇન્દ્ર, ક્યાંક અગ્નિ, ક્યાંક બ્રહ્મા અને ક્યાંક વિષ્ણુ એમ અનેક નામોએ ઓળખીએ છીએ.

હું:—તો એતું વ્યર્થ નામ શું છે ?

બાવાજી:—ઈશ્વરની ઉપાસના બે રીતે થાય છે. જ્યારે એને અભ્યક્ત, અચિંત્ય, નિર્ગુણ અને સર્વ જગતનો આધાર માનીને ઉપાસના કરે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મા, પરબ્રહ્મા કે પરમાત્મા કહે છે; પણ જ્યારે એને વ્યક્ત, ઉપાસ્ય અને તે વાસ્તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય સગુણ કહેવામાં આવે છે ને જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને સંહારનું કારણ માની તેની ઉપાસના કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યાં તેને બીજાં નામો આપવામાં આવેલાં છે. જેમકે તેને વાતચિતમાં ઇશ્વર, વેદમાં પ્રજાપતિ અને પુરાણ તથા પ્રતિદાસમાં વિષ્ણુ અને શિવ કહે છે. જ્યારે એક સાથેજ તેનાં બંને રૂપોનું ધ્યાન કે ઉપાસના કરવાનું હોય છે, અર્થાત્ અમારા હૃદયમાં જ્યારે બંને રૂપો ગાસમાન થાય છે ત્યારે તેને અમે શ્રીકૃષ્ણ કહીએ છીએ.

હું:—“શ્રીકૃષ્ણ” કેમ કહો છો ?

બાવાજી:—ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં બંને રૂપોથી ધ્યેય ગતાવેશ છે; અને એમનો દસાનુદાસ હોવાથી હું એમને એ નામથી સંભારું છું. બોલો એક વાર “શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રકી જે.” બોલો “કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, હરે કૃષ્ણ.”

એટલામાં પીરસનાર એક બ્રાહ્મણે બાવાજીને પૂછ્યું:—બાવાજી ! વળી કૃષ્ણ-ભજન કરવા ક્યાં મંડ્યા ? એટલું તો સમજાવો કે અહિંસા વૈષ્ણવોનો ધર્મ ખરો કે નહિ ?

બાવાજી:—અહિંસા એ અવસ્ય વૈષ્ણવક-યા છે, પણ એ કુલત્યાગ

ઘેર ચાલી ગઇ છે; એથી તે જાતિબ્રષ્ટ થઇ ગઇ છે.

હું:—આપની એ પહેલી વાત સમજાઈ નહિ.

બાવાજી:—સાંભળ વત્સ ! વૈષ્ણવ બનતાં પહેલાં એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે વૈષ્ણવધર્મ એટલે શું ? કંઠી બાંધવાથી, તુલસીની માળા ધારણ કરવાથી, તિલક કરવાથી, *નિરામિય ભોજન કરવાથી, પંચ સંસ્કારથી કે મરજદણ સાથે રહેવાથી કોઈ વૈષ્ણવ બની શકતો નથી. તું કહે જોઈએ કે જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ કયા કયા થયા છે ?

હું:—નારદ, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ.

બાવાજી:—પ્રહ્લાદ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે તો સાંભળ. પ્રહ્લાદે વૈષ્ણવધર્મની વ્યાખ્યા કેવી કરી છે ?

સર્વત્ર વૈત્યા: સમતાસુપેત્ય સમત્ત્વમારાધનમન્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ " હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમદર્શી બનો. મમત્વ એટલે સર્વને સમાનભાવે જોવા એજ વિષ્ણુની આરાધના છે. " કંઠી, તિલક, માળા, છાપાં એમાં શી વિશેષતા છે ? આ સમદર્શી ભાવજી અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ તાત્પર્ય છે. સમદર્શી થતાં હિંસાનું નામમાત્ર પણ રહી શકતું નથી. જે વિષ્ણુનું નામ પણ જાણતો ન હોય છતાં સમદર્શી હોય તો તે મનુષ્ય વૈષ્ણવ છે. જે ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન મનુષ્ય-માત્રને પોતાની સમાન સમજતો હોય તે ભલે ઇસુની પૂજા કરે કે ન કરે અથવા પીર પેગંબરને માને કે ન માને પણ તે સાચો વૈષ્ણવ છે; અને તમારા કંઠી તિલક-આરીના સમૂહમાં જે સમદર્શી થયો નથી તેને તમે વૈષ્ણવ કહો તોપણ તે વૈષ્ણવ નથી.

*

*

*

*

ભારત-કલંક

ભારતવર્ષ પરાધીન કેમ છે ?

ભારતવર્ષ ધણી શતકો થયાં પરાધીન કેમ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બધા લોકો કહે છે કે ભારતના લોકો નિર્જા છે. યુરોપિયનોની જીલપર એ કારણ(એરીમીનેટ હિન્દુઝ) હમેશાં સંભળાય છે. એ ભારતનું કલંક છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈશું તો યુરોપિયનોને મોટેથીજ ભારતવર્ષના ઐન્દિયાનાં બળ અને હિંમતનાં વખાણ પણ સંભળાય છે, ઓસ્ત્રાવવાળા હિન્દુઓના બળથીજ કાણસ જીતાયું છે. એમાં કશોજ સંદેહ નથી કે ઓસ્ત્રાવવાળા હિન્દુઓની સહાયતાથીજ એમણે ભારતવર્ષ જીત્યો છે, અને એ જાતે સ્વીકાર કરે કે ન કરે તોપણ ઓસ્ત્રાવવાળા હિન્દુઓ સાથેના-અરે! અને

* મંત્રિરહિત.

શીખો સાથેના—અનેક યુદ્ધોમાં એમને કેટલીક વાર પરાજય પણ પામવો પડ્યો છે.

એમાં તો કંઈ સદેહજ નથી કે આધુનિક હિંદુઓમાં જળ ને હિંમત ગમે તેટલા હો; પરંતુ પ્રાચીન હિંદુઓને મુકાબલે તો તે ઓછાજ છે. હજારો વર્ષની પરાધીનતાથી તે અવસ્ય ઘટયાજ હશે. બીજી જાતિઓથી જીતાયા પહેલાં પ્રાચીન ભારતના લોક વિશેષ જળવાન હતા; પરંતુ એમ સમજવાનાં પણ અનેક કારણો છે કે શરીરજળમાં દુર્બળ થવાને લીધે એઓ પરાધીન થયા નથી.

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આ વાત સિદ્ધ કરવી સહેલી નથી; તેમ એ વાતનાં સંપૂર્ણ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાં પણ દુસ્સાધ્ય છે. આ તર્કની મીમાંસા કેવળ ઇતિહાસ-થીજ યથાર્થ થઈ શકે છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યેયે બીજી જાતોની પેઠે ભારતવર્ષના લોકો પોતાની કીર્તિ લખીને મૂકી ગયા નથી. પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસજ નથી એને લીધે ભારતવર્ષના લોકોની જે પ્રસંસનીય યુદ્ધકીર્તિ હતી તે પણ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. જે ગ્રંથ પુરાણને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમાં સ્પષ્ટ ઇતિહાસ જેવું જે કંઈ છે તે અમા-નુષી અસ્વાભાવિક વાતોથી એવું ઠંકાઈ ગયેલ છે કે યથાર્થ જનાવોતો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

ભાગ્યેયે બીજા દેશના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં જે સ્થળે પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોના યુદ્ધ વચ્ચેના ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલો ઉલ્લેખ મેસીડોનિયાનો અલેક્ઝાન્ડર દિગ્વિજયની યાત્રા કરવા હિંદમાં આવી લાગ્યો ત્યાં છે. રચનાકુશળ યવન લેખકોએ એ યુદ્ધનું વર્ણન કરેલું છે. બીજો ઉલ્લેખ મુસલમાનોએ ભારતને જીતવાને જે યત્ન કરેલો હતો તેનું વર્ણન મુસલમાન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલ છે ત્યાં છે; પરંતુ પહેલું તો કહેવાનું એ છે કે એવાં લખાણોમાં પણ પક્ષપાતની ભારે સંભાવના છે. ચિત્રકાર મનુષ્ય હોવાથી તેણે ચિત્રમાં મનુષ્યને હાથે પરાજય પામેલો એ દૃષ્ટાંત જાણીતું છે. એવા ઇતિહાસકારોની સંખ્યા ઘણી ઓછી મળી આવશે કે જેઓએ સત્યની પ્રીતિને લીધે પોતાની જાતિનો પરાજય દર્શાવી યત્નપૂર્ણ યશનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું હોય. સ્વાભિમાની મુસલમાનોની :વાત આજુ રાખતાં સુશિક્ષિત અને સત્યનિષ્ઠાના અભિમાની યુરોપી ઇતિહાસલેખકો પણ આ દોષથી એટલાં ક્ષ-કિત છે કે એમના લખેલા ગ્રંથો વાંચતાં પણ કદિ કદિ ઠંડાળો ઉપજે છે. આથી આ દેશના અને યત્નુ તરફના—જને જાણુના—ઇતિહાસલેખકોની સહાયતા વિના કોઈ જનાવના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ. ભલે ગમે તેમ હો. નીચે લખેલી જે વાતો મુસલમાન લેખકોના ગ્રંથોમાંથીજ વિચારદારા સિદ્ધ થાય છે.

એક તો એ કે અરબસ્તાનના લોક એક પ્રકારે દિગ્વિજયી થયા હતા. તેમણે જે દેશપર ચડાઈ કરી હતી તેને જીતીને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું; પરંતુ તેઓને જે દેશ સાથે લડતાં હારવું પડ્યું હતું. પશ્ચિમમાં ક્રાન્સથી ને પૂર્વમાં ભારત-વર્ષથી. મહંમદ પેગંબર સાહેબના મરણ પછી આરબ લોકોએ ૭ વર્ષમાં સીરીઆ

જીવ્યો, દશ વર્ષમાં ધરાન જીવ્યું, એક વર્ષમાં આફ્રિકા ને રૂપેન જીવ્યાં. અદાર વર્ષના સંક્રામને અંતે કાણુજ જીવ્યું ને આઠ વર્ષના શ્રમને અંતે આખું દુર્કસ્તાન સ્વાધીનતામાં લીધું; પરંતુ ભારતવર્ષ જીતવા માટે ચલુસો વર્ષ મહેનત કરી છતાં તેને હસ્તગત કરી શક્યા નહિ. મહામદ કાસિમે સિંધ જીવ્યો ખરો, પણ તે થોડાં વર્ષોને માટેજ. કાસિમના મરણ પછી રજપૂતોએ મુસલમાનોને સિંધમાંથી દરાવી નસાડી મૂક્યા હતા. તાત્પર્ય કે દિગ્વિજયી આરણ લોકો પણ હિંદને જીતી શક્યા નહોતા. એક્ષીન્ટન કહે છે કે સ્વધર્મપ્રતિ દૃઢ પ્રીતિ હોવાને કારણે હિંદુઓ મુસલમાનોવડે જીતાયા નહોતા, પણ એ વાત સાચી નથી; મુદ્દનિયુજીતા તથા લડવાની શક્તિજ એના કારણરૂપ હતાં. જો સ્વધર્મપ્રીતિજ કારણ હોય તો હજુ પણ હિંદુઓને પોતાના ધર્મપર એવોજ પ્રેમ છે, પણ લાગલાગટ સાતસો વર્ષથી તેઓ ખીજી જાતિને અધીન કેમ છે ?

ખીજું એ જ્યારે કોઈ વિજયની અભિલાષાવાળા નવીન અબુદુદ્દય પામેલી જાતિ પ્રાચીન દેશ પાસે જઈ પહોંચે છે ત્યારે એ પ્રાચીન દેશ પેલી વિજયેચ્છુ જાતિના તાબામાં આવી જાય છે. દાખલાતરિકે જોઈશું તો આવી વિજયેચ્છુ જાત યૂરોપમાં રોમન અને એશિયામાં આરણ કે તુર્ક થઈ છે. જે જાત એના સખધમાં આવી તે પરાજય પામી એને આધીન બની છે. પહેલાંજ કહેવાયું છે કે આરણ લોકોએ કેટલી ટુંકી મુદતમાં મિસર, ઉત્તર આફ્રિકા, રૂપેન, ઈરાન, દુર્કસ્તાન અને કાસુલને પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં ! રોમન જેવું મહાન સામ્રાજ્ય પણ આવી ઝડપે વિજય મેળવી શક્યું નથી તે વાત નીચેના ઇતિહાસથી સાર્વકી આપે છે.

રોમન લોકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ઓસપર ચડાઈ કરી અને તે પછી લાગટ પર વર્ષની મહેનતે આખા ઓસને પોતાના તાબામાં લીધું, સુપ્રસિદ્ધ કાર્થેજના રાજ્ય સાથે રોમન શ્રમને ૪૦ સં પૂર્વે ૨૬૪ થી લડાઈ શરૂ થઈ ને ૪૦ સં પૂર્વે ૧૪૬ માં કાર્થેજને જીત્યું. અર્થાત્ કાર્થેજના રાજ્યને જીતતાં તેને ૧૧૮ વર્ષ થયાં, તુર્કોએ ગ્રીક સામ્રાજ્યપર ૬૦ સં ૧૪૦૦ લગભગમાં ચડાઈ કરી અને ૫૦ વર્ષ પછી મહામદના હાથથી તેનો પરાજય કર્યો. પશ્ચિમ રોમન સામ્રાજ્ય જેના વીરદર્શની પ્લબ્જ જગતમાં ફરકતી હતી તેનાપર બર્બર લોકોએ ૪૦ સં ૨૮૬ માં હલ્લો કર્યો અને ૧૯૦ વર્ષના ઝગડા પછી ૪૦ સં ૪૭૬ માં રોમન સામ્રાજ્યનો પ્લંસ કર્યો. ૯૦ સં ૬૬૪ માં આરબોએ હિંદુસ્તાનપર ચડાઈ કરી અને ત્યાર પછી ૫૨૯ વર્ષો પછી શાહજુદીન ગોરી હિંદુસ્તાનનો ઉત્તરનો થોડો ભાગ મેળવી ચક્ર્યો; પરંતુ શાહજુદીન ગોરી કે તેનો સેવક કુતબુદ્દીન આરણ જાતિના નહોતા. હિંદ જીતવાને જેવો આરબોનો શ્રમ નિષ્ફળ થયો હતો તેવોજ ગીજનીના રહેવાસી તુર્કોનો શ્રમ પણ વ્યર્થ ગયો હતો. પૃથ્વીરાજ અને જયચન્દ્રાદિ રાજાઓ પાસેથી જેણે ઉત્તરહિંદ જીત્યું હતું તે પ્રજા તો પંડિત કે અદ્વાની હતી. હિંદ સાથે આર-

એએ લડાઈ આરંભી તે પછી પરદ વર્ષે અને તુર્કોએ ભારત સાથે લડાઈ આરંભી તે પછી ૨૧૩ વર્ષે પદાણો હિંદ ઉપર અધિકાર મેળવવા શક્તિમાન થયા હતા. પદાણુ લોકો આરબો અને તુર્કો જેવા પરાક્રમી કે સમૃદ્ધિવાળા નહોતા. તેમણે તો આરબો તથા તુર્કોએ સુચવેલા કામને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મતક્ષપ કે આરબ, તુર્ક અને પદાણુ લોકોએ લાગલાગટ સાકાપાત્રસો વર્ષ ચલ કર્યો ત્યારેજ તે ભારતવર્ષને તાજામાં સર્વ શક્યા હતા.

આ પ્રમાણે મુસલમાન ઇતિહાસકારો સાદ્દે આપે છે, પણ એટલું સ્મરણ રાખવું જરૂરનું છે કે મુસલમાન પ્રજા સમીપમાં આવી ત્યાર પહેલાંજ હિંદુસ્તાનનો શુભ દિવસ તો આચમવાની સ્થિતિપર પહેલિલો હતો. તેની રાજદક્ષી નિસ્તેજ થવા લાગી હતી ને ઇસ્વીસન પૂર્વે જેવા તેઓ બલવાન હતા, તેવા ઇસ્લામી પ્રજા લડવા આવી તે સમયે નહોતા.

જે સમયે હિંદન ભોદા સાથે ઓક લોકોનો પરિચય થયો તે સમયે ઓકો અદિતીય બલવાન પ્રબ્ધ હતી; પરંતુ તેમણે વારંવાર ભારતવર્ષના લોકોની મુદ્દનિપુણતા તથા હિંમતની પ્રશંસા કરી છે. મેસિડોનિયાના મુદ્દ પ્રસંગનાં વણુનો વખતે ઓક લેખકોએ વારંવાર લખ્યું છે કે ભારતવાસીઓ જેવી મુદ્દનિપુણ જાતિ એશિયામાં બીજી કોઈ અમે દ્રી નથી. વળી એમ પણ લખ્યું છે કે હિંદુઓએ ઓક સેનાનું મુદ્દમાં જેટલું નુકસાન કર્યું છે એટલું કાષ્ટ કરી શક્યું નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકોની મુદ્દનિપુણતાના સંજ્ઞામાં જો કોઈને સંદેહ રહેતો હોય તો તેણે ભારતવર્ષની હકીકત લખેલા ઓક લોકોના અંથે વાંચવા.

આર્યાવર્ત અનેક પ્રકરનાં રત્નોની ખાણ હોવાથી બીજા દેશના રાજા તેના તરફ હમેશા લોભની નજરથી જોતા, ને તેથીજ અનેક જાતના લોકોએ હિંદના વાપવ્ય ખૂણાને રસ્તેથી પ્રવેશ કરી તેનાપર સઘા સ્થાપવાને મહેનત કરી હતી. ઇરાની, બાલ્હિક, શક, કણ્ણ, આરબ, તુર્ક વગેરે અહીં આવ્યા હતા, અને સિંધુને એક કાંઠે કે બીજે કાંઠે થોડો સમય કાંઈક જમીન મેળવવા પામ્યા હતા; પણ તેમને પાછા હરાવી નમાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પંદરમા શતકલગી આર્ય લોકોએ આ પ્રમાણે તમામ જાતોને હકાવતા રહી પોતાના દેશનું રક્ષણ કર્યું હતું. મતક્ષપ કે પૃથ્વીપર એવી કોઈ જાત છે નહિ ને થઈ પણ નથી કે જેણે પંદરસો વર્ષ લગી પ્રજલ જતોના દલ્લા અટકાવી પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું હોય! એટલા બધાં વર્ષોલગી હિંદુઓની સમૃદ્ધિ અશ્વય રહેવાનું કારણ અવશ્ય એમનું બાહુબલજ હતું. બીજું કોઈ કારણ કહી શકાય તેમ નથી.

આવાં આવાં પ્રમાણો હોવા છતાં સદા સાંભળવામાં આવે છે કે હિંદુ લોક પ્રથમથી રણવિમુખ છે—મુદ્દ કરવામાં અસમર્થ છે, પરંતુ અમને જણાય છે કે એમ બોલનાર અદ્વરદર્શી લોકોને ભારતવર્ષને શિરે એવું મિથ્યા કલંક લગાડવાનાં ત્રણ કારણો છે.

પહેલું કારણ:—હિંદુઓનો ઇતિહાસ નથી. પોતાના ગુણો પોતે ન ગાય તો બીજી કોણ ગારો? સસારની એ રીતજ છે કે જે માણસ પોતાને મહાપુરુષ કહીને ઝાળખાવે નહિ તેને કોણ માણસમાં ગણે છે? ક્યારે અને કયી જાતિએ બીજી જાતના ગુણ ગાયા છે! રામન લોકો ધણા યુદ્ધપ્રવીણ હતા તેનું પ્રમાણ જોઈશું તો તેમનાજ લખેલા ઇતિહાસ છે. ગ્રીક લોકોના વીરપણાની સાબિતી પણ ગ્રીક લોકોના લખેલા ઐથોમાજ મળે છે. મુસલમાનોની બહાદુરીની હકીકતો પણ આપણે મુસલમાનોના લેખકોના જાણીએ છીએ. માત્ર હિંદુઓએ પોતાની બહાદુરીના ઇતિહાસો લખેલા નથી તેથી તેની મહત્તા કાંઈ માનવું નથી, કેમકે એ વાતનું બીજું પ્રમાણ શું?

બીજું કારણ:—જે જાતોએ બીજાં રાજ્યોપર હુલા કે ચડાઈઓ કરી તેનું ઝૂંટાવી લેવાનો યત્ન કર્યો છે તેઓજ પોતાને યુદ્ધનિપુણ કહીને બીજી જાત પાસે પોતાના વખાણુ ગાય છે, પણ જેમણે માત્ર પોતાનું સાચવવામાજ સંતોષ પકડ્યો હોય અને બીજાનું ઝૂંટાવી લેવા યત્ન કર્યો ન હોય તે જગતમાં વીરપણાના માનને પામી શકતા નથી! હજીસગી અમારી બાપામાં “ભલો માણસ” એનો અર્થ બીજણ કે માણ વિનાનો માણસ એવોજ થાય છે.

અમારૂં કહેવું એવું નથી કે હિંદુ રાજ્યો બીજાનું રાજ્ય જીતવાના લોકથી તદ્દન રહિત હતા; તેઓ પણ પરસ્પર ચડાઈઓ કરતા; પરંતુ ભારતવર્ષ હિંદુઓના રાજ્ય સમયે નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચાયેલો હતો. વળી ભારતવર્ષ એવડો તો મોટો દેશ છે કે નાના નાના ઇતિહાસિક રાજ્ય કદિ દેશ જીતવાને હિંદુ છોડીને બહાર જતાજ નહિ. હિંદુ રાજ્યો હિંદને પણ ભાગ્યેજ સર્વાંશે પોતાના સામ્રાજ્યમાં મેળવી શકતા, તો પછી બહારના દેશ જીતવાની તો વાતજ શી? આં સિવાય હિંદુ લોકો બીજા ધર્મવાળાને યવન કે મલેચ્છ માની તેમના તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતા હોવાથી પણ તેમના ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપવાનો તેઓ યત્ન કરે એવી સંભાવના નહોતી. ઉલટું તેમના મનમાં તે યવન લોકોના દેશો જીતવા જતાં પોતાનો ધર્મ નાશ પામવાની બીજ રહેતી આવાં આવાં કારણોથી હિંદુ રાજ્યો વિજય-યાત્રા વાસ્તે હિંદ બહાર મયા નથી. તે સમયે અફઘાનિસ્તાનનો ધણો ભાગ હિંદુઓના તાબામાં હતો; પરંતુ તે તો હિંદુસ્તાનનો એક ભાગજ ગણાતો.

ત્રીજું કારણ:—હિંદુ લોકો બહુ વર્ષોથી પરાધીન છે. જે જાત અનેક વર્ષોથી પરાધીન હોય તેનું વળી વીર-ઔરવ શું? પરંતુ આ સમયના હિંદુઓની નબળાઈ ઉપરથી પ્રાચીન હિંદુઓને નબળા માની અપમાન આપવું એ યોગ્ય નથી. એવા અનેક દેશો મળી આવશે કે તેના પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકોના ચરિત્રમાં સરખાપણું નહિ હોય. દાખલાતરીકે ઈરાકી અને ગ્રીસમાં મધ્યકાળના રામન લોકોના ચરિત્ર ઉપરથી તેમજ અત્યારના ગ્રીકોના ચરિત્રપરથી પ્રાચીન સમયના રામનોને કે ગ્રીકોને કાંઈ સિદ્ધ કરવા એ જોવો અન્યાય છે તેવોજ અન્યાય હાલના ભારતવાસીઓની

પરાધીનતાથી પ્રાચીન આર્યોને યજ્ઞહીન માનવામાં છે.

આધુનિક ભારતવર્ષના લોકો કાયર અને નામદં હોવાથી આટલા વર્ષોથી તેઓ પરાધીન છે એમ નથી. એ પરાધીનતાનાં ખીજાં પણ કારણો છે. જેમાંનાં એક બે અમે આ જગ્યાએ વિસ્તારથી વર્ણવીએ છીએ.

એક તો એ કે અહીંના લોકોના સ્વાભાવમાંજ સ્વાધીનતાની ઇચ્છા નથી. ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ ખ્યાલજ નથી કે આપણા દેશપર આપણી જાતના લોકોનોજ અમલ હોવો જોઈએ. આપણે પરદેશી કે પરજાતિની અધીનતામાં શા માટે રહેવું? વળી ભારતવર્ષના લોકોના મનમાં એ વિચાર પણ જન્મેલો નથી કે પોતાની જાતના રાજાનું રાજ્ય સાફ અને સુખકર જી અને વિદેશી વિજાતીય રાજાને દંડ દુઃખદ અપમાનરૂપ છે. જો કે તેઓ એટલું તો સમજે છે કે પરતંત્રતા કરતાં સ્વતંત્રતા સારી છે, પણ તે જાન કહેવામાત્રજ છે. એ કહેવું આચરણમાં મૂકાય તેવું ફળદાયી થયેલું નથી. અનેક વસ્તુઓના સંબંધમાં આપણને એવું થયેલું છે કે સ્વતંત્રતા એ સારી વાત છે પણ તે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા હૃદયને થયેલી હોતી નથી. રાજા હરિશ્ચંદ્રનું દાનીપણ અને કાર્શિયસનું સ્વદેશભક્તાપણું વખાણવા યોગ્ય છે એમ કાણુ નથી કહેતું? પરંતુ એ વખાણનારામાંથી કેટલાએ હરિશ્ચંદ્રની પેઠે સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા બતાવી? અથવા કેટલાએ કાર્શિયસની પેઠે આત્મકષાત કરવાની ઈચ્છા બતાવી? યુરોપી જાતિઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતાનો પ્રેમ નસેનસમાં પ્રબલ ઇચ્છારૂપે પરિણામ પામેલો હોય છે. તેમની એવી માન્યતા છે કે જો સ્વતંત્રતા છોડવી પડે તો તેના પહેલાં તો પ્રાણ કે સર્વસ્વ છોડવું એ અમારું કર્તવ્ય છે; પરંતુ હિંદુઓમાં એ માન્યતા રહી નથી. તેઓ તો એમજ સમજે છે કે "અમારા ઉપર બલેને જેની મરજી હોય તે આવીને રાજ્ય કરે, એમાં અમારે શું?"

સ્વતંત્રતાપ્રિય અંગ્રેજો પાસેથી શિક્ષણ મેળવી અમે અમારા ઉપરના વિચારોને બૂલવાળા સમજ્યા છીએ; પરંતુ કેટલું જાતનું ખીજું જાતને તાબેદાર થઈને રહેવું એ અસ્વાભાવિક નથી.

પરંતુ ઘણા લોકો એ વાત સમજતા નથી. હિંદુઓ પરાધીન થવાનું અને સ્વાધીનતા મેળવવાને ઉત્સુક ન હોવાનું કારણ તે એમ ધારે છે કે હિંદુ લોકો કમજોર છે, લડાઈથી ખીજે છે, સ્વાધીનતા મેળવવાને તે અશક્ત છે. એ એમ સમજતા નથી કે સાધારણ રીતે હિંદુ લોકો સ્વાધીનતા મેળવવાની ઈચ્છા કે યતન કરતા નથી, પણ જો તે એ વિષયની ઈચ્છા ને યતન કરે તો અવશ્ય સ્વાધીનતા મેળવી શકેજ.

ભારતવાસી લોકોની આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા તરફ સ્વભાવસિદ્ધ ઉદાસીનતાનાં કારણો ન જાણી શકાય એમ નથી. ભારતજૂમિની ફળદ્રુપતા અને વાતાવરણમાં ઉષ્ણક્રિયાધેની ઉષ્ણતા એ તેનાં પ્રકટ કારણો છે. હિંદની જમિ રસાળ છે; દેશ

તમામ પ્રકારનાં ધનધાન્ય ને ધાતુરત્ને પરિપૂર્ણ છે, અને થોડી મહેનતે લોકોને ઉદ્ધરનિર્વાહ ચાલે છે. વળી લોકોને વધારે શ્રમ કરવાનો ન હોવાથી નવરાશનો સમય પણ યથેષ્ટ મળી શકે છે, ને એવા સમયમાં મનની ગતિ આબ્યન્તરિક થાય છે એટલે ધ્યાન તથા વિચારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. એના ફળરૂપે જોશો તો હિંદમાં કવિત્વ તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં પડિતપણું જણાયો. હિંદુ લોકો એજ કારણથી અદ્વિતીય કવિઓ તથા દર્શનવેતાઓ થયા છે. મનના આવા આંતરિક વલણનું ખીણું ફળ એ થાય છે કે તે બાલ પદાર્થો ભણી આસ્થારહિત થાય છે, અને તેમ ચવાથી નિશ્ચેષ્ટપણું આવે છે. આ સ્વાભાવિક નિશ્ચેષ્ટતાના અંશરૂપે જોઈશું તો સ્વતંત્રતાભણીની તેમની અનાસ્યા જણાયો. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાં ને ધર્મતત્ત્વોમાં નિશ્ચેષ્ટભાવ સર્વત્ર બ્યાપક છે. વેદધર્મ, પુરાણધર્મ, કે બૌદ્ધધર્મ ગમે તે સ્ત્રો પણ તે તમામ ધર્મો નિશ્ચેષ્ટભાવ વધારવાની વાતોથી પરિપૂર્ણ છે. +

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો હિંદુજાતિ પહેલાંથી સ્વતંત્રતાનો આદર કરવાનું જાણતી નહોતી તો આ દેશમાં મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં સાકાપાંચ હજાર વર્ષો સુધી તેણે પરદેશીઓને લડાઇમાં હરાવી સ્વાધીનતાની રક્ષા શી રીતે કરી ? એ પરદેશીઓ મહેલાઇથી તો અહીંથી પાછા મયા નહિ હોય, મહામુશ્કેલીએ તેઓ પાછા હયા હશે. તો જે સુખ તરફ આસ્થા નથી તે માટે-સ્વતંત્રતા માટે-હિંદુસમાજે આટલું બધું કષ્ટ શા સારે સહન કર્યું ?

એનો ઉત્તર એ છે કે શક, યવન ઇત્યાદિ લોકોને પાછા હકાવવા માટે હિંદુ-સમાજે ધણું શ્રમ લીધો હોય એવું પ્રમાણ ક્યાંય મળતું નથી. માત્ર હિંદુ રાજાઓએ પોતાની સપત્તિ સાચવવા માટે શ્રમ કર્યો હતો. રાજાઓએ એકી કરેલી એના યુદ્ધ કરતી હતી ને બની શકતું તો શત્રુઓને પાછા હકાવતી હતી; ને તેથી

+ આ પ્રમાણે છે ખરૂં, પણ ચિત્તશુદ્ધિની એટલે કે મનોબળની અમુક દશાએ પહેલેલા યોગ્ય અધિકારીઓ માટેજ તેમ કહેવામાં આવેલું હોઇને તેથી ઉત્તરતા અધિકારીઓ માટે તો સ્પષ્ટ રીતે અર્થ અને ક્ષમની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મપુરઃસરનો પ્રયત્નજ ઉપદેશાયેલો જણાય છે. વેદના સારરૂપ અને હિંદુઓનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ એજ આદેશથી પરિપૂર્ણ છે. ઉચ્ચતર વિરલ અધિકારીને યોગ્ય ધર્મને માટે પરધર્મ કહીને તેની પ્રાપ્તિ ક્ષાત્રપ્રકૃતિને યોગ્ય યુદ્ધધર્મ એજ કારણસર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશેલો છે. ભારતવાસીઓ આ અધિકારભેદનું અને તેના ઉપર મોટા આધાર રાખતા ધર્મભેદનું રહસ્ય જુઠીને વિના અધિકારે માત્ર પરમાર્થરૂપ મોક્ષનીજ વાતે ચડ્યા, પણ એથી તો ઉલટું બેઉ તરફથી લટકવું પડ્યું છે. “ ન મિલ્યા રામ આર ન મિલી માયા ! ”

મંત્રી. સ. સા.

દેશની સ્વતંત્રતાની રક્ષા થતી. એ ઉપરાંત સાધારણ લોકો “ અમે અમારા દેશમાં કદિ પરદેશી રાજને પેસવા છડીશું નહિ ” એવા ઉત્સાહનાં વચનો બોલી લડ્યા હોય એવું કયાંય બન્યું નથી; પરંતુ એનાથી ઉત્કૃષ્ટ દેખાયું છે. બ્યારે હિંદુ રાજ કે હિંદુ સેનાપતિ વિજયલક્ષ્મીની અદ્વૃપાને લીધે રણમાં પડતો તો હિંદુ સેના યુદ્ધ છોડી ભાગી જતી, અને યુદ્ધ કરવા એકત્ર ન થતી. તેની સમજણ એ હતી કે હવે લડવું કોને માટે ? રાજ મરી જાય અથવા ગમે તે કારણે રાજ્યરક્ષણનો ઉલોગ તે છોડી દે તો હિંદુ સેનાનું યુદ્ધ સમાપ્ત થતું. રાજને સ્થાને ઉભા રહીને સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે કોઈએ યત્ન કર્યો હોય અથવા તો અરક્ષિત રાજ્યની રક્ષાનો ઉલોગ કર્યો હોય એવું બન્યું નથી. ભાગ્યયોગે બ્યારે ચવન, ધરાની, ચક્ર કે બાલ્દિક કોઈ પણ જાતનો રાજ અર્ધોઆં છત મેળવી રાજસિંહાસનપર બેસતો ત્યારે પ્રજા પોતાના પહેલા ધણીની પેઠે એ અનાર્થ રાજનો પણ સત્કાર કરતી ને રાજ્ય હરનાર પારદેશીને પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી ન ઉપજાવતી. ત્રણ હજાર વર્ષથી વધારે વર્ષોભગી આર્યો સાથે આર્યોની, આર્યો સાથે અન્ય જાતની, અન્ય જાત સાથે અન્ય જાતની, મચ્છ સાથે કનોજની, કનોજ સાથે દિલ્હીની, દિલ્હી સાથે શાહોરની, હિંદુઓ સાથે પંડ્યાની, પંડ્યા સાથે મોગલોની, ને મોગલો સાથે અન્ય જાતની લડાઈની આગ લાગ્યા કરી અને દેશને ખેદાનખેદાન કરી ભસ્મીભૂત કરી દીધો, પરંતુ એ તમામ લડાઈઓ રાજ સાથે રાજની હતી. હિન્દુસમાજે કદિ સ્વદેશરક્ષા કે સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે પોને લડાઈ ઉઠાવી હોય એવું બન્યું નથી. હિંદના રાજ્યોને વારંવાર ખીછા જતોએ છતાં છે એ ખરું છે, પણ તે પરથી એમ કહી શકાતું નથી કે સાધારણ હિન્દુસમાજ કદિ કોઈ અન્ય જાતથી છતાયો છે; કેમકે સાધારણરીતે હિન્દુસ્તાનનો જનસમાજ તો કદિ કોઈ અન્ય જાત સાથે લડ્યોજ નથી ત્યાં છતાંયાની વાત શી ? આ પરથી હિન્દુજાતની લાંબા કાળની પરાધીનતાનું ખીલું કારણ સમજવું હશે. એ કારણને હિન્દુસમાજની કૃદ કહો, જાતીયભાવનાનો અભાવ કહો, જાતિ-હિતેચ્છતાની ખામી કહો કે જે ગમે તે કહો; અમે અહીં તે વિસ્તારથી સમજાવવાને યત્ન કરીએ છીએ.

હું હિંદુ છું, તમે હિંદુ છો એ હિંદુ છે, ખીજા લાખો પણ હિંદુ છે. એ લાખો હિંદુઓનું જેમાં દિન છે તેમાં મારું દિત પણ સમાજેલું છે. જેમાં એ સૌનું અદિત છે તેમાં મારું પણ અદિત છે. આથી મરું હિંદુઓનું જેમાં દિત છે તેમ મારું કનંવ્ય છે ને અદિત હોય તે અર્થતંત્ર છે. આ પ્રમાણે જેનું મારું કર્તવ્ય અર્થતંત્ર છે તેનું તમારું છે, તેનું છે અને બધા હિંદુઓનું છે. આમ બ્યારે તમામ હિંદુઓનું કર્તવ્ય અને અર્થતંત્ર એકજ છે ત્યારે તમામ હિંદુઓએ એકત્ર થઈ, વિચાર કરી, એકમત થઈ હરેક કામ કરવું જોઈએ એવું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનિ (નેશન)ની સ્થાપનાના પહેલો સામ-અર્ધો અંગ-છે.

હિદુભતિ સિવાય પૃથ્વીપર અન્ય અનેક જાતો છે. તેમનાં બધાંજ હિતનાં કામોમાં અમારું હિત હોવાનો અસંભવ છે. ધણાં કામો તો એવાં પણ હોય કે તેમનાં હિતમાં અમારું અહિત પણ હોય. જે કામોમાં એમનાં હિતમાં અમારું અહિત હોય તે સ્થળે અમે એમ વર્તીશું કે જેથી તેમનું હિત ન થાય. એવે પ્રસંગે એને દુઃખ થાય એવું કરવું પડશે તો તે પણ કરીશું. જેવી રીતે એમના હિતમાં અમારા અહિતની સંભાવના છે તેમ અમારા હિતમાં એમના અહિતની સંભાવના છે પણ એમ હોય તો ભલે હો. અમે એ જાતને માટે અમારું હિત સાધવાને અટકીશું નહિ. બીજી જાતનું અહિત કરીને પણ અમારી જાતનું હિત કરવું પડશે તો કરીશું. જાતિની (નેશનની) સ્થાપનાનો આ ખીજો ભાગ છે.

પરંતુ આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિ પવિત્ર કે નિષ્પાપ છે એમ સ્વીકારાશે નહિ. એમાં ભારે દોષપૂર્ણ વિકારો છે. એ વિકારોને લીધે જાતિઓ (નેશનો) માં સાધારણુ રીતે એવી બાંતિ ઉપજેલી જોવાય છે કે બીજી જાતોના હિતમાં અમારું અહિત છે, અને બીજી જાતના અહિતમાંજ અમારું હિત છે. આવા ભ્રમમાં-કુસંસ્કારોમાં-પડીને યૂરોપની જાતિઓએ ધણાં દુઃખો વેઠ્યાં છે; ચિના કારણે ધણીવાર યુદ્ધાગ્નિ સળગાવી યૂરોપને તેમાં સળગાવી મૂક્યો છે.

પરંતુ સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા સારી હોય કે નકારી હોય તોપણ જે જાતિમાં એ લાગણી બળવાન હોય છે તે જાત બીજી જાતોને મુકાબલે પ્રબલ થાય છે. આજકાલ યૂરોપમાં જાતિ (નેશન) ભાવનાનું જ્ઞાન પ્રધાનપણે વિસ્તરી રહેલ છે. એના પ્રભાવથીજ છટાલીમાં એક રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે, એના પ્રભાવથીજ અપાર અતાપવાન જર્મન સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ છે અને એના પ્રભાવથીજ યૂરોપમાં આજ ધોર યાદવાચલી મમી રહી છે અને હજુ શું શું થશે તે કહી શકાતું નથી.

અમારું એમ કહેવું નથી કે ભારતવર્ષમાં કેાઈ સમયે પણ આવી જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના નહોતી. યૂરોપીય પંડિતોએ એવો નિષ્કર્ષ કર્યો છે કે આર્ય જાતિના લોક મૂળથીજ ભારતવર્ષના રહેવાસી નથી. બીજે સ્થળેથી તેઓ અહિં આવેલા છે ને અહીં આવી સત્તા જમાવી છે. આર્યોના વૈદિક કાળમાં એનાં ધણાં પ્રભાવો મળે છે. વેદના અનેક મંત્રો આર્યોની જાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવના સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. એ સમયે સમાજના નિયામક બ્રાહ્મણોએ જે રીતે સમાજનાં બંધનો નક્કી કર્યાં તેમાં પણ આ જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ સદાજે જોઈ શકાય છે. આર્યની ત્રિવર્ણીના ને ચત્વરોના કાયદામાં જે ભેદભાવ દેખાય છે, આકાશ પાતાળ જેટલો તફાવત જોવામાં આવે છે, તે પણ આર્યોની સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠાની ભાવનાનુંજ ફળ છે; પરંતુ ક્રમે ક્રમે આર્યજાતિનો વિસ્તાર ધણો વધ્યો; એટલે જાતિપ્રતિષ્ઠાનો ભાવ શિથિલ થતો ગયો. આર્ય લોકોએ વિશાળ ભારતવર્ષના અનેક દેશોપર પોતાની સત્તા જમાવી. એમ ઠેકાણે ઠેકાણે વિભાગો સ્થપાયા. એ પ્રમાણે ભારતવર્ષ ધણાં કક્કડામાં વહેંચાઈ ગયો. સમાજ-

બેદ, ભાષાબેદ આચારવ્યવહારનો બેદ ને એવો ~~સર્વોચ્ચ~~ બેદો જાતિબેદરૂપે પરિણામ પામ્યા. કાશ્મીરથી માંડી દક્ષિણનાં ચોક્કસ ને પાણિપતનાં રાજ્ય લગી અને ખાદિહકથી માંડી પોણૂના રાજ્ય લગી આખી ભારતજમિ મધમાખીના મધપૂડા જેટલિય લિન્ન જાત ને લિન્ન લિન્ન સમાજોમાં વિલકત બની ગઇ. હેલે કપિલવસ્તુના રાજકુમાર શાક્યસિંહે એક નવાજ ધર્મની સ્થાપના કરી. પહેલાં અનેક પ્રકારના બેદો તો મોજૂદ હતા તેમાં ધર્મબેદ પણ હિત્તન થયો. દેશબેદ, ભાષાબેદ, રાજ્યબેદ અને ધર્મબેદ એ તમામ પાસે જિવારી સ્વજાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન ભાવના) ક્યાં ટકી શકે ? સાગરમાં રહેનારા મત્સ્યની માફક ભારતવર્ષના લોક એકતારલિત બની ગયા. ત્યાર પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમનો વંશ પણ અહીં વધવા લાગ્યો. જેમ સાગરના એક મોજાં પાછળ બીજાં મોજાં એવામાં આવે છે તેમ નવી નવી મુસલમાન જાતો પશ્ચિમની પર્વતમાળા એળંગી આવવા લાગી. આ દેશનાં હજારો માણસો પણ રાજાની કૃપાને લોભે કે લયને લીધે મુસલમાન થવા લાગ્યાં. હવે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓમાં હિન્દુ અને મુસલમાન એવી બે જાતો થઇ. હિન્દુ, મુસલમાન, મોગલ, પઠાણ, રજપૂત, મરેઠા તમામ ખજો સામસામાં અચાવા લાગ્યાં, ત્યાં એકતાનું યાન શી રીતે રહે ?

એ રીતે ભારતવર્ષમાં નિવાસસ્થાનના બેદથી, ભાષાના બેદથી, વંશના બેદથી, અને ધર્મના બેદથી અનેક જાતિઓ થઇ ગઇ. બંગાલી, મરેઠા, રજપૂત, જાટ, હિન્દુ, મુસલમાન એમાં કોણ કોની સાથે એક થશે ? જ્યાં ધર્મની એકતા હોય ત્યાં જાતિની એકતા ન હોય, જાતિની એકતા હોય ત્યાં ભાષાની એકતા ન હોય, ભાષાની એકતા હોય ત્યાં નિવાસસ્થાનની એકતા ન હોય; રજપૂતો અને જોરોનો ધર્મ એક છે, તો વંશબેદને કારણે તેઓમાં એકતા નથી, બંગાળી અને બિહારના લોક એક વંશના છે, પણ તેમની ભાષા લિન્નલિન્ન હોવાથી એકતા નથી. કેવળ એટલું જ નથી, ભારતવર્ષનું એવું દુર્ભાગ્ય છે કે જ્યાં લોકો ધર્મમાં, ભાષામાં ને દેશમાં એકતા ધરાવે છે ત્યાં જાતિમાં બેદ છે. બંગાલીઓમાં બંગાલીપણાની, શિખોમાં શિખપણાની, ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતીપણાની ને દક્ષિણીઓમાં દક્ષિણીપણાની એકતા નથી. લિન્ન લિન્ન નદીઓનો જળરાશ જ્યારે સમુદ્રમાં આવી એકઠો થાય છે, ત્યારે પછી એવું યાન નથી થતું કે આ જળ અમુક નદીનું છે. એજ પ્રમાણે મોટા સામ્રાજ્યની અંદર જ્યારે લિન્ન લિન્ન જાતિઓ દીર્ઘ કાળ રહે છે ત્યારે તેમનું જાતિદાન ક્રમે ક્રમે લુપ્ત થાય છે—તેમનો બેદભાવ લુપ્ત થાય છે; પરંતુ તેથી એક થિપજતું નથી. રામન સામ્રાજ્યની અંદર આવેલી અનેક જાતિઓની એવીજ દશા થઇ હતી અને એવીજ દશા હિન્દુઓની પણ થઇ છે. ભારતવર્ષમાં અનેક કારણોથી બહુ દિવસો થયાં જાતિપ્રતિષ્ઠા શમી ગઇ છે, ને તેથીજ હિન્દુઓના રાજ્યાસનપર વગર દરકતે અન્યજાતિના ગમે તે રાજાઓ ચડી બેઠેલા છે; છતાં સ્વતંત્રતાની રણમાટે હિન્દુસમાજ

ક્યારે પણ પોતાની આંખો ઉઘી કરેલી નથી.

ઇતિહાસમાં આબેખેલા સમયમાં માત્ર બેવાર હિંદુસમાજે પોતાની જાતિપ્રતિષ્ઠા (નેશન પ્રીતિ) નો ઉદ્ધવ કરેલો છે. એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મહારાજે એ મહામંત્રનો પાક કર્યો હતો અને એમના સિંહનાદે મહારાષ્ટ્રભૂમિ જંગૂત થઇ હતી. એ વીર કેસરીના સમયમાં મરેઠામાં આતૃલાવ દેખાયા હતા, ને તેથી હિંદના તમામ રાજાઓએ મરેઠાના ચરણોમાં શિર ઝુકાવ્યું હતું. મોગલસામ્રાજ્ય નષ્ટ થયું હતું ને આખું ભારત મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાં આવી ગયું હતું.

બીજાવાર ‘ખાલસા’ નો મહામંત્ર જપી પંજાબ કેસરી રણજિતસિંહે એવોજ ચમત્કાર દેખાડ્યો હતો. જાતીયબંધન મજબૂત હોવા છતાં પકડાણોના પોતાનો દેશ પણ ચોડે અંશે હિંદુઓના હાથમાં આવ્યો હતો અને સતલજને કાંઠે થતી સિંહગર્જના સાંભળી નિર્ભય અંગ્રેજ સૈનિકો શંકાશીલ બન્યા હતા. દૈવયોગે એ સિંહ મરી ગયો અને લોર્ડ ડેલોસીએ પોતાની નિપુણતાથી એ ‘ખાલસા’ મહામંત્રનો ચમત્કાર મટાડી દીધો; પરંતુ રામનગર અને ચિલિયનવાળાની લશ્કર ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ બની ગઇ. જ્યારે હિંદના કોઈ એક ભાગમાં-મહારાષ્ટ્રમાં કે પંજાબમાં-જાતિપ્રતિષ્ઠા (દેશભાવના કે નેશન ભાવના) નો ઉદ્ધવ થતાં આરણ્ય જોર જણાવ્યું હતું તો જો આખું ભારતવર્ષ એકજાતિ બની સ્વદેશપ્રેમે પરિપૂર્ણ બને તો શું ન બની શકે ?

આ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ પ્રજાનું પરમ ઉપહારી છે. એ પ્રજાએજ અમને આ સમયમાં હિતકારી વાતો શીખવી છે, જે અમૂલ્ય રત્નો અમને અંગ્રેજોના રાનર્લંડારમાંથી મળ્યાં છે તેમાંથી એક બે રત્નોનો ઉલ્લેખ અમે આ નિબંધમાં કર્યો છે. એ બે રત્નો આ છે:- ૧ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને ૨ જાતિપ્રતિષ્ઠા. x

લોક-શિક્ષા

વસ્તીની ગણતરીપરથી નક્કી થયું છે કે હિંદુસ્થાનમાં રહેવાસીની સંખ્યા ૩૨ કરોડ છે. આ ઉપરથી વિચારીશું તો ઘુરત સમજશે કે આ પૃથ્વીપર એવું કોઈ કામ નહિ હોય કે જે કામ આટલાં માણસો એકાં મળીને કરી શકે નહિ. આમ છતાં અમારા હિંદુસ્થાનવાસીઓથી કોઈ પણ કામ સંપૂર્ણ થઇ શકતું નથી એવું કારણ શું ? લોહાનું જો ઝોઝર બનાવવામાં આવે તો તેનાથી પત્થર પણ કાપી શકાય છે, પરંતુ લોહામાં એટલું બળ આવવું એ શું એનો સ્વાભાવિક ગુણ છે ? ના. લોહાને અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓથી તૈયાર કરવું પડે છે, સતેજ કરવું પડે

x આ નિબંધમાં જ્યાં જાતિ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં તે નેશનાલિટી કે નેશન એ અર્થમાં સમજવાનો છે.

છે; ને તેમ ક્યાં પછીજ તે પોલાદ બની પત્થરને પણ કાપી શકે છે. એજ પ્રમાણે માણસોને પણ ઉત્તેજિત, શિક્ષિત અને તત્પર કરવાં પડે છે, ને ત્યાર પછીજ તેમનાથી કામ થાય છે. ભારતવર્ષમાં કરોડો માણસો છે છતાં તેમનાથી ઘણા કાર્ય બની શકતું નથી તેવું કારણ એજ છે કે ભારતમાં લોકશિક્ષાનો અભાવ છે. જે માણસો ભારતવર્ષની તરેહ તરેહની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે તેઓ પણ લોકશિક્ષાની વાત પર ધ્યાન આપતા નથી; અને પોતપોતાની વિદ્યા અને શુદ્ધિ પ્રકટ કરવા મંડી પડે છે. એ ઓછા આશયની વાત નથી.

આ કરોડો માણસોને કોલેજોમાં લઈ જઈને વ્યાકરણ, સાહિત્ય ને ભૂમિતિ વગેરે યથો ભણાવી શકીએ એવો તો સંભવ નથી. વળી એ કેળવણી એ ખરી કેળવણી પણ નથી; એટલે એ ઉપરથી યથાર્થ શિક્ષા મળવાનો પણ અમંભવ છે. ગમે તે સ્થિતિમાં પણ એઓને જેનાવડે પોતપોતાના કાર્યમાં એકતાનતા, નિષ્કણતા અને કર્તવ્ય કાર્યમાં ઉત્સાહ પ્રકટે તેજ ખરી શિક્ષા-તેજ ખરી કેળવણી છે. મારી એ દહ માન્યતા છે કે વ્યાકરણ અને ભૂમિતિથી એ કેળવણી મળતી નથી. આમ છતાં પણ મોટા મોટા સુશિક્ષિત નામધારીઓથી મંડીને સાધારણ લખી વાંચી જણે તેવા અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંના કોઈના મુખમાંથી આ વિષયની કશી વાતજ આજલગી અને સાંભળી નથી !

યુરોપમાં આ પ્રકારની લોકશિક્ષા અનેક ઉપાયોવડે અપાય છે. જર્મની આદિ અનેક દેશોમાં સામાન્ય માણસોને પણ આ પ્રકારની શિક્ષા અપાય છે. એ દેશોમાં વર્તમાનપત્રો એ લોકશિક્ષાનો મુખ્ય ઉપાય છે. એ છાપાંદારા લોકશિક્ષા કેવી રીતે મળે છે એ વાત આ દેશના લોકો સદજનમાં સમજી પણ નહિ શકે.

આપણા દેશમાં આપણી માતૃભાષામાં વધારેમાં વધારે ૨૦-૨૫ માસિકપત્રો નીકળે છે, તેમાં કોઈનાં ધરાક ૨૦૦ તો કોઈનાં ૫૦૦ । વર્તમાનપત્રો વાંચનારની સંખ્યા પાંચ દશ હજાર કે તેથી કાંઈક વધારે હશે, પરંતુ યુરોપના દરેક દેશમાં સેંકડો નહિ પણ હજારો વર્તમાનપત્રો નીકળે છે, અને એક એક પત્રના આક્રોશની સંખ્યા હજારો અને લાખોની તથા વાંચનારની સંખ્યા તો કરોડોની હોય છે. આ ઉપરાંત દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં કેટલી કેટલી સભાઓ હોય છે. ગામે ગામ ભાપણો થયા કરે છે. જેને જે કહેવાતું હોય તે આસપાસના માણસોને એકઠાં કરી વગર સંકોચે તેમને સમજાવે છે. એ હકીકત સેંકડો પત્રોમાં છપાય છે, મેંકડો જૂઠાં જૂઠાં ગામો અને નગરોમાં ફેલાય છે ને વિચારાય છે. લાખો માણસો એ વાત વાંચી શિક્ષા મેળવે છે. એક એક ભોજન (ખાણ) ના નિમંત્રણમાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતે જમતે પણ યુરોપના લોકો જે ગિદ્દા મેળવે છે તે શિક્ષાનો લેશ પણ આપણને મળતો નથી. આપણા દેશમાં જે વર્તમાનપત્રો છે તેની દુદર્શની વાત તો પહેલાંજ કહેવાઈ ચૂકી છે. હવે બાકી રહી આપણી સભાઓ;

પણ એ સલાઓ તો લોકશિક્ષાના માર્ગપર દષ્ટિપાત પણ કરતી નથી. આપણી મહાન ગણાતી સલાઓમાં પણ જોશો તો બધાં સ્થાપણો પરલાપામાં ! માતૃભાષામાં તો નહિજ ! આથી તે બહુજ ઓછા લોકો સાંભળે છે, બહુજ ઓછા લોકો વાંચે છે અને બહુજ ઓછા લોકો સમજે છે. વળી ધણાં ભાષણોનો મોટો ભાગ સારરહિત હોવાથી પણ એથી ધણીજ ઓછી શિક્ષા બીજાઓને મળે છે.

આ સમયે આપણી આ સ્થિતિ છે; પરંતુ આગળથીજ આપણામાં લોકશિક્ષાનો અભાવ હતો એમ તો કહી શકાશે નહિ. જે લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હોત તો આખા ભારતવર્ષમાં શાક્યસિંહ બાદધર્મની શિક્ષા શી રીતે ફેલાવી શકત ? તેના વિચાર કરી જુઓ. બાદધર્મના કુટ (કક્ષ) તરફ જે સમજવામાં અમારા અભ્યાસના દર્શનવેત્તાઓનો માયાનો પરસેવો પડે ઉતરે છે, તે જે તરફ સમજવાને પડિત શિક્ષક મહાર પણ શકિતમાન નથી; જેનું પ્રમાણ જેવું હોય તો કલકતા-રિબ્ન મોજુદ છે; તે કક્ષ તરફ, નિર્વાણુવાદ અને અહિંસાપ્રધાન દુર્બોધ બાદધર્મ શાક્યસિંહ ને તેના શિષ્યો આખા ભારતવર્ષમાં શી રીતે સમજાવી શકત ? ભારતવર્ષના ગૃહસ્થ, ત્રાગી, પડિત, મૂર્ખ વિષયી, હિંદાસીન, પાહાણુ અને થડ તમામને શી રીતે સમજાવી શકત ? શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો તે સમયે અભાવ હતો ? વળી એવા હંડા મૂળવાળા દિવ્યાપી બાદધર્મનો લોપ કરીને શંકરાચાર્યે વૈદિક મત ફેલાવ્યો તે સમયે પણ શું લોકશિક્ષાના ઉપાયોનો અભાવ હતો ? વળી થોડા સૈદ્ધાંતી વાત કરીએ તો બંગાળના જૈતન્યદેવે ઓઢીઆને ધેરધેર વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી; તેમ હોવાથી એમ તો કેમ કહી શકાય કે એ સમયમાં લોકશિક્ષાના કોઈ પ્રકારના ઉપાયો નહોતા ?

આપણા દેશમાં લોકશિક્ષાનો એક સુંદર ઉપાય છે; ને તે કયા વાંચવાની પ્રથા છે. જે કે આજકાલ એ પ્રથાનો પ્રચાર તદ્દન નાશ તો પામ્યો નથી પણ તે દિન-પ્રતિદિન ઘસાતો જાય છે. પહેલાં મામે મામે ને સહેરેસહેરમાં રથજે રથજે કયા વાંચનારા વ્યાસો મસ્તકે ચંદન ચર્ચી, ગળામાં સુગંધી પુષ્પોની માળા ધારણ કરી વ્યાકાસનપર ખેસી સીતાના સતીત્વની, અર્જુનના વીરધર્મની, લક્ષ્મણના બન્ધુપ્રેમની, બીષ્મના ઇન્દ્રિયજયની, રાક્ષસીના પ્રેમપ્રવાહની, દ્વૈપાચિના આત્મસમર્પણની તે હરિશ્ચંદ્રની કોરાર પરીક્ષાની મધુર રાગે સુંદર વ્યાખ્યા કરતા, ને સામે ખેસીને ખેડુતો, મજુરો, સ્ત્રીઓ ને નીચ જાતિના લોકો પણ મહેલાઈથી સચિત્તતા પામી સમજતા કે “ધર્મ” નામ છે, ધર્મ દેવ છે, પોતાનોજ સ્વાર્થ જોવો તે ન ઇચ્છવામોજ છે, આ જીવન પરમાર્થમાટે મળેલું છે; ધન્ય છે, તે જગતની સંપ્ટિ, રિયતિ તે સંહાર કરનાર છે. તે આપણાં પાપપુણ્ય જાણે છે, પાપ માટે દંડ આપે છે ને પુણ્ય માટે ચોગ્ય લાભ આપે છે, અહિંસા પરમધર્મ છે, લોકહિત એ પરમ સત્કાર્ય છે.” આવી આવી શિક્ષા દેનારા કયાકરો હવે કયા છે ? જે કોઈ થોડાકણા દેખાય છે તે પણ પોતાનું શામ છોડી દેવા ત્રાહે છે કે છોડી દે છે તેનું કારણ શું ? એ દોષ આજકાલના

નવા અંગ્રેજી લાણુનારાની અરુચિનો છે. તેઓ કયા વાંચનારને ધૂર્ત ને હરામખોર કહેતાં પણ અચક્ષતા નથી. તેઓ પ્રાચીન ઇતિહાસ પુરાણોની બધી વાતોને ગપ્પા માની તેના પર અત્રદ્ધ પ્રકટ કરે છે. “દક્ષ્યઘર્મા શંકરને માટે પાર્વતીએ આત્મસમર્પણ કર્યું એ વાતમાં શો માત્ર ?” આવ લાઇ એમ કહી ખસી નીકળે છે. તેઓ વીરકી પીએ ને વારાગનાના મુખની “બોલા સિપહીયા મેં તો સાય ચકુંગી રે; મેરા બોલા” એ ચીજ સાંભળવામાં લાલ અને ઉપર જણાવ્યા જેવી લોકશિક્ષા ફેલાવનારી કથામાં હાનિ સમજે છે ! આ અર્ધદંધ મુરાનો સ્વધર્મ-જાણે, દુરાચારી ને દુરાચારી ચવાચી તેમના દોષને લીધે આ કથાની અતિ ઉપકારક પ્રથા ઉઠી જવાને ઝાઝો વિલંબ નથી. અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રભાવે ભારતવાર્ષમાં કમથી આલેખે આવતો લોકશિક્ષાનો આદ્યો ઉપાય પણ લોપ થવાનો સંપૂર્ણ ભય લાગે છે.

અંગ્રેજી શિક્ષાને હું એટલા માટે દૂષિત ગણું છું કે આ લખેલા દોષ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો પણ મહાન દોષ છે; ને તે એ કે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે સહાનુભૂતિ-સમાનભાવ કે સમાન લાગણી રહેતી નથી. હાલતાં ચાલતાં અંગ્રેજી-માજ વાતચિત કરવાની ટેવવાળા શિક્ષિત યુવકો અશિક્ષિતનાં હૃદયો શી રીતે જાણે ? આ શિક્ષિતો તો અશિક્ષિતોના તરફ દ્રષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. રામો કણબી શી રીતે ખેતી કરી પોતાના દિવસ નિર્ભરન કરે છે ? સ્થામા મલુરની શી દશા છે ? તેને શું દુઃખ ને શી મુશ્કેલી છે ! તેના પ્રતિ અમારા નવશિક્ષિત યુવકોનું જરા પણ ધ્યાન નથી. અમારા યુવકો એમ માને છે કે અમારે એની મહેનતના ફળનું જ પ્રયોજન છે ! એનું ગમે તે થાઓ, તેનું અમને શું પ્રયોજન છે ? આવા યુવકોનાં લાંબાં પડોળાં લાપણાં સાંભળીને કદિ વિશ્વાસતના મોટા મોટા અંગ્રેજો મુગ્ધ થાય કે પ્રસન્ન થાય તોપણ તેથી કશું ફળ નથી. એ શિક્ષિતોના મનની વાત અંગ્રેજી ભાષામાં બોલાએલી હોવાથી-આપણા દેશના એકુત કે મલુર સમજી શકે તેમ નથી-નકામી છે. તેને યશ મળ્યો, વાહવાહ બોલાઇ પણ તેથી શું ? અંગ્રેજો મુગ્ધ થયા કે ચકિત થયા પણ તેથી લાલ શો ? જ્યાં લગી પોતાને કહેવાનું દેશી ભાષામાં કહીને સ્વદેશી ગરીબ બંધુઓને સમજાવી “લોકમત” ન કેળવ્યો ત્યાં લગી તેનો કશો ફાયદો નથી. આપણા દેશમાં જે ક્ષેત્રો અશિક્ષિત લોકો છે તેમના મુંગા રોદનધ્વનિથી આકાશ ચીરાઇ જાય છે, પણ તે બિચારાં શું કરે ? તેમને શિક્ષા મળી નથી. પોતાનો ભાવ પ્રકટ કરવા માટે તેમની પાસે ભાષા નથી-ભાષાજ્ઞાન નથી. અમારા મુશિક્ષિત નવયુવકો તેની સાથે હળતામળતા નથી અને દેશી ભાષામાં પોતાને કહેવાનું છે તે તેને કહીને સમજાવના નથી.

મુશિક્ષિત લોકો જે જે સમજે છે, તે જ તેઓ અશિક્ષિતોને એકા કરીને પોતાની માનુભાષામાં થોડે થોડે સમજાવે તો એ અશિક્ષિતો પણ સદંત્રમાં સમ-

જતા થાય. લોકશિક્ષાનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે. આ વાત ભારતવર્ષમાં સર્વ સ્થળે દેશાવવાની જરૂર છે; ને તે માટે 'સુશિક્ષિતોએ અશિક્ષિત સાથે હળવું મળવું' અને સહાનુભૂતિનો ભાવ વધારવો એ જરૂરનું છે.

સુશિક્ષિત દેશીઓ અને દેશી ભાષા

જે લોકો દેશી ભાષાના અથવા અથવા દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક વગેરે પ્રકટ કરે છે તેમણે દુર્ભાગ્ય કહેવું જોઈએ. તેઓ બંને જમ્મે તેટલો યત્ન કરે તોપણ દેશનો શિક્ષિતવર્ગ તે વાંચવા વિલોકવાથી વિમુખજ રહેશે છે. અંગ્રેજી લખી વાંચી જાણનાર શિક્ષિત લોકોએ પૂરી ખાત્રીથી નિશ્ચય કરેલો છે કે તેમને વાંચવાલાયક કાંઈ પણ લખાણ માતૃભાષામાં લખાવું જ નથી. તેમની માન્યતા પ્રમાણે માતૃભાષાના તમામ લેખકો વિદ્યાહીન, શુદ્ધિહીન તેમજ લેખનચાતુરીથી રહ્યા છે. અથવા તો અંગ્રેજી અથવા અનુવાદ કરવાવાળાજ છે. તેમને ખાત્રી છે કે જે કાંઈ માતૃભાષામાં લખાય છે, તે કાં તો કચરો અથવા તો કોઈ અંગ્રેજી અથવા છાયારૂપ હોય છે, માટે જે અંગ્રેજીમાં છે તેને માતૃભાષામાં વાંચી પોતાનું પોતીશન ખોલું શામાટે? પોતાનું અપમાન કરાવું શામાટે? અને સહજે કાળી ચામડીએ પીંટાયાના અપરાધમાં તો આવ્યા છીએ, એ ચામડાને ધોળું કરવાનો યત્ન તો કરીએજ છીએ. તેમ છતાં વળી તેનો અનુવાદ વાંચીને એક દોષનો વધારો કર્યા કરીએ?

અંગ્રેજીના ઉપાસકોની આ રિયતિ છે. ખીલ ખાલુ સંસ્કૃત જાણનારા પાંડિત્યભિમાની લોકોમાં દેશી ભાષાપર જે શ્રદ્ધા છે (!) તેના સંબંધમાં તો વધારે લખવાની જરૂરજ નથી.

વેપારના કે એવાજ વ્યવસાયમાં રહેનારા લોકોને માટે તો બધી ભાષાઓ સરખીજ છે; કેમકે એમને તો કોઈ ભાષાનું પુસ્તક વાંચવાનો અવકાશજ નથી. વિદ્યાર્થીઓ રહેલના પુસ્તકો વાંચવામાંથી નવરા નથી. આમ હોવાથી દેશી ભાષાના અથવા કે અન્ય પત્રો વાંચનારો વર્ગ જોઈએ તો દૈનિક કેલેજના વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, કામકાજ વગરના કોઈ રસિક કહેવરાવતા પુરુષો કે નોકર-ચાકરવાળી લણેલી કોઈ ગૃહસ્થના ઘરની નવરી સ્ત્રીઓ જણાશે. કવચિત્ કવચિત્ થોડા શુભ વિચારના શિક્ષિત વિકાસ પ્રકટ થયેલા દેશી ભાષાના અથવા અનુક્રમણિકા કે વિત્તાપન વાંચી લે છે, ને તેટલા ઉપરથીજ પોતાને વિદ્યાભિલાષીને નામે ઓળખાવતા પણ જોવામાં આવે છે ખરા.

અથવા કે પત્રો વાંચવા વિચારવાની વાત રહેવા દઈએ; પરંતુ આ સમયના અંગ્રેજી લણેલા યુવકો તો દેશી ભાષામાં કશું કામજ કરતા નથી. એઓ વિદ્યા

વિષેના વિચારો પણ અંગ્રેજીમાં જ કરે છે, સર્વ સાધારણ કાર્ય, મીટીંગ, લેકચર, એડ્રેસ, પ્રોસિડિંગ વગેરે તમામ કામ અંગ્રેજીમાં જ કરે છે. જો એ જાણુ અંગ્રેજી જાણનારા ભેગા થાય તો વાતચીત પણ અંગ્રેજીમાં જ ચલાવે છે. જો બંગાળી ભાષા પર રહેમ આવે તો તેમાં પણ ચોદ આના કે બાર આના અંગ્રેજી અને બેચાર આના જ દેશીભાષામાં બોલે છે; ને એટલું પણ વાતચિતમાં જ, બાકી કાગળપત્ર તો અંગ્રેજીમાં જ! અમે અહાર સુધીમાં કયાંય જોયું નથી કે કોઈ પણ અંગ્રેજી જાણનારા એ જાણીઓએ પરસ્પર માતૃભાષામાં ચિટ્ઠીપત્રી લખી હોય! અમને તો એવો પણ લય લાગે છે કે વખતે ગાયત્રીના મંત્રો પણ અંગ્રેજીમાં જ અનુવાદિત કરીને તેઓ પઢી જશે (!)

આમાં નવાઈની કશી વાત નથી. પહેલું તો અંગ્રેજી રાજભાષા છે; વળી ધન કમાવાની ભાષા છે, ખીજું એમાં અનેક વિદ્યાઓના ત્રણે હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પણ એ દ્વાર છે; એટલે દેશીઓએ બાલ્યકાળથી તેનું જ સેવન કરીને તેને જ માતૃ-ભાષાને સ્થાને મૂકી છે! વળી વિશેષે કરીને અંગ્રેજીનો આટલો બધો પ્રચાર થવાનું કારણ એ જ છે કે આપણે જો કહેવાનું છે તે અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના અંગ્રેજો સમજી શકતા નથી, અને અંગ્રેજો ન સમજે તો માન મળતુ નથી અને જો અંગ્રેજોથી માન ન મળ્યું તો ખીજા લોકોથી માન મળ્યું કે ન મળ્યું તે સરખું જ (!)

અમે અંગ્રેજી ભાષાના કે અંગ્રેજોના દ્રોહી નથી. અમારી એ દહ માન્યતા છે કે અમારા દેશ પર અંગ્રેજોએ જો અપાર ઉપકારો કર્યા છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર એ સૌથી મહાન ઉપકાર છે. અનત રતોની માતા અંગ્રેજી ભાષાનું જોટલું સેવન થાય તેટલું સારું છે. અમારી એ પણ સમતિ છે કે સમાજના હિતને માટે રાજભાષામાં નિપુણ થવાની જરૂર છે. વળી આપણે અનેક બાબતો રાજનેતાઓને સમજાવવી પડશે અને તે વાસ્તે એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહેવી પડશે. તેમ એવી પણ ઘણી હકીકતો છે કે જો કેવળ એકાદ પ્રાન્તને માટે જ નહિ પણ આખા હિંદને માટે બોલવી પડશે. એ વાતો અંગ્રેજીમાં કહ્યા વિના આખું હિંદ સમજશે નહિ; ને ત્યાંસુધી આખું હિંદ સમજશે નહિ ત્યાંસુધી વિવિધ જાતિઓના વિચાર અને ઉદ્યોગ એક પ્રકારના થશે નહિ; ને ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થશે નહિ. એ મત, સલાહ ને ઉદ્યોગની એકતા કેવળ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ થશે; કેમકે આ વખતે આપણી સસ્કૃતભાષા તો મોટે ભાગે હુમ્મ થયેલી છે. એટલે બંગાળીઓ, પંજાબીઓ, ગુજરાતીઓ, દક્ષિણીઓ ને મદ્રાસીઓ વગેરેની સાધારણ ભાષા તરીકે અંગ્રેજી ભાષામાંથી જ કામ લેવાનું છે. એ ભાષાસૂત્રથી ભારતની ગાંઠ મળખૂત થઈ શકે તેમ છે, એટલે જરૂર પડતો અંગ્રેજી ભાષાનો વ્યવહાર થાય એ હીક છે, પણ એકદમ અંગ્રેજ બની જવાથી પણ કામ નહિ ચાલે! ભારતીઓ કદિ પણ અંગ્રેજ થઈ શકશે નહિ. જો કે ભારતીઓ કરતાં અંગ્રેજોમાં ઘણા ગુણો છે તેમ તેઓ કરતાં

અંગ્રેજો સુખી પણ છે, પરંતુ જો એટલા વિચાર ઉપરથી તેમની કંઈ ભારતીઓ એકદમ તેમની કંઈ અંગ્રેજ બની જઈ શકે તેમ હોય તો કોઈ ના પણ પાડવું નથી, પણ એવું થઈ શકવાનો સંભવ નથી. હિંદવાસીઓ કે બંગાળીઓ ભડે ચાહે તેટલું અંગ્રેજી જાણે, અંગ્રેજીમાં જાણે ને અંગ્રેજીમાં જાણે; પરંતુ સિંદુરું ચામડું આદનાર શિયાળ તે શિયાળજ રહેનાર છે. એ શિયાળવું જ્યારે પણ આવજ કરશે ત્યારે તેનું મૂળ રૂપ દંડિયું રહેવાનું નથી. પાંચસાત હજાર નકલી માહેઓ સિવાય બાકીના ત્રણ કરોડ બંગાળી માણસો કદિ અંગ્રેજ બની શકવાના નથી. ગિલ્ટ ચકાવી ખીજી ધાતુ દેખાડ્યા કરતાં મૂળ પિત્તળજ સાઈ છે. પતથરની બનાવેલી કૃત્રિમ ઓની પ્રતિમા કરતાં ધરકામની ખાખતમા કાળી, કદરૂપી કે જંગલી ઓ પણ સારી છે. તેજ પ્રમાણે નકલી સાહેબ બનવા કરતાં મૂળ દેશીરૂપે રહેવું એજ વધારે સાઈ છે. અંગ્રેજીમાં જાણવાનો ને વાંચવાનો રિવાજ ધારણ કરવાથી શુદ્ધ અંગ્રેજ પણ થવાશે નહિ તેમ શુદ્ધ દેશી પણ રહી શકાશે નહિ; માટે જ્યાંસગી સુશિક્ષિત જ્ઞાનસંપન્ન બંગાળીઓ તેમજ ખીજ પ્રાન્તવાળાઓ પણ પોતપોતાની બાપામાં પોતાના વિચાર પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં સગી દેશની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ.

અમને નવાઈ લાગે છે કે ભારતવાસીઓ આ વાતોને સમજતા કેમ નથી? એક વાત તેઓ અંગ્રેજીમાં જાણે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? અને જો એજ વાત તેઓ દેશી બાપામાં જાણે તેથી કેટલા દેશીઓ તે સમજશે? જો કોઈ એમ કહેવું હોય કે સુશિક્ષિતોની વાતો સમજવી તે સુશિક્ષિતોને માટેજ જરૂરું છે તો એ સમજવું બૂખભરેલું છે. તમામ દેશવાસીઓની ઉન્નતિ થયા વિના દેશનો ઉદય થવાનો નથી. તે સાથે એટલું પણ નક્કી સમજી રાખવું કે દેશના તમામ લોકો અંગ્રેજી સમજતા પણ નથી ને સમજી પણ શકશે નહિ આથી એ વાત નિર્વિવાદ છે કે જે વાત દેશી બાપામાં કહેવાતી નથી તે વાત કરોડો દેશવાસીઓ કદિ પણ સાંભળી કે મમજી શકવાના નથી અને જે વાત દેશના તમામ લોકો સાંભળતા કે સમજતા નથી તેથી સમાજની ઉન્નતિ પણ થઈ શકતી નથી.

એક વાત એવી પણ કહેવામાં આવે છે કે કેવળ ઉચ્ચ પકિતના લોકોનેજ સુશિક્ષિત થવાની જરૂર છે. નીચેની પકિતના લોકોને સુશિક્ષિત કરવાની જરૂર નથી. તેઓ તો ઉચ્ચ પકિતના લોકોના સહવાસમાત્રથીજ વિદ્યાવાન બની જશે. જેમ કોઈ શોપક પદાર્થના ઉપરના ભાગમાં પાણી ભરવાથી નીચે લગીનો ભાગ પણ જીંભઈ જાય છે; તેમ ભારતવાસીઓરૂપી શોપક પદાર્થના ઉપરના ભાગરૂપ તેમાંના ઉચ્ચ પકિતના લોકોમાં વિદ્યારૂપી જળ ભરાશે તો પછી નીચે લગી-નીચેની પકિતના લોકો લગી તે વિદ્યા પ્રસરી જશે જળવું દર્ષાત આપવાથી નિઃસંદેહ આ વાત સરસ લાગે છે; ને અંગ્રેજી સાથે આવો જળયોગ થયા વિના અમારા દેશની આટલી ઉન્નતિની આશા પણ કદિ કરી શકાતી નહોતી. જળ પણ ધણું છે, ને તેને શોપનારા

પણુ ધણા છે. આજ લગી શુષ્ક બાહ્ય પંક્તિ દેશને ઉજગડ કરતા હતા; પણ હવે નવા શિક્ષિત લોકો જળયોગ કરીને દેશને ઉદ્ધાર કરશે (!) કેમકે તેમનામાં છિદ્રો-પોલ હોવાથી નીચી પંક્તિના લોકો લગી જળ પહોંચાડી શકશે (!)

પરંતુ અમને એવી આશા નથી કે આ જળમયી વિદ્યા આ પ્રમાણે કરી શકશે. વિદ્યા એ પાણી કે દૂધ નથી કે ઉપર નાખવાથી નીચે લગી અસર કરે. કેવળ એટલું કહી શકાય કે કોષ જાતનો એક ભાગ લખી વાંચી શિક્ષિત થયો હોય તો તેના સહવાસે બીજા ભાગની પણ શોધા વધે; પરંતુ જે જાતિના ખૂને ભાગની ભાષામાં એવો તરફવત હોય કે વિદ્વાનની ભાષાને મૂખ ન સમજી શકે, તો સહવાસનું કૃણ રી રીતે થઈ શકે ?

મોટી વાત તો એ છે કે આ સમયે આપણા લોકોમાં ઉચ્ચ પંક્તિના ને હલકી પંક્તિના લોકોની અંદર પરસ્પર જરા પણ સહૃદયતા નથી. ઉચ્ચ શ્રેણીના સુશિક્ષિતો મૂખ દરિદ્ર લોકોના દુઃખે લેશ પણ દુઃખી થતા નથી, મૂખ દરિદ્ર લોકો ધનવાળા કે સુશિક્ષિત લોકોના સુખે જરા પણ સુખી નથી. એમ પરસ્પર સહૃદયતાનો અભાવજ દેશાનુભૂતિમાં મહાન અગત્યરૂપ છે. એ સહૃદયતાને અભાવે ખૂને પંક્તિઓ વચ્ચે દિનપ્રતિદિન નોખાપણું વધતું જાય છે. જ્યાં આવું નોખાપણું વધતું હોય ત્યાં સહવાસનું કૃણ શું થાય ? જે અગ્રગ છે તેના વળી સહવાસ કેવો ? જે શક્તિવાળા માણસો અશક્ત માણસોને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી નજ થાય તો પછી તેમને આહુત્રે પણ કોણ ? જે સર્વ પ્રકારે તમામ લોકોને ઉદ્ધાર નજ થયો તો પછી શક્તિવાળા લોકોની ઉન્નતિ ક્યાં થઈ ? કોષ દેશમાં કદિ એવું તો ખનતું નથી કે નીચી પંક્તિના લોકો સદા એજ દશામાં પડ્યા રહેવા છતાં ઉચ્ચ પંક્તિના લોકોની નિરંતર ઉન્નતિ થવા કરે; જે જે સમાજોની વધારે ઉન્નતિ થઈ તે તે સમાજોમાં ખૂને પંક્તિના લોકો સમાન રિયતિના, હજતા મળતા થયેલા ને પરસ્પર સહૃદયતાવાળા થયેલા જોવા છે. જ્યાં લગી એવું થયું નથી ને ખૂનેમાં અંતર રહ્યાં કર્યું છે ત્યાં લગી કોષ દેશની ઉન્નતિ થઈ શકી નથી. કોષ પણ દેશમાં ઉંચી અને નીચી ખૂને પંક્તિના લોકોમાં એકતા થાય છે ત્યારેજ તેના ઉદયના ગણુશ બેઠા છે, એમ સમજવું. રામ, એથેન્સ, ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા વગેરે દેશો એનાં ઉદાહરણ છે. એ દેશોના ઇતિહાસને સા સારી રીતે જાણુ છે. એથી ઉલટું જોવું હોય તો જ્યાં સમાજની અંદર બિન્ન બિન્ન જાતિઓ બેઠાબે રહેલી છે તેનાં અનિષ્ટો તપાસો. એનાં ઉદાહરણો સ્પાર્ટા, મિસર, ભારતવર્ષ વગેરે છે. એથેન્સ ને સ્પાર્ટા ખૂને પ્રતિસ્પર્ધી નગરો હતાં. એથેન્સમાં સૌ સમાન હતા. સ્પાર્ટામાં એક જાતિ ધણીરણી ને બીજી જાતિ ઘસ હતી. એથેન્સમાંથી યુદ્ધની સુધારણાની શરૂઆત થઈ. જે વિદ્યાના પ્રભાવે હાલના યુરોપનું આટલું ગૌરવ જ નજમ્યાન એથેન્સ અને સ્પાર્ટા પરસ્પર કલહને લીધે નાશ પામી ગયું.

રમાં સાધારણ પ્રજાસમૂહની સાથેના ધર્મયાજકોના જૂઠાપણને લીધે ઉન્નતિનું ગળું અકાળેજ દબાઈ ગયું ! પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પણ વર્ણુવ્યવસ્થાનો ખરો આશય ભૂલાઈ જઈને વૃથા ભેદ હલકા સ્વાર્થ અને મિથ્યાભિમાન ધુરતી જઈને ઉચ્ચ વર્ણુ તથા નીચ વર્ણુ વચ્ચે એટલો મહાન ભેદ પડી ગયો કે જેવો ભેદ કોઈ પણ દેશમાં પડ્યો નહિ હોય; આના સ્વાભાવિક ફળરૂપ તેનું અનિષ્ટ પણ કોઈ દેશમાં થયું નહિ હોય ! આ સ્થળે એ અનિષ્ટનું વિશેષ વર્ણુન કરવાની જરૂર નથી. આ સમયે વળી દુર્ભાગ્યને યોગે શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો નવો ભેદભાવ ઉમેરાયો છે, ને ધનિક તથા નિર્ધન વચ્ચેનો ભેદ પણ વધતોજ જાય છે !

સુશિક્ષિત દેશીઓના હૃદયનો ભાવ સાધારણ રીતે જ્યાંલગી દેશી ભાષામાં પ્રગટ ન થાય, ત્યાંલગી સામાન્ય પ્રજાવર્ગ રને કદિ પણ સમજી કે જાણી શકે નહિ, ને તેથી તેઓ એકબીજાના સહવાસમાં આવી શક્યા પણ ગણાય નહિ ને આવી શકે પણ નહિ; અને તેથી એકતા પણ થાય નહિ. વાંચનાર તથા સાંભળનાર તરફ લખનાર તથા લાપણ કરનારની સ્વાભાવિક રીતે સહૃદયતા ઉભરાય છે. લખનાર તથા બોલવામાં એ ગુણ એની મેળે આવી જાય છે. જ્યાં લેખક તથા વક્તાને નક્કીપણે જણાય કે તેની પોતાની જાતના લોભ વાંચનાર કે સાંભળનાર નથી ત્યાં તરતજ તેનામાં સહૃદયતાનો અભાવ આવી જાય છે.

સુશિક્ષિત ભારતવાસીઓએ દેશી ભાષાઓમાંજ લેખન વાચન કરવાનાં જે જે કારણો છે તે અમે વિસ્તારપૂર્વક લખ્યાં છે. હાલમાં દેશી ભાષામાં સારા ગ્રંથો ન લખાવાનું જે એક મહા વિધન છે તે હવે અમે જણાવીએ છીએ કે સુશિક્ષિત લોકો દેશી ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચતા નથી તેથી વિદ્વાનો દેશી ભાષામાં લખતા પણ નથી.

રામધન પોદ

બંગાળીના સાહિત્યમાં મર્વત્ર એકજ પ્રકારનું રોદન સંલગાય છે કે “ બંગાળી-ઓના બાહુમાં બળ નથી. ” આ નવા હૃદયના સમયમાં બંગાળીઓના મુખમાંથી એજ સંલગાય છે કે “ બંગાળીઓના બાહુમાં બળ નથી. ” આ પ્રમાણે બંગાળી-ઓનાં બધાં દુઃખોનું મૂળ “ બાહુમાં બળ નથી. ” એ છે. x

પરંતુ આનું કારણ શોધવામાં આવે કે બંગાળીઓના બાહુમાં બળ કેમ નથી ?

x આ લેખ બંગાળીઓ વિષેનો હોવા છતાં ગુજરાતીઓ અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત ભારતવાસીઓમાટે પણ તે તેટલોજ અથવા બહુ અંશે લાગુ પડે તેવો હોવાથી આ મંત્રદમાં લેવાયો છે, હવે પછી પણ આ પ્રકારના લેખો આવે તો લેવામાં પણ એજ ઉદ્દેશ સમજવો.

મંત્રી.

તો એનો એજ ઉત્તર મળશે કે બંગાળીઓને પેટપૂર પાસું મળતું નથી. બંગાળામાં અન્ન નથી. જેમ એક ગાયને બહુ વાછાં ચતાં તે સર્વને પેટપૂર દેખ મળતું નથી; એ રીતે અમારી જન્મભૂમિ પણ ધણાં સંતાનોની જન્મેતા ચવાને લીધે તેમણી નીપજતા અતથી બધાને પૂરેપૂરો આહાર મળી શકતો નથી. વળી બંગાળાના જેવી પ્રજાવૃદ્ધિ તો પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશમાં ચલી નથી. આમ હોવાથી બંગાળાની પ્રજા-વૃદ્ધિજ તેની પડતીતું કારણ છે. પ્રજાના વધારાથી અન્નની તાણ પડે, અન્નની તાણે શરીર અપુષ્ટ રહે, શરીર ક્ષીણ થાય, જલ્દી આવે અને એ સિવાય માનસિક દુર્બળતા વગેરે અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય.

ધણા જણ એમ કહેશે કે દેશમાં અનેક ધનાઢ્યો છે, તેમને જરા પણ દુઃખ નથી ! પરંતુ ખરું જોતાં તેઓ તે રક પોદ જાતિ (બંગાળાની એક હસડી જાતિ) ના કરતાં પણ દુર્બળ છે. તેઓના શરીરના ઘાટ જુઓ તો વાનરાકાર. અન્નના અભાવથી જે દોષ જન્મે છે તે કોઈ એક પેઢીમાં કીક અન્ન મળવાથી નિવૃત્ત થતો નથી. જે પ્રજા પેઢી દરપેઢી વાનરાકાર બનતી ગઇ છે તે એક પેઢી પેટપૂર ભોજન પાસતાં મનુષ્યાકાર બની શકતી નથી; માટે એવા મોટા માણસોની વાત તો જવાબ દો. એઓ હાથીઆલી કે કાંઈ કામ કરી શકતા નથી, ને બૂખ ન હાગવાને કારણે તૈયાર ભોજન પણ ખાધ શકતા નથી અને ખાધેનું પચાવી શકતા નથી. આથી બધા દેશમાં મોટા માણસોના સમૂહ તો વાનરાકારજ થયા કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે મહેનત કરી જીવનાર સાધારણ દરિદ્ર લોકોનું બાહુબળજ દેશનું બાહુબળ છે.

આથી અનેક માણસો અમારાપર ગુસ્સે ધઈ કહેશે કે તમારી આ વસમી માન્યતા રહેવા દો. અને સાંભળ્યું છે કે અહીંથી યુરોપના દેશમાં ધણું અને ચોખા પુષ્કળ જાય છે. જો આ દેશમાંજ ખાવા જેટલું અન્ન ન હોય તો તે પરદેશમાં જાય શી રીતે ! પરંતુ આ મતના લોકો એટલું સમજતા નથી કે દેશમાં જોઇએ તેટલો માલ ન હોય છતાં પણ તે પરદેશમાં તો મોકલી શકાય. જે વધારે પૈસા આપે તેના હાથમાં માલ જાયજ; એ નિયમ છે.

બંગાળામાં જો કોઇ ચીજ વિશેષ પાકતી હોય તો તે ચોખા છે. ચોખા વિના બીજો આહાર મેળવી શકે એવા માણસની સંખ્યા આ દેશમાં ઘણી ઓછી છે. બંગાળાના લોકોને મોટો લાગ વરસ અનુકૂળ હોય તો પેટપૂર ભાત તો મેળવી શકે છેજ; પરંતુ પેટપૂર ભાત ખાવાથી આહારની પૂરણી ચઈ શકતી નથી. એકો ભાત ખાવાથી જીવન નબે અફ; પણ તેથી શરીરની પુષ્ટિ ચતી નથી. ચોખામાં બળ આપનારું તત્ત્વ માત્ર સેંકડે સાત ટકા છે. ચરબી કે જે મહેનતુ માણસોના શરીરની પુષ્ટિને મટે ઉપયોગી વસ્તુ છે તે તો ચોખામાં છેજ નહિ.

કેવળ ભાત ખાનારા લોકો અહીં ઓછા નથી; તેમ બધા નથી; પરંતુ બંગાળાના મોટા લાગ ભાત સાથે થોડી ઘણ, માઠવીનો દુકાડો, સાકમાં આલુ અથવા

કાયા કેળાંની તરકારી એ પ્રમાણે આહાર લે છે; ને તેને સારી રીતે ભોજન કર્યું એમ સમજે છે. આ ભોજનમાં પોષુસોળ આના એક પાઈ જેટલો લાત ને બે પાઈ જેટલો અન્ય વસ્તુઓનો ભાગ હોય છે. આવા ભોજનને એક રીતે તો સફા રોટલો ખાવોજ કહી શકાય. જંગલીઓનો ચૌદ આના જેટલો વર્ગ આ પ્રકારનો આહાર લે છે. કાંઈ પ્રકારની હરકત આવી ન પડે તો આટલાથી જીવનરક્ષા તો થાય છે; પરંતુ એથી શરીરમાં રોગ જઠ્ઠજ સહેલાઈથી પોતાતું ધર કરી શકે છે; (મેલેરિયાનો તાવ આ વાતની સાક્ષી છે.) અને આવા શરીરમાં ખજ રહી શકતું નથી. આ કારણથીજ જંગલીઓમાં બાહુબળ નથી.

આ બધી વાતોપર ઉંડા વિચાર કરી ઘણા લોક કહેશે કે ત્યાંસગી જંગલીઓ સાધારણ રીતે માંસાહાર કરે નહિ, ત્યાંસગી તેમનામાં બાહુબળ આવશે નહિ. અમે આ વાત કહેતા નથી. માંસનું ખાસ પ્રયોજન નથી. દૂધ, ઘી, લોટ, દાળ, ચણા, શાક એજ ઉત્તમ આહાર છે. એનું દષ્ટાન્ત જોયું હોય તો પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીઓ જુઓ. એ લોકો બળદાયક આહાર, પેટપૂર રોટલી કે રોટલા ખાવા સાથે નૈવેદ્યમાં તુલસીપત્ર પેઠે થોડો લાત ખાય છે. જંગલીઓ પણ લાતનું વજન ઘટાડી રોટલા રોટલીનું વજન વધારે લે તો તેઓ એક પેઠીમાં નીરોગ થાય અને ત્રણ પેઠીની અંદર બલિષ્ઠ શરીરવાળા બને.

હું આ બધી વાત રામધન પોદને સમગ્રવતો હતો; તેનું આખું કુટુંબ રોગ-અરત હતું; તે આ સાંભળી મારી પાસે હાથ જોડીને બોલ્યો: “ મહાશય ! તમે જે આરા કરી તે બરાબર છે; પણ બાપા ! ઘી, દૂધ, લોટ એ બધી વસ્તુઓ અમારા નશીબમાં ક્યાંથી ? એનો વખત આવી ગયો છે કે પેટપૂર લાતનો ખર્ચ પણ ઉઠાવવો ભારે પડે છે. ”

મેં વિચારી જોયું તો મને એ વાત સત્ય લાગી. રામધન પોદને ત્યાં ધાન્ય ખાંડવાની જે ખાંડણી હતી તેના લોકોપર હું બેઠો હતો. પાસે એક પાળેલો કૂતરો પડ્યો હતો. તેથી હું આગળ વધી શકું તેમ ન હતું. અહીં બેઠાં બેઠાં રામધન પોદના કુટુંબની હાલકત હું જાણી શકું તેમ હતું. રામધને પોતાના એકે એક પુત્રને દેખારીને મને કહ્યું કે “ મારે ચાર પુત્ર અને પાંચ પુત્રીઓ છે. જેમાંના એક પુત્રના ને ત્રણ પુત્રીઓના વિવાહ કરવા બાકી છે. અમારી હલકી ડોમમાં છોકરાના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે, તેમ છોકરીના વિવાહમાં પણ ખર્ચ થાય છે; પણ છોકરીને પરણાવવામાં કાંઈક થોડો ખર્ચ થાય છે. ત્યાં છોકરાને પરણાવવાનું ડોકાણું નથી ત્યાં આપ દૂધ, ઘી, ને લોટની વાત ક્યાં કરો છો ? ” મેં મનમાં ને મનમાં કહ્યું કે “ બેશક મારી આ વાત તો અસંગત છે. ” મને લાગ્યું કે ત્યાં જમીન ઉપર સતેલી કૂતરો પણ મારાપર યુસ્સે થઈ જાય જોડવાને ઉલોગ કરતો હોયની ! જાણે તે કહેતો હોય કે મને કાળીઓ લાત તો એટાજૂઠો મળતો નથી. ત્યાં તમે

ખૂદ સ્ટોફીંગ લગાવી ખાંડણીપર બેસી ઘી, દૂધ ખાવાની વાત ક્યાં કરો છો ? એટલામાજ એક રૂવાડાં વિનાની બિલાડી પણ મારી તરફથી નીકળી, પોતાની પુંછડી ઉંચી કરી ખીજ ખાણુ ચાલી ગઈ. રામધનના રસહીન ધરમાં ઘી, દૂધ ને માખણ ખાવાની વાતો સાંભળી એ પણ જાણે મારી મશ્કરી કરી ચાલી ગઈ હોય એમ લાગ્યું !

મેં રામધનને કહ્યું : “ તમારે ચાર પુત્ર ને પાંચ પુત્રીઓ છે. ને તે ઉપરાંત બે વહુઓ લાવ્યા છો ? ”

રામધને હાથ જોડીને કહ્યું : “ જી હા, આપના આશીર્વાદથી બે વહુઓ પણ આવી છે. ”

મેં કહ્યું :—“ એને કંઈ ખાલજમ્યાં પણ થયાં હશે ? ”

રામધન :—“ જી હા, એક વહુને બે છોકરીઓ ને બીજાને એક છોકરો છે. ”

મેં કહ્યું :—“ શત્રુની આંખોમા રામમીઠું પડે એટલો પરિવાર તો તમે પ્રાપ્ત કર્યો છે; પણ આ પરિવાર થયા પહેલાં પણ તમને ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી તો આવતી હશે ને હવે એ મુશ્કેલી વધી હશે નહિ વાર ? ”

રામધન :—“ જી હા ! હવે ખાવાપીવામાં મુશ્કેલી બારે આવે છે. ”

મેં પૂછ્યું :—“ તો તમે આટલો બધો પરિવાર કં વધાર્યો ? ”

રામધન કંઈક વિસ્મય પામીને બોલ્યો : “ શું બોલ્યા મહાશય ! પરિવાર શું મેં વધાર્યો ? વિધાતાએ વધાર્યો ! ”

મેં કહ્યું :—“ બિચારા વિધાતાને નકામો દોષ ન દો. છોકરાઓના વિવાહ તમેજ કર્યા છે એટલે તમેજ બે વહુઓના વધારો કર્યો છે; ને એ વિવાહ કરવાથીજ બે પૌત્રીનો તથા એક પૌત્રનો પણ વધારો થયો છે. ”

રામધન બહુજ કાયરપણાનો ભાવ ધરીને બોલ્યો “ મહાશય ! આપ આ પ્રમાણે મારા પરિવારને વખોડો મા; હમણાજ થોડા દિવસ પહેલાં મારો એક મહીનાનો પૌત્ર મરી ગયો છે. ”

મેં દુઃખ પ્રકટ કરીને કહ્યું :—“ એ શાથી મુઓ રામધન ? ”

રામધન કશેા ઉત્તર આપતો ન હતો છતાં મેં સુક્તિપ્રયુક્તિવાળા સવાસોથી જાણી લીધું કે એની માને ધાવણ આવતું નહોતું તેથી એવું મોત થયું છે. પોષણને અભાવે તેની માતાને દૂધ આવતું નહોતું. વળી ખીજ ખાણુ રામધનની ગાય પણ મરી ગઈ હતી. દૂધ વેચાતું લઈ પાવાની શક્તિ નહોતી, આમ પોષણને અભાવે પેટની પીડા ઉપડી ને તેમાં બાળક મરી ગયું.

ફરી મેં રામધનને પૂછ્યું :—“ હજી તમે નાના છોકરાના વિવાહ કરશો ? ”

રામધન બોલ્યો :—“ રૂપિયાનો જોગ થશે તો એ કામ પણ કરી નાખીશ. ”

* અનાહારનું એક પરિણામ પેટની પીડા પણ છે, એ વાત ધણા લોકો જાણતા નહિ હોય.

મેં કહ્યું:—“જે બે વહુઓ આવી છે તેને તો પેટપૂર ખાવાનું નથી, છતાં બીજા માણસો કંઈ વધારે છે. વિવાહ કરશે તો વહુ આવશે, તેને ખાવાનું આપવું પડશે, વળી તેને પણ બેચાર અઘ્યાં દુઘ્યાં ચશે તેને પણ ખાવાનું જોઈશે. હમણાંજ પૂરું થતું નથી છતાં તમે છોકરાનો વિવાહ કરશો ?”

રામધન સુરસે થઈ બોલ્યો:—“છોકરાના વિવાહ કોણ નથી કરતું ! જેને ખાવાનું મળે છે તે પણ દરે જે ને જેને ખાવાનું નથી મળતું તે પણ કરે છે.”

મેં કહ્યું:—“જેને ખાવાનું નથી મળતું તેણે છોકરાનો વિવાહ કરવો હિત છે ?”

રામધન બોલ્યો:—“આખા જગતમાં તો એમજ થાય છે.”

મેં કહ્યું:—“આખા જગતમાં નહિ રામધન ! કેવળ આપણા દેશમાંજ એવી ભૂખ નીતિ બીજા કોઈ દેશમાં નથી.”

રામધન બોલ્યો:—“જો આખા દેશના લોકો એમ કરે છે તો હું એમ કંઈ એમાં દોષ શો ?”

આવા ભૂખને શી રીતે સમજાવવો ? મેં કહ્યું:—“રામધન ! આખા દેશના લોકો જો ગળામાં ફાંસો ધાલી છવ કાઢી નાખે તો તું પણ એમ કરીશ ?”

રામધન પોત્તર કરી બોલ્યો:—“આપ શું બોલ્યા મહારાજ ! ગળામાં ફાંસો ધાલવો ને છોકરાને પરણાવવો એ શું સમાન છે ?”

મને પણ જરા ક્રોધ આવી ગયો એટલે હું બોલ્યો: “સમાન છે એમ કોણ કહે છે ? આવી રીતે છોકરાના વિવાહ કરવા કરતાં તો ગળામાં ફાંસો નાખવો એ ધણું સારું છે. પોતાના ગળામાં ફાંસો ન ધરાય તો છોકરાના ગળામાં ધાલવો.”

આટલું કહી લાઠી પરથી હટી હું ચાલ્યો આબો. ધરમાં આવી સુરસો દર ચર્તા હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે આમાં બિચારો રામધનનો વાંક શો છે ? બંગાળામાં આવા અનેક રામધનોજ હયાં છે. આ તો બિચારો હલકી નાતનો માણસ છે, વળી તે વિદ્યાહીન તેમજ બુદ્ધિહીન છે; પરંતુ જે લોકો વિદ્વાન અથવા તો સુશિક્ષિત હોવાનો દાવો રાખે છે તેઓ પણ રામધનથી બે ચંદા વધી જાય તેમ છે. ધરમાં ખાવાનું હો કે ન હો, પણ છોકરાનો વિવાહ તો પહેલો કરવો, કેવળ થોડી દાળ અને ખૂજ લાત ખાઈ ચૂકાં લાકડાં જેવાં શરીર ચર્ચા હોય-તાવ ને બરોળથી હેરાન થાય-તોપણ હલકો ખેતરાજ અવરાવવા માટે, ભૂખના ભાગીદાર થવા માટે કે તાવ અને બરોળનો ફેલાવો કરવા માટે ગાંઠના ફીપીઆ ખરચી પારકી છોડી પોતાના ધરમાં લાવવીજ લાવવી ! અનુબંધન-મમાં એને માટે એજ સુખ છે. “જે બંગાળી યંત્રને છોકરાનો વિવાહ ન કરી શકે તેનો તો જન્મજ દુષ્ટ છે” આમ તેઓ સમજે છે; પણ આટલો વિચાર કરવાની તેઓ જરૂર જોતા નથી કે બિચારો છોકરો વિવાહ પછી પોતાનાં સ્ત્રીછોકરાનું

ભરણુ પોપણુ કરી ચક્રો કે નહિ ? નિશાળ છોડતાં પહેલાં તો તે બિચારો એક નાની સરખી છોકરાંની પલટણુનો ખાપ થઈ બેસે છે ! બિચારો પરણેલો યુવક ભણવાનાં પોયાં બાંધી દઈ ઉમેદવારીમાં વળગે છે, હાથ જોડી ગમે તેને ખાચે હાથ નોકરી ! હાથ નોકરી ! કરતો ફરે છે. એક છોકરો જે પરિપક્વ ઉમરનો થઈ પોતાની કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરી જીવનક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે તો તે પોતાના જીવિતને સાર્થક પણું કરી શકે ! પરંતુ કર્તવ્યની દિશા નક્કી કર્યા પહેલાંજ તે આશા તો જતી રહે છે. ઉમેદવારીની પીડાથી, ચાકરી શોષવાની ચિંતાથી તે સંસારની ઉપાધિઓની જવાબારી તેનું શરીર અને મન બેમાઠળાં થઈ જાય છે. વિવાહ થયો, છોકરાં થયાં, હવે કર્તવ્યની દિશા નક્કી કરવાનો વખતજ ક્યાં રહ્યો ? આવે વખતે તો માત્ર એકજ રસ્તો ખુલ્લો હોય છે, ને તે રસ્તો ઉમેદવારીનોજ છે. આવા માણસોદ્ધાર કરી લોકોપકાર થવાની સલાવના નથી; કેમકે સ્ત્રીપુત્રાદિનું પોપણું કરવામાં તેને બીજો કુરસદનો સમયજ મળતો નથી. દેશહિન કરવાની તો એનામાં શક્તિજ રહેતી નથી. લખણું, ભણણું અને ધર્મચિંતન સાથે પણું એને ફરી સંબંધ રહેતો નથી. છોકરાંને જાનાં રાખવામાં અને અવરાવવામાંજ એનો સર્વ ગમય પૂરો થાય છે. જે રૂપિયા એ પેટ્રિયાર્કલ એમોસિએશનના ચાંદમાં દઈ ચકત તેનાથી તેને સ્ત્રીપુત્રનાં ધરણી કરાવવા પડે છે. આમ હોવા છતાં પણ આ જગાળી રામધન છોકરાના વિવાહ નાનપણમાં કરી ન શકે તો છોકરાનો સર્વનાશ અને પોતાનો પણ સર્વનાશ થયો મમજે છે ! “ છોકરો આવ્યો તો તેનો વિવાહ કરવોજ જોઈએ-હરેક માણસનો વિવાહ તો કરવોજ જોઈએ-અને છોકરાનો નાનપણમાં વિવાહ કરવો એજ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” એવો ભયંકર ભ્રમ જે દેશમાં ચારે તરફ ફેલાયેલો હોય તે દેશનું કલ્યાણ શી રીતે થઈ શકે ! જે દેશમાં માઆપો છોકરાંને તરવાનું શીખવવા પહેલાંજ સ્ત્રીશી શિક્ષા ગળે બાંધીને તેને દુસ્તર સંસાર સાગરમાં નાખી દે છે તે દેશની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? x

x આનો ભરણુ પોપણુ વગેરે પીડાની વાત થઈ, પરંતુ આવા બાળકોનોથી અપકવ વયે વીર્યહાનિ થવાથી આખી ઉમર માટે શરીરબળ અને મનોબળને જે ધક્કો પહેલે છે, એટલુંજ નહિ પણ એવાં નિર્બળ માતૃપિતાનાં સંતાનોની પરંપરા પણ નિર્બળ થતી ચાલે છે તેનાં નુકશાનો તો વળી એથી વધુ વિશેષ ખરાબ હોય છે.

સંગીત

સંગીત એટલે શું ? બધા જાણે છે કે સુરવાગા શબ્દોજ સંગીત છે, પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સુર એટલે શું ?

કોઇ પદાર્થ સાથે બીજો પદાર્થ અચડાવાથી શબ્દ ઉપજે છે, ને જે પદાર્થને આધાર લાગે છે તેનાં રજકણોમાં કંપ કે ધ્રુજરી ઉપજે છે. એ ધ્રુજરીને લીધે તેની આલુઆલુના વાતાવરણમાં પણ કંપ થાય છે. દૃષ્ટાંતતરીકે જેમ એક તળાવના સ્થિર જળમાં કોઇ વસ્તુ નાખીએ તો તેના જળમાં જેમ કુંડાળાં થાય છે તેમ અહીં વાતાવરણમાં થાય છે; અને વાતાવરણની લહરીઓ આરે તરફ ફેલાય છે. એ લહરીઓ કાનમાં પેસે છે. કાનમાં એક ગ્રીણી ચામડીનો પડદો છે. તેની સાથે વાયુની એ લહરીઓ અચડાય છે, પછી તેનું પડદાની સમીપના સ્નાયુમાં રહેલા માંસતંતુવડે મગજને જ્ઞાન થાય છે; અને એ રીતે આપણને અવાજનો અનુભવ થાય છે; એટલે કે શબ્દ સંભળાય છે.

આમ વાયુનું કંપનું એજ શબ્દમાનનું કારણ છે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ નક્કી કર્યું છે કે જે શબ્દ કરીને એક સેકન્ડમાં ૪૫૦૦૦ વાર વાયુનું કંપનું થાય ત્યાંસુધી આપણે તે અવાજ સાંભળી શકીએ છીએ; તેથી વધારે વાર વાયુકંપન થાય તો આપણે તે સાંભળી શકીએ નહિ. એક બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાએ નક્કી કર્યું છે કે દર સેકન્ડમાં ૧૪ થી ઓછી વાર વાયુનું કંપનું થાય તે શબ્દ પણ આપણે સાંભળી શકીએ નહિ. એ વાયુના કંપ વચ્ચેનો સમાન સમય એજ સુરનું કારણ છે. વાયુના બે વખતના કંપવાની અંદર જેટલો સમય લાગ્યો તેટલોજ સમય વારંવાર લાગે તો સુર પેદા થાય છે. આ વચગાળાના સમયનું નામ માત્રા છે. હવે સમજાયું હશે કે ગીતમાં જેમ તાલની સમાનતા છે તેમ અહીંનાં માત્રાની સમાનતા છે. સમાન માત્રાએ કંપ થતાં સુર પેદા થાય છે. જે અવાજમાં આવી સમાનતા નથી ત્યાં સુર પેદા થતો નથી; જે શબ્દમાં માત્રાની સમાનતા નથી તે “ બેસર્ફ ” કહેવાય છે; અર્થાત્ તે ઘોંઘાટમાત્ર છે. સુરજ સંગીતનો સાર છે.

એ સુરનું એકપણું કે બહુપણુંજ સંગીત છે. બહારની સૃષ્ટિમાં સંગીતની થી ક્રિયા છે તે અમે અત્યારલગીમાં કહ્યું; પરંતુ સંગીતથી અંતઃસૃષ્ટિમાં-મનમાં-શી ક્રિયા થાય છે ? અને શી રીતે સુખ ઉપજે છે ? તે હવે જતાવીએ છીએ.

સંસારમાં કોઇ પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ નથી. બધી વસ્તુઓમાં ઓછવત્તા પ્રમાણમાં ન્યૂનતા અથવા દોષ છે; પરંતુ દોષરહિત ઉત્તમતાની આપણે આપણા મનથી કલ્પના કરી શકીએ છીએ; અને એ કાલ્પનિક ચિત્તિની સ્થાપના કરીને તેનું પ્રતિબિંબ પણ સરજી શકીએ છીએ. દાખલાતરીકે

જોઈશું તો સંસારમાં કયાંય પણ નિર્દોષ સુંદર મનુષ્ય મળી શકતું નથી. જેટલાં મનુષ્યો જોઈએ છીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષ રહેલો હોય છેજ. આમ છતાં પણ તે તમામ દોષોનો ત્યાગ કરી આપણે માત્ર સુંદર ક્રાંતિનેજ મનમાં રાખીને એક નિર્દોષ મૂર્તિની કલ્પના કરીએ છીએ. કારીગર શિલ્પીઓ મનમાં આવી કલ્પના કરીને પત્થરની એક નિર્દોષ પ્રતિમા બંધે છે, અને કવિઓ સપ્તચિત્રની પ્રતિમા બંધી કરે છે. આ પ્રકારે ઉત્કર્ષની છેલ્લી સૃષ્ટિ તેજ કાવ્યનો ને ચિત્રનો ઉદ્દેશ છે.

જેમ બધી વસ્તુઓના ઉત્કર્ષની હદ છે તેમ સપ્તના ઉત્કર્ષની પણ હદ છે. આળોકની વાતો કાનને મીઠી લાગે છે. યુવતીઓનો કંઠધ્વનિ મનને મુગ્ધ કરે છે. કંઠની અધુરતા એજ વક્તાની વક્તૃતાનો સાર છે. વક્તાનું લાપથ્ય સાંભળતાં જેટલી મીઠાશ આવે છે તેટલું તે વાંચી જતાં મીઠું લાગતું નથી; કેમકે એમ વાંચી જવામાં સ્વરોચ્ચારણની મીઠાશ મળેલી હોતી નથી. જે વાત સાદી રીતે કહેવામાં કરી રસ આવતો નથી તેજ વાત કોઈ રસિકના મોંએ સાંભળતાં ભારે રસ પડે છે. આ પ્રકારથી ક્યારેક ક્યારેક તો એક સાધારણ વાત પણ એટલો શોક, એટલો આલ્સાદ ને એટલો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરે છે, કે એટલો તો યું પણ તેનો શર્તાશ પણ લાંબાં લાંબાં લાપણો ઉપગમી શકતાં નથી. આમ સાચી યાચ છે ? સ્વરના ઉચ્ચારણનોજ એ પ્રભાવ છે; પરંતુ એ સ્વરના ઉચ્ચારણનો પણ ઉત્કર્ષ છે. સાધારણ સ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ મનને ચંચલ બનાવે છે તો પછી ઉત્તમ સ્વરોચ્ચાર આલ્સાદકારક થાય એમાં નવાઈ શી ? સ્વરના ઉચ્ચારણનો સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ એજ સંગીત છે સ્વર એ મનોભાવનું ચિન્હ હોવાથી સંગીતદ્વારા તમામ પ્રા-રના માનસિક ભાવ પ્રકાશિત થાય છે.

ભક્તિ, પ્રેમ ને આલ્સાદ દર્શાવનાર સંગીત બધા સમયમાં, બધા દેશોમાં ને બધા લોકોમાં મવાય છે. માત્ર ખલપણ દર્શાવનારું સંગીત જણાતું નથી. જેમાં દ્રેષના ભાવો વ્યક્ત થતા હોય તેવા સપ્તે સંગીતમાં નથી. રજુરાઘમાં પણ સંગીત છે એ સત્ય છે; પરંતુ એ હિંસામાટે ઉત્તેજિત કરનારું અને માત્ર અંતરનો ઉત્સાહ વધારનારું છે. કલ્પનાવડે આપણે દ્રેષ, અલંકાર ઇત્યાદિ કુબ્ધ ભાવોનું વર્ણન ગીતમાં ઉતારવાને યત્ન કરીએ છીએ, પણ તે વર્ણન કેવળ કલ્પનામાંજ રહી જાય છે. સમગ્રગ્રામી વિના તે સમજી શકાતું નથી. આથી આવાં ગીતો સ્વાભાવિક નથી. જો કે શોક પ્રકટ કરવાવાળાં ગીતો છે; ને તે ગીતો અત્યંત મનોહર છે; પરંતુ શોક એ દૂર અથવા આસુરી ભાવ નથી, એ તો ભક્તિ ને પ્રેમવાચક ભાવ છે.

હવે રાગ અને રાગિણીસંબંધ કાંઈક કહેવું છે. જેમ તેત્રીસ દેવતામાંથી તેત્રીસ કરોડ દેવતા થયા છે, તેમ જ રાગ અને છત્રીસ રાગિણીમાંથી અંબુજ કલ્પનાને પ્રભાવે અનેક ઉપરાગ અને ઉપરાગિણીઓ તથા તેના પુત્ર અને પૌત્રોનો પરિવાર હિંદુ સંગીતમાં ગિરાજમાન થયો છે. એમાં એક મહાન રહસ્ય છે; ને તે એ કે

હિંદુઓની શુદ્ધિ આપાર કદપનાકુનહલથી પૂર્ણ છે ! તેઓ અર્થવાળા તમામ શબ્દોને મનુષ્યના જેવા બનાવી દે છે. પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ તથા પ્રાકૃતિક રાક્ષિઓને તેમણે દેવપદવી આપી દીધી છે. પૃથ્વી દેવી, વાયુ પણ દેવ, ને તેજ પ્રમાણે આકાશ, ધૃત, વરુણ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, એ તમામ દેવો છે. નદ અને નદીઓ પણ દેવ અને દેવીઓ છે. તમામ દેવદેવીઓ મનુષ્ય પેઠે શરીરધારી છે. તે તમામને સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર અને પૌત્રો વગેરેનો પરિવાર પણ દર્શાવેલો છે. તર્કદાર પહેલાં એમ થયું કે આ જગતને બનાવનાર કોઈ પણ છે, ને તે બ્રહ્મા છે; પણ વળી એમ પણ લાગ્યું કે ધડો, લૂગકું વગેરેને બનાવનારો જેમ કોઈ હાથપગવાળો મનુષ્ય છે તેમ જગતના બનાવનારને પણ શરીર તથા હાથપગ હોવાં જોઈએ ! વળી તે વિશેષ શક્તિમાન છે માટે તેને ચાર મોઢાં માન્યાં. વળી તેને માટે એક સ્ત્રીની પણ જરૂર લાગી; એટલે એક બ્રહ્માણી પણ માની. ઋષિઓ તેના પુત્રરૂપ થયા. હંસને તેણે વાહન પણ માન્યું, કેમકે તેના વિના તે આવગનવ શી રીતે કરી શકે ? બ્રહ્માના લોકમાં ગારી ને પાસખીઓ તો છે નહિ ! પરંતુ કેવળ આટલેથી જ કદપના કરનારાઓને સતોષ થયો નહિ. મનુષ્યો જેમ કામકોષાદિને વશ માય છે તેમ બ્રહ્માને પણ તેવા માન્યા, ને તેમને પણ વિષયવાસનાને વશ થઈ કન્યાની પાછળ દોડનારા ઠરાવ્યા !

આ જગતમાં જેવા અમુકેય પદાર્થોને. આકાશ, નક્ષત્ર, પહોડ નદી વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થોને; અગ્નિ, વાયુ વગેરે પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓને; કામાદિ માનસિક વૃત્તિઓને અને તમામને મૂર્તિવાળાં માન્યાં, સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવારવાળાં માન્યાં ને મનુષ્યના જેવા સ્વભાવવાળાં માન્યાં ત્યાં સ્વરસમૂહરૂપ રાગને વારંવાર પણ એવી કદપના થાય તેમાં નવાઈ શી ! એ રાગોને પણ સાક્ષર ગૃહસ્થ જ્ઞાનવામાં આવ્યા. રાગની સાથે રાગિણીઓની પણ કદપના ઉપજી. વળી એક રાગને માટે એકેક રાગિણી હોય એટલું જ બસ માન્યું નહિ. બંગાલી કુલીન બાલણ્યની પેઠે એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ માની; સમીતના રસિકોનો એટલેથી પણ સતોષ થયો નહિ. તેમણે તો રાગોને પૂરેપૂરા બાંધી બનાવી દીધા. એક એક રાગને છ છ રાગિણીઓ અને તેના ઉપરાંત ઉપરાગિણીઓ વળગાડી ! ઉપરાગિણીઓને માટે ઉપરાગોની પણ કદપના કરવામાં આવી. આમ રાગરાગિણી અને ઉપરાગ ઉપરાગિણી એ તમામના સુખને ગૃહસ્થધર્મ કદપાયો; તેને ત્યાં પુત્રપૌત્રાદિ પણ જન્મ્યાં !

પરંતુ આ કેવળ ગમ્મતનીજ વાત નથી. એ ગમ્મતની અંદર વિશેષ સાર પણ સમાયેલો છે. રાગરાગિણીના આધાર કદપનો કેવળ વિનોદજ છે એમ નથી. શબ્દરાક્તિને કોણ નથી બાંધવું ? એ તો હો બાંધે છે કે કોઈ ખાસ શબ્દ સાંભળતાં મનમાં કોઈ ખાસ ભાવની ઉત્પત્તિ થવા કરે છે, કોઈ દરમ વસ્તુને જોતાં પણ તે ભાવનો ઉદય થાય છે. ધારો કે આપણે રાને કોઈ પુત્રશોકે રાતી માતાના

રોદનનો અવાજ પડ્યો. રોનારને તો આપણે જોઈ પણ નથી, આપણે તો માત્ર તેના રોદનનો ધ્વનિજ સાંભળ્યો છે, અને માત્ર વેટલાથીજ આપણા હૃદયમાં શોકનો ઉદય થયો. હવે ફરી આપણે જ્યારે જ્યારે એવો રોવાનો અબ્દ સાંભળીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે, ને એ રીતે શોકનો ઉદય થશે.

હવે ધારો કે આપણે બીજા રથજે એક પુત્રશોકે આતુર થયેલી માતાને જોડેલી દીડી. તે રોતી નથી, પરંતુ તેનો ચહેજે જોવાથી આપણને એના મનની મહાપીડાનો અનુભવ થાય છે. એ સંતાપવડે મ્હાન થએલા મુખમંડળનો લાવ આપણા હૃદયમાં દહપણે ઊવાઈ ગયો. હવે જ્યારે જ્યારે એવો મલિન શોકાર્ત ચહેરો દેખીશું ત્યારે આપણને એ શોક યાદ આવશે ને હૃદયમાં એવા શોકનો ઉદય થશે.

આથી તે ધ્વનિ ને તે મુખમંડળનો લાવ, એ બંને આપણા મનમાં શોકના ચિન્હસ્વરૂપ છે. એ ધ્વનિથી એજ શોક યાદ આવશે. માનસ પ્રકૃતિના નિયમને અનુસરીને એનું એક બીજું પણ વિચિત્ર ફળ ઉપજે છે. રોદનનો ધ્વનિ ને મ્હાન મુખકાંતિ એ બંને શોકનાં ચિન્હો હોવાથી પરસ્પર એકબીજાનું સ્મરણ કરાવે છે. એ રોદનધ્વનિ સાંભળતાજ પેલો મ્હાન ચહેરો યાદ આવે છે, ને મ્હાન ચહેરો દેખતાં પેલો રોદનધ્વનિ સાંભરે છે. આ રીતે બંનેનું વારંવાર એકસાથે સ્મરણ થવાથી બંને એકબીજાની પ્રતિમા મને છે. એ શોકસૂચક ચહેરો પેલા શોક સૂચક ધ્વનિની સાકાર પ્રતિમારૂપે જણાય છે.

ધ્વનિ અને મૂર્તિનો આમ પરસ્પરસંબંધ હોવાથી પ્રાચીન આર્યોએ રાગરાગિણી ની સાકાર કલ્પના કરીને તેના ધ્યાનની પણ રચના કરેલી છે. એ ધ્યાનથી પ્રાચીન આર્યોની વિચિત્ર કવિત્વશક્તિ તથા કલ્પનાશક્તિનો આપણને પરિચય થાય છે. જેમ જેમ આપણે પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિનો વધારે વધારે હિંડા ઉતરી અભ્યાસ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેમની મહાનુભાવતા વધારે વધારે દેખાતાં આપણે વિસ્મિત થઈએ છીએ.

એક બે દૃષ્ટાંતો આપીએ. ટોડી રાગિણી તો મણા લોકોએ સાંભળી હશે. સહૃદય પુરુષો એ સાંભળીને જે એક અનિર્વચનીય ભાવમાં મગ્ન થાય છે તે સહેલાઈથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી. સાધારણરીતે જોને “આવેશ” કહીએ છીએ તે તો તેના અંશનો પણ અંશ છે. ધારો કે એની સાથે ભોગની અભિલાષા પણ મળેલી છે; પરંતુ એ ભોગની અભિલાષા નીચ પ્રવૃત્તિવાળી નહિ પણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિવાળી સમજવી. જે ભોગ પવિત્ર અને સુખદાયક છે, જે ભોગમાં બીજા માણસની જરૂર નથી, ને જે કેવળ આધ્યાત્મિક છે એ ભોગનીજ એ અભિલાષા સમજવી. એ ભોગની અભિલાષાને હદ નથી, તૃપ્તિ નથી, અટકાવ નથી તથા શાસન પણ નથી. ભોગ અને ભોગસુખની અભિલાષા એકરૂપ બની ગયાં છે. હવે પ્રાચીન લોકોએ આ ટોડી રાગિણીની મૂર્તિ આ રીતે કલ્પેલી છે. ટોડી રાગિણી એ પરમ-સુંદરી યુવતી છે. તે વસ્ત્રાલંકારે સજ્જેલી છે, પરંતુ વિરહિણી છે. અભિલાષા નિવૃત્ત

ન થવાને લીધે તેને વિરહિણી કહેલી છે. એ વિરહિણી સુંદરી વનવિહારિણી છે. તે વનમાં એકાંતમાં એકલી બેઠી છે ને મધપાનથી લિપ્ત નેવી દેખાય છે. તે પોતાના હાથમાં રહેલી વીણા વગાડીને ગાઈ રહી છે, તેનાં વચ્ચાબપણા પોતપોતાને રચાનેથી ખસી ગયેલાં છે, છતાં તેનું તેને લાન નથી. વનની મૃગલીએ તેની આગળ આવી મૌનપણે સ્થિર થઈ ઉભી છે !

આ ચિત્ર એટલું સુંદર છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ; પરંતુ સુંદરતા ઉપરાંત તેમાં એક અદ્ભુત યુક્તિ છે. એ ચિત્ર તે ટોડી રાગિણીની ચચાર્થ પ્રતિમા છે. ટોડી રાગિણી સાંભળતાં મનમાં જે લાવનો ઉદય થાય છે; તેજ લાવ આ પ્રતિમાને જોતાં પણ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે બીજી રાગરાગિણીનાં પણ પ્થાન છે. મુલતાની રાગિણી દીપક રાગની સ્ત્રી છે. એ ગૌરાંગી સુંદરી લાલ કપડાંથી સુશોભિત બની દીપક રાગની ખાસે બેઠેલી કહેલી છે. ભૈરવી રાગિણીને અનેક અક્ષરોએ સજ્જવેલી છતાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરાવેલાં છે. ઇત્યાદિ.

આ બધાં પ્થાનોના સંબંધમાં મતભેદ છે, એમાં શક નથી; પણ જમારે વિદ્યાનવેતાઓના વિદ્યાનના વિષયમાં પણ મતભેદ જોવાય છે, ત્યારે આ કાલ્પનિક વિષયમાં અનેક મુનિઓના લિન્ન લિન્ન મતો હોય એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. માત્ર નેમો મીચી, વિચારી, મનમાંથીજ રાગરાગિણીનાં સ્વરૂપોની ને અક્ષરોની સૃષ્ટિ થયેલી, એમાં મતભેદ થાય તો તેમાં આશ્ચર્યની વાત શી છે ? પરંતુ આટલું તો સૌએ સ્વીકારવું પડે છે કે અમુક કળદોહારા અમુક લાવનો ઉદય થાય છે, તાર્કિકો કહે છે કે :—કોમલ સ્વરવડે જેમ શોક સૂચવાય છે, તેમ પ્રેમ અને ઉન્માદ પણ સૂચવાય છે, આથી સ્વરવડે એકજ લાવની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે ક્યો લાવ પ્રાપ્ત થયો તે કેવળ સંસ્કારને આધીન છે. આપણી સંગીતવિદ્યામાં સ્વર પણ ધણા છે ને તેના ભેદ પણ ધણા છે; પરંતુ કેવળ શિક્ષા અને અભ્યાસથીજ તેના ભેદ સમજાય છે. સાધારણ અભ્યાસનેજ દાખલો લઈએ. સરણાદનો અવાજ સાંભળતાં બાળકો પ્રેમથી નાચે છે, બપ પાછંપનો અવાજ સાંભળી હાઈલેંડરો શરીરો ફલાવે છે અને ગરુડ સાંભળતાં હલકાં નિર્જળ મનનાં માણસો ધૂણે છે ! એ તમામ અભ્યાસનું જ ફળ છે. અભ્યાસને લીધે સુશિક્ષાના ફળરૂપે લાવસંચયની અધિકતા જન્મે છે; અને તેનો બારીકાથી અનુભવ કરી શકાય છે. જે ગાયન સાંભળતાં અભ્યાસરહિત મૂઢ લોકો હસે છે તેજ ગાયનથી સંસ્કારી લાવવાળા માણસને લાવનો ઉલારો આવી રાવું આવે છે.

આમ હોવાથી લોકની માન્યતા છે કે ‘ સુખનો અનુભવ કરાવનાર હોવાથી સંગીત મનુષ્યોને સ્વલાવસિદ્ધ છે ’ એ ધારણા લમજનક છે. દા, એટલું સાચું કે મારો અવાજ સૌને વહાલો લાગે છે. સ્વાણાવિકરીતે તાલનું જ્ઞાન સૌને થાય છે;

પરંતુ ઉચ્ચ પંક્તિના સંગીતનો અનુભવ કેળવણીવિના લઈ શકાનો નથી. જેને મહાવરો ન હોય તે જેમ કુંગળી કે લસણ ખાવા ઇચ્છતા નથી; તેમ અશિક્ષિત માણસ ઉચ્ચ પ્રતિનું સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ. આ બંને વાતો મહાવરાને આધીન છે. સંસ્કારરહિત લોકો રાગરાગણીથી પરિપૂર્ણ એવું ઉસ્તાદી સંગીત સાંભળવા ચહાશે નહિ; તેમજ બહુ અનુગ્રાસવાળું યૂરોપી સંગીત પણ હિન્દુસ્તાની-ઓને માટે અરણ્યરોદન બરાબર છે; પરંતુ એ બંને પ્રતિ અનાદરભાવ એ અસમ્બ-તાનું ચિન્હ છે. જેમ રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયો બાણુવા એ તમામ મનુષ્યોને ઉચિત છે; તેમ શરીરના આરોગ્યને માટે કસરત ને મનને રંજન કરવા માટે મનોમોહક સંગીતવિદ્યા શીખવી એ પણ લક્ષ માણસોનું કર્તવ્ય છે. અભ્યાસની બાબતોમાં સંગીત એ પ્રધાનપદ લોગવે છે. આપણા લોકો પોતાના ધરમાં યુવ અને યુવતીઓને સંગીતની શિક્ષા આપવી એ ખરાબ સમજે છે; એ અસમ્બ-તાનું ચિન્હ છે. સ્ત્રીઓ સંગીતનિપુણ થઈ હોય તો ધરમાં નિર્મળ આનંદની ગંગા વહેવા લાગે છે. સંગીત વિદ્યાનો આનંદ પ્રાપ્ત થતા મદ્યપાનાદિ અનેક દોષોથી શોષીતો અટકે છે. આપણા દેશમાં નિર્મળ આનંદના અભાવથીજ અનેક લોકો મદ્યપાનાદિ કરી ક્ષુદ્ર આનંદમાં ખેંચાયા છે, અને સંગીતના ગોખને લીધેજ ધણા લોકો વારાગનાને ત્યાં જઈ બગડ્યા છે, ને બગડે છે.

રનેહનો જુલમ

લોકોની માન્યતા એવી છે કે “ જે કેવળ શત્રુ છે અથવા તો જેઓ અમારા તરફ રનેહ, દયા અને અનુકૂળ ભાવનાળા નથી તેઓ અમારાપર જુલમ કરે છે; પણ તેમને એ વાત ધ્યાનમાં નથી આવતી કે તેના કરતાં પણ વધારે જુલમ તો એક બીજી જાતના લોકો તેમનાપર કરે છે. ” જેઓ રનેહ કરનારા છે તેઓજ જુલમ કરનારા છે. રનેહ કરવાથી જુલમ કરવાનો અધિકાર તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. જો હું તમારા પર રનેહ રાખું છું તો મારો મત તમારે માનવોજ પડશે, મારી વાત સાંભળવીજ પડશે ને મારો આગ્રહ કબૂલ કરવોજ પડશે. પછી લલે તેમાં તમારું હિત હો કે અહિત; પણ તમારે મારું કહ્યું કરેજ છૂટકા. આટલું તો સ્વીકારવુંજ પડશે કે જે રનેહ કરે છે તે જાણી જાણીને તમારા અહિતને માટે તમને આગ્રહ નહિ કરે; પણ ક્યું કાર્ય હિત ઉપભવનારું નિવડશે અને ક્યું કાર્ય અહિન ઉપભવનારું થશે, એનો નિર્ણય કઠણ છે. આ બાબતમાં તો બે માણસોનો મત પણ એક થવો કઠણ છે; માટે આવી બાબતમાં તો કાર્યનો કરનાર ને તેના ફળનો ભોગ-વનારજ એ વાતનો પૂર્ણ અધિકારી છે. તેણે પોતાના મતને અનુસરીને કાર્ય કરવું

ને તેનું જે ફળ આવે તે ભોગવવું. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ કામ કરાવવાનો હક્ક માત્ર રાજાનો છે. માત્ર રાજાજ એ હક્કનો અધિકારી છે, કારણ કે લોકોએ રાજાને સમાજનું હિત અહિત સમજનારો સમજીને રાજ્યાસનપર બેસાડેલો છે. “સારા નકારાનો વિચાર કરવામાં માત્ર રાજાજ શ્રાન્તિરહિત છે” એમ માનીનેજ લોકોએ રાજાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો દમન કરનાર નીચો છે; અને એવી સમજણપૂર્વક જે અધિકાર લોકોએ રાજાને આપ્યો છે તેટલી યોગ્યતાથી તે કાર્ય કરે તો તેનાથી કોઈના ઉપર જુલમ થવાનો પણ સંભવ નથી. આમ છતાં બધા વખતમાં ને બધી બાબતોમાં અમારી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવાનો અધિકાર તો રાજાનો પણ નથી. અમારા જે કામથી બીજા કોઈનું અહિત થવાનો સંભવ તેને લાગે તેજ કામને અટકાવવાનો તેને હક્ક છે, પરંતુ જે કામથી મારું પોતાનુંજ માત્ર અહિત થવાનું હોય તે કામ અટકાવવાનો તો કોઈને પણ હક્ક નથી. x માત્ર મારુંજ અહિત કે અનિષ્ટ હોય તે બાબતમાં જેમ મને અટકવાની સલાહ આપવાનો અનુબંધમાત્રનો હક્ક છે; તેમ રાજા પણ મને સલાહ આપી શકે; પરંતુ સલાહ ઉપરાંત મને મારી મરજી વિરુદ્ધ કામ કરતો અટકાવવાને કોઈને હક્ક નથી. સમાજના તમામ માણસોને એવો હક્ક છે કે તે પોતાનું હરેક કામ બીજાનું અહિત ન કરીને પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે કરી શકે, બીજાનું અનિષ્ટ કરવું એમાં સ્વેચ્છાચારીપણું કહેવાય; અને બીજાનું અનિષ્ટ થવું ન હોય ત્યાં તેને સ્વતંત્રતાનું નામ અપાય. જે માણસ અમારી સ્વતંત્રતામાં વિઘ્ન નાખે છે, ત્યાં કોઈ બીજાનું અહિત થવાનું નથી ત્યાં પણ અમારા મતની વિરુદ્ધ પોતાના મત પ્રમાણે અમને ચલાવે છે ત્યાં જુલમ છે. રાજા, સમાજ અને સ્નેહી એ ત્રણ આ પ્રકારના જુલમો કરી શકે છે.

રાજાના જુલમને અટકાવવાનો રસ્તો તો ધણું વર્ષો પહેલાંથી નીકળી ચૂકેલો છે. સમાજનો જુલમ અટકાવવા માટે પૂર્વકાળમાં કોઈ કોઈ પંડિતોએ શરૂ કરેલાં છે. આ વિષયમાં જોન રુડઅર્ટ મીલને બલ ને પંડિતાર્થ તેના માહાત્મ્યનો આપણને પરિચય કરાવે છે; પરંતુ સ્નેહનો જુલમ અટકાવવાને કદિ કોઈએ બલ કયો હોય એવી વાત આજલગી દીડી કે સાંલગી નથી. કવિઓ સર્વ તરફોને દર્શાવનારા ને અગાધ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ કશી વાત ઘેડતા નથી. તેમણે સ્નેહનો જુલમ પણ વર્ણવેલો છે. કેકેયીના જુલમથી દયશરે કરેલો રામનો વનવાસ, છૂતમાં આસકા કુષિષ્ટિરે પોતાના જામજો, પત્ની, માતા વગેરેને અપાવેલાં દુઃખો ઈત્યાદિ અનેક સ્થાનોમાં કવિઓએ સ્નેહના જુલમની વાતોનું—આ મહાન નીતિ (1)

x જે રાજાનો એવો પણ હક્ક સ્વીકારવામાં આવે તો રોજનો ઉપાય ન કરનારને તથા બાળપણમાં કે વૃદ્ધપણમાં વિવાહ કરનારને પણ રાજા સજા કરી શકે, પણ જે રાજાનો એવો હક્ક સ્વીકારવામાં ન આવે તો સતી ચતી અટકાવવાના હક્કનું સમર્થન થઈ શકશે નહિ.

તું પ્રતિપાદન કરેલું છે; પરંતુ કવિ લોકો નીતિવેત્તા હોતા નથી. નીતિવેત્તાઓએ પ્રકટરૂપે આ વિષયમાં ક્યાંય હાથ નાખ્યો નથી. જે કાઈ ધ્યાન લગાડીને લૌકિક વ્યવહારો ઉપર નજર નાખશે, તો આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરવાનું તેને અતિશય પ્રયોજન છે એમ સમજશે એમાં સંદેહ નથી; કેમકે સંસારમાં રનેહનો જુલમ કરનારા જુલમીઓ અનેક છે. પિતા-માતા, ભાઈ-મહેન, પતિ-પત્ની, પુત્ર-પુત્રી, સગાં-હુડુંબી, સુહૃદો-ચાકરો ઇ. જે જે રનેહ કરે છે તે તે જુલમ અને અનિષ્ટ કરે છે. તમે એમ આહતા હો કે સારાં લક્ષણોવાળી, સારાં આચરણોવાળી ને સારા કુળની કન્યા પસંદ કરીને તેની સાથે વિવાહ કરવો; પરંતુ તે પહેલાં તો તમારા પિતાએ તમને પૂછ્યા વિનાજ કોઈની કન્યાની સાથે તમારા વિવહની વાત ચોક્કસ કરી દીધી હોય છે. તમે કદિ વાલીપણની વચમાં હશો તો પિતાની આજ્ઞા માનવામાં સમતજ થશો; પણ કદિ તેમ નહિ હોય તો પણ તમારા પિતાના રનેહને લીધે તમારે જે વિવાહ કબૂલ કરવોજ પડશે. બીજો દાખલો લો. એક માણસ ગરીબ હાલતમાં છે, દૈવજોગે તેને પરદેશમાં કોઈ સારા પગારની નોકરી મળી મધ. હવે ત્યાં જઈ તેણે ગરીબોની પીડા દૂર કરવા ચત્ર કરવા માંડ્યો; પણ તેટલામાં તો તેની માતાએ 'રેલું' કરણું આરબી દીધું અને પુત્રને પરદેશમાં જતા અટકાવ્યો. માતાના રનેહને લીધે તેણે સદાને માટે ગરીબીની બેડી પગમાં પહેરી લીધી ! લાંબકે ભાઈઓની કમાણીનાં નાણાં નકામા નાલાયક ભાઈએ ખાઈ જાય છે, ને ખરચ કરી નષ્ટ કરી નાખે છે, એ પણ રનેહનોજ જુલમ. હિંદુ સંસારમાં એ જુલમ હમેશાં નજરે પડે છે. પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને વર્તન કરાવી જે જુલમ કરે છે તેનાં ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તેનો તો ધણેભાગે મૌને અનુભવ છે. સ્ત્રીઓના ઉપર સ્વામીના જુલમના સંબંધમાં વાસ્તવિકપણે અમારે કહેવું પડશે કે તે જુલમનો જેટલો ભાગ રનેહનો હોય છે તેના કરતાં મોટો ભાગ તો બાહ્યજનો (હાથ-ચાલાકોનો) હોય છે ! કેમકે 'ધોકે નાર પાધરી' એવીજ કેટલાક બાળક જુલિવાળાઓનો સમજ હોય છે !

ચિત્તાર કરતાં જણાય છે કે મનુષ્યજીવન જુલમથીજ ભરેલું છે, ને તે અનાદિ કાળથીજ છે એમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. પહેલાંના સમયમાં જ્યારે મનુષ્યજાતિ અણસુધરેલી હાલતમાં હતી ત્યારે બાહ્યજનો જુલમ હતો. અણસુધરેલી જાતિ હતી ત્યારે જે બળવાન હોય તે બીજાને પીડા આપતા. કાંઈક સુધારો થયો ને સમાજની તથા રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારે તે જુલમ બદલાઈ રાજાને જુલમ અને ધનિકોનો જુલમ એ રૂપે પરિણામ પામ્યો. એ જુલમ કે.ઈ સમાજમાંથી કદિ પણ દૂર થઈ શકતો નથી. બીજી અવસ્થામાં ધર્મનો જુલમ પણ બૂલવાનો નથી, જાતિ બંધોતાં જાતિનો જુલમ પણ ખરો; ને બધી અવસ્થામાં રનેહનો જુલમ તો ખડોજ છે. આ ચાર પ્રકારના જુલમો ગણ્યા ગણ્યા તેમાં રનેહનો જુલમ

બીજા જુલમો કરતાં ઓછા બળવાળો કે ઓછું અહિત કરવાવાળો છે એમ ધારવાનું નથી. બધાં કામોમાં ને બધા સમયમાં રહેલીના જેવું હાય નાખનાર બીજું કોઈજ હોતું નથી આથી અમે કહીએ છીએ કે રનેહનો જુલમ સૌથી વધારે હાનિકારક છે; બીજા તમામ જુલમોની હદ હોય છે અને તે અટકાવી શકાય છે, કેમકે બીજા જુલમોની સામે વિરોધ કરવો સહેલો છે. પ્રજા પીડનાર રાજાને પ્રજાએ ગાદીપરથી હટાડી મૂક્યાના અને તેના પ્રાણુ લીધાના દાખલા પણ મળી આવે છે. આમ રાજાનો જુલમ અટકાવાયો છે. જો સમાજના બધનમાં રહેતાં પીડા થતી હોય તો તે સમાજનો ત્યાગ કરીને તેના જુલમથી પણ છૂટકારો મેળવી શકાય છે. આ પ્રમાણે સમાજનો જુલમ પણ દૂર થઈ શકે છે, પરંતુ ધર્મ અને રનેહના જુલમથી છૂટકો થઈ શકતો નથી, કેમકે એની સામે યવાની પ્રવૃત્તિજ થતી નથી.

મનુષ્ય આ જુલમોને અધીન રહે છે તેનું કારણ મનુષ્યોની જરૂરીઆતોજ જણાય છે જડ વસ્તુઓને તાબામાં લીધા વિના મનુષ્યના જીવનનો નિર્વાહ ચાલતો નથી. આથી માણસને બાકુબળની આવશ્યકતા છે. બાકુબળ ઝાઝું એકદું કરવાને સમાજ સ્થાપવાની આવશ્યકતા છે. તેને લીધે સમાજનો જુલમ પણ ઉભો થાય છે. જેમ પરસ્પર સમાજના બધનમાં બંધાયા વિના મનુષ્ય પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકતો નથી, તેમ પરસ્પર રનેહમધ્યે બંધાયા વિના પણ મનુષ્યજીવનનો સારી રીતે નિર્વાહ આપી શકતો નથી. આથી જોટલું સમાજબધન અવશ્યનું તેટલુંજ કે તેથી પણ વધારે રનેહમધ્યે અવશ્યનું છે. આથી સમાજનો જુલમ હોવાના કારણથી માણસો સમાજને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. રનેહનો પણ જુલમ હોવા છતાં માણસો એહને તજવા યોગ્ય કે અનાદર કરવા યોગ્ય માનતાં નથી. જેમ માણસો બાકુબળના જુલમનો કે સમાજના જુલમનો ત્યાગ ન કરતાં ધર્મદ્વારા તેને શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે તેમ એહના જુલમનો પણ તેઓ ત્યાગ ન કરતાં તેને ધર્મદ્વારા શાંત કરવાનો શ્રમ કરે છે. ધર્મનો જુલમ પણ અવશ્ય કરીને છે; પણ તે જુલમ અટકાવવાને જો કોઈ બીજી શક્તિનો પ્રયોગ કરાશે તો જરૂર એ શક્તિનો પણ જુલમ તો આવવાનોજ; કેમકે જુલમની શક્તિ સ્વાભાવિક છે. જો ધર્મનો જુલમ શાંત કરવાવાળી કોઈ શક્તિ હોય તો તે વસ્તુ જ્ઞાન છે; પરંતુ જ્ઞાનનો પણ જુલમ છે; એનું દષ્ટાંત પરિણામવાદ અને અત્યક્ષવાદ છે. એ બંને વાંધેના વેગને લીધે હૃદયસાગરનો મોટો લાગ સૂટી રેતીના બેટ જેવો બની રહે છે. આથી આપણને એટલું તો મમત્ત્વ છે કે જ્ઞાનના જુલમની સામે મનુષ્ય કોઈ પણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા સમર્થ નથી

આથી એમ પણ કહી શકાય કે રનેહદ્વારાજ રનેહનો જુલમ શાંત કરી શકાય. આ વાત માગી છે, એનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ; પણ એ રનેહ જો સ્વાર્થ રહિત હોય તોજ એમ બની શકે છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યપ્રવૃત્તિજ એવી છે કે

સ્વાર્થ વગરનો સ્નેહ મળવો દુર્લભ છે. આ વાતનું ખરેખર તાત્પર્ય ન ગ્રહણ કરતાં મનમાં ને મનમાં એની સામે સંવાદ કરવા ધણા તત્પર થાય છે. તેઓ એમ કહે છે કે જે માતાએ સ્નેહવશ ખની પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવા ન દીધો, એ માતા શું સ્વાર્થી કહેવાય ? જે એ સ્વાર્થી હોત તો પુત્રને ધન કમાવા પરદેશ જવાને ના નજ કહેત; કેમકે કયી માતા પુત્રની કમાઈથી સુખ લેવું નથી ઇચ્છતી ? આથી આવા દર્શનસુખની ઇચ્છાવાળા સ્નેહને ધણા લોકો સ્વાર્થરહિત સ્નેહ માને છે; પરંતુ ખરું જોતાં આ વિચાર પણ વાસ્તવિક નથી. આ માતાનો સ્નેહ સ્વાર્થ-રહિત નથી. જે લોકો આ માતાના સ્નેહને સ્વાર્થરહિત કહે છે તેઓ ધનપરાયણતાનેજ સ્વાર્થ માને છે, અને તે સિવાયની બીજી લાલચોને સ્વાર્થતરીકે સમજી શકતા નથી. તેઓ સમજતા નથી કે ધનલાભ સિવાય પૃથ્વીપર બીજાં પણ સુખસાધનો છે અને એમાંના કેટલાંક સુખોની ઇચ્છા તો ધનની ઇચ્છા કરતાં પણ વધારે બલવાન છે. જે માતાએ ધનનો મોહ છોડીને પુત્રનું મોં જોવાની લાલસાને લીધે પુત્રને સદાને માટે ગરીબીમાં ફેંકી દીધો, અથવા પુત્રને પોતાની દસા સુધારવાની આવેલી તક હાથમાંથી ગુમાવવાની પણ પોતાનું સુખ તાક્યું, એ માતા ધનના સુખને ચાહતી નથી પણ પુત્રને સદા જોવાનું સુખ ચાહે છે. એ સુખ માતાનું પોતાનું છે, પુત્રનું નથી. માતાને જોવાથી જ પુત્રને સુખ થતું હોય તો તે જૂદી વાત છે, પણ તેમાં પુત્રની ઇચ્છા હોયી જોઇએ. અહીંયાં તો માતાએ એટલું ચાલું કે મારે નિત્ય પુત્રનું મોં જોવું. એની ઇચ્છાને લીધે એણે પુત્રને દરિદ્રતાના દુઃખવડે દુઃખી બનાવવાનું ચાલું, એટલે માતા સ્વાર્થ-પરાયણ છે; કેમકે એણે પોતાના સુખને માટે બીજાને દુઃખી કર્યો.

મનુષ્યના સ્નેહનો ધણા ભાગ આ રીતે સ્નેહી ને સ્નેહપાત્ર બંનેના ચિત્તને સુખદાયક થતો નથી; કેમકે તેમાં પશુચરિત્રની સ્વાર્થપરાયણતા રહેલી છે. ખરેખરો સ્નેહી સ્નેહપાત્રના સુખને માટેજ પોતાના સ્નેહસુખની અલિલાપા રાખે છે. આવો સ્નેહ તેજ સ્વાર્થરહિત સ્નેહ કહેવાય છે. સ્નેહનું વાસ્તવિક સુખ સ્નેહવાળા થવામાંજ છે; પણ જ્યારે સ્નેહવાળો માણસ પોતાના સુખની અલિલાપા કરે છે ત્યારે તેવા સ્નેહને-સાધારણ મનુષ્યના એ સ્નેહને-આપણે સ્વાર્થવૃત્તિનું નામ આપવું અયોગ્ય નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા સારજ કાંઈ મનુષ્યહૃદયમાં સ્નેહ રચાવવામાં આવેલો નથી, પરંતુ મનુષ્યનું ચરિત્ર હલુલગી એવી હિચ્ચ હદ લગી પહોંચેલું નહિ હોવાથી મનુષ્યોનો સ્નેહ હલુ લગી પણ જોવાજ રહ્યો છે. પણ જોવો એટલા માટે કે પશુ-એમાં પણ સંતાન પ્રતિનો સ્નેહ, દાનપલ સ્નેહ અને તે હિપરાત અન્ય પ્રકારનો પરસ્પર સ્નેહ પણ છે; અને તે મનુષ્યના સ્નેહ કરતાં લેણ પણ ઓછો નહિજ.

સ્નેહનું વ્યર્થ સ્વરૂપજ સ્વાર્થરહિતપણું છે. મનુષ્યહૃદયમાં જેટલી જેટલી વૃત્તિઓ છે તેમાં સ્નેહવૃત્તિ સૌથી પવિત્ર ને મંજળકારી છે; પણ તે સ્વાર્થરહિત હોય તોજ. જે માતાએ પુત્રના સુખને માટે પુત્રનું સુખ જોવાના સુખની લાલસાને ત્યાગ કર્યો,

તે સાતાજી વચ્ચે એકવાળી છે જે એકી પોતાના એકપાત્રના લક્ષાને માટે પોતાના એકગુપ્તના બોગને છોડી શકે તેનેજ માયો સ્નેહી મમજવો.

સાધારણ મનુષ્યનો સ્નેહ જ્યાં લગી આવો પવિત્ર બની શકે નહિ, ત્યાં લગી તેમના સ્નેહમાંથી સ્વાર્થપરાયણતાનું ક્લંક હર ચઢને સ્નેહનો પૂરેપૂરો વિદાસ થશે નહિ. જે ઠેકાણે સ્નેહ આવી રીતે વિશુદ્ધ થયો હશે અથવા જેના હૃદયમાં એવો વિશુદ્ધ સ્નેહ વસેલો હશે ત્યાંજ સ્નેહવડે સ્નેહના જીલ્મનો અટકાવ થઈ શકે અને થયો છે. એવા વિશુદ્ધ સ્નેહવાળા મનુષ્યો દુલ્લભ નથી; પરંતુ અમે આ નિબંધમાં એવાં મનુષ્યોની વાત કરવા ચાલુ નથી, કેમકે એવાં મનુષ્યો એવો સ્નેહનો જીલ્મ પણ કરતા નથી. અમે તો સ્નેહના જીલ્મની વાત કરવા ચાલુ છે. હવે કહેવાતું એ છે કે સ્નેહને ધર્મના અમલ નીચે રાખવાથીજ સ્નેહનો જીલ્મ અટકી શકે છે. સ્નેહના જીલ્મને અટકાવવાનો એ એટલજ ઉપાય છે. તો એ ધર્મ કેવો છે?

ધર્મની કે ઈર્ષ્ય તેવી વ્યાખ્યા કરે, પણ ધર્મ એક છે. જ્ઞાન બેજ મૂળ સૂત્રોમાં તમામ નીતિશાસ્ત્રો કહી શકાય. એમાંનું એક સૂત્ર પોતાસબધી છે ને બીજું પર-મબધી છે જે પોતાસબધી છે તેને આત્મસરકારનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિની રક્ષા ને ચિત્તનો વિદાસ, એ પહેલા સૂત્રનો હેતુ છે, બીજું સૂત્ર પરસબધી હોવાથી તેને યથાર્થ ધર્મનીતિનું મૂળ કહી શકાય છે. (૧) બીજાનું અનિષ્ટ ન કરવું; અને (૨) યથાશક્તિ બીજાનું હિત કરવું. એ મહાન વાક્યમાં જગત્ આખાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સાર સમાઈ જાય છે. તમામ ધર્મશાસ્ત્રોનું એજ મૂળ છે ને એજ ફળ છે. બીજા નીતિવાક્યો તમે ગમે તેટલાં બોલશો; પરંતુ તેનો આ એક વાક્યમાજ આદિ ને અત સમાઈ જશે આત્મસરકારનીતિનાં તમામ તરવોની સાથે આ મહાનીતિવાક્યનું એકય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરહિતનીતિ અને આત્મસરકારનીતિ એ બંને એકજ તરવની કિન્ન કિન્ન વ્યાખ્યાઓ છે પરો-પકારમાં પ્રદર્શિત કરવી અને બીજાનું અહિત કરતાં અટકવું; એજ તમામ નીતિશા-સ્ત્રોના ઉપદેશનો સાર્ગ છે.

આથીજ આ ધર્મનીતિના મૂળ સૂત્રોના આધાર લેતાં સ્નેહનો જીલ્મ અટ-કાવી શકાય છે. જ્યારે ઈર્ષ્ય સ્નેહ કરવાવાળો માણસ સ્નેહપાત્રના ઈર્ષ્ય કામમાં હાથ નાખવા તૈયાર થાય ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી રાખવો જોઈએ કે હું કેવળ મારા પોતાના સુખને માટે એમાં હાથ નાખીશ નહિ. મને પોતાને જેટલું દુઃખ સહન કરવું પડશે તે કરીશ, પરંતુ મારા સ્નેહપાત્રને ઈર્ષ્ય પણ અનિષ્ટ કાર્યમાં જોડીશ નહિ.

આ વાત માલિગવામાં બહુજ નાની અને માંદાગણુ લાગે છે, અને જૂની કહે-વત ફરી કહેવાતી હોય એમ જણાય છે; પરંતુ મમય આવતાં તે પ્રમાણે ચાલવું એ એટલું સહેલું નથી. હિંદુદરણુ લેવા માટે રામના વનવાસની વાતજ લખ્યે.

એટલે આ નિયમને આચારમાં મૂકવામાં કેટલી મુશ્કેલી છે તે વાત ધણી માણુ-
સોના સમજવામાં આવશે. ત્યાં કૈફી અને દશરથ બંને સ્નેહના જીવનમાં પ્રવૃત્ત
થયા છે. કૈફી દશરથ હિપર અને દશરથ રામના હિપર સ્નેહનો જીવન કરવા
તત્પર થયેલ છે. આમાં કૈફીનું કામ સ્વાર્થપરાયણતાવાળું અને નીચતાવાળું
જગતમાં દીર્ઘ કાળથી જાણીતું છે. કૈફીનું કામ સ્વાર્થવાળું ને નીચ છે એ
સત્ય છે, પણ તેના તરફ એટલાં બધાં કડવાં વચનોનો વરસાદ થાય છે તે
યોગ્ય નથી. કૈફીએ પોતાના દિલની કાઈ ચાચના કરી નહોતી; તેણે પોતાના
પુત્રનું દિલ ચાહ્યું હતું. એ વાત સાચી છે કે પુત્રના દિલમાં જ માતાનું દિલ છે;
પરંતુ એમાં સંદેહ નથી કે આપણા દેશનાં માતાપિતાઓ પોતાની માંતિના ગુસ્સાના
બળને લીધેજ પોતાના પુત્રને વિભાવત અભ્યાસ કરવાને જવા દેતાં નથી, તેનો
મુકાબલો કરતાં કૈફીનું કાર્ય સ્વાર્થરહિત છે.

એ વાતને જવા દો. કૈફીના ગુણદોષનો વિચાર કરવા માટે આપણે અત્યારે
એકા નથી, દશરથે સત્ય પાળવા માટે રામને વનમાં મોકલી લાસરતને રાજ્ય આપ્યું;
તેથી એને પોતાને પ્રાણાધિક પુત્રનો વિયોગ સ્વીકારવો પડ્યો ને પોતાના પ્રાણ
પણ ખોવા પડ્યા. આથી લાસરતવર્ષના ઇતિહાસનાં પાનાંમાં તેમનો યદ્ય હવાઈ
ગયો; પરંતુ ધર્મનીતિના વિચારથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દશરથે પોતાના પુત્રને
અધિકારથી-રાજ્યપદવીથી દૂર કર્યો ને વનવાસ આપી પોતાના મત્યનું પાલન કર્યું,
તો એમાં એમણે ઘેર અધર્મ પણ કર્યો છે.

અમે પૂછીએ છીએ કે સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) માત્ર પાળવા યોગ્યજ હોય છે ?
કોઈ ડુબવતી સતી મુશ્કેલીમાં આવી જતાં અથવા ઉડો વિચાર ન રહેતાં કોઈ
લંપટ પાસે પોતાના સતીત્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવાને વચને બંધાઈ ગઈ, તો શું એ
સત્ય (પ્રતિજ્ઞા) નું તેણે પાલન કરવા તત્પર થવું કે ? જો કોઈ માણસ
પોતાના મિત્રને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કાઈ કમના ભરમાર્યાથી કરે તો શું તેનું પણ
પાલન કરવું કે ? જો કોઈ ઘેર મહા પાપ કરવાને પ્રતિજ્ઞા લે તો શું તે પ્રતિજ્ઞા
પણ પાળવાયોગ્ય હોઈ શકે કે ?

ન્યા પ્રતિજ્ઞાનું ઉદ્ધંધન કરવાથી ધનાર અહિત કરતાં પ્રતિજ્ઞાને પાળવામાં
અધારે અહિત થવું હોય ત્યાં તેનું ઉદ્ધંધન કરવું કે પાલન કરવું ? ધણી એમ
કહેશે કે ત્યાં પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલનજ કરવું; કેમકે સત્ય એ નિયમધર્મ છે. અવ-
સ્થાએટલે પુણ્ય કાંઈ પાપ થઈ જતું નથી; પરંતુ જો આપ પુણ્ય અને પાપનો
આવો નિયમ કરશો કે ન્યા કાર્ય કરનારની મરજીમાં કીક લાગ્યું તે કર્તવ્ય છે ને
અકીક લાગ્યું તે અકર્તવ્ય છે, તો પછી જગતમાં પુણ્ય અને પાપ વચ્ચેનો બેદન
રહેશે નહિ. પછી તો લોકો પાપને પણ પુણ્યકર્મ માનીને ઘેરતર મહા પાપમાં
પ્રવૃત્ત થશે. અમે આ તત્ત્વનો વિચાર અહીં કરીશું નહિ; કેમકે પરિણામો દિન-

વાદના લખનારાઓએ તેનો નિર્ણય કરેલો છે, માટે સ્પૂલ વાર્તારૂપેજ તેનો ઉત્તર આપીશું.

ત્યાં આવી રીતે નિર્ણય કરવામાં મુઝવણ આવી પડે, ત્યાં ધર્મનીતિના ઉપર અમે જે જે મૂળ સૂત્રો દર્શાવે છે તે વડેજ પાપપુણ્યની પરીક્ષા કરવી.

“સત્યજ દમેશ્વાં પાળવા યોગ્ય છે ?” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા પહેલાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કે “સત્ય પાળવા યોગ્ય શામાટે છે ?” સત્ય-પાલનનું એક મૂળ ધર્મનીતિમાં છે અને એક મૂળ આત્મસંસ્કારનીતિમાં છે. આપણે આત્મસંસ્કારનીતિને ધર્મનીતિનો અંશ ગણેલો નથી; એટલે આપણે ધર્મનીતિનું મૂળજ જોઈએ. ધર્મનીતિનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે “જે વડે બીજનું અનિષ્ટ થાય તે અક્ષત્વ્ય છે.” સત્યનો ભંગ કરતાં બીજનું અનિષ્ટ થાય છે માટેજ સત્ય પાળવા યોગ્ય છે; પણ જ્યાં એવું બનતું હોય કે સત્યનું પાલન કરતાં બીજનું ધણજ અનિષ્ટ થતું હોય અને સત્યનો ભંગ કરતાં બીજનું અનિષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં સત્ય પાળવા યોગ્ય નથી. દશરથે સત્યનું પાલન કરતાં રામનું બહુજ અનિષ્ટ થયું, પણ સત્યનો ભંગ કર્યો હોત તો કૈકેયીનું તેવું કંઈ અનિષ્ટ થયું નહોત. કોઈ કહે કે દશરથ રાજનું દષ્ટાન્ત્ર લઈને પ્રજાસમાજ પણ સત્યનો ભંગ કરતાં શીખે; માટે પ્રજા વર્ગમાં એવું અનિષ્ટ આવરણ ન પ્રવર્તે તે સારૂજ દશરથને વચન પાલન કરવાની આવશ્યકતા હતી; તો તેને અમે કહીશું કે વિના વાકે રામને પોતાના અધિકારથી બંદ કરવાનો દાખલો જોતાં પ્રજામાં તેના કરતાં પણ વિશેષ અનિષ્ટ આવરણ પ્રવર્તવાનો સંભવ છે; કેમકે દશરથનું એ કામ તો રાક્ષસી કામ જેવું છે; ને પ્રજાવર્ગને એવો દાખલો પૂરો પાડવો એ તો વિશેષ હાનિકારક છે. આથી એમ લાગે છે કે આ રથજે દશરથે સત્યનું પાલન કર્યું એ એક મહાપાપજ કરેલું છે.*

અહીં દશરથ રાજ સ્વાર્થપરાયણતાથી રહિત નથી. સત્ય ભંગ કરવાથી જગતમાં એમનું ક્ષત્કે ગવાશે, એ બંદિજ એમણે રામને પોતાના અધિકારથી બંદ કરી વનવાસ આપેલો છે. આથી યશની રક્ષારૂપી સ્વાર્થને વશ થઈનેજ તેમણે રામનું અનિષ્ટ કરેલું છે. આ વાત સાચી છે કે એને ખાતર તેમણે પોતાના પ્રાણુની હાનિનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે, પરંતુ તેમને પ્રાણુ કરતાં પણ યશ વધારે વધાવો હતો તેથી પોતાના ઇષ્ટરૂપ તે યશનું રક્ષણ કરવારૂપ સ્વાર્થજ એમાં તેમણે સાધ્યો છે. સ્વાર્થપરાયણતાના આગ્રા દોષ સાથે જોડાઈને બીજનું અહિત કરવું તે ધોરતર પાપ છે.

સ્વાર્થરહિત પ્રેમની અને ધર્મની એકજ ગતિ અને એકજ પરિણામ છે. એ

* કેમકે પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય વરપીઢનમ્ । એજ સૂત્ર પુણ્ય અને પાપના નિર્ણયમાં મુખ્ય છે.

ખનેતું લક્ષ્ય ખીજનું કલ્યાણ છે. વસ્તુતઃ પ્રેમ અને ધર્મ એકજ વસ્તુ છે. બધા સંસાર જ્યારે પ્રેમનો વિષય ખને છે, ત્યારે એ પ્રેમજ ધર્મ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ જ્યાંલગી સાર્વજનિક પ્રેમના રૂપને ધારણ કરતો નથી ત્યાંલગી તે પૃથ્વી-તાને પામતો નથી; પરંતુ માણસોએ સ્નેહને ધર્મથી તોખો પાડી દીધેલ છે. આથી સ્નેહનો જુલમ રોકવા માટે ધર્મના અંકુશ નીચેજ સ્નેહનું શાસન જરૂરનું છે.

વાહુવલ અને વાણીવલ

સમાજનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે ઇતિહાસમાં બે જાતના ઉપાયો વર્ણવેલા છે. (૧) બાહુબળ અને (૨) વાણીબળ. એ બંને બળવિષે અમારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા પહેલાં સમાજનાં દુઃખોની ઉત્પત્તિવિષે કાંઈક બોધવું જરૂરનું છે.

મનુષ્યનાં દુઃખોનાં કારણ ત્રણ છે.

(૧) કેટલાંક દુઃખો જડવસ્તુઓના ગુણદોષથી ઉપજે છે. બાલ જગત્ કેટલાંક નિયમોના તાબામાં વર્તે છે. મનુષ્ય પણ એ બાલ જગત્નોજ એક ભાગ હોવાથી તે પણ એવા તમામ નિયમોને અધીન છે. નૈસર્ગિક (કુદરતી) નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતાં અને રોગાદિ ઉપજતાં તેને અનેક પ્રકારનાં શારીરિક ને માનસિક કષ્ટો થાય છે.

(૨) બાલ જગત્ની પેઠે આંતર જગત્ પણ અનેક મનુષ્યોનાં દુઃખનું કારણ છે. કેટલાંક માણસો ખીજની લક્ષ્મી કે સંપત્તિ જોઈને દુઃખી થાય છે, તો કેટલાંક તેનું જોઈને સુખી પણ થાય છે. કાંઈ ઈદ્રિયોનો સંયમ રાખવામાં સુખી દેખાય છે તો કાંઈને ઈદ્રિયોના સંયમમાં મદાન દુઃખ લાગે છે.

(૩) મનુષ્યનાં દુઃખોનું મૂળ સમાજ છે. મનુષ્ય સુખી થવા માટેજ સમાજમાં જોડાય છે. પરસ્પર સહાયતા મળવાથી સૌને ઘણું સુખ થશે એવા વિચારથી સર્વ માણસો સાથે નિવાસ કરે છે; એથી જો કે ધણે ભાગે ઉન્નતિ પણ થાય છે પરંતુ અનેક જાતનાં અમંગલ પણ તેથીજ થાય છે. દારિદ્ર્યનું દુઃખ એ પણ સામાજિક દુઃખ છે; જ્યાં સમાજ નથી ત્યાં દારિદ્ર્ય પણ નથી.

કેટલાંક સામાજિક દુઃખો માત્ર સમાજસંસ્થાપનાનાજ ફળરૂપ છે; જેમકે દારિદ્ર્ય; જેમ પ્રકાશ હોય ત્યાં * અંધકાર પણ તેની છાયારૂપે સાથે સાથે હોયજ હોય; તેમજ

* પ્રકાશ અને અંધકારની હિપચા સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ છે. એ સત્ય છે કે આપણે આપણા મનમાં એવા એક જગતની રૂપના કરી શકીએ કે જ્યાં પ્રકાશમાન સર્વ વિના ખીજું કશું હોયજ નહિ. માત્ર ત્યાં પ્રકાશજ હોય, અંધકાર નહિ. તેમ આપણે મનમાં એક એવા સમાજની પણ રૂપના કરી શકીએ કે જ્યાં માત્ર સુખજ હોય, દુઃખ નહિ; પરંતુ એવું જગત્ ને એવો સમાજ એ બંને કેવલ મનઃકલ્પિતજ હોય શકે; વાસ્તવિક નહિ.

ગરીબાઇ આદિ દુઃખો પણ સમાજ બંધાયો એટલે હોયજ હોય. એ તમામ સામાજિક દુઃખનો નાશ કરી પણ ચલાનો સંભવ નથી; પરંતુ કેટલાંક એવા સામાજિક દુઃખો કે જે સમાજના નિત્યકેળ જેવાં નથી હોતાં, તેનું નિવારણ થઈ શકે તેમ હોય છે; અને તેથી તેનો નાશ કરવો એ સામાજિક ઉન્નતિનો મોટો ધર્મ છે. સમાજનાં માણસો એવાં તમામ સામાજિક દુઃખોનો નાશ કરવાને ધણાં વધેથી મહેનત કરે છે. એ મહેનતનો પ્રતિદાસ એજ સભ્યતાના પ્રતિદાસનો પ્રધાન અંશ છે. સમાજનીતિ ને રાજનીતિ એ બંને પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રોનો માત્ર એજ એક ઉદ્દેશ છે.

એ બંને પ્રકારનાં સામાજિક દુઃખો હું કેટલાંક ઉદાહરણોવડે સમજાવવાની મહેનત કરીશ. સ્વાધીનતાનો નાશ, એ એક દુઃખ છે એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ સમાજમાં રહેતાં જરૂર સ્વાધીનતાનો કાંઈક નાશ તો સ્વીકારવોજ પડશે. હું સમાજમાં હું એટલે જેટલાં મનુષ્યો સમાજમાં છે તેને કાંઈક કાંઈક અધીન છું, અને સમાજના આક્રોશને વિશેષ રીતે આધીન છું. આથી સ્વાધીનતાની હાનિ એ પણ એક સામાજિક નિત્ય દુઃખ છે.

સ્વાધીનતા એક પરમ સુખ છે; ને તેનો નાશ એ પરમ દુઃખ છે. પરમેશ્વરે આપણને જે તમામ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ આપી છે, તેની સ્ફૂર્તિથીજ આપણને શારીરિક અને માનસિક સુખ મળે છે. એણે આપણને આપેલી આખો વડે જેવાથી આપણને આખોનું સુખ મળે છે. આખો મધ્યા છતાં આપણે હમેશાં તે બંધ કરી રાખીએ તો આખોના સંબંધમાં હમેશાં દુઃખીજ રહેવાય. જો હું ક્યાંક ક્યાંક ક્યારે ક્યારે આખો મીચી જવા માટે બંધારલો છું તો તેટલા અંશમાં આખોના સંબંધમાં હું દુઃખી હરું છું. મને શુદ્ધિ મળી છે, તો તે શુદ્ધિની સ્ફૂર્તિ રહે તેમાંજ માંડે સુખ છે; પરંતુ મને મારી શુદ્ધિનો વિકાસ કરવામાં અથવા મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવામાં જેટલો અટકાવ થાય છે, તેટલો શુદ્ધિના સંબંધમાં હું દુઃખી છું. સમાજમાં રહેતાં હું તમામ જેવા જેવી વસ્તુઓ જોઈ શકતો નથી; અને તમામ બાબતોમાં શુદ્ધિ ચલાવી શકતો નથી. મનુષ્યપર વાટકાપ કરીને હું વિજ્ઞાન મેળવી શકતો નથી અથવા રાજમહેલમાં પેસીને મારી જેવાની અભિલાષાને તૃપ્ત કરી શકતો નથી; એ વાતો સમાજમાટે લાભકારી હોવા છતાં પણ સ્વાધીનતાનો નિષેધ કરનારી છે. આથી એ પણ સામાજિક નિત્ય દુઃખ છે.

દારિદ્ર્યની વાત તો હું પહેલાંજ બોલી ગયો છું. અસામાજિક અવસ્થામાંજ કાર્ષ પણ દરિદ્ર નથી. વનના ફલમૂલ પત્તાદિ પેદાર્થો ઉદર નિર્વાહ માટે સૌને મળી શકે તેવા છે; તેમજ નદીનું જળ ને ઝાડોની છાયાનો ઉપભોગ પણ સૌ લઈ શકે તેમ છે. સરીરરક્ષાને માટે ખાન, પાન, ને રોડકાણની જેટલી જરૂર હોય તેથી વધારે ત્યાં કાર્ષ પડતું નથી, સંગ્રહ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા સમજતું નથી, ને યત્ન પણ કરતું નથી; ત્યાં એકને મુકાબલે બીજો ગરીબ હોય એમ હેઝ નહિ. આથી

સમગ્ર શકાય છે કે સામાજિક અવસ્થામાં દરિદ્ર નથી, દુઃખ, એ એકનો ખીજ સાથે મુકાબલો થતાજ ગણાય છે, ને એ મુકાબલો થવો એ સમાજમાં રહેવાનું નિત્યક્રમ રૂપ હોવાથી દરિદ્રતા એ સામાજિકતાથી ઉપજેલું નિત્ય દુઃખ છે.

આ બધા સામાજિકતાનાં ફળ હોઇને બ્યાલગી મનુષ્યો સમાજના રૂપે મળીને રહે ત્યાં લગી એ ફળો નિવારણ કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કેટલાક સામાજિક દુઃખો એવાં પણ છે કે જે અનિત્ય છે અને નિવારણ કરી શકાય તેવાં છે. આપણા દેશમાં અમુક ક્ષેત્રમાં બાલવિધવાઓ ફરી વિવાહ કરી શકતી નથી. તે સામાજિક રિવાજને લીધે ઉપજેલું સામાજિક દુઃખ છે; કુદરતી નથી. સમાજનો ધારો ફરે તો એ દુઃખ દૂર થઇ શકે તેવું છે. હિંદુસમાજ સિવાય અન્ય સમાજમાં એ દુઃખ નથી. સ્ત્રીઓ સંપત્તિની અધિકારિણી થઇ શકતી નથી, એ વિધાયતી સમાજનું એક સામાજિક દુઃખ છે. સમાજના વ્યવસ્થાપકોની કક્ષમતે એકઝ અપાટે તે નિવારણ થઇ શકે તેમ છે. અનેક સમાજમાં એ દુઃખ નથી. ભારતવર્ષના લેક્ષા સ્વદેશમાં રાજકાજના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પામી શકતા નથી એ પણ નિવારણ થઇ શકે તેવા સામાજિક દુઃખનું જ ઉદાહરણ છે.

જે સામાજિક દુઃખો અનિવાર્ય છે તેના નાશને માટે પણ મનુષ્યો યત્નવાન બનેલા છે. સામાજિક દરિદ્રતા નિવારવાને માટે જેઓ યત્ન કરે છે, તેઓ યુરોપમાં સોશિયલિસ્ટ, કમ્યુનિસ્ટ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. સ્વાધીનતાની સાથે સમાજને જે વિરોધ છે તેને ઓછો કરવા માટે મિલે “સ્વાધીનતા” (લીબર્ટી) નામક અપૂર્વ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે. ઘણાઓ એ ગ્રંથને ફેવકૃપાએ પ્રાપ્ત થયેલી વાણી જોવા માને છે. જે અનિવાર્ય છે તેનું નિવારણ થવું સંભવે નહિ; પરંતુ તે અનિવાર્ય દુઃખનું પ્રમાણ તો ઓછું કરી શકાય છેજ. મૃત્યુજનક રોગની પણ ચિકિત્સા હોય છે, ને તેથી દરદ કાંઈકે ઓછું પણ થાય છેજ, માટે જેઓ સામાજિક નિત્ય દુઃખોના નિવારણ માટે યત્ન કરે છે તેમનો પરિશ્રમ પણ નક્કરો માનવાનું કારણ નથી.

નિત્ય અને અપરિહાર્ય દુઃખોનો નાશ થવો સંભવે નહિ, પણ ખીજ સામાજિક દુઃખોનો ઉચ્છેદ સંભવિત હોઇને તે કાર્ય મનુષ્યથી બની શકે તેવું છે. એવાં દુઃખોના નિવારણ માટે જનસમૂહ સદા યત્નવાન રહે છે. મનુષ્યોનો ઇતિહાસ તે એ યત્નનાજ ઇતિહાસ છે.

પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે કે સામાજિક નિત્ય દુઃખો એ સમાજની રચાપનાનાજ અનિવાર્ય ફળ છે. સમાજ બધાંયો ત્યારથીજ તે ફળ તેની સાથે જોડાયેલા છે; પરંતુ ખીજાં દુઃખો ક્યાંથી આવ્યાં? એ દુઃખો સમાજનું અપરિહાર્ય ફળ ન હોવા છતાં પણ તે આવ્યાં ક્યાંથી? આ પ્રશ્નનો વિચાર એ દુઃખોના નિવારણ માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે.

એ દુઃખો સમાજના અત્યાચારથી ઉપજેલાં છે. પહેલાં અત્યાચારના સંબંધે

ચોક્કસ સમજાવવું જરૂરનું છે; નહિ તો અનેક વાચકો કહેશે કે વળી સમાજ ઉપર અત્યાચાર શો ને કોનો ? શક્તિનો અયોગ્ય ઉપયોગ એ અત્યાચાર કહેવાય. જુઓ ગુરવાકર્ષણ ધત્યાદિ કુદરતી શક્તિઓ નિયમિત રીતે ચાલે છે, અને તેમાં ક્યારે પણ વધવટ કે ફેરફાર થતો નથી. એવા નિયમો મૂળમાંથીજ રચાયા છે અને અતુલ-ધનીય હોય છે; પરંતુ જે શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં છે તેની એ રીતે સ્થિરતા નથી. મનુષ્યના હાથમાં શક્તિ આવતાં તે તેનો રીતસર ઉપયોગ પણ કરે અને ગેરરીતે પણ કરે. જેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય અને ખીનનું કષ્ટ અનિષ્ટ ન થાય તેને રીતસર ઉપયોગ-વિહિત પ્રયોગ કહીશું; પણ તેનાથી વધારે ઉપયોગ તે અવિહિત પ્રયોગ છે. દારૂની શક્તિના વિહિત પ્રયોગે શત્રુનો નાશ થાય છે ને અવિહિત પ્રયોગે તોપ ફાટી જાય છે. શક્તિનો આવો વધારા પડતો પ્રયોગ તેનુંજ નામ અત્યાચાર છે.

મનુષ્ય એ શક્તિને રહેવાનું સ્થળ અથવા આધાર છે, અને સમાજ એ મનુષ્યોનું સ્થળ અથવા આધાર છે, એટલે સમાજ પણ ધણી શક્તિનું એક જથ્થું બળ છે. એ એક જથ્થેના બળનો વિહિત પ્રયોગ થાય તો તેમાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ દે-દિન દિન સમાજની ઉન્નતિ છે; પણ અવિહિત પ્રયોગ થાય તો સમાજને હુન છે. સામાજિક શક્તિનો આવો અવિહિત પ્રયોગ તેનુંજ નામ સામાજિક અત્યાચાર છે.

પરંતુ વાત હલુલગી સ્પષ્ટ થઈ નહિ. સામાજિક અત્યાચાર એટલે શું તે સમજાવું; પરંતુ તે અત્યાચાર કરે કોણ ? અને કોના ઉપર અત્યાચાર કરે ? સમાજ એ મનુષ્યોનો સમૂહ છે. એ ભેગાં મળેલાં મનુષ્યો શું પોતે પોતાનાપર અત્યાચાર કરે ? અથવા પરસ્પર સહાય કરવાના હેતુથી જેમણે સમાજનું ધનોનો સ્વીકાર કર્યો તેઓજ શું પરસ્પર અત્યાચાર કરે ? છે તો તેમજ, - પણ હા 'એમજ' એમ પણ કહી શકાતું નથી. એટલું સ્પષ્ટતામાં રાખવાનું છે કે અત્યાચાર શક્તિનોજ થાય છે. જેના હાથમાં સામાજિક શક્તિ છે તેજ અત્યાચાર કરે છે. જેમ મહા વગેરે જડ પદાર્થોની ગુરવાકર્ષણશક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થયેલી છે, તેમ સમાજની પણ પ્રધાન શક્તિ એક કેંદ્રમાં એકઠી થયેલી છે. એ શક્તિનું નામ શાસનશક્તિ છે, ને તે એક કેંદ્રમાં-રાજા અથવા શાસન કરનારાઓમાં-રહેલી છે. સમાજની રક્ષાને માટે શાસકની આવશ્યકતા છે. બધાજ શાસનકર્તા બને તો અનિયમ થાય અને મતભેદ ઉપજી શાસન થવું અસંભવિત બને. તેથીજ હરેક સમાજમાં શાસનનું કામ એક અથવા એકથી વધારે વ્યક્તિઓને સોંપાયું હોય છે. તેઓ સમાજનીજ આપેલી શાસનશક્તિને ધારણ કરનારા છે. તેઓ સમાજનુંજ કેંદ્ર છે; છતાં તેઓ મનુષ્ય છે, અને મનુષ્યમાનમાં બ્રાંતિ ને સ્વમાન હોય છે. આથી બમવરા થઈને પણ તેઓ સમાજે આપેલી શક્તિનો સમાજની ઉપર અયોગ્ય પ્રયોગ કરે છે, અને આત્મમાનને કારણે પણ કદિ કદિ તેવો પ્રયોગ કરે છે.

ઉપરાંત રાષ્ટ્રાધી એક એવા સામાજિક અભ્યાસની પત્તો મળ્યો કે તે રાજ-પુરુષ છે, અને તેનાથી અભ્યાસ પામનાર તે સમાજનો બાકીનો અંશ છે; પરંતુ અસક્તિ આ પ્રકારના અભ્યાસી કેવળ રાજ અથવા રાજપુરુષજ નહોતા. લોક-મમાજ ઉપર જેવું શાસન ચાલતું હોય છે તેજ સંપ્રદાયોપર અભ્યાસ કરે છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણો રાજપુરુષ ગણાતા નહિ, તથાપિ પ્રધાનપણે શાસક અધિકાર ચલાવનાર) સમાજમાં તેઓજ હતા. આર્યોના સમાજને તેઓ ચલાવે તેમ તે સમાજ ચાલે. સમાજને તેઓ બેડીઓ પહેરાવે તો તેને પણ સમાજ અધિકાર સમજીને પહેરી લેતો. મધ્યકાળમાં યુરોપના ધર્મચાર્ય વર્ગ પણ એવોજ હતો. રાજપુરુષ ન હોવા છતાં પણ તે યુરોપીઅન સમાજનો શાસક હતો—ધાર અભ્યાસી હતો. પોપો યુરોપના રાજ નહોતા, માત્ર થોડી જમીનનાજ માલિક હતા. તેમ છતાં તેઓ આખા યુરોપના ઉપર ધાર અભ્યાસ કરી ગયેલા છે. ગ્રેગરી અને હુનોસેંટ, સિઓ અને આફ્રિકન યુરોપમાં જેટલો અભ્યાસ કરી ગયા છે, તેટલો અભ્યાસ તે બીજો ફિલિપ, ચાદમો લુઈ, આકમો દેવી ને પહેલો આર્સ પણ કરી શક્યા નથી.

કેવળ રાજપુરુષો કે ધર્મચાર્યોનેજ હોય દષ્ટ સકાય એમ નથી. વર્તમાન સમયમાં હંડકાંડના રાજ કે રાણી કેદ રીતનો અભ્યાસ કરવાને શક્તિવાન નથી. શામનશક્તિ આ સમયે એમના હાથમાં નહિ પણ વર્તમાનપત્રના એડીટરના હાથમાં હોવાથી એડીટરો અભ્યાસ કરનારા છે. જ્યાં સામાજિક શક્તિ એકત્ર હોય ત્યાંથીજ સામાજિક અભ્યાસ પણ થઈ શકે છે.

પરંતુ કેવળ સમાજના શાસનકર્તા ને બચરથાપકોજ અભ્યાસી હોય છે, એમ નથી. બીજી રીતનો સામાજિક અભ્યાસ પણ હોય છે. જે વિષયમાં રાજશાસનની સત્તા નથી, જે વિષયમાં ધર્મશાસનની સત્તા નથી તે જે વિષયમાં કાંઈ પ્રકારના શાસનની સત્તા નથી તે તમામ વિષયમાં સમાજ જાને મતે ચાલે છે? એવે રથને સમાજ ધણી લોકોના મતપર ચાલે છે. જે રથને બધા સમાજનો એક મત છે ત્યાં કાંઈ પણ ગડગડ નથી; તેમ કંઈ પણ અભ્યાસ પણ થતો નથી; પણ એવી રીત તમામ લોકોનો એકમત થવો બહુ દુર્લભ છે. સર્વ રથને મતભેદ સંભવે છે. મતભેદ યતાં ધણી લોકોના મત પ્રમાણે મર્વને ચાલવું પડે છે, અને એવી રીતે સિત્ર મતવાળો થોડો વર્ગ પોતાને બહુમતિ પ્રમાણે ચાલવું પડે તેને મહાન દુઃખ કે અભ્યાસ માને છે. તેમને ધણી લોકોના મત પ્રમાણે ચાલવુંજ પડે છે; નહિ તો સમાજનો મોટો ભાગ એ નાના ભાગને પોતાથી નોખા કરી દે છે, અથવા બીજી રીતે સામાજિક દંડ દષ્ટ પીડા પહેંચાડે છે. એ પણ એક ધારતર સામાજિક અભ્યાસ છે, કે જેને નાના વર્ગપર મોટા વર્ગના અભ્યાસના નામે

આપણા દેશના ધણી લોકોના મત એવો છે કે દિદુ વંશની ઉચ્ચ

જન્મે તે સ્ત્રી વિધવા થતાં તેનાથી પુનર્વિવાહ થાય નહિ. તેમજ કોઈ હિંદુ સંતાન-થી સમુદપાર જન્મ શકાય નહિ. થોડાનો મત એ છે કે વિધવાવિવાહ કર્તવ્ય છે. ને દેશાનુભૂતિ મારે ઈંગ્લાંડમાં, યૂરોપમાં કે અમેરિકામાં અવશ્યનું છે; પરંતુ જો એ અધ્યાશના લોકો પોતાના મત પ્રમાણે કામ કરે-વિધવાવિવાહ કરે કે ઈંગ્લાંડ જાય તો તેને બહુમતીવાળો સમાજ બહાર-નાતબહાર-કરી મૂકે. એ બહુ-મતીએ કરેલો થોડા મતવાળા ઉપરનો અત્યાચાર છે.

ઈંગ્લાંડનો મોટો ભાગ ઇસુખ્રિસ્તનો ભક્ત છે અને ઈશ્વરવાદી છે. તેથી ત્યાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો અથવા ઇશ્વરને ન માનનારો થોડો ભાગ છે તે હિંમત કરીને પોતાનો મત દર્શાવી શકતો નથી. જો દર્શાવે તો સમાજની વિવિધ પ્રકારની પીડામાં તે આવી પડે છે. મિલ મરણપૂર્વક પોતાની ભક્તિચત્તા પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નહોતો; ને તે પ્રસિદ્ધ ન કર્યો છતાં માત્ર સદેહ દર્શાવતાં તેને પાલ્-મેન્ટમાં દાખલ થતાં અનેક વિદ્વો આવી પડ્યાં છતાં, ને મૃત્યુ પછી પણ તેણે અનેક ગાળો ખાધી છે. આ પણ સામાજિક ધોર અત્યાચાર સમજવો.

આથી સામાજિક અત્યાચારીઓને જે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય. (૧) સમાજના શાસક અથવા વ્યવસ્થાપક, અને (૨) સમાજના અધિકારી લોક. આ બંનેના અત્યાચારથી સામાજિક દુઃખોની ઉત્પત્તિ થાય છે; ને તે સામાજિક દુઃખો સમાજની અવનતિનાં કારણ બને છે. આ દુઃખોનું નિવારણ કરવું એ અનુબંધનું આવશ્યક કર્તવ્ય હોય તે થઈ શકે તેમ છે. એ બધા અત્યાચારોનું નિવારણ ક્યા ક્યા ઉપાયો વડે થઈ શકે? એનાં જે ઉપાય છે. (૧) બાહ્યજન અને (૨) વાણીજન.

બાહ્યજન કોને કહે છે ને વાણીજન કોને કહે છે? તે પહેલાં સમજવાશે. તે પછી તેના પ્રયોગ સમજવાશે, તથા તેના બૂદ બૂદ ભેદ દર્શાવીને તેના મુકાબલો પણ કરી બતાવશે.

કોઈને એ સમજવવું પડે તેમ નથી કે જે બળથી વાધ હરણના બચ્ચાને મારી ખાઈ જાય છે, અને જે બળ નાદિર દિલ્લીમાં કતલ ચલાવી હતી એ બંને બાબતોમાં બાહ્યજન એક જ પ્રકારનું છે. હું લખતાં લખતાં જોઈ છું તો એક ગરીબી, માખીને પકડી આનંદે ખાય છે! સેસોરદ્રીસથી સિંકદર લગી જેઓએ સામાન્ય રચાપત કર્યો છે—સંસારમાં મોટા મોટા ખલીફા અને પાદશાહોમાંથી જેઓએ સામાજિક રચાપત સાચવ્યા છે; તેમનું બળ અને આ બૂખી ગરીબીનું બળ એક જ પ્રકારનું હોઈને તેનું નામ બાહ્યજન છે. મુલતાન મહમુદ સોમનાથનું મંદિર લંટીને લઈ ગયો અને આ કાળા મોવાળી બિલાડી ઉંદરને પકડી નાસી ગઈ, એ બંને ગરનીર છે—બંનેમાં બાહ્યજન છે. સોમનાથનું મંદિર લંટનાર મહમુદ અને માઈ કપડું કરડી ખાનાર ઉંદર એ બંનેમાં થઈ અંતર છે એ હું કમળ કઈ છું. વળી મહમુદના લાખો સિપાઈઓ અને એકલી બિલાડી એમાં પણ બહુ અંતર

છે. સંખ્યા અને શરીરમાં અંતર હોવા છતાં પણ પરાક્રમમાં બહુ અંતર દેખાતું નથી. સાગર પણ જળરૂપ છે અને ઝાકળનું દીપું પણ જળરૂપ છે. મહામુદ્તું પરાક્રમ અને એ બિલાડીનું પરાક્રમ એકજ રીતનું છે. બંને કામો બાહ્યબળના પરાક્રમ છે. પૃથ્વીના વીર પુરુષોને પણ ધન્ય ! અને તેમનાં મુશ્વગાન કરનારા ઇતિહાસ-લેખકોને પણ ધન્ય !

કોઈ કોઈ કહેશે કે માત્ર બાહ્યબળેજ કદિ કોઈ સામ્રાજ્ય સ્થપાતું નથી. માત્ર બાહ્યબળેજ પાણીપત કે સેડન છતાંયું નથી. કેવળ બાહ્યબળથીજ નેપોલિયન કે માર્શ્યાલ વીર નથી. હું કબૂલ કરું છું કે ક્રાંતિક કુશળતા-શુદ્ધિબળ-મન્યા વિના એકલા બાહ્યબળે કોઈ સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ એનું કુશળપણ માત્ર મનુષ્ય વીરોમાંજ હોય છે એમ નથી. શું આપ એમ સમજો છો કે ગરોળી વગરકુશળતાએ માખીને પકડી શકે છે ? અથવા વગરકુશળતાએ બિલાડી ઉંદર પકડે છે ? શુદ્ધિબળના સયોગવિના બાહ્યબળની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે, શુદ્ધિબળ વિના કોઈ પણ જાતના બળની સ્ફૂર્તિ નથી.

આથી સ્વીકારવું પડે છે કે જે બળથી મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીઓ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ કરે છે તે બાહ્યબળ છે. એને પશુબળ કહેવું ભ્રષ્ટ્ર છે; અને કાર્યસિદ્ધિના એ છેલ્લો ઉપાય છે. જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજી કોઈ રીતે થતી ન હોય તેની સિદ્ધિ બાહ્યબળે સત્વર થાય છે x એવી કોઈ ગાંઠ નથી કે જે છરીથી કપાય નહિ, ને એવી કોઈ પત્થર નથી કે જે ધા મારતાં લાગે નહિ. બાહ્યબળ એજ સંસારમાં સૌથી છેલ્લી ટાટ છે. બધી અપીલો પછી છેલ્લી અપીલ ત્યાંજ છે. પછી એના ઉપર બીજે કંઈ અપીલ નથી. બાહ્યબળ પશુનું બળ છે, પરંતુ મનુષ્ય પણ હજી લગી કોઈ કોઈ અંશમાં પશુજ હોવાથી બાહ્યબળ મનુષ્યને પ્રધાન આધારરૂપ છે.

પરંતુ પશુઓના બાહ્યબળમાં ને મનુષ્યોના બાહ્યબળમાં એક મહાન ભેદ છે. પશુઓ બાહ્યબળનો વ્યવહાર નિત્ય કરે છે, પરંતુ માણસોને બાહ્યબળનો ઉપયોગ નિત્ય કરવો પડતો નથી. એનાં બે હારણ છે. પહેલું કારણ અનેક પશુઓનો ઉદર ભરવાનો ઉપાય માત્ર બાહ્યબળ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે બાહ્યબળનો પ્રયોગ થયા સિવાય તેને એ પ્રયોગની સંભાવના પણ નથી, એટલે તે માત્ર બાહ્યબળનેજ વશ થાય છે. બે પશુઓ પણ મનુષ્યની પેઠે સમાજજન્ય થાય, તોજ તેઓ બાહ્યબળના પ્રયોગનું નિવારણ કરી શકે. તે વિના નિવારણ કરવાનો સંભવજ નથી.

x અંતર્બળ અથવા અધ્યાત્મબળ એ પશુબળ કરતાં ચરીઆતું છતાં હિંદની વર્તમાન દશામાં તે બળનો અભાવ હોવાને લીધેજ—“અસ્તમયો મવેત્સાધુઃ” ની પેઠે “હશે એનું કથું” એ ભોગવશે” ધ્રુ દિવસુદી નબળાઈને ઠાંકવાના બહાનાતરીકે વપરાય છે; અને તે ભેતાં બંકિમ બાણુ શરીરબળને અહિં પ્રાધાન્ય આપે છે તે પણ સાચું કરે છે.

એક પુસ્તકમાં (પંચતંત્રમાં) એવી વાત લખેલી છે કે એક જંગલમાં પશુઓએ જોયું કે સિંહ તેમાંના અનેક પશુઓને રોજ મારી ખાય છે, ત્યારે તેમણે સિંહ સાથે એવો નિયમ કર્યો કે:—“ તમારે હમેશાં પશુઓપર અત્યાચાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; તમારે વાસ્તે રોજ એક પશુ મોકલાવી આપીશું. ” અહિં પશુઓએ સમાજ-બદ્ધ થએલા મનુષ્યોના જેવું કામ કર્યું, ને સિંહવડે થયો હમેશના બાહુબળનો પ્રયોગ અટકાવ્યો. મનુષ્યો બુદ્ધિવડે સમજે છે કે કયા પ્રસંગે બાહુબળ આવી પડવાનો સંભવ છે ? ને સામાજિક બંધનદ્વારા શી રીતે તેનો અટકાવ થઈ શકશે ?

રાજમાત્ર બાહુબળજ રાજ છે, પરંતુ હમેશાં બાહુબળનો ઉપયોગ કરી પ્રજાને તેઓ પીડતા નથી, તેનું કારણ એ છે કે પ્રજા સમજે છે કે આ એક હજાર કે એક લાખ સિપાઈઓ રાજાને તાબે છે, એટલે જો રાજાની સામા થઈશું તો આપણો જરૂર નાશ થશે આમ બાહુબળના પ્રયોગનો સંભવ વિચારી પ્રજા રાજાની આજ્ઞા સામે થતી નથી, ને બાહુબળ પણ વપરાતું નથી; છતાં બાહુબળનું જો ફળ છે તે સિદ્ધ થાય છે. આ બાબુ લાખોની સેના જે રાજાને તાબે છે તેનું કારણ પણ પ્રજાનું ધન ને પ્રજાનોજ અનુગ્રહ છે. પ્રજાનું ધન જે રાજાના ખજાનામાં છે અને પ્રજાનો અનુગ્રહ જે રાજાને મળ્યો છે તેનું કારણ સમાજનો નિયમ છે. આથી આ જગતપર બાહુબળનો પ્રયોગ ન થવાનું મુખ્ય કારણ મનુષ્યોની દૂરદર્શિતા ને ગૌણ કારણ સમાજબંધન છે.

આ નિબંધમાં અમે ગૌણ કારણો છોડી દીધાં છે ને છોડી દેશું. સામાજિક અત્યાચાર જે જે બળે દૂર કરી શકાય તે વિચારવાનેજ અમે પ્રવૃત્ત છીએ. સમાજ-બંધન સ્વીકાર કરેલું ન હોય તો સામાજિક અત્યાચારનું હોવાપણું નથી. સમાજ-બંધનજ તમામ સામાજિક અત્યાચારનું નિત્ય કારણ છે, અને તેથી સુધારાવધારા માટે જરૂરનું લાગે તો તે કારણને છોડી પણ શકાય છે.

એમ સમજી શકાય છે કે—“આમ કરીશ તો મારાપર શાસનકર્તાના બાહુબળનો પ્રયોગ થશે ” એ માન્યતાજ બાહુબળનો પ્રયોગ અટકવાનું મૂળ કારણ છે; પરંતુ મનુષ્યની દૂરદર્શિતા સૌ વખતે એકસરખી રહેતી નથી—તે બધે વખતે બાહુબળનો ભય રાખતી નથી. સમાજમાં જેઓ ત્રીણી બુદ્ધિવાળા છે તેઓ સમજી શકે છે કે અમુક સંયોગોમાં બાહુબળનો પ્રયોગ થવાની સંભાવના છે, એટલે તેઓ બીજાને એ વાત સમજાવે છે. લોકો તે ઉપરથી બળીતા થઈ જાય છે કે જે અમે આ વખતે અમુક કર્તવ્ય નહિ કરીએ તો જરૂર અમારાપર બાહુબળનો પ્રયોગ થવાનો સંભવ છે. આમ અશુભ ફળના ભયની બાંકિ અવજે માર્ગે ચાલનાર લોકો સીધા રસ્તાપર ચાલે છે.

ન્યારે સમાજનો એક ભાગ બીજા ભાગને પીડે ત્યારે તે દુઃખ મટાડવાના બે રસ્તા છે, બાહુબળ અને વાણીજન. ન્યારે રાજા પ્રજાને પીડા કરતા સદજમાં

અટકે નહિ ત્યારે પ્રજા બાહ્યબળનો ઉપયોગ કરે છે. કદિ કદિ જો કોઈ રાજ્યને એમ સમજાવે કે તમે આ રીતે પીડા કરશો તો પ્રજા તરફથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ ચલાવે છે; તો રાજ્ય અત્યાચારથી અટકી પશુ બચે છે.

ઇંગ્લાંડનો રાજા પહેલો ચાર્લ્સ, પ્રજાના બાહ્યબળથી અધિકાર પામ્યો હતો એ વાત સૌ જાણે છે. તેનો પુત્ર બીજો જેમ્સ, પ્રજાનો બાહ્યબળનો ઉદ્યોગ જોતાં, દેશ છોડી નાસી ગયો હતો; પરંતુ એ રીતે બાહ્યબળના પ્રયોગનું પ્રયોજન સર્વ કદાચે ઘટતું નથી. બાહ્યબળનો લાભ જસ છે. પ્રતાપશાળી અંગ્રેજો જે બાબતમાં એમ સમજે છે કે “ આ કામમાં હાથ નાખતાં પ્રજા અસંતુષ્ટ થશે ” તે કામમાં હાથ નાખવાના નહિ. ૧૮૫૭-૫૮ ની સાલમાં તેઓને સમજાયું છે કે બાહ્યબળમાં દિલ્હીનો પ્રજાવર્ગ તેમના જેવો બળવાન નથી તોપણ પ્રજાની સાથે બાહ્યબળની પરીક્ષા કરવી મુખ્યકારક નથી. આથીજ બાહ્યબળના પ્રયોગની આશંકા લાગતાંજ તેઓ સ્વેચ્છિત માર્ગે ગતિ કરવાના નહિ.

આથી કેવળ લાવી (જીવિષ્યમાં ચલાવે સંભવ હોય તેવું) ખરાબ રીતે સમજાવી શકાવાથી બાહ્યબળનો પ્રયોગ કર્યા વિના પણ તેવું કામ સિદ્ધ થાય છે. એ સંમતિવવાની પ્રવૃત્તિ પણ બાહ્યબળના પ્રયોગની નિવૃત્તિ કરનારી એક શક્તિ-એક બળ-છે. એ પ્રવૃત્તિમાં વાણીવરોજ કામ કરવાનું હોવાથી આ સ્થળે તે વાણીબળને નામે ઓળખાવાય છે.

એ વાણીબળ અતિ આદર્યોગ્ય પદાર્થ છે. બાહ્યબળથી અનેક મતબ્બોનો સંહાર થાય છે, તેમ બીજાં પણ ધણાં અનિષ્ટ થાય છે; પરંતુ લોકોનું ટીકું પણ પડ્યા વિના તથા હથિયારનો ધા ધમા વિનાજ બાહ્યબળથી યનારું કામ વાણીબળ સિદ્ધ કરે છે; આથી વાણીબળ એટલે શું ? તેનું લક્ષણ, પ્રયોગ ને વિધાન શી રીતનાં હોય છે ? તે વિષે વિશેષ વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ અમારા દેશમાં આ સમયે એવી રીતના પ્રયોગની કાંઈ સંભાવના પણ નથી; તેમ તે કર્તવ્ય પણ નથી; જેથી સામાજિક અત્યાચારનિવારણ માટે વાણીબળની ઉન્નતિ જેમ બને તેમ કરવી એ પણ પ્રયોજન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે બાહ્યબળ કરતાં વાણીબળ સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છે. બાહ્યબળે તો આજલગી સંસારની કેવળ અધોગતિજ કરેલી છે. સમાજની જે કાંઈ ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળજ. સમાજનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, સાહિત્ય, વિદ્યાન, શિષ્ય દત્તાદિમાં જે જે ઉન્નતિ થઈ છે તે વાણીબળજ. જે વક્તા, જે કવિ, જે લેખક, જે દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક, નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, વ્યવસ્થાપકો વગેરે જણાય છે, તે તમામ વાણીબળવરોજ બળવાન છે.

આથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે બાહ્યબળનું નિવારણ થવું એજ કેવળ વાણીબળનું ફળ છે, અથવા તે માટેજ વાણીબળની ગોજના છે. માણસો કાંઈક કાંઈક પણ

ભાગનો ત્યાગ કરીને ઉન્નત દશામાં આવી હોતાં છે. અનેક વાર માણસો ભયનું કારણ ન હોય તોપણ સત્કર્મોના અનુદાનમાં જોડાય છે. જે સમગ્ર સમાજમાં કોઈવાર એકસાથે કોઈ બાબતના સારા અનુદાનની પ્રવૃત્તિ ઉપજે તો તે સત્કાર્ય અવરથ સિદ્ધ થાય છે. એવા સત્કાર્યમાં સાધારણ જનસમાજની પ્રવૃત્તિ સુઘ પુરોના ઉપદેશ વિના કદિ થતી નથી. સાધારણ મનુષ્યવર્ગ અગ્ર હોય છે, તેમને વિચારશીલ મનુષ્યો શિખામણ આપે છે, એ શિખામણ દેનારી ઉપદેશ-માળા જે યથાચોગ્ય ને બળવંત હોય તોજ તે સમાજના હૃદયમાં ઉતરે છે; ને જે સમાજના હૃદયમાં સળગડપણે ચોટી જાય છે, તેને સમાજ છોડે પણ નહિ; તે કામમાં તે જોડાયજ. ઉપદેશના વાણીબળે હલમલી રહેલો સમાજ ફેરવાતો જાય છે અને સમાજનું ધૃષ્ટ આ રીતે વાણીબળે જેતું સિદ્ધ થાય છે તેવું કદિ પણ બાહુબળે સિદ્ધ થતું નથી.

હુસા, ઇસા, શાક્યસિદ્ધ, શંકરાચાર્ય વગેરે મહાત્માઓએ માત્ર વાણીબળે પૃથ્વીનું જે હિત કર્યું છે, તેનો સોમો ભાગ પણ બાહુબળવાળાથી યથ શક્ય નથી. કોઈ પણ સમયે કોઈ સમાજમાં બાહુબળે હિત કર્યું નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. આત્મચરક્ષામાટે બાહુબળજ એક છે. અમેરિકાનો મહાન ઉન્નતિ કરનારો વીર વોશિંગ્ટન બાહુબળવાળો હતો. હોલ્ડાડ ને બેન્ટ્રાઅમનો મહાન ઉન્નતિ કરનાર વીર વિલિયમ બાહુબળવાળો હતો, અને ભારતવર્ષની આધુનિક દુર્ગતિનું કારણ બાહુબળનો અભાવ પણ છે; પરંતુ સાધારણ રીતે દેખી શકાય છે કે બાહુબળ કરતાં વાણીબળજ મોટે ભાગે જગતનું હિત સાધ્યું છે. બાહુબળ એ પશુનું બળ છે, વાણીબળ એ મનુષ્યનું બળ છે, પરંતુ ગમે તેમ બક્ષકાટ કરવો એનું નામજ કંઈ વાણીબળ નથી. વાણીમાં જે બળ જણાય છે, તેનેજ હું વાણીબળ કહું છું. વિચાર-શીલ મનુષ્યો વિચારવડે લોહિપકારક તરવો મનમાંથી પ્રકટ કરે અને તે તરવોને વક્તાઓ તથા લેખકો લોકોના હૃદયમાં ઝાપે, એ બંને બળના એકત્ર થવાનેજ હું વાણીબળ કહું છું.

ધણીવાર એ બંને રીતનું બળ એક માણસમાં પણ જોવાય છે, અને કયાંક કયાંક એ બંને બળો જૂદાં જૂદાં પણ હોય છે. એકત્ર હો કે જૂદાં જૂદાં હો; પરંતુ બંને બળોનું એકત્ર થતું તેનું નામજ વાણીબળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિ

હિંદુધર્મનો સાર ચિત્તશુદ્ધિ છે. આથી જે લોકો હિંદુધર્મ ઉપર વિશેષ અનુરાગી હોય અથવા જે લોકો હિંદુધર્મના સ્વાર્થ મર્મને સમજવાને ધૃષ્ટા રાખતા હોય

તેઓને હું આગ્રહ કરે છું કે તેમણે આ તત્ત્વપર વિશેષ ધ્યાન આપવું. ચિત્તશુદ્ધિના જેટલું ખીણું કાઢી તત્ત્વ હિંદુધર્મના મર્મમાં રહેલું જણાવું નથી. સાધારની ઉપાસના હોય કે નિરાધારની ઉપાસના હોય, એકેશ્વરવાદ હોય કે બહુ દેવોતું મંડન હોય, દ્વૈતવાદ હોય કે અદ્વૈતવાદ હોય, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ ગમે તે હોય; પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ પાસે એ બધાં ગૌણ છે. એ સર્વે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય તો સાર્થક છે, અને નહિ તો નિરર્થક છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તેને કોઈ ધર્મ લાભપ્રદ નથી; પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેને ખીણ કોઈ ધર્મનું પ્રયોજન નથી. ખરી રીતે જોઈએ તો ચિત્તશુદ્ધિ કેવળ હિંદુધર્મનો જ સાર છે એમ નથી, તે તમામ ધર્મોનો સાર છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ હિંદુધર્મનો સારાંશ છે, મુસલમાની ધર્મનો સારાંશ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો સારાંશ છે, અને દુનિયામાં પૃથ્વીપર ચાલતા તમામ ધર્મો તથા સમગ્રયોગનો સાર છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે તેજ શ્રેષ્ઠ હિંદુ, શ્રેષ્ઠ ખ્રિસ્તી, શ્રેષ્ઠ બૌદ્ધ, શ્રેષ્ઠ મુસલમાન અને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક છે; પરંતુ જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે કોઈપણ ધર્મમાં ધાર્મિક ગણાતો નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ એજ ધર્મ છે અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મમાં એની પ્રમુખતા છે. એટલે જેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી તે હિંદુજ નથી. બલે તે મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલી સંપૂર્ણ વિધિઓ પ્રમાણે કરે તેમ છતાં તે હિંદુ કહી શકાય નહિ.

એ ચિત્તશુદ્ધિ તે શું છે ? એ વાત એક બે લક્ષણોદ્વારા સમજાવવાને યત્ન કરીએ. ચિત્તશુદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ ઈન્દ્રિયમંથન છે. ઈન્દ્રિયસંયમનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે તમામ ઈન્દ્રિયોનો એકદમ વિશ્વસ કે ઉચ્છેદ કરવો; એનો અર્થ એટલોજ છે કે ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં લેવી. ઉદાહરણ તરીકે ઉદરભરિતાની વાત કરીએ. ઉદર ભરવાની વૃત્તિ એ એક જાતની ઈન્દ્રિયપરતા છે. હમે એ ઈન્દ્રિયના સંયમનો અર્થ એવો ન સમજવો કે કદિ ખાણું નહિ અને વાયુલક્ષણ કરીને ચલાવવું; અથવા ક્ષુદ્ર કે ખરાબ અન્નનું લક્ષણ કરવું. શરીરે પોષણ અને આરોગ્ય રક્ષણ માટે જેટલા અને જેવા આહારની જરૂર છે તે તો અવશ્ય લેવોજ, એથી ઈન્દ્રિયસંયમમાં કાંઈ દરકત થતી નથી. ઈન્દ્રિયસંયમ એ એવો કાંઈ વિષય પણ નથી. વિશેષમાં એમ પણ કહી શકાય કે જિતેન્દ્રિય માણસ આસક્તિરહિત થતાં સારાં સારાં ભોજનો લે તોપણ હનિ નથી.* તાત્પર્ય એજ છે કે વિષયમાં આસક્તિનો અભાવ એજ ઈન્દ્રિયસંયમ છે. આત્મરક્ષા કે ધર્મરક્ષા ગર્ભાત્ ઇન્દ્રિય નિયમની રક્ષા માટે જે ઈન્દ્રિયભોગ આવશ્યક છે તેના કરતાં વધારે જે ઈન્દ્રિયપરિત્યક્તિની અભિ-

* રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ । આત્મચર્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ (ગીતા અ. ૨ શ્લો. ૬૪) રાગદ્વેષથી રહિત આત્મા વશ એવી ઈન્દ્રિયોવડે વિષયોને આચરતો-વશ અંતઃકરણવાળો પુરુષ ચિત્તની રૂ' ચિત્તપ્રસાદને પામે છે.

લાપા કરે તેનાથી ઈદ્રિયસંયમ થઈ શકે નહિ, જે એવી અભિલાષા ન કરે તેજ નિતેદ્રિય છે. જેને ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિમાં સુખ નથી, લાલસા નથી, કેવળ ધર્મરક્ષા એજ લક્ષ્ય છે તેજ સંયતેદ્રિય છે.

એવાં અનેક માણસો દેખાય છે કે જેઓ ઉપરથી જોઇએ તો ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિથી તદ્દન વિમુખ જણાય છે; પરંતુ તેઓ મનની મસિનતા ધોષ શક્યા હોતાં નથી. લોકસંજ્ઞા માટે, આખર સંપાદન કરવા માટે, ઔદિક ઉન્નતિ માટે કે ધાર્મિક-પણાના ટોંગ માટે તેઓ નિતેદ્રિય મુખ્ય જેવું આચરણ રાખે છે; પરંતુ અંતઃકરણમાં ઈદ્રિયભોગની લાલસા બહુ પ્રબળપણે વસેલી હોય છે. જન્મથી મરણસગી તેઓ ભોગી થયા ન હોય તોપણ ઈદ્રિયસંયમથી તેઓ બહુ દૂર હોય છે. આવા ધર્મટોંગીઓમાં અને ઈદ્રિયપરાયણ રહેનારાઓમાં ધણાજ ચાડો ફેર છે. એ બંને પ્રકારનાં માણસો આ લોકના નરકના અગ્નિમાં સળગ્યા કરે છે. ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરો કે ન કરો પણ ઈદ્રિયસંયમ ત્યારેજ સિદ્ધ થશે કે જ્યારે બૂલે ચૂકે પણ મનમાં ઈદ્રિયપરિતૃપ્તિનો વિચાર આવશે નહિ; શરીરરક્ષા અથવા ધર્મરક્ષા માટે ઈદ્રિયોને કૃતકાર્ય કર્યા છતાં પણ તેને દુઃખજ સમજાઈ ખરું સુખ અનુભવાશે નહિ; એવું ન બને તો કઠોર યોગ અને કઠોર તપશ્ચર્યા સર્વે વૃથા છે.

પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષાએ ઈદ્રિયસંયમ પણ તુચ્છ વાત છે. ઈદ્રિયસંયમ કરતાં ચિત્તશુદ્ધિ અતિ કઠણ લક્ષણવાળી છે. ધણા લોકો એવા હોય છે કે જેઓ નિતેદ્રિય હોય પણ અનેક કારણોથી તેમનાં ચિત્ત શુદ્ધ હોતાં નથી. એમના મનમાં ઈદ્રિયસુખોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એવી એવી પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે, કે “હું સારો કહેવાઉં, મારું બધું સારુંજ કહેવાય, મને ધન મળે, મને આખર મળે, મને સંપત્તિ, ધન અને સૌભાગ્ય મળે, હું મોટો માણુમ થાઉં અને બીજા સૌ મારા કરતાં નાના રહે.” જેઓનાં અંતઃકરણોમાં આવી આવી વાસનાઓ હોય છે તેઓ હમેશાં એવીજ એટલા ને ઉલ્લોગમાં મંડ્યા રહે છે કે એવું કોઈ કામ નથી કે જે તેઓ ન કરે અને એવો કોઈ વિષય નથી કે જે છોડીને તે એમાં મન ન લગાડે. આવાં માણસો ઈદ્રિયાસક્ત માણસો કરતાં પણ અતિ દલકાં છે; તેમની પાસે તો ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ કોઈ વસ્તુજ નથી ! ઇશ્વરને માનતાં છતાં પણ એમને દિસાએ ઇશ્વર કાંઈજ નથી અને જગત્ છતાં પણ એના મનથી તે કાંઈજ નથી, કેવળ તેના પોતાના સિવાય અન્ય કશુંજ નથી ! આવી આત્મસંભાવના અને સ્વાર્થપરતા, ચિત્તશુદ્ધિમાં ઈદ્રિયાસક્તિ કરતાં પણ વધારે વિધ્નકાર છે. પરોપકારલાવ ઉપજ્યા વિના કદિ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. જ્યારે એમ સમજશે કે જેવો હું છું તેવોજ બીજો છે, જેમ હું મારા મુખને શોધું છું તેમ બીજો પણ પોતાના મુખને શોધેજ, જ્યારે પોતાનાથી બીજાને જુદો ન સમજે, જ્યારે પોતાના કરતાં પણ બીજાને વધારે આત્મીય ગણે, જ્યારે ધીરે ધીરે પોતાનું

પોતાપણું ભૂલી જઈ બીજાનેજ સર્વસ્વ સમજે, બ્યારે બીજામાં પોતાપણાને લીન કરી શકે અને બ્યારે તેના પોતાનો આત્મા વિશ્વવ્યાપક-સમગ્ર વિશ્વમય-બની જાય ત્યારેજ ખરી ચિત્તશુદ્ધિ થશે. જે એમ ન થાય તો લગાટી લગાવી, સંસાર છોડી, આંગણે આંગણે હરિને નામે લીધે માગી રખડવા કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થશે નહિ. બીજી તરફ જોઈશું તો હીરાજડિત આભૂષણો પહેરી, રાજસિંહા-સને બેઠેલા રાજા જે પોતાની એક રાંકડી રૈયતના દુઃખને પોતાનુંજ દુઃખ સમજે તો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ ગણવું જોઈએ. જે રાજા વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિને એક ગાય દહ ન શક્યો તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન ગણાય અને જે રાજાએ શરણે આવેલા હોલાને બદલે પોતાનું માંસ કાપીને બાળને દીધું તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું કહેવાય.

પરંતુ આની અપેક્ષાએ પણ ચિત્તશુદ્ધિના મોટા સાધનરૂપ અથવા લક્ષણરૂપ એક વસ્તુ છે, તે જાણવી જોઈએ. જે તમામ પ્રકારની શુદ્ધિને ઉપજાવનારી છે; જે પોતેજ શુદ્ધિરૂપ છે; જેની કૃપા, ધ્યાન અને અનુકંપા વિના શુદ્ધિ થતી નથી; જેમાં ગાઢ ભક્તિજન ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રધાન લક્ષણ છે; ઉદ્વિગ્નસંયમનું જળ અને પરા-ર્થપરતા પણ જેની મહત્તાના ચિંતન અને ગાઢ અનુરાગવડે સરળતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; એવી ઈશ્વરભક્તિજન ચિત્તશુદ્ધિનું સર્વોત્તમ સાધન અને સર્વ ધર્મનું મૂળ છે.

ચિત્તશુદ્ધિના પ્રથમ લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય હૃદયશાંતિ છે; ને બીજા લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય મનુષ્યોપ્રતિ પ્રીતિ-ભાવ છે. ત્રીજા લક્ષણ સંયમે જે કહ્યું છે તેનું સ્થૂલ તાત્પર્ય ઈશ્વરભક્તિ છે. આથી ચિત્તશુદ્ધિનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ કહીએ તો હૃદયમાં શાંતિ, મનુષ્યપ્રીતિ અને ઈશ્વરભક્તિ છે. હિંદુધર્મનો મર્મ એજ છે.

ભક્તિ, પ્રીતિ ને શાંતિના લક્ષણવાળી ચિત્તશુદ્ધિ હિંદુસામ્રાજ્યે જેવી રીતે સમજાવે છે, તેના દર્શનસ્વરૂપે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાંથી ભગવાન કૃષ્ણદેવનાં વચનો અહીં ઉતારીએ છીએ.

લક્ષ્મણં મક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હુદાહતમ્ ।

અદ્વૈતુક્ત્યવ્યવહિતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥૧૨॥

સાલોક્ય-સાર્થ-સામીપ્ય-સારુષ્યૈકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥૧૩॥

સ ઇવ મક્તિયોગાલ્પ આત્યન્તિક ઉદાહતઃ ।

યેનાતિવ્રજ્ય ત્રિગુણાન્ મદ્ભાવાયોપપચતે ॥૧૪॥

નિવેદિતેનાનિમિત્તેન સ્વધર્મેણ મહીયસા ।

ક્રિયાયોગેન શસ્ત્રેન નાતિર્હિસેણ નિત્યશઃ ॥૧૫॥

મદ્વિષ્ણ્વદર્શનસ્પર્શપૂજાસ્તુત્યમિવન્દનૈઃ ।

ભૂતેષુ મદ્ભાવનયા સત્યેનાસંગમેન ચ ॥૧૬॥

મહતાં ઘટુમાનેન લીનાનામનુકમ્પયા ।
 મૈત્ર્યા ચૈવાત્મતુલ્યેષુ યમેન નિયમેન ચ ॥૧૭॥
 આધ્યાત્મિકાનુશ્રવણાન્નામસંકીર્તનાચ મે ।
 આર્જવેનાર્યસંગેન નિરહંક્રિયયા તથા ॥૧૮॥
 મદ્ધર્મણો ગુણૈરેતૈઃ પરિસંશુદ્ધ આશયઃ ।
 પુરુષસ્ત્વજ્જસાઽભ્યેતિ શ્રુતમાત્રગુણં હિ મામ્ ॥૧૯॥
 યથા વાતરથો ઘ્રાણમાવૃદ્ધકે ગન્ધ આશ્રયાત ।
 एवं યોગરતં ચેત આત્માનમવિકારિ યત્ ॥ ૨૦॥
 અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિતઃ સદા ।
 તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિદમ્બનમ્ ॥૨૧॥
 યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ।
 હિત્વાઽર્ચાં ભજતે મૌલ્યાદ્ગસ્મન્યેય જુહોતિ સઃ ॥૨૨॥
 દ્વિપતઃ પરકાયે માં માનિનો ભિન્નદર્શિનઃ ।
 ભૂતેષુ ઘટ્વૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૩॥
 અહમુષાવચૈર્દ્રવ્યૈઃ ક્રિયયોત્પન્નયાઽનયે ।
 નૈવ તુષ્યેઽર્ચિતોઽર્ચાયાં ભૂતમામાવમાનિનઃ ॥૨૪॥
 અર્ચાદાવર્ચયેન્નાવદીશ્વરં માં સ્વકર્મકૃત્ ।
 યાવન્ન વેદ સ્વદ્દિ સર્વભૂતેષ્વવસ્થિતમ્ ॥૨૫॥
 આત્મનશ્ચ પરસ્યાપિ યઃ કરોત્યન્તરોદરમ્ ।
 તસ્ય મિન્નદદ્શો મૃત્યુર્વિદધે ભયમુલ્કયણમ્ ॥૨૬॥
 અથ માં સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્માનં કૃતાલયમ્ ।
 અર્હયેદ્દાનમાનાધ્યાં મૈત્ર્યાભિન્નેન ચક્ષુષા ॥૨૭॥

(ધીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કંધ ૨૧ અધ્યાય.)

ભાવાર્થ:—કપિદેવ પોતાની માતા દેવહૃતિને કહે છે કે, ભગવાનમાં સ્વાર્થ-
 ગહિત અને લેદલાવરહિત ભક્તિજનિર્ગુણ ભક્તિયોગત્વં લક્ષણ છે. (૧૨) મારા
 એવા ભક્તો મારી સેવા વિના મેં આપેલી સાલોક્ષ (મારી સાથે એક લોકમાં
 પામવું તે), સાર્થિ (મારા જેટલું ઐશ્વર્ય પામવું તે), મામીપ્ય (મારી પામે
 જેવું તે), સાદૃશ્ય (મારા જેવું રૂપ પામવું તે) અને એકાદ (સાયુજ્ય)
 વગેરેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની મુક્તિને મેળવવા ઇચ્છતા નથી. (૧૩) આજ
 આત્મતિક ભક્તિયોગ છે, કે જેવડે ત્રિગુણથી અતિશય મુક્ત થઈને ભક્ત મારા
 ભાવને પામે છે. આ પ્રકારના ભક્તિયોગના સાધનો અહીં કહ્યાં છે. (૧૪) નિમિ-
 ત્તુરહિત (નિષ્કામપણે) અને શ્રદ્ધાવડે સેવેલા સ્વધર્મથી, જેમાં અતિ દિ'મા
 ન દોષ એવા નિરંતરના નિષ્કામ ક્રિયાએ,અથી (૧૫) મારી શ્રુતિનાં દર્શન, ૨૫-

શૈવ, પૂજા, સ્તુતિ, અભિવંદન, બૂતોમાં મારી લાવનાથી, સત્પથી અને અસંગથી (૧૬) મોટા પુરુષોને બહુ માન આપવાથી, દીનજનો ઉપર દયાથી, સમાન પુરુષો સાથે મૈત્રી રાખવાથી, યમથી અને નિયમથી (૧૭) મારું અધ્યાત્મગાન શ્રવણ કરવાથી મારા નામના સંકીર્તનથી, આર્જવથી, આર્યોના સંગથી તથા નિરહંકારીપણથી (૧૮) મારા ધર્મના આ ગુણોને ધારણ કરવાથી જેને ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હોય છે તે પુરુષ મારા ગુણોનું શ્રવણ કરતાંજ અનાયાસે મને પામે છે. (૧૯) જેમ વાયુવડે ગધ વગરશ્રમે એની મેળેજ નાકવગી પહોંચી જાય છે, તેમ ભકિત-યોગવડે શુદ્ધચિત્ત થયેલો ભકત વગરશ્રમે પરમાત્માને પામે છે. (૨૦) હું આત્મા-રૂપે સદા તમામ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું તેની ખવડા કરીને મૂઠ મનુષ્યો વૃથા ખાઈ બચાવેલા શ્રમ લે છે. (૨૧) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મારૂપ હું ધર્મરતી એવા છાડીને એવી અર્થા કરે છે તે રાખમાંજ હોમ કરે છે. (૨૨) ખીનઓના શરીરોમાં પણ હુંજ રહેલો છતાં તે શરીરોમાં મારો દેવ કરવાવાળો, અભિમાની, બેદલાવે જેનારો અને પ્રાણીઓ ઉપર વેર બાંધનારો પુરુષ મનની શાંતિ મેળવી શકતો નથી (૨૩) હે નિષ્પાપ ! જે બ્યક્તિ પ્રાણીઓ સાથે વેર રાખે છે તે અનેક આમત્રીઓથી અને ક્રિષાઓથી પૂજા કરે તોપણ હું તેના પર સંતુષ્ટ થતો નથી. (૨૪) પોતાનું કાર્ય કરનાર પુરુષ ત્યાંલગીજ મારી પૂજા અર્થા કરે કે ન્યાંલગી તેને પોતાના હૃદયમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી કે સર્વ પ્રાણીઓમાં હું ભગવાનજ રહેલો છું. (૨૫) પોતાનામાં અને ખીનમાં જે કષ્ટ જરા પણ બેદલાવના કરે છે તે બેદલાવ રાખનાર પુરુષને હું મૃત્યુરૂપે ઘોર ભય ઉપજાવું છું. (૨૬) માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ મને સૌ પ્રાણીઓનો અંતર્યામી અને મૈ પ્રાણીઓમાં ગહેલો જણીને દાન, માન, મૈત્રી અને સમદષ્ટિ રાખવારૂપે મારી પૂજા કરે. (૨૭)

ચિત્તશુદ્ધિસંબધે તમામ હિંદુશાસ્ત્રોમાંથી આવા પ્રકારના અનેક વચનો ઉનારી શકાય તેમ છે, પણ એમ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. હિંદુઓએ એટલું સ્મરણ રાખવું કે ચિત્તશુદ્ધિ વિના પ્રતિમાપૂજામાં વિગેષ લાલ નથી. ચિત્તશુદ્ધિ થવા પછીની અવસ્થામાં પ્રતિમાપૂજા એ તો વિડંબનામાત્ર છે.

એ ચિત્તશુદ્ધિ મનુષ્યોની તમામ સદ્વૃત્તિઓની ખીલવણી, પરિણતિ અને મેળવણીનું ફળ છે. ભકિત ને પ્રીતિ એ તો માત્ર કામ કરનારી વૃત્તિઓ છે. માત્ર એ વૃત્તિઓની ખીલવણીથીજ સપૂર્ણ ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિની ખીલવણી વિના ધર્મના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહિ; ને ચિત્તરંજની વૃત્તિઓની ખીલવણી વિના ધર્મનું માહાત્મ્ય તથા મૈદર્શનું સ્વરૂપ જાણી શકાય નહિ; કે ચિત્તશુદ્ધિના તમામ રસ્તા સ્વચ્છ કરી શકાય નહિ. વળી શારીરિક વૃત્તિઓની યોગ્ય ખીલવણી થયા વિના ધર્મે અનુમોદન કરેલા કામો કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલી શક્તિ આવે નહિ, ને હૃદય પણ શાંતિ મેળવે નહિ. આથીજ તમામ સદ્વૃત્તિઓની

સારી રીતની ખીલવણી અને બંધબેસતી આવે એવી મેળવણીનું કૃણ તે ચિત્તશુદ્ધિ છે.

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ૐ

ચંદ્રલોક

આપણા ભારતવર્ષના સાહિત્યમાં ચંદ્રદેવે ધણી કામ કર્યાં છે. વર્ણુનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેનો ઉપયોગ થયો છે. ઉપમામાં, સંયોગમાં, વિયોગમાં અને અલંકારોમાં તેને કવિઓએ પુષ્કળ વાપર્યો છે. ‘ચંદ્રવદન,’ ‘ચંદ્રરશ્મિ,’ ‘ચંદ્રકરલેખા,’ ઇત્યાદિ વર્ણુનો સાધારણ રીતે તમામ લેખકો કરે છે. કાંઈ ઠેકાણે કાન્તાના સંકંધ ઉપર ચંદ્રને મૂકવામાં આવેલ છે, તો ક્યાંક નખ સાથે પણ ચંદ્રને અથડાવવામાં આવેલ છે ! ‘સુધાકર’ ‘હિમકર’ ‘કરનિકર’ તેમજ ‘મૃગાંક’ ‘શર્ણાંક’ ‘કલ્પક’ વગેરે અનુપ્રાસો આપણાં બાળકોનાં મનને મુગ્ધ બનાવે છે; પરંતુ આ વીસમી સદીમાં સાહિત્યકુળમાં જ માત્ર રમતગમત કરીને ચંદ્રનો છૂટકો ચલાવો નથી. વિજ્ઞાન રાક્ષસ બધા રસ્તા બંધ કરીને ઉભો છે, ને તે અત્યારે આ લેખમાં ચંદ્રને પકડે છે. ચંદ્રે સાહિત્ય—વૃંદાવનમાં આજ્ઞાસભી પુષ્કળ વિહાર કર્યો છે, પરંતુ અત્યારે તેના કુંજદારમાં અદ્ધર કોકો રથ લઈ ઉભેલ છે. ચંદ્રદેવ ! વિજ્ઞાનમયુગમાં આભો, તમારે હવે કંસવધ કરવાનો છે.

અભિમન્યુના મરણના શોકમાં ન્યારે સુભદ્રા અને અર્જુન ધણી ઉદાસ બન્યાં ત્યારે તેમને સમજાવવા માટે કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે “અભિમન્યુએ તો ચંદ્રલોકમાં ગમન કરેલું છે.” આપણે પણ ન્યારે સ્થામ ગગનસમુદ્રમાં ચંદ્રેષી રૂપેરી બેઠ નિહાળીએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે એ રૂપેરી લોકમાં, રૂપેરી વર્ણુનાં મનુષ્યો, રૂપાનાં પાત્રોમાં, રૂપેરી રંગનાં પકવાનો આરોગતાં હશે. સ્થૃતિક જેવા રસતું પાન કરતાં હશે; તેમજ રૂપેરી રંગની સુંદર શય્યામાં શયન કરીને સ્વપ્નરહિત નિદ્રા લેતાં હશે ! પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કહે છે કે તેવું ત્યાં કશુંજ નથી. એ જ્વલંત લોકમાં કાંઈ જતુંજ નથી. એ ચંદ્રપ્રદેશ તો માત્ર શુષ્ક મરુભૂમિ જેવો છે. આ વિષયમાં અમે કંઈક લખીશું.

નિશાળાઆએ નિશાળમાં લણે છે કે ‘ચંદ્ર એ ઉપગ્રહ છે.’ પરંતુ ‘ઉપગ્રહ’

* આપણી ગુર્જર ગિરામાં તો કેટલાક કવિઓએ ચંદ્રમાની નરન્નતિ રદ કરી તેને નારીન્નતિ આપેલી છે. એક કવિએ તો તેને એક ‘કન્યકા’ કહી આકાશમાં સોનારૂપનાં કૂહાં વીણતી, હોડાપર ચડી આકાશસરોવરમાં ખેલ કરતી, નીચેના સમુદ્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી અને મસ્તીખોરા મેઘની સાથે રમત રમતી ચીતરી છે.

(જુઓ ન. બો. કૃત ચંદ્ર નામનું કાવ્ય.)

કહેવાથી સૂર્યમંડળ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ સમજી શકાતો નથી. પૃથ્વી અને ચંદ્ર એ બંને પરસ્પર સંબંધવાળા ગ્રહો છે. બંને એકસાથે સંપીત-એક રસ્તે સૂર્યને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેઓ બંને એકબીજાના ગુરુત્વાકર્ષણને 'અધીન' છે; પરંતુ પૃથ્વી ચંદ્રના કરતાં વિસ્તારમાં ૮૧ ગણી મોટી છે; તેથી પૃથ્વીની આકર્ષણ-શક્તિ ચંદ્રની આકર્ષણશક્તિ કરતાં તેટલાગણી વિશેષ છે. એ આકર્ષણને બળે, ચંદ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તેથીજ ચંદ્ર ઉપગ્રહ કહેવાય છે. સાધારણ વાયકો સમજે છે કે ચંદ્ર એક નાનકડી પૃથ્વી છે. તેનો વ્યાસ ૨૧૦૦ મૈલનો એટલે કે પૃથ્વીના વ્યાસનો ચોથો ભાગ કરીએ તો તેથી થોડો વધારે છે. હાલના કવિઓને પોતાની નાયિકાના વર્ણનમાં "શશિમુખી" "ચંદ્રવદના" વગેરે પ્રાચીન પદ્ધતિથી સંતોષ થવો ન હોય તો તેને અમે નવી ઉપમા દર્શાવીને સલાહ આપીએ છીએ કે હવેથી તેમણે પોતાની નાયિકાને 'પૃથ્વીમુખી' કહેવરાવવાનો આરંભ કરવો! આમ કરવાથી અલંકારમાં વધારે ગૌરવ આવશે, અને સમજારો કે તેની નાયિકાના મુખ-મંડળનો વ્યાસ ૨૦૦૦ મૈલનોજ નહિ પણ લગભગ ૮૦૦૦ મૈલનો હશે!

આ નાનકડી પૃથ્વી આપણી પૃથ્વીથી ૨ લાખ ૪૦ હજાર મૈલ એટલે ત્રીશ હજાર ભ્રમણ છેટે છે. આકાશી લાંબી લાંબી ગણુત્રીઓ પ્રમાણે તો આ અંતર બહુજ થોડું ગણાય. ત્રીશ પૃથ્વીઓને સાથે સાથે અગાડીને મૂકી હોય તો ચંદ્રલગી પહેલ્લી શકે. જો ચંદ્રલગી રહેવે બાધી હોય અને તે દર કલાકે ૪૦ મૈલની ઝડપે ચાલતી હોય તો રાત્રિદિવસ ચાલતાં પૃથ્વીપરથી ૨૫ દહાડે ચંદ્રનોકમાં પહોંચાય.

આ ઉપરથી હાલના ખગોળવેત્તાઓ ચંદ્રને ધણોજ પાસે સમજે છે. હાલ એવી દૂરથીનો ખતી છે કે તેનાથી ચંદ્ર ચોવીસ સો (૨૪૦૦) ગણો મોટો દેખી શકાય છે, એવું પરિણામ એ છે કે જો ચંદ્ર આપણાથી ૧૦૦૦ મૈલજ દૂર હોત તો આપણે તેને નરી આંખે જોવો દેખત તેવો અત્યારે દૂરથીનની મદદથી જોઈ શકાય છે.

નરી આંખે જોતાં ચંદ્ર કેવો દેખાય છે? તે હાથપમવાળો દેવ નથી, તેજવાળો પદાર્થ નથી, પરંતુ તેવું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—તે કેવળ પત્થરમય, જવાળામુખી પર્વતવાળો અને જડ ગોળો છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અંતિ ઉંચા પર્વતોની હારો અને ક્યાંક મોટી ગુફાઓનો સમૂહ છે. ચંદ્રમાં જે ઉન્નતતા જણાય છે તે સૂર્યને લીધેજ છે. આપણને પૃથ્વીપર જોતાં સમજાય છે કે જે વસ્તુ સૂર્યને તાપે પ્રકાશિત હોય તે દૂરથી જોતાં ઉન્નતજા દેખાય છે, અને જે ઠંડાણે સૂર્યનો તાપ પડતો ન હોય તે સ્થાને પ્રકાશવાળું દેખાતું નથી પણ સ્થામતાપૂર્ણ જણાય છે. બધા સમજે છે કે ચંદ્રની કળામાં વધારો થયેલો દેખાય છે તે સૂર્યના પ્રકાશને લીધે તથા તેની ગતિના કારણે થાય છે. આ બીના વિસ્તારથી અહિં સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ ચંદ્રનું જે સ્થાન હોય છે તેનાપર સૂર્યનો તાપ પડે છે તેથી તે ઉન્નતજા દેખાય છે; અને જે સ્થાને ગુફાઓ અથવા પર્વતોની છાયા છે તે સ્થાને,

તડો પડી શકતો નથી તેથી તે આપણને સ્વામ રંગતું દેખાય છે. તેજ વિનાનાં એ સ્થાનસ્થાન એજ ચંદ્રનું ક્ષંક અથવા મુગધું છે. જૂના માથુસોની વાતો પ્રમાણે “ડોસી રેડીઓ કાંતે, છે” તે એજ છે.

ચંદ્રના બહારના ભાગો આ રીતે સૂક્ષ્મપણે તપાસાયા છે. કોઇ કોઇ ખગોળ-વેત્તાએ ચંદ્રની ઉચાઈના નકશાઓ બનાવ્યા છે. ચંદ્રની પર્વતોની દારો, પ્રદેશો વગેરેનાં નામો પણ પાડવામાં આવ્યા છે, અને ત્યાંના પર્વતોની ઉંચાઈઓ પણ મપાઇ છે. તેમાંના જે પર્વતનું નામ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ‘ન્યૂટન’ રાખેલું છે. તેની ઉંચાઈ ૨૨,૮૨૩ ફુટ છે. આટલું ઉંચું શિખર આપણી પૃથ્વીમાં “આડોઝ” અને “હિમાલય” સિવાય બીજા પર્વતમાં નથી. ચંદ્ર પૃથ્વીનો પચાસમો ભાગ છે, અને વજનમાં એકાશીમો ભાગ છે, એટલે પૃથ્વીને મુકામલે ચંદ્રના બધા પર્વતો ધણા ઉંચા છે. ચંદ્રના પ્રમાણમાં “ન્યૂટન”ની જેટલી ઉંચાઈ છે, તેટલી ઉંચાઈ પૃથ્વીમાં કરવી હોય તો “ચીમ્બોરોથો”ના શિખરને પચાસગણું ઉંચું કરવું જોઇએ.

ચંદ્રના પર્વતો બહુ ઉંચા છે એટલુંજ બસ નથી, તેમાં અનેક જ્વાળામુખીઓ છે; અને અગ્નિત જ્વાળામુખીની દારો ને દારો પોતાનાં વિશાળ જ્વાળા ફેકતાં મુખોવડે પ્રકાશિત થયેલી દેખાય છે. જેમ કોઇ તપેલો, ઓગળેલો રસ કદાચ તોડી ફાડી બહાર નીકળીને જમી થયો હોય તેવું ચંદ્રનું પૃથ દેખાય છે. ચંદ્રનું પૃથ હજારો કોકોણે જિન્નજિન્ન થયેલું, હજારો ખામખડીયાવાળું, પાપાણુમય, ચીરાએલું ને સળગતું દેખાય છે. હાય ! એવા ચંદ્રની સાથે હવે સુંદરીના મુખની તુલના કરવાની પદ્ધતિ યોગ્ય ગણાય ?

જો આવો સળગતો ચંદ્રલોક છે તો જિજ્ઞાસા થાય છે કે ત્યાં મનુષ્યોની વસ્તી હશે ? અમારી સમજ પ્રમાણે પાણી ને વાયુ વિના પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ. જ્યાં પાણી અને પવન નહિ ત્યાં પ્રાણી કેવાં ? હવે ચંદ્રપર પાણી ને પવન છે કે નહિ ? તે વિશે જરા તપાસીએ.

સમજો કે ચંદ્ર પૃથ્વીની પેઠે વાતાવરણે વીંટાએલો છે. હવે ધારો કે કોઇ નક્ષત્ર ચંદ્રની પછવાડે ગતિ કરે છે. (આને જ્યોતિષમાં સમાવરણ ‘ઓક્લેશન’ કહે છે) એટલે પહેલાં તો એ સમાવરણીય (ચંદ્રની પાછળથી નીકળનાર) નક્ષત્ર ચંદ્રના વાતાવરણ પાછળથી પસાર થશે; ને પછી તે ચંદ્રની આકૃતિ પાછળ આવીને ટંકશે. જ્યારે વાતાવરણ પાછળ નક્ષત્ર જશે ત્યારે તે નક્ષત્ર પહેલાંના જેટલું પ્રકાશિત દેખાશે નહિ, કેમકે વાતાવરણ કંઈકે અંશે પ્રકાશનો અટકાવ કરે છે. દાખલા-તરીકે જોશો તો પાસે રહેલી વસ્તુ આપણે જેટલી રપટ જોઇ શકીએ તેટલી રપટ દૂર રહેલી વસ્તુ આપણે જોઇ શકતા નથી. તેવું કારણ વચ્ચે વાતાવરણનો યર આવે છે તે છે. આ રીતે સમાવરણીય નક્ષત્ર ધીમે ધીમે બહતા તેજાળું થઇ ચંદ્રની પાછળ અદૃશ્ય થતું જોઇએ; પરંતુ આ રીતે બનતું નથી. સમાવરણીય નક્ષત્ર એક-

દમ ઢંકાઈ જાય છે. ઢંકાયા પહેલાં તેના પ્રકાશનો જરા પણ ધટાડો થતો નથી. જો ચંદ્રમાં વાતાવરણમાં હોત તો આમ કદિ યાત નહિ.

ચંદ્રમાં પાણી નથી તેનાં પણ પ્રમાણો છે, પરંતુ તે દુર્ઘટ પ્રમાણો. સાધારણ વાંચકોને સમજાવી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે વર્ણવેલાપરીક્ષક (સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ) યંત્રની વિવિધ પરીક્ષાઓથી સાબિત કરેલાં છે.

મતલબ કે ચંદ્રમાં પાણી પણ નથી અને વાયુ પણ નથી. જ્યારે પાણી પવન નથી ત્યારે આપણી પૃથ્વીપર રહેનારાં પ્રાણીઓની પેઠે ત્યાં કાંઈપણ પ્રાણીની વસ્તી હોવી ન જોઈએ.

હવે એકાદ વાત કહી આ વિષય પૂરો કરીશું. ચંદ્રની ઉષ્ણતા પણ નક્કી થયેલ છે. આપણા એક પખવાડીઆ જેટલા સમયમાં ચંદ્ર પોતાની ધરીપર એક આંટો ફરે છે, એટલે આપણું એક પખવાડીઉં ચંદ્રના એક દિવસ બરાબર થાય છે. આપણે યાદ રાખવું કે પોષ માસ કરતાં જેઠ માસમાં તાપ વધારે પડે છે. પોષ માસનો દિવસ નાનો ને જેઠ માસનો દિવસ પાંચ છ ધડી મોટો છે. આ પ્રમાણે દિનમાન માત્ર પાંચ છ ધડીતું વધારે હોય છે તોપણ આટલો સખત તાપ લાગે છે, ત્યારે પદર દહાડા જેટલો દિવસ હોય તે જગામાં—ચંદ્રમાં—જેટલી ઉષ્ણતા હોવી જોઈએ? વળી પૃથ્વીમાં તો પાણી, વાતાવરણ ને વાદળાં પણ છે, એટલે સૂર્યનો તાપ તેથી પણ ઓછો લાગે છે; પરંતુ ચંદ્રમાં નથી પાણી, નથી વાતાવરણ, નથી વાદળાં અને પૃથ્થ પણ કેવળ ખાખાલુમય છે, વળી તેમાં સળગતા જ્વાળામુખીઓ છે તેથી ચંદ્રલોક અત્યંત ઉષ્ણતાવાળો જ હોવાનો સંભવ છે. એક પ્રખ્યાત દરખીન બનાવનારના પુત્ર લોર્ડ રસે ચંદ્રની ઉષ્ણતા માપી છે. તેણે નિર્ણય કર્યો છે કે ચંદ્રનો કોઈ કોઈ ભાગ એટલો ઉષ્ણ છે કે અહીં વરાળ નીકળવા માટે પાણીને જેટલી ગરમી જોઈએ છે તેટલી ગરમી તો ત્યાં શીતળતા સમાન ગણાય છે. આવા ઉષ્ણતાવાળા પ્રદેશમાં કોઈ પાર્શ્વિક જીવો જીવી શકે નહિ ને મુદ્દત પણ રહી શકે નહિ. ત્યારે આતું નામ 'શીતરશ્મિ' 'હિમકર' કે 'સુષાર્શું' શી રીતે કહેવાય?

આ ઉપરથી ચંદ્રલોકમાં કેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુજો હશે તે આપણે સમજી શકીશું! ચંદ્રલોક છિન્નબિન્ન થયેલો, ચીરાઓલો, સળગતો, ખડખડચડો ને પાપાલુમય છે. વળી તે સાગરરહિત, નદીઓરહિત, તળાવરહિત, વાયુરહિત ને વૃષ્ટિરહિત છે. તેમજ તે જનહીન, જીવહીન, તરહીન, તૃણહીન ને સપ્તહીન છે. તાત્પર્ય કે સળગતા નરકકુંડના જેવો ચંદ્રલોક છે.

આમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનો મેળ મળે તેમ નથી. કાવ્ય કલ્પનાઓ ધડે છે; ને વિજ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે.

સૂર્ય ઉપરના આશ્ચર્યજનક ઉત્પાતો

માહે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૧ માં અમેરિકાવાસી અદ્વિતીય જ્યોતિર્વેતા ઇયંગ સાહેબે સૂર્ય ઉપરના જે આશ્ચર્યકારક ઉત્પાતો જોયા છે, તેવા અદ્ભુત ખનાવો ભાગ્યેજ મનુષ્યોની નજરે પડશે. વિશ્વવિયસ કે એદનાના જ્વાળામુખીઓ પણ તેના મુકાબલામાં ખરેખરી કરી શકશે નહિ. જેમણે હાલના યુરોપી જ્યોતિર્વેતાના અભ્યાસનો પરિચય કર્યો નથી તેમને આ લખકર ખનાવો સમજાવવા માટે સૂર્યના ઉત્પાતોની આ વાત લખાય છે.

સૂર્ય એ ધણો મોટો તેજસ્વી ગોળો છે. અહીં પૃથ્વીપરથી આપણે એ ગોળાને ખૂબ નાનો દેખીએ છીએ; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ કેટલો મોટો છે તે પૃથ્વી સાથે સરખાવ્યા સિવાય સમજાશે નહિ.

સૌ જાણે છે કે પૃથ્વીનો વ્યાસ ૭૯૨૬ મૈલ છે. જો પૃથ્વીમાંથી એક મૈલ પહોળા, એક મૈલ લાંબા અને એક મૈલ ઊંચા, એવા વિભાગ કરીએ તો બે નિખર્વ, ૭ ખર્વ, અઠોતેર કરોડ, એકોતેર લાખ, એકાદી હજાર ને ચોરાશી (૨,૬૦,૭૮,૭૧,૮૧,૦૮૪) થાય. ત્રિશનશાસ્ત્રને બળે પૃથ્વીનું વજન પણ કરાધું છે; તેમાં પૃથ્વીનું વજન (૬૦,૬૯,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦) સાંઠ હજાર હસો નેત્રુ પરાઈ ટન થાય છે. ટન એટલે પટ્ટા મણુ છે.

આ આકાશ જોતાં મનને આશ્ચર્ય થાય એ સદજ છે, અને તે પરથી સમજાશે કે પૃથ્વી એ કેવડો મોટો પદાર્થ છે ! કલ્પના કરતાં પણ એ વાત ખરાખર લક્ષ્યમાં ભાગ્યેજ આવશે. હવે કાંઈ કહે કે એક બીજો એવો ગ્રહ કે તારો છે, કે જે પૃથ્વીના કરતાં ૧૩ ગણો મોટો છે, તો કેટલું આશ્ચર્ય થશે ! પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સૂર્ય પૃથ્વીના કરતાં તેર લાખ ગણો મોટો છે, એટલે કે તેર લાખ આવી પૃથ્વીઓ એકઠી કરવામાં આવે તોજ તેનો વિસ્તાર સૂર્યના જેટલો થાય !

ત્યારે આપણે સૂર્યને આવડો નાનો દેખ દેખીએ છીએ ? તે આપણાંથી ધણો દૂર છે માટેજ. હાલની ગણતરીથી નક્કી થયું છે કે—સૂર્યની ને પૃથ્વીની વચ્ચે એક કરોડ, અઠારલાખ, પચોતેર હજાર ચોજન હેક્ટું છે. આ અદ્ભુત હેક્ટું કાંઈ કાલ્પનિક નથી; પણ ખરેખર છે. એ ત્રિકોણમિતિના દિસાઓએ સાબીત થઈ શકે છે.

આ અંતરનો ખરાખર ખ્યાલ કરવા એક ઉદાહરણ આપીએ છીએ. જો પૃથ્વીથી સૂર્ય લગી રેલવે બાંધી દોાય તો સૂર્યમાં પહોંચતાં વાસ્તવિક કેટલો સમય લાગે વાડ ? ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ગિલ્ફ્રસ અટક્યા સિવાય રાત ને દહાડો, ચોવીશે કલાક દેન દર કલાકે ૨૦ મૈલની ઝડપે ચાલ્યા કરે તો સૂર્યમાં પહોંચતાં તેને ૨૬૦ વર્ષ

૩ માસ ૧૧ દિવસ લાગે, એટલે કે જે માણસ દેનમાં બેઠો હોય તેના દીકરાના દીકરાનો દીકરો એમ કેમે તેના વંશનો સન્નરમાં પ્રુષ્ઠ સૂર્યલોકમાં પહોંચે.

આથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે કે સૂર્યમાં જે એક અણુ કે બિંદુ જેટલી નાની આકૃતિ દેખાય તોપણ વાસ્તવિકરીતે ઘણી મોટી હોવી જોઈએ. એટલે જેને આપણે સૂર્યમાં એક અણુ જેટલું જોઈએ તે ત્યાં લાખો ગણિના વિસ્તારનું હોય છે.

પરંતુ સૂર્ય એવો પ્રચંડ તેજસ્વી પદાર્થ છે કે તેમાં બિંદુ જેવું કંઈ દેખાવાનો સંભવ નથી. સૂર્ય સામે જોતાંજ દષ્ટિ અંધ બની જાય છે. માત્ર સૂર્યઅણુ વખતે સૂર્યના તેજ આડે ચંદ્ર આવતાં તેજ દબાઈ જવું હોવાથી તેના પ્રતિ નજર કરી શકાય છે, પરંતુ ત્યારે પણ સાધારણ લોકો આખ પાસે કાળો કાચ રાખીનેજ જાંખા સૂર્યને જુએ છે.

અહણસમયે દરખીનની સહાયથી જો સૂર્ય જોવામાં આવે તો આશ્ચર્યકારક બનાવો દેખાય છે. જ્યારે ખત્રાસ સૂર્યઅણુ હોય ત્યારે સૂર્યની ચારે બાજુ તેજોમય અપૂર્વ કિરિટમંડળ તેને ઘેરીને રહેલું દેખાય છે, પરંતુ આ કિરિટમંડળ સિવાય બીજી પણ એક અદ્ભુત વસ્તુ સૂર્યમાં દેખાય છે. કિરિટના મૂળમાં તે ધેરાએલા સૂર્યની આકૃતિ ઉપર સંલગ્ન થએલો એવો કોષ્ટ પદાર્થ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતો હોય તેમ દેખાય છે. એ બહાર નીકળતો પદાર્થ જોતાં તે એવો તો સૂક્ષ્મ છે કે તે દરખીન સિવાય નરી અગ્નિ તો જોઈ શકાતોજ નથી. દરખીનવડે પણ તે જેવડો દેખાય છે તેના કરતાં તો તે ઘણો મોટો હોવો જોઈએ એ સિદ્ધ વાત છે. એમ અતુમાન થાય છે કે એ પદાર્થ કંઈ કંઈ તો સૂર્યથી અર્ધો લાખ મેય ઉઘો દેખવામાં આવે છે. એટલે કે ઉપરાઉપરિ જ પૃથ્વીઓ ગાળવી હોય તે જેટલી ઉચાઈ થાય તેટલો તે પદાર્થ સૂર્યથી ઉઘો ચડે છે, આ સૂર્યમાંથી બહાર નીકળતા પદાર્થના આકારો ક્યારેક પર્વતોના શિખર જેવા, ક્યારેક ખીખ આકારના અને ક્યારેક સૂર્યથી તદ્દન નોખાજ પડેલા દેખાય છે. તેના રંગો ક્યારેક ધોળા, રાતા, શુભાખી અને કાળાશ પડતા જણાય છે.

પંદિતોએ વિશેષ શોધ કરી નક્કી કર્યું છે કે એ બધા સૂર્યના અંશો છે. પહેલાંના કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ નક્કી કર્યું હતું કે એ બધા સૂર્યના પર્વતો છે, પણ સૂર્યથી તેમને નોખા પડેલા જોતા તેમણે એ મત છોડી દીધો છે.

દમણાં નિઃસંશયપણે સિદ્ધ થયું છે કે આ બધા પદાર્થો સૂર્યની અંદરથી ફેંકાય છે જેમ પૃથ્વીના જ્વાળામુખી પર્વતમાંથી વરાળ, અથવા વાતરૂપ પદાર્થો બહાર નીકળીને પર્વતના શિખર ઉપર વાદળો જેવા દેખાય છે, તેમ આ સૂર્યના મેઘો પણ દેખાય છે. સૂર્યમાંથી ફેંકાએલા એ પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જમાલગી આવી મળતા નથી ત્યાંલગી તે દમણને આકારે પૃથ્વીપરના જોનારને દેખાય છે.

વાયનારને એવો વિચાર સહેજે થશે કે એ રીતે દરખીનમાંથી દેખાતા સૂર્યપ-

રના ઢગલા તે શું છે ? શું એ મેલ છે ? એનો દેખાવ જોતાં શું લાગે ? જાણે એક મોટા પ્રદેશમાં મહા ભયંકર ઉત્પાત ચલે હોય તેવાં તે જણાય છે. એ ઢગલાઓ ઉઠકાપાતકાલે સૂર્યમાંથી નીકળી એટલા બધા વિસ્તારવાળા બને છે કે આ પૃથ્વીના જેવી ખીણ અનેક પૃથ્વીઓ તેમાં મમાઈ શકે.

આવા સૂર્યપરના ઉઠકાપાતો પ્રોફેસર ઇયંગર પહેલાં પણ બીજા અનેક પ્રોફેસરોએ જોયા છે, પરંતુ પ્રોફેસર ઇયંગર જે જોયું છે તે ધણું વિસ્મયકારક છે. તેણે એકવાર મધ્યાહ્ન સમયે દૂરબીનથી સૂર્યને જોવા માંડ્યો; ત્યારે સૂર્યનું મહણુ હતું નહિ. પહેલાંના કોઇપણ પ્રોફેસરે સૂર્યમહણુ સિવાય આ રીતે જોઈ શક્યા નહોતા; પરંતુ એક બીજા પ્રોફેસર ડૉક્ટર હાન્ગિસે સૂર્યમહણુ સિવાય આ રીતે સૂર્યને જોવાનો ચત્ત કર્યો હતો. વિજ્ઞાનમાં કુશળ પ્રોફેસર ઇયંગરે સૂર્યના ઉગ્મ તેજ સમયે પણ આ બધા સૂર્યના ઢગલાઓના ફોટોગ્રાફ લીધા હતા.

ઉપર કહેલે વખતે પ્રોફેસરને જોતાં જણાયું હતું કે સૂર્યના ઉપરના પ્રદેશમાં એક વાદળા જેવો પદાર્થ દેખાય છે. પ્રોફેસરેના એક જ મતથી એ તો નક્કી થયું છે કે જેમ પૃથ્વી વાતાવરણે વીંટાએલી છે તેમ સૂર્ય પણ વીંટાએલ છે. પ્રોફેસરે જોયું ત્યારે એ વાદળા જેવો પદાર્થ સૂર્યના વાતાવરણપર પાંચ થાંભલા ઉપર રહેલો દેખાયો હતો. પ્રોફેસરે મધ્યાહ્નને આ રીતે જોયું ત્યારપછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર ધણીવારલગી દેખાયો નહોતો. એ થાંભલા ધોળા રંગના હતા અને વાદળાં વિશાળ હતાં. તેમાં ઝીણા ઝીણા સ્તરના તાંતણાના આકારના કાંઈક પદાર્થો દેખાતા હતા. આ અપૂર્વ વાદળાં સૂર્યના વાતાવરણમાં પચાશ હજાર મૈલ ઉંચે તરતાં હતાં. કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રોફેસર ઇયંગર સાહેબે આ વાદળાંની લંબાઈ માપી હતી તેની લંબાઈ એક લાખ મૈલ અને પહોળાઈ ૫૪૦૦૦ મૈલ હતી. આ પૃથ્વીના જેવડી અનેક પૃથ્વીઓ એકઠી કરી હોય તો લાગ્યેજ તેની બરાબર થઈ શકે.

કેટલાક વખત પછી એ વાદળાં અને તેના મૂળકારણરૂપ થાંભલાની રિથિતિમાં ફેરફાર થવાનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં. દૂરબીન ગોડવી રાખીને કાંઈક કામ આવી પડતાં પ્રોફેસર સાહેબ બહાર ગયા; ને પાછા આવી જોયું તો ધણો ફેરફાર થયેલો લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે નીચેથી ફેંકાતા કોઇ ભયંકર બળને વેગે એ વાદળાં છિન્ન-લિન્ન થઈ ગયાં છે, અને સૂર્યના આકાશમાં તે વાદળાં ધોળા સ્તરના તાંતણા-રૂપે તરી રહ્યાં છે; અને એ સ્તરના તાંતણાના આકારના પદાર્થો મહા પ્રબલ વેગે ઉંચે ચડતા જાય છે.

આ પદાર્થોનો વેગ પણ ભારે ચમત્કારી હતો. તેને મુકાબલે આપણા પ્રકાશ અથવા વિદ્યુતના વેગને મૂકી શકાય; પણ વજનવાળા કોઇ વસ્તુનો વેગ એવો સાંભળ્યો નથી. ઇયંગર સાહેબ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે સૂર્યના આકારના એ પદાર્થો લાખ મૈલ ઉંચે ચડેલા હતા. પછીની દશ મિનિટમાં વળી તે લાખ મૈલ ઉંચે ચડ્યા.

દશ મિનિટમાં લાખ મૈલની ગતિને હિસાબે એક સેકન્ડમાં ૧૬૫ મૈલની ગતિ થઈ.

આ ગતિ કેટલી ત્વરાવાળી કહેવાય? એ વિચારમાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે. તોપનો ગોળો અતિ વેગવાન છતાં પણ તે કદિએ એક સેકન્ડમાં અર્ધા મૈલથી વધારે દૂર જઈ શકતો નથી; પરંતુ સૂર્યના આ પદાર્થોના વેગ તો અતિ બળવાળી તોપના ગોળાના કરતાં પણ ૩૦૦ થી વધારે ગણા હતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

એ લાખ મૈલ ઉંચે ચડતાં પણ જે પદાર્થોના વેગ આટલો બલવાન હોય તેના નીચે પડતી વખતનો વેગ કેટલો હોય? સૌ જાણે છે કે આપણે એક પથરો ઉંચે ફેંકીએ તો જે ગતિએ તે ઉંચે ચડે તેમાં ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થઈ છેલ્લે તે પાછો જોડાઈ પર પડે છે. ઉંચે જનાર પદાર્થોના વેગ નાશ પામવાનાં બે કારણો છે. ૧. પૃથ્વીનું ગુરુત્વાકર્ષણ, અને ૨. વાયુથી થતો અટકાવ. આ બંને કારણો સૂર્યમાં પણ છે. જે વસ્તુ જેટલી વજનવાળી તેટલુંજ તેના પર ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિનું ખેંચાણ. પૃથ્વીના કરતાં સૂર્યમાં ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ ૨૮ ગણું વધારે છે; પરંતુ આટલા વેગે કોઈ વસ્તુ ફેંકેલી હોય તો લાખ મૈલ ગયા પછી તે દર સેકન્ડે ૧૬૫ મૈલ ચાલે એમ બને નહિ. ઉંચે ચડતાં તેનો વેગ ઘણોજ ઓછો થઈ જાય. એક વિજ્ઞાનવેત્તા કહે છે કે જો કોઈ એમ કહે કે સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી તો ત્યાંથી-સૂર્યમાંથી-ફેંકાએલો પદાર્થ પહેલવહેલો જે વેગે નીકળે તે વેગ દર સેકન્ડે ૨૫૫ મૈલનો હોવો જોઈએ. ક્યુપિડિલ નામના વિજ્ઞાનવેત્તાના લેખપર કોઈએ એવું વિવેચન કરેલું છે, કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતો આ પદાર્થ દર સેકન્ડે ૫૦૦ મૈલથી વધારે ગતિનો હોવો જોઈએ.

પરંતુ સૂર્યમાં વાતાવરણ નથી એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે સૂર્ય ઘાટા વાદ-જાળી વીટાએલો દેખાય છે. ટ્રાક્ટર સાહેબે આ તમામ બાબતોનો વિચાર કરી નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જેટલું અટકાવ કરવાનું બળ છે તેટલુંજ સૂર્યના વાતાવરણમાં હોય તો તે પદાર્થ સૂર્યમાંથી નીકળે ત્યારે તેનો વેગ દર સેકન્ડે આશરે એક હજાર મૈલ હોવો જોઈએ.

આ વેગ મનથી પણ અચિંત્ય છે એટલા વેગે ફેંકાએલો પદાર્થ એક સેકન્ડમાં આખો ભારતવર્ષ ઉછાંચી શકે. પાંચ સેકન્ડમાં તો કલકત્તાથી વિલાપત પહોંચી જાય અને ૨૮ સેકન્ડ અર્થાત્ અર્ધા મિનિટ ન થાય ત્યાં તો પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કરી પાછો આવી શકે.

ખીજી પણ એક નવાઈ જેવી વાત આ છે:-આપણે માટીનો ગોળો ઉંચે ફેંકીએ તો પાછો આવીને તે પૃથ્વીપર પડે છે. તેનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળે અને વાયુના અટકાવના બળે, ફેંકાએલા પદાર્થની ગતિ ક્રમે ક્રમે નાશ પામે છે; ઉંચે જવાનું બળ નાશ પામતાં ગુરુત્વાકર્ષણને બળે તે પૃથ્વીપર પડે છે. સૂર્યમાં પણ અવશ્ય એવું થવાનો સંભવ છે, પરંતુ ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ તથા વાયુની કાંવવાની શક્તિને પણ દબ હોય છે. અવશ્ય એવી પણ એક વેગવાળી ગતિ

જેનાથી આ બંને શક્તિઓ પરાભવ પામે છે. ગણતરીથી નક્કી થયું છે કે પ્રથમ નીકળતી વખતે જે વસ્તુ દર સેકન્ડે ૩૮૦ મૈલની ઝડપે ચાલે તેને ગુરુત્વાકર્ષણનું બળ અને વાયુનું અડચણ કરવાનું બળ અસર કરી શકે નહિ. તેથીજ ઉપર વર્ણવેલો દર સેકન્ડે ૧૦૦૦ મૈલના વેગે સૂર્યમાંથી નીકળતો પદાર્થ પાછો સૂર્યમાં આવી શકે નહિ. મતલબ કે પ્રોફેસર હંચ ગ સાહેબે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા જે પદાર્થો જોયા છે, તે પદાર્થો પાછા સૂર્યમાં જવાના નહિ, તેઓ તો અનન્ત આકાશમાં અનંતકાળ લગી ફર્યા કરવાના. તે ધૂમકેતુ ગણાશે, આકાશી પદાર્થો કહેવાશે, કે શું કહેવાશે તે તો કોણ કહી શકે ?

એક ખગોળવેત્તાએ એવો સિદ્ધાંત કરેલો છે કે સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો લાખ મૈલ સુધી દેખાય છે પણ તેથી વધારે દૂર તે જતા નથી. એમ સમજવાનું નથી. જ્યાં સુધી તે સળગતા કે તેજવાળા રહે છે ત્યાંસુધી તે આપણી નજરે પડે છે; પરંતુ જ્યારે ઠંડા પડી પ્રકાશરહિત થાય છે ત્યારે તે જોઈ શકાતા નથી. આથી સૂર્યમાંથી ફેંકાતા આ પદાર્થો અતિ અદ્ભુત વસ્તુ છે એમાં કશો શક નથી. એ પદાર્થો લાખો મૈલમાં વિસ્તાર પામનારા છે, મનના જેવી અપાર ગતિવાળા છે અને નવી નવી અનેક સૃષ્ટિઓના આદિભરણરૂપ છે.

આકાશમાં તારા કેટલા છે ?

ગાઠા અંધારાવાળી રાતે ગગનમંડળમાં જે અસંખ્ય ચળકતા બિંદુઓ જણાય છે તે શું હશે ?

એ બધા તારા છે. ત્યારે તારા એટલે શું ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સૂક્ષ્મતા બધા વિદ્યાર્થીઓ ટુરતજ ઉત્તર આપશે કે એ બધા તારા સૂર્યો છે. પરંતુ સૂર્ય તો સમગ્ર જગતને ઉજ્જ્વળતા આપનારો, પ્રગ્ઠ કિરણોવાળો છે, તેની સામે નજર નાખવાને પણ મનુષ્ય શક્તિમાન નથી, અને તારાઓ તો બિંદુમાત્ર છે. વળી તેમાંના કેટલાક તો એવા છે કે જે નરી આંખે તો જોઈ પણ શકાતા નથી. આ રીતે બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તારાને સૂર્યો કમ કહી શકાય ? ક્યાં પ્રમાણથી નિશ્ચય કરાય કે તે સૂર્ય છે ? આનો ઉત્તર સૂક્ષ્મતા વિદ્યાર્થીઓ તો આપી શકશેજ નહિ. જેમને યુરોપીય વિજ્ઞાનસંબધી વિશેષ અનુભવ નથી તેઓ પણ આ વાત સંભળીને વિસ્મય પામશે. તેમને અમે એમજ કહીશું કે આ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેવી છે; પરંતુ તે પ્રમાણનું અહીં વિવેચન કરવું તે અમારો ઉદ્દેશ નથી. જેઓએ યુરોપની જ્યોતિષવિદ્યાના સારા અભ્યાસ કર્યો છે તેઓને માટે આ વિષે વિવેચન કરવું નિરુપયોગી છે, ને જેઓએ એ વિષે કશું જાણ્યું નથી તેઓને માટે

અહીં એ પ્રમાણે સમજાવવાં તે પણ કઠણ છે. અહીં માત્ર એકાદ એ કઠણ વિધ-
યોતું વિવેચન તેમને માટે કરીશું. પહેલું આકાશની અંદર રહેલા તારાઓનું અંતર
શી રીતે માપી શકાય તે, અને બીજું પ્રકાશમાપક નામનું આશ્ચર્યકારક યંત્ર કેવી
રીતનું છે, તથા તેના ઉપયોગ શી રીતે થાય છે તે.

આ વિષયમાં અગે વિશેષ હિંડા ઉતરવાને પ્રયત્ન કરીશું નહિ; પરંતુ અમે
જિજ્ઞાસાવાળા વાચકોને એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓ યુરોપીય વિજ્ઞાન-
શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખી સમજશે તો જણાશે કે દેખાતા ધણીએક તારા વાસ્તવિક
રીતે સૂર્યો છે, પરંતુ બહુ દૂર છે માટે તે તેજનાં ટપકાં જેવા જણાય છે.

આ જગતમાં અત્યારે કેટલા સૂર્યો છે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો એ
અમારો હિદ્દેશ છે. ચંદ્ર તથા વાદળો વગરની રાત્રે અગનમંડળમાં જોતાં નક્ષત્રો
તો જાણે માતાજી નથી. આપણે કહીએ છીએ કે નક્ષત્રો અસંખ્ય છે. વાસ્તવિક
રીતે શું નક્ષત્રો અસંખ્ય છે ? નજરે જોતાં સામાન્ય રીતે જે નક્ષત્રો દેખાય છે
તેની શું ગણતરી કરી શકાય નહિ ?

આ તો અતિ સહેલી વાત છે. જે કેાઈ પ્રયત્ન આરંભી સ્થિર મને ગણતરી
કરવાને તૈયાર થાય તે તારા ગણવામાં સફળ થાય; કેમકે દુરબીનની મદદવિના
જે તારાઓ દેખાય છે તે અસંખ્ય નથી પણ સંખ્યામાં છે. ત્યારે તારાઓ ધણા
જણાય છે તે શાથી ? તે ગમે ત્યાં વિખરાયલા છે તેથી. વળી જે તારાઓ હારો-
હાર ને ક્રમે સ્થાપિત છે તેના કરતાં જે હારખંધ નથી ને ગમે તે ઠેકાણે વિખરા-
યલા છે તેની સંખ્યા વધારે છે.

વસ્તુતઃ જે તારાઓ દુરબીનની મદદવિના દેખાય છે તે તારાઓની યુરોપી
ખગોળવેત્તાઓએ ફરી ફરી ગણતરી કરી છે. ખર્લિનમાં જે તારાઓ દેખાયા હતા
તેની ખગોળવેત્તાએ ગણતરી કરી દીપણી તૈયાર કરી છે. આ દીપણીમાં ૩૨૫૬
તારાની સંખ્યા મૂકી છે. પારીસમાં જોટલા તારા જણાયા હતા તે હેબ્રેસ્કટને મતે
૪૧૪૬ ની સંખ્યામાં છે. એક ખગોળવેત્તાના અંચમાં આકાશમંડળના આખે જોવા-
એલા તારાઓની જે દીપણી થઈ છે તે આ પ્રમાણે છે:—

પહેલા વર્ગમાં...	૨૦	તારા.
બીજા વર્ગમાં...	૬૫	"
ત્રીજા વર્ગમાં...	૨૦૦	"
પાંચમા વર્ગમાં	૧૧૦૦	"
છઠ્ઠા વર્ગમાં	૩૨૦૦	"

૪૫૮૫

આ દીપણીમાં ચોથા વર્ગના તારાની ગણતરી નથી, તેમાં શૂન્યમાં છે, તેને

પણ સાથે મેળવી ગણતરી કરતાં આશરે ૫૦૦૦ પાંચ હજાર તારાઓ થાય છે.

આપણે જેમ જેમ વિપુલવૃત્તની વધારે વધારે પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ વધારે તારાઓ નજરે પડે છે. જલ્દિન ને પારીસમાં જોડલા તારાઓ દેખાય છે તેના કરતાં દિંદુરતાનમાં વધારે દેખાય છે, કેમકે તે વિપુલવૃત્તની નજીક છે; પરંતુ અહીં પણ તેની સંખ્યા છ હજારથી તો વધારે નથી.

એકી સમયે આકાશના અર્ધા ભાગના તારાજ આપણે જોઈ શકીએ તેમ છીએ. બીજા અર્ધા ભાગના તારા બીજા બાજુના આકાશમાં હોય છે. મનુષ્યની નજરે એકીસમયે દેખાતા તારાની સંખ્યા ૩૦૦૦ ત્રણ હજારથી વધારે હોતી નથી.

અત્યાર સુધી અમે આગેથી દેખાતા તારાનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ જે દૂરબી-નની સહાયથી ગમનમંડળ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય ઉપજત્યા વિના રહેતું નથી, અને અવશ્ય કમૂલ કરવું પડે છે કે આકાશમાં તારા અસંખ્ય છે એ સિદ્ધ વાત છે. આખે જોતાં જ્યાં એક કે બે તારા દેખાય છે, ત્યાં દૂરબીનવડે જોતાં હજાર તારા દેખાય છે.

એક ખગોળવેત્તાએ આ વિષય સિદ્ધ કરવાને મિથુનરાશીના કાંધક ભાગનાં એક બે ચિત્રો આપેલા છે. દૂરબીન વિના જે રીતે દેખાયું તે પહેલા ચિત્રમાં આપેલું છે. એ પહેલા ચિત્રમાં માત્ર પાંચ નક્ષત્રો ચીતરેલાં છે. બીજા ચિત્રમાં દૂરબીનવડે જે દેખાયું તેને પણ ચીતરેલું છે. આથી પહેલા ચિત્રમાં જે દેખાણે પાંચ તારા દેખાતા હતા ત્યાં ૩૨૦૫ તારા દેખાયા છે.

દૂરબીનવડે જોડલા તારા દેખાયા છે તેની સંખ્યા અને દીપણી થઈ છે. સુવિખ્યાત સર વિલિયમ હર્સલે આ કામમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે હમેશાં રાતે પોતાના દૂરબીનવડે દેખાતા તારાની ગણતરી કરી દીપણી કરતો. અંદાજી આકાશ જોટલું ઢંઢાય છે તેવડાં તેવડાં ગમનના આકાશો ખડો તેણે પોતાના ૩૪૦૦ વારના પ્રયત્ને તપાસી નક્કી કર્યાં છે. એટલે કે તેણે નિરીક્ષણ કરેલા આકાશી ભાગ આખા આકાશનો અડીસોભો ભાગ હતો. આકાશના આ ૧૦૦૪ મા ભાગમાં મેવું હજાર એટલે લગભગ એક લાખ તારાની ગણતરી થઈ છે. બીજા એક વિખ્યાત ખગોળવેત્તાએ એવી ગણતરી કરી છે કે આવી રીતે આખા આકાશમંડળને તપાસી તેની જે દીપણી કરી હોય તો એંશી વર્ષ લાગે.

ત્યાર પછી સર વિલિયમના પુત્ર સર જોન હર્સલે આકાશ તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ૨૩૦૦ વાર આકાશનું નિરીક્ષણ કરી તેણે બીજા પણ ૭૦,૦૦૦ તારાની ગણતરી કરી છે.

બીજા એક ખગોળવેત્તાએ પોતાની દીપણીમાં નવ વર્ગ સુધીના તારાઓ દાખલ કરેલા છે. જેમાં સાતમા વર્ગમાં ૧૩૦૦૦ તારા, આઠમા વર્ગમાં ૪૦,૦૦૦ તારા, ને નવમા વર્ગમાં ૧,૪૨,૦૦૦ તારાઓ મૂકેલા છે. આ વિના બાકીના

વર્ગની સંખ્યા આગળ આપાયેલી છે; પરંતુ આ બધી સંખ્યા તો સામાન્ય છે. વાદળાં વિનાની રાત્રે નદી જેવો મોટો ધોળો લીસોટો ગગનમાં દેખાય છે, જેને આપણે આકાશગંગા કહીએ છીએ, એ આકાશગંગા દૂરથી નથી જોતાં તારાનો સમુદાય લાગે છે. તે ઘણે છેટાં હોવાથી તેના બધા તારા દેખાતા નથી; પરંતુ તેના તેજના એકત્ર થવાથી આકાશગંગા ધોળા રંગની દેખાય છે. તેમાં દૂરથી નથી જોતાં નાના નાના તારા દેખાય છે. સર વિલિયમ હર્સલે ગણતરી કરી નક્કી કર્યું છે કે આ આકાશગંગામાં એક કરોડ એથી લાખ તારા છે.

એક ખગોળવેત્તાએ લખ્યું છે કે આખા આકાશમંડળમાં બે કરોડ તારા છે. ખીત્તે એક ખગોળવેત્તા લખે છે કે “ મેં સર વિલિયમ હર્સલનાં આકાશનાં તથા રાશિચક્રનાં ચિત્રો જોયાં છે, તેમજ બેસેલે કટિંગરૂક યમ્ કરેલી બધી ટીપ્પણી-ઓની ભૂમિકામાં કરેલી ભૂલો પણ જોઈ છે, અને હવે એ સંબંધી વિસેરના બાધિલા નિયમોનો આધાર લઈ ગણતરી કરી તો આખા આકાશમંડળમાં માત્ર કરોડ સત્તર લાખ તારા જણાયા છે.

આટલી સંખ્યા સાંભળતાં શુદ્ધિ કુઠિત થાય છે. આપણે જ્યાં આકાશમાં જણુ હજાર તારા જોઈને અસંખ્ય ધારતા હતા ત્યાં સાત કરોડ સત્તર લાખની સંખ્યાને તો બાલુપર મૂકીએ અને માત્ર બે કરોડની સંખ્યા લઈએ તોપણ કેટલો વિસ્મય થાય ?

પણ આટલેથીજ તારાની સંખ્યા પૂરી થતી નથી. દૂરથી નથી મદદવડે આકાશમાં ધૂમાડા જેવા કેટલાક પદાર્થ દેખાય છે, જેનું નામ “ નીહારિકા ” આપેલું છે. અત્યંત શક્તિવાળા દૂરથી નવડે અત્યારે જણાયું છે કે એ “ નીહારિકા ” કેવળ તારાઓનો સમૂહ છે, ઘણા ખગોળવેત્તાઓ કહે છે કે આખવડે જેવાથી અથવા દૂરથી નથી મદદથી જે તારાઓ આકાશમાં છટાછવાયા દેખાય છે, તે પણ એક એક તારામંડળનો સમૂહ છે. આવી અનંત તારાવાળી આકાશગંગામાં એ મંડળો સમાએલાં છે, ને એવો સમૂહ તેજ આકાશગંગા છે. વળી દૂરથી દેખાતી તારાના સમૂહવાળી આ ‘ નીહારિકા ’ એ પણ ભિન્ન ભિન્ન તારામંડળો છે. જેમ સમુદ્રને કઠિ રેતી, ને વનમાં પાંદડાં, એ અગણિત છે, તેમ ‘ નીહારિકા ’ માં અસંખ્ય તારામંડળો છટાછવાયા પડેલાં છે. નીહારિકાની અંદર આવેલાં આ બધાં તારામંડળની ગણતરી કરતાં તો સાત કરોડ ને સત્તર લાખની સંખ્યા ક્યાંય તણાઈજ નય ! તાત્પર્ય કે કરોડો કરોડો તારા આકાશમંડળમાં ગતિ કર્યા કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ આશ્ચર્યકારક બનાવ જોતાં અને તે સંબંધે વિચાર કરતાં મનુષ્યશુદ્ધિ મંદ અને અશક્ત બને છે. ચિત્ત વિહ્વળ બને છે. ગગનની અમાપ સીમા ખાસે માનવશુદ્ધિબળ અસ્તપ્રાય લાગે છે.

આ કરોડો તારા બધાજ સૂર્યો છે. આપણે જે એક વસ્તુને સૂર્યને નામે ઓળખીએ છીએ તે પદાર્થ કેટલો મોટો છે ? તે સંબંધે “ સૂર્ય ” ઉપરના

ઉત્પાતો " માં આપણે જોયું છે. એ સૂર્ય આપણી આ પૃથ્વી કરતાં ૧૩ લાખ ગણો મોટો છે; ને એ સૂર્ય કરતાં તારામંડળમાં રહેલા અનેક તારાઓ અનંતગણા મોટા છે. આ વાત ગણિતથી સિદ્ધ થયેલી છે. " સીરિયસ " નામનો એક તારો જે ઘણાજ નજીકમાં છે તે સૂર્યના કરતાં ૨૬૬૮ ગણો મોટો છે. કેટલાક તારાઓ જે અહીંથી મૂર્ચના પ્રમાણમાં ઘણાજ ઝીણા દેખાય છે તેની ગણતરીથી સિદ્ધ થયેલું છે કે એ તારાઓનો વિસ્તાર અતિ વિસ્મયકારક છે; અને તેનું તેજ પણુ અતિ વિસ્મયકારક છે. આવા કરોડો સૂર્ય હમેશાં આકાશમાં ગતિ કર્યા કરે છે. આપણા સૂર્યને મધ્યમાં રાખી જેમ સૂર્યમંડળના ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તેની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે; તેમજ આ જગ્યા સૂર્યોને ફરતાં ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનાં મંડળો છે; એ નિઃસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ જગતમાં કેટલા કરોડ સૂર્યો ને કેટલા કરોડ પૃથ્વીઓ છે તે કેણું સમજી શકે ? આ આશ્ચર્યજનક વાત કેવી મતિમાં ઉતરી શકે ? પૃથ્વીના પ્રમાણમાં જેમ તેની રેતીનો એક ઢણ છે; તેમ અહાંડના પ્રમાણમાં આપણી આ સમુદ્રવેષ્ટિત પૃથ્વી છે; અથવા તે રેતીના ઢણ કરતાં પણ વુઝ છે. એ પૃથ્વીના ઉપર વળી એક પામર મનુષ્ય ! અહા અહાંડમાં તેની શી ક્ષુદ્રતા ! આ વાત વાંચતાં ક્યો જીવ પોતાના મનુષ્યત્વનો ગર્વ કરી શકે ?

૫. સ. ૧૬૩૮ માં સૌદેવીન નામના એક માણસે કેમ્બેલા દરોની મદદથી ઉડવાનો યત્ન કર્યો હતો. ૬. સ. ૧૬૭૮ માં બેનીયર નામનો એક ફ્રેંચ હાથે પણ પાણી બાધી ઉડ્યો હતો. ૭. સ. ૧૭૧૦ માં યુબમાન નામનો એક ફ્રેંચ લાકડાનું એક પક્ષી બનાવી તેમાં વાયુ ભરી, તેની પીઠપર મેસી આકાશમાં ઉડ્યો હતો, માર્કવીસ કે પોતાની મેડીપરથી ઉડવાની મહેનત કરતાં નદીમાં પડ્યો હતો, અને એવીજ દશા એક બીજો માણસ પણ પામ્યો હતો.

૮. સ. ૧૭૬૧ માં રસાયનવિદ્યામાં વિખ્યાત ડૉક્ટર વૉલ્ટે બહેર કહ્યું કે હાઇડ્રોજન વાયુ ભરેલી યીજ આકાશમાં ઉડી શકે. પ્રોફેસર કોઆલ્લાએ એનો પ્રયોગ કરી નક્કી કર્યું; પરંતુ ત્યારે પણ વિમાનની કલ્પના આવી ન હતી.

વિમાનને સૌ પહેલો બનાવનાર મૉન્ટ ગોસ્ટીર નામનો ફ્રેંચ હતો; પણ તેણે હાઇડ્રોજનની મદદ લીધી ન હતી. તેણે પહેલાં એક ચણીની કાથળા બનાવી અંદર કાથળા ચોટાડ્યા, અને અંદર ઉતો વાયુ ભર્યો. ઉતો વાયુ હલકો હોય છે; એટલે કાથળા ઉભે ઉડી. પ્રોફેસર ચાસ્સે હાઇડ્રોજન ભરેલું પહેલવહેલું વિમાન બનાવ્યું; અને એમ્બેલ નામના વિમાનમાં કહેલો વાયુ પૂરી વિમાન ઉડાડ્યું. તે વિમાનમાં હિંમત કરી કોષ માણસ બેઠું ન હતું. રાબુરુષો જીવહત્યાની ખીંકે કોષને વિમાનમાં બેસવા દેતા નહિ. એ વિમાન કેટલુંક ઉચું ઉડી શકતું, અને હાઇડ્રોજન નીકળતાં તે ભોંયપર પડ્યું અને જોનેસ નામના ગામડામાં પડ્યું. આવું કદિ ન દોડેલું પંખી જોઈ ગામડીયા ભય પામ્યા, અને કોલાહલ મચાવી મૂક્યો.

અનેક ગામડીયાઓ તેને જોવા એકઠા થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે, “શી રીતે આ જગત આકાશમાંથી નીચે આવ્યું ?” એ પાદરીઓ બોલ્યા કે: “આ તો હાઈ અસૌકિક જીવના દેહનું ચામડું છે.” આ સાંભળી ગામવાસીઓ તેનાપર ટેફાં અને ગોદા મારવા લાગ્યા; ને માન્યું કે તેમાં જૂત કે રાક્ષસ છે. આથી ગામનાં માણસો જૂતને શાંત કરવા ટોળેટોળી મળી મંત્રપાઠ સાથે ગામની મદદલિયા કરવા લાગ્યા; કે જેથી મંત્રબળે જૂત ભાગી જાય. હવે જૂત શું કે નહિ ? એ જાણવા માટે ફરી ધીરે ધીરે બધા ત્યાં આવ્યા; તથાપિ જૂત જાય નહિ. વાયુનાં સ્પર્શો તે જરા જરા હાલતું હતું. આથી એક ગામડીયા વીરે આવી હિંમત કરી તેના ઉપર બંદુક છોડી એટલે વિમાનમાં છિદ્ર પડતાં વાયુ ધીરે ધીરે બહાર નીકળવા માંડ્યો અને જૂતનું શરીર સંકોચાવા લાગ્યું ! આથી વધારે હિંમતવાન કઈ બીજાએ ચત્રનો ધા કર્યો, ત્યારે ચીરામાંથી વધારે પ્રમાણમાં હાઈડ્રોજન બહાર નીકળ્યો, તેની ગંધથી ભય પામી પેલો બહાદુર રણસેજ છોડી પલાયન કરી ગયો. પરંતુ આ રાક્ષસનું લોહી તો વાયુ હતો, તે ચીરામાંથી તમામ બહાર નીકળ્યો અને જૂત હિંમતસ્તક બકરાની પેઠે તરફડી મરી ગયું. પછી પેલો બહાદુર ધુરુષ પાછો આવી તેને પોતાના ઘોડાનાં પૂંછડા સાથે બાધી ટસડી ગયો ! એ આપણા દેશમાં આવું બન્યું હોય

તો દેવદેવીઓની-માનતાઓ સાત; અને ચંડીપાઠ કરતાં આહારોને પણ કંઈક લાભ સાત. ત્યાર પછી મોન્ટે ગોલ્ફરે કરી હજુ વાયુ ભરેલું વિમાન બનાવી ભર્તેલથી છોડ્યું. તેમાં હાલનાં વિમાનોની પેઠે એક રથ વળચાડવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ત્યારે પણ સાથે માણસ નહોતું. એ રથમાં એક ઘેરો, એક ફેફડો અને એક હૃદય હતાં ચડ્યાં હતાં. તેઓ આનંદે આકાશવિહાર કરી પાછાં સદેહે મર્ત્યલોકમાં આવ્યાં હતાં. તેઓ પુણ્યવાન શ્રવે એમાં તો સદેહ નહિ !

હવે વિમાન સાથે માણસો ઉડવા તૈયાર થયાં; પણ શ્રવણવાની શંકાએ કસિને અધિપતિ તેમને રજા આપતો નહિ. તેનો મત એ થયો કે જેને ત્યાગની કોઈ પ્રાણદંડની સત્તા હશે હોય તેને વિમાનમાં ચડાવવો, એટલે ગરે તો લાભે મરે, આ સાલળી એક વિમાનવેતાને તો બહુજા માઠું લાગ્યું કે “આકાશમાર્ગે પ્રથમ સફર કરવામાં શું આવું ગૌરવ છે ? ને તે શું આવું દુરાચારી નરાધમના કપાળમાં ઘટે ?” આ પછી એક માણસ રાણીની મદદથી રાજાની રજા મેળવી વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને નિર્વિદે પાછો ઉતર્યો હતો, પરંતુ બે વર્ષ પછી વિમાનમાં ચડતાં નાંખે પડીને મરણ પામ્યો હતો. એ લાલે, પણ પહેલવહેલો યગનમાં જનાર તેજ માણસ કહી શકાય. દુષ્યન્ત, પુરૂરવા, કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરેને મનુષ્યો કહેવા એ તો અતિ ધૃષ્ટતાનું કામ છે. વળી લાકાથી વિમાનમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી પાંચમા વાયુનાં વસ્ત્રાવડે અયોધ્યામાં આવનાર રામચંદ્ર પણ મનુષ્ય નહિજ; નહિ તો તેમને આ માન આપવામાં અમને હરકત ન હતી.

ત્યાર પછી આદર્શ અને રાજર્ષિસ એ બે જણા છ લાખ માણસોની સમક્ષમાં રાજમહેલ પાસેથી હાથડોળન લાવેલા વિમાનથી ઉડે ચડ્યા, અને ૧૪૦૦૦ હજાર ફૂટ ઊંચી ઉડ્યા ચડ્યા.

આ પછી વિમાનમાં બેસવું સાધારણ ચર્યું; પરંતુ વિમાનનાં તરવોની તપાસ માટે જેઓએ આકાશમાર્ગે યુસાફરી કરી હોય તેજ આપણે માટે વિશેષ ઉપયોગી છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં ઉડે ચડેલ આઠ લોકાસની યુસાફરી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તે એકલો ૨૩૦૦૦ હજાર ફૂટ ઉડે ચડી ઘણાં વિમાનનાં તરવોની તપાસ કરી આવ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૮૩૬ માં ગ્રીન અને હોલ્ડે સાહેબ પંદર દિવસને ખોરાક વગેરે વિમાનમાં લઈ ઇંગ્લેન્ડમાંથી આશ્રયમાં ચડ્યા હતા. તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી અંદાર કસાકમાં જર્મનીના વિલ્મર્જ નામના શહેર પાસે ઉતર્યા હતા. ગ્રીન ઘણો પ્રસિદ્ધ વિમાની હતો. તેણે લગભગ ૧૪૦૦ વાર યગનપ્રવાણ કર્યું હતું અને વજુ વાર સમુદ્ર ઓળંગ્યા હતા. એટલે ક્રિશ્ચિયમાં પણ રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દેવી બળવાળાં કાર્યો કર્યા કર્યા છે. ગ્રીન બે વાર સમુદ્રમાં પડ્યો હતો અને નિપુણતાથી બચ્યો હતો; પરંતુ જણાય છે કે-જેસ-પેસર કરતાં કોઈ વધારે ઉંચો ચડી શક્યો નથી. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં વુલવરહામ પટ્ટનથી ચડી સાત માસ

હિંચો ચડ્યો હતો. તેણે સેંકડો વાર ગગનમાં ભ્રમણ કરી અનેક વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોની તપાસ કરી હતી. હાલમાં અમેરિકાના વિમાની વાઈઝ સાહેબે અમેરિકાથી ઐર્લેન્ડીક મહાસાગર ઝોળંગી યુરોપમાં આવવાના પ્રયાસે વિમાનયાત્રા કરી હતી; પરંતુ માર્ગમાં વાવાઝોડામાં પડવાથી તેને નીચે ઉતરવું પડ્યું હતું, છતાં એ સાહસ વિસ્મયકારક હતું.

વાયકોને વિમાનયાત્રાનું સુખ જાતે અનુભવ કર્યા વિના યથાર્થ સમજાય તેમ નથી; પરંતુ વિમાનીઓએ આકાશમાં ચડી શું શું જોયું? તે તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરી આ રચે કહેતાં વાયકોનો કંઈક અસંતોષ ઓછો કરાશે. સમુદ્રનો અર્થ આપણે અપાર પાણીનો સમૂહ સમજીએ છીએ; પરંતુ જે વાતાવરણે પૃથ્વી વીંટાએલી છે તે પણ મહાન વિશાળ મહાસાગર છે, અને પાણીના સમુદ્ર કરતાં તે અનંતગણ છે. આપણે એ વાયુસમુદ્રના તળાવાના જીવો છીએ. આ વાયુસમુદ્રમાં પણ વાદળોના અનેક ખેડે, વાયુનાં ઝરણો વગેરે છે, તે ખામતમાં કંઈક જાણવું હાનિકારક નથી.

વિમાન થોડું ઉંચે જતાં તે વાદળોને બેઠોને ઉડે છે. વાદળોનું આવરણ આવતાં વિમાનીઓથી પૃથ્વી દેખાતી નથી, અથવા કદાચિત્ દેખાય તો નીચે અખંડ અનંત બીજી પૃથ્વી જેવી વાદળોએ વીંટાએલી દેખાય છે. આ પૃથ્વીના ગોળા વરાળ ભરેલા વાતાવરણે વીંટાએલો છે. જે બીજા ગ્રહોમાં જ્ઞાનવાળાં પ્રાણીઓ વસતાં હોય તો તેઓ પૃથ્વી ઉપરનું વાદળોનું આવરણજ દેખી શકે; પરંતુ પૃથ્વી તેમને ધણે ભાગે ન દેખાય. તે રીતે આપણે પણ બૃહસ્પતિ વગેરે ગ્રહોનાં વાદળોનાં આવરણો કે જે તડકાથી તેજસ્વી થયેલાં હોય છે તેનેજ દેખી શકીએ છીએ. હાલના ખગોળવેત્તાઓનું આ રીતે અનુમાન છે.

આ રીતે પૃથ્વીથી સંબંધરહિત ઘણાં વાદળોના ઉપર સ્થિર થઈને જોઈએ તો સર્વત્ર જીવરહિત અને ગતિરહિત લાગે. મથાળે આકાશ ગાદ અંધકારમય! એ અંધકાર પણ આશ્ચર્યમય છે. આકાશ વસ્તુતઃ ગાદ અંધકારમય છે. એનો રંગ ધાટો કાળો છે. અમાવાસ્યાની રાત્રિએ દીપરહિત ધરમાં તમામ ખારીમારણી બંધ કરી જોતાં જેવો અંધકાર જણાય છે તેવોજ આકાશનો વાસ્તવિક રંગ છે. તેમાં રચેલે રચેલે પ્રચંડ તેજવાળા તારાઓ છે, પરંતુ તેના પ્રકાશથી અનંત આકાશનો અનંત અંધકાર નષ્ટ થતો નથી; કેમકે એ બધા તારાઓ અત્યંત દૂર રહેલા છે. આમ છતાં પણ આપણે આકાશને અંધકારમય ન દેખતાં ઉજ્જવળ દેખીએ છીએ તેનું કારણ વાયુ છે. સૌ જાણે છે કે સૂર્યનો પ્રકાશ સાત રંગવાળો છે. ખાસાવાળા ભોલકના કાચથી એ રંગો જૂદા દેખાય છે. વાયુ જડ પદાર્થ છે; પરંતુ એ પદાર્થ પ્રકાશને રોકતો નથી. વાયુ સૂર્યપ્રકાશના બીજા સાતે રંગોને આવવા દે છે; પરંતુ કાળા રંગને અટકાવે છે. એ અટકાવાયેલો કાળો રંગ વાયુથી પ્રત્યાઘાત પામે છે. એ પ્ર-

ત્યાહત પામેલા રંગવાળી પ્રકાશરેખા આપણી આંખોમાં પેસવાથી આપણને આકાશ ઉજ્જવળ નીલરંગનું દેખાય છે; અંધકારમય દેખાતું નથી. પરંતુ * પૃથ્વીથી જેટલું ઉંચે ચડાય તેટલા વાતાવરણના ચરો ઓછા થતા હોવાથી મગનનો ઉજ્જવળ નીલ વર્ણુ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછો દેખાય છે, અને આકાશનો ક્ષણે રંગ તે પ્રમાણે વધારે વધારે દેખાતો જાય છે. આથી ઉંચે ચડતાં ગાઠ અંધકાર દેખાય એ વાત સ્પષ્ટ છે.

એ રીતે માથા ઉપર ગાઠ અંધકાર, પગતળે મોટાં શિખરવાળી પર્વતમાળાઓ પર શોભતાં વાદળાંઓ, તે પર્વતમાળાઓ પશુ વાદળાંઓ જેવી અને વાદળો પશુ પર્વત ઉપર પર્વત અને તેના ઉપર પર્વતની પેઠે દેખાય છે. આ વાદળોના પર્વત કોષ્ઠ તો વચ્ચેથી કાળા અને પડખાંએ તેજવાળા; કોઈ તેજે ભીંજાઈ રહેલા, કોઈ ચેત પતથરે બનાવ્યા હોય તેવા; કોષ્ઠ જાણે હીરાથી બનાવેલા; આવા આવા વાદળોના પર્વત (મેઘો) માં થઇને વિમાન ચાલે ત્યારે નીચે મેઘ, ઉપર મેઘ, દક્ષિણે મેઘ, ઉત્તરે મેઘ, સંમુખમાં મેઘ, અને પાછળ પશુ મેઘ જોવાય છે. ક્યાંક વળી વિજળી પશુ ચમકે છે, ક્યાંક વાવાઝોડું થાય છે ક્યાંક વૃષ્ટિ થાય છે, તો ક્યાંક ખરફ પશુ પડે છે. મોન્સ્યોર ફોર્નવીલ, એક વાર એક મેઘમાંથી વિમાનમાં થઈ પસાર થતો હતો. તેનું કહેલ વર્ણુન વાંચતાં સમજાય છે કે જેમ મોંગીરને રસ્તે પર્વતમાં પસાર થતાં વાદળાંનાં વૃદ્ધોમાં ચાલવું પડે છે તેમ વાદળાંમાં વિમાનથી પસાર થતાં અતુલવવું પડે છે.

વિમાનથી આ વાદળોના વૃન્દોમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત અતિ આશ્ચર્યકારક દેખાય છે. પૃથ્વીમાં તેવો દેખાવ ક્યાંય દેખાવાનો સંભવ નથી. વિમાનમાં બેઠેલા અનેક માણસોએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યાસ્ત જોયો છે, અને કોષ્ઠ કોષ્ઠએ એક દહાડામાં બે વાર સૂર્યોદય જોયો છે. એક વાર સૂર્યાસ્ત અને રાત્રિનો આરંભ દેખીને ફરી તેથી વધારે ઉંચે ચડતાં બીજાવાર સૂર્યાસ્ત દેખી શકાય; અને એક વાર સૂર્યોદય જોઈ ફરી નીચે ઉતરતાં તેજ દિવસનો ફરી વાર સૂર્યોદય દેખી શકાય.

વિમાન ઉપરથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર નજર નાખીએ છીએ ત્યારે તે મોટા ચિત્રપટ જેવી સપાટ દેખાય છે. ઉચી મેડીઓ, વૃક્ષો, ટેકરા, ટેકરીઓ અને નીચેનાં વાદળાંઓ એ બધાંજ, જાણે સપાટ જમીન ઉપર ચિત્ર ચિત્રથો હોય તેના જેવાં લાગે છે. મોટાં મોટાં શહેરો જાણે ગોઠવેલા નાના નાના ફોટાગ્રાફો ચાલ્યા જતા હોય એવો ભાસ થાય છે. મોટા મોટા દેશો નાનકડા નેસણ જેવા દેખાય છે. નદીઓ ધોળા લાંબા લૂગડા જેવી અને કોષ્ઠક તો કાળા સર્પો જેવી દેખાય છે. મોટાં વહાણો અને આગબોટો બાળકોએ રમત માટે બનાવેલાં હોડકાં જેવાં દેખાય છે, જેઓ લાંડન અથવા પારીસ

* કોઈ કોષ્ઠ કહે છે કે વાયુમાં રહેલી પરાળથી પરાવર્તન પામતાં નીલ રંગનાં કિરણોને લીધે આકાશ ઉજ્જવળ નીલ રંગનું દેખાય છે.

ઉપર ઉડેલા છે; તેઓ નીચેનું દશ્ય જોઈ મુગ્ધ થયા છે; અને તે દેખાવની પૂરેપૂરી પ્રશંસા કરવા શક્તિમાન થયા નથી. એશર સાહેબ લખે છે કે—“મેં લંડન ઉપર ઉડતાં ઉડતાં જોયું તો એકજ વખતે ત્રીસ લાખ માણસોનાં નિવાસગૃહો મને દષ્ટિએ પડ્યાં. રાત્રિસમયે એ મહા નગરીઓના રાજરસતા ઉપર પ્રકટેલી દીપમાળાઓ અત્યંત મનોહર લાગતી હતી.”

જેઓ પર્વત ઉપર ચડ્યા છે તેઓ જાણે છે કે જેમ જેમ ઉંચે ચડાય તેમ તેમ ગરમી ઘટતી જાય છે. સીમલા, દાર્જીલિંગ વગેરે ટેકરીપર આવેલાં સ્થાનોની શીતળતાનું કારણ એજ છે; અને દિમાસ્ય બદલતું અલય છે તે પણ તેજ કારણથી. આથી વિમાનમાં જેમ જેમ ઉંચે ચડતા જઈએ તેમ તેમ શીતળતા અનુભવાય છે. ગરમી, ઉષ્ણતામાપક-પંચ (થર્મો-મીટર) વડે મપાઈ શકે છે, તે યંત્રમાં અંશ પાડેલા હોય છે. માણુમના ચરીરની ગરમીનું માપ દલા અંશ (ડીગ્રી) છે. ૨૨° ડીગ્રી ગરમીએ પાણીની વરાળ થાય છે. અને ૩૨ ડીગ્રી ગરમીએ પાણી બરફરૂપ બને છે.

પૂર્વના વિમાનશાસ્ત્રીઓ કહેતા કે, ૩૦૦ ફૂટ ઉંચે ચડતાં ગરમી એક ડીગ્રી ઓછી થાય છે. ૬૦૦ ફૂટ ચડતાં બે ડીગ્રી ઓછી થાય છે; પરંતુ એશર સાહેબે બહુ વારની પરીક્ષાએ નક્કી કર્યું છે કે ઉંચે ગરમી ઘટવાનું પ્રમાણ આવા સરળ નિયમાનુસાર નથી. આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે ગરમીની વધપટ થાય છે. જેમકે વાદળાં હોય તો ગરમીનો ઘટારો ઓછો થાય છે, કેમકે વાદળાં તાપ અટકાવી તેને શોષી લે છે. વળી દિવસના ભાગમાં જે રીતે ગરમીનો ઘટારો થાય છે. તેવી રીતે રાત્રિમાં બનતું નથી. એશર સાહેબે પરીક્ષાનું પરિણામ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

પૃથ્વી ઉપરથી ૧૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૪.૫ ડીગ્રી ઓછી થાય છે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૬.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૧૦,૦૦૦ ફૂટ લગીમાં વાદળાંવાળી સ્થિતિમાં ગરમી ૨.૨ ડીગ્રી ઘટે, પણ વાદળાં ન હોય તો ૨ ડીગ્રીજ ઘટે છે, ૨૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ વાદળાંવાળી સ્થિતિએ ગરમી ૧.૧ ડીગ્રી ઘટે, પરંતુ વાદળાં ન હોય તો ૧.૨ ડીગ્રી ઘટે છે. ૩૦,૦૦૦ ફૂટ ઉંચાઈએ કુલ ગરમી ૬.૨ ઘટે છે. ગરમી ઘટવાનો હેતુ ઉંચે જતાં ઠંડાણે ઠંડાણે બરફના કણો દેખાય છે, અને ક્યારેક તો તે વિમાનમાં પડે છે. ઉંચે ચડતાં શીતળતા ધણીવાર વિમાનીઓને દુઃખદાયક ધર્ષ પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર તેમના હાથપગ અશક્ત બની જઈ તેમાંનું ચેતન હરાઈ જાય છે.

વાતાવરણના ઉપરના ભાગમાં તાપ ઓછો હોવાનાં કારણો જોતાં તપેલા અથવા તપી શકે એવા પદાર્થોનો અભાવ એજ તેનું કારણ છે એમ સમજાય છે નહિ તો ઉપલક્ષ નજરે જોતાં એમ લાગે કે જેમ જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તેમ મૂર્ચ નશ્વક આવનાં હોવાથી ગરમી વધારે લાગવી જોઈએ, પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે

ત્યાં તપે એવી વસ્તુ ક્યાં ? જુમિ તો ઘણું છે રહી, વાયુ પણ ઘણો પાતળો રહ્યો, ત્યાં તપે શું ? દશખાર ફનાં ધોકાં એક બીજા ઉપર ગોઠવીને બેઠયું તો સૌથી ઉપરના ધોકા કરતાં નીચેનું ધોકું દબાઈ વધારે ઘાટું થયું હશે. તે પ્રમાણે નીચેનો વાયુ પણ ઉપરના વાતાવરણના થરોને લીધે ઘાટો રહે છે; અને ઉપરનો વાયુ હલકો રહે છે. પૃથ્વી ઉપર એક ચોરસર્ધચ જગો ઉપર વાયુનો ભાર સાડાસાત શેર છે. આપણા માથા ઉપર રાતદહાડા એ દિસાએ વાયુનો ભાર આપણે વહન કરીએ છીએ, ત્યારે તેની કશી પીડા આપણને કેમ જણાતી નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે:—અગાધ જળમાં ફરતા માછલાંને તેની ઉપર રહેલા અપાર જળનો ભાર જેમ લાગતો નથી, તેમ આપણને વાતાવરણનો ભાર જણાતો નથી. જે વાયુ ઘાટો હોવાથી ભારે હોય તે નીચે રહે છે, અને જે વાયુ પાતળો હોવાથી હલકો હોય તે ઉપર ચડે છે. વિમાનીઓએ પરીક્ષા કરીને જણ્યું છે કે સાડાસાત માઇલ ઉંચે ચડ્યા પછી વાયુનો ભાર અર્ધો આછો થાય છે, અને પાંચ માઇલની ઉંચાઈએ બેત્રતીપાંશ ભાર લાગે છે. આથી જેમ જેમ ઉંચે જવાય તેમ તેમ આસોચ્છૌસ માટે અત્યંત કષ્ટ વધતું જાય છે. મોન્સ્યુર-ફૅલોમોરી, દશ હજાર ફૂટ ઉંચે ચડ્યા હતા તેથી તેને જે કષ્ટનો અનુભવ થયો, તે તે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“સાત વાગે મારા શરીરમાં કદિ ન અનુભવેલી એવી શીતળતા જણાવા લાગી. તેની સાથે મને તંદ્રા આવવા લાગી. આસોચ્છૌસ પણ મહા કષ્ટ લેવાતા. કાનમાં શં શ અવાજ થવા લાગ્યો, અને અધી મિનિટમાં તો મને હૃદયગ થયો હોય એમ જણાવા લાગ્યું. કંઈ સૂકોતો હતો. આથી મેં એક પ્યાલો પાણી પીધું. તેથી કંઈકે લાભ થયો. જે સીસામાં જળ હતું, તેનો ખૂચ ખોલતાં જેમ શંપનના સીસાનો ખૂચ ખોલતાંજ અવાજ થઈ ખૂચ હીડી દૂર જઈ પડે તેમ અહીં પણ થયું. આતું કારણ સહેલાઈથી સમજી શકાશે, તે ઠેકાણે માથાપરના વાતાવરણના થરોનો એક ભાગ આછો થયો હતો, અને તેથી વાયુનું દબાણ આપું ચતાં સીસામાં રહેલા વાયુના બળે ખૂચ હીડી પડ્યો હતો.”

જે ત્રણવાર ગગનમાર્ગમાં જ—આવ કરવાથી, આ બધાં કષ્ટો ટેવથી સહન થઈ શકે છે; પરંતુ વધારે ઉંચે જતાં સહનશીલ માણસને પણ કષ્ટ થાય છે. ગ્લેશર સાહેબ આ બધાં કષ્ટોમાં બહુ સહનશીલ હતા; પરંતુ છ માઇલ ઉંચે જતાં તે પણ મરવા જેવો ચેતનારહિત થઈ ગયો હતો. ૨૬૦૦૦ ફૂટ ઉંચે જતાં તેની દૃષ્ટિ બેવામાં અશક્ત થવા લાગી, અને થોડીવારમાં તો તે ઉજ્જ્વલતામાપક યંત્રમાંની ડીઝીઓના આકાશ અને સામેની ધડીયાળના કાંટાઓ બેવાને પણ રક્તિમાન રહ્યો નહિ. તેણે ટેબલ ઉપર પોતાનો એક હાથ રાખ્યો, જ્યારે હાથ રાખ્યો ત્યારે શક્તિ-પૂર્ણ હતો, પણ થોડીવાર પછી તે હાથ હાથવા અશક્ત બન્યો, તેની શક્તિ બંધ થઈ ગઈ. તેણે બેયું તો બીજો હાથ પણ આવીજ રીતે પરવશ દશામાં હતો. તેણે

પોતાનું શરીર હલાવ્યું; પરંતુ જાણ્યું કે તેને હાથપગજ નથી । ધીમે ધીમે તેનાં અંગો અશક્ત થઈ ગયાં, ડોક લાંબી ગઈ હોય તેમ માયું ઢળા પડ્યું, અને આંખો એકદમ આંધળી બની ગઈ. આ રીતે તેને એકદમ મૃત્યુનો ભય લાગ્યો. પછી વિમાન ચલાવનારે વિમાન નીચે ઉતાર્યું; ત્યારે તે પાછો ચેતના પામ્યો.

વિમાન નીચે શી રીતે ઉતરે છે ? તે હવે વિચારીએ-વિમાનની ગતિ એ પ્રકારની છે. પહેલી ઉંચેથી નીચે અથવા નીચેથી ઉપર બીજી ગતિ આસપાસની દિશાઓમાં. જેમ ગાડું, ઘોડું વગેરે આપણી ધારેલી દિશા તરફ આવે, તેમ વિમાન પણ ઇચ્છિત દિશાઓ ભણી ચાલી શકે એવાં અધીન બન્યાં નથી. x વાયુજ એનો ખરેખરો સારથી છે. તે જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશાએ વિમાન ચાલે છે; છતાં ઉંચેથી નીચે કે નીચેથી ઉપર જવાની ગતિ મનુષ્યના હાથમાં રહે છે. વિમાનમાંના ભાર ઓછો કરતાં તે ઉંચે ચડે અને આસપાસના વાયુ કરતાં ભારે થતાં વિમાન નીચું ઉતરે છે. વિમાન નીચેની દોરીમાં કેટલીક રેતીની થેલીઓ રાખે છે, તેમાંની કેટલીક ફેંકી દેતાં, પડેલાં કરતાં વિમાન હલકું થાય છે એટલે તેને ઉંચે ચડાવાય છે, અને જે હલકા વાયુથી વિમાન ભરેલું છે તેમાંના કંઈકે ભાગ કાઢી નાખતાં વિમાન નીચે ઉતરે છે. વાયુ કાઢવા માટે વિમાનના ઉપરના ભાગમાં એક છિદ્ર રાખે છે, અને તેનું મોં બાંધી રાખે છે. એ બાંધેલું મોં છોડનાં હલકા વાયુ થોડે થોડે બહાર નીકળે છે, અને વિમાન નીચે ઉતરે છે. ૧

આસપાસની દિશાઓમાં વિમાનને ચલાવવું એ મનુષ્યને સ્વાધીન વાત નથી; પરંતુ તે વાયુની મદદ મેળવવા શક્તિવાન છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વાતાવરણના જૂદા જૂદા થરોમાં જૂદી જૂદી દિશા ભણી વાયુનાં વહનો નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે વિમાની પૃથ્વી ઉપર વાયુ દક્ષિણ તરફ વાતો જોઈ વિમાનમાં ચડે છે, ત્યારે થોડેજ ઉંચે ચડતાં તે જોઈ શકે છે કે એ થરનો વાયુ ઉત્તર દિશા ભણી વહે છે, વળી થોડે ઉડતાં પૂર્વ કે પશ્ચિમના વાયુનાં વહન આવે છે. કયા થરમાં કયે વખતે કયા દિશા ભણી વાયુ વહે, એ જો માણસો જાણી રાખે તો વિમાન મનુષ્યનું આઠાધીન થાય. જો આ વિષયમાં નિપુણ છે તેઓ ક્યારેક ક્યારેક વાયુની ગતિ નક્કી કરી ઇચ્છેલી દિશાએ ગતિ કરી શક્યા છે. ૪૦ સં ૧૮૬૮ ના ઓગસ્ટમાં મોન્ડર-ડ્રીસોન્ડર, કેલે નગરથી “ નેપ્ત્યુન ” નામના વિમાનમાં ચડ્યો હતો. થોડે ઉંચે જતાં જોયું કે તેના વિમાનની ગતિ ઉત્તર સમુદ્ર તરફ થાય છે. આવા

■ હવે તો આસપાસ કે નીચે ઉપર જવા આવવાની ગતિ ઉપર પણ કાણ મેળવવામાં આવ્યો છે અને થઈ ગયેલા મહાન સુદ્ધમાં દરેક રાત્રે એવાં હજારો વિમાનોના કાફલાનો ઉપયોગ કયોં હતો.

૧ વિમાનને ચલાવવાની એ આગલી રીતોમાં તેમજ વિમાનોની રચનામાં પણ આ નિબંધ લખાયા પછીથી બહોળા ફેરફારો થઈ ગયેલા છે. મં

અનંત મહાસાગર ઉપર સંજને વખતે મુસાફરી કરવી યોગ્ય ન હતી; પરંતુ ત્યાં ખીજે એક પથુ ઉપાય ન હતો. આ સંકટમાં તેણે નીચે જોયું તો નીચેનાં વાદળો દક્ષિણ દિશામાં જતાં જોયાં, એટલે તેણે એકવીસ માઈલ સમુદ્ર ઉપર ગયા છતાં પથુ વિમાનનો હલકો વાયુ થોડો ઝોછો કરી વિમાનને નીચે ઉતાર્યું. વાયુના એ થરમાં દક્ષિણ દિશા બણીનું વહન હતું તેમાં આવતાંજ વિમાન સડસડાટ દક્ષિણ દિશા બણી ચાલ્યું, અને ફરી પાછું ભૂમિપર આવ્યું; પરંતુ જો તેણે યુદ્ધિ ચલાવીને નીચે ઉતાર્યું ન હોત અને સખા ચંદ્ર રાત્રિને અધિકાર આવ્યો હોત તો વાદળોની ઘટનામાં નીચેનું ભૂમિતળ દેખી ચકત નહિ એ દિશામાં રેતું વિમાન ક્યાં જત ! અકસ્માત નીચે આવતાં તે ગંભીર સાગરમાંજ આવી પડત.

ઉત્તર સમુદ્રમાં ઉડતાં તેને ફેટલાંક અદ્ભુત પ્રતિબિંબો દેખાયાં. તેણે જોયું કે સમુદ્રમાં જે બધી આગબોટો ચાલે છે તેનાં પ્રતિબિંબો ઉંચેનાં વાદળોમાં દેખાય છે, એ વાદળોમાં જાણે એવોજ સમુદ્ર ચીતરેલો છે. એ ચીતરેલા સમુદ્રમાં નીચેની વાસ્તવિક આગબોટો જેવી આગબોટો ચાલે છે, એ આગબોટોનાં તળાખાં ઉપર છે; અને મથાળાં નીચે છે. જાણે ઉંધી આગબોટો ચાલતી ન હોય ! આ પ્રમાણે એ મોટા દર્પણ જેવો મેઘરાશિ સમુદ્રનું પ્રતિબિંબ પથુ ગ્રહણ કરી રહેલો છે.

મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે એક વધારે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર પ્રતિબિંબમાં જોયું હતું. દિવસનાં ભાગમાં તે વિમાનમાં ચડ્યો હતો, અને પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએ તેનું વિમાન હતું. તેણે પોતાનાથી સો ફૂટ દૂરનાં વાદળોમાં એક બીજુંજ વિમાન જોયું એ બીજા વિમાનનો આકાર પથુ પોતાના વિમાનના જેવોજ હતો. જેવો પોતાના વિમાનની નીચે સામાન અને હોડી બાંધેલી; તેવોજ પેલા બીજા વિમાનમાં પથુ. એ વિમાનમાં પથુ બે માણસો બેઠેલાં હતાં. વળી વધારે નવાઈની વાત તો એ હતી કે એ બે માણસના અવયવો પથુ તેના વિમાનનાં માણસોના જેવાજ. આથી મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આશ્ચર્ય પામી પોતાનો જમણો હાથ ઉચો કર્યો તો સામે રહેલા વિમાનના ફ્લોમારિયે ડાબો હાથ ઉચો કર્યો. આ વિમાનના બીજા માણસે પતાકા ઉડાવી તો સામેના વિમાનના બીજા માણસે પથુ તેમ કર્યું. વળી વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એ સામેના વિમાનની હોડીની ચારે બાજુ અપૂર્વ રંગનું તેજ દેખાતું હતું. વચ્ચેના ભાગમાં લીલું અને શ્વેત રંગનું પ્રભામંડળ ચળકતું હતું. તેની પાસે ઝોલું આસમાની પ્રભામંડળ ને તેની સમીપ પીળા રંગની ચટકીઓ. તેની પછી નારંગી અને લાલ રંગના પટ્ટા. એ પ્રમાણે રંગો દેખાઈ ઉત્તે તે વાદળોમાં મિશ્રિત થઈ ગયા.

આ વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી સંમળવવાનું આ નાના નિબંધમાં સ્થાન ન હોવાથી અહીં તો એટલુંજ કહેવું યોગ્ય છે કે વાદળોમાં રહેલા જળકણોની અંદર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી આ રંગોની છટા જોવામાં આવતી હતી.

આ પૃથ્વીના શબ્દો સહેલામ્મથી ગગનમાં ગતિ કરે છે, પણ તે બધી વખતે તો નહિજ. તેમજ બધા શબ્દોની ગતિ પણ સરખા પ્રમાણમાં હોયે યતી નથી. વાદળો અવાજની ગતિનો રોષ કરે છે. ગ્લેશર સાહેબે ચાર મૈલ ઉંચેથી રેલવે ટ્રેનનો અવાજ સાંભળ્યો હતો, અને ત્રીશ હજાર ફૂટની ઉંચાઈએથી તોપનો અવાજ તેને કાને પડ્યો હતો. એક ફૂટરાનો અવાજ તેણે બે મૈલ ઉપરથી સાંભળ્યો હતો; પરંતુ ચાર હજાર ફૂટ ઉપરથી મનુષ્યોનો કોલાહલ સંભળાતો નથી. મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે આકાશમાંથી પૃથ્વી પરનાં વાજાંત્રોનો નાદ તો ધણીવાર સાંભળ્યો, અને તેને એમ લાગે યતું કે બાજી વાદળોમાંથી કોઈ સુદર પ્રકારનું સંગીત ચાલી રહ્યું છે !

ધણીને મોડૂમ છે કે જ્યારે પારીસને ઘેરા ઘાસો હતા; ત્યારે વિમાન રસ્તે પારીસમાંથી ગામડાંના પ્રદેશમાં ટપાલ જતી. કેળવેલાં કબૂતરો એ વિમાનમાં ચડાવાતાં. તેને પૂછડે ઉતરે બધાંજ આવતા. ભારના ઓછાપણા માટે એ બધા પત્રો ફોટોગ્રાફની મદદથી ઝીણા અક્ષરે લખાતા, એટલે એક મોટો પત્ર પણ જરીકમાં સમાઈ જતો. એ પત્રો વાંચતી વખતે સુક્ષ્મદર્શક યંત્રનો ઉપયોગ થતો. આ રથને રથજમકોચને લીધે એ આશ્ચર્યકારક તરવો વિસ્તારથી અને લખી શકતા નથી.

છેલ્લે એ કહેવાનું કે વિમાનો હજી જવા આવવાના સાધારણ ઉપયોગમાં લેવાય, કે મરજી પડે તે રથને લઈ જવાય એટલા મધા સ્વાધીન બન્યાં નથી. ગ્લેશર સાહેબ કહે છે કે વિમાનવડે હજીલગી એ ઉદ્દેશ મિલ્લ થયો નથી, મનુષ્ય કદિ ઉડી શકશે કે નહિ ? તે વિષેનાં તરવોનું મોન્સ્યુર ફ્લોમારિયે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. એક દહાડે મનુષ્યો અવશ્ય પક્ષી પેઠે ઉડી શકશે એમ તે જણાવે છે; પરંતુ તે પોતાને બળે તો નહિજ. જ્યારે મનુષ્યો પાંખો અથવા પાંખોનું કામ કરનારાં યંત્રો બનાવશે અને તેને વરાળ કે વિજળીના બળથી ચલાવશે, ત્યારે તે પખીઓની પદવીને પ્રાપ્ત કરશે એવો સંભવ છે. દેવોમ નામના એક ફ્રેંચે માછલીના આકારના એક વિમાનની કલ્પના કરેલી છે. તેણે વિવેચન કરેલું છે કે તેની મદદથી મનુષ્યો ઇન્દ્રિય પ્રમાણે આકાશમાર્ગે જ આવ કરી શકશે, પરંતુ એ જાતના વિમાનથી હજીલગી કશું ફળ પ્રાપ્ત થયું નથી* તેથી અત્રે તેનું વર્ણન કરેલું નથી.

* આગળ ટીપ્પણીઓમાં જણાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ બાબતો બની ચુકી છે, એટલુંજ નહિ પણ હિંદથી ઇંગ્લાંડ માત્ર બે દિવસમાં વિમાનોદ્વારા ટપાલ પહોંચાડવાની યોજના પણ એક વિદ્વાને બહાર કરી હતી અને તેનો અમલ પણ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે મર્વ હકીકત છતાં આ લેખ આ પુસ્તકમાં લેવો માત્ર એટલા માટે પણ સાર્યક છે કે એમાં વિમાનોની સેધનો પ્રથમથી અને જાણવા જેવો પ્રતિહાસ હોવા માથે વિમાનમાં ઉડનારને દેખાતા દેખાવો તથા અનુભવાતી બીજી બાબતોનું વર્ણન પણ સાફે આપેલું છે.

મંત્રી

ધૂલિ (ધૂલ)

ધૂળના જેવો સાધારણ પદાર્થ વિશ્વમાં બીજો નથી. ગ્રેફાઇટ દી-ડોલે ધૂળના ઉપર એક લેખ લખ્યો છે. આ લેખ મોટા ને મુશ્કેલીથી સમજાય તેવો છે. તેને ટુંકમાં સહેલાઈથી સમજાવવો એ કંઠણ કામ છે, જેથી અમે માત્ર ટુંકામાં દી-ડોલ સાહેબે કહેલા સિદ્ધાંતોનેજ અહીં લખીશું. એ વિષે જેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેણે એ મૂળ નિબંધ વાંચવો.

૧-ધૂળ એ પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક પદાર્થ છે. આપણે બધું ગમે તેટલું સ્વચ્છ રાખીએ તો પણ ધૂળ તેને છોડે તેમ નથી. ગમે તેટલી તમે મોટાઈ કરો પણ ધૂળથી તમે જરા પણ છૂટા નહિ. જે પવનને અત્યંત ચોકસો કહી વર્ણવે છે તે પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ છે. જાંબડામાં પડતાં ચાંદરણમાં જોશો તો જે ધમાડા જેવું દેખાય છે તે શું છે? જે વાયુને તમે સ્વચ્છ કહો છો તેમાં પણ તે ધૂળનાં રગકણો તો ઉડતાજ હોય છે. બધે બાપેલું વાતાવરણ એ રીતે ધૂળથી ભરેલું છે. આ હકીકત જાણવા માટે ગ્રેફાઇટ દી-ડોલના ઉપદેશની જરૂર નથી; ધરણુ તે સૌએ જોયેલી છે. ગ્રેફાઇટ દી-ડોલે ધણી ઉપાયોવડે વાયુને સ્વચ્છ કર્યો હતો. અનેક યંત્રોમાં પ્રવાહી-દ્રાવક પદાર્થો ભરી તેમાંથી વાયુને પસાર કરી-ગાળી-પરીક્ષા કરી હતી; પરંતુ છેલ્લે જણાવ્યું કે એમ સ્વચ્છ કરેલો વાયુ પણ ધૂળથી પરિપૂર્ણ હોય છે. એ રીતે ધૂળ એ સર્વત્ર વ્યાપેલો અદૃશ્ય પદાર્થ છે, કેમકે તેના કણો બહુજ સૂક્ષ્મ છે. તાપમાં પણ તે દ્રવ્યનીવડે જોડાઈ શકતા નથી; પરંતુ તેનો રંગ વિજળીના દીવાના પ્રકાશ કરતાં પણ ઉજળો છે. જેણે વાયુમાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખીને જોયું છે તેમને ધૂળનાં રગકણોનો ચળકાટ દેખાયો છે. ગમે તેટલા યત્ને લોકો સાફસફ કરે, પણ જ્યાં વાતાવરણજ ધૂળભરેલું છે, ત્યાં શી રીતે ધૂળને અટકાવી શકે? આથી ધૂળ નિવારણ કરવી અશક્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જાંબડામાં તેજતું ચાંદરણ પડતું ન હોય તો ઉડતી ધૂળ દેખાતી નથી, પરંતુ ત્યાં વિજળીનાં પ્રકાશનાં કિરણો નાખવામાં આવે તો ધૂળ દેખી શકાય છે. આપણે વાતાવરણમાંથી ધૂળે ધૂળે જે શ્વાસ લઈએ છીએ તે પણ ધૂળથી ભરપૂર હોય છે. વાયુમાં રહેલો ધૂળનો સમૂહ રાત્રિદિવસ બધી વસ્તુઓ ઉપર વરસ્યાજ કરે છે. પીવાનું પાણી આપણે ગમે તેટલું સ્વચ્છ કરીએ તોપણ ધૂળવાળુંજ રહેવાનું. નળમાંથી આવનારું પાણી ગમે તેટલી ગરમીઓ કે ફ્રિજરો મૂકીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે તોપણ તે ધૂળ રહિત બનતું નથી.

૨-એ ધૂળનો સમૂહ વાસ્તવિકરીતે ધૂળ નથી. તેનો મોટો ભાગ જીવંત પદાર્થો છે. ઉપર જે અદૃશ્ય ધૂળની વાત કહી, તેમાંના ધૂળો ભાગ ઝીણા ઝીણા જીવોનોજ છે. જે કણો જીવવાળા નથી તે ધૂળો ભાગે ભારવાળા હોય છે અને તેથી

તે વાયુમાં ઉંચે ઉડી શકતા નથી. આપણે દરેક જાસે સેંકરો આવા ઝીણા જીવો શરીરમાં લપ્પએ છીએ. પાણી સાથે હળવેતે પી જમએ છીએ. રાક્ષસની પેઠે અનેક જીવોને આપણે ખોરાકમાં લપ્પએ છીએ. લંડનમાં આઠ રરણીઓ (પીલ્ટરો) માં યજ્ઞને માળેલા પાણીને ટીન્ડોલ સાહેબે તપાસ્યું હતું, એ પરથી તેમણે એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે કે “ પાણીને સંપૂર્ણ રીતે ચોક્કસ કરવું, એ મનુષ્યની શક્તિપ્રહારનું કામ છે; જે પાણી રક ટિકના પ્યાલામાં હીરાની કણીઓ જેવું સ્વચ્છ લાગતું હોય તે પશુ ધૂળ અને જીવોથી પૂર્ણ હોય છે.”

૩-આ સર્વવ્યાપક ધૂળનાં રજકણો રોગોનાં મૂળ છે. હમણાં એવો મત પ્રચલિત થયો છે કે એક જાતનાં જીવંત રજકણોથી ચેપી રોગો ફેલાય છે. આ મત ભારતવર્ષમાં હજીજગી પ્રખળ છે. યુરોપમાં એ હજી પ્રસરતો જાય છે. પ્રોફેસર ટીન્ડોલની ખાત્રી થઈ છે કે ચેપી રોગ ફેલાવાનું કારણ સજીવ રોગોત્પાદક જંતુઓ (મેકેરીયા) છે. આ રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ વાયુમાં અને પાણીમાં મળેલાં હોય છે. ને તેદ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રાણીઓનું શરીર અસંખ્ય જંતુઓનું રહેઠાણ છે; જેમકે વાગમાં લીખો, પેટમાં કરચીઆ, અને ક્ષતમાં કીડા, એ મનુષ્યશરીરમાં રહેલાં અનેક જંતુઓનું ઉદાહરણ છે. પરુઓના ગાત્રમાં પણ જંતુઓનો નિવાસ છે. જીવંતસ્ત્રવેતાઓએ નક્કી કર્યું છે કે પૃથ્વીમાં, પાણીમાં ને વાયુમાં જેટલી જાતિના જીવો છે, તેના કરતાં વિશેષ જાતિના જીવો ખીન્ન પ્રાણીઓના શરીરમાં વાસ કરીને રહેલા છે. જેને આપણે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓ (જર્મ્સ) કહ્યાં છે. પ્રાણીના શરીરમાં પેડેલાં રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓમાંથી તેવાંજ ખીન્ન જંતુઓ પેદા થાય છે. એ જીવોની ઉત્પાદકશક્તિ પણ અતિ ભયાનક હોય છે. જે પ્રાણીના શરીરમાં એ રીતે રોગોત્પાદક જીવંત જંતુએ પ્રવેશ કર્યો હોય તેને ચેપી રોગ થાય છે. જૂઠા જૂઠા રોગોનાં જૂઠાં જૂઠાં જંતુઓ છે. પ્લેગનાં જંતુઓ પ્લેગ ઉપમાવે છે, શીતળાનાં જંતુથી શીતળા નીકળે છે, ક્ષયનાં જંતુથી ક્ષય થાય છે, ને મેલેરિયાનાં જંતુથી મેલેરિયા જ્વર આવે છે.

૪-રોગોત્પાદક જીવંત જંતુઓથી માત્ર ચેપીરોગોનો ફેલાવો થાય છે એમજ નથી; પરંતુ ક્ષત (ધા કે ચાંદુ) રૂઝાય નહિ, પર પેદા થાય, દુર્ગંધી ઉપજે, ને છેવટે રોગો અમાધ્ય જેવા થાય એ પણ જંતુઓનોજ પ્રભાવ છે. એ જંતુઓ ધૂળમાં રજકણોરૂપે રહેલા છે. ક્ષતનું મોં એવી રીતે ઢાંકી રાખવું કે જેથી અદસ્ય ધૂળનાં રજકણો તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો ડોક્ટરોનાં શસ્ત્રોની ધારદાર પણ ક્ષતમાં ધૂળના કણ પ્રવેશ કરે છે. ડોક્ટરો ગમે તેટલાં શસ્ત્રો સ્વચ્છ કરે, પરંતુ અદસ્ય ધૂળના કણો તો દોષ રીતે અટકાવી શકાતાંજ નથી. આનો એક સરસ દલાજ છે, ને ધણે ભાગે ડોક્ટરો તેનોજ આધાર લે છે. એ દલાજ તે કાર્બોસિક એસિડ નામે એક પ્રવાહિ પદાર્થ છે. એ એસિડ રોગોત્પાદક

જાંતુનો નાશ કરે છે. આ એસિડને પાણી સાથે મેળવીને જો ક્ષતના મોંપર સીંચવામાં આવે તો તેમાં થોડાં તમામ રોગોત્પાદક જીવંત જાંતુઓ મરણ પામે છે. ક્ષતના મોંપર ચોક્કસ ૩ બાંધવાથી પણ ઘણો લાભ થાય છે, કેમકે ૩ એ વાજુને સ્વચ્છ કરવાનો અને જાંતુને અટકાવવાનો એક સરસ ઈલાજ છે.

આયંજાતિનું સૂક્ષ્મ શિલ્પ

કોઈ મનુષ્ય કહે છે કે આ સંસારમાં સુખ નથી. વનમાં ચાલો, ભોગ મૂકી દો ને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરો. કોઈ કહે છે કે એમ નથી. સંસાર સુખમય છે. ધૂતોની ધૂત-વિદ્યાપર ધ્યાન ન દેતાં ખાઓ, પીઓ ને આનંદ ફરો. જે લોકો સુખના અભિલાષી છે તેનામાં પણ મતભેદો છે. કોઈ કહે છે કે ધનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે મનમાં સુખ છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મમાં સુખ છે, તો કોઈ કહે છે કે અધર્મમાં સુખ છે. કોઈને કાર્યમાં સુખ લાગે છે તો કોઈને જ્ઞાનમાં સુખ લાગે છે; પરંતુ એવો મનુષ્ય એક પણ નહિ હોય કે જેને સુંદરતામાં સુખ લાગતું ન હોય. સંસારમાં સૌ કોઈ સુંદર જીની ઇચ્છા કરે છે. સુંદર કન્યાનું સુખ જોતાં સૌનું મન પ્રસન્ન થાય છે. સુંદર બાળકને જોતાં સૌનું મન મુગ્ધ થાય છે. સુંદર પુત્રવધૂ મેળવવાને કોઈ કોઈ તો માથે કરજ કરે છે. સુંદર ફૂલો યુરી શ્યામાં રાખવાનું મન જોને થાય છે. બહુ મહેનતે જે ધન મેળવ્યું હોય તે ખરચીને સુંદર મકાન બંધાવવાની અભિલાષા સૌ કોઈને હોય છે, અને એ મકાનમાં સુંદર સુંદર સામાન રાખી મકાનને સુંદર દેખાડવાને ઇચ્છતા ધણીને જોયા છે. એને માટે કેટલાક તો દેવાં પણ કરે છે. સુંદર લૂગડાંક્ષતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ સુંદર દેખાવાનો ચત્ન કરતાં જણાય છે. પંખીઓ પણ સુંદર દેખીને પળાય છે. (બાગમાં પણ સુંદર વૃક્ષો વધાય છે ને સુંદર બાગ બનાવાય છે. સુંદર મુખનું સુંદર હાસ્ય જોવાને માટે સોના અને રત્નોનાં સુંદર આભૂષણો સુંદરીઓને પહેરાવાય છે. આમ સૌ રાતદહાડે સૌંદર્યની તૃષ્ણાએ પીડાતા જોવાય છે; પરંતુ કોઈએ કદિ પણ એ બાબતપર ધ્યાન આપેલું નથી; માટે અમે આ વાત અહીં આટલા વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

આ સૌંદર્યની તૃષ્ણા જેવી બળવાન છે તેવીજ વખાણવા યોગ્ય અને પોષણ કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યનાં જેટલા પ્રકારનાં સુખો છે તેમાં આ સુખ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે; કેમકે પહેલાં તો તે પવિત્ર, નિર્મળ અને પાપના સંસર્ગ વિનાનું છે. સાંદર્યનો ઉપભોગ એ કેવળ માનસિક ઉપભોગ છે; માનસિક સુખ છે. ઇન્દ્રિયસુખની સાથે તેનો જરા પણ સંબંધ નથી. એ સત્ય છે કે સુંદર વસ્તુ અનેક વખતે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિની સાથે સંબંધ રાખે છે, પરંતુ સૌંદર્યથી ઉપજેલું સુખ ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિથી ભિન્ન છે.

રતનગડિત સુવર્ણના પ્યાલાથી પાણી પીતાં જેવી રીતે તરસ મટી જાય છે તેવીજ રીતે માટીની કૂલડીથી કે રમૈયાથી યાજ્ઞી ખીતાં પણ તરસ મટે છે, પરંતુ સુવર્ણના પ્યાલાથી જે કાંઈ આનંદ થાય છે તે સૌંદર્યજનિત માનસિક સુખ છે. બીજું તીવ્રતામાં જે સુખ છે તે સર્વના કરતાં ચડતુ છે; જેઓને કુદરતી પદાર્થોની ગોલા નોવાનો શોખ છે અથવા જેઓ કાવ્યરસના ભોગી છે, તેઓ આ વાતનાં ઉદાહરણ છે. સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરતાં જે સુખ ઉપજે છે તે એટલું તો તીવ્ર છે કે ઘણી વાર અસહ્ય પણ લાગે છે. વળી બીજા સુખો વારંવાર ભોગવતાં તે પર કંટાળો આવે છે; પરંતુ સૌંદર્યજનિત સુખ તો વારંવાર જનનું નવુંજ લાગી આનંદ આપ્યા કરે છે.

આથી જે મનુષ્યજાતિ માટે આ જાતનું સુખ વધારનાર છે તેમને મનુષ્ય-જાતિના ઉપકાર કરનારામાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાન મળવું જોઈએ. એ સત્ય જો કે જે બિખારી ખજંજરી વગાડી, ભજન ગાઈ, મુઠી બીખ લઈ ચાલ્યો જાય છે તેને 'કાઈ પણ માણસ મનુષ્યજાતિના ઉપર ઉપકાર કરનારો માનશે નહિ; પરંતુ જે વાદ્યમીઠિએ રામાયણ લખી કરોડો મનુષ્યોના અક્ષય સુખને માટે-ચિંતાના ઉત્કર્ષને માટે-દીર્ઘકાળ માટે ઉપાય કરેલો છે, તેને યશના મંદિરમાં યુરોપના ન્યૂટન, હાર્વી, વૉટ અને જોનરથી નીચું આસન આપવું યોગ્ય ગણાય તેમ નથી. લેક્ટી, મેકાલે, વગેરે અનેક અસારગ્રાહી લેખકોના અનુયાયી થઈને ધણાં માણસો કવિના કરતાં તો જોડા શીવનાર મોથી ધણુ ઉપકારક છે એમ માનીને તેને ઉચ્ચ આસને બેમારે છે, અને એવા ખર્ખોના ફલમાં હાલના કેટલાક અહીંના અર્ધશિક્ષિત યુવાનો પણ લાગે છે, પરંતુ નેઓએ સમજવું જોઈએ કે વિશ્વામતમાં રાજપુરુષમણિ ગ્લેડ-સ્ટન, રોકવોલ્ડમાં જીમ, રિમથ, હાંટર અને કાર્લિસ હોવા છતાં પણ વૉલ્ટર રોકવોલ્ડને સર્વના કરતાં ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડેલ છે.

મનુષ્યના અભાવોની પૂરણીને વાસ્તે જેમ તોખી તોખી શિક્ષવિદ્યાઓ છે; તેમ સૌંદર્યની આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે પણ અનેક વિદ્યાઓ છે. સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવાના વિવિધ ઉપાયો છે. એ 'ઉપાયોના બેઢ પ્રમાણે એ વિદ્યાઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધારણ કરેલાં છે.

આપણે જે જે મુંદર વસ્તુઓ જોઈએ છીએ તેમાં કેટલીક તો કેવળ રંગમાત્ર છે અન્ય કાંઈજ નથી; જેમકે આકાશ કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ઉપરાંત આકાર પણ હોય છે, જેમકે પુષ્પ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ ને આકાર ઉપરાંત ગતિ પણ હોય છે, જેમકે હરિણ. કેટલીક વસ્તુઓમાં રંગ, આકાર, ગતિ ને તે ઉપરાંત

× સૌંદર્યનું લક્ષણ બધીમાં મહાકવિ માધવ પણ કહે છે કે:- "દ્રણે દ્રણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયા." કહ્યું કહ્યું જે નવું નવું લાગે છે તેજ રમણીયતા (સૌંદર્ય) નું સ્વરૂપ છે.

શબ્દ પણ છે; જેમકે કાયલ. મનુષ્યોમાં તો વર્ણ, આકાર, ગતિ શબ્દ અને તે ઉપરાંત અર્થયુક્ત વાણી પણ છે. આથી સૌદર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે સામગ્રીઓ છે તેમાં વર્ણ, આકાર, ગતિ, શબ્દ અને અર્થવાણી વાણી એક છે.

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર કેવળ વર્ણ (રમ) માત્ર છે તે 'ચિત્રવિદ્યા' કહેવાય છે.

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર આકાર છે, તેના બે ભેદ છે, રથાપત્ય, અને ભારકર્ય. જડ વસ્તુઓના આકારનું સૌદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'રથાપત્ય' કહેવાય છે, અને ચેતન કે હૃદયિન્ય (વનસ્પતિ) નું સૌદર્ય જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે તે 'ભારકર્ય' કહેવાય છે.

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર ગતિ છે તે વિદ્યા 'નૃત્ય' વિદ્યા છે.

જે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનો આધાર શબ્દમાત્ર છે તેને 'અંગીત' કહે છે.

વાક્યજ્ઞ જેનો આધાર છે તે સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાનું નામ 'કાવ્ય' છે.

આ રીતે કાવ્ય, અંગીત નૃત્ય, ભારકર્ય, રથાપત્ય અને ચિત્ર, એ ૭ સૌદર્યને ઉપજવનારી વિદ્યાઓ છે એ ૭એ સૌદર્ય ઉપજવનારી વિદ્યાઓનું જે સમૂહવાચક નામ પ્રચલિત છે તેને "મુક્તમ સિદ્ધિ" એવું નામ આપવામાં આવેલું છે.

સૌદર્ય ઉપજવનારી આ ૭ વિદ્યાઓ મનુષ્યજીવનને શૈભાવી સુખપૂર્ણ બનાવે છે. ભાગ્યદીન વર્તમાન ભારતવાસીઓના નસીમમાં આ સુખનો ઉપભોગ હજી લખેલો જણાતો નથી. આ 'મુક્તમ સિદ્ધિ' માથે તેમને મહાન વિરોધ લાગે છે. આ વિદ્યાઓ પ્રતિ આ દેશના લોકોનો બહુજ અનાદર કે તિરસ્કાર બધાય છે. આથી આપણા દેશના લોકો વાસ્તવિકરીતે સુખી થવું જણાતું નથી.

અમે સ્વીકારીએ છીએ કે આમાં બધો દોષ દેશના લોકોનો પોતાનો છે એમ નથી, એમાં કેટલોક દોષ અમારા સમાજની રીતિઓતો તથા સમાજની નીતિઓતો પણ છે. અમે આપદાદાની ડહેલી છોડીને બહાર નીકળતાજ નથી. અમે અમારી ડહેલીમાંજ અનેક સંતાનોની દુકાદી લઈને છોડીઓની પેટે ઉભરાયા કરીએ છીએ. આથી મુસાફરીના અભાવને લીધે સફાઈ અને સૌદર્યનાં સાધનો અમે જોયાં પણ નથી કે જાણ્યાં પણ નથી. કેટલોક દોષ અમારી ગરીબ હાલતનો પણ છે. સૌદર્યનાં સાધનો ધનવિના મળી શકતાં નથી, અને લણાની પાસે પરસંસાર ચલાવવા પૂરતાં પણ નાણાં નથી. તેમાં વળી સમાજમંદને લીધે સ્ત્રીઓને પડા, માથાપના દહાડા ને વરસીઓ, તેમનાં ગ્રાહો ને સંવતસરીઓ, સ્ત્રીની અધરણી ને છાકરાનું જતોષ વગેરે કરવાં પડે છે. એવા વ્યાવહારિક ખર્ચો કર્યા વિના અમને ચાલવું નથી. પછી ભલે ભાડે લીધેલું મહાન આનંદાળા જેવું દોષ અને ગંદકીમાં દિનરાત પડવું રહેવું પડતું દોષ ! પણ જવહારમાં એક ગતિમાત્ર પણ કરકસર કરે તો માફ લાગે ! એવી સામાજિક રીતિ છે. ગરજ દોષ તોપણ સમાજના

નિયમોનું હિંદુઓથી ઉલ્લંઘન બની શકતું નથી. કાંઈક દોષ હિંદુ આચારનો પણ છે, જેથી કિંમતી આરસપહાણનો ચોડો પણ ગાયના છાણે લીધ્યા વિના પવિત્ર ગણાતો નથી ! એ આચારની કૃપાવડે સૂક્ષ્મ સિદ્ધની દુર્દશા ચાલે તો તે સંભવિત છે.

આ બધી વાતો સ્વીકારતાં છતાં પણ અમે દોષથી મુક્ત મધ્ય સડીએ તેમ નથી. જે યુરોપીયન કલાર્કનું કામ કરી મહીને સો રૂપીઆના પગારમાં ગુજરાતે દરરોજ તેના ધરની શોભા અને સ્વચ્છતા જુઓ, અને બીજો એક વાણીઓ ગૃહસ્થ દર વર્ષે દુકાનમાં ૨૦,૦૦૦ નફો મેળવે છે તેના મકાનની શોભા ને સ્વચ્છતા નિહાળો; એટલે આપણા લોકોની સૈદ્ધ્ય પ્રતિ કેટલી પ્રીતિ છે તે સમજાશે. આપણામાંથી પણ અત્યારે કાંઈ કાંઈ ધનશ્રદ્ધે અંગ્રેજોની નકલ કરીને અંગ્રેજોની જેમ મકાનો શણગારતાં શીખ્યા છે—કેમકે હિંદવાસીઓ નકલ કરવામાં તો સરસ છે—પરંતુ તેમનાં ચિત્રો, સ્થાપત્યો ને ભાસ્કર્યો જોતાંજ સમજાશે કે આ તે મૈદિય-પ્રીતિના અંતરના રત્ને છે કામ કરેલું છે કે દેખાદેખીએ બપોરે મારેલો છે ? આપણા લોકોને સૈદ્ધ્યનો અનુરાગ નથી ને તેને લીધે સારા માણની પિંજાન પણ નથી. અહીં તો સમજ એટલીજ કે મોઢી વસ્તુઓ પ્રદર્શન માટે બેગી કરવી, અને તે જેમ અને તેમ પુષ્કળ બેગી કરી એટલે બસ ભાસ્કર્ય ને ચિત્રની વાતને જવા દો. કાળના સંબંધે પણ આપણા લોકોમાં ઉત્તમ કે અધમ પારખવાની શક્તિ જણાતી નથી. આ વિષયમાં તો સિક્ષિત અને અસિક્ષિત બંને સરખાજ જણાય છે; અથવા તો બહુજ થોડો ફેર છે. નૃત્ય અને ગીતની વિદ્યા તો હિંદમાંથી જાણે આવીજ ગઈ છે. મૈદિયનો વિચાર કરવાની શક્તિ તથા સૈદ્ધ્યરસનો સ્વદ લેવાનું સુખ જાણે વિદ્યતાએ આ દેશના હાલના લોકોના હલ્લાટમાં લખ્યુંજ ન હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાજનીતિ

મહાભારતના સભાપર્વમાં દેવર્ષિ નારદે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન પૂછવાને બદલે કૃત્તવીર રાજનીતિનો ઉપદેશ કરેલો છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિ કૃત્તવીર ઉન્નતિ પામી હતી તે સમજાય છે. વળી મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ ઉત્તમ રાજનીતિજ્ઞ હતા, એ સમજવામાં પણ સંદેહ નથી. પ્રાચીન રામનો અને હાલના યુરોપિયનો સિવાય બીજા કોઈ જાતિએ એટલી ઉન્નતિ એ વિષયોમાં મેળવી નથી. ભારતવર્ષના રાજાઓ બીજા બધી જાતો કરતાં વધારે સમય પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરી રાક્યા હતા તેનું કારણ પણ તેઓની આ રાજનીતિજ્ઞતાજ હતું. હિંદુઓનો ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી, એટલે એક એક રાજકર્તાનાં ગુણગાન કરી સો સો પાનાં લખવાનો બીજો કોઈ ઇતિહાસ નથી; પરંતુ તેમનાં કરેલાં કાર્યો આપણે જ જોઈએ છીએ તે પરથી અનેક વાતો કરી શકાય તેમ છે. ઔર્ધ્વવંશી ચંદ્રગુપ્ત સાથે પૃથ્વીના કયા રાજપુરુષની તુલના કરી શકાય તે વિષે વિચારીએ. અલેક્ઝાન્ડર-સીકન્ડે જોના બરતખંડના એક ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરી તક્ષશિલાથી તામ્રલિપિ સુધીનું સામ્રાજ્ય મેળવી તેણે મહાન કીર્તિ રચાવેલી છે. વિશ્વવિખ્યાત સેલ્યુકસે પણ તેની તાબેદારી સ્વીકારી તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. (વિવાહ તો હિંદુ હોઈને તેણે કીક ક્યોં લાગે છે!) જગતના ઇતિહાસમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરનાર તરિકે ત્રણ જણા મશહૂર છે. શાર્લમાન, બીજો ફ્રેંચરિક અને પહેલો પીટર. આ ત્રણ ગાળાઓની પક્ષિતમાં અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલિયન કે કોમ્બેસ બેસી શકે નહિ, કેમકે તેમની કીર્તિ તો તેમના મરણજીજીજી ટકી છે અથવા તો ત્યાંજી પણ નહિ. મહમ્મદ ગીજનીનું પણ તેમજ સમજવું. વળી આરબનું સામ્રાજ્ય તથા મોગલ સામ્રાજ્ય કોઈ એકજ માણુમનાં રચાયેલાં હતાં નહિ, પરંતુ મગધનું સામ્રાજ્ય તો એક ચંદ્રગુપ્તેજ રચાયેલું ને તેના વારસોમાં રચાયી ટકેલું હતું; જેથી આપણે ચંદ્રગુપ્તને શાર્લમાન, ફ્રેંચરિક અને પીટરની પક્ષિતમાં ઉમેરવાને બેઠાડી શકીએ છીએ.

અમે ઉપર નારદનાં ઉપદેશવાક્યોમાંથી જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં એવાં અનેક તરતો છે કે રાજનીતિજ્ઞાન અંગ્રેજો પણ જો તેને મદદ કરીને વર્તન કરે તો તેમને અવશ્ય લાભ થાય. આ બધાં રાજનીતિવચનોને અનુસારે હિંદુઓ સર્વત્ર મર્વ પ્રકારે ચાલતાજ, એવું કદાપિ કહેવાય નહિ; પરંતુ આવાં નીતિતરતો તેઓને સુધાર્યાં હતાં એ પણ થોડું વખાણવાયોગ્ય નથી. જે દેશો તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે દેશો તેના કાંઈક ભાગ આચરણમાં પણ હોય એમાં મંચાય કરવો યોગ્ય નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં રાજનીતિની કૃત્તવીર મુખી ઉન્નતિ થઈ હતી, તેની અટીં થોડી તપાસ કરવામાં લાગે નથી. આ વિષે અમે નારદના વચનોમાંથી થોડું ઉદાહરણ.

આ હકીકત કોઇ કોઇ વાચકોએ કદાચ વાંચી હશે તોપણ એના ફરી વાચનમાં આનંદ આવશે.

નારદે પૂછ્યું: "મહારાજ ! તમારા રાજ્યમાં જેતી, વેપાર, કિલ્લાઓની મરામત પૂર્ણ થાધના, આવકઅર્થ તપાસવા, પ્રબળ ન્યાય આપવો, અને રાજ્યમાં ફરી પ્રગતી સ્થિતિ તપાસવી, એ આઠ પ્રકારનાં રાજ્યકાર્યો તો સારી રીતે ચાલે છે ને ? તમારા પ્રધાનોની યુગ મસલતો શત્રુના કપટી દ્વેષી જતા તો નથી ને ? મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ રાજ્યોની બધી હીલચાલો તમે જાણતા તો રહો છો ને ? સંધિ કે વિગ્રહની પ્રવૃત્તિ કરવામાં તમે સમય જોઇને વર્તો છો કે ? ઉદાસીન અથવા તટસ્થ રાજ્યો તરફ મધ્યસ્થ ભાવ ગ્રહણ કરો છો કે ? તમને અનુસરે એવા, વૃદ્ધ, ઉંચા કુળ ને જાતના, પવિત્ર સ્વભાવના, શક્તિવાળા અને નિમકદલાલ માણસોને મંત્રિ-પદે રાખો છો કે ?"

સર જ્યોત્ષ્ઠ કેમ્પબેલ સાહેબે પોતાને અનુસરતા માણસને મંત્રી તરીકે પસંદ કર્યો હતો; જ્યાં દેશના લોકો તેનાપર નારાજ થયા હતા; પરંતુ તે કહેતો કે નારદવાક્ય મારી તરફથી છે. હાલના ભારતવર્ષના નેતાઓને એવા દીર્ઘદર્શી વૃદ્ધ મંત્રીઓ દેશને નસીબે મળી શકતા નથી; પરંતુ યુરોપમાં નારદવાક્યનું પાલન થતું જણાય છે. પ્રિન્સ મિસ્માર્ક, ગ્લેડસ્ટન, ડીઝરાદલી વગેરે તેના ઉદાહરણો.

વળી નારદે પૂછ્યું:—

"એકલા અથવા બહુ માણસો સાથે મળીને તો મસલતો કરતા નથી ને ? રાજ્યની મસલતો (મત્રો) રાજ્યમાં ફેલાઇ જતી તો નથી ને ?"

આપણા રાજકર્તાઓ આ રાજનીતિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. ફરમાન એટલો છે તેમની મસલતો (મત્રો) નો દેશમાં ઝાઝો ફેલાવો થાય તે તેઓ ઠીક માને છે ને તેથી તેને ન્યુસોમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે.

વળી નારદે પૂછ્યું કે:—

"તમે ÷ થોડી મહેનતે મહાલાલ તરત મેળવો છો કે ?"

અમારો એ આમદ છે કે પ્રાચીન ઋષિઓનું આ વાક્ય હામના પ્રત્યેક ગજ કર્તાએ સુવર્ણના અક્ષરે લખાવી પોતાનાં કાર્યાલયોમાં નજરે પડે તેમ ચોંટાડવું જોઇએ.

+ કાચિન્ન કૃતકૈર્દૃતૈયં ચાપ્યપરિશંકિતાઃ ।

ત્વત્તો ઘા તવ ચામાતૈર્મિદ્યંતે મંત્રિતં તથા ॥

મિત્રોદાસીનશત્રૂણાં કચિદ્ વેત્સિ ચિકીર્ષિતમ્ ।

કચિત્ સાંધિં યથાકાલં વિગ્રહં ચોપસેવસે ॥ (સમાપર્થ અ.૫૧૨૪૧૫)

× કચિન્મંત્રયસે નૈકઃ કચિન્ન વહુમિઃ સહ ।

કચિત્તે મંત્રિતો મંત્રો ન રાષ્ટ્રં પરિઘાવતિ ॥ ૫ । ૩૦ ॥

÷ કચિદર્થાન્ વિનિશ્ચિત્ય લઘુમૂલાન્ મહોદયાન્ ।

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“એકુતો પોતાની યુરુકેલીઓ કે દ.દ કરિયાદો તમને રૂઝરૂ મળીને સીધી રીતે કહી શકે છે કે ?” *

સ્વામી તરફ રનેહ ન હોય તો આ રીતે બનવું અસંભવિત છે એમાં સંદેહ નથી. હાલના ધણાખરા રાજ્યકર્તાઓ અને અમલદારો હંબુસુધી આ નીતિનું તત્ત્વ અનુભવવા શક્તિમાન થયેલા નથી.

તે પછી નારદ પૂછે છે કે:—

“આરંભવાનાં કાર્યોની તપાસ માટે પહેલેથી ધર્મ અને શાસ્ત્રને જાણનારા વિચક્ષણ પડિતોનો મત લઈને તે પછીજ કાર્યો આરંભાય છે કે ?”

અંગ્રેજો આ નીતિતત્ત્વને સારી રીતે અનુસરે છે. બધાં કાર્યો આરંભતા પહેલાં કમીશન નીમાય છે. તેઓ એમ સામાટે કરે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરનું નારદ-વાક્ય આપે છે.

વળી નારદ પૂછે છે કે:—

“હજારો મૂર્ખ આપીને તેના બદલામાં તમે એક વિદ્વાનને ખરીદો છો ?” *

અમે આ વાનને અનુમોદન આપી શકતા નથી. પૃથ્વીનાં કાર્યોના નિર્વાહ મૂર્ખો-દ્વારાજ થાય છે. એક વિદ્વાન શા ખપમાં આવે? બીજા પાસાંએન્ટમાં ફોલેમંદ થઈ શક્યો નહોતો; અને વેસ્ટમિનિસ્ટરમાંથી તેને દૂર જવું પડ્યું હતું. બોનાપાર્ટે લા-પ્લાસને વિદ્વાન જાણી ઉંચે હોદ્દા બેસાડ્યો હતો, પરંતુ લાપ્લાસ કાર્ય કરવામાં અશક્ત નીવડી દૂર કરાયો હતો. લોકોમાં વિનોદવાર્તા ચાલે છે કે એક વિદ્વાન પોતાની પંખા ત્રી આપી તેને બદલે ફઝ્લી ગાય લાગ્યો હતો! વળી રાજપુરુષો, અગ્રિય બોલનારા તથા પોતાના મતને વળગી રહેનારા વિદ્વાનને રાજ આપીને આઠા પાળનારા મૂર્ખોનેજ ગ્રહણ કરવાનાં. નારદે કહ્યું છે કે કોઈ ધાર વિપત્તિ આવી પડે તો વિદ્વાન માણુમ અનાયાસે તેનો ઉપાય કરવા સમર્થ થાય છે. એ વાત ભલે સત્ય હો; પરંતુ વિદ્વાનનો ઉપયોગ તો વિપત્તિ વખતેજ હોય છે. સુખના દિવસોમાં મૂર્ખો ખપના છે ને દુઃખના દિવસોમાં પંડિત ખપનો સમજવો.

આગળ જતાં નારદ પૂછે છે કે:—

“તમે તમારા બધા કિલ્લાઓ ધન, ધાન્ય, પાણી ને શસ્ત્રોથી પરિપૂર્ણ રાખો છો કે? તેમાં કારીગરો તથા ચોદાઓ હમેશાં સાવધાનતાથી રહે છે કે ?” +

* કચ્ચિન્ન સર્વે કર્મતા: પરોક્ષાસ્તે વિશંકિતા: ।

સર્વે વા પુનરુત્પટ્ટા: સંસૃષ્ટં ચાત્ર કારણમ્ ॥૫॥ ૩૨॥

* કચિત્ત્વ સદસૈર્મુર્ખાણામેકં ક્રીણાસિ પંડિતમ્ ॥

પંડિતો હ્યર્થકચ્છેપુ કુર્યાન્નિઐયસં પરમ્ ॥૫૩॥

+ કચિદ્દુર્ગાણિ સર્વાણિ ધનધાન્યાયુધોદકૈ: ॥

બુદ્ધીની હાર પહેલાં અંગ્રેજોએ જો આ વાતનું સ્મરણ રાખ્યું હોત તો તેઓ આવી વિપત્તિમાં આવત નહિ. સર હેન્રી લોરેન્સ આ વાત સમજતો હતો તેથીજ તે લખનાની રેસીડન્સીનું રક્ષણ કરી શક્યો હતા.

વળી આગળ પૂછે છે કે :—

“અચૂંડ શિક્ષા કરીને પ્રજાને તમે ઉચ્ચરતા તો નથી ને ?”

યુરોપીયનો થોડા વખતથીજ આ વાત સમજ્યા છે; ને તેથી ક્રૂર એક પૈસાની ચોરી માટે પ્રાણદંડ લગીની જે ભયંકર સજાઓ ચલી તે ઈંગ્લાંડમાંથી હમણાંજ બંધ કરાઈ છે.

વળી આગળ પૂછે છે કે :—

“સેનાને બરાબર વખતે પગાર ચૂકવવામાં વિશ્વંજ તો કરતા નથી ને ?”

વિશ્વંજ કરવાથી લાભ થયો તો બાબુપર રહ્યો, પરંતુ સેનાદારાજ પગલે પગલે અનિષ્ટ ચલાવે સંભવ છે, ને તેથી કેટલીકવાર હુલ્લડ ચલાવે પણ સંભવ છે. આ નીતિથી વિપરીત આચરણે આલવાથીજ કાર્યજનું રાજ્ય નષ્ટ થયું; નહિ તો રોમ કદિ પણ કાર્યજનો નાશ કરી શકત નહિ.

વળી પૂછે છે કે :—

“તમારા રાજ્યમાં ઉચ્ચ કુળના મોટા મોટા માણસો તમારા તરફ પ્રીતિવાળા છે કે ? તેઓ તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કરવાને પણ સંમત છે કે ?”

આ નીતિવાક્યનું ઉદ્દેશન કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ વંશ નાશ પામ્યો છે. ભારતના રાજપુત્રોએને આ તરવ નવાઈ જેવું લાગશે, પરંતુ લૉર્ડ કોર્નવૉલિસે આ તરવ સમજાવેજ જમાવડી સ્થાપી કરી છે; લૉર્ડ કેનિંગે હિંદના રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાની સંમતિ આપી છે; અને લૉર્ડ લીટન બીજું કંઈ કરી શક્યો નહિ તો માંદ વહેચીને પણ પ્રસન્નતા મેળવવાની પદ્ધતિ યોજી ગયો છે.

પછી નારદ પેન્થન આપવાની સલાહ આપતાં પૂછે છે કે :—

“મહારાજ ! જેઓ તમારા જલા માટે કાળનો દોષીઓ થયા છે અથવા દુર્દેશ-અસ્ત થયા છે, તેમનું તથા તેમનાં બીજાંનું તમે બરણપોષણ કરો છો કે ?”

કચિત્પ્રાણોસ્તવાયેપુ સંત્યજન્તિ સદા યુધિ ॥૫૧૫૦॥

÷ કચિત્તોમેણ દંહેન મૃશમુદ્વિજસે પ્રજાઃ ॥-૫૧૪૮॥

+ કચિદ્ વલસ્ય મક્તં ચ ચેતનં ચ ચથોચિતમ્ ।

સંપ્રાપ્તકાલે દાતવ્યમ્ દદાસિ ન વિકર્પાસિ ॥૫૧૪૯॥

× કચિત્સર્વેનુરક્તોસ્ત્વાં કુલપુત્રાઃ પ્રધાનતઃ ।

યંત્રૈશ્ચ પરિપૂર્ણાનિ તથા શિલ્પિઘનુર્ધરૈઃ ॥૫૧૫૦॥

* કચિદ્ દારાન્ મનુષ્યાણાં તવાયે મૃત્યુમીયુગમ્ ।

વ્યસનં ચામ્યુપેતાનામ્ વિમર્તિ મરતર્પમ ॥૫૧૫૧॥

ક્ષિપ્રશરિતા (ત્વરાથી હલ્લો કરવા) વિષે પૂછે છે કે:—

“તમે તમારા શત્રુને વ્યસનમાં આસક્ત જોઈ, તથા તમારો પોતાનો ભંડાર, સેના ને વિચાર (મસલત) નું બળ તપાસીને ત્વરાથી શત્રુ ઉપર હલ્લો કરો છો કે ?”

ધણી પ્રધાનોવાળા રાજ્યકર્તાઓ આ તત્ત્વ સારી રીતે સમજવાનું છે. “ત્વરા” કોને કહેવી? એ વાત પહેલો નેપોલિયન સમજ્યો હતો. તેણે મેળવેલા વિજયો તેની આ કુદિનુજ ફળ હતાં. ત્રીજો નેપોલિયન ત્વરાથી મુશીઆ ઉપર ચડી ગયો. ખરો, પરંતુ પહેલા નેપોલિયનની પેઠે પોતાનો ભંડાર, મેના ને મસલતો, એ ત્રણ પ્રકારના બળનો તેણે ખરાબર ઉપયોગ કર્યો નહોતો, તેથી નારદવાક્યનો ભંગ થતાં તે નાશ પામ્યો. સમદષ્ટિ રાખવાવિષે નારદ પૂછે છે કે:—

“જેમ માતાપિતા પોતાનાં બધાં સંતાનો ઉપર સમાન રતેહ રાખે છે તેમ તમે પણ સમદષ્ટિ રાખીને સમુદ્રપી મેખલાવાળા પૃથ્વીનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ભારતવર્ષના રાજ્યકર્તાઓએ આ નારદ વાક્યનો બહુજ આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. નીચે લખેલી વાત ગ્રિન્સ બિરમાર્કને ઉપયોગી થઈ શકત.

નારદ પૂછે છે કે:—

“પોતાના સૈન્યનું સામર્થ્ય અને ચંચળતા જોઈને તથા તેને પહેલેથીજ પગાર વગેરે ચૂકાવીને તમે યોગ્ય વખતે શત્રુ સાથે વિગ્રહ આરંભો છો કે ?”

નીચેની વાતને અમે સંમતિ આપતા નથી; પરંતુ ચૌદમા કુદ્ધએ તે સાંભળી હોત તો તે અવશ્ય સંમતિ આપત.

“શત્રુના પક્ષમાં પુટ (બેદ) પાડવા માટે તેના મોટા મોટા સેનાપતિઓને તમે યોગ્ય ધન આપો છો કે ?”

નીચેની વાત જો ગ્રેગરીના ખ્યાનમાં હોત તો તેને અવશ્ય લાભ થાત.

“*જિતેન્દ્રિય બની તમે પહેલાં તમારા મનને જીતી પછીજ તમારા ઉદ્વિયાસકા શત્રુઓને પરાજિત કરવા પ્રયત્ન કરો છો કે ?”

વળા પૂછે છે કે:—

“શત્રુના રાજ્યપર ચડાઈ કરતાં પહેલાં તમે તમારા પોતાના દેશનો દહતાથી બદોખસ્ત કરો છો કે ?”

÷ કશિદ્ વ્યસનિનં શત્રુ નિશમ્ય મરતર્પમ ।

અમિયાસિ જવેનૈવ સમીક્ષ્ય ત્રિવિધં ચલમ્ ॥૫૫૭॥

+ કચિત્ત્વમેય સર્વસ્યાઃ પૃથિવ્યાઃ પૃથિવીપતે ।

સમધ્યાનમિશંક્યચ્ચ યથા માતા યથા પિતા ॥૫૫૮॥

* કશિદાત્માનમેવામે વિજિત્ય વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

પરાન્ જિગીપસે પાર્યં પ્રમત્તાનજિતેન્દ્રિયાન્ ॥૫૫૯॥

x

x

x

x

x

પૃથ્વીમાં જે જે સરદારો થયા તેમાં હાનીબલ સર્વોત્તમ સરદાર હતો; પણ આ વાત યાદ ન રાખવાથી તે સર્વસ્વ ખોઈ બેઠો હતો.

વળી પરાજિત શત્રુ સાથેના વ્યવહારસંબંધમાં નારદે પૂછ્યું છે કે:—

“પરાજય પમાડેલા રાજાને ફરીને તમે તેના સ્થાન ઉપર સ્થાપન કરો છો કે ?”

રામનો એમ કરતા અને ભારતવર્ષમાં અગ્રેએએ તેમ કહ્યું છે, ને તેથીજ એ બંને આત્માઓનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે.

નીચેનાં વાક્યો રાજાની દેહરક્ષા માટે પૂછેલાં છે. નારદ પૂછે છે કે:—

“+ તમે પોતે જાતે તમારી આંતરિક સ્થિતિનું, અગરક્ષકોથી તમારા અંગનું અને સેનાથી અંગરક્ષોનું રક્ષણ કરો છો કે ?”

ત્યારપછી “બ્લેટ” અને “એસ્ટીમેટ” વિષે નારદ પૂછે છે કે:—

“* આવાક ને અર્થ નોધનારા તથા સાચવનારા માણસો પાસેથી તમે રાજ રાજ હિસાબ તપાસો છો કે ?”

આપણે જાણ્યો હતા કે આ પદ્ધતિ ભારતવર્ષમાં વિદ્વસન સાહેબેજ ઉપભવી છે, પણ તેમ નથી.

વળી પૂછે છે કે:—

“+ તમારા રાજ્યમાં રહેલા એકરો સતોષપૂર્વક જાણી ગયે છે કે ?”

નારદ જેમ આ પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે તેમ અમે આ પ્રશ્ન ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રતિનિધિઓને પૂછીએ છીએ.

બધા જાણે છે કે “છરીગેશન ડીપાર્ટમેન્ટ” ભારતવર્ષમાં એક નવુંજ ખાતું બોલાયેલું છે, પણ તેમ નથી.

એ સંબંધમાં પણ નારદ પૂછે છે:—

“* રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જળ બરેલાં તળાવો અને સરોવરો તમે ખોદાવેલાં છો કે ? ખેતીનું કામ વરસાદ ન હોય તોપણ ચાલી શકે છે કે ?”

આ વાત હાલના રાજ્યકર્તાઓ લક્ષ્યમાં રાખતા હોય તો દુષ્કાળમાં દેશની દુર્દશા થાય છે તે ન થાય.

÷ કચિદ્ ભયાદુપગતં ક્ષીણં વા રિપુમાગતમ્ ।

યુદ્ધે વા વિજિતં પાર્થ પુત્રવત્પરિરક્ષસિ ॥૫૫૫॥

+ કચિદાભ્યંતરેભ્યશ્ચ વાહ્યેભ્યશ્ચ વિશાંપતે ।

રક્ષસ્યાત્માનમેવામે તાંશ્ચ સ્વેભ્યો મિથશ્ચ તાન્ ॥૫૫૬॥

* કચિદ્વાયન્યયે યુક્તાઃ સર્વે ગણકલેખકાઃ ।

અનુતિષ્ઠંતિ પૂર્વાક્ષે નિત્યમાયં વ્યયં તથ ॥૫૫૭॥

x કચિદ્દ્રોષ્ટૃ તડાગાનિ પૂર્ણાનિ ચ બૃહંતિ ચ ।

ભાગશો વિનિવિષ્ટાનિ ન કૃષિર્દેવમાતૃકા ॥૫૫૮॥

નીચેનાં વાક્યો પ્રતિ ધિરિય ગવર્નમેન્ટ ધ્યાન આપશે તો અમારા વિવેચનથી લાભ થશે. નારદ પૂછે છે કે:—

“તમારા ખેડુતોના ઘરમાં બી અને ચનાજનો અભાવ તો નથી ને? આવશ્યકતા હોય તો ખેતીવાડીની જમિનેમાટે અનુમત્તરૂપે તેમને નિર્વાહ જોટલુંજ ધીરો છે કે?”

અત્યારે આ નિયમનો અભાવ હોવાથી આ દેશના ખેડુતો વેપારીઓ પાસે વેચાયેલા છે. વળી વેપારીઓ પણ વખતોવખત તેમને ધીરતા નથી. આથી ધણા ખેડુતો અન્નના અભાવે ટળવળે છે. ખેતીની નખખામને થોગે તેઓ શાખરદિત થયા છે. વળી બે પગો (મનુષ્યો) અશક્ત થતાં ચાર પગો (પશુઓ) પણ કામ કરી શક્તા નથી. ધણીકો (જેઓ અર્થશાસ્ત્ર જાણતા નથી તેઓ) કહેશે કે રાજ્યોને વેપાર કરે તો કેમ? પણ રાજ્યો ધીરધારનો વેપાર કરે તેમાં પ્રજાનું અનિષ્ટ છે. અર્થશાસ્ત્રની રીતે પણ તેમાં મુશ્કેલી છે; તે આપણે અમજીએ છીએ. મહાભારત-કાર આ વાત જાણતા હતા. એટલા માટે તેમણે આ વાક્યમાં મહાન ત્રણ નિયમો મૂકેલા છે. પહેલું “આવશ્યકતા હોય તો” ધીરવાનું કહ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે જે અટકી ખેડેલો હોય તેનેજ આપવું. જેને વેપારીની પાસેથી દેવારૂપે રકમ મળી શકે તેવું હોય તેને આપવાનું અહીં કહેવું નથી. એટલે રાજ્યે એવો વેપાર કરવાનો નથી. રાજ ન આપે તો જેઓની દુર્દશા થાય તેમ હોય તેવાઓનેજ આપવાનું છે. બીજું “અનુમત્તરૂપે” આપવું. એની મતલબ એ છે કે વેપારીઓની પેઠે બ્યાજવટાવનો કાયદો મેળવવાની ઈચ્છાથી ધીરધાર કરવાનું નથી. આવા લેણાને કાંઈક ભાગ વસુલ ન થાય તો છૂટ મૂકવાનો પણ તેમાં આશય છે. “ખેતીવાડીની જમિને માટે” ધીરવું. એમ સામાટે? જે આવો નિયમ ન હોય તો ગમે તે માણસો બીજા પ્રયોજનને દેવું કરે એવો સંભવ છે. હુઆઓનું બધે રથો અસ્તિત્વ છે, એટલે નાણાં લઈને પાછાં દેવાં છે કેને? આવા વિચારના માણસો પણ હોવાનો સંભવ છે. ત્રીજું નિર્વાહ જોટલુંજ નાણું આપવું. વધારે નહિ મતલબ કે પ્રજાના જીવનનિર્વાહ માટે જોટલી આવશ્યકતા છે તેટલુંજ રાજ્યે માણસરૂપે આપવું. તેથી વધારે ધીરવું તે તો વેપારીનું કામ છે. આ ત્રણ નિયમોવડે અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓની બધી શંકાઓનું સમાધાન થશે. પ્રાચીન દિંદુઓ અર્થશાસ્ત્રમાં વિચક્ષણ હતા એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

નીચેનું નીતિતત્ત્વ અંગ્રેજો દળુ શીખ્યા નથી. એ ન શીખવાથી તેમને હાનિ છે. નારદ પૂછે છે કે:—

“> હે મહારાજ! જરાજર વખતે જગત યજ્ઞને, યોગ્ય વસ્તુલોકારો સહને, મંત્રીઓથી વીંટાળને દર્શનની ઇચ્છા રાખનાર પ્રજાવર્ગને દર્શન તો આપો છો ને?”

* કચિદર્થયસે નિલં મનુષ્યાન્સમલંકૃતઃ ॥

ઉત્થાય કાલે કાલઃ સહ પાંડવ મંત્રિભિઃ ॥પાંડવ ॥

જે રાજાને પ્રજાવર્ગ ક્યારેય દેખી શકે નો નથી તેના તરફ પ્રજાનો પ્રેમભાવ શી રીતે જાગૃત થાય ? વિશેષે કરી આ દેશના લોકોનો તો એ સ્વભાવજ છે. રાજાનું દર્શન પ્રજાને દુર્લભ થતાં તેમનાં બધા પ્રશ્નરના દુઃખો અને તેમની દશા રાજા બરાબર જાણી પણ શકતા નથી. હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુમલમાન બાદશાહો પણ આ વાત મમજતા હતા. અત્યારે આખા વરસમાં જ્યાં એકજ દરબાર કે 'લેવી' ભરાય છે ત્યાં હિંદુ અને મુમલમાન રાજાઓ હમેશાં દરબાર ભરતા.

૫મી નારદ પૂછે છે કે:—

“દુર્બળ શત્રુને તમારા બળે અતિશય પીડતા તો નથી ને + ?”

તેમ કરવાથી દુર્બળ શત્રુ પણ મરણીઆ ચર્ધ ઉઠે છે. આજ દોષને લીધે સ્પેનનો બીજો ફિલિપ ઈંગ્લાંડથી “નીચેના પ્રદેશ”માં ભાગી ગયો હતો ઈંગ્લાંડ અનેરિકાથી અલિષ્ટૃત થયું તે પણ આજ કારણને યોગે.

૫મી નારદ પૂછે છે કે —

“દુષ્ટ, નુકસાન કરનારા, લોભી સ્વભાવના અને શિક્ષાપાત્ર ચોરા મુદામાલ માથે પકડાયા હોય તોએ ક્ષમાનો લાભ તો મેળવી શકતા નથી ને ? x”

જે દેશમાં જીસુરીનો રિવાજ છે તે દેશના રાજપુરુષોને પણ આ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ. નારદ જે ચૌદ રાજ્યદોષો વર્ણવે છે તે પણ સમરથમાં રાખવા યોગ્ય છે.

“નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂત્રતા, જ્ઞાનવાન સાથે ન મળવું, આચર્ય, ચિત્તની અચળતા, નિરંતર દ્રવ્યચિતા, નિરર્થક વાર્તાલાપ, નિશ્ચિત કરેલી બાબતોનો આરંભ ન કરવો, ગુપ્ત મસલનો ન સાચવવી, સાગં કામેનો આરંભ ન કરવો કે તે બંધ કરના.” આ ચૌદ* રાજ્યદોષો છે.

હવે માત્ર એકાદ વાત કહી આ વિષય બંધ કરીશું, નારદ પૂછે છે કે.—

+ કશ્ચિન્ન દુર્બલઃ શત્રુર્વલેન પરિપીડિતઃ ॥

મંત્રેણ યલ્લાન્કશ્ચિદુમાભ્યાં ચ કથંચન ॥૫૧૨૪॥

x દુષ્ટો ગૃહીતસ્તત્કારી તન્નૈદંદ્રિયઃ સકારણ ॥

કશ્ચિન્ન મુચ્યતે સ્તેનો દ્રવ્યલોમાન્નરર્પમ ॥૫૧૧૦૫॥

* નાસ્તિક્યમનૃતં ક્રોધં પ્રમાદં દીર્ઘસૂત્રતામ્ ॥

અદર્શનં જ્ઞાનવતામાલસ્યં પંચવૃત્તિતામ્ ॥

અકચિન્તનમર્થનામનર્થજ્ઞેશ્ચ ચિત્તનમ્ ॥

નિશ્ચિતાનામનારંભં મંત્રસ્યાપરિરક્ષણમ્ ॥

મંગલાદ્યપ્રયોગં ચ પ્રત્યુત્થાનં ચ સર્વતઃ ॥

કશ્ચિત્ત્વં ઘર્જયસ્યેતાન્ રાજદ્રોણંચતુર્વશ ॥૫૧૧૦૭૧૦૮૧૦૯॥

‘+ અધિજ્ઞા, મૂર્ગા અપગ બુદ્ધિહીન ત્યાગી અને અનાથોતુ તમે પિતા જેવા
અની પાલનપોષણ કરો છો કે ?”

આવાં સુદર તત્ત્વોવાળા અને આ મમયે પણ આદર આપવા યોગ્ય અનેક વાતો
એમા કહેલી છે

પૃથ્વી ઉપર માણસો કેટલાં વર્ષોથી વસે છે ?

જેમ પાણીના પરપોટા પાણીમાજ લય પામે છે, તેમ પૃથ્વીમા મનુષ્યો જન્મે
છે અને મરે છે અત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્યો છે તેમને પિતા છે અથવા હતા,
તે પિતાએને પિતા હતા અને તેઓના પણ પિતા, પ્રપિતા અને પ્રપિતામહ હતા
એ રીતે અનંત મનુષ્યોની પૂર્વજ પરપરા થઈ છે, અને ગઈ છે વળી ભવિષ્યમાં
પણ જ્યાંસુધી સમજાય છે ત્યાંસુધી થયાજ કરશે એનો આરભ ક્યાંથી ? જગતના
આરભ સાથેજ મનુષ્યોનો આરભ છે, કે પૃથ્વી થયા પછી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ
છે ? પૃથ્વીમાં મનુષ્ય ક્યારથી વસે છે ?

ખ્રિસ્તીઓના પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રમાણે તો જગત્ ઉત્પન્ન થયા પછી ચારપાંચ
દિવસે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે જે દહાડે પરમેશ્વરે કુભારની પેઠે કાદવ લાંબને
પૃથ્વી ધડી તેને છઠ્ઠે દહાડે તેણે મનુષ્ય વગેરેના પૂતળાં ધડ્યાં । યૂરોપીય વિદ્વાનો
અનુમાન કરે છે કે તે આજથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની વાત છે પરંતુ એ વાત
ઉપર બીજા ખ્રિસ્તીઓ પણ વિશ્વાસ કરતા નથી અમારા ધર્મપુસ્તકોની વાતોપર
અમે પણ એ રીતે શ્રદ્ધાહીન અન્યા છીએ વિજ્ઞાનના પ્રવાહમા બધે રથજે ધર્મ-
પુસ્તકો ફૂંપી ગયા છે પરંતુ અમારા ધર્મગ્રંથમાં ક્યાંય એવી વાત નથી કે, આજે
કાને, ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં, કે ૬૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા આ પ્લહાડ રચાયુ છે । હિંદુ
ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોટાનકોની વર્ષો પહેલા પણ જગત્ હતુજ. હાલના યૂરોપીય
વિજ્ઞાનનો પણ એજ મત છે ।

ત્યારે પહેલા કદિ જગતનો આરભ થયેલો કે નહિ ? કોઈ કોઈ કહે છે કે સૃષ્ટિ
અનાદિ છે એટલે કે પૃથ્વીનો આરભ નથી પરંતુ જગત્ એક ક્રિયામાત્ર છે કોઈ
વખતે કાંઈ કાંઈ ક્રિયા થી એટલેજ તેનો અર્થ છે આથી જગત્ અનાદિ એમ
કહેવામાં કયો અર્થજ નથી જોઆ કહે છે કે “ જગત્ થયુ છે, નાશવત છે, વળી
થશે એવી રીતે અનાદિ કાળથી થયા કરે છે ” તેઓ પ્રમાણુરહિત વિષયમા વિશ્વાસ
કરે છે એ વાતનુ કશુ નૈસર્ગિક પ્રમાણુ નથી.

“ યસૃજજ જગત્સર્વે સહ પુત્રૈ કૃતાત્મભિ ”

+ કચિદધાશ્ચ મૂકાશ્ચ યંગૂન્યંગાનવાધવાન્ ।

પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥૫૧૨૬॥

“ પોતાના પુત્રો સાથે સર્વ જગત સંભળું. ”

મન્યાદિ વચનોવડે સચ્ચેણું છે કે—“ જગત્પ્રદિ અને માનવત્પ્રદિ વચ્ચે વાત થઈ છે. ” એવાં વાચ્યો હિંદુ ગ્રંથોમાં ધણાં જોવાય છે. જો એ વાત યથાર્થ હોય, તો જે વખતે ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે રચાયાં, તે વખતે પણ મનુષ્યો હોવાં જોઈએ. વિદ્યાનવેતાઓએ આ બાબતમાં શી શી પ્રમાણો એકઠાં કર્યા છે? તેજ દહેવાનો આ નિશ્ચયમાં ઉદ્દેશ છે.

હજી સુધી વિદ્યાનમાં એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી કે, જગત્ સ્વનાદિ છે કે સાદિ, તેનો તે નિશ્ચય કરી શકે. કોઈ કાળે આ નિશ્ચય થશે કે નહિ, તે પણ સંદેહની વાત છે. તોપણ “ જગત્ અત્યારે દેખાય છે તેવે રૂપે તો આગળ તે નહોતું ” એટલું કહેવાને વિદ્યાન શક્તિમાન છે. વિદ્યાન કહી શકે છે કે “ આ પૃથ્વી અત્યારે જેમ ધાન્યવાળી, વૃક્ષવાળી, સાગરવાળી, પર્વતવાળી, જીવોવાળી અને ગામો તથા નગરોવાળી દેખાય છે, તેવી પહેલાં નહોતી; તેમજ ગગન પણ અત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણોથી ભરપૂર દેખાય છે, તેવું એક દિવસે નહોતું. ત્યારે દિવસ નહોતો, જળ નહોતું, જમીન નહોતી, વાયુ નહોતો, સૂર્ય નહોતો, ચંદ્ર નહોતો; પરંતુ જેવડે આ ચંદ્ર, સૂર્ય તારા વગેરે થયાં છે તે હતું. જે વડે સમુદ્ર, નદી, વન અને વૃક્ષો થયાં છે અને જે વડે તુલુ, લતા, પ્રુષ્પો, પક્ષીઓ અને માનવો થયાં છે, તે એ સમયે હતું. તેવું રૂપાંતર થઈને આ બધું થયું છે. ” ક્યારે થયું? શી રીતે થયું? એ વિદ્યાન કહી શકતું નથી, છતાં તે સંખ્યાએ એટલું કહી શકે છે કે “ એ બધું નિયમ પ્રમાણે થયું છે. ઇશ્વરે બધું જાણ્યું નહિ. ” જે નિયમોમાં હજી સુધી જડ પ્રકૃતિ વશવર્તી રહેલી છે, તે બધા નિયમોનાં ફળરૂપે આ તમામ રૂપાંતરો થયેલાં છે અને હજી એ રીતે રૂપાંતરો થયાજ કરે છે, જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ક્ષણે ક્ષણે જગતમાં રૂપાંતર થવા કરે છે તે જોતા કરોડો વર્ષ પછી પૃથ્વી અત્યારે છે તે રૂપે શું રહેશે? ના નહિ.

શી રીતે એ રૂપાંતરો થાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર થણાં જાણીતો હોય છે. અને લાપ્તાસના મતની વાત કહીએ છીએ. લાપ્તાસનો મત નાનકડી નિસાળના વિઘ્નાર્થિઓ પણ જાણે છે. અહીં અમે તે દુઃકામાંજ વર્ણવીશું. સૂર્ય અને તેની આસપાસ ફરતા ગ્રહો, ઉપગ્રહો અને ધૂમકેતુઓ વગેરેની ઉત્પત્તિ તથા વર્તમાન લાપ્તાસ કહે છે કે, “ પહેલાં સૂર્ય, ગ્રહ, ઉપગ્રહ વગેરે નહોતાં, પરંતુ સૂર્યમાળાની સીમા પર્યંત સર્વ રથને વ્યાપેલાં તેનાં પરમાણુઓ રહેલાં હતાં. જડ પરમાણુઓમાં જે આર્ષણ્ય, સંપ્રત્યય વગેરે ગુણો છે તે તમામ ગુણો એ પરમાણુઓમાં રહેલા હતા. એ પરમાણુઓનો સમૂહ તેના મધ્યકેન્દ્રને વીંટાળને ચારે તરફ ફરતો હતો, અર્થે પોતામાં રહેલી ઝરમીનો ઘટાડા થતાં ક્રમે ક્રમે સક્રિય પામતો હતો. સક્રિય વખતે આ પરમાણુઓ પોતાના મધ્યભાગને જોડાઈ રહેલાં હતાં, એટલે કે મધ્ય-

મિન્દુ ઉપર જેમ કોઈ વસ્તુ બ્રમણ કરે છે તેમ આ તમામ પરમાણુઓ મધ્ય-મિન્દુ ઉપર બ્રમણ કરતાં હતાં. વળી એ પરમાણુમાંથી જે ભાગો વિયુક્ત થયા તે પણ પોતાની પહેલાંનીજ દિશાના વેગ પ્રમાણે મધ્યમિન્દુ ઉપર બ્રમણ કરતા હતા. જે કારણથી વરસાદનું ટીપું ગોળ બને છે તેજ કારણે આ નોખાં પહેલાં રજકણનાં વિભાગો ગોળાકાર થતા હતા. એ રીતે એ પરમાણુઓમાંથી આ ગોળાકાર સૂર્ય, ગોળાકાર ગ્રહો અને ગોળાકાર ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે.

જે એમ માનીએ કે આદિમાં આકાર વિનાનાં પરમાણુઓથી જગત બાપેલું હતું અને બીજું કશું નહોતું તો તેનાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રચલિત નૈસર્ગિક નિયમને આધારે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ ધ્રુમકેતુ એ તમામ એ રજકણોમાંથીજ બનેલાં છે; અને ઈશ્વરની સર્વૈચ્છિક આજ્ઞા પ્રમાણે બનેલાં નથી. આ બીના વિસ્તારથી સમજાવવાનું આ સ્થળ નથી; પણ જેઓએ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો “નિદારિકામાંથી ઉપજતા પદાર્થો” વિષેનો આશ્ચર્યકારક નિબંધ વાંચ્યો હશે તેઓ સમજ્યા હશે કે સ્પેન્સરે માત્ર આકારરહિત પરમાણુઓને સ્વીકારી તેમાંથીજ જગતના તમામ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરની બધી વાતો પ્રમાણવાળી ન હોય શકે, પરંતુ તેનું શુદ્ધિશક્ત્ય તો આશ્ચર્યકારકજ છે.

આજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિ યદ્યપિ એવું નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ આ રીતે રાષ્ટ્રિ યદ્યપિ એવું પણ નૈસર્ગિક પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે લાપ્તાસને મતે એ વાત પ્રમાણવિરુદ્ધ ન મનાય; તેમજ તે અસંભવિત પણ નથી. એ મત સંભવિત અને યુક્તિવાળો છે, તેથી તે પ્રમાણ વિનાનો હોય તોપણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

આ મત સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકારવામાં આવેલું છે કે આદિમાં પૃથ્વી હતી કે નહિ, સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ફેંકાઇ વિખૂટી પડી છે. જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી નીકળી નોખી પડી, ત્યારે તે બાષ્પરાશિ (વરાળનો જથ્થો) રૂપ હતી, નહિ તો ‘તે ફેંકાઈ નોખી પડી શકે નહિ; આથી પૃથ્વીની સહેલી સ્થિતિ તપેલા વરાળના ગોળારૂપે હતી.

એક તપેલો વરાળનો ગોળો આકાશમાં બહુ કાળ બ્રમણ કર્યા કરે તો શું થશે? પહેલાં તેમાંથી ગરમી ઝાડી થશે. જ્યાં જરા પણ ગરમી હોતી નથી, જ્યાં ગરમીને આધાર આપનાર કશી વસ્તુ હોતી નથી, જે ભાગ અસલ્ય ઠંડીવાળો છે, તેવા આકાશમાં ફરતા ફરતા એ તપેલા બાષ્પરાશિમાંથી અવશ્ય ગરમીનો નાશ થશે; અને ગરમીનો નાશ થતાં શું થશે?

પાણીની વરાળ તો ઐ કાષ્ટએ જોઇ છે, સર્વ જણે જોયું છે કે વરાળ ઠંડી થતાં પાણી થાય છે, અને પાણી ટાકું થતાં જરૂર થાય છે. બધા પદાર્થોનો આ સાધા-

*ક્રોમ્વેલ, મીક્સ, સ્પેન્સર વગેરે આ મતને અનુમોદન આપે છે; પણ સર જોનન હર્સલ કહે છે કે આ મત પ્રમાણવિરુદ્ધ છે.

રણ નિયમ છે. જે પદાર્થ બહુ તપેલી અવસ્થામાં અને વરાળરૂપે હોય, તેમાંથી ને ગરમી ઓછી થાય તો તે પ્રવાહીરૂપે થાય છે, અને પ્રવાહી રૂપમાંથી પણ ગરમી ઓછી થતાં ધનરૂપ થાય છે. આ નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે પૃથ્વીનો એ વરાળ-રૂપી ગોળો હાજરમે ગરમી ધટતાં પ્રવાહી બન્યો, અને બહુ કાળે ધનરૂપ થયો.

પૃથ્વીનો ગોળો ધનરૂપ થયા છતાં પણ કેટલોક કાળ તે લાલચોળ સ્થિતિમાં હતો. હાલનાં પ્રાણીઓ રહી શકે તેટલી તેમાં શીતળતા આવેલી નહોતી. કાળે કરીને પૃથ્વી ઉપરનું પડ અત્યારે ટાડું થયું છે, તોપણ હજુ પૃથ્વીના ઉડાણના ભાગમાં અત્યંત ગરમી છે; ભૂસ્તરવેતાઓએ અનેક ઉદાહરણોથી આ વાત સિદ્ધ કરેલી છે.

પૃથ્વીનો (આપ્પરાસિ) ગોળો કરીને, તથા ધનરૂપ બનીને, તેનાપર પ્રાણીઓ રહી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવતાં લાખો યુગો ચાલ્યા ગયા છે; એમાં સંદેહ નથી. એને એ વાત તો અનુભવથી વિદિત છે કે કઝાયામાં તૈયાર કરેલા દૂધપાકને ચૂલા-પરથી ઉતાર્યા પછી તેનાપર અડી શકાય તેવી કંડી તર બમતાં-પણુ કેટલો વખત ચાલ્યો જાય છે ? આથી સમજાયું હશે કે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પછી પણ તેનાપર લાખો યુગોલગી શુવસૃષ્ટિ તથા વનસ્પતિ હતી નહિ.

જેઓ ભૂસ્તરવિદ્યા સદબસાજ જાણે છે તેઓને 'મ્યુલમ' છે કે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અનેક પ્રકારની માટી અને પથ્થરનાં પડો રહેલાં છે. આ પડોને ખોદતાં ખોદતાં આપણે નીચે ઉતરીએ તો સૌની નીચે એક જાતના પથ્થરો નીકળે છે; તેમાં પડની રચના હોતી નથી.

પડની રચના વિનાના આવા પથ્થરો ઉપર ખીજ પ્રકારનાં પથ્થરના, માટીનાં, ગેડનાં કે કોલસાનાં પડો બંધાયાં હોય એવું જોવાય છે. આવા ઘરોની રચના જોતાં એવાં પ્રમાણો મળી આવે છે કે તેના ઉપર કોઈ કાળે સમુદ્ર હતો. આ પડોમાંનાં કેટલાંક તો સમુદ્રતળે વચનારાં ઝીણાં ઝીણાં શુવડાંની શરીરસમઠનાં જ બનેલાં દેખાય છે. ચાક અથવા ચૂનાના પથ્થરનું જે પડ યુરોપમાં અને એસિયાના ભાગમાં નીકળે છે તે આ જાતનાં સમુદ્રતળનાં શુવડાંની રચના છે. અત્યારે જેવામાં આવતા અનેક પર્વતો પણ કેવળ ચૂનાના પથ્થરના છે, ને આગળ કહ્યું તેમ એ પથ્થર તે સમુદ્રતળનાં શુવડાંના મૃત શરીરનો સમૂહમાત્ર છે.

આ પ્રમાણે ચાક, ગેર વગેરેના ઘરો એક વખતે સમુદ્રને તળીએ હતા. વખત જતાં ત્યાંથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને તળીઆનો ભાગ સૂકાઈ જમીન બની. પૃથ્વીની અદર હોતો ઝોગજોલો જે રસ રહેલો છે તે જ્યારે બહાર નીકળવાનું જોર કરે છે ત્યારે જમીનને ઉંચી કરે છે, અને કોઈ વાર જ્વાળામુખીરૂપે દસ્ય થાય છે. આવી રીતે જે જમીન ઉંચી થાય ત્યાંથી દરીઓ દર ખસી જાય છે. નીચાણના ભાગમાં સાગરનું જળ ભરાય છે. વળી સમુદ્રમાં રહેલી માટી, શુવજતુઓ વગેરે જમી ત્યાં નવા થયેા રચાય છે. જે સ્થળેથી સમુદ્ર ખસી ગયો ત્યાં જલ્લો હોય, જવજતુ અને પ્રાણીઓ પેદા

ચાય અને ત્યાં તેવી જાતના ચરો જાણાય. વળી એવા ચરોપર જે જાતનાં વૃક્ષો અને પ્રાણીઓ રહેતાં હોય તેના દેહાવશેષવાળા નવા ચરો ચાય. આ ચરોમાં જે પ્રાણીઓ ચગદાયાં કે દટાયાં હોય તેનાં હાડકાં નાશ પામતાં નથી; પરંતુ દીર્ઘ કાળના દબા-
ણને લીધે તે એક જાતના પત્થર જેવાં જની જાય છે. એવાં અરિય-પાપાણોને ફાસિલ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર જે વાત કહી તે પરથી સમજાયું હશે કે:—

(૧) સૌની નીચે પડરહિત પથ્થરનું તળીયું છે, અને તેના ઉપર ચાક, ગેર વગેરેના ચરો જામેલા છે.

(૨) ચરની પરંપરા એ પાછળ પાછળનો સમય સૂચવે છે, જે ચર સૌની નીચે તે પહેલાંના સમયનો, અને જે ચર તેની ઉપર તે પાછળના વખતનો બનેલો સમજવો.

(૩) જે ચરમાં જે પ્રાણીઓનાં ફાસિલો મળી આવે, તે ચરની રચનાકાળે તેવી જાતનાં પ્રાણીઓ વર્તમાન હતો એમ સમજવું. જો કાંઈ ચરમાં કાંઈ એવા પ્રકારના પ્રાણીનું ફાસિલ ક્યાંય પણ મળી ચકતું ન હોય તો તે ચરની રચનાકાળે તેવા પ્રાણી હતાં નહિ એમ સમજવું.

(૪) ધારો કે કાંઈ ચરમાં ક નામના પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું હોય, પણ જ નામના પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું ન હોય; પરંતુ જ નામના પ્રાણીનું ફાસિલ તો ઉપરના ચરમાં મળતું હોય તો એ વાત સિદ્ધ છે કે જ નામનું પ્રાણી ક નામના પ્રાણી પછી ઉપજ્યું.

સૌથી નીચેના પડવિનાના પથ્થરોમાં કાંઈ પણ જાતનાં પ્રાણીનું ફાસિલ મળતું નહિ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીના પહેલા પડવખતે કાંઈ પ્રાણીઓ હતાં નહિ. તે સમયે પૃથ્વી પ્રાણીરહિત હતી. નીચેના ચરોમાં જ્યાં જ્યાં જીવન પ્રાણીઓનાં ફાસિલ દેખાય છે ત્યાં પણ મનુષ્યના અસ્તિત્વનું કશું ચિન્હ મળતું નથી. મનુષ્ય તો શું પણ નાનાં મોટાં એવંજાં પ્રાણીઓનાં ફાસિલ પણ મળતાં નથી. સૌથી નીચેના પછીના ચરોમાં પહેલાં જીણાં જીણાં શુવડાંનાં ફાસિલો મળે છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે સીપોનાં ફાસિલ મળે છે. આથી આદિ પ્રાણી તરીકે વિચારીએ તો પૃથ્વી ઉપર સૌ પહેલાં સીપમાં રહેનારાં જંતુઓની સૃષ્ટિ થઈ.

તે પછીના ચરોમાં માછલાંનાં ફાસિલ દેખાય છે. વળી ક્રમે ક્રમે ઉપલા ઉપલા ચરોમાં જતાં સર્પ જાતનાં ફાસિલો નજરે પડે છે. પૂર્વકાળના સર્પો બહુ જ લાંબાં હર દેખાય છે. એવા આશ્ચર્યજનક લંબાઈવાળા અને લાંબાં મરોં અત્યારે આપણાં જોવામાં આવતાં નથી. સર્પોની સૃષ્ટિ પછી આંચળવાળાં પ્રાણીનો સૃષ્ટિ દેખાય છે. ક્રમે ક્રમે હાથી, રીંછ, ગેંડાં, સિંહ અને હરિણ જાતની ઉત્પત્તિ દેખાય છે; તથા પિ ત્યાં મનુષ્યોનાં ફાસિલ દેખાતાં નથી. મનુષ્યનું ચિન્હ તો સૌથી ઉપરના ચરમાં અર્ધાંત્ર દાખની માડીમાં દેખાય છે; અથવા તેની નીચેના એકાદ ચરમાં કદાચિત્ મનુષ્યનું

ચિન્હ દેખાય છે. આથી સમજાય છે કે મનુષ્યની સૃષ્ટિ સર્વની પાછળ થયેલી છે. સૌ પ્રાણીઓના કરતાં મનુષ્ય એ આધુનિક પ્રાણી છે.

આ દેકાણે 'આધુનિક' શબ્દથી શું સમજવું ? તેનું વિવેચન કરવું ઉચિત છે. જે બધા થયેલા વાત કહી તે થયેલા સમૂહમાં પૃથ્વીની ત્વચાનાં જૂદાં જૂદાં પડો-રૂપે છે. એક એક પડની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિમાં કેટલાં લાખ અથવા કેટલાં કરોડ વર્ષો લાગ્યાં છે તે કાણ કહી શકે ? એની ગણતરી કરવાનું સાધન પણ નથી. માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે તે કાળથી અપરિમિત છે; માનવસૃષ્ટિની ધારણાથી અગમ્ય છે. સૌથી ઉપરના યરમાં મનુષ્યનું ચિન્હ છે, એમ કશું તેપરથી એમ સમજવું નહિ કે “મનુષ્ય આજકાલજ પૃથ્વીપર આવ્યાં છે; અને મનુષ્યને પૃથ્વી-પર આવ્યે હજારો વર્ષો થયાં નથી.” આ તો પૃથ્વીની ઉંમર સાથે મનુષ્યસૃષ્ટિનો મુકાબલો કરતાં તેને માત્ર એક મુહૂર્ત થયું છે, અને તેથીજ મનુષ્યને આધુનિક પ્રાણી કહેણ છે.

મિસરના રાજાઓની જે વંશાવળીઓ પ્રચલિત છે, તેને જો સાચી માનીએ તો, મિસર દેશમાંજ ૧૦,૦૦૦ વર્ષથી રાજઅમલ ચાલુ છે. હોમરે ૬૦ સં પૂર્વે ૬૦૦માં જગવિખ્યાત બે મહા કાવ્યોની રચના કરી છે, એ વાત સૌને માન્ય છે. એ કાવ્ય-માં મિસરની રાજધાની ૧૦૦ દરવાજાવાળી થિબ્સ નગરીનો મહિમા ગાયો છે. મનુ-ષ્યજાતિ સુધરેલી દશામાં એક વાર ઉત્તિને રસ્તે ચડે તો ધણી ત્વરાએ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ અણુસુધરેલી અવસ્થામાંથી સ્વતઃ સુધરેલી અવસ્થામાં આવવું અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી તેમા તો ન ધારી શકાય તેટલો વખત લાગે છે. ભારતવર્ષના અનાથો ૪૦૦૦ વર્ષથી સુધરેલા આર્યોની પાસે રહ્યા છતાં પણ કદી વિશેષ ઉન્નતિ મેળવી શક્યા નથી. આથી સહજમાં સમજાય છે કે મિસર દેશના રહેવાસીઓમાં સુધારો સ્વતઃ ઉપજ્યો અને જે વખતે તેઓ ૧૦૦ દરવાજાવાળી નગરી સ્થાપવા શક્તિમાન થયા તેની ગણતરીએ તો હજારો વર્ષો થયાં જોઈએ મિસરના શોધકા કહે છે કે “મોઝીજ નામની નગરી તો યિષ્સ કરતાં જૂની છે.” આ બધી નગરીઓમાં જે દેવાલયો-પિરા-મીડો-વર્તમાન છે, તેમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો છે * એક પ્રાચીન શોધક સર જ્યોર્જ હુઇસ લખે છે કે, “મિસરવાસીઓને ઐતિહાસિક સમયમાં તો કદિ યુદ્ધ-પરાયણ જોવા નથી, છતાં પહેલાં કોઈ કાળે તેઓ યુદ્ધપરાયણ ન હોત તો પિરામી-ડોમાં યુદ્ધના વિજયોત્સવનાં ચિત્રો ચીતરવાનો સંભવ ન હતો.” આથી સ્પષ્ટ થાય

* પોલેડના જૂના ગ્રંથો, ભારતનાં પુરાણો અને મિસરની દત્તકથાઓ વગેરે ઉપરથી મજબૂત સાબીતીઓ મળી છે કે મિસરની વરતી અને રાજ્ય ભારતના કોઈ એક રાજવંશે ત્યાં જન્મને સ્થાપિત કર્યાં હતાં અને પિરામીડો પણ તેણેજ બનાવ્યા હતા.

છે કે ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે પણ મિસરવાસીઓ ઘણી ઉન્નતિ મેળવી ચક્રમા હતા; અને પોતાના અદ્ભુત પિરામીડમાં જાતીય કીર્તિરૂપે તેમણે તે ચીતરેલ છે. અણુમુધરેલી જાતિ માત્ર પોતાનાજ શુદ્ધિજને આટલી બધી ઉન્નતિ મેળવે એમાં હમરો વર્ષો નોંધએ. તેની પછી હમરો વર્ષનો ઐતિહાસિક કાળ આવ્યો. આથી મિસરવાસીઓ મમાજબદ્ધ થઈ નિવાસ કરતા, તેને ૧૦૦૦૦ વર્ષો કે તેથી પણ વધારે વર્ષો સાચ્યાં હોય એમ કહી શકાય.

મિસર દેશની જમીન નીલ નદીના કાંપથી બનેલ છે. વર્ષોવર્ષ નીલ નદીના જળમાં આવેલો કાંપ જમીન જઈ એ દેશનાં પડો બંધાયો છે. યિબ્સ, મોન્શીઝ વગેરે નમરીઓ નીલ નદીની (કાંપવાળી) મૃત્તિમાં ઉપર સ્થાપવામાં આવી હતી. આ પ્રદેશ ૪૦ સં ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં પ્રાચીન શોધકોએ શોધખોળ માટે ખોદાવ્યો હતો. તેમાં ૬૦ ફૂટ નીચેથી ભાંગેલાં માટીનાં વાસણો અને છોટા મળી આવ્યાં હતાં. આ છોટા પૂર્વકાળમાં ફૂવા વગેરે બાંધવા માટે વપરાયેલી જોવામાં આવી છે. એક બીજા પ્રાચીન શોધકને ૭૨ ફૂટ નીચેથી છોટા મળી આવી છે.

મોનસ્થર ગિરાર્ડ અનુમાન કરે છે કે, " ૧૦૦ વર્ષે નીલ નદીનો કાંપ મિસર ઉપર પાંચ ઈંચ ઉંચાઈનો થર પાચરે છે. " જો ૧૦૦ વર્ષે પાંચ ઈંચ થર પચરાનો હોય તો ૬૦ ફૂટ છોટા નીચે પહોંચતાં ૧૪૦૦૦ થી વધારે વર્ષો લાગે. બીજો પ્રાચીન શોધક હિસાબ કરી કહે છે કે, " નીલ નદીનો કાંપ ૧૦૦ વર્ષે માત્ર ૨૩૩ પોણાત્રણ ઈંચ જમે છે. " જો આ વાત સાચી હોય તો ૭૨ ફૂટ નીચે રહેલી છોટા ઉપરથી મિસરમાં માનવજાતિનું અસ્તિત્વ આવજી ત્રીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનું નક્કી થાય છે; અને એ વાત પણ પ્રમાણરહિત નથી.

આત્યારે પૃથ્વીમાં જે જાતનાં પ્રાણીઓ છે તે જાતનાં પ્રાણીઓનાં ફોસિલોજ મિસરની જમીનના ખોદાણમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ જે જાતનાં પ્રાણીઓ આત્યારે પૃથ્વીમાં જોવાતાં નથી તેવાં કેઈ ફોસિલો મિસરમાં મળતાં નથી. આથી જ્યાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતનાં ફોસિલો મળે છે તેના કરતાં મિસરનો નીલ નદીનો આ થર આધુનિક થરમાં ગણી શકાય છે; પરંતુ કેટલાંક સ્થળે એવા છે કે જેમાં લોપ થઈ ગયેલી પ્રાણીની જાતનાં ફોસિલો સાથે મનુષ્યોનાં ફોસિલો પણ મળી આવ્યાં છે. બેલ્કાઅમ અને ક્રાસની ભૂમિ આવાં ફોસિલોનાં ઉદાહરણો છે.

જ્ઞાન

ભારતવર્ષમાં 'દર્શન' કોને કહે છે ? એનો ઉત્તર આપવા પહેલાં એ સમજવું પડશે કે યુરોપમાં જે અર્થમાં " ફિલસુફી " શબ્દ વપરાય છે તે અર્થમાં 'દર્શન' શબ્દ વપરાતો નથી. વાસ્તવિકરીતે " ફિલસુફી " શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ નથી. કદિ એનો અર્થ અધ્યાત્મતત્ત્વ, કદિ એનો અર્થ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન, કદિ એનો અર્થ ધર્મનીતિ અને કદિ એનો અર્થ વિચારવિદ્યા થાય છે. આમાંનો એક પણ અર્થ દર્શન શબ્દના અર્થને મળતો નથી. ' ફિલસુફી 'નો ઉદ્દેશ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે. તે સિવાય એનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી. દર્શનનું ઉદ્દેશ્ય પણ જ્ઞાન ખરું; પરંતુ એ જ્ઞાનનું પણ ઉદ્દેશ્ય છે. એ ઉદ્દેશ્ય મુક્તિ, નિર્વાણ, નિઃશ્રેયસ અથવા એવાં બીજાં નામવાળી પારલૌકિક-અવસ્થા છે. યુરોપની ફિલસુફીમાં જ્ઞાનજ્ઞ પરમ પ્રાપ્ત્ય મનાયતું છે, પરંતુ દર્શનમાં તો એ જ્ઞાનમાત્ર સાધનજ છે. આ સિવાય બીજાંમાં એક બીજો મોટો ભેદ છે. ફિલસુફીનો ઉદ્દેશ કોઈ વિશેષ જ્ઞાન છે. પછી તે નૈતિક હો, ભૌતિક હો, સામાજિક હો, કે આધ્યાત્મિક હો; પરંતુ દર્શનનો ઉદ્દેશ પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન હોવાથી દર્શનમાં બધા પ્રકારના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે.

સંસાર દુઃખમય છે. પ્રકૃતિનું બળ હમેશાં મનુષ્યનાં સુખનું પ્રતિરોધી છે. તમે જે કોઈ સુખ ભોગવો છો તે બાબત પ્રકૃતિની સાથે યુદ્ધ કરીને મેળવો છો. મનુષ્યનું જીવન એ વિચારી બેઠાં એ તો પ્રકૃતિ સાથેની લાંબી લડાઈમાત્ર છે. જ્યારે તમે લડાઈમાં જ્યારે મેળવશો ત્યારેજ તમને કોઈક સુખ પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ માનવખળનાં કરતાં પ્રકૃતિનું બળ અને કમળું જોરાવર છે. મનુષ્યની જીત તો કોઈ વારજ થાય છે, અને પ્રકૃતિનાં જીત તો નિરંતર થયા કરે છે. આથી મનુષ્યજીવન કલેશમય છે. વળી આર્થલોકોનાં મત પ્રમાણે જન્મ વારંવાર થાય છે. આ જન્મમાં મહા મુશ્કેલીએ અનંત દુઃખો ભોગવી યુદ્ધમાં પ્રકૃતિથી પરાજય પામી જો જીવે દેહ છોડ્યો તો એટલેથી છૂટકો નથી. ફરી જન્મ ગ્રહણ કરવો પડશે, ફરી એ અનંત દુઃખો ભોગવવાં પડશે, ફરી મરવું પડશે, વળી જન્મ ધારણ કરવો પડશે અને ફરી એને એ દુઃખ સામું આવી ઉજીં રહેશે. આ અનંત દુઃખની શું કદિ નિવૃત્તિ નથી ? મનુષ્ય એનાથી છૂટી શકે તેમ નથી ?

એના બે ઉત્તર છે. એક ઉત્તર યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે છે; અને બીજો ઉત્તર આર્યાવર્તની પદ્ધતિ પ્રમાણે છે. યુરોપિયન લોકો કહે છે કે પ્રકૃતિને જિતી શકાય છે. જેથી પ્રકૃતિને જિતી શકીએ તેવો ઉદ્દેશ કરવો. આ જીવનસંગ્રામમાં પ્રકૃતિને પરાજય પમાડવા માટે શસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો. તે શસ્ત્રો કયાં ? આના ઉત્તરરૂપે યુરોપનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે; અને તેનો પાયો એ વાતપર છે કે પ્રકૃતિને પૂછવાથી

પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીને અને તે ગુપ્ત તત્ત્વોને જાણીને તેના બળવડે પ્રકૃતિને જિતવી અને મનુષ્યજીવન સુખમય બનાવવું. યુરોપના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આ ઉદ્દેશ અને આ કૃણ છે.

આર્યાવત વાસીઓનું કથન એ છે કે પ્રકૃતિ અજિત છે. જ્યાંસુધી પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રહેશે ત્યાંસુધી દુઃખ પણ રહેશે; માટે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ તોડી નાખવો એજ દુઃખનિવારણનો ઉપાય છે. એ સંબંધ તોડવાનું કામ માત્ર જ્ઞાન-દારાજ થઇ શકે છે. આ કથનનું કૃણ ભારતવર્ષનાં દર્શનશાસ્ત્રો છે.

એ જ્ઞાન કયું ? 'આકાશકુસુમ' એ કાવ્ય કહેવાથી પણ એક જાતનું જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આકાશ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ, અને કુસુમ શું ? તે આપણે જાણીએ છીએ. મનની શક્તિદ્વારા બન્નેનો સંયોગ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ એવું જ્ઞાન મેળવવું એવો દર્શનનો ઉદ્દેશ નથી. એ તો બ્રાંતિજ્ઞાન છે. યથાર્થ જ્ઞાનજ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. એ યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન અથવા પ્રમાપ્રતીતિ કહે છે. એ યથાર્થ જ્ઞાન શું છે ? જે જાણીએ છીએ તેનું નામ જ્ઞાન છે. તે શી રીતે જાણાય છે ?

કેટલાક વિષયો ઈન્દ્રિયોના સાક્ષાત્ સંયોગથી જાણી શકાય છે. આ ધર, આ વૃક્ષ, આ નદિ, આ પર્વત એ અમારી સામે રહેલાં છે. એને અમે આંખોએ જોઈએ છીએ, એથી અમે જાણીએ છીએ કે એ ધર, એ વૃક્ષ, એ નદી, અને એ પર્વત છે. આથી જાતબંધ પદાર્થની સાથે યજ્ઞ ઈન્દ્રિયનો સંયોગ થવાથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ÷ આને આકૃષ્ટપ્રત્યક્ષ કહે છે. એ રીતે ધરમાં બેઠાં બેઠાં અમે સાંભળ્યું કે મેંદ્ર ગાજી રહ્યો છે, મોર ટકુટી રહ્યો છે, અહીં મેંદ્રની ગર્જના અને પક્ષીનો અવાજ અમે કાનવડે પ્રત્યક્ષ કર્યાં. એ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ છે. એ રીતે પાંચે ઇન્દ્રિયો-દ્વારા પાંચ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. આર્મ દર્શનકારોએ મનની ગણતરી પણ ઇન્દ્રિયોમાં કરેલી છે. આથી તેઓ માનસપ્રત્યક્ષ પણ માને છે. મન એ કંઈ બાહ્ય ઇન્દ્રિય નથી; પણ આંતર ઇન્દ્રિય છે. એ આંતરની ઇન્દ્રિય સાથે બહારના વિષયોનો સંયોગ થવો અસંભવિત હોવાથી માનસપ્રત્યક્ષવડે જો કે બાહ્ય વિષય જાણી શકાતો નથી, પરંતુ આંતર જ્ઞાન તો તેથી થાય છેજ.

જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે તેનું જ્ઞાન તો અમને થાય છેજ, પરંતુ પ્રત્યક્ષવિના પણ અમને વિષયોનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. હું એક બંધ આરણ્યાવાળા ઝોરડામાં હતો છું. તે વખતે મેંદ્રની ગર્જના સાંભળી આથી 'શ્રાવણપ્રત્યક્ષ' થયું, પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું યજ્ઞ; મેંદ્રનું નહિ અહીં મેંદ્ર અમારા પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હતો,

÷ ધર, પર્વત વગેરે દૂર હોય, છતાં આપણને દેખાય શી રીતે ? આપણી આંખો તો તેનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી ! તેનો ઉત્તર એ છે કે એ પદાર્થો ઉપર પડેલાં દિરજો રેંદ્રધને આપણી આંખોમાં આવે છે ને તેને કીચે આપણે તે પદાર્થો જોઇ શકીએ છીએ.

છતાં અમે જાણી શક્યા કે આકાશમાં મેઘ છે. આમ ધ્વનિના પ્રત્યક્ષથી મેઘના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાયે થયું? અમે પહેલાં અનેકવાર જોઈ ચૂક્યા છીએ કે આકાશમાં મેઘ સિવાય કાંઈનો આવો અવાજ થતો નથી. વળી એવું કદિ પણ થયું નથી કે મેઘ ન હોય છતાં આવો ધ્વનિ સંભળાયો હોય. આથી ખારણાં બંધ કરેલા ઝોરડામાં બેઠાં બેઠાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિના પણ અમે જાણી ગયા કે આકાશમાં મેઘ છે. આને અનુભૂતિ જ્ઞાન કહે છે. મેઘનો ધ્વનિ અમે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો અને તે ઉપરથી અનુભૂતિ કરીને મેઘને અમે જાણ્યો.

ધારો કે એક બધ ખારણાવાળા ઝોરડામાં અંધકાર છે અને તેમાં તમે એટલા બેઠા છો. એ વખતે તમારા શરીરની સાથે બીજા કોઈ માણસના શરીરનો સ્પર્શ થયો. એ વખતે કશું જોયા વિના તેમજ કશું સાંભળ્યા વિના પણ તમે જાણી લીધું કે આ ઝોરડામાં કોઈ માણસ આવ્યું છે. ત્યાં સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્યાંથી (ત્વચ્છાનું) પ્રત્યક્ષ છે; પરંતુ ઝોરડામાં મનુષ્ય હોવાનું જ્ઞાન તો અનુભૂતિજ્ઞાનજ છે. એ અંધકારવાળા ઝોરડામાં તમને શુભાખના ફૂલની સુગંધી આવે તો તમે સમજી જશો કે ઘરમાં શુભાખનાં પુષ્પ વગેરે પણ છે. અહીં ગંધ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, અને પુષ્પ અનુભૂતિનો વિષય છે.

મનુષ્યો બહુજ થોડી બાબતોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. મોટે ભાગે જ્ઞાનનો આધાર અનુભૂતિ ઉપરજ છે. અનુભૂતિજ્ઞાનજ સંસાર ચલાવે છે. અનુભૂતિ શક્તિ ન હોય તો અમે કોઈ કાર્યજ કરી શકીએ નહિ. વિજ્ઞાન, દર્શન, વગેરે અનુભૂતિની ઉપરજ નિર્ભાયાં છે.

પરંતુ જેમ કોઈ માણસ પોતે બધા વિષયોને પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી, તેમજ કોઈ માણસ પોતે બધી બાબતો માત્ર અનુભૂતિવડે પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી. અનેક વિષયો એવા પણ છે કે જેને અનુભૂતિવડે જાણવામાં જેટલા શ્રમની જરૂર છે એટલો શ્રમ એક માણસ પોતાના આખા જીવનમાં પણ કરી શકતો નથી. એવા અનેક વિષયો છે કે તેને અનુભૂતિદ્વારા સિદ્ધ કરવા માટે જેટલી વિદ્યા, જેટલું જ્ઞાન, જેટલી ક્ષુદ્ધિ અને જેટલી તૈયારીની જરૂર છે તે સર્વ ધણાં મનુષ્યો સંપાદન કરી શકે એવા સંભવજ નથી. આથી એવા વિષયોને ધણાં ખરા માણસો પોતે પ્રત્યક્ષ પણ કરી શકે નહિ અને અનુભૂતિમાં પણ આણી શકે નહિ. એવે પ્રસંગે શું થાય છે? જેણે એ વિષયનો જાતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો છે અથવા અનુભૂતિ કરેલ છે એની વાત સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ રખાય છે. ઇટાલી દેશમાં 'આલ્ફ્રેડો' નામની જે પર્વતની ઢાલ છે તેને તમે પ્રત્યક્ષ જોએલ નથી. તેમ અનુભૂતિદ્વારા પણ જાણી શકો તેમ નથી, પરંતુ જેમણે તે જોએલી છે તેનાં લખેલાં પુસ્તકો વાંચીને તેનું જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કરો છો. સર્વ પરમાણુઓ એક બીજા પરમાણુઓની તરફ સામ-સામી આકર્ષાય છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય તેમ નથી; અને તમે કોઈ ગણતરી-

વડે એ વાત સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. આથી તમે 'ન્યૂટન'ની કહેલી વાત પર વિશ્વાસ રાખીને એ જ્ઞાન (શુદ્ધવાક્યપણું) જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ન્યાય, સાંખ્ય વગેરે આયોર્ના દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ કારણને લીધે એક ખીલું પ્રમાણ માન્યું છે. એ પ્રમાણ તે શાબ્દપ્રમાણ છે. ઉક્ત દર્શનકારોએ વેદની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ રાખીને તેના વચનોને શાબ્દપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલાં છે. આસવાક્ય અથવા શૂન્ય ઉપદેશ સાધારણ રીતે વિશ્વાસયોગ્ય હોય છે. જેથી આર્ય-લોકોને મતે એ પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ છે અને એનું નામ ઉપર જણાવ્યું તે શાબ્દપ્રમાણ.

પરંતુ ચાર્વાકાદિ કોઈ કોઈ આર્ય દર્શનકારો આ શબ્દપ્રમાણને સ્વીકારતા નથી. યૂરોપીઅનો પણ એનો એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી.

આ વાત તો ખરીજ છે કે બધાની વાનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અયોગ્ય છે. જો કોઈ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં આવીને કહે કે "ત્યાં પાણીમાં અગ્નિ સળગતો હું જોઈ આવ્યો" તો એ વાત ઉપર કોઈ ભરોસો કરશે નહિ. આથી યોગ્ય માણસનો ઉપ-દેશજ પ્રમાણરૂપ અને ગ્રાહ્ય ગણી શકાય. એ જ્ઞાન લેતાં પહેલાં એટલો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કે કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે અને કોણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કયી વાત ઉપર આધાર રાખીને આ પ્રમાણનો નિશ્ચય કરવો ? આ આધારથી 'મતુ' આદિના વચનોને "આસવાક્ય" સમજીને મદદ્ય કરવા અને 'રામલા' તથા 'શ્યામલા' ની વાણીને અગ્રાહ્ય ગણવી ? 'મતુ' ની સાથે અમારા ગામના પાદરી સાહેબનો મતભેદ છે; પરંતુ તમે તો પહેલાંથીજ સાંમજતા આવ્યા છો કે 'મતુ' અમાન્ત ઋષિ હતા, અને પાદરીસાહેબ સ્વાર્થપરાયણ સાધારણ માણસ છે. આથી તમે અનુમાન કર્યું કે 'મતુ' ની વાત ગ્રાહ્ય છે, તે પાદરીની વાત અગ્રાહ્ય છે. મતુ જેવા અમાન્ત ઋષિએ ગોમાસમજણનો નિષેધ કર્યો છે માટે તમે અનુમાન કર્યું કે 'ગોમાસ' અલક્ષ્ય છે. પરંતુ આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શાબ્દપ્રમાણને અનુમિતિ પ્રમાણનું અંતર્ગત (પિદામાં) ન માનતાં સ્વતંત્ર પ્રમાણ તરીકે શાથી માન્યું હશે ?

આનો ખુલ્લો જોમ છે કે જે માણસના કેટલાક ઉપદેશો તમે ગ્રાહ્ય કરો છો, તેનાજ કેટલાક ઉપદેશો અગ્રાહ્ય પણ સમજો છો. શુદ્ધવાક્યપણું વિષે ન્યૂટનનો જે મત છે તેને તમે સ્વીકારો છો, પરંતુ પ્રકાશવિષે તેનો જે મત છે તેનો અસ્વીકાર કરી ક્યંચ અને ફોર્સ સાહેબ જેવા સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસોનો મત સ્વીકારો છો. એનું કારણ અનુમિતિજ છે. અનુમિતિવડેજ તમે જાણી શકો છો કે ન્યૂટનનો જે મત છે તે શુદ્ધવાક્યપણુંની બાબતમાં માવો છે, પરંતુ પ્રકાશની બાબતમાં બૂલ-ભરેલો છે. જો આમ ન કરતાં શાબ્દપ્રમાણને એક જુદું પ્રમાણ માનીએ તો ન્યૂટનની બધી વાતો આપણે સ્વીકારવી પડે.

પરંતુ ભારતવર્ષમાં એવુંજ થયું છે. ભારતવર્ષમાં જેનો એક મત ગ્રાહ્ય છે તેના બધાજ મતો ગ્રાહ્ય સમજાય છે. તેનું કારણ એજ કે અહીં શાબ્દપ્રમાણ એક નોખું પ્રમાણ મનાયું છે. આર્યોનાં દર્શનશાસ્ત્રોની આદ્ય છે કે 'આત્મવાક્ય' માત્ર વગરવિચારે ગ્રાહ્ય છે. આરીતે વિશેષ વિચારવિના ઋષિઓ અને પડિતોની હરેક વાતોને ગ્રાહ્ય ગણી એ ભારતવર્ષની અવનતિનું એક કારણ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ અને શાબ્દપ્રમાણ સિવાય નૈમિષિકા ઉપમિતિને પણ એક સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણે છે. વિચાર કરતાં એ સિદ્ધ થશે કે ઉપમિતિ એ અનુભૂતિ પ્રમાણનો એક ભેદમાત્ર છે. એથી સર્વથા વજેરે દર્શનોમાં ઉપમિતિને જૂદું પ્રમાણ માન્યું છે. આ કારણને લીધે ઉપમિતિનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, વાસ્તવિકરીતે પ્રત્યક્ષ અને અનુભૂતિજ જ્ઞાન મેળવવાનાં પ્રમાણો છે.

અનુભૂતિ પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખનારું છે. જે વિષયનું કદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું નથી હોતું તેની અનુભૂતિ યદ્ય શકતી નથી. જે તમે પહેલાં કદિ મેધને જોયો ન હોત, અગર ખીજ કોઈએ પણ કદિ જોયો ન હોત, તો બધા ખારણાવાળા ઘરમાં એસી મેધની ગર્જના સાંભળતાં કદિ પણ મેધની અનુભૂતિ ન કરી શકત. તેમજ શુભાખની સુગંધીનું તમને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન હોત તો અધિકારવાળા ઘરમાં સુગંધ-પરથી તમે કદિ અનુભૂતિ કરી શકત નહિ કે આ ઘરમાં શુભાખનું ફૂલ છે. ધણીવાર એવું જણાય છે કે એક અનુભૂતિનો આધાર ધણી જાતિનાં પહેલાં મળેલાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપર રહેલો હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો એક નિયમ હજારો પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું ફળ હોય છે.

આથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણજ્ઞ જ્ઞાનનું એક મૂળ છે. એજ બધાં પ્રમાણોનું મૂળ છે. ઘણા લોકો આ વાત સાંભળી વિસ્મય પામશે કે દર્શનશાસ્ત્ર એ ત્રણ હજાર વર્ષ ફરી ફરીને આજે પાછું ચાર્વાકના મતની પાસેજ પહોંચી ગયું કે શું? ધન્ય છે, આર્થ લોકોની બુદ્ધિને! આટલાં વર્ષો પછી હુમ, મીઠ અને મેષન વગેરેએ જે સિદ્ધ કર્યું છે, તે આજથી એ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ બૃહસ્પતિ પ્રતિપાદન કરી ગયા છે! પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી એમ અમારું કહેવું નથી; પણ અમારું કહેવું એ છે કે બધાં પ્રમાણોનું મૂળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે.

બૃહસ્પતિના બધા મંથો લુપ્ત થઈ ગયા હોવાથી બૃહસ્પતિનું કહેવું બરાબર એમજ છે કે નહિ? એ વાતનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞ જ્ઞાનનું એક માત્ર મૂળ છે, પરંતુ એ બાજતમાં યુરોપના દાર્શનિકોની વચ્ચે એક ભારે ઝગડો છે, કોઈ કોઈ કહે છે કે આપણાં અનેક જાતો એવા છે કે જેનાં પહેલેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી; જેવાં કે કાળ, આકાશ વગેરે.

* આ વિષે વધારે ઉંડા વિચારોનો અહીં અમે ત્યાગ કર્યો છે.

આ વાત સમજવી જરા કઠણ છે. આકાશ વિષે એક સાધારણ વાત લઈએ. જેમકે બે સમાન્તર લીટીઓ બન્ને બાલુએ ગમે તેટલી લંબાવીએ તો તે કદિ મળી શકતી નથી. આ બીનાને આપણે નક્કીપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ એ જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી મેળવ્યું? પ્રત્યક્ષવાદીઓ કહેશે કે “પ્રત્યક્ષદ્વારા મેળવ્યું. અમે જેટલી જેટલી સમાન્તર લીટીઓ દોરી છે તે કદિ એકઠી થઈ નથી.” ત્યારે પૂર્વપક્ષના લોકો કહેશે કે “જગત્માં જેટલી સમાન્તર લીટીઓ છે તે તમામને તમે જોઈ જ નથી. હા, તમે જે લીટીઓ દોરી છે તે મળી નહિ હોય; પરંતુ તમે એ શી રીતે જાણ્યું કે કોઈ કોણે કદિ એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરાઈ નથી કે દોરાશે નહિ? તમે જે પ્રત્યક્ષ જોયું છે તેથી તમે અપ્રત્યક્ષ વિષયવિષે શી રીતે નિશ્ચય કર્યો?” તથાપિ અમે એ જાણીએ છીએ કે જે તમે કહ્યું તે સત્ય છે કે “કદિ ક્યાંય એવી બે સમાન્તર લીટીઓ દોરી શકાતી નથી કે જે મળી જાય.” ત્યારે એ માનવું પડશે કે પ્રત્યક્ષ સિવાય જ્ઞાનનું કોઈ બીજું મૂળ તમારામાં છે. નહિ તો તમે પ્રત્યક્ષ સિવાય બીજું ‘વિશેષ જ્ઞાન’ ક્યાંથી મેળવી શકો?”

આવો તર્ક કરીને લોક અને છુમ્મના ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ ની વિરુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ જર્મન દાર્શનિક કોન્ટે ‘પ્રતિવાદ’ ઉભો કરેલો છે. એ વાદને ‘પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ’ નામ આપી શકાય. પૂર્વોક્તા ‘વિશેષ જ્ઞાન’નું મૂળ સામાં રહેલું છે, એ વાત સમજાવતાં તે વિદ્વાન કહે છે કે, આપણી ઈंद्रિયોની અંદર તથા બાહ્ય વિષયોની અંદર એક ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ છવાઈ રહેલું છે, કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી અતીત હોઈ જ્ઞાનને અધીન છે. બાહ્ય વિષયોનું ‘ઉપલક્ષ્ય જ્ઞાન’ આપણને ઈंद्रિયોદ્વારા થાય છે, પરંતુ ‘વિશેષ જ્ઞાન’ કંઈ ઈंद्रિયોદ્વારા થતું નથી. એ વિશેષ જ્ઞાન તો ઈंद्रિયોની અંદર રહેલા એ ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ દ્વારા થાય છે. તાત્પર્ય કે બાહ્ય વિષયોની અંદર બાપેલા એ અવર્ણ્ય તત્ત્વની, ઈंद्रિયોની અંદર બાપેલા ‘અવર્ણ્ય તત્ત્વ’ સાથે એકતા હોવાથી જ આપણે ‘વિશેષ જ્ઞાન’ મેળવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધે જ આપણે કાળ, આકાશ વગેરેનો x સમવાય સમજી શકીએ છીએ. એ જ્ઞાન આપણામાં જ રહેલું છે; તેથી કોન્ટે એને ‘સ્વતઃ પ્રાપ્ત’ અથવા ‘આભ્યંતરિક’ જ્ઞાન કહેલું છે.

વાચકો ફરી જોઈ શકશે કે આધુનિક યુરોપનું દર્શન ફરી ફરીને પાછું પ્રાચીન ભારતીય દર્શનમાં મળી જાય છે! ચાર્લ્સના ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ની સાથે જેમ મીક્ષ અને બેઇનનો ‘પ્રત્યક્ષવાદ’ મળતો આવે છે, તેમ વેદાંતના ‘માધ્વાદ’ સાથે કોન્ટેનો આ ‘પ્રત્યક્ષ-પ્રતિવાદ’ મળે છે. યુરોપમાં આધ્યાત્મિક વિષયનાં એવાં તત્ત્વો બહુ જ ઓછાં રહ્યાં છે, કે જે તત્ત્વોની સૂચના પ્રાચીન આર્યોએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલી ન હોય.

કોન્ટેનો આભ્યંતરિક જ્ઞાનવિષેનો જે મત છે તેનો મોટો પ્રતિરુધ્ધી જોને સ્ટુ-

x સમવાય-નિત્ય સંજય. પટ્ટનો તંત્ર સાથે, ગુણનો ગુણ સાથે, દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે અને બ્યક્તિનો જ્ઞાતિ સાથે જે સંજય તેનું નામ ‘સમવાય’ છે. (વિશેષિકદર્શન)

અર્થ મીલ છે. તેણે કાર્યકારણ સંબંધની નિત્યતાનો આશ્રય લીધો છે. તે કહે છે કે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા એક અખંડિત સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. જ્યાં કારણ વર્તમાન છે ત્યાં તેનું કાર્ય વર્તમાન રહેશે. જ્યાં પહેલાં જોયું કે ક વર્તમાન છે ત્યાં જ પશુ રહેલો છે, તો ફરી આપણે જો ક ને દેખીએ તો જાણી શકીએ કે ત્યાં જ પશુ છે. કેમકે આપણે પ્રત્યક્ષદ્વારા જાણ્યું છે કે જ્યાં કારણ રહે છે ત્યાં તેનું કાર્ય રહે છે. સમાન્તરાલ-આવ કારણ છે અને સંમિલન-વિરહ તેનું કાર્ય છે; કેમકે આપણે સમાન્તરાલ-આવ જ્યાં જ્યાં જોયો છે ત્યાં ત્યાં સંમિલન-વિરહ જોયેલ નથી. આથી સમાન્તરાલભાવ હમેશાં સંમિલનવિરહની પહેલાં રહે છે. એથી આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં જો સમાન્તર લીટીઓ દોરેલી હશે ત્યાં તેનું સંમિલન થશે નહિ. આથી એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમૂલક છે.

હવેના મત હર્બર્ટસ્પેન્સરનો છે. તે પશુ પ્રત્યક્ષવદી છે, પરંતુ તે કહે છે કે "અમારું જે જ્ઞાન અમે જાતે પ્રત્યક્ષ કરીને નથી મેળવેલું, તે અમને અમારા પૂર્વ પુરુષોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના જે સંસ્કારો મળેલા છે, તે સંસ્કારોદ્વારા ઉપજેલું છે. મારા પૂર્વ પુરુષોમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જે સંસ્કારો ઉપજેલા, તેના કેટલાક અંશો મને પશુ મળેલા છે. હું એ સંસ્કાર લઇને જ જન્મેલો નથી. જો એમ હોત તો તુર્તલું જન્મેલું બાળક પશુ સંસ્કારવાળું હોત; પરંતુ જન્મતી વખતે પશુ એ સંસ્કારોનાં બીજ મારા શરીરમાં (મન શરીરની બાંદર સમાયેલું છે તેથી મનમાં) હતાં, જરૂર પડતાં એ બીજો જ્ઞાનરૂપે પરિણામ પામ્યા છે." આ રીતે ક્રાંતિને અને જે આબ્યંતરિક અથવા સ્વતઃપ્રાપ્ત જ્ઞાન છે તેજ હર્બર્ટ સ્પેન્સરને મતે પૂર્વજ-પરંપરાગત-પ્રત્યક્ષ જાત જ્ઞાન છે. એ વાત ઉપલબ્ધ જોતાં અવશ્યક જોવી લાગે છે, પરંતુ સ્પેન્સરે એવી યુક્તિથી તે સિદ્ધ કરી છે કે આ વખતે ચૂરોપમાં તે પ્રચલિત થયેલ છે.*

* ધણા માણસો કહેતા "ચોઝીટીવ શીલોસોશી" એ દર્શનશાસ્ત્રનો અનુવાદ 'પ્રત્યક્ષવાદ' કહે છે. અમારી માન્યતા પ્રમાણે એ ભ્રમ છે. જેને "હમ્પીરીયલ શીલોસોશી" કહે છે અર્થાત્ લોક, મીલ, લુમ અને બેદનનો મત છે તેનેજ 'પ્રત્યક્ષવાદ' કહેલો છે, આ નિમંધર્માં અમે એજ અર્થમાં 'પ્રત્યક્ષવાદ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અનુકરણ

પરમેશ્વરની કૃપાથી આ શતકમા “નવા બાણ” એવા નામવાળા એક અદ્ભુત પદ્ધતિના જન્મો જન્મતા નજરે પડે છે ત્રાણવિદ્યાનવેતા પડિતોએ પરીક્ષા કરી નિર્ણય કર્યો છે કે, પશુઓ પણ બાણ દેખાવમાં મનુષ્યલક્ષણોવાળા છે, હાથે અને પગે પાંચ પાંચ અંગિણો, પૂછડાનો અણાવ, હાડપિંજર અને મગજની રચનાનું સર-આપણુ ઇત્યાદિ લક્ષણોમાં *વાનરભૂતિ પણ મનુષ્યલક્ષણોવાળા જણાય છે તો પણ આતરલક્ષણો વિશે એ રીતે નિશ્ચય હતુ લગી થયો નથી કાઈ કાઈ કહે છે કે-‘આતરલક્ષણો મનુષ્ય ચડે છે,’ તો કાંઈને એવું બોલતા સાંભળીએ છીએ કે- “આ માણસ તો બહારથી મનુષ્ય છે, પણ અંદરથી તો પશુ જેવો છે.” આ તરતનો વિચાર કરવા માટે શ્રીમાન બાણ રાજનારાયણ બાસુએ શકિ-ના ચૈત્રમાસમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અધારે તે છપાયું છે. એ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, “નવાબાણ” એ અંદરથી મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છે.

અમે કયા મતના અનુયાયી છીએ ? અમે પણ શુ નવા બાણોને પણ માનનાર છીએ ? અમે અગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાંથી આ પશુતત્ત્વનો અભ્યાસ કર્યો છે. કાંઈ કાંઈ મહાકથોનો મત એવો છે કે વિધાનાએ ત્રણે લોકની સુદરીઓમાંથી મૌદ્યનાં કણેકણ સંગ્રહીત કરી જેમ તિલોત્તમાને સરજી હતી, તેમ પશુવૃત્તિઓનાં કણેકણો સંગ્રહીત કરી આ “નવા બાણ” ની સૃષ્ટિ કરી છે. શિયાળમાંથી શહતા, ફૂતરામાંથી ઈર્ષ્યા, ઘેરામાંથી ખીકણપણું, વાનરમાંથી અનુકરણશક્તિ અને ગર્દભોમાંથી મર્જનશક્તિ એવા એવાં કણો એકત્ર કરી, આ ભારતવર્ષને ઉજ્જવળ કરનાર ‘નવા બાણ’ ની ભૂતિ ભગવાને ભારતવર્ષમાં ઉદય પમાડી છે ! જેમ સુદરીઓમાં તિલોત્તમા, અથોમાં રિચર્ડ સન્સનું સીલેક્શન, પોસ્ટાકમાં ફકીરની કથા, ભોજનમાં ખીચડી, તેમ મનુષ્યોમાં આ નવા બાણ છે ! જેમ ક્ષીરસાગરનું મથન કરતાં ચંદ્રે ઉદય પામે જગતને પ્રકાશિત કરેલું છે, તેમ પશુચરિત્રના સાગરનું મથન કરતાં આ “નવા બાણ” કૃષી અનુપમ ચંદ્રે ઉદય પામી ભારતવર્ષને પ્રકાશિત કરનારા છે ! રાજનારાયણ બાસુની પેઠે આ બધા અમૃતાકાંક્ષી લોકો હાથ ઉંચા કરી કરી એ કલકલ્પ ચંદ્રોને હાંકી દેશે. અમે તેને તેમ કરવા નિષેધ કરીએ છીએ. વિશેષે કરી અમે રાજનારાયણ બાસુને હાંકીએ છીએ કે, આપે આપના અથમાં ગોમસ ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે તો પછી આપે આપના વ્યાખ્યાનમાં આ “નવા બાણ” એ ઉપર તલવાર કેમ ચલાવી છે ? બાણ લોકો ગાય કે બેલ કરતાં

×કિરાંગ ઉદયગ ભૂતિના વાનરને પુછકુ હોતું નથી એ વાત અહીં સૂચવાઈ છે.

અનુવાદક

કથી વાતમાં ઉતરતા છે? બેલો નેલો ઉપકાર કરે છે તેવો આ નવા બાણ્યો પણ ઉપકાર કરે છે. આ વર્તમાનપત્રોપ વાસણોમાં ને સ્વાસ્થિ દૂધ દેખાય છે તે આ “નવા બાણ્ય” નીજ કૃતિ છે. ચાકરીરૂપી દળ ખાધે મગાવી, જીવનના ક્ષેત્રમાં જોગાઈ ‘નવા બાણ્ય’ો પણ બેલના નેલી મજુરી કરે છે. વિદાનો જોળે, કોલેજોમાંથી પીઠ ઉપર મગાવી તેઓ છાપખાનામાં લાવી હમ્મો કરે છે. સમાજસુધારાના ગાડી ઉપર વિલાપતી પિયારેરૂપી માલનો જોળે ભરી બાપખાના દ્વારા કે વર્તમાનપત્રોદ્વારા બળરમાં પહોંચાડે છે. દેશદિતની ધાણીમાં સ્વાર્થરૂપી સરસવો પીલીને ચશ્મરૂપી તેલ આ નવા બાણ્યરૂપી બેલો પણ કાઢે છે. આવા જીવે ઉપર તે કોઈ તલવાર ઉગામતું હશે? આવા ગાયો અને બેલો નેવા ગુણુવાળા “નવા બાણ્ય” ઓ ઉપર આમ તલવાર ચલાવવી યોગ્ય કહેવાય?

અમારા દેશના આ “નવા બાણ્ય” ઓની લોગા જટલી નિંદા કરે છે, તેટલી નિંદાને તેઓ લાયક નથી. મળા સરેશાંકિમાની સોઠા ને હેતુઓથી બાણ્યોની નિંદા કરે છે, એજ હેતુથી રાજનારાયણ બાણ્યે પણ “નવા બાણ્ય” ઓની નિંદા કરી છે. બાણ્યોના કલ્યાણને માટે તેમની નિંદા કરેલી છે. પોતાના “ત્યારે અને અત્યારે” એ મથાળાના લેખમાં નિરપેક્ષપણે બૂત અને વર્તમાનની આલોચના કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ વર્તમાન સમયના દોષો દેખાડવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. તેમણે વર્તમાનકાળના બાણ્યોના ગુણો ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો નથી, વળા દષ્ટિપાત કરવો પણ નહોતો છે, કેમકે અમારના “નવા બાણ્ય” ને પોતાના ગુણોમાં તો લેશ પણ સરેલ નથી. માત્ર તેઓ પોતાના દોષોજ જોષ શકતા નથી.

એમ કોઈ નથી કહેવું કે નવી ઉછરતી પ્રજામાં દોષો નથી, પણ એ બધા દોષોમાં અનુકરણની પ્રીતિ એ દોષ ઉપર અત્યારે સૌનો દરાજ છે. સ્વદેશી કે પરદેશી બધાજ આ એક દોષને માટે નવી ઉછરતી પ્રજાનો તિરસ્કાર કરે છે. રાજનારાયણ બાણ્યે એ બાબતમાં ને ને કહ્યું છે તેનો કિતારો કરવાની આવશ્યકતા નથી; કેમકે એ બધી વાતો અજ્ઞકાલ બધા જૂનાં માણસોને મોટે થઈ ગયેલી છે.

અમે એ વાતોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને એ પણ માનીએ છીએ કે રાજનારાયણ બાણ્યે ને કહ્યું છે તે બધું ખરું સત્ય છે; પરંતુ અનુકરણની બાબતમાં અમે એમના વિચારોની સાથે સંમત નથી. અનુકરણવિરો સોઠામાં કાંઈક અમના વિચારો પેડેલા છે.

શું અનુકરણ કરવું દોષરૂપજ છે? ના, એવું કદિ હોઈ શકેજ નહિ. અનુકરણ સિવાય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાયજ નથી. જેમ નાનું બાળક મોટા માણસનું અનુકરણ કરીને બોલતા શીખે છે, જેમ નાનું બાળક મોટા માણસનાં કામે જોઈ અનુકરણ કરી કામ કરતાં શીખે છે તેમ અમલ અને અસિદ્ધિ જાતો સબ્ય અને સિદ્ધિ જાતોનું અનુકરણ કરી તેનીજ બને છે. અથવા નવી ઉછરતી કિંદુ-

સ્તાનની પ્રજા ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરે તો તે યુક્તિયુક્ત છે. એ વાત સત્ય છે કે પહેલાંની સભ્ય જાતો કોઇનું અનુકરણ કર્યા વિના પણ સભ્ય અને શિક્ષિત બનેલી છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓ અને પ્રાચીન મીસરવાસીઓની સભ્યતા (સુધારો) કોઇના અનુકરણના ફળરૂપ નથી, પરંતુ હાલના યુરોપનો સુધારો જે બધી જાતો કરતાં એક સમગ્રાય છે, તે ક્યાંથી આવ્યો? તેનો ઉત્તર એ છે કે “અનુકરણ કરવાથી” આવ્યો. રોમન અને ગ્રીકોની સભ્યતાનું અનુકરણ કરવાથી યુરોપીય સુધારો આ દરજ્જે પહોંચેલો છે. રોમનોનો સુધારો પણ ગ્રીકોના અનુકરણનું ફળ હતો. ઇતિહાસ જાણનારાઓને માલૂમ છે કે, આજકાલના હિંદુસ્તાનના નવા બાણુઓ ઈંગ્રેજોનું જેટલું અને જેવું અનુકરણ કરે છે તેટલું અને તેવું અનુકરણ પહેલાંના યુરોપીયનો રોમનોનું કરતા, અને તેથીજ આજ તેઓ ઉન્નતિને એટલે ઉંચે પગથીએ ચડી વિજયપતાકા ફરકાવતા ઉભા છે. બાલ્યવયમાં જે બાળક બીજનો હાથ પકડી પાણીમાં ઉતરવાનું શીખતો નથી તે કદિ પણ તરવાનું શમ શીખવાનો નહિ. ભારતરના લખેલા અક્ષરો જોઈ જે નિશાળાઓ લખતાં શીખરો નહિ તે કદિપણ લખી શકવાનો નહિ. આથી ભારતવાસીઓ ઈંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતા જણાય તો તે તેમને માટે આશ્ચર્ય છે.

પરંતુ લોકોની માન્યતા એવી છે કે અનુકરણવડે કદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. પણ એ શું સત્ય છે?

પહેલાં સાહિત્યને લઈએ. પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ પંક્તિનાં ગણાતાં કેટલાંક મહાકાવ્યો કેવળ અનુકરણ માત્રજ છે. પોપે ડ્રાઇડન અને યોયાહોનું અનુકરણ કરેલું છે, અને જોન્સને પોપનું અનુકરણ કરેલું છે. અમે નાના લેખકોનાં દૃષ્ટાંત આપી અમારી વાત સિદ્ધ કરવા માગતા નથી. મોટા લેખકો વિશેજ સંભળો. વર્જીલનું મહાકાવ્ય હોમરના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યનું અનુકરણ છે. રોમનોનું અર્ધું સાહિત્ય યુનાની સાહિત્યનું અનુકરણ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે રોમનોનું જે સાહિત્ય અત્યારે યુરોપવાસીઓના સુધારાના આધારભૂત છે તે પણ અનુકરણમાત્ર છે. હવે પરદેશી ઉદાહરણોને મૂકી દઈએ, અને અહીંનાંજ ઉદાહરણો લઈએ. આપણા દેશમાં જે મહાકાવ્ય છે. આપણે એને મહાકાવ્ય ન કહેતાં મહત્વને કારણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ. એ પૃથ્વીનાં બધાં કાવ્યોમાં એક છે. ગુણમાં એ બન્ને મોટે ભાગે સમાનજ છે; અને તફાવત છે તે બહુજ જૂજ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તેમાંનું એક કાવ્ય બીજા કાવ્યનું અનુકરણ છે.

મહાભારત જે રામાયણની પછી રચાયું છે, તે વાતનો તો વિચર સાહેબ સિવાય બીજો કોઈ અરવીકાર ભાગ્યેજ કરશે. અનુકરણ કરવાની વસ્તુ અને અનુકરણ, એટલે કે અસલ અને નકલ એ બન્ને જાતના નામકોમાં જેટલું અંતર હોયું જોઈએ તેથી વધારે અંતર રામ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે નથી. રામાયણના અપાર બળવાન, વીર, જીતેદ્રિય, બ્રાતૃવત્સલ લક્ષમણ મહાભારતમાં અર્જુન બની ગયેલ છે, અને ભરત,

શત્રુધ્વ તે નકુળ, સહદેવ બનેલા છે. બીમ નવીન રચના છે. તેપણુ અનેક પ્રસંગોમાં તેના ઉપર હનુમાનની છાયા પડેલી છે. રામાયણનો વિભીષણ મહાભારતમાં વિદુર બન્યા છે. રામાયણનો રાવણ મહાભારતમાં દુર્યોધન છે. ઇંદ્રજીતનાં હાડકાં ચામડાં લઇ, અભિમન્યુને ઉપમલેષ છે. અહીં જેમ રામ, ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે તેમ ત્યાં યુધિષ્ઠિર પણ ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય છે અને લાંબો કાળ વનવાસ લેખે છે. બંને રાજ્ય પામતાં પામતાં વચિત થયા છે. એકની સ્ત્રી હરાઇ છે ત્યારે બીજાની સ્ત્રી ભરીસલામાં અપમાન પામી છે. બંને મહાકાવ્યોના સારાર્થ જે યુદ્ધનો દાવાનળ તે એકમાં રૂપદ્રુએ અને બીજામાં અરુપદ્રુએ સળગે છે. બંને કાવ્યોનું વસ્તુ (પ્લોટ-કથાભાગ) એ છે કે યુવરાજ રાજ્યબ્રષ્ટ થઇ ભાષ અને સ્ત્રી સાથે વનવાસી થાય અને પછી જીત મેળવી ફરી પોતાનું રાજ્ય રથાપે. નાના પ્રસંગોમાં પણ એવુંજ મળતાપણું છે. લવકુશનું કામ મણિપુરમાં બહુવાહને કરી દેખાડ્યું છે. મિથિલામાં ધનુર્ભંગ થયો, તેવોજ પાંચાલમાં ધનુર્બવદે મત્સ્યવેષ થયો છે. દશરથ અને પાણ્ડુના પાપમાં અને શાપમાં બહુજ મળતાપણું છે. તમને મહાભારતને રામાયણનું અનુકરણ કહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો ભલે અનુકરણ ન કહો, પરંતુ અસહ્ય અને નકલમાં આનાથી વધારે સમાનતા આપણને બહુ ઓછી મળશે. મહાભારત રામાયણનું અનુકરણ હોવા છતાં પણ પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય મંથ છે. બે જગતના કાર્ધપણુ મંથની માથે એની તુલના થઇ શકતી હોય તો કાર્ધિક અંશોમાં રામાયણ સાથેજ થઇ શકે તેમ છે. આથી સર્વ અનુકરણ ભજવા યોગ્ય છે એમ સમજવાનું નથી.

સાહિત્યને તપાસ્યું, હવે સમાજ વિષે બોલીએ. જ્યારે રોમનોને યુનાનીઓની સભ્યતાનો પરિચય થયો ત્યારે તેઓ મન, વચન અને કાયાથી યુનાનીઓનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા. એનું ફળ એ થયું કે સિસિરો જેવા વકના, તાસિતસ જેવા ઇતિ-હાસલેખકો, વર્જીલનો જેવા મહાકવિઓ, પ્લાટસ અને ટિબીસ જેવા નાટકકારો, હોરસ અને આખીડા જેવા ગીતિકાવ્ય લખનારા, પેપીનીયન જેવા વ્યવસ્થાકારો, સેનેકા જેવા ધર્મનીતિપ્રણેતાઓ, આંતનેન જેવા રાજ્યધર્મલેખકો અને કુકાલમ જેવા ભોગાસકત પુરોહો, રોમમાં પેદા થયા. સાધારણ પ્રબળ વર્ગનું ઐશ્વર્ય પણ પુખ્તળ વધ્યું, અને સમ્રાટોએ પોતાની સૈદ્ધ્યપ્રિયતા સિદ્ધ કરતી ભગ્ય પ્રમાણે બંધાવી. આધુનિક યુરોપની હકીકત પહેલાંજ લખાઇ છે. ઇટાલી અને ફ્રાન્સનું સાહિત્ય ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યનું અનુકરણ છે. યુરોપની શાસનપદ્ધતિ પણ રોમના અનુકરણરૂપેજ ગુંથાઇ છે. કયાંક એ ઇમ્પીરેટર છે, કયાંક સેનેટ છે, કયાંક એ 'પ્લેવ' પદ્ધતિ છે, કયાંક 'ફોરમ' અને કયાંક 'મ્યુનીસિપીયમ' છે. હાલના યુરોપનું સ્થાપત્ય (ઇંજીનિયરી) અને ડ્રોઇંગ (ચિત્રવિદ્યા) નું મૂળ પણ યુનાન અને રોમમાં રહેલું છે. પહેલાંની શરૂઆત અનુકરણરૂપે હતી, પણ અત્યારે અનુકરણ

અવસ્થાનો ત્યાગ કરી, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી, એ બંધી બાજુઓમાં યૂરોપિયનો ‘યુરુથી એલા આગળા’ જેવા બન્યા છે. એમ થવામાં પ્રતિભાશક્તિની આવશ્યકતા છે. પ્રતિભાવાળા લોકો પહેલાં અનુકરણ કરે છે, અને પછી તેનો મહાવરો અને અવલોકન થતાં અનુકરણની વસ્તુ કરતાં ઉન્નતિ મેળવે છે. જે બાળક પહેલું લખતાં શીખે છે, તેને શરૂઆતમાં વો બીબ્બના લખેલા અક્ષરોનું અનુકરણ કરવું જ પડે છે, પણ છેલ્લે તેના હસ્તાક્ષરો સ્વતંત્રરૂપે ધારણ કરે છે, અને પ્રતિભા હોય તો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે ગુરના કરતાં પણ સારા અક્ષરો લખી શકે છે.

પરંતુ એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી કે પ્રતિભાશૂન્ય મનુષ્ય જે અનુકરણ કરે તો તેનું કળા સારું આવતું નથી. જેની જે વિષયમાં શક્તિ નથી અથવા જે દીર્ઘકાળ અનુકરણ કર્યા કરે તેની સ્વાભાવિક શક્તિ કદિ ભેદ શકાતી નથી. યૂરોપનાં નાટકો આનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. યૂરોપની તમામ જાતિઓમાં જે જે નાટકકારો થયા છે તેમણે સર્વેએ યુનાની નાટકોનું શરૂઆતમાં અનુકરણ કરેલું છે, પરંતુ પ્રતિભા હોવાથી રૂપેન અને ઇન્દ્રિયામાં નાટકો ટુરતજ સ્વતંત્રરૂપે લખાયાં છે. ઇન્દ્રિયા આ વિષયમાં ક્રીડની બરાબરી કરી છે; અને એ વિષયની પ્રતિભા અર્થાત્ સ્વાભાવિક શક્તિ ન હોવાથી રોમ, ઇટાલી અને ફ્રાન્સના લેખકો ટૂંકજાળ અનુકરણ કરવાવાળા બની ગયા છે. બધા લોકો કહેશે કે, રોમ વગેરે દેશોના લોકો જેઓ નાટકરચનામાં રૂપેન અને ઇન્દ્રિયાની બરાબરી કરી ન શક્યા એનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ અનુકરણનો અનુરાગ જ છે, પણ એ ભ્રમ છે. એનું કારણ અનુકરણનો અનુરાગ નથી. પણ એનામાં નાટક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિનો અભાવ છે. અનુકરણની ઇચ્છા, એ પણ એક કાર્ય છે; કારણ નથી.

લોકો બાજકાલ “અનુકરણ” શબ્દને ગાળ જેવો કે ગાળથી પણ વધારે અપમાનકારક સમજે છે. મોટે ભાગે પ્રતિભાવિનાના મણુસોજ અનુકરણમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં હોવાથી તેનું અનિષ્ટ પરિણામ દેખાય છે; અને તેથીજ લોકોની અનુકરણપર અસહ્ય કે અપ્રદા થયેલી છે. મૂળે ભાષા અકલ્પશૂન્ય, અને તે પાછું અનુકરણ કરે; એટલે તે હાસ્યને પાત્ર થાય તેમાં નવાઈ શી? કેમકે આંધળા અનુકરણ સિવાય તેમાં બીજું પરિણામ હોય નહિ.

જે પ્રતિભાવાળા મણુસો અનુકરણ કરે તો તે કદિ તિરસ્કાર કે હાસ્યને પાત્ર થાય નહિ. આપણા લોકોની આ વખતે જે દશ ચાલે છે તેનો વિચાર કરતાં અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ નહારી કે અનુચિત છે એમ કહી શકાતું નથી. અમારા સમજવા પ્રમાણે તો અનુકરણ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે. એવા અનુકરણમાં જે કંઈ ભારતવાસીઓને દોષ દે તો એનું વાસ્તવિક કથું કારણ અમે સમજી શકતા નથી. એક તો એ મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ કહો તો ગુણ, ને દોષ કહો તો દોષ છે. બ્યારે ઉત્તમ અને નિકટનો ચોમ ચાય છે ત્યારે નિકટને ઉત્કૃષ્ટ બનવાની ઇચ્છા

ચાય છે. હવે ઉત્કૃષ્ટની સમાન થવાનો ઉપાય શો ? ઉપાય એટલોજ કે “ઉત્કૃષ્ટ જે રીતે કરે તેજ રીતે નિઃકૃષ્ટ પણ કરે” તેનેજ અનુકરણ કહે છે. આજકાલ ભારતવાસીઓ બુદ્ધિ છે કે ઇંગ્લેન્ડે સુધારામાં, કેળવણીમાં, ઐશ્વર્યમાં, સુખમાં અને યજમાન સર્વ રીતે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ છે તો પછી તેઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકોના જેવા થવા કાં ન ચાહે? ભારતવાસીઓ સમજે છે કે “ઇંગ્લેન્ડ લોકો જે જે કરે છે તેનું અનુકરણ કરવાથી અમે પણ તેમના જેવા સુધરેલા, કેળવાયેલા, ઐશ્વર્યવાળા અને સુખી થઈશું.” આ રથજે બહે ગમે તે જાતિ હોય તો ભારતવાસીઓ જેવી દશામાં આવતાં તે પણ તેમજ કરત. મતક્ષમ કે આ અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ કેવળ ભારતવાસીઓનાજ સ્વભાવનો હોય નથી, પરંતુ માનવજાતિનો એ સ્વભાવજ છે. ભારતવાસીઓ ઉચ્ચ આર્થિકશક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમના શરીરમાં અત્યારે આર્યોનું રક્ત વહી રહેલું છે. એ આર્થિકજિતિ વાનરોની માફક અનુકરણપ્રિય થઈને અનુકરણ કરતી નથી. એમને અનુકરણ કરવાનો તો કાષ્ઠ ઉંચો ઉદ્દેશ છે આથી એમનું અનુકરણ સ્વાભાવિક અને મંગળજનકપ્રકારતા થઈ શકે. જે લોકો અમને ઇંગ્લેન્ડ પોપાકમાં, ખાનપાનમાં અને રહેણી કરણીમાં ઇંગ્લેન્ડના અનુકરણવાળા જોઈને સળગી ઉઠે છે તેઓ જો ક્રાન્સના લોકોના ખાનપાન અને પોપાકનું અનુકરણ કરતા ઇંગ્લેન્ડને દેખે તો શું કહેશે ? શું ઇંગ્લેન્ડ લોકો અનુકરણ કરવામાં ભારતવાસીઓથી ઉપરે એવા છે ? અમે અનુકરણ કરીએ છીએ તે તો અમારી ધણીરણી જાતિનું, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડે અનુકરણ શામાટે કરે છે ?

અમે આટલું અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ કે હાલના ભારતવાસીઓ જેટલું અનુકરણ કરી રહ્યા છે એટલું બધું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. ભારતવાસીઓમાં અધિભૂત અનુકરણ કરવાવાળાની સખ્યા ઘણી મોટી છે. એટલે તેઓ મોટે ભાગે શુભોત્કૃષ્ટ અનુકરણ ન કરતાં હોષોત્કૃષ્ટ અનુકરણ કરવામાં તત્પર દેખાય છે, તે મોટી દોષગીરીની વાત છે. ભારતવાસીઓ શુભોત્કૃષ્ટ અનુકરણ કરવામાં બહુ નિપુણ નથી. પરંતુ હોષોત્કૃષ્ટ અનુકરણ કરવામાં ભૂખંડળમાં તેનો જોડો નથી. એટલામાટેજ સમજી દિતેમ્મું લોકો ભારતવાસીઓની, અધિભૂત અનુકરણવૃત્તિ ઉપર ગાણિપ્રદાન કરે છે અને એ હેતુએજ રાજનારાયણ બાસુએ એ વિષે જે જે કહ્યું છે તેનો મોટો ભાગ અમે સ્વીકારેલ છે. જ્યાં અનુકરણ કરનાર પ્રતિભાવાન હોય ત્યાં પણ અનુકરણમાં બે મોટા હોષો દેખાય છે.

એક તો વિચિત્રતા કે વિવિધતાના વિશ્લેષમાં વિલ્ન આવે છે. આ સંસારમાં મોટું સુખજ વિચિત્રતા કે વિવિધતાને લીધે ઉપજેલું છે. જૃથી ઉપરના તમામ પદાર્થો જે એકજ રંગના હોત તો તેનો દેખાવ શુ આટલો બધો મનોહર અને સુખદાયક લાગત ? જે બધાજ અવાજો એકજ પ્રકારના હોત તો શું આનંદ સ્વર-માધુર્ય લાગત ? ધારો કે સૌનો અવાજ કાચવના જેવોજ હોત તો એ મધુર ‘કહ’

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને બીજી રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી મિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૨) ત્યારે કોઈ અણુસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હજવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કોશીય કરે છે; અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના મત્તમાં સફળ પશુ થાય છે. એ દેડાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણુસુધરેલો અસિદ્ધિત સમાજ તમામ જાળતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ રવાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અરવાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કદિ કદિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જો અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય અને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણપ્રવૃત્તિ અગોચર છે એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. એમાંથી હિંમતી આશા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આધળા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા પીતી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રમળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અભ્યાસ અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો સર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ જાંધી ખાળનો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના હિતમ સિધ્ધો બની, ઉન્નતિ અને મન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સ્વર કાનને મીઠા લાગત ? નહિ, એ સ્વર કાનને ઉદ્વેગ કરનારજ લાગત. આપ-
ણામાં જે વિચિત્રતાના સુખની પ્રીતિ ન હોત તો કદાપિ ઠીક લાગત, પરંતુ અત્યારે
મનુષ્યજાતિ જે પ્રકૃતિને લઇને પેદા થઇ છે, તેમાં તો વિચિત્રતા અને વિવિધતા
વિના સુખ પણ નથી અને સ્વાદ પણ નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિ એ વિવિધતાના
માર્ગમાં અગ્રણ્ય છે. જામે માનીએ છીએ કે શેકસપિયરનું મેકમેથ એક ઉત્તમ
નાટક છે, પરંતુ જે પૃથ્વીનાં બધાં નાટકો મેકમેથનું જ અનુકરણ કરીને લખાય તો
પછી નાટકમાં સુખ કે સ્વાદ રહેશે કે ? બધાં મહાકાવ્યો રઘુવંશના નમુના ઉપરથી
લખાયાં હોત તો પછી એવાં મહાકાવ્યો કાણુ વાંચત ?

અનુકરણમાં ખીજે દોષ એ છે કે તેનાથી કાર્ષ્યની જલદી ઉન્નતિ નથી. સંસાર-
નો નિયમ છે કે તમે ઝમે તે કામ લો, પણ તેમાં વારંવાર ચલન કરવાથીજ ઉન્ન-
તિની સંભાવના છે, પરંતુ જે પછીનું કાર્ય પહેલાંના કાર્યનું માત્ર અનુકરણજ
દોષ તો તે ક્રિયા કોઇ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરતી નહિ હોવાથી તે કામમાં ઉન્નતિ પણ
થઇ શકતી નથી. ફળ એ થાય છે કે-અહુ કળપર્વત એકજ ચીજે ગતિ થયા કરે
છે. આ વાત શિદ્ધ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, મામાનિક કાર્ય કે આનસિક અભ્યાસ, એ
બધામાં સત્ય છે.

મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓની
ચથાયોગ્ય રક્તિ અને ઉન્નતિ કરવાનો છે; પરંતુ જે અભ્યાસે કેટલીક વૃત્તિઓ
અધિક પુષ્ટ થાય, અને કેટલીક નષ્ટ થાય તે અભ્યાસ મનુષ્યને અવશ્ય હાનિકારક છે.
મનુષ્યો અનેક છે અને તેમનાં સુખ પણ જૂદા જૂદા જાતનાં છે. એ બધાં સુખોની
સિદ્ધિને માટે કાર્ય પણ અનેક પ્રકારના કરવાની આવશ્યકતા છે. એવાં જૂદાં જૂદાં
કાર્યો જૂદા જૂદા પ્રકૃતિનાં માણસો વિના સારી રીતે થઇ શકતાં નથી; એક પ્રકારના
ચરિત્રવાળાં માણસોથી અનેક પ્રકારનાં અનેક કાર્યો કરી શકતાં નથી. આથી સંસાર-
માં ચરિત્રવૈચિત્ર્ય, કાર્યવૈચિત્ર્ય અને પ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યની ધણી આવશ્યકતા છે. તેના
સિવાય સમાજનાં બધાં અંગોની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. અનુકરણની પ્રવૃત્તિનું ફળ
એ થાય છે કે-અનુકરણ કરનારનું ચરિત્ર અને પ્રવૃત્તિ અનુકરણીયના ચરિત્ર અને
પ્રવૃત્તિ જેવાં થાય છે, અને અનુકરણ કરનારો ખીજે માર્ગે ગતિ કરી શકતો નથી.
જ્યારે સમાજના ધણા લોકો અથવા બધા લોકો એકજ નમુનાનું અનુકરણ કરવા
લાગે છે, ત્યારે એ વૈચિત્ર્યની હાનિ થાય છે અને મનુષ્યચરિત્રનાં બધાં અંગો વિકાસ
પામતાં નથી, વૃત્તિઓમાં સમાન ચોગ્યતા રહેતી નથી, મનુષ્યપણું મનુષ્યજીવન-અ-
પૂર્ણ રહે છે અને તેથી સમાજ અપૂર્ણ રહે છે.

જામે અહીં જે જે વાતો કહી તે બધાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સમાજની “સમ્યતા” જે રીતે હિપજે છે. કોઇ સમાજ ચોતાનાથી “સમ્યતા”
(સુધારો) પામે છે અને કોઇ સમાજ ખીજ સમાજથી સુધારો પામે છે. પહેલી

રીતે સુધરતાં બહુ સમય લાગે છે, અને, ખીણ રીતે તે કાર્ય બહુ જલદીથી મિલકી શકે છે.

(૨) જ્યારે કોઈ અણુસુધરેલી જાતિ વધારે સુધરેલી જાતિસાથે હળવામળવાનો પ્રસંગ પામે છે, ત્યારે તે સુધારાના રસ્તા ઉપર બહુજ ત્વરાથી દોડવાની કાશીય કરે છે, અને જો તેનામાં પ્રતિભા હોય તો તે પોતાના મત્નમાં સફળ પણ થાય છે. એ ઠેકાણે સમાજની દશા એવી થાય છે કે અણુસુધરેલો અશિક્ષિત સમાજ તમામ બાબતોમાં શિક્ષિત સમાજનું અનુકરણ કરવા લાગે છે અને એ સ્વાભાવિકજ છે.

(૩) આથી ભારતવાસીઓના અત્યારના સમાજમાં દેખાતી અનુકરણપ્રવૃત્તિ અસ્વાભાવિક છે. અથવા દોષરૂપ છે એમ માનવાનું નથી.

(૪) દરેક અનુકરણ અનિષ્ટકારક નથી. કહિ કહિ તો તેમાંથી મહાન ફળ પણ ઉપજે છે. પહેલી અવસ્થામાં જો અનુકરણ છે, તે પછીની અવસ્થામાં સ્વાતંત્ર્ય અને છે. માટે ભારતવાસીઓની અવસ્થા જોતાં એ અનુકરણપ્રવૃત્તિ અચોક્કસ એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. એમાંથી ઉચી આસા પણ રાખી શકાય છે.

(૫) પરંતુ આંધળા અનુકરણમાં મહાન દોષ છે. અનુકરણની પહેલી અવસ્થા પીલી ગયા છતાં પણ તેની તેજ રીત પ્રમળ રહ્યા કરે અથવા અનુકરણનો અન્તમાં અત્યંત વધી જાય તો બહુજ વહેલો મર્વનાશ થશે.

અનુકરણ કરનારા ભારતવાસીઓ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપી કામ કરશે તો તેઓ જલદી પોતાના ગુરુઓના ઉત્તમ શિષ્યો બની, ઉન્નતિ અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે.

સમાનતા

પરિચ્છેદ પહેલો.

આ સંસારમાં આ શબ્દો હમેશાં કાને પડે છે, કે “અમુક મોટા માણસ છે, અને અમુક નાનો માણસ છે.” આ શબ્દો કેવળ કહેવા માત્રજ નથી; પરંતુ આ નીપમ્ય (અસમાનતા) નું જાનજ માનવસમાજની મુખ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનું કારણ બનેલું જણાય છે. “અમુક મોટા માણસ છે” માટે પૃથ્વીનાં જોટલાં દૂધ, દહીં, માખણ ને મલાઈ હોય તે જ્યાં એ બાઈને બેઠ આપો; બાપાના સમુદ્રમાંથી સારાં સારાં શબ્દરત્નો વીણી, તેની માળા ગુંથી એ બાઈને પહેરાવો; કેમકે એ બાઈ મોટા માણસ છે. આ રરતા ઉપર કાંટા તો જો કે દેખાતા નથી તોપણ વાળી ઝાડીને સાફ કરો; કેમકે એ માર્ગે રાજ્યમાન રાજ્યશ્રી પધારવાના હોવાથી રખેને અદશ્ય સૂક્ષ્મ કાંટાઓ તેમના પગમાં ખૂંચી જાય ! તમે સૌ આ રિનગ્ધ છાંયડાવાળા માર્ગમાંથી ખસી જઈ તડકામાં ઉભા રહો, ને એ મોટા માણસને ત્યાંથી ગમન કરવા દો. તમે સૌ બેમા થઈ સારાં સારાં પુષ્પો વીણી હાર, તોરા અને શ્યાઓ બનાવો અને એ બાઈને એનો આનંદ-ઉપભોગ લેવા દો; કેમકે એ મોટા માણસ છે. તમે દૂર ખસી જાઓ; કેમકે તમે નાના માણસ છો. આ પૃથ્વીની સુંદર સુંદર કરી સામગ્રી તમારે વાસ્તે ઉપયોગની નથી. તમારે મને તો માત્ર આ લાંબી પાતળાં સોટી કે પોલીસનો કારડો સર્જાયેલો છે; મોટા માણસના મનોરંજન માટે તેનો તમારા બરડા સાથે મેળાપ કરાવવો જરૂર પડશે તો તેમ પણ થશે.

પરંતુ ‘મોટા માણસ’ અને ‘નાનો માણસ’ એ બે શી રીતે થયો ? જ મોટા માણસ અને જ નાનો માણસ શાથી કહેવાયો ? જ ધૂર્તતા કરી જણતો નથી, શક્તા કરી બીજાનું સર્વસ્વ પગલી લેતાં શીખ્યો નથી. માટે જ નાનો માણસ છે; પરંતુ જ ધૂર્તતા કરીને તથા શક્તા કરીને ધનસંગ્રહ કરતાં શીખ્યો છે માટે જ મોટા માણસ છે. અથવા જ પોતે કશું ન કરતાં છતાં પણ મોટા માણસ છે, કેમકે તેના બાપદાદા ધૂર્તતા અને શક્તામાં નિપુણ હતા. તેઓ બીજાનું પગલી લઈને એકું કરી ગયા છે ને જ તેનો પુત્ર કે પૌત્ર છે એટલે તે મોટા માણસ છે. જ ના વડીલો ન્યાયથી જોટલું કમાયા તેટલું વાપરી ગયા છે તથા જ નાનો માણસ છે. મોટા માણસનું આવું અપૂર્વ આદાત્મ્ય છે; માટે તેમના ઉપર સૌ પુષ્પવૃષ્ટિ કરો.

અથવા જ સલામો કરીને, ગાળો ખાઈને, પદ-પ્રહારો સહીને કે તથા પણ વિશેષ મહાન કાર્યો કરીને કોઈ રાજપુરુષની પાસે રહી તેનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છે ને

તેના મળામાં રાજ્ય તન્કની ચપરાશ-પડેલી છે તેને બળે જ મોટા માણસ છે. અમે માત્ર ભારતવાસીઓનીજ વાત કરતા નથી. પૃથ્વીના તમામ દેશોમાં ચપરાશ ધરનારાઓનું આવું એકજ પ્રકારનું ચારિત્ર્ય જોવાય છે. ઉપરીની પાસે તો તેઓ કેવળ અદ્વપમાં અદ્વ જતું જોવા હોય છે; પરંતુ ખીજાઓની પાસે તેઓ ધર્માવતાર ! મહા પડિત ! તમે ભલે ગમે તેવા હો પણ તેમને બંને હાથે વાંકા વળા વળા સહામો ભરો; કેમકે એ ધર્માવતાર છે એમનામાં ભલે ધર્મના યાનનું મીઠું હોય, અને એઓ ભલે અધર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા હોય તેની કરીજ હરકત નથી; તેમના પર રાજકૃપા છે તેથી તેઓ ધર્માવતાર છે. એ મહામૂર્ખ ભલે હો ! અને તમે સર્વ શાસ્ત્રવેદો ભલે હો; પરંતુ એ વાતનો અહીં કશો વિચાર કરવાનો નથી; ખસ એજ કે જ ' મોટા માણસ ' છે માટે તમે તેને પ્રણામ કરો.

આ પ્રમાણે સંસાર અસમાનતાનાં ભાવેથી ભરેલો છે. બધીજ બાબતોમાં અસમાનતા ઉપજે છે. જ આ દેશમાં ન જન્મતાં બીજા દેશમાં જન્મ્યો હોત તો પણ અસમાનતાનું કારણ થાત. અધિક ઉત્તરની જાતિને પેટે ન જન્મતાં ઉંચી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તોપણ પરિણામ એવું એજ થાત.

તમારા કરતાં હું બોલવામાં ચતુર છું; અથવા મારામાં શક્તિનો કે ધર્મતાનો વધારે સચય છે એ બાબત પણ સમાજમાં અસમાનતા ઉપજાવવાના કારણરૂપ છે; અને તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે સંસાર અસમાન ભાવથી ભરેલો છે.

સંસારમાં અસમાનતા રહે એજ યોગ્ય છે. અમને સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં પ્રકૃતિએજ અસમાનતાના પોશાકો પહેરાવીને મોકલ્યા છે. તમારા કરતાં મારા શરીરનાં હાડકાં મોટાં અને મજબૂત છે. તમારા કરતાં મારા કાંઠામાં વધારે બળ છે અને તમને હું એક ઠેસા મારી ભોંયભેગા કરી મોટા માણસ થવા શક્તિમાન છું. અમલા કરતાં કમલા શરીરે મુંદર છે તેથી કમલા જમીનદારની સ્ત્રી બની છે અને અમલા મજુરી કરીને ઉદરનિર્વાહ કરે છે. ગળા મગજ કરતાં ઘનું મગજ વજનમાં દસ ટોંસ ભારે છે તેથી ઘ સંસારમાં માન્ય પુરુષ છે અને ગ તિરસ્કારપાત્ર ગણાય છે.

આથી અસમાનતા એજ સંસારનો નિયમ છે. જગતના તમામ પદાર્થોમાં અસમાનતા વ્યાપી રહેલી જણાય છે. માણસ માણસમાં જેમ સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે તેમ અસ્વાભાવિક અસમાનતા પણ દેખાય છે. પાલકજી અને શ્વર એ બે જાતિ લઈશું તો અસ્વાભાવિક અસમાનતા તરત સમજાશે. પાલકજીનો વધ કરવામાં મહાન પાપ અને શ્વરનો વધ કરવામાં થોડું પાપ એ કંઈ સ્વાભાવિક નિયમોએ કરાવેલું નથી. પાલકજી અવધ્ય અને શ્વર વધ્ય શામાટે ? શ્વર દાતા અને પાલકજી ભાત ગ્રહિતા (દાન લેનાર) શામાટે ? વિચાર કરી જોઈએ તો જોને દેવાની શક્તિ છે તેજ દાતા બને અને જોને આવશ્યકતા છે તેજ દાન ગ્રહણ કરનાર બને. એવો નિયમ શામાટે ન હોઈ શકે ?

દેશી અને યુરોપીઅનો વચ્ચે પણ એવીજ અસ્વાભાવિક અસમાનતા છે; પરંતુ એ વાતનું વધારે વિવેચન અમે કરી શકતા નથી.

પૈસાથી ઉપજતી અસમાનતા સૌ કરતાં બળવાન છે. ધનવંતપણાને પરિણામે આપણે એક માણસને અનેક જાતના ખોટા ખર્ચ કરતો દેખીએ છીએ; અને બીજા બાણુ કાખો માણસોને અજના અલાભે રોમઝસ્ત બનેલા કે ટળવળી મરતાં દેખીએ છીએ.

આ અસ્વાભાવિક અસમાનતાને લીધેજ સમાજની ઉન્નતિનો અટકાવ થઈ અધામિતિ જન્મે છે. ભારતવર્ષની આજલગી આવી દુર્દશા રહી છે તેનું મોટું કારણ પણ સમાજમાં ચાલતી આવેલી અસમાનતાજ છે.

આવી અસમાનતાનો ફેલાવો ભારતવર્ષમાંજ છે એમ નથી. આખો સંસારજ અસમાનતાથી પરિપૂર્ણ છે. તેની લયાનક જગમાં પૃથ્વીના તમામ દેશો જકડાએલા છે. જે સમાજ ઉન્નતિ પામવાનો હોય તેમાં પરસ્પર અયગમણ થઈ અસમાનભાવ ફર થતો ચાલે છે, ને તેને લીધે સમાજ ઉન્નતિ પામે છે. રોમ એનું મોટું ઉદાહરણ છે. રોમમાં પહેલાં “ત્રેનીયીય” અને “ક્વિલીય” એવા બે મંત્રદાય રૂપ ભેદ હતા. એ ભેદો સામાજિક સુવિચારણાને લીધે લય પામ્યા. ત્યાર પછી તેમાં નાગરિકત્વ અને અનાગરિકત્વ એવા ભેદ ઉપજ્યા; પરંતુ તે પણ રાજ્યધુરા ચલાવનારની અઘૈકિક રાજનીતિને ડહાપણે લોપાઇ ગયા; તેથી રોમ દુનિયામાં સર્વોત્તમ સામાજ્ય ગણાયું.

બીજે રૂપે એમ બન્યું નથી. અમેરિકામાં ગુલામગિરિના નાશમાટે થોડાં વર્ષો પહેલાં મહા લયંકર આંતર યુદ્ધાગ્નિ સળગ્યો હતો તે સંભારો. સડેલો ભાગ કપાવોજ નોંધએ એ ન્યાયે ત્યાંની પ્રજામાં સામસામાં શસ્ત્રો ચાલ્યાં; અને એ રીતે સમાજને લાલ થયો. એજ દરદના ઇલાજરૂપે-અસમાનતા ફર કરવા માટે અને અમાનતા રચાવવા માટે-ક્રાન્તિમાં પહેલો અને બીજો વિશ્લેષ થયો.

પરંતુ અધે ઠેકાણે આવી કઠોર ચિકિત્સાનું પ્રયોજન નથી. ધણા દેશોમાં તો ઉપદેશકોના ઉપદેશજ સમાનતાનો સંકાર થઈ તેની રચાવના થઈ છે. શસ્ત્રોના બળ કરતાં વાણીનું બળ શ્રેષ્ઠ છે. સંગ્રામ કરતાં શીખામણ વધારે સાફ ફળ લાવે છે. દાખલો લઈએ તો ખ્રિસ્તીધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વાણીબળેજ ફેલાયા છે. મુસલમાની ધર્મ શસ્ત્રોને બળે ફેલાયો છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મુસલમાનેની સંખ્યા જૂન છે અને બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તીની સંખ્યા ધણી મોટી છે.

પૃથ્વીમાં ત્રણ વાર આશ્ચર્યકર જન્મવો બન્યા છે. ધણા સમયને અંતરે ત્રણ જૂદા જૂદા દેશોમાં ત્રણ જૂદા જૂદા પવિત્રાત્માઓએ જન્મ ધારણ કરીને ભૂમંડળમાં એક મહામોક્ષિક મહામંત્રનો પ્રચાર કરેલો છે. એ મહામંત્રનો મુખ્ય સાર “મનુષ્ય-માન સમાન છે” એ છે. આ મહાપવિત્ર દેવી વાક્ય પૃથ્વીમાં પ્રસાર કરીને તેમણે

સમ્યક્તા અને ઉન્નતિનાં બી વાવેલાં છે. જ્યારે મનુષ્યજાતિ દુર્દશાગ્રસ્ત થઈ અધોગતિને માર્ગે ચડી ત્યારેજ એક એક મહાત્માએ મોટે નાદે ગર્જના કરી કહેલું છે કે, “તમે સૌ સમાન છો; માટે પરસ્પર સમાન વ્યવહાર કરો.” આ નાદને બળેજ દુર્દશા મટી સારી દશા થઈ છે; અવનતિ મટી ઉન્નતિ થઈ છે.

એ ત્રણ મહાત્મામાં પહેલા મહાત્મા શાક્યસિંહ શુદ્ધદેવ હતા. જ્યારે વૈદિક-ધર્મના દુરુપયોગથી ઉપજેલી અસમાનતાને લીધે ભારતવાસીઓ પીડાવા લાગ્યા ત્યારે એ મહાપુરુષે જન્મ ધારણ કરીને ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. પૃથ્વીમાં ગમે તેટલા પ્રકારની સામાજિક અસમાનતાઓ ભલે ઉપજેલી હોય, પરંતુ ભારતવર્ષની જાતિ-બેદની અસમાનતા જેની અસમાનતા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ મમાજમાં કદિ પણ જન્મી નહિ હોય, બ્રાહ્મણસિવાય અન્ય મો વર્ણો શુદ્ધ પ્રમાણે વધ્ય હતી, પરંતુ સેકડો અપરાધો કર્યા છતાં પણ બ્રાહ્મણ અવધ્ય ! તમારે ગમે તેટલું અનિષ્ટ બ્રાહ્મણુ ભલે કરે, પણ તમે તેનું કોઈ જાતનું અનિષ્ટ કરી શકો નહિ. તમારે તો તેના ચરણોમાં આજોડી જેની ચરણરજ સારે ચડાવવી એજ ધર્મ ! વળા શ્લોકો તો અરપૃથ્થ; શ્વરના હાથમાં પાણીનું ટીપુ આપવાનો પણ વ્યવહાર નહિ. આ પૃથ્વીના કોઈ પણ સુખને માટે શ્વરો અધિકારીજ નહિ, માત્ર નીચ વૃત્તિ એજ તેનું જીવન-જીવનનું જીવન જે વિદ્યા તેમાં પણ તેનો અધિકાર નહિ. શ્વરો પણ શાસ્ત્રના કાય-દામાં બધાએલા અરા, પણ શાસ્ત્ર તે શું ને કેવું હોય ? તે આંખે જોવાનો પણ તેમનો અધિકાર નહિ. શ્વરોનો પણ આ લોક અને પરલોક બ્રાહ્મણનાજ હાથમાં ! બ્રાહ્મણો જેમ કહે તેમ કરવામાંજ તેમની પરલોકની મતિ કહેવાતી, નહિ તો ગતિ નહોતી. બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં તેમનો પરલોક સુધરતો, પરંતુ શ્વરનું દાન બ્રાહ્મણુ મદણુ કરેજ નહિ; ને કદિ મદણુ કરે તો પતિત થાય. બ્રાહ્મણની સેવા કરવાથીજ શ્વરની પરલોકમાં શુભ ગતિ મનાતી, પરંતુ શ્વર અરપૃથ્થ એટલે બ્રાહ્મણુ તેને અડકેજ કેમ ? શ્વર પણ મનુષ્ય અને બ્રાહ્મણો પણ મનુષ્ય છતા તેમનામાં અસમાન ભાવ એટલી હદલગી વિસ્તાર પામેલો હતો કે પ્રાચીન યુરોપના શુભાનો અને તેમના શેઠા વચ્ચે પણ વિષમભાવ એવા ભયાનકરૂપે પરિણામ પામેલો નહોતો.

આ મહાન વર્ણુવૈષમ્યને પરિણામે ભારતવર્ષ અવનતિને માર્ગે ચડી ગયો. બધી ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાન છે પણજોની પેડે ઇન્દ્રિયવૃત્તિ સિવાય એવું એક પણ સુખ પૃથ્વીમાં તમે દર્શાવી શકશો નહિ કે જેનું મૂળ જ્ઞાનમાં ન હોય ! વર્ણુવૈષમ્યને લીધે જ્ઞાનનો રસ્તો બંધ થયો જ્ઞાન મેળવવામાં શ્વરો અનધિકારી હતા. કેવળ બ્રાહ્મણોજ તેના અધિકારી ! ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણુ સિવાયની વર્ણુનો હતો આથી મોટા ભાગના લોકો મૂર્ખ થયા. ધારો કે ઈંગ્લાંડમાં જો એવો નિયમ થાય કે સ્ટાન્લી, કોલંડીઝ વગેરે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વંશના લોકો સિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ વિલામ્બાસ કરી શકે નહિ; તો ઈંગ્લાંડની આટલી સુધારણા કયાથી

ટકે ' કવિ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ અને દર્શનિકો નિપજવા તો દૂર રહ્યા, પરંતુ સ્ટિવન્સન આર્કશ્રેષ્ઠ અને એવા બીજા મહાપુરુષો કયાથી નિપજત? ભારતવર્ષમાં ધણે ભાગે એમજ બન્યું છે. પરંતુ માત્ર એમજ નહિ; બ્રાહ્મણોએ જે વિદ્યાભ્યાસ એક-દૃષ્ટિ (મોનોપોલિ) કરેલો હતો; તે પણ વર્ણવૈષ્ણમને દોષે અનિષ્ટ ફળ આપનાર થયો, સર્વ વર્ણોના પ્રભુ થઇને તેમણે યજ્ઞયાગાદિની રચનાઓ કરી; અને મંત્ર, દાન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વધારો કરી અનેક જાણે ગુથી. વળી દેવતાઓના મહિમાભરેલા અમત્ય-ધર્તિદાસો કહી, તેની કથાઓની અપ્સરાના નૃપુરના મીઠા ઝણઝણાટ જેવી લલિત આર્યભાષામાં (સંસ્કૃત ભાષામાં) ગુંથણી કરી. આથી ભારતવાસીઓ મૂર્ખતાના બંધનોમાં વધારે વધારે બંધાયો. દર્શન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય એ સર્વેતુ તો ખસ કામજ શું? નવા બ્રાહ્મણોના પુસ્તકો રચાયા, નવા નવા ઉપનિષદો પ્રચાર પામ્યા, બ્રાહ્મણની ઉપર બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદોની ઉપર ઉપનિષદો, આરણ્યકોની ઉપર આરણ્યકો, સૂત્રોની ઉપર સૂત્રો, તેની ઉપર ભાષ્યો, તેના ઉપર ટીકાઓ, તેના ઉપર ભાષ્યો! એમ મંથોથી ભારતવર્ષ દંકાદ ગયો; અને સામાન્ય વિદ્યા? તેનું નામ તો ભારતવર્ષમાં હુમજ થઇ ગયું.

આથી પ્રભવર્ગ ખિન્ન, બાકુળ અને શંકાશીલ થયો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે બધા કામોમાં પાપ છે. દરેક બ્યવહાર પાપમય છે અને એ પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કયાં સિવાય અન્ય વર્ણોની મુક્તિ નથી. પારલૌકિક સુખ શું એટલું બધું દુર્લભ છે? લોકો ખિચારા કયાં જાય? શું કરે? આ ધર્મશાસ્ત્રોની પીડાથી તેમનો કાણુ ઉદ્ધાર કરે? મર્વ સુખના નિરોધકારક ભૂદેવોના હાથથી તેમની કાણુ રક્ષા કરે? ભારતવાસીઓને જીવિતદાન કાણુ કરે?

એવે વખતે પવિત્ર આત્મા શાક્યસિંહ ભારતના આકાશમાં ઉદય પામ્યા, અને દિગતોમાં બાપતા ગંભીર અવાજે બોલ્યા કે:— " હું તમારો ઉદ્ધાર કરીશ. હું તમને ઉદ્ધારનો બીજમંત્ર સંભળાવું છું; તમે તે મંત્રનો જપ કરજો. તમે મર્વે સમાન છો. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર સૌ સમાન છે. મનુષ્યે મનુષ્યો તમામ સરખા છે અને બધાંજ પાપી છે. સદાચારમાર્ગ સૌનો ઉદ્ધાર છે. સ્વાર્થજન્ય જાતિભેદ મિથ્યા છે અને સ્વાર્થરહિત સમભાવનો ધર્મજ સત્ય છે, માટે મિથ્યાનો ત્યાગ કરી તમે બધા સત્ય ધર્મનું પાલન કરજો. "

અસમાનતાથી પીડિત ભારતવર્ષ આ મહામંત્ર સંભળી, દિમાલવધી મહા સમુદ્ર-પર્વ ત ચલાવમાન થયો; અને બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાં વધવા લાગ્યો. વર્ણોની અસમાનતા ધીમે ધીમે ધમાવા લાગી. એમ દબાર વર્ષ લગી ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધધર્મ આત્મો. ઇતિહાસ પાંચનારા જાણે છે કે એ દબાર વર્ષજ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક સંસ્કૃતિનો સમય હતો. દિમાલવધી ગોદાવરીપર્વતનો પુલક તે સમ્રાટના એક જત્રનીમે હતો. એટલે, મંદ્રશુષ્ક, ચિત્તાદિત્ય વગેરેનો અબુદય પણ એજ સમયમાં થયો.

હતો. એ સમયમાંજ તત્સશિવાયી તામ્રપદ્મી પર્વતનું મહાન સાત્રાન્ય, અનંત માણુસોના ક્રોધાદલથી ભરેલી અને મહા સમૃદ્ધિવાળી હમરો નગરીઓથી ભારત-વર્ષમાં વ્યાપી ગયું હતું. એ સમયે ભારતવર્ષનું ઔરવ પશ્ચિમે રોમમાં અને પૂર્વે ચીનમાં ગયાતું હતું. તે દેશના રાજ્યોએ ભારતવર્ષના સત્રાટ સાથે મૈત્રી બાંધી હતી. એ સમયે ભારતવર્ષના ધર્મપ્રચારકોએ ધર્મના ફેલાવા માટે યાત્રા કરીને અર્ધા એશિયાખંડને ભારતીય ધર્મમાં દોહ્યા આપી હતી. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તે વખતે વિશેષ હિન્નતિ થઇ હતી એવાં પણ પ્રમાણો મળ્યા છે. જૌદધર્મના હિલ્લની સાથે સાથે દર્શનશાસ્ત્રોનો વિશેષ અભ્યાસ પણ તે સમયેજ થયો હતો. વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની પૂરેપૂરી ખીલવણી થયાનો કાળનિર્ણય કરવો કઠણ છે; પરંતુ શાક્યસિંહના ધર્મ-વિશ્લેષણની સાથે એ સૌનો ગાઢો સંબંધ હોવાનાં પ્રમાણો મળી શકે તેમ છે.

સમાનતાનો ખીન્ને અવતાર ઇસુખ્રિસ્તરૂપે થયો. જે વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઇ તે વખતે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયા, રોમન રાજ્યને તાબે હતાં. રોમની અડતીના દિવસોનો એ પાછલો પહોર હતો. તે સમયે રોમના ભૂમિકા મુદ્દ-નિપુણ વીર પુરુષોની જનેતા નહોતી; પરંતુ ઈદ્રિયપરાયણ, ભોગાસક્ત, ધનાઢય, શ્રીમંતોની આવાસભૂમિ હતી. જેના પૂર્વજોને આનંદ માત્ર રણક્ષેત્રમાં મળતો, તેના વંશજો તે વખતે માત્ર ભોજનમાં, વામાવિલાસમાં અને રંગભૂમિના કૃત્રિમ મુદ્દમાં આનંદ લેવા લાગ્યા હતા. દેશવાત્સલ્યના જે શુભે રોમનું નામ વિશ્વવિખ્યાત થયું હતું, તે શુભ ઢંકાઇ ગયો હતો. જે સમાનતા માટે અમે રોમની પ્રશંસા કરી છે, જે સમાનતાના શુભે રોમ સાર્વભૌમ સત્રાટ થયું હતું તે સમાનતા લોપાવા લાગી હતી. અમે પહેલાં કયા કહી તે રોમનગરીની હતી, પણ અત્યારે કહીએ છીએ તે રોમના સાત્રાન્યની કયા છે. રોમના સાત્રાન્યમાં જીવનપર્વત ગુલામ રાખવા-રૂપી વિષમ નાશકારક રોગ પેસવા લાગ્યો હતો, એક એક માણુસની પાસે હમ્મર હમ્મર જીવનપર્વતના ગુલામો રહેતા. ખાનપાનાદિ રા્યો કે જે પોતે કયાં સિવાય ચાલે નહિ તેજ ધણીઓ પોતે કરતા, ખીજાં તમામ કામો ગુલામદ્વારાજ કરાવાતાં. ખેતી, વ્યાપાર, શિલ્પકાર્યો કે ધરના તમામ કામોનો નિર્વાહ આ દાસોથી થતો. એ દાસો ગાયબેંસની માફક વેચાતા અને ખરીદાતા. દોરના ઉપર જેટલો ધણીનો અધિકાર ગણાય તેટલોજ અધિકાર આ દાસોની ઉપર તેમનો હતો. ધણીઓ મારે તો ને બિ-ચારા મરી જતા, અને ધણીઓ કાપે તો કપાઇ જતા. ધણીઓને હાથે દેહાંત દંડ થાય તેમાં કશો ગુન્હો ગણાતો નહિ. સ્વામીની આજ્ઞાથી એ બિચારા રંગભૂમિમાં ઉતરી, સિંહ કે વાઘની સાથે મુદ્દ કરી પોતાનો પ્રાણુ ખોતા; અને ધણીઓ એનો તમાસો જોતા ! રોમના સાત્રાન્યમાં લોકો બે લાગે વહેંચાયેલા હતા, ગુલામ અને માલિક તેમાં એક લાગ અપાર ભોગાસક્ત હતો, અને ખીજો લાગ અપાર દુર્દશાવશ હતો.

કેવળ આટલીજ અસમાનતા ન હતી. રોમન સાત્રાન્યના સત્રાટો સ્વેચ્છાચારી

હતા.તેમના પ્રતાપ અને શક્તિની સીમા ન હતી.નીરો નામના પાદશાહે પોતાની રાજ-
ધાનીને ચારેબાજુથી આગ મૂકાવી હતી;ને પોતે વીણા વગાડતો એક તમાસો બેત્ર બેડે
હતો ! કલિયુગના નામના પોતાના ઘોડાને કૌસિલરને પદે નિમ્ત્રે હતો ! ઇલિયગેબ્લસ-
ની સ્વચ્છંદતા વણવતાં તો શરમ આવે તેમ છે. ભલેને ગમે તેવો મોટો માણસ હો;
પરંતુ સમ્રાટની ઇચ્છા યતાં વિના કારણે,વિના પ્રયોજને અને વિના વિચારે તેને ગર્દન
મરાતો ! વળી તે સમ્રાટની ઉપર પશુ સમ્રાટ હતા. પ્રેટીરીય સેનાપતિ હતો;તે જોને
ચાહે તેને ધડીમાં સમ્રાટ બનાવતો વળી બીજે દિવસે તેજ સમ્રાટનો વધ કરી ખીજને
સમ્રાટપદે બેસાડતા. રોમન સામ્રાજ્યની તે ભાજી મૂળાની પંઠે લેવડદેવડ કરતો !
રોમનુ તે ચાહે તેમ કરી શકતો. પ્રાન્તે પ્રાન્તે મુબેદારો સ્વેચ્છાચારી હતા. જેનામાં
શક્તિ હોય તે જૂલમ વર્ષાવી શકના. જ્યાં જૂલમ પ્રબળ હોય ત્યાં વિપત્તિ પશુ
પ્રબળ હોય એમાં કહેવું શું ?

આ વખતે રોમન સામ્રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર પામવા લાગ્યો. ઇસુએ
ઉચ્ચારેલી મહાન વાણી લોકોનાં સર્મરચણ ચીરી પ્રવેશ કરવા લાગી. ઇસુએ કહ્યું
હતું કે, " ખર્ષાં મનુષ્યો ભાષ્યો છે; તમામ મનુષ્યો ઇશ્વર પાસે સરખાં છે; અને
તેમાં પશુ જે હુન્ફા, પીડિત અને બીકણ છે તે ઇશ્વરને વધારે વહાલાં છે. " આ
મહાવાક્યથી મોટા ગણાતા માણસોના ગર્વો ખંડિત થયા, ધણીપણાના ગર્વો ગળી
ગયા, અને અપંગ બિધુ પશુ સમ્રાટની સમાન થયો. ઇસુએ કહ્યું કે, " આ લોકમાં
અમારું રાજ્ય નથી. ઐહિક્સુખમાં સુખ નથી, ઐહિક્ મોટાઇ તે મોટાઇ નથી. "
પૃથ્વીમાં જેવાર જે બે વાક્યો બોલાયાં છે; તેજ નીતિશાસ્ત્રોના સારરૂપ છે. તેના
કરતાં ચઢતી નીતિ ખીજ કરી નથી. એકવાર આર્થવંશી બાહાણે મંગાતીરે કહ્યું છે કે;

‘ આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પદયતિ સ પંડિતઃ ’

અર્થાત્ "સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાના આત્માની પેઠે જે જીવે છે,તે પંડિત છે."
ખીજવાર જેરુસાલેમના પર્વતશિખર ઉપર ઊભા રહીને યાહુદી વંશી ઇસુ
બોલેલ છે કે; " ખીજની પાનેથી તમે જેવો વ્યવહાર ચાહો, તેવો વ્યવહાર તમે
ખીજ સાથે કરો. " આ બે વાક્યના જેવાં મહાવાક્યો જૂમંડળમાં ખીજાં કોઇ
બોલાયાં હશે કે નહિ એ વિશે સંદેહ છે. આ વાક્યો સમાનતાના તત્ત્વનાં મૂળરૂપ છે.

આ ખર્ષાં તરવો ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોને નામે ગણાવા લાગ્યાં. દાસોનાં બંધનોની
સાંકળો તૂટવા લાગી. બોગાસકત ધણીઓ બોગની અભિલાષાએ છાડવા લાગ્યા.
આવા સુધારાની કૃપાને યોગે અચાન દાસ કેમો રોમમાં એકવ ચઇ ને તેમાંથી મહા
તેજસ્વી યુદ્ધપરાયણ, ઉન્નતિશીલ જાતો ઉત્પન્ન થઈ. તેજ જાતો આજની યુરોપી
જાતના પૂર્વજ નેતાઓ હતા. આધુનિક યુરોપીય ઉન્નતિ જેવી લૌકિક ઉન્નતિ

+ ગીતામાં પશુ કહ્યું છે કે આત્માપમ્થેન સર્વથ સમં પદયતિ યોડુંન ।

પૃથ્વીમાં કદિ યદુ નથી તેમજ એટલી બધી લૌકિક ઉન્નતિ થશે એવો વિચાર પણ પૂર્વપુરુષોને ભાગ્યેજ આવ્યો હતો ! આટલી ઉન્નતિ થવાનું કારણ માત્ર ખ્રિસ્તી-ધર્મજ છે એમ નથી, એનાં બીજાં પણ કારણો છે; પરંતુ મુખ્ય કારણ ખ્રિસ્તી-ધર્મની નીતિ અને ગ્રીકનાં સાહિત્ય અને દર્શનો છે. ખ્રિસ્તીધર્મથી બધાં સારાં ફોજોળ આવ્યાં છે એમ નથી. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રકારનાં ફોજો ફળ્યાં છે. ખ્રિસ્તી-ધર્મ સમાનતાનાં તરત્રેવાજો હોવા છતાં પણ તેના પરિણામે એક મહાન વિષમ-ભાવ જન્મ્યો છે. ધર્મચાર્યોનું મહત્ત્વ અત્યન્ત વધી ગયું. ક્રાન્સ, રૂપેન વગેરે કેટલાંક યુરોપી રાજ્યમાં તો ધર્મચાર્યો જેમ દાકે તેમ ચાલવા માડ્યું. એની અસર ક્રાન્સની પ્રજામાં પણ થઈ; અને ઉચ્ચ શ્રેણીના અને નીચશ્રેણીના ભેદો વચ્ચે એવો મોટો અસમાનભાવ જન્મ્યો કે તેને લીધે ક્રાન્સમાં મહાવિપ્લવ પેદા થયો. ક્રાન્સની પ્રજારૂપ સાગરમાં મોટું મંથન શરૂ થયું. જે મહાસાગરનો એક પુરુષ મંથનકર્તા હતો; તેજ ત્રીજી વાર સમાનતાનો પ્રસાર કરનાર હતો. એ સમાનતાનો અવતાર તે રૂસો હતો.

પરિચ્છેદ બીજો

ઈસ. ૧૦ ના અદારમાં શતકમાં ક્રાન્સના રાજ્યની જે દશા થઈ તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આ નાના નિબંધમાં તે વર્ણવવાની જગ્યા નથી તેમ કારણ પણ નથી. પ્રતિદાસ જાણનારા, વિશ્વવિખ્યાત, દીર્ઘદર્શી અનેક સમર્થ લેખકોએ તેનું દગલે દગલા વર્ણન કરેલું છે. એ વર્ણન બધાને સહેલાઈથી વાંચવા મળી શકે તેમ છે; તેથી અહીં તો અમે તે વિષે જે ચાર શબ્દો બોલીનેજ અમારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું. કાર્લોલ્ફ વ્યંગ (મર્મ) માં લખે છે કે, “જે કાયદાને આધારે એક બુદ્ધિપતિ” મુખયાથી પાછો આવી” બે દાસો (ગુલામો) ને હણી તેના ભોલીરૂઝે પોતાનાં ચરણો ધોઈ દઈ તે કાયદો હવે ચાલતો નથી.” “હવે ચાલતો નથી;” ત્યારે શું પહેલાં ચાલતો હતો ? આ પચાસ વર્ષમાં કયો માણસ ‘ચારલોયા’ ની પેઠે કડીઆઓને ગોળા વાળાને તેને મેડી કપરથી તીચે ચઢાવી શકશે ? અને એ દેખાવથી આનંદ મેળવશે ? સિરાલુદ્દૌલાનાં લુલમની વાતો સાંભળી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ: પણ સિરાલુદ્દૌલા તો ખંજાળાનો નવાજ હતો અને ‘ચારલોયા’ તો માત્ર એક ઉચ્ચ-શ્રેણીની પ્રજાનો માણુમજ, હતો, એ ભેદ રમરણમાં રાખવો જોઈએ. ન્યાં સામાન્ય માણુસ આવો અત્યાચાર કરે ત્યારે ત્યાં રાજમહારાજનો લુલમ કેટલો હોય ?

આ મર્મવાણીમાં સમગ્રજ છે કે તે વખતે ક્રાન્સમાં ન સમજી શકાય એવી અસમાનતા ઉપજી હતી. પંદરમો લુધ વિલાસી, ઉગ્રહિ, લંપટ અને સ્વાર્થપરાયણ રાજા હતો. તેની રખાતોના સતોષને માટે તેને અપાર ધનની જરૂર હતી. મગ

પોતપાક અને મઝમ દુખારિએ જે વૈભવ બોગચો દતો, તે પરણેલી શહેનશાહ્યાનુ-
 જ્ઞાના ઝળકતા લલાટમાં પણ મડિલો નહિ હોય ! મઝમ દુખારિનો કાફી નામનો
 એક ખોળો હતો. એ હતો તો પાળેલા મકંદ જેવો; પરંતુ તેને એક પ્રાંતનો સુબો
 નિમ્નો હતો અને શાહીયા મઝમ સાહેબનીજ આગાધી !! લુધના વિલાસભવનનું
 વર્ણન સાંભળતાં તેની પાસે પાંડવોની મયદાનવે બનાવેલી ઇંદ્રપ્રસ્થની રાજસભા પણ
 પાણી ભરે એમ લાગે છે. એ બધાં વિલાસભવનોમાં જે ઉત્સવો થતા તેની તુલના
 કાષ્ટ સાથે થઇ શકે તેમ નથી. પાણીની જેટ ત્યાં પૈસો વપરાતો હતો. બીજી બાજુ
 રાજ્યની તીબેરી આશીષમ હતી. અન્નના અભાવે પ્રભનો હાહાકાર આકાશમગી વ્યાપી
 ગયો હતો. તેમ છતાં આ વિલાસમંડપમાં—આ નંદનવનમાં—આ ઇંદ્રભવનમાં આટલું બધું
 નાણું ક્યાંથી આવતું ? એ નાણું દળેલાને દળીને, સૂકાઈ ગયેલાને સૂકવીને અને બળેલાને
 બાળીને લૂંટી લાવવામાં આવતું હતું; અને તેની રત્નમાલિકાઓ ગુંધાઈ એ કુલકલ-
 કિની મઝમ દુખારિની અલ્લકલોમાં ઝુલાવવામાં આવતું ! તે સમયે મોટા માણસો કેવા
 હતા ? જે મોટા માણસ હોય તે રાજની તીબેરીમાં એક કોડી પણ આપતો નહિ.
 રાજના વૈભવનો ઉપભોગ કરવો એજ અમીરોનું કર્તવ્ય ગણાતું. રાજનો વૈભવ
 પણ અનકદ હતો જે જેટલું લઈ શકતો તેટલું ઉપાડી જતો. રાજ્યમાં મોટા માણસો
 કર આપતા નહિ, ધર્માધિકારીઓ કર આપતા નહિ અને રાજપુરુષો પણ કર
 આપતા નહિ. માત્ર દીન, દુઃખી અને ખેડુત વર્ગના લોકોજ કર આપતા. તેમનાં
 ઉપર કર ઉઠરાવનારાઓનો જીલમ અસહ્ય હતો. એક લેખક લખે છે કે, “ કર
 ઉઠરાવવાનું કામ એ એક રીતે ધારામર ચતાવવામાં આવતી નાની લડાઈના જેવું
 હતું. તે કામ માટે બે લાખ સિપાઈઓ રાક્ષામાં આવતા હતા અને તેમના બોળથી
 પ્રભને કચરવામાં આવતી. એ સિપાઈઓનો સમૂહ સર્વોદક્ષી અને સર્વનાશક હતો.
 એ રીતે ચૂમાએકી પ્રજા પાસેથી પાછો કર ઉઠરાવવામાં આવતો એટલે રાજ્યબ્ય-
 વરથા કૂરતાભરેલી હતી. દંડવાની વિધિ પણ ભયાનક હતી. કર ન આપનારને
 ગુલામગિરિમાં ધકેલવામાં આવતા કે ફાંસીને લાકડે લટકાવતા. કર ન આપનારને
 પીડવાને અનેક જાતનાં યંત્રો પણ શોધવામાં આવ્યાં હતાં. રાજ્યનો કર ઉઠરાવવાના
 ઇન્તર આપતા. ઇન્તરદારને એવો અધિકાર હતો કે શઓથી સજા કરીને પણ રાજ્યનો
 કર એકઠો કરવો. તેઓ રાજ્યનો વેરો ઉઠરાવવા માટે ખૂન સુદાં કરતા. આ પ્રમાણે
 પ્રભની હાલત હતી; પરંતુ રાજદરબારના સુંદર નવપદલલિત બગીચાઓ, વિહાર
 કરવાનાં વિશાળ વનો, નવાં નવાં તૃત્યો, વિવિધ વાજાંઓ, ગાયનો, પરપત્ની માથે
 પ્રણયકીડાઓ, દાસ્તવિનોદો અને આનંદકલ્પોલ જરૂરી રહેલો હતો. બીજી બાજુએ
 દારિદ્ર્ય, પીડા, અન્નના સાંસા, વગરવાકિ દાસત્વ અને ફાંસીની સજાઓ જોવામાં
 આવતાં. પંદરમા લુધેના રાજ્યમાં ક્રાન્સમાં આ રીતે ભારે અસમાનતા આકી રહેલી
 હતી. આ અસમાનભાવ નિયમિત રીતે બાંધેલી રાજ્યપદ્ધતિથી ઉપજેલો હતો. રૂસોના

બળવાન પ્રદારે એ રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજ તૂટી પડ્યાં. તેના અનુયાયીઓએ એ બધાને ભાગીને બૂકા કરી નાખ્યા.

શાક્યસિંહ અને ઈસુ એ બંનેએ જન્મમાં પવિત્ર અને સાચી વાતોનો જ દેહાવે કરેલો છે. તેથી મનુષ્યો તેમને દેવ કહીને પૂજે છે, તે યોગ્ય છે. રૂસો તેની પકિતમાં ઉભો રહી શકે એવો માણસ નહોતો. ખરેખર પવિત્ર સત્ય તેણે પૃથ્વીમાં દેહાવું હતું એમ પણ નહોતું. તેણે તો લોકોને હિત કરે એવાં નીતિનાં તારવોની સાથે અનિષ્ટ-કારક અસત્યોને મેળવીને તથા એ મેળવણીને ઓજસ્વી વાણીના ઈદ્રજ્વલિત પ્રભાવે મોહક બનાવીને ક્રાન્તીની પ્રગ્નના હૃદયમાં રેડેલાં હતાં. જે સમયે જે વાત જરૂરની હોય તેમાં રૂસો પોતાની વાણીની શક્તિએ ખરેખરી ઇદ્રજ્વળ ભરતો. તેણે પ્રેરેલી સત્ય વાતોની સાથે બ્રાન્તિવાળી વાતો પણ દ્રેચલેકા પોતાના જીવનને બીજાનું માની ગ્રહણ કરતા. ક્રાન્તના ઘણા લોકો તેના માનસિક શિષ્યો-અનુયાયીઓ ચલા હતા અને તેના ઉપદેશને બળેજ ક્રાન્તમાં રાજ્યવિધ્વવ પેદા થયે.

રૂસોની મૂળ વાત પણ સમાનતાના નિયમોને આધારે ગોઠવાએલી હતી. તે કહેતો કે અણસુધરેલી સ્વાભાવિક અવસ્થામાં બધાં માણસો સમાન હતાં, અને સુધરેલી અવસ્થાને પરિણામેજ જન્મમાં અસમાનતા ઉપજી છે. એવી અસમાનતા ઉપજવનાર સુધરેલ અવસ્થાને રૂસો મનુષ્યજાતિનું મહાન અમંગળ કરનાર માને છે. તે કબૂલ કરતો કે દરેક માણસમાં સ્વાભાવિક અસમાનતા દેખાય છે; પરંતુ તે સુધરેલી દશાને ઢોધેજ અસમાનતા ઉપજેલી છે. ભોગલાલસા, પાપ પ્રતિ પ્રીતિ એ બધું સુધરેલી દશામાંથીજ જન્મે છે. અણસુધરેલી અવસ્થામાં બધાં મનુષ્યોને સરખી રીતે શારીરિક શ્રમ કરવાની જરૂર પડતી, તેથી બધાંનાં શરીરની પુષ્ટિ પણ સરખી રીતે થતી. આમ શરીરો નિરોગી રહેતાં. તેનાં મન પણ નિરોગી (પવિત્ર) રહેતાં. જ્યારે માણસો અણસુધરેલી દશામાં જંગલમાં મૂક્યા કરીને નિર્વાહ કરતાં ને કાંઠ તળે નિશ્ચિતે ઉંઘતાં, ત્યારે ભાષાનો વિકાસ નહિ એવો હોવાથી આટલો બધો વાણીનો આડંબર હતો નહિ અને વાણીમાં કુશળતા પણ જણાતી નહોતી. જે લોકમાં તુષિ નથી, જે વાસનામાં પૂર્ણતા નથી, અને જે આર્કશ્વરમાં નિવૃત્તિ નથી તેમાંનું કાંઈ પણ એ અણસુધરેલા માણસો જણાતો નહોતો. આના ઉપર પ્રેમ કરવો, આના ઉપર પ્રેમ ન કરવો, આ આપણો છે, આ પારકો છે, આ મારી રી છે, આ પારકી રી છે; એ કશું તેજો જણાતું નહોતું. એ અવસ્થાને સ્વર્ગીય સુખભરી દશા વર્ણવીને મનુષ્યજાતિને હેઠેશીને રૂસો કહે છે, કે આ સ્વાભાવિક દશાનું સુંદર ચિત્ર જુઓ; અને તેની સાથે અત્યારનું આપણું અસ્વાભાવિક દશાનું પાપપૂર્ણ તથા દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર મૂકો. પછી બંનેનો સુકાબલો કરો.

જેણે મનુષ્યજન્મ મઠણ કર્યો છે, તેણે મનુષ્યપણામાં સમાનતાનો દરક પ્રાપ્ત કર્યો છે. હામ, પગ, ગોં, આયું ઇત્યાદિમાં તે જેમ સમાન છે, તેમ સંપત્તિના

અધિકારીપણામાં પણ તે સમાન છે. આ પૃથ્વીની જમીન ઉપર રાખતો જેટલો અધિકાર છે તેટલો લિફ્ટક્રોનો પણ છે. જમીન સૌની છે. તેમાં કાઢતો પણ ખાસ હક નથી. જ્યારથી બળવાવાળાઓ નિર્મળ પાસેથી ખૂંટાની લેવા લાગ્યા ત્યારથીજ સમાજસ્થાપનાનો પ્રારંભ થયો છે અને એ અપહરણની સ્થાયીપણાની વ્યવસ્થાનું નામજ કાયદો છે.

જે માણસે સૌ પહેલાં કાંઈ જમીનના કકડાપર કાંઈ એંધાણી કરીને કહ્યું કે, "આ જમીન તો મારી છે." તે માણસનેજ સમાજસ્થાપક સમજવો. જે કાંઈ માણસ તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂકીને કહે કે "એ માણસ તો મૂર્ત છે, તમારે એની વાત સાંભળવી નહિ, પૃથ્વી કાંઈની નથી, તેનાપર ઉપજેલું અનાજ સૌનું સમજવાનું છે." તો તે માણસે માનવજાતિ ઉપર અપાર ઉપકાર કર્યો સમજવો.

ફોર્સોની આ બધી વાતો અતિ ભયંકર છે. વોલ્ટર એ વાંચીને કહે છે કે "એ બદમાશોનું દર્શનશાસ્ત્ર છે." ફોર્સોના અનુયાયી માનસશિષ્યો કહેતા કે, "અપહરણનું નામજ સંપત્તિ છે."

(લી કૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ) નામના વિશ્વવિખ્યાત ગ્રંથમાં ફોર્સો પોતાના આ મતોમાં થોડો ફેરફાર કરે છે. સુધરેલી વ્યવસ્થાના દોષોનું વર્ણન કરી કરીને તે ચાક્યો છે. તે કહે છે કે અણુસુધરેલી વ્યવસ્થામાં જ્યાં સદજ્ઞ યાનવડે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં સુધરેલી વ્યવસ્થામાં ન્યાયના અનુસરણે ધર્મનો નિર્ણય થાય છે. સંપત્તિવિષે પણ તે પ્રથમના અધિકારીને માલીક કહીને સ્વીકારે છે; પરંતુ તે નીચેની વ્યવસ્થામાંજ માલીક ગણવાનો છે એમ કહે છે. (૧) જે એ જમીનનો પહેલો કાંઈ અધિકારી થયો ન હોય તો. (૨) અધિકારી થનાર જે પોતાના ભરણપોષણને માટે જરૂરી હોય એટલીજ જમીનને રોકતો હોય અને તેથી વધારે જમીનને ન રોકતો હોય તો. (૩) જે નામમાત્રનો પણ કર ન લેતાં ખેતીનાં કાર્યમાંજ લાગ લેતો હોય તોજ એ નિશાન કરેલી જમીન તે અધિકારીની સંપત્તિ કહેવાય.

'લી કૉન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ' નામના ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સમાજના લોકોની સંમતિથીજ સમાજ રચાયો છે. ફોર્સો કહે છે કે, જેમ પાંચ વેપારી મળી કેટલાક નિયમો બાંધે ને એક જેઈંટ સ્ટોક કંપની ઉભી કરે; તેજ પ્રમાણે આ સમાજ, રાજ્ય અને કાયદો એ બધું લોકોએ પોતાના કલ્યાણને માટેજ ધડેલું છે. આ વાતનું ફળ ધણુંજ ગંભીર છે. તમે મારી સાથે ઠરાવ કરીને તમારી જમીન મને ખેડવા આપો, હું તમને તે બદલ ખાવાનું આપું અને મારા ઘરમાં નિવાસ આપું; પણ તમે જે દહાડે મને જમીન ખેડતો બંધ કરો તેજ દહાડે હું તમને હડ-સેલો મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢું અને ખાવાનું આપતું બંધ કરું. એ વાત જેમ ન્યાય-વાળી છે; તેમજ જે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે આવો ઠરાવમાત્રજ હોય તો પછી પ્રજા જીવંત રાખતો કરી શકે કે તમે ઠરાવનો ભંગ કર્યો છે. પ્રજાનું જીવું કરીશ એ

કરાવથીજ તમે રાજા છો. તમારે કાર્ય અમારે હિત કરવાનુંજ છે અને અમારે કાર્ય તમને કર આપવાનું તથા તમારી આગા પાળવાનું છે. તમે જ્યારે અમારે કલ્યાણ થયું નથી તો અમે પણ તમને કર આપીશું નહિ અને તમારી આગા પાળીશું નહિ. તમે હવે આ રત્નજડિત સિંહાસનથી નીચેજ ઉતરી જાઓ.

જ્યારે આ 'લી કોન્ટ્રેક્ટ સોશીયલ' નામનો ગ્રંથ પ્રસાર પામ્યો ત્યારે ક્રાન્સના રાજાના હાથમાંથી રાજદંડ ગળાડી પડ્યો. એ ગ્રંથનું છેલ્લું ફળ એ થયું કે સોળમો લુધ રાજ્યથી પદમ્બટ કરાયો ને પ્રાણદંડ પામ્યો. ક્રાન્સના રાજ્યવિપ્લવોમાં જે જે અન્યું છે તેનાં મૂળો આ ગ્રંથમાં છે. આજ ગ્રંથની વાણી એ યજ્ઞના વેદમંત્રોરૂપે હતી.

એ ક્રાન્સના વિપ્લવમાં રાજા મરાયો, રાજકુળ નષ્ટ થયું, રાજપદ ઉડી ગયું, રાજાનું નામ લુધ થયું, જૂનો ખ્રિસ્તી ધર્મ લય પામ્યો, ધર્મોપદેશીઓની પરંપરા અટકી ગઈ અને હેલ્થે માસ તથા વારનાં નામો પણ બદલાઈ ગયાં. વહેતા લોહીના અનંત પ્રવાહમાં એ બધુંજ તણાઈ ગયું, કાળ જતાં ફરી તે બધું થયું ખરું, પણ પ્રથમના રૂપમાં તો નહિજ. ક્રાન્સને જાણે નવુંજ કંઈવેર પ્રાપ્ત થયું, અને યૂરોપમાં જાણે નવીજ સુધારણાની રચના થઈ. મનુષ્યમતિનું સ્થાપી કલ્યાણ સિદ્ધ થયું. રૂસોનાં બ્રાન્ત વાક્યોમાં અનંતકાળ રહેનારી કીર્તિ સ્થાપિત થઈ; કેમકે એ બ્રાન્ત વાક્યો સમાનતાના ચેતનથી ભરપૂર હતાં. એ બ્રાન્તિનું શરીર અધાં સત્યથી રચાયું હતું.

ક્રાન્સનો વિપ્લવ સમી જતાં તેનો હિંદેશ સિદ્ધ થયો, પરંતુ “પૃથ્વી સૌની” એ વાત કહીને રૂસોએ જે મહાન વૃક્ષનું બીજ વાવ્યું હતું તેને નિત્ય નવાં નવાં ફળો આવવા લાગ્યાં. હજુકાળી તેનાં ફળોથી યૂરોપ પરિપૂર્ણ છે. ‘ઝમ્યુનિઝમ’ એ પણ એ વૃક્ષનું ફળ છે, અને ‘ઇન્ટરનેશનલ’ એ પણ એ વૃક્ષનુંજ ફળ છે. એ બધાનો અમે જરા જરા પરિચય આપીશું.

આ દેશમાં અને બીજા દેશમાં સ્થાવરજંગમ સંપત્તિના માલીક બિન્ન બિન્ન માણસો છે. ‘માડ’ ઘર ‘તમારી જમીન’ ‘તેલું ઝાડ’ વગેરે હકીકતો સા જાણે છે; પરંતુ આના સિવાય બીજા પ્રકારે સંપત્તિની માલીકી બાબત ગોડવણુ ન હોઈ શકે એમ સમજવું નહિ. સંપત્તિનો જુદો જુદો માલીક ન કરાવતાં તે સંપત્તિ સૌ માણસોની માલિકાની પણ હોઈ શકે. સર્વ લોકને પાળનારી આ પૃથ્વી કોઈ પણ એકને માટે અથવા તે દશપંદર ભૂમિપતિઓ માટે સરજાએલી નથી; અને તેથી ભૂમિના ઉપર ઐનો સમાન હક છે, એ વાતને સર્વ શંકાનિવારક વાણીશક્તિના બળથી રૂસોએ પૃથ્વીમાં આદર અપાવ્યો છે. કમે કમે અનેક વિવેચકો આ સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિભાવમાં ઐનો હક રચાવવાનો મત પ્રચાર કરવા લાગ્યા છે.

પહેલો મત એ કે પૃથ્વી અને મૂળ ધન કે જેનાવડે બીજા ધનની ઉત્પત્તિ થાય તે સમાજના બધા લોકોની સાધારણ સંપત્તિ સમજવી અને તેના ઉપર સમાજના બધા માણસોનો સમાન હક ગણવો. વળી જે ઉત્પન્ન થાય તે પણ બધા લોકોમાં

સરખે ભાગે વહેંચી લેવું. તેમાં “આ મોટા માણસ” અને “આ નાના માણસ” એવે કશો ભેદ રાખવો નહિ. બધાજ સરખી રીતે મહેનત કરે અને બધાજ સમાનભાગે ધનના માલિક થાય; આતું નામ ‘કોમ્યુનિઝમ’ છે. એ મતનો પ્રચાર કરનારા ‘એથેન’ ‘લુઇસ’ ‘પ્લા’ અને ‘કોમ્મો’ હતા; પરંતુ મધ્યમ કોમ્યુનિસ્ટ વધારે મહેનતુ અને ઓછા મહેનતુ, કામગીરા અને નકામા, એ બધાને આ રીતે ધનની સમાન વહેંચણી કરવા ચઢાતા નહિ. તેઓ કહેતા કે મહેનત પ્રમાણે ધનનો ભાગ આપવો એ યોગ્ય છે, જે મત ‘સેન્ટસાઇમનિઝમ’ એ નામે જાણીતો છે, તેનો પણ અભિપ્રાય એ છે કે બધા માણસો એક જાતની મહેનત કરી શકશે અથવા બધાજ સરખો શ્રમ કરશે કે કરી શકશે એમ બનવાનું નથી; અને તેથીજ બધાજ સરખે ભાગે ધનના ભાગીદાર થાય એ યોગ્ય નથી. જે જેની મહેનત કરવામાં ઉપયોગી છે, અથવા જે જે કામને લાયક છે તે તે જાતનો શ્રમ કરશે અને તે રીતે તે કાર્યમાં જોડાશે. એથી કાર્યની ઉચ્ચતા, મધ્યમતા કે કનિષ્ઠતા પ્રમાણે તથા કાર્ય કરનારની શક્તિ પ્રમાણે તેને ભાગ આપવો પડશે. જે જેને લાયક હશે તેને ત્યાં ગોઠવવામાટે, તેનું મૂલ્ય નક્કી કરવા માટે અને સર્વ પ્રકારના નિયમો બાંધવા માટે કેટલાક વ્યવસ્થાપકો નીમવા પડશે; પરંતુ ભૂમિ અને ધન ઉપજાવનારી સામગ્રી એ તો સૌની સાધારણ મિલકત ગણાશે.

‘યુરિસ્ટિક’ એ એક જાતની સાર્વજનિક મિલકતનો પક્ષ કરનાર મત છે; પરંતુ એ સંપ્રદાયનો મત એવો નથી કે લિન્ન લિન્ન માણસની સંપત્તિ લિન્ન લિન્ન હોય શકે નહિ. લિન્ન લિન્ન માણસોની માલિકી અને વારસો એ એને સંમત છે. એ કહે છે કે ૨૦૦૦ અથવા એટલી સંખ્યામાં માણસો એકઠા થઈને ધન ઉત્પન્ન કરશે. આમ નોખા નોખા સમૂહોદ્વારા ધન ઉપજાવી શકશે. મૂળ ધનનું જૂઠાપણું રહેશે. ઉત્પન્ન થયેલા ધનમાંથી કેટલોક ભાગ બધાને વહેંચી દેવાશે અને જેઓ શ્રમ કરવામાં અશક્ત છે તેઓને બાકીનામાંથી થોડું ધન આપી શકશે. વળી આમ વ્યવસ્થા કરવાથી જે બાકી રહેશે તે મહેનત કરનારને અને મૂળ ધનવાળાને અપાશે. મૂળ ધનવાળાને શું આપવું અને કામની હોંશિયારીના પ્રમાણમાં કેને કેને કેટલું કેટલું આપવું? તે પણ નિયમ પ્રમાણે ચોક્કસ કરવું પડશે. આથી જે જેટલા યુગ્મવાળા હશે તે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પામી શકશે.

સ્વર્ગવાસી મહાત્મા જોન સ્ટુઅર્ટ મીક્ષ સ્થાવર મિલકતના ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે જે કહે છે. તે પણ અહીં ઉતારવા યોગ્ય છે; કેમકે તે પણ સમાનતાના તરવાણું છે. તે કહે છે કે “ઉપાર્જન કરનાર માણસ ઉપાર્જન કરેલી સંપત્તિનો પૂરેપૂરો હકદાર છે. જેણે જેટલું પોતાના પરિશ્રમથી અથવા યુગ્મથી એકઠું કર્યું છે તેણે તે હદથી વધારે હોવા છતાં પણ જીવનપર્યંત ભોગવવું અને તેના જીવન પછી પણ તે જેને આપવા ઇચ્છતો હોય તેને આપવાનો તે અધિકારી છે; પરંતુ એ તે પોતે જીવનને અતે કાઢીને પણ આપી ન જાય તો તેની મૂંઝેલી સંપત્તિને

વારસ થવાનો કોઈ એક માણસને અધિકાર નથી.” રામે જે સંપત્તિ મેળવી છે તેથી ૧૦૦૦૦ માણસનું પોષણ થઈ શકે તેમ હોય તોપણ રામે મેળવ્યું છે; એટલે ૯૯૯૯ માણસો પડ્યાં રહે તોપણ રામ એકલોજ તે સંપત્તિનો અધિકારી છે. તે જીવનને અંતે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાના પુત્રને અથવા બીજાને તેનો માલીક દ્વારે, તો તેમ કરવાનો તેને હક્ક છે; પરંતુ તે કોઈને આપી ગયો ન હોય તોપણ માત્ર વ્યવહારબદ્ધ તેનો પુત્ર શું એકલો હક્કદાર થાય ? હક્ક માત્ર ઉપાજન કરનારનો છે, તેના પુત્રનો નથી. જ્યાં હક્કદાર કહી ગયો નથી કે મારો પુત્ર બધી સંપત્તિ ભોગવશે, ત્યાં પુત્ર હક્કદાર નથી સમાજના બધાં માણસો એ સંપત્તિના સરખે ભાગે હક્કદાર છે.

તોપણ પિતાએ પુત્રને આ દુ ખમય સંસારમાં આણ્યો છે, તેથી તે દુ.ખ ન પામે અને સુશિક્ષિત થઈને ધનના અભાવે હેરાન ન થઈ, જીવનયાત્રાનો સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરી શકે તેટલો રસ્તો કરવો એ પિતાનું કર્તવ્ય છે. એટલે પિતાની મંપત્તિમાંથી જેટલો ભાગ ક્રાંતિના એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય તેટલોજ પુત્રને મળી શકે, પિતાએ ન આપ્યું હોય તોપણ પુત્રને તે આપવું જોઈએ; પરંતુ તેનાથી વધારે એક કોડી પણ તેને અપાય નહિ. મીલ કહે છે કે “ઉપપત્નીના પુત્ર કરતા પત્નીના પુત્રને કશી વધારે હક્ક નથી. બન્ને માત્ર પોતાના આત્મરક્ષણ જેટલીજ સંપત્તિના અધિકારી છે, પરંતુ આ રીતે જે કંઈ હક્ક છે તે સત્તાનોતોજ છે. પુત્ર ન હોય તો મરનારની બધી સંપત્તિ ઉપર શાંતિ વિગેરે હક્કદાર થાય એ વાત પણ ન્યાયવાળી નથી.” વાસ્તવિકરીતે ઉત્તરાધિકાર (વારસા) વિષે ન્યાયવાળી બ્યવસ્થા પૃથ્વીના કોઈ રાજ્યમાં હજીયગી થઈ નથી. વિભાજનની બ્યવસ્થાને મુજબલે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોની બ્યવસ્થા કંઈકે સારી છે, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતા, સરેહ જૂની બ્યવસ્થા વધારે સારી છે, પરંતુ તમામ અન્યાયપૂર્ણ છે. અત્યારે એ બધી વાત ચર્ચાવી મોટે ભાગે અસ્થાને છે અને મૂર્ખોની પાસે દસવાના કારણરૂપ છે, પરંતુ એક દહાડો આ રીતનો વિધિ પૃથ્વીમાં સર્વ ઠેકાણે ચાલશે.

સમાનતાનાં તરફનાં છેલ્લો ભાગ પણ એ ચિરસ્મરણીય મહાત્માએ પ્રસારેલો છે. સ્ત્રી અને પુરુષો સમાન છે. અત્યારે કેળવણીમાં, વિદ્યાનમાં રાજકર્મોમાં અને વિવિધ બાજતોમાં એકલા પુરુષોજ હક્કદાર ગણાય છે. સ્ત્રીઓ હક્કદાર શામાટે નહિ ? મીલ કહે છે કે, “સ્ત્રીજાતિ પણ એ તમામની અધિકારિણી છે. ‘તેઓ ઉપયોગી નથી કે શક્તિમાન નથી’ એ વાત દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત થયેલી બ્રાંતિ માત્ર છે.” મીલનો આ મત યુરોપમાં ગ્રાહ્ય થઈને ફળરૂપે પદિશામ પામ્યો છે. આપણા દેશમાં એ બધી વાતો પ્રસાર થવાને હજી ધણી વાર છે.

સમાનતાવિષે સારરૂપ બીના ફરી કહીએ છીએ. બધાં મનુષ્યો સમાન છે એ

ખરું; પરંતુ એ વાતનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે બધી અવસ્થાનાં બધાં માણસો સાથે સમાન છે. કુદરતી ભેદ પણ બધાં માણસો વચ્ચે દેખાય છે. કોઈ દુર્બળ અને કોઈ બળવાન; કોઈ શુદ્ધિવાન અને કોઈ શુદ્ધિહીન; આવા ભેદ કુદરતી તફાવતને લઈને સમાજમાં અવશ્ય પડશેજ. જે શુદ્ધિવાન અને બળવાન છે તે આજ્ઞા કરનાર થશે. અને જે શુદ્ધિહીન અને બળહીન છે તે આજ્ઞા ઉઠાવનાર અવશ્ય થશે. રૂસો પણ એ વાત સ્વીકારે છે; પરંતુ સમાનતાનું તાત્પર્ય એ છે કે કુદરતી વિષમતાને લીધે સમાજમાં જેટલી વિષમતા થવી જોઈએ તેટલીજ વિષમતા ચોગ્ય છે. તેનાથી વધારે વિષમતા થાય તે ન્યાયવિરુદ્ધ છે; અને માનવજાતિનું અનિષ્ટ કરનાર છે. અત્યારે જે રાજનૈતિક અને સામાજિક અવસ્થા પ્રચલિત છે તે આ રીતે અનેક બાબતમાં અસ્વાભાવિક-વિષમતા ઉપજવાના કારણરૂપ છે. એ અવસ્થાનું સંશોધન કરવામાં ન આવે તો મતુષ્યજાતિની ઉન્નતિ નથી. મીલ એક સ્થળે કહે છે કે “અત્યારે જે કાંઈ સારી વ્યવસ્થા દેખાય છે તે પહેલાંની કુબ્યવસ્થાના સંશોધનનું પરિણામમાત્ર છે.” એ વાત ખરી; પરંતુ સંપૂર્ણ સંશોધનને માટે તો હજી પણ કાળની અપેક્ષા છે. સૌએ એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે “હું જન્મને ગુણેજ મોટો માણસ થયો છું અને બીજો જન્મને કારણે નાનો માણસ થયો છે” એવો વિચાર કદિ લાવવાનો નથી. તમે હંથા કુળમાં જન્મ્યા છો તે તમારા કોઈ પ્રકારના ગુણને લીધે નથી, અને બીજો જે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે તે તેનો દોષ નથી. આથી પૃથ્વીનાં સુખમાં તમારો જેટલો હક્ક છે તેટલોજ નીચ કુળમાં ઉપજેલાનો પણ હક્ક છે, અને તેનાં સુખોમાં વિદ્વંસ થવું એ તમારું કર્તવ્ય નથી. સમજી રાખવું કે એ તમારો ભાગ છે; અને તમારી સમાન છે. જે માણસો આ જૂલકારેલા કાયદાને આધારે પિતાની સંપત્તિ પામેલા છે અને “પ્રચંડ પ્રતાપ” “મહારાજાધિરાજ” વગેરે ઉદ્દેશો ધારણ કરી બેઠા છે તેમણે સ્મરણ રાખવું કે, ભારતવર્ષનો આ જે ખેડૂત છે તે તેની ખરાબરીઓ તથા તેનો ભાગ છે. જન્મ થયો એ દોષ કે ગુણને આધીન નથી, તેમ તે બીજા કોઈના પણ દોષને આધીન નથી. જે સંપત્તિનો જમીનદારો પોતે એકલા ઉપભોગ કરે છે તેમાં આ ખેડૂતોનો પણ ન્યાયની રીતે અધિકાર છે, એ વાત પોતાને જમીનદાર અથવા ગર્ભાશ્રીમંતતરીકે માનનારાઓએ જૂલવાની નથી.

પરિચ્છેદ ત્રીજો†

આ દેશના ખેડુતોની આવી દુર્દશા શાથી થઈ ? આવી કલેશજનક સામાજિક અસમાનતા ક્યાથી પેદા થઈ ? આ પ્રશ્નોનું અમે સમાનતાની નીતિ સમજાવવા માટે વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

આટલું અવશ્ય કબૂલ કરવું પડશે કે, બંગાળના ખેડુતોની દુર્દશા કાંઈ આજકાલથી થયેલ નથી; એ દુર્દશા તો પરંપરાએ ઉતરતી આવી છે. જે દિવસથી ભારતવર્ષમાં સુધારણાની શરૂઆત થઈ તે દિવસથી ભારતવાસી ખેડુતોની દુર્દશાનું ખી રોપાયું છે. પાશ્ચાત્યો કહે છે કે, “રોમ નગરી એક દિવસમાં નિર્મિત થઈ નથી.” તેજ રીતે આ દેશના ખેડુતોની દુર્દશા પણ કાંઈ સો બસો વર્ષમાં થઈ નથી. ભારતવર્ષની પ્રભુ ક્યાં કારણોથી દીર્ઘકાળથી ઉન્નતિહીન છે ? તે વાતનો વિચાર કરવા અમે આજે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

બકલ સાહેબ કહે છે કે સુધારણાનું મૂળ જ્ઞાનરૂઢિજ છે. જેટલી જેટલી વધારે જ્ઞાનરૂઢિ થાય, તેટલી તેટલી વધારે સુધારણા થાય. વળી બકલ સાહેબ કહે છે કે જ્ઞાનની ઉન્નતિ સિવાય નીતિમાં વધારો પણ થાય નહિ. અમે આ પાછલી વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી; પરંતુ જ્ઞાનની ઉન્નતિજ સુધારણાનું કારણ છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. જ્ઞાનની ઉન્નતિ ન થાય તો સુધારણાની ઉન્નતિ થતી નથી. જ્ઞાન પોતાની મેળે આવતું નથી, એ તો શ્રમથી મળી શકે તેવું છે. જો કોઈ પણ વિદ્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરે નહિ; તો સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાર હોય નહિ; પરંતુ વિદ્યા મેળવવા માટે અવકાશની જરૂર છે. વળી વિદ્યા મેળવતાં પહેલાં પેટને પોષણ મળવું જોઈએ. બૂખે પેટ કોઈ જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ. જો બધાને પેટ ભરવા માટે શ્રમ કરવા રોકાવું પડે, તો કોઈને પણ જ્ઞાન મેળવવાનો અવકાશ મળે નહિ. આથી સુધારણાની ઉત્પત્તિમાટે સમાજમાં એક ભાગ એવો પણ હોવો જોઈએ કે શારીરિક શ્રમ ક્યાં સિવાય તે તેનું ભરણપોષણ કરી શકે. ખીજો ભાગ શારીરિક મહેનત કરશે, અને આ ભાગ બેડો બેડો વિદ્યા મેળવશે. જો શારીરિક શ્રમ કરનાર લોકો માત્ર પોતાના ભરણપોષણ જેટલોજ ખોરાક ઉપજાવશે, તે આ રીતે બની શકશે નહિ; કેમકે જેટલું અનાજ પેદા થશે તેટલું તો તેઓજ ખાઈ જશે, અને કશો વધારો વધશે નહિ કે જેથી વિદ્યા મેળવનારાનો નિર્વાહ આશે. તેઓ પોતાના ભરણ પોષણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરશે તોજ પોતાના ભરણપોષણ ઉપરાંત બાકીનું વધારે તેનાથી વિદ્યોપજ્ઞતા માણસો

† મૂળ લેખમાં ત્રીજા પરિચ્છેદમાં બંગાળના જમીનદારો તરફથી તેના ખેડુતો પર કેવો જુલમ વરસે છે તેનું વર્ણન છે; પરંતુ તેમાં આપણા દેશને લાગુ પડે તેવું થોડું છે, માટે અમે એ એક પરિચ્છેદ મૂકી દીધેલો છે. અનુવાદક

૧. વિદ્યા ઉપર જીવન ચલનનારા.

પોપણ પામી વિદ્યાબ્યાસમાં લાગી શકશે. આમ થશે ત્યારેજ જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો સંભવ છે. આથી સુધારણાના ઉદય પહેલાં સમાજમાં ધનસંચયન થવાની પહેલી જરૂર છે.

કયા દેશના સમાજમાં ધનસંચય છે, અને કયા દેશના સમાજ પાસે ધનસંચય નથી, એ જોવું જોઈએ. જે દેશમાં ધનસંચય હોય તે દેશમાં સુધારણા થાય, અને જે દેશમાં તેમ ન હોય તે જાણસુધરેલ રહે. આ જાણતમાં સંક્ષેપમાં બે કારણો દર્શાવીએ છીએ. પહેલું જમીનની ફલદ્રૂપતા લક્ષ્યે. જે દેશની જમીન ફળદ્રૂપ છે તે દેશમાં સહેલાઈથી યુક્તજન અન્ન ઉપજી શકે છે; એટલે શારીરિક શ્રમ કરનારાઓના લરણુપોપણ કરતાં વધારે ઉપજી, સચિત થઈ શકે છે. બીજું કારણ દેશની ગરમી વા ઠંડક છે. જે દેશ ઉષ્ણપ્રદેશમાં છે તે દેશના લોકોને થોડા આહારની જરૂર છે, પણ શીત પ્રદેશમાં વધારે આહારની જરૂર છે. આ વાત કેટલાક સ્વાભાવિક નિયમોપર આધાર રાખે છે. આ નાના નિબંધમાં એનાં કારણો લખવાની જગ્યા નથી. અમે આ વાત બકલના અંધને આધારે લખીએ છીએ. વધારે જાણવાની ઇચ્છાવાળા વાંચકે તેનો મૂળ ગ્રંથ જોવો. તાત્પર્ય કે જે દેશના લોકોને સાધારણ રીતે થોડા ખોરાકની જરૂર છે, તે દેશમાં સામાજિક ધનસંચય વહેલો થશે; એમાં સંદેહ નથી. બકલ ઉષ્ણતાનું બીજું પરિણામ એ કહે છે કે વધારે તાપ પડવાને લીધે લોકોને શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે નહિ; પણ જે દેશ શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી આપનારા ખોરાકોની બહુ જરૂર રહેશે. જે દેશ શીતળ છે તે દેશમાં શરીરમાં ગરમી રાખવા માટે, તેવા ખોરાકની વધારે જરૂર છે. શાસોશ્યાસમાં જે ઓક્સીજન લક્ષ્યે છીએ, તેના શરીરમાં રહેલા કાર્બોનની સાથે રાસાયનિક-સંયોગ થાય છે. આથી જે ખોરાકમાં કાર્બોન વધારે હોય તેજ ગરમી આપનાર ખોરાક છે. માંસ વગેરેમાં કાર્બોન વધારે છે, આથી શીતકટિમંધના લોકોને માંસાદિની વધારે જરૂર છે * ઉષ્ણતાવાળા દેશમાં માંસના ખોરાકની જરૂર નથી. ત્યાં તો વનસ્પતિ-આહાર વિશેષ જરૂરનો છે. વનસ્પતિનો આહાર સહેલાઈથી મળી શકે છે અને માંસનો ખોરાક કટુસાધ્ય છે, માટે ઉષ્ણપ્રદેશમાં ખોરાક સુલભ હોવાથી ધનસંચય જલદી થાય છે.

ભારતવર્ષ ઉષ્ણ પ્રદેશ છે, અને એની જૂમિ પણ ફળદ્રૂપ છે. એટલે તેમાં ધનસંચય અતિ શીઘ્રતાથી થવાનો સંભવ છે. આથીજ ભારતવર્ષમાં પૂર્વકાળથી સુધારણાનો અભ્યુદય થયો છે. ધનના વધારાના કારણથી સમાજનો એક ભાગ

÷ ધનસંચય.

* બોયસીંગ વગેરે પદાર્થો માંસ કરતાં પણ વધુ કાર્યનવાળા હોવાથી ઠંડા-દેશો માટે માંસનીજ જરૂર હોય એમ રહ્યું નથી. હિંદના અનેક મનુષ્યો માંસ વિના ત્યાં વરસો સુધી રહેતા હોવાના દાખલા હવે અનેક છે. મંત્રી. સ. સા.

શારીરિક શ્રમમાં લાગ્યો, અને તેમાંથી વખત મેળવીને જે ભાગ યાનપ્રાપ્તિ માટે તત્પર થઈ શક્યો, તેણે પ્રસારેલા યાનને લીધે ભારતવર્ષની સુધારણા થઈ; વાચકો સમજી શકશે કે અમે બાહ્યભોની વાત કહીએ છીએ.

દુનિયાના સૌ દેશો કરતાં ભારતવર્ષમાં સુધારણા સૌથી પહેલી ક્યાં દારણેથી થઈ એ તો ઉપરના વિવેચનથી સમજાયું હશે, પરંતુ સૌ પહેલી સુધારણા થવા- માંજ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનાં મૂળો હતાં. જે જે નિયમોને લીધે અકાળે સુધારણા થઈ, તે તે નિયમોને લીધેજ સાધારણ પ્રજાની દુર્દશા થઈ અને અને ઉગતો બાલકસ્ય વાદળાથી ઢંકાયો. બાલકરુને ફળ આવે તે શું મારા આવે ?

જ્યારે જનસમાજમાં ધનસંપ્રદાય થયો ત્યારે સદજ રીતેજ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાયો, એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે અને એક ભાગ શારીરિક મહેનત કરે નહિ. આ બીજા ભાગને મહેનત કરવાની જરૂર નહિ, એટલે તે કરે નહિ. પહેલા ભાગે ઉપજવેલા અનાજના વધારામાંથી તેમજ ભરણપોષણ થાય. હવે જેઓ મહેનત કરતા નહોતા, તેઓને પુષ્કળ અવકાશ એટલે વિચાર, ફળવણી ઇત્યાદિ બાબતોમાં તેઓનાજ એક અધિકાર જાયો. જેઓ વિચાર કરે, જેઓ ફળવણી લે, તેઓની શ્રદ્ધિ ઉત્તમવળ અને તીક્ષ્ણ થાય; એટલે તેઓ બીજા કરતાં વધારે હાલક અને શક્તિવાળા થાય, તેથી સમાજમાં એમનુંજ પ્રધાનપણું થાય. જેઓ શ્રમોપજીવી છે તેઓ આ લેણીને આધીન બની શ્રમ કરવા ભાગે એટલે પહેલે- થીજ અસમાનતા ઉભી થાય, પરંતુ આ અસમાનતા સ્વાભાવિક છે. એ નિર્મૂળ થવી અસંભવિત છે. વળી એને નિર્મૂળ કરવામાં લાલ પશુ નથી.

‘ગાનોપજીવી’ ગાન પશુ શ્રમોપજીવીને લાલકારક છે. આથી તેઓ શ્રમોપજીવી- એ ઉપજવેલા ધનનો ભાગ મેળવે કરે છે. શ્રમ કરનારાઓના ભરણપોષણ માટે જેટલા ધનની જરૂર છે, તેના કરતાં જે વધે તે આ ગાનોપજીવીના હાથમાં આવે. આથી સમાજમાં જે વધારાનું ધન છે તે, આનાજના હાથમાં સંચિત થઈ રહે. આમ દેશની ઉપજ બે ભાગે વહેવાય. એક ભાગ શ્રમોપજીવીનો; બીજો ભાગ ગાનોપજીવીનો. પહેલા ભાગને અમે મજૂરીનો “મુસારો” કહીશું અને બીજા ભાગને અમે વેપારીનું “મુદ્દલ” કહીશું. અમે આ ‘મુસારો’ અને ‘મુદ્દલ’ એ બે નામોથી ઉપજના જે બે ભાગ પાડ્યા, તેમાં મુદ્દલ ભાગ ગાનોપજીવી ભાગને યેરજ રહેશે. શ્રમોપજીવી લેણીને મુસારા ઉપરાંત કશું વધારે મળશે નહિ. શ્રમોપજીવીની સંખ્યા જો તેટલી હો, પણ ઉપજેલા ધનનો જે ભાગ મુસારાપે ગણાય તેજ શ્રમોપજીવીલેણીમાં વહેંચાશે. મુદ્દલમાંથી તેમને એક પૈસો પણ મળશે નહિ.

ધારો કે દેશની ઉપજ કરોડ રૂપિયા છે. તેમાંથી પચાસ લાખ મુસારામાં અને પચાસ લાખ મુદ્દલમાં જાય છે. હવે દેશમાં પચીસ લાખ શ્રમોપજીવી મનુષ્યો હોય તો મુસારાના પચાસ લાખ રૂપિયામાંથી એ શ્રમોપજીવીના દરેક માણસને ભાગે બે

જે રૂપિયા આવશે. હવે માનો કે એકદમ એ પચીસ લાખ શ્રમોપજીવીમાં બીજાં પચીસ લાખ લોકો ક્યાંકથી આવ્યાં અને પચાસ લાખ શ્રમોપજીવી થયાં, તો પછી દરેકને ભાગે એક એક રૂપિયો આવશે. જે મુદ્દલ છે તેનો એક પૈસો પણ એમને મળવાનો નહિ. આથી પહેલાં શ્રમોપજીવીને ભાગે દરેકને જે રૂપિયા મળતા, તેને દેહાણે એક એક રૂપિયો મળશે, અને પહેલાંના કરતાં પછીના વખતમાં તેમને ખાનપાન વગેરેમાં વધારે સક્રાય કે દુર્દશા વેડવી પડશે.

જો આ શ્રમોપજીવીના આવવા સાથે દેશની ઉપજમાં એક કરોડ રૂપિયાની ધનવૃદ્ધિ થઈ, તો તેમને એવો સક્રાય પડશે નહિ, કેમકે પચાસ લાખ રૂપિયાનો મુસારો મળતો, તેને બદલે તેમને એક કરોડ રૂપિયાનો મુસારો મળશે; અને માથુ-સોનો વધારો થયા છતાં પણ તે દરેકને ભાગે જે જે રૂપિયા આવી રહેશે.

આથી દેખાય છે કે માથુસોની સંખ્યામાં વધારો થાય તે શ્રમોપજીવી લોકોને મોટું નુકશાનકારી છે. જે પ્રમાણમાં પોતાની સંખ્યામાં વધારો થાય તે પ્રમાણમાં જો દેશના ધનની પણ વૃદ્ધિ થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોને કશું નુકશાન નથી. જો સંખ્યાના વધારાના પ્રમાણ કરતાં ધનના વધારાનું પ્રમાણ વધારે હોય તો શ્રમોપજીવી લોકોમાં લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય. જેમકે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં એમ બંનેનું છે; પણ તેમ ન થતા માત્ર લોકસંખ્યામાંજ વધારો થાય તો શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશા છે, અને ભારતવર્ષમાં તેમજ બન્યું છે.

માથુસોની સંખ્યામાં વધારો થવો એ સ્વાભાવિક નિયમ છે. એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીથી અનેક છોકરાં થાય, તે એક એક છોકરાંને વળી અનેક છોકરાં થાય. આથી મનુષ્યની દુર્દશા થવી એ એક રીતે સ્વાભાવિક નિયમને આધીન છે. સૌ મમાજમાં એ આનંદ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એના સારા ઉપાયો છે અને એ મારા ઉપાયોનો હેતુ માથે સાથે ધનનો વધારો કરવો એ છે; પરંતુ જે પ્રમાણમાં પ્રજાવૃદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે ધનવૃદ્ધિ થણે ભાગે થઈ શકતી નથી. આથી બીજા ઉપાયોનો આધાર લેવો પડે છે. એ બીજા ઉપાયો માત્ર બે છે. પહેલો ઉપાય એ કે દેશના લોકોનો કેટલોક ભાગ બીજે દેશ જાય. આ પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં ઉપજતું અનાજ ખાવાને પૂરતા લોકો નથી, અને કેટલાક દેશો એવા છે કે ત્યાં લોકોના પ્રમાણમાં પૂરતું અનાજ નથી. આથી વધારાના લોકો બીજા દેશમાં જાય તો જરાજર થાય અને કોઈને નુકશાન થાય નહિ. આ રીતથી ઈંગ્લાંડને ધણો લાભ થયો છે. ત્યાંના લોકો અમેરિકા, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા વિગેરે ખંડોમાં જઈ વસ્યા છે. તેથી ઈંગ્લાંડની વસ્તી વધી છે અને જ્યાં ગયા છે ત્યાંનું પણ દિત યપું છે.

બીજો ઉપાય વિવાહની પ્રતિષ્ઠા ઉપર અંકુશ રાખવો એ છે. જો બધાનું વિવાહ કરે તો પ્રજાની વૃદ્ધિની હદ રહે નહિ, માટે જ્યાં લોકો વિવાહી હોય,

ન્યાં જીવન નિભાવવા માટે બહુ સામગ્રીની જરૂર પડતી હોય, અને તે વસ્તુઓ મદાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરાતી હોય ત્યાંના લોકોએ વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવો જોઈએ. જેની પાસે પરિવારને પાળવાનો ઉપાય ન હોય તે વિવાહ કરેજ નહિ, એવા અંકુશની જરૂર છે.

ભારતવર્ષમાં આ બે ઉપાયમાંનો એક પણ ઉપાય કરી શકાય તેમ નથી. ભારતવર્ષની ઉષ્ણપ્રદેશની ઉષ્ણતા ત્યાંના નિવાસીઓના શરીરમાં શિથિલતા ઉપજાવનાર છે. તેને લીધે શ્રમ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ઓછી રહે છે; અને પરદેશગમનનો ઉત્સાહ, ઉલ્લેખ અને મહેનતનાં કામોમાં મંદતા જણાય છે, વિશેષ કરીને કુદરતે પણ તેને આશરો આપ્યો છે. ત્રણ દિશામાં અક્ષાંશ પર્વતો અને ચોથી દિશામાં તરંગો ઉછળતો સમુદ્ર મૂકી ભારતવર્ષને જાણે બાંધીજ લીધો છે !

વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવાની ખામતમાં ભારતવાસીઓ બહુજ મોળા છે. ન્યાં આંખો મીચીને ફાણા ફેંકતાં પણ અનાજના ઊંડો ઊગે, અને ન્યાં થોડા ભોજનથી પણ જીવન નભે એમ છે, ન્યાં વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે ઝાઝાં કપડાંની જરૂર નથી; ન્યાં જીવન સહેલાઈથી નળી શકે; ત્યાં પરિવારના પોપણુની ખીંક ફાણુ ખીંચે ભલા ? આથી વિવાહપ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ રાખવામાં ભારતવાસીઓ વિમુખ દેખાય છે. પ્રજાવૃદ્ધિ અટકાવવાનો કરો ઉપાય લેવાયેલો ન હોવાથી, સંખ્યાના વધારાનો વેગ જોશમેર વહે છે. જે જમિની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે મૌની પહેલાં સુધારણાનો ઉદય થયો, તેજ જમીનની ફળદ્રૂપતા અને વાયુની ઉષ્ણતાને લીધે જનસમાજની દુર્દશાનાં કારણો પણ ઉઠ્યાં થયાં ! એ બન્ને ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય એવા કુદરતી નિયમોનુંજ પરિણામ છે.

આ કારણોથી શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાનો આરંભ થયો; પરંતુ એક વાર અધોગતિનો આરંભ થતાં તે અધોગતિનાજ પરિણામે વધારે વધારે અધોગતિ થાય છે. શ્રમોપજીવી લોકોની જે પ્રમાણમાં દુર્દશા વધવા લાગી તે પ્રમાણમાં તેમની સાથે સમાજના ખીજ ભાગની અસમાનતા વધવા લાગી. પહેલાં ધનની અસમાનતા ઉપજી અને તેના પરિણામે અધિકારની અસમાનતા ઉપજી. શ્રમોપજીવી લોકો દીન, એટલે તેમના ઉપર જાનોપજીવી લોકોનું પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું; અને અધિક પ્રભુત્વને પરિણામે અધિક લુલ્લભો ઊભા થયા. ચંદ્રને પીડનાર સ્મૃતિશાસ્ત્રનાં મૂળ આ પ્રભુત્વમાંજ રહેલાં હતાં. એ અસમાનતાજ અસ્વાસ્થ્ય અને અદિનતા કારણરૂપ કહી શકાય.

અમે જે જે હકીકત કહી તેમાંથી ત્રણ મુખ્ય મહાન સાર ખેંચી શકાય.

(૧) શ્રમોપજીવીની અધોગતિનાં જે જે કારણો જોયાં, તેનાં ફળ ત્રણ પ્રકારનાં દેખાય છે.

પહેલું ફળ એ કે મહેનતનો મુસારો થોડો મળે, એનુંજ ખીલું નામ દારિદ્ર્ય

કહેવાય અને તે અસમાનતાને વધારનાર છે.

ખીજું કૃણ મુસદ્દાનો બટાકો થયા છતાં પણ મહેનતમાં વધારો થયો; કેમકે પરિશ્રમ ઝાઝો કરીને પણ પોષણ થાય તેટલું તો પેદા કરવું જોઈએ; તેથી નવરાસ મળે નહિ, અને નવરાસ ન મળતાં વિદ્યા મેળવવાના સાંસા ! એટલે ખીજું-કૃણ મૂર્ખતા આવે. એ પણ અસમાનતા વધારનાર છે.

ત્રીજું કૃણ યાનોપજીવીનું પ્રભુત્વ ચતાં જીવમનો વધારો થાય. આનું ખીજું નામ દાસપણું છે એથી પણ અસમાનતાની પરાકાષ્ઠા.

આ પ્રમાણે દારિદ્ર્ય, મૂર્ખતા અને દાસપણું એ ત્રણ અનિષ્ટ થયાં.

(૨) આ બધાં પરિણામો એક વાર ઉત્પન્ન થયાં એટલે પછી ભારતવર્ષ જેવા દેશમાં તે સ્વભાવસ્થાયી બને એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આમળ દર્શાવાયું છે કે સંખ્યતાનું મૂળ કારણ ધનસંચય છે. વળી કહીએ કે ધનલાલસા એ સુધારણાની વૃદ્ધિનું નિત્ય કારણ છે, તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી. સામાજિક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી એ જાતની વૃત્તિઓ છે. પહેલી વૃત્તિ જ્ઞાનલાલસા, બીજી વૃત્તિ ધનલાલસા. આમાંની પહેલી વૃત્તિ મહાન અને આદર કરવા યોગ્ય છે અને બીજી વૃત્તિ સ્વાર્થસાધક અને નીચતાભરેલી છે; પરંતુ લોકો સાહેબ એક અંધમાં લાગે છે કે, આ એ વૃત્તિઓમાંની ધનલાલસાજ મનુષ્યજાતિનું વિશેષ કલ્યાણ કરનારી થઈ છે. વાસ્તવિકરીતે જ્ઞાનલાલસા કદાચિત્ કોઈનેજ હોય છે; પરંતુ ધનલાલસા તો સર્વેને હોય છે. દેશમાં ઉપજતા ધનથીજ સૌ માણસોને નિર્ગોહ થતો હોવાથી કોઈની ધનલાલસા ઘટતી નથી અને હમેશાં નવાં નવાં સુખોની અભિલાષાઓ ઉપજે છે. પહેલાં જે ચીજો નકામી જણાતી તે પાછળથી જરૂરી લાગે છે. અભિલાષાથી શ્રમ થાય, અને શ્રમથી સફળતા ઉપજે; એટલે સુખ અને હિતની વૃદ્ધિ થાય. આથી સુખવૈભવના પદાર્થોની અભિલાષાની વૃદ્ધિ થાય, એ સુધારણાની વૃદ્ધિને માટે બહુ જરૂરનું છે. બાજુ સુખોની અભિલાષાઓ વૃદ્ધ થયા પછી જ્ઞાનની આકાંક્ષા, સૌંદર્યની આકાંક્ષા, અને તેની સાથે કામ્યસાહિત્યાદિની આકાંક્ષા એમ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે લોકોમાં સુખલાલસાનો અભાવ થતો ચાલે છે ત્યારે મહેનત કરવાની વૃત્તિ ઝોછી થાય છે, ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પણ રહે નહિ અને તેને માટે યત્ન પણ થાય નહિ. જે દેશમાં ખોરાક સહેલાઈથી મળે છે તે દેશમાં પ્રજાવૃદ્ધિને અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. આથી જે સતોપને કવિઓ વખાણે છે તે સમાજની ઉન્નતિમાં અનિષ્ટકારક છે. કવિઓએ વખાણેલી એ સતોપની પ્રવૃત્તિ સમાજના ઉન્નતિના જીવનમાં હલાહલ છે. આ અનિષ્ટકારક સંતોષ ભારતવર્ષમાં સ્વાભાવિક નિયમે સહેજે ઉપજે છે. આ દેશમાં તાપ પડતો હોવાથી લાંબા વખત સુધી એક જાતનો શ્રમ કર્યા કરવો એ અસભ્ય લાગે છે, તેથી શ્રમ

કરવાની અનિચ્છાની દેવ પડે છે. એ દેવનાં બીજાં પણ કારણો છે. ઉચ્છ્વપ્રદેશમાં શ્રમ કરીને શરીરમાં વિશેષ ગરમી ઉપજવવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે લોકોને શ્રમ કરવાની ઇચ્છા ન થતાં આળસ અને અનુત્સાહ થાય છે. આ પ્રમાણે દેવરૂપે થયેલાં આળસ અને અનુત્સાહનું જ નામ તેને વચ્ચે યથેલા લોકો “સતોપ” પાડે છે. આથી ભારતવાસી પ્રજાની જે દુર્દશા થઈ, તે દશામાંજ તેણે સતોપ માન્યો અને ઉદ્ધમ છોડ્યો. ઉદ્ધમને અભાવેજ ઉન્નતિ થતી નથી. સુતેલા સિંહના મોઢામાં પણ પોતાની મેળે પ્રવેશ કરતું નથી.

ભારતવાસીઓનો ઇતિહાસ અવલોકતાં સતોપવિષે અનેક વિચિત્ર તત્ત્વો મળી શકે છે. લૌકિક નુષ્ઠોની નિરપૃક્તા એ હિન્દુ ધર્મ અને ખ્રીસ્ત ધર્મ બન્નેમાં પર્સદ કરેલ છે. બ્રાહ્મણ, ખ્રીસ્ત, રમાર્ત કે દર્શનશાસ્ત્રી, એ બધાએ ભારતવાસીઓને શીખવાડ્યું છે કે, આ લોકોનાં સુખો આદર આપવા યોગ્ય નથી. યુરોપમાં પણ ધર્મ-આર્યોએ ઐહિક સુખોમાં અનાદર દર્શાવ્યો હોવાથી રોમની સુધારણાનો દોષ થયા પછી એક હજાર વર્ષે પણ મનુષ્યોની ઐહિક અવસ્થાની ઉન્નતિ થઈ નહોતી. ઉપર જણાવ્યા જેવી ધર્મશિક્ષાજ તેનું કારણ હતું, પરંતુ જ્યારે ઇટાલીમાં જૂના ઐકસાહિત્ય અને ઐકદર્શનનો ફરી ઉદય થયો ત્યારે ધર્મે આપેલી ઐહિક સુખો-પરની વિરક્તિ યુરોપમાં ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. યુરોપમાં એ પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી, તેની સાથે સુધારણાની પણ વૃદ્ધિ થઈ. ભારતવર્ષમાં મનુષ્યોના ખીજા સ્વભાવરૂપે તે પરિણામ પામી. જે જમીન જે વૃક્ષને ઉપયોગી છે તેમાંજ તે ઝાડ દ્રઢ મૂળ ધાલે છે. આ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રોથી જે નિવૃત્તિ ઉપજવનારી શીખામણો અપાતી હતી, તેજ આ દેશની અધોમતિનું મૂળ છે. x

+ ઐહિકસુખો. * અહીંનાં સુખો ઉપર વૈરાગ્ય.

x આ દોષ ધર્મશાસ્ત્રોનો નથી. તેમણે તો મનુષ્ય પ્રાણીને જે જૂદી જૂદી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે તેમાં તેને ખાસ સહાયક, સુખાવહ અને ઉન્નતિપ્રદ થઈ પડે એવાં દરેક સ્થિતિઓને ભગતાં એક ખીજતી અડતા ઉતરતા પ્રકારનાં સાપેક્ષ તેમજ નિરપેક્ષ કર્તવ્યો તથા જૂદા જૂદા પ્રકારની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ ઉપદેશી છે. અર્જુનની પોતાના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને ક્ષણિક સ્મરણ વૈરાગ્ય જેવી બ્રાહ્મણ અથવા સંન્યાસીની ઉચ્ચ કક્ષાને યોગ્ય વલણુનો અટકાવ કરીને તેને તેના પોતાના ક્ષત્રિયોચિત મુદ્ધર્મમાં પ્રવર્તાવનાર ભગવદ્ગીતા એ બાબતમાં દર્શાવેલ છે. જે વિદ્યાર્થી વર્ગવાર ગોડવેલો ઉત્તમ ક્રમ તોડીને વમર યોગ્યતાએજ ઉત્તમ વર્ગનો અભ્યાસ કરવા મોકલે; અથવા તો એક નવોસવો કસરતનો અભ્યાસી એકાએકજ દોષ દસાયલા મક્કના જેવી અસામાન્ય કસરત કે કુસ્તી કરવા મંડી પડીને પછી માર ખાય; તેમાં દોષ કાંઈ અભ્યાસક્રમ ઘડનારનો કે

યુરોપ અને ભારતવર્ષમાં આવેલી જૂદા જૂદાં પરિણામ આવ્યાં છે. નિદ્રાપી જનમૃત થયેલા યુરોપીય પ્રજાવર્ગ લૌકિક સુખોમાં પ્રીતિવાન થઈને સામાજિક અસમાનતા દૂર કરવાને શ્રમ કરી રહ્યો છે. એનું ફળ સુખ, સમૃદ્ધિ અને સુધારણાની વૃદ્ધિ છે. ભારતવાસી પ્રજાવર્ગ ઉપેક્ષા છે. સામાજિક અસમાનતાની ધારા તેનામાં પરંપરાએ ઉતરતી આવે છે, અને એનું ફળ અધોગતિ છે.

(૩) શ્રમોપજીવી લોકોની દુર્દશાથી કેવળ તેમનેજ હાનિ ન એમ નથી, તેનાથી દેશના બીજા ભાગના લોકોની ઉન્નતિનો પણ નાશ થાય છે. જેમ એક દૂધ ભરેલા વાસણમાં એક ટીપુ ખટાશ પડતાં બધું દૂધ દહીં થાય છે, તેમ નીચેની એક પંક્તિની દુર્દશાથી બધી જાતોની દુર્દશા ઉપજે છે.

જો કોઈ પ્રમાણે પ્રાચીન આર્યો આર્ય પંક્તિમાં વહેવાયા હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, નીચેની પંક્તિ એ ગણાતા શૂદ્રોનીજ દુર્દશાની વાત અત્યારેસગણ્ય કહેવાય છે. વૈશ્ય એ વેપારી વર્ગ હતો. વેપારીનો આધાર શ્રમોપજીવી લોકોની મહેનતે ઉપજેલા દ્રવ્ય ઉપર છે. જે દેશમાં દેશને જરૂરી મામત્રી કરતાં વધારે સામગ્રી ઉપજે નહિ, તે દેશમાં વેપારની ઉન્નતિ થતી નથી, અને વેપારની ઉન્નતિ ન થતાં વેપારીની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થતી નથી. લોકોની જરૂરીયાતોની વૃદ્ધિ એજ વેપારનું કારણ છે. જો આપણને બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ લેવાની ઇચ્છા ન હોય; તો બીજા દેશમાં ઉપજતી વસ્તુઓ આપણી પાસે લાવી કાઢી વેચી શકે નહિ. આથી જે દેશના લોકો ઓછી જરૂરીયાતવાળા અને પોતાના શ્રમે ઉપજેલા પદાર્થોમાંજ મંતુષ્ટ રહેનારા છે; તે દેશમાં વેપારી વર્ગની લક્ષ્મીહાનિ અવશ્ય સંભવે છે. કોઈ

મધવિદ્યાના અધ્યકારનો કે અથનો કહેવાય નહિ. હિંદની દુર્ગતિમાં પણ એજ પ્રમાણે દોષ તેની અપ્રતિમ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો નહિ પણ તેને યથાવત્ સમજી, સમજવી તથા પાળી નહિ શકનારા ઉપદેશકોનો અને જનવર્જનોજ ગણાય. વૈદ્ય અને રોગીની અયોગ્યતાનો દોષ વૈદ્યશાસ્ત્રી કે ચિકિત્સકરૂપ નાખી શકાયજ નહિ. લૌકિક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોની અસારતા જિજ્ઞાસુ કક્ષાના વર્ગમાંટે મગ્નવાદ હોઈ તેની વાસ્તવિકતા “મુક્તા” ની અને કમમાં કમ જિજ્ઞાસુની કક્ષાએ પહોંચ્યા પિના કોઈ પણ પ્રાણી સમજી શકે તેમ નથી. લૌકિક કરતાં અનેકગુણ અધિક અને રચાયેલી એવી અનાકિક અવરચાની પ્રાપ્તિ અર્થેજ તેના યોગ્ય અધિકારી માટે રૂપીયો જગ્યાવત્રા સારૂ જરૂર પડે તો પૈસો જતો કરવાની પેટે-લૌકિક પદાર્થોની હીનતા ઉપદેશાઈ છે. અન્ય મધ્યમ તથા હીન કક્ષાના મનુષ્યોમાંટે તે વાત નથી કહેવાઈ. તેમને માટે તો તેમના ગુણકર્મ સ્વભાવને અનુસરીને લૌકિક નીતિ, આચાર અને ધર્મના પાલનપૂર્વક અર્થ કામનીજ પ્રાપ્ત્યપતા, ભોક્તાવ્યતા અને કર્તાવ્યતા ઉપદેશાઈ છે. વર્તમાન ભારતનો નવાણું દશનો જનવર્ગ ખરેખર હવે એજ કોટીનો અને એજ ઉપદેશનો અધિકારી છે.

પૂછશે કે પહેલાં શું ભારતવર્ષમા વેપાર હતોજ નહિ? હતોજ, પરંતુ ભારતવર્ષ જેવા વિશાળ ક્ષણદ્રુષ્ય અનંત ધનના ભંડારરૂપ દેશમાં જેટલો બહોલો વેપાર હોવાનો સંભવ હતો તેટલો તો નહિજ હતો. તેનાં ખીજાં પણ કારણો હતાં. જેમકે સમાજમાં ટેવરૂપે મુસેલું આળસ, ધર્મશાસ્ત્રની પરદેશગમનની બંધી વગેરે. આ નિમિષમાં એ બધાંના ઉત્ક્રેષ્ઠની જરૂર નથી.

સ્વ ક્ષત્રિયો રાજ્ય અથવા રાજપુરુષ હતા. જે પૃથ્વીના ઇતિહાસમાંથી કાઢવાત નક્કી સિદ્ધ થઈ ચકતી હોય, તો તે વાત એ છે કે “સાધારણ પ્રજા તેજવાળી અને રાજકારોબારમાં કર્તાકારવત્તા ન હોય તો રાજપુરુષોના સ્વભાવની ઉન્નતિ નહિ થતાં અધોગતિજ થાય છે.” જે કાઢ કાઢ ન બોલે તો રાજપુરુષો સહજે સ્વેચ્છાચારી થાય છે. સ્વેચ્છાચારી થતાંજ પોતાનાં સુખમાંજ આસક્ત, કામમા શિથિલ અને દુરાચરણી બને છે; આથી જે દેશની પ્રજા નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહરહિત, આળસુ વગેરે દોષોવાળી હોય છે તે ઠેકાણે રાજપુરુષોના સ્વભાવમાં પણ આવી જાતની અધોગતિ ઉપજે છે. જ્યાં પ્રજા દુખી, અન્નવસ્ત્રે કંગાળ, ખોરાક મેળવવામાં વ્યગ્ર અને સતુષ્ટ સ્વભાવની હોય છે ત્યાં રાજપુરુષો પણ તેવાજ નિસ્તેજ, નમ્ર, ઉત્સાહહીન અને વિરોધહીન હોય છે. ભારતવર્ષના રાજાઓ મહાભારતમાં ગવાયા પ્રમાણે બળવાળા, ધર્મિષ્ઠ, ઇન્દ્રિયજ્યથી અને તેજસ્વી ચરિત્રના હતા; તેમાંથી અધોગતિ પામી મધ્ય કાળમાં કાબજ નાટકાદિમાં વર્ણુવ્યા પ્રમાણે બળહીન, ઇન્દ્રિય-પરવશ, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવના અને કર્મરહિત બનતા જમ્મને ઉદ્દેશે મુસલમાનોને હાથે લોપાઈ ગયા. જે દેશમાં સાધારણ પ્રજાની અવસ્થા સારી તે દેશમાં રાજપુરુષોની એવી દુર્દશા થતી નથી ત્યાં તો રાજાની દુર્બલિ જોતાંજ પ્રજાવર્ગ તેના હિપર ચુસ્તે થઈ ચોકે છે, અને પરસ્પર માનને લીધે બંને પક્ષની ઉન્નતિ થાય છે, જેમકે તેથી કરીને રાજપુરુષો પ્રજાના અમતોપને ભયે હેશિયાર રહે છે. વળી એથી ફેવળ એટલોજ લાભ છે એમ નહિ રાજકાર્યોની અપક્ષપાતી નજરે તપાસ કરવાથી સૌના માનસિક શુણ્ણોની ખીલવણી અને પુષ્ટિ થાય છે અને તેને અભાવે બુદ્ધિ સમુદાયોતો લોપ થાય છે થકોના દાસત્વને પ્રતાપેજ ક્ષત્રિયોના ધન અને ધર્મનો લોપ થયો છે, અને રામમા પ્લિત્રિયાતોના વિવાદમાં તથા ઇંગ્લાંડમાં કોમ નસના વિવાદમાં રાજપુરુષોનો સ્વાભાવિક ઉત્કર્ષ થયો છે.

૨ આલ્લખ્યુ:—‘જેમ નીચી શ્રેણીની અધોગતિમાં ક્ષત્રિયોનું પ્રમુત્ત વધી છેલ્લે લોપાઈ ગયું’ તેમજ આલ્લખ્યુનું પણ બન્યું. ખીજા ત્રણ વર્ણુની અધોગતિમાં, વર્ણુની ઘોરતર અસમાનતામાં, પહેલા તો આલ્લખ્યુની મોટાઈ વધી. અન્ય વર્ણુની માનસિક સક્તિનો ઘટાડો થતાં તેમના મન ઉપધર્મ (ગૌણધર્મ) મા વધારે વશ થવા લાગ્યાં. દુર્બળતા આવતાં ખીજો વધારો થાય, તેમ આવા ધર્મો પણ બપમનક હતા. આ સંસાર બળવાન છતાં તે અનિષ્ટકારક ના ગારાથી ભરેલો છે, એવો નિશ્ચય આ ઉપ.

ધર્મમાં હોનો. આથી અન્ય ત્રણ વર્ણો માનસિક શક્તિરહિત થતાં આ બ્રાતિમય ધર્મમાં પીડાવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો આ બ્રાતિમય ધર્મના પુરોહિત હતા; એટલે તેમના પ્રભુત્વની વૃદ્ધિ થઇ અને અસમાનતામાં પુષ્કળ વધારો થયો. શાસ્ત્રની જાળો અને વ્યવહારની જાળો વિસ્તારીને બ્રાહ્મણો અન્ય ત્રિવર્ણોને તેમાં ગુંચાવવા લાગ્યા. આ જાળોમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણોની મહિમાઓ ગુંચવાઇ ગઇ. તેમને ઉડવાની શક્તિ રહી નહિ; પરંતુ તે છતાં પણ કૌરવિયાઓએ પોતાની જાળ ફેલાવવી બંધ કરી નહિ. વિધિઓ-આચાર્યોનો પારજ રહ્યો નહિ. આ તરફ રાજશાસનપદ્ધતિ, દંડપદ્ધતિ, દાય (વારસાની) પદ્ધતિ, સધિપદ્ધતિ, વિમ્બપદ્ધતિ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની પદ્ધતિઓ તથા વિધિઓ રચાઈ; એટલુંજ નહિ પણ આચમનવિધિ, શયનવિધિ, ગમનવિધિ, વસ્ત્રો પહેરવાની વિધિ, વાતચીત કરવાની વિધિ, હસવાની વિધિ, રોવાની વિધિ; ઇત્યાદિ તમામ વિધિઓ બ્રાહ્મણોએ રચેલા નિયમો પ્રમાણે નિયમિત થવા લાગી. "અમે જે રીતે કઢીએ તે રીતે તમારે સૂવું, ખાવું, બેસવું, વાત કરવી, હસવું અને રોવું. તમે જન્મ્યા ત્યાંથી તે મરે ત્યાંસુધી અમે બાંધેલી વ્યવસ્થાથી વિપરીત વર્તી શકે નહિ, ને જે વિપરીત વર્તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી અમને દક્ષિણ આપો." આવા ઉદ્દેશો જાળનાં સૂત્રો ગુંચાયા; પરંતુ બીજાને ભ્રમિત કરવા જતાં પોતે પણ ભ્રમિત થવાય છે. વારંવાર પ્રાન્તિની ભાવના કરતાં કરતાં તેની ટેવ પડે છે. જે વાતમાં બીજાને વિશ્વાસ બેસાડવો હોય તેમાં પોતે પણ વિશ્વાસ દેખાડવો પડે છે અને એમ વારંવાર વિશ્વાસ દેખાડનાં દેખાડતાં એ વિશ્વાસ દબ થઇ જાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે જે જાળોમાં બ્રાહ્મણોએ ભારતવર્ષને ગુંચવ્યું તેમાં તેઓ પોતે પણ ગુંચવાઇ ગયા. મનુષ્યોની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રયોજન કરતાં જેટલું વધારે દબાવ્યું થાય તેટલી સમાજની અધોગતિ થાય; એ વાત ઇસિદાસનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલી છે. હિંદુસમાજની અવનતિનાં બીજાં જે કારણો છે તેમાં આ કારણ મુખ્ય અને સ્પષ્ટ છે. નિયમની જાળોમાં બીજાઓને ગુંચવતાં ગુંચવતાં ખુદ બ્રાહ્મણોની શુદ્ધિના વિશ્રમનો પણ લોપ થયો; અને જે બ્રાહ્મણોએ રામાયણ, મહાભારત, પાણ્ડિનીય વ્યાકરણ, સાંખ્યદર્શન ઇત્યાદિની રચના કરી હતી તેજ બ્રાહ્મણો વાસવદત્તા, કાદંબરી, શાકુન્તલ આદિ પ્રણયવાર્તાઓની રચનામાં મદદતા સમજવા લાગ્યા. છેલ્લે એ શક્તિનો પણ લોપ થયો, અને બ્રાહ્મણોનું શુદ્ધિક્ષેત્ર મરમૂમિ બની રહ્યું.

આમ વિપ્રમતાનું ફલ વિપ્ર-અસમાનતારૂપી ઝેર-જ ભારતવાસી પ્રજાની દુર્દશાનું મૂળ કારણ સમજાય છે.

પરિચ્છેદ ૪ થો

સમાનતાની નીતિનું એ મહાસત્ર છે કે જ્યાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે. ખેડૂત અને જમીનદારમાં અસમાનતા છે; અને તેથી સમાનતાની નીતિનો જે રીતે લંગ થાય છે, તે અમે ઉદાહરણ આપી સમજાવ્યું છે. હવે બીજા ઉદાહરણ માટે સ્ત્રી અને પુરુષોની વચ્ચે જે અસમાનભાવ છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

જ્યાં મનુષ્યો સરખા હકકવાળાં છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે. આથી સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના જેટલાજ અધિકારવાળી છે. જે જે કામમાં પુરુષોને અધિકાર છે, તે તે કામમાં સ્ત્રીઓનો પણ અધિકાર હોય એ ન્યાયયુક્ત છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું કારણ શું ? કોઈ કોઈ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, “સ્વાભાવિકરીતેજ સ્ત્રી અને પુરુષમાં અસમાનતા છે. પુરુષ બળવાન છે સ્ત્રી અબળા છે; પુરુષ સાહસિક છે સ્ત્રી બીરુ (બીકણ) છે; પુરુષ સંકટો સહવા સમર્થ છે સ્ત્રી કોમળ પ્રકૃતિની છે. જ્યાં આવું સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણું છે ત્યાં અધિકારની બાબતમાં પણ અસમાનપણું રહે એ યોગ્ય છે; કેમકે જે બાબતમાં જે અશક્ત હોય તે બાબતમાં તે અધિકારી થઈ શકે નહિ.”

આના બે ઉત્તર સંક્ષેપમાં આપવાથી ખરી વાત સમજશે. પહેલું તો એ કે સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનતા છતાં પણ અધિકારમાં જે અસમાનપણું રાખવું તે શું ન્યાયયુક્ત છે ? અમે એને ન્યાયયુક્ત સ્વીકારતા નથી; કેમ કે એથી સમાનતાનાં તત્ત્વોનો નાશ થાય છે. બુદ્ધિ; સ્ત્રી-પુરુષમાં જે રીતે સ્વભાવસિદ્ધ વિષમપણું છે, તેવુંજ વિષમપણું અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓમાં પણ છે. અંગ્રેજો બળવાન છે અને ભારતવાસીઓ નિર્બળ છે; અંગ્રેજો સાહસિક છે અને ભારતવાસીઓ બીરુ છે; અંગ્રેજો સંકટો સહવા સમર્થ છે અને ભારતવાસીઓ કોમળ પ્રકૃતિના છે વગેરે. વગેરે. જો સ્વભાવસિદ્ધ અસમાનપણાને લીધેજ હકકમાં અસમાનપણું ન્યાયરૂપ હોય તો અંગ્રેજો અને ભારતવાસીઓ વચ્ચે અધિકારનું અસમાનપણું જોઇને આપણે પેદાશ શી રીતે કરી શકીએ ? જો “સ્ત્રી દાસી ■ અને પુરુષ મુલુ છે” એજ વિચાર યોગ્ય હોય તો પછી “ભારતવાસીઓ દાસ અને અંગ્રેજો મુલુ” એ વિચાર પણ યોગ્યજ ગણાશે.

બીજો ઉત્તર એ છે કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં જ્યાં બાબતમાંજે અસમાનપણું દેખાય છે, તે બધુંજ સ્વાભાવિક નથી. જે કાંઈ દેખાય છે તે તો માત્ર મમાજના નિયમોના દાખને લીધે દેખાય છે. મમાજના એ જ્યાં નિયમોનું સંશોધન કરવું, એજ સમાનતાની નીતિનો ઉપદેશ છે. પ્રસિદ્ધ જોન ડુઅર્ન મીલે આ વિષયના દર્શવેલા વિચારો આ વાતને સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આ બધી વાત અહીં ફરી કહેવી નિષ્પ્રયોજન છે

બધા દેશોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસી છે. જે દેશમાં સ્ત્રીઓને પાંજરામાં પૂરી રાખવાનો વ્યવહાર નથી, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને પુરુષોનીજ આશ્રિત બનાવેલી છે; અને સર્વે રીતે પુરુષની આગ્રાધીન થઈ રહે એવી બવરચા કરેલી છે.

આ રીતે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં દીર્ઘ કાળથી પ્રચલિત છતાં પણ અત્યારે અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડમાં એક સંપ્રદાયના સમાજ તત્ત્વવેત્તાઓ તેના વિરોધી છે, કેમકે તેઓ સમાનતાને માનનારા છે. તેઓનો મત એવો છે કે, “સ્ત્રી અને પુરુષમાં સર્વ પ્રકારે સમાનતાજ રહેવી ઉચિત છે. જેમાં જેમાં પુરુષોનો અધિકાર છે તેમાં તેમાં સ્ત્રીઓનો અધિકાર હોવો યોગ્ય છે. પુરુષો નોકરી કરે, વેપાર કરે, તેા સ્ત્રીઓ તે કેમ ન કરે ? પુરુષો રાજસભામાં સભાસદ થાય તેા સ્ત્રીઓ શામાટે સભાસદ ન થાય ? સ્ત્રી એ પુરુષની પત્ની છે, અર્ધાંગના છે, તે માત્ર દાસી શા માટે થાય ? ”

જે દેશ પરાધીન છે તેમાં સર્વ પ્રકારની પરાધીનતાનાં બીજાંકેા વેરાઈ જોરથી ઉગી નીકળે એ બનવા જોગ છે. અહીંયાં જે રીતે પ્રજા રાજ્યને અત્યંત આધીન છે તેમ બીજે દેશોએ નથી. અહીંયાં અશિક્ષિત લોકો જેવા આગ્રાધીન છે તેવા આગ્રાધીન બીજે દેશોએ નથી. આહીઆ ચંદ્રાદિ કામો બ્રાહ્મણોની જેવી ચરણુરજ બનેલી છે તેવી કાંઈ પણ પ્રજા ધર્માચાર્યોને આધીન બનેલી નથી; અને તેજ પ્રમાણે અહીંયાં સ્ત્રીઓ જેવી રીતે પુરુષોની આગ્રાનુસારિણી છે તેની બીજા દેશમાં નથી.

જ્યાં રમણીઓ પાંજરામાં પૂરેલી મેનાઓ જેવી દશામાં છે, જે બોલી પડાવે તે બોલી પડે છે, જે આહાર કરાવે તેજ આહાર કરે છે, નહિ તેા એકાદશી કરે છે, ત્યાં પતિ દેવતાસ્વરૂપ કા ન હોય ? દેવતાસ્વરૂપ શામાટે ? બધા દેવોના મુખ્ય દેવરૂપ જે શાસ્ત્ર, તેમાં એવું લખેલું છે, કે દાસીપણુ એટલું બધું કે સ્ત્રીઓમાં આદર્શરૂપી જે દ્રોપદી તે સત્યભામાની પાસે પોતાની પ્રશંભારૂપે કહે છે કે, “હું મારા સ્વામીના સંતોષ માટે મારી શોક્યોની પણ સેવા કર છુ. ”

આર્યોના પતિવ્રતા ધર્મ ધણો સરસ છે, એનાવડેજ આર્યોનાં ઘરો સ્વર્ગ જેવાં સુખમય છે; એ વાત સાચી છે. કાંઈ પણ ગ્રહો લેખક પાતિવ્રત્ય ધર્મનો વિરોધી હોયજ નહિ અને અમે પણ સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મના વિરોધી નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરુષોની દાસીમાત્ર છે અને સંસારનાં મોટા ભાગનાં કર્તવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો બલકુલ અધિકાર નથી એટલીજ બાબતમાં સમાનતાવાદીઓ એ વાતના વિરોધી છે.

બધા મમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે મોટે ભાગે જે વિષયપણુ પ્રચલિત છે તેમાં વડિલોપાજિત સંપત્તિના વારસાના નિયમો ધણા લયાનક અને શોકજનક છે. દીકરો આપની મિશ્કતનો સંપૂર્ણ દક્કદાર છે, પરંતુ દીકરીને કશુંજ નહિ. પુત્ર અને પુત્રી એકજ પિતા અને એકજ માતાથી જન્મેલાં હોય, બન્નેને ઉછેરવામાં માતા-પિતાને સરખાજ થમ પડ્યો હોય તોપણ પુત્ર પિતાના અત્યુ પછી પિતાએ મેળવેલી

કરોડો રૂપિયાની મિલકત મદિરાપાનાદિમાં ધૂળધાણી કરે અને કન્યાને જરૂરના કામ માટે તેમાંથી એક ફૂરી બદામ પણ મળી શકે નહિ ! આવા કાચદાનું કારણ હિંદુ-શાસ્ત્રમાં એવું વર્ણવ્યું છે કે “ શ્રાદ્ધનો અધિકારી તેજ સંપત્તિનો અધિકારી છે.” આ કારણ એવું અસંગત અને અયથાર્થ છે કે તેની ચુકિતહીનતા વર્ણવવી નિષ્પ્રયોજન છે. આવા કાચદાનું ખીજું કાંઈ સ્વાભાવિક કારણ છે કે કેમ ? એમ કહી શકાય કે સ્ત્રી તેના પતિની સંપત્તિમાં તેના પતિના જોટલીજ હકકદાર છે અને પતિના ગૃહમાં ગૃહિણી યથાથી સ્વામીની સંપત્તિને ભોગવનારી છે, એટલે તેને પિતાની સંપત્તિમાં હકકદાર યથાનું પ્રયોજન નથી. જો વારમાના કાચદાનું આજ ખરેખર કારણ હોય તો પૂછી શકાશે કે વિધવા પુત્રોનો સંપત્તિમાં હકકદાર થાય કે નહિ ? અથવા જો પુત્રી મરીખને પરણાવેથી છે તેનો કાંઈ હકકદાર ખરો કે નહિ ? પરંતુ અમે આવી નાની નાની સુસ્કેલીઓ ઉઠા કરવા ઇચ્છતા નથી. સ્ત્રીને સ્વામી અથવા પુત્ર એમાંના કાંઈ પુરખનો આશ્રય હોય તોજ તે ધનની બાગીદાર થઈ શકે, એમાંજ અમારો વાધો છે. કાંઈનો આશ્રય ન હોય તો સ્ત્રી જાતિ ધનની અધિકારી થઈ શકે નહિ-ખીજાની દાસી થાય તોજ તે ધનવાળા થઈ શકે અને નહિ તો સ્ત્રીને ધન મળેજ નહિ; એમાંજ અમને વાધો છે. સ્ત્રીએ પતિની ચરણસેવા કરવી, પતિ દુષ્ટ હો, કટુભાષી હો કે દુરાચારી હો; પરંતુ બધુંજ સહન કરવું. પુત્ર પણ ગાડો હો, કૃતદન કે દુષ્ટાત્મા હો; પરંતુ પુત્રની મરજી સાચવવી; નહિ તો સંપત્તિ સાથે સ્ત્રી જાતિનો કશો સંબંધ રહે નહિ ! પતિ કે પુત્ર તાડન કરે તોપણ સ્ત્રી જાતિએ સહન કરવું. સ્વતંત્રતા મહણુ કરવાનો તેની પાસે ઇલાજ નહિ. મહનશીલતા સિવાય તેની ખીજી ગતિજ નહિ. આ બાજુ પુરુષ સર્વજન હકકદાર ગણાયો છે, સ્ત્રીનું ધન પણ તેનું ધન કહેવાય. ઇચ્છા યતાંજ તે સ્ત્રીને તમામથી અળગી કરી શકે. પુરુષને સ્વાતંત્ર્ય મહણુ કરવામાં કશીજ હરકત આવે નહિ. આ અસમાનતા બહુજ બારે, ન્યાયવિરુદ્ધ અને નીતિવિરુદ્ધ છે.

ધણા કહે છે કે, “ તે અતિ હિતમ વ્યવસ્થા છે અને એ વ્યવસ્થાને પ્રતાપેજ સ્ત્રીઓ સ્વામીને આધીન રહે છે.” એ બહે; પુરુષોએ કરેલી આ વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ એજ લાગે છે. જોટલા પ્રાચીનના બંધનો છે તે તમામ બંધનોવડે સ્ત્રીઓના હાથપગ બાધી તેને પુરુષના પગનીએ કચરવામાં આવી છે. મરજી પ્રમાણે પુરુષો બહે તેને લાતો મારે, દીન નારીસમૂહ અવાજ પણ કરી ન શકે. અમે પૂછીએ છીએ કે સ્ત્રીઓ પુરુષોને આધીન રહે એ બહુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, તો પુરુષો સ્ત્રીઓના આધીન રહે એ પણ શા માટે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ? જોટલા બંધન છે તે તમામ બંધનોમાં સ્ત્રીઓને બાધી છે, અને પુરુષજાતિમાટે એક પણ બંધન નથી, એ સામાટે ? દોરીઓ પુરુષોના હાથમાં હતી એટલેજ સ્ત્રીજાતિને આવડાં મળજૂત બંધન બાધ્યાં ? આવું કરવાને જો અધર્મ ન કહેવાય તો પછી અધર્મ કોને કહેવાય તે કહી શકાવું નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્ત્રી કદાચિત્ ધનની હક્કદાર થાય, પણ તે ક્યારે કે પતિ અપુત્ર મરણ પામ્યો હોય ત્યારે ! આટલી પણ હિંદુશાસ્ત્રની વડાઇ છે. આટલી નાની નાની છૂટા હોવાથીજ અમે પ્રાચીન આર્યોનાં ધારાશાસ્ત્રોને કેટલાક અંશમાં હાલનાં મુધરેલાં યુરોપનાં ધારાશાસ્ત્રો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહીને વખાણ્યાં છે; પરંતુ એમાં વડાઇ બહુજ થોડી કરવા જેવું છે, સ્ત્રી સંપત્તિની હક્કદાર ભલે રહી; પરંતુ દાન કરવાનો કે વેચવાનો તેનો કશોજ હક્ક નહિ ! કહો આ અધિકાર કેટલો છે ! માત્ર પોતાનું ભરણપોષણ કરી શકે એટલોજ ! જીવનપર્યંત તે તેમાંથી કશું કાઢતે પણ દર્ધ શકે નહિ, તેટલોજ તેનો અધિકાર નક્કી કરાયો છે; પરંતુ પાપાત્મા પુત્ર બધું વેચી ઈદ્રિયસુખોના ભોગ ભોગવે, તેમાં હિંદુશાસ્ત્રને કશો વાધો નથી. સ્ત્રી મહા ધર્મનિષ્ઠ છતાં કાંઈને પ્રાણુરક્ષણાર્થે પણ એક વીધો જમીન આપવા શક્તિવાળી માની નથી, આ અસમાનતા કેરી ? આના ઉત્તરનો પણ અભાવ નથી. સ્ત્રીમતિ ઓછી અને અસ્થિર જુદિવાળી છે, સંપત્તિ સાચવવામાં અશક્ત છે, એકદમ બધું જિનન જિનન કરી નાખે અને વારસ પુત્રાદિને દાન પહેંચાડે એટલા માટે તેનાથી મિલકત બીજાના હાથમાં ચૂકી શકાય નહિ એવો કાયદો કરવો યોગ્ય માન્યો છે; પરંતુ અમે એ વાત સ્વીકારતા નથી. સ્ત્રીઓની જુદિ સ્થિરતામાં અને ચતુરતામાં કાંઈ પણ અંશે પુરો કરતાં ઉતરે તેમ નથી. સંપત્તિ સાચવવા માટે જેટલી સમજણ જોઈએ તેટલી તેમાં નથી તે ખરું; પરંતુ તેમાં પણ પુરોનોત્તર દોષ છે. તમે તેમને પાંજરામાં પૂરી રાખી આવી બાજતોથી અજળ રાખો; એટલે તેમનામાં એ બાજતનું જ્ઞાન હોય નહિ. પહેલાં એમને પણ વ્યાપારમાં જોડાવા દો; અને પછી એ વ્યાપારની ફળવણીની વિશેષ આશા રાખો. મુદલ રકમ ધીર્યાં સિવાય બાજની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? અમે કહીએ છીએ કે પુરુષોને અપરાધેજ સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત છે, અને તે છતાં અપરાધનો દંડ સ્ત્રીમતિના ઉપરજ નાખવામાં આવે છે, એ બહુજ ખરાબ છે.

આ બધાં વિષયો દૂર કરવાનો ઉપાય શિક્ષા (ફળવણી) એ એકજ છે. જો સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત થાય તો ઘરમાં ધન દાટી રાખવાની રીતિ અનાયાસેજ દૂર થાય. શિક્ષિત થતાં સ્ત્રીઓમાં પણ નયર્થોપાર્જનની શક્તિ આવેજ. એ રીતે આ દેશનાં તમામ સ્ત્રીપુરુષો વિદ્યામાં સુશિક્ષિત થાય તો વિદેશી વેપારીઓ અને વિદેશી કારીગરો અહીંથી દ્રવ્ય તાણી જઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય કે સુશિક્ષાજ સામાજિક અદ્વિત અટકાવવાનો મુખ્ય મ્હાજ છે.

અમે આ નિબંધમાં જે વાતો લખી છે, તે પરથી સમજશે કે આપણા દેશની સ્ત્રીઓની દશા કેટલી ચોક્કસ નક છે ! આપણા દેશમાં અનેક સોસાઈટીઓ, લીગો, એસોસીએશનો કદ્યો અને મંચાઓ છે. તેમાં કાંઈનો ઉદ્દેશ રાજનીતિ, કાંઈનો

ઉદ્દેશ ધર્મનીતિ, કોઈનો ઉદ્દેશ સંસાર-સુધારો અને કોઈનો ઉદ્દેશ મનાતન ધર્મ છે; પરંતુ ઓગતિની ઉન્નતિને માટે કાંઈ નથી. પરંતુ કોઈ પ્રહાર ન કરી શકે એ માટે પણ મંડળ સ્થપાયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષની અર્ધા વસ્તી જે ઓગતિ તેના હિનમાટે કાંઈજ નથી. અમે પાંચરાપોળમાટે ધણું નાણું ખર્ચાતું જોઈએ છીએ; પરંતુ આ ભારતમહિલાઓની પાંચરાપોળ સુધારવા માટે શું કાંઈજ કરવા જેવું નથી!

આ બાબતમાં કશુંજ કરાતું નથી; કેમકે તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું નથી. વળી તેમાં રાયબહાદુર, રાયસાહેબ સ્ટાર આદિ ઇંડીયા કે એવા ઇશ્કામે મળવાનો સંભવ પણ નથી. જે મળવાનો સંભવ હોય તો માત્ર સાધારણ મનુષ્યોની “કર-તાલી”+ મળવાનોજ; તો તેમાં કોણ અગ્રેસર થાય ?

ઉપસંહાર

આ દેશના હાલના સમાજમાં ચાલતી અસમાનતા દેખાડવામાટે દષ્ટાંતરૂપે ન્હી અને પુરુષોની અસમાનતાનો અમે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. અમે વર્ણવિષમતાની વાત કહી નથી, માત્ર ભારતવર્ષમાં ચાલતી વર્ણવિષમતાના ફળનો પરિચય કરાવ્યો છે. અત્યારે વર્ણોના વૈષમ્યની સાથે એટલું બહુ અધિકારનું વૈષમ્ય દેખાતું નથી, જે કાંઈક છે તે ધણુંજ જૂન છે. અત્યારે જે કાંઈ જાતિનું વૈષમ્ય જણાય છે તે ગિતનાર અને ગિતેલી પ્રજા વચ્ચે છે. જે જાતિ રાજ્ય કરે છે અમે જે જાતિ પ્રજા છે તેમની વચ્ચે આ દેશમાં અધિકારની જે અસમાનતા છે તે પણ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ નિબંધમાં તેનું સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

ઉપસંહારમાં અમે કેવળ એટલુંજ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે સમાનતાની અમે એવી વ્યાખ્યા નથી કરી કે, બધા મનુષ્યો ધનમાં, અધિકારમાં અને બધી બાબતમાં ગમે તેવા અભ્યાસારો કરી મમાન થઈ જાય તેમ કરવું કદિ પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં ભુદ્ધિ, માનસિક શક્તિ, કેળવણી અને જાળ પ્રત્યાદિ બાબતોમાં સ્વાભાવિક વિષમતા છે, ત્યાં અવસ્થાની વિષમતા પણ અવસ્થ થવાની, એમાં શક નથી; અને તેથી રક્ષણ પણ કોઈ કરી શકે નહિ. તોપણ અધિકારની સમાનતા આવશ્યક છે. શક્તિ હોવા છતાં પણ “તને અધિકાર નથી” એમ કહી કોઈને પણ નિરાશ કરવું યોગ્ય નથી. ઉત્તતિનો રસ્તો બધાને માટે ખુલ્લો હોવો જોઈએ.

દ્રૌપદી

(૧)

હિંદુ કવિઓ ભલે ગ્રામીન સમયના હો કે આધુનિક સમયના હો; પણ તેઓ પોતાની નાયિકાનું ચરિત્ર બધું એકજ સંચામાં ઢાળીને તૈયાર કરતા હોય તેમ જણાય છે. પતિવ્રતવાળી, લાજવાળી, કામળ પ્રકૃતિવાળી અને સહનશીલતાવાળી નાયિકાઓનાં ચરિત્રો આર્યસાહિત્યમાં આદર્શરૂપે જોવાય છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વમોહિની જનકદુહિતાને એવા ચરિત્રવાળી ગુંથી છે, અને ત્યાર પછી આર્યનાયિકાઓ તેવાજ નમુનાવાળી ચીતરાઈ છે. શકુંતલા, દમયંતી, રત્નાવલી વગેરે પ્રસિદ્ધ નાયિકાઓ સીતાનું અનુકરણુમાત્ર છે. આર્યસાહિત્યમાં ખીલુ કાષ્ઠ જાતના સ્વભાવવાળી નાયિકા દેખાતી નથી, એમ અમે કહેતા નથી; પણ સીતાના અનુકરણુનોજ મોટો ભાગ દેખાય છે. આજે પણ જોશો તો નોવેલ કે નાટકોમાં સારા ચરિત્રવાળી નાયિકા ગુંથવી હશે તો સીતાનો નમુનો લેખક પોતાના લેખમાં ચીતરી કાઢશે.

આનું કારણ ન સમજી શકાય તેવું નથી. પહેલું તો સીતાનું ચરિત્રજ બહુ મુંદર છે, ખીલું એ પ્રકારનું સ્ત્રીચરિત્ર આર્યલોકોમાં ઘણું વખણાયું છે, ત્રીલું આર્ય સ્ત્રીઓનો એ પ્રકારનો ઉત્કર્ષજ સ્વીકારાયો છે.

એક દ્રૌપદીએજ સીતાની છાયાને સ્પર્શ કર્યો પણ ક્યો નથી. દ્રૌપદીને નાયિકા બનાવીને મહાભારતકારે પોતાનો અપૂર્વ-નવીજ સૃષ્ટિ પ્રકાશિત કરી છે. સીતાનાં અનુકરણુ હજારો થયાં છે, પણ દ્રૌપદીનું અનુકરણુ થયું નથી.

જેમ સીતા સતી છે, તેમ પાંચ પતિવાળી દ્રૌપદીને પણ સતી કહીને મહાભારતકારે પરિચય દર્શાવેલો છે; કેમકે કવિનો અભિપ્રાય એ છે કે, પતિ એક હો કે પાંચ હો; પતિ ઉપરની લોકિતમાંજ સતીત્વ રહેલું છે. બંને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની પત્નીઓ છે અને રાણીતરિકિના કર્તવ્યમાં નિપુણ છે. બંને ધર્મનિષ્ઠ અને ગુરુજનોની આજ્ઞાનુમારિણીઓ હોતાં માન્ય છે; પરંતુ આટલે લગીજ બંનેનું સાદર્ય છે. મીતા રાણી છતાં મોટે ભાગે કુળવધૂ છે; અને દ્રૌપદી કુળવધૂ છતાં પણ મોટે ભાગે ઉમ તેજસ્વી રાણી છે. સીતામાં સ્ત્રીજાતિના કામળ ગુણો વિકસેલા છે; દ્રૌપદીમાં સ્ત્રીજાતિના કઠિન ગુણો જગદગ્રે છે. મીતા રામને યોગ્ય પત્ની છે, અને દ્રૌપદી બીમ્બેનને યોગ્ય વીરપત્ની છે. મીતાનું દરણુ કરતાં રાવણને કથંજ કથંજ થયું નહિ, પણ જો રાક્ષસરાજ રાવણ દ્રૌપદીનું દરણુ કરવા આવ્યો હોત તો ક્રોધકની પેઠે પોતાનો પ્રાણ કદાચ નહિ જોષ જોમત તો જ્યદ્યની પેઠે દ્રૌપદીના બાહુજનો સ્વાદ ચાખીને પૃથ્વી ઉપર ચત્તોપાટ તો પડ્યોજ હોત.

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સંપૂર્ણ રેખાઓ આલેખતી જલ્દ મુશ્કેલ છે; કેમકે મહાભારત એ મહાસાગર જેવડો ગ્રંથ છે. તેના અપાર તરંગોના આધાતમાં એકાદ નાચિકા અથવા નાચકનાં ચરિત્રો તણુખલા માફક કયાંક કયાંક છૂટાં છવાયાં તરે છે; તે તમામ વીણી શકાય શી રીતે ? તોપણ એક જે સ્થળે લઘુ આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનો યત્ન કરીશું. દ્રૌપદીના સ્વચંદ્રનો પ્રસંગ લઈએ.

દુષ્ટ રાજની પ્રતિગા હતી કે, “ જે આ મહા મુશ્કેલ મત્સ્યવેષ કરે તે દ્રૌપદીનું પાણિમહણ કરે.” હવે જુઓઃ ક્યાને સભામાં આણી છે, પૃથ્વીના તમામ રાજાઓ વીરપુરુષો અને ઋષિગણો ચારે બાજુ બેઠેલા છે. એવી મહાસભાના પ્રચંડ પ્રતાપમાં કુમારીકુસુમ સૂક્ષ્મ જાય ! તે કુમારીને મેળવવા માટે દુર્યોધન, જરાસંધ, શિશુપાળ, વગેરે જીવનવિખ્યાત મહાવીરો સ્થલ વિંધવાને યત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ એકે એકે અસક્ત બની તેઓ પાછા ફરે છે.

બીજા રાજાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મહા પરાક્રમશાલી, અંગદેવનો અધિપતિ કર્ણુ લક્ષ્યવેષ કરવા ઉઠે છે. ક્ષુદ્ર કાવ્યકાર ચરી આં શું કરત ! તે કહી શકાય નહિ; કેમકે આ વિષમ પ્રસંગ છે. કવિનો ઉદ્દેશ પાંડવોની સાથે દ્રૌપદીના વિવાહ કરવાનો છે. કર્ણુ લક્ષ્યવેષ કરે તો તેમ બને નહિ જો કવિ ક્ષુદ્ર હોત તો કર્ણુને પણ લક્ષ્ય વિધવામાં અશક્ત ચીતરત; પરંતુ મહાભારતનો મહાકવિ જાન્યત્યમાન પ્રતિભાસંપન્ન છે. કર્ણુનું પરાક્રમ, તેના પ્રધાન નાયક અર્જુનના પરાક્રમનો માનદંડ છે. મહાપ્રતાપશાળી કર્ણુને અર્જુનના હાથે પરાલવ પમાડી અર્જુનના ગૌરવને દર્શાવવું છે. બીજાની પેઠે કર્ણુને પણ નિર્બળ નિર્માલ્ય ચીતરે તો અર્જુનનું ગૌરવ કયાં રહ્યું ? આ પ્રમાણે અહીં પ્રસંગની વિષમતા છે. ક્ષુદ્ર કવિને મતે આવા પ્રસંગે ત્યાં કર્ણુને ન લાવવો એજ ડીકે લાગે; પણ આથી કાવ્યનાં મર્વ અંગ સંપૂર્ણ ન થાય, તે તેનાથી સમજશે નહિ. જ્યાં તમામ રાજાઓ પરમ-રૂપવતી મુદરી મેળવવા લક્ષ્યવેષ કરવા આવે ત્યાં મહાજીવાન કર્ણુ ન આવે કે લક્ષ્યવેષ કરવા ન ઉઠે શામાટે ? એ પ્રશ્નનો કશો ઉત્તર નથી.

મહાકવિ તીક્ષ્ણ ધૃતિમાન અને અતિકુશળ છે, તેણે જોત જોતાજ કર્ણુને લક્ષ્યવેષ કરવા ઉઠો કયો છે; પરંતુ કર્ણુનું પરાક્રમ અખડિત રાખવું એ આ અવસરે રૂવિનું સુખ્ય લક્ષ્ય છે. કવિએ એકજ ઉપાયમાં પોતાના બધા ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, અને દ્રૌપદીનું ચરિત્ર વાચકોની પાસે સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે દિવસે જયદ્રથ દ્રૌપદીની લાતે ભોંયે પડ્યો, જે દિવસે દુર્યોધનની સભામાં છૂતમાં હારેલી અપમાન પામેલી દ્રૌપદી સ્વામી છતાં પણ સ્ત્રીની યત્નતતા દર્શાવવા તત્પર થયેલી તે દિવસની દ્રૌપદીના ચરિત્રનો કવિએ અહીં આપણને પૂર્વપરિચય કરાવ્યો છે ! એક નાનકડી વાતમાં આ ઉદ્દેશ સફળ થયો છે. આજળ કર્ણુ તેમ તે ગ્રંથંડ પ્રતાપવાળી મહાસભામાં બીજું કુમારી-કુસુમ તો સૂક્ષ્મ જાય ! એક

બાલુ કુમારી દ્રૌપદી છે, અને બીજી બાલુ આ પ્રચંડ સમાચય જ્યાં રાજપુરુષો, વીરપુરુષો અને ઋષિગણો એકલા છે; અને પુષ્કરાળ જેવા પિતા તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો ભાષ્ટ્ર પણ હાજર છે; પરંતુ તે કથાથી ક્ષોભ ન પામતાં તેમ કથાની દરકાર ન કરતાં લક્ષ્યવેધ કરતાં કર્ણને જોઈ દ્રૌપદી બોલી કે, “હું સતપુત્રને વરીશ નહિ.” આ વાક્ય માળજતાજ કર્ણે તિરસ્કારભરેલું હાસ્ય કરી સૂર્ય માથું જોઈ ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો.

આ એકજ વચનથી દ્રૌપદીનું ચરિત્ર જેટલું પ્રકાશિત થાય છે તેટલું કવિએ સૌ પાનાં લખ્યાં હોત તોપણ થાત નહિ. આ સ્થળે વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. દ્રૌપદીને તેજવાળી અથવા ગર્વભરેલી સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા નથી. તેના આ વચનમાજ રાજપુત્રીને ચોર્ય અપાર ગર્વ અને પ્રતાપ અહીં પ્રકટ થાય છે.

હવે ઘૂતમાં હારેલી દ્રૌપદીના ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ. મહા ગર્વવાળી, તેજસ્વી અને બળવાન બીમ તથા અર્જુન ઘૂતમાં હાર્યા અને કશુંજ બોલ્યા સિવાય તેમણે શત્રુનું હામત્વ સ્વીકાર્યું; ત્યારે ત્યાં તેઓને પગલે ચાલનારી કાસી દ્રૌપદીનું શું કર્તવ્ય હતું? સ્ત્રામીથી ઘૂતમાં મૂકાએલી સ્ત્રીએ સ્વામીની સાથે દાસ-પણે રહેવું એ આર્પનારીનું સ્વભાવસિદ્ધ કર્તવ્ય હતું; પરંતુ દ્રૌપદીએ શું કર્યું? પ્રતિહારના મુખથી તેણે ઘૂનના સમાચાર તથા દુર્યોધનની સભામાં પોતાને બોલાવ્યાના સમાચાર સાંભળી દૂતને કહ્યું:—“હે સતનંદન! તું સભામાં પાછો જઈ યુધિષ્ઠિરને પૂછી આવ કે ઘૂતમાં પહેલાં તમે તમારી જાતને મૂકેલી છે કે પહેલાં મને મૂકી છે? આ વૃત્તાંત નિવેદન કરી આવ્યા પછી ચોગ્ય લાગે તો મને તોડી જાજે. ધર્મરાજ આ બે રીતમાં કયી રીતે હાર્યા છે તે જાણ્યા પછીજ હું આવીશ.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો આશય દાસત્વ સ્વીકારવાનો હતોજ નહિ.

દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં બે ગુણો વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તો ધર્માચરણ અને બીજો દર્પ. જો કે દર્પ એ ધર્મનો વિરોધી છે, પરંતુ આ બંને ગુણોનો એક માણસમાં સમાવેશ કરવો એ અસ્વાભાવિક નથી. મહાભારતકારે આ બંને લક્ષણોનો સમાવેશ અનેક પાત્રોમાં કર્યો છે. બીમસેન, અર્જુન, અશ્વત્થામા અને બધા ક્ષત્રિયોનાં ચરિત્રોમાં આ બંને વિરોધી ગુણોને એકઠા કર્યા છે. બીમસેનમાં દર્પ પૂરા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે તે અર્જુન તથા અશ્વત્થામામાં અર્ધા પ્રમાણમાં મૂકેલો છે અહીં દર્પનો અર્થ “પોતાના વખાણપર પ્રીતિ” એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ દર્પ એટલે ‘મનનું તેજસ્વીપણું’ સમજવાનું છે. આ તેજસ્વિતા દ્રૌપદીમાં પૂરેપૂરી મૂકેલી છે. આ દર્પ અર્જુન ને અભિમન્યુમાં આત્મશક્તિના નિશ્ચયરૂપે પરિણામ પામેલો છે અને બીમસેન તથા દ્રૌપદીમાં ધર્મશુદ્ધિનું કારણ બન્યો છે.

વળી સભામાં પણ દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા વૃદ્ધિ પામેલી છે, તેણે દુઃશાસનને

કહેલું છે કે:—“કદાચ દિગ્દિ દેવો પશુ તને સદાય કરશે તોપણ રાજપુત્રો તને કદી ક્ષમા કરશે નહિ.” સ્વામીઓને ઉદ્દેશીને મુક્તકંઠે બધા વચ્ચે તેણે કહ્યું કે:—
“ભરતવંશીઓ ! તમારા ધર્મને ધિક્કાર હોજો, હાય ! ધર્મશ સ્ત્રિયોનાં ચારિત્ર્ય કેવળ નષ્ટ થયાં જણાય છે.” બીજાદિ ગુરુજનોના મોઢા ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવતાં તે બોલી:—“હાય ! જણાય છે કે—દ્રોણ, બીષ્મ અને મહાત્મા વિદુર સરખા પશુ દેશમાત્ર સ્વતંત્ર જણાતા નથી.” પરંતુ અખળાનું તેજ કેટલી વાર ટકી શકે ? મહાભારતનો કવિ મનુષ્ય-ચરિત્રરૂપી સાગરનો તલસ્પર્શ કરવા શક્તિમાન છે. દ્રૌપદીને કર્ણે ત્યારે વેશ્યા કહી અને દુઃશામન તેનાં વસ્ત્રો ખેંચવા ઉભો થયો; ત્યારે હવે તેનો દર્પ ટકી શક્યો નહિ, તેનું હૃદય બચથી કપી ગયું અને તે પોકાર કરી બેલી “હા નાથ ! હા રમાનાથ ! હા વ્રજનાથ ! આ દુઃખનો નાશ કરો. હું કૈરવસાગરમાં ડૂબી ગઈ છું. મારો ઉદ્ધાર કરો.” બસ, અહીં કવિત્વની પરિસીમા છે.

દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિની છતાં તેના હૃદયમાં દર્પ પ્રગળ છે, તેમ તેનું ધર્મજ્ઞાન પણ અસાધારણ દેખાય છે. ત્યારે તે આપણી નજર આગળ દર્પવાળી રાજ-મહિળાનરીકે ઉભેલી હોતી નથી ત્યારે તેના જેવી ધર્મના અનુરાગવાળી સ્ત્રી જન-મંડળમાં મળી આવવી મુશ્કેલ છે. તેનો આ પ્રગળ ધર્માનુરાગજ તેના પ્રગળતર દર્પનું કારણ છે. આ અસાધારણ ધર્માનુરાગ અને તેજસ્વિતાનું સુંદર મિશ્રણ તેના સ્વભાવમાં થયેલું જણાય છે. દૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી વરદાન માગતી વખતે તેનો આ સ્વભાવ બહુ સુંદરરૂપે સ્પષ્ટ થાય છે. એ લાગ એટલે સુંદર છે કે તેને સેંકડો વખત વાંચતાં પણ કંટાળો ન આવતાં વધારે વાર વાંચવાની મરજ થાય છે. આથી એ પ્રસંગને અમે અહીં ઉતારીએ છીએ.

સભામંડપમાં દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ખેંચવાની વાત સાંભળી હિતૈથી દૃતરાષ્ટ્ર ત્યાં આગ્યા; અને પોતાના કુર્યોધનાદિ પુત્રોનો તિરસ્કાર કરી, સાત્વનમાટે દ્રૌપદીને કહેવા લાગ્યા:—“હે દુષ્પદનંદિનિ ! તું મારી પાસેથી તારે મનગમતું વરદાન માગી લે; તું મારી બધી પુત્રવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

દ્રૌપદી બોલી: “હે ભરતકુળપ્રદીપ ! જો આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો એ વરદાન આપો કે સર્વ ધર્મયુક્ત શ્રીમાન્ મુધિષ્ઠિર દાસત્વથી મુક્ત થાય. આપના પુત્રો એમને ફરી કદિ દામ કહે નહિ, અને મારો પુત્ર પ્રતિવિંધ્ય પણ દાસપુત્ર કહેવાય નહિ; કેમકે પ્રતિવિંધ્ય રાજપુત્ર હોઈ જૂપતિઓથી લાલનપાલન પામેલો છે. એનું દાસપુત્ર બનવું અતિ અનુચિત છે.” દૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: “હે કદ્યાણિ ! તારી અલિલાપા પ્રમાણે એ વર હું તને આપુ છું, અને તને એક ખીન્ને વર પણ આપવા પ્રયત્નું છું. તું માત્ર એકજ વરદાનને ચોગ્ય નથી.”

દ્રૌપદી બોલી: “હે મહારાજ ! બીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવને રથ અને ધનુષ્યાણુ આપી દાસપણામાંથી મુક્ત કરો.” દૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા: “હે નંદિનિ !

તારી માગણી પ્રમાણે તને જે વરદાન પણ આપ્યું. હવે ત્રીજા વરદાનની પ્રાર્થના કર. આ જે વરદાનવડે તારો યથાચોગ્ય સત્કાર થઈ શક્યો નથી; તું ધર્મવતી છે અને મારી બધી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

દ્રૌપદી બોલી: “ હે ભગવન્ ! લોક જે ધર્મનો નાશ કરાવે છે, આથી હવે હું વધારે વરદાનની પ્રાર્થના કરીશ નહિ. હું ત્રીજો વર માગવાને ચોગ્ય નથી; કેમકે વૈશ્યે એક વર, ક્ષત્રિયે બે વર અને બ્રાહ્મણોએ સેકડો વર લેવા એ ધર્મ છે. અત્યારે હું મારા પતિઓને દાસત્વરૂપી દારુણ પાપના પંકમાંથી બહાર કાઢી શકી છું, તો એમનાં પવિત્ર કર્મોવડેજ બધું શ્રેય મેળવી શકીશ.”

આ રીતે ધર્મ અને ગર્વનું મુંઝવે મિત્રણુજ દ્રૌપદીના સ્વભાવની રમણીયતાનું મુખ્ય સાધન છે. ત્યારે જ્યદ્રથે કામ્યક વનમાં તેને એકલી દીડી, ત્યારે પહેલાં દ્રૌપદીએ તેનો ગૃહસ્થધર્મ પ્રમાણે ઝાંજન્યભાવે અતિયસત્કાર કરી પ્રસન્ન કરવા ચત્ન કર્યો. પછી જ્યદ્રથે પોતાનો દુષ્ટ ભાવ પ્રકટ કરી સિંહપેટે ગર્જના કરી; ત્યારે દ્રૌપદીનાં કહેલાં તેજ અને ગર્વભરેલાં વચનો વચિતાં આપણું મન આનંદ-માગરમાં ડૂબી જાય છે; પરંતુ જ્યદ્રથ આથી અટક્યો નહિ અને તેને બલાતકારે ખેંચવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રૌપદીએ તેનો ચોગ્ય બદલો આપ્યો ! જે બીમ અને અર્જુનની પત્ની, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન હોય, તે શું મૂળ કાપેલા વૃક્ષની આફક મહાવીર સિંધુ-સૌભીરના નૃપતિને ભેધ આપતો ક્યાં વિના રહે ?

હવે જ્યદ્રથે ફરીથી બળ વાપરીને તેને રથમાં નાખી, ત્યારે દ્રૌપદીએ જે આચરણ કર્યું તે ખરેખર એક તેજસ્વી વીર નારીને ચોગ્યજ હતું. તેણે લેશમાત્ર પણ કૃથાવિલાપ કે રોદન કર્યું નથી. બીજી સ્ત્રીઓની જેઠે વિલંબમાટે કે અસાવધાની માટે પોતાના પતિઓને ઉદ્દેશીને એક વાર પણ તિરસ્કાર કર્યો નથી. માત્ર પુરોહિત ધૌમ્યના ચરણમાં પ્રણામ કરીને તે જ્યદ્રથના રથમાં બેઠી છે, અને પછી ત્યારે પાછળ દેખાતા પાંડવોને ઝાળખવા સાડે જ્યદ્રથે તેને અશ પૂછ્યો છે ત્યારે તે જ્યદ્રથના રથમાં બેઠેલી છતાં પણ જેવા ગર્વભરેલાં વચનોએ અને નિઃશંક ચિત્તે તેણે સ્વામીઓની ઝાળખાણ આપી છે, તે વારંવાર વાંચવા જેવી છે.

(૨)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દસ વર્ષ પહેલાં બંગદર્શનમાં કરી હતી, અને ત્યાં અમે બીજી આર્ષ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તકાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેંદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તરવ રહેલું છે તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યૂરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદી સંબધે શું કહે છે ? તેઓ કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ ખર્ચર જાતિના છે; તેમનામાં અનેક લાભઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાંચ પાંડવો વચ્ચે એકજ પત્ની

હતી !” આ પાશ્ચાત્ય પડિતો કથુ સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશ વિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને ઝટ તૈયાર થાય છે !

યૂરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને કેવા સમજે છે ! તે બાબતમાં અમે અત્યારે કાંઈક કહીએ છીએ.

અમને ખાતરી છે કે મસ્કૂત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે, તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, દીકાઓ કે મમાલોચના વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું બીજું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં નથી અને આપણી સૂર્યતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ઇચ્છા વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગૃત કરવા માટેજ આ અપ્રાત્નિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ઇતિહાસ સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ઇતિહાસ પત્રો અજાણ્ય છે, તે સિવાય બીજા પણ નવન નવન અનેક ઇતિહાસ પ્રકારમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ઇતિહાસ મુકાબલે યૂરોપીય ઇતિહાસ મુકાબલે મુકાબલે નથી. જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ગુર્જી કુતરો; જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલું ત્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ઝરણું; તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યૂરોપના કાવ્ય ઇતિહાસ સમજવા. વેદોની મંદિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રાવણસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો; તે સર્વ ઉપરનાં ભાષ્યો, તેની દીકાઓ, વળી તેનાં ભાષ્યો, પુરાણ, ઇતિહાસ, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકાર ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, કોષો છત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ઇતિહાસ આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથ-સમુદયમાં કોઈ સ્વયં બ્રહ્માક્ષરનાયે પણ એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન આર્યોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી ! છતાં પાશ્ચાત્ય પડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કહે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો !” આ જાતનો એક બીજો પડિત (ફર્ગ્યુસન સાહેબ) કોઈ ભાગેજા મદિરની કેતરણીમાં વચ્ચેનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈને સિદ્ધાંત કરે છે કે, પ્રાચીન ભારતવાસી આર્ય સ્ત્રીઓ લગ્ન પહેરતી નહિ ! સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, હમયંતી છત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરા, સાસુ, પિતા, માતા, ભાઈભાંડુ વગેરે બધાની પાસે નમાવરથામાં હરહર કરતી ! આથીજ અમે કહીએ છીએ તે બોલું નથી કે “આવા પડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યમંસારમાં બીજું એક પણ નથી.”

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઇતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પના માત્ર છે ? અરેખર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પનાજ છે ? અન્ય લેખમાં

અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, તે ઐતિહાસિક નથી, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પરંતુ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લક્ષનેજ મૂળ મહાભારત છે. ત્યારે શું દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિ સિવાય ભારતવર્ષના કોઈ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા થતાં બીજો વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ એક કાળે કોઈ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોગનેગે કોઈ માણસને એકેક હાથે છ છ આંગળાં હોય એટલે તેણે બે હાથે મળીને બાર આંગળાંએ નેમ્ હોય; વળી ક્યાંક કોઈ સ્ત્રીને આંધળું છોકરુંજ અવતર્યું હોય; આવું એક એક દૃષ્ટાંત નેમ્ કોઈ એવો મિદાંત કરી શકાય નહિ કે "મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે, અને મનુષ્ય આંધળાંજ નન્મે છે." તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ નેમ્ સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે—એવો રિવાજ હતોજ નહિ; કેમકે દ્રૌપદી સંબધે આવેો અઘોરિક વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતિની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અથોગ્ય આચરણ કોઈ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને; એમાં સંદેહ નહિ. તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી. એટલે કવિએ એ કથા કોઈ એક તરફને સ્પષ્ટ કરવા ધડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઈ નથી.

ધડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઈને પણ બે ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઈ નહિ ! તથા ઔરસ સંતતિમાં જોણ વધતાપણું થયું નહિ ! વળી એ પાંચ પુત્રોમાં કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અધ્યત્યામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઈનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય નેવાતું નથી, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એક સાથે આવી યુદ્ધ કરી એકીવખને ચાલ્યા ગયા છે. બીજો પક્ષે નેમ્ એ તો અભિમન્યુ, ધૃષ્ટાકેય, બૃહવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઈને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કોઈ પૂછે કે, " દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ધડી કાઢેલીજ વાત હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક યુધિષ્ઠિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા ?

એનો ઉત્તર ખરે કહિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી; પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવી સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજો સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનું જ ચરિત્ર છે. હેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયા-માત્ર હોખને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તે વાતનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દેત રહે.

જે ટ્રાપદીના પાંચ પતિનો વાત કવિનીજ કલ્પના સમજાએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ? કાંઈ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટિલ પંથે કવિ જાણ શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કાંઈ મધુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ. એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

“શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે,” આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ધર્મશરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અર્જુન અને સુભદ્રાને નકુળના લાપક ઓપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી “પૃથ્વરમાં અયળ ભક્તિ અને દહ વિશ્વાસ એજ આદર્શ પુરુષોનું સ્વાભાવિક અળ છે;” તે પણ દેખાડવા માટે નેરાતમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં યુધી તેમની ધર્મશરી શક્તિને યતિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ધર્મશરી શક્તિ કાંઈ માનુષી પાત્રમાં કાંઈ કવિથી કદિ ધારણ કરાવાય નહિ. આદિ કવિ વાસ્તવિકીએ પણ એવી ધર્મશરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા પત્ત કયોં નથી. મહાભારતકાર તેવો પ્રયત્ન કયોં છે; અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો અથ પાંચમાં વેદને નામે ચલ્યાયો છે. આ ધર્મશરી શક્તિનું નામ “નિર્લેપતા” છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અને એનો મર્મ જે મમજાએ છીએ તે ગીતાનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિદ્રિયૈશ્ચરત્ન ।

આત્મવદયૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

ગીતાં જાં ૨ શ્લોં

“રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઈદ્રિયોદ્ધારા વિષયોના ઉપબોગ કરતો સચતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે.”

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્તિ પાત્રને ઈદ્રિયોના ઘણાક વિષયોમાં તેઓને વીટે છે. એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત મુદ્દરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, તેટલાજ માટે તાંત્રિકોના સાધન-ક્રમમાં બધી ઈદ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ; તેજ નિર્લેપ કહેવાય. દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કહ્યેલા છે “દ્રૌપદી સ્ત્રીભક્તિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે; અને તેને આસક્તિ વિનાની ચીતરવી” એ કવિનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે. તેથીજ ગણિકાની જેઠ બહારથી પાંચ પુરુષોએ વીટાયલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે. પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ધૈર્ય છે; તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ રથજ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહ-સ્થાવ્રમના ધર્મમાં નિષ્ઠામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઈને કર્તવ્યકર્મમાં તાત્પર્ય છે. એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુશી છે. આરો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે પણ દર્શાવેલ છે. ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન બધી જરાક પક્ષપાત હતો તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી !

હવે સમજી શકાશે કે, “દ્રૌપદીને તેના પાંચે પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે ?” હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સંકળતા છે. ન ચતાં ધર્મ અધુરો રહે છે, પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રેજ મિદ્ધ થાય છે, એટલી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મધર્મમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઈદ્રિયતૃપ્તિનુંજ પરિણામ છે. જેવાય છે કે દ્રૌપદી ઈદ્રિયમુખ માટે નિર્લેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેનો તેનો ઈદ્રિયસંબધ બધ પડ્યો હતો. સ્વામીના ધર્મધર્મ માટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજા મંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યાં ન હતાં. કવિની કલ્પનાનું, આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઈ એમ સમજે કે, “જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ છ મનુષ્યને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે” તો તેમ સમ-

જવાબું નથી. આ કથાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, “ જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદૃશમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશુંજ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હતી એટલેજ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિનયવતી થઈ હતી.”

અમે પ્રથમ દેખાડ્યું છે કે, દ્રૌપદી ધર્મજળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેના એ દર્પ કદિ કદિ, ધર્મને પણ ઓળંગી જતો ! એ દર્પની સાથે એના ઇદ્રિયજ્વળને કશોજ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામ ધર્મ બધાં અંગે સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ ? તે જૂદી વાત છે.

દેશી સાહિત્યનો આદર

પાત્રો:—૧. હ્રસ્વ દરબળનો અંગ્રેજ કેળવણી પામેલો બંગાળી બાલુ.

૨. તેની સ્ત્રી.

બાલુ:—શું ચાલે છે ?

સ્ત્રી:—વાંચું છું.

બાલુ:—શું વાંચે છે ?

સ્ત્રી:—જે વાંચી બાલું છું તે. હું તમારી અંગ્રેજી બાલુતી નથી, ફ્રેંચ પણ બાલુતી નથી, નસીબમાં જે છે તેજ વાંચું છું.

બાલુ:—ધૂળ-પથ્થર, દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોમાં તે શું વાંચવા જેવું છે ? એના કરતાં તો ન વાંચવું બહેતર.

સ્ત્રી:—શા માટે ?

બાલુ:—એ સમજું ‘ ઇંગ્લેન્ડ’, ‘ ઓપ્સીન’, ‘ શીલ્પી ’ (નીતિબદ્ધ, બીભત્સ, મલિન) છે.

સ્ત્રી:—(અંગ્રેજી નહિ બોલેલી હોવાથી) એ બધું શું કહેવાય ?

બાલુ:—‘ ઇંગ્લેન્ડ ’ કેને કહે છે, તે સમજ, —એ તેજ છે—અર્થાત્ જે ‘ મોરલીટી ’ (નીતિ) ની વિરુદ્ધ હોય.

સ્ત્રી:—એ તે શું કાઈ ચોખ્યું જનવર છે ?

બાલુ:—ના, ના—તે એ છે નામ કે—તેને માટે બીજો દેશી શબ્દ કયાથી લાવું ? તે એજ કે, જે ‘ મોરલ ’ નથી—તેજ, બીજું શું ?

સ્ત્રી:—મરલ શું ? રાજદંસ ?

બાલુ:—હા ! હા ! ‘ ઓ વુમન ધાઇ નેઇમ ઇઝ સ્ટુપીડીટી ’ (હે સ્ત્રી જાતિ ! તારૂંજ બીજું નામ મૂકતા છે.)

સ્ત્રી:—એ વળી શું કહ્યું ?

બાણુ:—દેશી ભાષામાં તો એ બધી વાત સમજવી શકાય એમ નથી—ખરે ભાર્ગ તો એજ છે કે, દેશી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચવીજ ચોગ્ય નથી.

સ્ત્રી:—આ પુસ્તક કંઈ ખરાબ નથી. વાર્તા મજેની છે.

બાણુ:—એક રાજા અને તેની માથુક બે રાણીઓની વાત છે કે નળદમયંતીની કથા છે ?

સ્ત્રી:—ને સિવાય શું બીજી વાર્તાઓ નથી હોતી કે ?

બાણુ:—તમારી ભાષામાં તે વળી એ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

સ્ત્રી:—એ પુસ્તક એવું નથી. એમા કાટલેટ છે, બ્લાન્ડ છે, વિધવાવિવાહ છે—સાધ્વીનાં ગીત છે.

બાણુ:—એમજ. તેથી તો કહું છું કે, એ પણ પત્યર જેવું શા માટે વાંચે છે ?

સ્ત્રી:—કેમ, વાંચવાથી શું થાય ?

બાણુ:—“ડીમેરેલાઇઝ” (નીતિભ્રષ્ટ) થવાય.

સ્ત્રી:—તે વળી શું ? ધેમે રાજા થવાય ?

બાણુ:—કેવી બલા ! ડીમેરેલાઇઝ એટલે ચરિત્રભ્રષ્ટ થવાય ?

સ્ત્રી:—સ્વામીનાથ ! આપ બ્લાન્ડની બાટલીપર બાટલી ઉઠાવી જાઓ છો ! જેમની પાસે બેસીને એ કામ થાય છે, તેઓ એવા તો દુષ્ટ ચરિત્રવાળા હોય છે કે તેમનું મોં જોવાથી પણ પાપ લાગે. આપના મિત્રો ‘ડિનર’ પછી જો ભાષામાં વાતચિત કરે છે, તે સાંભળીને ખબરચી પણ કાનમાં આગળી ધાસે છે ! પૃથ્વીમાં એવું એક પણ કુઠમ્ નહિ હોય કે જે તેમના હાથે સત્કાર પામતું નહિ હોય ? તે સહજાઓથી આપના ચરિત્રને હાથ નથી, અને હું ગરીબની દીકરી, દેશી ભાષામાં ચોપડી વાંચવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈ ?

બાણુ:—અને છીએ ‘બાસ પોટમ’ (પિત્તળનાં વાસણ), તમે છો ‘અધ’ન પોટસ’ (માટીનાં વાસણ).

સ્ત્રી:—એમ પોટ પોટ શામાટે કરો છો ? એકવાર આ ચોપડી જરા નહિ વાંચો ?

બાણુ:—(શિર્ષાચિત થઈને અને પાછળ દડીને) હું એને અડકીને ‘હેન્ડ કોન્ટે-મીનેટ’ કરીશ નહિ.

સ્ત્રી:—એટલે શું ?

બાણુ:—હું એ સહજાને અડકીને હાથ મેલા કરીશ નહિ.

સ્ત્રી:—તમારા હાથ મેલા નહિ થશે, હું લૂછી આપું છું.

(સ્ત્રીએ પુસ્તકને પાલવવડે સાફ કરીને સ્વામીના હાથમાં આપવું અને માનસિક મેલના લગથી બીધેલા ઉચ્ચ શિક્ષિતના હાથમાંથી પુસ્તકનું શ્રુમિપતન થવું.)

સ્ત્રી:—અરે દૈવ ! ઠીક, તમે એ પુસ્તકની બાટલી ધૂણા કરો છો કે તમારા

કોઈ અંગ્રેજ પણ તેટલી નહિ કરતા હોય ! લિલ્લા તે લોક તો એ પુસ્તકનું અંગ્રેજીમાં થયેલું ભાષાંતર વાંચે છે.

બાણુ—કેમ ગાંડી થઈ ?

શ્રી—કેમ ?

બાણુ—દેશી ભાષાની ચોપરીનો અંગ્રેજીમાં તરબુતો ? આવી પાયા વગરની વાત તને કોણે સંભળાવી ? પુસ્તક ‘સીડીસન્સ’ (રાજકોટી) તો નથી ? તેમ હોય તો ‘ગવર્નમેન્ટ’ (સરકાર) તરબુતો કરાવે એ સંભવિત છે. પુસ્તકનું નામ શું છે વાર ?

શ્રી—વિપવૃક્ષ

બાણુ—એટલે શું ?

શ્રી—વિષ કોને કહે છે તે જાણતા નથી ? તેનું જ રક્ષ.

બાણુ—હા, હા, વીસ એટલે એક કોડી-૨૦.

શ્રી—તેમ નહિ. ખીજ એક જાતનું વિષ થાય છે, જાણતા નથી ? તમારા મંતાપથી મારે એક દિવસ તેજ ‘બાણુ’ પડશે.

બાણુ—ઓહો ! ‘પોષકન ! ડીપર મી !’ (એર ! અરરર) તેનું જ ગડ કેંકરી દે ! કેંકરી દે !

શ્રી—હવે કહો જોઈએ, ગાંડને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે ?

બાણુ—‘ટ્રી’

શ્રી—હવે જ-ને સજ્જો એકઠા કરો જોઈએ !

બાણુ—પોષકન ટ્રી ! ઓહો, બરાબર બરાબર ! પોષકન ટ્રી નામના એક અંગ્રેજ પુસ્તકની વાત મેં વર્તમાનપત્રમાં વાંચી હતી ખરી. ત્યારે શું તે એક બંગાળી પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ?

શ્રી—તમે શું ધારો છો ?

બાણુ—મારો ‘આઈડીઆ’ (ખ્યાલ) હતો કે તે પોષકન ટ્રી એક અંગ્રેજ પુસ્તક છે, ને તેનો જ બંગાળીમાં તરબુતો થયો છે. ખરે પણ જ્યારે તે અંગ્રેજીમાં છે તો પછી બંગાળી શામટિ વાંચવું ?

શ્રી—વાંચવું તો અંગ્રેજ પદ્ધતિથી જ સારું છે—પછી તે હાથમાં ચોપડી લઈને હો કે ગ્લાસ લઈને હો; હું તમને તે અંગ્રેજ દખતીજ વાંચવાને આપું છું. જરા આ પુસ્તક જુઓને. એ એક અંગ્રેજ પુસ્તકનું ભાષાંતર છે—લેખકે પોતે જાણ્યું છે.

બાણુ—ખરે, એવું એવું વાંચવું ઠીક છે. કયા અંગ્રેજ પુસ્તકનું ભાષાંતર છે ? ‘રાબીન્સન ક્રુસો’ કે ‘વોટ ઓન ધ ઈમ્યુવમેન્ટ ઓફ ધ માઈન્ડ ?’

શ્રી—અંગ્રેજ નામ તો હું નથી જાણતી, પણ બંગાળી નામ છે જાણમણી.

બાણુ—જાણમણી ? તે વળી શું ? જોઈ. (પુસ્તક લઈને) ‘ડેન્ડી ! બાય જવ !’

(ડેન્ડી ! હા !)

ત્રી:—(ગાલમાં ને ગાલમાં દસીને) આ કંઈ જરાજર સમજમાં ન આવ્યું. કમનસીબ બંગાળીની હોશીર અંગ્રેજીનું ભાષાંતર સમજે એટલી બુદ્ધિ ક્યાંથી ધગવે? જરા તમેજ એ નહિ મમજવો ?

બાબુ:—નેમાં વળી આશ્ચર્ય શું ? કેન્ડી ફાર્સી-ય સેન્ડુરીમાં થઈ ગયો. અર્થાત્ તે ચાંદમાં સંક્રામાં પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો.

ત્રી:—પુટન્ટ મુંદરીને પાલિય કરતો હતો ? એટલો મોટો કવિ ?

બાબુ:—ફેવું પાપ ! 'ફાર્સી' એટલે ચાંદ.

ત્રી:—ચાંદ મુંદરીને પાલિય કરતો હતો ? તે ચાંદજ હો, કે પદર હો; પણ મુંદરીને વળી પાલિય કરતો હતો શા માટે ?

બાબુ:—કદું છું કે, ચાંદમો મેન્ડુરીમાં વતમાન હતો

ત્રી:—તે ચાંદ મુંદરીમાં વતમાન હો કે ચાંદમો મુંદરીમાં વતમાન હો મતલબ તો આ પુસ્તક સાથે છે ને ?

બાબુ:—પહેલાં 'ઓથર' (લેખકની) 'લાઈફ' (જીવનકથા) જાણવી જોઈએ. તે ફોરેન્સ નગરમાં જન્મ મદ્યુ શરીને મોટી મોટી 'એપોઈન્ટમેન્ટ' (જગ્યાઓ) 'દોહડ' કરતો હતો (ધરાવતો હતો.)

ત્રી:—પોર્ટમેન્ટો દોહડે (પેટી ઉપાડવાનું કામ) કરતો હતો ? આપણાથી તો દમજાં પોર્ટમેન્ટો દોહડે નહિ થાય !

બાબુ:—એમ કદું છું કે મોટી મોટી નોકરી કરતો હતો પાછળથી 'ગેલ્ફ' અને 'બીબીલીન' ના વિવાદમાં—

ત્રી:—દવે એવું એવું બોલીને માથું ન ખાઈ જાઓ. પુસ્તક તો જરા મમજવો.

બાબુ:—તેજ મમજાવું છું. 'ઓથર' ની લાઈફ જાણવા વિના પુસ્તક કેવી રીતે મમજાવો ?

ત્રી:—ફાખી બંગાળીની હોશીર, માટે એ સધળી થતો સાથે શુ કામ ? પુસ્તક કેમો મમજાવ સમજાવો હો ને ?

બાબુ:—જોઈ, પુસ્તક કેવીકે વીતે લખ્યું છે ?

(૧૯મી પુસ્તક લઈને પ્રથમ પાંચિનો પાઠ)

“ સન્ધ્યા-અગ્ને નિનિડ કલિમા ” તારી પાસે ઢિયુનેગી છે ?

ત્રી:—કેમ ? ગાડું દમાં અટક્યું ?

બાબુ:—‘નગન’ એટલે શું ?

ત્રી:—નગન એટલે બાઝાક

બાબુ:—“ સન્ધ્યા-અગ્ને નિનિડ કલિમા ! નિનિડ એટલે શું ?

ત્રી:—ઓ ભગવન ! આવાજ યાનથી અને યીજવટો ! કે ? નિનિડ એટલે પાકું એટલુંમે જાણના નથી ? જરા તો ટરમાઓ ?

બાણુ:—શું સમજ, બંગાળી ફંગાળી એ ઝો તો હલકા લોકો બણે. એ બધું અમારા લોકોમાં નહિ 'ચાલી શકે એ શું' અમને શોભે પણ ખરું?

સ્ત્રી:—કેમ? તમે કાણુ લોક છો?

બાણુ:—અમારા લોકોની છે 'પોલીસ સોસાયટી' (સુધરેલી સમાજ) એ બહુ વાહિયાત લોકોનું લખાણ વાહિયાતોજ વાંચે—સાહેબ લોકોની પાસે ઝોની કંઈ પણ કિંમત નથી.
'પોલીસ સોસાયટી' માં તે શું એ બધું ચાલી શકે?

સ્ત્રી:—તે માતૃભાષા ઉપર પાલિશ પછીનો આટલો બધો કોષ શમાટે?

બાણુ:—અરે, મા તો મરીને ક્યારનીએ ભરમ થઈ ગઈ છે, તેની ભાષા સાથે તે વળી હવે શો સંબંધ?

સ્ત્રી:—મારી પણ એજ ભાષા છે ને! હું તો કંઈ મરીને ભરમ નથી થઈ ગઈ!

બાણુ:—મારા રત્ન! તારે ખાતર એકાદ બંગાળી ચોપડી વાંચીશ; પરંતુ 'માઇન્ડ' (ધ્યાનમાં રાખ)એકજ. તેથી વધારે નહિ; અને તે પણ બારણાં બંધ કરીને વાંચીશ કે જ્યાં કાંઈ જોવા પામે નહિ.

સ્ત્રી:—હીક, તે પણ કબૂલ.

(શોધી રોધીને એક અત્યંત અસ્લીલ પરંતુ સરળ પુસ્તક સ્વામીના હાથમાં મૂકવું. સ્વામીનું તેને આઘોષાંત વાંચી જવું.)

સ્ત્રી:—કેમ કેવી ચોપડી?

બાણુ:—'એકમેલેન્ટ' (અત્યુત્તમ) બંગાળીમાં પણ આવ્યા અથો છે તે હું બણુતો નહોતો.

સ્ત્રી:—(તિરસ્કાર સાથે) હદ! એજ બણી તમારી પાલિશ પછી? તમારી પાલિશ પછી કરતાં તો અમારી ખરબચડી પછી—(ઝોસાયટી) શીતલ પછી અનેક રીતે સારી!

નવીન લેખકોને થોડી સૂચના

(૧) કીર્તિ માટે ન લખો. જે કીર્તિ માટે લખશો તો કીર્તિ પણ નહિ મળે અને તમારું લેખન પણ સારું નહિ થાય. લખાણ સારું હશે તો કીર્તિ એની મેળેજ મળશે.

(૨) દ્રવ્યને માટે ન લખો. યુરોપમાં અનેક લેખકો આ સમયે દ્રવ્ય માટે લેખન-વ્યવસાય કરે છે અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ પણ કરે છે, તેમ તેમનાં લખાણો પણ સારાં હોય છે; પરંતુ ભારતવર્ષમાં હજી એવો સમય આવેલો નથી. આ સમયે રૂપિયા લઈ લખવાનો ઉદ્દેશ કરવાથી લોકરુચિ જળવવાની વૃત્તિ પ્રબલ થાય છે, અને આપણું દેશનો વર્તમાનકાળનો વાચકવર્ગ સાધારણ સંસ્કારવાળો હોવાને લીધે તેમની રુચિ તરફ ઝુકવાથી અનિષ્ટ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

(૩) તમને એમ નહીં સમજાય કે તમે લખીને દેશનું કે મનુષ્યજાતિનું કંઈ અવશ્ય ભરું કરી શકશો અથવા સાહિત્યમાં કંઈ નવું સૌંદર્ય ઉમેરી શકશો તોજ લખો. જે લોક અન્ય ઉદ્દેશો લખે છે તેઓ લેખકની ઉચ્ચ પદવીને પામી શકતા નથી.

(૪) જે લેખન અસત્ય કે ધર્મવિરુદ્ધ છે અથવા જે લેખનનો આશય પરનિંદા, પરપીડા કે સ્વાર્થપરતા છે, તે લેખ કદિ પણ હિતકર થઈ શકતો નથી; અને તેથી તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. સત્ય અને ધર્મજ સાહિત્યનું લક્ષ છે. અન્ય કંઈ ઉદ્દેશો ક્ષમ હોવાથી એ મહાપાપ છે.

(૫) જે લખો તે તરત પ્રકાશિત કરી ન દો. કેટલીક સુદૃઢ તેને દાખી રાખો અને પછી તેનું સંશોધન કરો; એટલે તમને દેખાશે કે તમારા લેખમાં અનેક દોષો છે. કાવ્ય, નાટક કે વાર્તાઓ લખો તો તેને તો એક એ વર્ષ મૂકી રાખો. એ પછી સંશોધન કરવાથી તે વિશેષ સુધરશે. જે લોકો દૈનિક સાપ્તાહિક કે માસિકદ્વારા સાહિત્ય-સેવા કરે છે તેમને માટે આ નિયમ નથી.

(૬) જે વિષયમાં જેનો પ્રવેશ ન હોય, તેણે તે વિષયમાં દસ્તખતેપ નજ કરવો જોઈએ; એ સ્પષ્ટ વાત છતાં સામયિક સાહિત્ય (દૈનિક, સાપ્તાહિક કે માસિક) માં આ નિયમની રક્ષા થતી નથી.

(૭) પોતાની વિદ્યા કે વિદ્વત્તા દેખાડવાનો ડાળ ન કરો. જે તમારામાં વિદ્યા હશે તો તે લેખમાં એની મેળેજ જણાવો. વિદ્વાનો ડાળ દેખાડવાથી વાચકોને કંટાળો ઉપજે છે, અને તેથી પણ વિશેષ દાનિ તો લેખનરચના ખગડશે એ છે. આજકાલ લેખકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ ઇત્યાદિ ભાષાઓનાં અવતરણો (કોટેશન) કરતા જણાય છે, પણ આટલો નિયમ ખાસ યાદ રહેવો જોઈએ કે જે ભાષા તમે જાણતા ન હો તે ભાષાના વાક્યને કે વાક્યાંશને અન્ય ભાષાની સહાયતાથી કદિ અવતરણ કરતો નહિ.

(૮) અવકારો મૂકવાને કે રસિકતા લાવવાને કોણ કરે નહિ કોઈ કોઈ સ્થાનમાં અવકારનું તથા વ્યંજનું કામ પડે છે ખરું, પણ જો લેખકના લંકારમાં એ મામત્રી હશે તો પ્રસંગવચ્ચે તંત્રજ આવી હાજર થશે. લંકારમાં નહિ હોય તો તમારી અવકાર મૂકવાની કે રસિકતા લાવવાની ક્રિયા ઉપહાસપાત્રજ થઈ પડશે.

(૯) સૌ અલકારોમાં શ્રેષ્ઠ અલંકાર સરળતા છે. જે લેખક સહેલા શબ્દોમાં ને સહેલી પદ્ધતિમાં પોતાના મનનો ભાવ સમજાવી શકે તેજ ઉત્તમ લેખક છે, કારણ કે લખવાનો હેતુજ વાંચનારાઓને સમજાવવાનો છે.

(૧૦) કોઈનું અધ્યક્ષાએ અનુકરણ ન કરે, કેમકે અનુકરણમાં દોષોનુંજ અનુકરણ થાય છે, શબ્દોનું નહિ. અમુક સંસ્કૃત, અગ્રેજી, ઉર્દુ કે બંગાળી લેખકે આમ લખ્યું માટે હું પણ આમજ લખું; એ વાતને કદિ પણ મનમાં સ્થાન આપશો નહિ.

(૧૧) જે વાતનું પ્રમાણ આપી શકે નહિ તે વાત પણ લખે નહિ. દરેક વખતે પ્રમાણ આપવાની જરૂર પડતી નથી, તથાપિ પ્રમાણ તૈયાર પામે શખ્ત એ બહુ જરૂરનું છે.

(૧૨) કોઈપણ બાબતનું માહિત્ય એ જાતિના હરોસારૂપ છે આથી એ જાતિના લેખકો જો એ નિયમોપર ધ્યાન રાખશે તો તેમના ભાષા-સાહિત્યની શોભા સત્વર વૃદ્ધિ પામશે.

વ્યાઘ્રાચાર્ય વૃહલ્લાંગૂલ

એક દિવસ સુંદરવનમાં વ્યાઘ્રોની મહાસલા મળી હતી, ગાઢ અરણ્યમાં વિશાળ જૂથિખડ ઉપર લયકર આકૃતિવાળા અનેક વ્યાધો દંબૂ પ્રભાથી અરણ્યપ્રદેશને પ્રકાશિત કરીને પુચ્છાસન વાળી દારખંધ ખેડા હતા. સવળાએ એકમત થઈને અભિ-
તોદર x નામના એક પૃથ્વિ વ્યાધને મહાપતિ બનાવ્યા. અભિતોદર મહાશયે અધ્યક્ષ-
સ્થાન ગ્રહણ કરીને સલાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. તેઓ સમાસદોને સંબોધન
કરીને કહેવા લાગ્યા:—“આજે આપણા લોકોનો કેવો શુભ દિવસ છે આજે આપણે
મધળા અરણ્યવાસી, મીસાભિલાષી, વ્યાધકુલતિલક પરસ્પરના મંગલસાધનારો આ
અરણ્યમાં એકત્ર થયા છીએ. આહા ! નિન્દાપ્રિય, ખલ સ્વભાવનાં અન્ય પશુઓ
કહેતાં આગ્યાં છે કે આપણે ધણા અસામાનિક, વનમાં એકલાજ વસવાડું પર્મદ
કરનારા અને સપવિનાના છીએ, પરન્તુ આજે આપણી સમસ્ત સુસંઘ વ્યાઘ્રમંડળી
એકત્રિત થઈ છે, તે દર્શાવી આપે છે કે એ નિન્દા કેવી પાયાવિનાની છે. હમણાં
આપણામાં દિવસે દિવસે મધ્યતાની અભિવૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થવા માંડી છે તે
પરથી મને મંપૂર્ણ આશા રહે છે, કે બહુજ થોડા સમયમાં વ્યાધ પ્રજા મધ્ય
જાતિઓમાં અગ્રગણ થઈ પડશે. આ મમયે હું વિધાતાને પ્રાર્થના કરું છું, કે
આપણે હમેશ આ પ્રમાણે જાતિદિતૈપિતા દર્શાવીને આપણો પરાપૂર્વથી ચાલતો
આવેલો ધર્મો—નાનાવિધ પશુઓનું હનન કરવાનો—સલાહ શાંતિથી ચલાવી પગ્મ
સુખમાં વસીએ. !”

(સલામાં પૂછડાં પટપટાવી પહેલી તાળીઓનો અવાજ.)

“બંધુઓ ! હવે આપણે જે આસ કામને માટે એકત્ર થયા છીએ તે મહેપમાં
જણાવવાની હું રજા લઉં છું. આપ મધ્યગાજ જાણો છો કે આ સુંદર વનની વ્યાઘ્ર-
સમાજમાંથી વિદ્યાની ચર્ચા ક્રમે ક્રમે લોપ થતી જાય છે. આથી આપણી તીન ઇચ્છા
છે કે આપણે મુશિસિત થવું; કારણ કે વ્યાઘ્રકાલ મધળા કેળવાય છે, તો આપણે
પણ તેવા થવું જોઈએ. વિદ્યાવિપયક ચર્ચાને માટેજ આ “વ્યાઘ્રસમાજ” સ્થાપિત
થઈ છે. આ રથજે મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે આપ લોકો એને અનુમોદન આપશે.

x જેનું પેટ કદી લરાવુંજ નથી એવો.

સભાપતિનું આ ભાષણ મમામ્મ ચતાં, મહાસદ્યે “ધુરુરુરુ ધુરુરુરુ” અને કરી એ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. એ પછી બીજા કેટલાક ઠરાવો રજુ થયા તેને અનુમોદન મળ્યું અને તે સ્વીકારાયલા જાહેર થયા. દરેક ઠરાવ ઉપર સાથે સાથે લાંબાં લાંબાં ભાષણો પણ અપાયાં, તે સઘળાં વ્યાકરણદોષરહિત અને અલંકારયુક્ત હતાં; પરંતુ તેમાં ચંદ્રવિન્યાસની છટા ધણી લય કર હતી. ભાષણોના મખાટાથી આખું સુદરવન કંપી ઉઠ્યું હતું.

એ પછી સભાનાં બીજાં આવશ્યક કાર્યો થઈ રહ્યા બાદ સભાપતિએ જણાવ્યું; “આપ જણો છો કે, આ સુંદરવનમાં બૃહદ્દસાંગૂલ નામક એક મહા પડિત વ્યાધ વસે છે. આજે રાત્રે તેમણે મારા આગ્રહથી “મનુષ્યચરિત્ર” ઉપર એક નિબંધ વાંચવાનું સ્વીકાર્યું છે.”

મનુષ્યનું નામ માંમળીને કેટલાક યુવાન સભાસદોને બુખની લાગણી થઈ આવી; પરંતુ તે સમયે સાંવજનિક મિજબાની (પબ્લીક સીનસ) ની ગોડવણ નહિ હોવાથી તેઓ શાંત થઈને બેઠા. વ્યાધાચાર્ય બૃહદ્દસાંગૂલ મહાશય સભાપતિની વિનંતિ પછી મર્જના સાથે ઉઠ્યા, અને પ્રથિકોને લયબીત કરે એવા સ્વચ્છ નીચેનો નિબંધ વાંચવા લાગ્યા:—

“સભાપતિ મહાશય ! વાંધણ જાહેનો અને વ્યાધ ગૃહસ્થો ! મનુષ્ય એક પ્રકારનું એપ્યું જાનવર છે; પરંતુ તેને પાંખ નથી માટે તેને પંખી કહી શકાય નહિ; બધું એપગાંઓ સાથે તેને ધણું સાદર્ય છે. એપગાંઓને જેવાં હાડકાં છે તેવાંજ મનુષ્યોને પણ છે. એટલા માટે મનુષ્યને એક પ્રકારનું એપ્યું કહી શકાય. તફાવત એટલોજ છે, કે એપગાંઓની ખનાવટમાં જેવી સુંદરતા છે તેવી મનુષ્યોમાં નથી; પરંતુ કેવળ આટલા તફાવતને લીધે મનુષ્યોને એપગાં કહીને તેના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવા એ યોગ્ય નથી.

એપગાંઓમાં વાનરોની સાથે મનુષ્યોનું વિશેષ સાદર્ય છે. વિદ્યાની લોહિ કહે છે કે, કાલક્રમે પશુઓના અવયવની ઉત્કૃષ્ટિ (ઇમેલ્યુશન) થાય છે અને જે અવયવોની બેટ હાલ જણાય છે તે કેટલીક પેઢીયો પછી પૂરી પડશે; આથી મને વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય-પશુ પણ કાલક્રમભાવે લીધે પૂર્ણપ્રમાણ બનીને વાનરવર્ગમાં ગણાવાને લાયક થશે.

મનુષ્ય-પશુ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને ખોરાક તરીકે ઉમદા હોય છે, એ વાત આપ અર્જને જાણીતીજ છે. (આ સાંભળીને સઘળા સભ્યો પોતપોતાનું મોં ચાટવા લાગ્યા.) તેઓ સઘળે ડેકાણે અનાયાસેજ પકાઈ જાય છે. દરણુ વગેરેની પેઠે તેન્ત્વરિત ગતિથી પલાયન કરી જવાને શક્તિમાન નથી અને પાણ પ્રત્યાહ્નિ રેખજવાન કે સૂચારિદિ અશુભયુક્ત પણ નથી. જગદીશ્વરે આ સમગ્ર જગત્ વ્યાપ્તિને સુખનેમાટેજ સરળયું છે, એમાં સંદેહ નથી. એટલા માટેજ વ્યાધન દરમ્યાં એજ, મનુષ્ય-પશુને પલાયનની અથવા તો આ-મરણની શક્તિ દેઈ

નથી. વસ્તુતઃ મનુષ્યજાતિ જે પ્રમાણે અરક્ષિત-નષ્ટ, દંત, શૂંગાદિથી વર્જિત, ગમનમાં મંદ અને પ્રકૃતિએ કામળ છે;—તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે, કે કૃષિરે શા માટે એને સરભરી હશે? વ્યાધિજાતિની સેવા સિવાય એમના જીવનનો બીજો દોષ ઉદ્દેશ જણાતો નથી.

આ સધળા કારણોથી, વિશેષ કરીને તેમના માંસની કામળતાને લીધે આપણે મનુષ્યોને વધારે આહીએ છીએ; નજરે પડતાજ પડીને આરોગી જઈએ છીએ. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, તેઓ પણ મોટા વ્યાધિભક્ત છે. આ વાતમાં કદાચ આપની શ્રદ્ધા નહિ ચોટી તો દૃષ્ટાન્તતરીકે માગ પોતાના સંબંધમાં જે બન્યું છે છે તે કહી સંભળાવું છું! આપને વિદિતજ છે, કે કું લાંબા વખત સુધી દેશાટન કરીને બહુદર્શી થયો છું. કું જે દેશમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે દેશ આ વ્યાધિમૂર્ખિ-સુદર-વનની ઉત્તરે આવેલો છે. ત્યાં ગોમનુષ્યાદિ દુષ્ટ આશયવાળા આદંત્ર પશુઓ વસે છે. ત્યાંના મનુષ્યોની બે જાત છે. એક કૃષ્ણવશ્ય અને બીજી ચેતવશ્ય. એક દિવસ તે દેશમાં કું વિષય કર્મને માટે ગયો હતો.

આ સંભળીને મહાદંડ્રા નામનો એક ઉદ્ધત સ્વભાવનો વ્યાધિ પૂછવા લાગ્યો:—

“વિષયકર્મ એટલું શું?”

બૃહદ્લંગૂલ મહાશય બોલ્યા:—“વિષયકર્મ એટલે આહારાન્વેષણ x” હમણાં સભ્ય લોકોમાં આહારાન્વેષણને ‘વિષયકર્મ’ કહેવામાં આવે છે, તેથી કંઈ સધળા લોકોનાજ આહારાન્વેષણને વિષયકર્મ કહેવામાં આવે છે એમ નથી. મોટા લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ વિષયકર્મ અને કિતરતા દરજ્જાના લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ‘જુગાર, ચોરી, ડિઆપત કરી જવાની રૂતિ, અને બિદ્યા’ છે. પૂર્ત લોકોના આહારાન્વેષણનું નામ ચોરી, જળવાતોના તે કૃત્યને ધાડપાકુપણ, અને દેટલાક આમ પુરોગાના કાર્યને એ નામ લાગુ પાડી શકાય એમ નહિ હોવાથી તેને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. જે ધાડપાકુને સજ્જ કરી શકાય તેમ હોય છે તેના કામને ધાડપાકુપણ અને જે ધાડપાકુને કોઈ મજા કરી શકે એમ ન હોય તેના ધાડપાકુપણને વીરત્વ કહેવામાં આવે છે. આપને જ્યારે સભ્ય-સમાજમાં રહેવાનું થાય ત્યારે, આ સધળાં વિચિત્ર નામો યાદ રાખવાં જોઈએ. નહિ તો લોકોમાં અસમજ ગણાશો. વસ્તુતઃ મારા વિચાર પ્રમાણે આ સધળાં લિન્ન લિન્ન નામોની આવશ્યકતા નથી; એકલું ‘ઉદર-પૂર્ત’ નામ રાખવડીજ વીરત્વ આદિ સધળાં સુજ્ઞ સમજ જગાય છે. એ મને તેમ હો; હમણાં તો કું જે મૂળ વિષયપર બોલું છું તેજ શ્રવણ કરો.

“મનુષ્યો મોટા વ્યાધિભક્ત છે. કું એક દિવસ મનુષ્યોની વસ્તીમાં વિષયકર્મને માટે ગયો હતો. સંભળવા પ્રમાણે આ સુદરવનમાં દેટલાક વર્ષ થયાં એક ‘પોર્ટ કનિંગ કંપની’ સ્થાપિત થઈ છે.”

મહાદંષ્ટા ફરીથી ભાષણમાં ભંગ પડાવીને પૂછવા લાગ્યા:—“ પોર્ટ કેનિંગ કંપની કયી જાતનું પ્રાણી ? ”

બૃહદ્ભાગ્વત બોલ્યા:—“તેની અને પૂરેપૂરી માહિતી નથી. એ જન્તુનો આકાર અને હાથપગ વગેરે કેવા હતા તથા તેની હનનવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે સધળાની અને ખચર નથી; પણ મેં સાંભળ્યું છે કે, એ પશુમનુષ્યોએ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તે મનુષ્યોનાજ હૃદયશોષિતનું પાન કરતું હતું, તેના ચોપણથી ધણું હઠપુષ્ટ થયું હતું અને હમણાં મરી ગયું છે. અને લાગે છે કે મનુષ્યભાતિ. ખીલકુલ વિચારસ્થ છે તેઓ સદૈવ પોતપોતાનો નાશ કરવાની યુક્તિ અને સાધનો શોધવામાંજ રોકાયેલા રહે છે. મનુષ્યો જે અનેક અભિરામનો ઉપયોગ કરતા આત્મા છે, તે સધળાં અભિરામોના આ વાતનું પ્રમાણ છે. મનુષ્યોનો વધ કરવો એજ એ સધળાં શત્રોનો ઉદ્દેશ છે. સાંભળ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખતે હામરો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્રિત થઈને આ સધળાં અભિરામોદ્ધાર એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરીને સંહાર ચલાવે છે. અને લાગે છે કે મનુષ્યોએ પરસ્પરના વિનાશને માટેજ આ “પોર્ટ કેનિંગ કંપની” નામનો રાક્ષસ મરજીઓ હતા. તે ગમે તે હો. આપ લોકો સ્થિર ચિત્તે આ મનુષ્યવૃત્તાંત સાંભળશો. વચમાં વચમાં પ્રશ્ન પૂછીને ભંગ પડાવવાથી ભાષણનો રસ જામે નહિ. આપણે હમણાં સભ્ય થયા છીએ, એટલા માટે દરેક હાથમાં સભ્ય લોકોના નિયમ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. હું એક દિવસ “પોર્ટ કેનિંગ કંપની”ના મુખ્ય સ્થળ માતલામાં વિધ્ય કર્મનેમાટે ગયો હતો. ત્યાં વાંસના એક મંડપમાં જૂત્ય કરતું એક મસિદાર બકરીનું બચ્ચું જોયું. તેનો સ્વાદ લેવા માટે મેં તે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો; પણ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું કે એ મંડપ જાદુઈ હતો. મનુષ્યો તેને ફાંદ કહે છે. મારો પ્રવેશ થતાંજ તેના દ્વાર આપોઆપ બંધ થઈ ગયાં. એ પછી કેટલાક મનુષ્યો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારા દર્શનથી પરમાનંદ થયો. તેઓ આનંદમયકે જ્વનિ અને હાસ્યપરિહાસ કરવા લાગ્યાં. તેઓ મારી અત્યંત પ્રશંસા કરતા હતા તે હું કળી ગયો. કોઈકે મારા દાંતનાં, કોઈકે નખનાં અને કોઈકે પૂંછડાનાં વખાણ કરવા મંડયાં, અને કેટલાક તો મારા ઉપર વહાલ દર્શાવીને પત્નીના સહોદરને જે સંબોધન કરાય તેજ શબ્દથી અને પણ સંબોધવા લાગ્યા. એ પછી તેમણે ભક્તિભાવથી અને મંડપ સાથે ખાંધ ઉપર ઉઠાવીને એક રથ ઉપર ચઢાવ્યો. એ સ્વચ્છ સ્વેત ક્રિતિવાળા બજદ એ રથને ખેંચતા હતા. તેમને જોઈને મારી કુધા ધણી વધવા લાગી; પરંતુ તે વખતે જાદુઈ મંડપમાંથી બહાર નીકળવાનો ઉપાય ન હતો એટલે ખાતાં વધેલા બકરાવડેજ મારે કુધાનું શમન કરવું પડ્યું. હું સુખપૂર્વક ચારોહણ કરીને અજમાસ ખાતો ખાતો એક નગરવાસી સ્વેતવર્ણ મનુષ્યના મુકામ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે જાતે મારા સ-માનને માટે આંગણમાં આવીને મારી અભ્યર્ચના કરી; અને લોખંડના શળાઆથી વિજૃષિત એક સુંદર ગ્રહમાં મને,

કાર ગૃહોમાં વસે છે એ ખરું, પરંતુ મેં તેમને કાષ્ઠ પશુ દિવસ એવાં ગૃહો બાંધતાં નજરે જોયાં નથી; એટલા માટે તેઓ આવી જાતનાં ઘરો પોતેજ બાંધે છે એ વાતનું કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. મને લાગે છે કે તેઓ જે ઘરોમાં વસે છે તે વસ્તુતઃ પર્વતજ છે, કુદરતનીજ સૃષ્ટિ છે; પરંતુ તેમાં અનેક ગુણો જોવામાં આવતાં શુદ્ધિભવી મનુષ્યપશુએ તેનો આશ્રય લીધો લાગે છે. x

મનુષ્ય જન્તુ ઉલ્લાહારી છે. માંસલક્ષી અને ફળાહારી. તેઓ મોટાં વૃક્ષો ખાઈ શકતાં નથી; પણ જાનાં નાનાં છોડવાઓ મૂળ સાથે ખાઈ જાય છે. મનુષ્યોને નાનાં ઝાડો એટલાં તો રમે છે કે તેઓ પોતે તેને છગાડીને વાડથી ઘેરી રાખે છે. એ પ્રકારની રક્ષિત ભૂમિને ખેતર અથવા બગીચો કહે છે. એક મનુષ્યના બગીચામાં બીજું મનુષ્ય ચરી શકતું નથી.

મનુષ્યો ફળ, મૂળ, લતા, શેષાદિ ખાય છે ખરાં; પરંતુ તેઓ ધાસ ખાય છે કે નહિ તે કું કહી શકું નહિ. મેં કદિ પણ કાઈ પણ માણસને ધાસ ખાતાં જોયો નથી; પરંતુ એ વાતમાં મને કંઈક સંશય છે. ગોરાઓ અને કાળા લોકોમાંના તવંગર માણસો પોતપોતાના બગીચામાં ધાસ (લેન) ના ક્યારા તૈયાર કરાવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે તેઓ એ ધાસ ખાતા હોવા જોઈએ, નહિ તો તેને માટે આટલી કાળજી શા માટે રાખે ? મેં એક દૃષ્ટાંતથી મનુષ્યને મોઢે સાંભળ્યું છે કે “આખો દેશ ઉજળડ થઈ ગયો છે. જેટલા સાહેબ, સુબા અને મોટા લોકો છે તે સઘળા ઘરમાં બેસા બેસા ધાસ વાગાવે છે.” એ ઉપરથી મોટા માણસો ધાસ ખાય છે એ તો નક્કીજ છે.

કાષ્ઠ માણસ જ્યારે ઘણો ગુસ્સે થાય છે ત્યારે કહે છે કે, “થું કું ધાસ ખાઉં છું ? ” કું જાણું છું કે મનુષ્યો જે કામ કરે છે તે બહુજ કાળજીપૂર્વક ગુપ્ત રાખવાનો તેમનો સ્વભાવ છે. એટલામાટે જ્યારે તેઓ ધાસ ખાવાની વાતપર ગુસ્સે થઈ જાય છે ત્યારે અવશ્ય એવા સિદ્ધાન્તપર આવવું પડે છે કે, તેઓ ધાસ ખાતાજ હોવા જોઈએ.

મનુષ્ય લોકો પશુપૂજ કરે છે. જે રીતે મારી પૂજ કરવામાં આવી હતી તે કહી ચૂક્યો છું. ઘોડાઓની પણ તેઓ એજ પ્રમાણે પૂજ કરે છે. તેને આશ્રયસ્થાન આપે છે, આહારની ગોઠવણ કરે છે, સ્નાન કરાવે છે અને માલિસ પણ કરે છે. અશ્વ મનુષ્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ પશુ હોવાથીજ તેઓ તેની પૂજ કરે છે.

x વાયક મહાશય, બૃહદ્દસાંગૂલના ન્યાયશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઈને વિસ્મય થશે નહિ. આવીજ જાતના તર્કથી મેઘમૂલરે સાબીત કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ લખી જાણતા ન હતાં. વળી એવાજ તર્કથી જોડે સિદ્ધ કર્યું છે કે પ્રાચીન ભારતવાસીઓ જંગમી હતા, અને સંસ્કૃત ભાષા અસભ્ય ભાષા છે. વસ્તુતઃ આ બાધપંડિત અને કેટલાક મનુષ્યપંડિતો વચ્ચે ઝીઝો ફેર જોવામાં આવતો નથી.

મનુષ્યો બકરાં, મેઢાં ઇત્યાદિનું પાલન પણ કરે છે. ગાયના સખધર્મા તેમનું વર્તન અન્ય નેવું નેવામાં આવ્યું છે. તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે ! એ ઉપરથી ગ્રામીન કાળના વ્યાપ્તિપડિતોએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મનુષ્યો એક મમયે ગૌવત્સ હતા ! હું એટલું બધું તો માની શકતો નથી; પરંતુ આ ઉપરથી એટલું તો માન્ય પડે છે કે તેઓ ગાયનું દૂધ પીએ છે તેથીજ તેમની શુદ્ધિ ઠેર નેવી હશે.

ગમે તેમ હો; પરંતુ મનુષ્યો આહારપ્રાપ્તિને માટે ગાય, બકરાં અને મેઢાં પાળે છે એ એક અનુકરણ કરવા નેવી રીત છે એમા સશય નથી. મેં એવો ઠરાવ રજુ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે આપણે પણ મનુષ્યોની ગૌશાળા સ્થાપન કરીને મનુષ્યપાલન કરવું.

ગાય, ઘોડા, બકરાં અને મેઢાની વાત કહી; પણ એ સિવાય હાથી, ઉંટ, મર્દખ કુતરાં અને ખિલાડાંજ નહિ પણ પક્ષીઓ સુદ્ધાં તેમની સેવા પામે છે; એટલા માટે મનુષ્ય જાતિને પણ માત્રના સેવક કહીએ તો કહી શકાય.

મેં મનુષ્યાલયમાં અનેક વાનરો પણ જોયા હતા. તેઓ બે જાતના હતા—એક પૂછડાવાળા, બીજા પૂછડા વિનાના. પૂછડાવાળા વાનરો ઘણે લાગે છાપરા ઉપર અથવા તો ઝાડ ઉપર રહે છે. કેટલાક નીચે પણ જોવામાં આવે છે એ ખરું; પરંતુ મોટા લાગ હંમેશાં રચાનેજ રહે છે. એનું કારણ કુળાભિમાન અને જાતિ અભિમાનજ હશે.

“મનુષ્યચરિત્ર અત્યંત વિચિત્ર છે. તેમનામાં વિવાહની જે રીતિ પ્રચલિત છે તે અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે. એ સિવાય તેમની રાજનીતિ પણ ઘણીજ મનોહર છે. સર્વનું ક્રમે ક્રમે વર્ણન કરીશ.”

આટલે સુધી નિમિષ વંચાયો, એટલામાં મહાપતિ અમિતોદર દર એક દરિયુ-શિશુ નજરે પડતાં ચૈર (પુરથી) ઉપરથી સ્વયં ભારીને તેની પાછળ દોડવા લાગ્યા. અમિતોદર આવા દરદર્શી હતા એટલા માટેજ તેમને સભાપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા. સભાપતિને એકએક વિધાવિષયક ચર્ચાથી વિમુખ થએલા જોઇને નિર્બંધવાચક કંઇક ખિન્ન થયા. તેમનો મનોભાવ જાણી જતાં એક સુગ સભામંદ તેમને કહેવા લાગ્યો.—“આપ ગુરુસે થશે નહિ. સભાપતિ મહારાજ ‘વિષયકર્મ’ને માટે ગયા છે. આટલામાં દરજીઓનું ટેળું આવ્યું લાગે છે. મને તેની ગંધ આવે છે.”

આ વાત સાંભળતાંજ સધળા મહાવિદ્ય સભ્યો ઉઠ્યા પૂછડી કરીને વિષયકર્મને માટે જે દિશામાં ફાવ્યું તે દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા લેકચરર (ભાપણકર્તા) મહારાજે પેંણ વિધાયીઓના દર્શનનું અનુકરણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે દિવસે મહા-મહા નિર્વિધિને આજીવે વિસર્જન થયું. એ પછી બીજા એક દિવસે સધળાએ વિચાર કરીને જાગૃત લીધા પછી સભાનું આધવેશન કર્યું. તે દિવસે સભાનું કામ નિર્વિધિ મંપૂર્ણ થયું અને નિર્બંધનો બાકી રહેલો લાગ વંચાયો.

દ્વિતીય પ્રબંધ

“ સલાપતિ મહાશય, વાપણુ બેનો અને વ્યાધ્યગૃહસ્થો ! ”

મેં મારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્યોની લક્ષણવૃત્તિ અને અન્ય ખાજતોવિશે કંઈક બોલવાનું માથે લીધું હતું. પ્રતિષ્ઠાપાલન એજ સત્ત્વનનો મુખ્ય ધર્મ છે; એટલે હવે હું એકદમજ મારા વિષય ઉપર આવું છું.

લગ્ન એટલે શું, તે આપ સર્વને વિદિત છે. સર્વ કાષ્ઠ જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતો વખત લગ્ન કરી લે છે; પરંતુ મનુષ્યવિવાહમાં કંઈક વિચિત્રતા છે. વ્યાધ્યાદિ સભ્ય પશુઓનું દારપરિગ્રહણ કેવળ પ્રયોજનાર્થીન છે; પરંતુ મનુષ્ય પશુઓમાં તે પ્રમાણે નથી. તેઓમાંના અનેક લોકો આખી જીંદગી સુધી માત્ર એકજ લગ્ન કરી મૂકે છે.

મનુષ્યવિવાહ બે જાતના હોય છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક. તેમાંના નિત્ય અથવા પૌરોહિત વિવાહજ તે લોકોમાં આન્ય છે. પુરોહિતને મધ્યસ્થ રાખીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે, તે પૌરોહિત વિવાહ કહેવાય છે.

મહાદેવેશ્વર—પુરોહિત કાણુ ?

બૃહદ્વેદાંગૂલ—શબ્દકોષમાં લખ્યું છે કે, પુરોહિત એટલે મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરનાર અને લોકોને છતરવાનો ધંધો કરનાર જાત; પરંતુ આ વ્યાખ્યા દોષયુક્ત છે; કારણ કે સપજા પુરોહિતો કેવળ મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરનારાજ નથી; અનેક મઘમાંસ ખાનારા અને અનેક સર્વલક્ષી પશુ હોય છે. બીજી રીતે મિષ્ટાન્ન ખાવાથીજ પુરોહિત થવાય છે એમ નથી. વારાણસી (કાથી) નામક નગરમાં પુષ્કળ સાંઠા છે, તેઓ મિષ્ટાન્ન ખાતા ફરે છે છતાં પુરોહિત કહેવાતા નથી; કારણ એ છે કે, તે લોકો છતરનારા નથી ! જે લોકો કમાઈ કરવા ઉપરાંત મિષ્ટાન્ન લક્ષણ કરે છે, તેઓજ પુરોહિત કહેવાય.

પૌરોહિત વિવાહમાં આ પ્રકારનો એક પુરોહિત વરકન્યાનો મધ્યસ્થ થઈને એસે છે; અને બેસીને કંઈક ગણગણ કરે છે. આ વસ્તુતાને મંત્ર કહે છે. તેનો અર્થ શા છે તેની મને પૂરેપૂરી માહિતી નથી, પરંતુ હું જે કાઠિનો પડિત છું તે પ્રમાણે એ સર્વ મંત્રોનો એકજ પ્રકારનો અર્થ મનમાં આ પ્રમાણે મમલું છું. પુરોહિત કહે છે કે; “ હે વરકન્યા ! હું આગા કરું છું કે, તમે વિવાહ કરો. તમે લોકો વિવાહ કરશો તેથી હું દરરોજ લાડુ પામી શકીશ, એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. આ કન્યાના ગર્ભાધાનસમયે, સીમન્તોત્સવસમયે અને પ્રસવકાળે મને મિષ્ટાન્નપ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. સંતાનની વધ્ધીપૂજામાં, અન્નપ્રાશનમાં, કર્ણવેધમાં, ચૂડાકરણમાં, અને ઉપનયનમાં પુષ્કળ મિષ્ટાન્નપાણી મેળવી શકું એટલા માટે તમે વિવાહ કરો. તમે સસારધર્મમાં પ્રવ્રત થયાથી, સર્વદા

તત, નિયમ, પૂજા પાર્વણ અને યજ્ઞયાગમાં રત રહેશે એટલે હું સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન પામી યજ્ઞીશ માટે તમે વિવાહ કરો. કદિ પણ આ વિવાહબંધન તોડશે નહિ. જો તેમ કરશે તો મારાં મિષ્ટાન્નપાણીમાં મોહું વિંધ આવી પડશે, એટલે તેવી વાત કરશે તો એક એક ચપેટિકા-પ્રહારથી તમારાં મોં ફરી જાયલાં સમજજો. અમને અમારા પૂર્વ પુરુષો તરફથી આવી આજ્ઞા મળતી રહી છે.”

આ સમના ભયથીજ પૌરોહિતવિવાહ કદી પણ તૂટી શકતો નથી.

આપણા લોકોમાં જે લગ્નની રૂઢિ પ્રચલિત છે, તેને નૈમિત્તિક વિવાહ કહી શકાય. મનુષ્યોમાં આ પ્રકારનો વિવાહ પણ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, અનેક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ નિત્ય અને નૈમિત્તિક બંને પ્રકારના વિવાહનું પાલન કરે છે; પરંતુ નિત્ય અને નૈમિત્તિક વિવાહમાં ખાસ કોઈ એ છે, કે કોઈ પણ માણસ નિત્ય વિવાહને શ્રુત રાખતો નથી; પરંતુ નૈમિત્તિક વિવાહને જો સમજાજ પ્રાણીથી પણ શ્રુત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો કોઈ મનુષ્યના નૈમિત્તિક વિવાહની વાત જાણવામાં આવી જાય તો કેટલીક વખતે તેને પકડીને ટીપવામાં આવે છે. મારી સમજ પ્રમાણે આ અનર્થનું મૂળ પુરોહિતોજ છે; કારણ કે નૈમિત્તિક વિવાહમાં તેમને મિષ્ટાન્ન-પાણી મળતાં નથી, એટલે એ વિવાહપદ્ધતિનો ઉઠેક કરવો એજ તેમનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે સર્વ કોઈ તેમના બોધપ્રમાણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરનારને પકડીને ટીપે છે; પરંતુ વધારે નવાહની વાત તો એ છે કે, જે મનુષ્યો પોતે શ્રુતપણે નૈમિત્તિક વિવાહ કરે છે, તેઓ પણ જો બીજા કોઈએ તેવું લગ્ન કર્યું છે એવી ખબર પડે છે કે તરતજ તેને પકડીને કાપરાપાક આપવામાં સામેલ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે, અનેક મનુષ્યો નૈમિત્તિક વિવાહમાં અંદરખાનેથી સંમત છે. છતાં જોર લોકોના ભયથી મોં ફાડી શકતા નથી. હું મનુષ્યસ્થાનમાં વસીને જાણી આવ્યો છું, કે અનેક મોટા માણસોમાં નૈમિત્તિક વિવાહનો આદર વિશેષ છે. જે લોકો આપણા જેવા સુસભ્ય એટલે કે પાશવશ્રુતિવાળા છે તેઓજ આ વિષયમાં આપણું અનુકરણ કરતા રહે છે. મને એવો પણ વિશ્વાસ છે, કે કાળક્રમે મનુષ્યજાતિ આપણા જેવી સુસભ્ય થતાં તે લોકોમાં પણ નૈમિત્તિક વિવાહ સમાજસંમત થશે. અનેક મનુષ્યપંડિતો આ પદનું સમર્થન કરનારા ઘણા લખવા લાગ્યા છે. તેઓ મોટા સ્વજાતિદિતૈવી છે એમાં સંદેહ નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તેમનું સન્માન વધારવાને તેમને આ વ્યાવર-મમાજના ઝોનરરી મેળેર નીમવામાં આવે તો ઠીક; અને આજ્ઞા રાખું છું કે, તે લોકો સભામાં હાજર થાય તો આપ તેને જોરાકની વસ્તુતરીકે નહિ ગણી લેવાની સંભાળ રાખજો; કમણ કે તે લોકો આપણા જેવા નીતિય અને લોકહિતૈવી છે.

મનુષ્યોમાં નૈમિત્તિક વિવાહમાં એક બીજાને ખાસ પ્રકાર પ્રચલિત છે, તેને મૈત્રિક વિવાહ પણ કહી શકાય. એ પ્રકારના વિવાહમાં પુરુષ મુદ્રાદ્વારા પ્રાપ્ત સ્ત્રીના કર્તવ્યનો સ્પર્શ કરે છે. (અર્થાત્ પુરુષ સ્ત્રીના હાથમાં અમુક રૂપીઆ મૂકે છે એટલે મૈત્રિક વિવાહ થઈ ગયેલા મનાય છે.)

મહાદેવ્વાઃ—મુદ્રા એટલે શું ?

બૃહદ્વેદાંગૂલઃ—મુદ્રા મનુષ્ય લેણીની એક ખાસ પૂજ્ય દેવતા છે. જે આપની ઉત્સુકતા હશે તો હું તે દેવીનાં ગુણકીર્તન વિસ્તારથી કરીશ. મનુષ્ય જેટલા દેવતાઓને પૂજે છે તે સર્વમાં એના તરફ જ તેમની ભક્તિ વિશેષ હોય છે. એ માકર છે. સોના, રૂપા અને તાંબાથી એની પ્રતિમા ધડવામાં આવે છે; લોહું, ટીન અને કાળવડે એનું મંદિર બનાવાય છે, અને રેશમ, મખમલ, રૂ અને ચર્મ ઇત્યાદિથી એનું સિંહાસન રચવામાં આવે છે. મનુષ્યો રાત્રિદિવસ એનું ધ્યાન ધરે છે, અને કેવી રીતે એનાં દર્શન થાય તેને માટે સર્વદા આક્રિણાક્રિણા યત્ન કરતા ફરે છે. જે ધરમાં એ દેવીની મૂર્તિઓ છે એમ જાણવામાં આવે છે તે ધર રાત્રિદિવસ તેના પૂજારી મનુષ્યોથી ભરનિર્ગળ થયાં કરે છે—ભક્તિભાવ પણ એવો જગતર કે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓ દેવીનું મંદિર છોડતા નથી. મારવા છતાં ત્યાંથી ડગતા નથી. જેઓ એ દેવીના ગૌર હોય છે અર્થાત્ જેમના ધરમાં તેનો વાસ હોય છે તેજ માણુમ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. બીજાં મનુષ્યો સર્વદા તેની આગળ હાથ જોડીને સ્તુતિ કરતા ઉભા રહે છે. મુદ્રાદેવીનો આવો અધિકારી તેમના તરફ સહજ દષ્ટિ કરે તેટલામાં તેઓ પોતાને કૃતાર્થ મહેલા માને છે.

દેવતા પણ બહુજ જાત છે. એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે, જે એ દેવીના અનુગ્રહથી સાધી શકાય ન હોય. પૃથ્વીમાં એવી કોઈ પણ ચીજ નથી કે જે એ દેવીના વરથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી ન હોય. એવું કોઈ દુષ્કર્મ પણ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહથી પાર પડતું ન હોય. એવો કોઈ પણ દોષ નથી કે જે એની અનુકંપાથી ઢંકાઈ જતો ન હોય. એવો કોઈ ગુણ નથી કે જે એ દેવીના અનુગ્રહવિના ગુણતરીકે ઓળખાઈને મનુષ્યસમાજમાં સ્ત્રીકારાષ્ટ્ર શકે. જેના ધરમાં એ દેવીનો વાસ નથી તેનામાં વળી કયો ગુણ હોઈ શકે ? અને જેના ધરમાં એ વિરાજમાન હોય છે તેનામાં પછી દોષ પણ કયો રહે ? મનુષ્યસમાજમાં મુદ્રા મહાદેવીનો અનુગ્રહ પામેલા માણુસો ડાલા જણાય છે, ધર્મિક જણાય છે, મુદ્રા-હીનતાનેજ અધર્મ કહેવામાં આવે છે. મુદ્રા હોય તોજ વિદ્યાન ચવાય છે, જેની પાસે મુદ્રા ન હોય અને વિદ્યા હોય તોપણ તેને મનુષ્યશાસ્ત્રાનુસારે મૂર્ખ માનવામાં આવે છે. આપણામાં ‘ મોટા વાવ ’ એટલે અમિતોદર, મહાદેવ ઇત્યાદિ પ્રચંડ શરીરવાળા વાઘોનું ભાન થાય છે; પરન્તુ મનુષ્યાલયમાં ‘ મોટા માણુમ ’ કહેવાથી આવો અર્થ સમજાતો નથી; આઠ કે દસ હાથ ઉંચા મનુષ્યનો તેથી બોધ થતો

નથી; પરંતુ જેના ઘરમાં એ દેવીનો વાસ હોય છે તેનેજ ‘ મોટા માણસ ’ કહેવામાં આવે છે. જેના ઘરમાં એ દેવીની સ્થાપના થયેલી નથી હોતી તે પાંચ હાથ લાંબો હોય તોપણ “ સાધારણ માણસ ” જ ગણાય છે.

મુદ્રાદેવીના આવા ચમત્કારિક ગુણો જ્યારે સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે મેં સહસ્ય કર્યો હતો કે, મનુષ્યાલયમાંથી લઈ આવીને એની વ્યાધાલયમાં સ્થાપના કરવી; પરંતુ પાછળથી જે કંઈ મારા સાંભળવામાં આવ્યું તે પરથી મેં મારો વિચાર માંડી વાળ્યો. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે મનુષ્યજાતિમાં રહેલાં બધાં અનિષ્ટોનું મૂળ આ મુદ્રાદેવીજ છે. વાદ અને એવાં બીજાં અગ્રગણ્ય પશુઓ કદી પણ સ્વજાતિની કબ્જાં કરતાં નથી; પરંતુ મનુષ્યો તો સર્વદા પોતાની જાતિનીજ કબ્જાં કરનારાં છે. મુદ્રાપૂજા એજ એનું કારણ છે. મુદ્રાલોભથી સઘળાં મનુષ્યો એક બીજાનું અનિષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં મડ્યાં રહે છે. મેં પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે, હજારો મનુષ્યો રણક્ષેત્રમાં એકત્ર થઈને એક બીજાનો મંહાર કરે છે, તેનું કારણ મુદ્રાજ છે. મુદ્રાદેવીનીજ ઉત્તેજનાથી મનુષ્યો પરસ્પર ખૂન કરતાં, જાળમ કરતાં, પીડા કરતાં, અવરોધ કરતાં, અપમાન કરતાં કે તિરસ્કાર કરતાં અચકાતાં નથી. જાણવા પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાંનું એવું કોઈ પણ અનિષ્ટ નહિ હશે કે, જેની પ્રેરણા એ દેવીના અનુમદથી ન થઈ હોય. આ બધું જ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે મુદ્રાદેવીને લઈ આવવાની વાતને નવ ગળના નમસ્કાર કર્યાં, અને તેની પૂજાનો અલિલાપ પણ હોડી દીધો; પરંતુ મનુષ્યો આ સમજતાં નથી. પ્રથમના વ્યાખ્યાનમાંજ મેં કહ્યું હતું કે, તેઓ કેવળ વિચારસ્થ છે. સર્વદા એક બીજાના અકલ્યાણના પ્રયત્નોમાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે. આથી તેઓ ચાદીનાં અને તાંબાનાં ચકરડાં સમઢવાના પ્રયત્નમાં કુભારના માકની પેડે અવિરત ધૂમતાં ફરે છે.

મનુષ્ય લોકોની લગ્નવિધિ જેવી વિચિત્ર અને હાસ્યજનક છે, તેજ પ્રમાણે બીજા રીતરિવાજોનું પણ સમજવું. તેના ઉપર લંબાણથી વિવેચન કરવા જાઉં, તો આપના વિષયકર્મનો મમય પુનઃ ઉપરિચિત થઈ જાય. એટલા માટે આજે એટલેથીજ સમાપ્ત કરું છું. જો ભવિષ્યમાં પ્રસંગ મળશે અને અવકાશ હશે, તો અન્ય વિષય ઉપર કંઈક બોલીશ.

આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન મમાપ્ત કરીને પંડિતશિરોમણી વ્યાધાચાર્ય બૃહદ્દશાગૃહે પૂજાંઓના પટપટારા વચ્ચે આસન લીધું; એટલે દીર્ઘનખ નામના એક યુવાન વિદ્વાન વારે હીડીને ઘુરઘુર રુરુરુરુર સંહથી ચર્ચાનો આરંભ કર્યો.

દીર્ઘનખ મહાશય મર્જના કરીને બોલ્યા; “ સભ્ય વ્યાધાગૃહસ્થો ! હું આજના ભાષણકર્તાના ઉત્તમ વ્યાખ્યાન માટે તેમનો ઉપકાર માનવાનો આનંદદાયક દરિય ગળું કરું છું; છતાં એટલું કહેવાની મને ફરજ પડે છે કે, આજનું ભાષણ તદ્દન મોઝું અને અમન્ય વાનોથી ભરેલું છે તથા વક્તા મોટા મૂર્ખશિરોમણી છે. ”

પ્રમુખ:—આપ શાંત થાઓ. સભ્ય જાતિના લોકો આટલી રપટ રીતે ગાળો દેતા નથી. વ્યંગમાં તમે આ કરતાં પણ વધારે સખત ગાળો છો શકો એમ છે.

દીર્ઘનખ:—જેવી આરા ! વક્તા થણા સત્યવાદી છે. તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાંના મોટા ભાગની હકીકત ઉપજાવી કાઢેલી હોવા છતાં તેમાંની એકાદ બે વાત માયી માયૂમ પડે છે. આપણે કમૂલ રાખીએ છીએ કે તેઓ મહા સમર્થ વિદ્વાન છે. આપણામાંના અનેક જણોના અભિપ્રાય એવો હશે કે, જેમના વ્યાખ્યાનમાં ખામ જાણવા જેવું કંઈ પણ ન હતું; પરંતુ આપણે જે કંઈ લાભ મેળવી શક્યા છીએ તે બદલ આભારની લાગણી દર્શાવવીજ જોઈએ. જો કે હું વ્યાખ્યાન કરના મથગા ક્યનને અનુભવેન આપી શકતો નથી. ખાસ કરીને પહેલી વાત તો એ છે કે, મનુષ્યોમાં 'લગ્ન' કાને કહેવામાં આવે છે તેની વક્તાને માહિતી નથી વ્યાધજાતિમાં કુદરતેને માટે કાઈ પણ વાધ કાંઈ પણ વાધજીને પોતાની મહચરી બનાવે, (સહચરી એટલે સાથે ચરે તે) તેનેજ આપણે લગ્ન કહીએ છીએ. મનુષ્યવિવાહ આ પ્રકારનો નથી. માણસ સ્વભાવથીજ દુર્નિય અને પ્રભુ-ભક્ત છે, એટલે મનુષ્યમાત્ર એક એક, પ્રભુની ઇચ્છા રાખે છે. આપી દરેક માણસ એક એક સ્ત્રીને પોતાના પ્રભુતરીકે નિયોજે છે, અને એનેજ એ લોકો વિવાહ કહે છે. જ્યારે તેઓ કાંઈને સાક્ષી રાખીને પ્રભુ-નિયોગ કરે છે ત્યારે તે વિવાહને પૌરોહિત વિવાહ કહેવામાં આવે છે. સાક્ષીનું નામ પુરોહિત છે. જુહદસાંગૂલ મહા-શયે વિવાહમંત્રના જે અર્થ કર્યા હતા તે જોતા છે, ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

પુરોહિત:—બોલો, મારે કયી વ્યાખ્યામાં સાક્ષી થવાનું છે ?

વર:—આપ સાક્ષી રહેજો કે હું આ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત મારા ઉપર મતા અલાવવાને નિયુક્ત કરે છું.

પુરોહિત:—મીજીં દાંષ ?

વર:—મીજીં એ કે, હું જન્મપર્યંત એના ચરણકમળનો ગુલામ થઈ રહીશ. ગાંઠો મેળવવાનો ભાર મારા ઉપર અને ખાવાનો ભાર એના ઉપર.

પુરોહિત:—(કન્યા પ્રતિ) તું થું કહે છે ?

કન્યા:—હું એ સેવકને ખુશીથી સ્વીકારું છું. જેટલા દિવસ મારી ઇચ્છા હશે તેટલા દિવસ એને ચરણમેવા કરવા દઇશ. જે દિવસે એની જરૂર નહિ જણાશે તે દિવસે લાત મારીને બહાર કાઢીશ.

પુરોહિત:—શુભમસ્તુ

આ પ્રમાણેની બીજી પણ અનેક જાણો એમના ભાષણમાં છે. દાખલાતરીકે મુનાને વક્તાએ મનુષ્યપૂજીત દેવતા તરીકે ઓળખાવી છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે દેવતા નથી. મુદ્રા એક જાતનું વિષયક છે. માણસો વિષયપ્રિય હોય છે; તેટલા માટે તેઓ મુદ્રા (પૈસા) પ્રાપ્ત કરવાના યત્ન કરતા રહે છે. મનુષ્યો મુદ્રાભક્ત

છે એવું જાણીને મને પ્રથમ એવો વિચાર થયો હતો કે; “મુદ્રા ડાહ્ય જાણે કેવીકે ઉમદા ચીજ હશે; મારે તેને એક દિવસ ચાખી જોવી પડશે.” એક દિવસ વિદ્યાધરી નદીના તીરે એક મનુષ્યને હણીને બોજન કરતી વખતે તેના વસ્ત્રમાંથી કેટલીકે મુદ્રા મળી આવી. નજરે પડતાંજ એ તેને ઉદરસ્થ કરી દીધી; પરંતુ બીજે દિવસે પેટમાં પીડા થવા લાગી, તો પછી મુદ્રા એ એક પ્રકારનું વિષ છે એમાં શક શો ? ”

દીર્ઘનએ આ પ્રમાણેનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું પછી બીજા કેટલાકે વ્યાધિમહા-શયોએ ઉડીને ભાષણ કર્યું. છેવટે સભાપતિ અમિતોદર મહાશય ઉપસંહાર કરતાં બોલ્યા કે:—

“હવે સાંજ પડી ગઇ છે અને વિપવકર્મનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. વળી હરિણુદળ કપારે આવી પહોંચશે તેનું પણ નક્કી નથી, એટલા માટે હાંશુ ભાષણ કરીને હાલક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. આજનું વ્યાખ્યાન-ધણું સુંદર થયું છે—અને તે માટે બહુશ્રામ મહાશયના આપણે ધણા ઉપકૃત છીએ, હું એક વાત જણાવવા માત્ર છું તે એ કે, આપે બે દિવસ સુધી જે વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં તે પરથી આપ અવશ્ય સમજી શક્યા હશે કે, મનુષ્યે ધણું અસભ્ય પ્રાણી છે; અને આપણા જેવાં સુધરેલાં પણ બીજાં કાંઈ નથી. તો આપણી દુરજ છે કે આપણે મનુષ્યોને કેળવણી આપીને આપણા જેવાં સભ્ય બનાવવાં. અને લાગે છે કે, મનુષ્યજાતિને સુધારવાને માટેજ પરમાત્માએ આપણને આ સુંદરવનની ભૂમિમાં મોકલ્યા છે. વિશેષમાં મનુષ્યો સંસ્કારી થતાં તેમનું માંમ પણ કંઈક વધારે સ્વાદિષ્ટ થશે અને આપણે તેમને વધારે સહેલાઈથી પકડી શકીશું; કારણ કે કેળવણી વધતાં તેઓ સહજ સમજી શકશે કે વ્યાધિદિના આહાર અથે શરીર કાન કરવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. આવી રીતની કેળવણી આપણે તેમને આપવા માગીએ છીએ. એટલા માટે આપ એ વિષયમાં સંમત થશોજ. વ્યાધ લોકોની દુરજ છે કે, પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા, અને તે પછી તેમનું બોજન કરવું.”

સભાપતિ મહાશયે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને પૂછડાંના ભારે પક-પટારવ વચ્ચે આસન લીધું; એટલે સભાપતિનો ઉપકાર માનીને વ્યાધસભા વિસ-ર્જન થઇ અને સઘળાએ જોમને જ્યાં ફાવ્યું તે તરફ વિપવકર્મને માટે પ્રયાણ આદર્યું.

જે રથને સલાનું અધિવેશન થયું હતું, તેની ચોપામ કેટલાંકે મોટાં મોટાં શ્લેષો હતાં. કેટલાંકે વાનરો તેની ઘડામાં છુપાઈને બેઠા બેઠા વ્યાધ વક્તાઓનાં ભાષણો સાંભળતા હતા. વ્યાધ લોકો સલાસ્થાન છોડી જવા પછી એક વાનરે ડોકું બહાર કાઢીને બીજાને બોલાવીને કહ્યું:—“કેમ લાઇ ડાળપર છો તો ખરા ને ? ” બીજાએ ઉત્તર આપ્યો “ જુ મોઠો છું ! ”

પહેલો:—આવ ત્યારે, આપણે એ વાદોનાં ભાષણની સમાલોચના કરીએ.

ખીન્ને:—શા માટે ?

પહેલો:—એ વ્યાધન્નતિ આપણી પરાપૂર્વની સત્તુ છે માટે ચાલો તેમની કંઈક નિદા કરીને વેર પાળી લઇએ.

ખીન્ને:—જરૂર એ કામ તો આપણી જાતિને માટે સર્વથા યોગ્ય જ છે.

પહેલો:—હીકે ત્યારે જરા જો તો આટલામાં કેાઇ વાધ રહ્યો તો નથીતે !

ખીન્ને:—ના, તોપણ આપ જરા સંતાપને બોલજો.

પહેલો:—એ વાત ખરામર છે ! નહિ તો કેાણુ જાણે કયે દિવસે કેાઇ વાધના પત્રમાં સપડાઇ જવાય અને તે આપણું પાણી કરી જાય !

ખીન્ને:—કહો કયા કયા દોષ છે ?

પહેલો:—પ્રથમ તો વ્યાકરણ અશુદ્ધ હવુ. આપણે વાનરજાતિ વ્યાકરણમાં ધણીજ પ્રવીણ. એ લોકોનું વ્યાકરણ આપણા વાનરવ્યાકરણ જેવું નથી.

ખીન્ને:—ખીલું કંઈ ?

પહેલો:—એ લોકોની ભાષા ધણી મોજા છે.

ખીન્ને:—અલખત, એ લોકો વાનરોની પેઠે વણત કરી જણતા નથી.

પહેલો:—દાખલાતરકિ પેલા અભિતોદારે કહ્યું કે “ વ્યાધ લોકોનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ મનુષ્યને સભ્ય બનાવવા અને પછી તેનું બોજન કરવું.” એને કેાણુ “પ્રથમ મનુષ્યોનું બોજન કરવું અને પછી તેમને સભ્ય બનાવવા” એમ કહ્યું હોત તો મજત હવુ.

ખીન્ને:—એમાં શક શો ?—નહિ તો આપણે વાનરો શા માટે કહેવાત ?

પહેલો:—આપણુ કેવી રીતે અપાય, તેમાં શું શું બોલવું જોઈએ, તેની એ લોકોને કયા ખબર છે ? લાપણુ આપતાં વચમાં માત કચકચાવત્રા જોઈએ, કંઈક કૂદાકૂદ થવી જોઈએ, એકાદ બે વાર અંતરનો ભાવ દર્શાવે તેવાં મોં થવાં જોઈએ. વળી વચમાં વચમાં એકાદ બે વખત કેળું કરડતાં જવું જોઈએ. એ લોકોની ફરજ છે, કે તેમણે આપણી ખાસેથી એ વિષયને લગતું કંઈક શિક્ષણ મેળવવું.

ખીન્ને:—આપણી પામેથી શિક્ષણ લેવાથી તેઓ વાનર થાય, વ્યાધ અને નહિ.

દરમ્યાન ખીન્ન પણ કેટલાક વાનરો સાહમ કરીને બહાર પડ્યા. તેમાંના એકે જણાવ્યું, મારી મમજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનો મોટામાં મોટો દોષ એ કે, વૃહદ્દસાંગૂલ પોતાના જાન અને હુદ્દિજળથી શોષેલી અનેક નવી વાતો બોલ્યા છે. એ મધગી વાતો કેાઇ પણ અથમાંથી મળી આવતી નથી. જે વાત પ્રાચીન અંધકારનાં લખાણનું પિષ્ટયેયજ ન હોય તે કહેતી મહાદોષ છે આપણે વાનરજાતિ લાંબા કાળથી આવેલુંજ આવતા આતીને વાનર લોકોની પ્રતિષ્ઠા વધારતા આપ્યા છીએ—બ્યાત્રીએ આ પ્રમાણે ક્યું નથી એ મહા પાપ છે.

એટલામા એક સુદર વાનરી બોલી ઉઠી :—“મને તો એ સધળા ભાપણેમા હજારો દોષોનું દીપણું જણાય છે . એ ભાપણમા અનેક ઠેમણે તેઓ શુ કહેવા માગે છે તે સમજી શકી નથી, તો જે ભાપણ આ પ્રમાણે અમારી સ્ત્રીઓની વિદ્યા-શુદ્ધિને પણ અગમ્ય હોય તે મહામેય નહિ તો બીજું શુ ”

બીજા એક વાનરે જાહેર કર્યું “મને ખાસ દોષ તો શોધી કાઢતા નથી આવડતું પરંતુ હું આવન જાતની મુખભાગી* કરી શકું છું અને અશ્લીલ ગાળાગાળા કરીને મારી સન્મતતા અને રસિકતાનો પ્રચાર કરી શકું છું ”

આ પ્રમાણે વાનરો બ્યાન લોકોની નિદામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા હતા એ જોઈને એક રથૂળ દેહધારી વાનર બોલ્યો કે “આપણે જે નિન્દાવાદ ચલાવ્યો છે તેનાથી અપમાન પામી બૃહદનાગૃવ બોડમા જઈને મરી જશે ચાલો હવે આપણે કેળાં આરોગીએ’

વાણ

(મહાભારતમાંથી લાપાંતર)

જનમેજય ઓઠ્યા:—હે મહર્ષે આપે કહ્યું હતું કે, કલિયુગમાં બાણ નામનાં એક પ્રકારનાં મનુષ્યો પૃથ્વીપર આવિર્ભૂત થશે. તેઓ ક્યા પ્રકારનાં મનુષ્યો હશે અને પૃથ્વીપર જન્મ ધારણ કરીને શું શું કર્યું કરશે તે સાંભળવા મને ધણી ઉત્કંઠા થઈ છે. આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરો.

વૈશમ્પાયન ઓઠ્યા:—હે નરમેઘ ! હું તેજ વિચિત્રશુદ્ધિ, આહારનિદ્રાકુશળ, બાણ લોકોની ક્યા કદં છું; આપ શ્રવણ કરો. હું તેજ ચરમાલંકૃત, ઉદારચરિત્ર, બહુ-ભાષી, મિષ્ટાન્નપ્રિય બાણ લોકોનું ચરિત્ર કીર્તન કરું છું; આપ શ્રવણ કરો. હે રાજન્ ! જેઓ વિચિત્ર વસ્ત્રધારી, વેતહરતૃ અધકૃતકેશ અને હોલશ્ચુટધારી હશે તેઓજ બાણ જેઓ વાગ્યુદ્ધમાં અજેય, પરભાષાપારદર્શી, માતૃભાષાવિરોધી હશે તેઓજ બાણ મહારાજ ! એવા અનેક મહાશુદ્ધિસંપન્ન બાણઓ જન્મ લેશે કે, જેઓ માતૃભાષામાં વાતચીત કરવામાં અસમર્થ હશે. જેમની દૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયો સ્વતંત્ર અને તેથીજ અપવિત્ર હશે. જેમની કેવળ રસનેન્દ્રિય પણ પરબલિતું એટલું ખાવાથી પવિત્ર હશે; તેઓજ બાણ. જેમનાં ચરણ માંસ-અસ્થિવિહીન શુદ્ધ કાળક સમાન હોવા છતાં, જેઓ પશ્યવનમાં વીર, હસ્ત દુર્બળ હોવા છતાં લેખિની + પકડવામાં અને વેતનગ્રહણમાં સ્તબ્ધ *; ચર્ચ કામળ હોવા છતાં પણ સાગરપાર-નિર્મિત ખામ પદાર્થોના પ્રકારમાં સહિષ્ણુ, સંક્ષેપમાં જેમની ઇન્દ્રિયમાત્રની આ પ્રમાણે પ્રશંસા કરી શકાય તેઓજ બાણ. જેઓ વિના ઉદેશે સંચય કરશે, સંચયને માટે ઉપાર્જન કરશે, ઉપાર્જનને માટે વિદ્યાધ્યયન કરશે વિદ્યાધ્યયનને માટે પરીક્ષા-પ્રશ્નની ચોરી કરશે તેઓજ બાણ.

મહારાજ ! બાણ શબ્દ માનાર્થે વપરાશે. જેઓ કલિયુગમાં ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષિકત થઈને અંગ્રેજ નામે પ્રસિદ્ધ થશે તેઓ 'બાણ' શબ્દથી કારકુન અને વેપારી સમજશે. નિર્ધન લોકો બાણ શબ્દ પોતાના કરતાં વધારે ધનવાન માણસો માટે વાપરશે. સેવક લોકો બાણ શબ્દનો અર્થ શેક કરશે; પરંતુ એ સંઘળાથી પણ નૃદા કેવળ 'બાણ-શવન' ગાળવાની અભિલાષા ધરાવનાર કેટલાક મનુષ્યો જન્મશે. હું કેવળ તેમનાંજ યુજકીર્તન કરું છું. જેઓ વિપરીત અર્થ કરશે તેમનું આ મહાભારત-શ્રવણ નિષ્ફળ જશે, અને તેઓ ગોજન્મ ગ્રહણ કરીને બાણ લોકોનું ભક્ષ્ય બનશે.

હે નરાધિપ ! બાણલોક દ્વિતીય અમર્ય સમાન બનીને સમુદ્રપી વાન્સી (મદિરા)-નું શોષણ કરશે, કાચનાં પાત્ર એ લોકોનાં જળપાત્ર બનશે, અગ્નિ એ લોકોનો

આરાધીન થશે. 'તમાકુ' અને 'બીગટ' નામનાં એ અભિનવ ખાંડવનનો આશ્રય લઇને રાત્રિદિવસ એ લોકોના મુખમાં લાગી રહેશે. જે પ્રમાણે એમના મુખમાં તે પ્રમાણે જરૂરમાં પણ અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત રહેશે; અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરપર્યંત એ લોકોના રચના બંને પ્રદીપોરૂપે બળ્યા કરશે. એમના સંગીત અને કાવ્યમાં પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે, તે સ્થળે તે 'કામાગ્નિ' અને 'હૃદયાગ્નિ' નું રૂપ ધારણ કરશે; વારવિલાસિની (વેસ્થાઓ) ઓના મત પ્રમાણે એમના કપાળમાં (લાગ્યમાં) પણ અગ્નિદેવ વિરાજમાન રહેશે. વાયુનું એ લોકો બક્ષણ કરશે. મન્યતાને ખાતર તે કઠોર કાર્યનું નામ રાખશે. 'વાયુસેવન' ચન્દ્ર એમના ધરમાં અને ધરની બહાર મદા વિરાજમાન રહેશે-કદાચ હુલ્લટમાં દકાપદો પણ રહેશે. કોષ (એટલે મોડે સુધી ભટકશે કે) પ્રથમ રાત્રિએ કૃષ્ણ પક્ષનો ચંદ્ર અને રોષ રાત્રિએ શુકલ પક્ષનો ચંદ્ર જશે. કોષ એનાથી વિપરીત પણ કરશે સૂર્ય એમનાં દર્શન કરી શકશે નહિ. ચમક એમને બૂલી જશે. કેવળ અશ્વિનીકુમારોનાં મહિર્ણુ નામ રહેશે "આસ્તાગલ" +

હે નરસેક ! જેઓ કાવ્યરસાદિથી વિમુખ, સંગીતપર એટલી પ્રીતિ ધરાવનાર કે હૃદય કોકિલનોજ આહાર કરી જનારા, અને જેમનું પાંડિત્ય કેવળ નિશાળ અને કોલેજના પ્રયોગમાં બધાયણું હશે, તે છતાં જેઓ પોતાને અનન્તગાની તરીકે ઓળખાવશે તેઓજ બાણ. જેઓ કાવ્યમાં કંઈ પણ સમજતા ન હશે છતાં કાવ્ય-પાઠમાં અને સમાલોચનામાં પ્રવૃત્ત થશે, જેઓ વારાંગનાઓના રાગડનેજ સંગીત મંજરશે; અને જેઓ પોતાને નિશ્ચય શુદ્ધિવાળાતરીકે ઓળખાવશે, તેઓજ બાણ. જેઓ રૂપમાં કાર્તિકેયના કનિષ્ઠ બ્રાતા, ગુણમાં નિર્ગુણ પદાર્થ જેવા, કર્મમાં જડ-ભરત જેવા અને વાતોમાં સરસ્વતી સમાન હશે તેઓજ બાણ; જેઓ ઉત્સવને માટે દુર્ગાપૂજન કરશે, શુદ્ધિણીની પ્રસન્નતા માટે લક્ષ્મીપૂજન કરશે, ઉપશુદ્ધિણીની પ્રસન્નતા માટે સરસ્વતી (!) પૂજા કરશે અને બકરાના (માસના) લોભથી ગંગાપૂજન કરશે તેઓજ બાણ જેમનું ગમન તરેહ તરેહનાં વાહનોમાં શયન હોટેલોમાં, પાન શરાબડુ અને આહારમાંથી બદ્ધ હશે તેઓજ બાણ, જેઓ મહાદેવસમાન માદકપ્રિય, બહામમાન પ્રભેત્પાદનપરાયણ અને વિષ્ણુમમાન લીલાપદ હશે તેઓજ બાણ.

હે કુરુક્ષેત્રપથ ! વિષ્ણુ સાથે એ બાણ લોકોનું સાદસ્ય વધારે રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એમની પાસે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બંનેજ રહેશે. વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો પણ

* ૧-જમ ૨-મંગમ + ૧-રોમલ, તમેલો ૨-આરથા-બળ, ભાવાર્થ એવો છે કે, બાણ લોકો ચમ નિયમ વગેરે બૂલી જશે, અને "આસ્થાબળ" શબ્દ પણ કેવળ તમેલોના પર્ચાય તરીકેજ રહી જશે અર્થાત્ આસ્થાબળને પણ એ લોકો બૂલીજ જશે. ૧ ખંગાળા તરફ ગંગાપૂજનમાં બકરાનો વધ કરવાની અને તેનો પ્રસાદ લેવાની પ્રથા હશે.

અનંતશ્યામાશાધી * યશે. વિષ્ણુની પેઠે એમનાં પશુ દશ અવતાર યશે. જેમકે કારકુન, માસ્તર, સુધારક, ઑદિસ મેનેજર, ડોક્ટર, વકીલ, માછરોટ્ટ, જમીનદાર, ઑડિટર, અને નિષ્કર્મા.† વિષ્ણુની પેઠે એ લોકો સઘળા અવતારોમાં અમિતબળ-પરાક્રમથી અમુરગણોનો વધ કરશે. કારકુન અવતારમાં દુતરરૂપી અસુરનો વધ, માસ્તર અવતારમાં વિદ્યાર્થીનો વધ, રોશન માસ્તર અવતારમાં ડીકીટહીન મુસાફરનો વધ, સુધારક અવતારમાં મિથાન્નાભિલાષી પુરોહિતનો વધ, મેનેજર અવતારમાં અંગ્રેજ વેપારીઓનો વધ, ડોક્ટર અવતારમાં રોગીનો વધ, વકીલ અવતારમાં અસીસનો વધ, મેછરોટ્ટ અવતારમાં ન્યાય માગનારનો વધ, જમીનદાર અવતારમાં ટ્રેડનો વધ, ઑડિટર-અવતારમાં આખરદાર લોકોનો વધ, અને નિષ્કર્માવતારમાં તળાવનાં માછલાનો વધ કરશે. †

મહારાજ ! પુનઃ શ્રવણ કરો. જેમનું વચન હૃદયમાં એક, કથનમાં દશ, લેખનમાં સો અને ક્ષેત્રમાં સદશ યશે તેઓજ બાણ. જેમનું બળ હાથમાં, એક ગણ, મુખમાં દશગણ, પૃષ્ઠે ચતુર્ગણ, અને કાર્યકાળે અદશ યશે તેઓજ બાણ. જેમની ભુદ્ધિ બાલ્યકાળે પુરતકમાં, યૌવનકાળે બાટલીમાં અને ધણપણમાં (નવી) ગૃહિણીના અચળમાં (બાળામાં) હશે તેઓજ બાણ. જેમનો ઇષ્ટ દેવતા અંગ્રેજ, ગુરુ બ્રાહ્મ-ધર્મવિદ્યા, વેદ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્ર અને તીર્થ " નેશનલ ટ્રિબ્યુન " હશે તેઓજ બાણ. જેઓ મિશનરી આગળ † સ્થિતિ, કેશવચંદ્ર પાસે બ્રાહ્મ, પિતા પાસે હિન્દુ અને બ્રહ્મકે બ્રાહ્મણ સમીપ નાસ્તિક હશે તેઓજ બાણ. જેઓ પોતાને ઘેર જલપાન કરે, મિત્રોને ત્યાં મઘપાન કરે, વેશ્યાગૃહે ખાલિપ્રદાન શ્રવણ કરે અને ઉપરિ સાહેબને ત્યાં ધક્કામુઠ્ઠી સહન કરે તેઓજ બાણ. જેમને સ્નાનસમયે તેલની સાથે ધૂણા †, આહાર સમયે પોતાની આંગળીઓ સાથે ધૂણા, અને વાતચિત સમયે માતૃભાષા સાથે ધૂણા હશે તેઓજ બાણ. જેમનો યત્ન દેવળ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં, તત્પરતા કેવળ ઉમેદવારીમાં, ભક્તિ કેવળ ગૃહિણી અથવા ઉપગૃહિણીમાં અને ક્રોધ કેવળ મદ્યથો ઉપર હરો તેઓજ નિઃપટેહ બાણ.

હે નરનાથ ! મેં હમણાં જેમની કથા કરી, તેમના ચનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે કે, " અમે તાજૂવચર્વણ કરીને, ગાદી તકીઆનું અવલબન કરીને † દ્વિભાષા-મિશ્રિત વાતો કરીને અને તમાકુસેવન કરીને ભારતવર્ષનો પુનરુદ્ધાર કરીશું. "

જનમેજય કહેતા હવાઃ- " હે મુનિયુગવ ! બાણલોકોનો જય થાઓ ! આપ અન્ય પ્રસંગનો આરંભ કરો. "

* ૧ રૂપશાધી, ૨ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે શયન કરનાર, † નિરુદ્ધમી.

+ બાળામાં હિંદુઓમાં પણ મન્દળી આવતો રિવાજ ધણે મામાન્ય છે, અને તેટલા માટે દરેક મારી ગિયતિનો માણસ પોતપોતાના આંગણમાં નાનું મગધું તળાવ-જેને ગ્રેઓ ' પુષ્કરણી ' કહે છે-ગળે છે નિરુદ્ધમી અવતારમાં બાણ લોકોનું કામ તેમાંનાં માછલાં માગ્વાનું.

ભાગ ૬૦

૧. તિરસ્કાર. ૨. દેશચુરતી. †

ગર્દભ

હે ગર્દભ ! મેં પ્રદાન કરેલા આ નવીન તૃણમગ્ધનું ભક્ષણ કરો.

હું ગાય વાછરડાં વગેરેને પણ અગમ્ય એવાં સ્થળોમાંથી મહામહેનતે નવચર-
કણથી સિચિત સુગંધયુક્ત તૃણની કુખો એકત્ર કરી લાવ્યો છું. આપ તેને સુંદર
મુખમંડળમાં ગ્રહણ કરીને મોતીને પણ લગ્નવે એવા દાંતથી ચાવીને મારા પ્રતિ
અનુમદ કરો.

હે મહાભાગ ! આપની પૂજા કરવાની મને ઇચ્છા થઈ છે, કારણ કે આપ
મર્વત્ર નંજરે પડો છો; એટલા માટે હે વિશ્વવ્યાપિન ! મારી પૂજા ગ્રહણ કરો.

મને પૂજ્ય વ્યક્તિની શોધમાટે વિવિધ દેશોમાં અને વિવિધ સ્થળોમાં પરિભ્ર-
મણ કરતાં જણાયું છે કે, આપ સર્વત્રજ વસેલા છો, અને સદગાત્ર આપની પૂજા
કરે છે; એટલા માટે હે લંબકર્ણ ! મારી પૂજા પણ સ્વીકરો.

હે ગર્દભ ! કોણ કહે છે કે, આપનું પદ ક્ષુદ્ર છે ? દરેક સ્થળે હું આપને ઉચ્ચ-
પદ ઉપરજ જોઈ ચકું છું. તમે ભક્તમંડળીથી વીંટળાઈને ઉચ્ચાસનપર બેસી ધાસની
મોટી મોટી પૂજાઓ આરોગ્યા કરો છો. લોકો તમારી શ્રવણેન્દ્રિયની પ્રશંસા કરે છે.

તમેજ ન્યાયાસનપર વિરાજમાન થઈને આમતેમ મહાકર્ણુદયનું સંચાલન કરો
છો, તેમાંની ઉંડી ગુફાઓ જોઈને વહીલ નામના કવિઓ તેમાં નાનાવિષ કાળ્પરસ
રેડી રહે છે, ત્યારે તમે શ્રવણતુભિના મુખથી વશીભૂત થઈને નિદ્રાધીન થઈ જાઓ છો.

હે બૃહ-મુણ્ડર ત્યારે તેજ કાળ્પરસથી આર્દ્ર થઈને તમે દયાળુ બની અમીમ
દયાના પ્રભાવથી રામાનું સર્વસ્વ કાળાને આપો છે, અને કાળાનું સર્વસ્વ ધનાને
આપો છો; આપની દયાનો પાર નથી.

હે રજઃગૃહભૂપણુ ૪ ! કોઈ કોઈ વખતે મારા જોવામાં આવે છે, કે તમે પૂછકું
છુપાવીને સરસ્વતી મંડપમાં કાળાસનપર વિરાજમાન થઈને દેશી બાળકોને ગર્દભ-
લોકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવો છો. બાળકો ગર્દભલોકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી “મેટ્ટી
કમાં પાસ થયો” “મેટ્ટીકમાં પાસ થયો” એમ પોકારતાં મહા ગર્જન કરી મે-
ં છે; જે માંભળીને હું ભયભીત થઈ જાઉં છું.

હે પ્રકાષ્ટોદર ૫ ! સંસ્કૃત પાકાણામાં કુશાસનપર વિરાજમાન થઈને, તૈલમિ-
ચિત લલાટપ્રદેશમાં ચંદનની નદી તાણીને, હાથમાં દંડ ધારણ કરીને તમેજ મોબી
રહો છો. તમે કરેલાં સાત્તનાં વ્યાખ્યાન સાંભળીને હું તમને અનેક વાર ધન્યવાદ

૧. બે લાંબા કાનોનું. ૨. મોટા માથાવાળા. ૩ ઉધો ઇન્દ્રિય આપનાર કેટલાક
ન્યાયાધીશો ઉપર આ દંડાર છે. ૪ ધોળીના ધરનું બૂપણ ૫ મોટા ઉદરવાળા.

આપુ છુ, એટલા માટે હે મહાપરો ! મે પ્રદાન કરેલા કામન તૃષ્ણાકુરો ભક્ષણ કરો
લક્ષ્મીની કૃપા તમાગ ઉપર છે-તમે ન હોત તો બીજા કોઈના ઉપર પણ કમ-
ળાની કૃપા થાત નહિ તમારી પાસેથી તે કદી પણ ખમતીજ નથી પરન્તુ તમે
તેના બુદ્ધિમળથી સર્વદાજ ત્યાગ કરતા રહો છો અને તેથીજ લક્ષ્મીપત્ર ચચત
તાનુ કલક લાગેલુ છે, એટલા માટે હે સુપુત્ર ! તૃષ્ણભક્ષણ કરો

તમેજ ગાયક છો પૂજ, સપભ, ગાન્ધાર પ્રત્યાદિ સમસુર આપને કંઠસ્થ છે-
બીજા લોકો લામા વખતસુધી તમારે અનુકરણ કરીને, ધોળી દાદી થતા છતાં પણ
અનેક પ્રકારે ઉધરસ ખાવાનો અજ્ઞાસ કરીને તમારા જોયો સ્વર પ્રાપ્ત કરે છે હે
લેખકકં ધાસ ખાઓ

તમે વિવિધરૂપે વિવિધ દેશોને પ્રકશિત કરીને યુગ યુગમા પ્રતિષ્ઠિત થયા હો-
હમણા તપગ્યામળે, બ્રહ્માના વરદાનથી તમે આ દેશમા અથાવલોકનકારરૂપે અવ-
તીર્ણ થયા છો

હે લેખકશાનતાર ! મે આજેના નવીન કામન તૃષ્ણાકુરો ભક્ષણ કરો તેથી
હુ પરમ આનન્દ ખામીશ

હે મહાપુત્ર ! તમે ક્યારેક રાજ્યભાગ વહન કરો છો, ક્યારેક પુસ્તકભાર વહો
છો, ક્યારેક ધોખીની ગસિડી વહો છો હે લેખક ! કયો ભાર સૌથી અધિક છે તે
જણાવવા કૃપા કરો

તમે ક્યારેક ખડ ખાઓ છો, ક્યારેક કંઈજા ખાઓ છો, ક્યારેક મથકારનુ
મગજ ખાઓ છો હે લેખક ! એમાથી કયો પદાર્થ સુભક્ષ્ય છે, તે આ બાળ
કને બતાવો

હે સુન્દર ! તમારે રૂપ જોઈને મોહિત થયો છુ તમે ન્યારે વૃક્ષતળે ઉભા
ન્હીને નવવર્ષા-જળથી છટાઓ છો, બે મહા કર્ણુ ઉઘા કરી મુખમદ્ર વિનીત
રાખી, ચમુદ્રય ક્ષણમા ઉધાડતા, ક્ષણમા બધ કગતા ભિન્નતા ઉભા ગરો છો
તમારા પૃષ્ઠ ઉપરથી, મસ્તક ઉપરથી અને રક્ત ઉપરથી વસુધારા વહી રહે છે
ત્યારે તમે મને ઘણા સુન્દર લાગો છો હે જનમનમોહન ! કંઈક ધામ તો આરોગે

વિષાતાએ તમને તેજ આપી નથી એટલા માટે તમે શાન્ત છો વેગ આપ્યો
નથી એટલા માટે સુધીર છો બુદ્ધિ આપી નથી, એટલા માટે વિજ્ઞાન છો, અને
બોળે ન વહો તો ખાના પામતા નથી, એટલા માટે તમે પંચોપકારી છો હુ આપના
ચરોગાન કરે છુ આપ ધાસ આગળે મને સુખી કરો

વસન્ત અને વિરહ

પ્રતીક્ષા.—મખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો આજે પૃથ્વીપર ઉદય થયો છે. આવ, આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ. ખાસ કરીને આપણે બન્ને વિરહિણી છીએ; પ્રાચીન કાળની વિરહિણી સ્ત્રીઓ ચિરકાળથી વસન્ત-વર્ણન કરતી આવી છે; ચાલો આપણે પણ તેમજ કરીએ.

સરલા:—એન ! ઠીક કહે છે. આપણે કન્યાશાળામાં લખતાં વાંચતાં શીખીને કેવળ કુટણા કુટી કુટીનેજ મરી જઈએ છીએ. ચાલો, આજે કાવ્યસમાલોચના કરીએ.

પ્રતીક્ષા:—એન ! ત્યારે આરંભ કરો. સખિ ! ઋતુરાજ વસન્તનો સમાગમ થયો છે. જો, પૃથ્વીએ કેવો અનિર્વચનીય ભાવ ધારણ કર્યો છે. જો, આત્મસતા કેવી નવમુકુલિત થઈ રહી છે—

મરલા:—વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ-પુષ્પ કુટી રહ્યાં છે.

પ્રતીક્ષા:—મલયસમીર મંદ મંદ વહી રહ્યો છે.

સરલા:—નેનાવડે ઉડતી ધૂળમાંની રજકણથી દાંતમાં કચ કચ આવે છે.

પ્રતીક્ષા:—આઘી મર, છોકરી ! આ શું ? સાંભળ, બ્રમરગણ પુષ્પો ઉપર ગથ ગથ કરે છે.

મરલા:—માખીઓ ભાત ઉપર ભણુ ભણુ કરે છે.

પ્રતીક્ષા:—વૃક્ષો ઉપર કોયલો પંચમ સ્વરથી ફૂંકફૂંક કરે છે.

મરલા:—ના બેન, તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન નહિ થાય. હું મધુરિકાને બોલાવું છું. આવ બેન, મધુરિકા ! આપણે વસન્ત-વર્ણન કરીએ.

(મધુરિકાનું આગમન)

મધુરિકા:—હું તો બહેન ! તમારી પેટે ઝૂંકું ભણેલી ગણેલી નથી; કેવળ થોડું-થણું જાણું છું. હું એ બધામાં સમજ શકીશ નહિ—તમારે મને વચમાં વચમાં સમજાવતાં રહેવું પડશે.

પ્રતીક્ષા:—મહુ સારું. જો બેન ! વસન્ત કેવો અપૂર્વ મમય છે ! સદાગી આત્મલના કેવી નવમુકુલિત—

મધુરિકા:—એન ! મારા જોવામાં તો આંગાનું ઝાડજ આવ્યું છે. આંગાની લના કેવી હોય ?

પ્રતીક્ષા:—આંગાની લતા સાંભળી છે ખરી; પરન્તુ કોઈ દિવસ નજરે જોઈ નથી. જોઈ હોય કે ન હોય, પરન્તુ આત્મલતા સિવાય આત્મવૃક્ષ કદી પણ વાંચવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે આત્મલતાજ કહેવી જોઈએ, આત્મવૃક્ષ કદી શકાય નહિ.

મધુરિકા:—ઠીક, બોલ ત્યારે.

પ્રમીલા.—આત્રલતિકા નવમુકુલિત યદને—

મધુરિકા.—અલિ ! હમણા તો કહેતી હતી આત્રલતા—હવે વળી લતિકા કેવી રીતે થઈ ગઈ ?

પ્રમીલા.—એમાં તે કરતાં પણ કંઈક વધારે માધુર્ય આનું છે. આત્રલતિકા નવમુકુલિત યદને ચારે દિશામાં મુગધ પ્રસારી રહી છે.

સરલા.—એન ! વસન્ત ઋતુમાં તો આંખોનો મોર જવી જમને મરવા બેસી જાય છે.

મધુરિકા.—તેથી શું થયું ? બે તો ખરી; હવે કેવી મિઠાશ આવે !

પ્રમીલા.—તેના ઉપર બમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે, જે સાંભળીને આપણા પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે.

મધુરિકા.—આહા ! સખિ ! યથાર્થ કહ્યું; પણ અલિ ! બમર જાને કહે છે ?

પ્રમીલા.—મર ગાંડી—એટલું બે જાણતી નથી ? બમર એટલે પદ્મ.

મધુરિકા.—વળી પદ્મ તે શું ?

પ્રમીલા.—પદ્મ એટલે બમરો.

મધુરિકા.—વારૂ બેન ! બમરો આંખોનો મોર બેઠને ગાંડો શામાટે બની જાય છે ? બમરાનું ગાંડપણ વળી કેવું હોય ? આ શું આમ તેમ બંધે છે ?

પ્રમીલા.—ઠાણે કહ્યું કે બમર ગાંડો બની જાય છે ?

મધુરિકા.—વાહ રે ! હમણાજ તે કહ્યું ને. “ ઉન્મત્ત યદને ઝંકાર કરે છે. ”

પ્રમીલા.—ક્યા રાંડ હવે તારી સાથે વસન્ત-વર્ણન કરે ?

મધુરિકા.—બેન ! કોષ શામાટે કરે છે ? તું વધારે બહેલી ગણેલી છે અને હું થોડું સીખી છું; એટલે મને સમજાવતી રહે તોજ બને તો, બધીજ શું તારા જેવી વસિકે હોય છે ?

પ્રમીલા.—(અભિમાન સાથે) હીક, ત્યારે સાંભળ બમરગણ મધુલોભથી ઉન્મત્ત બનીને ઝંકાર કરી રહ્યા છે. તેમના ગુણ ગુણ રવથી આપણો જીવ જાય છે.

મધુરિકા.—અલિ ! બમરા “ગુણ ગુણ” કરે છે કે “બોંબો” ?

પ્રમીલા.—કબિઓ કહે છે, “ ગુણ ગુણ. ”

મધુરિકા.—ત્યારે તો “ ગુણ ગુણ ” જ કખાલ; પણ તેથી આપણો જીવ શા માટે જાય છે ? બમરાના કખવાથી તો પીડા થાય એ જાણું છું; પરંતુ તેના બોલવાથી પણ શું મરવું પડશે ?

પ્રમીલા.—આજ સુધીની સઘળી વિરહિણીઓ “ ગુણ ગુણ ” રવથી મરતી આવી છે, તો તું ક્યા મોટી નહિ મરનારી ?

સરલા.—હીક બેન ! સાંભળાં બે લખ્યું હશે તો મરીશ; પરંતુ પૂછું છું કે શું કેવળ બમરાના ચન્દ્રચીજ મરવું પડશે કે મધમાખીનો ગણગણાટ સાંભળી ચિતામાં પણ ચૂવું પડશે ?

પ્રમીલા:—કવિઓએ કેવળ ધમર-સ્વથીજ મરવાનું કહ્યું છે.

સરલા:—એ તો કવિઓનો મોટો અત્યાચાર કહેવાય. કેમ, આખીના ગણગણાટે-
શો અપરાધ ક્યો છે ?

પ્રમીલા:—તારે મરવું હોય તો મરજો-હમણું સંભળ.

સરલા:—ઓલો.

પ્રમીલા:—કોકિલાઓ વૃક્ષપર ખેસીને પંચમ સ્વરથી ગાન કરી રહી છે.

મધુરિકા:—પંચમ સ્વર કેવો, બેન ?

પ્રમીલા:—કોકિલના સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—અને કોકિલનો સ્વર કેવો ?

પ્રમીલા:—પંચમ સ્વર જેવો.

મધુરિકા:—સમજી ગઇ. આગળ ચલાવ.

પ્રમીલા:—દાક્ષિણ વૃક્ષપર ખેસીને પંચમ સ્વરથી ગાન કરે છે તેનાથી વિરહિણીનું
અંગ જર્જરિત થઇ ઉઠે છે.

સરલા:—ફક્કાના પંચમ સ્વરથી અંગ કેવું ચાલે છે ?

પ્રમીલા:—મોત, બીજું શું ? ફક્કાનો વળી પંચમ સ્વર કેવો ?

સરલા:—મારું અંગ તો તેનાથીજ જર્જરિત થઇ ઉઠે છે. મરથો બોલતાંજ
મનમાં થઇ આવે છે કે, તેમના ચેર આવતાંજ મારે એ મર્વનાશી પક્ષીને નસાડી
મરવું પડશે.

પ્રમીલા:—તે પછી મલયસમીર જુદુ જુદુ મલયસમીરથી વિરહિણી કંપી ઉઠે છે.

મધુરિકા:—કંડીથી ?

પ્રમીલા:—ના, વિરહથી. મલયસમીર બીજાંઓને મારે શીતળ હોય છે, પરંતુ
આપણે મારે તો અસિતુલ્ય છે.

સરલા:—બેન ! એતો બધાને મારેજ છે. આ દેવ માસની બપોરની બળતી હવા,
આમ કરતાં ઓછી કેને લાગે ?

પ્રમીલા:—અરે, હું તે હવાની વાત નથી કહેતી.

મધુરિકા:—બેન ! તું ઉત્તરી વાયુવિને બોલે છે. ઉત્તર તરફનો પવન એટલો હલકો
હોય છે કે તેટલો મલય વાયુ પચુ હોતો નથી.

પ્રમીલા:—વસન્તાના અનિસ્તરપર્ચથી અંગ રોમાંચિત થઇ ઉઠે છે.

સરલા:—અંતર દુઃખાં ન હોય તો ઉત્તરીય વાયુથી પચુ ચરીર કડકી જાય છે.

પ્રમીલા:—મર હોકરી, વચંત ઝગુમાં શું ઉત્તરીય વાયુ વાય છે કે હું વસન્ત
વર્ષાનમાં તેની વાત કંડી ચકું ?

સરલા:—હમણું ઉત્તર તરફનોજ વાયુ વાય છે. જો આજલાસ જેટલી આંધી આવે
છે તે મધ્યાહનર તરફનીજ હોય છે. અને લાગે છે કે વસન્ત વર્ષાનમાં ઉત્તરીય

વાયુનેજ ઉદ્દેષ્ય કરવો ઉચિત છે. આલો, આપણે “કાવ્યદર્શન” માં લખી મોકલીએ કે ભવિષ્યમાં કવિઓ મલય વાયુનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરની આંધીનું વર્ણન કરે.

પ્રમીલા:—તેમ ચળે તો પછી વિરહિણીઓનું સાધન શું થશે ? તેઓ કેને લખેને રડશે ?

મધુરિકા:—સખિ ! ત્યારે રહેવા દે. હમણાં વમન્ત-વર્ણન-કિહુ : ઉહુ : સખી ! મરી મરી ! ગમ રે ! ગમ રે !

(બ્રમિષતન ચલુ અને નયન બંધ કરવાં)

પ્રમીલા:—દેમ, કેમ, બેન ! શું થયું છે ? એકદમ આમ કેમ થઈ ગયું ?

મધુરિકા:—(આંખો મીચીને) અરે, સાંભળ્યું નહિ ? બાવળ વૃક્ષ ઉપર કાચક દડકા રહી છે.

પ્રમીલા:—સખિ ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર—તારા પ્રાણેશ્વર જલદીજ આવી પહોંચશે. બેન ! મને પણ એવીજ પીડા થાય છે. નાથનાં દર્શનવિના જીવનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. (આંખો બંધ કરીને) મહોદધાનાં સઘળાં તળાવોનું પાણી જો ન સુકાઈ ગયું હોત તો આટલા દિવસોમાં હું કુંભી મરી હોત. હે હૃદય-વલ્લભ જીવિતેશ્વર ! હે રમણીજનમનમોદન ! હે નિરાશોપો-મેષો-મુખકમલકારકાપમોત્તેજિતહૃદયસૂર્ય ! હે અતુલ જલદ-તલ-ચત્તરતન-રાશિવ-મહામૂલ્ય પુરુષરત્ન ! હે કમિનીકંઠવિસ્ખિત-રત્નદારાધિક-પ્રાણાધિક ! હવે પ્રાણુ ટકતા નથી. હું અખલા, મરલા, ચંચલા, વિકલા, દીના, હીના, ક્ષીણા પીના, નવીના, શીલીના મધ છું—હવે પ્રાણુ ટકતા નથી. હવે કેટલા દિવસ તમારી વાટસડી નિહાળું ? જે પ્રમાણે સરોવરમાં સરોગિની સૂર્યની આશા રાખે છે, જે પ્રમાણે કુંભુદિની ચંદ્રની આશા રાખી રહે છે, અને જે પ્રમાણે ચાતક મેઘજળની આશા રાખીને બેસે છે—તેજ પ્રમાણે હું તમારી આશા રાખીને બેઠી છું.

મધુરિકા ! (રડતી રડતી) જે પ્રમાણે ગોવાળ બોલાવતી ગાયની વાટ આતુર-તાથી જોતો રહે છે, જે પ્રમાણે બાળક કંદોષની દુકાનપરથી માણસ આધું પાછું થઈ જવાની આશા રાખીને હેલું રહે છે, જે પ્રમાણે અથ ધાસ લાવનાર નોકરની આશા રાખી રહે છે, હે પ્રાણાધાર ! હું તેજ પ્રમાણે તમારી આશા રાખી રહી છું. જે પ્રમાણે ખિલાડી માછલી ધોવા મચલી દારીની પાછળ પાછળ ગમન કરે છે; તેજ પ્રમાણે તમારી પાછળ પાછળ મારું મન ગયું છે. જે પ્રમાણે ઉચ્છિષ્ટ અવ-રોષ ફેંકવા જનારની પાછળ પાછળ બૂખ્યો કૂતરો જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારું પર-વશ થયેલું ચિત્ત તમારી પાછળ ગયું છે. જે પ્રમાણે ધાંચીની ધાણીના ચડીઆ આસપાસ કદાવર બળદીઓ ધૂમતો રહે છે; તેજ પ્રમાણે આશા નામનો મારો કદા-વર બળદીઓ તમારા પ્રભુચરૂપી ધાણીના ચડીઆ આસપાસ ફરી રહ્યો છે. જે પ્રમાણે

૧. રાત્રિ પૂરી થતાં મારા મુખને ઉઘાડી કરેલા મુખકમળની કળીની ઉપમા આપીને ઉત્તેજિત થઈું છે એવું જે મારું હૃદય તેના ગામી.

પેણીમાંના ઉક્તતા તેલમાં પત્તરવેલીમાં તળાય છે; તેમ વિરહરૂપ પેણીમાંના વમત-
રૂપી તમ તેલમાં આરૂં હૃદય રાતદિવસ તળાઈ રહ્યું છે, જેમ વસંતઋતુના તાપથી
જમીનમાં ચીરા પડી જાય છે. તેમ તમારા વિરહરૂપી તાપથી મારા હૃદયમાં ચીરા
પડી જાય છે. જે પ્રમાણે એક હળને બે બળદ બેડીને બેડેલ ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે
છે, + તેજ પ્રમાણે એક પ્રેમરૂપી હળને વિરહ અને વારાગનાની ભક્તિરૂપ બે બળદ
બેડીને મારા રવામીરૂપી કૃષક મારા હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને ક્ષતવિક્ષત કરે છે. ૨ વધારે
વાત શી હતું? વિરહ-જવાણથી હાળમાં મીઠું, પાનમાં ચૂનો, ચટણીમાં ઝમઝમાટ
અને ખીરમાં મીઠાસ જણાતી નથી. સખિ! વિરહદુઃખ જે દિવસે યાદ આવે છે તે
દિવસે હું ત્રણ કરતા વધારે વેળા જમી શકતી નથી, મારી દૂધની વાડકી એમની
એમ પડી રહે છે, (આંખો બંધ કરીને) સખિ! તારૂં વમન્ત-વર્ણન સમાપ્ત કર,
દુઃખની વાત વધારે શી કરવી?

પ્રમીલા—માઝ વસન્ત-વર્ણન સમાપ્ત થઈ ગયું છે. ઝમર, કાકિન, મસખ-મ
મીર અને વિરહ એ ચારેની વાત કહી ચૂકી, હરે બાકી શું રહ્યું?

સરલા—દારી અને લોટી!

સુવર્ણગોલક

કૈલાસ શિખરપર નવમુક્તસૌખ્યિત દેવદાર નીચે બ્યાગ્રચર્મ ઉપર બેસીને શિવ-
પાર્વતી ચોપાટ ખેલતાં હતાં. એક સુવર્ણગોલક (સોનાનો ગોળો. શરતમાં મૂકાયો
હતો. મહાદેવની રમવાની પદ્ધતિમાં દોષ એ હતો કે તેઓ દાવપેચ જાણતા ન હતા
જો તેની આવડ હોત તો અમુદ્રમથનકાળે વિપ્લવાન કરવાનું તેમને લાગ આવત નહિ
ગૌરી દાવપેચમાં કુશળ હતાં, તેનું પ્રમાણ એ કે જગતમાં તેમની ત્રણ દિવસ મુધી
પૂજા થાય છે.* અવામાં તેનાં હો કે ન હો, પરંતુ આંધુ હાજવામાં તો તેઓ
અદ્વિતીયજ્ઞ હતાં, કારણ કે તેઓજ આગ્રહકિત છે. મહાદેવનો દાવ મારો પડે ત્યારે
રડી રડીને આંસુ વહેવડાવતાં. જો પોતાનો દાવ પડે તો “પાચ એ સાત” કહેતાં
એટલે પોત્રાટ દાવ નાખીને મહાદેવના તરફ ત્રણે નેત્રાથી કટાક્ષ કરતાં. જે કટાક્ષથી
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થઈ જતાં, નેના પ્રભાવથી મહાદેવ પાસાં જોત્ર
છતાં રેખી શકતા નહિ. કહેવાની જરૂર નથી કે આવી રીતથી આખરે દેવાધિદેવની
હારજ થઈ. સંસારમાં એમજ બનતું આવ્યું છે.

હાર થતાં મહાદેવજીએ પોતે જનાવેલો સુવર્ણગોલક પાર્વતીજીને આપ્યો. ઉમાએ
તેને લઈને પૃથ્વીપર ફેંકી દીધો. તે જોઈને શીવજીએ લૂકડી ચઢાવીને કહ્યું “મારો
+ ખેડે છે. ૨. [વદીયું કરે છે. * જંગાળમાં ત્રણ દિવસ મુધી ગૌરીપૂજનની પ્રથા છે.

આપેલો-ગોળો શામાટે નાખી-દીધો ? ”

ઉમાએ જવાબ આપ્યો:—“ પ્રભો ! આપનો ગોલક અવસ્ય કોઇ અપૂર્વ શક્તિશાળી અને મંગળપ્રદ હશે. મનુષ્યોના હિતને માટે મેં તેને પૃથ્વીપર ફેંક્યો છે.”

ગિરીશ બોલ્યા:—“ ભદ્રે ! પ્રભપતિ, વિષ્ણુ અને હું એ ત્રણે મળીને જે નિયમો બાધીને ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લય કરીએ છીએ તેનાથી ઉલટી રીતે કદિ પણ કલ્યાણુ થઈ શકતું નથી. જે મંગળપ્રવાણું હોય તે એ સઘળા નિયમોના બળ ઉપર-જ આધાર રાખે છે. સુવર્ણગોલક કંઈ પણ કરી શકે એમ નથી. જે કદાચ એમાં કોઈ મંગળપ્રદ ગુણ હોય તો નિયમભંગના દોષથી ભોંકાતું અનિષ્ટ પણ થાય. હવે તમારા આગ્રહથી એને ખાસ ગુણવાળો બનાવું છું; માટે તમે બેઠાં બેઠાં તે કેવું કાર્ય કરે છે તે જુઓ.”

કાલીકાન્ત બસ મોટા ગૃહસ્થ છે. ઉમ્મર વર્ષ ૩૫ ની; અને દેખાવમાં સુંદર છે. કેટલાંક વર્ષ થયાં ખીજી વાર લગ્ન કર્યું છે. તેમનાં પત્ની કામસુંદરીની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની છે. હમણાં તે પિયરમાં હતી. કાલીકાન્ત બાણુ સ્ત્રીને મળવાને સાસરે જવા નીકળ્યા છે. સસરાે ઘણો શ્રીમંત હતા અને ગંગાકિનારાના એક ગામમાં તેના વાસ હતો. કાલીકાન્ત ઘાટ ઉપર નૌકાને લાંગરીને પગપાળા ચાલવા માંડ્યા. સાથે માથા ઉપર પેટી લપટને રામો ચાકર પણ હતો. માર્ગમાં કાલીકાન્ત બાણુએ એક સુવર્ણ-ગોલક પડેલો જોયો. વિરિમત થઈને તેમણે તે ઉઠાવી લીધો, અને જોયું તો તે ખરેખર સુવર્ણ જ જણાયું. પ્રસન્ન થઈને તેણે રામા ચાકરને ઉચકવા આપ્યો અને કહ્યું “ખરેખર સોનાનો જ જણાય છે. કોઈનો પડી ગયો હશે. જે કોઈ શોધ કરતો આવશે તો કાઠી આપીશું, નહિ તો ઘેર લઈ જઈશું. હમણાં રાખ.”

રામાએ ગોલકને વસ્ત્રમાં છુપાવીને રાખવાના વિચારથી રસ્તામાં પેટી ઉતારી પછી કાલીકાન્ત બાણુના હાથમાંથી ગોલક લઈને કેપડામાં સંતાડ્યો.

પરંતુ હવે રામાએ પેટી પોતાને માથે હિંચકી નહિ. કાલીકાન્ત બાણુએ તે ઉઠાવી લીધી અને પોતાના માથાપર મૂકી. રામો આગળ ચાલવા માંડ્યો, બાણુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. એટલામાં રામો બોલ્યો, “ખરે રામા !”

બાણુએ જવાબ આપ્યો: “જી.”

રામાએ કહ્યું: “ તું ઘણો બેચદ્દ છે. જે એવી બેચદ્દખી મારા સામરામાં કરતો નહિ. તેઓ મોટા માણસ છે.”

બાણુ બોલ્યા: “ જી એમ તે કંઈ થાય ? આપ માલિક છો આપની પાસે તે બેચદ્દખી કરી શકાય ? ”

ફેલાસમાં ગૌરી બોલ્યા:—“ પ્રભો ! હું તો કંઈ પણ સમજી શકતી નથી. શું આ આપના સુવર્ણગોલકનો જ પ્રલાવ છે ? ”

મહાદેવ બોલ્યા:—“ ગોલકમાં ચિત્તવિનિમયનો ગુણ છે. જે હું નંદીના હાથમાં

આ ગોલક મૂકું તો તે પોતાને મહાદેવ અને મને નંદી મમજશે. તેમજ હું પણ મને નંદી અને નંદીને મહાદેવ મણવા લાગું. રામો સમજે છે કે હું કાલીકાન્ત બસ છું અને કાલીકાન્ત તે રામો ચાકર છે. કાલીકાન્ત સમજે છે કે હું રામો ચાકર છું અને રામો ચાકર તે કાલીકાન્ત બાણ છે.”

કાલીકાન્ત બાણ બ્યારે માસરે પહેાંચ્યા ત્યારે તેમના સમરા અંતઃપુરમાં હતો. પરંતુ બહાર મોટા ઘોંઘાટ મચી ગયો. દરવાન રામદીન પાડેએ કહ્યું “અરે એ ગમા તારાથી અહીં ન બેસાય, તું મારી પાસે આવ.”

આ માલજાતાંજ રામો ગરમ ઘર્ષ જઈ આખો રાત્રીચોળ કરીને બોલ્યો, “જા, જા બંધ્યા ભરવાડ, તું તાર કામ કર.”

દરવાને પેટી કિતરાવી કાલીકાન્ત બોલ્યા; “દરવાનજી! બાણનું અપમાન કર્યો નહિ, નહિ તો એઓ ગુરસે યદને ચાલ્યા જશે.”

દરવાન જમાઈ બાણને ઓળખતો હતો, પણ ચાકરને ઓળખતો ન હતો; તેથી કાલીકાન્તને મોટથી આવી વાત સાંભળીને તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, બ્યારે જમાઈ-ગજ પેતે એને બાણ કહે છે, ત્યારે એઓ કેઈ ગ્રામ વેશમાં રહેતા મોટા માણસ હોવા જોઈએ. એટલે દારપાળે ભક્તિલાવથી રામાને બે હાથ જોડીને પ્રજ્ઞામ ક્યાં અને કહ્યું, “સેવકની કસુર માફ કરશો” રામાએ કહ્યું; “ઠીક છે. તમાકુ લાવી આપ”

ઉદવ સસરાના ધરનો ધણો જૂનો નોકર હતો, તે દુકો બરી લાવ્યો. રામો તકીએ પડીને દુકો ગગડાવવા લાગ્યો. કાલીકાન્ત નોકરોને રહેવાની ઓરડીમાં જઈને અલમ પીવા મડ્યો. ઉદવ વિરિમત યદને બોલ્યો, “બાણ! ત્યાં શું કહેવાય?”

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “શું એમની સમક્ષ મારાથી તમાકુ પી શકાય?”

ઉદવે અંતઃપુરમાં જઈને માંસિકને ખબર આપી કે; “જમાઈ બાણ આગ્યા છે, તેમની માથે એક ગ્રામ વેશધારી મોટા માણસ પધાર્યા છે. જમાઈ બાણ તેમની એટલી આમન્યા ગમે છે કે, તેમની મમક્ષ તમાકુ પણ પીતા નથી.”

શેઠ નીલરત્ન બાણ તરતજ બહારના ભાગમાં આવ્યા. કાલીકાન્ત તેમને જોઈને દરથીજ માણગ પ્રજ્ઞામ કરીને ખસી ગયા. રામાએ આવીને નીલરત્નની અગ્રજી સીધી અને બેટી પડ્યો. નીલરત્ન વિચાર્યું; “સાથેના માણસ ધણાજ સભ્ય જણાય છે, પરંતુ જમાઈની દયા કંઈક જૂઠીજ લાગે છે.”

નીલરત્ન બાણ રામાને દેમકુચળ પૃષ્ઠીને બેઠા; પરંતુ વાતચિત માંભળીને કંઈ પણ મમજી શક્યા નહિ. આ તરફ અંત પુરમાં નાગ્તા પાણીની વ્યવસ્થા યદ, એટલે ઘસી કાલીકાન્તને બોલાવવા આવી.

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “અગર! મારાથી શું બાણજના પહેલાં નાસ્તો ઘર્ષ શકે ખરો? પ્રથમ બાણજને કંગવો, તે પછી મારી વાન માજી! હું તો આપ લેકાનુંજ આકું છું ને?”

“ માંડ ” હું સંબોધન સાંભળીને દાસીએ મનમાં વિચાર્યું કે; “ જમાધણએ મને સાસુ બાસુ ધારી લાગે છે—નહિ કેમ ધારે? હું સારાં માખાપની દીકરી, મને કેાણુ હલકા લોકની છોકરી ધારે? એમણે તો જાત જાતનાં માણસો જોયાં છે, એટલે માણુમને સારી પેઠે જોળખી શકે છે; પરંતુ આજ ધરનાં માણુસો જોગખી શક્યા નથી.” આથી હલકી વા જોવી ચાકરડી જમાધરાજ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થઈને અંતઃપુરમાં જઈને બોલી; “જમાધરાજના વિચાર તો ચોખ્ખા છે. સાચેના માણુસ ન્યાં-સુધી નાસ્તો પાણી કરે નહિ ત્યાંસુધી પોતે કેવી રીતે લઈ શકે? માટે પ્રથમ તેમને નાસ્તો આપો એટલે પછી જમાધ લેશે.”

શ્રદ્ધિણીએ વિચાર કર્યો, એએ તો બહારના માણુસ છે. એમને ધરના અંદરના લાગમમાં લાવીને નાસ્તો કરાવી શકાય નહિ, તેમ જમાધને બહારના લાગમમાં પણુ આપી શકાય નહિ; એટલા માટે એમને માટે બહાર અને જમાધને માટે અંદર બંદોબસ્ત કરવો. શ્રદ્ધિણીએ આ પ્રચારેની જાહેવણુ કરી. રામે નાસ્તાપાણીના બંદોબસ્ત બહાર થયેલો જોઈને ધણુ ગુસ્સે થયો અને વિચારવા લાગ્યો; “આ કેવી વિચિત્રતા!”

આ તરફ દાસી કાલીકાન્તને અંતઃપુરમાં બોલાવી લાવી. ધરમાં આવનાર બંદોબસ્ત થયો છે છતાં કાલીકાન્ત ચોક્કમાંજ ઉભા રહીને બોલ્યા; “ મને વળી ધરની અંદર શામાટે? મને તો આજ રથજે થોડા ચણા અને જોળ આપો, એટલે ખાઈને પાણી પી લઉં.” આ સાંભળીને તેમની સાળાએ કહેવા લાગી; “ જોયું કે, આ વખતે તો ખસુ મહારાજ જાત જાતની રસિકતા શીખી આવ્યા જણાય છે.” કાલીકાન્ત ગલરાખને બોલી ઉઠ્યા; “ જી, મારી મશ્કરી સામાટે કરો છો? શું હું આપને મશ્કરી કરવા ચોખ્ખ છું?” એટલે એક પ્રીતી સ્ત્રી બોલી; “ અમારી મશ્કરીને ચોખ્ખ શેના?—જેની મશ્કરીને લાવક છો તેની પાસે ચાલો.” એમ કહીને કાલીકાન્તનો હાથ પકડીને સડસડાટ કરતી ધસડીને ધરના અંદરના લાગમમાં લઈ ગઈ.

તે રથજે કાલીકાન્તની પત્ની કામસુંદરી ઉભી હતી. કાલીકાન્તે તેને જોતાજ પ્રભુપ્રત્ની તરફે સાંધાંગ પ્રણામ કર્યા. આ જોઈને કામસુંદરી ચંદ્રવલ્લ મલકાવીને મધુરતાથી બોલી; “ અરે! શો આ રંગ? આ વખતે વળી કયો પાક શીખી આવ્યા છો?” આ સાંભળી કાલીકાન્ત બાહુજ થઈને કહેવા લાગ્યો; “ જી, મારી સાથે આવી આવી વાત શા માટે? હું આપનો સેવક છું, આપ મારાં માલિક છો.”

રસિક કામસુંદરી બોલ્યા; “ તમે સેવક અને હું માલિક, એ કંઈ આજ કાલની વાત છે? ન્યાંસુધી મારું મૌવન છે ત્યાંસુધી એજ મંબંધ રહેવાનો, પણુ હમણાં નાસ્તોપાણી લો.”

કાલીકાન્ત વિચારવા લાગ્યો, “ આપ રે, એના બોલવાની અતલમ કેવી જણાય છે! મારા શેઠ કોઈ ખરાબ સ્ત્રીના હાથમાં સપડાઈ ગયા લાગે છે. મારે અ-

હીથી ખસી જવું જ હયિત છે.” એવો વિચાર કરીને કાલીકાન્ત ફરીથી લક્ષિતાવાધી પ્રણામ કરીને નાસી છુટવાના પ્રયત્નમાં હતો, એ જોઈને કામસુંદરી આવીને તેનો ખેસ પકડી લઈને કહેવા લાગી. “અરે મારા સોનાના ચંદ્ર! મારા સાત રાજ્યોની દોલતના એક માણેક! મારી પાસેથી હવે નાગી જવાશે નહિ.” એમ કહીને કામસુંદરી સ્વામીને આસન તરફ ખેંચવા લાગી.

કાલીકાન્ત અતરની વ્યગ્રતાથી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો, “સોગન છે વહુજી, તમને સાત વાર સોગન. મને છોડી દો. તમે મારો સ્વભાવ જાણ્યો નથી. હું એવા ચરિત્રનો માણસ નથી.” કામસુંદરીએ હસીને જવાબ દીધો. “તમે જે રીતના માણસ છો તે હું સારી પેઠે જાણુ છું. હવે નારતો કરો.”

કાલીકાન્ત બોલ્યા; “જો આપની પાસે કોઈએ મારી આવી નિન્દા કરી હશે તો તેણે આપને છેતર્યા છે. આપની પાસે હાથ જોડીને હું કહું છું કે, આપ મારા મુરખી છો, પૂજ્ય છો, મને છોડી દો.

કામસુંદરી રસિકતામયિ હતી. તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, આ પશુ એક નવીન રસિકતા ખરી. તે બોલ્યા, “માણનાથ! તમે કેટલી રસિકતા શીખ્યા છો, તે માણસ પડી આવશે.” એમ કહીને સ્વામીના બન્ને હાથ પકડીને આસનપર બેસાડવાને માટે ખેંચવા લાગ્યાં.

હાથ પકડતાજ કાલીકાન્તે સત્યાનાથ ગયું એમ મમળને, “બાપ રે! મુઓ રે! દોડો રે! મને મારી નાખ્યો રે!” ઇત્યાદિ કહીને પોકાર કરી મૂક્યો. ઘોંઘાટ અંલગાને ધરનાં સઘળાં માણસો ગભરાઈને દોડી આવ્યાં. મા, માશી, બેન ઇત્યાદિને જોતાજ કામસુંદરીએ સ્વામીનું વજ્ર છોડી દીધું. કાલીકાન્ત અવસર જોઈને જીવ લઈને પલાયન કરી ગયા.

માતા કામસુંદરીને પૂછવા લાગી; “કેમ રે! કામી! જમાઈ આમ પોકારી શા માટે ઉઠ્યા? તું તું મારતી હતી?” આશ્ચર્યમાં ફૂળી ચયેલી કામસુંદરી ભમહાદયે કહેવા લાગી; “મારું શા માટે? હું મારું? જેવું મારું ફૂટેવું કપાળ!” રડતાં રડતાં ક્રમે ક્રમે સુર ચઢવા લાગ્યો. “જેવું મારું ફૂટેલું નસીજ! કોઈ મુઆએ મારું સત્યાનાથ વાળ્યું છે. કોઈએ કઈ ખંડાવી દીધું છે.” બોલતાં બોલતાં કામસુંદરી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા મંડી, પરંતુ બધાજ કહેવા લાગ્યાં—“હં, તેજ માયા છે. નહિ તો આ પ્રમાણે લગભગિત ચંદને જૂમ શા માટે પાડે? એમ કહેને તેઓ કામીને “બાંકિમી,” “કાકી,” “રાક્ષસી” ઇત્યાદિ શબ્દોથી તિરસ્કારવા લાગ્યા. બિચારી કામસુંદરી વિનાશપરાધે નિંદા અને તિરસ્કારનું પાત્ર ચંદ પડી. રડતી રડતી ધરમાં જઈને બારણાં બંધ કરીને ભોંયપર પડી.

આ તરફ કાલીકાન્ત બહાર આવીને જુએ છે તો મોટા ઘોંઘાટ મચી રહ્યો છે. નીલરત્ન બાણુ પોતે, દરવાન અને ઉદવ, મધળા મળીને રામા ઉપર તૂટી પડ્યા.

હતા; અને જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં પ્રહાર કરતા હતા. મૂકા, લાત અને ડંડાની વૃષ્ટિ વચ્ચે બિચારો રામો ચાકર કેવળ એટલું જ બોલતો, “અરે છોડી દો! બાપ રે! જમાધને મારો છો! એવું કંઈ પણ દેકાણે સાંભળ્યું નથી. મારે શું? તમારીજ દીકરીને ખૂલે બેસવું પડશે!”

પાસે ઉમેલી તરંગા નામની નોકર હસતી હતી. તે કાલીકાન્ત બાણને ત્યાં વારં-વાર જ આવ કરતી; અને રામા ચાકરને સારી પેઠે ઝાળખતી હતી. તેણે પડો દોડી નાખ્યો. “કાલીકાન્ત બાણ મારપીટ બેઠને ગાંઝા જેવા અહીંથી તહીં દોડવા મડ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “અરે સત્યાનારા વળી ગયું! બાણને મારી નાખ્યા.” આ બેઠને નીકરત બાણ વધારે કાપાચમાન થઈને રામાને કહેવા લાગ્યા; “સાળા તેજ જમાધને કંઈક ખવરાવી દઈને પાગલ બનાવી દીધા છે. મારો સાળાને ખાસડા.”

આ કહેતાંની વારમાંજ જેમ આવશ્યુ માસમાં વરસાદની ઝડી ઉપર ઝડી આવે છે તેમ નિર્દોષ રામા ઉપર પ્રહારવૃષ્ટિ થવા લાગી. મારપીટની ચોટથી વસ્ત્રમાં છુપા-વેલો મુવર્ણગોલક પડી ગયો. તરંગા ચાકરડીના જેવામાં આવતાં તેણે તે ઉપાડી લઈને નીકરત બાણના હાથમાં મૂક્યો, અને બોલી ‘અરે આ તો ચોર છે, જુઓ આ મોનાતો ગાળો ચોરી લાવ્યો છે.” “જેહ” કહીને નીકરત બાણએ મુવર્ણ-ગોલક હાથમાં લીધો, એટલે તરતજ તેમણે રામાને છોડી દીધો. પાછળ હડીને ઉભા રહી ગયા અને ઘોડીઓની પાટલી કાઢી નાખીને તેને માથા પર ઝોઢી લીધું. તરંગાએ પણ માથે ઝોઢેલું લૂગડું જેવી લઈને કચ્છો માર્યો અને હાથમાં ખામડું લઈને રામાને મારવા લાગી.

ઉદ્ધવ તરંગાને કહ્યું; “તું બાઈ માણસ વળી આમાં શમારે શખસ થઈ?”

તરંગા બોલી; “આમ કોને કહે છે?” ઉદ્ધવે જવાબ વાળ્યો;—“તને.”

“મારી મરકરી?” એમ કહીને તે મહા ક્રોધમાં આવી જઈ હાથમાંનાં જૂતાંથી ઉદ્ધવને મારવા લાગી. ઉદ્ધવ પણ ગુસ્સે થયો, પરંતુ સ્ત્રીજાતપર હાથ અલાવવો ઉચિત નહિ સમજીને નીકરત બાણ તરફ બેઠને બોલ્યો; “જુઓ શેઠ, નેઈ આ સ્ત્રીની બદમાશી! મને ખાસડાં મારે!” એટલે બાણજીએ જરા ધુધટ તાણીને કંઈક ગાલમાં હમતાં હમતાં મૂઠું સ્વરે કહ્યું, “મારે લાઇ મારે, તમારે ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી. માલિક મારે પણ ખરા.”

આ માલિકાને ઉદ્ધવ વધારે ગુસ્સે થઈને બોલ્યો. “એ વળી કોની માલિક-એ પણ ચાકરડી અને હું પણ ચાકર આપ આવી આજા કરમાવો છો! હું આપનો એવક ખરો, પણ એનો કેવી રીતે? મારાથી એવી નોકરી નહિ બને.”

આ સાંભળીને વળી બાણજી કંઈક સ્મિત કરીને બોલ્યા, “મોત પણ નથી આવતું? ઘરડો થયો તોએ અલખરો તો જુઓ. મારો એવક-તું વળી ક્યા-ગો થયો?”

ઉદ્ધવ હરી જમને મનમાં વિચારવા લાગ્યો; “આ શું ? આજે કંઈ ગાંડના ગામ વસ્યા છે કે શું ? ઉદ્ધવ આશ્ચર્યચકિત થઈને રામાને છોડી દધને ઉભો. ”

એ અરસામાં ધરનો ગોવાળ ગોવર્ધન ઘોષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે તરંગાને સ્વામી હતો. તરંગાનાં કરતુક અને હજુ જોઈને તે નવાઈ પામ્યો. તરંગાએ તેને જરા પણ લેખ્યો નહિ. આ તરફ જાણુજી ગોવર્ધનને જોઈને ધ્રુમટા તાણીને એક તરફ હિમા રહી ગયા, અને ગોવર્ધન તરફ ત્રાસી નજરે જોઈ જોઈને છાના છાના કહેવા લાગ્યા; “તમે એ લોકોની વચમાં પડશો નહિ. ” ગોવર્ધન તરંગાનું આચરણ જોઈને અત્યંત ગુસ્સે થઈ ગયો હતો; એટલે તે વાત તેના કાન મુધી પહોંચી નહિ. તે તરંગાનો ચોટલો પકડવા ધસ્યો. “કમળત સ્ત્રી ! જરા હાજો નથી આવતી ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને આજળ આવતો જોઈને તરંગા બોલી, “ગોવરા ! તુ પણ પાગલ બની ગયો છે કે શું ? જા, ગયો તરફ પાછો ફર. ” આ સાંભળીને ગોવર્ધન તરંગાનો ચોટલો ખેંચીને ઉત્તમ મધ્યમ આપવાનો આરંભ કર્યો. એ જોઈને નીલરત્ન બાણુ બોલ્યા; “અરે કમળખત ! શું માસિકનું ખૂન કરશે કે શું ? ” આ તરફ તરંગા ગુસ્સે થઈને “શું મારા શરીર પર હાથ ઉપાડીશ ! ” એમ કહીને ગોવર્ધનને મારવા લાગી.

હવે ત્યાં મોટા કોલાહલ મચી ગયો. એ સાંભળીને મહોલાના રહેવાસીઓ રામ મુખોપાધ્યાય, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય ઈત્યાદિ આવીને હાજર થઈ ગયા. રામ મુખોપાધ્યાયે એક સુવર્ણગોલક પડેલો જોઈને તેને ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાયના હાથમાં મક્તાં કહ્યું; “જુઓ તો મહાશય, આ શું છે ? ”

કૈલાસમાં પાવંતી બોલ્યા;—“પ્રભો ! આપનો ગોલક સંકેલી લો. આ જુઓ, ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય રામ મુખોપાધ્યાયના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને રામ બાણુની વૃદ્ધ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે સંબોધીને તમાસો કરી રહ્યા છે; અને રામ મુખોપાધ્યાયના ધરની કામવાળી તેમનું આચરણ જોઈને તેમની સાવરણીથી પૂજન કરી રહી છે. આ તરફ ધરમ મુખોપાધ્યાય ચોતાને જુવાન ગોવિન્દ ચટ્ટોપાધ્યાય સમજીને તેના અંતઃપુરમાં જમને તેની સ્ત્રીને ટહેલટપ્પા સંભળાવી રહ્યા છે. એ ગોલક હવે એક સળ પળ પૃથ્વી પર વધારે રહેશે તો ઘેર ઘેર ગોટાળો થઈ જશે; એટલા માટે આપ એને શકેલી લો.

મહાદેવજી બોલ્યા;—“હે સૈલસુતે ! મારા ગોલકનો મો અપરાધ છે ? શું પૃથ્વી ઉપર આજે કંઈ નવીન પ્રકરણ છે ? શું તમે દરોજ નથી જોતાં કે, ધર-શાઓ જુવાન મળીને ફરે છે, ગેડ નોકરના જેવાં આચરણ કરે છે, અને નોકર મોડ થઈ બેઠે છે. શું તમારા જોવામાં કદી પણ નથી આવ્યું કે પુરુષો સ્ત્રીઓના

જેવા આચરણ કરે છે; અને સ્ત્રી પુરુષના જેવો વ્યવહાર કરે છે ? આ સઘળું પૃથ્વી ઉપર નિત્ય બન્યા કરે છે, પરંતુ એ કેવી હાસ્યજનક વાત છે કે લોકો તેને જોતા છતાં જોઈ શકતા નથી ! મેં એ સઘળું આજે એક વાર પ્રત્યક્ષ બતાવી દીધું. હવે હું મારા ગોલકનું સંવરણ કરી લઉં છું. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળા પોતપોતાની અમલ સ્થિતિમાં આવી જશે, અને જે જે બન્યું છે તેનું કાષ્ટને સ્મરણ પણ રહેશે નહિ. તોપણ લોકહિતાર્થે મારા વરદાનથી “સરતું સાહિત્ય” આ વાતનો ગુજરાતની મુવર્ણપ્રિય ભૂમિમાં પ્રચાર કરશે.”

રામાયણની સમાલોચના

(કર્ષ એક વિલાપતી સમાલોચકપ્રકીર્તિ.)

હું રામાયણ નામનો મંથ આદ્યંત વાંચીને અતિશય વિસ્મિત થયો છું અનેક સ્થળે તેની રચના બહુમા ઉતરતી પંક્તિના યૂરોપીય કવિઓના જેવી છે, હિન્દુ કવિઓને માટે આ સામાન્ય ગૌરવની વાત નથી. જો મંથકાર બીજા કેટલાક દિવસ પરિશ્રમ કરત તો એક સારો કવિ બનત એમાં સંદેહ નથી.

એ કાવ્યનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ વાનરોનું માહાત્મ્ય વર્ણવવાનો છે, ઘણું કરીને વાનરો આધુનિક યોરવાલ નામક હિમાલય પ્રદેશવાસી અનાર્થ જાતિના પૂર્વપુરુષ હતા. અનાર્થ વાનરગણદ્વારા લંકાવિજય અને રાક્ષસ લોકોનો સર્વંશ નાશ, આ પુરતકનો વર્ણનીય વિષય છે. આર્થ લોકો અસંખ્ય અને અનાર્થ લોકો સંખ્ય હતા.

રામાયણમાં કેંદ્રક કેંદ્રક નીતિપૂર્ણ કથાઓ પણ છે. શુદ્ધિહીનતાના જે કેટલાક દોષો છે, તે સમજાવવાની કવિએ યેશ કરી છે. એક મૂર્ખ વૃદ્ધ રાજાને ચાર સ્ત્રીઓ હતી. બહુવિવાહનું વિષમમ ફળ સહજજ ઉત્પન્ન થયું. શુદ્ધિમતી ટૈકેપીએ સ્વપુત્રની ઉન્નતિ માટે, અસંખ્ય વૃદ્ધને જુલથાપ આપીને છળકપટથી સપત્નીગર્ભે જન્મેલા રાજાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને વનવાસ અપાવ્યો. જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ ભારતવર્ષીય લોકોના સ્વભાવસિદ્ધ આગમને વશ વર્તી પોતાના સ્વભાવિકારની રક્ષા કરવાનો કેંદ્ર પણ પ્રયત્ન નહિ કરતાં છુટ્ટા બાપની વાત સાંભળી વનમાં ચાલ્યો ગયો. એની સાથે મહાતેજસ્વી દુર્કેવંશીય ઔરંગઝેમની સુલના કરો, એટલે મુસલમાનો આદલા લાંબા વખત સુધી હિન્દુઓ ઉપર કેવી રીતે સત્તા જમાવી શક્યા હતા તે મમજી શકાશે. રામ જતી વેળા પોતાની યુવતી ભાર્યોને પણ સાથે લઈ ગયો, તેથી જે બનવા જેવું હતું તે બન્યું !

ભારતવર્ષીય સ્ત્રીઓ સ્વચ્છારથીજ અસતી છે. આ સીતાનો વ્યવહારજ તેનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. સીતા જેવી ધરની બહાર ગઈ તેવીજ પર પુરુષપર આસક્ત ધર્મ,

“ વ ” કાર લુપ્ત થયો છે. રામા યવન અથવા રામા મુસલમાન નામક કોઈ એક વ્યક્તિના ચરિત્રને આધારે તુલસીદાસે પ્રથમ એની રચના કરી હશે. પાછળથી કોઈએ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને વલ્લીકથામાં છુપાવી રાખી મૂક્યું. તે પછી અંધ વલ્લીકથાથી પ્રાપ્ત થવાથી “ વાલ્લીકથા ” નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રામાયણ અંથની મેં કંઈક પ્રશંસા કરી છે, પરંતુ વિશેષ પ્રશંસા કરી શકતો નથી. તેમાં અનેક મોટા મોટા દોષો છે. આલોપાન્ત અલીલતાથી ભરપૂર છે. સીતાનો વિવાહ, રાવણથી સીતાદરણ. એ સવળું અલીલતાપૂર્ણ નહિ તો ખીલું શું ? રામાયણમાં કરુણરસ અતિ વિરલ જોવામાં આવે છે. વાનરોનું સમુદય-ધન, કેવળ એ એક જ પ્રસંગ રામાયણમાં કરુણરસાશ્રિત છે. લક્ષ્મણના ભોજનમાં ક્રિયિત વીરરસ અને વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓમાં કંઈક હાસ્યરસ છે. ઋષિઓ ધણી રસિક પુરુષ હતા. તેઓ ધર્મની વાત લખેને અનેક હાસ્યવિનોદ કર્યા કરતા.

રામાયણની ભાષા જો કે સરલ અને વિમલ છે; તોપણ અત્યંત અશુદ્ધ જણાય છે. રામાયણના એક કાંડમાં યોદ્ધાઓની કંઈ પણ વાત નહિ હોવાથી તેનું નામ રખાઈું છે “ અયોધ્યાકાંડ. ” અંધકારે તેને “ અયોદ્ધાકાંડ ” નહિ લખતા “ અયોધ્યાકાંડ ” લખ્યું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં બહુધા આ પ્રમાણે અશુદ્ધ સંસ્કૃત જોવામાં આવે છે. આધુનિક યુરોપિયન પંડિતોજ વિશુદ્ધ સંસ્કૃતના અધિકારી છે.

લગ્નસંબંધી સજાનો કાયદો

પ્રકરણ ૧ લું-ઉપોદ્ધાત

ઉદ્ધત પતિઓ અને ખીજઓ, જેઓ સ્ત્રીઓની સંપૂર્ણ સત્તા સ્વીકારતા નથી તેઓને કાળમાં લાવવાને ખાસ કાયદાની જરૂર જણાયાથી નીચેનો કાયદો ઘડવામાં આવે છે.

કલમ-૧. આ કાયદાને “ લગ્ન સંબંધી સજાનો કાયદો ” એવું નામ આપવામાં આવશે અને તે હિન્દુસ્તાનના દરેક પરજેલા વતનીઓને લાયુ પડશે.

પ્રકરણ ૨ નું-વ્યાખ્યાઓ

કલમ-૨. ‘ પતિ ’ એટલે સ્ત્રીની સંપૂર્ણ મત્તા નીચેની જગત્ત અને પોતાની મેળે હાલી ચાલી શકે એવી મિલ્કત.

ઉદાહરણ

(અ) જાડું થડ અથવા પેટી એ કંઈ પતિ નથી; કારણ કે તે વસ્તુ

છતાં પોતાની મેળે હાલો ચાલી શકતી નથી.

(ઘ) દોર (સાંઠ, પાડ, બળદ ઇત્યાદિ પશુઓ) એ પણ પતિ નથી; કારણ કે તેઓ હાલવા ચાલવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરાં, પરંતુ ઘણી ખરી વાર તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે કે તેઓ સ્ત્રીને સંપૂર્ણ આધીન નથી.

(ક) માત્ર વિવાહિત પુરુષો જ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી; એટલા માટે જ પશુઓને નહિ પણ) એમનેજ પતિ કહી શકાય.

કલમ-૩. ' પત્ની ' એટલે પતિ હિપર માલિકીનો હકક ધરાવનાર સ્ત્રી.

ખુલાસો

માલિકીના હકકમાં ફેરફાર મારવાના હકકનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૪. ' લગ્નાવસ્થા ' એટલે પૂર્વ જન્મમાં કાંધેલાં પાપોની શિક્ષાતરીકે પુરુષોએ હજીપૂર્વક સ્વીકારેલી સ્થિતિ.

પ્રકરણ ૩ સ્ત્રી-સગળ્યાવિષે

કલમ-૫. આ કાયદા પ્રમાણે અપરાધીઓને નીચે પ્રમાણેની સગળ્યો થશે.

(૧) ફેદની સગળ-કે જે સયનગૃહની અથવા તો કોઈ પણ મકાનની ચાર દિવાલોની વચ્ચે સ્થિત રહેશે.

ફેદની સગળના બે પ્રકાર છે. જેઓ:—

(અ) ' સખત ', એટલે કે કોર સખ્તપ્રયોગ સાથેની; અને

(ઘ) ' સાદી '.

(૨) ' ફેસનિકાલ '; એટલે કે સયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવાનો સગળ.

(૩) ' વૈવાહિક દાસત્વ. '

(૪) ખિરસા ખરબ જત કરવો.

કલમ-૬. " ફેદાંત ફેદની સગળ "—આ કાયદામાં તેનો અર્થ એવો છે કે પત્ની પોતાનાં માઆપને ત્યાં અથવા કોઈ સ્નેહીસંબંધીને ત્યાં જતલી પાછી ન આવવાના ઈરાદાથી ચાલી જશે.

કલમ-૭. સાધારણ ગુન્હાઓ માટે વળા નીચે પ્રમાણેની બીજી સગળો દર્શાવવામાં આવે છે.

(૧) પત્નીનું નિરસ્કારચુકત જોન.

(૨) કંટકી નજર.

(૩) અશુભાત અને આક્રંદ.

(૪) ઇપકા અને ગાલિપ્રદાન.

પ્રકરણ ૪ થું-સામાન્ય અપવાદો

કલમ-૮. પત્નીએ કરેલું કોઈ પણ કૃત્ય ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૯. પત્નીના હુકમઅનુસાર પતિ જે કંઈ કૃત્ય કરશે તે ગુન્હામાં ગણાશે નહિ.

કલમ-૧૦. “લગ્ન સંબંધી મળના કાયદો” ની કલમોમાંથી માફી મેળવવાને, પરણેલી સ્ત્રીના કોઈ પણ પુરુષને બીજા કોઈ પણ કારણે આગળ ધરવાનો હક રહેશે નહિ.

પ્રકરણ ૫ થું-મદદગારી વિષે

કલમ-૧૧. નીચેનાઓ લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર ગણાશે.

(૧) જે માણસ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો કરવાને પતિને ઉત્કેરે, સમજાવે, ફામલાવે કે ઉત્તેજન આપે, અથવા

(૨) જે ગુન્હો કરતી વખતે તેની મદદ નય અથવા તે કરતી વખતે તેની સાથે રહે તે

ખુલાસો

કોઈ પણ અવિવાહિત પુરુષ તેમજ સ્ત્રી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરનાર હોઈ શકે.

ઉદાહરણ

(૧) જ સ્ત્રીનો પતિ જ, અને જ એક કુવારો માણસ, બન્ને જણા સાથે દારૂ પીએ છે, તો દારૂ પીવો એ લગ્ન સંબંધી ગુન્હો હોઈને જ એ જ ને ગુન્હો કરવાને માટે મદદ કરી ગણાશે.

(૨) જ સ્ત્રીના પતિ જ ને, તેની (જ ની) મા જ, જ પત્નીને નાપસંદ માર્ગે પૈસા ઉઠાવવા સમજાવે છે, તો આ પ્રમાણે સ્ત્રીના મત વિરુદ્ધ પૈસા ઉઠાવવા એ દાપ્તઅપરાધ (ગુન્હો) હોઈ; જ એ જને ગુન્હો કરવાને મદદ કરી ગણાશે.

કલમ-૧૨. જે એક પરણેલો પુરુષ બીજા પરણેલા પુરુષને લગ્નસંબંધી ગુન્હો કરવાના કામમાં મદદ કરે તો તે પણ મૂળ ગુન્હો કરનારાના જેવી અને જેટલીજ મળને પ્રાપ્ત થશે. જે કે એવી સજા માત્ર તેમ કરવાને સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ કરી શકશે.

ખુલાસો

આ ઠેકાણે “સત્તા ધરાવનારી કોર્ટ” એનો અર્થ ગુન્હોગાર પતિ ઉપર માલકીનો હક ધરાવનારી પત્ની છે.

કલમ-૧૩. જે ગુન્હાના કામમાં મદદ કરનાર સ્ત્રી અથવા પુરુષ અવિવાહિત હશે તો તેઓ માત્ર હપકો, માલિપ્રદાન, કરડી નજર, અશ્રુપાત અને આકેદારા સમને પાત્ર થશે

પ્રકરણ ૬ હું-રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૪. આ કાયદામાં “ રાજ્ય ” નો અર્થ વિવાદિત અવસ્થા એવો કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૫. જે કોઈ પોતાની સ્ત્રી સામે લડાઈ કરશે અથવા એવી લડાઈઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે અથવા તો તેમ કરવાના કાગમાં કોઈને મદદ કરશે કે ઉત્તેજીત કરશે તેને દેહાતદક્ષી શિક્ષા કરવામાં આવશે; એટલે કે તેને અલગ રહેવાની અથવા અન્ય રાયનગૃહસ્ત્રી દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવશે, અને તેનો મૂલ્યો ગજવા-ખરચ બધું કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૬. જે કોઈ પોતાના મિત્રોને સહાયક બનાવીને અથવા સંતાનને પોતાના પક્ષમાં લઇને અથવા તો બીજી કોઈ રીતે પત્નીની મામે લડાઈ કરવાના ઇરાદાથી હુકમી તૈયારી કરશે, તો તેને દેશનિકાલની મજા થશે. અર્થાત્ તેને રાયનગૃહની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત તિરસ્કાર, અશ્રુપાત અને આઠંદની પણ મળી કરવામાં આવશે.

કલમ-૧૭. જે માણસ પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રી તરફ સદ્ભાવ દર્શાવે તેણે ‘બલિચાર’નો ગુન્હો કર્યો છે, એમ ગણાશે.

ખુલાસો ૧ લો

પત્ની સિવાય બીજી કોઈ જુવાન સ્ત્રીના તરફ જરા પણ લલમનસાઈ બતાવવી એ આવી જુવાન સ્ત્રી પ્રત્યે મદ્ભાવ બતાવવા ખરોખર છે.

દિદાહરણ

અ, ઘનો પતિ છે. ક એક જુવાન સ્ત્રી છે. અ, કના હોકરાને આહે છે; કારણ કે તે એક સુંદર બાળક છે અને તેને ખાવાને પૂરીઓ આપે છે. તો અ એ ક પ્રત્યે મદ્ભાવ બતાવ્યો ગણાશે.

ખુલાસો ૨ જો

આ કલમ મુજબ ગુન્હાની કલ્પના કરી લેવાનો હક્ક પત્નીને પ્રાપ્ત થશે, અને પોતે ગુન્હો કર્યો નથી એ કારણસર કોઈ પણ પતિ મજામાંથી મુક્ત થવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

ક્રિયાદ યદ છે એજ હકીકત હમેશાં ગુન્હો પૂર્ણ રીતે પૂગવાર થવાની સાબિતી-રૂપ માનવામાં આવશે.

ખુલાસો ૩ જો

આ કલમમાં આવી જતા ગુન્હાને કલ્પી લેવાનો હક્ક ગામાન્ય રીતે, વદ પત્નીઓ અને વદ તેમજ કદરૂપા પતિની પત્નીઓને રહેશે, અને ન્યાયમુધી કોઈ જુવાન પત્ની ખામ કરીને પોતાનો સ્વભાવ ધણીજ ચિટ્ટીઓ છે, અથવા પોતે બચ-પણમાં બહુ દાઢમાં ઉઠેલી હતી, કે જો તો પોતે ધણીજ કદરૂપી છે, એવું સાબિત;

કરી શકશે નહિ, ત્યાંથી તે આ હક્ક ધારણ કરવાનો દાવો કરી શકશે નહિ.

કલમ-૧૮. જે કેષ્ટ પુરુષ વ્યભિચારનો ગુન્હો કરશે તે આ કાયદામાં ગણાવેલી તેમજ ગણાવવામાં નહિ આવેલી એવી સઘળી સળઓને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૭ મું

પુરુષી અને દરિયાઈ લશ્કરને લગતા ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૧૯. આ કોડમાં " પુરુષી અને દરિયાઈ લશ્કર " એ શબ્દોમાં છોકરાઓ, છોકરીઓ અને છોકરાઓની વધુઓનો સમાવેશ થાય છે.

કલમ-૨૦. જે કોઈ પત્નીની સામે બળવો ઉઠાવવાને દીકરા, કે દીકરી કે પૂતવધૂને ઉશ્કેરશે તે તિરસ્કાર, અપમાત અને આક્રંદની સળને પાત્ર થશે.

પ્રકરણ ૮ મું

ઘરમાં મુલેહનો ભંગ કરવાના ગુન્હાઓ વિષે

કલમ-૨૧. જે અથવા વધારે પરણેલા પુરુષો નીચે લખેલા કોઈ પણ હેતુને માટે એકત્ર થાય તો એવી મંડળીને ગેરકાયદેસર મંડળી ગણવી.

૧. નીચે વ્યાખ્યાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દારૂ પીવો, જુગાર રમવો અથવા એવા ખીજા કામ સંબંધી ગુન્હો કરવા.

૨. પોતાની પત્નીઓને તેમને કાયદેસર મળેલી સત્તાનો અમલ કરવા દેવામાં રૂબાબથી દમ ભરાવી અટકાવ કરવા.

૩. પત્નીના હુકમના અમલની સામે થવા.

કલમ-૨૨. જે કોઈ ગેરકાયદેસર મંડળીનો સભાસદ હોય, તેને સખ્ત શબ્દો સાથે કેદખાનાની સજા ફરમાવવામાં આવશે, તેમજ તે તિરસ્કારયુક્ત મૌન અને કપકાને પણ પાત્ર થશે.

દારૂ પીવા વિષે

કલમ-૨૩. શીશીમાં રખાયેલા અને કાચના વાસણમાં પિવાયેલા કોઈ પણ પ્રવાહીને દારૂ ગણવામાં આવશે.

કલમ-૨૪. ઉપરની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યા પ્રમાણેનો દારૂ જે કોઈના કબજામાં હશે તે દારૂ પીએ છે એમ ગણવું.

ખુદાસો

તે માણસે કદાચ તે પ્રવાહીનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હોય તોપણ તે દારૂ પીએ છે એમજ ગણવું.

કલમ-૨૫. જે કોઈ દારૂ પીવાનો ગુન્હો કરશે તે દરરોજ સંજના વખતે શખન-ગૃહમાં, બેમાંથી ગમે તે એક પ્રકારની કેદ રાખવાની સળને પાત્ર થશે; અને તે ૭

રાંત કપડાને પાત્ર પણ થશે.

હુલ્લડ કરવા વિષે

કથમ-૨૬. જે કોઈ પોતાની પત્ની સાથે કંઈક સ્વરે બોલશે તેણે ધરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કર્યો લેખાશે.

કથમ-૨૭. જે કોઈ પોતાના ધરમાં હુલ્લડ મચાવવાનો ગુન્હો કરશે તે તિરરકાર-યુક્ત મૌન અથવા કપકો અથવા અશ્રુપાત અથવા આકંઠની સજાને પાત્ર થશે.

एक “खास खवरपत्री”नो पत्र

પ્રિન્સ આફ વેલ્સની સાથે જે અનેક “ખાસ ખબરપત્રીઓ” અહીં આપ્યા હતા, તેમાંના એક વિલાયતના કોઈક વર્તમાનપત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો હતો. અમે તેનું લાપાંતર અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. તે વિલાયતી વર્તમાનપત્રના નામ માટે કોઈ અમારો છવ ખાશે, તો અમારે લાચાર થવું પડશે. વર્તમાનપત્રનું નામ અમે જાણુતા નથી, અને ક્યાં જોવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ અમને સ્મરણ નથી. પત્રનો લાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

યુવરાજની સાથે આવીને ખંગાળા દેશમાં જે જે જોયું, તે આ અવકાશના વખતમાં વર્ણવીને આપને કૃતાર્થ કરવાની ઈચ્છા છે. મેં આ દેશસંબંધે અનેક તપાસ કરી છે, તેટલા માટે મારી પાસેથી જેની ખરી હકીકત મેળવી શકશો તેટલી બીજા કોઈ પાસેથી મળી શકશે નહિ. આ દેશનું નામ “બેંગાલ” છે, એ નામ શામાટે પડ્યું, તે દેશી લોકો કહી શકતા નથી; પરંતુ દેશી લોકોને આ દેશની અવસ્થા પૂરેપૂરી માલુમ નથી; તેઓ જાણે પણ કેવી રીતે? તેઓ કહે છે, પૂર્વે અમાના એક પ્રદેશને ‘ખંગ’ કહેવામાં આવતો. તે પ્રદેશના લોકોને હમણાં પણ “ખંગાલ” કહેવામાં આવે છે; એટલા માટે એ દેશનું નામ “ખંગાલા” પડ્યું; પરંતુ આ દેશનું નામ “ખંગાલ” નથી, પણ “બેંગાલ” છે તે આપ સૌ જાણો છો; એટલે એ લોકોની વાત કેવળ જૂઠી છે. મને લાગે છે કે, બેન્ગલની જાણ સરસેપમાં બેન્ગાલ નામના કોઈ અંગ્રેજ પ્રથમ આ દેશ શોધી કાઢીને અને તેના પર અધિકાર જમાવીને પોતાના નામથી તેને વિખ્યાત કર્યો હતો.

રાજધાનીનું નામ “કાલકાટા” છે. ‘કાલ’ અને ‘કાટા’ એ નામના બે ખંગાળી સંપ્રદાયો એ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ નગરમાં કાલ કાપવા (વખત ગુજારવા) ને કંઈ પણ મુશ્કેલી પડતી નથી; એટલા માટેજ એનું નામ “કાલકાટા” પડ્યું છે. એ દેશના લોકોમાંથી કેટલાક અતિથય દૃષ્ટ્ય વર્ણના અને કેટલાક કિંમિત ગીર છે. જે લોકો દૃષ્ટ્ય વર્ણના છે તેમના પૂર્વ પુત્ર, માતૃમ પડે છે કે, આફ્રિકામાંથી

આવીને અહીં વસ્યા હતા; કારણ કે તે કાળા રંગના બંગાળીઓમાંના અનેક જણના કેથ ગુંછળાવાળા છે. નરતત્વવેતાઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, ગુંછળાવાળા વાળ હોય તેઓ કાકા-સીધી-જ; અને જેઓ કિચિત્ ગૌર વર્ણના છે, તેઓ ધણું કરીને ઉપર્યુક્ત બેંગોલ સાહેબના વંશજ છે.

મેં જોયું છે કે, ઘણા ખરા બંગાળીઓ મેન્ચેસ્ટરના સુતરમાથી બનેલા વસ્ત્રો પહેરે છે; એટલા માટે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, હિન્દુસ્તાન મેન્ચેસ્ટરના સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં, બંગલેશના લોકો નમ્રજ રહેતા. હમણાં મેન્ચેસ્ટરની દયાથી તેઓ વસ્ત્ર પહેરીને જીવે છે. એ લોકોએ કેવળ હમણાંજ વસ્ત્ર પહેરવાનો આરંભ કર્યો છે, એટલે કેવી જાતનાં વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ, તે હજી સુધી ખરાખર નક્કી કરી શક્યા નથી. કોઈ કોઈ આપણાં જેવાં પાટકુન પહેરે છે, કેટલાક તુકાં લોકોના જેવા પાપમત્રા પહેરે છે, અને કેટલાક તો ફેલુ બુલ્ડોગ્સ ટ્રેવુ' તે સંબંધે હજી સુધી કંઈ પણ નક્કી નહિ કરી શક્યાથી કેવળ કમરેજ વસ્ત્ર લપેટી રાખે છે.

એટલે જુઓ કે, બ્રિટિશ રાજ્ય બેંગોલમાં કેવળ સો વર્ષ થયાંજ સ્થાપન થયું છે, છતાં તેટલામાંજ અસંખ્ય નગન જાતિને વસ્ત્ર પહેરતાં શીખરી દેવાયું છે. ખરેખર ઇંગ્લાંડનો અસીમ મહિમા અને તેદારા ભારતવર્ષમાં ધન અને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ જે પ્રમાણમાં થતી રહે છે, તે વર્ણવી જાય એમ નથી. એ વાત અંગ્રેજોને જાણે છે; બંગાળીઓ સમજી શકે એટલી સુધિ તે લોકોમાં હોય એવો સંભવ નથી.

દુઃખની વાત એ છે કે, હું આટલા થોડા દિવસોમાં બંગાળી લોકોની ભાષામાંહેલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અધિક પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી; તો પણ કંઈક કંઈક શીખ્યો છું; અને ગુલિરતાં અને બોરતાં નામના જે બે બંગાળી મંત્રી છે, તેનો અનુવાદ પણ વાંચી ગયો છું. એ બંને પુસ્તકોનો સ્પૂળ ચર્ચ એ છે કે, મુધિહિર નામના એક રાજાએ રાવણ નામના એક બીજા રાજાનો વધ કરીને તેની પટરાણી મદોદરીનું હરણ કર્યું હતું. મદોદરીએ કેટલાક કાળ સુધી વૃંદાવનમાં વાસ કરીને કૃષ્ણની આથે રાસલીલા કરી હતી. અને તેના પિતાએ કૃષ્ણને નિમંત્રણ નહિ કરવાથી તેણે દક્ષપત્રમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા.

હું થોડું ઘણું બંગાળી શીખ્યો છું. બંગાળીઓ 'હાઈકાટ' ને 'હાઈકાટ' કહે છે; 'ગવર્નમેન્ટ' ને 'ગવર્નમેન્ટ' કહે છે; 'ડિકી' ને 'ડિકી' કહે છે; 'ડિસમિસ' ને 'ડિસમિસ'; 'બોલ' ને 'બોલ'; 'ઝર' ને 'ઘર' અને 'ડબલ' ને 'ડબલ' (ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ) કહે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ પ્રતીત થાય છે કે, બંગાળી ભાષા અંગ્રેજીની એક શાખા માત્ર છે.

પરંતુ એમાં એક સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જો બંગાળી અંગ્રેજોની શાખા હોય તો, અંગ્રેજોના આ દેશમાં આવવા પહેલાં કોઈ ભાષા 'અદિ' હતી કે જુઓ, આપણા કાષ્ટરના નામ ઉપરથીજ એ લોકોના પ્રધાન દેવતા કૃષ્ણનું

પડાયું છે, અને અનેક યુરોપિયન પંડિતોના ક્રમત પ્રમાણે એ લોકોને મુખ્ય ધર્મ-
ગ્રંથ કૃષ્ણપ્રણીત ભગવદ્ગીતા બાઇબલનોજ અનુવાદ ॥ એટલે બાઇબલ રચાયું
તે પૂર્વે એ લોકોની કોઈ પણ ભાષા ન હતી; એ એક રીતે નકીજ છે. તે પછી
એ લોકોની ભાષા ક્યારે ઘડાઈ તે કહી શકાય નહિ અને લાગે ॥ કે, પડિતવર
મેક્સમલર ધારે તો એ વિષયનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે. જે પંડિતોએ માનિત
કયું છે કે, અશોકના પહેલાં આર્ય લોકો લખી જાયતા ન હતા; તેજ પંડિતો આ
બાઇબલનો અતિમ નિર્ણય કરવાને સમર્થ છે

એક બીજી વાત પણ જાણવા જેવી છે. સર વિલિયમ જેન્સની માંડીને મેક્સ-
મલર સુધીના આચ્યતરવચિત પંડિતોએ જણાવ્યું છે કે, એ દેશમાં સંસ્કૃત નામની
એક બીજી ભાષા છે; પરંતુ આ દેશમાં આવીને મેં કાઢને પણ સંસ્કૃત બોલતાં
કે લખતાં જોયા નથી. એટલા માટે આ દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાના અસ્તિત્વવિશે
મને વિશ્વાસ નથી. માત્રમ પડે છે કે, એ ચાતુરી સર વિલિયમ જેન્સ વગેરેનીજ
છે. તેમજે સ્વપ્રસિદ્ધિને માટેજ એ ભાષાની કલ્પનાસૃષ્ટિ ઉપજાવી કાઢી છે.*

ગમે તેમ હો, હવે એ લોકોની સામાજિક અવસ્થાસંબંધે કંઈક કહીશ. તમે
સાંભળ્યું છે કે, હિંદુઓ ચાર જાતિમાં વહેંચાયેલા છે; પરંતુ તેમ નથી. એ લોકોમાં
અનેક જાતિ છે; તેનાં નામ નીચે દર્શાવું છું.

૧ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયસ્થ, ૩ શૂદ્ર, ૪ કુલીન, ૫ વંશજ, ૬ લૈન્ગ્યુવ, ૭ શક્તિ,
૮ રાય, ૯ ધોપાલ, ૧૦ ટાગોર, ૧૧ મુર્ધા, ૧૨ ફરામજી, ૧૩ રામાયણ, ૧૪ મહા-
ભારત, ૧૫ ગવલી મહોલ્લો, ૧૬ પેરિયા ડાંગ્સ (મેલુ ખાનારા કુતરા.)

બંગાળી લોકોનું ચારિત્ર્ય ધણી ઉતરતા પ્રકારનું છે. તેઓ હડહડતા જૂન છે;
કારણવિના પણ અસત્ય બાપણ કરે છે. સાંભળ્યું છે કે બંગાળીઓમાં જે
પંડિત બાણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર છે. મેં અનેક બંગાળીઓને પૂછ્યું હતું કે તેઓ
કયા જાતિના છે? સઘળાઓએજ કહ્યું કે કાયસ્થ છે, પરંતુ તેઓ મને કહી શકે
એમ નથી. કારણ કે મેં તેજ પડિતવર મેક્સમલરના ગ્રંથમાં + વાંચ્યું છે કે,
બાણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, બ્રાહ્મણ છે. વળી માલમ પડે છે કે, મિત્ર શબ્દ મિત્ર
નો અપભ્રંશ છે; એટલા માટે પણ મિત્રમહાશયને યુરોપિય જાતિનાજ માનવા જોઈએ.

બંગાળીઓનો એક ખામ ગુણ એ છે કે, તેઓ ધણાજ રાજસક્ત છે. યુવરાજ-
ને જોવાને તે લોકોનાં જે ટેળે ટાળાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી માલૂમ પડે ॥ કે,
પૃથ્વીપર આવી રાજસક્ત જાતિ બીજે કોઈ પણ રથને જન્મીજ નથી. ઇશ્વર આપણી

* ડૉ. લોરી-અર.

+ સાવધાન! કોઈ હસશે નહિ. મહામહોપાધ્યાય પડિત ડાંગ્સ રદ્દઅર્થ
યથાર્થ આવજા મતનો હતો.

+ 'ચીપ્સ ક્રીમ એ જર્મન વર્કશોપ.'

ચઢતી કરો; કારણ કે તેમ ચત્રાથી બંગાળીઓનું પણ કંઈક કલ્યાણ થઈ શકે !

બંગાળી લોકો સ્ત્રીને પરદેશીન રાખે છે એમ સાંભળ્યું છે, તે સત્ય છે; પરંતુ સર્વત્ર નહિ.* ન્યારે કંઈ પણ લાલની વાત ન હોય ત્યારે તેઓ સ્ત્રીમતિને અંતઃપુરમાં રાખે છે, અને લાલની સધિ જોતાંજ બહાર લાવે છે, આપણે જે પ્રમાણે “ ફાઉલિંગ પીસ ” (બંદુક) નો ઉપયોગ કરીએ છીએ તેવીજ રીતે બંગાળીઓ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરે છે. ન્યારે પ્રયોજન નહિ હોય ત્યારે પેટીમાં પૂરી રાખે છે, શિકાર જોતાંજ બહાર કાઢીને તેમાં ઘરે ભરે છે. બંદુકની સીસાની ગોળાથી હલકી જાતનાં પક્ષીનો પક્ષ્મઢેદ થાય છે; બંગાળી સ્ત્રીનાં નયન-ગાણો કાના પક્ષ્મઢેદની આશા રાખે છે તે કહી શકતો નથી. મેં બંગાળી લલનાઓનાં ધરણીમાં રહેલી જે પ્રકારની મોહકતા જોઈ તે પરથી મને ઇચ્છા થાય છે, કે હું પણ “ ફાઉલિંગ પીસ ” ને એકાદ બે સોનાનાં ધરણી પહેગવી દઉં, —જેહું, તેમ કરવાથી કોઈ પક્ષી બેચાઈને બંદુક ઉપર આવીને બેસે છે કે નહિ ?

કેવળ નયનગાણુ તો શું પણ સાંભળ્યું છે, કે બંગાળી સ્ત્રીઓ તો પુષ્પગાણુ છાંડવામાં—મદન ઉશ્કેરવામાં—પણુ ધણી સુપડું છે. હિન્દુ સાહિત્યમાં વપરાયેલા પુષ્પ-શરમાં અને આ બગકામિનીઓ તરફથી ફેંકાયેલા પુષ્પશરમાં કંઈ સંમંથ છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; જો તેમ હોય તો બંગાળી સ્ત્રીઓને દુર્વાસનાવાળા કહેરી જોઈએ. સાંભળવા પ્રમાણે કોઈ બંગાળી કવિએ લખ્યું છે કે:—

“ આ તે પુષ્પધનુ (કામદેવ) શું પોતાનું વિવિધ રંગ ધનુષ્ય ધારણુ કરે છે ?” હમણાં એમાં જરા ફેરફાર કરીને કહેવું જોઈએ કે:—

“ આ તે પુષ્પધનુ—કામદેવ (તે ઉશ્કેરનારી સ્ત્રીઓ)—પોતાનાં વિવિધરંગી પુષ્પો કટાક્ષો—મારે છે શું ? ” ગમે તેમ હો. પુષ્પગાણુ (કામદેવ) સચરાચર પ્રચલિત ન થઈ બેસે ! નહિ તો બંગાળીમાં અગ્નેને રહેવું બારે થઈ પડશે. મને સર્વદા ભય રહે છે, કે હું એક ગરીબ દુકાનદારનો ડોકરો, બે પેસાના લોભથી સમુદ્ર ઓળંગીને અહિં આવ્યો છું—કોણ જાણે ક્યારે બંગલુકાકામિની—પ્રેરિત કુસુમશર આવીને, આ કાદેલા તંબુને ઉછીને મારા હૃદયમાં આધાત કરે, અને હું તત્કણ ધમ્મ દધને ચત્તોપાદ પડી જઈ ! હાય ! ત્યારે મારું શું થશે ! મને મરતાં પાણી પણ કોણ પાશે ?

હું એમ કહેતો નથી કે, સવળા બંગાળીઓની સ્ત્રીઓ આ પ્રકારની ફાઉલિંગ પીસ છે, અથવા તો સખળીજ આ પ્રમાણે કુસુમશર ચલાવવામાં સુચત્ર છે; તોપણ કોઈ કોઈ એવી છે ખરી; એ મેં લોકાકિતપરથી જાણ્યું છે. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ પોતાના પતિની આજ્ઞાસારજ આ પ્રકારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે પતિ-

* બંગાળી સ્ત્રીઓમાંની કોઈ કોઈએ અંતઃપુરનો પરિત્યાગ કરીને રાજપુતનું સ્વાગત કર્યું હતું

ઓએ દેશી શાસ્ત્રાનુસારજ એ પદ્ધતિનું અવલંબન કરેલું હોય છે. હિન્દુઓના જે ચાર વેદ છે તે માહેલા ચાલુક્ય શ્લોક નામક વેદમાં (જે એ સકળ શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે.) લખ્યું છે કે:—

આત્માનં સતતં રક્ષેત્ દારૈરપિ ધનૈરપિ ।

એનો અર્થ એવો છે કે, હે પદ્મપદ્માશ્લેષીયન શ્રીકૃષ્ણ ! હું પોતાની ઉન્નતિ માટે તમને આ વનફલની માળા અર્પણ કરું છું, તમે તે કંઈ ધારણ કરો.

વર્ષસમાલોચના

વર્તમાનપત્રોનો રિવાજ છે કે, નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરતાં મત વર્ષની સધળા ઘટનાઓની સમાલોચના કરવી. “બંગદર્શન” વર્તમાનપત્ર નથી; પરંતુ તેટલા માટે શું અમને તે કરવાની ઈચ્છા નહિ થાય? જેમ અનેક માણસો રાજ નહિ હોવા છતાં રાજ જેવા ઘસને કરે છે, જે પ્રમાણે અનેક લોકો કાળા ભારતવાસી હોવા છતાં સાહેબ બનવાની ઈચ્છાથી કાટપાટણન ચલાવે છે, તેજ પ્રમાણે અમે પણ અમારૂં પત્ર એક સામાન્ય માસિક હોવા છતાં પ્રખર પ્રતાપશાળી સમાચાર-પત્રનો અધિકાર ગ્રહણ કરવાની અભિલાષા રાખીએ છીએ.

પરંતુ મનુષ્યજાતિ એવી દુર્ભાગી છે, કે જ્યારે તે અમુક ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે તેની તે ઈચ્છા પાર પાડવામાં વિઘ્ન આવી નડે છે. નવું વર્ષ એસી ચૂક્યું પાપ માસથી, અને અમે લખીએ છીએ માર્ગશીર્ષ માસનું “બંગદર્શન.” સત્યાનાશની પાટી એ છે, કે “બંગદર્શન” ચર્ચાના વિષયો સંબંધે કોઈ પણ નિયમ રચી શકે તેનુંજ નથી—અત્યંત સ્વેચ્છાચારી છે; એટલા માટે અમે મનની ઈચ્છા મનમાંજ નહિ સમાવી દેતાં, તેમાં વિપાદ ઇત્યાદિ અનુપ્રસાદના લોભનું સંવરણ કરી માર્ગ-શીર્ષ માસમાં પણ સને ૧૮૭૫ની સાલની સમાલોચના કરીશું; તેથી હે મતવર્ષ ! સાવધાન થા; અમે તારી સમાલોચના કરીશું.

મત વર્ષમાં રાજકારભાર કેવી રીતે ચાલ્યો હતો, તે સંબંધે અનેક તપામને અંતે જણવામાં આવ્યું છે, કે એ વર્ષમાં ૩૬૫ દિવસ હતા; એક પણ ઓછો ન હતો. દરેક દિવસમાં ૨૪ કલાક અને દરેક કલાકમાં ૬૦ મિનિટ હતી. કોઈમાં એક પણ ઓછી જોવામાં આવી ન હતી; એ ઉપરથી જણાય છે, કે અધિકારીઓએ એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો. આ ઉપરથી તેમની વિચનાનો પરિચય મળી શકે છે. અનેક માણસોનું એમ કહેવું છે કે, એ વર્ષમાંથી કેટલાક દિવસ ઘટાડી નાખ્યા હોત તો ઠીક માત્ર; પરંતુ અમે એ વાતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. દિવસ ઘટાડવાથી કેવળ નોકરીઆત વર્ગને પગારનો અને વર્તમાનપત્રોના

લેખકોને મહેનતના બચાવનો લાભ મળે. સામાન્ય જનસમાજને કંઈ પણ લાભ થાય નહિ; (અમારું તો માસિક છે, એટલે ૧૨ માસના ૧૨ અંક લીધા વિના કોઈ છોડવાનું નથી.) તોપણ ઔષ્ઠમાસ તદ્દન ઉડાવી લેવામાં આવે તો કીક થાય ખરું. આપણા અધિકારીઓને લલામણ કરીએ છીએ કે, બારે માસ શીન ઠાળજ રહે, એવો કોઈ કાયદો પસાર કરાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે.

અમે સાંભળીને એ દાખ્યા છીએ કે, આ વર્ષ સંવત્સરના આયુષ્યમાંથી એક એક વર્ષ ચોરી ગયું છે; પરંતુ અમે એ વાતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી. અમે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે, અમારી ૭૧ વર્ષની ઉંમર હતી, તે આ વર્ષે વધીને ૭૨ ની થઈ છે. જો આયુષ્યમાંથી ચોરી થઈ ગઈ હોત તો એક વર્ષ વધે કેવી રીતે? માટે દોષદષ્ટિવાળાઓએજ આવી અફવા ફેલાવી લાગે છે.

આ વર્ષ સુવર્ણ હતું. તેની વિશેષ સાબીતી એ છે કે એ વર્ષમાં અનેક માણસને ત્યાં સંતાનપ્રાપ્તિ થઈ છે. મ્યુનીસીપાલ હોપાર્ટમેન્ટના સુદૃઢ અમલદારોએ ખામ પ્રયત્ન કરીને કોને કોને પુત્ર થયા, કોને કોને દુન્યા અવતરી અને કોના કોના ગર્ભ-સાવ થઈ ગયા, તેની ખબર મેળવી છે. દુઃખની વાત એ છે, કે એ વર્ષમાં કેટલાંક મનુષ્યો-અધિક નહિ-રોગ વગેરેથી મુકાં છે. સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે આ દેશની કોઈ એક મહાસભા પાર્લામેન્ટને સરિનય પ્રાર્થના કરનાર છે કે, આ ભારતરાજ્યની પુણ્ય ભૂમિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય મરવા પામે નહિ. વળી તેણે એક એવો પણ ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે, જો કોઈને ખાસ મરવાની જરૂર હોય તો તેણે પોસિસને ખબર આપીને તેની અનુમતિ લીધા પછી મરવું.

આ વર્ષનું દ્વિતીય અસ હોપાર્ટમેન્ટનું પ્રકરણ (નાણાં પ્રકરણ) ઘણું વિચિત્ર છે-અમને ભરોસાદાર રથજેથી ખબર મળી છે, કે મવર્નમેન્ટને આવક પણ થઈ અને વ્યય પણ થયો છે. આ હકીકત આશ્ચર્યકારક હો કે ન હો, પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આથી સરકારી ખજાનામાં કંઈક વધારો-નહિ તો થકાકો તો થયોજ હશે; અને તેમ નહિ તો જમા ઉધારનાં પાસાં સરખાં તો થઈ રહ્યાં હશેજ. આગામી વર્ષમાં (એ ૧૮૭૬) કોઈ નવો કર પડશે કે નહિ તે વિષે આજે કંઈ પણ કહી શકાય નહિ; પરંતુ આજે રાખીએ છીએ કે, ૭૭ ની સાક્ષના એપ્રિલ માસમાં એ વાત નક્કીપણે કહી શકીશું.

આ વખતે ન્યાયજ્ઞતાના કામની પ્રસંસા કરવાનું અમે અસમર્થ છીએ. ખરું છે કે, જેમણે ફરિઆદ કરી છે, તેમનો ન્યાય અપાયો છે, અથવા આપવાના પ્રયત્ન માલી રહ્યા છે; પરંતુ જેમણે ફરિઆદ નથી કરી તેમનો કંઈ પણ ઇન્માફ થયો નથી. અમે સમજી શકતા નથી કે જ્યાં ન્યાય સાર્વજનિક હોય ત્યાં ફરિઆદ કરવામાં આવે કે ન આવે તોપણ સર્વનો ન્યાય સામાટે ન તોગાવો જોઈએ? કોઈ તરફને યાદવું હોય કે ન હોય તોપણ સર્વ ભગવાન મર્યાદા તાપ દેલાવે છે,

વૃદ્ધિ ચારે કે ન વાહે તોપણ મેઘ ખેતરે ખેતર વૃદ્ધિ કરે છે; એજ પ્રમાણે કોષ ન્યાય માગે કે ન માગે તોપણ ન્યાયાધીશોએ ઘેરે ઘેર જઈને ન્યાય આપી આવવો જોઈએ. જો કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, ન્યાયાધીશો આ પ્રમાણે વગર તેડ્યા ઘેરે ઘેર ધુસવા લાગે તો ગૃહસ્થોની સંમાર્જની* અકરમાત વિદ્ય ખડા કરી દેવાનો સંભવ રહે છે, તો તેને માટે અમારો જવાબ એ છે કે, ગવર્મેન્ટના અધિકારીઓ કોઈ સંમાર્જનીથી એટલા બધા ડરતા નથી. નિમ્ન ગ્રેણીના ન્યાયાધીશોને સંમાર્જની સાથે વિશ્વક્ષણ પરિચય છે, અને તેઓ બહુધા તેની સાથે પ્રતિદિન સંભાષણ કરતાજ રહે છે. જે પ્રમાણે મયૂર સર્પપ્રિય હોય છે તેજ પ્રમાણે તેઓ પણ સંમાર્જનીપ્રિય છે. નજરે પડતાજ બહુધા લક્ષણ કરી જાય છે. અમે એવું પણ સાંભળ્યું છે, કે કેટલાક કનિષ્ઠ પદ્ધતિના અધિકારીઓએ સરકારને એવી વિનંતિ કરી છે, કે જે પ્રમાણે ઉચ્ચ પદ્ધતિના અધિકારીઓના પુરસ્કાર માટે “ઑર્ડર ઑફ ધિ સ્ટાર ઑફ ઇન્ડિયા” નો ખસકાળ કાઢવામાં આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે ઉત્તરતી પદ્ધતિના અધિકારીઓ માટે “ઑર્ડર ઑફ ધિ બ્રુમરિટક” નો ખિતાબ કાઢવો જોઈએ; અને ખાસ લાયકાત ધરાવનારા ઉચ્છુટી કલેક્ટરો અને સખજડને પ્રત્યાદિને ચૂંટી ચૂંટીને આ મહારતન તેમની કોટેજ પ્રંચારીની (ખલુરીનાં છટીઆની) દોરીથી બાંધીને લટકાવવું જોઈએ. તે તેમના એકનયી વિભૂષિત થએલા અને સદાય દુનિતા વક્ષસ્થલ ઉપર અપૂર્વ શોભા ધારણ કરશે. રાજપ્રસાદરૂપે જો આ ટાઇટલ અર્પણ કરવામાં આવશે તો તેનો આદર સાથે સ્વીકાર થશે એ અમે સોગનપૂર્વક કહી શકીએ છીએ. અમને લય કેવળ એટલોજ રહે છે, કે હિમેદવાર એટલા બધા નીકળશે કે, એટલી સાવરણી એકઠી કરવી ભારે થઈ પડશે.

ગત વર્ષમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી; પરંતુ સર્વત્ર સમાન નહિ. ખચિત મેધોનો એ પક્ષપાતજ હતો. જે જે પ્રદેશોમાં વૃદ્ધિ થઈ નથી, તે તે પ્રદેશના લોકોએ એવી મતલબની માગણી કરી છે, કે જેથી લવિધ્યમાં સર્વત્ર સમાન વૃદ્ધિ થાય એવો કોષ ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સદુપાયના સંશોધન માટે એક કમિટિ નિમાવી જોઈએ. એક મોબલાદાર પત્રમિત્ર જણાવે છે, કે જે સરકાર તરફથી મેધોની ખરદાસ્ત ખરાખર થઈ શકે, તો તેઓ ખીજા કોષ પણ દેશમાં ચાલ્યા જવાની ખીક રહેશે નહિ; પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એમ કરવાથી પણ જોઈએ તેવો સુધારો થઈ શકશે નહિ—કારણ કે ખંજ દેશના સર્વ મેઘ અત્યંત સૌદામિનીપ્રિય છે; એટલે સૌદામિનીને છોડીને પૈસાના લોકથી પણ તેઓ દેશાન્તરમાં જવાનું સ્વીકારશે નહિ. એટલા માટે અમે સચના કરીએ છીએ, કે સંધ્યા મેધોને ખરતરક કરવા અને તેને ઠંકાણે લિસ્તીઓનો ખંદોજસ્ત કરી દેવો. દરેક ખેતરમાં એક એક અપરાસી અથવા સુગોળ્ય ઉચ્છુટી કલેક્ટર લાંબા વાંસ ઉપર લિસ્તીને.

બાધીને વાંસ ઉભો કરીને પકડી રહે, અને બિરતી ત્યાંથી ખેતરમાં પાણી છાંટીને પછી નીચે ઉતરી આવે! બરાબર છે ને ?

આપણા દેશની રમણીઓ દેશહિતચિંતક નથી, નહિ તો બિરતીઓની પણ જરૂર પડત નહિ. તેઓ જો દરરોજનું રૂઝવાનું નિત્યકર્મ ખેતરમાં બદલે કરી આવે તો અનાયાસેજ ખેતીના કામમાં અનુકૂળતા થઈ જાય, અને મેઘ ડિપાર્ટમેન્ટનો બહિષ્કાર (એઆલિસ) કરી ચકાવ; પરંતુ લોકોના શારીરિક અને માનસિક કલ્યાણને માટે કહીએ છીએ, કે આકાશચરિત્રને બદલે જો નારીનયનાશુનો હુકમ ફરમાવવામાં આવે તો પ્રથમ પોલિસનો પકો બદોબસ્ત કરવો જોઈએ; નહિ તો આ (નારીરૂપી) નૂતીન મેઘની કટાક્ષવિદ્યુતથી ખેતરમાં ખેડુતોના છોકરાનું શું થશે તે કહી શકાય નહિ- પોલિસે હાબર રહેવું સારું.

સંભળ્યું છે, કે કેળવણી ખાતામાં મોટા ગાટળો ઉભો થયો છે. ખરેખર પ્રમાણે અનેક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ કાન કાપવાને માટે એક એક ગજ હરા તૈયાર કરાવ્યા છે. તેમના મનમાં ધૈર્ય સદેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ કહે છે, કે અધ્યાપકોની શ્રવણે દ્રિય કાપી લઈશું, નહિ તો તેમની પાસે બંધીશું નહિ. વિદ્યાર્થીઓના ધૈર્યવાટથી અધ્યાપકોના કાન પાકી ઉઠે નહિ, તેટલા માટે આ કાર્વ તેમને કલ્પ્ય જરૂરી લાગ્યું હશે. અમારી ખાત્રી છે, કે કાન કાપવાની છરી નાની પડે એવો જરા પણ સંભવ નથી. ગમે તેમ હો. વર્ષ નકારું હો કે સારું હો; પણ ત્રણ નિગૂઢ તત્ત્વ અમે નિશ્ચય- પૂર્વક જાણી શક્યા છીએ.

(૧) વર્ષ આદ્ય ગયું છે, એ સંજ ધર્મા મતબેદ નથી.

(૨) વર્ષ ગયું છે તે પાછું આવશે નહિ. પાછું લાવવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ, મારણ કે નિષ્ફળ થવાશે.

(૩) વર્ષ પાછું આવે કે ન આવે, પણ વાંચનાર! તારે અને મારે માટે તો એ બંને સમાનજ છે; કારણ કે આપને માટે અને મારે માટે ૭૫ માં પણ ધાર- પાણી હતાં અને ૭૬ માં પણ તે હશે. આપનું કલ્યાણ ચાઓ. આપ ધારપાણી તરફ નજર રાખતા રહેશો.

હનુમદ્વાણુ-સંવાદ

એક દિવસ બાલસૂર્યનાં કિરણોથી સુશોભિત કલ્લીકુંજમાં* શ્રીયુત હનુમાનજી વાયુસેવનાર્થે પરિભ્રમણ કરતા હતા. તેમની પરમ રમણીય લાંગૂલલતા* કેટલાંક ચક્રમાં કુંડલીનું રૂપ ધારણ કરી કદી પીઠપર, કદી સ્કંધ ઉપર, અને કદી વૃક્ષની શાખા ઉપર સુશોભિત થઈ રહેતી હતી. ચોપાસે સોનેરી ખાસડીયાં, કાકણી ઇલાદિ જાત જાતનાં પરિપક્વ અને અપક્વ રંભાફળોની લૂમની લૂમ શાખાઓને સુશોભિત કરીને દશે દિશાઓને સુગંધિત કરી રહી હતી. વીરવર કદી કદી કોષ્ઠક વૃક્ષપરથી એકાદ ફળ તોડી પાડી ધડીકમાં આઘાણુ (સુંઘતું તે), ધડિકમાં ચુંબન, ધડીકમાં લેહન (ચાટવું) અને ધડીકમાં અર્પણ કરીને કલ્લીફળોના અનંત માધુર્યની મનમાં ને મનમાં અત્યંત પ્રસાંસા કરતા હતા. એવે સમયે દૈવયોગથી જુદ, કોટ, પાટલૂત, એઈન, ચરમા, ચિરુટ અને આશુકધારી, હંટ સુશોભિત મસ્તકવાળા એક યુવાન બાણુ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. હનુમાનચંદ્ર દ્રશ્યીજી આ અપૂર્વ મૂર્તિને જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા; “આ કે.ણુ? આકાર ઇંગિતથી માલૂમ પડે છે કે, અવસ્થા એ કિષ્કિંધાથી આવે છે. આવો નહીં વેશ, જમન અને હળહળ અન્ય કોઈ પણ દેશમાં હોવા અસંભવિત છે. એ મારો સ્વદેશી અને જાતિબંધુ છે, માટે હું એનો આદર સત્કાર અવશ્ય કરીશ.”

એમ વિચારીને મહાત્મા પવનાત્મજે એક સુંદર કલ્લીવૃક્ષપરથી પરિપક્વ સોનેરી ફળાંની એક લૂમ તોડીને સુંઘી જોઈ; અને તેની સુગંધથી તૃપ્તિ પામીને તેના અતિચિસત્કાર માટે ઉપયોગ કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. એ દરમિયાન તે હંટ કોટથી શણગારાયેલી મોહનમૂર્તિ, વીરવરની સંપુજ્યા આવી અને તેને સંખોધીને કહેવા લાગી:-

સલામ સાહેબજી, મી. હનુમાન! આપની તબીયત કેમ છે? આપને જોઈ હું ઘણું ખુશી થાઉં છું! અરે! મને લાગે છે આપે તો ક્યારનો નાસ્તો પણ લેવો શરૂ કર્યો છે.

હનુમાન જોડ્યા:-કિમિદં? કિં વદસિ? (શું આ? શું કહે છે?)

બાણુ:-આ તે શું! હું ધારું છું કે આ કિષ્કિંધાની પ્રાંતિક ભાષા છે, તે એક પ્રતાપી દેશ છે-અરૂં કે નહિ? તે સર્વસુંદર ભૂમિ છે, ગૌરવ અને એવું ખીન્ન આપ જાણો છો તેમ તે છે.

હનુ-કસ્ત્યં? કસ્માજ્જનપદાત્ આગતોઽસિ? (તું કાણુ? ક્યા દેશમાંથી આવે છે?)

બાણુ:-(સ્વગત) તેની કિંમતી ભાષા તદ્દન અસંસ્કારી પટપટારો જણાય છે; પણ હું ધારું છું કે મારે તે નિભાવી લેવો જોઈએ. (મનઃપણે) મારા વહાણ મી.

ચંદ્રેજની ઘટામાં. *પૂંજપ્રાપ્તિ લતા.

હનુમાન ! શરમ સાથે મારે કચ્છ કરવું જોઈએ કે, આપની સુંદર માતૃભાષાથી હું બિલકુલ પરિચિત નથી. હું જાતી ઠાકીને કહું છું કે, તે એક ઘણી સરકારી ભાષા છે. આપ થોડું અંગ્રજી બોલી શકો છો એમ હું અનુમાન કરું છું.

એટલે તે મહાવીર પવનનાંદને એકએક બન્ને આંખો ફેરવીને પોતાનો પૃથ્વ લાંગૂલપાશ^૧ વિસ્તારીને બાણુજના ગળામાં નાખ્યો અને ગાળા કરીને કસકસાવવા લાગ્યા; એટલે તો બાણુ મહાશય હં કહેતા ધમ્મ દધને ગળપડ્યા, મોંમાંની ચિરુટ પણ હડી પડી. પછી બોલ્યા:—

“અલ્યા, આ તો જણાય છે કંઈક:—

(પુચ્છતો એક વધુ પેચ)

(કશુ પે નહિ તો—કંઈક અસમ્યક્તા જેવું.)

(એક વધુ પેચ.)

(વહાલા મી. હનુમાન ! તમે મને ઈજા કરશો.)

(એક બીજો આટો.)

હયાણુ ભલા મી. હનુમાન.*

એટલે હનુમાને બાણુ મહાશયને પુચ્છવડે ઉંચે ઉઠાવીને અદ્ધર તોળ્યા.

બાણુની ટોપી, ચરમા, અને ચાણુક પડી ગયાં. બાણુટના ગળવામાંથી ધડીયાળ નીકળી પડી ને એઈને (અટોડા) સાથે ઝુલવા લાગી. હવે બાણુનું મોં દહાવા લાગ્યું. તેઓ બોલી ઉઠ્યા:—ઓ “હનુમનાજી ! બૂલ ચઇ ગઇ, છોડો, છોડો. બચાવો ગરીબના પ્રાણુ જાય છે ! ”

હનુમાને બાણુ તરફ સદય ચઇ તેમને જીતસપર સ્થાપન કરીને લાંગૂલપાશથી મુક્ત કર્યાં. અવસર મળતાં બાણુએ ટોપી, ચરમા અને ચાણુક ઉઠાવી લીધાં. હનુમાન બોલ્યા: “મહાશય ! દુઃખ ધરશો નહિ. આપની બોલી અંગ્રેજી, વેશ કિંકિન્ધાનો અને મૂર્ખતા પહાડના જેવી જોઈને આપની જાતિ ઝોળખવાને માટે મારે આપને આટલું કષ્ટ આપવું પડ્યું છે. હવે—

બાણુ:—હવે શું ?

હનુમાન:—હવે હું સમજી ગયો કે આપનો જન્મ કોઈક હિંદી સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો છે. હમણાં આપ યમિત થયા છો એકાદ કેળું ખાશો ?

બાણુજની જીભ એવી તો મુકાઈ ગઇ હતી કે, તેમને પણ એકાદ સરસ કેળાનું ભક્ષણ કરી લેવું ઘણું જરૂરનું જણાયું એટલે તેમણે પ્રસન્નનાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો:—
“ ઘણીજ ખુશીની સાથે.”

હનુમાન:—આપનો જે દેશમાં જન્મ છે; ત્યાં હું કેળાં અને વંતાકના સંશોધનાર્થે વારંવાર ગમન કરું છું અને તે દેશની સુંદરીઓ ‘વડી’ નામની જે સ્વાદિષ્ટ

૧ પૂંછડાનો મોટો ફસિા. * અહીંસુધી બાણુજનો સંવાદ ઈંગ્રેજીમાં છે.

વાની બનાવે છે તેને કદિ કદિ વિના અનુમતિએ રામાનુજની સેવાને માટે પસંદ કરી લઉં છું. આથી હું દેશીભાષા સારી પેઠે સમજી શકું છું એટલે મારી સાથે માતૃભાષામાજ વાતચીત કરશે.

બાણુ:—તેમાં શી નવાઈ ? આપ કેળાં આપના ચાહો છો ? હું અત્યંત આનંદ-પૂર્વકે આપનાં કેળાં આરોગીય.

હનુમાનજીએ બાણુ મહાશય તરફ કેળાની એક લૂમ ફેંકી—તે દેવને પણ દુર્લભ એવાં કેળાં ખાઈને બાણુ અતિ પ્રસન્ન થયા. હનુમાને પ્રશ્ન કર્યો:—કેળાં કેવાં છે ?

બાણુ:—‘ડીલીરીયસ’ ધણીજ સ્વાદીષ્ટ !

હનુમાન:—હે ટોપ્યાવૃત્ત x મહાપુત્ર ! માતૃભાષામાં વાત કરો.

બાણુ:—એ તો મારી ભૂલ થઈ ગઈ. આટલી વખત મને ‘એક્સક્લુઝ’ માફ કરો.

હનુમાન:—એ વળી શું ?

બાણુ:—મને માફ કરજો. હું ધણો—શું કહું ? અંગ્રેજી શબ્દ તો ‘ફરગેટફુલ’ છે એવું ગુજરાતી શું ?

હનુમાન:—વત્સ ! તારાં કથોપકથનથી હું પ્રમત્ત થયો છું. હવે તું બીજાં કેળાં પણ ખાઈ શકીશ; જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલાં ખાવાની છૂટ છે. કેળ ઉપર લાગેલાં છે તે તોડી આપું છું. વળી મારાથી તારું બીજું પણ કોઈ કાપું સધાવું હોય તો તે જણાવ. હું તેની સાધનામાં તત્પર થઈશ.

બાણુ:—થેન્કસ ! હે મારા પ્રિય વાનર મહાશય ! આ વખતે જો આપ મને એક વાત સમજાવશો તો હું આપનો ધણો ઉપકૃત થઈશ.

હનુમાન:—કયી વાત હે વિદ્વાન !

બાણુ:—તેજ વાત હનુમાન ! કે જે જાણવાને હું આપને ત્યાં આવ્યો છું.

આપે રામરાજ્ય જોયું છે. રામરાજ્યના જેવું કોઈ પણ રાજ્ય કદી પણ થયું નથી; પણ ફેટલાકો કહે છે કે એ સંપળી ગપમાત્ર છે.

હનુમાન:—(આંખો લાલચોળ કરી દાંન કચકચાવી) રામરાજ્ય ગપ ! બેટા, ત્યારે તો હું પણ ગપ ? અને મારું આ પૂછડું પણ એ ગપજ ? જો ત્યારે એ કેવી ગપ છે તે !

એમ કહીને મહાકોપથી હનુમાને પેલું અનેક ગુંછજાવારું મહાપૂચ્છ ફરીથી બિચારા બાણુના સ્કંધપર સ્થાપ્યું એટલે બાણુ લેવાઈ ગયલા વદને બોલી ઉઠ્યા:—
“ થોમો થોમો હે મહાદાંત્રી ! તમે કંઈ ગપ નથી, અને તમારું પૂછડું નો કદી પણ નહિજ એ બાળત હું સોગવપૂર્વકે કહી શકું છું; એટલે તમારું રામરાજ્ય પણ ગપ નથી. પાકેનો પૂગવો તેનો પ્રસાદ લેવામાં છે.

વાન એ છે કે તમે રામના દાસ છો હું અંગ્રિજનો દામ છું. તમારો રામ મોટો

x ટોપીથી શણગારાલો.

કે મારા અગ્રેજ ? અમારા અગ્રેજ રાજ્યમાં એક નવી વાન બને છે—તમારા રામ-રાજ્યમાં તે હતી કે ?

હતુમાન:—તે કયા ? પાકાં કેળાં ?

ખાણુ:—ને નહિ. લોકલ સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ.

હતુમાન:—તે વળી શું ?

ખાણુ:—સ્થાનિક આત્મશાસન. હવું તમારે ?

હતુમાન:—હવું નહિ તો શું ? સ્થાનિક આત્મશાસન એટલે કાંઈ ખાસ સ્થાન ઉપરનું આત્મશાસનને ? એ તો અમે હમેશાજ કરતા. અમારું આત્મશાસન હવું પૂંછડાપર—જે પૂંછડાપર—અમે આત્મશાસન નહિ રાખત તો ત્રેતાયુગનાં અડધાં અડધ મનુષ્ય સમુદ્રમાં ડૂબીને મરી જાત. જ્યારે પણ મારું પૂંછડું પટ પટ કરે છે, અને અમુકના ગળામાં વીંટાવવાની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે હું પુનઃ સ્થાનપર આત્મશાસન કરું છું પૂંછડાને એ પણ વચ્ચે સંતાડી દઉં છું. ખીજું તો શું પણ જે દિવસે શ્રીરામચંદ્રે પોતે સીતાદેવીને અભિમાં પ્રવેશ કરવાને કહ્યું હતું, તે દિવસે મારામાં જો એ સ્થાનિક આત્મશાસન ન હોત તો આ લાંગૂલ રામચંદ્રના ગળામાં પણ પહોંચી જાત; પરંતુ સ્થાનિક આત્મશાસનના બળથી તે એ પણ વચ્ચે દબાઈ રહ્યું. ખીજા એક વાત એ કે જ્યારે અમે લોકો લંકાને ઘેરીને બેઠા હતા તે દિવસેમાં આહારાભાવથી અમારા સઘળાનું આત્મશાસન ઉદરમાં સ્થાપિત થઈને તે પ્રદેશમાં સ્થાનિક થઈ પડ્યું હતું. ખાણુ:—મહારાષ્ટ્રના સમજવામાં જૂલ થઈ છે—એ પ્રકારના આત્મશાસનની વાત હું નથી કહેતો.

હતુમાન:—સાંભળો તો ખરા, સ્થાનિક આત્મશાસન ધણું ઉત્તમ હોય છે; જેમકે સ્વીઓનું આત્મશાસન રસનામાં હોય તે ઉત્તમ આત્મશાસન કહેવાય. પ્લાઝા પંડિ-તોનું આત્મશાસન સાંભળવા પ્રમાણે લાકુની ટોપલીમાં હોય તો તે બહુ ઉત્તમ ગણાય. તમારા લોકોનું આત્મશાસન—

ખાણુ:—ક્યાં પીડપર ?

હતુમાન:—ના. તમારા લોકોની પીડ તો ખીજાના શાસનનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ તમારા લોકોના આત્મશાસનનું ચથાર્થ ક્ષેત્ર તમારાં એ ચક્ષુઓ છે.

ખાણુ:—તે કેવી રીતે ?

હતુમાન:—તમને રહ્યું આવે તે છનાં તમે રેતા નથી એ વાત ઉત્તમ છે. રાત-દિવસ ટીપાં પાડવાથી તમારા પ્રજાઓ ગુસ્સે થવાનો મંભવ છે.

ખાણુ:—તે ગમે તેમ હો પણ હું તે અર્થમાં સ્થાનિક આત્મશાસનની વાત કરતો નથી.

હતુમાન:—ત્યારે કયા અર્થમાં ?

ખાણુ:—શાસન કેને કહે છે, ખણો છો ને ?

હનુમાન:—એશક તને જો હું લપડાક મારું તો તું શાસિત થાય ! એજ શાસનને ?
બાહુ:—તે નહિ. રાજશાસન જાણ્યું નથી ?

હનુમાન:—તે પણ જાણું છું, પરંતુ તે અર્થમાં તમે પોતે રાજ નહિ હોવા છતાં કેવી રીતે આત્મશાસન કરી શકશો ?

બાહુ:—(મનમાં) આનુંજ નામ વાનરબુદ્ધિ. (પ્રકટ) જો રાજ કૃપા કરીને પોતાનાં કેટલાંક કામ અમને સોંપે તો ?

હનુમાન:—તેમ થાય તેમાં તો રાજનેજ લાલ. તે પોતાનાં કામ ખીજના માથા-પર નાખી પટરાણી સાથે રંગચેન હિડાવશે, અને આપણે તેનું વૈતરું કરી મરણ. એ જાણ્યું તમારું રામરાજ્ય ! અરે ! રામ !

બાહુ:—વાત હજીપણ આપના સમજવામાં નથી આવી. ક્રીડમ-લીમટી કાને કહે છે તે જાણો છો ?

હનુમાન:—કિંગ્ક્રિધાની કાલેજમાં એ સંવળું શીખવાતું નથી.

બાહુ:—ક્રીડમ એટલે સ્વાધીનતા. સ્વાધીનતા કાને કહે છે તે તો જાણો છો ને ?

હનુમાન:—હું વનનો પશુ છું, સ્વાધીનતા હું નહિ જાણું તો શું તું જાણવાનો હતો ?

બાહુ:—સારી વાત. જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય સ્વાધીન થશે તે પ્રમાણમાં તે સુખી થશે.

હનુમાન:—અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં મનુષ્ય પશુભાવ પ્રાપ્ત કરશે તેજ પ્રમાણમાં તે સુખી થશે !

બાહુ:—મહાશય ગુરુસે યશો નહિ; પરંતુ એ વાત કેવળ હનુમાનને યોગ્ય છે.

હનુમાન:—હું તો તેજ છું ને ? વાર, હવે બાહુની યોગ્ય વાત હું સંભળવા લાગ્યશાળી થઈ શકીશ ?

બાહુ:—સ્વાધીનતા વિનાનો મનુષ્યજન્મ પશુજન્મ છે. પરતંત્ર લોકો માય-મેંસ વગેરેની પેઠે દોરડાંથી બંધાઈને તાકિત થાય છે. જોવાય જળથી અમારા રાજપુરુષો આ જન્મ સ્વાધીન-ક્રી બોર્ન છે.

હનુમાન:—અમારી પેઠે.

બાહુ:—આત્મશાસન એજ સ્વાધીનતાનું લક્ષણ છે.

હનુમાન:—અમે પણ તેજ લક્ષણયુક્ત છીએ. અમારામાં આત્મશાસન સિવાય બીજું રાજ્યશાસન નથીજ. અમે પૃથ્વીપર સ્વાધીન જાતિ છીએ. તમે શું અમારા જેવા થવાને ચાલો છો ?

બાહુ:—છટ ! છટ ! હવે સમજ્યો કે, વાનરો આત્મશાસન સમજી શકતા નથી.

હનુમાન:—સારી વાત લાખ ! ચાલો ત્યારે ખને જણ કેળાં ખાખએ.

ગ્રામ્ય-કથા

કથા નંબર વન

પાઠશાળાના પંડિતજી

ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસી રહ્યો છે. હું માથે છત્રી ઝોડીને ગામને રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો. જોતજોતામાં વરસાદ જોરમધે પડવા લાગ્યો; એટલે રસ્તાની બાજુપર એક નાળાજેરી ધર જોઇને મેં તેની પડાળાને આશરો લીધો. ત્યાં મારા જોવામાં આવ્યું કે અંદર કેટલાક છોકરાઓ હાથમાં પુસ્તક લઇને એકા એકા ભણતા હતા. એક પંડ્યાજી બંગાળી બહુમવતા હતા. કાન ઝાંડીને મેં તેમનું શિક્ષણ જરા તરા સાંભળી લીધું. તે પરથી જણાવ્યું કે ગુરુજીને વ્યાકરણ ઉપર કેંધક વિશેષ પ્રેમ હતો. એકાદ ઉદાહરણ આપું છું. પંડિતજીએ એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું:—

“ બોલ જોઈ, ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક’ પ્રત્યય લગાડીએ તો શું થયું કહેવાય ?

વિદ્યાર્થી જરા મોભામ છુદ્દિનો હતો. સાંભળવા પ્રમાણે તેનું નામ બોધધરામ હતું. તેણે ધણો વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો, “ છ, મૂ ધાતુને ક લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય. ”

પંડિતજી, વિદ્યાર્થીની મૂખતા જોઇને ચિડાઇ ઉઠ્યા અને તેને “ મૂર્ખ ”, “ મર્દભ ” ઇત્યાદિ નાનાવિધ સંસ્કૃત વિશેષણોથી અસંસ્કૃત કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થી પણ કેંધક તપી ઉઠીને બોલ્યો; કેમ ગુરુજી ! “ ભુક્ત ” શબ્દ શું નથી ?

ગુરુજી:—ન હોય શા માટે ? ‘મુક્ત’ કેવી રીતે થાય તે શું નથી જાણતો ?

વિદ્યાર્થી:—ના, જાણું નહિ શામાટે ? સારી રીતે ચાવીને કોણીઆ ગળા જવાથી “ભુક્ત” થવાય. (ધરાઈ જવાય.)

ગુરુજી:—મૂર્ખ ! વાનર ! શું હું એ પૂછું છું ?

આખરે બોધધરામથી અત્યંત કંટાળી જઇને તેમણે તેની પાસેના વિદ્યાર્થી રામને પૂછ્યું; “ વાર, રામ ! ટુંજ બોલ જોઈ, “ભુક્ત” શબ્દ કેવી રીતે બને છે ? ”

રામ:—છ, “મુક્ત” ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી ‘મુક્ત’ થાય છે.

ગુરુજીએ બોધધરામને કહ્યું; “ સાંભળ રે બોધા ! તારું કેંધજ વળવાનું નથી. ”

બોધધરામ ખીજવાઇને બોલ્યો; નહિ વળશે તો નહિ, પણ તમેયે આટલો બધો પક્ષપાત કરો છો.

ગુરુજી:—પક્ષપાત વળી શી કર્યો, હનુમાન !

બોધધરામ:—એના નસીબમાં ‘મૂળ’ (પૌઆ) અને મારા નસીબમાં કેવળ ‘બૂ’ આ પક્ષપાત નહિ તો ખીજું શું ?

વિદ્યાર્થી મળના મૂળ (પૌઆ) અને નસીબની ટુલના કરીને કોપાયમાન થઈ ગયો છે, એ વાત ગુરુજી સમજી સક્ષા નહિ, એટલે તેમણે ખીજવાઇને બોધધરામને

એક ચપડ લગાવી દીધી, અને પ્રશ્ન કર્યો, “હવે કહે, ‘મૂ’ ધાતુને ક્ત લગાડવાથી શું થાય ?”

બોધકરામ:—(સંજ્ઞા નયને) જી, તે હું નથી જાણતો.

ગુરુજી:—નથી જાણતો ? ‘મૂત’ કેવી રીતે થાય, નથી ખબર ?

બોધકરામ:—જી, તે તો જાણું છું. મરવાથી વળી જન્મ થવાય.

ગુરુજી:—સુવર ! ગદા ! ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી જન્મ થાય.

બોધકરામ આ વખતે સમજ્યો, અને મનમાં ને મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે, મરવા પછી જે થાય તેજ ‘મૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ લગાડવાથી પણ થાય. હવે તેણે વિનીત ભાવે ગુરુજીને પૂછ્યું; “જી, ‘મૂ’ ધાતુને ‘ક્ત’ લગાડવાથી શું શ્રાક્ષ પણ કરવું પડે કે ?”

ગુરુજીથી હવે વધારે સહન થઈ શક્યું નહિ. પાંચે આંગળાંની છાપ આપાદ પડી રહે તેવી રીતે વિદ્યાર્થીના ગાલમાં એક તમાચો લગાવી દીધો. વિદ્યાર્થી પુરતક ફેંકી દહને રડતો રડતો ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે શ્રીજી, ઓછી થઈ ગઈ હતી. રંગ જોવાને હું પણ તેની સાથે સાથે ચાલ્યો. તેણે ઘર વિદ્યાલયથી ધણે દૂર ન હતું. બોધાચે ઘરમાં દાખલ થતા વખતે બમણા જોરથી રડવા માંડ્યું, અને પછાડ ખાધને બોંય ઉપર પડ્યો. આ જોઈને તેની મા પાસે આવીને તેને સાંતવન આપતાં પૂછવા લાગી; કેમ, બાઈ શું થયું ?

છોકરાએ મોં ચઢાવીને કહ્યું; “હવે પૂછે છે કે, શું થયું બાઈ ? આવી રૂઠ્ઠામાં મને મોકલ્યો હતો શામાટે, કાળા મોઢાની ?”

મા:—પણ કેમ, થયું છે શું, બાઈ ?

પુત્ર:—હરામજદી, હવે કહે છે કે, થયું છે શું બાઈ ? હમણાંજ તારૂં ‘મૂ’ ધાતુ ઉપર ‘ક્ત’ થઈ જાઓ, જન્મદીજ થઈ જાઓ, કે હું તારૂં શ્રાક્ષ કરું.

મા:—તે વળી શું, બાઈ ? એ કયી વસ્તુ ?

પુત્ર:—હમણાંજ તું મૂત થઈ જાઓ, જન્મદી થઈ જાઓ.

મા:—એ શું ? મરવાનું કહે છે, બાઈ ?

પુત્ર:—તે નહિ તો શું ? હું એજ કહી શક્યો નહિ, તેટલા માટે ગુરુજીએ મને માર માર્યો.

મા:—બોંય નાજે તને પંડ્યાને ! જરા અકલે નથી. મારા આ વેંત જેવડા છોકરાને તે વળી કેટલી વિદ્યા હોય ? જે વાત કોઈ જાણે નહિ, તે ન કહી શક્યો તે માટે છોકરાને માર ! મુઝાને આજે એક વાર જોઈ તો ખરી.

એટલું કહીને કપડાં ડીક કરી બોધાની મા પંડિતજી પાસે જવા નીકળી. હું પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યો. તે સુપુત્રવતીને જાહુ દૂર જવું પડ્યું નહિ. એ વખતે પાંડ્યાના બંધ થઈ ગઈ હતી. પંડિતજી ઘર તરફ ચીંધાવી જતા હતા; એટલે માર્ગ-

માન બનેનો બેટો થયો.

બોધાની માએ કહ્યું: “વારુ, પડિતજી ! જે કામજન બાણે નહિ, તે મારો છોકરો કહી શક્યો નહિ તેટલા માટે શું તેને આટલો બધો મારવો જોઈએ ?”

પડિતજી:—અરે ના, કંઈ એવી અઘરી વાત પૂછી ન હતી. માન એટલોજ સવાલ કર્યો હતો કે: ‘જૂત કેવી રીતે થાય ?’

બોધાની મા:—‘જૂત’ થાય મંગા નહિ મળવાયો! ભલા, એ બધી વાતની વળી છોકરાને ક્યાંથી ખબર હોય ? એવી એવી બાબત તો અમને પૂછતી જોઈએ.

પડિત:—અરે નહિ, તે જૂત નહિ.

બોધાની મા:—ત્યારે વળી કયું જૂત ?

પડિત:—એ બધું કંઈજ નહિ. તું બાઈ માણસ એમાં શું સમજશે ? કહું જે, જૂત શબ્દ છે.

બોધાની મા:—મેં એવા જૂતના શબ્દ કેટલાએ સાંભળ્યા છે. હજી તો એ છોક્ર બાળક છે. તેને આવી આવી વાતો કહીને બીવડાવરા એ શું ઠીક કહેવાય ?

મને લાગ્યું કે, આ પડિતાની સમસ્યા સહેલમાં પડે એમ નથી. મેં પશુ એ રંગમાં કંઈક અથો ભાગ ભરવાની આશાથી છતાં ચક્રને પડિતજીને કહ્યું, “મહાશય ! એ તો બી જાત છે, એની સાથે વિવાહ કરવો છોડી દો. મારી સાથે એ સંબંધમાં કંઈક વાતચીત કરવી ઠીક પડશે.”

પડિતજી મને બાહ્યજી જોઈને કંઈક આદરથી કહેવા લાગ્યા: “આપ પ્રશ્ન કરીએ ?”

મેં કહ્યું: “ઠીક, આપ જૂત જૂત કરતા હતા, તે બોલો જોઈએ, જૂત કેટલાં છે ?”

પડિતજી સંતુષ્ટ થઈને બોલી ઉઠ્યા. બહુ સારું, ધણુંજ ઉત્તમ, પડિત હોય તે પડિતાની જોવાની વાત કરે. સાંભળે છે કે બાઈ ? તે પછી મારા તરફ ફરીને બાણે વિદ્વાનો બોલે ઉતારી નાખતા હોય તેવું મેં કરીને બોલ્યા:—“જૂત પાંચ છે.”

એટલે તો બોધાની મા ગર્જીને બોલી ઉઠી: “વાહ રે પડિત ! આવીજ વિદ્યાપર મારા છોકરાને મારતા હતા કે ? જૂત પાંચ ! જૂત તે પાંચ કે ખાર ?”

પડિત:—તે કેમ બને, બેન ! આ સંબંધનેજ પૂછ ને ? જૂત પાંચ છે—ક્ષિત્યવ્-

બોધાની મા:—જૂત બાર નથી તો મારી બધી દોલત કાણુ ખાઈ ગયું ? શું હું પ્રથમથીજ આવી કુખી હતી ?

એટલું કહીને કહેતાં તો બોધાની માએ છેડા વાળ્યો. મેં તે વખતે તેનો પક્ષ લઈને કહ્યું, એણે જે કહ્યું તે ખરું હોઈ શકે. અનેક વખત સાંભળવામાં આવે છે કે, પારકાની દોલત છીનવી લઈને જૂત લોહિ પોતાનું પિતૃકથન કર્યા કરે છે. શું તમારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું કે અમુકના પૈસાથી જૂતના બાપનું આદ્ય થાય છે ?”x

x ન્યારે કાંઈ જદમારા પારકા માલ ઉગવી જાય છે, તે પ્રસંગે જે એક

આ વાત સાંભળીને, હું બંગ કરું છું કે સત્ય કહું છું તે પંડિતજી બરાબર સમજી શક્યા નહિ; કારણ કે તેમની ભુદ્ધિ કંઈક મોભામ હતી. પંડિતજીને કંઈક મંથય થયેલો જોઈને હું બોલ્યો; “મહાશય ! એ સંબંધી પ્રમાણ પૂરાવા તો સંપન્નાનીજ બાબતમાં છે. મનુએ કહ્યું છે કે—

કૃપણાનાં ધનં ચૈવ પોપ્યકુમાણ્ડપાઠિનામ્ ।

મૂતાનાં પિતૃશ્ચાદ્વેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશયઃ ॥

પંડિતજીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન મૂંઢાવુને ક્ષત્રવ્ય લગાડવા પૂરતું હતું; એટલે તેમને એક મોટો ભય એ હતો કે, રખેને વિદ્યાર્થિમંડળી આગળ અને ખાસ કરીને બોધાની મા સમક્ષ મારાથી હારી જવાય ! તેટલા માટે “મૂતાનાં પિતૃશ્ચાદ્વેષુ મવેન્નષ્ટં ન સંશયઃ.” એ જેવું સાંભળ્યું તેવાજ તેઓ બોલી ઉઠ્યા; “મહાશય ! આપ યથાર્થજ કહો છો. વેદમાં પણ લખ્યું છે કે, અસ્તિ મોદાઘરીતીરે ધિશાલઃ શાસ્મલીતર” આ સાંભળીને બોધાની મા ધણીજ મંત્રુષ્ટ ચર્ષ મધ અને પંડિતજીનાં અનેક વખાણ કરીને કહેવા લાગી; “ત્યારે મહારાજ ! આટલી બધી વિદ્યા હોવા છતાં મારા છોકરાને શામાટે મારો છો ?”

પંડિતજી:—અરે બેન ! તારા છોકરાને એવેજ વિદ્યાન બનાવવાને તો મારું હું. માર્યા વિના શું વિદ્યા આવે ખરી કે ? સોડી વાગે અમથમ અને વિદ્યા આવે ધમધમ.

બોધાની મા:—મહારાજ ! મારવાથીજ વિદ્યા આવતી હોય તો અમારા ધરવાળાને કેમ કંઈજ ન આવડ્યું ? ઝાંડુ કહો કે ભુતાં કહો, મેં તો કંઈજ બાકી રાખ્યું ન હતું.

પંડિત:—બેન ! એ તે કંઈ તમારા હાથથી બની શકે ? એ તો અમારુંજ કામ.

બોધાની મા:—મહારાજ ! મારા હાથમાં કંઈ જોરની દસર નથી. જોશો ?

એમ કહીને બોધાની માએ પંડિતજીને એક મૂઠી ટોપરાપાક આપી દીધો. પંડિતજી આ પ્રમાણે અધિક વિદ્યાશાલનો આકર્ષિત થોગ ઉપસ્થિત થયેલો જોઈને એકશ્વાસે પસાવન કરી ગયા. સાંભળ્યું છે કે, તે દિવસથી પંડિતજી ફરીથી બોધલરામનું નામ લેતા નથી, અને મૂંઢાવુને માટે પાઠશાળામાં ફરીથી ધાંધલ મચવા પામ્યું નથી. બોધલરામ ત્યાં ત્યાં કહેતો ફરે છે કે, માએ એકે તરફે પંડિતજીનું ભૂત’કાદી નાખ્યું.

કહેવત બંગાળીમાં વપરાય છે (અમુકેર ટાકાટામ બૂનેર બાપેર શ્રાદ્ધ દહતે છે) તેડું આ સાવાન્તર છે.

કથા નંબર ૬-ધર્મશિક્ષણ

સિદ્ધાંત

બોલો બેટા, “ માતૃવત્ પરદારેષુ ”

છોકરો:—એટલે શું, બાપા ?

બાપ:—એ કે, જેટલી ઓળખ-પારકી ઓળખ હોય તે સઘળીને આપણી મા અરાખર જણવી.

છોકરો:—તે સઘળીજ મારી મા ?

બાપ:—હા બેટા, બીજું શું ?

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તમારે માથે તો મઢા દુઃખ આવી પડ્યાનું. ને તેઓ મારી મા હોય તો આપની શું લાગે ?

બાપ:—હટ્ ! હટ્ ! એવું તે બોલાતું હશે ? બોલ—

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોઘવત્ ”

છોકરો:—એનો તો અર્થ, બાપા ?

બાપ:—પારકી ઓળખ સમાન ગણવી નેહએ.

છોકરો:—‘ લોઘ ’ શું ?

બાપ:—માટીનું ઢેકું.

છોકરો:—બાપા, ત્યારે તો કંઠોપને પેંડાના પૈસા પણ નહિ આપવા પડે. દેશનું વળી મૂલ્ય શું ?

બાપ:—તેમ નહિ. પારકી ઓળખ માટીના જેવી સમજવી એટલે તે લેવાની મરજી ન થાય.

છોકરો:—બાપા ! કુભારનો ધધો શીખીએ તોપણ નહિ થાય ?

બાપ:—હટ્ ! તને કશુંજ આવડે નહિ. સાંભળેછ ! દમશ્યાં બોલ.

“ માતૃવત્પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોઘવત્ ।

આત્મવત્સર્વમૂતેષુ યઃ પચ્યાતિ સ પંડિતઃ ॥ ”

છોકરો:—“ આત્મવત્સર્વમૂતેષુ ” એટલે શું, બાપા ?

બાપ:—એજ કે, સઘળીને પોતાના જેવાજ જણવા.

છોકરો:—તેમ હોય તો તો કશુંજ સારું. ને પારકાને આપણા જેવા સમજવા એમ હોય તો પારકાની ઓળખ તે આપણીજ ગણવી નેહએ, અને પારકી સ્ત્રી પણ આપણીજ મમજવી નેહએ.

બાપ:—ફર મા ! મૂખ ! હટ્ !

ઈતિ ચપેટિકાયાત (તમાચાપ્રકાર).

અભ્યાસપાઠ

પાઠ પહેલો

કાદમિની નામની એક પ્રૌઢા સ્ત્રી બેઠું બગલમાં રાખીને પાણી ભરવા બધ છે. એ અરસામાં પેલો શાસ્ત્ર લણેલો છોકરો તેની સામે આવી ઉભો.

છોકરાએ કહ્યું:—મા !

કાદમિની:—કેમ, બેટા ! અદા ! છોકરાની વાણી કેવી મિઠી છે ! કાળજી પથુ ફરી બધ છે.

છોકરા:—મા, પેડા ખાવાને એક પૈસો આપને !

કાદમિની:—ભાઈ, હું દુઃખી માણસ છું, પૈસો ક્યાંથી લાવું ?

છોકરા:—દીકરી, નથી આપતી કે ? કમબખ્ત, ચોટતા બળી !

કાદમિની:—જરે મુઆ ! દેવતા પડે તારા મોં પર, મુઆ આવો છોકરો જાતો છે ?

છોકરા:—મારી બેટી નહિ આપે કે ? (એમ કહી પ્રહાર કરવો અને તેથી ધડાવું ફરી જવું.)

(પછી છોકરાના બાપવું તેજ રંગમૂંઝિ ઉપર દાબર થવું.)

બાપ:—અરે વાનર ! આ શું ?

છોકરા:—કેમ, બાપા, આ તો મારી મા છે. માની સાથે જો પ્રમાણે ચાલું છું તેજ પ્રમાણે આની સાથે પણ વર્તું છું. “ માવતૃપરદારેણુ ” કેમ રે ! ફરારી ! બાપાને જોઈને હુમટો પણ નથી તાણતી કે ?

પાઠ બીજો

કદાચએ છોકરાના બાપની પાસે આવીને ફરીઆદ કરી કે, તમારા છોકરાના બુદ્ધમથી હવે દુકાન ચલાવવી ભારે ચપ્પ પડી છે. છોકરો દુકાન લૂંટીને બધી મિઠાઈ ઉડાવી બધ છે.

ગોવાળે આવીને તેજ પ્રમાણે દૂધ માખણના સંબંધમાં ફરિઆદ કરી એટલે પિતાએ પુત્રને પકડીને મારવા માંડ્યો. છોકરાએ પૂછ્યું, મારો હો ચામાટે, બાપા !

બાપ:—માફ નહિ તને ? ચારકી ચીજ લૂંટી લાવનારને ?

છોકરા:—બાપા ! ચોરોતો બધ વધી પડ્યો છે, તેથી દેઈ (ગોળા) એકત્ર કરી રાખું છું; પાચકી ચીજ તો દેઈજ છે ને ?

સરસ્વતીપૂજનનો સમય આવી રહ્યો છે. પ્રાતઃકાળમાં પિતાએ પુત્રને કહ્યું:—
“ જા એક જૂનપટ્ટી મારતો આવ અને અંજલિ આપ, નહિ તો ખાવા પામીશ નહિ.”

છોકરા:—ખાઈને સાંજે અંજલિ આપીએ તો નહિ પાસે ?

બાપ:—એમ કેવી રીતે જને ? આપા પછી તે અંજલિ અપાતી દરો, માંડા ?

છોકરો—ત્યારે આ વર્ષની અંજલિ બીજા વર્ષની અંજલિ માથે આવવાથી નહિ ચાલે ? આ વખતે તો ઠંડી પાણી સખત છે.

બાપ—એમ નહિ ચાલે. સરસ્વતીને અંજલિ આપ્યા સિવાય શું વિદ્યા આવે ?

છોકરો—એકાદ વરસ શું હિંદાર વિદ્યા નહિ મળી શકે ?

બાપ—દૂર જા, મૂર્ખ ! જા, સ્નાન કરનો આવ, અંજલિ આપ્યા પછી બે સરસ પેડા આપીશ.

“બહુ સાર” કહીને છોકરો નાચતો દૂધતો નહાવા દોડ્યો. ઠંડી પુષ્કળ હતી—પવન પણ તેવોજ—પાણી હાથ ઠરી જાય તેવું હતું. એટલે છોકરાએ અકસ દોડાવીને માટપર એક પાચ વર્ષનો માછીનો છોકરો ઉભો હતો તેને પકડ્યો, અને બે દુબકી મરાવી પછી તેને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢી બાપ પાસે બસડી લાવ્યો, અને બોલ્યો, “બાપા નાહી આવ્યો.”

બાપ—ક્યાં બાપુ—ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો—આ માછીના છોકરાને ઝમોળા લાગ્યો છુ.

બાપ—મોટું કામ કર્યું” પણ તું ક્યાં નાહી આવ્યો ?

છોકરો—બાપા, “આત્મચત્ સર્વભૂતેષુ” એટલે એનામાં અને મારામાં કંઈ બેદ છે ? એ નાહો એટલે હું પણ નાહીજ છું” ને ? હવે પેડા આપો.

પિતા હાથમાં લાકડી લઈને પુત્રની પાછળ દોડવા લાગ્યા. પુત્ર નાસતાં નામતાં બોલતો હતો; “બાપા શાસ્ત્ર જણતા નથી.”

થોડી વાર પછી તે શિક્ષિત બાળકના પિતાના સાબળવામાં આવ્યું કે પુત્ર પાસેના મહોદલાના દિનમણિચંકર શાસ્ત્રીની પાડશાળામાં જઈને શાસ્ત્રીને સારી પેઠે બોખરા કર્યા છે છોકરો ઘેર આવતાં પિતાએ પૂછ્યું, આ વખતે વળી શી મોકાણ માર્ગે આવ્યો ?

છોકરો—શું કઈ બાપા ! તમે કંઈ છોડો એમ હતા ? લાકડી મારતજ મારત; એટલે મેં જાતે જાતેજ માર ખાઈ લીધો.

બાપ—તે કેવી રીતે બચ્ચાજી ? પોતેજ ક્યાંથી ? દિનમણિચંકર શાસ્ત્રીને મારી આવ્યો છે ને ?

છોકરો—બાપા, “આત્મચત્ સર્વભૂતેષુ” દિનમણિચંકર શાસ્ત્રી અને મારામાં શું તમે બેદ જુઓ છો ?

પિતાએ પાણી મૂક્યું કે આ છોકરાને હવે કદિ પણ લાણવાવો નહિ.

કમલાકાન્તનું દફતર

કમલાકાન્તનો પરિચય

અનેક જાણુ કમલાકાન્તને પાગલ કહે છે તે કપારે શુ કરશે અને શુ બોલશે તેનું કંઈ ઠેકાણું નથી. તેને લખતાંવાચતાં આવડતું નથી એમ નથી. તે કંઈક અંગ્રેજી અને કંઈક સંસ્કૃત પણ જાણે છે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થી દ્રવ્યોપાર્જન ન થાય તે વિદ્યા શું વિદ્યા કહેવાય ? ખરી વાત એ છે કે, સાહેબ સુખા પાસે પહોંચતા આવડવું જોઈએ, પછી તે ગમે તેવો મૂર્ખશિરોમણિ કાં ન હોય ! બસે કેવળ પોતાની મહીજ કરી જાણુનો હોય તેની દરકત નહિ, તેવાઓ પણ મંત્રેથી અમલદારી ભોગવે છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તેજ પડિત, અને કમલાકાન્ત જેવા વિદ્વાન જેમણે કેટલાંએ પુસ્તકો લખી નાખ્યાં હોય તેઓ મહા મૂર્ખજ છે.

કમલાકાન્ત એક વખત નોકરીએ રહ્યા હતા. એક માહેએ તેમની અંગ્રેજી વાતચોત સાંભળીને તેમને પોતાની આંદ્રિસમાં બોલાવી જઈ કારકુની આપી હતી, પરંતુ કમલાકાન્ત નોકરી ટકાવી શક્યા નહિ. તેઓ આંદ્રિસમાં જઈને આંદ્રિમનું કામ કરતા નહિ. સરકારી રજીસ્ટરમાં દેવિતા લખતા, આંદ્રિસની ચિટ્ટીપત્રી ઉપર કોષ્ટક રોકસંપત્તર નામના લેખકનાં વચનો નોંધતા, અને ખીલ-ખૂટનાં પાનાં ચિત્રોથી અડિત કરતા એક વખત સાહેબે તેમને માસિક પગાર ખીલ તૈયાર કરવા કહ્યું કમલાકાન્તે ખીલ-ખૂટ લઈને એક ચિત્ર બેચ્યું. કેટલાક નાચા બાવાઓ માહેજ પાસે લિખા માગે છે, અને સાહેબ જહાદુર બખ્ષે ચચ્યાર પૈમા તેમના તરફ ફેંકી રહ્યા છે. નીચે લખ્યું હતું—“વાસ્તવિક પે-મિલ.” સાહેબે આ નત-નતર પે-મિલ જોઈને તેજ દિવસે કમલાકાન્તને માન સાથે વિદાય કરી દીધા !

કમલાકાન્તની નોકરી અહીંથીજ સમાપ્ત થાય છે. પૈસાનું તેમને ઝાઝું પ્રયોજન પણ ન હતું કમલાકાન્ત તરત્રીપરિગ્રહણની પચાતમાં તો કદી પણ પડ્યા ન હતા. જ્યાં રહ્યા ત્યાં પેટપૂર અનાજ અને અડધાભાગ અહીંજ મળ્યું એટલે થયું. અહીં તહીં મોજ આવે ત્યાં પડ્યા રહેતા. અનેક દિવસ મારે ઘેર પણ રહ્યા હતા.

હું તેમને પાગલ બાણીને તેમની જરા વધારે સંભાળ લેતો; પરંતુ હું પણ તેમને ઝાઝું રાખી શક્યો નહિ. તેઓ કોઇ પણ ઠેકાણે સ્થાયી રહેતાજ નહિ. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે હું ને ઘણયારીના જેવાં ગેરુઆ રંગનાં કપડાં પહેરીને તેઓ સાલતા થયા; અને ક્યાં ગયા તેનો પતોજ લાગ્યો નહિ.

તેમની પાસે કાગળોનું એક દફતર-ખંડ-હતું. કમલાકાન્તની પાસે કોઈ પણ કારે કાગળ રહેવા પામતોજ નહિ. નજરે પડતાંજ ધૂળ પત્થર ચીતરી મારતા. શું લખતા તેમાંનું કંઈ પણ સમજી શકાતું નહિ. કોઇક કોઇક વખત તાનમાં આવી જઇને તેઓ મને વાંચી સંભળાવતા, સાંભળતાજ હું નિદ્રાધીન થઇ જતો. જો કાગળો તેઓ શાહીથી ખરડાયલા એક જરી પુરાણ વસ્ત્રમાં બાંધી રાખતા, જની વખતે તેઓ મને એ બંડલ સોંપતા ગયા અને બોલ્યા; “તમને આ બહિષ્કરું છું.”

એ અમૂલ્ય રત્ન લઇને મારે શું કરવું? પ્રથમ એવી ઇચ્છા થઇ કે, અગ્નિ દેવને સમર્પણ કરું; પરંતુ પાછળથી મારા હૃદયમાં સોઝહિતૈપિતાનો પ્રયત્ન ભાવ સ્ફુરી આવ્યો. મેં વિચાર્યું કે જેણે લોકોપકાર કર્યો નથી તેનો જન્મ વધ્યા છે. મને અનુભવ હતો કે આ દફતરમાં અનિદ્રાની અતિ રાખણી દવા છે; અને જે એને વાંચશે તેના પર નિદ્રાદેવી તરતજ પ્રસન્ન થઇ જશે, અને તેથી કરીને જેઓ અનિદ્રા રોગથી પીડાતા હોય તેમના ઉપકારાર્થે હું કમલાકાન્તની કૃતિઓનો પ્રચાર કરવા તત્પર થયો છું.

શ્રીભીષમદેવ બોધાનશ્રીશ

एकांत

“એ કોણ ગાય છે?”

હાંમાં વખતથી ભૂલી જવાયકા સુખસ્વપ્નની સ્મૃતિની પેઠે એ મધુર ગાને મારી કર્ણગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સંગીત બહુ સુંદર છે એમ નથી, છતાં અંદરું મધુર શામાટે લાગે છે? પરિચય રસ્તે ચાલતાં પોતાની મોજથી ગાતો ગાતો જાય છે. આંદોલીવાળી રાત્રી નેમ્ને તેના હૃદયનો આનંદ ઉભરાઈ આવ્યો છે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાં કંઠે મધુર છે-એ મધુર કંઠથી આ મધુમાસ (ચૈત્ર)માં તે પોતાના હૃદય-આનંદનું માધુર્ય વરસાવી રહ્યો છે. તો પછી સિતારની તંત્રી ઉપર આંગળી ફરતાં જંગ તેના સધળા તારો ઝળઝળી હો છે, તેમ આ ગીતધ્વનિ પોતાના સ્પર્શથી મારી હૃદયતંત્રીને શામાટે ધ્રુવપ્રમાણ કરી મૂકે છે?

+ બંગાળીમાં “કમલાકાન્તર દફતર” એ નામથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલી એ કૃતિ-ઓમાંની કેટલીક ચુદી કઢાડીને તેનો અનુવાદ અત્ર અપાય છે. મંત્રી સં ૨૦ સાં

શામાટે ? એનો ઉત્તર કાણુ આપશે ? રાત્રી જ્યોત્સ્નામયી* છે. વાલુકામય નદીમાં દૌમુદિત હાસ્યતરંગ ફેલાવી રહી છે. નીલી સાડીથી જેતું અર્ધું અંગ દંડા-મય છે એવી સુંદરીની પેઠે કૃશ શરીરવાળી, સ્વચ્છ ભૂરા જળવાળી તરગિણી-દિનારાપરની રેતીને આલિંગતી ચાલી જાય છે. રાજમાર્ગ ઉપર આનંદ આનંદ વેલાઈ રહ્યો છે-આળસ, આલિસ, સુવાન, સુવતિ, પ્રોદા, વૃદ્ધા સર્વ નિર્મળ યંદ-કિરણોમાં સ્નાન કરીને આનંદ કરી રહ્યાં છે. કેવળ હુંજ આનંદરહિત છું-તેથીજ આ સંગીતથી મારી હૃદયતત્રી ઝલ્લઝલૂં છૂટી છે.

હું એકલો છું, તેથીજ આ સંગીતથી મારું શરીર રોમાંચિત થઈ ઉઠ્યું છે. આ બહુજનપૂર્ણ નગરીમાં-આ આનંદપૂર્ણ અનંત મનુષ્ય-પ્રવાહમાં હું એકલોજ છું. તો હું પણ શામાટે આ અનંત જળપ્રવાહમાં ભળી જઈને આ વિશાળ આનંદ તરંગ-તાંત્રિત જલસુરસુરના સમુદ્ર માંહેલો એક ખીજા સુરસુર નહિ બનું ? જળના બિંદુ બિંદુ મળીને સમુદ્ર બન્યો છે. હું પણ એક જળબિંદુ છું, તો પછી એ સમુદ્રમાં શામાટે ન ભળી જઉં ?

તે હું જાણતો નથી-કેવળ એટલુંજ જાણું છું કે હું એકલો છું. મારી સલાહ છે કે કોઈએ પણ એકલા રહેવું નહિ. જો કોઈ અન્ય તમારા પ્રશ્નનું જાગીદાર ન થયું તો તમારો મનુષ્યજન્મ વૃથા છે. પુષ્પમાં સુગંધ છે; પરંતુ જો તેને કોઈ સુંઘનાર ન હોય તો તે સુગંધી કહેવાશે નહિ; કારણ કે સુંઘનાર વિના સુગંધના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ પણ શું ? પુષ્પ પોતાને માટે વિકસતાં નથી, તમારા હૃદયપુષ્પને પણ અન્યને માટે પ્રદુક્ષિત થવા દો.

પરંતુ કેવળ એક વાર સાંભળતાંજ એ સંગીત મને એટલું મધુર શામાટે લાગ્યું તે તો મેં કહ્યુંજ નહિ. અનેક દિવસ થયાં આનંદોત્પન્ન સંગીત મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી-લાંબા વખતથી મેં આવો આનંદ અનુભવ્યો નથી. યૌવનમાં જ્યારે આખી પૃથ્વી સુંદર હતી, જ્યારે પુષ્પે પુષ્પે સુગંધ મળતી હતી, પ્રત્યેક ખરી પડતાં પાંદડાંના અવાજમાં મધુર શબ્દો સાંભળાતા હતા, પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં ચિત્રા-શહિણીની શાલા દેખાતી હતી, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખ ઉપર સરળતા લાસતી હતી, ત્યારે આનંદ હતો. પૃથ્વી આજે પણ તેની તેજ છે, સંસાર આજે પણ તેના તેજ છે, અને મનુષ્યચરિત્ર પણ આજે તેવું તેજ છે; પરંતુ આ હૃદય હવે તેવું તે રહ્યું નથી. તે સમયે સંગીત સાંભળતાં જે આનંદ થતો હતો તેજ આનંદ આજે આ સંગીત સાંભળીને યાદ આવી ગયો છે. જે અવસ્થામાં, જે સુખમાં તે આનંદ અનુભવ્યો હતો; તેજ અવસ્થા, તેજ સુખ હમણાં યાદ આવી ગયાં છે. જાણે કાશ્ય-ભરને માટે ફરીથી જીવાની પ્રાપ્ત થઈ. હમણાં ત્યારની પેઠેજ જામેલી મનોમય મિત્ર-ગંડળીમાં મનવડે જઈ બેઠો, અને પહેલાંની પેઠે અકારણ ઉચ્ચ સ્વરે હસવા લાગ્યો.

જે વાત હમણાં પ્રયોજન વિનાની સમજતે હું જોશનો નથી, પણ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે તે વખતે નિષ્પ્રયોજન છતાં અનેક વાર જોલ્યો હતો તે સઘળી વાત હમણાં પાછી જોશવા લાગ્યો. ફરીથી સરળ હૃદયે અન્યના સ્નેહને અદૃશિત સમજતે સ્વીકારવા લાગ્યો. મને ક્ષણભરને માટે પ્રાન્તિ થઈ ગઈ—તેથીજ આ ગીત આટલું મધુર લાગ્યું. કેવળ એમજ નહિ; ત્યારે સંગીત પ્રિય લાગતું, હમણાં તેમ નથી—ચિત્તની જે પ્રવૃત્તતાને લીધે સંગીત પ્રિય લાગતું તે પ્રવૃત્તતા હવે રહી નથી એટલે તેમ લાગતું નથી—હું ચિત્ત પરોવીને તે ગત યૌવનસુખનો વિચાર કરી રહ્યો હતો તેજ અરસામાં આ પૂર્વ સ્મૃતિનું સૂચન કરનાર સંગીત કાને પકડ્યું, અને તેથીજ તે આટલું મધુર લાગ્યું.

તે પ્રવૃત્તતા, તે સુખ હવે શા માટે નથી ? શું સુખની સામગ્રીઓ ધરી ગઈ છે ? પ્રાપ્તિ અને ક્ષય ખતેજ સંસારના નિયમ છે; પરંતુ તેની સાથે ક્ષતિ કરતાં પ્રાપ્તિ અધિક હોય એવો પણ નિયમ છે. તમે જીવનમાર્ગમાં જેટલા આગળ વધશો તેટલોજ સુખસામગ્રીનો વધારો સંચય કરશો, તો પછી અવસ્થા યતાં અંગમાંથી સ્ફૂર્તિ થતે છે શામાટે ? શામાટે પૃથ્વી તેવીજ સુંદર દેખાતી નથી ? શામાટે આકાશના તારા પ્રથમના જેવા ઝગઝગતા નથી ? આકાશની ભૂરાશમાં પણ અસહનના જેવી ભલક શામાટે જણાતી નથી ? જે સ્થળ તુલ્યપત્રવૃક્ષ, કુસુમસુવાસિત, સ્વચ્છ નદીના જલસીકરથી છંટાતું અને વસંતના પવનથી સંચાલિત હૃદયને ઠારે એવું હતું તે હમણાં રેતાળ મરુભૂમિ જેવું ઊજળડ શા માટે જણાય છે ? કેવળ રંગીન ચરમા નહિ હોવાથીજ—આશા એજ રંગીન ચરમા. ભુતનીમાં મેગવેલું સુખ તો અદ્ય હોય છે; પરંતુ સુખની આશા અપરિમિત હોય છે. હમણાં સચિન સુખ તો અધિક છે; પરંતુ તે પ્રહ્લાડવ્યાપીની આશા ક્યાં છે ? ત્યારે સંસારનો ક્રમ શો છે તે જાણીને ન હતો, તેથીજ અનેક જાતની આશાઓ રાખીને હતો. હવે સમજવામાં આવ્યું છે કે આ સંસારચક્ર પર આરોહણ કરનારને પાછા જ્યાંના ત્યાંજ આવવું પડે છે. જ્યારે તે પોતાનાં મનમાં એમ ધારે છે કે હું આગળ વધું છું, ત્યારે તે માત્ર ચક્રરજ લેતો હોય છે. હવે સમજાયું છે કે સંસારસમુદ્રમાં તરવાનો આરંભ કરતાં તેના તરંગે તરંગ પ્રહાર કરીને આપણને ફરીથી કિનારા તરફ પકેલી લાવે છે.

હવે સમજાયું છે કે, આ અરણ્યમાં માર્ગ નથી, આ રણમાં જતાશય નથી, આ નદીનો પાર નથી, આ સાગરમાં દીપ નથી, આ અંધકારમાં નક્ષત્રનો પ્રકાશ નથી. હવે સમજાયું છે કે પુષ્પમાં કીડા હોય છે, ક્રામલ પવનોમાં કંટક હોય છે, આકાશમાં વાદળાં હોય છે, નિર્મળ નદીમાં વમળ હોય છે, ફળમાં વિપ હોય છે, હિવાનમાં સર્પ હોય છે, મનુષ્યહૃદયમાં કેવળ પોતાનેજ માટે આદર હોય છે. હવે સમજાયું છે કે વૃક્ષે વૃક્ષે ફળ હોતાં નથી, પુષ્પે પુષ્પે સુવાસ હોતી નથી, પ્રત્યેક એક વરસતો નથી, વને વને ચંદન નથી, ગજો ગજો મૌકિક નથી, હમણાંજ સમજ

શક્યો છું કે કાચ પણ હીરાની પેઠે ચળકતો હોય છે, પિત્તળ પણ સુવર્ણ જેવું ચક્રચકિત હોય છે, કાદવ પણ ચંદન જેવો સ્નિગ્ધ હોય છે, અને કાંસુ પણ ચાંદી જેવું મધુર રણકાદાર હોય છે. પરંતુ શું કહેતો હતો, ભૂલી ગયો ! ! ! તેજ ગીતધ્વનિ ! તે મધુર લાગ્યો હતો ખરો, પરંતુ હવે હું તે બીજવાર સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. જેવું આ મનુષ્યકંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સંગીત તેવુંજ એક બીજું સંગીત સંસારમાં છે. સંસારરસના રસિયાઓજ તે સાંભળી શકે એમ છે. તેથીજ સંગીત સાંભળવા માટે મારે ચિત્ત આકુળ થઈ રહ્યું છે.

શું તે સંગીત હવે હું નહિ સાંભળી શકીશ ? સાંભળીશ; પરંતુ હું વિવિધ જાતના વાદ્યધ્વનિથી સમિલિત અનેક કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પેલું પૂર્વશ્રુત સંસાર સંગીત હવે સાંભળીશ નહિ.

હવે પહેલાંના જેવા ગાયક નથી, તે ઉગ્રર પણ નથી, તે આશા પણ નથી, પરંતુ તેને બદલે જ સંગીત હમણા સાંભળી રહ્યો છું તે તેના કરતાં પણ વધારે પ્રીતિકર છે. અન્ય કોઈ પણ વાદ્યની સહાયતા લીધા વિનાના માત્ર તેજ એક ગીત-ધ્વનિથી મારા કર્ણુ પરિતૃપ્ત થઈ જાય છે. 'પ્રેમ' સંસારમાં સર્વવ્યાપી છે-પ્રેમજ ઇશ્વર છે. પ્રેમ એજ હમણા મારા કર્ણુમાં પ્રવેશેલું સંસારસંગીત છે. અનતકાળ સુધી એજ મહાસંગીત સાથે મનુષ્યની હૃદયવૃત્તિ વાગતી રહે. જો મનુષ્યજાતિ ઉપર મારો પ્રેમ અવિચળ રહે તો પછી અન્ય સુખની હું સ્પૃહા રાખતો નથી.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

મનુષ્યરૂપી ફલ

અરીજીની એકાદ માત્રા વધારે ચઢાવતાં અને લાસે છે કે, આ સંસારશક્ષ ઉપર આધારી પર્ણુધટામાં જાતજાતનાં ફળરૂપે મનુષ્યમાત્ર લટકી રહ્યો છે, પાકતાંજ ખરી પડશે પણ સધળાંજ કંઈ પાકી શકતાં નથી. કેટલાંક પવનના અપાટથી અકાળે પણ ખરી પડે છે, કેટલાંકને ટીડા લાગે છે, કેટલાંકને પખીના ચંચુપ્રહાર નડે છે, કેટલાંક સુકાઈને ખરી પડે છે, અને કેટલાંક પરિષ્કવ થતાં તોડી લેવામાં આવે છે, અને ગંગાજળથી ધોવાઈને દેવસેના અથવા જ્વલભોજનના ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેમનોજ ફળજન્મ અથવા મનુષ્યજન્મ સાર્યક છે. કેટલાંક ફળ બહુ પાકી જતાં આપોઆપ વૃક્ષ ઉપરથી જર્મીનપર ખરી પડે છે, અને શિઆળ વગેરે તેઓને ખાઈ જાય છે; તેમનો મનુષ્યજન્મ અથવા ફળજન્મ વૃથા છે. કેટલાંક ફળ તીખાં, કડવાં અને તુરાં હોય છે, પરંતુ તેમાંથી અમૃત્ય ઔષધિઓ બને છે. કેટલાંક ફળ ઝેરી

હોય છે કે જે ખાવ તે મરીજ નય અને કેટલાંક ઈદ્રવર્ણની જાતનાં હોય છે કે જે કેવળ દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે.

મને કદી કદી એકા ખાતાં ખાતાં જણાઈ આવે છે કે, જૂડી જૂડી જાતના લોકો જૂડી જૂડી જાતનાં રૂળો છે. આપણા દેશના હમણાંના મોટા લોકો મનુષ્યજાત મધ્યેનાં ફણસ જેવા માલૂમ પડે છે.

કેટલાંક ખારસાં ખાવાલાયક હોય છે, કેટલાંકમાં જળાં વધારે હોય છે, અને કેટલાંક બિલકુલ સરવ-ચાંપાં-વિનાનાં દોરને ખાવા જેવાંજ હોય છે. કેટલાંક ફણસ પાકે છે, કેટલાંક કેવળ ડાચાંજ રહી જાય છે; કદી પણ પાકનાં નથી. કેટલાંક પકવે તો પાકી શકે એવાં હોય છે, પરન્તુ પાકવા પામતાં નથી. પૃથ્વીનાં રાક્ષસરાક્ષ-સીઓ તેને કાચાં ને કાચાંજ તોડી પાડી દાળમાં નાખીને ખાઈ જાય છે, અને જો તે પાકે તો મોટાં કોલાંઓનો ઉપદ્રવ નડે છે. જો ઝાડને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીડું હોય અને ફણસ ઉંચે લાગ્યું હોય તો તો ડીક; નહિ તો શિઆળવાંઓ કોઈ પણ રીતે તેને ઉદરરમ કરી દે છે. શિઆળવાંઓમાં કેટલાંક મેનેજર, કેટલાંક કારકુન, કેટલાંક નાયબ, કેટલાંક મુનમ, મુનસફ અને કેટલાંક કેવળ આશીર્વાદ આપનારાં-ગોર, બ્રાહ્મણ વગેરે હોય છે. જો એ સઘળાંના હાથમાંથી જમીને પાકું ફણસ કોઈ પણ રીતે ઘેરજ પહોંચવા પામ્યું તો ત્યાં માખીઓ તેની આસપાસ ગજગણુવા મંડી જાય છે. માખીઓ ફણસ ચાહતી નથી, તેઓને કેવળ તેના થોડા ધણા રસ-નીજ અપેક્ષા હોય છે. એક માખીને કન્યાનો ભાર છે-તેના લગન માટે થોડો રસ આપો. ખીજની માતું શ્રાદ્ધ છે, થોડો રસ આપો. આ માખીએ એક પુરતક લખ્યું છે, તેને થોડો રસ આપો, પેલીએ પેટને માટે એક વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું છે તેને પણ થોડો રસ આપો; આ માખી ફણસની ફાઈની સાસુના પુત્રના સાળાના પુત્રની સાળા થાય છે. યજ્ઞરાનનું સાધન નથી, થોડો રસ આપો. પેલી માખીની પાંદણામાં સાડાતણ છોકરાઓ લહે છે, થોડો રસ આપો. હવે આ તરફ ફણસને ધરમાં રાખી મૂક્યાં પણ ડીક નથી-સડી જઈને મધોર્ધ ઉઝી. અમારા અભિગ્રાય પ્રમાણે તેને કાપીને તેની ઉત્તમ થોડખા દૂધમાં ખીર રાંધીને કમલાકાન્ત જેવા સુખાત બ્રાહ્મણને તેનું બોજન કરાવવું એજ ઉત્તમ છે.

આ દેશની “સિવિલ સર્વિસ” ના સાહેબ લોકોને હું મનુષ્યજાતિ મધ્યેનાં આત્મજી સમજું છું. આ દેશમાં આત્મજી ન હતાં, સાગરપરથી કોઈ મદદતમા એ સ્વાદિષ્ટ રૂળ આ દેશમાં લઈ આવ્યા છે. આત્મજી દેખાવમાં રંગદાર અને રોપકાને શોભાતી મૂકે એવાં હોય છે. કાચાં જહુજ ખાટાં હોય છે, પણ પાકનાં સુમિટ યજ્ઞ જાય છે ખરાં; પરન્તુ ત્યારે પણ હાડ (ગોટલાં) ખટાય જતી નથી. કેટલાંક રૂળ તો એવાં હલકી જાતિનાં હોય છે કે, પાકવા છતાં પણ તેની ખટાય ત્રિલકુવ જતીજ નથી; પરન્તુ તેઓ દેખાવમાં એવાં તો મોટાં અને રંગદાર હોય છે કે વેચ-

નાર સહેલાઈથી ગ્રાહકોને હેતરીને એકઠાના પચીસ રૂપીઆ ઉપભવી શકે છે. કેટલાક દુગ ઢાયાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે, પણ પાકનાં ઉતરીને—એસ્વાદ થઈ જાય છે. કેટલાક એવા પણ હોય છે કે દાઢ આપીએ ત્યારેજ પાકે, તેવાંને તો કાપીને મીઠું છારી અચાણાજ કરી નાખવા ઠીક છે.

બધા લોકો આગ્રહજ ખાઈ જાયતા નથી એ રૂણ ઝાડપરથી તોડીને તરતજ ખાવા ઠીક નથી. એને કેટલાક વખત સુગી સલામરૂપી પાણીમાં ડુબાડીને ઠંડાં કરવાં, અને જો બતી શકે તો તે પાણીમાં થોડાક ખુશમતરૂપી બરફ નાખવો કે જેથી સારી પેટે ઠંડાં પડે. તે પછી છરી ચલાવી મજેથી ખાઈ ચકાશે.

સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને કેળતી ઉપમા આપવામાં આવે છે; પરંતુ તે વાત અયુક્ત છે. કદલીરૂણ અને જુવનમોહિની સ્ત્રી ભતિ એ બેમાં અને કંઈ પણ સાદર્ય દેખાતું નથી. સ્ત્રીઓ શું લૂમે લૂમે ફળે છે ? કાંઈના નક્ષીયમાં ફળતી હોય તો હોય-પરંતુ કમલાકાન્તના આગમમાં તો નથીજ. કેળ સાથે કામિનીઓનું એકલુંજ સાદર્ય છે કે, એ બન્ને વસ્તુઓ વાનરોની પ્રિય વસ્તુ છે.

કામિનીઓમાં આ એક સમાન ગુણ હોવા છતાં હું તેની પુલના રૂણ માથે કરી શકના નથી. ખીજ બાજુએ કેટલાક કટુભાષી લોકો છે, તેઓ બધાં ફળોમાંથી ઇદ્રવણાંની સાથેજ સુવતિઓની પુલના કરે છે. જેઓ એવું કહે છે તેઓ કટોરભાષી છે, હું તો સુંદરીઓનો દાસાવુદાસ છું. હું એવું કહી શકતો નથી.

હું કહું છું કે રમણીઓ આ સંસારમાં નાજિએરનું સ્થાન લે છે. નાજિએરી પણ કુમખે કુમખે ફળે છે ખરી, પરંતુ (બ્યાપારી સિવાય) કાંઈ પણ તેની લૂમની લૂમ તોડી પાડતું નથી. કદાચ કાંઈ બારણનાં પારણાં કરવા અથવા તો વૈશાખ માસમાં આઠાણોની સેવામાટે એકાદ બે તોડે છે.

નાજિએરની લૂમે લૂમ તોડી પાડીને ખાવાના અપરાધ મારે જો કાંઈ પણ ગુન્હેગાર હોય તો તે કેવળ કુલીન આઠાણોજ છે.* કમલાકાન્તથી કદી પણ તેણે અપરાધ થયો નથી.

વૃક્ષનાં નાજિએરની પેટે સંસારનાં આ નાજિએરોની પણ અવરયાબેદે જૂદી જૂદી રિયતિ છે. છેક કુમળા અવસ્થામાં બન્નેના હૃદય લણાં સ્તિગ્ધ હોય છે—નાજિએરનાં જળથી ઉદર ઠંડું ચાય છે, અને કિશોરીના અકૃત્રિમ, ભોગવિદાસનાં લક્ષણોથી રહિત, પ્રજુયરસથી હૃદય ઠંડું ચાય છે; પરંતુ બન્ને જાતિનાં—ફલજાતિનાં અને મનુષ્ય જાતિનાં—કુમળાં નાજિએરજ સારાં છે. તે વખતે એ ફળ દેખાવમાં કેવાં

* આપણે ત્યાંના દેશાઈ લોકોની પેટે બંજાળીના કુલીન આઠાણ એક ઉપર ખીજ, ત્રીજ એમ વીસ વીસ પત્નીઓ કરતા તેમની ઉપર આ કટાક્ષ છે. હમણાં એ બદી મોઢી ચતી જાય છે.

સ્વામલ કાંતિમાન હોય છે ! તેનાથી તાપ પરાજય પામી જાય છે—જલે તે નવીન સ્વામલ શોભા આગળ જગતનો તાપ હડો પડી જતો હોયતો ! ઝાડ ઉપરની નાજિ-એરમી લૂમે લૂમ અને ઝડખામાંની ઓઝોનાં ઝુડે ઝુડે મારી નશ્વરે એકસરખાંજ દેખાય છે. બન્ને પોતપોતાનાં ય્યાન દીધાવે છે; પરન્તુ જોજો-જોતાં ભૂલમાં પડી જશે નહિ—આ ચૈત્રમાસનો તાપ છે, વૃક્ષપરથી કાચા નાજિએર તોડી ખાવા મંડી જશે નહિ—એ વખતે એમાં ઘણી ચરમી રહેલી હોય છે. મસારના પાક લખ્યા-વિનાની બાલિકાને એકાએક હૃદયમાં સ્થાન આપશે નહિ. નહિ તો તમારા હૃદયમાં જ્વાલા (જવર) પ્રગટી નીકળશે. આઝફળની પેડે કાચાં નાજિએરને પથુ (ખુશામત-રૂપી) બરફના ચાણીમાં રાખીને ઠંડાં કરવાં. જો બરફ ન હોય તો તળાવના પાણીમાં ખોળવાં. જો મિષ્ટ વચનથી ન ચર્ષી શકે તો કચસાકાન્ત ચક્રવર્તીની આશા છે કે સખ્તાઈથી તેમ કરવું.

નાજિએરમાં ચાર ચીજ હોય છે—પાણી, ગર, કાચલી અને જટા. નાજિએરના પાણી સાથે ઓઝોનાં સ્નેહમાં મને સાદર્ય જણાય છે. બન્નેજ ટાકક આપનાર છે. જ્યારે તુમે સંસારતાપથી તપીને હાંફતા હાંફતા ધરના ઈવડમાં બેસીને વિરામ લેવાની ઇચ્છા કરો, ત્યારે એજ શીતળ જળતું પાન કરજો એટલે મધળા પરિતાપ બૂલી જશે. તમારી હરિશ્વરના ચૈત્રમાં અચવા બન્ધુવિયોગના વૈસાખમાં તમારા યાંવન-ના મધ્યાન્હમાં અચવા વ્યાધિતમ પાછલા પહેરમાં તમારું હૃદય બીભ્રત થાથી કંઈ પડી શકશે ? માતાનો આહર, ઝીનો ગ્રેમ, કન્ધાની લક્ષિત, એ સિવાય જીવનના મંતાપસમયમાં સુખતું બીજું સાધન છે ? ઝીખના તાપમાં કાચા નાજિએરના પાણી જેવું બીજું કંઈક આપનાર શું છે ?

પરન્તુ નાજિએર પાકતાં પાણી કંઈક તિખાસવાળું ચઢ જાય છે. રામાની માની ઉમ્મર પાકી થવા પછી રામાનો બાપ એ તિખાસના સપાટાથી ધર ઊડી ચાલ્યો ગયો છે; એટલાજ માટે નાજિએરમાં કાચાં નાજિએરનોજ વધારે આહર થાય છે.

નાજિએરનો ગર તે ઓઝોની ભુદ્ધિ છે. છેક કુમળી અવસ્થામાં તો તે ઝાઝી હોતી નથી. કિશોર અવસ્થામાં તે અત્યંત મધુર અને કામળ હોય છે. પછી પાકી વય થતાં બહુ સખત ચર્ષ જાય છે, કોની તાકાત છે કે તેને દાંતથી ફોડી શકે ? તે વખતે એ ‘ગૃહિણીપથુ’ કહેવાય છે. ગૃહિણીપથુમાં રસ અને મિઠાઇ તો હોય છે ખરાં; પરન્તુ તેમાં કાર્બના દાંત બેરમી શકતા નથી. એક તરફ કન્ધા બેગી છે, માના ધરેણાંના દાગડમાંથી કંઈક મેળવવાની આશા રાખે છે; પરન્તુ ડોસીનો ગર એવા સખત છે કે, તેમાં દીકરીના દાંત બેરમી શક્યા નહિ—આખરે માએ જાતેજ દેક વાળી ટાટીને વાપી. આ તરફ માની નગદ પૂંછપર દાદ વાલીને પુત્ર બેડો છે. ડોઝીએ દયા કરીને રોઝાં માત પડોળીમાં કાઢી આપ્યાં. ધનુરે ધડપણમાં કંઈક ધવો કરવાનો ત્રિચાર થયો છે, પરન્તુ આખર અવસ્થામાં હાથ ખાલી દતા-પૈસા વિના.

વેપાર થાય નહિ-તેથી તેની નજર પણ ડોસીની પૂંછપર ચોંટી. બેચાર પ્રયત્નથી દાંત લગાવી બેચા પણ ઘડપણના હાલી રહેલા દાંત લાંબી ગયા-હવે બે કોઈ પણ રીતે બાકી રહેલા દાંતની ટીકી લાગી જાય તોપણ નાળિયેરને જેરવવાની શક્તિ ક્યાં છે ? જ્યાંસુધી રૂપીઆ પાછા ભરી દેવાય નહિ ત્યાંસુધી પતિદેવને અશુભ રાગથી રાત્રે નિદ્રા પણ આવવા પામે નહિ.

એ પછી નાળિયેરની કાચલી લપ્પએ-એને સ્ત્રીઓની વિદ્યા કહેવી બેઠએ. હું તો એને અડધી પડધી સિવાય કદી પણ પૂરેપૂરી બેઈ શક્યોએ નથી. નાળિયેરની કાચલી કંઈ મોટા કામમાં આવતી નથી. રત્નીઓની વિદ્યા પણ જાનરખાણુ નથી. મેરી સમરવિલે વિદ્યાનનું પુસ્તક લખ્યું છે, જેન ચોરસેન અને જ્યોર્જ ઇલિયટે નવલકથા લખી છે-ને ખરાબ નથી; પરંતુ બંને કાચલીના પ્રમાણમાંજ ઉપયોગી છે.

જટા એ સ્ત્રીઓનું રૂપ છે. જે પ્રમાણે જટા નાળિયેરનો બાણ અંશ છે. તેજ પ્રમાણે રૂપ પણ સ્ત્રીઓનો બાણ અંશ છે. બંનેમાં કંઈ પણ સાર નથી, એનો પરિત્યાગ કરવોજ સારો છે; તોપણ નાળિયેરની જટા એક કામમાં આવે છે-તેનાં ઉત્તમ દોરડાં બને છે, જેવડે મોટાં મોટાં જહાજો બાંધી શકાય છે. સ્ત્રીઓનાં રૂપરજીયો પણ અનેક જહાજો બંધ થઈ જાય છે. તમે જે પ્રમાણે નાળિયેરનાં (કાચાનાં) દોરડાંથી જગન્નાયજીનો રથ બેંચો છો તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પણ રૂપના રજીયો મોડા મોટા મનોરથ બેંચે છે. જ્યારે રથ તાણવા અટકાવવા માટેનો કાચો ધડાય ત્યારે તેમાં આ રથ બેંચવા અટકાવવામાં તેની કદમ પણ નખાવી બેંચએ; તેમ થતાં અનેક નરહલા અટકી જશે. નાળિયેરના રજીયો ગળામાં ફાંસે નાખીને કાંઈએ કદી પણ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ રમણીઓના રૂપરજીયો ફાંસે ખાંધને ફેટલા બધા લોકોએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા છે, તેની ગણના કાણુ કરી શકે એમ છે ?

દક્ષનાં નાળિયેર અને સંસારનાં નાળિયેર સાથે મારે વાંધો એ છે કે, હું હત-ભાગી બેમાંના એકનું પણ દરણુ કરી શક્યો નથી.

ખીર્ન ફોજો આકર્ષણી * લગાવીને પાડી લેવાય છે; પરંતુ નાળિયેર ઝાડપર ચઢ્યા વિના આંટીમાં આવતાં નથી. બે ઝાડપર ચઢવા જઓ તો પોતાના પગમાં દોરડું બાંધવું પડશે; નહિ તો તરવાડની ખુશામત કરી પડશે.

હું તરવાડની ખુશામત કરવાને પણ રાજ છું; પરંતુ મારા ભાગ્યદોષથી લલાટ-માં નાળિયેર લખાયુંજ નથી. હું જેવા ‘ટાઇપ’નો માણસ છું, તેવાજ દક્ષપરથી તેવા રૂપગુણની આકર્ષણી લગાવીને નાળિયેર તોડી શકું એમ છું. તોડી શકું ખરો પરંતુ લય એટલોજ રહે છે કે, રખેને નાળિયેર આવીને ગરદનપર પડે. એવી ધણીએ ઠાળા, કુમડી, કુંબળ કામિનીઓ છે, કે જેઓ કમલાકાન્તને પતિતરીકે

* કડી, આંકડી. + કમલાકાન્ત ઘણુંકરીને ગાર લોકોને તરવાડો કહે છે, કારણુ કે ગોરની મદદ સિવાય લગ્ન થઈ શકતાંજ નથી. અરરર ફેટલો દોંગ ! લીનમંદવ

સ્વીકારવા રાહ હોય; પરંતુ પારકી છોકરીને ગરદનપર બેસાડીને આ સંસારયાત્રા કરવાને આ ગરીબ માણસ હમણું અસમર્થ છે; એટલા મારેજ કમલાદાનને આ વખતની યાત્રામાં નારિકેલ-ફલ ભક્તિભાવપૂર્વક વિશ્વનાથનેજ અર્પણ કરી દીધું છે. એક તો તે સ્મશાનવાસી છે, અને તે ઉપરાંત હમણું તેમણે વિવધાન ક્યું છે—એટલે, એ ધૂળ જેવું કાચુ નાળિયેર તેને શું કરી ચક્રવાતું હતું ?

આ દેશમાં હમણું હમણું એક જાતના લોકોએ દેખાવ દેવા માંડ્યો છે; તેઓ દેશહિતેષીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; તેમને હું સામળનાં ફૂલ સમજી છું. જ્યારે ફૂલ ફૂટે છે ત્યારે દેખાવમાં ધણું સુંદર હોય છે—મોટાં રાતા રાતાં ફૂલોથી ઝાડ સુશોભિત થઈ રહે છે; પરંતુ મારી નજરમાં તો સામળના નગ્ન શરીર પર આટલી રતાશ સારી દેખાતી નથી. તે થોડાં ધણું પાંદડાંથી ઢંકાયેલું રહ્યું હોત તો શોભત. પાંદડાંની અંદરથી જે થોડી થોડી રંગની છટા દેખાય તેજ સુંદર લાગે છે. ફૂલમાં સુગંધનું તો નામે નથી, કામળતાનો (સહૃદયતાનો) અંશે નથી, પરંતુ તે છનાં તે ખાસમાં મોટાં અને રાતાચોળ હોય છે ખરાં. જ્યારે ફૂલ ખરી જાડને ફળ આપ્યા ત્યારે મનમાં થયું કે, હવે કંઈક લાભ મળશે; પરંતુ તેઓ મોટાં વધવા પામ્યાજ નહિ અને ધીમે ધીમે ચૈત્ર માસ આવતાં રૈદ્રના તાપથી ઋક્ષુ અંતરવાળાં ફળ ફટ ફટને ફાટી પડ્યાં; અને તેમાંથી સહેજસાજ રૂ જલાર નીકળીને તેનાં બીજાં આખા દેશમાં ઉડવા લાગ્યાં.

સંસ્કૃત પડિને અને શાસ્ત્રીઓ સંસારમાં ધંતુરાનું ફળ જેવા છે. મોટા લાંબા લાંબા સમાસો અને મોટાં મોટાં વાક્યોના રૂપમાં તેમનાં લાંબાં લાંબાં ફૂલો ફૂટે છે, પરંતુ ફળ વખતે તો ધંતુરાનાં કંટકમય છંડકાંજ નજરે પડે છે. મને ધણા દિવસ થયાં વિચાર થયો કે, કુકુટ મસિયું બોળન લઇને હિન્દુજનમ પવિત્ર કરે—પરંતુ કુટ ધંતુરાના કાંટાના ભયથી હજી સુધી કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. ધંતુરાનો શુભમાં ગુણ એજ છે કે, તે માદક પદાર્થની માદકતામાં શ્રદ્ધિ કરે છે. જે ગંજેરીઓને ગાંજથી નિશા ચઢતો નહિ હોય તેમણે ગાંજની સાથે ધંતુરાનાં બે ચાર ખી વાડી નાખવાં—જે માયાભક્તોને માયાથી નિશા ચઢતો નહિ હોય તેમણે માયા સાથે બે ચાર ખીજ ધંતુરાનાં વાડી નાખવાં. માલુમ પડે છે કે એજ દિસામે આ દેશના માદરો ચોત્તોતાના લેખો અને લાપણોમાં શાસ્ત્રીઓ પાસેથી બે ચાર પ્રમાણ વચન—લોકો માંભળી લઇને કુસારી દે છે. લેખો અને નિગધોરૂપી ગાંજમાં પેલાં પ્રમાણ વાક્ય-રૂપી ધંતુરાનાં ખીજ ઝેજવાથી તેના ઉપામકો (વામકો અને શ્રાવકો) ને ધેન સારી ચેટે ચઢી શકે છે, અને એજ નિશાથી આજકાલ આખો દેશ ઉન્નત થઈ ગયો છે.

આપણા દેશના લેખકોને હું આમલી સમજી છું. એમની પોતાની પૂંછ તો ચણી ખટાશજ છે; પરંતુ તે દુધનો પણ સ્પર્શ કરતાં તેવું દહીં ખનાવી દે છે.

ઋક્ષમાં નાનાં, લઘુ અંતઃકરણવાળાં.

ગુણમાં કેવળ ખટાશનો ગુણ—અને તે પણ નિરૂપિત પ્રતિનો, તેમ છતાં એનો એક બીજો ગુણ. આપણે કળા કવો જોઈએ, તે એ કે, એ માક્ષાત કાટનો અવતાર છે. આમલીનું કાષ્ટ નિરમ છે ખરું, પરંતુ સમાલોચનારૂપી અગ્નિમાં બગે છે સારું. સત્ય વાત બોલવામાં ભય નો? આમલીના જેવી ખરામ ચીજ એ દુનીયામાં જોઈતી નથી. જો થોડી મરખી પણ આવમા આવે તો અશુભ યર્ષ ભય, અને ખાટા ખાટા ઓડકાર આવવા લાગે. જો વધારે પ્રમાણમાં ખાધી તો અમ્લપિતના રોગથી મદાય પીડાવું પડે જેઓ માટે ખની ગયા છે, અને ટેન્શન ખુરશી પર બેસીને ગામ અથવા વિજળીની રોશનીમાં, ફેલુદ્ધાખાને પકાવેલું ખાણું કાંટા ચમચાથી ખાતાં રીધી ગયા છે તેઓ એક મહા પીડામાંથી છૂટી ગયા છે, તેમને આમલીની તીક્ષ્ણ ધારના ધા ખમવા પડે નહિ, તેમને પહેલેથી છેલ્લે મુંડી આમલીના પાણીમાં માછલી રાંધીને તેની માથે લાત મેળવીને ખાવાનો પ્રમગ નથી આવેલો *; પરંતુ જેઓને રસોડામાં બેઠી અમોલીયાં પહેરીને ગૃહિણીના હાથનું ગધેયું થાળા વાટકામાં ખાવું પડે છે તેમના દુ.ખનો કંઈ આરો છે? ગૃહિણી કૃષીન માખાપની દોરી છે, દરરોજ મવારમાં નહાય છે, અને હાથમાં તુલસીની માળા લઈ દરિનામ કીર્તન કરે છે; પરંતુ રાંધતી વખતે ઘણ, ભાત, રોટલી ને શાક મિવાય બીલું કચુપણુ કરી ભણતી નથી ફેલુદ્ધા જાતનો તો મુમક્ષમાન છે; પરંતુ રાંધે છે અમૃત જેવું.

હવે બીજા એક પ્રકારના મનુષ્યજાતી વાત કહીને આજે વિરમીયું. કહો જોઈએ, દેશી આયાધીંગો કયા જાતનાં ફળ છે? જેઓ ગુરસે ચવાના દોષ તેઓ ભસે દાપ; પરંતુ હું તો સ્પષ્ટ વાત કહીશ તેઓ પૃથ્વીપરનાં ભૂરાં કોળાં છે. તેમને જો ઊપરના પર ચડાવવામાં આવે તોજ તેઓ ઉચે ફળવાનાં, નહિ તો બોંધપર મળ્યાંજ ફરવાનાં. જે સ્થળે ઇચ્છા થાય તે સ્થાને એમને ચડાવી દો; પરંતુ ત્યાં એકાદ પવનનો મપાટો આવ્યો કે, વેલા ઉપરથી ડગાડળ તૂટી પડીને જમીનપર મળડવા માંડવાના. ધણાં ખર્ગ ફળો તો રૂપમાં પણ કોળાં જેવાં અને ગુણમાં પણ કોળાં જેવાંજ—તો પણ કોળાં દમણાં બે પ્રકરનાં થાય છે, દેશી કોળાં અને વિદાયતી કોળાં. વિદાયતી કોળાં કહેવાયો એમ સમજી લેવાનું નથી કે, એ કોળાં વિદાયતથી આવ્યાં છે. જે પ્રમાણે દેશી મોચીના બનાવેલાં જોડાને વિદાયતી ખૂટ કહેવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણેના એ પણ વિદાયતી કોળાં છે. વિદાયતી કોળાંનું મોરવ અધિકદોષ એ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. મંસારના ઉદ્યાનમાં બીજા પણ અનેક ફળો ફળે છે, તેઓમાં મર્વ કંતાં નિરૂપયોગી, લક્ષ્મી પશિતનું અને ખાટું ફળ આ છે.

શ્રીકમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

* ખમાગામાં ઉની નાનના દિંદુઓ પણ મસ્થનો ખુરી રીતે ઉપયોગ કરે છે.

યૂટિલિટી * અથવા ઉદર-દર્શન

બેન્થમ સાહેબ હિતવાદ-દર્શનનો પ્રચાર કરીને યુરોપમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે.

હું એ હિતવાદ-મતનો વિરોધી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને અનુમોદન આપનારો છું; છતાં હું પણ એક કુશળ દાર્શનિક છું, અને એ વાત આપની જાણમાં છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. મેં એજ હિતવાદ-દર્શનના આધારે તેમાં કંઈક ભાગફોડ કરીને વધારો પટાડો કરીને એક નવીન દર્શનશાસ્ત્ર રચ્યું છે. વાર્તાવિદ્ય રીતે જોતાં તે બંગાળીમાં પ્રચલિત હિતવાદ દર્શનનું કેવળ એક નવીન ભાષ્યજ છે; તેનો યૂગ મર્મ સંક્ષેપમાં અહીં જણાવું છું. પ્રાચીન પ્રકૃતિ પ્રમાણે દર્શનશાસ્ત્ર મત્રોમાં લખવામાં આવ્યું છે, અને તેનું ભાષ્ય પણ મેં પોતેજ લખીને સૂત્રોની મામેલ કર્યું છે. સૂત્રો બંગાળીમાંજ લખવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી હું સંસ્કૃત ભાષાથી અચૂત છું એમ કોઈએ માનવું નહિ; પરંતુ સંસ્કૃતમાં સૂત્રો લખવાથી તે જેટલાં થોડાં માણસો સમજી શકે? એટલા માટે સાધારણ વાચકોની અનુકૂળતા ખાતર જ મેં સધળું કાર્ય બંગાળીમાંજ કર્યું છે, તે સૂત્રઅંથનો સારંગશ આ પ્રમાણે છે:—

સૂત્ર ૧. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહેલી ચોક્કસ વિશાળ ગુદને ઉદર કહે છે.

ભાષ્ય

હરીએ તો કોઈ પર્વતગુફા ધત્વાદિને ઉદર સમજીને તેની પૂર્તિ કરવાની આશંકા રાખવા તરફર થઈ જાય.

‘ગુફા’—‘ઉદર’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ પ્રાણિમાત્રના સરીરમાં રહેલી ચોક્કસ ગુફાજ થાય છે; તોપણ અવસ્થાવિશેષે અંજનિ વગેરેના પણ ઉદર શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. કોઈ કોઈએ ઉદર ભરાવવું પડે છે, અને કોઈ અંગે ખોળો ભરાવવો પડે છે.

સૂત્ર ૨. ઉદરની ત્રિવિધ પૂર્તિજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

ભાષ્ય

સાંખ્યશાસ્ત્રનો પણ એવોજ મન છે. આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારની ઉદરપૂર્તિ છે.

“આધિભૌતિક”—સાકુ, દૂધપાક, માવાની ઘારી, પેંડા, ચીરાપૂરી ઇત્યાદિ જાત જાતની ભૌતિક સામગ્રીદ્વારા જે ઉદરપૂર્તિ થાય છે તે આધિભૌતિક પૂર્તિ કહેવામાં.

“આધ્યાત્મિક”—કાળક્ષેપ કરીને મોટા મોટાની વાતોની તૃપ્તિ મેળવવી તેવું નામ આધ્યાત્મિક પૂર્તિ.

“આધિદૈવિક”—દેવકૃપાથી જરોળ, જલદંદર ધત્વાદિથી પેટ જરાક જરું તેવું નામ આધિદૈવિક ઉદરપૂર્તિ.

સૂત્ર ૩. એ માંહેલી આધિભૌતિક-પૂર્તિજ વિહિત છે.

ભાષ્ય

“વિહિત”—શબ્દથી ખાકીની પૂર્તિઓનો નિષેધ થયો કે નહિં તેનો નિર્ણય અવિધ્યના ભાષ્યદ્વારા કરશે.

દમણાં તો એ સિદ્ધ થયું કે, ઉદર નામક મદાગુફામાં સાકુ, દૂધપાક, પેંડા, ઇત્યાદિ ભૌતિક પદાર્થોનો પ્રવેશજ પુરુષાર્થ છે; એટલા માટે એ ખાકીની પૂરણીનું માધનોની પણ પસંદગી કરવી જોઈએ.

સૂત્ર ૪. પ્રાચીન પંડિતોએ પુરુષાર્થના વિદ્યા, બુદ્ધિ, પરિશ્રમ, ઉપાસના, બલ અને હજા એ છ જાતના ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.

ભાષ્ય

(૧) “વિદ્યા”—વિદ્યા એટલે શું, તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. કોઈ કહે છે કે, સખતાંચયતાં શીખવું એવું નામ વિદ્યા કેટલાક કહે છે કે, વિદ્યાને માટે વિગેજ સખતાંચયતાં શિખતાવું પ્રયોજન નથી; ત્રય સખતાં અને વર્તમાનપત્રો નથા માસિકોમાં લેખ સખતાં અવધ્યું એટલે થયું. કેટલાક એની સામે એવો વારો દાવે છે કે, જોએ સખી જાણના નથી, તેઓ વર્તમાનપત્રો વગેરેમાં સખશે કેવી રીતે? *

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી દલીલ તદ્દન પાષા વગરની છે. મગરનું જન્મું ઇલામંથી નીટજનાંવારજ પાણીમાં જઈને તરવા લાગે છે, તેને કંઈ શીખવાની

જરૂર પડતી નથી. તેજ પ્રમાણે અહીંના લોકોને વિદ્યા સ્વશાવસિદ્ધ છે; તેને માટે લખતાંવિચારાં શીખવાની કંઈજ જરૂર નથી.

(૨) “બુદ્ધિ”—જો અરણ્યક યજ્ઞિતદ્વારા ૩ લોકો છે અને લોકો ૩ છે એમ મિદ્ધ કરી શકાય તેવું નામ બુદ્ધિ. કૃષ્ણે સંઘર્ષી રાખેલા ધનના દમલાની પેઠે બુદ્ધિમાન માણસ પોતે પોતાની બુદ્ધિને જોઈ ચક્રે છે, ખીજાઓને તેવું દર્શન યથ શક્યું નથી. પૃથ્વીપરની ખીજ સધળા યીજો કરતાં જગતમાં એનીજ અધિકતા હોય એમ માન્ય પડે છે; દારણ્ય કે કોષને અણુ દ્વીજો એવું કહેતાં તો સાંભળ્યોજ નથી કે મારી પામે એનો બંડોળ ઓછો છે.

(૩) “પરિશ્રમ”—અસાધ્ય વખતે જૂદી જૂદી વાનીનું ઉતું ઉતું ભોગ્યન કરવું તે; પછી નિદ્રા લેવી, દવા ખાવા જવું, તમાકુનું ધૂમપાન કરવું અને શુદ્ધિ સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવી ઇત્યાદિ મહાત્મ્યો પાર ઉનારવાં તેવું નામ પરિશ્રમ.

(૪) “ઉપાસના”—કોઈ પણ વ્યક્તિના સંબંધમાં કંઈ વાત કહેવામાં આવે તો તે કાં તો તેના ગુણાનુવાદ હોય કે કોનો દોષકીર્તન હોય. ત્યારે કોઈ ‘સામર્થ્યવાન પ્રધાન વ્યક્તિના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વાત ચતી હોય, ત્યારે જો તે ખરેખર દોષ-યુક્ત વ્યક્તિ હોય તોપણ તેવું દોષકીર્તન કરવું એ ‘નિંદા’ કહેવાય, અને જો તે દોષયુક્ત ન હોય તોપણ તેની દોષચણના કરવી એવું નામ ‘સ્પષ્ટવક્તાપણું’ અથવા ‘રમિકતા’! અને ગુણના સંબંધમાં આમ છે કે—જો તે ગુણહીન હોય તોપણ તેના ગુણ માતા એવું નામ “ન્યાયપરાયણતા”! અને જો તે ખરેખર ગુણવાન હોય તો તેના ગુણકીર્તનને ઉપાસના અથવા ખુશામત કહે છે.

(૫.) “બ્રહ્મ”—મિથ્યા શબ્દપ્રભાવયુક્ત સંભાષણ, લાલ પ્રજ્ઞા, અને રાતું-ઝોળ મોં, સામાને કરાવે એવા જખાળા કરવા, મોંમાંથી બેસુમાર દિંદો અંગ્રેજ શબ્દો સાથે યુદ્ધ ઉગાડવું, દરથી બમર ચલાવી, હોડ પીસી, મુકડી, લપડાક, ધુસ્મા, લાત અને લાકડી વગેરે મારવાની ઇશારત કરવી, અને ઉન્મત્તની પેઠે જાતજાતની અંગ્રેજી કરવી; પરંતુ સામા પક્ષવાળા તરફથી કંઈક પણ ચમત્કાર અતાવતાં તરતજ પક્ષાવન કરી જવું એવું નામ ‘બ્રજ.’ બ્રજ છ મહારનાં છે. જેવાં કે:—

૧. મુખબ્રજ—શાપ, ગાળાગાળી, નિંદા ઇત્યાદિ.

૨. હસ્તબ્રજ—મુકડી, લપડાક ઇત્યાદિ દરથી ખતાવવાં.

૩. ચરણબ્રજ—પક્ષાવનાદિ

૪. દષ્ટિબ્રજ—ચાંદન વગેરે આ વિષયમાં આણુક પડિતનું પ્રમાણ છે કે:—

“વાલાનાં રોદનં ચલં” ઇત્યાદિ.

૫. ત્વચાબ્રજ—પ્રહારસાધિધ્વજતા.

૧ માર ખમવાની શક્તિ.

૬. મનોબળ—દેવ, ઈર્ષ્યા, દિંસા વગેરે.

(૬.) “છળ” —નિમ્નલિખિત વ્યક્તિએ જગતમાં હવે જાણવી.

નંબર ૧. વેપારી. પ્રમાણ—દુકાનદાર માલ વેચીને પૈસા માગે છે, દરેક દરેક ધરાકોનો એવો મત હોય છે કે તે દુકાનદારથી હાથે છે.

નં ૨. વૈદ્ય. પ્રમાણ—રોગી રોગમુક્ત થયા પછી વૈદ્ય જ્યારે પૂરી માગે છે ત્યારે દરેક રોગી બહુધા એવુંજ સાબીત કરે છે કે હું મારી મેળેજ સાબી થયો છું; મારો બેટો નકામો હોયને પૈસા લઈ જવા માગે છે.

નં ૩. ધર્મોપદેશક અને ધાર્મિક માણસ—એઓ પરાપૂર્વના હવે લોકો છે. એમનું બીજું નામ “બલગત” છે. એ લોકો હવે છે. એનું વિશેષ પ્રમાણ એ છે કે, તેઓ પૈસાની ઇચ્છા રાખતા નથી.

સૂત્ર ૫. એ છ પ્રકારનાં સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ અથવા પુરુષાર્થ અસાધ્ય છે.

ભાષ્ય

આ સૂત્રથી પ્રાચીન પડિતોના મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે. વિદ્યાદિ પદ્ધતિ સાધનોથી ઉદરપૂર્તિ થઈ શકતી નથી; નીચે ક્રમવાર તેનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

“વિદ્યા” —વિદ્યાથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દેશી વર્તમાનપત્રો અને માસિકા બૂજે શામાટે મરે ?

“ભુદ્ધિ” —ભુદ્ધિથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો ગધેડાં બોલે શામાટે વહે ?

“પરિશ્રમ” —પરિશ્રમથી પેટ ભરાતું હોય તો દેશી મેન્યુએટો કારકુન શા માટે થાય ?

“ઉપાસના” —ઉપાસનાથીજ ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો સાદેજ લોકો કમતા-કાન્ત ઉપર અનુમત્ત શામાટે નથી કરતા ? મેં કંઈ બોલું ‘પે-ગિલ’ બનાવ્યું નહોતું.

“બલ” —બલથી જો ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો આપણે ભોખેભેગા થઈને માર શામાટે ખાઈએ ?

“છળ” —જો છળથી ઉદરપૂર્તિ થતી હોય તો દારૂની દુકાનો કોઈ કોઈ વખત દેવાળાં શામાટે ફૂટે છે ?

સૂત્ર ૬. ઉદરપૂર્તિ યા પુરુષાર્થ દેવળ લોકોપકારથીજ થઈ શકે છે.

ભાષ્ય

ઉદાહરણ—બ્રાહ્મણ, ગૌર અને ધર્મશ્રુતિએ લોકોના કાનમાં મંત્ર ફાંટીને તેમનું કલ્યાણ કરે છે. યુરોપિયન લોકોએ અનેક જંગલી જાતિઓનું કલ્યાણ કરી નાખ્યું છે અને રસિયા દમણાં મધ્ય એશિયાનું કલ્યાણ કરવામાં મહેતું છે. ન્યાયાધીશ ન્યાય આપીને દેશનું દિત સાધી રહ્યા છે, અને અનેક લોકો દેશાવે કરવાને યોગ્ય

કે અયોગ્ય પુસ્તકો તથા પત્રોના પ્રચાર કરીને દેશહિત કરી રહ્યા છે; એ સધળા-
ઓની ઉદ્ધરપૂર્તિ સારી પેઠે થાય છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સૂત્ર ૭. એટલા માટે સધળાએ દેશહિત સાધવું.

લાખ્ય

આ હેતુના સૂત્રવડે હિતવાદ દર્શન અને પેટ-દર્શનની એકતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી;
એટલે કમલાકાન્તના સૂત્ર ગ્રંથની પણ આ સ્થળે સમાપ્તિ થાય છે. હું આશા
રાખું છું કે આ ગ્રંથ ભારતવર્ષમાં “ સમસ્ત દર્શનચાત્ર ” તરીકે આદર પામશે. +
શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પતંગીઉં

બાલુના દિવાનખાનામાં લેખ બળી રહ્યો છે, પાસેજ હું મુમ્મદીની ઢબથી
બેઠો છું. બાલુ આપણી નાતોનાં તક સંબંધી વાતચીત કરતા બેઠા છે—અને હું
પણ અમમ્મ ચઢાવીને ઝોઝા ખાતો બેઠો છું. આપણા લોકોની શત્રુદૃષ્ટિ ચિદાક્રાંતિ
મેં આજે બમણો અમમ્મ ચઢાવ્યો છે. જેવા વિધિના લેખ ! આ અખિલ બ્રહ્માંડની
અનાદિ ક્રિયાપરંપરાઓમાંની એક એ ક્રિયા પણ નિર્માણુ યજ્ઞ ચૂકી હશે કે વાસભી
સદીમાં કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી અવતાર લાવેને આજે રાત્રે નસીરામ બાલુના દિવાન-
ખાનામાં બેસીને સારી પેઠે અમમ્મ ચઢાવશે, તો પછી મારી શી તાકાત કે હું તેને
ફેરવી શકું ?

અમમ્મના જોમમાં હું જોઈ શક્યો કે, એક પતંગીઉં પુઠિઉં કરતું આવીને
લેખની ચારે બાજુ જમવા લાગ્યું. અશીલુના ઘેનમાં ને ઘેનમાં મને વિચાર આવ્યો
કે, શું હું પતંગીઆની લાખા નહિ સમજી શકું ? કેટલીક ધણુ કાન માંડીને
સાંભળ્યું—કંઈ પણ સમજી શક્યો નહિ. મનમાં ને મનમાં પતંગીઆને કહેવા
લાગ્યો:—“ તું આ પુઠિઉં શું કરી રહ્યું છે, હું કંઈ પણ સમજી શક્યો નથી; ”
એટલામાં એકએક અશીલુના પ્રભાવથી મને દિવ્ય કાન પ્રાપ્ત થયા અને મેં સાંભળ્યું.
પતંગીઉં કહે છે કે:—“ હું પ્રકાશ સાથે વાત કરે છું, તું ચૂપ રહે. ” એટલે હું
મૂંઝા રહીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યો. પતંગીઉં કહેવા લાગ્યું:—

જુઓ પ્રકાશમહાશય, તમે તે વખતે સારા હતા. પિત્તળની દીવી ઉપર

+ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં યુટિલિટી-ઉપયોગવાદ એ પણ એક સ્વતંત્ર મત છે.
તેના ઉત્પાદકો જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ અને જેન્યામ કહેવાય છે. તેમના મત પ્રમાણે
વધારેમાં વધારે માણસોનું વધારેમાં વધારે હિત થાય એજ ઇષ્ટ છે, અને ઉપયોગ-
વાદનો એ મૂળ મંત્ર છે.

ભા. ૬૦

માટીના કોડીઆમાં તમે ગોલતા હતા, અને અમે રવચ્છદે બળા મરી ચકાતાં; પરંતુ હમણા તમે ફેશનના માર્યા ગેલોબની અંદર ભરાઈ બેસા છો. અમે ચારે તરફ ફાફા મારી વળાએ છીએ છતાં અંદર આવવાનો માર્ગ જડતો નથી, તો પછી બળા મરવાની તો વાતજ કયા રહી ?

જુઓ, બળા મરવાનો અમારો 'રાઈટ' છે—અમારો પરાપૂર્વનો હક છે. અમારી પતંગબતિ પરાપૂર્વથી પ્રકાશમા બળા મરતીજ આવી છે—કદિ કોઈ પણ પ્રકારે અમારો અટકાવ કર્યોજ નથી. તેલના પ્રકારે, મીણબત્તીના પ્રકારે, લાકડાના પ્રકારે કે ખીજા કોઈએ પણ અમને અટકાવ્યા નથી. તો પછી હું પ્રશ્ન ! તમે શા માટે કાચના કોટમા ભરાઈ બેસીને અમને બળા મરવામાં અંતરાય નાખો છો ?

અમે મરીખ પતંગ !—અમારા ઉપર સહગમન—નિષેધનો કાયદો શામાટે લાગુ પાડો છો ? અમે શું દિન્દુ સ્ત્રીઓ છીએ કે ન બળા મરી શકીએ ?

જુઓ, દિન્દુની સ્ત્રીઓ અને અમારામાં ધણેજ તફાવત છે. સ્ત્રીઓ ત્યાં સુધી સૌભાગ્ય ટકી રહે છે ત્યાંસુધી બળા મરવા ચાહતી નથી. પહેલાં વિધવા થાય, તે પછીજ સતી થાય. કેવળ અમેજ હરકોઈ સમયે આત્મવિમર્શન કરવા તાપર હોઈએ છીએ; તો પછી અમારી સાથે સ્ત્રીબતિની તુલના કેવી ?

અમારી પેઠે સ્ત્રીબતિ પણ રૂપની જ્યોતિ પ્રજ્વલિત બેતા તેમાં ઝંપલાની પડે છે ખરી, ફળ પણ એજ આવે છે—અમે બળા મરીએ છીએ, તેઓ પણ બળા મરે છે; પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે દહનમાંજ તેમનું સુખ છે—અમારે શું સુખ ? અમે કેવળ બળવાને ખાતરજ બળાએ છીએ, મરવાને ખાતરજ મરીએ છીએ. સ્ત્રીબતિથી એ બની શકશે ? તો પછી અમારી સાથે તેની તુલના શામાટે ?

સાંભળો જો જવલનત રૂપમાં શરીર ન હોય તો પછી એનો ઉપયોગ ગો ? ખીજા કોઈ શું કારણે છે તે તો હું કહી શકું નહિ, પરંતુ અમે પતંગ જાન તો શરીરનો એ સિંચાય બીજો ગો ઉપયોગ હશે તે મમજી શકનાં નથી. એને કારણે કરીને શું કરવું ?—

અમે અહર્નિશ પુષ્પમધુ ચૂંચીએ છીએ, અહર્નિશ વિશ્વને પ્રકુલ્લ કરનાર કિરણોમા વિચરીએ છીએ.

પરંતુ તેમાં શું સુખ ? ફલમાં એક મુગધજ છે, મધમા એક મિટલાજ છે, અને સૂર્યમાં કેવળ એક પ્રકારનું તેજજ છે. આવા અસાર, પુગણા, વૈવિધ્ય-ચન્પ જગતમાં તે ગ્હેવાતું હશે ? કાચમાથી બહાર આવો, તમારી જ્વલન ગ્હેવ-જ્યોતિમાં અમે કાચને દોભી દઈએ.

જુઓ, અમારી ભિદા ધણી નજી છે—અમારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરી જઈશું, સ્વીકારશેને ? અમે આપીશું ખરા પણ લખશું નહિ, તો પછી આપને દાનિ થા ? તમે રૂપમાં બાળવાને જગમા છો, અમે પતંગ બતિએ જગતને

જન્મ લીધો છે; આવો, જોતું જે કામ તે કરતાં જમ્મએ. તમે હમતા રહો, હું બળીશ.

તમે સકળ સંસારને બાળવાને શક્તિમાન છો—તમને અટકાવી શકે એવું જગ-
તમા કંઈ પણ નથી. તમે કાચની અંદર શામાટે છુપાઈ બેસા છો ? તમેજ
આખા જગતની ગતિના કારણરૂપ છો—તો પછી કોના લયથી કાચના કિલામાં
છુપાઈ બેસા છો ? કયા નીચ માણસે એ કિલ્લો નિર્માણ કર્યો ? કયા નીચ માણસે
આપને એ દુર્ગમાં પૂર્ણ છે ? તમે વિશ્વઆપી છો, કાચનો કિલ્લો તોડીને મને
દર્શન ન હજી શકો ?

તમે કાણુ છો, તેની મને ખબર નથી—ખબર નથી છતાં કેવળ એટલું જાણું
છું કે તમે મારી વાસનાના વિષય, જાત્રતમાં ધ્યાન, નિદ્રામાં સ્વપ્ન, જીવનની
આશા અને મરણસમયના આશ્રયરૂપ છો. તમને કદી જાણી શકીશ નહિ—જાણ-
વાની ઇચ્છા પણ નથી—જે દિવસે જાણીશ તેજ દિવસે મારું સુખ ઉડી જશે.

કામ્ય પરત્વું સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી કાણું સુખ દે છે ?

તમને શું ન મેળવી શકીશ ? કેટલા દિવસ તમે કાચની અંદર રહેશો ? શું
કાચને હું તોડી શકીશ નહિ ? કીધ. રહો હું તમને છોડીશ નહિ—ખીજ વાર આવું
છું—પુ'ઉઉ....." પતંગીઈ ઉડી ગયું.

x x x x x

નસીરામ બાણુએ હાક મારી:—“કમવાકાન્ત.” હું ચોંટી લાગ્યો ! આખ
ઉનાડીને જોયું—માનુષ પાણું કે મોટાં મોટાં ઝોકાં ખાઈ રહ્યો હતો. આખ ફાડીને
જોયું પણ નસીરામને ઝોળખી શક્યો નહિ—એમ લાગ્યું કે એક મોટું પતંગીઈ
તકીઆને બદેલીને ફૂંકો મગાડે છે. તે મારી સાથે વાતે વળ્યું; અને તેની ભાષામાં
શું કહે છે તે મને સમજવા લાગ્યું. તે દિવસથી મને પ્રતીતિ થવા લાગી કે
મનુષ્યમાત્ર પતંગીઆ છે. દરેકને એક એક અગ્નિ પ્રિય હોય છે, અને બધાજ
તેમાં પડીને મરવા આવે છે. બધાજ એમ માને છે કે તે અગ્નિમાં પડીને બળી
મરવાનો તેમને અધિકાર છે—કાર્ષ મરે છે, અને કાષ કાચ માથે અચડામને પાણું
ફેરે છે. ચાનનો અગ્નિ, ધનનો અગ્નિ, માનનો અગ્નિ, રૂપનો અગ્નિ, ધર્મનો
અગ્નિ, ઈર્ષ્યાનો અગ્નિ, કેટલું જાણીએ ? આજો સંસારજ અગ્નિમય છે. વળી
સંસાર પણ કાચથી ઘેરાયલો છે. જેઓ પ્રકાર જોઈને મોહિત થાય છે—મોહ
પામીને તેમાં અંપલાવવા જાય છે—તેઓ તેને પામી શકતા નથી, એટલે ચક્રર મારીને
કુઉઉ કરીને પાછા જાય છે; અને પાછા આવીને તેની આશ્રપામ કરતા ફેરે છે.
કાચનો ઘેરો ન હોય તો અંતાર આશ્રુચીમાં બળીને આખ અઈ ગયો હોત. જે
સખગાજ ધર્મવિદ્ ચૈતન્યદેવની પેઠે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી ચક્રવા હોત તો પછી
કાણુ બચી શકત ? અનેક માણુમ જાતાંજિના આવરણરૂપી કાચની સાથે અચડામને
બચી જાય છે; પરંતુ સોફેટીમ અને ગેલિલિઓ તેમાં બળી મુઆ રૂપના અગ્નિમાં,

ધનના અગ્નિમાં અને માનના અગ્નિમાં તો નિત્ય પ્રતિ હજારો માણસને બળી મરતા હું નજરે જોઉં છું. એ અગ્નિદાહનું જેમાં વર્ણન હોય છે તેને કાવ્ય કહેવામાં આવે છે. મહાભારતકારે અભિમાનનો અગ્નિ પ્રકટાવીને દુર્યોધન-પતંગને ભસ્મ કરીધો; એથી જગતમાં એક અદ્વિતીય કાવ્યગ્રંથ રચાયો. ચાનાગ્નિથી પ્રકટેલા દાહનું ગીત “પેરેડાઇઝ લોસ્ટ;”^૧ અને ધર્માગ્નિનો અદ્વિતીય કવિ સેન્ટ પોલર ગણાય છે. વિલાસાગ્નિનાં પતંગ “એન્ટની અને ફ્લેયોપેટ્રા;*”^૨ રૂપાગ્નિનાં “રામિયો અને લુલિયટ;*”^૩ અને ઇર્ષ્યાગ્નિનું પતંગ “ઝાયલો,+”^૪ દ્વિયાગ્નિમાં “ગીતગોવિંદ” અને “વિદ્યાસુદર” જોડે છે, અને સ્નેહાગ્નિમાં સીતા પતંગને બાળવાને માટે રામાયણની રચના થઇ.

અગ્નિ શું છે તેની અને અગ્નર નથી. રૂપ, તેજ, તાપ, ક્રિયા, ગતિ એ સધળા શબ્દોનો કરો અર્થ નથી.

આ સ્થળે દર્શનશાસ્ત્ર પરાજય પામે છે, વિજ્ઞાનના હાથ હેઠા પડે છે, ધર્મ-અથો દારી જાય છે અને કાવ્યશાસ્ત્ર “નેતિ નેતિ” પોકારે છે. ઇશ્વર શું છે, ધર્મ શું છે, જ્ઞાન શું છે, સ્નેહ શું છે ? એ શું છે તેની કંધજ અગ્નર નથી, તો પણ તે અલૌકિક, અઘોર પદાર્થોની આસપાસ હું જલકયા કરું છું. હું પતંગ નહિ તો કાણુ ?

લુઓ લાઇ પતંગીઆં લોકો ! ચક્રર મારતા ફરવામાં કંઇ લાભ નથી. બની શકે તો આગમાં ઝંપલાવી બળી મરો. ન બને તો ચાલો, પુ’ઉ’ઉ’ કરીને હીરી જઇએ.

શ્રીચુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

૧ ઇંગ્લાંડમાં સત્તરમા સૈકામાં થઇ ગયેલા મિલ્ટન નામના મહાન કવિનો એક ગ્રંથ. ૨ કાઉસ્ટની પછી થયેલો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મહાન ધર્મપ્રવર્તક એલે યુરોપના પૂર્વ ભાગના ધણા ખરા દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવ્યો અને પોતાના પ્રાણનું બલિદાન પણ આપ્યું હતું. + ઇંગ્લાંડના કવિકુલ સિરોમણિ રોકમપિયર્ના નાટકો અને તેમાંના પાત્રો.

મારું ચિત્ત

મારું ચિત્ત ક્યાં ગયું ? કાણુ લઇ ગયું ? જ્યાં તે હતું, ત્યાં તો નથી. મેં જ્યાં રાખ્યું હતું તે સ્થળે તે નથી. કાણુ ચોરી કરી ? સમલોક દુઢી વળ્યો પણ મારા ચિત્તનો ચોર કોઇ પણ સ્થળે મળી શક્યો નહિ; તો પછી ચોરી કાણુ કરી ?

મારા એક મિત્રે કહ્યું: “ જો, રસોડામાં જઈને તપાસ કર. તે ડેકાણે તારું મન પડેલું હોય એવો સંભવ છે. ” હું માનું છું કે, રસોડામાં મારું મન પડેલું હોય. જ્યાં ખીરંજ, માલપુવા, ભજ્યાં વગેરેની સુગંધ (!) ફેલાય રહી હોય, જ્યાં મસાલેદાર કાચલી તડાતડ અવાજ કરતી તેલમાં તળાઈ રહી હોય ત્યાં મારું મન પડી રહે છે. જે સ્થળે તાજી તાજી મેવાધારી કઝાઈપી ગંઢામાં ઘૂતના અભિષેક સાથે સ્નાન કરીને માટી, કાંસુ, કાચ કે ચાંદીના સિંદાસનપર વિરાજમાન હોય છે ત્યાંજ મારું મન પ્રણુત થઈને પડી રહે છે; ભક્તિરસમાં તલ્લીન થઈને તે તીર્થ-સ્થાન કદી પણ છોડવા ચાહતું નથી. જ્યાં રસોડાપી વિબ્ધ, પૂરીપી સુદર્શન ચક્ર છોડે છે ત્યાંજ મારું મન પરમ વેષ્યુવ બનીને ઉભું રહે છે; અથવા જે આકાશમાં પૂરીપી ચંદ્રનો ઉદય થાય છે તેજ સ્થળે મારું મન રાહુરૂપે જઈને તેનો ગ્રાસ કરવાને ચાહે છે. ખીજા લોકો તો ચાહે તેને કહેતા હોય, પરંતુ હું તો પૂરીનેજ ‘અખંડ-મંડલાકાર’ કહું છું. જે સ્થળે ચેંગાપી શાલિગ્રામ વિરાજે છે તેજ સ્થળે મારું મન પૂજારી બનીને રહે છે. નસીરામના ધરવાળા રાયમણિ દેખાવમાં બેડોળ અને ઉંમરે સાંકેક વર્ષની હોવા છતાં રસોઇ બનાવે છે અચ્છી, અને પીરસવામાં પણ મોક્ષા હાથની છે; એટલે મારું મન તેની સાથે વાતચિત કરવાને પ્રસંગ યોગ્ય લાગ્યું; પરંતુ વાંધો કેવળ એટલોજ નહોતો કે, રાયમણિ પરલોકગમન કરી ગઇ અને મનની મનમાંજ રહી ગઇ.

એક વખત મિત્રના કહેવાથી મેં રસોડામાં ચિત્તની યોજ કરી; પરંતુ ત્યાં તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ખીરંજ, ભજ્યાં ઇત્યાદિ અધિષ્ઠાતા દેવોને પૂજવાથી માત્રુમ પડ્યું કે, તેમાંના કોઇએ પણ મારું ચિત્ત ચોરું ન હતું.

મિત્રે ફરીથી કહ્યું—જરા પ્રસન્ન ગોવાલણ પાસે તપાસ માટે જઈ આવોને ! પ્રસન્ન સાથે મારે થોડો ધણો પ્રેમ છે ખરો; પરંતુ તે પ્રણય કેવળ ગૌરસાત્મક છે—શૃંગારસાત્મક નહિ. પ્રસન્ન દેખાવામાં હૃષ્ટપુષ્ટ, ગોળમટોળ, વયે ચાળીસથી પણ ઓછી, દાંતે મસી ધસનારી અને હસમુખી છે. તેના કપાળપરનું એક નાનું સરખું છુંદણું ચંદ્રમાં દલક પડે શોભી રહ્યું છે. તે રસભર્યું હાસ્ય વરસાવતી વરસાવતી રસ્તે ચાલી જતી અને હું તે ઝીલી લેતો; અથવા કેટલાક નકારા લોક મારી નિંદા કરતા. જેમ પૂજારી મહારાજના પાપે બાગમાં ફૂલ ખીલવા પામતાં નથી, તેમ

નિન્દાજોરોના દુઃખે પ્રસન્ન પાસે મારૂં મુખકમળ હિઘડવા પામતું નહિ; નહિ તેઃ
 ગોરસ અને કાચરસનો પરસ્પર વિલક્ષણ વિનિમય થાત. આથી મારે પોતાને માટે
 મને દુઃખ હો ના ન હો; પરન્તુ પ્રસન્નને માટે મારૂં મન ખાસ કરીને ખિન્ન છે;
 કારણ કે પ્રસન્ન સતી સાધ્વી પતિવ્રતા છે. આ વાત પણ મારાથી મેં કાઢીને કહી
 શકાતી નથી. મેં એક વખત એ વાત કહી હતી ત્યારે મહોદલાના એક બ્રહ્મ સુદિના
 છોકરાએ તેનો વિપરીત અર્થ ક્યો હતો. તે બોલ્યો કે, પ્રસન્ન 'છે' એટલા માટે
 તે 'સત' અથવા 'સતી' કહેવાય ખરી. તે સાધુ ગોવાળની સ્ત્રી છે એટલા માટે
 'સાધ્વી' અને વિધવાવસ્થામાં પણ તે પતિરહિત નથી એટલા માટે પૂરેપૂરી 'પતિવ્રતા'
 છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, જે અસભ્ય છોકરાએ આવો ખરાબ અર્થ ક્યો હતો
 તેને શિક્ષાને માટે કપોલપ્રદેશ ઉપર મેં એ ચાર તમાચા ખેંચી કાઢ્યા હતા; પરન્તુ
 તેથી પણ મારૂં કલંક દૂર થયું નહિ.

જ્યારે લખવા બેઠો છું ત્યારે સ્પષ્ટ વાત બતાવવીજ ઉચિત છે કે હું પ્રસન્નનો
 કંઈક પ્રણયી છું ખરો, અને તેનાં અનેક કારણો છે. પ્રથમ તો પ્રસન્ન જે દુષ્
 આપે છે તે ભેળવગરનું અને ભાવમાં સરતું હોય છે. બીજું તે કદી કદી દુષ્,
 દહીં, માખણ વગેરે મને વિના મૂલ્યે પણ આપી જાય છે. ત્રીજું, એક દિવસ તેણે
 મને કહ્યું હતું કે, "ખાણુજી ! તમારા દહતરમાં આ કાગળો શેના છે ?" મેં પૂછ્યું,
 "તું સાંભળાશ ?" તે બોલી, "સાંભળાશ."

મેં તેને કેટલાક લેખો વાંચી સાંભળાયા-તેણે તે બેસીને એકચિત્તે સાંભળ્યા-
 બધા આવા શુભોધી કયો લેખક વધીજૂન ન થઈ જાય ? પ્રસન્નના શુણ્ડી વધારે
 શી તારીફ કરે ? તે મારા આગ્રહથી અશીષુ લેતાં પણ થીખી મંદ છે.

આ સમજાં કારણોથી મારૂં મન કદી કદી પ્રસન્નના ધરના પાછલા બારણા તરફ
 ખૂંચા કરતું, એ હું કબૂલ કરું છું; પરન્તુ કેવળ તેના પાછલા બારણા આગળ
 નહિ પણ તેની કાંઠમાં પણ હું ડોકીઢિં કરી આવતો. પ્રસન્ન તરફ મારી જેની
 પ્રીતિ છે તેવીજ તેજમંગલા નામની ગાય ઉપર પણ છે. એક દુષ્, દહીં અને
 માખણની ખાણુ છે અને બીજી તેનું જાન કરનારી છે. મંગા વિખડુના ચરણમાંથી
 ઉત્પન્ન થઈ છે ખરી, પરન્તુ તેને લાવનાર ભગીરથ હતો. મંગલા મારે મન વિખડુ-
 પદ અને પ્રમન્ન ભગીરથ છે. હું જન્મેને સમાન લાવવો ચાહું છું. પ્રસન્ન અને
 તેની ગાય જન્મેજ સુંદર, જન્મેજ રચલાંગી (હટપુટ), લાવવ્યમયી અને ઘટસ્તની છે.
 એક ગોરમ ઉત્પન્ન કરે છે અને બીજી દાસ્પરસ ઉત્પન્ન કરે છે. હું જન્મેનોજ વિના
 મૂલ્યે ખરીદાવલો દાસ છું.

પરન્તુ આગ્રહાલ તપાસ કરતાં જણાયું કે મારૂં ચિત્ત પ્રસન્નના જગાઆ આગળ
 અથવા તેની કાંઠમાં પણ નથી. તો પછી મારૂં મન ગયું ક્યાં ?

સેતો સેતો હું બહાર રસ્તાપર નીકળ્યો. જોયું તો એક સુવતી પાણીનો ધડ

અગત્યમાં રાખીને ચાલી જાય છે. તેના મુખમાંથી ઉપર પવનથી ફરફર હિસતા, વક્ર, ઘેરા કાળા રંગના કેશનો કલાપ, કાળા ભર જોવાં બુદ્ધિમત્ત, અને તેવાજ કાળા રંગની ચંચળ આંખની કાકીઓ જોવામાં આવતાં મને લાગ્યું કે, કમળના વનમાં ફેટલાકે ભરશે. હિસતા ફરે છે-એકે સ્થળે બેસતા નથી, પણ ફર્યાજ કરે છે. ચાલતી વખતે તેનું અંગ એવી રીતે ડોલાયમાન થતું કે, જ્યારે લાવણ્યની નદીમાં નાની નાની લહરીઓ હિસતી હોય અને તેનું ડગલે ડગલું જલે પાસળાનાં હાકાંતો ચૂરે-ચૂરે કરી નાખતું હોય એમ લાગતું. એને જોતાં મને લાગ્યું કે, નિઃસંદેહ એણેજ મારું મન ચોર્યું છે. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તેણે પાછું ફરીને જોતાં કંઈક કોવપૂર્વક મને પૂછ્યું; “અરે ! જા શું ? તમે મારી પાછળ શામાટે આવો છો ?”

મેં કહ્યું:—“તે મારું ચિત્ત ચોર્યું છે ?”

સુવતીએ ગાલિમ્હાન કરતાં તીખા સ્વરથી કહ્યું:—“મેં તો ચોર્યું નથી, પણ તમારી બેને મને તેનો ભાવ દરાવવા આપ્યું હતું. દર દેરવીને મેં તેને પાછું આપી દીધું છે, માટે ત્યાં તપાસ કરો.”

હું તેજ વખતે પાક શીખ્યો, અને ચિત્તની શોધખોળ કરતાં ફરીથી સ્મિતતા અભાવવાનું સાદસ કરી શક્યો નહિ; પરંતુ મનમાં ને મનમાં સમજી લીધું કે, આ સંસારમાં મારું ચિત્ત કોઈપણ સ્થળે નથી. મગત્તે છોડીને સત્ય વાત કહી છું કે, કોઈ પણ સ્ત્રીજમાં મારું મન હવે નથી. શારીરિક સુખ અને સ્વચ્છન્દતામાં મારું મન નથી. જે હાસ્યવિનોદ મને પ્રિય હતો, તે હાસ્યવિનોદમાં પણ મારું મન નથી. મારી ફેટલીકે ફાટીફૂટી ચોપડીઓ હતી, જેમાં મારું મન પહેલાં રહેતું હતું, તેમાં પણ હમણાં તે નથી. ધનસંઘદમાં તો મારું મન કદી પણ હતુંજ નહિ, અને હમણાં પણ નથી. કોઈ પણ સ્ત્રીજમાં મારું મન નથી, તો પછી તે શું ક્યાં ?

સમજ્યો, લઘુચેતસ (માંકડા દિલનાં માણસો) નાં મનને માટે બંધન અવશ્ય હોતું જોઈએ, નહિ તો તેનું ચિત્ત હિડી જાય છે. મેં કદી પણ મારા ચિત્તને કોઈ પણ સ્ત્રીજ સાથે બાંધ્યું નથી એટલા માટેજ કોઈ પણ સ્થળે મારું ચિત્ત નથી. આ સંસારમાં આપણે શામાટે આવીએ છીએ, તે હું બરાબર રીતે તો કહી શકતો નથી; પરંતુ માત્રમ પડે છે કે, કેવળ મનને બંધનમાં નાખવાને માટેજ આવીએ છીએ.

હું હંમેશાં પોતાનોજ સ્વો-અન્યનો ન થયો, એટલાજ કારણથી આ પૃથ્વીપર મને સુખ નથી. જેઓ સ્વભાવથીજ કેવળ આત્મપ્રિય હોય છે, તેઓ પણ લગ્ન-ધનથી જોડાઈને સંસારી ચર્ચને સ્ત્રીસંતાન આગળ આત્મમર્પણ કરે છે, અને તેટલા કારણથી તેઓ સુખી હોય છે; નહિ તો તેમને સુખનો છોટો પણ મળી શકત નહિ. મને ઘણી તપાસને પરિણામે જણાયું છે કે અન્યને માટે અત્તમાર્પણ ક્રીધા સિવાય પૃથ્વી ઉપર શાશ્વત સુખનું કંઈ પણ સાધન નથી. ધન, યશ, પ્રતિષ્ઠા-અથવા સુખ એ સુખ છે ખરાં; પરંતુ તેઓ સ્થાયી નથી. એ સઘળાં પહેલીવાર જેટલાં

સુખદાયક લાગે છે તેટલા ખીજવાર જણાતા નથી અને ત્રીજી વખત તેના કરતાં
 પણ અદ્ય સુખદાયક થઈ જાય છે. આમ ક્રમે ક્રમે તે રોજના થઈ જતાં તેમા જરા
 પણ સુખ લાગતું નથી સુખ નથી મળતું એટલુંજ નહિ પરંતુ અસુખનાં બે કારણો
 જન્મ પામે છે પ્રથમ એ કે જેનો મહાવરો પડી ગયો હોય તેના અસ્તિત્વમા સુખ
 લાગતું નથી, પરંતુ અભાવ થતાં મહા દુઃખ થાય છે, અને ખીજું કદી પણ તમ
 નહિ થઈ શકે એવી લાલસાની વૃદ્ધિથી દુઃખનો પાર રહેતો નથી, એટલા માટે પૃથ્વી-
 પર જે સઘળા વસ્તુઓ કામ્ય વસ્તુઓતરીકે લાખા કાળથી મનાતી આવી છે, તે
 મધળીજ અતૃપ્તિ દરાવનારી અને દુઃખના મૂળરૂપ છે. સઘળેજ ઠેકાણે યશની પાછળ
 નિન્દા, ઇન્દ્રિયસુખની પાછળ રોગ તથા ધનની પાછળ ક્ષય અને મનરતાપ રહેલાં
 છે સુદર શરીર જરામસ્ત અને રોગિષ્ઠ થાય છે સારૂ નામ પણ મિથ્યા કનકથી
 દૂષિત થાય છે ધનનો ઉપયોગ પત્નીનો જાર પણ કરે છે માનપ્રતિષ્ઠા મેધમાલાની
 પેડે શરદ્ગત્તુ પછી ટકતા નથી વિદ્યા તાત્ત આપનારી નથી તે કેવળ અધકારમાથી
 ગાઢતર અધગમ્ભાજ લાઈ જાય છે તે તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક જિજ્ઞાસાને કદી પણ તમ
 કરતી નથી અનમત પોતાના હેતુની સિદ્ધિમા વિદ્યા કદી પણ અસમર્થ થતી નથી
 હુ દ્રવ્યોપાર્જન કરીને સુખી થયો છું અથવા યશસ્વી થઈને સુખ પામ્યો છું, એમ
 કહેતાં કદિ પણ કોષને સાંભળ્યો છે ? જેઓના વાયવામાં આ થોડી લીનીઓ આવે
 તેમણે પણ ખૂબ યાદ કરી જોયું કે એવું કદી પણ તેઓના સાંભળવામા આવ્યું છે ?
 હુ સોગમપૂર્વક કહી શકું છું કે કોઈએ પણ એની વાત કદીએ સાંભળી ન હોય
 ધનમાનાદિની નિ સારતાનું આના કરતા વધારે સખળ પ્રમાણુ ખીજું કયું મેળવી શકાય ?
 નવાઈની વાત તો એ છે કે, આવાં સખળ પ્રમાણુ હોવા છતાં મનુષ્યમાત્ર
 તેમને માટે જીવતોડ મહેનત કરે છે, એ પશ્ચિમા કેવળ હાલની સગીન (!) કેળ
 વણીનું છે માતાના ધાવણુમાથી બાળકના મગજમાં એવો ખ્યાલ પેસી જાય છે
 કે, જે કંઈ પ્રાપ્તવ્ય છે તે ધન અને માનજ છે બાળક નાનપણથીજ રાતદિવમ
 જોતું આવે છે કે, મામાપ, બાપબેન, શુરુ, નોકર ચાંદર, આડોશીપાડોશી, ચતુ
 મિત્ર સઘળાજ જીવતોડ પરિશ્રમ કરીને હાય પેમો ! હાય કીર્તિ ! હાય માન !
 હાય મરતઓ ! કરતા ફરે છે, એટલે બાળક બોલતાં શીખે તે પહેલાજ એ રરને
 ચાલતાં શીખી જાય છે કોણ જાણે ક્યારે મનુષ્યો નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય
 શોધતા થશે ? જેટલા જેટલા વિકાસ, યુદ્ધિવાન, દાર્શનિક અને સારતત્ત્વજ્ઞ
 હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે તેઓ સઘળા મળીને વિચારી જુએ કે, અન્યને
 સુખી કરવા સિવાય મનુષ્યને માટે બીજું સુખનું મૂળ છે ખરું ? નહીં કે
 મુઆ પગી બળીને લરમ થઈ જઈશ, મારૂ નામ સુદાં જૂમાઈ જશે, પરંતુ કે
 મુક્તકદે કદુ છું કે, એક દિવસ મનુષ્યમાત્ર મારૂ આ કથન મમજશે કે મનુષ્યના
 નિત્યસુખનું આ સિવાય બીજું સાધન નથી આજકાલ લોકો જે પ્રમાણુ ધન,

માન, વિલાસ પ્રત્યાદિની પાછળ માંડાં ચડને દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતિ એક દિવસ પારકાને સુખી કરવા માટે ઉન્નત ચડને ધસશે. હું મુઆ પછી ભરમ ચઇ જઇશ પરંતુ મારી આ આશા એક દિન ફળશે. ફળશે ખરી; પણ કેટલે દિવસે? હાય ! કોણ કહી શકશે કે એટલા દિવસોમાં ?

વાત ઘણી પુરાણી છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે શાક્યસિંહ (ગૌતમમુનિ) એ વાત અનેક રીતે જણાવી ગયા છે. તેમના પછી હજારો લોકો પદેપદોએ હજારો વાર એજ બોધ આપ્યો છે, પરંતુ લોકો કશાથી પણ સમજતા નથી—કશાથી પણ માનપ્રતિષ્ઠા પ્રત્યાદિની ઈર્શ્યજાળ કાપી નાખી શકતા નથી, અને હવે જ્યારથી આપણો દેશ અંગ્રેજી મુલક થયો છે ત્યારથી તો આ સંબંધમાં ઘણોજ ગોટાળો વધી ગયો છે. અંગ્રેજી શાસન, અંગ્રેજી મજબૂતા અને અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે સાથે “મટિરિયલ પ્રોગ્રેસિવિટી” (જડ સંપત્તિ) ઉપર મોહ ચવા માંડીને દેશ પામ્યાલ ચવા બેઠો છે. અંગ્રેજ પ્રજા જડ સંપત્તિની પરમલકત છે—અંગ્રેજોની સમ્બતાતુ એજ પ્રધાન ચિન્હ છે. તેઓ અહીં પધારીને આ દેશની જડ સંપત્તિ । સાધનો તરફજ મંડ્યા છે—આપણે પણ તેનેજ શ્રેષ્ઠ સમજીને ખીલું સધળુંજ શૂલી ગયા છીએ.

ભારતવર્ષની અન્ય સઘળી દેવમૂર્તિઓ રચાનબ્રહ્મ ચઇ ગઈ છે, સિન્ધુથી માંડીને બ્રહ્મપુત્રા સુધી કેવળ જડ સંપત્તિનો પૂજનો આરંભ કર્ય ચૂક્યો છે. જુઓ! કેટલો વેપાર વધતો જાય છે—જુઓ! હિન્દુ ભક્તિ રહેવેની જાળથી કેવી જકડાઈ ગઈ છે, જુઓ! હોને ટેલીગ્રાફ કેવી ચીજ છે ! જેહં છું ખસે; પરંતુ કમલાકાન્તનો પ્રશ્ન એ છે કે તમારા રહેવે અને ટેલીગ્રાફથી મારા ચિત્તાની પ્રસન્નતા વધી શકશે ? મારું ઓવાઇ ગયલું ચિત્ત શું એ વસ્તુઓ દ્વારા શકશે ? કોઇની પણ હૃદય જવાળા શાંત કરી શકશે ? આ જે કૃપણો ધનની તૃષ્ણાથી મરી જાય છે તેમની તૃષ્ણા નિવારી શકશે ? અપમાન પામેલાનું અપમાન ધોષ શકશે ? ના કહી નહિ. ત્યારે તમારાં રહેવે અને ટેલીગ્રાફ વગેરેને ઉપાડીને સમુદ્રમાં ફેંકી દો—કમલાકાન્ત શર્મા તેથી કંઈ પણ તુકસાન સમજશે નહિ.

શું અંગ્રેજ કે શુ દેશી જે વર્તમાનપત્ર, માસિકપત્ર, રિપચ, ડિમેટ અને લેક્ચર વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ તેમાં એજ જડ સંપત્તિ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વિષયસંબંધે કશું પણ જોવામાં આવતું નથી. હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. હર હર ! બોમ્ બોમ્ ! ઢગલા ઉપર ઢગલા જેટલો પૈસો એજ ભક્તિ, એજ મુક્તિ, એજ શીલ એજ પરમ ગતિ, એજ ધર્મ, એજ અર્થ, એજ કામ, અને એજ મોક્ષ છે. એવે રસ્તે જશો નહિ કે જેથી દેશનું દ્રવ્ય ઓછું થાય. એવે માર્ગે ચાલો કે જેથી દેશનો પૈસો વધે ! બોમ્ બોમ્ ! હર હર ! પૈસા વધારો પૈસા વધારો ! રહેવે ટેલીગ્રાફ એ પૈસાની માતા છે. તેના મંદિરમાં જઇને શિર ઝુકાવો. એવું કરો કે જેથી પૈસા વધે. શન્ય આદ્યશર્માથી પણ પૈસા વરસ્યા કરે !

રૂપિયાના ઝણઝણાટથી ભારતવર્ષ ભરપૂર થઈ જાય ! અને મન ? મન વળી ખીજી શી વસ્તુ છે ? રૂપિયા સિવાય મન ખીજું શું છે ? રૂપિયા એજ મન છે. રૂપિયા સિવાય ખીજું મન અમારી પાસે નથી. ટંકચાળમાં અમારું મન ગાળી દેવાયું છે. રૂપિયા એજ જડ સંપત્તિ છે ! હર હર ! જોમ જોમ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરો. એ પૂજના પુરોહિત xતામ્ર સ્મરૂધારી અંગ્રેજ નામના ઋષિઓ છે. ઋષેડમરિમથ પુરાણ અને મીલ-તંત્રમાંથી એ પૂજના મંત્રો ભણુવામાં આવે છે. એ પૂજના ઉત્સવપ્રસંગે સઘળાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો દોલ બજાવે છે અને દેશી પત્રો કાંસાં ફૂટે છે. એમાં ફેળવણી અને ઉત્માહ નૈવેદ્યરૂપે અને હૃદયને બલિદાનતરીકે ધરવામાં આવે છે. એ પૂજનું ફેળ આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનત નરકભોગ ! તો આવો, સઘળા મળીને જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. આવો, યશોગંગાના જળમાં શુદ્ધ કરીને છેતરપિડીના ગિલીપત્રપર મીઠી મીઠી વાનોરૂપી ચંદન ચોપડીને એ મહાદેવની પૂજા કરીએ. જોલો હર હર, જોમ જોમ ! જડ સંપત્તિની પૂજા કરીએ. બગ્ગવો ભાષ દોલ, નગારા, તુરી, ઝાંઝ, ઢમ ઢમ, ટમ ટમ, ઝમ ઝમ, પેંપૂં પેંપૂં ! પધારો પુરોહિતજી ! મત્ર ભણો. અમારૂં આ ધણુ જૂનું ઘી લકળે સ્વાહા મંત્ર ભણીને આગ્નિમાં આહુતિ આપો. કયાં ગયા ભાષ મુટિલિટરીઅન કુમાર ? બકરાને ખુંટા ઉપર રાખ્યો છે, એક વાર બાબા પંચાનન્દનું નામ લકળે હાથ ચલાવો ! હર હર, જોમ જોમ ! કમલાકાન્ત ખગ છે, મુડી આપી દો ! તમે મળેથી પૂજા કરો, પૂજા કરો, કંઈ પણ નુકસાન નથી; પરંતુ મને કેટલીક વાત સમજાવતાં જાઓ. તમારી જડ સંપત્તિથી કેટલાં નદારાં માણસો સારાં થયાં છે ? કેટલાંક અસભ્ય માણસો શિષ્ટ થયાં ? કેટલા અધર્મી માણસો ધાર્મિક થયાં છે ? કેટલા અપવિત્ર માણસો પવિત્ર થયાં છે ? એક જણ પણ નહિ. જો ન થયાં હોય તો તમારી એ પૂજા જેવી વસ્તુ મારે જોઈતી નથી. હું હુકમ કરમાવું છું કે એ ભરમ ભારતવર્ષમાંથી ફેંકી દો.

તમારી વાત હું સમજી છું. પેટ નામનો એક મોટો ધરો છે. તેને દરરોજ ભરવો જોઈએ; નહિ તો ધમ ચાલી શકે નહિ. તમારૂં કહેવું એવું છે કે; "સઘળાંતો એ ધરો જીંધી કરીને સારી રીતે ભરાય તેવા પ્રયાત્ન અને આદરીએ છીએ." હું કહું છું, કે એ વાત ઘણીજ ઉત્તમ છે ખરી; પરંતુ તેને માટે આટલી ગડગયલનું કામ નથી. પેટ ભરવાની ધૂનમાં તમે એટલા તો તદ્દતીન ચર્ચ ગયા છો કે ખીજી સઘળાજ વાત ભૂલી ગયા છો. કદાચ આકાસ્મે એકદા ખૂણે ખાલી રહે તો બહેતર છે; પરંતુ ખીજી દિશા તરફ ચોકું ધણું પણ ખાન રાખવું જોઈએ. પેટ ભરવાના કરતાં મનનું સુખ એક જૂદીજ ચીજ છે; તો શું તેની (માનસિક

x રાત્રી દાદીવાળા. ઋષેડમરિમથ અને મિલ એ બંને મોટા અર્થશાસ્ત્રીઓ હતા.

* પંચાનન નામ યોગ્ય નથી. પંચાનન્દન યોગ્ય છે. મઘ, ગાંસ, ગાડી, પોશાક અને વેશ્યા એ પાંચ પ્રકારના આનંદથી આ નવીન પંચાનન્દ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

સુખની) વૃદ્ધિનો કોઇ પણ ઉપાય થઇ શકે એમ નથી ? તમે આટલાં યત્નો બનાવો છો, તો શું મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય એવી એકાદ કળ નહિ થોજી શકે ? જરા અશ્વ વાપરીને જુઓ, નહિ તો સઘળું વિકળ થઇ જશે.

હું પણ લાંબા વખતથી કેવળ પેટનું ભરતો આવ્યો છું—કદી પારકાને માટે વિચાર પણ કર્યો નથી. એજ કારણથી હવે હું સઘળું હારી બેઠો છું—મંસારમાં મને સુખ નથી, એટલે હવે મારે પૃથ્વીપર રહેવાનું પ્રયોજન પણ જોતો નથી. પારકાનો બોલો હું સામાટે વહન કરું એમ વિચારીને હું સંસારી થયો નહિ. તેનું કળ એ આવ્યું કે, કોઇ પણ રથને મારું મન રહ્યું નથી. હું સુખી નથી. હોઉં પણ કૃષી રીતે ? પારકાને માટે મેં કંઈ પણ કર્યું નહિ તો પછી સુખપર મારો અધિકાર કયાંથી ?

સુખપર મારો અધિકાર નથી; પરંતુ એ ઉપરથી તમે એમ સમજી લેશો નહિ, કે તમે વિવાહ કર્યો છે એટલે સુખી સુખી બની ગયા છો. જો કૌટુંબિક રતેહમાં તમારી આત્મપ્રિયતા હ્રુમ ન થઈ ગઈ હોય, જો વિવાહસંસ્કારથી તમારું હૃદય ઉન્નત ન થયું હોય અને જો પોતાના પરિવારપરના પ્રેમથી તમે આર્થી મનુષ્યભૂતિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં ન શિખ્યા હો, તો તમે જો વિવાહ કર્યો છે તે બિઠ્યા છે. તમે નકામો બોલો વહી મર્યા છો, ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિ અથવા પુત્રનું મોં જોતું એટલાજ માટે વિવાહ નથી. જો લગ્નસંબંધથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઉન્નત ન થયું તો લગ્નનું પ્રયોજન નથી. ઈન્દ્રિયાદિ અભ્યાસથી વરા થઇ શકે છે. અભ્યાસથીજ ઈન્દ્રિયમાત્ર તદન શાંત બનાવી શકાય છે. ઈન્દ્રિયને વશ કર્યાંથી જો કદાપિ મનુષ્યભૂતિ પૃથ્વીપરથી હ્રુમ થઇ જાય તોપણ બહેતર છે; પરંતુ જો વિવાહથી પ્રીતિનું સિદ્ધાંત નથી મળતું તોવા વિવાહનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

હમણાં કમલાકાન્ત હાય જોડીને સઘળા આગળ નિવેદન કરે છે કે, તમારા-માનો કોઇ કમલાકાન્તને એકાદ બી સાથે પરજુની શકે એમ છે ?

॥ वेसतुं वर्षः ॥

श्यामभाषुः—‘गुडभोर्निंग मि. रामभाषु-दाउ डू यु डू?’

रामभाषु.—‘शुभोर्नि ग मि. श्यामभाषु-दादि इ पु इ ?’

(अन्ते तु प्रगाढं कुरुते न.)

રામચાલુ:—તમને નવીન વર્ષ મુબારક હો અને એવા બીજાં ઘણાં વર્ષ
જોગવો એમ ઇચ્છુ છું.

શ્યામજાણી:—આપને મારે પણ તેમજ હો.

(સ્વામ્યાશુની આગી વાતચીત મારે અન્ય મિત્રોને ત્યાં જવું, અને રામ-
આશુનો અત.પુરમાં પ્રવેશ.)

રામબાણુની સ્ત્રી:—એ દાણ આપ્યું હતું ?

રામબાણુ:—એ તો પેલા ધરવાળા શ્યામબાણુ.

સ્ત્રી:—તે તમારે ખેંચતાણ શામાટે ચતી હતી ?

રામખાનુ—શું બકે છે ? જે ચતાણ વળી કપારે ચક્ર ?

શ્રી:—વાહ ! તમે તેનો હાથ પકડીને ઝટકી નાખ્યો અને તેણે તમારો હાથ પકડીને તેમ કરીને બદલો લીધો. તમને વાચ્યું તો નથી ?

રામ.—એ ખેતતાણુ ? કેવુ પાપ ! એ તો કહેવાય શેડીંગ હેન્ડ એ તો
બાદરૂં ચિન્હ છે.

સ્ત્રી:—ખરેખર ! મારે નશીબે હું તમારા આદરનું પાત્ર ન બની, પણ અરે ! તમને વાગ્યું તો નથી ?

રામઃ—જરા નખ વાગી ગયો છે, પણ એ તે કંઈ ગણતરીમાં લેવાય ?

સ્ત્રી:—આહ ! જોષ્યે. હાલાર્થ ગયા છે. બેયપડયો, સવારના પહોરમાં મુઝો મારે ઘેર હાથાહાથી કરવા આવ્યો હતો. ખેલ્યા હવે છુટો છુટી ! મુઝાની સાથે હવેથી રમ્યા તો તમે તમારી વાત જાણ્યા.

રામ:—શું બકે છે ? રમવાની વાત વળી ક્યારે થઈ હતી ?

સ્ત્રી:—વાહરે ! તે બોલ્યો, ‘હાં હુંકું’ તમે પણ કહ્યું “હાં હુંકું” તે શું ! “હા હુંકું”x ખેલવાની હવે તમારી ઉંમર છે ?

રામ:—આહ ! આ ગામડીઓના હાથમાં પડીને મારું તે કાંઈ જીવતર !
અરે “ હા હુહુહુ ” નહિ “ હાઉ હુ હુ હુ ” એનો ઉચ્ચાર થાય છે.

* એવા નામની કોઈ રમત બંગાળમાં હશે.

શ્રી:—એનો અર્થ શો ?

રામ:—એનો અર્થ એ કે, “ તમે કેમ છો ? ”

શ્રી:—એ કેવી રીતે હોય ? તેણે તમને પૂછ્યું, “ તમે કેમ છો ? ” તમે તેનો કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, અને ઉલટી તેની તેજ વાત ઉલટાવીને બોલ્યા !

રામ:—એજ છે આજકાલની એટ્રિકિટ-સભ્ય રીત.

શ્રી:—શું તેણે તે ઉલટાવીને કહેવું એ સભ્ય રીત છે ? જો તમે મારા છોકરાને કહો કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાંચતો નથી ? તો શું તે પણ તમને ઉલટાવીને પૂછશે કે, કેમ રે હરામખોર, લખતો વાંચતો નથી ? શું આજ સભ્ય રીત કે ?

રામ:—અરે એમ નહિ, એમ નહિ. “ કેમ છો ? ” પૂછવાથી ઉત્તર નહિ આપતાં સામું પૂછવું પડે છે કે, “ કેમ છો ? ” એજ સભ્ય રીત કહેવાય.

શ્રી:—(હાથ જોડીને) મારી એક પ્રાર્થના છે. તમે સવારસાંજ સાળ માફા રહો છો; એટલે મને દિવસમાં પાંચ વાર ખખર લેવી પડે છે કે, “ તમને કેમ છે ? ” તે વખતે મને “ હાં કુકુક ” કહીને કાઢી મૂકશો નહિ. મારી પાસે કૃપા કરીને એવા સભ્ય ન બનતા.

રામ:—ના, ના, એમ તે કંઈ થાય ! તોપણ આ સમજી વાત તારે જાણી રાખવી જોઈએ.

શ્રી:—તે બતાવશે એટલે સમજી જઈશ. જરા સમજાવી દોને ? વારૂ, પણ સ્વામનાથુ આબ્યા અને કિચિર મિચિર કરીને બોલ્યા અને ચાલ્યા ગયા. જો “ હાં-કુકુક ” બેલવાની વાત કહેવા ન આબ્યા હતા તો શામાટે આબ્યા હતા ?

રામ:—આજે બેસતું વર્ષ છે, એટલા માટે નવા વર્ષના આશીર્વાદ કહેવા આબ્યા હતા.

શ્રી:—આજે બેસતું વર્ષ ! મારાં સાસુસસરા તો વૈશાખ* સુદ પડવાથી નવું વર્ષ ગણતાં !

રામ:—આજે પહેલી જાન્યુઆરી છે. અમે લોકો આજથીજ નવું વર્ષ ગણીએ છીએ.

શ્રી:—સાસુસસરા ગણતાં વૈશાખ સુદ પડવાથી, તમે ગણો છો પહેલી જાને-વારીથી, અને ધારૂં છું કે, મારો છોકરો ગણશે આવણ સુદ પડવાથી !

રામ:—એ તે કેવી રીતે બને ! આ તો અંગ્રેજોનો મુલક છે એટલે હમણાં અમારે પણ અંગ્રેજી નવા વરસને નવું વરસ ગણવું પડે.

શ્રી:—તે તો ઠીકજ છે; પણ આટલા બધા ચરખતના સીસા શામાટે લાવ્યા છે ?

રામ:—આનંદનો દિવસ છે. સાહેબ લોકોને એટસોગાદ મોકલવી જોઈશે. એ તો વિલાયતનો ઉંચી જાતનો...છે.

શ્રી:—તો ડીક, હું મોઢ પુટલાં નશીબની મમજ કે આ બધા શરખતના સીસા હશે ને આ ગરમીની મોસમમાં તે ઘન કરવા લાગ્યા હશે. હું તો તમને વારવાની હતી પણ વખતે તમે મારા સાસુસસરાને નિમિત્તે આપવાના હશે એમ ધારીને બોલી નહિ.

રામ:—તું બધી મર્ખ છે.

શ્રી:—એજ મારી વાત છે તો, એથી તો વધારે વાત પૂછતાં કંઈ છું.

રામ:—વળી બીજું શું પૂછવું છે ?

શ્રી:—આટલી બધી કામી, મૂળા, ગાજર, બેઢાના, પસ્તા, દાલ, કેળાં, એ બધું લાભ્યા છે શામાટે ? શું એટલું બધું ખાવામાં વપરાવાતું હતું ?

રામ:—ના, એ બધાનો તો સાહેબને કડીઓ લારીને મોકલવો પડશે.

શ્રી:—હાય ! હાય ! એવું કામ ન કરતા. લોકો બધું નમળું બોલશે.

રામ:—શું બોલશે ?

શ્રી:—લોક કહેશે કે એના ઘરમાં તો દારના સીસાનાં ઘન થાય છે અને બ્રાહ્મણને ઠેકાણે સાહેબ લોકોને અપાય છે.

(પ્રહારભયથી ગૃહિણીનું ત્યાગી સત્વર પલાયન. રામમાણુનું વક્રીસના ધર તરફ ગમન અને હિન્દુના છૂટાછેડા થઇ શકે કે નહિ તે મંબધમા પ્રશ્ન.)

ચાંદનીમાં

આ ધાસપાનથી સુશોભિત લીલાકુંજર એતરોમાં, આ કલરવ કરતી વહેતી 'લાગીરથીના તીરે; આ ખીલેલી ચાંદનીમાં, 'દક્ષર' ની અભિવૃદ્ધિ-કલેવરની વૃદ્ધિ-કરીશ. આવી ચાંદનીમાંજ ટ્રેસ ટ્રોય નગરની ઉચ્ચ દિવાલપર ચઢીને કેમિડાને યાદ કરીને ઉભી નિઃશ્વાસ મૂકવો હતો નહિ વાર ? આવી ચાંદનીમાંજ થિમખી સુદરી આવા ઝાકળગિન્દુથી જાંઘણા કોમળ તુલુને સુકુમાર પદ્મી દલિત કરીને પિરામસ સાથે કરેલા સંકેતરથાનપ્રતિ અભિમારિણી થતી હતી નહિ વાર ? 'અભિમારિણી' શબ્દમાં 'અભિ' = ઉપસર્ગ છે, 'સ' એક ધાતુ+ છે, અને શ્રી-ત્વવાચક 'ઈની' પ્રત્યય છે. આ જીવનમાં કમલાકાન્ત શર્માએ અનેક ઉપસર્ગ

÷ (૧) ધાતુની આગળ જોડનાર પદ, જેમકે 'અનુચર' માં 'અનુ.' (૨) મંદવાડ, આકૃત.

+ (૧) શબ્દનું ગૂળ. (૨) શરીરના સાત ધાતુ જેવા કે રસ, રધિર, મામ, મેદ, અસ્થિ, મગ્ગ અને શુક્ર; એમાંનો એક.

× (૧) ક્રિયાપદ ઉપરથી સીધાં નામ બનાવનાર પ્રત્યય (૨) 'ઈની'

અને અનેક ધાતુવિકારવાળાં માણસો જોયા છે. તેમજ કેટલીએ ‘ધની’ નજર તળે આવી ગઈ છે; પરંતુ ઉપસર્ગસહિત ધાતુયુક્ત ‘ધની’ (એણી) કદી પણ જોવામાં આવી નથી. કમલાકાન્તે ઉપસર્ગથી કેટલું પછી ધનીનો ધાતુ બગાડ્યો નથી, અને કમલાલિસારિણી નામિકા કદી પણ થઈ નથી. જેઓ ગોરસ વેચવાને આવે છે તેમને થીમદ્ લાગવતમાં “પ્રસારિણી” * કહી છે; કેાઈ પણ સ્થળે “અલિસારિણી” કહી હોય એવું સ્મરણમાં આવતું નથી. જો તેમ કહેવાતું હોત તો મેં અનેક અલિસારિણી જોઈ છે એમ હું કહી શકું.

ચન્દ્ર ! તું દાસ્ય કરે છે ? હસતો હસતો નાસે છે ? તારી સત્તાવીસ ‘ધની’ (નક્ષત્રો) સાથે મને જોઈને મારા તરફ કટાક્ષ ફેંકી ઉપહાસ કરે છે ? દક્ષ પ્રજપતિનાં આવાંજ કામ ? એકીવખતે સત્તાવીસ જણીને એક ચંદ્રને સમર્પણ કરી દીધી, અને આ તરફ કમલાકાન્ત શર્માને એક વિવાહ માટે પણ શંકા ! હે અમલ-ધવલ-કિરણુરાસિ સુધાકર ! ખીજી મધળા બલે તારી રહે, પરંતુ ઓછામાં ઓછી અંલેપા અને મધા ઉપરથી તો તારો દાય ઉઘાડી લે. હું એ બન્નેને અત્યંત ચાહું છું. મારા જેવા કામધધાવિનાના માણસોને એની કૃપાથી ઓછામાં ઓછા બે દિવસ તો ગૃહવાસ સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. હું એ બન્નેને ભગિનીઓને મારા ઘરમાં હમેશને માટે રથાન આપીને સુખે કાળ ગાળીશ. એમનામાં ખીજી પણ અનેક ગુણો છે. પોતાની અશક્તિને લીધે જો કેાઈ કામ પાર પડી શકતું નથી તો લોકો કમજા પ્રમાણે એમને દોષ દેને ખીજી આગળ પોતાની ગણાઈ હાકી શકે છે. હું પણ જો નસીમાણતું કાપક ખરીદતાં કમઅકસથી છેતરાઈ આવું તો મારી બન્ને સહધર્મિણીને માથે મધળો દોષનો પોટલો નાખી દેને સફાઈ બતાવી શકું.

ચંદ્રદેવ ! તેં મારી વાત તરફ કાન પણ દીધા નહિ ? હજીસુધી તું મન્દા-કિનીનાં મંદ-આદેશિત વૃક્ષ-વસન કરસ્પર્શથી પ્રતિભામિત કરતો રહ્યો છે ? હજી પણ મંદસમીર સાથે ગોઠિ કરીને વૃક્ષની કુંપળોપર પક્ષક મારી મારીને કંકક વર્ષાવી રહીશ ? હજી પણ તૃણક્ષેત્રોપર છૂટથી મણિ-મુક્તા-મરકતની* વૃષ્ટિ કરતો રહીશ ? ખીજી કેાઈ મોતી વરસાવે કે ન વરસાવે; પરંતુ જોઈું છું કે તું તો વરસાવે છે, અને આજે હું પણ વરમાનીશ.

બંગાળી શબ્દનો અર્થ સ્ત્રીજાતિવાચક ‘આ’ થાય છે. સરખાવો ‘પારસી ગુજરાતી’ નો ‘એણી’ શબ્દ.

* બંગાળી શબ્દ છે અને તેનો અર્થ સ્ત્રી દુઝનદાર થાય છે.

x લીલા રંગનું રત્ન-નીલમ.

આ મંસારનાં લોક-આ બદલાણમેનના પાત્રના પોત્રના પોત્રના પોત્ર અને-
દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્રના દૌહિત્ર અને બાળીને ખાખ કરે છે. મારી છાતી ઉપર
વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપન થયું છે. બી. એ. પાસ કર્યા સિવાય કોઇ કંપા આપવું
નથી. હવે મંસાર સ્માતળ ગયો છે. ઉચ્ચ કેળવણીનું ક્ષણ શુ ? છત્રપલંગ, ચાંદીનાં
પાત્રો, રેશમી વસ્ત્રો અને સુવર્ણસંકારથી રાજગાગરથી એક વંશવૃદ્ધિ કરનારી !
હરિ ! હરિ ! હૂમતી વેળા તરણાનો આશ્રય લેનાર પાંડિત્યાભિમાની બી. એ. ની
ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા બગવાસી યુવકના ચાંદી, પાત્ર અને
વસ્ત્ર-વંશ-ખાટસહિત સચેત અવસ્થામાજી રામ બેલાઇ ગયા ! x પ્રથમ ઉપાધિ
મેળવી હતી, હવે સમાધિ મળી. તે વિલાપતી બ્રહ્મા લીન થઇ ગયો, બંગાળી
યુવક મંમરી થયો ખરો, પણ તેની ઉચ્ચ કેળવણીએ તેને તેના અંતિમ ધામે
પહોંચાડી દીધો. તેને હળર તોલાનાં ચાંદીપાત્ર, મો તોલા વજનના સુવર્ણસંકાર,
અને સંસારકુટીંગનો એક આધારસ્તંભ-વંશવૃદ્ધિ કરનારી-મળી ગયા છે; તેણે
પોતાની ચિરવાચિત હેમકૂટ પર્વત પાસેની કિષ્કિન્ધાપુરીની સરકારી વજીલાત
મેળવી છે. હરિ હરિ ! ભાઇ, હરિ હરિ !

તેને આટલે દિવસે સમાધિ મળી ! તેણે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાને માટે
ભગીરથ પ્રયત્ને કમન્ડાટકા દેશની મધ્યની નદીઓનાં નામ કદાચે કર્યા હતાં. એજ
ઉચ્ચ કેળવણીને માટે તેણે આખી રાત દીવે બેસીને એકચિત્તે સદરાના રથના
એક એક રેતીના હગસાઓની મંખ્યા ગોખી મારી હતી. એજ ઉચ્ચ શિક્ષણને
માટે નશાર્કમેનની પહેલી બાવન અને પાછલી સાડીત્રેપન પેઢીનાં નામ ગોખી
માર્પાં હતાં. એજ ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રતાપે તે શીખ્યો હતો કે, ટાઉનહૉલમાં
ભાગ્યે આપવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. યેન કેન પ્રકારેણ અંગ્રેજોની નિંદા કરવી
એજ રાજનીતિનિપુણતા છે, અને વંશવૃદ્ધિ કરનારીની આરાધના કરીને ક્રમે-
વારે (સત્તાનો) ના દળમાં વૃદ્ધિ કરીને દેશને જંગલ જોવો બનાવી મૂકવો
એમાજ કળિયુગના મનુષ્યજીવનનું સાદ્દમ છે.

હું આવી વંશવૃદ્ધિકારિણીને માટે પ્રયાસ કરનાર નથી. હું 'વીશ' કરી
જનકા કે મારી સાત પેઢી સુધી કોઇનો પણ વિવાહ ન થાય તો બહેતર; પરંતુ
આવી વંશવૃદ્ધિકારિણીનો આશ્રય લઇને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાની વાચ્છના કોઇએ પણ
રાખવી નહિ.

x આ રાત્રિથી કમલાક્રાન્તમા વાયુની વૃદ્ધિ ધણીજ થઇ ગઇ હોય એમ
માન્યમ પડે છે.

શ્રી લીખમદેવ ઓશનખીરા

* રાક્ષસેન એ આક્રમા સૈક્રમા થઇ ગયેલો યુરોપનો ચક્રવર્તી રાજા હતો.
અને તે 'હોલી રોમન એમ્પરર' તરીકે અભિષિક્ત થનાર પહેલોજ રાજા હતો.

જો સંસારની શક્તિ કરવી એજ લગ્નનો ઉદ્દેશ હોય તો હું માછલી સાથે વિવાહ કરીશ; જો પૈસાને માટેજ લગ્ન કરતાં હોય તો હું ટંકચાળના મેનેજર સાથે વિવાહ કરીશ; અને જો સૌંદર્યને માટેજ લગ્ન થતાં હોય તો ધુધટ-આગળ-હિત ચંદ્રવદનાને દરબીજ પ્રણામ કરીને આ આકાશી ચંદ્ર સાથે લગ્ન કરીશ.

ભાગીરથિ ! જો તું શાન્તનુનાં વણનરમણમાં, અથવા તે કરતાં પણ વધારે હિંચા દિમાલ્ય-અવનમાં અથવા તેથી પણ હિંચે ધૂર્જટિ (શિવ) ના જટામૂઠમાં રહી હોત તો આજે કોણ તારી ઉપાસના કરત ? તે અધોગામિની યદને મૃત્યુ લોકમાં હિતરીને સદૃઢ ધારાએ સાગરને મળવા માટે પ્રયાણ કર્યું તો કેવો મગરવંશનો ઉદ્ધાર થયો !

હે વાપુ ! જો તું અંજનિના અંચલ સાથેજ ચિરદાસ પર્વત ક્રીડા કરવામાં આસક્ત રહ્યો હોત, અથવા મલયાચલપર પોતાના પ્રમોદભવનમાં ચંદનની શાખા હુકાવીને અથવા એલચીની લતાઓને કંપાપમાન કરીને પરિશ્રમણ કરતો રહ્યો હોત તો પછી “તત્ત્વમેવ જગજીવનં પાલનં” કહીને તારી રતુતિ કોણ કરત ? આ બાલ વસન્ત-વિહારી વિહંગમોનો કથરવ જો કેવળ નંદનવનમાંજ સંભળાતો હોત, તો પછી કમલાકન્ત ચક્રવર્તી આ રાત્રિના સમયમાં તેમના નામપર પોતાની શાદી અને લેખિનીનો નિરર્થક વ્યય શામાટે કરત ? હે સુધાશુ (ચંદ્ર !) જો તું ક્ષીરમાગરતલે, અમૃતના બંડારમાં, પ્રવાસ પલંગપર, મોતીની શાખા ઉપર સુઈ રહ્યો હોત તો પછી તારી સાથે રમણીના મુખમંડલની ઘુલના કોણ કરત ? અથવા તારી આ સતાવીસ કમાતુગતિક મુંઢરીઓને લઈને “સ્વલુ સારં શ્વસુરમન્દિરમ્” એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેં દલ્હણવનમાં વાસ કર્યો હોત તો પછી આજે કમલશર્મા તારા દર્શનનો અભિલાષી યદને, આ રમણાન નજીક, આ વડતળે સંસારથી તટ-રથ થઈ શામાટે ખેસત ?

હે શશિ ! જો તું બાકરણ બપોલો હોય તો અને માફ કરજો; મારાથી પ્રાણુ-ન્તે પણ “શશિન” બોલી ચકાવું નથી, આત્મારસુધી તારા શુભો તરરજ માફ ખ્યાન ગોઠિયું હતું.

શશિ ! તું અનાયોની પર્ણકુરીના દારપર અનિમેષ નયને પહેરેગીરરૂપે ચોટી કરતો રહે છે; કાતુકેતુ બોલતા બાળકો ન્યારે નાચતાં નાચતાં તને પકડવાને દોડે છે, ત્યારે તું પણ તેમની સાથે નાચતો નાચતો ખેલ કરે છે; બાલિકાઓ ન્યારે સ્વચ્છ સરોવરના હૃદયપ્રદેશમાં તને કોઈ વાર જોવા પામે અને કોઈ વાર ન જોઈ શકે ત્યારે તારા દર્શન માટે અલીંતલી સરોવરતટે દોડતી દૂરે છે, ત્યારે તું કોઈ કોઈ વાર સદૃજ દેખાવ દઈને તેમની સાથે સંતાકુકડી રમે છે; નવવધૂ ન્યારે મંદ મંદ પવન સાથે મહેલની અમારીમાં એકલી બેસીને દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકતી હોય છે, ત્યારે તું નારિસેલની કુંજના અંતર પ્રદેશમાંથી અતિ ધીરે ધીરે અમૃત વરસાવી તેના

હૃદયને ભરી દમ શીતળ કરે છે; જ્યારે તરંગિણી (નદી) આશા તરંગિત હૃદયે, ધીર પ્રવાહે, મંદગતિથી સાગર પાસે જવા નીકળે છે, ત્યારે તું જ તેને સુવર્ણાલંકારથી શણગારીને, આશીર્વાદ દર્શાવે છે, જ્યારે ગુલાબ વસન્તના રંગથી ભસ્ત ચમને ચારે તરફ નજર ફેંકી ડાલે છે, ત્યારે તેના કનમાં માલતીલતાને યુગ્મન કરવાની સલાહ તું જ આપે છે; વળી તેજ તું, જ્યારે દુષ્ટ હેતુવાળો ક્રોધ માણુમ ક્રોધ કુલ કામિનીનો ધર્મ નષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તારા સુકુમાર મુખમડવપર એવી ભકુરી ચઢાવે છે કે તે તારા મુખ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવા પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી; તું જ ખૂનીની તલવારમાં એવી વિજળી ચમકાવી દે છે, કે તેને તેના પાપ-શોષિતખિન્દુથી રૌરવ નરકની પ્રતીતિ યદ્ ભય છે.

તું ખેલતાં ફૂલોં બાળકોની ચાલતી સુવર્ણ ચાળી છે, તરુણ પુરુષોનો આશા-પ્રદીપ છે; યુવકયુવતીઓને માટે રાત્રિ વિતાવવાનું અને ભોગઉપભોગનું પ્રધાન સાધન છે, અને ધરડાઓને માટે સ્મૃતિદર્પણ છે. તું અનાથોનો પહેરગીર, રિધર, તેજભંડાર, પ્રવાસીઓનો માર્ગદર્શક, ગૃહસ્થોનો રાત્રિ-સૂર્ય, પાપીઓના પાપનો સાક્ષી; પુણ્યાત્માની નજરે તેમની યશઃપતાકા, ગજનનો ઉગ્ગવલ મણિ, ભગતની શોભા અને આ સ્મશાનવિહારી કમલાકાન્તનો એકમાત્ર આધાર છે. તું સારાને માટે સારો, નહારાને માટે નહારો, રસમાં રસ અને નિરસ સમયે વિપ છે. તું કમલાકાન્તની સહધર્મિણી છે; શશિ ! હું તને બહુજ આહું છું; હું તારી સાથેજ લગ્ન કરીશ. બધા હરિ હરિ બોલો, બાઈ ! આજે આજ રથેજ વિવાહરાત્રીનું શયનગૃહ ! સધળા બોલો એક વખત હરિ હરિ. બોલો, બોમ્ બોળાનાથ ! ચન્દ્ર તો પુરુષ છે ! હવે કબલમાત્રા ચઢાવવી પડશે.

ચન્દ્ર આપણા આર્ય મત પ્રમાણે પુરુષ છે ખરો, પરન્તુ વિલાયતી પડિતોના મત પ્રમાણે તે એક કોમલાંગી છે. આપણા મત પ્રમાણે ચન્દ્ર “હી” + અગ્રેજી મતે “શી” છે. તો પછી ઉપાય શો ? ‘હી’ કે ‘શી,’ એ નક્કી થાય કેવી રીતે ?

વાસ્તવિકરીતે સંસારના લોકો સાથે મારે આ વિષયમાં એકમત થઈ શક્યો નથી. એ મંબંધમાં મને જાત જાતના સંદેહ ઉપજે છે. જે વાણ્વત્સી શાહ લખ્મનો શહેરમાંથી સ્વચ્છદે મ્યાનામાં બેસી કેદખાનામાં જઈને હંસ-હંસી, કપોત-કપોતી વગેરે સાથે ખેલતો, ગુલાબજળની નદીમાં રોજ સ્નાન કરતો, અને પોતાના જેવી પિંજરમાં પડેલી શુભશુભને ધીવાળો પુલાવ ખવડાવતો તે ‘હી’ કે ‘શી’ ? અને જે રાણીએ સ્વદેશપ્રેમને લીધે ઐહિક સુખસંપત્તિનો ત્યાગ કરીને-રાજપુરોને યર-જુગત યવા ઠરતાં બિડા માગવી ઉત્તમ સમજીને નેપાળના પહાડી પ્રદેશનો આશ્રય લીધો તે ‘શી’ કે ‘હી’ ?

+ ‘હી’-તે, ‘શી’-તે, અગ્રેજી મર્વાનામ છે. ‘હી’ પુલ્લિંગ અને ‘શી’ સ્ત્રિલિંગ.

શ્રીલીખકદવ.

જો 'હી' અને 'શી' નો ભેદ પરાક્રમથી નક્કી ન કરી શકાય તો શું તે યુદ્ધ-કૌશલ્યદ્વારા થઈ શકશે ? જો જુવાને (જૉન ઓફ આર્ક) ઝોર્જિય-સના કિલ્લા-પર આક્રમણ કરતો વખતે સર્વથી પહેલાં પગલાં ભર્યાં અને જોણે ક્રસિનો પુનઃ-દ્વાર ઈર્ષ્યો તેને 'શી' કહીશું કે 'હી' ? અને જો બેકફર્ડ તેને બળતરી આગમાં નાખી દેવાને માટે તે કેદખાનામાં હતી ત્યારે પુરુષનાં વસ્ત્રો પહેરાવી રાખ્યાં હતાં તેને 'હી' કહીશું કે 'શી' ? ના, યુદ્ધકૌશલ્યથી એ ખણી શકારો નહિ. ત્યારે સાધારણ રીતે સાંભળવામાં આવે છે કે, જો બળવાન તેજ પુરુષ, અને જો જાતિ નિર્જાત તેજ સ્ત્રી. વાફ, કોગ્ટે + પોનાને નીતિરાન્યતો સર્વોપરિ સમજીને યૂરોપીઅન પંડિતો પાસે 'કર' ની માંગણી કરી હતી; તેજ અતુલ પરાક્રમશાલીને જો મેડમ 'કોસ્ટિલેટ દેબોએ પોતાના પ્રતાપથી વશ કરી લીધો તેને 'હી' કહીશું કે 'હી' ? રામન મહા-રાનપના કૈસર પ્રતાપી પૃથ્વીપતિ હતા, મિસરની જો કિલચોપેટ્ટા રાણીએ એવા ત્રણ કૈસરો ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવ્યો તેને 'શી' કહેશો કે 'હી' ?

વાસ્તવિક રીતે જગતમાં 'હી' કોણ અને 'શી' કોણ તેનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. તે દિવસે નાટકનો ખેલ ચાલતો હતો, તેમાં એક સ્ત્રી એકટરે કહ્યું:—
“ સિંહણુ થઈ શું સિયળના પગ સેરીસ ? ” અને બંગ નવયુવકો મન્નમુગ્ધની પેઠે પુતળાં જેવા તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા હતા; ખરેખર મને ત્યારે તે ગાનારી સિંહ જેવીજ લાગી હતી અને પેલા સમજા બંગાળી યુવકો અને શિઆળરૂપજ બાસ્ત્યા હતા. તે સમયે જો કોઈ મને પ્રશ્ન કરત કે, 'હી' કોણ અને 'શી' કોણ ? તો હું અવશ્ય કહેત કે, આ ગાનારીજ 'હી' અને તેનો જડવત્ શ્રીતુવર્ગજ 'શી' છે. ખરી રીતે તો બંગાળી યુવકો કોઈક દેશજો 'હી,' કોઈક રમજો 'શી' અને સર્વત્ર વિકલ્પે * 'ઇટ' હોય છે. તેમનો નિત્યક્રમ પણ છે. જેમકે હાંમરકરીમાં 'હી' યયન-ગૃહમાં 'શી' અને કામકાજમાં "ઇટ" હોય છે. તેઓ લાપચ્છ આપતી વેળા 'હી' સાહેબની પાસે 'શી' અને મઘપાન પછી 'ઇટ' થઈ જાય છે. પરિણામે 'ઇટ,' ગમે તેમ હો, મને મારા પોતાના સંબંધમાં પણ મંદેહ છે કે હું 'હી' છું કે 'શી' ? તે દિવસે મધુ મારે માઈ નામ દધને પ્રસન્નની કંઈક ટોળ કરી એટલે તેજો તરતજ દૂધની બરેલી તાંબડી તેના માથામાં અડાળી અને લાટની છાતીનાં પારીઆની મળજાતીની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાપર એક ખાસ પ્રકારનું અમ્મ ચલાવવાનો ધરાદો કીધો. તે પ્રસન્ન જગતની દષ્ટિમાં કરી 'શી,'—અને હું—જેને નસીઆણુએ એક દિવસ કહ્યું કે " ચકવર્તી ! આજે ઝોડા ખાતાં ખાતાં મિછોનું સગાવી દીધું, મને લાગે છે કે એકાદ દિવસ લંકાકાક, કરી દેશો ! " આ બંધથી તેમજો અપીણુની માત્રા ઘટાડી દીધી, તેજ હું 'હી' ઈર્ષ્યો ! આવા આવા

+ કોગ્ટ (જન્મ, ૧૭૮૮ માં) એ એક ફ્રેન્ચ નૈયાયિક હતો.

* 'ઇટ'—તે. અંગ્રેજી સર્વનામ નપુંસક લિંગમાં તે વપરાય છે.

વિચારોને લીધેજ મારે જગત સાથે વાગ્-યુદ્ધ મચે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ત્યારે હું પોતેજ 'હી' છું કે 'શી' તેનો નિર્ણય કરવો. હુકર ચક્ર પડે તો પછી ચંદ્ર 'હી' છે કે 'શી' તે કવી રીતે નક્કી થઈ શકે ? જો ચંદ્ર હી હશે તો હું શી ! કારણ કે મારી સાથે ચંદ્રને પ્રેમ થઈ ચૂક્યો છે, અને મારે ચંદ્ર સાથે વિવાહ કરવોજ પડશે; અને હું જો ખરેખર કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી નીકળ્યો તો ચંદ્ર યશે 'શી.' ચંદ્ર અંગેનેના મન પ્રમાણે 'શી' છે. તેમ યનાં હું ચંદ્રનું અંગ્રેજી રીતે પાણિમદ્ધ્ય કરીશ.

હમણાં વિવિધ મતાનુમાર વિવિધ કાર્યો ચર્તા રહે છે; હું વિશ્વાયતી મત પ્રમાણે લમ કરીશ. હમણાં દયાવતાર દય બિન્ન બિન્ન કર્મને માટે યોગ્ય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ ટેબલની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. નૃસિંહ, લક્ષ્મીની આરાધના કરનાર દૈત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રહલાદના 'બૂલહાંમ' રૂપે આશ્રિત થઈ રહ્યા છે. ભારતીય યુવકો વામન અવતારધારી હોવા છતાં સુવર્ણ ચંદ્રને પકડવાનું અભિમાન ધરાવે છે. તેમણે પ્રથમ રામ (પરશુરામ) પાસેથી માતૃસેવાનું, બીજા રામ (દય-રથમુત) પાસેથી પત્નીસેવાનું અને હેહ્મ રામ (જળરામ) પાસેથી વારુણીસેવા (મદિરા-સેવન) નું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમણે બાદ મતમાંથી જનનની અનિ-ત્યતા સમજી લઈને કલ્ક અવતારની પેઠે સંહાર મૂર્તિ ધારણ કરી છે. હાલના સમયમાં શક્તિ મત પ્રમાણે બોજન તૈવાર કરીને તેને શિવના ત્રિશ્ય (કાંઠા) માં પહેલીને ગળા નીચે ઉતારી દેવામાં આવે છે; અને તે પછી સુરાપાન અવરમ મેવ-નીય ગણાય છે. વળી જ્ઞેષ્ઠેશ્વરના પ્રથમ ગોરાંગ-(હમુશ્ચિસ્ત) ના ઉપરેયાનુમાર જનન કરવાં જોઈએ. નવકોપવાસી બીજા ગોરાંગ (ચિંતન્ય) ની પેઠે હરિમંકીર્તન થઈ જોઈએ અને રાધાનમરના નાના ગોરાંગની પેઠે સંસ્કૃત 'લોક' પણ લખવા જોઈએ.

એટલા માટે શશિ ! પૂર્ણ શશિ ! હું તને અંગ્રેજી મન પ્રમાણે 'શી' સમજીને રાજી રગવંદીથી 'તન્દુરસ્ત દાસતમાં, અક્ષય દુશિઆરીથી તારી સાથે લમ કરી' છું. હું અને માગ પછી મારા વંશ વારસો, કાંઈની પણ અટકાવત વિના તારી ઉપભોગ સુખપૂર્વક કરના રહીશું. એમાં તું અથવા તારી જગ્યાએ આવનાર કોઈ પણ દરો વાધો લેશે કે લેવરાવશે તે રદગાતલ ગણાશે. આજથી તારી સત્તારીક પ્રિયા ઉપર મારો સંપૂર્ણ અધિકાર જામી ચૂક્યો છે.

હવે આ પ્રમાણે પણ દયાની દયાવીને ચાદિણી સાથે ગોઠિ કરવાથી શું વળે ? અને આ પ્રમાણે મોં મલકારીને આઠા આઠ મેવનો ધુંધટ તારુણીને કેટલેક દર મુખી આલ્યા જશે ? હતિ હોઈશિય સમાપ્ત.

હવે ગાન્ધર્વ વિવાહ થઈ ચૂક્યો. મેં તને વરમાળ પહેરાવી, તું મને કરમાળ આપ્યા. કન્યાનો તાત જે કન્યા, વર વરપિત્ર રથાનમાં; ગાર જ્યાં મન પોનાનું, લમ-શ્યામ સ્મરણમાં.

હરિ ! હરિ !

આજથી હવે ચન્દ્રને જોધને કમલ મુદિત થશે નહિ. કમલને પ્રફુલ્લ થતો જોધને હવે ચન્દ્ર આન થશે નહિ. આજથી ભારતવાસી કવિ લેહિાનું કવિત્વ લુપ્ત થશે. પહેલાં તેઓ એમ કહેતા કે—

“ કમળનયન પ્રસન્ન ચન્દ્ર નિરખનાં ચના, ”

હવે

કમળનયન ચન્દ્ર દેખનાં મિત્થાઈ જતાં.

ચન્દ્ર હૃદયે સ્થાપતા દિમે કેવળ,

(કિન્નુ) ચન્દ્ર કમળ-હૃદયમાંથી પરમ ઉગ્મવળ.

સોળ કળા સેરી ચન્દ્ર-ટહિ કય નડે,

અકવર્તી પૂર્ણ એક કળાને રડે.

ચન્દ્ર કળા કદિ લુપ્ત કદિ વર્તમાન,

કમળ-આગમાંથી સર્વ કળા વર્તમાન.

જો શશિ ! હમણું એકાંત છે. તને કેટલીક વાત કહેવાની છે. તું તારા પોતાના રૂપના અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ થઈને જો તે ઠેકાણે રૂપની વૃદ્ધિ કરી મૂકીશ નહિ. જ્યારે પુત્રશોકાગુરુ માતા છાતી ફેટતી તારા તરફ જોતી આક્રંદ કરતી હોય ત્યારે તું તેની આગળ રૂપ દેખાડીને શું કરીશ ? ત્યારે હે કલકિની ! તારા રૂપગણિને ગાઠાં વાદળાની અંદર છુપાવી રાખજો. જ્યારે કોઈ માણસ સસારની જ્વાળાથી દગ્ધ થઈને તારા દરબારમાં આવીને દ્રશિમાદ કરે ત્યારે તેની આગળ તારા મૌન-કર્પનું પ્રદર્શન કરીશ નહિ; કારણ કે જેઓ સસારથી બળી રહેલા છે તેમને માટે તે સૌન્દર્ય તીવ્ર વિષસમાન થઈ પડશે. તેમની સાથે રાતાચોળ થઈનેજ વાત કરવી બહેતર છે. જો સંવળાતેજ ધૃણાની નજરથી જુએ છે, તે કોઈની પણ પ્રીતિ સહન કરી શકતો નથી. વળી જેઓ ઉત્તમ પ્રકરના ઐહિક સુખની ખીમા મુખી પહોંચી જઈને આત્મત્યાગને માટે તત્પર થયા છે તેમને પણ એટલી આશા આપીને સાન્તવન આપીશ નહિ.

તું હવે કેવળ એક મારેજ બોગ્ય છે, તો બીજાને કેવી રીતે આશા આપી શકીશ ? કમાલાકાન્તને વેળા કવેળા નથી, અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા નથી, કે સુખ દુઃખ પણ નથી. તારે હમેશાંજ મારી પાસે આવવું; તારી આત્મકથા મને કહેવી, મારી વાત સાંભળતાં જવી અને તેને તારા અંતરમાં તારા અસ્થિમજ્જાની સાથે મિશ્રિત કરી જડી રાખવી. તારે અજવાળી રાત્રિએજ મને મળવાને આરવું, આ કામળ કાંતિસાથે અધકારમાં નીકળીશ નહિ, આજનો આપણો દિવસ કેવલ સુખનો છે તે તારા અને મારા સિવાય કોણ સમજી શકે એમ છે ? આજથી માસમણના કરીને પ્રત્યેક મહીનાને અતે આ ગંગાતટપર તૃણવાસકસંજ્ઞામાં રાત્રિ ગાળીશ, પણ

તારે દરેક પૂર્ણિમાએ એકદમ મારી પાસે આવવા નીકળવું નહિ; પંચાંગ બનાવનાર જોષીઓ સાથે દિવસ પળનો વિચાર કરીને—મુદ્દર્ત જોઈને કમલાલિસારિણી થવું; નહિ તો કોઈ દિવસ રાહ તને માર્ગમાં એકએક શાહી ચોપડીને કષ્ટ પહોંચાડશે. હવે આજની વિવાહરાત્રિએ નવવધૂને અધિક ઉપદેશ આપવા જતાં ધર્મ-દોંગીપણાનો આરોપ આવે; માટે અલમતિવિસ્તરેણ !

હમણાં એક વાર

“ કમલ-શશિના શયન-ગૃહે હે, પ્રાકિલ ગા પંચમ મૂરે. ”

હવે શશિ ! આ મૃત્યુલોકપર ઉતરીને તરંગાવલિ ઉપર અપસરાની પેઠે એકવાર નૃત્ય કર જોઉં ! એકવાર કાળા વાદળાની અંદર વેગથી દોડી જઈને, અનંત આકાશના અનંત પથમાં ઉછળી પડ જોઉં ! એક વાર ગાઢા વાદળામાં નાનું સરખું છિદ્ર પાડીને તેમથી આખા માડીને મારા પ્રતિ મધુર દૃષ્ટિપાત તો કર જોઉં ! એક વાર નક્ષત્ર નક્ષત્રમાં કલહ વધારી દઈને જેવા તેઓ પરસ્પર સંગ્રામ કરવા લાગે કે તરતજ તે બંને દળના વ્યૂહ બેઠીને વેગથી દોડ તો ખરી ! એક વાર ત્વરિત ગમનને લીધે ચાકતું સૂચન કરતાં, મોતીને પથ્થુ લજવે એવા સ્વેદમિન્દુથી છંદાયલા કપાળ ઉપર ધુમટો તાણીને ગગન-ગોખમાં સ્થિર દૃષ્ટિથી બેસીને વાયુસેવન કર તો ખરી. એકવાર અવિરત અમૃતવર્ષા કરીને ચક્રોર ચક્રવાકની અપરિતૃષ્ઠ રસનાને તૃપ્ત તો કર. એક વાર શુભ ક્ષણે કમલાકાન્તના હૃદયમાં આવિર્ભૂત થા, કમલાકાન્ત શયન કરે છે.

ચલ ! તુ ક્ષીરસાગરની ત્રિભુવનવિહારિણી પુત્રી હોવા છતાં પણ બાલિકાઓના સ્વભાવ-સુવચન ‘અભિમાન’ ની આરાધના કરે છે કે ? કમલાકાન્તનો શો અપરાધ થયો છે તે કહી શકતો નથી-કોઈક વાર સ્ત્રીપુરુષના બેદની ગુચ્છ કાપી નાખવાને ઉદાહરણતરીકે પ્રસન્નનું નામ બોલ્યો હતો; એવી સામાન્ય વાતને માટે આજની રાત્રિએ આટલો શેષ દર્શાવવો ઘટતો નથી. જો, તું કલંકિની છે તે છતાં મે તને મદલ્ય કરી છે. તારી માથે વિવાહ કીધો ત્યારથી આજપર્યંત ‘દ્યુનેટિક’ *નામ ધારણ કર્યું છે. બ્યોતિવિંદ લોકો કહેતા આવ્યા છે કે, તું પાયાજીમથી છે—તોપણ મેં તારી શયે લમ કીધું છે તે છતાં આટલો ગુસ્સો ? ત્યારે હવે આ “ સંસાર-ગરલ-ખંડન ” “ ગિરિતરુચિરસિમંડલ ” † કરલેખા મારા મસ્તક ઉપર રચાવી છે. બની શકે તો, આ અનન્ત નીલ જન્દાવનમાં મેધનો ધુધટ તાણીને એક વાર

* ચદ્રમસ્ત અથવા ગાડી.

‡ શીખમદેવ.

† ‘ગીત ગોવિંદ’ માંની શ્રીકૃષ્ણની રાધા પ્રત્યેની નીચેની ઉક્તિની (અસલ લખાણ પરથી કરેલી હાસ્યરસવાળા ટીકા.)

“ સ્મરગરલસંકનં મમ શિરસિ મંડનં દેહિ પદપલ્લવમુદાર ”

માનિની રાધા થઇને બેસ ! હું એક વાર ઓઝાતિના ચરણ પકડીને આ જડ જીવન સાર્યક કરી લઉં. આજે હું સેકડો અપરાધોનો અપરાધી હોવા છતાં તારાવડેજ મારાં સધળાં પાપોનું આચરિત્ત થશે. તું મારા આન્દ્રાગણ (મત)નું ચન્દ્રલક છે, તું મને વૈતરણી માટે નવીન વત્સ છે.

જે તુ કમન ખતાવીશ તો હું ચત્ર સહમ્ય વિવાહ કરીશ. હવે કમલાકાન્ત વિવાહની નવીન પદ્ધતિ શીખી ચૂક્યો છે. કમલ હવે પોતે વર કર્તાકારવતાં પુરો-હિત અને લગનનું ચોકડું બેસાડી આપનાર વેવિશાળીઓ થવાનું શિખ્યો છે. કમલ હવે ફાવે ત્યાં વિવાહ કરી શકે છે. જ્યારે જોષ્ઠક કે નવપદ્ધતિ શાખા-સ્કન્ધમાંથી મુખ બહાર કાઢીને પત્રરૂપી કરસંચાલનથી બોલાવે ■ કે તરતજ હું તેની સાથે લગન કરી લઉંશ. જ્યારે જોષ્ઠક કે પદ્મ સ્વચ્છ સરોવરના દર્પણમાં વાંકી ડોક કરીને પોતાનું મુખ જોતી ખીલી રહી છે, એટલે તેજ કાણે હું સ્થળકમળ સાથે જળક-મળને જોડી દઉંશ. જ્યારે જોષ્ઠક કે નિર્ઝરિણી મેઘધનુષ્યને પકડી લાવીને તેની સાથે લહેરાઈ લહેરાઈને ખેલ કરી રહી છે એટલે તરતજ તેને તે ધનુષ્યનો સ્પર્શ કરાવી સપથ આપીને મારી સગિની કરી લઉંશ, અથવા જ્યારે જોષ્ઠક કે નદી અન્નત શય્યા (પૃથ્વી) પર સુવર્ણ અને મણિ આદિનાં આભૂષણો અને શ્વેતાંબરથી વિભૂ-પિત્ત થઈને ઉત્તર દક્ષિણ શયને નિદ્રિત થતા જાય છે એટલે તરતજ તેના પાશ્વિગ્ર-હણથી ધીરે ધીરે જાગૃત કરીને મારા અર્ધાંગની લાગિની કરીશ. જ્યારે જોષ્ઠક કે કુંજલતા કાને પુષ્પગુચ્છ લટકાવીને શ્યામ કેશકલાપ ચારે તરફ વિસ્તારીને નિસ્તબ્ધ-ભાવે સૂર્યનાં કુળા કિરણોથી સહજ તપ્ત બને છે, કે તરતજ તેના કેશકલાપમાં મસ્તક ઝુકાવી દઇને તેના પુષ્પગુચ્છ સરકાવી દઈ તેને તેના પતિની પિછાન કરાવી દઉંશ. કમલાકાન્ત અકર્ણિ હવે લગન કરતાં શિખ્યો છે અને વેવિ ાળીઆની વિદ્યા પણ શિખ્યો છે, હવે કોઈની પણ પ્રુથામત કરશે નહિ.

વાચક ! જે તને મારી સલાહ માન્ય હોય તો તું પણ મારી પેઠે લગન કર. હું વરને માટે કન્યા અને કન્યાને માટે વર શોધવાનું સારી પેઠે જાણું છું. તમને મનપસંદ સામગ્રી મેળવી આપીશ.

x મને ખબર છે કે કમલાકાન્તે એક દિવસ પ્રસન્ન ગોવાણીના પગ પણ પક-ડ્યા હતા; પરન્તુ તે દિવસે માટે.

શ્રીભીષ્મદેવ

વસન્ત ઋતુની કોકિલા

વસન્તની કોકિલા ! તું ઉત્તમ પ્રાણી છે. જ્યારે પુષ્પો ખીલે, દક્ષિણાનિય વાય અને આખો સસાર સુખના સ્પર્શથી ચમકી ઉઠે ત્યારે તું આવીને તારી રસિકતા ખતાવવાનો આરંભ કર. જ્યારે લોકો કંકડતી ઠંડીમાં દાત કંકડાવતા કપવા લાગે ત્યારે તું ક્યા રહેશે ખાણ ? જ્યારે આવસુની જલધારાથી મારી છાયેલી છાપરીમાં નદીઓ વહેવા મંડે છે ત્યારે વરસાદની ઝડીથી ભિજી ગયેલા ઢગડાઓ અને સમ-ડીઓ ઠેક ઠેકાણે ઉડતા ફરે છે, ત્યારે તારી આ સ્નિગ્ધ કૃષ્ણ કાંતિવાળી મોહક કાયા ક્યા રહે છે ? તું વસન્તની કોકિલા છે. શિયાળાની કે વર્ષાઋતુની નહિ.

કોઈ ફરીશ ના—તારા જેવા અમારા લોકોમાં પણ અનેક છે. જ્યારે નસીમાણુને ત્યાં તાલુકાથી વતનદારીની રકમ આવે છે ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલથી તેમની ગૃહકુળ પૂરાં જાય છે. અનેક ચોટલી, દીલાં, ચાંદા અને ચરમાણું હાટ મડાઈ જાય છે. કેટલીએ કવિતા, કેટલાએ શ્લોક, કેટલાએ ગીત, અપઞ્ચ અગ્રેજી, સુધરેલી અગ્રેજી ચોરાટીઆ અગ્રેજી અને ‘લાલીઆ પરાપર’ અગ્રેજીથી નસીમાણુનું ઢવાખાણું થકું ધૂ ધૂ ધ્વનિ કરતાં કખૂતરોથી છવાયેલી અગાસીની માફક શોભી રહે છે. જ્યારે તેમની હહેલીએ, નાચરમ, ગાનતાન, રામલીલા અને વાર પર્વની મીજલસ હોય છે, ત્યારે મનુષ્ય-કોકિલના ટોળેટોળાં આવીને તેમના ધરમા અધાર ધોર કરી મૂકે છે. કોઈ ખાય છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ હસે છે, કોઈ કરાળે છે, કોઈ કુક્કા ગગડાવે છે, કોઈ હસતા ફરે છે, કોઈ અમલ ચઢાવે છે અને કોઈ ટેબલની નીચે ગળડે છે. (દાર પીને) જ્યારે નસીમાણુ ખાગમા જાય છે ત્યારે તેના સોખતીઓ કાઠીની પેઠે ઉભરાઈ નીકળે છે; પરંતુ જે રાત્રિએ મુસળધાર અવિશ્રાન્ત વરમાદ વરસ્યો અને નસીમાણુના પુત્રે એકાએક દેહ મૂક્યો, ત્યારે તેમને એક પણ માણસ મળી શક્યું નહિ, કેટલાકની તખીયત જરા ઠીક ન હતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને ધેર પરમ આનંદનો દિવસ હતો—દીકરાને ધેર દીકરો અવતર્યો હતો—નેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાકને આખી રાત ઉઘમ આવી નહોતી તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ, કેટલાક સારી રાત ધોર નિદ્રાદેવીને આધીન થઈ ગયા હતા તેથી તેઓ આવી શક્યા નહિ. ખરી વાત એ છે કે તે દિવસ વર્ષાનો હતો, વસન્તનો નહિ, તો પછી વસન્તની કોકિલા તે દિવસે શામાટે આવે ?

તો પછી ખેન વસન્તની કોકિલા ! તારો દોષ નથી. તું સુખે ગા. આ અશોકની ડાળે ખેસીને, રાતાં ફૂલોના ઢગલા વચ્ચે તારા કૃષ્ણ શરીરને ખળતા અગારામાં રહેલાં કાળાં વેગણુની પેઠે છુપાવી રાખીને એક વખત પચમ સ્વરથી “કુ-દ” કરીને દંદક તારા આ “કુ-દ” રવને દું ધણોજ પસંદ કરે છું. તું જાતે કાળી-પારકા

અન્યથી પોપાયલી એટલે તારી દષ્ટિમાં સધળુંજ ‘કુ’ (ખરાબ) છે, તો પછી જેટલા જેરથી ખની શકે તેટલા જેરથી આ પંચમ સ્વરે બોલ-‘કુ-હ’. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કોઈ એવી સુંદર ચીજ જોવામાં આવે કે જેથી તારામાં દ્રેષ, અદેખાઈ ધુબ્યાં જંગી ઉડે ત્યારે ઉંચી ડાળ ઉપર બેસીને પોકારીને કહે, ‘કુ-હ’; કારણ કે તું સૌંદર્યશૂન્ય અને પારકા અન્ન ઉપર જીવન નિભાવનારી છે. જ્યારે કુસુમચુરંચી છવાયલી લતા સંધ્યાનો સમીર આવતાં ડોલી ઉડે, અને સુંગધની લહરી આવવા માંડે એવું જણાય એટલે તરતજ ટહુપી ઉડે, ‘કુ-હ’.

જે વખતે અસંખ્ય ચમેલી એક સાથે ખીલી ઉડીને પોતાની સુંગધથી પોતેજ મરત થઈ એક એક ઉપર ઢળી પડતી જોવામાં આવે એટલે તારે તેજ ડાળેથી તરતજ પોકારી ઉડવું ‘કુ-હ’. જેમ યૌવનપૂર્ણ સુંદરીનું લાવણ્ય ખીલી ખીલીને, મરડાઈ મરડાઈને, ડોલી ડોલીને, લયકાઈ લયકાઈને તેના દેહમાંથી ઉભરાઈ નીકળે તેમ બકુલ વૃક્ષનાં ગાંઠાં છવાયલાં સ્નિગ્ધ, સ્વામલ, ઉજ્જવલ પત્રોની શોભા વૃક્ષ કીલી ન શકે, એમ જ્યારે તારા જોવામાં આવે, તેનાં ખીલી રહેલાં અસંખ્ય પ્રુષ્પોની સુંગધથી આક્રમ્ય સુવાસિત થઈ રહે, ત્યારે તેજ વૃક્ષોનો આશ્રય લઈને તે કામળ પત્રના સ્પર્શથી તારાં શરીરને શીતળ કરીને, તેનાજ સુવાસથી તારા દેહને પવિત્ર કરીને એજ બકુલકુંજમાંથી તું ‘કુ-હ’ એવું પોકારજે. જ્યારે જોવામાં આવે, કે શુભ્રમુખી, ધવલકાન્તિવાળી નવમલ્લિકા (ચમેલી) સંધ્યાના ઝાકળખિન્દુથી ઇંડાઈને પ્રકાશની ઉમતાનો પ્રાસ થતો જોઈને ધીરે ધીરે મુખ વિકાસવાતું સાદમ્ન કરવા માડે-અમંખ્ય અઘલંક પાંખડીઓનાં પડનાં પડ વિકસિત થવાનો ઉપક્રમ શરૂ થાય, જ્યારે જોવામાં આવે કે ભ્રમર તે રૂપ જોઈને-રનેહભર્યાં સ્વરે તેમની આમપાસ ગુન્ઠાવ કરતાં ફરીને મધુરસ વ્યૂમે ત્યારે પણ હે કૃષ્ણમુખી! ફરીથી ‘કુ-હ’ બોલી ઉડીને તારા મનની જ્વાળા શાંત કરજે; અને જ્યારે તું કોઈ ગૃહસ્થના અગિયુઆમાં આવેલી દાઝમડીની ડાળે બેસીને તે ઘરની કુસુમકુમારિકાઓ લતાનું ડોલન, ગુલાબનો વિકાસ, બકુલનો રૂપ-હાર અને ચમેલીની વિમલતા એકત્ર કરતી, આનંદ કરી રહી હોય, એવું જોવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપરજ આ પંચમસ્વરે આખા ઘરઅગિયુઆને પ્રતિધ્વનિત કરી સૌને પોકારીને કહેજે કે આટલું રૂપ, આટલું સુખ, આટલી પવિત્રતા એ સધળું ‘કુ-હ’! એજ તારો વિજય છે, એજ પંચમસ્વર છે; નહિ તો તારા આ ‘કુ-હ’ને કોઈ પણ સાંભળત નહિ. આ પૃથ્વી ઉપર તું ગેડેસ્ટન અને

×મિ. ગેડેસ્ટન (ઇ. સ. ૧૮૦૬—૧૮૬૮) ઓગણીસમા સૈકાનો ઈંગ્લાંડનો સૌથી મહાન પુરુષ હતો. એ ૧૮૩૩માં પહેલી વાર પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો. પ્રથમ એ કોન્ઝર્વેટીવ પક્ષનો હતો; પણ પાછળથી લીબરલ મતવાદી થયો હતો. પાર્લામેન્ટમાં એ-૧૮૩૩ થી ૧૮૬૪ સુધી લાગલગત ૬૧ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો, અને તે દરમિયાન

* ડિસ્ત્રાયલીની પેઠે કેવળ શબ્દચારુયથી જ જિતી ગઈ છે, નહિ તો તારો આ કાળો રંગ કંઈ જોર મારવાનો ન હતો. શબ્દચારુયમાં આટલો ગુણ ન હોત તો જોણે દમ વગરની નોંધેલો લખી છે તે (ડિસ્ત્રાયલી) સમ્રાટના અમાત્યપદે થી રીતે બિરાજત ? અને જોન રુઝવેલ્ટ + મીલ જેવો સમર્થ વિદ્વાન પાલામેન્ટમાં બેસવાને પણ શક્તિમાન ન થયો તેનું શું કારણ ?

તો પછી હે કોકિય ! તુ પ્રકૃતિની મહા પાર્વામેન્ટમાં ઉભી રહીને નક્ષત્રમય ભૂરા મનનરૂપી અદરવાધી આચ્છાદિત અને ગિરિ, નદી, નગર અને કુજરૂપી બેન્ચોથી સન્નિજત આ મહાસભાગૃહમાં તારા પચમ સ્વરે-“ હૂ-હૂ ” કહીને પોકાર, કે જોથી સિદ્ધાસન ઉપરથી હેસ્ટિંગ્સ સુધીના સંઘળાજ કંપી ઉઠે. ઠીક, ખાપુ,

૪ વખત સિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનનું પદ પામ્યો હતો. એની વક્તવ્યશક્તિ અદ્ભુત હતી જે કોઈ એને સાબળતું તે અંત્રગુહ્ય જની જતુ. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં જમાખર્ચનો વાધાભર્યો ખરડો પાલામેન્ટમાં પસાર કરાવવા માટે એણે પાંચ કલાક સુધી એક મિનિટ પણ વિશ્રાંતિ લીધા સિવાય છટાદાર બાપણ આપ્યું હતું, છતાં આટલા લાંબા બાપણથી પણ કોઇને જરાએ કટાણો ઉપજ્યો ન હતો. એક સલામતે કહ્યું હતું કે “મારા પાંચ કલાક પસાર થઈ ગયા એમ ધડીયાળમાં જોવાથી જ જણાયું, અને મને એમ લાગ્યું કે એ પાંચ કલાક આટલા જલદી કેમ પસાર થઈ ગયા ” મિસ્ટર ગ્રેડરટને જે અનેક ઉપયોગી કામો ક્યાં તેમાં તેને તેની કક્ષમ કરતાં જામેજ ધણી મદદ કરી હતી એનું ‘ જીવનચરિત્ર ’ ચરિત્રમાળા ‘દ્વારા’ નીકળેલા “ જગવિખ્યાત ધુરપો-ભાગ ૪થો. ’ મા આપાયું છે.

* ડિસ્ત્રાયલી (અર્ન્સ્ટાફ બેકનરશીલ) મિ ગ્રેડરટનનો સમકાલીન અને પ્રતિપક્ષી હતો. એ જાતે માફુદી હતો મુવાવરથામાં લીમરસ હતો પણ પાછળથી ચુરત કો-ઝરવેદીય થયો હતો, એ પણ એક છટાદાર વક્તા હતો, પણ ગ્રેડરટનની પેઠે કોઈ પણ વિષયને માટે તનતોડ મહેનત લેતો નહિ નિષ્પક્ષપાતપણાને માટે એ ગ્રેડરટનના જેટલો જ પ્રસિદ્ધ છે. એ ભારે ઉમરાવ જનીને “ હાલિસ ઓફ ફોર્મસ ” માંથી અમીરોની સલામાં ગયો ત્યારે ગ્રેડરટનને સનું સનું લાગ્યું હતું; કારણ કે વાદવિવાદને માટે ડિસ્ત્રાયલી જેવો બીજો કોઈ સમર્થ પ્રતિપક્ષી તે સલામાં રહ્યો નહતો. ડિસ્ત્રાયલી નવલકથાકાર તરીકે પણ જાણીતો છે એ ઇ. સ. ૧૮૬૮માં થોડા દિવસ સુધી સિટિશ સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાનપદ પર રહ્યો હતો.

+ જોન રુઝવેલ્ટ મીલ એક સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની, નૈયાયિક અને અર્થશાસ્ત્રી હતો. (૧૮૦૬ થી ૧૮૭૩.)

ભા. ૦ ક. ૦

* વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર જનરલ હતો (૧૭૭૪-૮૫) એના ઉપર હિન્દુસ્તાનની અમલગિરિ દરમિયાન તેણે કરેલા અમાનુષી

આ મધુર કંઠથી 'કુ' કહીશ તો 'કુ' માનીશ, અને 'સુ' બોલીશ તો 'સુ' માની લઇશ. 'કુ' સિવાય બીજું છે પણ શું? સધળું 'કુ' છે. લતામાં કંટક છે, કુસુમમાં કીડા છે, ગધેમાં વિષ છે, પાંદડાં સુકાઇને ખરી પડે છે, રૂપ વિરૂપ થઇ જાય છે અને સ્ત્રીજાતિમાં પ્રપંચ છે. 'કુ-હ' કીક છે-તું ગા; પરંતુ જ્યારે તું આ પંચમ સ્વરે બોલશે ત્યારેજ 'કુ' માનીશ, નહિ તો કુકડાજ 'કુ-કુ-કુ' બોલીને મારી સુખભરી ગુલાબી ઊઘાડે 'કુ' કહેશે તો કુ માનીશ નહિ; ધરણ્ય કે તેના ગળામાં મિઠાશ નથી. ચળવળાવ્યાથી જગત જતાય છે ખરું; પરંતુ કેવળ જૂમ ખરાડાથી નહિ જો કોઇ પણ ચળવળ નવડે જગતને વસ કરી ચકાવું હોય તો તે માત્ર તારો પંચમ સ્વરજ છે.

એસરા અથવા તીવ્ર, મધ્યમ સ્વરથી કામ સરતું નથી. સર જોગસ મેકિન્ટોશખ પોતાના બાપણમાં શીસ્તુશીનો તીવ્ર મધ્યમ સર મેળવ્યાથી નિષ્ફળતા પામ્યો અને મેકાલે-રેટરિક (અલંકાર-વાણીવિભવ) ના પંચમતું અવલમ્બન કરવાથી વિજયી નીવડ્યો; અને 'ફ્રાંક' દયારામન આદિસ (શૃંગાર) નો પંચમ ગાવાથી

કામોના આરોપ બદલ ખાલ્ડે-ન્ટમાં સાત વરસ સુધી મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો. એવો લાભો અને પ્રખ્યાત મુકદ્દમો ઇંગ્લાંડમાં બીજો એક ચાલ્યો નથી. રાણી, શાહન-દો ને શાહનદીઓ, ડ્યુકો ને બીરાઓ, તેમજ પોતાની પત્નીઓ સાથે ઉમરાવો અને પોતાના ઝબ્બા પહેરેલા ન્યાયાધીશો, એ સર્વ મુકદ્દમો સાંભળવા આવ્યા હતાં. હેરિટગ્સ ઉપરનાં તોહમતો સાબીત કરવાને તેના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી એડ-મંડ બેન્કે એવું તો છતાંદાર બારણુ આપ્યું હતું કે તે સાંભળાને આતાઓની આખમાંથી હેરટીએ ગુજરેલા અત્યાચારમાટે દડ દડ આંસુ વહેલાં; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ હેરિટગ્સને પોતાને પણ લાગેલું કે હું મરી ગયો હોત તો સાફ થાત.

લા. કં. ૦

× મેકિન્ટોશ (૧૭૬૫-૧૮૩૨) એક અંગ્રેજ રાજદારી પુરુષ અને ઇતિહાસ-કર્તા હતો. તેણે 'એન્સાઇક્લો પિડિઆ' માટે ઇંગ્લાંડમાં થએલા મહાન રાજવિ-પ્લવતું પ્રકરણ લખ્યું હતું. તેના લખાણમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો કરતાં ઐતિહા-સિક તરત્તરનું આધાન્ય જોવામાં આવે છે તેથી કદાચ તેનાં પુસ્તકો લોકપ્રિય ન થઇ શક્યા હોય. તે ફ્રાંક અને બર્કનો સમકાલીન હતો.

÷ લોર્ડ મેકાલે (૧૮૦૦-૧૮૫૯) એ પ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી અને સમર્થ વિવે-ચક તથા ઇતિહાસકાર હતા. એ હિન્દુસ્તાનની "વાઈસરોયલ" કાઉન્સિલનો સભાસદ હતો, અને તે ઓઢાની રૂઢિએ તેણે હિન્દુસ્તાનની અંગ્રેજ કેળવણીના પાયો નાખ્યો હતો. તેના લખાણમાં સચોટ બાવા અને તીક્ષ્ણ પૃથક્કરણ શક્તિનો સારો પરિચય મળે છે.

+ મૂળ પુસ્તકમાં ભારતચંદ્ર અને કવિ કંકણનાં નામ છે.

અમર થઇ ગયો; પરંતુ અખાના ઝગલ (ખરમચઢા) સ્વરને સાંભળે છે કોણ ? બુઝો, ધરડાં માખાપના બેસુરા બકચકાટથી ક્યું સારું ફળ આવેલું જણાય છે ? પરંતુ જ્યારે સાહેબનાં પત્ની સાહેબનો 'સર બાંધવા' (એટલે કે તેમની રંગ પકડવા) તેમનો કાનઃ પકડીને પંચમસુરથી આલાપ કરે છે, ત્યારે સાહેબ કેવા એકતાન થઇને બાંધસાહેબના સર સાથે પોતાનો સર મિલાવી દે છે ?

તોપણ તારા સ્વરને પંચમ સ્વર શામાટે કહે છે તે સમજી શકતું નથી. શુ જે મધુર હોય તેજ પંચમ ? બે પંચમ અવસ્થા મધુર લાગે છે-એક પંચમ સુરનો, અને બીજો સીના પગે પહેરાતા ધુધરીવાળા વિષ્ણુવાનો; તોપણ સુર પંચમમાંથી ઉઠે તોજ મધુર લાગે છે, અને પગનો પંચમ પગ તળેથીજ ઉઠે તો મિષ્ટ લાગે છે.

કયો સ્વર પંચમ, કયો પડજ, કયો મધ્યમ અને કયો ગાંધાર કહેવાય એ મને કોણ મમજાવશે ? આ હાથીનો અવાજ, પેલો ઘોડાનો હણહણાટ, આ મોરની કેહા, અને પેલો વાદરાનો કચકચાટ છે એમ કહેવાથી તો મારા સમજવામાં કંઈ પણ આવતું નથી. હું અરીણી ભાઈ-બેસડું સાંભળું, બેમડું મમજાઉં, અને બેસડું લખું છું-ઘૈવત, ગાંધાર, નિષાદ, અને પંચમની પચાત શામાટે ગણું ? જે કોઇક પખાજ, તંબુરો કે ફીડલ લઇને અને સમ સર સમજાવવા આવે ત્યારે તેનું ગર્જન સાંભળીને મગલા ગાયના તરતના જન્મેલા વાછરડાનો અવાજ મને યાદ આવી જાય છે. તેણે પીતાં વધેલા નિર્મળ દૂધના ધ્યાનમાં મન તક્ષીન થઇ જાય છે-એટલે સુર સમજી શકતો પણ નથી. હું ગવૈયાઓનો દૂતચ થઇને તેમને મન વચન કર્મથી આશીર્વાદ આપુ છું, કે બીજો અવતારે તેઓ મગલા ગાયના વસ થાય.

હવે આવ, કાચલડી ! હું અને તું બન્ને એક વાર પંચમ ગાઇએ. તું જે છે, તેજ હું પણ છું-આપણે બન્ને એકજ દુઃખે દુઃખી અને એકજ સુખે સુખી

× વાજાંત્ર વગાડનારાઓ સમજમાંના કાઈ પણ સુરથી 'સા' વગાડીને પોતાને અનુકૂળ સમજ બનાવી લે છે તેને 'સર બાંધવો' કહે છે.

* ૧. સાહેબના કાન. ૨. સારંગીની ખીટી.

— નાયનારીઓ પગનાં આંગળાંમાં જે ધુધરીવાળું ધરેલું પહેરે છે તે. લા. ૦ કં. ૦

+ નિપાદર્પમગાંધારપદ્મમધ્યમઘૈવતાઃ ।

પંચમશ્ચેત્યમી સપ્ત સંત્રીકંઠોત્થિતાઃ સ્વરાઃ ॥

સંગીતશાસ્ત્રમાં એકદર સાત સ્વર છે. 'સા' આગળથી હિંતા સ્વરને પડજ, 'રિ' આગળથી હિંતાને ઝગલ, 'ગ' આગળથી હિંતાને ગાંધાર, 'મ', થી હિંતાને 'મધ્યમ', 'ય' થી હિંતાને પંચમ, 'ધ' થી હિંતાને ઘૈવત અને 'નિ' થી હિંતાને નિષાદ-શ્હેવામાં આવે છે.

છીએ. તું આ કુસુમોદ્યાનમાં જ્યે જ્યે આનંદથી ગાતી ફરે છે, હું પણ આ સંસાર-વાટિકામાં ગૂઢે ગૂઢે નિગળન દે આ દ્વિતર સંભળાવતો ફરું છું. આવ, બેન; આપણે બન્ને હળીમળીને પંચમ ગામઝે. તારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે; મારે પણ કોઈ નથી, આનંદ છે. તારી પૂંછ આ કંઠે છે; મારી પૂંછ આ અરીણીની ગોરી છે. તું આ સંસારમાં પંચમ સ્વરને પસંદ કરે છે, હું પણ એનેજ ચાહું છું. તું પંચમસ્વરથી કોને બોલાવે છે ? અને હું પણ કોને ? કહે જોઈ કાપલડી, હું કોને પોકારું છું ?

જે સુંદર છે તેનેજ પોકારું છું; જે સાફ છે તેનેજ પોકારું છું; જે મારું બોલવું સાંભળે છે તેનેજ પોકારું છું; જે આ અદ્ભુત સ્વર્ણાંતને જોઈને કંઈ પણ ન સમજી શકતાં આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં છે, તેમનેજ પોકારું છું. આ અનન્ત સુંદર જગત-રૂપી શરીરનો જે આત્મા છે તેને પોકારું છું. હું પણ પોકારું છું, તું પણ પોકાર. જાણીને પોકારું અથવા અજાણ્યતાં પોકારું, એ એકતું એકજ છે. તું પણ કંઈ જાણતી નથી અને હું પણ જાણતો નથી. તારો પોકાર પણ પહોંચશે અને મારો પોકાર પણ પહોંચશે. જે સાંભળનારને કાન હશે તો પછી તારો પોકાર ત્યાંસુધી કેમ નહિ પહોંચે ? આવ, બાપુ, એક વાર બન્ને જણ હળીમળીને પંચમ સ્વરે ગામઝે.

ઠીક, તો પછી કુહરવધી સધાપલા કંઠથી હે કોકિલ ! એક વાર બોલ તો ખરી ! કંઠ નહિ હોવાથી હું મારા મનની વાત કહી પણ કહી શક્યો નથી. જે તારો આ ભુવનમોહન સ્વર મને પ્રાપ્ત થયો હોત તો કહેત. તુંજ મારા મનની વાત પ્રકટ કરીને આ પુષ્પમય કુંજવનમાં એક વાર પોકાર જોઈ ! કમલાકાન્તના મનની વાત આ જન્મમાં કહેવાઈ નથી-જે કોકિલકંઠ પામું-કોઈ અમાનુષી ભાષા પામું તોજ મનની વાત કહી શકું. આ નીલા આકાશમાં પ્રવેશીને, આ નક્ષત્રમંડળમાં ઉડીને તું હું કહી પણ કુહ પોકારી નહિ શકું ? હું નહિ પોકારી શકું તો ખેર, પરંતુ હે કોકિલ ! તુંજ મારાવતી એક વખત પોકાર તો, જોઈ.

સ્ત્રીઓનું રૂપ

અનેક સુંદરીઓ રૂપના અભિમાનથી ધરતીપર પગ માંડતી નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, જે તરફ તેઓ લચકાતી મચકાતી ચાલી જાય છે તે તરફના લોકો દાવણની લહરીઓમાં ડૂબી જાય છે; અને તેદ્વારા એક નવીન જગતની સૃષ્ટિ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે, તેમના રૂપનો જંઝાવાત જે દિશા તરફ વાય છે, તે તરફના સપળા લોકોનું ધૈર્ય બીજે સ્થળે ઉડી જાય છે. ધર્મનો કોટ ભાંગી

પડે છે જ્યારે પુરુષોના હૃદય-આગરમાં તેમના રૂપનો પ્રમુખ પ્રવાહ વહેવા માટે છે ત્યારે તેમાં તેમના (પુરુષોના) કર્મ-ગદાજ, ધર્મ-તૌકા અને ભુદિરૂપી મહત્તા સમગ્રજ રૂપી જળ છે કેવળ મૌદર્વાલિમાની રમણીઓની જ આવી પ્રતીતિ હોય છે એમ નથી પુરુષો પણ જ્યારે સુદરીઓની મોહિની શક્તિથી વરીમૂત થઈને તેમનો મૌદર્વાલિમા વર્ણવવાનો આગલ કરે છે ત્યારે જ કંઈ બોલે છે તે માલગીને પણ વિરમિત થવું પડે છે ત્યારે તેઓ ગગનના તારા, અને શુક, પૃથ્વી ના પર્વતો, પશુપક્ષી, કૌટખતમ અને લતાશુભ્ર છત્યાદિની માથે મારી મચરડીને સ્ત્રીઓનાં વિવિધ અંગોની ઉપમા આપવા મરી જાય છે-અને પછી તેમાંના અનેકને અપમાનિત કરીને પાછા કાઢે છે રૂપવતીઓના મુખમંડળ માથે હુલના દરવા માટે તેઓ પૃથ્વીચક્રને નિમગ્ન દઈને પગી તેને કનકિત ગણીને પાછો વિદાય કરી દે છે, ગરીમ બિચારો ચક્ર પોતાનું કનક પોતાના હૃદયમાં રાખીને રાતોરાત પોતાનું કામ બાળનીને પનાયન કરી જાય છે તેઓ સુદરીનાં લલાટ પરનું સિન્દુરમિદુ જોઈને ઉપાની સેથીના શોભારૂપ બાળસૂચની નિદા કરે છે પરિણામે સૂર્યકેવ કોષથી રાતાયોગ થઈ પૃથ્વીને તપ કરીને આસ્થા જાય ॥ રસિક રમણીના વદનનું હાર્ય જોતા તેઓ પ્રયુક્ત કમળપગના સૂર્યનાં કિરણોના અને પીનેલી કુમુદિની પરના ચાદનીના નૃત્યને કલા લેખામાં ગણતા નથી. ત્યારથીજ કમળ અને કુમુદ ઉપર કૌડા અને પતંગનો અધિકાર જામી ગયો છે કામિનીના કંઠહારનું નિરીક્ષણ કરતા તેઓ રાત્રિની તાગકમાળાપ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવવા લાગ્યા છે, અને બાગે ॥ કે ભવિષ્યમાં જ્યોતિષનું ॥ અધ્યયન છોડી દઈને મારે તેમના હાર ધડનાર સોનીની વિદ્યા શીખવામાં મન લગાડવું રસીની રંગીલી લવનાઓનાં અગ સચાલનમાં તેઓ એવી તો લાવણ્ય-તીલા નિદાજે છે કે ચાદની રાત્રીમાં મદમદ હાલતા વૃક્ષપત્રોમાં અથવા તો નિત્યકપિત સમુદતરંગમાં થતી ચંદ્રિકાની કીડામાં તેમનું મન ચોટવું નથી સંભવ છે કે એટલા માટે સ્ત્રીઓ રાત્રે નિદ્રાધીન થઈ જાય છે અને ધડ લરી લરીને નહીને મોતી લેતી રહે છે, અને જ્યારે તેઓ રમણીઓના નયનોનું વર્ણન કરવા એમે છે ત્યારે મલયસમીરથી રોલાયમાન થતા સરોવરમાંનાં જૂરા રંગનાં કમલો તો દૂર જ્યાં, પણ વિશ્વમંડળમાંની માઈ પણ ગીજ તેમને પમદ પડતી નથી

એ સ્ત્રીમૂર્તિના પ્રસસકોની ઉપમાનુલવશકિતાના કષ્ટક વખાણ કર્યા મિવાય રહી શકતો નથી. એમની કલ્પનાના પ્રભાવથી એક-નમન ધરીકમાં પદી, જેમકે ખજન, ચકોર વગેરે, ધરીકમાં મત્સ્ય, જેમકે શૂરી, ધરીમાં વનરપતિ જેમકે પદ પતાશ, કમળ વગેરે, અને ધરીકમાં જડ પદાર્થ, જેમકે આકાશના તારા વગેરે બની જાય છે એક ચન્દ્ર એમના પ્રભાવથી કોઈ વર્ષને રમણીનું મુખમંડળ

અને કોઈ વખતે તેમની ચરણાશુભિનો નખા ખની જાય છે.

ઉચ્ચ કૈલાસશિખર અને નાનીસરખી કમળની કળી, બન્નેની ઉપમા એકજ અંગ સાથે અપાય; છતાં તેટલાથી પૂરું થતું નથી, તેથી દાઢમ, કદબ અને હાથીનાં કુંભરચળ જેવી વિષમ વસ્તુઓને પણ ઉપમાની સાંકળથી જડી લેવામાં આવી છે. નાનુંસરખું જળચર પક્ષી હંસ અને પ્રચંડ સરીરધારી રચળચર પશુ હાથી, એ બન્નેના ગમનમાં વિષમતા હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ કવિઓની નજરમાં બન્નેજ રમણીઓની ચાલતું અનુકરણ કરનારાં છે. વળી જેવા તેવા હાથીની ગતિ સાથે એ હંસગામિનીઓના ગમનની તુલના થતી નથી; પરંતુ જે હાથી હાથીઓનો પણ રાજ હોય તેની ગતિ સાથેજ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની ગતિ સરખાવવા યોગ્ય ગણાય છે. સાંભળ્યું છે કે, હાથી એક દિવસમાં ઘણે દૂર સુધી જઈ શકે છે; ધોડો કે તેવાં ખીખાં પણ તેટલું જઈ શકતાં નથી. તો પછી જેઓને દૂર મુસાફરીએ જવાનું હોય તેઓ એ ગજેન્દ્રગામિનીઓની (સ્ત્રીઓની) પીઠ ઉપર સ્વારી કરીને શામાટે જતા નથી? જે વિલાગમાં રહેને થઈ નથી તે તરફ જો ચૂંટી ચૂંટીને ગજગામિની સ્ત્રીઓનાં રોશન ખેસાડવામાં આવે તો કેવું?

હું પણ એક વખતે કામિનીભક્ત કવિદળ મહિમા એક હતો. ત્યારે મને આ અખિલ સંસારમાં રમણીસમાન સુંદર વસ્તુ ખીજ કોઈ પણ દેખાતી ન હતી. ચંપક, કમળ, કુંદ (ખટમોગરો), શિરીષ, કદબ, ગુલાબ ઇત્યાદિ પુષ્પોનો પુખ્ત તે સમયે કામિનીઓની કાન્તિમાં શ્રેયેલી કુસુમમાલા જેટલો મનોહર લાગતો નહિ. કેટલે સુધી કહું! વસન્તની પુષ્પવતી પૃથ્વીના કરતાં પણ હું કુસુમમયી કામિનીને વધારે પસંદ કરતો; વર્ષાઋતુની આગળ વધતી જતી, તરંગમયી, રંગદાર નદી કરતાં રસિક યુવતીનો હું વધારે પસંદ પાતી હતો; પરંતુ હવે મારો તે બાવ બદલાઈ ગયો છે. મને દિવ્ય ગાન થયું છે. હું માયામયી મહિમામંડળની મોહગળ કાપી છટો થઇને નાસી આવ્યો છું. માછીની સડી ગયલી જળમાં ફસાઈ પડેલો મચ્છ જેવી રીતે તેને કાપીને નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છટ્યો છું; જે પ્રમાણે સુદ કરોળીઓની જળમાં સપડાયલું જીવડું જળ તોડીને પલાયન કરી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું નાસી છટ્યો છું; અથવા જે પ્રમાણે તોફાની આખડું ટોર તોડાવ્યા પછી હબી પૂંછડીએ નાસી જાય છે તેજ પ્રમાણે હું ટોટ મૂકીને પલાયન કરી આવ્યો છું. એ સઘળો પ્રતાપ અરીજીનોજ છે. હે માતા અરીજી

x મારા વિચાર પ્રમાણે ચન્દ્રની સાથે નખનીજ ઉપમા ઘણી સુંદર છે; કારણ કે તેથી કવિતામાં ઉત્તમ પદ્ધિવિન્યાસ અથવા ‘ઝમક’ આવી શકે છે. જેમકે—
“નખર-નિહર-હિમકર-કલ્પિત-કોકિલ ફજિત કુંજકુંડીર.” આ ખાસ મારી ખોતાનીજ કૃતિ છે: “ગીતગોવિંદ”માંના પૃ. ૨૬

શ્રી સ્તોત્રમદવ ખોરાનખીરા

દેવી ! તારી દાખડી અક્ષય રહે. તું પ્રતિવર્ષે સુવર્ણ જહાજમાં એસીને ચીન દેશમાં જઈ માન અકરામ અને પૂજા પામી આવ; જાપાન, સૈબીરીયા, યુરપ, અમેરિકા એ સવળાજ તારા અધિકાર નીચે આવે. દેશેદેશમાં તારી જયંતી ઉજવાયો; પરંતુ કમલાકાન્તને ચરણ સમીપ રાખજો. હું તારી કૃપાથી જનસમાજના ઉપકારાર્થે દીલ ખોલીને મારા મનની જે ચાર વાતો કહીશ.

ખેશક મારી વાત સાંભળીને કેવળ સ્ત્રીઓજ નહિ, અનેક પુરુષો પણ મને પાગલ કહેશે. કહેવા દો, હરકત નહિ જે કાંઈ નવીન વાત કહે છે તે પામલજ ગણાય છે. +ગેલીલીઓએ કહ્યું કે “ પૃથ્વી ફરે છે ” એ સાંભળીને ઇટલીનો શ્રીમંત વર્ગ, ધાર્મિકવર્ગ અને વિદ્વાન વર્ગ હસવા લાગ્યો; તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગેલીલીઓને ચિત્તભ્રમ થયો છે. કાળનો પ્રવાહ વહી ગયો; હવે ઇટલીનો શ્રીમંતવર્ગ, ધાર્મિક વર્ગ અને વિદ્વદવર્ગ પૃથ્વી ફરે છે એ કથન માંભળીને હસતો નથી; અને ગેલીલીઓને હવે કાંઈ ભેજગેપ પણ કહેતું નથી.

સધળા લોકો સૌંદર્યની ખાખતમાં સ્ત્રીઓનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. વિદ્યા, ભુદ્ધિ અને બળમાં પુરુષોની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારતા છતાં રૂપનું સર્વોપરિપાણુ તો સ્ત્રીઓનેજ અર્પવામાં આવે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આ એક ભયંકર ભૂલ છે. દિવ્ય ચક્ષુથી મારા જોવામાં આવ્યું છે કે, પુરુષના રૂપ કરતાં સ્ત્રીનું રૂપ ઘણું દરજ્જે ઉતરતી પડિતનું છે. હે માનમયી મોહનીઓ ! માગ આ અપરાધને માટે તમે મને તમારાં કુટિલ કટાક્ષની કાલકૂટવૃષ્ટિથી ભરમીભૂત કરેગા નહિ; કાળી નાગણને પણ ભૂલાવે એવી વેણીથી મને બાધી લેશો નહિ; યુરસાથી ભકુટિ-મનુષ્યપર તીક્ષ્ણ શર ચડાવીને મને વિધી નાખશો નહિ. શુ કહું, તમારી નિંદા કરતાં ભયથી કાળજી ધડકી ઉઠે છે. જો તમે માર્ગ જોઈને તમારી વાળીની જળ પાથરી રાખો તો તેમાં કેટલાએ હાથીના પગ બધાઈ જઈને તેઓ તમારા નાક સાથે ઝુલ્યા કરશે; તો પછી કમલાકાન્ત તે શી વિસાતમાં ? તમારી વાળીનું લોલક જો સરી પડે તો અનેક માણસોનાં ખૂન થઈ જવાનો ખટૂળ સંભવ છે. તમારા ચંદ્રહારમાં એકદલ ચંદ્ર પણ જો સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કાંઈના અંગ ઉપર પડે તો તેના હાથપગ ભાંગી જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી; એટલા માટે તમે કાપ કરશો નહિ. અને હે રમણપ્રિય, કલ્પનાપ્રિય, ઉપમાપ્રિય કવિજનો ! હું તમારી સીદિલીની સુખમયી સુવર્ણમયી પ્રતિમા ભાંગી નાખવા પ્રવૃત્ત થયો છું એમ સમજીને મને મારવાને માટે ઉદ્વિગ્ન થશો નહિ. હું સાખીત કરી આપીશ કે, તમે કુસંસ્કારથી દ્વિપત પૌત્રલિક (મૂર્તિપૂજકો) છો. તમે

+ ગેલીલીઓ ઇટાલીઅન ખજોળવેતા હતા અને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એ સિદ્ધાંતને યુરોપના વિદ્વાનો સમક્ષ મકનાર પહેલો પુરુષ એ હતો. કોપ-નિંદ્રાએ એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી બતાવી માન્ય કરાવ્યો હતો. હિંદમાં તો એ સમય અગાઉથી એ સિદ્ધાંત જણાઈ મનાઈ ચૂક્યો હતો.

લેકેડા ઉપાસ્ય દેવતાની પ્રકૃત (અસદ્) મૂર્તિનો પરિત્યાગ કરીને વિકૃત (અનાવરી) પ્રતિમૂર્તિની પૂજા કરવા લાગ્યા છે.

જેમને માથે સુંદર કેશકલાપ હોય છે તેઓ કૃત્રિમ વાળનો ઉપયોગ કરતા નથી. જેમના દાંત ઉજળા હોય છે તેઓ અને સુંદર હોય છે, તેમને અનાવરી દાંત વાપરવાનું પ્રયોજન નથી. જેમની ચામડીનો વર્ણ મન દરમિયાન કરે એવો હોય તેમને પક્ષી રંગ લગાવીને સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ કરવી પડતી નથી. જેમની આંખો સાંપૂર્ણ હોય છે તેમને કાચનાં ચશ્મો (ચન્માનો) આગ્રય લેવો પડતો નથી. જેમને પગ હોય છે તેઓ લાકડાના પગનો આધાર શોધતા નથી; આ પ્રમાણે જેમની પાસે જે વસ્તુ હોય છે તેને માટે તેઓ લખલખાટ કરતા નથી. જેઓ એમ સમજે છે કે, પ્રકૃતિએ તેમને અમુક શીજથી બેનશીજ રાખ્યા છે, તેઓજ તે સંબંધી પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાને માટે યત્ન કરતા રહે છે.

આ સધળું જોઈ સાંભળીને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, શ્રીઓમાં સુંદરતાનો અત્યંત અભાવ છે. તેઓ સર્વદા પોતપોતાનું રૂપ વધારવામાંજ રાક્ષાલી રહે છે. કયા ઉપાયથી પોતે સુંદર દેખાશે તેના વિચારમાંજ રહે છે. સારા સારા અલંકારો કેવી રીતે મળી શકે એજ તેમની હમેશની લાવના હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ હું તો એટલે સુધી કહી શકું છું કે, અલંકારજ તેમને માટે જપ, અલંકારજ તેમને માટે તપ, અલંકારજ તેમને માટે ધ્યાન અને અલંકારજ તેમને માટે જ્ઞાન છે. પોતાનો દેહ શણગારવાને માટે તેઓ એટલા બધા યત્ન કરે છે તે ઉપરથી તેમનામાં પ્રકૃત (ખરેખર) સૌંદર્ય ઝાંઝું હોય એમ લાગતું નથી. જેનું નાક સુંદર ન હોય તેજ નાક વાળીરૂપી દોરીમાં લોલકરૂપી જ્વલાયને ઝુલાવે છે. જેના કાન સુંદર ન હોય તેજ ફળફૂલ કે પશુપક્ષી લગાવી બાગનાં ચકરડાં (કર્ણફૂલ, ઓરિંગ વગેરે) કાને લટકાવે છે. જેનું હૃદય સુંદર ન હોય તેઓજ તે દેહાણે 'નવસર' હાર લટકાવીને પુરુષમૂર્તિને—ખાસ કરીને સ્તનપાન કરનારાં બાળકને લય બતાવે છે. જે આશુપણવિના પણ પોતાને સુંદર માને છે તે કદી પણ ધરણીનો બોલો લાદવાને આટલી વ્યગ્ર બને નહિ. પુરુષો દામીનાવિના પણ સંતુષ્ટ રહે છે; પરંતુ સ્ત્રીજન ધરણીવિના પાંચ માણસમાં મોં બતાવતાં લગ્નય છે; એટલા માટે શ્રીઓના પોતાના આચરણ ઉપરથીજ માલૂમ પડી આવે છે કે, સૌંદર્યની બાબતમાં પુરુષો કરતાં શ્રીઓ નિષ્કૃષ્ટ છે.

શ્રીભક્તિ કરતાં પુરુષોનું સૌંદર્ય વધારે છે એ વાત કુદરતની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવાથી એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થશે. જે ખીલેલી કળા જોઈને વાદળાઓના મુકુટરૂપ ઇન્દ્રધનુષ્ય પણ હારી જાય છે, તે ચંદ્રકલાપ (કળા) મારનેજ હોય છે, દેલને નહિ. જે ચાળથી સિંહની આટલી શોભા છે તે સિંહણને હોતી નથી. જે ટાંડો વૃક્ષની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે તે ગાયને હોતો નથી. મરધાને માથે જે સુંદર

રાતી ક્ષણી (માંજર) અને પિંછાંઓ હોય છે તે મરઘીને હોતાં નથી. આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે, ઉચ્ચ કોટિના જીવોમાં પણ સ્ત્રીના કરતાં પુરુષ વધારે મુંદર હોય છે. તો પછી મનુષ્યને ઘડતી વખતે સૃષ્ટિકર્તાએ એ નિયમનો ભંગ કર્યો હોય એ સમજી શકાય નથી. હે “વિદ્યામુંદર” નાટકના રચનાર! તારા મનમાં પણ શું આજ સિદ્ધાંત ધોળાતો હતો? શું એટલાજ માટે તે નાયકનું નામ “મુંદર” રાખ્યું હતું? શું તું સમજી શક્યો હતો કે સ્ત્રીઓ ગમે એટલી વિદ્યાવતી કાં ન હોય; પરંતુ પુરુષની સ્વાભાવિક મુંદરતા અને બુદ્ધિ આગળ તેને પરાભવ સ્વીકારવોજ પડે છે!

સૈદ્ધાંતો બહાર યૌવન કાળમાં ખીસે છે; પરંતુ હે રૂપાન્ધ ભામિનીજન્મ! તમારું યૌવન કેટલી ક્ષણ ટકે છે? જીવાણ (ભરતી) ના પાણીની પેઠે અડતાં અડતાંમાંજ ઉતરી જાય છે. કોડી વરસ પૂરાં થતાં પહેલાં તો તમે ડોસીઓ બની જાઓ છો. થોડા દિવસોમાંજ તમારાં સઘળાં અંગો શિથિલ થઈ જાય છે. વય યતાંજ તમારું કંઠમાધુર્ય વિકૃત થઈ જાય છે આળીશ પીસ્તાળીશ વર્ષની અવસ્થાએ પુરુષોમાં જે તેજ જોવામાં આવે છે તે તમારામાં વીશ પચીશ વર્ષની અંદર પણ રહેતું નથી. તમારા રૂપની સ્થિતિ વિદ્યુતની પેઠે અને ઇન્દ્રધનુષ્યની પેઠે ક્ષણસ્થાયી ન છતાં બહુજ અલ્પ કાળ માટેની છે. જેઓ રૂપભોગને માટે પાગલ જેવા રહે છે તેમનું દુઃખ હું ભોજન કરવા બેસું, ત્યારેજ અતુલવી શકું છું. અને મારા જીવનમાં મોટામાં મોટું દુઃખ એ છે કે, જમવાની ઓજ પીરસતાં પીરસતાંમાંજ ઠંડી પડી જાય છે; એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો સૈદ્ધાંતપી ભાત પ્રજ્વળ-કલહરૂપી પાત્રમાં પીરસતાં પીરસતાંજ ઠંડો પડી જાય છે—પછી કોની તાકાત છે કે તે ખાવાની તેને રુચિ થાય? છેવટે પોશાક અને આભૂષણરૂપી ચટણી મેળવીને અને હાવભાવરૂપી મીઠું દઈને ગમે તે રીતે મળે તો ઉતારવોજ પડે છે.

હે સૈદ્ધાંતિમાની કામિનીઓ! સાચેસાચું કહો જોઈએ, શું ક્ષણસ્થાયી હોવાને લીધેજ તમારા એ રૂપનો આટલો બધો આદરસત્કાર થાય છે? તમારું રૂપ સારી પેઠે જોયું ન જોયું તેટલામાં, કે તેનો સારી પેઠે ઉપભોગ કર્યો ન કર્યો તેટલામાં તે અનતર્હિત થઈ જાય છે; તેટલા માટેજ શું પુરુષો તરસ્યા આતકની પેઠે તેને માટે ઉન્મત્ત બની જાય છે? અગોચર સ્થાને પડેલા કે જોવાયલા ધનના જેવું માનીને શું તમે તે રૂપની ખરી કિંમત આંકવા શક્તિમાન નથી? કેવળ ક્ષણસ્થાયી પદાર્થ દોવાને લીધેજ નહિ, પરંતુ બીજા કારણથી પણ સ્ત્રીઓનું સૈદ્ધાંત મનોહર મૂર્તિ કારણ કરે છે. તે કારણ એ છે કે, આ ભૂમંડળ ઉપર જે જે અચકારોના મત ગ્રાહ્ય કર્યા છે તે મધળાજ પુરુષો હતા; અને મારી સમજ પ્રમાણે તેમણે ગ્રેમદૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓના રૂપની વર્ણન કર્યા છે. કહેવાય છે કે, જે લેલા ઉપર મજનૂએ પ્રાણ જોવાયાં હતા તે વણી બદસરત હતી; પરંતુ “જેણે જેમાં માન્યું, તેમાં તેને સુખ”. સ્ત્રીઓ જે પ્રજ્વળની મૂર્તિ છે તેમને સામાન્ય દૃષ્ટિથી કાણ જુએ? હિંચી જાતના આયનાના પ્રભાવથી દષ્ટ

વસ્તુ કંદૂર થાય તો તે પણ સુંદર જણાય છે. મનોહારિણી શ્રીઓતું ૩૫ જેતી વખતે તેને પ્રીતિનું અંબન આંખને જેણા તો પછી તે પુરુષોના કરતાં વધારે સુંદર કેમ નહિ જણાય ?

હે પ્રણયદેવ ! પાશાત્મ કવિઓએ તને અંધ કહ્યો છે. વાત પણ ખોટી નથી. તારા પ્રભાવથી લોકો પ્રિય વસ્તુના દોષ જોઈ શકતા નથી. તારાં અંબનથી જેમનાં નેત્રો અંબન્યાં છે, તેઓ-વિશ્વવિગોહન પદાર્થ-પરંપરાથી ઘેરાયલાજ રહે છે. વિકટ મૂર્તિ તેમને મનોહર લાગે છે, કંઈક સ્વર મધુર લાગે છે, વંત્રીની અંગ-ભંગીને મંદમંદ પવનથી પ્રેક્ષામાન થતી સ્થિતિ લવંગવતીની લાવણ્યલીલા કરતાં પણ અધિક સુખદાયક માને છે; એજ કારણથી ચીન દેશમાં ચીઆ નાકને આદર મળે છે, એજ કારણથી વિશાખતી મહા-યોમાં ખૂરા વાળ અને ખિલાડી જેવી-માજરી-આંખોને માન મળે છે, એજ કારણથી સ્ત્રીધીઓના દેશમાં જ્યાં અંધરોશનું સન્માન છે, અને એજ કારણથી ભારતવર્ષમાં અંદ્રના કલંક સમાન છુંદણવાળા મુખચંદ્રનો મહિમા વધારે છે તથા એજ કારણથી માનવસમાજમાં શ્રીઓને આદર મળે છે. હવે જો શ્રીઓ પુરુષની પેઠે મનની વાત મોઝે લાવી શકતી હોય તો તેમ થતાં, હે પ્રણયદેવ ! તેમના શુભથી તો કદાચ ખંતે કે ન ખંતે; પરંતુ તમારા પ્રભાવથી તો અમે અવશ્ય સાંભળી શકીએ છીએ કે, પુરુષોના સૌંદર્ય આગળ સ્ત્રીઓતું સૌંદર્ય કુછ ખિસાતમાં નથી.

જો કે અંતરના શ્રુત લાવો વાણીદારા વ્યક્ત કરવામાં શ્રીઓ અત્યંત સફોલ પામે છે ખરી, તોપણ તેમના અંતરના ગૂઢ લાવો તેમનાં કાર્યદારા કેટલેક અંશે પ્રકટ થઈ જાય છે.

કોના જોવામાં નથી આવતું કે, એક સ્ત્રી ખીણ સ્ત્રીના સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરવા ચાહતી નથી; છતાં પુરુષને માટે તેઓ આત્મસમર્પણ કરી દે એવી ભક્ત ખની જાય છે. આ ઉપરથી કોણ ન સમજી શકશે કે, તેઓ અંદરખાનેથી સ્ત્રીના રૂપ કરતાં પુરુષના રૂપની પક્ષપાતિની છે ?

‘રૂપ રૂપ’ કરવાથી શ્રીઓતું સત્યાનાથ વળી ગયું છે, સધળાજ એમ સમજે છે કે, શ્રીઓતું કિંમતી ધન રૂપજ છે, રૂપજ શ્રીઓતિનું મર્વસ્વ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, શ્રીઓ જો કંઈ ઇચ્છત વસ્તુને માટે માગણી કરે છે, તે વસ્તુ લોકો કેવળ રૂપના ખદલામાંજ આપવા ચાહે છે. આથીજ મનુષ્યસમાજના કલંકરૂપ વારાંગનાઓનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો; આથીજ કુટુંબમાં સ્ત્રીવર્ગને માટે દાસત્વ સ્થાપિત થયું.

અસ્થામી સૌંદર્યજ કામિનીઓની એકમાત્ર પૂંછ છે, સંસારસાગર પાર ઉતારનાર રણધાર છે, એ વાત પુનઃ સાંભળવા હું ચાહતો નથી. અનેક દિવસ સુધી સાંભળી ચૂક્યો છું.

સાંભળતાં સાંભળતાં કાન ફૂટી ગયા છે. હવે એનું એ સાંભળી શકું એમ નથી.

હવે તો એવું સાંભળવા ઇચ્છું છું કે સ્ત્રીજાતિમાં રૂપના કરતાં સોગણા, હળર ગણ્યા, લાખગણ્યા, કરોડગણ્યા ઉમદા યુલો રહેલા છે. હું એવું સાંભળવા આતુર છું કે, તેઓ સાક્ષાત્ સહિષ્ણુતા, ભક્તિ અને પ્રેમની મૂર્તિ છે. જેમણે જોયું છે કે જનની કેટલાં કષ્ટ સહન કરીને સંતાનનું લાલન પાલન કરે છે; જેમણે જોયું છે કે, સ્ત્રીઓ કેવા પ્રેમ અને કાળજીથી પોતાના કુટુંબનાં રોગી માણસોની બરદાસ ઉઠાવે છે, તેમને સ્ત્રીજાતિની સહિષ્ણુતાનો કિચિત્ પરિચય થઇ શકે. હશે. જેમણે કોઇ વખતે કોઇ સુંદરીને પોતાના પતિ અથવા પુત્રને માટે જીવન વિસર્જન કરતાં, ધર્મને માટે ખાલ્ય સુખોને લાત મારતાં જોઇ છે, તેઓજ કેટલેક અંશે સમજી શકે છે કે, સ્ત્રીહૃદયમાં કેવો પ્રેમ અને કેવી ભક્તિ રહેલા છે !

જ્યારે હું ઉત્કૃષ્ટ રમણીઓના સંબંધમાં વિચાર કરવા બેસું છું; કે તરતજ મારા માનસપટ ઉપર સહગમન કરવાને તત્પર થએલી 'સતી' ની મૂર્તિ ખરી થઇ આવે છે. મારા જોવામાં આવે છે કે ચિતા ભડ ભડ બળી રહી છે, મતી પતિના ચરણને આદરપૂર્વક છાતીસાથે ઓપીને બળતી ચિતાની વચ્ચે બેઠી છે, આરતે આરતે અગ્નિ ફેલાતો જાય છે, એક અગને બાળાને બીજામાં પ્રવેશી રહ્યો છે, સતી બળતી બળતી પોતાના સ્વામીના ચરણોનું ધ્યાન ધરી રહી છે, વચમાં વચમાં રામ નામનો ઉચ્ચાર અથવા સંકેત કરી રહી છે, સારીરિક કે માનસિક દુઃખનું કંઇ પણ ચિન્હ નહિ જણાતાં વદન પ્રકુલ છે, ધીમે ધીમે અગ્નિની જ્યોત વધવા લાગી, પ્રાણ નીકળી ગયા અને કાયા ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. ધન્ય છે એ સહિષ્ણુતાને ! ધન્ય છે એ પ્રીતિને ! અને ધન્ય છે એ ભક્તિને !

જ્યારે હું વિચાર કરું છું કે કેટલાક દિવસ થયાં આપણા દેશની અખલા અંગનાઓ કામલાગી થવા છતાં આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણ કરી શકે છે, ત્યારે મારા મનમાં નવી આશાનો સંચાર થાય છે, ત્યારે મને ખાતરી થાય છે કે મહત્તાનું બીજ આપણા લોકોના હૃદયમાં હજી પણ ટકી રહેલું છે. વખન આવ્યે આપણે પણ શું મહત્તા દર્શાવી શકીશું નહિ ? હે ભારતીય પૌરોગનાઓ ! તમે પોતેજ ભારતવર્ષનાં અણુમૂલાં રતો છો. તમારે મિથ્યા દાહથી રૂપ વધારે દેખાડવાને શા માટે મમતું જોઇએ ?

ફૂલનો વિવાહ

વૈશાખ માસ લગ્નમરતો મહિનો છે. મેં વૈશાખ સુદી પડવાને દિવસે નક્કી આશુના કુમુભોધાનમાં (ફૂલવાડીમાં) ખેસીને એક વિવાહ જોયો. ભવિષ્યનાં વરકન્યાઓને કંઈક શીખવાનું મળે તેટલા માટે તે નેધી રાખું છું.

ચમેલીના વિવાહ હતો. અચપણનો સંધિકાળ વીતી જવાની તૈયારી હતી; કલિકા-કન્યા લગ્નને માટે લાયક થઈ આવી હતી. કન્યાનો પિતા મોટો માણસ નથી, તે એક સાધારણ વૃક્ષ છે. વળી વધારામાં તેના હિપર ધણી દીકરીઓ પરણાવવાને ભાર છે. મંબળને માટે ઘણેક સ્થળે વાતચીત થઈ હતી; પરન્તુ કોઈ પણ સ્થળ નક્કી થયું ન હતું. આગેનો રાજ ગુલામ, પાત્ર તો ખામી વગરનું; પરન્તુ ધર ધણું મોટું એટલે તે આટલો નીચે ઉતરવા રાજી ન હતો. જમ્મદને વિવાહ માટે વાંધો ન હતો; પરન્તુ તે અત્યંત રોગી (લાલ-કોથી) હોવાથી કન્યાના પિતાનું મન માનવું ન હતું. રાયચ પો પાત્ર તો સારું, પણ દિમાગ ઘણો ભારે એટલે તેની સાથે જોગ થાય એ અસંભવિત. આવા ભાંજગડના સમયે શ્રમરરાજ વેવિશાળાઆ બનીને ચમેલી-સદનપર આવી બેઠા, અને બોલ્યા—

“ચું ચું ચું ! કન્યા છે ?”

ચમેલીના પિતાએ (વૃક્ષે) પાંદડાં હલાવીને ઉતર આપ્યો “હા.”

જમર પાંદડાંનું આસન મહણ્ય કરીને બોલ્યા—“ચું ચું ચું ? જરા કન્યા ખતાવશે ? વૃક્ષે ડાળી નમાવીને નતનયના ધુંધટવતી કન્યા ખતાવી. જમરે એક વાર વૃક્ષની પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું:—

“ચું ચું ચું ! જરા ધુધટ બોલો, કન્યાનું રૂપ જોવા મરજી છે.” શરમાળ કન્યાએ કંમે કરી ધુંધટ બોલી નહિ.

વૃક્ષે કહ્યું; “તમે જરા થોભો, મારી દીકરી શરમાળ છે. હું મુખ ખતાવું છું.”

જમર મહાશય ચું ચું કરતા ગુલામના દિવાનખાનામાં જમ્મને રાજપુત સાથે ગોઠિ કરતા બેઠા. આ તરફ ચમેલીની મોટી બહેન મંધ્યા આવીને ધણું ધણું મમળવવા લાગી અને બોલી—“બહેન ! એક વાર ધુંધટ બોલ, નહિ તો વર આવશે નહિ. મારી લક્ષ્મી, મારી ચંદા, મારી મોનાની પુતળી કની ?”

કલિકાએ કેટલીક વાર ખસા ચટાચ્યાં, કેટલીક વાર સુધી ગુસ્સાથી મોં ચઢાવી રાંખ્યું, અને અનેક વાર કહ્યું કે; “જા અહીંથી જા.” પરન્તુ છેવટે સન્ધ્યાના સ્નિગ્ધ સ્વભાવથી પીગળીને કન્યાએ ધુંધટ ખસેડ્યો; એટલે વેવિશાળાઆએ ભૂકરીને રાજગૃહમાંથી ઉતરી આવીને કન્યા તરફ નજર ફેરવી.

કન્યાના પરિમલયો મુગ્ધ થઈને તે બોલ્યા:—“ચું ચું ચું ! કન્યા રૂપવતી તો છે

ખરી, પણ ઘરમાં મધ કેટલું છે ?”

કન્યાના પિતા-ટૂંકે કહ્યું, “કરાર પ્રમાણે પૂરતું આપીશ. લેશ પણ ઓછું નહિ.”

બ્રમર બોલ્યો:—“યું યું યું ! આપ અનેક સદ્ગુણસંપન્ન છો. સેવકની મહેનતનું કંઈ ?”

કન્યાના પિતાએ ડાળી હલાવીને ઉતર આપ્યો; “તે પણ થશે.”

બ્રમરે કહ્યું:—“સેવકની એટ ઊંધાર તો રાખતા નથી ને ? નમદ દાનજ એક દાન છે-યું યું યું !”

આ સાંભળતાં હ્રદ વૃક્ષે ગુસ્સે ચઢીને સમગ્રી ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું; “પ્રથમ વરની વાત તો કહો ? પાત્ર કાણુ છે ?”

બ્રમરે કહ્યું:—“વર ઘણાજ સુપાત્ર છે. સર્વ ગુણસંપન્ન છે.”

ટૂંકે કહ્યું:—“પણ તે કાણુ ?”

બ્રમરે કહ્યું:—“ગુલાબરાય મન્ધોપાધ્ય. બહુજ ગુણવાન માણસ.”

આ સમગ્રી વાતચિત મનુષ્યો સાંભળી ચક્રતાં નથી. કેવળ હુંજ અરીણીની કૃપાથી દિવ્ય શ્રુતિશક્તિ મેળવીને એ બધું સાંભળી ચક્રયો છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે કુલાચાર્ય મહારાય પાંખ ફેડાવીને છાંયે પગ વિસ્તારીને ગુલાબનાં ગુણગાન કરતાં બેઠા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે, ગુલાબનું કુળ ધણુંજ કુસિન છે. એનો તો રંગજ ન્યારો છે. જો કે ખીલે છે તો સધળાંય ફૂલો; પરંતુ ગૌરવ તો ગુલાબનુંજ વધારે છે, કારણ કે એ સાક્ષાત્ બ્રહ્માનીજ પેદાશ છે. તેણે તે પોતાના હાથેજ રોપેલું છે. કદાચ તમે કહેશો કે ‘એ ફૂલમાં કંટક છે,’ તો કયા કુલમાં કે કયા ફૂલમાં તે નથી વાડ ?

ગમે તેમ હો; પણ વેવિશાળીઓ કાંઈ પણ પ્રકારે સંગમ નક્કી કીધા પછીજ ઉઠ્યો; અને ગુલાબખાણુને ઘેર ખપ્પર પહેાંચાડી. એ સમયે ગુલાબરાય હવા સાથે વૃત્ત કરતા કરતા, હસતા હસતા ખેલતા હતા. તેમણે વિવાહની વાત સાંભળતાંજ આનંદમાં આવી જઈને પ્રશ્ન કર્યો, ‘કન્યાની ઉંમર કેટલી ?’ બ્રમરે કહ્યું, “આજ-કાલમાંજ ખીસી ઉઠશે”.

ગોધૂલિ લગ્ન હયાં. ગુલાબરાયના વરધોડાની તૈયારી થવા લાગી. તમરાએ તોખત બળવવાનો આરંભ કર્યો મધમાખીએ સરણાઈનું બાતું લીધું હતું; પરંતુ તે રતાંધળી હોવાથી માથે આવી ચડી નહિ. આગીઆએ મસાલ ધરી, આકાશમાં તારાઓની આતશબાજી થવા લાગી, કેકિલા આગળ આગળ મધુર સૂરે મંગલગીત ગાવા લાગી, જનમાં અનેક લોકો સામેલ થયાં. રાજકુમાર રથજપદ સાંજનો વખત હોવાથી પ્રતિ અરવસ્ય હોવાને લીધે આવી ચક્રયા ન હતા; પરંતુ મદદ જાતિનાં, રાત્રી જાતિનાં અને પીળા જાતિનાં જામુગે સહકુટુંબ પધાર્યાં હતાં. કરેણના દળે આચીન કાળના રાજાઓની પેઠે ઘણી ઉચી ગળે ચઢીને હાજરી આપી હતી, બટ-

મેઝરો સાયબેલો બનવાનો હોવાથી સારી પેઠે શયુગારામને મહાલતો હતો. ચંપો પીતાંબર પહેરીને આવી ઉભો, પણ તે પ્લાન્ડી ચલાવીને આવેલો હોવાથી તેની ઉમ્મ ગંધ છૂટી રહી હતી. બકુલ પુષ્પે ટોળેટોળામાં આવીને પોતાની સુગંધથી સમગ્ર પ્રદેશ બહેકાવી મૂક્યો હતો. નિશાને લીધે લાલ બનેલા અશોક સાથે કીડીઓનું દળ અંતરંગ સહચરી બનીને આવ્યું હતું. તેને શયુની સાથે નિરજત નથી, ઉલટું મોંમાં એર ઝાઝું રાખે છે—આવા જનૈયા કયા વિવાહમાં નથી બેસા ચતા અને કયા વિવાહમાં તેઓ ધાંધલ કરીને ઝગડો નથી મચાવી મૂકતા ? આ સિવાય કુટબ ૧ કુટબ ૨ + છત્તાદિ બીજા અનેક જનૈયાઓ પણ આવ્યા હતા. એમનો વિશેષ પરિચય વેવિશાળીઆ તરફથી મળી ચકરો, કારણ કે તેઓ સધળે ઠેકણે આવળા કરે છે, અને દરેક ઠેકણેથી થોડું ઘણું મધ પણ મેળવતા રહે છે.

મને પણ નિમંત્રણ હતું તેથી હું ત્યાં ગયો હતો. જમને જોઈું છું તો વરપક્ષ-વાળા મહા વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. વરને વાહન પૂરાં પાડવાનું બાનું લીધું હતું, ને તે વખતે તો હ હું કરી છાતી ઠોકીને મરદાનગી બતાવતો હતો, પરંતુ કામને વખતે કાણ જણે ક્યાં જમને છુપાયો કે પતોજ નહિ ! આથી વર અને જનૈયાઓ દિઃમુદ બનીને રતબધપણે ઉભા. ચમેલીના ઘરની પ્રતિષ્ઠા જતી જોઈને મેં તેમને માટે વાહન બનવાનું બીકું ઝડપ્યું અને વર તથા જનૈયા વગેરે સધળાને ઉચકી લઈને હું અસિકા (ચમેલી)પુરમાં પહોંચી ગયો.

ત્યાં જોઈું છું તો કન્યા પક્ષની સધળી સુંદરીઓ આનંદના તાનમાં ધ્રુંધટ ખસેડી-ને મોં મલકાવતી, સુંબધ વરસાવતી, સુખ લૂટેલી હાસ્ય કરી રહી છે. પાંદડીએ પાંદડી એક બીજાને વળગી રહી છે, સુંબધ ભંડારમાંથી સુંબધની રેલ છેલ થઈ રહી છે; લાવણ્યના બહારથી સધળાં લગ્ની પડે છે. જુઈ, માલતી, બકુલ (બોરસદ્દી) ગુલ-છડી છત્તાદિ સુકાગણોએ ઓઆચાર કરાવીને વરને પોંખ્યા, એટલામાં પુરોહિતજી પણ હાજર થઈ ગયા. નસીઆણુની નવ વર્ષની કન્યા (જીવન્ત કુસુમરૂપી) કુસુમલતા સુતર લઈને ઉભી છે. કન્યાના પિતાએ કન્યાદાન દીધું. પુરોહિતજીએ બંનેને એક સુતરે બાંધી ગાંઠ વાળી દીધી !

પછી વરને તેમના ખાસ હિતારામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં અનેક મધુમયી ગસિલી સુંદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળી. સરળ સ્વભાવનાં પાટલા સાસુ તગરનું તો મગજ કરતાં કરતાં મોં પણ સુકાઈ ગયું. ગુલમેદીના લાલીલર્વા મુખમાં દસવું સમાવું ન હતું. જુઈ કન્યાની સખી હોવાથી તેની પાસે જમને સ્ત્રી. ગુલછડીને મોટી તાટકા રાક્ષસીની ઉપમા આપીને વરરાજાએ સારી પેઠે બનાવી, બકુલ એક

૧ કૂલતું નામ. ૨ જૂલતું નામ. આ નામો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલાં જોવામાં આવે છે.

તો બાલિકા અને વળી જોટલા ચુલ્લુ તેટલું રૂપ પોતામાં નહિ હોવાથી તેણે એક ખુણે માન પ્રદીને બેસવાનું ઉચિત ધાર્યું, અને મધુમાલતી મોટા માણુમનાં ધણી-આણી એટલે ભારેખમ થઈને પોતાની નીલી સાડી ફફડાવતાં રૂપાબ સાથે બેઠાં એટલામાં—

“કમલ-કાકા ! ઉઠો ઘેર જાઓ. રાત પડી ગઈ છે. શું અહીંજ સૂઈ રહેવું છે ?” એમ કહીને કુસુમલતા અને દેવેળવા લાગી. મે ઝગડીને બેસું તો કંઈજ મળે નહિ ફૂલોનો તે જનીવાસો ક્યાંય લુપ્ત થઈ ગયો. અને લાગ્યું, ખરેખર સંસાર અનિત્યજ છે. હમણાં હોય છે તે ક્ષણવારમાં લુપ્ત થઈ જાય છે. તે રમ્ય દિવસ ક્યાં ઉડી ગયો ! તે સધળી હસમુખી, સુધામુખી પુષ્પ સુદરીઓ ક્યાં ચાલી ગઈ ? જે ઠેકાણે સધળાં જશે તે ઠેકાણે—સ્મૃતિનાં દર્પણ તળે—મૃતસાગરના ગર્ભમાં જે રથજે રાત્ર, પ્રભ પર્વત, સાગર, શૂઠ, નક્ષત્ર વગેરે મયાં છે અચવા જશે તે ઠેકાણે—મૃત્યુપુરમાં ! આ વિવાહની પેઠેજ સધળું શ-ન્યમાં મળી જશે. હવામાં ઉડી જશે ત્યારે રહેશે શું ભોગ ? ના. ભોગ્ય ન રહે તો ભોગ ટકી શકતો નથી, ત્યારે શું સ્મૃતિ ?

વળી કુસુમ બોલી:—“ઉઠોને શું કરાછ ?”

મેં કહ્યું:—હર ચા, ગાંડી ! હું લગ્ન કરાવતો હતો.

કુસુમ હસતી હસતી પાસે આવીને ઉત્કંઠથી પૂછવા લાગી “કાનું લગ્ન કાકા ?”

મેં કહ્યું:—“ફૂલનું.”

“ઓહ ! કપાળ તમારું. શું કહું ! હું પણ હમણાં એ ફૂલોની લગ્નવિધિ કરાવવામાંજ રોકાયેલી હતી.”

“ક્યાં વાર ?”

“જુઓ હમણાંજ આ માળા ચુંધી છે તેમાં.” જેહું છું તો મારાં વરકન્યા તેજ માળામાં ચુંધાયેલી હતી !

જગતરૂપી વજાર

પ્રસન્ન ગોવાલજી સાથે મને હમેશના વિયોગનો સંભવ નજરે પડે છે. હું નસીરામ બાણુના ઘેર આવ્યો ત્યાંસુધી તેની પાસેથી દૂધ, દહીં, ઘી, મલાઈ અને માખણ ખાતો આવ્યો છું. ખાતી વખતે સમજતો કે પ્રસન્ન કેવળ પરલોકમાં સદ-ગતિ પામવાની ઇચ્છાથીજ આ અનંત પ્રુણનો સંચય કરી રહી છે. હું સમજતો કે સંસારરૂપી અરણ્યમાં જે લોકો પ્રુણરૂપી મૃગને પકડવાને જાળ લાંબને ધૂમે છે તેઓમાં પ્રસન્ન સુચતુર છે. બોજના-તે હમેશાં પ્રસન્નને પરકાલમાં અક્ષય સ્વર્ગ અને આ લોકમાં હું ગોપાણી મળે તેટલા માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરતો હતો; પરંતુ

અસોસ ! માનવચરિત્ર કેવી લાવાનક સ્વાર્થપરાયણનાથી કલકિત છે ! હમણાં તે પૈસા માગે છે !

એટલા માટે તેની માથે હંમેશનાજ રામ રામનો સંલગ્ન દેખાય છે. ત્યારે પહેલે દિવસે તેણે પૈસા માગ્યા ત્યારે મેં હસવામાં તે વાત ઉઠવી દીધી-ખીજે દિવસે વિરમિત થયો-અને ત્રીજે દિવસે બોલાવવા માંડ્યો. હવે તેણે દૂધ દહીં બંધ કરી દીધાં છે. કેવું લાખંડર ! આટલે દિવસે જાણ્યું કે મનુષ્યજાતિ ખરેખર સ્વાર્થપરાયણ છે. આટલે દિવસે માલમ પડે છે કે આશાએને પ્રાણજીવનક હૃદયક્ષેત્ર રાપીને વિશ્વાસવારિયી પુષ્ટ કરવી, એ સધળું વ્યર્થજ છે. હમણાંજ જાણું છે કે ભક્તિ, પ્રીતિ, રનેહ, પ્રણય આદિ સધળું ખાલી શબ્દોજ છે-આકાશકુસુમ છે ! પડછાયા સમાન છે ! હાય ! મનુષ્યજાતિનું શું થશે ! હાય ધનલોભી ગોવાળ જાતિનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? હાય પ્રસન્ન નાચની ગોવાલણની ગાય ક્યારે ચોરાઈ જશે ?

પ્રસન્નનાં દૂધ દહીં છે એટલે તે આપશે અને મારે પેટ છે, એટલે હું ખાઉં એમાં તે પૈસા કયા અધિકારથી માગે છે, તે હું સમજી શકતો નથી. પ્રસન્ન કહે છે કે હું અધિકાર, અનધિકાર સમજતી નથી. ગાય મારી છે, દૂધ મારું છે; હું પૈસા લઉંશ. તે સમજતી નથી કે ગાય કોઈની પશુ નથી, ગાય ગાયની પોતાની છે; અને દૂધ જો પીએ તેવુંજ છે.

જતાં આ સંસારમાં કિંમત લેવી એ એક રિવાજ પડી ગયો છે તે હું કબૂલ કરું છું. કેવળ ખાલ સામગ્રીજ નહિ; પરંતુ સધળીજ વસ્તુઓ મલ્લ આપીને ખરીદવી પડે છે. દૂધ, દહીં, દાળ, ચોખા, ખાવા-પીવાની બીજી વસ્તુઓ અને કપડાં-લતાં વગેરે બજારમાં વેચાતી ચીજોને કદાચ બાલુ રાખીએ; પરંતુ વિદ્યા-બુદ્ધિ પણ મલ્લ આપીને ખરીદવી પડે છે ! કાલેજમાં પૈસા આપીને વિદ્યા વેચાતી લેવી પડે છે. અનેક લોકો સારી વસ્તુ મલ્લ આપીને ખરીદે છે. હિન્દુઓ સામાન્ય રીતે પૈસા આપીને ધર્મ ખરીદના રહે છે. યશ અને માન બહુજ થોડી કિંમતમાં મળી જાય છે. સારી વસ્તુઓ પૈસા આપીને ખરીદવી પડે એ વાત તો કંઈક સમજવામાં આવે છે ખરી; પરંતુ મનુષ્યો પૈસાના એવા તો યુદ્ધાત્મક છે કે નકારી ચીજ પણ પૈસાવિના કોઈ કોઇને આપવું નથી ! જો તમારે ઝેર ખાધને મરવું હોય તો તે પણ બજારમાંથી વેચાતું લાઇનેજ ખાવું પડે.

ખરેખર આ આખું જગતજ એક મોટા બજાર જેવું છે. સધળાઓ એમાં પોતાપોતાની દુકાન સંચાલારીને બેઠા છે. સધળાનોજ ઉદ્દેશ પૈસાની પ્રાપ્તિ છે. સવળાઓ અવિરત જૂમ મારી રહ્યા છે કે “અમારી દુકાનમાં સારો માલ છે-ખરીદનાર ચાલ્યા આવો.” સધળાઓનો એકજ ઉદ્દેશ-આહોકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને નદી માલ પધરાવી દેવો એજ છે. દુકાનદારો અને આહોકો વચ્ચે યુદ્ધ મચી રહ્યું છે; નેપથ્યે, કોણ કેને મહાત કરી શકે છે ! સરવું ખરીદવાના અવિરત પ્રયત્નને !

આ બબરમાં મનુષ્યજીવન કહે છે.

જરા ઉડા વિચાર કરીને મનનું દુઃખ ઓછું કરવા અપીણી માત્રા મદાવી; એટલે માનને જીવડી ગયાં. સામે સુવિસ્તૃત જન્મ-જન્મર પહેલું જોયું. જોયું તો અસંખ્ય દુઃખનંદારો દુઃખન શણગારીને બેઠેલા છે. અસંખ્ય ગ્રાહકો ખરીદી કરે છે. મારા જોવામાં આવ્યું કે તે અસંખ્ય દુઃખનંદારો અને અસંખ્ય ગ્રાહકો પરસ્પર આંગળી બતાવી રહ્યાં છે. હું પણ ઓળી ખભે બેસીને બબર જઈ આવવા બહાર નીકળ્યો. પહેલવહેલો રૂપની દુઃખનમાં ગયો. ઉપાડું છે કે જે સ્ત્રીનું ઘરમાં નથી હોતી તેને માટે જ દુઃખન આગળ જવું પડે છે. ત્યાં જઈને જોયું તો તે સંસારની “માછલી પીઠ” જણાયું. પૃથ્વીપરની સુંદરીઓ માછલી બનીને ખરણીમાં પેટેલી હતી. મેં જોયું કે, નાની, મોટી, બીમ, માગણ, બાધ, રહિ, છમની, છુમમી! વગેરે જાત જાતની માછલીઓ ગ્રાહકને માટે પૂંછડી પટકી પટકીને ધમપછાડ કરી રહી છે, જેમ જેમ બબરનો વખત વીતતો જાય છે તેમ તેમ તે વેચાવાને માટે તલપાપડ થઈ રહી છે. માછલો પોકારી રહી છે કે, “માછલી દ્યોરે માછલી! કુલીન કુળરૂપી સરોવરની સસ્તી માછલી, ફેગટમાંજ આપવાની છે. ભાર ઓછો કરવાનેજ વેચી નાખું છું.” કાષ્ઠ પોકારે છે કે, “માછલી દ્યોરે માછલી! ધન-સાગરની મીઠી માછલી—જે ખરીદશે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડશે નહિ. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ સર્વ મરતક નમાવીને તેના ઘર આંગણમાં આમ તેમ નાચનાં કરશે; જેની શક્તિ હોય તે ખરીદે. સોનાની હાંડીમાં આંખોના નીરવડે ઉઠાળીને હૃદયગિનની સખત જ્વાળા આપીને રાંધવી પડશે. કયો ખરીદનાર સાહસ કરે છે, આવો હોશિયાર થઈને આવો, ગળે બાંધશે તો માત્ર નાનો સરખો કાંટો ભેંકાશે ને છૂટા કરવું પડતું હશે તો સાસુ (તમારી કે તેની) રૂપી બિલાડીનું તેને ચુસી ન ખાય માટે જગતક તેને પગે પડતા રહેવું પડશે. ખરીદનાર હવે તે શું એવો બીરે હશે કે આવી બીરથી પાછો હડી જશે?” કાષ્ઠક કહે છે, “અરે! અમારી લનગણી માછલી વેચાવા બેઠી છે, ખટાશમાં, તેલમાં, લીમાં, પાણીમાં જેમાં નાખશે તેમા રંધાઈ જશે. માલો, હાંદગીની સફળતા કરો.” કાષ્ઠક બોલે છે, “કાંઈ ધોષને પુનમના ચંદ્ર જેવી માછલી (કન્યા) લાવી છું; જોતાંમાંજ ખરીદનાર ભાન જૂમે છે. દ્યો, લઈ જાઓ. ધર ઉઠાજો.”

આ પ્રમાણે જોઈ રાંધણીને હું તો એકાદ માછલી ખરીદવાને તત્પરજ થઈ ગયો; કારણ કે મારે ઘર હજીસુધી માછલીની મઝાથી ખાલી હતું. મારા જોવામાં આવ્યું કે માછલીઓના દલાલ હોય છે; અને તેનું નામ પુરોહિત અથવા ગોર હોય છે. દલાલ ઉભો થતાં લાવતાલ પૂછ્યો. ઉત્તર મળ્યો કે જે સેવી હોય તે દ્યો. બધાનું એકજ મુદ્દા છે, માત્ર “જીવન-સર્વરવ!!” મેં પૂછ્યું; “વાર, એ માછલી દેલ્લા દિવસ ખાઈ ચકાગે?” દલાલે કહ્યું; “બે દિવસ કે ચાર દિવસ;

તે પછી તો મડી જમને ગંધાઈ ઉઠશે. ” ત્યારે આટલી ભારે કિંમતે આવી ક્ષણ ભંચુર-તકલાદી ચીજ શામાટે વહેર ? એમ વિચારીને હું મસ્તી બળરમાધી નાંદો, એ નેષ્ટને માછણો હાથ લાંબા કરી કરીને મહાગવ્યમાંના રોચા, પીટયા વગેરે અનેક અલકારોથી મને વિભૂષિત કરવા લાગી. હું રૂબળબર છાડીને વિદ્યાના બળરમાં ગયો. જોયું તો એ ઠેકાણે કૃષ્ણ મૂળ વેચાય છે. એક ઠેકાણે નજર પડતાં આડાં ઉમાં ફટલાંક દીલાં ટપકાં તાણેયો પાહણુ રેશમી મુગટા પહેરીને, રામનામી બોલીને, જૂનાં નાળિયેરની દુકાન ખોલોને બેઠો બેઠો આહોકાને પોકારી પોકારીને કહે છે કે; હું વેચું છું ઘટેલ, પટેલ, પલ-ચુલ.

ધરમાં ફાણોપાણી હોય તેજ સ્વત્વ, નહિ તો તત્ત્વ.

જગતમાં દ્રવ્યત્વ એજ પદાર્થ છે.

ખાપના શ્રાદ્ધમાં દક્ષિણા ન આપવાથી પુત્ર અપદાર્થ થાય છે.

પદાર્થ તત્ત્વ નામનું એક સુકુ નાળિયેર છે. ખાવામાં થલુજ કઠિન છે. તેના પહેલાં છોટલામાં લખ્યું છે કે, પાહણુજ પરમ પદાર્થ છે.

અભાવ નામનાં નાળિયેરના ચાર પ્રકાર હોય છે*તેની વાત પશુ સાંભળો—

૧. તમારા ધરમાં ધન છે અને મારા ધરમાં નથી; એ યથો અન્યોન્યાભાવ.
૨. બ્યાસુધી ધન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાંસુધી પ્રાગભાવ.
૩. ધન ખરચાઈ જાય તે ધ્વંસાભાવ, અને
૪. મારા ધરમાં જે હમેશજ રહે છે તે અત્યન્તાભાવ.

જો મશય પડે કે અભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય, તો મારા ભંડારમાં નજર નાખો. જણાશે કે અભાવ નિત્યજ છે; એટલા માટે મારાં સૂકાં નાળિયેર ખરીદો !

‘વ્યાપ્તિ,’ ‘વ્યાપક,’ અને ‘વ્યાપ્તિ’ એ આ નાળિયેરનો મર છે. પાહણુને હાથ દુર્ગો વ્યાપ્તિ, ચાંદીનો સિક્કો યથો વ્યાપક અને તમે આપણો એટલે યથ વ્યાપ્તિ. માટે આ સૂકું નાળિયેર ખરીદો; હમણાંજ સમજું સમજ્યાં આવી જશે.

“ જુઓ શેઠ, ‘કાર્ય-કારણ’ના સબધ ધણી મોટી વાત છે; રૂપીઓ આપો, હમણાંજ એક ‘કાર્ય’ જની જશે. જોણું આપતું એ ‘અકાર્ય’ છે.

હવે ‘કારણ’ કેમ સમજવું ? આ બપોરના તાપમાં સૂકાં નાળિયેર વેચવા આવ્યો છું; પાહણુજ એવું ‘કારણ’ છે. જો કંઈ ખરીદશે નહિ તો નાળિયેરનો ભાર વલો ‘અકારણ’ થશે, એટલા માટે નાળિયેર ખરીદો; નહિ તો આ સૂકું નાળિયેર માયામાં મારીને જીવ કાઢીશ. ” પાહણુનું પ્રખર તાપથી તપેલું અને પરસેવાથી તરબોળ થયેલું લલાટ અને વિતકવાદપૂર્ણ અધર-સુધાવૃષ્ટિ નેષ-

* નૈવાયિકો કહે છે કે અભાવ ચાર પ્રકારનો છે. અન્યોન્યાભાવ, પ્રાગભાવ, ધ્વંસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ.

શ્રીકમલાકાન્ત

તે મને દયા હિપજી-મેં પૂછ્યું: “ બદાચાર્યજી ! મને નાળિયેર લેવાને વાધો નથી; પરંતુ દુકાનમાં કંઈ હથિયાર છે ? તે વિના છોલવું કેવી રીતે ? ”

“ ના બાપુ, અમે હથિયાર રાખતા નથી. ”

“ ત્યારે નાળિયેર છોલો છો કેવી રીતે ? ”

“ અમે છોલતા નથી. દાંતથી કરડી કરડીને ખાઈએ છીએ. ”

આ સાંભળીને હું બૂદેવને નમસ્કાર કરીને પાસેની દુકાનમાં ગયો.

સામે જોયું તો તે એક્સપેરિમેન્ટલ “ સાયન્સ ” ની દુકાન હતી. કેટલાક ગોરા દુકાનદારો સૂકા નાળિયેર, બદામ, પિસ્તાં, સોપારી વગેરે ફળો વેચતા હતા. દુકાન ઉપર મોટા મોટા પીત્તળના અક્ષરે લખ્યું હતું કે:—

મેસર્સ ડ્રાઈન, જોન્સ અને રોમિન્સન.

સૂકો મેવો વેચનારા.

સ્થાપન થઈ પ્લાસીના મેદાનમાં ૧૭૫૭.

મેસર્સ ડ્રાઈન, જોન્સ અને રોમિન્સન

હિન્દુસ્તાની પ્રગતે

ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, નૈવાયિક અને અનૈવાયિક

સૂકા મેવાનો મોટો જથ્થો પૂરો પાડે છે.

જે હિંદવાસી યુવકોને પોતાના વધારે પડતા દાંત

તોડવાની ઇચ્છા હોય,

તેમના દાંત ભાંગે અને જડમાં તોડી નાખે

એવો સંગીન સૂકો મેવો.

દુકાનદાર પોકારે છે: “ આવો બચ્ચાઓ, ‘ એક્સપેરિમેન્ટલ સાયન્સ ’ અનુભવો-આવો, જુઓ, નંબર એકનો એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગ) મુકો છે. એનાથી દાંત તૂટે છે, માથું ફટે છે અને હાડકાં ભાંગે છે. અમે આ સઘળા એક્સપેરિમેન્ટ (પ્રયોગો) વિના મૂલ્યેજ ખતાવીએ છીએ-કેવળ પરણું માથું અને પોસું હાડ મળવું જોઈએ. અમે સ્વૂળ પદાર્થોનો સંયોગ અને પૃથક્કરણ કરવામાં કુશળ છીએ. રાસાયનિક બળથી, વીજબળ બળથી અથવા સુંબક બળથી જુડપદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવાના અમે ખાસ ‘ એક્સપર્ટ ’ છીએ; પરંતુ સર્વ કરતાં મુષ્ટિપ્રદારના બળે મસ્તકના દુકડેદુકડા કરવામાં અમે અદ્વિતીય સફળતા મેળવી છે. મધ્યાકર્ષણ, સ્નેહાકર્ષણ, ચુમ્બકાકર્ષણ ઇત્યાદિ જાતજાતનાં આકર્ષણોની વાત અમને યાત છે; પરંતુ એ સર્વ કરતાં કેશાકર્ષણના અમે ખાસ અનુભવી છીએ. આ સજિમાં જડપદાર્થોના અનેક પ્રકારના યોગ (મિશ્રણ) જોવામાં આવે છે; જેમ કે હવામાં ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજનનો સાધારણ સંયોગ; પાણીમાં હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનનો યોગ અને તમારા લોહાની પીકપર અમારા હાથનો મુષ્ટિયોગ ! એટલા માટે આ સઘળા આકર્ષ-

જનક વ્યાપાર જોવો, હોય તો માથું આગળ ધરા. એકસપેરિમેન્ટ કરીએ. જોશો કે એવિટેશન (આકર્ષણ શક્તિ) ના બળથી આ સંઘર્ષનાં નાણિએર વગેરે તમારા મસ્તક ઉપર પડશે, પર્કશન (સંઘટન) નામક અદ્ભુત સ્ફળ-રહસ્યનો પણ પરિચય પામશો અને તમારા મસ્તકમાં રહેલા રનાયુઓના ગુણથી તમે વેદના અનુભવશો. પ્રથમ ખાનુ આપશો તો મફત પણ પ્રયોગ જોઈ શકશો. "

હું આ સંઘર્ષ જોતો સાંભળતો ઉભો હતો, એટલામાં એકાએક જોયું તો અગ્રેજ વેપારીઓ હાથમાં ડંડા લઈને ત્વરિત ગતિથી પ્લાસ્ટીનાં સૂકાં નાણિએરના હથ ઉપર જઈ પડ્યા. આ જોતાંજ પ્લાસ્ટીના નાણિએર છોડી દઈને, રામનામી વસ્ત્ર ફેંકી દઈને, મુક્તકબ્જ બનીને હંચા આસે પલાયન કરવા લાગ્યા. પછી સાહેબ લેક્ટી તે મધળાં તણ દેવાયલાં નાણિએરો દુકાનમાં ઉઠાવી લઈ આવ્યા અને વિલાયતી અભથી તેનું છેદન કરીને સુખે ખાવા લાગ્યા. મેં પ્રશ્ન કર્યો કે:-" આ શું થયું ? "

સાહેબોએ કહ્યું: ઓશિયાટિક શોધબોજ; એટલે રખેને મારા ચરીરમાં તો કોઈ પ્રકારની શારીરિક શોધબોજ નહિ થઈ જાય તેની ચંકાથી ભયભીત બનીને ત્યાંથી હું નાઠો.

પછી સાહિત્યના બજારમાં ગયો. જોયું તો વાઙ્મયિકિ આદિ ઋષિ લોકો અમૃતકૂળ વેચતા હતા. મારા સમજવામાં આવ્યું કે એ સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. જરા આગળ ચાલીને જોયું તો કેટલાંક મનુષ્યો પીચ, આલુ, દાડમ, દ્રાક્ષ ઇત્યાદિ રવાદિષ્ટ કૃષો વેચતા હતા-માલૂમ પડ્યું કે એ પાચાત્મ સાહિત્ય છે. આ ઉપરાંત બીજી પણ એક દુકાન જોઈ-તેમાં અસંખ્ય સ્ત્રી છોકરાંઓ આપ લે કરી રહ્યાં હતાં. અતિશય બીડને લીધે હું તેમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ-મહારથીજ પૂછ્યું: " આ શાની દુકાન છે ? "

બાળકો બોલી ઉઠ્યા: " ગુજરાતી સાહિત્યની. "

" વેચે શું કાણુ ? "

" અમેજ વેચીએ છીએ. એકાદ બે મોટા વેપારીઓ પણ છે. એ ઉપરાંત લેભાગુ દુકાનદારો (લેખકો)નો પરિચય 'અળસીઆ-પ્રકાશ' નામના માસિકમાંથી મળી શકશે. "

" ઠીક, એને ખરીદે છે કાણુ ? "

" અમેજ લોકો. "

વેચાઉ માલ જોવાની ઇચ્છા થઈ. જોતાં સમાચારપત્રમાં લપેટેલાં કેટલાંક કાચાં કેળાં માલૂમ પડ્યાં.

ત્યાર પછી ધાંચીવાડામાં ગયો. જોયું તો દુનીઆલરના ઉમેદવારો અને શવજન દોરતો ધાંચીના રૂપમાં તેલનાં કુંડાં લઈને હારખેષ જેસી ગયા છે. તમારા હાથ તળે એકાદ જગ્યા ખાલી છે એવું સાંભળતાંજ તમારા પગ પકડીને તેલની કુંપી બહાર કાઢીને તેલ માલીશ કરવા જેસી જાય છે. નોકરી ન હોય તોપણ કદાચ હશે એવી આશાથી પગ ખેંચી લઈને તેલ ચોળતા જેસે છે. તમારી પાસે નોકરી

નહિ હોય તો નહિ—નમદ રૂપીઆ તો છે ને ?—અહુ સારું, તેજ આપો, તેજ આપું છું. કોષ્ટક એવી પ્રાર્થના કરે ■ કે જ્યારે તમે તમારા બાગમાં બેસીને પ્લાન્ટ ઉઠાવશો ત્યારે હું તમારા પગે તેજ લગાવીશ—મારી દીકરીનાં લગ્ન થઈ જવા જોઈએ. કોષ્ટકની અરજ છે કે, તમારા કાનમાં ખુશામતનું ખુશબોદાર તેજ અવિરત રેડીશ—મારા ઘરની બાંગેલી દીવાલ સુધરાવી આપો. કોષ્ટક એવી કામના રાખે છે કે, તમારા બંડારમાં દીવો કરી જઈશ—મારું સમાચારપત્ર ચાલુજી જોઈએ. સાંભળ્યું ■ કે, ધાંચીઆની ખેંચતાણથી અનેક જણના પગ લંગડા થઈ ગયા છે. મને શંકા પડી છે, રખેને કોષ્ટ ધાંચી અશીષુ માગવાને માટે મારા પગે પણ તેજ ધસવા ન મંડી જાય ! આથી હું પક્ષાયન કરી ગયો.

એ પછી યસના કંદોઈવાડામાં ગયો. વર્તમાનપત્ર લેખક નામના કંદોઈઓ ગોળ ચોપડેલા સદેશની દુકાન માંડીને રોકડે પૈસે વેચી રહ્યા છે. રસ્તે જતા લોકોને પકડી પકડીને માલ બંધાવી દઈ હાથ ધરે છે—પૈસા નહિ મળે તો વચ્ચે ઉતારી લે છે. આ તરફ તેમના વેચાણ યસની દુર્ગંધથી પચીકો નાક બંધ કરીને પક્ષાયન કરી જાય છે. દુકાનદારો માવા વિના, કેવળ ગોળથીજ અદ્ભુત સંદેશ સસ્તે ભાવે મૂંઝીને વેચી રહ્યા હતા. કોષ્ટ રૂપીઆ અડધાને માટે, કોષ્ટ આના બે આનાને માટે, કોષ્ટ કેવળ માનને ખાતર, અને કેટલાક કેવળ સાંજના વાળુને માટેજ યસ વેચે છે. કેટલાક એવા પણ છે કે જેઓ કેવળ શેડીઆની ગાડીમાં બેસવાનું મળે તેટલા માટેજ યસનો વિક્રય કરે છે. બીજી તરફ રાજપુરુષો કંદોઈના રૂપમાં શણગારાઈને રાવબહાદુર, રાવસાહેબ, ખાનસાહેબ, રાજાબહાદુર, ખિતાબ, શાહ પાઘડી, નિમંત્રણ, ધન્યવાદ પત્રાદિ જાતજાતની મિદાઈઓ લઈને વિસ્તારીને બેઠેલા હતા—ઉધરાણું, સક્કામ, ખુશામત, દવાખાનાં ખાલવાં, રસ્તા બંધાવવા ઇત્યાદિ મૂલ્ય લઈને મિદાઈ વેચતા હતા; પરંતુ વિક્રયમાં અંધાધુધી-ધણીજ આસે છે; કારણ કે કેટલાક સર્વસ્વ અર્પણ કરવા છતાં પણ કશુંજ પામી શકતા નથી, જ્યારે કેટલાક કેવળ સક્કામ કરીનેજ મણુ દોઢ મણુ ભાર બાંધી જાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક દુકાનો જોઈ; પરંતુ બધેજ દેકણે સડી ગયેલો માલ અડધી કિંમતે વેચાતો જણાયો. કોષ્ટ ચોક્કા માલની દુકાન જોવામાં આવી નહિ. કેવળ એક દુકાન જોઈ—તે ઘણી અદ્ભુત હતી.

જેથું તો દુકાનમાં ગાઢ અંધારા છવાઈ રહેલો હતો—કંઈ પણ નજરે પડી શકતું નહિ. જૂમ પાડવા છતાં દુકાનદાર તરફથી ઉત્તર મળી શક્યો નહિ—કેવળ પ્રાણી-માત્રને ભય પમાડે એવી અનંત ગર્જના સંભળાઈ—ઝાંખા પ્રકાશમાં બદારના પાડીઆ ઉપરનું ધખાણ વાંચ્યું—

યશની દુકાન

વેચવાનો માલ—અનન્ત યશ.

વેચનાર — કાલ.

મુલ્ય — જીવન.

પોતાના જીવનમાં કાંઈ એમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, બીજા કાંઈ પણ ડેકાણે સુખશ વેચાતો નથી.

વચ્ચીને વિચાર્યું:—મારે આવા યશનું કામ નથી. કમવાકાન્ત જીવતો હશે તે! બહો યશ કમારો.

પછી ઇ-સાફના બજારમાં ગયો—જેયું તો તે કસાઇખાતું હતું. ટોપીવાળા, બંગાળી ફેટાવાળા, નાના, મોટા સમગ્રા કસાઇઓ (વજીસો) હાથમાં છરી લઇને ગાય કાપી રહ્યા છે. બેસ, પામ, સાંઠ વગેરે મોટાં મોટાં પશુઓ શિંગડાં ખતાવીને છરીને નાસી જાય છે. બકરાં, મેંઘાં અને ગાય વગેરે નાનાં અને નિર્મળ પશુઓ કસાઇ પડે છે. મને જોતાજ બળદ જાણીને એક કસાઇ બોલી ઉઠ્યો, “આ પશુ બળદ છે. કાપવો જોઈશે.” હું સલામ કરીને ત્યાંથી ઉભી પુછડીએ નાંઠો.

હવે જગત્ બજારમાં ફરવાની ઈચ્છા રહી નહિ; તોપણ અમલ ઉપર ગુસ્સો હતો તેથી એકતાર દહી બજાર જોવા પહોંચ્યો. જતાં પ્રથમજ જોવામાં આવ્યું કે ખુદ દમવાકાન્ત ચકવતી નામક ગોવાળ, દફતરરૂપી સડેલી ડાશની મટકી લઇને એઠો છે—પોતે તે ડાશ પીએ છે. અને બીજાને પાવ છે.

એટલામાં ચોક્કી ઉઠ્યો—આંખ ઉઘડી ગઇ, જેયું તો નસીમાશુના ધરમાંજ છું; પણ ડાશની દોણી પાસે છે ખરી. પ્રસન્ન એક દોણી ડાશ લાવીને મને મનાવે છે કે, “ચકવતી મહાશય! ગુસ્સે ચરો નહિ. આજે દૂધ દહીં કશું રહ્યું નથી—આટલી ડાશ લાવી છું—એના પૈસા આપવા નહિ પડે.”

મારો દુર્ગોત્સવ

માતાની આંકમને દિવસે મને આટલું અફીણ ચઢાવવાનું ડાણે કશું હતું ! મેં શામાટે અફીણ લીધું ! હું શામાટે મૂર્તિનાં દર્શન કરવા ગયો ! ને કહી દેખીશ નહિ તે શા માટે જોયું ! આ ઈન્દ્રિયલ કેણે દેખાડ્યું !

મેં જોયું, કાલનો પ્રવાહ દગે દિશામાં ગાપી જઈને પ્રગલ વેગથી છરી રહ્યો છે—હું તરાપા ઉપર બેસીને ગમન કરું છું. જોયું તો, અનન્ત અપાર અંધકારમાં પવનથી ઉત્પન્ન ચતા તરંગવાળો તે પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. વચમાં વચમાં ઉત્તરવલ નક્કરો ઉદય પામે છે, આમથી જાય છે અને ફરી ઉગે છે. હું કેવળ એકજોજ

હતો-એકલો હોવાથી ભય પામવા લાગ્યો-ખીલકુલ એકલો-માતૃહીન-મા ! મા ! કહીને પોઝાઈ છું. હું આ કાલસમુદ્રમાં માતૃસંશોધન અર્થે આગ્યો છું. માતા ક્યાં છે ? ક્યાં છે મારી મા ! ક્યાં છે કમલાકાન્ત-પ્રસૂતિ ભારત માતા ! આ ઘેર કાલસમુદ્રમાં તું ક્યાં છે ?

એકાએક સ્વર્ગીય વાદથી કર્ણ તૃપ્ત થઇ ગયા. ગગનમંડળમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય જ્યેષ્ઠ લોહિતોન્મલવલ પ્રકારા છંટાઇ ગયે-શીતળ મંદ પવન વહેવા લાગ્યો-તે તરંગપૂર્ણ જલરાશિ ઉપર દર દેશમાં નજર નાંખતાં સુવર્ણથી મટેલી, માતા સરસ્વતીની પ્રતિમા દેખાઇ ! જળમાં હસે છે, તરતી તરતી ખસતી જાય છે, અને તેજ દેસાવે છે. શું આજ માતા ? હા, એજ માતા. ઓળખી શક્યો, કે એજ મારી જનની જન્મભૂમિ-એજ-મૃગમયી-? અનન્ત રત્નભૂષિતા-અત્યારે કાળના મર્જમાં દટાએલી છે !

રત્નવિભૂષિત દશ દિશારૂપી દશ ભુજઓ દશે દિશા તરફ દેસાયેલી છે; તે ભુજઓમાં વિવિધ આયુધરૂપે વિવિધ શક્તિઓ શોભે છે; પગનીએ શત્રુ કથરાઇ પડ્યા છે. એ મૂર્તિ હવે જોઇશ નહિ-આજે જોઇશ નહિ-કાલે પણ જોઇ શકીશ નહિ-કાલપ્રવાહને પાર ઉતર્યા વિના જોઇ શકીશ નહિ-પરંતુ એક દિવસ જરૂર દેખીશ-દશ ભુજવાળી, નાના આયુધધારિણી, શત્રુમર્દિની, વીરેન્દ્રવાહિની, જમણી બાજુએ ભાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી, અને ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિદ્યાનમયી સાક્ષાત્ સરસ્વતીવાળી જળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્પાસિદ્ધરૂપી ગણેશના સંગવાળી ભારત માતાનાં સુવર્ણમયી પ્રતિમા મેં તે કાલપ્રવાહમાં ફરીથી જોઇ.

પુણ્ય ક્યાંથી મળ્યાં તે કહી શકતો નથી, -પરંતુ મેં તે પ્રતિમાના ચરણે પુષ્પાંજલિ સમર્પિ-અને બોલ્યો; “હે સર્વ મંગલદાયિની ! હે કલ્યાણિ ! હે સર્વાર્થ-સાધિકે ! અસંખ્ય સંતાનપાલિકે ! ધર્મ અર્થ અને કર્મફલરૂપ સુખ-દુઃખને આપનારી માતા ! મારી પુષ્પાંજલિ ગ્રહણ કર. આ ભક્તિ, પ્રીતિ, વ્રત્તિ, શક્તિ આદિક પુણ્યો હાથમાં લઇને તારા ચરણકમળમાં પુષ્પાંજલિ સમર્પું છું; હું આ અનન્ત જલરાશિમાંથી નીકળીને, આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ જગત્ સમીપ એકવાર પ્રકટાવ. આવ, માતા ! ઘેર આવ-અમે ડક કોટિ સંતાનો એકત્ર થઇને, ઝેરી-વખતે, ૧૬ કોટિ હાથ જોડીને; તારાં ચરણકમળની પૂજા કરીશું. ડક કરોડ મુખથી માતા ! જનનિ ! અબિકે ! ધાત્રિ ! ધરિત્રિ ! ધનધાન્યદાયિકે ! નગાક્રોધિનિ, નમેન્દ્રબાલિકે ! શરતસુંદરિ ! ચારુપૂર્ણચંદ્રમાલિકે !” એમ પોદારીશું. હે સિન્ધુસે-વિતે, સિન્ધુપૂજિતે, સિન્ધુમથનધારિણિ ! શત્રુઓનો વધ કરવા માટે દસ ભુજઓમાં દશ આયુધ ધારણ કરનારી ! અનન્ત શ્રીસંપન્ન, અનંતકાલ-સ્થાયિની ! હે અનંત-શક્તિપ્રદાયિનિ ! તારાં સંતાનોને શક્તિ આપ ! હે મા ! અમે તને શું કહીને

બોલાવીએ ? આ તેત્રીસ કોટિ શિર તારા ચરણકમળ ઉપર ધરીશું—આ તેત્રીસ કોટિ કંઠે તારૂં નામ લખને હુંકર કરીશું. આ તેત્રીસ કોટિ દેહની તારે માટે આહુતિ આપીશું. જો ન કરી શકીશું તો આ ૬૬ કોટિ ચક્ષુમાંથી તારે માટે અંધ્રુ વહેવડાવીશું. આવો મા, ધરમાં આવો—જેનાં ૩૩ કોટિ સંતાન—તેને ચિન્તા શાની ? ”

જોત જોતામાં આ પ્રતિમા તે અનન્ત કાલમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ—ફરીથી જોષ શક્યો નહિ. તે તરંગપૂર્ણ જળરાશિ અધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો, જળકલ્લોલમાં સમસ્ત જગત ડૂબી ગયું, એટલે હું હાથ જોડીને, મજબૂત નેત્રે, પોકારવા લાગ્યો; “ ઉઠ મા ! સુવર્ણમયી ભારતભૂમિ ! ઉઠ ! હવે અમે સુસંતાન યજ્ઞશું, સત્પથે ચાલીશું, તારૂં નામ રાખીશું. ઉઠ મા, દેવતાઓની કૃપાપાત્ર દેવિ ! હવે અમે અમારી જાતને ભૂલી જઈશું, બંધુપ્રેમી બનીશું, પરહિત સાંધીશું, —અધર્મ, આલસ્ય અને વિષયસેવન ત્યાગ કરીશું. ઉઠ મા ! એકલો રડી રહ્યો છું, રડતાં રડતાં આખો ફરી ગઈ છે. મા ! ઉઠ, ઉઠ માતા, ભારતજનનિ !

માતા ઉઠી નહિ. ઉઠે નહિ, શા માટે આવો સર્વ બંધુઓ ! આપણે આ અધકારમય કાલ—પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારીએ. ચાલો, આપણે ૬૬ કોટિ ભુજાઓવડે એ પ્રતિમા ઉઠાવીને, તેત્રીસ કોટિ મસ્તક ઉપર ચઢાવીને ઘેરે લઈ ચાલીએ. આવો, અધકાર છે તો શું થયું ? શા ભય છે ? આ નક્ષત્રો જે વચમાં વચમાં ઉગે છે અને ઝમકારા મારીને અદૃશ થાય છે, તે આપણને માર્ગ બતાવશે. ચાલો, ચાલો, અસંખ્ય હરતપ્રહારથી એ કાળમુદ્રના જળને ઉછાળતા ઉછાળતા, વલોવતા વલોવતા, કહોળી નાખીને તરી જઈએ અને માતાની સુવર્ણપ્રતિમા મસ્તક ઉપર રાખી લઈ આવીએ. ભય શો ? ન બનશે તો ડૂબી મરીશું, માતા વિના આ જીવનનું કામ પશુ શું છે ? આવો, પ્રતિમા ઉઠાવી લાવીએ. પૂજની મોટી ધામધૂમ મયશે. દેષરૂપી બકરાને સત્કીર્તિરૂપી ખડ્ગથી છેદીને માતાને બલિ ચઢાવીશું. નોખત વગાડનારા અનેક પૂર્વજો નોખતના મંબીર નાદથી ભારતનાં યશોગાન ગજવી આકાશ કંપાવી મૂકશે. અનેક ઢાલ, કાંસાં, પખાજ વગેરે ભારતના જયનાદ ફેલાવશે અને અનેક શરણાધરો પોતાના સરવડે માતાનો મહિમા વિસ્તારશે. પૂજની મોટી ધૂમ મયશે. અનેક ખાલણો, પડિતો લાકુના લોભથી ભારતપૂજનાં સામેલ થઈને પતરાળાં મંડાવશે—અનેક દેશી વિદેશી સજ્જનો—હિન્દુ નીચ સધળા—આવીને માતાના ચરણમાં મંડાવશે. કેટલાંએ દીન દુઃખીઓ પ્રસાદ પામીને પેટ ભરશે. અનેક નર્તકી-મસ્તક નમાવશે. કેટલાંએ દીન દુઃખીઓ પ્રસાદ પામીને પેટ ભરશે. અનેક નર્તકી-ઓ નૃત્ય કરશે, ગાયકો મંગળ ગાશે, અને કચેડો ભક્ત પોકારશે—મા ! મા ! મા !

જય જય જય જય જગદત્રી, જય જય જય હિંદ જગદાત્રી;

જય જય જય સુખદા અન્નદા, જય જય જય વરદા સર્મદા.

નયનભરી નિરખું હો રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 પ્રાણુ ધન જોયું મારું, મેળવું વિધિએ પ્યારું;
 ફળ મનેઝાઝો ચાર રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 મળે ન માણેક મોતી—પહેરું હાર હૈયે રહેતી;
 ફૂલ નહિ કેશ યંયું સાથી રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 મૃગ હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશે દેશે;
 રહેત ફરતી હરનિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 ધાતા આપનું ચિંતન, દગ દોડે વૃંદાવન;
 વિસરું વેણી-પંથન રે,—પ્રીતમ પ્યારા.
 જાળને રસોડા વિષે, યજ્ઞ ગાતા ધૂમ મિથે;
 જાનું રાતી હું અતિશે રે,—પ્રીતમ પ્યારા.

પરંતુ યજ્ઞરાતી લાખામાં આવેજ એક બીજો મોહમંત્ર સાંભળવાને મનમાં ધણી અભિલાષા રહેલી છે. જ્યારે આ ગાન પ્રથમ કર્ણવૃત્તિ પામે એવી રીતે સાંભળ્યું ત્યારે મનમાં આવ્યું કે આ નીક-આકારાતલે એક સાધારણ પંખી ખનીને આ ગીત ગાઉં. મનમાં થયું કે તે અદ્ભુત કલ્પનાકુશળ કવિની પ્રકૃતિ—મંત્રીમાં એજ સ્વર ફૂકે—વાદળાઓની હિપર જે શબ્દશ્રવ્ય અદસ્ય વાયુચક્ર છે, જે સ્થળેથી પૃથ્વી દેખી શકાતી નથી તે સ્થળે બેસીને પેલી મોરલીમાં એકતિ એજ ગીત ગાઉં—એ ગીત કદી બૂલી શક્યો નથી, બૂલી શકીશ પણ નહિ.

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

લોકાના મનમાં શું હશે તે હું કહી શકતો નથી, પરંતુ કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી^૧ અન્દ્રિયવૃત્તિમાં કંઈ પણ સુખ હોય એ સમજી શકતા નથી. જે પશુને અન્દ્રિયવૃત્તિને માટે પશ્વંદર્શનની આકાંક્ષા હોય તેણે કમલાકાન્ત ચર્માની દ્વૈતર-સુકતાવસિ કદી પણ વાંચવા બેસવું નહિ. હું વિલાસપ્રિય માણસના સુખમાંથી નીકળતા—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

એ ચરણને સમજી શકતો નથી; પરંતુ એટલું સમજી શકાય છે કે, મનુષ્યે મનુષ્યને માટે જન્મ લીધો છે—એક હૃદય અન્યના હૃદયને માટેજ ધગાયું છે—તે હૃદયે હૃદયનું આસિંગન, હૃદયે હૃદયનું મિલન એજ મનુષ્યજીવનનું સુખ છે. અન્ય હૃદયની કામના એજ આ જન્મમાં મનુષ્યહૃદયની તૃષ્ણા હોય છે. મનુષ્યહૃદય નિરંતર બીજા હૃદયને પોત્રારે છે કે “આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.” નાની નાની સમજી પ્રવૃત્તિઓનો હેતુ શરીરરક્ષાનો છે. અને મહાન પ્રવૃત્તિઓનો વિદેશ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એ છે; તમે નોકરી કરો છો. પેટને માટે; વચની આકાંક્ષા રાખો છો, અન્યની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને; જનસમાજના હૃદયને તમારા હૃદય સાથે મેળવી લેવાને માટે તમે જે પરાપકાર

કરો છો. તે પારકાના હૃદયનું દુઃખ પોતાના હૃદયમાં અનુભવો છો તેજ કામચૂંથી. તમે જે ક્રોધ કરો છો તેનું કારણ તમારે મનગમતું કામ ન થયું હોય, હૃદય હૃદય સાથે બળ્યું ન હોય તેજ છે. સર્વત્ર એજ રવ સહજાયા છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા.”

સર્વ કર્મોત્તેજા મૂળ મત્ર એજ છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” જડ જગતનો નિયમ આકર્ષણ કરવાનો છે. મોટા ગ્રહ ઉપગ્રહને બોલાવે છે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા !” સૂર્ય મોટા ગ્રહને બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા !” એક જગત બીજા જગતને પોકારે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા !” અને પરમાણુ પરમાણુને નિરતર બોલાવે છે કે, “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા !” આ પ્રમાણે તમામ જડપિંડ ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ સંઘજાળ આ મોહમત્રથી બધાંધને ધ્રુમતા ફરે છે. પ્રકૃતિ પુનઃ ને કહે છે કે “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા !” જગતનો આવશ્યકાન્ત ગભીર ધ્વનિ “આવો રે પ્રીતમ પ્યારા” એજ છે કમલાકાન્તનો પ્રીતમ શુ આવવો ?

“પાયરૂં પાલવ અરધો, બ્હાલા આસને પધારો.”

આ ધાસપાનથી છનાયલા કટક આદિથી વિકટ સસાર અરણ્યમાં, હે મનના માન્યા ! તમને ધીરું કેયુ આમન આપું ? મારા આ હૃદયપટના અર્ધા ભાગ ઉપર વિરામો આ કાંસાકાકરામાં તમને આસન આપવા માટે હું મારી કાપાને અનાજોદિત કરે છું. મારા પાલવ ઉપર બેસો ! હે મિલિત ! જેનાડે મારી લજ્જાની તથા માનની રક્ષા થાય છે, અને જે મારા શરીરની રોહા છે તે અર્ધા ભાગને તમે પણ ગ્રહણ કરો. અર્ધા પાલવ ઉપર બેસો હે પારકાના હૃદય ! હે મુન્દર ! હે મનોરંજન ! હે સુખદ ! પામે આવો હું તમારી સાથે સહજ થઈશ. દૂર ન બેસો—આ મારા શરીર સહજ અર્ધા અચળ-પાનવ ઉપર બેસો. હે કમલાકાન્ત ! હે દુર્વિનીત ! (અમર્ય) હે બાળબલ્લચારી ! તુ આ ઉપગ્રહી શાન્તિપુરની ઘેરવાળા સાઠીના પાલવનો અર્ધો ભાગ સમજશ નહિ. તુ જે અર્ધા પાલવ ઉપર બેસીશ તેના વણનાર હજમુધી જન્મ્યોજ નથી મનનું નગનપણું ચાનવત્રથી દકયું છે અર્ધા વત્રથી તારૂં હૃદય આમ્બદિત કર અને બાકીના અર્ધા ઉપર મનના માન્યાને બેસાડું મૂર્ખ છે, તોપણ જે દ્રાષ્ટ તાગ કરતાં પણ મૂર્ખશિરોમણિ હોય તેને કહે—

“આવો આવો આવો આવો રે, પ્રીતમ પ્યારા.”

પાયરૂં પાલવ અરધો,
બ્હાલા આસને પધારો.”

x

x

x

x

+

“નયન ભરી નિગ્રજું દો રે !”

કાષ્ઠએ કદી પણ જોયું છે ? તે પુષ્કળ ધન મેળવ્યું છે, પણ કાષ્ઠ દિવસે નયન ભરીને આત્મધન જોઈ શક્યો છે ? તે થઈ મેળવવાને માટે જીવતોડ મહેનત કરી છે, પરન્તુ કયે દિવસે તારાં નેત્ર આત્મ-મય નિરખીને તૃપ્ત થયાં છે ? રૂપની તૃષ્ણામાં

તે આપું જીવન વિતાડી દીધું છે—ત્યાં પુષ્પો ખીલે છે, ફૂલો ઝુલે છે, પખીઓ હોડે છે, વાદળો ઘેરાય છે, ગિરિગૃગ લપટે છે, નદીઓ વહે છે અને ઝરણુઓ ઝરે છે; તે સ્થળે તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે? જો સ્થળે બાળક પોતાનું 'પ્રસન્નતાભર્યું' વદનકમળ હાવાની દસે છે, જો સ્થળે યુવતી લગતી શરમાતી વાંકીચૂકી શકિત મને જાય છે, જ્યાં ભરણુવાનીથી પૂર્ણરૂપે ખીલેલી પ્રૌઢ મધ્યાન્હ પશિનીની પેઠે જરા પણ મંકાચ સિવાય રૂપનો ખદાર પ્રકટાયે છે, ત્યાં તું રૂપની શોધમાં ભટક્યો છે; પણ કદીએ નયન ભરીને રૂપ જોયું છે? શું તું જોતો નથી કે કુસુમ જોતજોતામાં કરમાઈ જાય છે, ફળ જોતજોતામાં પાડી જાય છે, ખરી પડે છે, ઉતરી જાય છે અને સડી જાય છે; પંખીઓ ઉડી જાય છે, વાદળો વિખરાઈ જાય છે, પર્વત ધ્રુમ-સંથી ઢંઢાઈ જાય છે, નદી સુકાઈ જાય છે, ચંદ્ર અસ્ત પામી જાય છે, નક્ષત્ર લુપ્ત થઈ જાય છે, અને બાળકોનું હાસ્ય રોગ હરી લે છે।

આ સંસારનું કમજાગ્ય છે, કાંઈ કેદારને નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી, અથવા એ સંસારનું મૌભાગ્ય છે કે કાંઈ કંઈ પણ નયન ભરીને જોઈ શકતું નથી. ગતિ એજ સંસારનું સ્વપ્ન છે, ચંચલતા એજ સંસારનું મૌદર્ય છે. નયન તૃપ્તિ પામતા નથી. તૃપ્ત નયન વ્યભને મળી શકતાંજ નથી. મળત તો સંસાર દુઃખમય ખની જાય, પરિતૃપ્તિરૂપી રાક્ષસી આચારો સઘળાં સુખોનો ત્રાસ કરત. જો કારીગરે આ પરિવર્તનશીલ સંસાર અને આ અતૃપ્ત નયન મરજગ્યાં છે, તેની કારીગરીની કારીગરી “નયનભરી નિરખું હો રે” એ વાસના છે. જમત પરિવર્તનશીલ છે. નયન પણ અતૃપ્ત છે, અને તે છતાં વાસના એવી કે,—

“નયન ભરી નિરખું હો રે!”

હે રૂપ! હે બાળ મૌદર્ય! હે અનન્યપ્રકૃતિની સાથે સંબંધ ધરાવનાર! પામે આવ, નયન ભરીને તને જોઈ. દૂર બેસવાથી દેખી શકાશે નહિ; કારણ કે જોવાનું દેવળ આખોયીજ ખનતું નથી. સંસ્પર્શ અથવા પાસે આવ્યા સિવાય મનની વિદ્યુત વહેતી નથી. અમે તમામ શરીરના સંબંધમાં જોતા આવ્યા છીએ. એક મનમાંથી બીજા મનમાં વિદ્યુત દોડે છે ત્યારે નયન ભરાય છે. હામ! દેવી રીતે નયન તૃપ્ત થશે? નયનમાં તો પશક છે!

“પ્રાણુ ધન જોયું મારું, મેળખું, વિધિએ મ્યારું, ફળી મુઝા અનેક દિવમે રે”

મને કદા કદા વિચાર આવ્યા કરે છે કે વિધાતાએ કેવળ દુઃખનું માપ કાઢવાને માટેજ દયા કરીને દિવમ સરજ્યો છે; નહિ તો કાળ અપરિમિત હોવાથી મનુષ્યનું દુઃખ પણ અપરિમિત થાત. હમણાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે દુઃખ એ દિવમ, એ માસ કે એ વરસથી દુઃખ જોગતું છું; પરન્તુ જો રાતદિવમનો ફેરફાર ન થતો હોત તો કાળનો માર્ગ ચિન્હરહિત થાત અને તેથી લોકો એમ જાણત કે નુ અનન્ત કાળથી દુઃખ જોગવતો આવ્યો છું; આશાને તેની પામે ઉભા રહેવાનું સ્થાન

મળી શકત નહિ. કોઈ એવો વિચાર કરી શકત નહિ કે આટલા દિવસ પછી મારાં દુઃખોનો અંત આવશે. ઝાડપાન વિનાના વિશાળ વેરાન પ્રદેશમાંના માર્ગની પેઠે જીવન-પથ કોપવો દુષ્કર થઈ પડત. જીવનયાત્રા ઘોર દુઃખનું કારણ બની જત. એટલા માટે આ વિશાળ જંગલના કેન્દ્રસ્વરૂપ સૂર્યનો માર્ગ આપણા દુઃખનો પરિ-માણ્ય-દંડ છે. દિવસગણના કરવામાં સુખ છે. સુખ હોવાથીજ દુઃખી માણસો દિવસ ગણતા રહે છે. દિવસગણના એજ દુઃખનો વિનોદ છે; પરંતુ એવા દુઃખીઆરાઓ પણ છે કે જેઓ દિવસ ગણતા નથી, દિવસ ગણવાથી તેમના જીવને આનંદ મળતો નથી. પૃથ્વી ઉપર ભૂસ્ત્રી જન્મ લેનાર હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી શામાટે દિવસ ગણું? મને સુખ નથી, આશા નથી, ઉદ્દેશ નથી કે કામના પણ નથી. આ સંસાર-સાગરમાં હું એક તરતા તરણા જેવો છું, સંસારરૂપી ઝંઝાવાતમાં ઉડતી ધૂળની રજા છું, સંસાર-અરણ્યમાં એક નિષ્કળ વૃક્ષ છું, સંસારાકાશમાં જળથન્ય મેઘ છું; તો પછી હું શામાટે ગણું?

ગણીશ. મને એક દુઃખ, એક મંતાપ, એક વિશ્વાસ છે. હું ૪૦ સં ૧૨૦૩ થી દિવસ ગણું છું. જે દિવસથી અંગાળામાંથી હિન્દુ નામ લુપ્ત થયું છે, તેજ દિવસથી હું દિવસ ગણું છું. હાય! કેટલાક દિવસ ગણીશ? દિવસ ગણતાં ગણતાં માસ થાય છે, માસ ગણતાં ગણતાં વર્ષ થાય છે, વર્ષ ગણતાં ગણતાં સૈકા થાય છે, સૈકા પણ સાત વખત ગણી નાખ્યા.

અનેક દિવસે મનની ધ્રુવ ક્યાં ફળી? વિધાતાએ પ્રાણધન ક્યાં મેળવી આપ્યું? જે આહું છું તે ક્યાં મળ્યું છે? મનુષ્યત્વ ક્યાં પ્રાપ્ત થયું છે? રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્યાં પ્રાપ્ત થઈ છે? ઐશ્વ્ય ક્યાં છે? વિદ્યા ક્યાં છે? ગૌરવ ક્યાં છે? શ્રીહર્ષ ક્યાં છે? ભદ્ર નારાયણ ક્યાં છે? હલાયુદ્ધ ક્યાં છે? લક્ષ્મણસેન ક્યાં છે? શું એ હવે નહિ મળશે? હાય! સૌને ધ્રુવિત મળે છે, કમલાકાન્તને નહિ મળશે!

“મળે ન માણેક મોતી- પહેરે દાર હૈયે સોતી;”

વિધાતાએ જગતને જડ પદાર્થમય શામાટે બનાવ્યું છે? રૂપ જડ પદાર્થ શા માટે? સપળા અશરીરી શા માટે ન થયા? તેમ થાત તો હૃદય હૃદય સાથે કેવી રીતે મળી શકત? જે રૂપને માટે શરીરની જરૂર હતી તો વિધાતાએ તમારું અને મારું શરીર એકજ શામાટે ન બનાવ્યું? તેમ થાત તો પછી વિયોગ થઈ શકતજ નહિ. હવે શું આપણાં શરીર એક ન બની શકે? મારાં શરીરમાં એટલું સ્થાન છે-તેમાં કોઈ પણ રથજે શું હું તમને નહિ રાખી શકું? તમને મળે વડગારીને હૃદયપર ઝુલાવી શકું નહિ! હાય! તમે માણેક નથી, મોતી પણ નથી, કે દાર કરીને મળે પહેરે? અરે ભારતભૂમિ! તુંજ માણેક મોતી શામાટે ન બની? તારો દાર બન્યોતો હું તને કંઈ શામાટે ન ધરી શક્યો? જે તને કંઈમાં ધારણ કરત, તે મુસલમાનો ન્યાસુધી મારી છાતીમાં લાત ન મારત ત્યાંસુધી તેની પદરજ તારો રપર્ષ કરી

શકત નહિ. તને સુવર્ણના આસનમાં બેસાડીને (મહાવીરે) હૃદયપર ઝુલાવી દેશે દેશમાં બતાવત. યુરોપ, અમેરિકા, મિસર અને ચીન જોઈ શકત કે તું મારું કેવું હિતચાત્રી રત્ન છે?

“ સજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશે દેશે,

રહેત ફરતી હરનિશે રે; પ્રીતમ પ્યારા.”

પ્રથમ આવાહન,—“ આવો આવો આવો આવો, પ્રીતમ પ્યારા.”

પછી સ્વાગત,—“ પાથરું પાલવ અરધો, વહાલા આસને પધારો.”

પછી ભોગ,—“ નયન ભરી નિરખું હો રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

હવે સુખભોગ કાળે દુઃખની સ્મૃતિ થઈ આવે છે,—

“ પ્રાણુ ધન ખોયું મારું, મેળવું વિધિએ પ્યારું,

ફળી ધન્ય અનેક દિવસે રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

સુખ બે પ્રકારનાં છે, સંપૂર્ણ અને અપૂર્ણ. અપૂર્ણ સુખ જોવાં કે,—

“ મળે ન માણેક મોતી, પહેરું દાર હવે રહોતી.”

એ પછી સંપૂર્ણ સુખ જોમ કે,—

“ સજી હોત ન નારી વેશે, પ્રિય સંગ દેશે દેશે,

રહેત ફરતી હરનિશે રે. પ્રીતમ પ્યારા.”

સંપૂર્ણ સુખનું, અસંખ્ય સુખનું લક્ષણ શારીરિક આયુષ્ય અને માનસિક અસ્થિરતા છે. એ સુખ ક્યાં રાખું? લઈને શું કરું? હું ક્યાં જઈ? એ સુખનો ભાર ઉપાડીને ક્યાં ફેંકું? ઉપાડીને સુખનો બોળે લઈને હું દેશે દેશ ફરીશ; એ સુખને એક સ્થળે પકડી રખાવું નથી; જ્યાં જ્યાં પૃથ્વીઉપર સ્થાન છે ત્યાં ત્યાં એ સુખ લઈને જઈશ.

આ જગત-સંભારને એ સુખથી ભરી દઈશ. સંસારને એ સુખના સાગરમાં તરાવીશ; એક મેરુથી બીજા મેરુ સુધી સુખના તરંગ નચાવીશ; હું પોતે હૂંફાળી મારતો મારતો, તરત તરતો, તેમાં દોડીશ; પરન્તુ એ સુખમાં કમલાકાન્તનો અધિકાર નથી.—એ સુખમાં બંગાળીનો અધિકાર નથી. સુખની વાતમાત્રમાં પણ બંગાળીનો અધિકાર નથી. ગોપીઓનું દુઃખ એ હવું કે વિધાતાએ તેમને સ્ત્રી શામાટે પ્રીત? અમારું દુઃખ એ છે કે વિધાતાએ અમને સ્ત્રી શામાટે ન પ્રીત?—એ તેમ ચાત તો આ સુખ કોઈને બતાવવું પડત નહિ.

સુખની વાતમાં બંગાળીઓનો અધિકાર નથી; પરન્તુ દુઃખમાં છે. આર્તનાદ કેટલો ગંભીર, કેટલો હૃદયવિદારક કાં ન હોય, તે બંગાળીઓની મનોકિતા છે—અને દુઃખનો પોષાર ક્યાં નથી હોતો? તરતનાં જન્મેલાં પક્ષીના બચ્ચાંથી માંડીને મહા-દેવના નગારાના ખ્વનિ સુધીના સઘળા અવાજો આર્તનાદજ છે. સંપૂર્ણ સુખમાં સુખી રહેનાર પણ સુખના વખતમાં પહેલાંના દુઃખનું સ્મરણ કરીને દુઃખના પોષાર કરે

૭ નહિ તો પછી સુખની સપૂર્ણતા ક્યાથી ? દુઃખની સ્મૃતિ વિના સુખમાં સપૂર્ણતા ક્યાથી ? સુખ પણ દુઃખમય છે

“ યાતાં આપતુ ચિત્તન, દગ દોડે વૃદ્ધાવન, વિસર વેણી—પધન રે—પ્રીતમ પ્યારા
આ ઉક્તિ સુખ-દુઃખની સીમા-રેખા છે જેઓ ગત સુખોની સ્મૃતિ તાણ થતા તે સુખોતુ દર્શન હમણા પણ પામી શકે છે, તેઓ આજે પણ સુખી છે-તેમનું સુખ જડમૂળથી નષ્ટ થયું નથી તેનો પ્રીતમ, તેનો પ્રિય, તેનો મનમાન્યો ચાલ્યો ગયો છે પરન્તુ તેનું વૃદ્ધાવન છે-ચાહે તો તે, તે સુખભૂમિ તરફ નજર નાખી શકે છે જેનું સુખ ગયું છે-સુખની ઝાખી પણ અદૃષ્ટ થઈ છે-પ્રીતમ ગયો છે, વૃદ્ધાવન પણ ગયું છે, ઝાખીને જોવાનું કાંઈ પણ સ્થાન રહ્યું નથી-તે દુઃખી છે, અપાર દુઃખમાં દુઃખેન છે ત્રિધવા યુવતીને અતિ કાળજીપૂર્વક સાચવી રખાયલી મૃત પતિની પાદુમ ખોવાઈ જતા જે દુઃખ થાય છે તેવાજ દુઃખે તે પણ દુઃખિત થાય છે

મારા આ બગદેશના સુખની સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? દેવપાલદેવ, લક્ષ્મણસેન, જયદેવ, શ્રીહર્ષ, પ્રયાગ સુધી વિસ્તાર પામેનું રાજ્ય, ભારતના અધી-શ્વરના નામ, અને ગૌડ રીતિ એ સમજાના સ્મૃતિ છે, પરન્તુ દર્શન ક્યા છે ? સુખની યાદ આવે છે, પણ જોવું ક્યા દિશા તરફ ? તે ગૌડ ક્યાં છે ? હમણાં તેના યવન પદ્દનિત ભ્રાવણે માત્ર રહેલા છે આર્ય રાજધાનીનું ચિન્હ ક્યાં છે ? આર્ય અતિનો ઇતિહાસ ક્યાં છે ? જીવનચરિત્ર ક્યાં છે ? કીર્તિ ક્યાં છે ? કીર્તિસ્તંભ ક્યાં છે ? સમરક્ષેત્ર ક્યાં છે ? સુખ ગયા સુખનાં ચિન્હ પણ ગયા પ્રાણવલ્લભ ગયા, વૃદ્ધાવન પણ ગયું-હવે કુ ક્યા તરફ જોઉં ?

જોવા લાયક હવે એક સ્થાન રહ્યું છે-સ્મશાનભૂમિ-નવદ્વીપ * એજ ઢેકાણે સત્તર યવનોએ બગાડાને પરાજય કર્યો બગમાતાને પરાજય કર્યો બગમાતાને એમ થયું કે હવે કુ એ સ્મશાનભૂમિ તરફ જ જાઉં હજી પણ જોઉં છું તો એ નાનકડા ગામની આસપાસ મધુર કનકલ નિનાદ કરતી લાગીરથી વહી રહી છે ત્યારે કું ગગાને સંબોધન કરીને પૂછું છું કે તું તો છે પણ અમારી રાજવંશની ક્યાં ગઈ ? તું જેના પગ ધોતી તે અમારી માતા ક્યા છે ? તું જેની આસપાસ જૂલ્ય કરતી હતી તે આનંદમૂર્તિ માતા ક્યાં છે ? તું જેને માટે સિંહલ, ખાલિના ટાપુ અરબસ્તાન અને સુમાત્રાથી તારી છાતીપર ધારણ કરીને દોલતના ઢગલે ઢગલા વહી લાવતી તે ધનેશ્વરી આજે ક્યા છે ? તું જેના રૂપની માત્ર છાયા ધારણ કરીને સ્વ

* ૫૬૨માં શતકમાં અને ત્યાર પહેલાં નવદ્વીપ (નદિયા) ધણજ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું આખા ભરતખંડને માટે તે વિદ્યાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું નવદ્વીપના વિશ્વ વિદ્યાલયની પદવિવાળા પડિતા સર્વત્ર જ્ઞાન પામતા હતા શીઝૈત-ય અથવા ગૌરાંગ પ્રભુનું એ જન્મસ્થાન છે

રૂપવતી દેખાતી હતી તે અનંત આદિશાલિની ક્યાં છે ? તું જેની ફૂલની પ્રસાદી લઇને તારા સ્વચ્છ વક્ત્રસ્ય હૃદયે પુષ્પમાલા ધારણ કરતી, તે પુષ્પાભરણી માતા ક્યાં ગઇ ? એ રૂપ, એ આશ્ચર્ય તું ક્યાં ખેંચી લઇ ગઇ ? વિશ્વાસવાતિનિ ! તું શું તારા મધુર કલકલ 'સ્વનિધી' મારા મનને મોહિત કરીને મને પટાવી છઠ્ઠાડવા માગે છે ? ઊંક, હવે હું સમજ્યો. તારા અમાધ ઉંડાણમાં મન લેકિના ભયથી ડરીને એ અમારી રાજલક્ષ્મી ડુબડી મારીને અંદર પેસી ગઇ; કુપ્રત સંતાનોનું મો જોઇશ નહિ એવો સંકેદ કરીને તારા જલરાશિમાં સમાઈ ગઇ. હું તે દિવસને યાદ કરી કરીને અશ્રુપાત કરું છું. હું માનસનેત્રે જોઇ શકું છું કે ઝગઝગતા ભાલા ઉંચા કરીને, ઘોડાના પગની પડખીઓના અવાજથી રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરીને મન સેના નવદીપ તરફ ચાલી આવે છે. પોતાનો સમય ભરાઇ ચૂક્યો જાણીને બે ગરેશની લક્ષ્મી નવદીપમાંથી અતર્ધાન થઇ ગઇ. એકાએક આકાશમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો. રાજપ્રાસાદનું સુવર્ણશિખર પટ્ટી પડ્યું. વરેમાર્ગનો ભયભીન ચક્રને રસ્તામાંથી નાસી ગયા. નાગરિકોના અલંકાર નીકળી પડ્યા. કુંજ પક્ષીઓ શૂંપ થઇ ગયા. ગૃહમયૂરનો અડધો ઉચ્ચારેલો કેકરવ તેના કંઠમાંજ રૂંધાઇ ગયો. બાકીનો અડધો નીકળ્યોજ નહિ. ખરે બયોરે મધ્યરાત્રિ થઈ ગઈ. ચૌદાની દીપમાળા જૂઝાઇ ગઇ, મદિરોના શંખનાદ બંધ થયા. પંડિતોના મુખમાંથી અશુદ્ધ મંત્રો નીકળવા લાગ્યા. શાલિગ્રામ સિંહાસન ઉપરથી ગળડી પડ્યા. યુવાનોનું બળ એકદમ ક્ષીણ થઈ ગયું. યુવતીઓને એકાએક વૈધવ્યની સંકા પડવા લાગી. બાળકો કોઇ પણ જાતના વ્યાધિ વગર માતાના બોળામાં સૂઇને મરી જવા લાગ્યાં. અંધકાર વધારે ને વધારે પ્રગાઠ થઇને દિશાઓમાં ફેલાવા લાગ્યો. આકાશ, પ્રાસાદ, રાજમહેલ, રાજ-માર્ગ, દેવમંદિર, બજાર સર્વ ધન અંધકારથી ઢંકાઇ ગયાં. કેવળ અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. સઘળા પદાર્થો એ અંધકારને લીધે અદૃશ્ય થઇ ગયા. હું મારી આંખે અત્યારે બધું જોઇ શકું છું. આકાશમાં ગંભીર વાદળ ઘેરાયું છે, અને નદીના ધાટ ઉપરથી રાજલક્ષ્મી નદીમાં પ્રવેશ કરે છે. હોલવાઇ જતા દીવાની માફક અંધકારની અંદર ધીમે ધીમે એ તેજેરાશિ વિલીન થઇ જાય છે. જો ગંગાના અમાધ ઉંડા-ણમાં ફૂળી ન ગઇ હોય તો આપણા દેશની લક્ષ્મી બીજે ક્યાં જાય ?

વિલાડી

—૦૦૦—

હું શયનગૃહમાં પલંગ ઉપર હાથમાં હુકો લઇને ઝોડાં ખાતો હતો. એક નાનો સરખો દીવો ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યો હતો. દિવાલ ઉપર ચંચળ છાયા પ્રેતવત્ નાચી રહી હતી. રસોઇ તૈયાર થઈ ન હતી, તેથી હાથમાં હુકો લઇને આંખો બંધ કરીને હું વિચાર કરવા લાગ્યો, કે જો હું નેપોલિયન હોત તો વૉટર્સ જિતી શકત કે નહિ ? એટલામાં એક ઝીણો સૂર સાંભળ્યો, “ મિયાંઈ ! ”

આંખ ઉપાડીને જોયું, એકાએક કંઈ સમજામાં આવ્યું નહિ. પ્રથમ લાગ્યું કે, વેલિંગ્ટન એકાએક મિલાડીનું રૂપ ધારણ કરીને મારી પાસે અશીષુ માગવાને આવ્યો છે. પહેલાં તો પત્થરના જેવા સખત થઇને કહેવા ધાર્યું કે, ડ્યુક સાહેબ ! તમને અત્યાર પહેલાં યોગ્ય પુરસ્કાર અપાઇ ચૂક્યો છે. હવે વધારે બદલો આપી શકાશે નહિ. વળી અતિલોભ સારો નથી. ડ્યુક બોલ્યા, “ મિયાંઈ ! ”

એટલે મેં આંખો ફાડીને સારી પેઢે જોયું, તો વેલિંગ્ટન ન હતો. એક નાની બિલાડી હતી. પ્રસન્ન મારે માટે જે દૂધ મૂકી ગઇ હતી, તેને નિઃશૈય કરીને તેણે ઉદરસાત્ કરી દીધું હતું. હું તે સમયે વૉટર્સના મેદાનમાં બ્લૂદરમના કરવામાં રોકાયેલો હતો એટલે કંઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. દમણાં આ માર્નરસ્ટ્રેડરી દુગ્ધપાનથી પરિતૃપ્ત થઇને પોતાના મનનો આનંદ જગતમાં પ્રકટ કરવાના હેતુથી નિર્લજ્જ થઇને અતિ મધુર સ્વરે કહે છે, “ મિયાંઈ ! ” હું કહી શકતો નથી પણ સમજું છું ખરો કે એમાં કંઈક બંગ છે.

મને લાગ્યું કે બિલાડી મનમાં ને મનમાં દસીને મારા તરફ જોઇને કહેતી હતી કે, “ ખેદે ઉદર અને લોભવે ભોરિંગ ” અથવા તો તે “ મિયાંઈ ” શબ્દથી મારે મન જોવા માગતી હતી. બિલાડીના મનનો ભાવ હવે હું સમજ્યો, તે કહેતી હતી કે, “ તમારું દૂધ તો હું પીને બેઠી છું, હવે શું કહો છો ? ”

બોલુ શું ? હું તો કંઈજ નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ; દૂધ મારા પાપનું પણ ન હતું; દૂધ હતું મંગલા ગાયનું અને દોહેલું પ્રસન્ન ગોવાલણે, એટલા માટે તે દૂધ ઉપર મારો જેટલો અધિકાર હતો તેટલોજ બિલાડીનો પણ હતો, એટલે કોષ કરી શકતો નથી; તોપણ લાંબા કાળથી એક પ્રથા ચાલી આવે છે કે, બિલાડી દૂધ પી જાય તો તેને મારવા દોડ્યું પડે છે. હું તો લાંબાકાળથી ચાલતી આવેલી પ્રથાની અવગણના કરીને જનમંડળમાં કુલાગારરૂપે ઝોળખાઈ એ પણ ઇચ્છવાનું ન હતું. કોણ જાણે, વખતે એ બિલાડી પોતાની જાતિનાં મંડળમાં કમલાકાન્તને કાપુરપ (ગાયલો) કહીને ઇપદાસ તો નહિ કરે ? એટલા માટે પુરુષકર્તવ્યજ કરવું ઉચિત છે. આવો નિશ્ચય કરીને દુઃખિત હૃદયે હાથમાંથી હુકો નીચે મૂકીને ઘણી શોધખોળને અતે

એક લાગેલી લાકડી મેળવી અને પછી ગર્વપૂર્વક બિલાડી ઉપર ધસી ગયો.

બિલાડી કમલાદ્યન્તને ઓળખતી હતી; લાકડી જોઈને તે કંઈ વિશેષ ભય પામી હોય એમ જણાયું નહિ. કેવળ મારા મુખ તરફ જોઈને એક નિઃશ્વાસ મૂકીને જરા ખાલુએ સરી જઈને બેઠી, અને બોલી; “ મિયાઈ ! ” આ વખતે પ્રથમ સમજમાં ઉતરતાં લાકડી મૂકી દબને ફરીથી પથારીપર આવી હુકકો હાથમાં લીધા, ઝેંટલે દિવ્ય કર્ણુ પ્રાપ્ત થવાથી બિલાડીનું સમજું કંથન સમજી ચકયો.

બિલાડી કહે છે “ માર પીટ શામાટે કરો છો ? જરા સ્વસ્થ થઈને હુકકો હાથમાં લઈ વિચાર તો કરી જુઓ ! આ જગતમાં દૂધ, દહીં, મલાઈ, ખીર, માસ્ય, માંસ વગેરે સમજુંજ તમે ખાશો, શામાટે અમે કંઈ પણ નહિ મેળવી શકીએ ? તમે મનુષ્ય છો, અમે બિલાડ છીએ, આપણી વચ્ચે ભેદ શો છે ? તમને જૂખતરસ લાગે છે; તો શું અમને નહિ લાગતી હોય ? તમે ખાઓ છો તેમાં અમે હરકત કરતાં નથી; પરન્તુ અમે ખાવા મંડીએ કે તરતજ તમે ડંડા લઈને મારવા દોડો છો એ કયા સાચાનુસાર છે, તે હું બહુ બહુ તપાસ કરવા છતાં જાણી શકી નથી. તમારે અમારી પાસેથી કંઈક ઉપરેશ મહશ્વ કરવો જોઈએ. ચતુર ચોપગાં પાસેથી શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાય તમારા જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો રસ્તો નથી. તમારા વિદ્યાલયો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, તમે આટલે દિવસે પણ મારી આ વાત માનવા લાગ્યા છો.

જે, શ્યામશાથી મનુષ્ય ! ધર્મ શું છે ? પરોપકારજ એક ધર્મ છે. આ દુઃખ-પાનથી મારા ઉપર મોટા ઉપકાર થયો છે. તમારે પીવાના દૂધથી આ પરોપકાર થયો છે, એટલા માટે તમે આ પરમ ધર્મના ફલભાગી થયા છો. મેં ચોરી કરી કે ગમે તે કંઈ, પણ તમારા ધર્મસંચયનું મૂળ કારણ હુંજ છું; એટલા માટે મારા ઉપર પ્રહાર નહિ કરતાં મારી પ્રત્યક્ષા કરો. હું તમારા ધર્મની સહાયક છું.

જુઓ, હું ચોર છું એ વાત સાચી, પરન્તુ શું હું મુખ્યપૂર્વક ચોર થઈ છું? ખાવાનું મને તો કાણ ચોર થાય ? જુઓ, જેઓ મોટા મોટા ચાકુકાર કહેવાય છે, અને જેઓ ચોરના નામથી કંપી ઉડે છે, તેઓ ચોરના કરતાં પણ વધારે અધર્મી છે. તેમને ચોરી કરવાની જરૂર નથી મટેજ તેઓ ચોરી કરતા નથી; પરન્તુ જરૂરિયાત કરતાં વધારે પૈસો હોવા છતાં પણ તેઓ જૂખના આર્થ ચોર ખનનાર તરફ ઝાંખીને જોતાએ નથી; એટલાજ માટે ચોર લોકો ચોરી કરે છે. અધર્મનું કારણ ચોરા નથી, ચોર જે ચોરી કરે છે તે અધર્મનું મૂળ કૃપણ ધનવાનોજ છે. ચોર ગુન્હેગાર છે ખરો; પરન્તુ તેના કરતાં સોગણો વધારે દોષભાગી કૃપણ ધનવાન છે. ચોરોને સજા થાય છે; પરન્તુ ચોરીનું મૂળ જે કૃપણો તેમને શામાટે દંડ નહિ દેવાય ?

જુઓ, હું દિવાલે દિવાલે મિયાઈ મિયાઈ કરતી ફરું છું, તોપણ મને કાઈ એટો હુકકો સરખો નાખતું નથી. વધું ઘટયું જે કંઈ હોય તે લોકો ગટરમાં પહ-

રાવી દે છે, પાણીમાં નાખે છે; પરન્તુ અમને બોલાવીને આપતાં નથી. તમારા પેટ ભરાયલાં છે, તમે અમારાં જેવાં બૂખ્યાની ગત શી રીતે જાણો ? હાય ! ગરીબોને દુઃખે દુઃખી થવાથી શું તમારું ગૌરવ ઘટી જાય એમ છે ? હા ! મારા જેવા દરિદ્રના દુઃખે દુઃખી થવું એ શરમની વાત છે, એમાં સંદેહ નથી. જેઓ આપણને ઝૂંડીસરખી આપતા નથી; તેઓને પણ બપોરે કાંઈ મોટા રાજ્ય મુશ્કેલીમાં આવી પડે ત્યારે રાતભર ઉઘ આપતી નથી. આ પ્રમાણે મોટાનાં દુઃખે દુઃખી કહેવરાવવામાં મધ્યમા રાજ હોય છે; પરન્તુ કાંઈ માધ્યમથી માણસના દુઃખે દુઃખી છટ ! કોણ થાય ?

જે કાંઈ મહામહોપાધ્યાય કે બ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, કાંઈ વેદાલંકાર કે ન્યાયરતના લંકાર આવીને તમારું દુઃખ પી જાય તો શું તમે તેને લાકડી લઈને મારવા દોડો છો ? ઉનટા હાથ જોડીને કહેશો કે “કમ બીભુ” થોડું લઈ આવું ?” તો પછી અમારી વખતે લાડી ચામાટે ? તમે કહેશો કે તેઓ મહા પંડિત અને પ્રતિષ્ઠિત છે. પંડિત અથવા પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શું તેમને અમારા કરતા વધારે બૂખ લાગે છે ? તેમ તો નથી. ભર્યામાં ભરવાનો મનુષ્યજાતિને રોગ છે દરિદ્રોની બૂખને કાંઈ જાણવું નથી. જેઓને ખાવાનું કહેતાં ના પાડે છે તેમને માટે બોજનનો બદોબસત કરો છો, અને જેઓ બૂખના દુઃખથી વગર બોલાવ્યે પણ તમારું અન્ન આરોગી જાય છે તેમને ચોર કહીને સજા કરો છો-છટ ! છટ !

જુઓ અમારા હાલ જુઓ. દિવાલે દિવાલે, આંગણે આંગણે, અને ઘેરે ઘેરે મિયાંઢિ મિયાંઢિ કરીને ચારે દિશાએ નજર નાખીએ છીએ-કાંઈ અમને સંકો રાતલો-એ નાખવું નથી. હા, જો કાંઈ બિલાડી તમારી પાળેલી હોય તો તે ધરખિલાડી થઈને જુઠ્ઠાને ઘેર રહેનાર તેની જુવાન બાયડીના ભાઈનું અથવા તો મૂર્ખ ધનવાનની પાસે રહીને ગંજા ખેલનાર તેના દોસ્તદારનું સ્થાન લઈ શકે એટલી હથુપટ થઈ જાય. તે વખતે તેની પૂંછડી ફૂલી હોય છે. શરીરે ફવાડી આવી જાય છે અને તેના રૂપની ભલક જોઈને અનેક બિલાડાઓ કવિ બની જાય છે.

વળી અમારી દશા જુઓ; આહારના અભાવથી પેટ ચોંટી ગયું છે, હાડકાં નીકળી આવ્યાં છે, પૂછડી પડી ગઈ છે, જીભ નીકળી પડી છે-મદાની બૂખથી પોકારે છું, “મિયાંઢિ, મિયાંઢિ.” “ખાવાનું મળ્યું નથી.” અમારી કાળી ચામડી જોઈને તિરસ્કાર કરશે નહિ. આ પૃથ્વીના પદાર્થો ઉપર અમારો પણ કંઈક અધિકાર છે. ખાવાને આપો નહિ તો ચોરી કરીશું. અમારી નર વિનાની કાળી ચામડી, સૂકાઈ ગયેલું મુખ, અને ક્ષીણ સ્વરે નીકળેલા મિયાંઢિ મિયાંઢિ કરુણુરવ સાંભળીને શું તમને દુઃખ થવું નથી ? ચોરને માટે દંડ છે, તો શું નિર્દયતાને માટે તે નથી ? દરિદ્રોના આહારસંશોધનને માટે દંડ છે તો પછી ધનવાનોની કૃપણતાને માટે દંડ શામાટે નથી ? હે કમલાક્ષન્ત તું દીર્ઘદષ્ટિવાળો છે; કારણ કે અશીલ્પી છે. શું તું પણ જોઈ ગયેલો નથી કે શ્રીમતોના દાપથોજ દરિદ્રો ચોર અને છે ? પાંચમે ગરીબોનાં લોહી

ચૂસીને એક માણસ તેમની ભોજનસામગ્રી શામાટે સંઘડી રાખે છે? અને જો સંઘડે તો તેણે ખાધા પછી વધી પડેલું દરિદ્રોને શામાટે વહેંચી ન દેવું? જો તે ન આપે તો ગરીબો જરૂર તેની પાસેથી ચોરી જશે, કારણ કે ભૂખે મરી જવાને માટે આ પૃથ્વી ઉપર કોઇ પણ આવેલું નથી. "

હવે વધારે સહન નહિ થઇ શકવાથી હું બોલ્યો; " ચોલ! ચોલ! માર્જાર પડિત! તારી વાત પૂરેપૂરી સોશીયલીઝમવાળી, સમાજજનને ઈન્ન લિન્ન કરી નાખનારી લાગે છે. જો દરેક માણસ પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ધનસંચય કરી શકે નહિ અથવા સંચય કરીને તેનો ચોરોના દુષ્ટોને નિર્વિધે ઉપભોગ કરી શકે નહિ તો પછી કોઇ પણ માણસ ધનસંચયને માટે પ્રયત્ન કરશે નહિ; અને તેથી સમાજની આર્થિક ઉન્નતિ અટકી પડશે. "

માર્જારે કહ્યું:—તેમાં અમારે શું સમાજની ધનવૃદ્ધિ-આર્થિક ઉન્નતિ એટલે પૈસાદારોની ધનની વૃદ્ધિ. ધનિકોના ધનની વૃદ્ધિ ન થઇ તેમાં દરિદ્રોને શી હાનિ?

મેં સમજાવીને કહ્યું કે, "સામાજિક ધનવૃદ્ધિવિના સમાજની ઉન્નતિ નથી."

ખિલાડીએ ગુસ્સે થઇ જઇને કહ્યું; "અને જો ખાવાનું ન મળ્યું તો પછી સમાજની ઉન્નતિ પડી ફૂવામાં! "

ખિલાડીને સમજાવવાનું કહિત થઇ પડ્યું. જે વિચારક અથવા નૈયાયિક છે તેને કોઇ પણ માણસ કોઇ પણ કાળે કશુંએ સમજાવી શકતો નથી. આ માર્જારી સુવિચારક અને તર્કશાસ્ત્ર પણ ખરી; એટલે નહિ સમજવાની બાબતમાં એનો અધિકાર છે; એટલા માટે હું એના ઉપર ગુસ્સે નહિ થતાં બોલ્યો: "સમાજની ઉન્નતિની દરકાર ગરીબોને ન હોય તો નહિ, પરંતુ ધનવાનોને તે વિશેષ છે એટલા માટે ચોરોને સજા કરવીજ જોઇએ."

શ્રીમતી માર્જારી બોલ્યાં: "ચોરને ફાંસી અથવા, તેમાં અમને વાંધા નથી; પરંતુ તેની સાથે એક બીજી નિયમ પણ કરો. જે ન્યાયાધીશ ચોરને સજા કરે, તેણે પ્રથમ ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો. એ પછી જો ન્યાયાધીશને ચોરીકૃત્રીથી ખાઇ લેવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો તે ખુશીથી ચોરને ફાંસીએ ચઢાવે, તમે મને મારવાને માટે લાકડી ઉપાડી હતી; પણ આજથી ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી જુઓ. એ અરસામાં જો તમે નસીરામ બાણના રસોડામાં પકડાઈ ન જાઓ તો મને ડાંડો મારજો, હું વાંધો લઇશ નહિ. "

અતુર લોકોનો મત એવો છે કે, બ્યારે વાલ્કિલાદમાં પરાજય થાય ત્યારે તે ન સ્વીકારતાં એકદમ સાચા ઉપર. સવાર થઈ જઈ ગંબીરભાવે ઉપદેશ આપવા મંડી જવું. હું તેજ પ્રથા પ્રમાણે માર્જારને કહેવા લાગ્યો કે; "આ સધળી વાત કેવળ નીતિવિરુદ્ધ છે, એની ચર્ચામાં પણ પાપ છે, તુ આ સધળા દુષ્ટ વિચારો

છોડી દઇને ધર્માચરણમાં ચિત્ત પરોવ. જો તું મને ચાહીશ તો હું તને ન્યૂમેન અને પાર્કરના ગ્રંથ વાંચવાને આપી શકીશ અને કમલાકાન્ત ચક્રવર્તીનું દક્ષતર વાંચવાથી પણ તને કંઈક લાભ મળી શકશે. ખીલું કંઈ તો થાઓ કે ન થાઓ; પરંતુ અશીષુનો નિઃસીમ મહિમા તો મમજી શકશેજ.

આચારે તો સ્વસ્થાને સિધાવો. પ્રસન્ને થોડું દહીં આપવાનું કહ્યું છે. નાસ્ત્રા વખતે આવજો; બન્ને વહેચીને ખાઇશુ. આજે હવે કોઇની પણ હાંડલી ચાટશે નહિ; જો ભૂખથી ખરેખર અધીરાં થઈ જવાય તો ફરીથી આવી પહોંચજો; શાંખના દાણા જેવી એકાદ બે અશીષુની ગોળા આપીશ.

મિલાડીએ કહ્યું: “અશીષુની ખાસ જરૂર નથી; તોપણ હાંડી ચાટવાની વાત હિપર ભૂખ પ્રમાણે વિચાર ચલાવવામાં આવશે.”

મિલાડીઆજ વિદાય થયાં. આજે એક પતિત આત્માને અધકારમાંથી પ્રકાશમાં આપ્યો છે એવા વિચારથી કમલાકાન્તને ધણો આનંદ થયો.

દીકળી

મને વિચાર આવ્યો કે, પૃથ્વીપર દીકળી ન હોત તો ખાત શું? પક્ષીની પેઠે છોડ હિપર બેસીને દાણા ખાત? નહિ તો, કાન અને પૂછકું હલાવતી ગજેન્દ્રમામિની ગાયની પેઠે અનાજના પાલામાં મોં ઘાસત? જરૂર મદારાથી તેમ થઈ શકત નહિ-રગે શામળો, વસ્ત્રવિહીન લકૃપક બેકુત આવીને મારી પાંસળામાં દડપ્રહાર કરત અને હું કુદારો મારી નિઃશ્વાસ મૂકીને શિંગડાં અને પૂછકું હલાવતો પલાયન કરી જાત; પરંતુ આર્ય-સંસ્કૃતિના અપાર મહિમાથી તે લાય રહ્યો નથી. દીકળી છે-લાત ખંડાકને ચોખા થાય છે. હું એ પરોપકારપરાયણ દીકળીને આર્યસંસ્કૃતિનું એક ખાસ પરિણામ લેખું છું. એની આમળ મારા મનથી આર્યસાહિત્ય અને આર્યદર્શન કંઈ વિસાતમાં નથી. રામાયણ, કુમારસંલવ, પાણિનિ કે પર્વ નહિ કોઈ પણ ડાંગેરના ચોખા કરી શકતા નથી. દીકળીજ આર્યસંસ્કૃતિની કુખ દીપાવનાર સંતાન-આદ્યધિકારી છે; નિત્ય પિંડદાન કરે છે. ક્યાં? કેવળ ભાડકું જાનના ઘરમાં? સમાજમાં, સાહિત્યમાં, ધર્મમંસ્કરમાં, રાજસભામાં કે ખીજે ક્યે દેઢાણે દીકળી, આર્યસંસ્કૃતિનું નામ દીપાવનાર પુત્રનું-આદ્યના અધિકારીનું સ્થાન લેતી નથી? ક્યાં નિત્ય પિંડદાન કરતી નથી? દુઃખની વાત છે કે આટલું જનાં પણ આર્યમંસ્કૃતિ મુક્તિ પામી શકતી નથી; આજે પણ ભૂત થઇને રહી છે. આદ્યા છે કે કોઈ દીકળી વગરવિવંજેજ તેનું “ગયા શ્રાદ્ધ” કરશે.

દીકળીના આ અપરિમિત માદાત્મ્યનું કારણ શોધવા હું અતિ હિત્તુક બન્યો.

આ 'વીસમી સદી' છે-વિજ્ઞાનનો જમાનો છે-કારણ અવસ્ય શોધવાજ નોંધએ.

દીકણીમાં આવી ક્યાં દક્ષતા ક્યાંથી આવી ? આ પરોપકારભુદિ, આટલો જલદેર જુસ્સો આવવાનું કારણ શું ? નાવસ્તુના વસ્તુસિદ્ધિ : શું કારણ વિના એ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? કારણ શોધવાને માટે હું દીકણીના સ્થાનમાં ગયો.

જોશું તો દીકણી ખાડામાં પડે છે. મદિરાનું ટીપું સરખું સેતી નથી; છતાં ફરી ફરીને ખાડામાં પડે છે, ઊડે છે, જરા પણ વિચારિત લેતી નથી. મેં વિચાર્યું કે વારંવાર ખાડામાં પડતું એજ શું આટલા માદાત્મ્યનું કારણ હશે ? દીકણી ખાડામાં પડે તેથીજ શું આટલી પરોપકારભુદિ, આટલો 'પબ્લીક સ્પીરિટ' આવ્યો હશે ? ના, એવું કદી પણ ખની શકે નહિ; કારણ કે અમારા રામચંદ્ર ભાઉ પણ બન્ને વેળા ખાડામાં પડ્યા રહે છે; પરન્તુ તેનામાં તો જરા પણ 'પબ્લીક સ્પીરીટ' નથી. નિશા-કાલ સિવાય તેનો જરા પણ પરોપકાર નજરે આવેલો નથી, ખીજ પણ મનની વાત છુપાવવાની શી જરૂર ? હું કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી પોતે પણ એક દિવસ ખાડામાં પડ્યો હતો, અને ગર્તલોટપ્રાપ્તિ થઈ હતી; પણ તેનું કારણ ખીજનું હતું. ગોપાંગના-કુલ-કલ્પિની પ્રસન્ન ગોવાલણે એક દિવસ તેની મંગલા ગાયને છોડી મૂકી હતી. છોડતાંજ તે પૂંછડી ઉઘી કરી ને શિંગડાં નીચાં કરીને દોડવા લાગી. ક્યા વિચારથી મંગલા દોડી તે કહી શકતો નથી; અજ્ઞાતિ અને ગોજ્ઞાતિના મનની વાત કવી રીતે કહી શકાય ? પરન્તુ મને લાગ્યું કે હજારો તેનાં બન્ને શિંગડાંનું નિશાન જ બન્યો છું; એટલે મેં તરતજ સગવેં કમર કસી અને ઉચે આમે નામવા માંડ્યું ! અને પાછળ તે ધોડાની લપકર રાક્ષમી !

હું જોટલું દોડતો તેટલું તે પણ દોડતી. પરિણામે હું તો ટોટ મૂકતાં મૂકતાં ટોટર ખાડાને ગમડાનો ગમડાનો અંદ, અર્ધ, મદ, નક્ષત્રોની પેડે, વિવરપ્રદેશમાં (હા ખાડામાં) જઈ પહોંચ્યો. "અસ્તવ્યસ્ત કેશપાશ, મુખે ના લેવાય આસ" - હાય ! સ્વારે શું મારા હૃદય પ્રદેશમાં 'પબ્લીક સ્પીરીટ' રૂપી પૃથ્વીઅંદનો ઉદય થયો હતો કે ? ન થયો એમ તો નહિ. તે વખતે મેં સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે જો પૃથ્વીપર એક પણ ગાય ન રહે અને તાડ, નાળિયેરી, ખજૂરી છત્યાદિ ઝાડોમાંથી દૂધ ઝર્યા કરે તો આ દૂધ ઉપર જીવનારી હિંદુ જાતિપર વિશેષ ઉપકાર થાય. તેઓ શિંગડાના લય વિનાજ દૂધ પીતા થઈ જાય ! એ દિવસે તે *વિવરપ્રાપ્તિના કારણથી મારી પરહિનકામના એટલી જધી પ્રબળ થઈ આવી કે મેં ખીજે પ્રસંગે પ્રસન્નને કહ્યું, - "અધિ દધિદુગ્ધ-ક્ષીર-નવનીત-પરિવેષિતા ગોપકન્યા ! તું ગાયને વેચી દઈને જાતેજ દુધી અને અનાજનાં છલાં ખાવા માંડ, એટલે તું પોતેજ ધરતની યદને

+ મોટી બાહિલાવાળી. * ખાડામાં પડવાના કારણથી.

દૂધપર નિર્વાહ ચલાવનાર અનેક જણનું પાલનપોષણ કરી ચક્રીશ. માત્ર કોઇને શિંગાટતી નહિ, એટલે, બસ. ”

પ્રત્યુત્તરમા પ્રસન્ને તરતજ ઝાડુ હાથમાં લીધું, અને તે દિવસથી મારે પરહિત-વ્રતનો પરિવાગ કરવો પડ્યો.

કહો ત્યારે પરહિતકામના, દેશપ્રેમ, બહાર જુરમો અર્થાત્ ‘પબ્લીક સ્પીરીટ’ અને ખાસ કરીને કાર્યદક્ષતા એ મધ્યુ ખાડામાં પડવાથી ઉદ્ભવે છે કે નહિ ? જો તેમ ન હોય તો દાંકણીમાં આ કાર્યદક્ષતા અને આ મહાન શક્તિ ક્યાંથી આવી ? હું આ ફટ તર્કની નિષ્પત્તિ માટે સાચક વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો એટલામાં મધુર કંઠે કાંકઠ બોલ્યું. ‘ચક્રવર્તી સાહેબ ! એડું’ વિકાસીને શો વિચાર કરે છે ? શું દીકણી કદી જોઇ નથી !’

આખ ઉઘાડીને જોયું તો તરગિણી અને માતગિની જે બહેનો કુમકા કાકનારી દીકણી ઉપર પગ ચલાવી રહી છે. અત્યાર સુધી તે તરફ ધારીને જોવાયું ન હતું. જેમ પેલા હાથી જોવા મળેલા આંધળાએ કેવળ સૂંઢજ જોઇ હતી, તેમ હું પણ દીકણી જોવા જઇને તેની સૂંઢજ જોઇ રહ્યો હતો. પાછળ જે રમણીઓના રગિત પગ દીકણી ઉપર પડતા હતા તે તો દેખાયાજ ન હતા. જોતાવારમાજ જણે કાંકઠે મારી આખપરની અધારી ઉતારી લીધી !

મને દિવ્ય જ્ઞાન થઇ આવ્યું, કાર્યકારણ મંગલની પરંપરા મારી નજર આગળ અખર સૂર્યકિરણમાં ઝળકી ઉડી. આજ રહ્યું દીકણીનું જળ ! આજ દીકણીના માહાત્મ્યનું મળ કારણ !—રમણીના પાદપદ્મ ! પાદપદ્મ તેની પીઠ ઉપર ધમાધળ પડે છે, અને દીકણી ભાત ખાંડીને ચોખા બનાવે છે ! ઉઠે છે, પડે છે, ઢઢઢ, કચકચ કરતી ફેટલો, પરાપકાર કરે છે ! હા દીકણી ! આ પગમાં તે એટલો બધો શુશ્રુષુ છે કે, એના પીઠ ઉપર પડવાથી તુ આ સાત કરોડ બંગાળીઓને અત્ર આપી શકે છે, અને તે ઉપરાંત દેવતાઓને ભોગ પણ ધરાવે છે ? આવો, સીમનનાં શ્રી ચરણ ! તમે દીકણીની પીઠ ઉપર સારી પેઠે નૃત્ય કરો, હું ફૂલગતાના પાશથી બંધાઇને તમને—હાથ ? શું કરે ?—કાંસાનાં કલાં પહેરાવીશ !

હવે દીકણીગણ ! હું તમારી વિદ્યા, બુદ્ધિ સધળું સમજી ગયો છું. ત્યારે પીઠ ઉપર રમણીપાદપદ્મ ઉઠેં ઓઓની ભાત પડે છે ત્યારેજ તુ ડાંગર ખાડે છે—નહિ તો કેવળ લાકડાનું ઠેચુજ છે—ખાડામાં ચૂંદ ઘાલીને પૂછકું ઉચું કરી દીકણી—સાળા—માં પડી રહે છે. તારી વિદ્યા કેવળ ખાડામાં પડવાની, આનંદ ભાતમાં, અને પુરસ્કાર પેલી રંગીન ચરણશ્રીના ! વળા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, તમારા લોકોમાં એક વિશેષ શ્રુષુ છે. ધરમા રહીને તમે વચમાં વચમાં મગર બની જાઓ છો, નહિ વાડે ? અને દીકણીબાઈ, એક બીજી વાત પૂછું છું. સાંભળ્યું છે કે તમને વચમાં વચમાં સ્વર્ગે જવું પડે છે, ખરેખર ત્યાં જઇને ‘પણ શું’ તમારે ડાંગર

ખાંડવી પડે છે ? દેવતાઓ અમૃતપાન કરે છે, પારિજાતપર ચઢે છે, અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરે છે, મેઘ હિપર સવારી કરે છે, વિષ્ણુ પકડે છે, રતિ અને રતિપતિ (કમદેવ) સાથે સંતાકુકડી રમે છે, —તે વખતે શું તું ધચર ધચર કરીને ભાતજ ખાંડે છે ? ધન્ય છે ખામ, તારી સાધનાને !

દીકણીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કેવળ ભાત ખાંડતીજ રહી. મેં શુસ્સે થઈને ત્યાંથી ખાંધરા 'કમલાશ્રમ' તરફ પકડી. કમલાશ્રમ તે શું ? શ્રી શ્રી ૧૦૮ નસીઆણુ હમણાં ભાત ખાંડવા ચાલી ગયા છે. હતાશના પિનાની હજમડીએ એક લાંગીતૂટી છાપરી મૂકીને વારસ ઠરાવ્યા સિવાય સ્વર્ગારોહણ ક્યું છે—ધર એવી હાલતમાં હતું કે ખીળ કોષ્ટએ તે તરફ નજર નાખી નહિ—એટલે મેં તેને કમલાશ્રમ બનાવ્યું છે—એ કેવળ કમલાકાન્તનોજ આશ્રમ નથી—સાક્ષાત્ કમલાનો આશ્રમ છે. મેં તેજ ઠેકાણે ડામચીઆપર પડીને અફીણ ચડાવ્યું, આંખ ઘેરાઈ આવી, જાનનેજ ઉઘડી ગયાં. જોયું તો આ આખો સંસાર કેવળ દીકણી-શાળાજ છે. મોટી મોટી હમારતો, દિવાનખાનાં, રાજમહેલો વગેરે સધળાજ દીકણી રાખવાનાં સ્થાનો છે—તેમાં મોટી મોટી દીકણીઓ ખાંડણીઆમાં મોં ધાલીને ખડે પગે ઉભી રહેલી છે. કોષ્ટ ઠેકાણે જમીનદારરૂપી દીકણી પ્રજના હૃદયપિંડને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને નવા કરરૂપી આવધ દાદી સુખે રાંધીને બોજન કરે છે. કોષ્ટ સ્વયં કાયદાનાજ દીકણી 'મિનિટ' અને 'રિપોર્ટ' ના દમલાને ખાંડણીઆમાં ખાંડીને ફૂટો કરીને નવા નવા કાયદા બહાર પાડે છે. આયાધીશ દીકણી તે કાયદાઓનો ખાંડણીઆમાં ફૂટો કરીને બહાર કાઢે છે—દારિદ્ર્ય, દારાવાસ, ધનવાનોના ધનનો અંત અને સંજ્જનોનો દેહાન્ત ! સાહેબ દીકણી બોટલ-ખાંડણીઆમાં ખાપની પૂંછનો ફૂટો કરીને કાળજી અને બરોજ કાઢે છે, x તેમની પત્નીરૂપી દીકણી એકાદશી વ્રતના ખાંડણીઆમાં બજારખરચનો ફૂટો કરીને કાઢે છે અનાહાર ! અને મૌ કરતાં લયાનક તો એ જોયું કે, (લેખાણ) મક્ષિર દીકણી સાક્ષાત્ સરસ્વતી માતાના શિરને છાપાઓના ખાંડણીઆમાં ખાંડીને કાઢે છે; સ્કૅલ-શુક, કચરાશુક, વાર્તાશુક, જોડકણીશુક, માર્યાખાઉશુક !

જેતાં જેતાં માલમ પડ્યું કે, હું પણ એક મસ્ત દીકણી છું—કમલાશ્રમે લાંબો થઈને પડ્યો છું; નિશાના ખાંડણીઆમાં મનોવેદનારૂપી ડાંગર ખાંડીને દક્તર-રૂપી ચોખા કાઢું છું. મનમાં ને મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન થયો કે આવા ચોખા તો કોષ્ટપણ ખાંડણીઆમાંથી નીકળતા નથી; એટલે દમ્બા થઈ આવી કે આ ચોખા મનુષ્ય લોકને લાયક નથી, હું સ્વર્ગલોકમાં જઈને ભાત ખાંડીશ. તરતજ 'અન્ધ-મનોરથ' વડે હું સ્વર્ગ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ દેવાધિદેવને પ્રણામ કરીને બોલ્યો;

x દારૂ પીવાથી કલેજી અને બરોજ ફૂલી જાય છે.

ભા. ૩૦

“હે મહેન્દ્ર ! હું શ્રીયુત કમલાક્રાન્ત ચક્રવર્તી છું—સ્વર્ગમાં ભાત ખાંડવા અબો છું.” મહેન્દ્ર ખોલ્યા; “હરકત શી ? પુરસ્કાર શું ચાહો છો ?”

મે કહ્યું:—“ઉર્વશી, મેનકા, રંભા.”

દેવેન્દ્ર—“ઉર્વશી, મેનકા મળી શકશે નહિ અને બાકી રહી તે—રંભા તો મૃત્યુપોકમાંથી પણ તને મળી શકશે—સ્ત્રીઓની આડના દરે.”

હું કટુભાષી બેઠ્યો: “શું દેવતાજી ! આકે રંભાકૃષ્ણ-કેળાં ? તે શું આજકાલ માણુમને મળી શકે એમ છે ? હમણાં તો તે દેવતાઓજ ચપાટી નાચ છે.”

ધન્વન્તેવે સતુષ્ટ થઈને મને એક શેર અમૃત અને એક કલાકને માટે ઉર્વશીનું સંગીત બક્ષીસ કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. સચેત થઈને જોયું તો પામે મટકીમાં એક શેર દૂધ પડ્યું છે, અને પ્રસન્ન ઉભી ઉભી કાલાહલ કરે છે—“બ્રીશ્મીઓ !” “શુઓ !” “પેટભરો !” ધત્વાદિ ધત્વાદિ મેં (તે) ઉર્વશીને કહ્યું; “બાકી ના. એક કલાક થઈ ગયો—હવે બંધ કરો.”

— ૧. વેશ્યા. ૨. વિધવા. કલક્રતામાં એ બન્નેનું પ્રમાણુ ધણ જ વધારે હોવાથી અકિમે આ ટકોર લખાવી છે.

કમલાકાન્તના પત્રો

પત્ર ૧ લો-શું લખું ?

પૂન્યપાદ શ્રીયુત “બંગદર્શન” ના સંપાદક મહાશયના

પવિત્ર ચરણકમલમાં.

મારું નામ શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી છે. મારો નિવાસ શ્રી શ્રી હે “ન-સીવામ” મા છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપની સાથે મારે સાક્ષાત્ પરિચય નથી, તોપણ આપે આપની લામકાતથી મારો પરિચય મેળવી લઈ લાગે છે. હું પ્રથમથીજ જાણુ તો હતો કે બીજાએ જોડાઈને એક જુગારી માણસ છે-હું મારે દક્ષતર તેને ત્યાં અનામત મૂકીને તીથયાત્રાએ નીકળ્યો હતો; તેણે આવી તક મળતાં તે દક્ષતર આપને વેચી મારું છે. વેચાણુની વાતનો આપે સ્વીકાર કર્યો નથી; પરંતુ હું જાણું છું કે, બીજાએ સાહેબ સાક્ષિગ્રામને પણ વિનામૂલ્યે તુળસી ચઢાવે એવા નથી, તે આપને શ્રીયુત કમલાકાન્ત-પ્રણીત દક્ષતર વિનામૂલ્યે આપે એવો સંભવજ બહુ ઓછો છે. આ છેતરપિંડીની વાત આટલા દિવસ સુધી હું જાણુનો ન હતો. હૈવયોગે એક દિવસ એક જોડી ખાસડા ખરીદવાથી એની ખબર મળી ગઈ. એ ખાસડાની જોડી એક જાપાની કાગળમાં બાંધેલી હતી, જેમાં જ વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે એણે તે કાગળ સોભાગ્ય લેધી ગયું છે કે તેની કૃતિ શ્રીમાન કમલાકાન્ત શર્માના ચરણયુગલના ઉપયોગમાં આવનાર જૂતિને વિશૂંપિત કરે છે ! મનમાં લાગ્યું કે, તેણે લેખિનીને ધારણ કરવું ધન્ય છે ! તેણે રાત્રિએ તેમ જાણવું પણ સાર્યક છે ! કાંઈ મૂર્ખના હાથમાં તેની કૃતિ વંચાવા નહિ જતાં સાધુજનના ચરણ સાથે તેનો કાંઈ પણ પ્રકાર મંમંધ થયો. એ તે જગીય લેખકનું મોટું સોભાગ્ય છે; એમ વિચારીને મેં કુતુહલ સાથે વાંચી જોયું કે કાગળ શે ? વાંચ્યું તો ઉપર લખ્યું હતું કે “બંગદર્શન”; અંદર “કમલાકાન્તનું દક્ષતર.” એટલે સમજામાં આવ્યું કે આ તો મારીજ પૂર્વજનની સચિત સ્મૃતિનું ફળ છે. બીજું પણ એક કુતુહલ ઉત્પન્ન થયું. ‘બંગદર્શન’ શું હશે તે જાણવાની.

મન્દા થઈ એક મિત્રને પૂછ્યું, “લાઈ સાહેબ, ‘બંગદર્શન’ શું છે તે કહી શકશો ?” તેણે ધણીક વાર સુધી વિચાર ચલાવ્યો. અનેક ઘણું પછી માથું ઉંચું કરીને કહ્યું, “મને લાગે છે કે, બંગદર્શનાં દર્શન કરવાં એજ બંગદર્શન.” મેં તેની વિદ્વાતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં; પરંતુ લાચારીથી એક બીજા મિત્રને પણ એ પ્રશ્ન પૂછવો પડ્યો. તેણે એવો નિર્ણય આપ્યો કે, શકારના ઉપર જે રેફ છે તે મુદ્રણકારની બૂલ હોય એમ લાગે છે. ખરો શબ્દ “બંગદર્શન” અર્થાત્ બંગાળીઓના દાંત છે. મેં તેને પાઠશાળા કાઢવાની સલાહ આપી અને એક બીજા સુશિક્ષિત માણસને પૂછ્યું. તેણે બંગ શબ્દથી પૂર્વ બંગાળનો બોધ થતો જણાવી ઉત્તર આપ્યો કે, એનો અર્થ “પૂર્વ બંગાળનાં દર્શન કરવાની વિધિ;” આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની શોધને અંતે મારા જાણવામાં આવ્યું કે, બંગદર્શન એક માસિકપત્ર છે, અને તેમાં કમલાકાન્ત શર્માનું માસિક પિંડાન થતું રહે છે. હમણાં એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કોઈ ધનુષરે એ દ્વતરને પોતાની કૃતિ જણાવીને પ્રકટ કરવા માંડ્યું છે. કોણ જાણે બીજું પણ શું શું થશે ?

એટલા માટે હે બંગદર્શનના સંપાદક મહાશય ! આપને વિદિત થાય કે, હું કમલાકાન્ત શર્મા અઘાપિ આ જગતમાં સરીર વર્તમાન છું; અને આપ લોકોને ખાસ હરકત હશે તોપણ બીજા કેટલાક દિવસ રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.

હવે આપને શામાટે આજે પત્ર લખું છું તે જાણી લઈએ. ઉપર જોઈ શકશો કે, “શ્રી શ્રી ઠું નસીધામ” લખેલું છે; અર્થાત્ મારા નસીબખાણ શ્રી શ્રી ઠું પરમાત્મામાં વિલીન થયા છે. મારી ખાતરી છે કે, તેઓ સર્વના આશ્રય સ્વરૂપ શ્રીપાદ-પદમાં પહોંચી ગયા છે; પરંતુ તેમની વાસ્તવિક ગતિ કયે માર્ગે થઈ છે તેની નિશ્ચિત ખબર મને નથી. કેવળ એટલું જ જાણું કે, તેઓ આ લોકમાં નથી ! એટલા માટે મારો પણ આશ્રય નથી, અશ્રીલુમાં કંઈક ગરબડ થઈ ગઈ છે; તેનો કંઈ બંદોબસ્ત ઠરી શકશે ? મારા દ્વતરને માટે આપે ખોશનખીસ મહાશયને શું આવ્યું છે તે હું કહી શકતો નથી; પરંતુ મને પાશર અશ્રીલુ મોકલશે તો (મારી માત્રા કંઈક વધારે છે) હું એક એક નિબંધ પાઠવતો રહીશ. આપણું કદયાણુ થાઓ. આપ આમાં કંઈ વધી કાઢશો નહિ; પરંતુ આપની સાથે કંઈ પણ પાકો બંદોબસ્ત કરતાં પહેલાં કેટલીક ગુંચવણભરેલી બબતોનો ખુલાસો મેળવવા ઇચ્છા છે. આ કમલાકાન્તનાં કારખાનામાં જોડેર સુગળ સધળી ભતતો માલ (લેખ) તૈયાર થાય છે. આપને શું જોઈશે ? નાટક-નોંવેલ ઇચ્છો છો કે પોલિટિક્સની જરૂર છે ? કંઈક ઐતિહાસિક શોધખોળને લગતું મોકલું કે સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરે ? વિતાનશાસ્ત્રમાં આપની રુચિ છે કે ભૂગોળશાસ્ત્રના તત્ત્વદર્શનમાં આપને રસ પડે છે ? રચના વાત એ છે કે, મોટા વિષયો મોકલું કે લઘુ વિષય પાકવું ? મારી કૃતિનું મૂલ્ય અ.પ. ગળના હિસાબે આપણા કે મળુના ? જો આપને

લંબાણ વિષયમાં અભિરુચિ હોય તો જણાવશો કે તેમાં કયા પ્રકારના અલંકારનો સમાવેશ કરે ? આપ કેટેશન (અવતરણ) પસંદ કરો છો કે 'કુટનોટ' ઉપર પ્રીતિ રાખો છો ? જો 'કેટેશન' અથવા 'કુટનોટ' જરૂર હોય તો તે કપી ભાષામાંથી આપનાં તે લખશો. યૂરપ અને એસિઆની સઘળી ભાષાઓમાંથી મેં કેટેશનનો અંગ્રહ કરી રાખ્યો છે, આફ્રિકા અને અમેરિકાની કેટલીક ભાષાઓનો પત્તો હજી મળ્યો નથી; પરન્તુ હું તે સઘળી ભાષાઓનાં કેટેશન બહુજ થોડા વખતમાં રજૂ કરીશ, આપ નિશ્ચિત રહેશો.

જો ગદ્યન વિષયમાંથી લેજો આપને વધારે પસંદ હોય તો કયા પ્રકારના વિષય આપને જોઈશે તે પણ જણાવજો. ને અંબધમાં હું પોતે તો કંઈ કરી શકું કે ન પણ કરી શકું; પરન્તુ મારે એક મોટી ઝોચ છે. બીજામંદેવ ખોશનખીશ મહા-રાયના ચિરંજીવી, જેણે 'યુટિલિટિ' શબ્દની અદ્ભુત વ્યાખ્યા કરી હતી તેનું આપને સ્મરણ હશેજ. તે હમણાં સર્વવિદ્યામાં પારંગત થયો છે. એમ. એ. પાસ કરીને અગ્રેજી વિદ્યાનો ફાસો તેણે ગળે ધણો છે. લાંબા વિષયોપર તેનો નંપૂર્ણ કાબૂ છે. આપને રફેસોમાં ચાલતી ટેકસ્ટ યુઝો જોઈએ છે ? તેઓ 'વર્ચુપરિચય' (બાળપોથી કે પ્રાર્થમર) થી માંડીને રામ દેશના ઇતિહાસપર્યંત સમગ્રજ લખી શકે એમ છે. નેચરલ હિસ્ટરીનો તો એમણે અંતજ આણી નાખ્યો છે, પુરાણો પેનિ મેજેસ્ટ્રિનમાંથી અનેક લેખોના તેમણે અનુવાદ કરી રાખ્યા છે, અને ગોલ્ડસ્મિથ કૃત 'એનીમિટ્ડ નેચર' ના સારાસની સંકલના પણ કરી રાખી છે એ કૃતિઓ આપને ખપશે ? ગદ્યમાં ગદ્યન વિષય જે અંકગણિત અને જૂમિતિ ગણાય છે, તેમાં પણ એમણે સાહસ ઓછું નથી. જૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ ચૂસામાં જાય, અતુ-જ્ઞાણમિતિ ઉપર પણ એનો સંપૂર્ણ કાબૂ છે. દેવગિદ્યાના બળે તેમણે પોતાના આપિકા અદ્વજ્ઞાણાકૃતિ તળાવને પણ માપી નાખ્યું છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ પરાક્રમ સાંભળીને લોકો ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગતા હતા. એમની ઐતિહાસિક-કૃતિની વાત શું કરું ? તેમણે મિતોડના રાજ આલ્ફ્રેડ મિ એટના જીવનચરિત્રનાં દસ પંદર પાનાં લખી રાખ્યાં છે, અને બંગાળી સાહિત્ય-સમાલોચના સંબંધી એક અમૂલ્ય ગ્રંથ મહાભારતના આધારે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. તેમાં ક્રામ્ટ અને હમર્ટ ર્પેન્સરના મતનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'મધ્યાકર્ષણ બલ ઉપર પૃથ્વી ટકેલી છે' એવી ડાર્વિનની ચિયરીનો જવાબ આપવામાં આવ્યો છે ! એ ગ્રંથમાં પ્રમાણમાટે 'માલતીમાધવ' માંથી ચારપાંચ શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા; આ બધાં કાર-જોથી એ એક ગદ્યન વિષય ઉપરનો મોટો ગ્રંથ થઈ પડ્યો છે. મારી ખાત્રી છે કે એની સમાલોચના કરતી વખતે આપ કહેજો કે, આ ગ્રંથ બંગાળી ભાષામાં અદિતીય છે.

હું આશા રાખું છું કે, ગદ્યન વિષય છોડીને સામાન્ય બાબતો તરફ આપની

ખલિરચિ નજ થશે; કારણ કે તેમાં કાંઈક મુશ્કેલી વધારે છે, તોપણ ખોશનખીશ પુત્રે એક નાટકની સામગ્રી તૈયાર રાખી છે ખરી. નાયિકાનું નામ ચંદ્રકલા અથવા શશિરંભા રાખવું એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તેનો પિતા વિજયપુરનો રાજા ભીમસિંહ છે અને નાયક કોઈ અમુક સિંહ છે. છેલા અંકમાં શશિરંભા નાયકની છાતીમાં છરી મારીને પોતે 'હા હતાસ્મિ' (હાય હું હણાઉ) દરીને ગળી મરશે; આ પ્રમાણેનો પ્લોટ કરાવવામાં આવ્યો છે; પરંતુ નાટકનો આદિ અને મધ્યભાગ કેવા પ્રકારનો થશે અને નાટકમાં જણાવવામાં આવેલાં ખીજાં પાત્રો શું શું કરશે તે સખધે કશું નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. છેલા અંકમાં છરી મારવાના સીન સંખંધમાં કેટલુંક લખી રાખવામાં આવ્યું છે, અને હું આપને સોગનપૂર્વક કહીશ કે જે વીસ લીટીઓ લખી રાખવામાં આવી છે તેમાં આડ વખત "હા સખિ" તેર વખત "શુ થયું! શું થયું!" અને પંદર વખત "વહાલા!" "વહાલી!" નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લે એક ગાયન પણ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને નાયિકા હાથમાં છરી લઇને તે ગાય છે, પરંતુ દુઃખની વાત એ છે, કે નાટકના ખીજા અંકો હજી સુધી કોરે પાનેજ છે.

જો આપને નૉવેલની ઇચ્છા હશે તોપણ અમે એટલે કે ખોશનખીશ કંપની જરા પણ પાછી પડે એમ નથી. અમે ઉત્તમ નૉવેલ લખી શકીએ છીએ; તોપણ અમારી ઇચ્છા એવી હતી કે કયારા જોવી નવલકથા નહિ લખતાં ડૉનકિવ્સકોટ અથવા જિલ્લપ્તાનાં પરિશિષ્ટ લખવાં, દુર્ભાગ્યવશાત્ એ જાને પુસ્તકમાંનું એક પણ હજી સુધી અમારા વાંચવામાં આવ્યું નથી. હાલ તુરત મેકડોલેના એસે (નિબંધ) નું પરિશિષ્ટ લખી આપવાથી આપનું હાથ નિભી શકશે? તે પણ એક નૉવેલજ છે-હુંકી હુંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે!

જો આપ કાવ્ય પસંદ કરતા હો તો પ્રાસમય્ય કવિતા જોઈશે કે પ્રાસવિનાની 'પ્લેન્ડ વર્સ' તે રપટ જણાવશે. પ્રાસમય્ય કવિતા અમારાથી ખતી શકશે નહિ. અમારાથી અનુપ્રાસ મેળવી શકાતા નથી. તો પણ પ્રાસવિનાની કવિતા જેટલી કહેશે તેટલી લખી શકીશું. હમણાં ખોશનખીશ-સુને 'જમૂતનાદવધ' નામના એક કાવ્યનો પ્રથમ ખંડ લખી રાખ્યો છે. એ કાવ્ય બહુધા મેલનાદવધને મળતુંજ છે-માત્ર તેમાંના ચાર નામમાજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પસંદ કરશો?

જો લઘુ ગુરુ અને ખોશનખીસી રચના છોડીને કેવળ કમલાકાન્તી હમને પસંદ કરતા હો તો તે પણ જણાવશે; મારું લખેલું ધૂળ પત્થર જે કંઈ હશે તે મોકલી આપીશ. ધારણા એવી છે કે તેના બદલામાં અરીણુ લેવું. વજન કરાવીને ગેડીએ ગોડી ગણી લઈશ-એક તલભાર છોડીશ નહિ કેમ આપ રાજ છો? આપ રાજ હો કે ન હો; પણ હું તો છુંજ.

લિ. અરીણુકાંડી ઉત્તરોત્તર,

શ્રીયુત કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૨ જો-પૉલિટિક્સ

આપના શ્રીચરણમાં પ્રણામ. અશીષ પહોંચ્યું છે. આપે પ્રબળ અશીષ મોક-
લાવ્યું છે. શ્રીચરણમાં પ્રણામ-પુનઃ પુનઃ પ્રણામ. હજી થોડું અશીષ મોકલાવશે.

પણ આપના ચરણકમળમાંથી કમલાકાન્ત તરફ આવી કદિન આઘા શા માટે
મોકલવામાં આવી તે હું સમજી શકતો નથી. આપ લખો છો કે “હાલમાં નવા
કામદાને લીધે લોકો પૉલિટિક્સ (રાજનૈનિક વિષય) વિષે બહુજ થોડું લખે છે.
તમો કાર્ધિક લખો તો બધું સાઈ.” એમ શા માટે, મહાશય! મેં એવાં શાં પાપ કર્યાં
હોય કે પૉલિટિક્સરૂપી પથર મારીને ખાઈ માયું ફેડું? કમલાકાન્ત મિચારો દરિદ્ર
બ્રાહ્મણ, તેને શા માટે પૉલિટિક્સ વિષે લખવાની આઘા કરો છો? કમલ કાંત સ્વાર્થી
માણસ નથી. અશીષ સિવાય મને જગતમાં બીજો કાંઈ સ્વાર્થ નથી. મારા જેવા
ગરીબ ઉપર શામાટે પૉલિટિક્સરૂપી બોળે લાદો છો? શું હું રાજા છું? શું હું
પ્રુશામતીઓ છું? શું હું લુભારી છું? શું હું લિખારી છું? શું હું પત્રને
અધિપતિ છું કે મને પૉલિટિક્સ વિષે લખવાનું કરો છો? આપે માફ દેનર તો
વાંચ્યું હશે. તેમાં મારી રમૂસ શુદ્ધિનું એક પણ ચિન્હ તમારી નજરે પડ્યું કે મને
પૉલિટિક્સ વિષે લખવા કહ્યું? અલબત્ત, મેં અશીષની ખાતર આપની પ્રુશામત
કરી હશે પણ એ ઉપરથી એમ તો નજ સમજવું કે હું એવો સ્વાર્થપરાયણ, નીચ
પ્રુશામતીઓ છું કે પૉલિટિક્સ ઉપર લેખ લખું? ધિક્કાર છે તમારા અધિપતિઓને!
ધિક્કાર છે આપે કરેલા અશીષના દાનને! આપ હજી પણ સમજી શકયા નહિ કે
કમલાકાન્ત એક ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવનાર કવિ છે. કમલાકાંત પામર પૉલિટિક્સિયન નથી.

આપની આ આઘા મળ્યા પછી હું અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પડી ગએલા
વૃક્ષની ડાળ ઉપર બેઠો અને “બંગદર્શન” ના તંત્રીની શુદ્ધિમાં ચએલી વિપરીતતા
વિષ વિચાર કરવા લાગ્યો. શું કરે? ગમે તેમ કરીને પણ સવાપાશેર અશીષનો
કમ્પો મેં ઉતારી દીધો છે. સામે ગણ ધાંચીનું ધર છે— ધરના આંગણમાં બે ત્રણ
બળદ બાધેલા છે—ધાંચણના હાથે તલની સાનાની જોડે મેળવાયેલો બોળનો બૂકો
ખાપને આખો મીંચીને બળદ વાગોળતા બેડા છે. આ દૃશ્ય જોઈને મને કંઈક શાંતિ
વળી. અહીં તો પૉલિટિક્સ નથી. આ ધાંચીની કાટની અદર બાધેલા મિચારા બળદ
પૉલિટિક્સ રહિત અકૃત્રિમ સુખ ભોગવતા બેડા છે. તેમને જોઈને મને સતોષ થાય
છે. તોપણ અશીષના અમલને લીધે પ્રસન્ન મનથી લોકોનું પૉલિટિક્સના વિષય
તરફ યત્ન વલણ હું મારા મનમાં વિચારવા લાગ્યો. મને આ વખતે વિદ્યાસુંદરના
નાટકનું એક ગાયન યાદ આવે છે:—

મુંગલાઈ કહે બોલું બોલ, લંગડા કહે મૂકું દોટ;

તમે કહો કે બહુ પડિત, એ ત્રણેની એકજ રીત. વાહ ! વાહ ! વાહ !

આપણા લેક્ટીની વૃત્તિ દમણી પૉલિટિક્સ તરફ ઈર્ષ્ય છે દરરોજ થોડી થોડી પૉલિટિક્સ બોધબોધ પછી બોમ્બડની વાદ્યાતુર્યની કામના, વગડાની દોડવાની અભિલાષા, આધણાની ચિત્રો જોવાની લાલસા, અને બિચારી હિંદી વિધવાની સ્વામીનેહની આકાંક્ષા અને પત્નીનો પ્રેમ ભોગવવાની મારા મનની ઇચ્છા એ સર્વ માત્ર ઉપદાસજ કરાવનાર છે, કેમકે તે કદી પણ કૃણમૂત થનાર નથી પૉલિટિક્સ પૉલિટિક્સ કરનાર ભાષણો ! હું કમવાકાન્ત ચક્રવર્તી તમારા ભનાની એક વાત કહું છું તે સાબળા મિપાર્કને સાસરે તો છે, પણ જે પ્રજાને માત્ર સત્તર વ્ષા રોએ જિતીને પરાધીન કરી તેને વળી પૉલિટિક્સ કેવી ! જય રાધેકૃષ્ણ ! ભગવાન તમારે ભલું કરશે ! અમે ભૂખ્યા તમારે આગણે ઉભા છીએ મડી નાખશો કે મા ? આ તેમની પૉલિટિક્સ ! એ મિવાયની ખીજ પૉલિટિક્સ કે જે ઝાડપર ઉગે છે, તેના તો ખીજ પણ આ દેશની જમીનમાં અકુરિત થવાનો સંભવ નથી

આ પ્રમાણે હું વિચાર કરતો બેઠો હતો એવામાં મેં જોયું કે ગણુ ધાંચીનો પૌત્ર જેની ઉંમર દશ વર્ષની છે, તે એક શોકારામાં ભાત લાવી આટલે બેસીને ખાવા લાગ્યો તેને દૂરથી એક કાપરચિતરા કૂતરાએ જોયો જોઈને થોડી વાર ઉભો રહ્યો પછી નિરાશ ચઢીને જીભ બહાર કઢાડવા લાગ્યો ધોળાં જુધનાં ફૂલ જેવો ભાત કાસાના પાત્રમાં શોભી રહ્યો હતો—કૂતરાના પેટ તરફ જોયું તો વેતવેતનાં ખાડા પડેલાં હતાં કૂતરો બિચારો ઉભો ઉભો ટગરટગર જોવા લાગ્યો પછી આળમ મરડીને કાન ફેરડાં પા ત્યાર પછી બહુ વિચાર કરી કરીને ડરતો ડરતો એક એક પગલું આગળ આવવા લાગ્યો, અને ધાંચીના છોકરાના ભાતથી ભરેલા મેં તરફ આડી નજરે જોતો જામ અને ખીતો ખીતો એક પગલું આગળ ભરતો જામ અપ્પી થુના પ્રતાપથી મને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં મેં જોયું કે આ પૉલિટિક્સ ચાને છે અને કૂતરો મહાન પૉલિટિશિયન છે પછી ધણો વિચાર કરીને એકાગ્ર ચિત્તે બેસીને મેં જોયું કે કૂતરાએ એક પક્ષા પૉલિટિશિયનની ચાન ચાવવી શરૂ કરી હતી કૂતરાએ જોયું કે ધાંચીનો છોકરો કાંઈ બોનતો નથી, વણા દયાળું લાગે છે એટલે તે ધીરે ધીરે તેની પામે જઈને લાગ્યા પગ કરીને બેઠો પછી પૂછડી હલાવવા લાગ્યો અને ધાંચીના છોકરાના સામું બોધ પ્રુષ્ઠળ હાકવા લાગ્યો તેનું દુર્બળ શરીર ચોગી ગયેડું પેટ દયામણી નજર અને તેના મોંમાંથી વારવાર નીકળતા નિઃશ્વાસ બોધને ધાંચીના છોકરાને તેના પર દયા આવી કૂતરાનું ‘પૉલિટિક્સ એજીટેશન’ (રાજનૈતિક આદોષન) સફળ થયું ધાંચીના છોકરાએ માછલીના હાડકાના એક ટુકડાને સારી પેડે ચુસી લીધા પછી કૂતરા તરફ નાખ્યો કૂતરાએ અત્યંત આનંદથી ઘેનજામાં આવી જઈને તેને ચાટવાનું, ચાવવાનું, ગળવાનું અને પચાવવાનું કામ શરૂ કર્યું આનંદને લીધે તેના તેજો ચળકવા લાગ્યા

જ્યારે આ માછલીના હાડકાના લક્ષણનું મહાન કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સમાપ્ત થયું ત્યારે તે સુચતુર પૅલિટિક્સનના મનમાં ઇચ્છા થઈ કે બીજે એક દુકડા મળે તો કેવું સારું ? એવો વિચાર કરીને, પૅલિટિક્સન છોકરાના મોં તરફ ટીકી ટીકીને જોવા લાગ્યો. જોયું તો છોકરો ભાતમાં આમલી અને મરચાંનું પાણી ગોળાને સપાટાબંધ શીરાવતો બેઠો છે; અને ફૂતરા તરફ નજર પથુ નાખતો નથી. હવે ફૂતરાએ એક 'બોલ્ડ મુવ' (હિંમત લેયું પગલું) લીધું. કેમ ન લે ? ગમે તેવા પથુ પૅલિટિક્સન ! આવી રાજનીતિના બળ હિપર આધાર રાખીને તે એક પગલું આગળ આવીને બેઠો અને નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો; તોપણ ધંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું નહિ. ત્યાર પછી તે ઝીણે ઝીણે સ્વરે રડવા લાગ્યો. બહુ કહેતો હોય કે; " હે રાજધિરાજ ધાંચીકુમાર ! આ ગરીબનું પેટ ભરાયું નથી. ' આ સાંભળીને ધાંચીના છોકરાએ તેના તરફ જોયું. માછલી તો ન હતી પણ ભાતનું એક ટેકું તેના તરફ ફેંક્યું. જે આનંદથી પોતાના નંદનવનમાં બેસીને ઈંદ્ર અમૃતપાન કરે છે, જે સુખથી કાર્ડિનલ વુલ્સ્ટીએ અને કાર્ડિનલ જૅરૅન્ને પોતાની કાર્ડિનલની ટોપી ધારણ કરી હતી તેટલાજ આનંદથી તે ફૂતરો લાન ખાવા લાગ્યો. એવામાં ધાંચણ ધરમાંથી બહાર આવી. છોકરાની પાસે બેસીને ફૂતરો લપક લપક ભાત ખાય છે એ ધાંચણથી સહન થયું નહિ. તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં, અને એક ઇંટનું ચોક્ક ઉપાડીને તેણે ફૂતરા તરફ જોરથી ફેંક્યું. જિજ્ઞાસે પૅલિટિક્સન માર ખાઈને પાછલા બે પગ વચ્ચે લણીજ કાળજીથી પોતાની પૂછડી છૂપાવીને અનેક પ્રકારની રાગરાગણીના આલાપ મારતો મારતો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

એવામાં એક બીજે પનાવ મારી દષ્ટિએ પડ્યો. જ્યારે પામર ફૂતરો પોતાના પેટને માટે અનેક પ્રકારનું ચાતુર્ય બતાવી રહ્યો હતો તેજ વખતે એક હૃદયુષ્ઠ ગોધા આવીને ધાંચીએ બળદને નાખેલા ગોતના વાસણમાં મોં ધાલીને મરજીમાં આવે તેટલું ખાવા લાગ્યો. બળદ ગોધાનાં ભયંકર શીંગડાં અને પ્રચંડ દેહ જોઈને ડરી ગયો અને વાસણમાંથી પોતાનું મોઢું કઢાડી લીધું તથા તેની ભોજન કરવાનો કુશળતા લયપૂર્ણ નેત્રે નિહાળવા લાગ્યો. ફૂતરાને પત્થર મારી હાંકી રહોડી ધાંચણ આ નવીન ચોર તરફ વળી અને એક લાકડી લઈને ગોધાને મસાણુ તરફ જવાની સલાહ આપતી આપતી તેના તરફ દોડતી આવી; પણ મસાણે જવાની વાત તો બાણ્યએ રહી અને ગોધા એક ડગલું પણ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. જેવી ધાંચણ તેની પાસે આવી એટલે તરતજ તેણે પોતાનાં લાંબાં શીંગડાં હલાયાં અને તેની છાતીમાં પોતાનાં શીંગડાંની અણી કેવી સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી ચક્રશે તેનું સૂચન કરવા લાગ્યો. ધાંચણ રણસંભ્રામમાંથી પાછી હડી અને ઘરમાં પેસી જઈને બારણાં બંધ કરી દીધાં. ગોધા પણ પોતાની પુરસદ ઈચ્છા પ્રમાણે ગોતાનો આહાર કરી ડાહતો ડાહતો પોતાને મુકામે આવ્યો ગયો.

મને વિચાર આવ્યો કે આ પણ એક પૌલિટિક્સ છે. મેં બે પ્રકારની પૌલિટિક્સ જોઈ; એક ફૅરારની અને બીજી ગોધાની. ગિરમાર્ક એ ગોધાની પદ્ધતિ અહીં કરનાર પૌલિટિક્સન છે અને વુલ્સીથી માંડીને આપણા પરમપ્રિય રાવજી-દુર દોલજીપ્રસાદ શર્મા સુધીના બધા ફૅરારની પદ્ધતિ અહીં કરનારા પૌલિટિક્સનો છે.

આપનો કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૩ જો-ભારતવાસીઓનું મનુષ્યત્વ

મહાશય ! આપને શું લાગુ ? લખનારાં વિદ્ય નાખનાર અનેક દુરમનો બને છે. હું હમણાં જે ભાગાવટા ઘરમાં રહું છું તેની પાસે ચારા દુર્ભાગ્યે બે ત્રણ ફૂલના છોડ ઉગી નીકળ્યા છે. મને વિચાર આવે છે કે આ કમલાકાન્તને કોઈ સગું વદાહું નથી ત્યારે આ પુષ્પો મારાં સખા અને સખીઓ યશો; કેમકે પ્રુશાન્ત કર્પાચી એ કોઈ પ્રદુષિત થઈ નથી, એમને મેળવવા માટે રૂપીઆ ખર્ચવાની જરૂર પડતી નથી, એમને અશ્વઠાર પહેરાવવા પડતા નથી, એમને પ્રસન્ન કરવાને જૂઠાં વખણ કરવાની જરૂર નથી, તેઓ પોતાના નિમ્નનદવડેજ પ્રદુષિત થાય છે. એમના સુખમાં હાર નથી, રોદન નથી; આંદ છે, ક્રોધ નથી. એવો પણ વિચાર આવે છે કે પ્રસન્ન ગોવાલજી મારો ત્યાગ કર્યો તો ફિકર નહિ; હવે હું આ પુષ્પો સાથે પ્રેમ જોડીશ.

એટલામાં પુષ્પો પણ ખીલ્યાં-હસવા લાગ્યાં. તંત્રી સાહેબ ! મને એક વિચાર આવ્યો ! પણ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો તે ખીલેલાં ફૂલને જોતાં વારજ ભમરાનાં શૂઠનાં જુંડ-હમરો પતંગીમાં અધમાખીઓ અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં રસશોષક રસિકાનાં ટેળે ટોળાં મારા પારણા આગળ આવીને હાજર થયાં. પછી ગણ ગણ, બણ બણ, ઝણ ઝણ, ગનન ગનન કરીને તેઓ મને ત્રાસ આપવા લાગ્યાં. તેમને મેં બહુએ સમજાવ્યાં કે, “ સદ્ગૃહસ્થો ! આ સભા નથી, સમાજ નથી, એસોશિયેશન, લીગ, સોસાયટી, કલબ એવું કંઈજ નથી, આ તો કમલાકાન્તની પર્ણકુટી છે. આપને જે ગનન ગનન કરવું હોય તો બીજો કોઈ ઠેકાણો જાઓ. હમણાં હું કોઈ રેઝોલ્યુશન (હરાવ) પસાર કરાવવા તૈયાર નથી; માટે આપ કોઈ મીને ઠેકાણે સિધારો; પણ એ ગણગણ બણબણ કરનારા ગૃહસ્થો કોઈ રીતે જવાને કબૂલ થયાજ નહિ. ઉદાત્તા તેઓ પુષ્પના છોડ ઉપરથી ઉડીને મારી પર્ણકુટી ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા. મેં આપને પત્ર લખવાનું કામ તો હમણાંજ શરૂ કર્યું. (હમણાં અરીજીનો અમલ ઉતરવા આવ્યો છે) એટલામાં તો

એક કાળજી જેવો કાળો ભરતો જુલું કરીને ઘરમાં દાખલ થયો અને મારા કાન પાસે આવીને ગજગણવા લાગ્યો. તંત્રી મહાશય ! કહેશો ! હું આપને પત્ર શી રીતે લખી શકું ?

ભરતો મનમાં એમ સમજે છે કે પોતે ધણી રસિક અને છટાદાર વક્તા છે; અને તેના ગજગણાટથી મારા આખા શરીરમાં આનંદની લહેરી ફેલાઈ જઈને મને ધણોજ સેનોય થશે. મારાજ આંગણનાં ફૂલની પાંખડીઓ તોડીને મારાજ કાન પાસે ગજગણાટ મચાવી મૂકે છે. મારો ક્રોધ એકદમ બાદલિગ પાછટપર ગયો. મેં પંખો લઈને તેની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, પછી મેં ઘૂર્ણન, વિઘૂર્ણન, સંઘૂર્ણન વગેરે વિવિધ દાવપેય કરી પંખોથી ઘણું મલાવવા માંડ્યું. ભરતો પણ ડીન, ઉડીન, પ્રડીન, સમાડીન વગેરે તરેહ તરેહના પેંતરા ભરીને પોતાની ચાલાકી બતાવવા લાગ્યો. હું કમલાકાંત ચક્રવર્તી-દેવનાર મુક્તાવલિનો લેખક છું; પરંતુ મનુષ્ય તે મનુષ્યજ ! મનુષ્યનું પરાક્રમ અત્યંત ટુંક છે ! તેનું બળ અત્યંત અદ્ય છે ! હે મનુષ્યવીર્ય ! ધિક્કાર છે તને ! તું પરાપૂર્વથીજ મનુષ્યને ઠગીને તારી અસારતા સાબીત કરતું આવ્યું છે. તેં ઝામાના યુદ્ધમાં હેનીબાલને, પલટોવાના યુદ્ધમાં આર્સ્તને, વાંટણના યુદ્ધમાં નેપોલિયનને અને આજે ભરત સાથેના યુદ્ધમાં કમલાકાંત ચક્રવર્તીને ફસાવ્યો છે. હું જેમ જેમ પંખો હલાવીને વાયુને ગતિમાન કરીને ભરતને ઉડાડી મૂકવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે દુષ્ટ ફરી ફરીને મારા માથાની પાસે આવીને બજબજાટ કરવા લાગ્યો. કેઈ વાર તે મારાં કપડાંમાં સંતાઈ જઈને વાદળામાં છુપાઈને ધડતા ઇન્દ્રજિતની પેઠે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તો કેઈ વાર કુંભકર્ણ સાથે યુદ્ધ કરના રામચંદ્રના સૈન્યની માફક મારી બમલ આગળ આવીને મને ચીડવવા લાગ્યો. કેઈ વખત જાણે મારું પરાક્રમ સૈન્યની માફક મારી ચોટ-લીમાં રથું હોય તેમ સમજીને મારા મેઘ જેવા કાળા વાંકડીયા વાળમાંજ ભરાઈ બેસીને ભેરીનાહ કરવા લાગ્યો. પછી તે કદાચ મને કરડી બેસે તેવા બપથી મેંજ સમરાંગણુમાથી પલાયન કર્યું. ભરતોએ પણ મારી પૂંડ લીધી. એવામાં અધુરામાં પૂરું ભરતની હેઠર વાગવાથી કમલાકાંત “પપાત ઘરણીતલે” આ સંસારરૂપી જંગમાં મહારથી કમલાકાંત ચક્રવર્તી જેમણે દારિદ્ર્ય, હમેશનું વાદાપણું અને અશીશુ વગેરેની સાથે યુદ્ધમાં રહિ પણ દાર ખાધી ન હતી; તેમનો અફસોસ ! એક સાધારણ જીવડાને હાથે પરાજય થયો.

પછી ધૂળ ખખેરીને હું ઉડી ઉભો થયો અને ભરતરાજની ક્ષમા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:—“હે ભરતકુલબ્રૂષણ ! આ ગરીબ વ્યાદાણે તમારો શો અપરાધ કર્યો કે તમે તેના લખવામાં ખલેલ કરવા આવ્યા ? જુઓ, હું બંજદર્શનના અધિપતિને પત્ર લખવા બેઠો છું; પત્ર લખીશ તો અશીશુ મળજે. તમે ચામાટે ગજગણાટ કરીને તેમાં વિદન કરવા આવો છો ?” મેં આજે સવારમાં એક બંગાળી નાટક વાંચ્યું

હુ, તેથી એકાએક નાટકની ધૂતમાં હું બમરને કહેવા લાગ્યો, — “હે ભૂગ ! હે અનગરગતા તરંગમા વિશેષ કરનાર ! હે ઉદ્યાનવિહારી ! તમે શા માટે બહુબલ્યાટ કરો છો ? હે ભૂગ ! હે દિવેદ ! હે પદ્મ ! હે અને ! હે બમર ! હે બમરા ! હે બહુબલ્યાટ ! —

આ બમરસહસ્ર નામના પાઠથી બમરો એકદમ પ્રસન્ન થઈ ગયો અને મારી સામે આવીને ખેડો વળી ખાંડો મણુગણુ કરીને મણુ સાફ કરીને ખોતવા લાગ્યો. મને પણ અપ્રીયુના પ્રતાપથી સવ પ્રાણીઓની ભાવા સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે હું સ્થિરચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો.

બમરરાજે બોલવા માંડ્યું “હે વિપ્ર ! મારા ઉપર આટલો ગુસ્સો શા માટે ? હું શું અકર્મોજ મણુગણુ છું ? આ હિંદુસ્તાનમાં જન્મીને હવે મણુગણીએ નહિ તો ખીલુ કરીએ શું ? ક્યો હિંદુસ્તાની બહુબલ્યાટ નથી કરતો ? ક્યા હિંદુસ્તાનવાસીએ બહુબલ્યાટ છોડીને ખીલે ધ ધો શરૂ કર્યો ? તમારામાં જેઓ રાજા મહા રાજાઓ અને આનંદેષી છે તેઓ કાઉન્સિલમાં બેસીને મણુગણ્યાટ નથી કરતા ? જેમને રાનમહાદુર અથવા સર થનાની અભિવાધા છે તેઓ શું સાદેખ બોડાની પાસે બેસીને બહુબલ્યાટ નથી કરતા ? જેઓ માત્ર નોકરીનીજ ઉમેદ રાખે છે તેમના બહુબલ્યાટને તો પારજ નથી હિંદુસ્તાનના શિક્ષિતો જેઓ થોડા વર્ષ સુધી અંગ્રેજી શીખ્યા છે, તેઓ તો હાથમાં સીધારસની ચિટ્ઠીઓ લઈ દરવાજે દરવાજે બહુબલ્યાટ કરતા ફરે છે તેઓ મચ્છરની માફક ખાતાં પીતા, ઉડતા બેડતા, હાવતા ચાલતા, રાત દહાડો, સવાર, બપોર ને સાંજ દરનડી બહુબલ્યાટજ કરતા રહે છે. જેઓ નોકરી ન કરતાં સ્વતંત્રપણે વધીલ, બારિસ્ટર તરીકે ધ ધો કરે છે, તેઓ સનદી બહુબલ્યાટ કરે છે. સાચા જૂઠાના સાગરસગમમાં પ્રાપ્ત સ્નાન કર્યા પછી જ્યાં લાકડાના અથવા સળીઆના પાજરામાં માથે “નીમ” પહેરીને હાઈકોર્ટના જડળે, જલ્લા જડળે, સમ જડળે, ડેપુટીઓ, સુનસદો વગેરે બેઠા હોય ત્યાં જઈને બહુબલ્યાટને પુઆરો છોડી મૂકે છે કેટલાક એમ સમજતા હોય છે કે બહુબલ્યાટ કરવાથી દેશને ઉપયોગ થશે તેથી તેઓ નાના મોટાને એકઠા કરીને મણુગણવા માંડે છે દેશમાં દુકાળ પડ્યો ચાલો ભાઈ જરા બહુમણીએ આપણા લોકોને ધણી ઉચી નોકરીઓ આપવામાં આવતી નથી, માટે ચાલો આપણે મધા એકઠા થઈને મણુગણ્યાટ કરીએ અમુક ગૃહસ્થની મા મરી ગઈ, ચાલો ભાઈ તેના સ્મરણાર્થે જરા બહુમણીએ કેટલાકને તો આથી પણ સતોષ નથી થતો તેઓ તો કાગળ, ખડીયો અને કનમ લઈને દર અકવાડીએ, દર મહિને કે દરરોજ બહુબલ્યાટ કર્યાજ કરે છે, અને ભાઈ મારા મણુગણ્યાટથી આટલા ચીડાઈ જાઓ છો, પણ તમે ચોતેજ હમણા શું કરવા બેઠા છો ? બગદર્શનના અધિપતિની પાસે થોડુંક અપ્રીય મેળવવાની લાન્યે તમે પણ મણુગણવાજ બેઠા છો ને ! તો પછી મારો મણુગણ્યાટ તમને આટલો

કંડાળો શામાટે ઉપજનવે છે ?”

“હે કમલાકાંત ચક્રવર્તી ! હું તમને સત્ય વાત કહું છું. તમે લેહો જે ગણુગ-
ણાટ લણુલણાટ કરો છો તે અમને પણ પસંદ નથી આવતો. જુઓ અમે જીવડાં
છીએ તોપણ અમે માત્ર ગણુગણાટજ કરીને બેસી રહેતાં નથી અમે મધ પ્રાપ્ત
કરીએ છીએ અને અમારો ડંખ વાપરવાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. તમને નથી
આવડતું મધ મેળવતાં કે નથી આવડતો ડંખ વાપરતાં ! ફક્ત બણુબણાટજ કરો
છો ! તમને કામ તો એકે કરતાં આવડતુંજ નથી, માત્ર બાપડીઓની માફક સવાર
સાંજ છોડો વાળાને રડનાં કકળતાંજ આવડે છે. હવે તમે જરા બકબકાટ અમને
લખાપડી છાડીને ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક કામ કરવા મડો તો હીક, તેમ
કરશે તોજ તમારું ક્ષેત્ર થશે. મધ મેળવતાં શીખો. જરાકે ડખનો ચટકો લગા-
વતાં શીખો. તમારી જીભ કરતાં અમારો ડંખ વિશેષ સામર્થ્ય ધરાવે છે. તમારાં
વાક્યબાણથી કોઈ મરતું નથી પણ અમારા ડંખથી તો તમે બધાજ દરદમેશ કરતા
રહો છો. સ્વર્ગમાં જેમ ધન્ડનું દયિયાર વજ છે, પૃથ્વી ઉપર જેમ અગ્નિનેતું દયિ-
યાર તેમની તોપ છે, તેમ આશામાર્ગમાં અમારો ડખ પણ એક પ્રમળ દયિયાર
છે, માટે મારું કહેવું એમ છે કે મધ એકડું કરતાં શીખો. કામમા લક્ષ પરાંવો અને
જો તમારી જીભમાં ચીંચે ચળે લીધે તમારું લક્ષ કામમાં નજ પરાંવાતું હોય તો
બહેતર છે કે તમે તમારી જીભને કાપી નાખો. તેમ કરશે તો જરૂર કામમાં ચિત્ત
પરાંવાશે અને ખાલી બણુબણાટ કરવા ઉપરથી તમારું મન ઉડી જશે.”

આટલું બોલીને ભ્રમરાજ જીંહજીંહ કરીને ઉડી ગયો.

મેં પછી વિચાર કર્યો કે આ ભ્રમરો અકબ્બત ધણેજ ચાલી જતું છે. આપણે
તણુએ છીએ કે મનુષ્યોમાં જેમ જેમ પદ્ધત્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે વધારે
વધારે ગહો મનાતો જાય છે. એટલા માટે બે પદ્ધત્તિ મનુષ્યો કરતાં ચાર પદ્ધત્તિ
પણુએ વિશેષ હકાપણુવાળાં હોવા એમજ. ત્યારે આ ભ્રમરો તો પદ્ધત્ત છે, એક
નહિ બે નહિ પણ પાંચ એટલે જ પદ્ધત્તો છે. ખરેખર એ જ પદ્ધત્તો જીવ
ધણેજ ચાલી હોવા એમજ એ વાત એના પદ્ધત્ત અસામાન્ય સંખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ
થાય છે. એવા સુચતુર મહાચાની ભ્રમરની સલાહની અવગણના કેમ કરાય ? માટે
આજથી હું મારો ગણુગણાટ બંધ કરું છું; પણ મધ મેળવવાની તૃષ્ણા હું તજ
શકતો નથી. બંજદર્શનરૂપી પુષ્પમાંથી અરીણરૂપી મધ પ્રાપ્ત થશે એવી ઉમેદથી
જીવન ધારણ કરી રહ્યો છું.

આપનો આગાધીન
કમલાકાંત ચક્રવર્તી

પત્ર ૪ થો—ઘડપણની વાતો

અધિપતિ સાહેબ ! મને આજે અશીષ મળ્યું નથી. ઘણું દુઃખ થાય છે આજે હું જે લખું છું તે ફોટો ડોળે લખું છું. મારી પોતાની શુદ્ધિવડે લખું છું—અશીષની ચમત્કારિક શક્તિવડે નહિ. આજે તો હું મારા પીતકની કથા લખું છું.

આજે ઘડપણની વાત લખું છું. લખવાનું મન તો ઘણુંએ થાય છે પણ લખી શકતો નથી. દારણ દુઃખની કથા મને ઘણી પ્રિય લાગે એ બનવાનું છે. પોતાના પીતકની, મર્મભેદ દુઃખની કથા દરેકને પ્રિય હોય છે; પણ આ બાબત હું લખીશ તોપણ વાંચશે કેણું ? એ પ્રશ્ન છે. હાલ તો યુવાન વર્ગજન વાંચવાનો શોખ ધરાવે છે. મોટી ઉંમરના લોકો તો ખીલકુલ વાંચતાજ નથી. આથી મને લાગે છે કે મારી ઘડપણને લગતી વાતો આપના વાચકવર્ગમાંથી કેઈ વાંચશે નહિ.

માટે હું ખરેખર ઘડપણની વાતો લખતો નથી—લખી શકતો પણ નથી. વૈતર-ણીની તરંગમાલાથી ધોવાતા જીવનના ઓવારાના હેઠલા પત્રથીઆ ઉપર મેં હજી મારો પગ મૂક્યો નથી. તેની પેલીપાર જવાને જે દ્રવ્ય જોઈએ તેની એક પાક પણ હું કમાઈ શક્યો નથી. મને હજી વિશ્વાસ છે કે એ દિવસ હજી ધણો દૂર છે, તોપણ જીવાની ઉપરથી મેં મારો દાવો છોડ્યો છે; જો કે મારી કેદની બધી મુદત હજી ખતમ થઈ નથી. કેદની મુદત પૂરી થશે તોપણ મારે ઘણું દેવું પતવવાનું બાકી રહેશે, તેની મને થોડી ધણી ચિંતા રહે છે. યૌવનને સલામ કરી છેવટની ફારગતી લઈ શક્યો નથી. એ સિવાય હજી મહાજનનું મારી પાસે કેટલુંક લેવું છે. દુઃખના વર્ષોમાં મેં ઘણું અનાજ ઉછીનું લીધું છે તે દેવું પણ હું અદા કરી શક્યો નથી—અને અદા કરવાની મારામાં શક્તિ પણ નથી. વળી વૈતરણીની સામી પાર જવાને માટે પણ પૈસા એકદમ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. મારી આ સમયની દુઃખની બે ચાર વાતો કહું તો તમે તમારા યૌવનનાં સુખ બાલુ પર મૂકી સાંભળશો ખરા ?

પ્રથમ સત્યનો નિષ્કર્ષ કરવાની જરૂર છે કે હું જીવાન છું કે વૃદ્ધ છું ? મેં આ સવાલ મારે એકલાને માટે ઉઠાવ્યો છે એમ નથી. હું વૃદ્ધ છું અગર જીવાન છું એ બેમાંથી એક વાત તો મંજુર રાખવીજ પડશે; પણ જેમની રિયલિટી એવી છે કે જેઓ જીવાન ન ગણાય તેમ ધરડા પણ ન કહેવાય, જેમનો જીવાનીનો સ્વર્ગ ખમિષ દિશા તરફ ઝૂકવા લાગ્યો છે, જેમના જીવનના પડછાયા પૂર્વ દિશા તરફ લંબાવા લાગ્યા છે તેમને હું પૂછું છું કે બાપ ! તમે વિચાર કરીને કહો કે તમે યુવાન છો કે વૃદ્ધ ? અલગત, આપના વાળ આજે પણ બમર જેવા ઢાળા અને સુંદર છે, આપના દાંત અવિચ્છિન્ન મોતીનો સેર જેવા ચોબી રહ્યા છે, આપની નિદ્રા આજે પણ એવી ગાદ છે કે નૂતન પત્નીના દંટોળવાથી પણ તમે જાગી શકતા નથી; તો

પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તમે ઘરડાજ ચયા છો અથવા તો આપના વાળ ગંગા જમના જેવા કાંઈક સફેદકાળા ચયા છે, દાતની હારે કોઈ કોઈ રેકાણેથી તૂટવા લાગી છે, તેમથી એકદં બે મોતીના દાણા ખરી પડ્યા છે, આપની નિદ્રા નેત્રની વિડંબનાતુલ્ય બનવા આવી છે તો પણ તમે યુવાન છો. તમે પૂછશો કે મારા કહેવાનો અર્થ શો ? એનો અર્થ " ઘડપણ ઉમ્મરથી નથી મપાતું પણ ગાંધી મપાય છે " એમ પણ કું કહેવા નથી માન્યો. હું અત્ર સંસ્કૃતિ ચર્ચા કરતો નથી, ઘડપણનીજ ચર્ચા કરે છું. ઘડપણ એ વધેલી ઉમ્મરનું પરિણામ છે, ખીણું કાંઈ નથી. કોઈ માણસ આજીવ વર્ષે વૃદ્ધ ચાય છે તો કોઈ માણસ બેતાજીવ વર્ષની ઉમ્મરે પણ યુવાન રહે છે. ઉમ્મરમાંજ વિશેષતા છે એવું તમે કદિ પણ જોઈ શકશો નહિ. જે માણસ પિસ્તાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે પોતાને યુવાન કહેવડાવે છે તે કાં તો મૃત્યુથી અત્યંત ડરતો હોવો જોઈએ અથવા ખીણ કે ત્રીજી વારની ધણીવાણીનો પતિ હોવો જોઈએ. જે પાંત્રીશ વર્ષે પોતાને ઘરડામાં ખપાવવા મથે છે તેને કાં તો ઘડપણ પ્રસંદ છે, કાં તો બિમાર છે અથવા તો તે કોઈ પ્રકારના કારે સકટથી પીડાતો હોવો જોઈએ.

પણ જીવનની અડધી મજલ પર આવી પહોંચ્યા પછી ચરમાં હાથમાં લઈ રમાલ વડે સાફ કરીને જીએ અને વિચાર કરીને કહો કે કું વૃદ્ધ થયો હર્ષશ અને નહિ પણ થયો દોષ. મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે આખે સજીવું હે વ યા ન સજીવું હોય, માથે તાલ પડી હોય યા ન પડી હોય તોપણ હું હજીસુધી વૃદ્ધ કહેવાઈ નહિ. કેમ વાર ? કોઈ પણ વૃદ્ધ થયું નથી ત્યારે કુંજ એકલો શાને વૃદ્ધ થાઈ ? આ સનાતન કાળથી આસ્તુ વ્યવસ્થા વિચિ આજે પણ નવીન સરખુંજ છે. મારી પ્રિય કોઠિલાનો મધુર દુકુમ્બર હજી વૃદ્ધ થયો નથી. ગંગા નદીની સુંદર, હીરાકણી જેવી ચળકતી કોમળ તરંગમાલામાં હજી ઘડપણે પ્રવેશ કર્યો નથી. પ્રભાતના પહોરનો શીતળ, સુખકર વાયુ; બકુલ, ચરો વગેરે સુગંધી પુષ્પો; વૃક્ષની લીલી, હરિયાળી ધટા; નક્ષત્રમાલાનો ચળકટ એ વગેરે સર્વ હજી તેવાં ને તેવાંજ સુંદર અને મોહક છે; તેમનામાં ઘડપણની જાયા પણ આવી નથી, તો શું કુંજ એકલો વૃદ્ધ ? નહિ, કું એ વાત કદિ પણ માનીશ નહિ. જગતમાં તો હજી પણ હાસ્ય અને આનંદના પુવારા ઉજળી રહ્યા છે. શું મારા એકલાનાજ હસવાના દિવસ પૂરા ચયા ? પૃથ્વી ઉપર ઉત્સાહ, ક્રીડા, આનંદ હજી જેવાં ને તેવાં ચાલે છે નો તે શું મારે મારેજ બંધ ચર્ચા ? આખું જગત તેજોમય છે. શું મારેજ ધોર અમાવાસ્યાની રાત્રિ ? નહિજ. સુમેમાન ચરમાવાળાની દુકાનનું સત્યાનાશ જાગે ! હું મારાં ચરમાં આજેજ લાગી નાખું છું અને જાતી ઠાકીને કહું છું કે હું ઘરડો થયો નથી.

પણ મુશ્કેલીની વાત તો એ છે કે કું સ્વીકાર કરું યા ન કરું, તોપણ ઘડપણ મારો પીછો છોડતું નથી ધીમે ધીમે દરરોજ-પણે પણે ઘડપણરૂપી ચોર મારા

દેહરૂપી શરીરમાં પ્રવેશ કરતોજ જાય છે. આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. જીવાનીતો કિનારો દૂર જતો જાય છે. હું કરોડ વાર કહું કે હું ધરડો નથી પણ મારો પ્રત્યેક નિઃશ્વાસ ધાપણુ આયુષ્ય છે એવી સાક્ષી પૂરે છે. ખીજા લોકો ગાય છે, નાચે છે ત્યારે હું પણ ધરડો નથી થયો એમ ખતાવવાને, મારી જીવાનીતો ઉલ્લાસ હજી જેવો ને તેવોજ છે એવો ડોળ કરવાને તેમની મિજલસોમાં સામેલ થાઉં છું. ખીજા જાણી જાણે રડે છે ત્યારે હું લોકકલ્પજનના ભયથી ભારેખમ થઈને બેસું છું; પણ સાચું પૂછો તો હસવા બોલવામાં કે ગાવા વગાડવામાં મારું હૃદય હવે આનંદ નથી ભોગવતું. મારામાં હવે ઉત્સાહ ઉલ્લાસ નથી રહ્યા. આશાનો અર્થ મારે માટે આત્મપ્રતારણાજ છે. મારે માટે આશા, વિશ્વાસ એમાંનું કશું છેજ નહિ. જે છેજ નહિ તેને માટે મિથ્યા વલખાં ચામાટે મારવાં ?

વલખાં માર્યાંથી શું વળે ? જે પુષ્પોની માળા મારી જીવનરૂપી વાડીને શોભા આપતી હતી તેની પાંખડીઓ માર્ગમાં એક પછી એક ખરી ગઈ. જે સદાય હસતાં વદન મને અતિ પ્રિય લાગતાં હતાં તે એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ ગયાં ! અને દેહલાક છે તે પણ મૌન ઝડપુના પ્રખર તાપને લીધે ચીમળાઈ જતાં પુષ્પ જેવાં મ્હાન થઈ ગયાં છે. આ ભાગ્યાં તૂટ્યાં ભવનોમાં, આ નિરાનંદ થએલી નાટયશાળામાં, આ પરિત્યક્ત થયેલી મિજલસોમાં ઉજળવલ દીપમાલા ક્યાં છે ? એક પછી એક હવે જુઝાઈ ગઈ. માત્ર વદનજ નહિ પણ હૃદય સુદાં ! તે સરસ, પ્રેમથી છલકાતાં, વિશ્વાસભર્યાં, મૈત્રીપૂર્ણ, અપરાધ યથા છતાં સર્વદા પ્રસન્ન રહેનાર એવાં રનેલી હૃદય પણ ગયાં ! એમાં કોઈનો દોષ નથી. મારો દોષ નથી. રનેલીઓનો પણ દોષ નથી. માત્ર વયનો અથવા યમરાજનોજ દોષ છે.

વાર, તો એથી નુકશાન શું થયું ! એકલો આવ્યો હતો અને એકલો જાય, તેમાં ચિન્તા શી છે ? આ જીવ પણ પરિપૂર્ણ મારો થયો નહિ. ઠીક, રામ રામ ! હે પૃથ્વી ! તું તારી નિયમિત દક્ષામાં રહીને ઘૂમતી રહેજે. હું મારા ઇષ્ટ સ્થાને જાઉં છું. તારો અને મારો સંબંધ તૂટે છે. હે મૃગમયી ! હે વસુધરા ! હે જગ-સૃષ્ટિના ભારથી દયામલી પૃથ્વી ! તેમાં તને પણ નુકશાન શું ? તું અનંત કાલ પર્યંત ચત્ય માર્ગમાં જમણું કર્યા કરજે; હું ચોડાદિવસ જમણું કરીશ, ત્યાર પછી તને હેલા રામ રામ કરી જેની સમીપમાં સર્વ જ્વાલાઓ શાંત થાય છે તેની પાસે જઈને મારા અંતરની જ્વાલાનો અંત લાવીશ.

ત્યારે હવે એક વાત તો નક્કી થઈ ગઈ કે હું ધરડો થઈ ચૂક્યો છું; ત્યારે હવે મારું કર્તવ્ય શું છે ? દેહલાક મૂર્ખ લોકો કરી ગયા- છેડે, “*पंचाशद्वर्षं वनं प्रजेतुं*” (પચાસ ઉપરની વય થતાં વનમાં જતું) અરે લાંબું ? વન ક્યાં છે ? આ અવસ્થામાં તો સર્વ પ્રકારના ભોગ-વિલાસથી પૂર્ણ મોટા મોટા ભવ્ય મહેલો કે જે શોભા અને મનુષ્યની દોડધામથી નવ જીવાન પુરુષોને પ્રસન્ન કરે એવા છે તે પણ મારે

મનથી જગલ જેવાજ લાગે છે. હે યુવાન વાચકો ! તમારે ને મારે આ બાબતમાં મતભેદ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. તમારું હૃદય મારા હૃદયનો મેળ કરશે નહિ. જ્યારે કોઈના ઉપર અમુક પ્રકારની વિપત્તિ આવી પડે છે. ત્યારે લોકો ધરડા માથુસને પૂછે છે કે; “હે ડોસા તે’ ઘણા જમાના બોયા છે, આવે પ્રસંગે શું કરવું બોધાયે તે અમને કહે.” પણ સુખના આનંદના પ્રસંગે કોઈ એમ કહેવા નથી આવતું કે; ‘ડોસા ! આજ અમારો આનંદનો દિવસ છે. તું અમારી પાસે આવ અને અમારા આનંદમાં ભાગ લે.” ઉલટું એમજ બને છે કે એવા ખુશાલીના કલ્પલ કરવાના પ્રસંગે રખેને એ વાત ડોસાના બલુવામાં આવે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે બાપ, આ જગત નહિ તો ખીલુ શું ?

હે પ્રૌઢ વયના વાચકો ! જ્યાં તમે પ્રથમ રોહ અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરતા હતા ત્યાં તમે હવે માત્ર ભય અને કોષ્ટક વચ્ચે ભકિતના પાત્ર યાચો છો. જે પુત્ર તમારી ભુવાનીના સમયમાં અને તેના બાળપણના સમયમાં તમારી સાથે તમારીજ પથારીમાં સ્ત્રોત હોતો અને અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં પોતાના નાના હાથવડે તમને શોધી કહાડીને તમારે ગળે વળમતો હતો તે આજ તમારી ખમર પણ લેતો નથી અને “મારા પિતાને કેમ છે ?” એવું માત્ર લોકોને પૂછીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. કોઈ પરાયા બાલકની સુંદરતા ઉપર મોહિત થઈને તમે તેને બોજામાં બેસાડીને રમાડ્યો હશે, તમે તેના ઉપર પ્રેમ રાખ્યો હશે તે આજ કાલક્રમે મોટો થતાં પોતાની નિર્દોષ ખુબસૂરતી ગુમાવી મેટો છે અને કદાચ મહા પાપી થઈને પૃથ્વી ઉપર પાપનો પ્રવાહ વહેવડાવી રહ્યો છે. કદાચ તે તમારી નિંદા પણ કરતો હશે. તમે શું કરી રહ્યા છો ? તમે એટલુજ બોલીને બેસી રહો છો કે મેં એને બોજામાં લઈ રમાડ્યો હતો; ખાધે બેસાડીને ફેરવ્યો હતો. તમે જેને બોલે બેસાડીને ‘હ’ ‘ખ’ શીખવ્યા હતા તે આજે કદાચ પ્રતિષ્ઠિત લેખક બની ગયો હશે અને તમારી મૂર્ખતા સંભારી મનમાં તમારો કિપહાસ પણ કરતો હશે જેને તમે એક વાર તુચ્છ માનતા હતા તેજ હવે તમને તુચ્છ માને છે. જેને તમે એક વારની નિશાળમાં ભરવાની શી આપીને લણવામાં સહાય આપી હતી તેજ આજ તમને પૈસા ધીરે છ અને ધીરેલાં નાણાં પેટે તમારી પાસે વ્યાજ લે છે તમે જેને શિખવતા હતા તેજ આજ તમને શિખવવા તૈયાર થાય છે. હવે બોલો, આ જગત નહિ તો ખીલું શું ?

અંતર્ગત વાતો એક બાલુએ રાખી બહારનાજ જગત તરફ નજર કરીએ. જે ઠેકાણે તમે તમારે પોતાને હાથે બગાડ્યા બનાવ્યો હતો, પસંદ કરી કરીને ગુલાબના છોડ, ચમેલી, ડોલર તથા બીજા અનેક જાતના વિદાયતી રોનાઓ ધણી મહેનતે રોપ્યા હતા, જેમને તમે તમારે હાથે ઝારી લઈને પણી સિંચું હતું ત્યાં તમે આજે જઈને ભુજો. તમારા ગુલાબ અને ચમેલી સુકાઈ ગયાં છે અને જ્યાં

એક વાર રમણીય જગીચો હતો ત્યાં આજે ચણા વટાણાનાં વાવેતર થાય છે અને રામો પટેલ પોતાના મોટા શીંગડાંવાળા બળદને ગીત લલકારતો ખેતી કરી રહ્યો છે, તેના હળની અણી તમારા હૃદયમાં આરપાર પેસી જતી નથી ? તમારી જીવાનીના વખતમાં મનમાં અનેક પ્રકારની અલિલાપાઓ પોલીને, મતોરથો રચીને, મહાપ્રયત્ને તમારા ઉપભોગ માટે સુંદર હવેલી બંધાવી હતી; જેમાં મનોહર પવંગ મિજાવીને નેત્રે નેત્ર અને અધરે અધર મિલાવીને તમારી બાલપ્રણયિની સાથે આ જીવનમાં કદિ પણ લુપ્ત ન થાય એવા પવિત્ર પ્રેમયુક્ત સંભાષણ કયું હતું, આજે ત્યાં જઈને જુઓ; તે તમારી હવેલીની ઈંટોના દુકડા મથેડા પર લદાઈને કોઈના તમેલાનું ભોયતળીયું બનાવવાના કામમાં વપરાવા જાય છે. તમારા પશંગના દુકડા વડે એક બાઈ રસોઈ કરતી બેઠી છે. આ અરણ્ય નદિ તો બીજું શું ?

સતાપ ઉપર સંતાપ ! હું જોને જીવાનીમાં ધણો સુંદર જોતો હતો તે આજે ધણોજ વિરૂપ બની ગયો છે. મારો પરમ મિત્ર સુંદરલાલ તેની જીવાનીના પૂર બહારમાં ન્યારે હતો ત્યારે અકકડને અકકડ ફરતો. કેટલીએ સ્ત્રીઓ પાણી ભરતાં તેનું રૂપ અને ભલકો જોઈને મોહિત થતી અને નમઃ શિવાય એમ કહેવાને બદલે નમઃ સુંદરલાલાય એવું બોલી જતી. તે સુંદરલાલને આજે જઈને જુઓ. તેનું વદન કરમાઈ ગયું છે, માથે પળીયાં આવી ગયાં છે, દાંત પડી ગયા છે, ચામડી ઝુલી ગઈ છે અને શરીર સુકાઈને જીર્ણુશીર્ણુ થઈ ગયું છે. એ સુંદરલાલ એક ખાટલી પ્લાડી અને ત્રણ શેર મિસ્કુટ વગર નાસ્તો કરતો ન હતો, તે સુંદરલાલ આજે તિલક છાપાં લગાવતા ભગતરાજ થયા છે, રામનામી ઓઠે છે અને જમતી વેળા કોઈ મદ્ય માંસનું નામ દે તો પીરમેલી યાળા પણ મૂકીને હડી જાય છે. હવે જંગલમાં શું બાકી રહ્યું.

પેલી સુમનગૌરીને જુઓ એ સુમનગૌરી ન્યારે નાની હતી અને મારી વાડીમાં ફૂલ ચોરી જવા આવતી તે વખતની તેના દેહની શોભા, લાવણ્ય, અપળતા, કામળતા યાદ કરો. તેને જોઈને મને એમજ થતું કે નંદનવનનું કોઈ પારિવાર વૃક્ષનું પુષ્પો સહિત ઉપાડીને અહીંમાં આવ્યું હોતું જોઈએ. તેની અલકાવલિ સાથે વાયુ અડપલાં કરતો હતો ગુલાબના કાંટા તેના જાળમાં પ્રવેશ કરી રમકેલિ કરતા હતા હાય ! એજ સુમનગૌરી કેવી થઈ છે તે જુઓ તો ખરા ! આજે છોકરાને ગાળો દેતી, મારતી, પીટતી, તરતની વિઆવધી ફતરી જેવી દાળ ઝાડકવા બેઠી છે ! તેના કપડાં મેલાં અને પચાસ થીંગડાંવાળાં છે. તેનાં લટીયાં લૂખાં ઉડતાં ફરે છે, દાંત પડી ગયા છે, નિસ્તેજ આંખો ઊડી પેસી ગયેલી છે, હોઠમાં શીક્રય આવી છે, ગાલની રતાસ ઊડી ગઈ છે, હાડકાં દેખાય છે, કંઠમાં કંઈસતા આવી છે. એજ તે સમયની રૂપની પ્રતિજ્ઞા સુમનગૌરી ! કહો જોઈએ આ જંગલ નદિ તો બીજું શું ?

ત્યારે હવે એ પણ નકી થયું કે વનમાં જવાની જરૂર નથી. ત્યારે હવે કરવું

શું ? હિન્દુશાસ્ત્રોમાં જતાવેલા રિવાજ પ્રમાણે કવિ કલિદાસ કહે છે કે સર્વ ગુણ-સંપન્ન રઘુવંશના રાજાએએ પણ ધડપણ આવતાં મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હતું. હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે કલિદાસે રઘુવંશ રમ્યો ત્યારે તે આળીશ વર્ષનો નહિ હોય. તેણે પોતાની જુવાનીમાં રઘુવંશ રમ્યો હતો. આ વાત તેના રમ્યો એ શ્લોક દર્શાવે સિદ્ધ કરી જતાવીશ.

પહેલો શ્લોક રઘુવંશ માહિલા અનુવિલાખનો:—

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विभ्रांतकथं दुनोति माम् ।

નિશી સુપ્તમિવૈકપંકજં નિરતાભ્યાન્તરપટ્પદસ્વનમ્ ॥

વાયુની લહરીથી તારી અસહાવલિ ફરફરી રહી છે; માત્ર તારું વાણી રેલિત મુખ, શનિએ ખીડાયેલા ભભરના ચુંગન રહિત કમળ જેવું જે દેખાય છે તે મને વ્યથા આપે છે.

આ મૌવનનું સદન છે.

હવે કુમારસંભવમાંનો રતિવિવાખનો એક શ્લોક જુઓ:—

गत एव न ते निचर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य वशेव पश्य मामधिपद्य स्वसनेन धर्मिताम् ॥

રતિ મદનના સખા વસંતને કહે છે કે, “તમારો મિત્ર વાયુથી હોલવાઈ ગયેલા દીવાની માફક (પરલોકમાં) જતો રહ્યો છે, હવે તે પાછો આવતો નથી અને હું હોલવાયેલા દીવાની વાદ જેમ ધમાકાવાળો થાય તેથી દુઃખને લીધે યથા છું તે જુઓ.

આ ધડપણના સદનનું દર્શાવ.

વાર, મારે કહેવાનું તાર્કિક એ છે કે કલિદાસને રઘુવંશ લખતી વખતે જો ધડપણના ગૌરવપૂર્ણ કર્તવ્યનું ભાનહોત તો તે વદ્ય પુરોએ મુનિવ્રત લેવું જોઈએ એવું સખી જાત નહિ. નિરમાર્ગ અને ફેરફાર વદ્ય હતા. તેમણે જો મુનિવ્રત ધારણ કર્યું હોત તો જર્મન પ્રજાનું દહ બંધારણ ક્યાંથી થાત ? ટિપર પણ વદ્ય હતો. તેણે જો મુનિવ્રત લીધું હોત તો કાન્સની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર તે કેવી રીતે ચોગત ? ઝંડરદન અને ડિસાયલી વદ્ય હતા. તેમણે મુનિવ્રત લીધું હોત તો પાર્લિમેન્ટની સુધારણા અને આધરિશ ચર્ચની ડિસએસ્ટાબ્લિશમેન્ટ કાણ કરત ?

ધડપણ તો ખરેખર મહાત્મનું કાર્ય કરવાનો સમય છે. ધડપણ એટલે “નિર્જાળ અને બોખા કાચાવાળું ચોથી સ્થિતિએ પહોંચેલું માનવ શરીર” એમ સમજવું નહિ. એ હાલતને તો ખીજું બચપણ જ કહેવાય. જેઓ યુવાન નથી તેમ છેક ધરડા પણ નથી તેના માથુમને વિષે હું જોડું છું. મૌવન એ કાર્ય કરવાનો સમય તો છેજ પણ એ વખતે કામ જેવું જોઈએ તેવું યથા શક્ય નથી. એક તો તે વખતે શુદ્ધ અપરિપક્વ હોય છે, વળી રાગ, દોષ અને બોચવાસનાનું ગળ પથ વિશેષ

હોય છે અને યુવાન સ્ત્રીઓની ધાબળ ફેકે! મારવાથી યુવાન પુરુષોને હમેશા પ્રતિજ્ઞા યુમાવવાની દહેશત પશુ રહે છે આથી કરીને જુવાનીમાં કોઈ કોઈ અનૈતિક શક્તિ વાળા પુરુષો સિવાય ધણા ખરા મારી રીતે કામ કરી શકતા નથી, પણ ચૌવન કાળ પૂરો થયા પછી મનુષ્ય દીર્ઘદર્શી થાય છે, તેની જીવિ હરેલ અને જી પ્રતિજ્ઞા મેળવે છે, અને ભોગવાસનાનું બળ ધો છે તેથી તે સમય કોઈ પણ મહરવાના કામને ધણો યોગ્ય છે, માટે મારી સલાહ છે કે ઘડપણ આગ્યુ એમ સમજીને કોઈએ પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરી મુનિવત લેવા તરફ જતિ દોડાવવી નહિ ધડ પશુમાં પશુ સસારની સેવા કરી

તમે કદાચ કહેશો કે એ વાત કહેવાની જરૂર નથી કોઈ પણ માણસ જીવતા સુધી અથવા અશક્ત થતા સુધી સામાજિક કાર્યનો ત્યાગ કરતોજ નથી માત્ર દૂધ ધાવવા માટે ત્યાથી તે છેવટનું વસીયતનામું કરતા સુધી માણસ સસારનું કાર્ય કદી પણ પડતું મૂકતોજ નથી પણ હું એવા કમકામમાં પ્રોત્ત હિંમરના પુરુષોને જોડવા ચાહતો નથી આપણે જુવાનીમાં જો કામ કરીએ છીએ તે આપણે માટેજ કરીએ છીએ માટે જુવાની ગયા પછી જો કામ કરીએ તે પારકાનાજ લાભ માટેજ થવા જોઈએ, એજ મારી સલાહ છે એમ ન સમજવું કે હજી સુધી આપણું પોતાનું કામ તો પૂરું થયું નથી ને ખીજનું કામ શી રીતે કરીએ? આપણું કામ તો કદિ પૂરું થયું પણ નથી અને થવાનું પણ નથી મનુષ્ય-જીવન એક લાખ વર્ષ પર્થ ત લાખ તો પણ કોઈ એમ નહિ કહે કે હવે મારું કામ પૂર્ણ થયું મનુષ્યની સ્વાર્થ પગાયજીતાની સીમા નથી-અત નથી માટે ઘડપણ આવે એટલે આપણું કામ પૂરું થયું સમજીને પરમાર્થનું જ કોઈ કાર્ય હાથમાં લેવું એવું મુનિવત તેજ ખરું મુનિવત, ભતિ, મમાજ સ્વદેશ અને સ્વધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ રવી એજ ખરું મુનિવત ન કે જગતમાં જઈતે પચાગિન તાપીને અથવા ખીજ અનેક રીતે શરીરને કષ્ટ આપવું સત્ય મુનિવત મહણુ કરે!

તમે વખતે એમ કહેશો કે ઘડપણમાં પણ જો આપણે સ્વાર્થનાં અથવા પરમાર્થના કામમાંજ મગ્યા રહીએ તો પછી ઇશ્વરશ્રમણુ ક્યારે કરવું? પરલોક માટે તૈયારી ક્યારે કરવી? હું જોના જવાગમા એમ કહું છું કે પરલોક માટે તો બાળ પશુથીજ તૈયારી કરતા રહેવું જોઈએ બાળપણથીજ જન્મદીશ્વરને હૃદયમાં પદરાવવા જોઈએ જો કાર્ય સર્વ કાર્ય કરનાં એજ છે તે કાર્યને ઘડપણુ ઉપર શા સાડું મુલતવી રાખવું? બાળપણુ કિશોરાવસ્થા, યૌવન અને વાર્ધક્ય, સર્વ અવસ્થામાં ઇશ્વરનું ભજન તો કરવુંજ જોઈએ એને માટે કાંઈ ખાસ અવસરનું પ્રયોજન નથી એ મર્થ કરવામાં-કોઈ પણ ખીજું કાર્ય વિમરૂપ થઈ શકેજ નહિ એટલુંજ નહિ પણ ઇશ્વર ભક્તિની માથે માથે આપણે જો જો કાર્ય કરીશું તે સર્વ મગલદાયક, યશસ્કર અને વિશુદ્ધ થશે.

મને એમ લાગે છે કે ધણુને આ વાત રુચે નહિ. કોઈ એમ પણ કહેશે કે ચોરીવાર પર તો સુમનગૌરીના લાવણની વાત કહી અને એટલામાં ઈશ્વરભક્તિનું પ્રકરણ ક્યાંથી નીકળ્યું? હમણાં તો ધણુની ઢીંકી વડે 'જંગલ' ને માટે મમરા ખાડવા માડ્યા હતા અને એટલામાં સિવનું સ્તવન કરવાનું ક્યાંથી સૂઝ્યું? મારી જૂલ થઈ હશે એ હું કબૂલ કરું છું પણ એમ થાય છે ખરું, બધા પ્રકારનાં કાષ્ઠ કરતાં કરતાં ઈશ્વરસ્તવન કરવું સારું જ છે.

હીક હોય યા ન હોય પણ ધણુને કંઈ કલાજ નથી. તમારી સુમનગૌરીઓ, પ્રસન્નમનગૌરીઓ, હેમલતાઓ, કનકલતાઓ હવે મારા સાથું જોતી પણ નથી. મારો ઘડાઓ પડતાં પણ તેમને મુગ આવે છે. તમારા મિલ, ઈન્ડ, રેન્ડર, બર્ડ હવે મારા મનને તુલિ આપી શકતા નથી. તમારી દિલસુરી, સાયન્સ મને કુદ્યા જેવાં, આંધળાના શિકાર જેવાં લાગે છે. આ વર્ષાના અધઃકરમય દિવસમાં, આ કામરાત્રિના છેલ્લા એકાદીઆમાં, આ નક્ષત્રદીન અભાવાસ્થાની કાળી ધટારોપ રાત્રિએ મારો કાણુ બેસી છે? આ ભવ-નદીના લાક્ષણી ગરમ ગરમ રેતીમાં પ્રખર વેગવાળી વૈતરણીના ભયંકર વમળવાળા પ્રવાહમાં, આ દુસ્તર સંસારસાગરની પ્રબલ તરંગમાલાના આ-ઘાતમાંથી મારું રક્ષણ કરનાર કેણુ છે? પરન ધણુ જોરથી, પ્રયત્ન વેગથી વાય છે. પ્રભો! મારે દિશાએ અધઃકર છે. મારી કુદ હોડી કુદ્યત્વના બોળથી ધણુ મારે થઈ ગઈ છે. મારો કોણુ બેની થશે? પ્રભો! તુંજ.

આપનો
કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી

પત્ર ૫ મો-કમલાકાન્તની વિદાય

અધિપતિ સાહેબ! રગ લઈ છું આજથી લખવું બંધ કરું છું. આપણે બન્નું નહિ. આપની સાથે મારો મેળ ન બેસે. આપના વાયકો સાથે મારો મેળ ન બેસે. આ સંસારની સાથે પણ મારે બન્નું નહિ. ખુદ મારી સાથે પણ મારે બન્નું નહિ. બસ હવે રામ રામ! હવે કશુંએ લખવું નથી. બેસુરી વાંસળી તે વાગી શકતી હશે? વાંસળી વાગું વાગું કરે છે પણ વાગતીજ નથી. વાંસળી ફાટી ગઈ છે હે હૃદય-બંશી! તું વાગ જોઈએ. એક વાર તો વાગ. હાથ! તને એવુંજ વાગતાં આવડે છે કે? તને પણ શું તેજ તાન યાદ આવે છે કે? તું પણ એકવાર હતી તેવી નથી રહી અને હું પણ નથી રહ્યો. તારામાં મજા પેટા છે તેમ મારામાં પણ પેટા છે. મારામાં એવું શું છે કે સળે પેટા? તે હું જાણતો નથી. હવે મારો અસલ સ્વર રહ્યો નથી એટલે શું વગાડું? હવે તે સ્વર રહ્યો નથી એટલે મારું સાંભળે પણ કોણુ? હે હૃદય! એકવાર તો વાગ આ સંસાર-બહેરો, ધનની ધુનથી મેસો થએલો સંસાર, મૂઠ મંસાર! તેવા સંસારને હું મારા મનની વાતો શી રીતે

કહું? કહીશ તો સાંભળશે પણ કોણ? જ્યારે મારી લખવા જેવી અવસ્થા હતી ત્યારે કેટલાએક સમય પૂર્વે મારું દૈનંદર લખ્યું હતું. હવે આ અવસ્થામાં મારી નીરસ વાતો કોણ સાંભળશે? હવે કાંઈ તે વસંત પણ નથી ને આ ખેસી ગયેલા ગળાવાળી કાચકતો ટહુકા પણ કાંઈ સાંભળશે નહિ.

સાહેબ! હવે કશુંએ કહેવાની જરૂર નથી. હવે વગાડવાની પણ નથી. લાંગીતૂટી વાંસળીવડે ખેસુરો રાગ કહાડવાની જરૂર નથી. આ સમયે મારા હસવા સાથે કાંઈ હસશે નહિ. મારા રુદન સાથે કાંઈ પોતાનું રુદન મિલાવશે પણ નહિ, જીવાનીમાં હસવા રડવામાં એક પ્રકારની મોજ હતી તેથી લોકો સાથે સાથે હસતા અને રડતા. હાલ તો હાસ્ય અને રુદન બેઉ ઉપહાસને પાત્ર થાય.

હે અધિપતિ-કુલ-શિરોમણિ! આપને હું સત્ય વાત કહું છું. કમલાકાંતમાં હવે અસક્તો રસ રહ્યો નથી. હવે તે નસીયાણુ પણ નથી. તે કસુંખાના જલસા પણ નથી. તે પ્રસન્ન ગોવાલણુ પણ કોણ જાણે ક્યાંય હશે? તેની મંગળા ગાય પણ ક્યાં ગઈ હશે? ખરેખર, હું તે સમયે-એકલો હતો અને આજે પણ એકલો છું; પણ તે વખતે હું એકલો છતાં એક હળાર જેવો હતો; આજે હું એકલો અડધા જેવડો છું. વાડ, પણ એકલાને આટ આટલા બંધન શાને? જે પક્ષીને પાણી પોષીને ઉછેર્યું હતું તે કમારનુંએ મરી ગયું; તેને માટે આજે પણ હું અશ્રુપાત કરું છું. જે પુષ્પને મેં વિકસાવ્યું હતું તે કમારનુંએ સુકાઈ ગયું છે; તેને માટે પણ આજે હું રડું છું. જે જલબિંબ, એક વેળા નદીના પ્રવાહમાં સૂર્યના ઉત્તરવલ કિરણથી ચમકતું મેં જોયું હતું તેને માટે પણ હું શોક કરું છું. કમલાકાંત સાચા દિલનો સંન્યાસી છે. તેને આવા બંધન શાને? આ દેહ સડી જવા લાગ્યો છે, પણ આ હૃદયનાં બંધન કેમ નથી સડતાં? ધર ભાગી પડ્યું, પણ આજ હજી હોસવાતી નથી. તળાવ સુકાઈ ગયું છતાં તેના કાંઠામાં હજીએ કમળ કેમ ઉગે છે? તોફાન શમી ગયું, પણ સમુદ્રમાં હજી તરંગાઘાત ચાલુ છે, યુધ્ધ કરમાઈ ગયું પણ સુવામ હજી ગઈ નથી. સુખ વિલુપ્ત થયું, પણ આશા હજી અમર છે. હજી તેની સ્મૃતિ છે. જીવન છે. પ્રેમ ચાલ્યો ગયો છે, પણ યતન હજી ચાલુજ છે. પ્રાણુ જતો રહ્યો. હવે પિંડદાન શાને જોઈએ? કમલાકાંત તો ગયો. જે કમલાકાંત ચંદ્ર સાથે લખ કરતો, કોકિલા સાથે ગીત ગાતો, પુષ્પોને પરજીવતો તે ચાલ્યો ગયો; ત્યારે હવે કસુંખાનાં રંગ-પાણી શાને જોઈએ? વાંસળી ફાટી ગઈ, હવે સારોગ મ શાને? આણુ ગયો, હવે નિઃશ્વાસ કેવો? સુખ ગયું, હવે રડવું શા માટે?

તોપણ હું અશ્રુપાત કરું છું, જન્મ્યો લારથી રડ્યો છું અને મરતાં સુધી રડીશ.

“જીવન મળતાં રાયોતો હું રડું મરતાં સુધી,
રુદન કરવું, તેમાં મારે નથી અધરું જરી;

+ + +

સુખ જિગરની જવાદા અંતે અને સળગાવશે.”

લી. અનુગત, સ્વગત, વિગત કમલાકાંત ચાલતી.

કમલાકાંતની જુવાની

(ખેડાનગીસ લુનિયર પ્રણીત)

આ આપણા અપીણી કમલાકાંતના ઘણા દિવસથી બિલકુલ સમાચાર મળ્યા ન હતા. ઘણીએ તપાસ ચલાવી. એકએક હમણાં તેમને મેં ફાળદારી કચેરીમાં જોયા. મેં જોયું તો એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ ઝડ તળે તેનાં મૂળાઓને અટ્ટેલીને નાજી ચેરની કાચલીના હુકામાંથી આંખો મીંચીને તમાકુ પીતો બેઠો હતો. મને થયું કે ખરેખર આ બ્રાહ્મણે લોભના માર્યા કાંઈની અપીણીની કાળજીમાંથી અપીણી ચોધું હોયું જોઈએ. કમલાકાંત બીજા કશાની ચેરો કરેજ નહિ. એમની પાસે એક કાળી ડગલીવાળો સિપાઈ ઉભો હતો. હું ત્યાં બહુ વાર ઉભો રહ્યો નહિ, કેમકે વખત છે કમલાકાંતના જન્મિન ચકું પડે. દર ઉભો ઉભો તમાસે જોવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી કચેરીના સિપાઈએ કમલાકાંતનું નામ પોકાર્યું; એટલે એક સિપાઈ હાથમાં ડોડા હલાવતો હલાવતો તેમને અદાલતમાં લઈ ગયો. હું પણ પાછળ પાછળ ગયો. ઉભાં ઉભાં મેં થોડું બહુ સાંભળી લીધું. શા મામલો હતો તે પણ મારા સમજવામાં આવી ગયો.

અદાલતમાં રિવાજ પ્રમાણે એક પ્લાટફોર્મ ઉપર આઈરોન સાહેબ બેઠા હતા. તેઓ એક સ્વદેશી ન્યાયમૂર્તિ ધર્માવતાર પુરુષ હતા. તપાસ કરતાં માસમ પડ્યું કે તેઓ ડેપુટી કલેક્ટરની પદવીએ હતા. કેમ ગાયની ચેરીને લગતો હતો. દરિયાડી પ્રસન્ન ગેવાલણ હતા.

કમલાકાંતને સાક્ષીના પાંજરામાં ઉભા રાખ્યા, એટલે તેઓથી મંદમદ હમવા લાગ્યા. સિપાઈએ તેમને ધમકાવ્યા, “હસે છે કેમ ?”

કમલાકાંત હાથ જોડીને બોલ્યા, “બાપુ ! મેં કાના બેતરમાંથી અનાજ ચેરી ખાધું છે કે મને પાંજરામાં પૂરો છે ?”

સિપાઈ દાદા કાંઈ આ વાતમાં સમજવા નહિ, એટલે તેમણે દારી ખંજરાળા કહ્યું; “આ મરકરી કરવાની જગ્યા નથી. સોમંદ બાજો.”

કમલાકાંતે કહ્યું:—અવગ્રહ, ભાઈ, અવગ્રહવા હોય તો.

પછી શિરસ્તેદાર તેમને સોમંદ ખવડાવવા આવ્યો. તેણે કયું; “ બોલો. હું પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—”

કમલા:—(વિસ્મયથી) શું બોલું ?

શિરસ્તે:—સાંભળ્યું નહિ ? ‘ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ? આપ તો ગજબ કરો છો !

માજીસ્ટ્રેટે જોયું કે સાક્ષી ગડગડ મચાવી મૂકે છે. તેથી તેમણે પૂછ્યું; “ શાનો ગજબ ? ”

કમલા:—પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને—એમ કહેણે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોયો છે ?

માજી.—એમ કહેવામાં શી હરકત છે ? સોમંદનામાના દારમ પર એવું લખ્યું છે.

કમલા:—આપ સાહેબ સુઝ ન્યાયાધીશ છો, પણ એક વાત મારે કહેવી પડે છે કે સાક્ષી પૂરતા પૂરતા કોઈ વાર એકાદ બે નજીવી અસત્ય વાતો કહેવાઈ જાય તે તો ઠીકજ, પણ આ તો શરૂઆતમાં જ જુદું બોલવું ? ”

માજી:—એમાં જુદું શાનું ?

કમલાકાન્ત:—(સ્વગત) “તમારામાં આટલી બધી જુદી ન હોત તો આવી “પદ-વૃદ્ધિ” થાત શાતી ? (પ્રકટ) ધર્માવતાર ! મને તો એમ લાગે છે કે પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષ જોવાય એવા નથી. પછી મારાં નેત્રનો દોષ હોય કે મને તેમ હોય; પણ આજ સુધીમાં કદિ પણ પરમેશ્વરને મેં પ્રત્યક્ષ જોયા નથી કદાચ આપ લોકો કાવદાડૂપી ચરમાં નાકપર ચઢાવીને પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા હશે; પરંતુ જ્યાં સુધી હું પરમેશ્વરને કચેરીના હોલમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી ત્યાંસુધી હું “ પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ જાણીને ” એમ શી રીતે કહી શકું ? ”

હરિયાદીનો વકીલ આગ્રહ મ્યો. તેનો કિંમતી વખત ! મિનિટે મિનિટે રૂપીઓ કમાય ! તે અમૂલ્ય સમય આ કંગાલ સાક્ષી ખરમાદ કરતો હોય, તેથી તે તપી જઈને બોલેયો; “ તમારા આધ્યાત્મિક પ્રવચનો ‘ પ્રાર્થના સમાજને માટે રહેવા દો તો ઠીક. અહીં અદાલતમાં તો કાવદાને માન આપીનેજ ચાલવું પડશે.”

કમલાકાન્તે તેના તરફ જોયું અને મૃદુ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું; “ આપ વકીલ છો એમ લાગે છે. ”

વકીલ:—(હસીને) કેમ જાણ્યું ?

કમલા—સંદેહાસ્પદી. આપનો સોનાનો અઝોડો અને ઝામલા ઉપરથી. ઠીક સાહેબ ! આપને માટે મારાં આધ્યાત્મિક બાપણો નથી. આપ તો અસીલ આવે ત્યારે પરમેશ્વરને પ્રત્યક્ષ દેખતા હશે !

વકીલ એકદમ યુરસે થઇને હાલા થયા અને માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું; “ હું આ સાક્ષીના અપમાનની સામે મારો જવાબ કરવાને નામદાર કોર્ટનું રક્ષણ માગું છું. ”

માજીસ્ટ્રેટ:—“ મી. પ્રસન્નારવિંદરામ ! સાહેબ તમારા પોતાના પક્ષનો છે અને તમે તેને રજા આપી શકો એમ છે. ”

હવે જો કમલાકાન્તને રજા આપવામાં આવે તો વકીલ સાહેબનો દાવો રદ જાય; તેથી તેઓ સ્વાર્થ વિચારીને ચૂપ થઇ ગયા. કમલાકાન્ત એમ સમજ્યા કે માજીસ્ટ્રેટ કોઇ વટલેલ છે. ખરો આર્થ નથી.

પછી માજીસ્ટ્રેટ સાહેબની પ્રતિજ્ઞા વાંકિડ થવાથી શિરસ્તેદારને હુકમ કર્યો. “ સાહેબ સોગંદ લેવાનો વાંધો લે છે એને ‘ સીમ્પલ એફરેશન ’ આપો. ”

શિરસ્તેદારે કમલાકાન્તને કહ્યું; “ ચાલો એ વાત જવા દો, બોલો; ‘ હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ’ ”

કમલા:— શેની પ્રતિજ્ઞા લેવાની તે પહેલેથી કહેા તો વધારે સારું.

શિરસ્તેદારે માજીસ્ટ્રેટ તરફ ફરીને કહ્યું; “ સાહેબ, સાહેબ ધણી જાણી છે. ”

વકીલ સાહેબ ખાન આવતા આવતા બોલ્યા; “ વેરી ઓબ્ડીયન્ટ. ”

કમલા:— (વકીલને) શેની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે જાણ્યા વગર પ્રતિજ્ઞા કરવી અને કોરા કાગળપર સહી કરવી એ બેકે બરાબર છે. કચેરીની બહાર એમ ચાલતું હશે પણ કચેરીમાં ચાલે ખરૂં કે ?

વકીલ:—કોરા કાગળપર સહી કરવાનું તમને કોણ કહે છે ?

કમલા:—ત્યારે શાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે તે પહેલેથી કહેતા. કેમ નથી ? ”

માજીસ્ટ્રેટ શિરસ્તેદારને કહ્યું:—“ એને પહેલેથી પ્રતિજ્ઞાપત્ર વાંચી સંભળાવો. ગરબ ન થવા દો. શિરસ્તેદારે વાંચ્યું, “ સાંભળો, તમારે કહેવાનું એટલું જ છે કે હું એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હું જે સાક્ષી પૂરીશ તે સાચીજ પૂરીશ. કયું પણ છુપાવીશ નહિ, સાચા સિવાય કયું બોલીશ નહિ. ”

કમલા:—વાહ ! બહુ મજેની વાત !

શિરસ્તેદાર:—કેમ ? કળૂલ છે ?

કમલા:— હા બોલો, હું બોલું છું.

કમલાકાન્તે પછી પણ ગરબ ન મચાવતાં પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી તેમને સવાલ પૂછતા મોટે વકીલ સાહેબ હાલા થયા. લાલચોળ આંખો કરીને તેમણે કરામતી કહ્યું:—“ હવે તમારે તમારી બદમાસી બતાવવી નહિ. હું જે પ્રશ્ન તેનોજ હિતર આપવો. બીજી નકામી ગરબ કરવી નહિ. ”

કમલા:—આપ જે પૂછો તેનોજ જવાબ આપવો ? બીજું કાંઈ નહિ ?

વકીલ:—નહિ.

આ ઉપરથી કમલાકાન્તે માછરૂટને કહ્યું; “સાહેબ, મને હમણાંજ પ્રતિજ્ઞા લેવાની કે મારે કશી વાત છપી રાખી નહિ. સાહેબ, બેઅદબી માફ કરજો. આજે મારી શેરીમાં એક લવાઈ ચવાની હતી. મને ઇચ્છા હતી કે હું જોવા જઈ, પણ તે ઇચ્છા અહીંયાંજ પૂર્ણ થઈ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે આ વકીલ સાહેબ ભવંયાના નાયક જેવા છે અને હું એક ભવંચો છું. એ જટલું બોલાવશે તેટલુંજ બોલીશ, અને નહિ બોલાવશે તેટલું આપોઆપ છુપુંજ રહેશે; માટે મારી પ્રતિજ્ઞાને ભંગ થાય તે માફ કરજો.”

માછરૂટ:—જે કાંઈ કહેવાનું જરૂરનું લાગે તે વગર પૂછે પણ કહી શકાય. કમલાકાન્તે માછરૂટને સલામ કરી અને કહ્યું:—“બહુ સારું, સાહેબ!” પછી વકીલે તેમને સવાલ કરવા માંડ્યા; “તમારું નામ શું?”

કમલા:—કમલાકાન્ત ચક્રવર્તી.

વકીલ:—તમારા બાપનું નામ શું?

કમલા:—કેમ? મારું લામ કરવાનો વિચાર કરો છો કે શું?

વકીલ એકદમ તપી ગયા અને કહ્યું:—“સાહેબ આ કોર્ટનું અપમાન થાય છે.” કોર્ટને વકીલની ફજોલી થયેલી એકને અસંતોષ થયે ન હતો તેથી જવાબ આપ્યો: “એ તમારોજ સાહેબ છે.”

આ ઉપરથી વકીલ સાહેબ કમલાકાન્ત તરફ ખીછ વાર કર્યા અને કહ્યું; “બોલો તમારે તમારા બાપનું નામ કહેવુંજ પડશે.”

કમલાકાન્તે બાપનું નામ કહ્યું. વકીલે પૂછ્યું; “તમે કાણુ “ભતિ” છો?”

કમલા:—હું નરભતિ છું.

વકીલ:—તમે કાણુ ભતના છો?

કમલા:—હું હિંદુ છું.

વકીલ:—વધુ?

કમલા:—કાળો સાલી જેવો.

વકીલ ચાટ પડી ગયા. આવો બાંગડ સાફી! પછી પૂછ્યું; “તમારે ન્યાત છ કે નહિ?”

કમલા:—છેરતો કાણુ ચોરી ગયું છે?

માછરૂટ સાહેબે જોયું કે વકીલનું કાંઈ વળતું નથી, તેથી તેમણે કહ્યું; “હિંદુ-ઓમાં બાલણ, વાણિયા, માછી કાળી, ટેક ઇત્યાદિ અનેક નાતો છે. તેમાંની કઈ નાતના તમે છો?”

કમલા:—સાહેબ; વકીલ સાહેબમાં અક્ષર નથી. તેમણે જોયું હશે કે મારી કોટ જોઈ છે નામ પણ ચક્રવર્તી છે, એ ઉપરથી એ ન સમજ્યા કે હું બાલણ છું! માછરૂટે લખી લીધું. પછી વકીલે પૂછ્યું; તમારી ઉંમર કેટલી?

કચેરીમાં એક પ્રિયાળ હતું તેના તરફ જોઈને મનમાં થોડીવાર હિસાબ ગણીને કમલાકાન્ત બોલ્યા; એકાવન વરસ, બે માસ, ત્રણ દિવસ, ચાર કલાક, પાંચમિનિટ-વકીલ.—ગોન્સેન્સ. તમને કલાક મિનિટ કોણ પૂછે છે ?

કમલા:—હમણાં તો અતિશા લેવડાવી કે કંઈ છૂટું રાખીશ નહિ.

વકીલ:—તમારી મરજી. તમને પહોંચાવાનું નથી વાર, તમે ક્યાં રહો છો ?

કમલા:—મારે મુકામ છે નહિ.

વકીલ:—તમારું ઘર ક્યાં ?

કમલા:—મારે ઘર તો શું પણ એક ગોખનો પણ નથી.

વકીલ:—ત્યારે ક્યાં રહો છો ?

કમલા:—હું હાલે ત્યાં ફરતો ફર છું.

વકીલ:—તો પણ કોઈને ત્યાં તો રહેતા હશે ?

કમલા:—હા, નસીબાનુ છવતા હતા ત્યારે તો તેમને ત્યાં રહેતો હતો.

વકીલ:—હાલ ક્યાં છો ?

કમલા:—કચેરીમાં.

વકીલ:—કાલે ક્યાં હતા ?

કમલા:—એક ધાંચીની દુકાને.

માઇસ્ટ્રેટ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા, “કોર્ટનો વખત ચુકાવો નહિ. હું લખું છું કે એને રહેવાનું હેઠાણું નથી. ચાલો આગળ ચાલવા દો.”

વકીલ:—તમારો ધંધો શો ?

કમલા:—વળી મારે ધંધો કેવો ? હું વકીલ નથી તેમ વેસા પણ નથી.

વકીલ:—ત્યારે આજો છો શી રીતે ?

કમલા:—આતર્માં ઢાળ વેડીને. હાથવડે કાળાઓ મોંમાં મૂકું છું અને ગળે ઢીતાઈ છું.

વકીલ:—એ ઢાળમાત ક્યાંથી લાવો છો ?

કમલા:—લગવાન આપે છે તો મળે છે નહિ તો કાંઈ નહિ.

વકીલ:—કાંઈ કમાઓ છો ?

કમલા:—એક પૈસો પણ નહિ.

વકીલ:—ત્યારે શું ચોરી કરો છો ?

કમલા:—તેમ કંઈ હોત તો તો ક્યારનોએ આપની પાસે આગ્યો હોત, અને આપને પણ કાંઈ ભાગ મળ્યો હોત.

વકીલ એકદમ ચુસ્તે ચપ્પ ચાલ અને કોર્ટને કહ્યું: “મારે આ સાક્ષીનું કામ નથી હું તેને સવાલ પૂછવા માગતો નથી.

પ્રસન્ન ગોવાલજી વકીલના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું: નહિ, એની સાક્ષી

ખડું જરૂરી છે. એ બાહ્ય કદી જુદું બોલતો નથી એ હું જાણું છું. હમેશાં સાચું જ કહે છે; માટે એ તમારે એને સવાલ ન પૂછવા હોય તો મને પૂછવા દો. વળી એ બાહ્યજનને ધધો કેવો? આ ધર. પેહું ધર કરતો ફરે છે. તેને વળી કમાવાનું શું પૂછો છો?

વકીલે એ ઉપરથી માછરૂંટ્ટેને કહ્યું; લખો, ધધો બિલ્લા.

કમલાકાન્તને આથી ગુસ્સો ચડ્યો. શું કમલાકાન્ત ચકવતી એક લિખારી છે? હું ચોક્કસ કહું છું, કે એ કોઈની પાસે કોઈ વખત પણ પાછ સરખીએ માગી નથી. હવે પ્રસન્ન થી રહેવાનું નહિ. તેણે કહ્યું; કેમ મહારાજ! અશીશુ નથી માગતા કે? કમલા:—યલ રે ધમલા ગોવાળની બાવડી! અશીશુ ને પૈસા તે બરાબર! મેં કોઈ દિવસ એક પાછ સરખી પણ માગી નથી.

માછરૂંટ્ટે દસીને પૂછ્યું “ત્યારે કમલાકાન્ત તમારો ધધો શું લખ્યું?”

કમલાકાન્તે નરમ થઇને જવાબ દીધો, “લખો ધધો બાહ્યજનોનનું નિમત્રણ અહીં કરવાનો.”

બધી કોર્ટ હસી પડી. માછરૂંટ્ટે તેના કલા મુજબ લખ્યું.

વળી પાછા વકીલ સાહેબ સવાલ પૂછવા લાગ્યા “તમે ફરિયાદીને ઓળખો છો?”

કમલા:—ના.

પ્રસન્ન:—કેમ મહારાજ. આજ કેટલાં વર્ષ ચર્ચા મારું દૂધ, દહીં ખાઓ છો અને કેમ કહો છો કે નથી ઓળખતો?

કમલા:—તારા દૂધ દહીંને નથી ઓળખતો એવું મેં નથી કહ્યું. તારા દૂધને હું સારી પેઠે ઓળખું છું. જ્યારે શેર દૂધમાં પોણા શેર પાણી જોડે હું ત્યારે નાખી જાણું છું કે આ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દૂધ. જ્યારે મલાઇ કઢાડી લીધેલા દૂધનું દહીં જોડે હું ત્યારે જાણું છું કે એ પ્રસન્ન ગોવાલજીનું જ દહીં છે. તારા દૂધ દહીંને હું સારી રીતે ઓળખી શકું છું.

પ્રસન્ન જરા લટકો કરીને બોલી; “મારા દૂધ દહીંને ઓળખો છો અને મને પોતાને નથી ઓળખતા કેમ?”

કમલા:—ઔનતિને ઓળખે એવો કાણુ છે? તેમાં ખાસ કરીને ગોવાલજી આથે દહીંની મટા મટાને જતી હોય તેને તો કોની માએ સંઠે ખાધી છે કે ઓળખી શકે?”

ત્યાર પછી વકીલ સાહેબે સવાલ પૂછવા શરૂ કર્યો:—

“બહુ સારું, તમે ફરિયાદીને ઓળખો છો. તમારે એની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે?”

કમલા:—વાહ! ખુબ કરી! તમારામાં એટલા ચુલુ ન હોત તો તમને વકીલ પણ કોણ બનાવત?

વકીલ:—તમે આરામાં શા ગુણુ જોયા ?

કમલા:—બાહ્યજનો અને ગોવાલજનો સંબંધ આપ શોધી રહ્યા છે તે.

વકીલ:—એવો સંબંધ શું હોઈ શકતો નથી ? કેમ જાણે તમે એના પોષ્ય પુત્ર પણ હોઈ શકો.

કમલા:—એનો તો નહિ પણ એની માવનો તો છુંજ.

વકીલ:—હીકે હીકે બહુ સારું, તમારે અને ફરીયાદજનો સંબંધ છેજ. હવે મારે એ પૂછવાનું છે કે આ કેસની બાબતમાં તમે શું જાણો છો ?

કમલા:—એટલું જાણું છું કે આ કેસમાં તમે વકીલ છો; પ્રસન્ન ફરીયાદજનો છો; હું સાક્ષી છું અને પેસો ઉમેરો છે એ આરોપી છે.

વકીલ:—તે તો હીકે, પણ માવની ચોરી વિષે તમે શું જાણો છો ?

કમલા:—માવની ચોરી તો મારી સાત પેઢીમાં કોઈએ કરી નથી. આપ મને એ કળા શીખવશો ? મને દૂધ દહીંની બહુ જરૂર છે.

વકીલ:—હટ ! હું એમ પૂછું છું કે માવને તમે ચોરાતી જોઈ છે ?

કમલા:—હા, એક દિવસ જોઈ હતી. નસીબજનો ગાય એક સાળો મેચી—

વકીલ:—કેવો બહુચક છે ? હું એમ પૂછું છું કે પ્રમન્ન ગોવાલજનો ગાય બપોરે ચોરાઈ તે વખતે તમે હાજર હતા ?

કમલા:—ના, ચોરમાં એટલીએ અકલ ન હોય કે ચોરી કરતાં પહેલાં મને સાક્ષી તરીકે ઉમેરો રાખ્યા પછીજ ચોરી કરે ! તેમ કહ્યું હોત તો આપને પણ સહેલું પડત અને મને પણ સહેલું પડત.

પ્રસન્ને જોયું કે વકીલ સાહેબને પૈસા આપેલા ફેક્ટ ગયા; તેથી તેણે પોતે કાંઈ ઉપાડી લેવાની હિંમત ચલાવી અને વકીલના કાનમાં કહ્યું “ આ બાહ્યજનો મુકદ્દમાને લગતી બધી હકીકતને સાક્ષી નથી એ તો માત્ર માવનેજ જાણ્યો છે.”

એટલે વકીલ સાહેબ સમજી ગયા. તેણે એકદમ મોટી મર્મના કરીને પૂછ્યું: “ તમે માવને જાણ્યો છો ? ”

કમલા:—(મધુર હાસ્ય કરીને) અહાહા ! કેમ ન જાણ્યું ? નહિ તો આપની માથે આવું મિટ સંભાળજુ હું કરીજ કેમ શકત ?

માજસ્ટ્રેટને લાગ્યું કે સાક્ષી ધણી ગરજ કરે છે, તેથી તેમણે કહ્યું “ એ બધી માવફિઝ જવા દો.”

પ્રસન્નની સામલા માવને કચેરીના આંગણમાં બાંધી હતી અને તે કચેરીમાં બેઠાં બેઠાં જોઈ શકાય તેવી રીતે ઉભી હતી. તેના તરફ આંગળી કરીને માજસ્ટ્રેટ પૂછ્યું “ તમે આ માવને જાણ્યો છો ? ”

કમલાકાન્તે હાથ જોડીને કહ્યું “ કશી માવ સાહેબ ? ”

માજસ્ટ્રેટે કહ્યું “ કશી માવ ? આ તમારી સામે બાંધી છે તે.”

કમલા:—આપ એકજ ગાય બુઝો છો. પણ મારી નજરે તો ધણી ગાયે દેખાય છે.

માણસદેવ જરા ગુસ્સે થયા અને બોલ્યા: “જેતા નથી? આ શામલા!”

કમલાકાંતે શામલા ગાય તરફ ન જોતાં વડીલ લોકોએ માથે પહેરેલી શામલા નામની પાધડીએ તરફ જોઇને કહ્યું “આ શામલાઓ પણ ચોરીને આણેલી છે કે?”

હવે માણસદેવથી કમલાકાંતની નફટાઇ સહન ન થઇ. નેમણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું: “તમે કોર્ટના કામમાં ધણી અડચણ નાજો છો. કોર્ટનો તિરસ્કાર કરવા માટે તમને પાંચ રૂપીઆ દંડ કરવામાં આવે છે.

કમલાકાંતે નીચા વળીને સલામ કરી હાથ જોડીને પૂછ્યું “સાહેબ, બહુ સારું, હું વસુલ કોણ કરશે?”

માણસદેવ:—કેમ?

કમલા:—હું વસુલ કરનારને શી રીતે વસુલ કરવો તે શીખવવું પડશે

માણસ:—શા માટે શીખવવું પડશે?

કમલા:—આ લોકમાં તો મારી પાસેથી દંડ વસુલ થાય એમજ નથી, માટે પૂછું કે જે માણસ દંડ વસુલ કરવાનું માથે લેશે તે મારી સાથે પરલોકમાં આવશે કે કેમ?

માણસ:—દંડ નહિ આપો તો કેદમાં જવું પડશે.

કમલા:—કેદમાં વખત કેદમાં જવું પડશે?

માણસ:—દંડ નહિ આપવા બદલ એક મહિના.

કમલા:—સાહેબ મહેરબાની કરીને એકને બદલે બે મહિના કેદમાં ન રહેવા દો?

માણસ:—વધારે વખત કેદમાં રહેવાનું કેમ પસંદ કરો છો?

કમલા:—સાહેબ આજનો સમય બહુ ખરાબ છે. હમણાં હમણાં બ્રાહ્મણોની નનાં નિમંત્રણ જવલેજ આવે છે; અને જો ગુરંજમાં બે મહિના સુધી નિત્ય બ્રાહ્મણોની નનાં બવરથા આપ કરી આપમે તો આ ગરીબ બ્રાહ્મણ આપને આશીર્વાદ દેશે.

આવા બાગીડને કેદ કર્યાંથી અથવા દંડ કર્યાંથી કશું વળનાર નથી એમ મળી માણસદેવે હસીને કહ્યું જાઓ, હવેથી ધાંધલ નહિ કરો અને માથે સાચું બોલશો તો હું દંડ માફ કરીશ. બોલો તમે આ ગાયને જાળજો છો કે નહિ? આમ કહી માણસદેવે એક સિંપાઇને હુકમ કર્યો કે ગાયની પાસે જઈને સાહેબને ગાય બતલાવો.

પછી વડીલે પૂછ્યું “બોલો તમે આ ગાયને જાળજો છો?”

કમલા:—તમે પેલી શીંગડાવાળી ગાયને વિશે પૂછો છો?

વડીલ:—તમે કયી ગાય મમલ્યા?

કમલા:—હું સમલ્યો કે સામલાવાળી; ઠીક ચાલો, હા, હું એ શીંગડાવાળી ગાયને જાળજું છું.

વડીલ:—એ ગાય કોની છે?

કમલા:—મારી.

વકીલ:—તમારી ?

કમલા:—હા. મારીજ.

પ્રસન્ન ગોવાલજીનું મોં લેવાઈ ગયું. વકીલે જોયું કે કેસ હાથથી ગયો. આ વખતે પ્રસન્ને ચીડવાઈને કહ્યું “હરામખોર તારી ગાય છે !”

કમલા:—મારી નહિ તો કોની છે ? હું એનું દૂધ પીઈ છું, દહીં ખાઈ છું, ઘી માખણ ખાઈ છું, એ મારીજ ગાય છે. તું તો એને પાળે છે તેથી શું તે તારી ગાય થઈ ગઈ ?

આ ઉડી વાતો સમજવા જેટલી વકીલ સાહેબમાં અકક્ક ન હતી. તેમણે કોર્ટને કહ્યું “હું નામદાર કોર્ટને અરજ કરું છું કે સાહેબ વિરોધી છે. હું એને કામ કરવા માતું છું.”

કમલા:—શું મને કાસ કરશો ?

વકીલ:—હા કરીશજ.

કમલા:—હોડીમાં બેસીને કે પૂલ બાંધીને ?

વકીલ:—એટલે ?

કમલા:—વકીલ સાહેબ તમે ખી. એ; એલ; એસ. ખી. તું પુછકું મેળવ્યું તો પશુ હજી હનુમાન નથી થયા, કે કમલાકાંત સાગરને ઝાળગી નહો.

આટલું કહી કમલાકાંતજી કોથળી કંપતા કંપતા પાંજરાની બહાર આવવા લાગ્યા. એક સિપાઈએ તેમને પકડીને પાછા પાંજરામાં ધકેલી દીધા. મિત્રારા કમલાકાંત લાચાર, નિશ્વેષ થઈને બોલ્યા.

કરો બાપલા, કાસ કરો ! હું અમાધ સમુદ્ર પડ્યો છું જેની ઇચ્છા હોય તે અંપલાવે. જ્વામિલાધારમનુજ્જરંગમ્—તરંગ રહિત સમુદ્ર જેવો હું બની જઈશ. વકીલ સાહેબ આ પાસિક્કિ મહાસાગર—તોફાન વગરનો છે. આપ બેઠકક કુદી પડો.

આ સંલળી વકીલે કોર્ટને કહ્યું નામદાર સાહેબ, આ આસામી ગાંડો હોય એમ મને લાગે છે. એને કાસ કરવાની ખીલકલ જરૂર નથી, એ ગાંડો છે એટલે એની જીખાની પશુ નકામી છે. એને બહાર જવાની રજા આપશો.

માજસ્ટ્રેટ પશુ કમલાકાંત હવે જાઈ એમ ઇચ્છતા હતા, તેનો છુટકારો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. એટલામાં પ્રસન્ન હાથ જોડીને કોર્ટને વિનંતિ કરવા લાગી કે; જો હુકમ હોય તો હું એને એક બે વાતો પૂછી લઈ. પછી કોર્ટ ભલે એને જવાની રજા આપે.

માજસ્ટ્રેટે ધણા કુતૂહલ સાથે રજા આપી. પછી પ્રસન્ને કમલાકાંતને પૂછ્યું; કેમ મહારાજ ! આપનો કસ્ટોબો પીવાનો સમય થયો છે કે નહિ ?

કમલા:—કસ્ટોબાને માટે કદી સમય અસમય કહેવાયજ નાહ. અજરામરધત્રાજો વિદ્યાં નશાં ચ ચિન્તયેત્ !

પ્રમન્ન:—આ વખત અન્ન કરવાનો નથી. બોલો કસ્ટોબો પીવો છે કે નહિ ?

કમલા:—લાવને, કોણ ના કહે છે ?

“બોલો ત્યારે હું પૂછું તેનો ઝટ ઉત્તર આપો, એટલે હમણાં લાવી આપીશ.”

કમલા:—પૂછ, પૂછ. વહેલી ચા.

પ્રસન્ન — બોલો, આ ગાય કોની છે ?

કમલા:—“ ગાય જલ્પુની છે. વહેલી અવસ્થામાં ગુરૂડેવની, બીજી અવસ્થામાં શ્રીમતિની અને ત્રીજી અવસ્થામાં વારસોની; અને રસી તોડાવીને નાસી જાય ત્યારે કોઈનીએ નહિ. ”

પ્રસન્ન:—હું એમ પૂછુ છું કે આ શામલા ગાય કોની છે ?

કમલા:—જે તેનું દૂધ પીએ તેની.

પ્રસન્ન:—આ ગાય મારી ખરી કે નહિ ?

કમલા:—તારી શાની ? તું કાંઈ એના દૂધમાંથી એક છાટો પશુ ચાખે છે ? તું તો એનું દૂધ વેચી મારે છે. જો આ ગાય તારી હોય તો મુંઝવે એકના બધા રૂપીઆ પશુ મારા. મારી બાઈ ! પેના ચોરને એ ગાય આપી દે. બિચારો ગરીબ માણસ દૂધ ખાઈને તને આશીર્વાદ દેશે.

માણદેવે જોયું કે બેઠ જલ્પુ કચકચાટ કરી મૂક્યો છે. કચેરી મચી બગર જેરી થઈ ગઈ છે. તેમણે બેઠને ધમકાવીને ચૂપ કરી દીધા. પછી તેમણે જાનેજ સવાલ કર્યો; “ આ ગાયનું દૂધ પ્રસન્ન વેચે છે !

કમલા:—હાથ.

માણ:—એનાજ ઘરમાં એ ગાય રહે છે ?

કમલા:—હાથ, એ ગાય એના ઘરમાં રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર હું પણ રહું છું.

માણ:—એ ગાયને પ્રસન્ન ખવડાવે પીવડાવે છે !

કમલા:—એને અને મને બેઠને ખવડાવે છે.

એટલે ફરિયાદજુના વકીલે કહ્યું; “ મારું કામ પૂરું થયું છે. મારે હવે એને કાંઈ પૂછવું નથી. ” એમ કહીને તેઓ સાહેબ બેઠી ગયા. પછી આરોપીનો વકીલ ઉભો થયો. તેમને બેઠને કમલાકાતે પૂછ્યું; “ આપ માહેન કોણ છો ? ”

વકીલ:—હું આરોપી તરફથી તમને કોસ કરવા ઉભો થયો છું.

કમલા:—એક સાહેબ તો કોસ કરી ગયા. હવે તમે કુમાર બહાદુર કોસ કરવા આયા !

વકીલ:—કુમાર બહાદુર કોણ ?

કમલા:—તમે રાજકુમારને નથી ઓળખતા ? ત્રેતા યુગમાં વહેલો વહેલો કોસ કર્યો મહાવીર હનુમાનજીએ ! એના પછી કોસ કરનાર કુમાર બહાદુર અંજલિ !

વકીલ:—એ હું નથી જાણતો. તમે કહ્યું કે હું ગાયને ઓળખું છું. શી રીતે ઓળખો છો ?

કમલા:—કોઈ ગાયને શી મંડાંથી, કોઈને શામલાથી.

વકીલે તપી જમ 'ટેબલ પર હાથ પછડી ધરો પાડીને કહ્યું:—

“ગાંડપણ જવા દો. બોલો, ગાયને શી નિશાનીથી ઓળખો છો?”

કમલા:—તેના ધાટા ઉપરથી.

વકીલ સાહેબ મ્હાત યથ ગવા. તેઓ (હોપલેસ) કહીને બેસી ગયા, અને કમલાકાંતને કૌંસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કમલાકાંતે નમ્રતાથી કહ્યું “કમ સાહેબ દોરડું કેમ તોડો છો?”

માછરડેટે જોયું કે વકીલ એને કૌંસ નહિ કરી શકે, એટલે તેમણે કમલાકાંતને કચેરીની બહાર જવાની રજા આપી. રજા મળતાંજ તે નાહા અને કચેરીની બહાર નીકળ્યા ત્યારેજ થોભ્યા.

હું પણ માફ કામ આટોપીને બહાર આવ્યો. જોયું તો કમલાકાન્ત હાથમાં લૂકો લપ્પને બેઠો છે. તેમની ચારે બાજુએ લોકની ઠક્ જમી છે પ્રસન્ન પણ ત્યાં આવી પહોંચી. કમલાકાંત તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. તે બોલ્યા; “તને તારી મંગળા ગાયના સમ, તારી દૂધની મટકીના સમ, તારા દૂધ ને દહીના સમ, તારી લટકાળી વાળીના સમ, પેલા ચોરને ગાય આપી દે.”

મેં પૂછ્યું; “અકવર્તી મહાશય! એ ચોરને ગાય શામાટે આપે?”

કમલાકાંતે કહ્યું પ્રાચીન કાળમાં મહારાજા રથેનજિતને એક બાલણે કહ્યું હતું. કે વાછરડું ભરવાડ અને ચોર એમાંથી જે ગાયનું દૂધ પીએ તે તેનો ખરો માલિક બીજો કોઈ ગાય પર દાવો કરે એ હુગામજ કહેવાય (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૧૭૪ અધ્યાય) આ તો બહો ભીષ્મ પિતામહનો હિન્દુ હો. હવે આ જમાનો યુરોપખંડના મંદિર નેશનલ હોનો છે. જો તમારે સુધરેલા અને આગળ વધેલા ગણાવું હોય તો ખીજનું લૂટી લો જો શબ્દનો અર્થ ગાય અને જમીન બે થાય છે એમનો ઉપભોગ ચોરજ કરે છે. સિક્કરથી રજુલ્લસિંહ સુધીના બધા ચોર એની સાખીતી છે. વિજયથી મેળવેલો અધિકાર પણ (રાષ્ટ્ર આદિ કોનકરટવે) એક પ્રકારનો અધિકાર છે તો ચોરીનો અધિકાર (રાષ્ટ્ર આદિ ચેક્ટ) તે શું અધિકાર નહિ? માટે હે ગોવાક્ષણ! હું કાચદા પ્રમાણે ચાલ ઐતિહાસિક રાજનીતિ પ્રમાણે ચાલ. ચોરને ગાય આપી દે.

આટલું બોલી કમલાકાંત ચાલતા ચલા. ખરેખર, તદ્દન કાતરીયું ગેમ થઈ ગયું હતું!

તમે રોજ ગીતાનો પાઠ કરો છો ?

ન કરતા હો, તો તે શા માટે કરવો તે સાંખ્યો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે “હે અર્જુન ! આપણા આ ધર્મ સંવાદરૂપ ભગવદ્-ગીતાનું જે કોઈ પકડ કરશે; તેણે જ્ઞાનમયથી મારું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ.”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે “વેદોના ત્રણે કાંડ ગીતામાં સ્પષ્ટ કરેલા છે. (એટલુંજ નહિ પણ) આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મૂર્તિમાન વેદજ હોઇને યૌદાર્યમાં વેદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.”

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે “તેના (મહાન અમેરિકન વિચારક એમરસનના) જાની દોસ્તોના કહેવાથી જણાય છે કે તેના મનપર ગીતા અને ઉપનિષદોની વધારે અસર થઇ હતી.”

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે કે “એક વખત મારા અંતઃકાળ પાસે આવેલા જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.”

બીજા સાહિત્યસત્રાદ્ બકિમચંદ્ર કહે છે કે:-

‘ન્યાયે મનુષ્યની સખળી શક્તિઓ એકજાન ભક્તિશક્તિનેજ અતુસરે, ત્યારેજ ભક્તિતું યોગ્ય સ્પુરણ થયું ગણાય.’

‘ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવામાં આવે છે તેનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્ત ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં આવું સામંજસ્ય નથી.’

‘આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મબ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ પણ કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.’

‘ભકત્યાર્તમક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.’

‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં ખીજે ક્યાંય નથી.’

‘સ્વધર્મના ગ્રંથોના ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે.’

મહાત્મા ઘોરો કહે છે કે “પ્રાચીન યુગની સર્વશ્રેષ્ઠીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. x x x ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વબ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઇ જવા છતાં તેના જેવો ખીજો એકે ગ્રંથ હજી સુધી લખાયો નથી. x x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું આધુનિક સર્વ જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે, કોઈ કોઈ વખત “આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખાયું હોવું જોઈએ,” એવો વિચાર મારા મનમાં થઇ આવે છે. x x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારી ભુદ્ધિ અને અંતઃકરણને ભગવદ્ગીતાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.”

આવી મહા મહિમાવંતી ગીતાનો પાઠ પ્રત્યેક હિંદુસંતાને હરદયેશ કરવો જોઇએ; કુટુંબમાં તેનું નિલ શ્રવણ કરાવવું જોઇએ; તથા સારામાણ પ્રમંથે અને અમરથો પણ ગીતા ગ્રંથ છૂટથી એટ આવવો જોઇએ.

❀ ❀ ❀ धर्मतत्त्व ❀ ❀ ❀

‘ बंगसाहित्यसम्राट बाबु बांकिमचंद्रना
जीवनवृत्तांत सहित

ધર્મતત્ત્વ

અધ્યાય ૧ લો-દુઃખ એટલે શું?

ગુરુઃ—વાયરપતિ મહારામના શું સમાચાર છે ? તેમની વેદના કાંઈ શાંત થઈ કે નહિ ?

શિષ્યઃ—તેઓ તો કાશી તરફ ગયા.

ગુરુઃ—પાછા ક્યારે આવશે ?

શિષ્યઃ—હવે આવે એમ લાગતું નથી. ધણું કરીને કાયમને માટે જ ગયા છે.

ગુરુઃ—એમ કરવાનું કારણ ?

શિષ્યઃ—એવું તે શું સુખ છે કે અહીંયાં રહેવાને તેઓ રાહ ચાલે ?

ગુરુઃ—તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્યઃ—એમને વિચારાને ચોતરફનું દુઃખ હતું. દુઃખમાં કાંઈ બાકી નહોતું એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. આપ ધણીવાર કહ્યા કરો છો કે ધર્મમાં જ સુખ છે. તોપણ વાયરપતિ મહારાજ જેવા પરમ ધાર્મિક મનુષ્યો આવા દુઃખોથી કેમ રીજાતા હશે ? જગતમાં વાયરપતિ મહારાજ જેવા ધાર્મિક મનુષ્ય થોડાજ હશે, છતાં તેમના જેવો દુઃખી મનુષ્ય પણ ખીજો કાંઈ નહિ હોય ?

ગુરુઃ—તેઓ કાં તો દુઃખી નહિ હોય અને કાં તો ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્યઃ—તેમને કાંઈ દુઃખજ નહિ હોય એમ શું આપ કહેવા માગો છો ? વસ્તુતઃ તેઓ એટલા બધા કંગાલ અને દરિદ્ર છે કે પૂરે ખાવાનું પણ મળતુ નથી. તે ઉપરાંત સરીર ઉપર પણ દહેણ નહિ. સર્વદા કાંઈક ને કાંઈક રોજ તો હોયજ ! અધુરામાં પૂરું તેમનું ઘર પણ સળગી ગયું ! આને જો દુઃખ ન કહેવાય તો પછી દુઃખ બીજું કેવું હોય ?

ગુરુઃ—ત્યારે તેઓ ધાર્મિક નહિ હોય.

શિષ્ય:—એમ કેમ કહેવાય ? શું આપ એમ કહેવા માગો છો કે દારિદ્ર્ય-કંગાળપણ, રોગ અને ધર બળવું, એ સર્વ અધર્મનાં ફળ છે ?

ગુરુ:—હા. હું એમજ કહેવા માગું છું.

શિષ્ય:—પૂર્વજ-મના અધર્મનું ફળ ?

ગુરુ:—પૂર્વજ-મને વચમાં ચામાટે નાખે છે ? આજ જન્મના અધર્મનું ફળ !

શિષ્ય:—આપ શું એમ માનો છો કે આ જન્મમાં અધર્મ કર્યો હોય તેના ફળરૂપેજ રોગશોકાદિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ:—હજી નહિ, પરંતુ તારે પણ માનવું પડશે. વધારે હડી લાગે તો શરીર થાય અને ભારે ભોજન વધારે પ્રમાણમાં લેવાય તો અછાતું થાય તેમ તું નથી માનતો ?

શિષ્ય:—હડી લાગવી એ શું અધર્મ છે ?

ગુરુ:—ખીજ અનેક ધર્મો પૈકી શારીરિક ધર્મ પણ એક ધર્મ છે. તુકચાન-કાગક હડી લાગવા દેવી એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, અને તેથી તે અધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપે તો અહિંસા ધર્મને શારીરિક અર્થમાં લઇ લીધો.

ગુરુ:—જે શરીરસંબંધી નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય તે શારીરિક અધર્મ લેખાય.

શિષ્ય:—ત્યારે શું સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસરવું એવું નામ ધર્મ, અને એ નિયમોનો ભંગ કરી અવળા આચરવું તેવું નામ અધર્મ ?

ગુરુ:—ધર્મ અને અધર્મને લગતો વિષય એવો છે કે એટલી બધી સરળતાથી તેનો નિર્ણય થઇ શકે નહિ. જે તેમ હોત તો ધર્મતત્ત્વ ભૌતિક પદાર્થવેત્તાઓનાજ હાથમાં રહેવા પામત. એમ છતાં હડી લાગવા સંગ્રામે ઉપર જે કશું છે તે ખાકું નથી.

શિષ્ય:—ધારો કે એ વાત માની લીધી. પણ મારો પ્રશ્ન એજ છે કે વાચ-સ્પતિ મદાશયનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ એ કયા પાપનું ફળ ?

ગુરુ:—દારિદ્ર્ય-દુઃખ એટલે શું ? એ વાત પ્રથમ જરાગર સમજી લે. ભળ, તેમને શું દુઃખ હતું ?

શિષ્ય:—પહેલું તો એજ કે પૂરું ખાવાનું પણ તેમને મળતું નહોતું.

ગુરુ:—વાચસ્પતિ મદાશયને તે દુઃખ તો નહિજ હોય એમ હું ખાત્રી કરી શકું છું; કંચુ કે જે તેમને ખાવાનુંજ મળતું ન હોત, તો તેઓ ક્યારેય મરી ગયા હોત.

શિષ્ય:—કોઇ વખત માત્ર ભાન કે કોઈ વખત માત્ર જર ઉપર આખા કુંડ અને નિભાવવું પડે એ શું સુખ ગણાય ?

ગુરુ:—શરીરરક્ષામાંટે અને યોગ્યભાટે જો તે પૂરતું ન હોય તો તેને દુઃખ કહી શકાય. શારીરિક અને માનસિક પુષ્ટિને માટે યોગ્ય પ્રમાણમાં અન્ન મળવા છતાં વધારે સારા અન્નમાંટે બળાપો ક્યારે કરવો, એ ધાર્મિક મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. સ્વાસ્થિ ખોરાક મેળવવા પાછળ તો પેટભરાઓજ હોય હોય કરે; અને એવા-પોતાનું પેટજ ભરવાની લાલસાવાળાઓ ધાર્મિક નથી.

શિષ્ય:—કાંઈયાં-તુટ્યાં કપડાં મળે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—જો વસ્ત્રોવડે લગભગનું નિવારણ થઈ શકે તેવાં વસ્ત્રો મળવાથી ધાર્મિક પુરુષો હમેશાં સંતોષજ માને છે. શીતકાળમાં ચરદીનું નિવારણ કરવું એ વસ્ત્રોનો ખામ હોય છે, અને તે હોય ત્યારે તેવી જાડી-પાતળા કે ફાટી-તૂટી કાબળથી પણ મિલકે થઈ શકે છે. એવું એકેકે વસ્ત્ર શું વાચસ્પતિ મહાશયને નથી મળતું ?

શિષ્ય:—એ તો મળે, પણ મિચારા જીવને પોતાનેજ પાણી ભરવું પડે, હાથેજ વાસણ મળવાં પડે તથા ઘરમાંથી ઝાકે પણ હાથેજ કાઢવું પડે એ આપણ શું ઝાણી કહેવાય ?

ગુરુ:—શારીરિક પરિશ્રમ કરવો એ ધૈર્યની નિયમ છે. જો કાંઈ મનુષ્ય એવો પરિશ્રમ કરવા નથી ચાહતો તે અધાર્મિક છે. દુઃખ એમ નથી કહેવા માગતો કે ધનનું કષ્ટિજ પ્રયોજન નથી. મારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જગતમાં જેઓ પોતાને દીન-દુઃખી અને દરિદ્ર માને છે તે તેઓની પોતાની કુશિક્ષા અને કુવાસનાનુંજ કળ ભોગવે છે. અર્થાત્ અધર્મના સંસ્કારોજ તેમને માટે કળના કારણભૂત બને છે. અનુચિત ભોગ-લાલસાજ અનેકાને માટે દુઃખનું કારણ હોય છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જેને માટે દારિદ્ર્ય એ ધર્માર્થરીતે દુઃખમજ નિવડે એવું કાંઈ પૃથ્વીમાં નહિ હોય ?

ગુરુ:—કરોડો છે. જેમને શરીરરક્ષા પૂરતાં વસ્ત્રો મળી શકે નહિ, અને રહેવાને માટે આશ્રય પણ મળે નહિ તેઓ ખરેખર દરિદ્ર હોવા ઘટે છે. તેમને માટે દારિદ્ર્ય એ દુઃખના કારણભૂત છે, એમ કહી શકાય.

શિષ્ય:—ત્યારે એ દારિદ્ર્યને પણ શું તેમજો આ જન્મમાંજ કરેલા અધર્મના ફળરૂપ લેખાય ?

ગુરુ:—હાજ તો.

x મનુષ્યો જે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે તેમાં પોતે કરેલાં કર્મોજ ધણેખરે અંગે કારણભૂત હોય છે, પરંતુ તે સિવાય બીજાં કારણો પણ હોય છે, એ વિષય બીજા કાંઈ સ્થાનમાંટે મુક્તતરી રાખીએ છીએ.

શિષ્ય:—કયા અધર્મનું એ કૃણ ?

ગુરુ:—ધન ઉપાર્જન કરવામાટે તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાટે જે કેટલીક શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આપણામાં રહેલી છે, તેને જેઓ યથાર્થ રીતે કૃણવતા નથી અથવા તો ખીલવતા નથી તેઓ દરિદ્ર રહે એ સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય:—હુ ધાત્ર છું કે આપણે આપણી સમસ્ત શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓને કૃણવવી તથા ખીલવવી એજ ધર્મ, અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ, એમજ આપ કહેવા માગો છો.

ગુરુ:—હુ કહી ચૂક્યો છું કે ધર્મનો વિષય ખીજ સર્વ વિષયો કરતા બહુજ મહત્ત્વ અને દૃઢિત છે. તે આજો વિષય કાંઈ એક-એ વાતો ઉપગ્રંથજ સમગ્ર શક્ય નહિ. છતાં માની લે કે મેં ધર્મ-અધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી તેજ જે સંપૂર્ણ હોય તો તેમાં શુ દોષ છે ?

શિષ્ય:—એ તો વિધાયતના ‘ડૉક્ટ્રીન ઓફ રાઇસ’ (અનુશીલનવાદ) જેવું થયું!

ગુરુ:—અનુશીલન વસ્તુ એ કોઈ વિદેશી નથી. હિન્દુધર્મનો સારાશ પણ તેજ છે.

શિષ્ય:—વાહ ! ‘રાઇસ’ શબ્દનો અર્થ દર્શાવે એવો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિ શબ્દજ નથી; છું ધાત્ર છું કે આપણા દેશની કોઈ પણ ભાષામાં એના અર્થને સચ્ચે એવો કોઈ શબ્દજ નહિ હોય.

ગુરુ:—આપણે ખાલી વાતોજ કરીએ છીએ મૂળ વાતની તો કોઈ તપાસે કરતું નથી. એને લીધેજ આજે આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઇ છે આપણામાં જે ચાર આશ્રમે દેહા છે તેનો દેતુ તુ જાણે છે ?

શિષ્ય:—‘સીરટમ ઓફ રાઇસ’ ? (અનુશીલનવાદ)

ગુરુ:—એ તત્ત્વ તમારા મેથ્યુ આરનોલ્ડ જેવા પાશ્ચાત્ય અનુશીલનવાદીઓ પણ મપૂર્ણ રીતે સમજ્યા હોય તે વિષેજ અને તો શક છે મધવાઓની પતિભક્તિ, વિધવાઓનું બ્રહ્મચર્ય, અને તે મિવાયનાં સમસ્ત વ્રત-નિયમોમાં માત્ર અનુશીલન-સ્વરૂપ એક માત્ર સમાજેષુ છે. બ્યારે આ તત્ત્વ હું તને બરાબર સમજાવીશ તારે તારી ખાતી યશ કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પરમ પવિત્ર અમૃતમય ધર્મ પ્રત્યે વચનામા આપ્યો છે તે પણ આ અનુશીલનતત્ત્વ ઉપગજ નિર્ભર રહેતો છે.

શિષ્ય:—આપની આવી વાતો માંલજ્યા પછી આપની પાસેથી અનુશીલનતત્ત્વ મળેથી કાંઈક સંભવવાની દેખાય છે. અનુશીલનવાદ એ કેવળ પાશ્ચાત્ય નારિત કેનોનોગ્ર મત છે, એમ હું અત્યાર સુધી માનતો હતો, એટલુંજ નહિ પણ કોમન મિલ્કાતો અનુશીલનની એક પ્રકારની અનુશાનપદ્ધતિ મિવાય ખીલુ કંઈ સ્વચ્ચ નથી એવીજ મારી માન્યતા હતી.

ગુરુ:—એ તારી વાત ખોટી નથી. વિદ્યાવતી અનુશીલનવાદ નિરીખર હોય છે.

તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામવિનાનો છે; કે પછી તે અસંપૂર્ણ અથવા પરિણામ રહિત છે એટલાજ માટે તે નિરીક્ષર છે; એ જેમાંથી શું કહેવું તે હું સમજી શકતો નથી. હિન્દુઓ પરમ લક્ષ્ય છે, અને તેથી તેમનો અનુશીલનવાદ જમદીશ્વરના ચરણકમળમાંજ સમાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો. પણ તેનું કારણ શું હોય છે. આપણો ઉદ્દેશ મુક્તિ મેળવવાનો હોય છે, જ્યારે વિજ્ઞાપતી અનુશીલનવાદીઓનો સિદ્ધાંત સુખપ્રાપ્તિનો હોય છે. એમનું કે નહિ ?

ગુરુ:—સુખ અને મુક્તિને પૃથક્ પૃથક્ સામાટે લેખંવા, એનોજ આપણે પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. મુક્તિ એ શું સુખ નથી ?

શિષ્ય:—પ્રથમ તો મુક્તિ એ સુખ નથી—મુક્તિમાં સુખ-દુઃખ માત્રનો અભાવ હોય છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. બીજી વાત એ કે મુક્તિને એક પ્રકારની સુખયુક્ત અવસ્થા માને તોપણ માત્ર સુખી થવું એને કાંઈ મુક્તિ કહી શકાય નહિ. મીઠાઈના એક-એ કકડા ખાવાથી મને સુખ થાય તેથી કાંઈ મને મુક્તિ મળી ગઈ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તે વાતને ગોટાળે ચડાવી દીધી. સુખ અને મુક્તિ એ જે વાતો મૈત્રેયેશ્વરનાં જરામર મમજી લે. નહિતર અનુશીલનવાદમાં તને જરામર, સમજણ, પડશે નહિ. આજે હવે વખત નથી. સાંજ પડી ગઈ છે. ચાલ, જાના ઓ દૂસરા રોપાં-ઓને પણી સીંચીએ. આવતી કાલે એ વિષે ચર્ચા કરીશું.

અધ્યાય ૨ જો—સુખ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કાલે આપે કહ્યું હતું કે આપણી ગારીરિક અને માનસિક સર્વ શક્તિઓનું જરામર અનુશીલન ન થાય તો દુઃખ ભોગવવું પડે એ સ્વાભાવિક છે. એતકથન કે શક્તિઓના અનુશીલનનો અભાવ એજ આપણા દુઃખમાં કારણભૂત છે. એમનું ને ?

ગુરુ:—ત્યાર પછી ?

શિષ્ય:—જે કહ્યું હતું કે વાયરૂપિતિ મહાશય દેશત્યાગ કરી ગયા તેનું એક કારણ આ પણ હતું કે તેમનું ઘર અગ્નિ લાગવાથી સળગી ગયું હતું. હવે એ આગ ડાની ભૂલથી લાગવા પામી અને કેવી રીતે લાગી તે કાંઈના જાણવામાં નથી. છતાં વાયરૂપિતિ મહાશયના હોયથી તો નયોજ લાગી, એ વાતની અમને સર્વને ખાતરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે તેમની એવી તે ક્યા શક્તિનું અનુશીલન નહોતું કે. જોથી એ આગે લાગતા પામી ?

શુરો:—અનુશીલન એ શું વસ્તુ છે તે સમજ્યા વિના મારો ઉત્તર તું કેવીરીતે સમજી શકશે ? સુખ અને દુઃખ એ બંને માત્ર માનસિક અવસ્થા સિવાય બીજું કશું નથી. સુખ-દુઃખ એ કોઈ ખાસ બાબત વસ્તુ નથી; અને માનસિક અવસ્થા, એ તો કેવળ અનુશીલનનેજ આધીન હોય છે, એ વાત સ્વીકારવામાં પણ તને કોઈ દરજ્જા નહિ હોય. આટલી વાત બે તું બરાબર સમજી શકશે તો પછી માનસિક શક્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન ચલું હોય તો ધરતું બળતું પણ દુઃખ રૂપ ન લાગે, એ વાત તારા લક્ષ્યમાં આવી જશે.

શિષ્ય:—અર્થાત્ વૈરાગ્ય હોય તો દુઃખ ન થાય એજ આપને કહેવાનું છે કે બીજું કોઈ ? કેવી ભયંકર વાત !

શુરો:—આજકાલ જેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તેને તારે ભયંકર કહેવો હોય તો કહે પરંતુ હું તો તે વિષે દલીલ વાતજ કરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તે સિવાય આપને બીજું કહેવા જેવુંજ શું છે ? આપ તો શું પણ મમમ્મ હિંદુધર્મના ઓક એ દિશામાં છે. સાંખ્યકાર કહે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ-અત્યંત નિવૃત્તિ તેનું નામજ પરમ પુરુષાર્થ. ત્યારબાદ આગળ વધતાં તે કહે છે કે સુખ એટલું બધું અલ્પ છે કે તેને દુઃખમાંજ ગણી લઈએ તો પણ ખોટું નથી. મતલબ કે સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરી જડ-પૂતળા જેવા બંને જગતો એજ એક વાત હિંદુધર્મ નિરંતર દર્શાવે છે. આપનો ગીતાધર્મ પણ તે વિના બીજું શું પ્રમેય છે ! તદ-તદ્ધર્મા તથા સુખ-દુઃખાદિ દંદોમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ એક વાત ગીતાકારને કહેવાની છે કે બીજું કોઈ ? હું કહું છું કે જે સુખથી આપણે સુખી ન બનીએ તો પછી જીવવાની જરૂરજ શું છે ? સુખનો ત્યાગ કરી દેવો એજ બે ધર્મનો ઉદ્દેશ હોય તો હું તો એ ધર્મને દરથીજ નમસ્કાર કરું. આપના અનુશીલનવાદનો પણ બે એવોજ દંદક ઉદ્દેશ હોય તો હું તે પણ માંભજવા માગતો નથી.

શુરો:—એટલા બધા ઉરેકાર્થ જવાની જરૂર નથી. અમારો અનુશીલનવાદ તને મીઠાઈના એક-એ કદજ ખાવા દેવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નહિ લે-ઉછેરો એ છે મીઠાઈ ખાવાની વિધિજ બતાવશે. સાંખ્યદર્શનને ધર્મરૂપે સિદ્ધ કરી તેનો સ્વીકાર કરવાનું હું તને કદાપિ કહીશ નહિ, એ વાતની ખાત્રી રાખજો. શીન-ઉચ્ચ તથા સુખ-દુઃખનાં દંદોમાં તુલ્યશુદ્ધિ રાખવા સંબંધી જે ઉપદેશ ગીતા વિગેરેમાં કોનો છે તેનો એવો અર્થ બીજકુલ નથી કે મનુષ્યોએ સુદૃઢ સુખ ભોગવવુંજ નહિ તેનો સાચો અર્થ કરવા જેટલો અત્યારે સમય નથી. તે ગઈ કાલ કહું હતું કે વિશ્વ-યતી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ સુખ અને ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે મુક્તિ પણ એ સુખની એક

અવસ્થા વિશેષજ છે. સુખની સંપૂર્ણ માત્રા અથવા સુખની હેઠલી દિટ્ટાંતતા એનુંજ નામ મુક્તિ. જો આ વાત ખરી હોય તો પછી ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો ઉદ્દેશ પણ સુખજ છે એમ કહીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શિષ્ય:—અર્થાત્ આ કાળે દુઃખ અને પરકાળે સુખ ?

ગુરુ:—નહિ. આ કાળે પણ સુખ અને પરકાળે પણ સુખ.

શિષ્ય:—પરંતુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળ્યો. મારા ધારવા પ્રમાણે જીવ મુક્ત થયા પછી સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને ઓળખીને દૂર ચાલ્યો જાય છે, અને જો તેમજ હોય તો પછી એવી સુખરહિત અવસ્થાને સુખ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર આપું તે પહેલાં તારે સુખ એટલે શું અને મુક્તિ એટલે શું એ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. હમણાં મુક્તિની વાતને એક બાજુ રહેવા દઈને પ્રથમ સુખ એટલે શું તેજ વાતનો નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય:—કહો, ત્યારે.

ગુરુ:—તેં કહ્યું હતું કે મીઠાઈના એક-મે કકડા તને મળે તો તેથી તું સુખી થાય, પરંતુ શામાટે સુખી થાય, તે કંઈ સમજી શકે છે ?

શિષ્ય:—મારી કુધાની નિવૃત્તિ થાય, તેથી.

ગુરુ:—એક મુઠી ચણામમરા ખાવાથી પણ જૂખની તો નિવૃત્તિ થઈ શકે. તો તેનાથી અને મીઠાઈના એક ટુકડાથી શું તને સમાન સુખ થશે ?

શિષ્ય:—ના, મીઠાઈ ખાવા મળે તો વધારે સુખી થાઉં, એ વાત નક્કી છે.

ગુરુ:—તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય:—મીઠાઈમાં રહેલા પદાર્થો સાથે અનુબોધની જીભને એવો કેાષ નિત્ય સંબંધ છે તેથી તે મિષ્ટ લાગવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—મિષ્ટ લાગે તે તો હું મનભયો. પણ મારો પ્રશ્ન એ નથી. હું એમ પૂછું છું કે મીઠાઈ ખાવાથી તને સુખ થાય છે તે શાથી ? મિષ્ટતાથી કાંઈ સર્વને સુખ થતું નથી. તું એક અસલ વિલાયતી માણસને તારા કંદાઈની મીઠાઈ તારા જેટલી સરળતાથી ખવરાવી નહિ શકે. તેમજ તું પણ રોષ્ટ કે બીકનો એકાદ ટુકડો ખાઈશ તો સુખી નહિ થઈ શકે. “ રોબીન્સન ક્રુઝો ” નામના ગ્રંથમાં ક્રાઇડે નામક જે જંગલીનું વર્ણન છે તે યાદ છે કે ? કહે છે કે તેને કાચું મસિજ બદ્ધણ કરવામાં આનંદ મળતો. જો કેાષ મીઠું વગેરે નાખીને પકાવેલું માંસ તેને આપવું તો તેને તે ખીલકુલ ગમતું નહિ. આટલાં વૈચિત્ર્યો ઉપરથી તું સમજી શકે છે કે તેને મીઠાઈ ખાવાથી જે સુખ થાય છે તે તારી જીભને ઘી-સાકર સાથે અમુક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી નહિ, પણ તે સિવાય બીજું કેાષ કારણ છે. તુજ કહે કે તે શું કારણ ?

શિષ્ય:—અભ્યાસને લીધે.

ગુરુ:—અભ્યાસને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—અભ્યાસ અને અનુશીલન એ બન્ને શું પૃથક્ પૃથક્ છે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે તો કહ્યું છું કે તેને અભ્યાસ કહેવાને બદલે અનુશીલન કહે.

શિષ્ય:—એ બેમાં શું ભેદ છે, તે જરા બતાવશો ?

ગુરુ:—અત્યારે તે સમજાવવા જેટલો વખત નથી. અનુશીલનનો આખો વિષય ત્યાંમુધી તારી છુદ્ધિમા નહિ ઉતરે ત્યાંમુધી તેમાંની એકે વાત તારાથી યથા-યોગ્ય સમજી શકાશે નહિ. છતાં હાલ તુર્તમાં આટલું કહ્યું છે કે જે રાજ કવીના-ધન ખાય તેને કવીનાધન કેવું લાગે ?

શિષ્ય:—હુ ધારું છું કે કવીનાધન મિષ્ટ તો નજ લાગે હા, વખત જતાં તેની કડવાશ અસહ્ય ન લાગે.

ગુરુ:—એ પ્રકારે સહન થવું એ અભ્યાસનું ફળ છે. હુંકામાં અનુશીલન એ શક્તિને અનુકૂળ હોય છે, અને અભ્યાસ એ શક્તિને પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુશીલનથી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે અભ્યાસથી શક્તિઓનો વિકાર થાય છે. અનુશીલનથી પરિણામે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભ્યાસથી પરિણામે સહિષ્ણુતા (મહન્શીલતા) પ્રાપ્ત થાય છે. હવે પેલી મીઠાઇવાળી વાત યાદ કર. ત્યાં તારે પ્રયત્ન તારી નસ આખવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને અનુકૂળ હોય છે, તેથી તારી તે શક્તિ અનુશીલિત થાય છે અને એને લીધે તેમાં તને સુખ લાગે એ પણ તદ્દન ખનવા યોગ્ય છે. આ રીતે અનુશીલનના બળથી વખત જતાં તને ' રાષ્ટ્ર ' વિગેરે પાશ્ચાત્ય ખાણામાં પણ આનંદ મળી શકે. બીજા ખાણા-પીણાના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજી લેવું.

એ ઉપરાંત બીજી ઇન્દ્રિયોના અનુશીલનથી પણ સુખની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. સંગીતના શ્રવણથી જે આનંદ થાય છે તે પણ આપણા શરીરની અમુક ઇન્દ્રિયા બેટલે કે અમુક શારીરિક શક્તિના અનુશીલનથીજ થાય છે. યૂરોપીય પત્રોએ તેને ' મસ્ક્યુલર સેન્સ ' એવું નામ આપ્યું છે. એજ પ્રમાણે બીજી અનેક શારીરિક શક્તિઓ માણસમાં રહેલી છે, અને તે સર્વના અનુશીલનથી સુખનો અનુભવ થાય છે.

શરીર સંબંધી વાતને બાજુએ મૂકીને હવે આપણે આગળ વિચાર કરીએ. આપણામાં કેટલીક માનસિક શક્તિઓ પણ રહેલી છે, અને તે શક્તિઓના અનુશીલનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેને પણ સુખની પંક્તિમાંજ મૂકી શકાય. શક્તિઓના અનુશીલનમાં ખરે જોતાં જે સુખ છે, તેવું સુખ બીજા કદામાં નથી. અનુશીલનનો અભાવ એજ દુઃખ. દુઃખ એ કંઈ જૂરો પદાર્થ નથી. સમજ્યો કે,

શિષ્ય:—ના. પ્રથમ તો શક્તિ એટલે શું એજ દુઃખ નોમયે તેવું સમજાવે.

નથી. ધારો કે દયા એ આપણા મનની એક અવસ્થા છે. તેના અનુશીલનથી સુખ યામ એ પણ હું સ્વીકારું છું, છતાં “આપણે સર્વેએ ‘દયાશક્તિનું’ અનુશીલન કરવું’ જોઈએ” એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ:—“શક્તિ” શબ્દમાં જરા ગુંચવણ જોવું છે, એ વાત ખરી છે. તેને બદલે તારે બીજો કોઈ શબ્દ મૂકવો હોય તો તે સંબંધે મારે કશો વાંધો નથી. જો પહેલાં મૂળ વસ્તુને સમજી લે. ત્યાર પછી સમજવાની ખાતર તેને ગમે તે નામ આપીશ તે આશ્યું જશે. માણુમને શરીર પણ એક હોય છે અને મન પણ એકજ હોય છે, પરંતુ તે એકેક છતાં પણ તે દરેકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારની અનેક ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરનારી શક્તિઓને જૂદાં જૂદાં નામ આપવાં અગત્ય નથી. એ પ્રત્યેક શક્તિનું મૂળ વસ્તુતઃ એકજ હોવા છતાં ક્રિયાઓમાં તેનું જૂદાંપણું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અથ મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી, પરંતુ સાંભળી શકે છે ખરો, બહેરો માણસ કાને સાંભળી શકતો નથી, પણ જોઈ તો શકે છે ખરો. યાદશક્તિ વિનાનો માણસ ધણીવાર સ્મર કંપના કરનારો સુકવિ હોય છે. વળી કોઈ માણુમ કંપના કરવામાં બહુ અશક્ત હોય છે, પણ ભૂદિમાં બહુ પ્રખર હોય છે કોઈ ઇશ્વરમાં ભક્તિશીલ્ય હોય છે, પણ લોકો ઉપર ધણી દયા રાખનારો હોય છે. દેવલોકો નિર્દય હોવા છતાં પણ ઇશ્વરમાં સહેજસાજ ભક્તિભાવ ધરાવતા હોય છે. મતલબ કે દેહ અને મનની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ હોય જોવું નથી. છતાં એટલું પણ અત્ર કહી દેવું જોઈએ કે સ્નેહ-દયા વિગેરે કેટલીક એવી શક્તિઓ છે કે જેને “શક્તિ” નામ આપવું યોગ્ય નથી લાગતું. પરંતુ તેને બદલે બીજો કયો શબ્દ મુકવો હોય તો ઠીક ?

શિષ્ય:—અકેશ શબ્દ-‘ફેક્ટરી’ નો અર્થ અનેક લેખકો વૃત્તિ શબ્દથી કરે છે તે શબ્દનો વ્યવહાર કયો હોય તો ?

ગુરુ:—પાતાંજલ વગેરે દર્શનશાસ્ત્રમાં વૃત્તિ શબ્દ છેકજ ભિન્ન અર્થમાં વપરાયો છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, આપણી ભાષામાં તે શબ્દનો તેવો અર્થ પ્રચલિત નથી. ઘણેખરે રચાને સામાન્ય અર્થમાંજ ‘વૃત્તિ’ શબ્દને નીભાવી લેવામાં આવે છે.

ગુરુ:—તો પછી ‘વૃત્તિ’ જ કહે. યાત્ર સમજવાનુંજ કામ છે ને ? તમે લોકો જ્યારે ‘ગોરક્ષ’ નો અર્થ “નીતિ” અને ‘સાધ-સ’ નો અર્થ “વિ-ગાન” કરો છો તો પછી ‘ફેક્ટરી’ નો અર્થ “વૃત્તિ” શબ્દથી કરો તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. અસ્તુ.

શિષ્ય:—હવે મારો બીજો એક વાંધો આપને જણાવું છું. આપે કહ્યું હતું કે વૃત્તિના અનુશીલનમાં સુખ છે. પરંતુ પાણી વિના તૃષાનું અનુશીલન કરવું એમાં

તો દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે.

ગુરુ:—એક વાત બરાબર લક્ષમાં રાખજો કે, જ્ઞાતિના અનુશીલનનું કળ સૌથી પ્રથમ સ્ફુર્તિરૂપે પ્રકટ થવું જોઈએ અને છેવટે જ્ઞાતિની અવસ્થામાં સમાપ્ત થવું જોઈએ. ધાર્મિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જ સુખ થાય, તે એ પરિવૃત્તિનુંજ સુખ લેખાય. ઉક્ત સ્ફુર્તિ તથા પરિવૃત્તિ એ બન્ને સુખને માટે આવશ્યક છે.

શિષ્ય:—એનેજ જ સુખ કહેતા હો તો હું ધારું છું કે એ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ અનુષ્ઠાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ નજ હોવો જોઈએ; કેમકે વિપત્તિ માણુમ પોતાની વિપત્તિ જ્ઞાતિઓના અનુશીલનથી પરિવૃત્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક ઉદ્દેશ રાખવો એ શું ઠીક ગણાય ?

ગુરુ:—નહિજ; કારણ કે તેથી ઇદ્રિયજ્ઞાતિઓ એટલી બધી પ્રમળ થઈ જાય કે માનસિક જ્ઞાતિઓ દબાઈ જાય અને ધીમે ધીમે વિદ્યુત્ત પથુ થઈ જાય. એટલા માટે દરેક અનુષ્ઠાને એક સ્વચ્છ નિયમ પાળવો જોઈએ અને તેનું નામ છે 'સામંજસ્ય' ! અર્થાત્ જ્યારે જેટલી જરૂર હોય તેટલેજ અમે જ્ઞાતિઓને પરિવૃત્ત કરવી અને તેને બેઠાવી દેવા જેટલી હદે ન લઈ જતાં ચોખ્ખા પ્રમાણમાજ શાંત કરવી, તેનુંજ નામ 'સામંજસ્ય' નું પાલન. ઇદ્રિયજ્ઞાતિઓનો સર્વથા વિશેષ કરી નાખવો એ સિદ્ધાંત ધર્મને અનુકૂળ નથી. તેમનું સામંજસ્ય સાચવવું, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ અનુકૂળ રાખવી અને યોગ્ય પ્રમાણમાંજ તૃપ્ત કરવી એજ પથુ ધર્મનો સિદ્ધાંત છે. વિલોપમાં અને સંયમમાં મહાન બેદ રહેલો છે; પણ એ વાત હવે પછી સમજાવીશ. હાલ તુર્તમાં તો આ એક સ્વચ્છ વાતનેજ સમજી લે કે જ્ઞાતિઓના અનુશીલન સમયે એક બીજી જ્ઞાતિ સાથેનું તેમનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય બરાબર રાખવાનું જોઈએ. આ સામંજસ્ય એટલે શું ? એ વાત હું તને હવે પછી સમજાવીશ. અત્યારે તો આપણે સુખના ઉપદાન સંબંધીજ ચોટાક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ:—શારીરિક અને માનસિક જ્ઞાતિઓનું અનુશીલન એ સુખના તેજુમૂળ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. અનુશીલનદ્વારા પ્રકટતી સ્ફુર્તિ, તે સમયની અવધાને માટે ઉપયોગી પ્રયોજનમિદ્ધ અને છેવટે પરિણતિ એ પણ સુખમાં કારણમૂળ છે

બીજું:—તે સર્વ જ્ઞાતિઓનું પરસ્પર ઉપયોગી સામંજસ્ય.

ત્રીજું:—દર્શસાધનદ્વારા ઉક્ત જ્ઞાતિઓની પરિવૃત્તિ.

મેં ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી કોઈ જાતનું સુખ હોય એમ સંભવતું નથી. ગોળીઓને યોગદ્વારા જે સુખ મળે છે તે સુખ પણ ઉપદા નિયમોમાં આવી જાય છે, એ વાત હું તને બીજી કોઈ પ્રમગે સમજાવીશ. તે સુખનો અભાવ એજ

દુઃખ x વાયસ્પતિ મહાશયનું ધર સળગી મથું અને તેથી તેમને જે દુઃખ થયું તથા એમના કરતાં પણ વધારે કમનસીબ માણસને પુત્રમૃત્યુથી જે દુઃખ થાય તે પણ ઉક્ત નિયમમાંજ આવી જાય છે, એ વિષે હું તને બીજે કોઈ પ્રસંગે મમજણ પાડીશ. મારે જે કોઈ કહેવાનું છે તે તું બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળશે તો તો મારા કલા વિના પણ તું સમજી જાશ.

શિષ્ય:—ધારો કે એ તો સમજી ગયો. તથાપિ મૂળ વાત તો રહીજ ગઈ. આપણે જે વાત ચાલતી હતી તે એજ હતી કે વાયસ્પતિ મહાશય પોને ધાર્મિક વ્યક્તિ છે, છતાં દુઃખી છે. આપે કહ્યું હતું કે જે મનુષ્ય દુઃખી હોય તે ધાર્મિક હોય નહિ. આપે આપની વાત સિદ્ધ કરવા સુખ એટલે શું એ વાત સમજાવી, અને સુખની સાથે દુઃખ શું એ સમજાવું. અરતુ. આટલી વાત ઉપરથી હું જે કંઈ સમજી શક્યો છું તે માત્ર એટલુંજ કે વાયસ્પતિ મહાશય વસ્તુતઃ દુઃખી નહોતા બધવા તેમને દુઃખી ગણવામાં આવે તોપણ તેઓ પોતાનાજ દોષથી અર્થાત્ પોતાની શારીરિક અને માનસિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન બરાબર રીતે ન કરી શક્યા તેથીજ દુઃખી થયા; પરંતુ એથી કરીને તેઓ અધાર્મિક છે એમ તો કહી શકાય નહિ. આપના અનુશીલન તત્ત્વ સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે તે કોઈ ભુદિમાં ઉતરતું નથી. અનુશીલન એજ ધર્મ, તે સિવાય વધુ કંઈ મને સમજાવું નથી.

ગુરુ:—અત્યારે તો એટલું પણ બસ છે. જો કે તે સિવાય બીજી એક ગંભીર વાત પણ સમજવા યોગ્ય છે; કારણ કે જ્યાંસુધી એ વાત તારા સમજવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી અનુશીલનની સાથે ધર્મને શું સંબંધ છે, એ વિષય તું બરાબર સમજી શકશે નહિ; પરંતુ એ વિષયસંબંધી ચર્ચા સૌ પછી કરીશું. કારણ કે અનુશીલન એટલે શું એજ વાત તારે પ્રથમ તો સમજવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી તે સમજાય નહિ ત્યાંસુધી વધારે કહેવું નિર્ણયક થાય તેમ છે.

શિષ્ય:—અનુશીલનને વળી ધર્મ સાથે સંબંધ ? બહુ નવાઈ જેની વાત છે !

ગુરુ:—નવાઈ જેવું તેમાં કશુંજ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોનું કહેલુંજ માત્ર સમજાવું છું.

અધ્યાય ૩ જો-ધર્મ એટલે શું ?

શિષ્ય:—અનુશીલનને ધર્મ કેવી રીતે કહી શકાય એ મારાથી સમજાતું નથી. અનુશીલનનું ફળ તો સુખરૂપે મળે છે પણ શું ધર્મનું ફળ પણ સુખ હોય ?

x કર્મના ફળાફળ સંબંધી વાતને એક બાબુએ મૂકી દઈનેજ આ વાત ચર્ચાવી પડે છે; કારણ કે તેમ કરવા જતાં આ વિષય બહુ ગુચ્ચરણુભર્યો થઈ પડવાનો ભય રહે છે.

ગુરુ.—હિં તો ધર્મનું ફળ શુ દુઃખરૂપ હોત ? જો તેમ હોત તો હું પોતે જગતના સર્વ મનુષ્યોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાનીજ ભલામણ કરત.

શિષ્ય.—ધર્મનું ફળ પરકાળે સુખ હોઈ શકે, પરન્તુ આ કાળે પણ શુ સુખ મળવે ?

ગુરુ.—ત્યારે અત્યાર મુઠ્ઠી મે શુ સમજાવ્યું ? ધર્મનું ફળ આ કાળે તો સુખ છેજ, પરન્તુ જો પરકાળે હોય તો પરકાળે પણ સુખજ હોય. ‘ધર્મ’ એજ સુખનો એક માત્ર અદ્વિતીય ઉપાય છે. આ કાળે કે પરકાળે ધર્મ સિવાય સુખનો બીજો એકે ઉપાય નથી.

શિષ્ય.—તથાપિ કાંઈ સમાધાન ચતું નથી. આપણે જોને ક્રિષ્ચિયન ધર્મ, ખોદ ધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ કહીએ છીએ તેને બદલે તેમને ક્રિષ્ચિયન અનુશીલન, ખોદ અનુશીલન અને વૈષ્ણવ અનુશીલન એમ કહી શકાય ખરું ?

ગુરુ.—ધર્મ શબ્દનો અર્થજ તે અહીં આ તો ઉનટાવી નાખ્યો. ધર્મ શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાય છે. પણ આપણે તે સર્વ અર્થો સાથે આજે કંઈ મનુષ્ય નથી + તે અત્યારે ધર્મ શબ્દનો જે અર્થ કર્યો તે અગ્રેજી ‘રીલીજીઅન’ શબ્દનો તરજુમો માત્ર છે. અને એ શબ્દ વિદેશી હોઈ તેમાં આપણો દેશીય ભાવ નથી

+ ધર્મ શબ્દના આધુનિક વ્યવહારથી ઉદ્ભવેના કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન અર્થો તેના અગ્રેજી પ્રતિશબ્દકારા બ્રહ્મ બાણુના ‘ધર્મનિરુપણ’ ગ્રંથમાંથી નીચે આપ્યા છે

૧ અગ્રેજીમાં જોને ‘રિલિજીઅન’ કહે છે, તેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ જેમકે—‘હિંદુધર્મ’, ‘બૌદ્ધધર્મ’ અને ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’. ૨ જોને ‘મોરેલીટી’ કહે છે, તેને પણ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. જેમકે અમુક શાય ‘ધર્મ-વિરહ’ ‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ‘ધર્મસૂત્ર’ ઇત્યાદિ. વળી, ‘નીતિ’, આ શબ્દ પણ ‘ધર્મ’ શબ્દને ઠેકાણે કેટલીકવાર વપરાય છે. ૩ ‘ધર્મ’ શબ્દથી ‘વરચ્યુ’નો બોધ પણ થાય છે. ‘વરચ્યુ’ એટલે મહત્વાર વળી આપણે કહીએ છીએ કે અમુક બ્રહ્મિ ‘ધાર્મિક’ છે અને અમુક બ્રહ્મિ ‘અધાર્મિક’ છે. અહીં અધર્મને અગ્રેજીમાં ‘વાઇસ’ કહે છે. ૪ રિલિજીઅન અથવા નીતિને અહીં ફળ જે શાય, તેને પણ ધર્મ કહે છે, અને તેનાથી વિપરીતને અધર્મ કહે છે જેમકે—‘દાન પરમ ધર્મ છે.’ ‘અદિમા પરમધર્મ છે.’ ‘શુરનિદા મહાત્મ્ય અધર્મ છે.’ અને ‘સર્વ કાંઈ પાપ પુણ્ય પણ કહે છે. અગ્રેજીમાં આ અધર્મનું નામ ‘સીન’ કહેવાય આવે છે. એજ વાતમાં પુણ્ય શબ્દનો વ્યવહાર પણ અનેક નામથી થાય છે ૫ ધર્મ શબ્દવડે ગુણનો પણ બોધ થાય છે. જેમકે ‘લોહચુંબકનો ધર્મ લેડાઈ પર્ણ છે’ બીજા અર્થમાં અધર્મનો પણ ધર્મ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે જેમકે ‘પરનિદા સુદ્ર ચિત્તવાળાઓનો ધર્મ છે.’ ભગવાન મનુએ પણ તે આ અર્થમાં પાખડ ધર્મની વાત લખેલી છે જેમકે.—“ દિસ્ટાર્દિસ્ટ મુદુમુદુ ધર્માધર્મા

શિષ્ય:—ત્યારે ‘રીલીજીઅન’ એટલે શું ? તેજ સમજાવો.

ગુરુ:—“ રીલીજીઅન ” શબ્દ ખાસત્ય છતાં ત્યાંના પંડિતો પણ તેનો વિવિધ અર્થોમાં વ્યવહાર કરે છે અને તેના અર્થ સંબંધે એકમત નથી.*

વૃતાન્તે । यदस्य , सोऽदधात् संगे तत्तस्य स्वयमाविशेत् ॥ અર્થાત-સૃષ્ટિમાં હિંસક અને અહિંસક, મૃદુ અને દુર, ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય, આમાંના જે કોઈ કર્મ જે જે પુણ્ય કરે છે તે તે કર્મો પોતાની મેળે તે તે કર્તામાં પ્રવેશ કરે છે. વળી પણ “ પાસ્વળ્લગ્ગણધર્માશ્ચ શાસ્ત્રેऽસ્મિન્નુક્તવાન્મનુઃ ” ભગવાન મનુએ આ શાસ્ત્રમાં પાખંડીઓના ધર્મ-ગુણ-સ્વભાવો-કહેલા છે. કે ધર્મ શબ્દ ક્યારેક ક્યારેક આચરણ અથવા વ્યવહારના અર્થમાં પણ વપરાય છે. ભગવાન મનુએ આજ અર્થમાં કહ્યું છે કે—

‘ વેશધર્માન્ જાતિધર્માન્ કુલધર્માશ્ચ શાસ્ત્રતાન્ । ’

ધર્મશબ્દના આ છ અર્થ થતા હોયને આપણા લોકો તેના ઉપયોગમાં બહુજ અવ્યવસ્થા કરી દે છે. તેઓ ધર્મ શબ્દનો એક અર્થમાં ઉપયોગ કરીને બીજા ક્ષણેજ તેનો બીજા અર્થમાં ઉપયોગ કરે છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી અ્યુત થાય છે. આ પ્રમાણે અનિયમિત પ્રયોગો કરાતા હોવાથી ધર્મસંબંધી કોઈ પણ તત્ત્વની સુદુર રીતે ખીભાસા થઈ શકતી નથી. એ અવ્યવસ્થા આજ નવીન નથી. જે પ્રથિને હિંદુશાસ્ત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ એ અવ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં છે. મનુ સંહિતાના પ્રથમાધ્યાયના છેલ્લા છ શ્લોકો આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે. ધર્મ શબ્દનો ક્યારેક રિલિજીઅનના અર્થમાં, ક્યારેક નીતિના અર્થમાં, ક્યારેક સદ્-ગુણના અર્થમાં, ક્યારેક અવગુણના અર્થમાં અને ક્યારેક પુણ્યકર્મના અર્થમાં પ્રયોગ થવાથી નીતિનું લક્ષણ રિલિજીઅનમાં અને રિલિજીઅનનું લક્ષણ નીતિમાં; સદ્ગુણનું લક્ષણ કર્મમાં અને કર્મનું લક્ષણ સદ્ગુણમાં આવી જવાને લીધે એક મહાન અવ્યવસ્થા ઉભી થાય છે. તેનું એ પરિણામ આવ્યું છે કે ધર્મ (રિલિજીઅન) ગૌણધર્મોથી મિશ્રિત, નંતિ ભ્રાતિયુક્ત, અભ્યાસ કડિન અને પુણ્ય દુઃખજનક થઈ પડેલ છે. હિંદુધર્મની અને હિંદુ નીતિનો આધુનિક અવનતિ અને ધર્મનીતિપ્રતિ આધુનિક અનારયાનું મહાન કારણ ઉપર વર્ણવેલી અવ્યવસ્થા પણ છે.

* ગુરુ:—રિલિજીઅન શું ?

શિષ્ય:—તે તો જાણીતી વાત છે. પાશ્વૈકિક વ્યવહારમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—પ્રાચીન યહૂદીઓ પરલોકને માનતા નહિ. તો યહૂદીઓનો પ્રાચીન ધર્મ તે શું ધર્મ નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે દેવદેવીમાં વિશ્વાસ ?

ગુરુ:—ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને યહૂદી આદિ ધર્મમાં દેવી નથી. તે સર્વ ધર્મોમાં

શિષ્ય:—પરંતુ એ “રીલીજીઅન” શબ્દમાં કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી સમાઈ જતી કે જે દરેક ધર્મમાં મળી આવે ?

ગુરુ:—હો; પરંતુ તે નિત્ય પદાર્થને રીલીજીઅન શબ્દથી સંબોધવાની કસી જરૂર નથી. તેને આપણે ધર્મ શબ્દથી જ બ્યવહરીશું તો તે ચોગ્ય ધર્મ પડશે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

હેવ પશુ એક ઈશ્વરજ છે, તો તેથી શું તે સઘળા ધર્મો નહિ ?

શિષ્ય:—ત્યારે શું ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ ?

ગુરુ:—એવા અનેક સુંદર ધર્મો છે કે જેઓ ઈશ્વરને પશુ માનતા નથી. ઋગ્વેદસહિતાના અત્યંત પ્રાચીન મંત્રોની સમલોચના કરતાં સમગ્ર સકાય કે તે મંત્રોની રચનાના કાળમાં અનેક દેવોવીઓ ગનાતા હતાં; પરંતુ તે વેળા ઈશ્વરને માનતા નહોતા. વિશ્વકર્મા, પ્રજાપતિ, વ્રહ્મા, ઇત્યાદિ ઈશ્વરવાચક શબ્દો ઋગ્વેદના તે પ્રાચીન મંત્રોમાં નથી, પણ જે મંત્રો પ્રાચીન મંત્રોની અપેક્ષાએ આધુનિક કહી શકાય તેમજ છે. પ્રાચીન સાંખ્યો પણ અનીશ્વરવાદી હતા અને તે છતાં પણ તેઓ ધર્મહીન નહોતા; કેમકે તેઓ કર્મોનાં ફલને માનતા હતા, અને નિઃશ્રેયમૂને પણ ઈચ્છતા હતા. બૌદ્ધધર્મ પણ નિરીશ્વરવાદી છે. આથી ઈશ્વરવાદ એજ ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કેમ કહી શકાય? માટે તારા કહેવા પ્રમાણે તો કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ યત્ન નથી.

શિષ્ય:—ત્યારે પાશ્ચાત્ય તાર્કિકોની ભાષાનું અવલંબન કરીને કહું છું કે ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ એજ ધર્મ.’

ગુરુ:—અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે તો ‘સુપરનેચરાલિઝમ’—કુદરતથી અતીતપણું—થયું, પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરતાં તું ક્યાં આવી પહોંચ્યો તે જો. ચૈતતત્ત્વગોના સંપ્રદાયસિવાય આધુનિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓના મતમાં ‘લોકાતીત ચૈતન્ય’ નું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી; આમ તારી રીતે તો ધર્મ પણ નથી અને ધર્મનું પ્રયોજન પણ નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો હું ‘રિલિજીઅન’ને ધર્મ કહું છું.

શિષ્ય:—ત્યારે તે રીતે પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં પણ ધર્મ તો હજી. જોમકે:—
“રિલિજીઅન એફ્ હુમેનિટિ—માનવધર્મ.”

ગુરુ:—તો પછી ‘લોકાતીત ચૈતન્યમાં વિશ્વાસ’ એ ધર્મ નહિ.

શિષ્ય:—ત્યારે આપણ કહો કે ધર્મ કેને કહેવો ?

ગુરુ:—પ્રથમ અત્યંત પ્રાચીન છે “અઘાતો ધર્મજિહ્વાસા” એ પૂર્વગામાં સાદર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર છે. આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા માટેજ શ્રીમંત્સાદર્શનની પ્રરતિ છે. તેનો સર્વમાત્ર ઉત્તર અઘાપિપર્યંત મળી શક્યો નથી; હું પણ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપવા માટે સમર્થ થઈશ એવો મંત્રાવ નથી; તોપણ પ્રાચીન પંડિતોના અભિપ્રાય તને સંભળાવી શકીશ. પ્રથમ શ્રીમંત્સાદારનો ઉત્તર સાંભળો. તેમણે કહ્યું

ગુરુ:—સમસ્ત મનુષ્યજાતિને માટે અર્થાત્ ક્રિયિયતો-ગૌદો-હિન્દુઓ અને મુમ-લંબાનો એ સર્વને માટે જે ધર્મ હોય તેજ ‘ધર્મ’ નામને યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—એવો સમસ્ત મનુષ્યજાતિમાટેનો ધર્મ કેવી રીતે ઓળખી શકાય ?

ગુરુ:—મનુષ્યનો ધર્મ શું એ એકજ વાતનો વિચાર કરવાથી મમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને માટે ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:—મારી છતાસા પણ એજ જ કે મનુષ્યનો ધર્મ શું હોઈ શકે ?

ગુરુ:—એનો ઉત્તર તદ્દન સરળ અને શુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. જેના અસ્તિ-ત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને યોગ્ય બને અને જેના અસ્તિત્વના અભાવે મનુષ્ય

છે કે—“ નોદના લક્ષણો ધર્મ:” નોદના એટલે ક્રિયામાં પ્રગતિ દરાવનાર વાક્ય. એ પ્રમાણે લક્ષણ માનવામાં તો વિરોધ નથી; પરંતુ જ્યારે તદ્દપરાંત કહેવામાં આ-વેયું છે કે “ નોદના પ્રવર્તકો વેદવિધિરૂપ:” આમ ‘વેદવિધિરૂપ’ એવું વિશેષણ આવવાથી અને મોટો સંશય ઉપજે છે કે તું એને ધર્મ માનીને સ્વીકારીશ કે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો હું ક્યારેય ન સ્વીકારું. જે તેમ સ્વીકાર કરે તો જોટલા લિન્ન લિન્ન મથો છે તેટલા સઘળા ધર્મ માનવા પડે. ખ્રિસ્તીઓ કહેશે કે ‘બાઇબલે કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ મુસલમાનો પણ એ પ્રમાણે ‘કુરાનમાં કહેલો વિધિ તે ધર્મ’ એમ કહેશે. ધર્મની પદ્ધતિ બધે લિન્ન લિન્ન હો, પરંતુ ધર્મ એ એકજ વસ્તુ નથી શું ! ધર્મ એટલે ‘રિલિજિઅન’ અને તે એક સર્વ સાધારણ વસ્તુ નહિ ?

ગુરુ—હા. એક સપ્રદાયનો એવો પણ મત છે. ‘લોગાક્ષિભારતર’ આદિ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“ વેદપ્રતિપાદ્યપ્રયોજનવદ્યો ધર્મ: ” (વેદવડે પ્રતિપા-દન કરવા યોગ્ય પ્રયોજનવાળો વિષય તે ધર્મ.) આ સર્વ વાતનું પરિણામ એ આવેયું છે કે ધર્મ શબ્દવડે યોગાદિ અને સદાચારનોજ બોધ થાય છે. જેમ મહા-ભારતમાં કહ્યું છે કે—

“ યદ્વાકર્મ તપઃક્રૌંધ સત્યમક્રોધ ઇવ ચ ।

સ્વેપુ દોરેપુ સંતોષ: શૌર્વં વિજ્ઞાનસૂચિતા ॥

આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ ધર્મ: સાધારણો નૃપ ॥

અર્થાત્ હે રાજન્ ! યદ્વા, કર્મ અને તપ, તથા સત્ય અને અક્રોધ, યોતાની સ્ત્રીમાં મતોષ, પવિત્રતા, વિદ્યા, ધર્માતો અથાવ, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા—સદન-શીલતા—આ મર્વ નિશ્ચ સાધારણ ધર્મરૂપ છે.

અથવા કેટલાક કહે છે કે “ દ્રવ્યક્રિયાગુણાદીનાં ધર્મત્વં । (દ્રવ્ય, ક્રિયા અને શુણ આદિનું ધર્મપણું છે.) કોઈ કહે છે કે “ અદષ્ટ વિશેષ તે ધર્મ. ” પગિણામે આયોતો સાધારણ અભિપ્રાય એવો છે કે ‘ વેદ અથવા લોગાચારમાં જે

“મનુષ્ય” નામને માટે અયોગ્ય લેખાય, તેનું જ નામ મનુષ્યનો ધર્મ.

મમત હોય તે ધર્મ. ’ જેમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કહ્યું છે કે:-

યમાર્યાઃ ક્રિયામાણં દિ શંસંત્યાગમવેદિનઃ ।

સ ધર્મો યં વિગર્હન્તિ તમધર્મં પ્રચક્ષતે ॥

વેદવેતા આય પુરુષો જે ધર્મની પ્રશંસા કરે છે તે ધર્મ; અને જેની નિંદા કરે છે તે અધર્મ કહેવાય છે.

પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રોમાં પણ લિન્ન ગિન્ન મતો નથી એમ નથી.

“ ક્ષે ધિયે વેદિતવ્યે જ્ઞતિ હ સ્મ યદ્બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પરા ચૈવાપરા ચ ॥”

અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેતા પુરુષો પરા અને અપરા એમ બે વિદ્યા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહે છે. આ અને આવા અર્થવાણી બીજી શ્રુતિઓપરથી સચિત થાય છે કે વૈદિક જ્ઞાન અને તેને અનુસરતા યાગાદિક નિકૃષ્ટ ધર્મ છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાનજ પરમધર્મ-ધર્મ છે ભગવદ્ગીતાનું સ્થૂળ તાત્પર્ય કર્માત્મક વૈદિકાદિ અનુષ્ઠાનોની નિકૃષ્ટતા કહેવામાં છે, અને ગીતામાં કહેલ સૂક્ષ્મ ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા કહેવામાં સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે. હિંદુધર્મમાં વિશેષે કરીને એક એવો પરમ રમણીય ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે આધારણુરિતે પૂર્વોક્ત મીમાંસા અને તેમાં કહેલ હિંદુધર્મવાદનો વિરોધી છે. આ ધર્મ ગીતા, મહાભારત અને ભાગવતમાં સર્વજ્ઞ જોવામાં આવે છે. તેના વક્તા શ્રીકૃષ્ણ છે, એટલા માટેજ હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉત્કૃષ્ટતર ધર્મને આપણે શ્રીકૃષ્ણોક્ત ધર્મ કહીએ છીએ. મહાભારતના કર્ણ પર્વમાંથી એક વાક્ય લખને એનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે.

કેટલાક શ્રુતિઓને ધર્મની જાળતમાં પ્રમાણરૂપે કહે છે; તેમાં હું દોષનો આરોપ કરતો નથી; પરંતુ શ્રુતિમાં પણ સમસ્ત ધર્મતત્ત્વ કહેયું નથી, અને એટલા માટે કેટલેક સ્થળે અનુમાનદ્વારાજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવો પડે છે. ‘પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને નિમિત્તેજ ધર્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ’ ‘ અદિંસાયુક્ત કાર્ય કરવામાં આવે એટલે ધર્માચરણ કર્તું કહેવાય છે. ’ ‘ હિંસા કરનારાઓની હિંમાના નિવારણ માટેજ ધર્મની રચના થયેલી છે. ’ ‘ ધર્મ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે માટેજ તેનું નામ ધર્મ છે. ’ ‘ જેવડે પ્રાણીઓની રક્ષા થાય તેનું નામ ધર્મ છે. ’ જેમ શ્રીકૃષ્ણનાં વચન છે. આ પછી વન પર્વમાંથી ધર્મવ્યાધે કહેલી ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. “જેનાથી સર્વ જૂતોનું દિન થાય તેજ મત્ય; સત્યજ એવપ્રાપ્તિ માટે અદિતીય ઉપાય રૂપ છે. સત્યના પ્રભાવવડેજ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અને તેથીજ યથાર્થ દિત સધાય છે. ” અદિં સત્ય શબ્દનો ધર્મના અર્થમાંજ વ્યવહાર થયો છે.

શિષ્ય:-આ દેશના લોકોએ ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે નીતિની અથવા પુણ્યની વ્યાખ્યા છે, તો ‘રિસિજીઅન’ની વ્યાખ્યા શી ?

શિષ્ય:—તેનું ખાસ નામ શું ? કાંઈક જૂદું નામ તો હશેજ ને ?

ગુરુ:—હા. તેનું નામ ‘મનુષ્યત્વ.’

અધ્યાય ૪ થો- મનુષ્યત્વ એટલે શું ?

શિષ્ય:—કલે આપે કશું હવું કે જેના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય ‘મનુષ્ય’ ના નામને યોગ્ય લેખાય અને જેના અભાવે મનુષ્ય ‘મનુષ્ય’ નામને યોગ્ય ન

ગુરુ:—‘રિસજીઅન’ શબ્દવડે જે વિષયનો બોધ થાય છે, તે વિષયના ઉપર આપણા દેશના લોકોની સ્વતંત્રતા ક્યારેય ચલી નથી. આપણા મનમાં જે વિષયનો વિચાર સરખોપ આવતો નથી, તેને આપણે આપણા કયા પરિચિત શબ્દવડે કહી શકીએ?

x x x x x
x x x x x

તને ધર્મની જેટલી વ્યાખ્યાઓ સંલગ્નાવી તે સર્વમાં હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા મર્વોત્કૃષ્ટ છે; અને જે એ વ્યાખ્યા-પદાર્થ હોય તો હું કહું છું કે સર્વ ધર્મોમાં હિંદુધર્મ એક ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ તો ધર્મ શું છે એ હું સમજી શકું, તોજ પછી હિંદુધર્મને સમજું. આ સર્વ પંડિતોએ કરેલી ધર્મની વ્યાખ્યા સંલગ્નાને મને તો એમ લાગે છે કે ‘મેં સાત કાનવાળો હાથોં જોયો.’

ગુરુ:—તાઈ કહેવું ખરૂં છે. એવો કયો મનુષ્ય જન્મ્યો છે કે જેણે ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ અનુભવ્યું હોય ? જેમ સમસ્ત વિશ્વને કાષ્ઠ મનુષ્ય પોતાની આંખે જોઈ શકતો નથી, તેમ સમસ્ત ધર્મને કાષ્ઠ પણ મનુષ્ય અનુભવી શકતો નથી. અન્યની વાન તો બાલ્યએ મૂકીએ; પણ શુદ્ધેવ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામદ અથવા ચૈતન્ય દેવ એમાંના કાષ્ઠ પણ ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને અનુભવી શક્યા હતા, એમ હું સ્વીકાર કરી શકતો નથી. હા; અન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેમણે સારી રીતે અનુભવ કર્યો. હતા, પણ સંપૂર્ણ તો નહોતા અનુભવી શક્યા. જે મનુષ્યદેહ ધારણ કરીને ધર્મના પૂર્ણ સ્વરૂપને કાષ્ઠએ પણ હૃદયમાં અનુભવ્યું હોય અને મનુષ્યલોકમાં તેનો પ્રચાર કરી શક્યા હોય, તો તે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના કર્તાજી. ભગવદ્ગીતાનાં વચનો ઇશ્વરાવતાર શ્રીકૃષ્ણનાં છે કે કાષ્ઠ મનુષ્યનાં છે તે હું જાણતો જામી; પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે જે ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત અને વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ થયું છે.

(પંડિતમૃત “ધર્મજિજ્ઞાસા” માંથી)

લેખાય, તેનુંજ નામ મનુષ્યતો ધર્મ. આ સિદ્ધાંત સમજવામાં કંઈક કઠિન જણાય છે, કારણ કે સહ કોઈ જાણે છે કે મનુષ્યે જન્મ લીધો ત્યારથીજ તે મનુષ્ય જણાય, અને તે મૃત્યુ પામ્યો એટલે મનુષ્ય નામને ચોગ્ય નહિ રહેતાં રાખ કે ધૂળતો ઢગલો બની રહે છે. એટલા માટે એમ કહેવામાં આવે કે ત્યાંસુધી જીવન હોય ત્યાંસુધીજ મનુષ્ય “મનુષ્ય” છે અને હંવન ચોદ્યું ગયું એટલે મનુષ્ય “મનુષ્ય” મરી જાય છે, તો તેમાં શું બૂલ છે ? આપનો હિદેશ એથી બીજો કે શું ?

ગુરુ:—સ્તનપાન કરનાર એક નાના બાળકમાં પણ જીવન તો છે. તેને શું મનુષ્ય કહેવાય ?

શિષ્ય:—કેમ નહિ ? માત્ર વય નાની એટલુંજ. જાલે તેને નાનો મનુષ્ય કહો.

ગુરુ:—મનુષ્યો જે જે કાર્યો કરી શકે તે તે કાર્યો શું તે બાળક કરી શકે ?

શિષ્ય:—એક મનુષ્ય પણ મનુષ્યજાતિનાં સમસ્ત કાર્યો પોતે એકલો કરી શકે છે ? અનેક માણસો બારે વજનના બોમ્બો ઉડાડી જાય છે, અનેક મનુષ્યોએ મહાન સમરાંગણોમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અને અનેક મનુષ્યો કીર્ગ લીપર અથવા કુમારસંભવ જેવાં, અદ્ભુત નાટકો લખી અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયાં છે. આપ પોતે પણ મનુષ્ય છો, પરંતુ શું આપ એ સર્વ કાર્યો કરી શકવા સમર્થ છો ? અથવા ખીજા એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ આપી શકશો કે જે પોતે એકલો ઉક્ત સર્વ કાર્યો કરી શકે ?

ગુરુ:—હું ન કરી શકું તેમજ એવા કોઈ મનુષ્યનું નામ પણ અત્યારે આપી શકું તેમ નથી કે જે પોતે એ સર્વ કાર્યો કરી શકતો હોય. છતાં એક મનુષ્ય કે જેણે ઉક્ત સઘળાં કાર્યો એક કાળે કર્યાં હોય. એવો કોઈ મનુષ્ય જન્મ્યોજ નથી, એમ માનવાને તો હું કોઈ રીતે તૈયાર નથી. તેમજ હવે પછી એવો કોઈ મનુષ્ય નહિ જન્મે એમ પણ માની શકતો નથી.

શિષ્ય:—મનુષ્યથી બનવા ચોગ્ય સર્વ કાર્યો એક મનુષ્યથી બની શકતાં હોય તો કેમ કોઈ એવા કાર્યો કરતું જોવામાં આવતું નથી ?

ગુરુ:—પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી સંપૂર્ણ રીતે કાઢ કરતું નથી, તેલાજ માટે એવી શક્તિવાળા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાત તો રહીજ ગઇ. કયો વસ્તુના અસ્તિત્વથી મનુષ્ય “મનુષ્ય” નામને ચોગ્ય લેખાય એનો તો કશો ખુલાસો થયોજ નહિ. શું આપ એમ કહેવા માંગો છો કે પોતાની શક્તિઓની ખીલવણી થાય અર્થાત શક્તિઓનું અનુશીલન, થાય તોજ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? જો એમજ હોય તો જંગલી માણસો કે જેમની એકે શક્તિ ખીલી નથી તેમને મનુષ્યનું નામ આપી શકાય કે નહિ ?

ગુરુ:—જેની કોઈ પણ શક્તિ ખીલી ન હોય (અનુશીલિત થઇ ન હોય) એને

દાઘ જંગલી માણસ તું જોઈ શકશે નહિ. ધણા જૂના વખતમાં પણ મનુષ્યોની અમુક શક્તિઓ વિકાસ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. જો તેમ ન હોય તો તેઓ પર્ય-સ્ત્રી છરીઓ વિગેરે કેવી રીતે બનાવી શકે ? હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેમને મનુષ્ય કહી શકાય કે નહિ ? આ પ્રશ્નનો પચાઈ ઉત્તર મેળવતા પહેલાં વૃક્ષત્વ એટલે શું એ વાત ખરાબર સમજી લે. અહીંયાં તું એકે ધાસતુ તૃણુ લુએ છે અને સામે એક વડવૃક્ષ લુએ છે તે બન્નેને તું એકજાતીય કહી શકશે કે નહિ ?

શિષ્ય:—હા, એક રીતે તેઓ બન્ને એકજાતીય તો ખરાજ, કારણ કે બન્ને વનસ્પતિની જાતનાં છે.

ગુરુ:—પણ બન્નેને વૃક્ષ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—ના. વૃક્ષ તો વડનેજ કહી શકાય. આ તો તૃણુમાત્ર છે.

ગુરુ:—એવો ભેદ શામાટે ?

શિષ્ય:—ફળ-ફૂલ-શાખા-પાન-વગેરેને લઈને વડ 'વૃક્ષ'ના નામને યોગ્ય છે. તૃણુમાં એ સર્વ વિકાસો નથી એટલે તેને વૃક્ષ કહી-શકાય નહિ.

ગુરુ:—ધાસમાં પણ એ સર્વ છે. અલગત, તે બહુ ક્ષુદ્ર છે તેથી તેની શાખા-ગાંઠ કે ફળ-ફૂલ તને દ્રષ્ટિગોચર થતાં નથી. મતલબ કે તે અપરિણત એટલે મૂલ્યમ અવસ્થામાં છે. તારાજ કહેવા પ્રમાણે જો ધાસને વૃક્ષ ન કહેવાય તો પછી જો મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ અનુસીલિત ન થઈ હોય અને જો ખીસ્થા વિનાની અવસ્થામાં પડી રહી હોય, તેને મનુષ્ય કેમ કહેવાય ? ધાસ જેમ વનસ્પતિ તરીકે એકજાતીય છે, તેવીજ રીતે જંગલી મનુષ્યોને પણ એકજાતીય કહી શકાય ખરા, પણ દરેક વનસ્પતિમાંથી જેમ વૃક્ષત્વ હોય શકતું નથી તેવીજ રીતે મનુષ્યોનાં ધર્મ જે મનુષ્યત્વ તે જેનામાં ન હોય તેને મનુષ્ય કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—વંશ અથવા ખીજતે કારણબૂત લેખીએ તો ?

ગુરુ:—તે વિષય હમણાં એક બાબુએ રહેવા દે. જો વાત સરળ અને ગોઠાણા વગરની છે તેજ પ્રથમ સમજી લે. ત્યારપછી વંશ અને ખીજ વિગેરેની કડાકટમાં પડતું હોય તો પડજે. વૃક્ષત્વું ઉદાહરણ બૂલીય નહિ, કારણ કે સમજવાને માટે તે બહુ ઉપયોગી છે. અહીંયાં જો વંસ લુએ છે તેને વૃક્ષ કહીશ કે નહિ ?

શિષ્ય:—મારા ધારવા પ્રમાણે તેને પણ વૃક્ષ તો કહી શકાય નહિ. અલગત, તેને ગાંઠો, શાખા અને પલ્લવ વિગેરે તો છે, પણ ફળફૂલ ક્યાં ? તેનામાં મૂળુ ખીજવણી (પરિણતિ) થઈ નથી, મટિ તેને વૃક્ષ કહી શકાય નહિ.

ગુરુ:—તને ખમર નથી. પચામ-સાક વર્ષ પછી તેને પણ એક વખત ફળ-ફૂલ આવે છે. તેને જો ફળ આવે છે તે કટલેક અંશે ચોખ્ખાને મળતાં આવે છે.

શિષ્ય:—તો પંજી વાંમને પણ વૃક્ષ કહેવાયાં હરકંદ નથી.

ગુરુ:—નહિ. તેમ છતાં પણ વાંસ તૃણમાં જ લેખાય છે. તું એક ધાસનું તૃણ પાસે રાખીને વાંસની સાથે મુકાબલો કરી જો. જાને મુકાબલામાં સરખાં જણાય છે તેથી જ વનસ્પતિશાસ્ત્રના પડિતાએ વાંસને તૃણની શ્રેણીમાં મૂક્યો છે. આ ઉપરથી તું બેઠ શકશે કે તૃણ જેવા પદાર્થોમાં પણ એક માત્ર સ્ફુર્તિના ગુણને લઈને કેટલો બધો ભેદ પડી જાય છે? ધાસ જેમ તૃણ છે. તેમ વાંસ પણ તૃણ છે. છતાં સ્ફુર્તિગુણને લીધે વાંસને વૃક્ષ માનવાનું મન થઈ જાય છે. તો પણ એક વાત લક્ષમાં રાખજો કે વાંસની સંપૂર્ણ ખીલવણી, અથવા જેને સર્વાંગીન પરિણતિ કહે છે તે વાંસમાં થઈ નથી. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સર્વાંગીન પરિણતિ (વિકાસ) મંપૂર્ણ થાય તે અવસ્થાને હું ‘મનુષ્યત્વ’ કહું છું.

શિષ્ય:—ઉક્ત પરિણતિને ધર્મની સાથે શું સંબંધ છે?

ગુરુ:—વનસ્પતિની પરિણતિ કિંવા ઉત્કર્ષ કેટલેક અંશે પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. સાધારણ રીતે જેને આપણે ખેતી કહીએ છીએ તે ખેતી કાંઈ જગ્યાએ મનુષ્યોદ્ધાર થાય છે તો કાંઈ જગ્યાએ કુદરતદ્વારા (કુદરતી રીતે) થાય છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. તને કાંઈ દેવતા આવીને એમ કહે કે:—“વૃક્ષ અને ધાસને એક સાથે હું પૃથ્વીમાં રાખવા માગતો નથી. માટે તું કહે તો સર્વ વૃક્ષોનો નાશ કરે” અને કહે તો સર્વ ધાસનો નાશ કરે. માટે ખોલ તને શું પસંદ છે? ” તો તું તેનો શું જવાબ દે? વૃક્ષનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે કે ધાસનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરે?

શિષ્ય:—વૃક્ષને જ રાખવાનું કહું તેમાં પૂછવા જેવું જ શું? ધાસ ન રહે તો કદાચ ગાય-ભેંસ વિગેરેને કષ્ટ ખમવું પડે, પરંતુ વૃક્ષ ન હોય તો પછી જાત જાતના ફળો-મેવાઓ વિગેરે કયાંથી મળે? ફળ-ફૂલના અભાવે મનુષ્યોને કેટલું બધું કષ્ટ થાય?

ગુરુ:—મૂર્ખ! તૃણમતિ જગતમાં ન રહે તો અનન્યા અભાવે ઐને મરતું પડે તેની કાંઈ ખબર પડે છે? ધાન પણ તૃણમતીયજ છે. ખેતી કરવાથી તૃણમાં પણ કેવી જીવનદાયિની શક્તિ આવવા પામે છે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરી શકે છે? અત્યારે જે વસ્તુઓ તને મિષ્ટ અને મધુર લાગે છે તે વસ્તુઓ એક કાળે ધણીજ કડવી અને સ્વાદરહિત હતી, એમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સિદ્ધ કરે છે. કૃષિ વિગેરેથી એજ વસ્તુઓ આજે મિષ્ટ અને ખાવાયોગ્ય બનવા પામી છે. ખેતીથી જેમ વનસ્પતિમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તેવીજ રીતે મનુષ્યો પોતાની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ઉન્નત અથવા મધ્યાર્થ મનુષ્ય બની શકે છે. અંગ્રેજમાં તો ખેતીને અને અનુશીલનને ઉભયને ‘કલ્ચર’ એવું જ નામ આપવામાં આવે છે. એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ધી સપ્સ્ટન્સ ઓફ રીલીજિયન ઇઝ કલ્ચર’ અર્થાત્ માનવવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ એવું જ નામ ધર્મ.

શિષ્ય:—તે મને તેમ હો; પણ મૂળ વાતનો તો કરોજ ખુલાસો થયો નહિ. મનુષ્યોની

સર્વાંગીન પરિણતિ કોને કહેવાય ?

ગુરુ:—એક નાનકડા અંકુરનું પરિણામ અથવા વિકાસ કે હિંદુત્વ, તેજ મહાન વૃક્ષરૂપે દર્શિતોયર થાય છે; પરંતુ એક અંકુરને જો તું તેની પ્રાથમિક દશામાં ઉપરથી માટી ખસેડીને જુએ તો તને તે લગભગ અદૃશ્ય જેવો કિંવા અત્યંત દુર્લભ જેવો લાગ્યા વિના નહિ રહે. વખત જતાં એ દુર્લભ અંકુરજ મહાન ઘટાદાર ગંભીર વૃક્ષમાં પરિણત થાય છે. એટલે, તેને માટે ખેતી-પાણી-ખાતર વિગેરે તો જોઈએજ. સરખ માટી, થોડા પ્રમાણમાં પાણી અને નિર્ધારિત સૂર્યનો તાપ, વિગેરે જો એ અંકુરને ન મળે તો અંકુર કોઈ કાળે પરિણત-ઉત્પત્તિ અવસ્થાએ પહોંચી શકે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જે તરતોથી વનસ્પતિને યોગ્ય મળે એવાં તરતોવાળું ખાતર પણ આપણે તેને પૂરું પાડતું જોઈએ, અને પરંતુ કે માણસો નુકશાન ન કરે તેને માટે આસપાસ વાડ પણ ખાંધી લેવી જોઈએ. આ પ્રકારની જો સરસ-લાળ લેવામાં આવે તોજ તે નાનકડો અંકુર વખત જતાં મહાન વૃક્ષરૂપે પરિણમે; એવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું. જે બાળકના સંબંધમાં તે બાળક વાત કરી, તે પણ એક પ્રકારનો અંકુરજ છે. યથાયોગ્ય કર્પણથી અથવા અનુશીલનથી તે બાળક યથાર્થ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલુંજ નહિ પણ તે બાળક અનુ-શીલનના પ્રતાપે એક વખત સર્વ શુણ્ઘુકૃત અને સર્વ સુખસંપન્ન મનુષ્ય પણ બની શકે. મનુષ્યોની જે પરિણતિ હું દેહવા માગું છું તે એજ પ્રકારની.

શિષ્ય:—મરાખર કોઈ સમજાયું નહિ. સર્વ પ્રકારે સુખી અને સર્વ પ્રકારે શુણ્ઘુકૃત શું પ્રત્યેક મનુષ્ય બની શકે ?

ગુરુ:—મર્વ મનુષ્યો સર્વ શુણ્ઘુકૃત બની શકે કે નહિ અને બને તો ક્યારે બની શકે એ વિષયની ચર્ચા કરવા જતાં બહુ મમય નીકળી જાય તેમ છે, કારણ કે તેમાં બહુ વિસ્તારથી જોડવાની જરૂર છે. તથાપિ હું એટલો સ્વીકાર કરું છું કે હમણાં હમણાં કોઈ એવો મનુષ્ય મર્ધ મર્યો હોય એમ મારા જાણવામાં નથી, તેમજ નજીકના લવિષ્યમાં કોઈ એવો પુરુષ સહસા નીકળી આવે એવો પણ સંભવ નથી, છતાં ધર્મની હું જે વ્યાખ્યા કરવા માગું છું તેના યથાયોગ્ય અવલંબનથી સમસ્ત મનુષ્યો સર્વ શુણ્ઘુકૃત બનવાનો પ્રયત્ન કરે તો કાળક્રમે તેઓ બહુ શુણ્ઘુકૃત તો બની શકેજ એમાં મને જરા પણ સંશય નથી. મનુષ્યો જો સર્વ પ્રકારનાં સુખો પ્રાપ્ત કરવાનો તન-મનથી પ્રયત્ન કરે તો અનેક પ્રકારનાં સુખો તેઓ મેળવી શકે એ વાત નિઃસંશય છે.

શિષ્ય:—અવિનય થતો હોય તો સજા કરસો, પણ મનુષ્યોની સર્વાંગીન પરિણતિ કોને કહેવાય તે તો હજી હું સમજી શક્યો નથી.

ગુરુ:—જો, ધ્યાન આપ. મનુષ્યને સુખ્ય એ અંગ છે. એક ચરીર અને બીજું

મન. શરીરને કેટલાંક પેટા અંગ છે-જેમ કે હાથ-પગ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો, આપ-કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મસ્તિષક-હૃદય-ચાતુર્યાય વિગેરે છવનસચ્ચલક પ્રત્યંગો, અસ્થિ મજ્જા-મેદ-માસ-રુધિર વિગેરે શારીરિક ઉપાદાનો, અને તુષા-તૃષા વિગેરે શારીરિક વૃત્તિઓ આ સર્વ પ્રત્યંગોની યથાયોગ્ય પરિણતિ (ખીલવણી) થતી જોઈએ. શરીરનાં પેટા અંગ જેમ મે ગણાવ્યાં તેમ મનને પણ કેટલાંક પેટા અંગ છે. જેમ કે-

શિષ્ય:-મનસબધી વાત હવે પછીને માટે રહેવા દો. અત્યારે તો શારીરિક પરિણતિઓના સબધમાં જ ચર્ચા થવા દો, કારણ કે પ્રથમ જો તે સમજાય તો પછી આગળ જતાં મનના વિષયમાં વૃદ્ધિતા જેવું કાંઈ જણાય નહિ. આપે જે શારીરિક પ્રત્યંગો ગણાવ્યા તેની કેવી રીતે પરિણતિ થઈ શકે? બાળકના, શરૂઆતમાં નાના અને દુર્બળ જણાતા બાલુઓ, વય વધવાની સાથે પોતાની મેળેજ બળવાન અને પરિણત થતા બન્યા છે. એમાં વળી અન્ય પ્રયત્નનો અવકાશજ કયા રહે છે?

ગુરુ:-ને જે સ્વાભાવિક પરિણતિની વાત કહી તેનાં બે કારણ છે. હું પણ તેજ બે કારણો ઉપર ભાર મૂકવા માગું છું. આ બે કારણોમાં પ્રથમ કારણ પોષણ અને ખીલું કારણ ગતિ અથવા હીલચાલ. જો એક બાળકના બાલુને તેના ખભાની સાથે નાનપણથીજ પ્રાધી રાખવામાં આવે, અને બાલુમાં લોહી હરીફરી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો એ બાલુ વધારે પુષ્ટ થઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ અવશ્ય તે દુર્બળ અને નિરર્થક પણ બની જાય, કારણ કે બાલુની પ્રુષ્ટિ માટે જે લોહી જોઈએ તે બાલુ મેળવી શકે નહિ. બાલુને બાંધવામાં ન આવે તો એક બાળકે પોતાનો હાથ કાઢી પણ સમયે હલાવી શકે નહિ એવા બદોબરત કરવામાં આવે તો પણ હલાવ્યા વિનાનો-નિર્લિપ પડી રહેલો હાથ નિર્બળ અને પાતળો પડી ગયા વિના રહેશે નહિ. કદાચ તે એટલો બધો નિર્બળ ન બનવા પામે તોપણ છેવટે હાથમાં જે અડધ આવવી જોઈએ તેવી અડધ તો કાઢી દીધે નહિજ આવે કેટલાંક એક બાવાઓ હાથને નિરતર ઉચ્ચ રાખી તપસ્યાનો દેખાવ કરે છે તેમને જોયા છે!

શિષ્ય:-સમજ્યો અનુશીલનવડે એક બાળકના કોમળ અને નાના બાલુ ધીમે ધીમે પુષ્ટ વયના મનુષ્યના બાલુ જેટલા વિસ્તારવાળા-બળવાળા અને અડધ વાળા બની શકે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયા તો મહજ રીતે થયાજ કરે છે. તેને માટે પ્રયત્નની શુ જરૂર ?

ગુરુ:-હું તારા બાલુની સાથે આ બાગવાન-મળીના બાલુની મરખામણી કરી જો. તે તારા બાલુની આંગળીઓને એવી રીતે કેળવી છે કે અત્યારે તારે પાંચ મીનીટમાં એક બે લાંબા ડાંગળો લખવા હોય તો ખુશીથી તુ લખી નાખી શકે, અને આ બાગવાન મિચારો દશ દિવસ સુધી મહેનત કરે તોપણ તારા

જેવો “ક” અક્ષર પણ લખી શકે નહિ. તારે જ્યારે અમુક વાત કાગળમાં લખવાની હોય છે ત્યારે વિચાર કર્યા વિના કે ચલ કર્યા વિના રમતાં રમતાં જે રીતે જે આકારવાળા અક્ષરો જોઈએ તે તું લખી નાખી શકે છે; પણ માળીને તો બહુજ નવાઈ જેવું લાગે છે. તે બિચારો તો આ બધું કેવી રીતે બનતું હશે તે કદાચી પણ શકતો નથી. જગતમાં અનેક માણસો અત્યારે લેખનકળા જાણે છે તેથીજ તેમને તેમાં આશ્ચર્ય જેવું લાગતું નથી. બાકી વસ્તુતઃ તો એ સિધિવિદ્યા એક જાદુઈ કળા કરતાં પણ અધિક આશ્ચર્યકારક છે, કારણ કે તેમાં બહુજ અનુશીલનની જરૂર પડે છે. દાખલાતરીકે તું એક શબ્દ લખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધાર કે આ “અનુશીલન” શબ્દજ તારે લખવાનો છે. પ્રથમ તો તારે એ શબ્દનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં કયા કયા વર્ણો રહેલા છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. “અનુશીલન”નું પૃથક્કરણ કરવાથી “અ, ન, ઊ, શ, ઈ, લ, અ, ન, અ” આ પ્રમાણે એક ચિત્ર તારા માનસપટ ઉપર અક્ષિત થાય, પછી એ પ્રત્યેક વર્ણનો આકાર કેવો છે તેનું તારે રમરણ કરવું પડે અને તેમાં કયો સ્વર મળે તો ઠીક એ વાતનો પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ. આટલું નક્કી થયા પછી જ્યારે એક એક વર્ણને યાદ કરી કરીને કાગળમાં લખે ત્યારેજ માંડ માંડ “અનુશીલન” એ એક શબ્દ લખાય. છતાં તું જ્યારે એ શબ્દ લખવા જોસે છે ત્યારે એટલી બધી ઝડપથી લખી નાખે છે કે તારે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કરની પડતી હોય તેમ જણાતું નથી. એક માત્ર અનુશીલનના શુભને લાંબેજ આવી અભ્યાસરણ્ય કુશળતા અવરુપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અનુશીલનનો એક બીજો બેદ પણ સમજવાયોગ્ય છે. તું આ માળીના બાહુ સાથે તારો બાહુની સરખામણી કરી જો. જેવી રીતે પાંચ મીનીટમાં એક-બે લાંબા કાગળો તું પોતે લખી નાખી શકે છે, તેવી રીતે આ માળી પાંચ મીનીટમાં બે-ત્રણ કુદ માટી ખોદી કાઢવી હોય તો ખુશીથી ખોદી શકે. તું બે કલાક સુધી તો શું પણ બે પહોર સુધી મહેનત કર્યા કરે તોપણ તારાથી એ કામ પાર પડે નહિ; કારણ કે તે તારા બાહુઓને એ વિષયમાં બરાબર કેળવ્યા કે અનુશીલિત કર્યા નથી, અને તેથી બાહુની જે યથાયોગ્ય પરિશ્રુતિ થવી જોઈએ તે થઈ શકી નથી. એટલા માટે એમ કહેવામાં હવે કોઈ જાતની હરકત નથી કે તારા પોતાના અને આ માળીના હાથના હાથો કેટલેક અંશે અપરિણતજ રહી ગયા છે-તમારે ખૂંનેએ હાથની જે સર્વાંગીન પરિશ્રુતિ કરવી જોઈએ તે તમે કરી શક્યા નથી. એક બીજો દાખલો આપું. એક સિદ્ધિત ગવૈયાના સાથે તારી પોતાની તુલના કરી જો. બાદ્યાવરમાં તારા કંઠમાં ને ગવૈયાના કંઠમાં ઘણું કરીને ઘણો તફાવત નહિ હોય; પરંતુ ગવૈયો અનુશીલનના પ્રતાપે પોતાના કંઠને મધુર તથા આશ્ચર્યક

ખનાની શકે છે, અર્થાત્ પોતાના કંઈની સર્વાંગીન પરિણતિ કરી શકે છે, બ્યારે તમે તેવું કશું કરી શકતા નથી અને એને લક્ષને તમારે કંઈ અતુશીલત થયા વિનાનો રહી જાય છે. બસા, પગે ચાલીને જવું હોય તો તું કેટલા કોશ સુધી જઈ શકે ?

શિષ્ય:—મારાથી વધારે ચાલી શકાય નહિ બહુ બહુ તો એ ત્રણ કોસ ચાલી શકું.

ગુરુ:—એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તારા બન્ને પગોની સર્વાંગીન પરિણતિ થયા પામી નથી. નિઃસંશય તારા હાથની, પગની અને ગળાની સહેજસાજ પુષ્ટિ અને પરિણતિ થઈ છે, તોપણ તેને સર્વાંગીન પરિણતિ તો કોઈ રીતે કહી શકાયજ નહિ. એજ પ્રમાણે અન્ય શારીરિક પ્રત્યંગોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. જ્યાંસુધી શારીરિક મમસ્ત પ્રત્યંગોનો સર્વાંગીન પરિણતિ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપણા શરીરની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ છે એમ કહી શકાયજ નહિ, કારણ કે જ્યાંસુધી સોળ આનામાં એક આનો પણ અધુરો હોય ત્યાંસુધી પૂરો રૂપિયો છે એમ કહેવાય નહિ. એક આનામાં એક પાઈ ઘટતી હોય ત્યાંસુધી રૂપિયો પણ અપૂર્ણ જ રહે. શરીરના સંબંધમાં જેમ આ વાત લાગુ પડે છે તેજ રીતે મનના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ સમજ લેવો. મનનાં પણ અનેક પ્રત્યંગો છે, અને તેને “વૃત્તિ” એવું નામ આપણે આપી ગયા છીએ. મનની કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા વિચાર કરવાનું કામ કરે છે. કેટલીક વૃત્તિઓ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું કામ કરે છે. જેમકે ભકિત-પ્રીતિ-દયા વગેરે. તે સિવાય કેટલીક વૃત્તિઓ આનંદનો ઉપભોગ કરાવવાનું કામ કરે છે. દાખલાતરીકે હૃદયને સૌંદર્યમાં જોડી, રસમદ્ય કરાવવો અને ચિત્તને વિનોદ કરાવવો એ આ વૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ તથા સંપૂર્ણ વિકાસ એટલું જ નામ માનસિક સર્વાંગીન પરિણતિ.

શિષ્ય:—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાઙ્ગત્વ, વિચારમાં દક્ષતા, કાર્યમાં તત્પરતા, ચિત્તમાં ધાર્મિકતા, અને સૌંદર્યમાં રસિકતા એ સર્વ હોય તોજ મનુષ્યના મનની સર્વાંગીન પરિણતિ થઈ ગણાય. તે ઉપરાંત, વળી શારીરિક સર્વાંગીન પરિણતિ પણ થવી જોઈએ એમ આપણું કહેવું છે. અર્થાત્ મનની સાથે શરીર પણ બળવાન, નીરોગ અને સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓ કરવામાં યોગ્યતાવાળું બનવું જોઈએ. આવી યોગ્યતાવાળા કૃષ્ણ અને અર્જુન અથવા રામ અને લક્ષ્મણ સિવાય બીજા કોઈ પણ હોય એમ હું તો ધારતો નથી.

ગુરુ:—મનુષ્યજાતિમાં ઉદ્ધૃષ્ટ લેખાતી પ્રજા પ્રચલન કરે તો સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યવની પ્રાપ્તિ ન કરી શકે એમ હું તો કહાવિ માનતો નથી. યુગાન્તરે જ્યારે મનુષ્યજાતિ યથાર્થ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ આકર્ષાશે ત્યારે અનેક મનુષ્યો ઉદ્ધન આદર્શનું અનુકરણ અનુસર કરશે, એમ પણ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. સરસ્વતી

અથોમાં પ્રાચીન ભારતવર્ષના જે રાજાઓનું વર્ણન છે, તે વાંચવાથી જણાય છે કે પૂર્વે રાજાઓએ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ. અલગત તે વર્ણનોનો મોટો ભાગ ઇતિહાસ તથા પુરાણકારોનો ક્ષોભસ્પિત છે, પરંતુ એ ઉપરથી આટલી વાત સમજવા જેવી છે કે જે રથને આવા રાજાઓનું વર્ણન થતું હોય તે રથને એક કાળે પાછળ અને ક્ષત્રિયોની સન્મુખ મેં દલીલો તેવો એક ખાસ આદર્શ રહેતો હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન અયોગ્ય નથી. હું પણ આજે તેજ આદર્શ સંબંધે કાંઈક કહેવા માગું છું. સામાન્ય રીતે એક એવો નિયમ છે કે જે મનુષ્ય પોતે જેવો બનવા માગતો હોય તેની સામે તેવા પ્રકારનો સર્વોચ્ચસંપન્ન એક આદર્શ તો રહેવો જ જોઈએ. ભલે, કદાચ તે સંપૂર્ણરીતે તે આદર્શના જેવો ન થઈ શકે તોપણ તેનું અનુકરણ કરવાથી અનેક અંશે તે આદર્શની પાસે તો પહોંચી શકે. સોળ આનાનું જ્ઞાન હોય તો મનુષ્ય હવેતે આડ આના પણ પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ એક બાળક કે જેને રૂપિયાના સોળ આનાનું જ્ઞાન ન હોય તે બાળક રૂપિયાના ચાર પૈસા લઈને પણ સતોપૂર્વક પાછો આવે તો આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્ય:—પણ એવો આદર્શ ક્યાં ? આજ કાલ તો કાંઈ એવો મનુષ્ય હોય એમ જણાતું નથી.

ગુરુ:—મનુષ્ય ન હોય તેથી શું થયું ? ઈશ્વર તો છે ને ? ઈશ્વર પોતેજ સર્વ ગુણોની સર્વોચ્ચ સ્તુતિ તથા ઉત્કૃષ્ટ પરિણતિનું એકમાત્ર ઉદાહરણ છે. વેદાન્તનો નિર્ગુણ ઈશ્વર ધર્મત્વની પ્રાપ્તિમાં બરાબર સહાયક થઈ શકતો નથી; કારણ કે તે નિર્ગુણ હોવાથી આપણા આદર્શરૂપે આપણી સન્મુખ રહી શકતો નથી. અદ્વૈતવાદીઓનું વક્તવ્યવાદિતીયમ્ ચૈતન્ય અથવા હર્ટ્ડ સ્પેન્સરે જેને “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટલ પાવર ઇન નેચર” તું નામ આપ્યું છે, અર્થાત્ જે દેવળ માત્ર દાર્શનિક અથવા વૈજ્ઞાનિક ઈશ્વર છે તેની ઉપાસના કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણા પુરાણો જેનું વર્ણન કરે છે, ઇતિહાસ જેનો મહિમા ગાય છે તે ઈશ્વર અથવા તો ક્રિષ્ણમનોના ધર્મપ્રસ્તુતકર્તાના સગુણ ઈશ્વર-તેની ઉપાસના કરવી એજ ધર્મનું મૂળ છે; કારણ કે એવો સગુણ ઈશ્વરજ આપણા આદર્શસ્થાનને માટે યોગ્ય છે. જેને ‘ઇમ્પર્સનલ જોડ’ નિર્ગુણ ઈશ્વર-કહેવામાં આવે છે, તેની ઉપાસના નિષ્ફળ છે, જેને ‘પર્સનલ જોડ’-સગુણ ઈશ્વર-કહેવાય તેનીજ ઉપાસના સાર્થક છે.

શિષ્ય:—સગુણ ઈશ્વરને આદર્શરૂપે માનવા જોઈએ એ તો બધું કે ઠીક, પણ તેની ઉપાસના શામાટે કરી ?

ગુરુ:—ઈશ્વરને આપણે જોઈ શકતા નથી, તેથી તેમનું વર્તન નીરખીને તે પ્રમાણે આપણે વર્તી શકીએ એવો બીજકુલ સંભવ નથી. આપણે જે કાંઈ કરી શકીએ તે માત્ર એટલુંજ કે મનવડે તેનું ધ્યાન કરી શકીએ. એ રીતે ધ્યાન

કરવું તેનું બીજું નામ ઉપાસના છે બેશક ઉપાસનાને વેળા બોલે ગણી ઝટપટ પતાવી દેવી તેના તો ઈંધ અર્થેજ નથી સાજો સવારે માત્ર મધ્યાનુ રટણ કરી જવું એ તો વિશેષ ફળપ્રદ નથીજ સ્થિરના સર્વગુણમય-વિશુદ્ધ-સ્વભાવ ઉપર ચિત્તને સ્થિર-એકાગ્ર કરવું જોઈએ અને સપૂર્ણ ભક્તિભાવથી તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ પ્રીતિપૂર્વક હૃદયને તેના સ્વરૂપચિત્તન પ્રત્યે વાળવું જોઈએ ઇશ્વરના સ્વભાવ અનુસાર આપણે પણ સ્વભાવ બધાનો જાય એવી ધ્યાનક્રમે દૈવ ભાવના એવી જોઈએ આ રીતે ઉપાસનાદિ કૃત્યો થાય તોજ ઇશ્વરના મહાન પવિત્ર ગુણોની વિમન લ્યોતિ આપણા જીવનમાં પડે માટે પરમાત્માની નિર્મળતા આપણા જીવનમાં પ્રવેશ કરે, અને તેના જેવીજ સર્વન મગ્નમય શક્તિ આપણા ચરિત્રમાં સ્ફુરે, તેની દૈવ ઇચ્છા ભક્તે રાખવી જોઈએ તથા સર્વદા તે આપણી પોતાની પામે જ રહેલો છે એમ માની તેના સ્વભાવની સાથે તદ્દીન બનવાના નિરતર સતત પ્રયત્નો થાકુ રાખવા જોઈએ દુઃકમાં તેના આશીર્વાદની, સાનોહનની, આશ્વસનની અને સાયુજ્યની ભાવના સેવવી જોઈએ આમ, થાય તોજ આપણે ધીમે ધીમે ઇશ્વરની પાસે પહોંચવા લાગ્યશાળી બનીએ આર્ય ઋષિઓ વિશ્વાસપૂર્વક પ્રમેદી થયા છે કે ઉપાસનાથી મનુષ્યો ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરના સાશ્વત અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ઇશ્વરમાં તદ્દીન થઈ શકે છે, અને ઇશ્વરમાંજ મળી જઈ શકે છે આમ થવું એનું જ નામ મોક્ષ મોક્ષ એ કાંઈ ? જ નહીં વસ્તુ નથી ઇશ્વરી આદર્શને અનુસરી ઇશ્વરી સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવો તેનું જ નામ મોક્ષ જેઓ મુક્ત થઈ શકે છે તેઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત થઈ સર્વ સુખોના અધિકારી બની શકે છે

શિષ્ય — હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે ઇશ્વર મહાન સમૃદ્ધ સમાન છે અને તેની તુલનામાં આપણે એક નિદુમાત્ર થઈ નથી

ગુરુ — ઉપાસનાનો મમ જેવો હિંદુઓ મમજી શક્યા છે તેવો મમ કોઈ બીજા પ્રજા સમજી શકી નથી આજમાન એ પરમ રમણીય અને તાર્વિક ઉપાસના હિંદુ વંશજાત આત્મપીડનરૂપે તથા મૃગારૂપે આપણામાં ફેરવાઈ ગઈ છે

શિષ્ય — મને એક વાત મમજીવો મનુષ્યોમાં યથાર્થ મનુષ્યત્વનો અર્થાત્ સર્વાંગ મયન્ન સ્વભાવનો આદર્શ મળી આવતો નથી તેથી ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવું જોઈએ એ વાત હું કબૂલ કરું છું પરંતુ ઇશ્વર તો અનંતપ્રકૃતિમય છે આપણી મુદ્દ પ્રકૃતિ તેને કેવી રીતે સ્પર્શી શકે ? આપણી અપેક્ષાએ તેના ગુણો પણ અનંત અને વિસ્તાર પણ અનંત છે, તો પછી ક્યારે વસ્તુનો આદર્શ અનંતભાવમય ઇશ્વર કેવી રીતે બની શકે ? એ તો અનંત સમુદ્રને જોયા પછી તળાવની પાળ તોડી નાખવા જેવું અથવા અનંત આગચને જોયા પછી ઘડના ચદ્દવાને ફાડી નાખવા જેવું સાદસ ગણાય એમ હું ધારું છું

ગુરુ — ધર્મના ઇતિહાસની જ ર દર્શાવવામાં આવે છે તે એટલાજ માટે ધર્મના

કૃતિહાસમા-(રીલીજયસ હીસ્ટરી) માં યથાર્થ ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો આપવામાં આવે છે. અનંતમૂર્તિમય કૃષ્ણ, ઉપાસકોની આધ્મિક અવસ્થામાં આદર્શરૂપ ન બની શકે એ તારી વાત સત્ય છે, પરંતુ કૃષ્ણને અનુસરનારા મહાત્માઓ અર્થાત્ ને મહાપુરુષોના ગુણો જોઈને તેમને કૃષ્ણરીતિમાં માનવાનું આપણને મન થઈ આવે તેઓજ આધ્મિક અવસ્થામાં આપણા આદર્શરૂપ બનવાને યોગ્ય છે. એટલાજ માટે ઇસુખ્રિસ્ત એક વખત ક્રિશ્ચિયોના આદર્શસ્થાને વિરાજ્યા હતા, એટલાજ માટે જોહોએ શાક્યસિંહને આદર્શ પુરુષનું એક કાળે પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું. એટલું જતાં હિંદુશાસ્ત્રમાં ધર્મપ્રચારક, આદર્શ પુરુષોને જેવું બહુ માન મળ્યું છે તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઈ ધર્મપુસ્તકમાં બીજા કોઈ પુરુષને મળ્યું નથી. જનકાદિ રાજર્ષિ, નારદાદિ દેવર્ષિ, અને વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ એક કાળે આર્ષપ્રજામાં અનુશીલનના જશવંત આદર્શરૂપે પ્રકાશી રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત શ્રી રામચંદ્રજી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ, અને દૈવીમત ધારણ કરનાર ભીષ્મ વિગેરે ક્ષત્રિયપુત્રો પણ આદર્શ પુરુષનું સુંદર સ્થાન શોભાવી ગયા છે. ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યસિંહ વિગેરે તો માત્ર ક્ષિત્રી, રાણી, કૌબીનધારી, સરળ ધર્મવેત્તાઓ હતા એટલુંજ. આપણા હિંદુધર્મના આદર્શ પુરુષો તેથી જુદાજ પ્રકારના હતા. તેઓનામાં કેવળ એક-એ ગુણોજ નહોતા, પણ એકી સાથે ધણા ગુણો પ્રકટીતીકળ્યા હતા, અને તેમણે પોતાની સર્વ વૃત્તિઓને સર્વાંગીન પરિશુદ્ધ તથા સ્ફુર્તિવાળી બનાવી હતી. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો હિંદુઓના આદર્શ પુરુષો સિંહાસન ઉપર વિરાજ્યા છતાં પણ અંતરમાં હઠાસીન (તદ-સ્થ-રામદ્રેપદહિત) હતા, હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરવા છતાં પણ હૃદયથી અહિંસા ધર્મના ભર્મને જાળીનારા હતા, રાજા હોવા છતાં પકિત પણ હતા, અને શકિતમાન હોવા છતાં સર્વ જૂતમાં પ્રેમભાવ રાખનારા હતા. તથાપિ ઉક્ત સર્વ આદર્શોના શિખરે વિરાજ અગ્રસ્થાત્ લક્ષ શકે એવો એક બીજો આદર્શ પણ હિંદુઓને માટે છે. એ આદર્શ એવો છે કે જેની પામે બીજા આદર્શો શીકા પડી જાય. યુધિષ્ઠિરે જેમની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું, રવિયં અર્જુન જેમનો શિષ્ય હતો, રામ અને લક્ષ્મણ જેમના અંશમાત્ર હતા, અને જેમના જીવનચરિત્ર સમાન બીજા મહામહિમામય જીવનચરિત્ર કોઈ કાળે મનુષ્ય-ભાષામાં લખાયું નથી, ચાલ આજે તને તેની ઉપાસનાથી દીક્ષિત કરું.

શિષ્ય:-તે કાણ ? કૃષ્ણ ?

ગુરુ:-તમે લેક્ષી માત્ર જયદેવના કૃષ્ણને અથવા રૂદ્રવનવાળા કૃષ્ણનેજ ઓળખો છો અને તેથીજ કૃષ્ણનું નામ સાંભળતાની સાથે આમ ચમકી ઉઠો છો. કૃષ્ણનું

* જયદેવે “ગીત-ગોવિંદ” નામનો એક અતિ વિદ્યુષ્ટ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે શૃંગારિક કાવ્યો છે.

અનુવાદક

જીવન હજી તમે સમજતા નથી. જ્યોત્સ્વના કૃષ્ણની પાછળ સર્વ ઇશ્વરીગુણયુક્ત જે કૃષ્ણચરિત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે તેને હજી તમે લોકો ભેઈ શક્યા નથી. જે કૃષ્ણ પાસનાથી તને હું આજે દીક્ષિત કરવા માયું છું તે શ્રીકૃષ્ણની શારીરિક વૃત્તિઓ મર્વાગીનરકૃતિ પામી, આપણે જેની કલ્પના પણ ન કરી શકીએ તેવા સૌંદર્યમાં એકરસ ચંદ્ર, અતુલનીય બળશાળી બની ચૂકી હતી, એટલુંજ નહિ પણ જેની માનસિક વૃત્તિઓ પણ એજ પ્રકારે સર્વાંગીન રચુર્તિ પામી, ત્રણ જગતમાં પ્રકાશ દેવાની શક્તિ એવી વિદ્યા-શિક્ષા અને વીર્યયુક્ત બની ચુકી હતી, તેની સાથે જેની પ્રીતિ-દયા વિગેરે વૃત્તિઓ પણ જગતનું હિત સાધવામાં કામ રીતે પહોંત પડી નહોતો. એટલા માટે તેને પોતાને પણ કહેવું પડે છે કે—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

મારાશ એજ કે પોતાના બાહુબળથી દુષ્ટોનું ધ્વન કર્યું હતું, હુદિબળથી ભારતવર્ષને એકતાના સૂત્રવડે બાધી રાખ્યું હતું, ગાનબળથી જેણે અપૂર્વ નિષ્કામ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો તેને હું નમસ્કાર કરું છું કેવળ પ્રેમમયજ હોવાથી જેણે નિષ્કામપણે સર્વ અનુષ્ઠાનાં કુષ્ઠર કાર્યો પણ કરી આપ્યાં હતાં, જેણે બાહુબળથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ બીજાને માટે સામાન્યની સ્થાપના કરવામાં પોતે મુખ્ય આગેવાન હોવા છતાં જેણે સિંહાસન ઉપર વિરાજવાનું ચોમ ધાર્યું નહોતું, જેણે શિશુપાળના સેકડો અપરાધોને ક્ષમા આપી ક્ષમાગુણનો પ્રચાર કર્યો છે, અને કેવળ દંડ આપવાની ખાતર જેણે દંડ આપવામાં પણ જરાય મોઝ સેળ્યો નથી, જેણે વેદની પ્રબળતાવાળા જમાનામાં નિડરપણે જાહેર કર્યું હતું કે “વેદમાં ધર્મ નથી, ધર્મ જેમ્મતો હોય તો લોકહિત કરે” તે પુરુષ ભલે ઇશ્વર હોય યા ન હોય તોપણ હું તેને નમસ્કાર કરું છું. જેનામાં એકીસાથે શાક્યસિંહ, ઇન્દ્રધનુસ્ત અને રામચન્દ્રના સર્વ ગુણો સ્પષ્ટપણે પ્રકાશી રહ્યાં હતાં, જે પુરુષ એક કાળે જનસમાજના બળના આધારરૂપ હતા, સમાજના ગુણના આધારરૂપ હતા, જે સર્વ ધર્મોના વેત્તા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જે સર્વત્ર પ્રેમમય હતો, તે આદર્શપુરુષ ભલે ઇશ્વર હોય કે ન હોય; હું તેને નમસ્કાર કરું છું:—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

અધ્યાય ૫ મો-અનુશીલન

ગિષ્ય.—માફી રહેલી વાત આજે કહો તો માંસળવાની બદ ઇચ્છા છે.

ગુરુ.—હજી ખરેખરી વાત તો રીજી જાય છે. અત્યારમુદીમાં આપણે માંસ

એજ વાતોનો વિચાર કર્યો. (૧) મનુષ્યોનું યથાર્થ સુખ મનુષ્યત્વમા છે, અને (૨) આ મનુષ્યત્વ તે બીજું કંઈજ નહિ પણ સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્થુતિ, પરિણતિ અને સામંજસ્ય થવા દેતું તેનું જ નામ છે. હવે વૃત્તિઓ કેટલા પ્રકારની છે તે વિષે કંઈક વિચાર કરીએ.

વૃત્તિઓને સાધારણરીતે બે ભાગોમાં વહેંચી દઇ શકાય. એક તો શારીરિક વૃત્તિ અને બીજી માનસિક વૃત્તિ. માનસિક વૃત્તિઓમાં કેટલીક વૃત્તિઓ જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય કરે છે, કેટલીક વૃત્તિઓ શરીર પાસે માત્ર કાર્ય અથવા તો પ્રવૃત્તિજ કરાવે છે, અને કેટલીએક વૃત્તિઓ એમાંનું એકે નહિ કરતાં માત્ર આનંદનોજ અનુભવ કરાવે છે. હવે જે વૃત્તિઓ જ્ઞાન ઉપાર્જન કરે છે તેને આપણે જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓ કહીશું. જે વૃત્તિઓ માત્ર કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરાવીનેજ બેસી રહે છે તેને કાર્યકારિણી વૃત્તિ કહીશું, અને જે વૃત્તિઓ કેવળ આનંદજ આપે છે તેને આનંદદાયિની અથવા ચિત્તરજિની વૃત્તિ કહીશું. જ્ઞાન, કર્મ અને આનંદ એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનું કૃણ શુ હોષ શકે એમ બે કોષ પૂછે તો તેનો ઉત્તર માત્ર એટલોજ કે “સમિચ્છાનંદ” ની પ્રાપ્તિ એજ એ ત્રિવિધ વૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ અથવા લક્ષ્ય છે.

શિષ્ય.—આપે જે ત્રણ વિભાગો પાડયા તે શું નિર્દેશ છે ? મારા માનવા પ્રમાણે તો સર્વ વૃત્તિઓની પરિણતિમાં આનંદ મિવાય બીજું કંઈ હોઈજ શકે નહિ.

ગુરુ.—અસંપત્ત એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિનું મુખ્ય કૃણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ હોય છે, અને ગૌણ કૃણ આનંદ હોય છે. કાર્યકારિણી વૃત્તિનું મુખ્ય કૃણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તે, અને ગૌણ કૃણ આનંદ હોય છે; પરંતુ કેટલીક વૃત્તિઓનું મુખ્ય કૃણ પણ આનંદ અને ગૌણ કૃણ પણ આનંદજ હોય છે. પાશ્ચાત્ય પડિતો તેને ‘એસથેટિક ફેક્ટરીઝ’ કહે છે.

શિષ્ય.—પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો આ હેલી વૃત્તિનો પણ ‘ઇન્ડેક્સ્યુઅલ’ અને ‘ઇમોશનલ’માં સમાવેશ કરી દે છે. આપ તો તેને ચિત્તરજિની વૃત્તિનું નામ આપી નહીં પાડો છો તેનું કેમ ?

ગુરુ.—કારણ કે હું જ્ઞાતીઆ માત્ર પાશ્ચાત્યનેજ અનુસરતો નથી, તેમજ તેને અનુસરવાને બંધાવેલો પણ નથી. અને વિધાય છે કે સત્યને અનુસરવાથી મારા ઉદ્દેશ કૃણશ્રુત થયા વિના રહેશે નહિ. હવે ત્રણ વાત ઉપર આવીએ. મનુષ્યોની મધળી શક્તિઓને ચાર ભાગોમાં વહેંચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરી શકાય:—

(૧) શારીરિક વૃત્તિ. (૨) જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિ. (૩) કાર્યકારિણી વૃત્તિ, અને (૪) ચિત્તરજિની વૃત્તિ.

આ ચારે પ્રકારની વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય સ્થુરણ, પરિણતિ તથા સામંજસ્ય, એનુંજ નામ મનુષ્યત્વ, એ વાત હવે પ્રુત્ત કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય — કોષ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને કામ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખરામર સ્પૃતિ તથા પરિણુતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શુ જરૂરી છે ?

ગુરુ — ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસભ્યે મારે એક-એ વાતો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે ત્યારપછી તારી શકાતું સમાધાન કરીશ

શિષ્ય — તેની સાથે એક બીજી પણ શકા છે આપે જે કંઈ કહ્યું તેમાં મને નહીં જાણવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પાંગપુષ્ટ કરવી એમ મૈ કહે છે અને અનેકો તેમ કરે પણ છે જેઓ સારી સગવડો ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો તથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન મપાદક વૃત્તિઓ ખીનવવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે આજકાલ જેટલા વિદ્યાસયો જુઓ છો ત્યાં જ્ઞાનમપાદ વૃત્તિઓને ખીનવવા સિવાય બીજું કામજ શુ થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે ખરામર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઈએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી દરજ્જા છે એમ મૈ કોઈ માને છે. ચોથી-ચિત્તરજિની વૃત્તિનું સ્ફુરણ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લખનારો અને સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેકડો પ્રમાણે મળી આવે છે એમાં આપે નવી વાત શુ કહી ?

ગુરુ — આ સસારનાં ખર્ચ પૂરે તો લાગ્યેજ કોઈ નવી વાત હશે ખાસ સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંથી કોઈ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી વસ્તુતઃ મારી મર્ત વાતો પુરાતનીજ છે અને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખામ રીતે ધમની વ્યાખ્યા કરવા બેઠો છું ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે શકાયે ? નૂતન ધર્મ કયાંથી લાવવો, એજ હું તો સમજી શકતો નથી

શિષ્ય — છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગ્રણ્ય માની લીધાં એમાં અને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે

ગુરુ — નહિ તે નૂતન સિદ્ધાન્ત નથી શિક્ષણને ધમના એક અસતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી ખરામર રાખી રાખવામાં આવી છે દાખલા તરીકે હિંદુઓનો ઇલ્લચર્યાગ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજું શુ છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે ઇલ્લચર્યાગ્રમની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનેજ એક વિભાગ છે ઇલ્લચર્યાગ્રમમાં જ્ઞાનસપાદ વૃત્તિઓનું ચચાચોગ્ય અનુશીલન થઈ રહે છે ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

યાય છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મદદાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્યઋષિઓનાં ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત ફરેલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા આગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બદલેસતા ચર્ચા શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાતી હિંમત કરું છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે.—“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશે તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોત્પત્તિ હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે, કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ વિધિ દેશ-કાળભેદ રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમયજતાં બોક્કસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્ય:—આપ ધણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને મદદ રહે છે, કારણ કે સક્ષિપ્ત એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમટના સિદ્ધાંત સિવાય બીજા ક્યાંઈ સાંભળી નથી.

ગુરુ:—હિંદુધર્મના કાંઈ એકાદ અંશની સાથે કોમટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્થમત તજી દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કંઈ છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિર્કાંજલિ આપી દેવી જોઈએ? એક પ્રસંગે “નાષ્ટીન્ય સેચ્યુરી” પત્રમાં હર્મટરપેન્સરે કોમટના સિદ્ધાંતોની માંમે વાંધા ઉઠાવતાં ઇશ્વર-મંબધે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ધણુખરા આપણા વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ તથા ‘માયાવાદ’ સાથે મળતા આવે છે. સ્પિનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્મટરપેન્સર અને સ્પિનોઝાનો મન મળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજી દેવું એ ક્યાંતો ન્યાય કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે સ્પિનોઝા અથવા રૂપેન્સરનેજ યુરોપીયન હિંદુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂન અશોને યુરોપ

શિષ્ય.—ક્રોધ વિગેરે જે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ અને ક્રમ વિગેરે જે શારીરિક વૃત્તિઓ તેની પણ ખરાબર સ્પૃતિ તથા પરિણતિ, મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે શું જરૂરી છે ?

ગુરુ.—ઉક્ત ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે મારે એક-એ વાનો કહેવાની છે તે કહી લેવા દે. ત્યારપછી તારી શકાતું સમાધાન કરીશ.

શિષ્ય.—તેની સાથે એક બીજી પણ શકા છે. આપે જે કાંઈ કહ્યું તેમાં મને નવું જાણવા જેવું કશું લાગતું નથી વ્યાયામ અથવા કસરતથી શારીરિક વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ કરવી એમ મૈ કહે છે અને અનેકા તેમ કરે પણ છે. જેઓ સારી સમયે ધરાવે છે તેઓ પોતાના પુત્રો નથા આશ્રિતોને સારી કેળવણી આપી તેમની જ્ઞાન મપાદક વૃત્તિઓ ખીલવવાનો ખની શકે તેટલો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આજકાલ જેટલા વિદ્યાલયો જુઓ છે ત્યાં જ્ઞાનમ પાદક વૃત્તિઓને ખીલવવા સિવાય બીજું કામજ શું થાય છે ? ત્રીજી કાર્યકારિણી વૃત્તિનું જે કે ખરાબર અનુશીલન થતું નથી એમ મારે સ્વીકારવું જોઈએ તોપણ તેમ કરવાની પણ આપણી ફરજ છે એમ મૈ કહી માને છે. ચોથી-ચિત્તરંજિની વૃત્તિનું સ્પુરણુ ઇચ્છાચોગ્ય છે એ વાત તો સાહિત્ય લક્ષિતકળા અને સૂક્ષ્મ શિલ્પવિદ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, અને સાહિત્યમાં પણ તેનાં સેકડા પ્રમાણે મળી આવે છે. એમાં આપે નવી વાત શું કહી ?

ગુરુ.—આ સસારમાં ખરૂં પૂરું તો લાગ્યેજ કેઈ નવી વાત હરો ખાસ સ્વર્ગમાં જન્મ ત્યાંથી કાંઈ નવો સદેશો તારે માટે આ પૃથ્વી ઉપર હું લાવ્યો નથી. વસ્તુતઃ મારી સર્વ વાતો પુગતનીજ છે. મને પોતાને પણ નવી વાતમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમાં પણ હું અત્યારે તો ખામ કરીને ધર્મની વ્યાખ્યા કરવા બેસે છું ધર્મ પુરાતન છે તો પછી ધર્મની વાતમાં નવીનતા કેવી રીતે સંભવે ? નૂતન ધર્મ ક્યાંથી લાવવો, એજ હું તો મમજી શકતો નથી

શિષ્ય.—છતાં આપે વિદ્યા અથવા શિક્ષણને ધર્મના અગરપે માની લીધાં એમ મને નૂતનતાનો ભાસ થાય છે.

ગુરુ.—તહિ, તે નૂતન મિદ્ધાત નથી શિક્ષણને ધર્મના એક અંશતરીકે હિંદુ ધર્મમાં મૂળથીજ યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે પ્રત્યેક હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ-પદ્ધતિને વિધિ-નિયમોથી ખરાબર સુધી રાખવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે હિંદુઓને બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો વિધિ નથી તો બીજું શું છે ? કેટલાં વર્ષો સુધી અધ્યયન કરવું, કેવી રીતે અધ્યયન કરવું અને કયા કયા વિષયોનું અધ્યયન કરવું એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે તે પણ શિક્ષણનોજ એક વિભાગ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં જ્ઞાનસંપાદક વૃત્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન થઈ રહે છે. ત્યાર પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું અનુશીલન કરવાનો પ્રસંગ પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત

ચાગ છે. આ પ્રમાણે બે પ્રકારની શિક્ષણ-પદ્ધતિનો પ્રચાર કરવામાં હિંદુધર્મશાસ્ત્રે જે મહાન ફાળો આપ્યો છે, તે જગતના સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. હું પણ તેજ આર્ચકપિઓનાં ચરણકમળમાં વંદન કરી તેમણે પ્રદર્શિત કંઈલી પદ્ધતિનો તને કાંઈક ખ્યાલ આપવા માગું છું. તેની સાથે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ અને તે એજ કે આજથી ત્રણ-ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વે ભારતવર્ષને માટે જે વિધિ-નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તેજ નિયમો અક્ષરે અક્ષર અત્યારના કાળમાં બંધબેસતા ચર્પ શકે નહિ; અને હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે જો તે ઋષિમહાત્માઓ અત્યારે જીવતા હોત તો તેઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેત કે:—“ના, અમારા તે સમયના નિયમો આ સમયે ચાલી શકે તેમ નથી. જો તે નિયમોને અત્યારે પણ અક્ષરે અક્ષર વળગી રહેશે તો અમારા દર્શાવેલા ધર્મનો તમે ખોટો અર્થ કરો છો એમ અમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.” હિંદુધર્મના બાહ્ય નિયમો અને વિધિઓમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય તોપણ તેનો મર્મ ભાગ તો સર્વદા અમરજ રહેવા યોગ્ય છે. તે મર્મભાગ સદા-સર્વદા જીવંત રહી મનુષ્યોનું હિત સાધવાને સર્વથા સમર્થ છે; કારણ કે તે નિયમોનો મૂળ પાયોજ માનવ-પ્રકૃતિ ઉપર રચાયેલો છે. કાંઈ કાંઈ ત્રિવિદેશ-કાળબેદે રૂપાંતર પામે તો તેથી ગભરાવાનું નથી. જેમ ખીજ વસ્તુઓના સંબંધમાં બને છે તેમ નિયમો પણ સમય જતાં એકકેસ ફેરફાર પામ્યા વિના રહેતા નથી. હિંદુધર્મમાં પ્રસંગોપાત જે સુધારા-વધારાઓ થતા રહ્યા છે, તેનો એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

શિષ્ય:—આપ ધણું કરીને વિલાયતી પદ્ધતિને અનુસરતા હોય એવો મને મંદેહ રહે છે, કારણ કે શક્ષિય એ ધર્મનો અંશ છે એ વાત કોમટના સિદ્ધાંત સિવાય ખીજે ક્યાંઈ સાંભળી નથી.

શુર:—હિંદુધર્મના કાંઈ એકાદ અંશની સાથે કોમટનો સિદ્ધાંત મળતો આવે તેથી શું આપણે આપણો આર્ચમત તજ દેવો? ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કશું છે તેથી શું આપણે હિંદુઓએ ઇશ્વરોપાસનાને તિસાંજલિ આપી દેવી જોઈએ? એક પ્રસંગે “નાઇટીન્થ સેપ્ટેમ્બરી” પત્રમાં હર્બર્ટસ્પેન્સરે કોમટના સિદ્ધાંતોની સામે વાંધો ઉઠાવતાં ઇશ્વર-અર્ચણે પોતાના જે વિચારો જણાવ્યા હતા તે ધણાખરા આપણા વેદાન્તના એદૈતવાદ તથા માયાવાદ સાથે મળતા આવે છે. રિપનોઝાના વિચારો સાથે પણ વેદાન્તમતનું સદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. હવે વેદાન્તની સાથે હર્બર્ટસ્પેન્સર અને રિપનોઝાનો મનઃમળતો થયો એટલાજ માટે આપણે આપણું વેદાન્ત તજ દેવું એ ક્યારે ત્યાં કહેવાય? મારો પોતાનો અભિપ્રાય જાણવા માગતો હોય, તો હું તો વેદાન્ત મતનો ત્યાગ કરવાને બદલે રિપનોઝા અથવા સ્પેન્સરનેજ યુરોપીયન હિન્દુ તરીકે ગણી લઉં. હિંદુધર્મના સ્થૂળ અંશોને યુરોપ

સદેજસાજ સ્પર્શી શક્યો તે ઉપરથી હિન્દુધર્મ કેટલો વ્યાપક તથા શ્રેષ્ઠ હોયો જોઈએ, તેનો તું કંઈ વિચાર કરી શકે છે ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા અનુસાર તો એકે વાત ધર્મની જણાઈ હોય એમ લાગતું નથી. ધર્મ એજ જો મયાર્થ મુખ્યત્વે એક માત્ર ઉપાય હોય તો સમસ્ત મનુષ્યજીવન ઉપર કેવળ ધર્મની જ અધિકાર પ્રવર્તવો જોઈએ. હિન્દુધર્મનો પણ એજ ઉદ્દેશ્ય હોયો આશય છે. અન્ય ધર્મો એટલા બધા ભારપૂર્વક એ વિષયનો ઉપદેશ કરી શકતા નથી, એમ પણ હું જોઈ શકું છું, અને એટલા માટે બીજા ધર્મો અપૂર્ણ છે એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. હિન્દુઓની પાસે આ લવ કે પગલવ, મનુષ્ય કે ઈશ્વર, સમસ્ત જીવ કે સમસ્ત જગત્ એ સર્વ ધર્મમયજ બની રહે છે. એવો સર્વવ્યાપી-સર્વમુખમય અને પવિત્ર ધર્મ બીજો કયો હોઈ શકે !

અધ્યાય ૬ દ્વિ-સામંજસ્ય

શિષ્ય:—વૃત્તિનું અનુશીલન શું એ તો કંઈક સમજાયો. હવે ક્યે રચતો કયો વૃત્તિને ખીલવવી અને ક્યે રચતો કયો વૃત્તિનું દમન કરવું તે મમજાયો, અર્થાત્ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય કેવી રીતે જળવાવું જોઈએ તે વિશે આપના મુખ્યથી સાલ જવાની ઠગ્ગા છે. તું જણવા માગુ છું કે જે શારીરિક વૃત્તિઓ વિગેરેનું આપે વર્ણન કર્યું તે સર્વ વૃત્તિઓ શું એક સરખી રીતે ખીલવા હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? શમ-ક્રોધ-લોભ આદિ વૃત્તિઓનું જે રીતે અનુશીલન થાય છે, તેજ પ્રકારે શું ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું પણ અનુશીલન કરવું ? પૂર્વપુરુષોએ પ્રાચીન ધર્મવેત્તાઓએ કામક્રોધાદિનું દમન કરવાનો અને ભક્તિ-પ્રીતિ-દયાને ખીલવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો અર્થ શું ? જો એ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓનું એકસરખું અનુશીલન થાય તો પછી મામજસ્ય કયા રહ્યું ?

ગુરુ:—ધર્મવેત્તા મહાપુરુષો જે કંઈ કહી ચલા છે તેજ તેને માટે પૂરતું છે કાંઈ કે વિચાર કરવાથી તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા સમજી શકાય તેમ છે ભક્તિ-પ્રીતિ વિગેરે શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ જેની સપ્રસારણ શક્તિ-અર્થાત્ વિસ્તાર પ્રાપ્ત વાની-ખીલવાની શક્તિ મેં કરતા અધિક છે તે વૃત્તિઓને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા દેવી, તેનો અધિક વિસ્તાર ચલા દેવો એજ ચોખ્ખું છે, અને એમ થાય તોજ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સચવાઈ રહે છે. મેં સનળી વૃત્તિઓની રકુર્તિ તથા સામંજસ્ય માટે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વૃત્તિને સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ ને આગળ વધાર્યા કરવી. તું જાણે છે કે બગીચામાં જે જે જલો અને રોપાઓ હોય તેને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ખીલવા દેજો

તોજ બગીચાની શેઠામાં મનોહરતા આવે. એક તાક અથવા નારીયેળીના વૃક્ષને ખૂબ ઉંચે ચડતું જોઈ ગુલાબ અથવા મલ્લિકાના રોપને પણ તેની પેઠે ઉંચે ને ઉંચે ચડાવતા જઈએ તો બગીચામાં અન્યવરણ કિંવા એડોળપણું જણાયા વિના રહે નહિ; કારણ કે ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી. મતલબ કે જે વૃક્ષની જેવી સંગ્રસારણ શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેને ખીલવા દેવું એજ સુયોગ્ય માણાતું કર્તવ્ય છે. જો એક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી બીજા વૃક્ષને ખીલકુલ પોપણ મળી શકતું ન હોય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહું તો આંબલી કિંવા નારીયેળીની વૃદ્ધિથી ગુલાબનો રોપો મુકાઈ જતો હોય તો ત્યાં સામંજસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી એવો આપણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. વૃક્ષોના સંબંધમાં આ નિયમ જેમ ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે મનુષ્યોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. હું કહી ગયો છું કે ભક્તિ, પ્રીતિ તથા દયા વિગેરે વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેને ખૂબ વૃદ્ધિ પામવાની આપણે અવકાશ આપવોજ, જોઈએ, અને જો એમ થાય, એટલે કે બીજી વૃત્તિઓ કરતાં તેને અધિક સ્ફુર્તિ તથા વિસ્તાર મળી શકે તોજ બાકીની સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય સુરક્ષિત રહે. કેટલીક શારીરિક વૃત્તિઓ એવા પ્રકારની છે કે તેની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ મૂળથીજ અધિક હોય છે. હવે જો તે શારીરિક વૃત્તિઓને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક ઉછેરવી એ અયોગ્ય છે. આંબલીના વૃક્ષ પાસે ગુલાબના રોપાઓ વાગ્યા હોય તો ગુલાબનો રસ આંબલી ચૂસી લે એવો એક નિયમ છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજ લેવાનું નથી કે એવાં વૃક્ષોનો બગીચામાંથી છેક ઉત્તેડાઈ કરી નાખવો જોઈએ. કારણ કે જીવનમાં અનેકવાર ખટાર્ષનો પણ જરૂર તો પડે છેજ. તેવી રીતે નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓનો સર્વથા ઉત્તેડાઈ કરી નાખવો એ પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે જીવનમાં તેની પણ જરૂર પડે છે, પરંતુ એ વિષે બીજો કાષ્ટ પ્રસંગે વિસ્તારથી બોલીશ. આંબલીના વૃક્ષનો ઉત્તેડાઈ તો નજ કરવો, પણ બગીચાનાં એક ખૂણામાં તેને ઉછરવાનો અવકાશ આપવો જોઈએ. ત્યાં રહીને પણ તે બહુ જોર કરી ન જાય અને બીજા રોપાઓને ગુલસાન ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેમજ સમગ્ર ઉદ્યાનમાં એવાં વૃક્ષો બે-ત્રણથી વધુ ન ઉગે તે માટે પણ લક્ષ રાખવું જોઈએ; કારણ કે એક બગીચામાં આંબલીનાં બે ત્રણ વૃક્ષો બસ લેખાય. તેજ રીતે નિષ્કૃષ્ટ-વૃત્તિઓદ્ધાર સાંસારિક જરૂરિયાતો પૂરી પડે તેટલેજ અંશે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી; અને તેને તેટલેજ અંશે ખીલવા દેવી જોઈએ. જરૂર કરતાં વિશેષ જોર કરી જાય એમ બનવા દેવું નહિ. યોગ્ય વૃદ્ધિ અને યોગ્ય સામંજસ્ય એમ જો મેં કહ્યું તે એનુંજ નામ.

પોતો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય બીજો કાંઈ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-કામના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—મેં આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિધે ગંભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનુંજ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરોની સામે આપણે યથા શકીએ; અને ક્રોધની સામે થતું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા શુદ્ધિબળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે ? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ શુદ્ધિબળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. દુષ્ટોનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધનેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે બ્યારે મનુષ્યો બીજાને પોતાનાં જવાબ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેજ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકસરખો ઉપયોગી બની રહેશે. બીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દંડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ લોકમાં તો યને ધર્મ જેવું કંઈ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્થુર્તિને “લોભ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત કિંવા, યોગ્ય સ્થુર્તિને ‘ધર્મ’સંગત અર્જનરૂપ (મેળવવાની ધ્રુવ) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસહામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડે. તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ કુરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કંઈ કમાવું તેને હું હોયપાત્ર લેખતા નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. ભોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો ઉદ્દેશ છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં જો યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ દુરતજ અશુભવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્થુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્થુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય ખરાબર સમજી લે. જોને આપણે નિષ્કૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત હદમાં ખીસવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન થવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જો આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન થઈ જાય અને આપણા ઉપર અધિ-કાર જમાવી લેમે, એટલા માટે તેનું યથાયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુશીલન

શિષ્ય:—હવે સગળ્યો કે કેટલીએક એવી વૃત્તિઓ છે, કે જેનું દમન કરવાથીજ ખીછ વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકે.

ગુરુ:—પણ જો “દમન” શબ્દનો અર્થ “ધ્વસ” એવો કરતો હોય તો તે ઠીક નથી. કામનો ધ્વસ કરવાથી તો મનુષ્યજાતિનોજ ધ્વસ થાય. એટલા માટે ગમે તેવી હલકી વૃત્તિનો પણ ધ્વસ કરવો એ ધર્મવિરુદ્ધ છે—અધર્મ છે. આપણા પરમ રમણીય હિંદુધર્મમાં પણ એજ વાત કહેવામાં આવી છે. હિન્દુશાસ્ત્રકારોએ તેનો ધ્વસ કરવાનો કદાપિ ઉપદેશ કર્યો નથી, એટલુજ નહિ પણ ધર્મર્થે તેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારી છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રોત્પત્તિ અથવા વંશરક્ષા એ પણ એક ધર્મનુજ અગ્ર મનાય છે, તોપણ એક વાત જુલી જવાની નથી અને તે એજ કે ધર્મના પ્રયોજન સિવાય કોઈ વૃત્તિઓની સ્કૃતિ થવા દેવી એ નિષિદ્ધ વાત છે. હું જે ધર્મવ્યાખ્યા તને આજે સંજળાવવા માગું છું તેમા પણ મારે એની એજ વાત ધ્રુવ: કહેવાની છે, કારણ કે વંશરક્ષા કિવા સ્વાસ્થ્યરક્ષા સિવાય એવી નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવા હમણે તો ખીછ ઉચ્ચતર વૃત્તિઓની વૃદ્ધિમા તે આડે આવ્યા વિના રહે નહિ અને તેથી સામંજસ્યનો ભગ થાય. અયોગ્ય અને અનુચિતવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એનેજ જો દમન કહેવામાં આવે તો મે ઉપર કહી તેવી સર્વ વૃત્તિઓનું દમન કરવું એને અનુશીલન કહેવામાં હરકત નથી, એવા અર્થમાં ‘ઈન્દ્રિયોનું’ દમન કરવું એ પરમ ધર્મ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—વંશરક્ષા અર્થે કામવૃત્તિની મહેનસાજ જરૂર છે, એ વાત ઠીક છે, અને એને માટે એની આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ, પણ તે સિવાય એવી ખીછ અનેક નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ છે, તેની સ્કૃતિ માટે આપનું ઉક્ત કથન કેવી રીતે બંધબેસતું થઈ શકે ?

ગુરુ:—પ્રત્યેક વૃત્તિને માટે મારો ઉપદેશ ઉપદેશ લાગુ પડી શકે તેમ છે. તુજ કહે કે એવી કયી વૃત્તિ છે કે જેને માટે ઉક્ત ઉપદેશ બંધબેસતો ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:—દાખલાતરીકે ક્રોધ ક્રોધવૃત્તિનો જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે તો તેમાં હું કાંઈ અનિષ્ટ જોતો નથી.

ગુરુ:—આત્મરક્ષા અથવા સમાજરક્ષાને માટે ક્રોધ ધણો ઉપયોગી છે. સગ કરવાનો અથવા દડ કરવાનો કાયદો એ ત્રિધિયુક્ત સામાજિક ક્રોધ નથી તો ખીલું છે ? ક્રોધનો ઉચ્છેદ થાય તો તેની માથે કાયદા-કાનુનનો પણ ઉચ્છેદ થઈ જાય, અને કાયદા-કાનુનનો ઉચ્છેદ થાય તો પછી મમાજનો પણ ઉચ્છેદ ચતાં વાર લાગે નહિ.

શિષ્ય:—દંડનીતિને હું ક્રોધમૂલક ગણી શકતો નથી. તેને તો દયામૂલકજ ગણવી જોઈએ; કારણ કે દંડનીતિનો પ્રચાર કરનાર અથવા તે પ્રમાણે શિક્ષા કરનાર પુરુ

પોતો ઉદ્દેશ જનસમાજનું કલ્યાણ કરવા સિવાય ખીજો કાંઈ સંભવતો નથી. સર્વ લોકોની કલ્યાણ-પ્રમના એજ રાજદંડના પ્રણેતાઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે.

ગુરુ:—જે આત્મરક્ષાની વાત તને કહી તેવિધે ગંભીરતાથી વિચાર કરી જો. અનિષ્ટકારી મનુષ્યોથી પોતાનો બચાવ કરવાની લાગણી તેનું જ નામ ક્રોધ. એવો ક્રોધ આપણામાં હોય તોજ હરામખોરાની સામે આપણે યશ શકીએ; અને ક્રોધની સામે યશું એજ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન, એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. તું કદાચ એમ કહેશે કે અનિષ્ટકારીઓથી બચતા રહેવાનો પ્રયત્ન તો આપણે આપણા શુદ્ધિજળથી કરી શકીએ તેમ છીએ તો પછી ક્રોધની શું જરૂર છે? પરંતુ તેની સાથે આ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે જો કેવળ શુદ્ધિમળથીજ આપણે આપણો બચાવ કરી શકતા હોઈએ તો આપણામાં એટલો બધો આગ્રહ કે વેગ આવી શકે નહિ. કુષ્ટાનું દમન કરવા માટે આપણામાં જે આગ્રહ, વેગ કે ત્વરા રહેલી છે તે કેવળ ક્રોધતેજ આભારી છે. ધીમે ધીમે જ્યારે મનુષ્યો ખીજને પોતાના જેવાજ-અર્થાત્ આત્મવત્ જોતાં શીખશે ત્યારે તેમ ક્રોધ આત્મરક્ષા તથા પરરક્ષામાં એકમરખો ઉપયોગી બની રહેશે. ખીજાઓનું રક્ષણ કરવા માટે નિયમ-બદ્ધ જે ક્રોધ તેને દડનીતિ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. પરંતુ લોકમાં તો અને ધર્મ જેવું કાંઈ લાગતું નથી.

ગુરુ:—જે મનોવૃત્તિની અનુચિત સ્થિતિને “યોભા” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેજ વૃત્તિની ઉચિત ક્રિયા યોગ્ય સ્થિતિને ‘ધર્મસંગત અર્જનસ્પૃહા’ (મેળવવાની ઇચ્છા) કહી શકાય. આપણી પોતાની જીવનયાત્રા સહીસલામત રીતે ચલાવવાને માટે, તેમજ જેઓની જીવનયાત્રા નિભાવવાનો ભાર આપણા ઉપર આવી પડ્યો છે તેમને માટે જે જે વસ્તુની જરૂર પડે તે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી એ પણ કરજ છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય સીમામાં રહીને જે કાંઈ કમાવું તેને હું દોષપાત્ર લેખતો નથી; પણ એ ઉપરથી માત્ર ધનજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એમ હું કહેવા નથી માગતો. યોગ્ય વસ્તુમાત્રની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો મારો હિદેય છે અને તે ધર્મયુક્ત છે. હવે તેમાં જે યોગ્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તે સદ્વૃત્તિ દુરતજ અશુભવૃત્તિમાં-લોભમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જે વૃત્તિનું યોગ્ય સ્તુરણ એક કાળે ધર્મસંગત હતું તેજ વૃત્તિનું અયોગ્ય સ્તુરણ મહાપાપરૂપ બની જાય છે. મારો કહેવાનો આશય ખરાબર સમજી લે. જોને આપણે નિષ્કૃષ્ટવૃત્તિ કહીએ છીએ તે સર્વ વૃત્તિઓને તેની ઉચિત દદમાં ખીસવા દેવી તેનું નામ ધર્મ અને તેનું ઉલ્લંઘન યવા દેવું તેનું નામ અધર્મ. આ સર્વ વૃત્તિઓ એવી તેજસ્વી છે કે જે આપણે સાવચેતી ન રાખીએ તો તે આપોઆપ પણ બળવાન ચર્ચિ જાય અને આપણા ઉપર અધિ-કાર જમાવી બેસે. એટલા માટે તેનું ચયયોગ્ય દમન કરવું એજ અનુચીલન

માર્ગનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. દમન અને ઉન્નતિ એ બે શબ્દો છેક જુદા અને લિન્ન અર્થ. વાયક છે એ જુદી જગ્યા નહિ. મહાદેવે મનમથને હદથી વધારે બળવાન બનતો જોઇ તેનો એક સમયે ઉન્નતિ કર્યો હતો, પરંતુ લોકહિતાર્થે તેને પાછો જીવિત કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. x શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પણ ઈન્દ્રિયોનો ઉન્નતિ કરવાનું કયાય કહ્યું નથી. દમન કરવાનું જ સર્વત્ર પ્રયોધ્યું છે, કેમકે ઈન્દ્રિયો સંયમમાં રહે તોજ હૃદયની શાંતિનો ભંગ થાય નહિ. દર્શાવેલું:—

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયશ્ચરન્ ।

આત્મવશયૌર્ધ્વધેવાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

શિષ્ય — અસ્તુ. હવે એ બાબત ઉપર વધુ વખત ગાળવાની જરૂર નથી. હવે અધુના ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે શ્રેષ્ઠવૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે કાંઈક ઉપદેશ કરો. ગુરુ:— એ વિષય ઉપર મને પણ એટલા બધા વિસ્તારથી બોલવાની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમ કરવું પડ્યું. પ્રથમ તો એ કે તારી શકાતું નિવારણ કર્યા સિવાય આગળ વધવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, અને બીજું એ કે આગાહી યોગધર્મની જે ઘેલછા લોકોમાં ફાળેલ થવા પામી છે તેના પ્રત્યે મને એવો તિરસ્કાર છે કે પ્રમોગપાત તેવિને બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ. યોગની પાછળ યેવા જેવા બનેલા કેટલાક માણસોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલીક વૃત્તિઓનો સમૂહો ઉન્નતિ કરી નાખવો અને કેટલીક વૃત્તિઓને હદ ઉપરાંત બળવાન બનાવી દેવી. આ અભિપ્રાય બહુ જૂલભરેલો છે. વૃત્તિઓનું યથાચોગ્ય અનુશીલન થાય નહિ અને એક વૃત્તિની ખીલવણી બીજી વૃત્તિને વિધ્નરૂપ થાય તો ત્યાં સામં જસ્યનો નિયમ સચવાતો નથી અને એથી કરીને ધર્મ પણ અધર્મરૂપે પરિણમે છે નિઃશ્વૃત્તિ કે ઉલ્લશ્વૃત્તિ એ ઉભયમાથી એકે વૃત્તિનો છેક ઉન્નતિ કરી નાખવો એ અધર્મ છે. વિષયી અથવા સ્વાર્થી માણસને આપણે અધર્મી કહીએ છીએ, તે ગા માટે ? કારણ કે તેની તે નિઃશ્વૃત્તિઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓને આડે આવી એ ઉચ્ચવૃત્તિઓને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવા દેતી નથી. તેજ પ્રમાણે એક યોગી પણ અધર્મીક છે, કારણ કે તે બીજી બધી વૃત્તિઓ તરફ ઉપેક્ષા કરી પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિઓને જ હદથી અધિક પ્રમાણમાં કેળવ્યા કરે છે. અલગજા એટલું છે કે ઉચ્ચ અને નીચ

x મનમથનો ઉન્નતિ થવા છતાં મનુષ્યો રતિથી પોતાનો બચાવ કરી રહ્યા નહિ, એટલા માટે મનમથને પુનઃ સજીવન કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વૃત્તિઓનો ઉન્નતિ જેમ દૃષ્ટ નથી તેજ પ્રમાણે વૃત્તિઓને બહેકાવી દેવી એ પણ ઇચ્છાચોગ્ય નથી. પાંચાલિક કથાઓનો આ રીતે અર્થ કરવામાં આવે તોજ તે માર્યાક ગાય. એક-એ પાંચાલિક વાર્તાઓનો અર્થ આજ નિમધમાં દેવે પછી અમે આપીશું.

વૃત્તિના બેદોને લક્ષને રવાથી તથા વિપત્તિ માણસને હલકી કાઢીને અધાર્મિક અને યોગી તથા કઠોર તપસ્વીને ઉચ્ચ કાઢીને અધાર્મિક કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. અધાર્મિક તો બનેલ છે, જે મને ખરું પછે તો હું તો એટલે સુધી કહું છું કે વસ્તુતઃ એકે વૃત્તિ નિષ્કૃષ્ટ કે અનિષ્કૃષ્ટ નથી. આપણા પોતાના દોષને લક્ષને કાંઈ વૃત્તિ અનિષ્કૃષ્ટ થાય તો તેમાં એ વૃત્તિને શામાટે નિંદવી ? નિષ્કૃષ્ટ જેવી કાંઈ વસ્તુજી પરમાત્માએ આપણને આપી નથી. તેની પાસે નિષ્કૃષ્ટ કે ઉત્કૃષ્ટ એવો કશો બેદજ નથી. તેણે જે જે કાંઈ કર્યું છે તે કેવળ અમુક ઉપયોગ પૂરતુંજ કર્યું છે, અને જ્યાંસુધી અમુક વસ્તુ ઉપયોગી હોય ત્યાંસુધી તે ઉત્કૃષ્ટજ રહે છે. ખરું છે કે જગતમાં કેટલુંક અમંગળ જેવું પણ છે; પરંતુ એ અમંગળ મંગળની સાથે એવા તો ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલું છે કે તેને મંગળને એક અંશવિશેષ લેખીએ તો તે કાષ્ટરીતે અયોગ્ય નથી. આપણી સર્વ વૃત્તિઓ મંગળમયજ છે. જ્યારે તેનાથી કાંઈ અમંગળ થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે આપણા પોતાના દુરુપયોગ અથવા દોષનુંજ પરિણામ છે. જગતસંબંધી શાંતિ રીતે તું વિચારો કરશે તો તને જણાશે કે આપણું મંગળ કરવા સિવાય જગત રચનાનો ખીજો ઉદ્દેશજ નથી. નિખિલ વિશ્વના સર્વ અંશો મનુષ્યોની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળતાજ આપી રહ્યા છે. એટલાજ માટે યુગોનાં યુગો વીતવાની સાથે મનુષ્ય-જાતિની એકંદરે ઉન્નતિજ થતી રહી છે—એકંદરે અવનતિ તો થયજ નથી, કારણ કે ધર્મ સિવાય ઉન્નતિનું ખીજું એકે કારણ નથી. જે નારિતક વૈજ્ઞાનિકધર્મનું ઉપહાસ્ય કરી વિજ્ઞાનનેજ જગતની ઉન્નતિના કારણરૂપ માને છે તે બિચારો એટલું સમજી શકતો નથી કે તેનું વિજ્ઞાન એ પણ ધર્મનોજ એક અંશ-ભાગ છે, અને પોતેજ તે અંશનો ધર્મીઆઈ છે. તે વૈજ્ઞાનિક જ્યારે “હાવ”નો માદમા ગાય છે, અને આપણે જ્યારે પ્રભુના નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સર્વ માત્ર એકજ ક્રિયા કરીએ છીએ—એકજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. બન્નેની વાણી કેવળ વિશ્વેશ્વરનુંજ કીર્તન કરે છે. મનુષ્યો ધર્મની પાછળ આવી ઉપહાસ્યો તથા કંદેશ-કંકાસો શામાટે કરતાં હશે તેનું કારણજ હું સમજી શકતો નથી.

અધ્યાય ૭ મો-સામંજસ્ય અને સુખ

ગુરુ:—નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ સંબંધી વાત રહેવા દઈ હવે ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધમાં જે કાંઈ કહું તે લક્ષપૂર્વક સાંભળો.

શિષ્ય:—આપ કહી ગયા છો કે ભક્તિ વિગેરે કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ ખૂબ આગળ વધી શકે તેવી છે, અને તેથી તેને વિસ્તાર પામવા દઈએ તોજ સર્વ વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય જળવાઈ રહે. એથી હલકી રીતે કામાદિ વૃત્તિઓ એવી છે કે

તેને જે વિસ્તાર પામતી અટકાવવામાં ન આવે તો સામંજસ્યનો ભંગ થયા વિના રહે નહિ. ખન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓ વિસ્તાર પામવાની શક્તિ ધરાવે છે એ વાત તો આપ પશુ કબૂલ કરી ગયા છો. જે ઉભયવિધ વૃત્તિમાં વિસ્તાર પામવાની એક-સરખી શક્તિ રહેલી છે તો પછી ભક્તિ વિગેરેને આગળ વધવા દેવી અને કામાદિ વૃત્તિને અમુક સીમાથી આગળ વધવા ન દેવી તેનું શું કારણ ? આપ કહી ગયા છો કે જે કામાદિ વૃત્તિ બળવાન બની જાય તો ભક્તિ-પ્રીતિ અને દયાદિ વૃત્તિઓ ખરાબર ખીલી શકે નહિ; પરંતુ ભક્તિ-પ્રીતિ આદિ વૃત્તિ જે બળવાન થઈ જાય તો કામ-ક્રોધાદિની ઉત્તમ રીતે ખીલવણી થઈ શકે નહિ, અને તેથી સામંજસ્યનો ભંગ થાય, તેમ કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન આપ કેવી રીતે કરો ?

ગુરુ:—શારીરિક વૃત્તિઓ કે જેને પાશવવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જે વૃત્તિ પશુઓમાં પશુ છે, અને આપણામાં પશુ છે તે વૃત્તિ આપણા જીવનની રક્ષાને માટે અથવા તો વંશની રક્ષાને માટે જરૂરની છે. એમ આગળ કહી ગયો છું; પરંતુ આ પાશવવૃત્તિ પોતાની મેળેજ સ્ફુરે શકે એવી હોવાથી તેને ખીલવવાને માટે અનુ-શીલનની કે પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે ક્રુધા અને તૃષ્ણા માટે આપણે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, તેમજ ઉંધવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને પશુ કોઈ ખાસ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કર્યાં જોવામાં આવતી નથી. અહીંયાં એક વાત બહુજ લક્ષમાં રાખવાની છે. સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ અને સદૃશ વૃત્તિ એ બે છે કે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. જે વૃત્તિ જન્મની સાથેજ આપણામાં ઉતરી આવી છે તેને “સદૃશ” કહી શકાય, અને સર્વ વૃત્તિ “સદૃશ”-રહેની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલી છે; પરંતુ સર્વ વૃત્તિને સ્વતઃસ્ફુર્ત (પોતાની મેળેજ સ્ફુરવાવાળા) કહી શકાય નહિ. જે સ્વતઃ-સ્ફુર્તિવાળા વૃત્તિ છે તેને ખીણ વૃત્તિનું અનુશીલન કરી દરકત કરી શકવું નથી.

શિષ્ય:—કોઈ સમજાયું નહિ. જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તે ખીણ વૃત્તિના અનુશીલનથી શામાટે હુમ થાય ?

ગુરુ:—અનુશીલનને માટે ત્રણ વસ્તુ જરૂરની છે. (૧) સમય (૨) શક્તિ-અને (૩) અનુશીલનનું ઉપાધન-અર્થાત્ જે વડે વૃત્તિનું અનુશીલન થાય તો. અત્યારના કાળમાં આપણી શક્તિ અને સમય અત્યંત પરિમિત છે. અનુબ્યજનન અમુક વર્ષ કરતાં વધારે સંબાધ શક્ય નથી. ભરણ-પોષણ અર્થે વખતનો જે ભોગ આપણે પડે છે, તેના દિસાએ વૃત્તિઓને ખીલવવાનો સમય આપણને બહુજ અલ્પ મળે છે, એ વાત નિર્વિવાદિત છે. હવે જે આ અવકાશના સમયનો કોઈ પણ રીતે સદુપયોગ ન થાય તો વૃત્તિઓના અનુશીલનને માટે બીજો સમય મળી શકે નહિ. સમયનો દુરુપયોગ ન થાય તેટલા માટે એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે “જે વૃત્તિને માટે અનુશીલનની જરૂર નથી-અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત” તેના અનુ-

વિધન થતું નથી; કારણ કે તે વૃત્તિઓ પોતેજ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે, તેની ખીલવ-ણીને માટે કોઈને કશો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એ વાત હું તને આગળ કહી ગયો છું. નિઃસંશય, એટલું થાય છે જેમ જેમ માનસિક વૃત્તિઓ કેળવાય તેમ તેમ પાશવવૃત્તિઓ દબાતી જાય, અર્થાત્ બન્નેનાં ઉપાધનો બિન્ન બિન્ન હોવાથી પાશવવૃત્તિઓનું દબન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય દબન એજ વસ્તુતઃ વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન છે.

શિષ્ય:—પરંતુ, યોગીઓ અન્ય વૃત્તિઓને ખૂબ કેળવીને અથવા તો ખીલ કોઈ ઉપાયથી પાશવવૃત્તિનાં છેક પ્લસ કરી નાખે છે તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પ્રયત્ન કરવાથી કંઠાઈ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ ન થાય એવું કશુંજ નથી, પરંતુ તે બવરથા. અમારા અનુશીલન ધર્મમાં નથી. સન્યાસ ધર્મને માટેજ તેને રહેવા દે, કારણ કે સન્યાસ એ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે, અને અનુશીલન એ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ. આપના સામંજસ્યતત્ત્વનો સામાન્ય નિયમ સમજાય તેવો છે. અર્થાત્ જે સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિ છે તેને બહુ વધવા ન દેવી અને જે વૃત્તિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વાત તો બરાબર ‘સમજાઈ’, પરંતુ તેમાં એક શંકા છે. પ્રતિભા-જેને અગ્રેજીમાં “જીનીયસ” કહેવામાં આવે છે તે શું સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી ? પ્રતિભા એ કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ નથી એ વાત મારા જાણવામાં છે; પરંતુ ધારો કે કોઈ માનસિકવૃત્તિ એવી હોય કે જે પોતાની મેળે બળ કરી આગળ વધવા માગતી હોય તો શું તેને વધવા ન દેવી ? હું માતું છું કે એવી વૃત્તિને દબાવવી તેના કરતાં આત્મહત્યા કરવી એજ વધારે યોગ્ય છે.

ગુરુ:—તાઈ કહેવું બરાબર છે.

શિષ્ય:—જે ઉક્ત કથન યથાર્થ હોય તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે અમુક વૃત્તિને વધવા દેવી અને અમુકને ન વધવા દેવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અમુક વસ્તુ પીતૃગતી છે કે સુવર્ણની છે એનો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ કસોટી તો જોઈ-એને ? આપની પાસે એવો કોઈ કસોટીનો પથ્થર છે ?

ગુરુ:—હું કહી ગયો છું કે સુખનો ઉપાય ધર્મ છે, અને મનુષ્યત્વની ગ્રાપ્તિ એજ સુખ છે. એટલા માટે સુખ એજ આપણી કસોટી.

શિષ્ય:—બહુ ભયંકર વાત ! હું એમ કહું કે ઇન્દ્રિયોની પરિવૃત્તિ એજ ખરું સુખ છે, તો આપ તેની સામે કેવી રીતે વાધો લઈ શકો છો ?

ગુરુ:—નહિ. હવે તારાથી એમ કહી વચાય નહિ; કારણ કે સુખ એટલે શું એ વિષય હું તને અગાઉ સમજાવી ગયો છું. આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓનું સ્ફુર્ત, તત્ત્વ વૃત્તિઓનું પરસ્પર સામંજસ્ય અને તેમની યથાયોગ્ય પરિવૃત્તિ એજ યથાર્થ સુખ છે.

શીક્ષનને માટે હું વધારે વખત આપીશ નહિ; અને જે વૃત્તિને અનુશીક્ષનની જરૂર છે, અર્થાત્ પ્રયત્ન કરવાથીજ જે વૃત્તિ ખીલી શકે તેમ છે તેની પાછળજ હું બાકીના સમયનો ઉપયોગ કરીશ.” એવો નિયમ જો ન કરવામાં આવે અને સ્વતઃ-સ્ફુર્ત વૃત્તિના નિરર્થક અનુશીક્ષન પાછળજ સઘળો સમય વીતાવી દેવામાં આવે તો સમયના સંકેતને લઇને અન્ય વૃત્તિઓનું આવસ્યક તથા યોગ્ય અનુશીક્ષન ન થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; અને એમ થાય તો બાકીની વૃત્તિઓ અપકવ અવસ્થામાંજ પડી રહે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સમયના સંબંધમાં જેમ ઉપલી વાત સત્ય હરે છે તેવીજ રીતે શક્તિના સંબંધમાં પણ એજ વાત લાગુ પાડી શકાય. આપણામાં કાર્ય કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તે મોટે ભાગે પરિમિત છે, અને આજીવિકા ચલાવવા માટે તેના ધણો ખર્ચો ભોગ આપવો પડે છે. આથી કરીને સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિઓને કેળવવા માટે જે શક્તિ અર્થથી જોઇએ તે આપણાથી ખર્ચી શકાતી નથી. તેમાં પણ પાશવૃત્તિઓને અધિક પોપણ આપણથી શક્તિનો ધણો ફાયદો થાય છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ. ત્રીજી વાત એ પણ સમજવાયોગ્ય છે કે સ્વતઃ-સ્ફુર્ત પાશવૃત્તિના અનુશીક્ષનના ઉપાદાનમાં x અને માનસિક વૃત્તિના અનુશીક્ષનના ઉપાદાનમાં પરસ્પર ભારે વિરોધ રહ્યા કરે છે. વધારે સ્પષ્ટરીતે કહું તો જ્યાં પાશવવૃત્તિ બળવાન હોય ત્યાં માનસિક વૃત્તિ સંપૂર્ણ બળથી ખીલી શકતી નથી. જે મનુષ્ય વેશ્યાઓના મંડળમાં રાતદિવસ વસતો હોય તેના હૃદયમાં ઈશ્વરસંબંધી વિચારો આવવા પ્રાયઃ અસંભવિતજ છે. કાંઈ કાચકર ગુસ્સાવાળા લશ્કરી માણસ પાસે જેમ દીન બિંદુકે જતાં યરચરે છે તેમ વિલાસની પાસે જતાં વિશુદ્ધિ પણ કમકમે છે ! હુંકામાં કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે પાશવવૃત્તિઓ ધરીરની રક્ષાને માટે અથવા જાતિની રક્ષાને માટે ઉપયોગી છે તેને લઇને હો, કે વંશપરંપરાથી તેની ખીલવણી થતી આવે છે તેને લઇને હો કે પછી આહાર, વિહાર, રીતરીવાજના દોષોને લીધે માણસો નબળા બનતા ચાલીને પાશવવૃત્તિઓના દુરુપયોગને શેકી શકતા નથી તેને લઇને હો-એમ તેમ હો-પણ એ વૃત્તિઓ એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેની ખીલવણી કરતી વખતે સમસ્ત હૃદય ઉપર તેની સત્તા વર્તવા લાગે છે, અને બીજી કાંઈ વૃત્તિને ખીલવાનો અવકાશ મળતો નથી.

હવે જે વૃત્તિઓ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તેને કેળવવાને માટે આપણે આપણા અવકાશના અવસરનો ઉપયોગ કરીએ અથવા આજીવિકાના નિહવામાંથી બાકી રહે તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તો તેથી સ્વતઃ સ્ફુર્ત વૃત્તિને કાંઈ પણ પ્રકારનું

x ઉપાદાન એટલે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં અનિવાર્ય સાધન. જેમકે માટી વિના ઘડો યથજ શકે નહિ. માટે માટી એ ધણું ઉપાદાન કારણ કહેવાય, ઉપાદાનને અંગ્રેજીમાં “ મટિરીયલ કોઝ ” કહેવામાં આવે છે.

આપું છું કે તને કોઈ તારા વિષયસુખમાં કોઈપણ પ્રકારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઈ કરશે નહિ. છતાં કોઈ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને નુકસાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— " હવે આમાં કોઈ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઈ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલા રોગના દુઃખાઓ સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુ-ધ્યનો હુય થાય તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરું. " કેમ. આવો દસ્તાવેજ લખી આપવાને હું તૈયાર છું ?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવ્યા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય ? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો ખામ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખજર રાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું થતું હશે તેની કલ્પના કોણ કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રવૃત્તિ પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું મુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવવોજ જોઈએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોના પ્રમળ પલ્લ સતત ચાપુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં રાતદિવસ અચાતિતો અગ્નિ સળગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા ચાતિરૂપી પાણીની તપ્પસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અર્ધા-તિમાં લેકડો વધારાજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે ?

શિષ્ય:—છતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ રાત-દિવસ હૃદયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરફે દારૂડીયાઓનેજ લ્યો. કેટલાક દારૂડીયા માણસો મેં એવા જોયા છે કે તેઓ આખો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ઘેનમાં તે ઘેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ચ્યા હોય એમ કોઈ દિવસ જણાતું નથી. પરિતૃપ્તિના અંતે કંટાળો આવતો હોય તો પછી ચામાટે તેઓ દારૂ તજી દેતાં નથી-ચામાટે દારૂ તજી દેવાની ઇચ્છા પણ કરના નથી ?

શિષ્ય:—પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે ધર્મ સમસ્ત જનસમાજને ઉપયોગી થઈ શકે એવો હોય તોજ તે ઉચિત લેખાય.

ગુરુ:—મારાથી કે તારાથી ધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકાતો હોત તો આપણે જનસમાજને ઉપયોગી બની શકે એવી રીતનો ધર્મ તૈયાર કરી આપત—તોતોતો “ઓર્ડર” મળત તે પ્રમાણે ધર્મને તૈયાર કરી મોકલી આપી શકત; પરંતુ ધર્મ એ વસ્તુ કંઈ એવી નથી કે આપણી ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે તેને બદલી નાખી શકીએ. ધર્મ તો ઈશ્વરી નિયમોને આધીન છે. ધર્મના પ્રણેતાઓએ જે રીતે તેનું બંધારણ કર્યું છે તેજ રીતે આપણે તેને સમજવો જોઈએ. છતાં ધર્મ જનસમાજને માટે નિરુપયોગી કિંવા અનુપયોગી છે એમ તો કહી શકાય નહિ. પ્રયત્ન કરવાથી અનુશીલનદ્વારા સર્વ કોઈ ધર્મને માટે અધિકારી થઈ શકે છે. એક વખતે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ ધર્મને માટે યોગ્ય બની શકશે, એમ પણ કુંદક વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું. જ્યાંમુઘી તમે પરમ ધાર્મિક બની શકો નહિ ત્યાંમુઘી તમારે તમારા આદર્શનું અનુકરણ કરવામાં કોઈ જાતનો પ્રમાદ કરવો થઈ નહિ. આદર્શસંબંધે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે એકવાર પુનઃ યાદ કરી મે. આદર્શ પુરુષો કેવા હોય તેનું ખરાબર સ્મરણ કરી શકશે તો તારી શંકાનું સમાધાન તું પોતેજ કરી શકશે.

શિષ્ય:—પરંતુ જો કુંદ એમ કહું કે મને તમારા એ તત્ત્વજ્ઞાનવાળા કે કુપ્રાપ્ત સુખની જરૂર નથી; મને તો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિનું સુખ મળે એજ ઇચ્છા છે તો આપ શું કહેશો ?

ગુરુ:—પ્રીત્યું શું કહું ? માત્ર એટલુંજ કહીશ કે તેં જે સુખ કહ્યું તે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધર્મની જરૂર નથી, અધર્મ એજ એક માત્ર એવા-ઈન્દ્રિય-સુખનો ઉપાય છે.

શિષ્ય:—ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિમાં શું સુખ નથી ? ત્યાં પણ ઈન્દ્રિયતૃપ્તિનું સ્વરૂપ તથા સાર્થક્ય તો છેજ. તો પછી ઈન્દ્રિયના વિષયોને નિર્મળ કરી નાખી દયા-પ્રીતિ-ભક્તિ આદિ ઇતિઓને વિશેષ બળવાન સામાટે બનાવવી તેનું કારણ સમજાતું નથી. ઈન્દ્રિયના વિષયોને વધારે પ્રમાણમાં પોષણ આપીએ તો દયા-દક્ષિણ આદિ ઇતિઓનો ખંસ થઈ જાય એવું ભય રહે છે, એમ આપે અગ્રહ કર્યું છે. હું તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે ખંસ થતો હોય તો ભલે યાય, મારે ઈન્દ્રિય-સુખોથી સામાટે દૂર રહેવું ?

ગુરુ:—તારી એ કલ્પના બહુ બૂલભરેલી છે. તોપણ હું તેનો ઉત્તર આપવા બની કરીશ તને ઈન્દ્રિય-વિષયોની પરિતૃપ્તિમાં સુખ લાગતું હોય તો ભલે હું ઈન્દ્રિય-વિષયોનો મોખવાનો સંપૂર્ણ છૂટ આપું છું, એટલુંજ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ તુઠાં લખી

આપું છું કે તને કોઈ તારા વિષયસુખમાં કોઈપણ પ્રસારની હરકત કરશે નહિ-તારી નિંદા પણ કોઈ કરશે નહિ. છતાં કોઈ હરકત કરે કે નિંદા કરે તો તેને માટે હું તને તુક્યાની આપવાને પણ તૈયાર રહીશ. મારા દસ્તાવેજના બદલામાં તારે પણ એક દસ્તાવેજ લખી આપવો પડશે, અને તેમાં તારે લખી આપવું પડશે કે— “ હવે આમાં કોઈ સુખ લાગતું નથી, એમ કહીને હું વિષયભોગોથી કોઈ કાળે કંટાળીશ નહિ, વિષયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે મારે ગમે તેટલી મહેનત કરવી પડે, ગમે તેટલાં કષ્ટો ખમવાં પડે, ગમે તેટલાં શ્રમના દુઃખલાભો સહન કરવા પડે, ગમે તેટલો આયુષ્યનો હુય ચાપ તોપણ વિષયભોગોની નિંદા કરી નાસી છુટવાનો સંકલ્પ કદી પણ નહિ કરું. ” કેમ. આલો દસ્તાવેજ લખી આપવાને હું તૈયાર છું ?

શિષ્ય:—મહેરબાની આપની. હું એવા દસ્તાવેજથી બંધાવા રાજી નથી; પરંતુ હું જાણુવા માગું છું કે જેમણે સમસ્ત જીવન ઈન્દ્રિયોના વિપરો ભોગવવા પાછળજ ગુમાવી દીધું હોય એવા મનુષ્યો પણ શું આ સંસારમાં નહિ હોય ? હું ધારું છું કે એવા મનુષ્યો એક-બેજ નહિ પણ સંખ્યાબંધ મળી આવે તેમ છે.

ગુરુ:—એવા મનુષ્યો સંસારમાં અનેક હશે એમ આપણને માની લેવામાં કશો બાધ નથી; પરંતુ આપણે કેવળ બહારનીજ ખમર ચાખીએ છીએ, તેમના અંતઃકરણમાં શું શું ચાલુ હશે તેની કદપના કોણ કરી શકે તેમ છે ? વસ્તુતઃ જો વિષયો મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં ઉતરીને આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને રૂપરૂ રીતે જણાઈ આવે કે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ લોકો ઈન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિ અર્થે જે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે તેના પ્રમાણમાં તેઓ પરિતૃપ્તિનું મુખ લેશ પણ અનુભવી શકતા નથી. વિષયોથી જો તૃપ્તિ થાય તો પછી તેના ઉપર કંટાળો પણ આવેલો જોઈએ; પરંતુ વાસનાઓની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થતીજ નથી, અને તેટલાજ માટે તે ઈન્દ્રિયપરાયણ મનુષ્યોનો પ્રમળ વલ્લ સતત ચાલુ રહ્યા કરે છે. તેમના અંતઃકરણમાં શતદિવસ અચાતિતો અગ્નિ સળગતો હોય છે. એ અગ્નિ શાંત કરવાને તે બિચારા શાંતિરૂપી પાણીની તપાસમાં ચોતરફ રખડી મરીને અર્થાતિમાં ઉલટો વધારોજ કરે છે; પણ એ વાત તેમને કોણ સમજાવે ?

શિષ્ય:—જતાં એવા પણ અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ શતદિવસ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તોપણ તેનાથી તેમને કંટાળો આવતો નથી. દાખલાતરફે દારૂપીઓનોજ દયો. કેટલાક દારૂપીઓ માથામાં મેં એવા લેવા છે કે તેઓ આજો દિવસ દારૂ પીવા કરે છે, અને ધેનમાં તે ધેનમાંજ વખત પસાર કરે છે, છતાં તેઓ દારૂથી કંટાળી ગયા હોય એમ કોઈ દિવસ જાણતું નથી. પરિતૃપ્તિના અને કંટાળો આવવો હોય તો પછી ચામાટે તેઓ દારૂ તજ દેતા નથી-ચામાટે દારૂ તજ દેવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી ?

ગુરુ — “શામાટે તજ દેતા નથી” એનો અર્થ સમજી લે. “તજ દેતા નથી” તેનું કારણમાત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તજ શકતા નથી; કારણ કે વખત જતાં દારૂ પીવાની લાલસા એક વ્યાધિ મમાન બની જાય છે ડોક્ટરો તેને ‘હિસોમેગીઆ’ કહે છે તેને માટે દવા અને ચિકિત્સા છે રોગીની એકલી ધન્ય માત્રથી તે રોગ દૂર થઈ જતો નથી રોગીનો રોગ દૂર કરવો એ વૈદના હાથમાં છે દવા નિષ્ફળ જાય તો રોગનું અનિવાર્ય પરિણામ રોગીને સહન કર્યા વિના ચાલે નહિ—અર્થાત્ મૃત્યુદેવ પોતે આવીને રોગીનો ઉદ્ધાર કરે દારૂડીયો માણસ દારૂ છોડી દેવા માગતો નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પણ છોડી દઈ શકતો નથી એમ કહેવું એજ વાજબી છે લોકો ગમે તેમ કહે, પરંતુ હું તો ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે દારૂડીયાની ટાળીમાથીજ દારૂ છોડી દેવાની ઉત્ક્રાંધાણા અનેક માણસો તને મળી આવશે જે દારૂડીયો માણસ અઠવાડીયામાં એકવાર દારૂ પીએ છે તે આજે એમ કહી શકશે કે—“દારૂ પીવો શામાટે તજ દઉં ?” કારણ કે તે વખતે તેની દારૂ પીવાની હઠ્ઠા અસત બળવાનપણે તેનામાં વર્તતી હોય છે બળવાન બનેલી દારૂની તૃષ્ણાજ તેના મુખમાથી ઉક્ત શબ્દો બહાર કઢાવે છે પરંતુ જે મનુષ્યની દારૂ પીવાની તૃષ્ણા પરિતૃપ્ત થાય છે તે મનુષ્ય પોતેજ પોતાને જગતના સર્વ મનુષ્યો કરતા વિશેષ હુ ખી માનવા લાગે છે કેવળ દારૂ પીવાના સબધમાંજ આ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી વસ્તુતઃ સર્વ પ્રકારની ઈર્શ્યા સનાઓનું એ પરિણામ અનિવાર્ય છે. એક વ્યભિચારી મનુષ્ય પોતાની વિનયવા સનાને બેઠાવી દે તો તેનું ફળ એક ખાસ પ્રકારના રોગરૂપે તેને સહન કરવું પડે. તેને માટે પણ આયષ છે અને આયષ નિષ્ફળ થાય તો મૃત્યુ પોને અમળે આવીને તેને રોગમાથી મુક્ત કરે છે. મને મારા એક પ્રકર મિત્રે એક રોગીના સબધમાં એવી વાત કરી હતી કે “અમુક રોગી મનુષ્ય એટલો બધો વ્યભિચારી હતો કે છેવટે તેને હાથ-પગ બાંધીને ધરપીતાનમા લાવવો પડ્યો અને ત્યાં તેના હાથ-પગ ઉપર તમા બીજા અગ-પ્રત્યગ ઉપર છરી અને ચૂર્ચ વતી કેટલક જખમો કર્યા ત્યારે તે શાંત થયો” બહુ બોજન કરનારા પેટલરાઓની વાત તો તે સાબળાજ હશે એક એવા માણસનો મને ચોડા વખત ઉપર પરિચય થયો હતો તે માણસ બોજન વખતે એટલું બધું ઠાંગી ઠાંસીને ખાતો કે છેવટે તેને સમઢણીનો રોગ નાચુ પડ્યો. કુધાટતિને દહ ઉપરાંત પોણું આપવાથી કેવ બચકર પરિણામે આવે છે તે સર્વને પરિચિત છે તે માણસ પોતે મૂર્ખ પણ ન હતો તે સારી રીતે સમજતો હતો કે વધારે પડતું બોજન કરવાથી ઠાંક રીતે લાભ નથી, અને તે માટે ખાવાના લોકને સયમમાં રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો પરંતુ કુધાટતિનું અયોગ્ય અનુલીવન તેનામાં એટલું બધું બળવાન થઈ ગયું હતું

કે તે પોતે પોતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરી ચક્રો નહિ. હવે તે મિત્રારો અકાળે મરણને શરણુ થયો ! તુંજ કહે કે એને શું “ સુખ ” કહેવું ઉચિત છે ?

શિષ્ય:—આપની સુખસખધી વ્યાખ્યા હવે સમજાય છે. જે સુખ ક્ષણિક હોય તેને સુખ કહી શકાય નહિ એજ આપના કથનો આશય છે ને ?

ગુરુ:—ક્ષણિક સુખ હોય તોપણ તેને સુખ ચામાટે ન કહેવાય ? ધાર કે મને એક મુંદર ગુલાબનું ફૂલ મળે છે, અને તેની સુગંધનો આનંદ લઉં છું. આ પુખ્ત તથા તેની સુગંધ ક્ષણિક છે તોપણ તેનાથી સુખપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ કેમ કહેવાય ? એક ઉરતાદ ગવૈયો આપણને એક મુંદર ગાયન ગંભજાવીને આલ્સો જાય ત્યારે ગાયનથી મળતો આનંદ પણ જય થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ ક્ષણિક સુખને સુખ નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? મતલબ કે ગમે તે સુખ ગમે તેટલું ક્ષણિક હોય તોપણ તેને સુખ તો કહેવુંજ જોઈએ.

શિષ્ય:—હવે સમજ્યો. જે સુખ ક્ષણિક હોય અને જેના પરિણામે ધણી લાંબા વખત સુધી દુઃખ ભોગવવું પડે તેને સુખ ન કહેવાય. એવા પ્રકારનું સુખ તે દુઃખની પ્રથમાવસ્થાજ છે, એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી. કેમ ? એમજ ને ?

ગુરુ:—હવે માર્ગ હિપર આલ્યો. પરંતુ એ વ્યાખ્યા ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂષિત છે. એટલા માટે સુખના બે ભેદ પાડીએ તો ઠીક. (૧) સ્થાયી અને (૨) ક્ષણિક, તેમાં—

શિષ્ય:—સ્થાયી સુખ કેને કહેવું ? ધારો કે મોઢ એક વિપ્રાસકત વ્યક્તિ પાંચ વર્ષ સુધી હિંદ્રિયસુખ ભોગવે છે. પાંચ વર્ષ સુધી સુખ ભોગવવાનો પ્રસંગ મળવો એ આ જગતમાં અસ્વાભાવિક પણ નથી. હવે એટલી મુદતના સુખને ક્ષણિક સુખ કહેવાય કે નહિ ?

ગુરુ:—પહેલી વાત તો એ કે સમસ્ત જીવનની સરખામણીમાં પાંચ વર્ષ એ એક મુદ્દત જોટલા પણ નથી. તુ પરમાણ માનતો હોય ન માનતો હોય પણ હું તો માત્ર છું; અને એટલા માટે કહું છું કે અનંતકાળની સાથે સરખામણી કરતાં પાંચ વર્ષ કશીજ ખીસાતમાં લેખાય નહિ. અંતે પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઈએ કે પરભવનો ભય બતાવી હું તને ધાર્મિક બનાવવા માગતો નથી; કારણ કે અનેક મનુષ્યો પરભવને માનતા નથી—વાણીમાત્રથી ભલે માનતા હોય પણ હૃદયથી પરભવને માનનારાની સંખ્યા જલ્દ અલ્પ છે. ઘણા મનુષ્યો તો એમજ માની ગયા છે કે પરભવનો ભય એ ખીજું કશુંજ નથી, પણ લડુ વ્યવહાર બાળકને ડરાવવા માટે જેમ વાઘનો ભય બતાવવામાં આવે છે, તેના જોવાજ એક પ્રકારનો મિથ્યા ભયમાત્ર છે. ઘણા ખરા મનુષ્યો આજકાલ પરભવને માનતા નથી તેનું પણ એજ કારણ છે. જે ધર્મનો પાયો “ પરભવનો ભય ” હિપર ચણવામાં આવે

છે તે ધર્મ અત્યારે જનસમાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. જે ભય એક કાળે આપણા દેશમાં પ્રમળપણે વર્તતો હતો અને જે ભયને લીધે એક કાળે યુરોપમાં પણ ધર્મના સરકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા તે પરભવતો ભય આ “વીસમી સદી” એ વિજ્ઞાનનું બળ ખતાવી દૂર કર્યો છે. ભોગ-વિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા સુખવાળી આ વીસમી સદી-ઈશ્વરે એક હાથમાં તોય-ખંડુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંએને ધારણ કરી સેકરો શિક્ષિત-અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે-પરકાળની માનીનતા એ કેવળ ભ્રમ એમ માનતા કરી દીધા છે. હું પણ આપણી ધર્મચર્યામાં પરકાળને એક બાલુએજ મૂકી રાખીશ, કારણ કે જે વસ્તુ તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં નથી તે વસ્તુ ઉપર ધર્મનો પાયો નાખવામાં આવે તો તે ખીલકુલ ટકી શકે નહિ. પરકાળને બાદ કરવાથી આપણી ધર્મચર્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની મુશ્કેલી ઉભી થવા પામે તેમ નથી; કેમકે આ કાળે પણ સુખનો ઉપાય એકમાત્ર ધર્મજ છે, અને પરકાળે પણ સુખનો ઉપાય ધર્મજ છે. દુકામાં સુખનો ઉપાય ધર્મ અને દુઃખનો ઉપાય અધર્મ એમ મેં જે કહ્યું તે જેમ આ કાળને માટે મત્ય છે તેવીજ રીતે પરકાળને માટે પણ અમાધિત સત્ય છે. આ કાળે દુખના નામમાત્રથી પણ સૌ કોઈ ચરચરે છે, અને તુખને માટે તન-મન-ધનથી પ્રયત્ન કરે છે,* એટલા માટે આ કાળનાજ સુખ-દુખ ઉપર તારા હૃદયમાં ધર્મની સ્થાપના કરીશ તો તે સપૂર્ણ દૃઢતાથી ચિરકાળને માટે ટકી રહેશે, એમાં શક નથી. આ જે કારણોને લઈને એટલે કે આ કાળ સર્વસંમત હોવાથી અને બીજું પરકાળ સર્વસંમત નહિ હોવાથી હું કેવળ આ કાળ ઉપરજ ધર્મનો પાયો નાખવા માગું છું. પરંતુ “સ્થાયી સુખ કોને કહેવાય ?” એવો પ્રશ્ન ત્યારે રજુ કરવામાં આવે ત્યારે તો મારે કહેવું જોઈએ કે અનંતકાળપર્યંત ટકી રહેનાર જે સુખ-આ કાળ અને પરકાળ (ચરીર પાશ પછીનો તમય) એમ ઉભયકાળમાં વ્યાપી રહેનાર જે સુખ તેજ “સ્થાયી સુખ” કહેવાય. એ સિવાય એક બીજો ઉત્તર પણ છે.

શિષ્ય:—આપનો બીજો ઉત્તર પાછળથી સાંભળીશ. અત્યારે એક વાતને નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ. કશુંલરને માટે પરકાળનો સ્વીકાર કરવામાં મને દરાશ નથી; પરંતુ હું બાંધવા માગું છું કે જે સુખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ તુખ છે પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? તેવીજ રીતે જે દુઃખ આ કાળે પ્રાપ્ત થાય તેજ દુઃખ તું પરકાળે પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરું ? આપે કહ્યું કે “જે તુખ આ કાળ અને પરકાળ એમ ઉભયકાળ વ્યાપ્ત હોય તેજ સાચું તુખ કહેવાય.” એ

* ક્ષિપ્રં हि मातुपे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૪-૧૮

પ્રકારનું સુખ શું બને કાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

ગુરુ:—પરકાળનો સ્વીકાર કર્યા વિના એ વિષય કેવી રીતે ચર્ચવો તેની મને સમજણ પડતી નથી; પરંતુ ખેર-તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં મારે એ બાબતો બાણી લેવી જોઈએ; કારણ કે જન્માંતરને માટે જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા હોય તેને સમજાવવાને માર્ગ જૂદો છે, અને જન્માંતરને માટે જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને સમજાવવાનો માર્ગ જૂદો છે. બોલ, તું જન્માંતર માને છે ?

શિષ્ય:—ના.

ગુરુ:—ભલે, પરકાળનો એ તું સ્વીકાર કરે છે અને જન્માંતરને માનતો નથી તો તારે એ વાતોના સ્વીકાર કરવો પડશે. પહેલી વાત તો એજ કે આ શરીર આપણી સાથે કાયમ રહેવાનું નથી, અને તેને લીધે શારીરિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું સુખ-દુઃખ એ કોઈ પરકાળે આપણી સાથે આવી શકે નહિ. બીજી વાત એ કે શારીરિક સુખે કદાચ આપણી સાથે પરકાળમાં ન આવે તોપણ ત્રણ પ્રકારની માનસિક વૃત્તિઓ તો કાયમને માટે સાથે ને સાથેજ રહેવાની અને તેને લીધે માનસિક વૃત્તિઓદ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય સુખ-દુઃખ તો પરકાળે પણ રહેવાનુંજ. આ પ્રકારનાં માનસિક સુખે જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને સ્વર્ગ કહી શકાય; અને જ્યાં માનસિક દુઃખો અધિક પ્રમાણમાં અનુભવાય તેને તરક કહી શકાય.

શિષ્ય:—પરકાળ, જે હોય તો ધર્મબાખ્યામાં તેને એક અમર્યતું સ્થાન આપણે આપવું જોઈએ. બીજી અનેક ધર્મ બાખ્યાઓમાં પરકાળ ઉપર ઘણું ખર્ચ વર્જન કરવામાં આવ્યું છે. આપ પણ પોતે પરકાળને માનવા છતાં ધર્મબાખ્યામાંથી તેનો બહિષ્કાર કરશો તો આપની બાખ્યા અસંપૂર્ણ, તેમજ જૂઠામરેલી થઈ પડશે એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—અસંપૂર્ણ થઈ પડે એમાં તો કશો સંદેહ નથી. પરંતુ જૂઠામરેલી થઈ પડે એમ માનવાને કશું કારણ નથી; કારણ કે સુખનો ઉચાર જો એક માત્ર ધર્મ હોય અને આ કાળનું સુખ પરકાળે પણ ટકી શકે એમ હોય તો પછી આ કાળનો ધર્મ તેજ ધર્મ પરકાળે માટે પણ હોવા યોગ્ય છે, એમ માનવું અસંગત નહિ લેખાય. પરકાળને ન માનના હોય તે મનુષ્ય પણ આ કાળનેજ સર્વસ્વ માની અસંપૂર્ણરૂપે ધાર્મિક બની શકે. ધર્મ નિત્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ આ કાળે જેમ સુખપ્રદ છે તેજ રીતે પરકાળે પણ સુખપ્રદ છે. તું પરકાળને માનવા ન માન તોપણ ધર્મને માન આપી ધર્માચરણ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ, એજ મારી તને પુનઃ પુનઃ ભલામણ છે. ધર્માચરણથી મનુષ્ય આ કાળે પણ સુખી થઈ શકે છે અને પરકાળ હોય તો પરકાળે પણ સુખી થઈ શકે છે.

શિષ્ય:—આપ પોતે પરકાળ માનો છો તે કોઈ પ્રમાણને આધારે કે પરકાળની

માનીનતા ઠીક લાગે છે એટલાજ ખાતર ?

શુરુ — પ્રમાણ વિના તો હું કોઈ વાતજ માનતો નથી.

શિષ્ય — જો પરકાળને માટે આપની પાસે પૂરતાં પ્રમાણો હોય અને આપ પોતે પરકાળને માનતા હો, તો પછી મને વિશ્વાસ ઉપજવવા આપ સામાટે ઉપદેશ આપતા નથી ? આપની પાસે જે પ્રમાણો હોય તે મને કેમ સમજાવતા નથી ?

શુરુ — તે પ્રમાણો બહુધા વિવાદાત્મક છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, છતાં એ સર્વ વિવાદોનો નિષ્કર્ષ થયો નથી તેમજ ચર્ચ શકે તેમ નથી એમ હું માનતો નથી. આજકાલ એ વિવાદોનું બરાબર સમાધાન થતું નથી, તેનું એજ કારણ છે કે વૈજ્ઞાનિકોએ કુસંસ્કારથી અનેકનાં ચિંત્તાને મગ્નિન બનાવી દીધાં છે. વિવાદવાળા વિષયો ચર્ચવાની મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની મને જરૂર પણ નથી. “જરૂર નથી” એમ કહું છું તે એટલાજ માટે કે પવિત્ર બનવાનો, શુદ્ધિત બનવાનો અને ધર્માત્મા બનવાનો જે ઉપદેશ હું આપું છું તેમાંજ સઘળું રહસ્ય સમાઈ જાય છે, અને તેથી ખાસ જૂદા પ્રકારના વિવાદાત્મક વિષયો ચર્ચવાની મને જરૂર નથી પડતી. આપણે આ ધર્મવ્યાખ્યામાં જેમ જેમ આગળ અવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે સર્વ વાતો સ્પષ્ટ થતી જશે. સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓની સ્વાર્થીન સ્ફુર્તિ અને પરિણતિવિષે મેં જે ઉપદેશ તને હજી હમણાંજ આપ્યો છે તેનું ઉવટનું રૂળ ચિત્તશુદ્ધિ—કિંવા પવિત્રતા સિવાય બીજું કાંઈજ નથી, એ વાત પણ તને હવે પછી સમજશે. પરકાળને માટે તું શ્રદ્ધા રાખે કે ન રાખે તે માટે મારો બહુ આગ્રહ નથી, તથાપિ જો તું તારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી શકશે, તારા આત્માને પવિત્ર બનાવી શકશે, તો તું આ કાળે અને પરકાળે પણ સુખી થઈ શકશે, એમ હું હિંમતપૂર્વક કહી શકું છું. ચિત્તની શુદ્ધિ થવાથી આ કાળેજ સ્વર્ગનું સુખ ભોગવી શકાય તેમ છે. જો આ કાળેજ સ્વર્ગ સમાન સુખ મળે, તો પછી પરકાળે સ્વર્ગ મળશે કે નહિ એ શંકાજ નિરર્થક છે. જો મારી આટલી વાત જી બરાબર સમજી શકશે તો પરકાળ માનવા માટે હું તને સામાટે આગ્રહ નથી કરતો તેનું રહસ્ય પણ તારાથી સહેજે સમજાઈ જશે. મારી આ ધર્મવ્યાખ્યા પરકાળ માનનારાઓને માટે તેમજ પરકાળ ન માનનારાઓને માટે—બન્નેને માટે એક મરખી ઉપયોગી છે. જેઓ પરકાળ નથી માનતા તેમને આ કાળે યથાર્થ સુખી થઈ હોય તોપણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ, અને જેઓ પરકાળ માનતા હોય તેમણે પણ ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જો આમ છે તો પછી આ કાળ કે પરકાળ માટે કોઈને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ કરવાની શું જરૂર છે ? પરકાળ માનનારાઓ વિશ્વાસ પ્રતિદિન દબતર થતા જાય એવી પ્રબુધાર્થના કરી આપણે હવે નજ વિચાર કરે જવું જોઈએ.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું હતું કે આ કાળ અને પરકાળ-ઉભય કાળબાપી જે સુખ તેજ યથાર્થ સુખ છે. જે લોકો જન્માંતર માનતા નથી તેમને માટે આપે એક જાતનું સુખ ઉભય કાળમાં હોઈ શકે એ વાત સિદ્ધ કરી; પંતુ જે લોકો જન્માંતર માનતા હોય તેમને માટે આપ શું કહી શકશો ?

ગુરુ:—મારા પ્રથમના શબ્દો માંદ કર. મેં કહ્યું છે કે અનુશીલનની સંપૂર્ણતા એજ મોક્ષ. અનુશીલન પૂરેપૂરું થાય તો પછી પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. ભક્તિ-તત્ત્વનો વિષય જ્યારે તને સમજાવીશ ત્યારે મારા આ કથનનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ-તાથી તને જણાવીશ.

શિષ્ય:—જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય અનુશીલનની સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ સદજ નથી અને જેઓ સંપૂર્ણ અનુશીલન કરી ન શકે તેઓને પુનઃ જન્મ લેવો પડે એ તો સ્વાભાવિકજ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે જેઓએ આ ભવમાં થોડું ઘણું અનુશીલન કર્યું હોય તેઓને તે જાત જન્મના અનુશીલનનું સુખરૂપી ફળ પરજન્મે મળી શકે ખરું ?

ગુરુ:—આ જન્મના કર્મનું ફળ પરજન્મમાં મળવું જોઈએ, એવો જન્માં-તરવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત કર્મોના સમવાય—એકીકરણ એજ અનુશીલન-અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ જન્મના અનુશીલનનું શુભ ફળ પરજન્મમાં અવસ્થ-એવ મળવું જોઈએ. મી કૃષ્ણે પોતેજ અર્જુનને એ વાત કહી છે:—“લઘુ લઘુ સંયોગં લઘતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

શિષ્ય:—મૂળ વાંતથી આપણે બહુ દૂર નીકળી ગયા છીએ. “સ્થાયી સુખ” જ્ઞાને કહેવાય એ વાત તો રહીજ નહ. આપે કહ્યું હતું કે જે સુખ આ કાળ અને પરકાળે પણ સ્થાયી રહી શકે તેજ યથાર્થ-સ્થાયી સુખ કહેવાય. તે સિવાય બીજો પણ એક ઉત્તર છે એમ આપે કહ્યું હતું. એ બીજો ઉત્તર શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ?

ગુરુ:—મારો બીજો ઉત્તર પરકાળ ન માનનારાઓને માટે છે. “આ જીવન એજ સર્વસ્વ છે, મૃત્યુ પામ્યા પછી જીવન જેવું કંઈજ રહેતું નથી.” એમ જેઓ માની બેસા છે તેમને માટે તો આ જીવનમાં જે સુખ અંતકાળસુધી ટકી રહી શકે એજ સ્થાયી સુખ કહેવાય; કારણ કે જેઓ પરકાળ ન માનતા હોય તેમને તો આખી જીંદગી સુધી જે સુખ ચાલે તેજ સ્થાયી સુખ એમ કહેવા સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? તેં કહ્યું હતું કે અનેક મનુષ્યો પાંચ-પાંચ અને દસ-દસ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રિય-સુખોમાં નિમગ્ન રહે છે; પરન્તુ પાંચ-સાત કે દસ વર્ષ એ કાંઈ બહુ લાંબુ જીવન ન કહેવાય. ઘણું કરીને અનેક મનુષ્યોનું ઇન્દ્રિયસુખ જીવનના અંત સુધી ટકી શકતું નથી; કારણ કે ઇન્દ્રિય-પરાયણ મનુષ્યોનું સુખસ્થાન ત્રણ પ્રકારે ઉડી જાય છે. પ્રથમ તો અતિભોગોપભોગ ભોગવવાને લીધે જે જ્વાળા અજવા વિરાગ ઉપજે તેને

લક્ષને, ખીલું ઇન્દ્રિયાસક્તિને લીધે જે રોગ કિંવા અસામર્થ્ય અવસ્થાએવ આવવુંજ જોઈએ તેને લક્ષને, અને ખીલુ વ્યોવૃદ્ધિને લક્ષને. એક મનુષ્ય ઇન્દ્રિયસુખોમાં ગમે તેટલો સ્વીપચી રહે તોપણ હિંત નથી પ્રકારમાંથી કાઢ એક પ્રકારે તેનું સુખ-સ્વપ્ન ઉડી જવાતું, એ વાત ચોક્કસ છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયસુખો ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

શિષ્ય:—ત્યારે જે વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સુખ શું આ જીવનમાં ચિરસ્થાયી રહી શકે ?

ગુરુ:—એમાં તો અણમાત્ર સંદેહ નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણથી આ વાત તને સમજાવું. પ્રથમ દયાવૃત્તિને લક્ષણે. પરોપકારથી દયાવૃત્તિ ખીલી શકે છે, આ વૃત્તિમાં માત્ર એકજ દોષ છે, અને તે એજ કે જે મનુષ્ય પરોપકારવડે દયાવૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખીલી શકતો નથી તે મનુષ્ય દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં કેવા પ્રકારનું ખાસ સુખ રહેલું છે તેનો તે પોતે અનુભવ કરી શકતો નથી. જેઓએ દયાવૃત્તિનું અનુશીલન કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે દયાના અનુશીલનમાં અમ્મવા તો પરોપકારમાં એક પ્રકારનું એવું તીવ્ર સુખ રહેલું છે કે નિઃષ્ઠ વર્તના મનુષ્યો તેની કલ્પના પણ કરી શકે નહિ. પરોપકાર કરવાથી હૃદયમાં જે સુખ થાય છે તે સુખ જગતની સર્વોત્તમ મુંઢરીઓના સહવાસમાં પણ મળી શકતું નથી. વળી તેમાં ખીણ ખુખી એ છે કે એ દયાવૃત્તિને જેમ વિશેષ વિશેષ ખીલીવતા જઈએ તેમ તેમ તેની સુખજનકતા વધતી જાય છે. નિઃષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનથી ગ્લાનિ ઉપજવાનો જે ભય સ્વાભાવિક રીતે રહેલો હોય છે તેથી ભય તો આ દયાવૃત્તિના અનુશીલનમાં જરા સરખો પણ રહેતો નથી. તેજ પ્રમાણે અતિનૃસિંધી જે વિરાગ તથા દુર્ગંજતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય હોય છે તે પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં રહેતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિરોપશ્ચે ખીલીતી જાય છે તેમ તેમ તેનું જળ અને સામર્થ્ય વધી પામતું જાય છે. તે સિવાય તેના નિર્મમિત અનુશીલનમાં પણ કોઈ દિવસ વિલ નડતું નથી. એક પેટભરો મનુષ્ય બહુ બહુ તો દિવસમાં બે વાર, ત્રણ વાર કે ચાર વાર દાસી દાસીને ખાધ શકે. તેજ રીતે ખીજા ઇન્દ્રિયલુપી મનુષ્યોના ભોગની પણ અમુક હદ હોય છે; પરન્તુ પરોપકારી વૃત્તિ તો એવા પ્રકારની છે કે કદાચ ને કદાચ કિંવા ક્ષણે ક્ષણે તેનું અનુશીલન કરવામાં આવે તોપણ કોઈ દિવસ કંટાળા-વિરાગ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે નહિ. જો કાંઈ ધારે તો એવડે જીવનના અંતિમ સમયપર્યંત તે વૃત્તિનું અનુશીલન નિભાવી શકે. અનેક મનુષ્યો મરતાં મરતાં પણ અમુક વાક્યોથી કે અમુક ઇસારાથી લોક-કલ્યાણનાં કાર્યો કરતા જાય છે. અંતરે મરતાં મરતાં એક દુરાચારી યુવકને બોલાવીને કહ્યું હતું કે—‘જો ધાર્મિક મનુષ્ય

કેવા આનંદથી મરી શકે છે ? ”

હવે પરકાળનિયે બોલીશ. ભલે, જન્માંતર માનવામાં ન આવે અને પરકાળ-નોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ આપણી માનસિક શક્તિઓ પરકાળે પણ વિઘ-માન હોય છે; મતલબ કે દયાઈન પણ પરકાળે હોય છે-કારણ કે તે એક પ્રકારની માનસિકશક્તિ છે. આપણે આ જીવનમાંથી જે પ્રકારની માનસિક અવસ્થા સાથે હમને જાણું તેજ અવસ્થા પરકાળની પ્રાયમિક અવસ્થા લેખાશે. કેમકે જ્યાં સુધી-કાંઈ એક ખાસ કારણ નથી મળતું ત્યાંસુધી કાંઈ પણ અવસ્થામાં આકસ્મિક ફેરફાર થવા પામતો નથી એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. આપણે આપણી માન-સિકશક્તિને ઉત્તમરૂપે આ અવસ્થામાં ખીલવી શકીએ તો તે આ અવસ્થામાં સુખપ્રદ થાય એટલુંજ નહિ પણ પરકાળે પણ તે સુખપ્રદ થઈ શકે. જો આપણે ધારીએ તો પરકાળે પણ એ પ્રાયમિક અવસ્થાને અધિક પ્રમાણમાં ખીલવી અધિક સુખી બની શકીએ.

શિષ્ય—એ સર્વ સુખો કેવળ સ્વપ્રવૃત્તિ હોય એમ મને લાગે છે, અને તેથી મારા અંતઃકરણમાં તે વાત ઉતરતી નથી. -દયાનું અનુધીક્ષત અને સાર્થક્ય કર્મ-નેજ આભારી છે. આપણે જ્યારે આ દેહનો ત્યાગ કરી જઈશું ત્યારે દેહની સાથે આપણી કર્મેન્દ્રિયો પણ અહિં જાન રહી જવાની, તો પછી પરકાળમાં કર્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ—તારો આ પ્રશ્ન બહુજ સુદ્ધ છે. તું એટલું પણ નથી જાણતો કે જે ચૈતન્ય આ દેહમાં બ્યાપી રહ્યું છે તેજ ચૈતન્ય કર્મેન્દ્રિયોદ્ધારા, પોતાનું કામ કરે જાય છે; પરંતુ જે ચૈતન્ય દેહથી બધાયતું હોતું નથી તે ચૈતન્યને કામ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોની જરૂર પડે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી, અને તે સુક્તિસંગત પણ નથી.

શિષ્ય—કેમ સુક્તિસંગત નથી ? અન્યથા સિદ્ધિશૂન્યસ્થ નિયત પૂર્વચર્ચિતા કાર-ણમ્ ॥ મતલબ કે કર્મેન્દ્રિયો વિના કર્મ કાંઈ કાળે થઈ શકે નહિ. જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયરહિત હોય તે મનુષ્ય કર્મ કરી શકતો હોય એવું તો મેં ક્યાં જોયું નથી.

ગુરુ—ધૈર્યમાં નથી જોઈ શકતો ? અગર તું એમ કહેવા માગતો હો કે “ હું ધૈર્યને માનતો નથી ” તો આપણી વાત આગળ ચાલી શકશે નહિ. પરકાળને ધર્મથી લુહો પાડી તારી સાથે ધર્મચર્યા કરવા હું તૈયાર છું, પરંતુ ધૈર્ય વિના ધર્મની વ્યાખ્યા મારાથી કાંઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. અગર તું એમ માનતો હો કે “ ધૈર્ય સાધાર છે, અને તેથી તેણે એક કારીગરની માફક આ જગત તૈયાર કર્યું છે ” તોપણ હું તારી સાથે આગળ વાત ચલાવવા માગતો નથી. હું આત્મ-રાષ્ટ્ર છું કે તું ધૈર્યને તો માનતો હોઈય, તેમજ તે નિરાકાર છે એમ પણ સ્વીકારતો હોઈય. જો આટલી વાત તું સ્વીકારી શકશે તો ધૈર્ય પોતે કર્મેન્દ્રિયરહિત હોવા

છતાં કર્મનો કર્તા બની શકે છે તે વાતનો સ્વીકાર કરવામાં તને કડિનતા જેવું નહિ જણાય, કારણ કે ઇશ્વર પોતેજ સર્વકર્તા અને સર્વસૃષ્ટા છે.

પરલોકમાં જીવનની અવસ્થા જુદાજ પ્રકારની હોય છે, તેથી તેમની જરૂરીઆતો પણ જુદાજ પ્રકારની હોય, છે. ત્યાં તેમને ઇન્દ્રિયોની જરૂર ન પડતી હોય તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

શિષ્ય—કદાચ તેમ હોઈ શકે, પરંતુ એ સર્વ વાતો માત્ર અનુમાનવાળી છે અનુમાન અથવા કપોલકલ્પના ઉપર મને વિશ્વાસ નથી.

ગુરુ—કપોલકલ્પના નહિ, પણ અનુમાનવાળી વાત છે, એમ તો કું પણ સ્વીકારે છું પરંતુ તેનો તારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ તે તારી ઇચ્છાને આધીન છે. હું પરલોક પ્રત્યક્ષ જોઈ આવ્યો છું અને તને તે સંબંધી વિશ્વાસ કરવાનું કહું છું, એમ તો કહીજ નથી. એ સર્વ વાતો એવી છે કે તેને માટે અનુમાન સિવાય બીજું એકેકે પ્રમાણ મળી આવતું નથી, તેમ છતાં અનુમાનવાળી વાતોનો પણ કોઈ એક ખાસ પાયો અવશ્ય હોય છે. પાયા વગરનું અનુમાન ટકી શકતું નથી. હવે જો પરકાળ હોય અને તું “લો ઓફ કન્ડીન્સુઇડી”-અર્થાત્ માનસિક અવસ્થાનો કમાન્વય માનતો હો તો પરકાળસંબંધી મે જે અનુમાન કયું તે સિવાયનું બીજું કોઈપણ પ્રકારનું અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી. મેં જે ‘લો ઓફ કન્ડીન્સુઇડી’-કમાન્વય ભાવ સંબંધી ઇસારો કર્યો તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. હિન્દુઓનું, ક્રિશ્ચિયનોનું અને ઇસ્લામીઓનું સ્વર્ગ-નરક ઉક્ત નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય—પરકાળનો સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું તો પછી આપનો એ નિયમ સ્વીકારવામાં બહુ આનાકાની કરવી એ વ્યર્થ છે. આપું કોણું મળે ઉતારી નાખ તેને એક મુદ્દ બીજ ગણી જવું કાંઈજ મુશ્કેલ નથી; પણ હું જાણુવા માગુ છું કે એ પરકાળની રાજ્યની લગામ કોના હાથમાં હશે ?

ગુરુ—જેણે સ્વર્ગ-નરકની રચના કરી છે તેણેજ પરકાળરૂપી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી છે, મારા તાગ જેવાથી એ રાજ્યની અવસ્થા કે સ્થાપના થઈ શકે નહિ. હું તો માત્ર મનુષ્ય-જીવનની સમાલોચના કર્યો પછી ધર્મનો જો સ્પૂળ મર્મ સમજી શક્યો છું તેજ તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું; છતાં એ વાત તને ક્ષી રાખું છું. વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાંથી બહાર પડ્યા પછી તુરંતજ નોક મહામહોપાધ્યાય બની શકતો નથી; પરંતુ ક્રાળક્રમે તે એક મહાન પડિત બની શો એવો સંભવ સંખ્યાએ તો તે બોલું નથી. એથી ઉલટી રીતે જ્યેષ્ઠએ તો જે વિદ્યાર્થી પાઠશાળામાં ભણ્યો નથી, તેમજ જોન સ્ટુડન્ટ મીલની માફક પિતાના શિક્ષણ તરફ પણ ઉછર્યો નથી એવો વિદ્યાર્થી વખત જતાં ધુરંધર પડિત બની શકે એવી સંભાવના રહેતી નથી. આ લોકને હું એક પ્રાકૃતિકાની ઉપમા આપું છું. જે મનુષ્ય

જીવનકાળમાં પોતાની સદ્વૃત્તિઓને કેળવી-સ્વચ્છ કરીને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અસામાન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે વૃત્તિઓ ત્યાં તેને અનંત-સુખનાં દારણરૂપ બની રહે છે, આવું અનુમાન કરવું એ કોઈ રીતે અયુક્ત નથી. એજ પ્રમાણે જેની સદ્વૃત્તિઓ અનુશીલનના અભાવે અપકવ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને એવી અપકવ વૃત્તિઓને સાથે લઈને પરલોકે જવું પડે, તેને પરલોકમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ મળવા સંભવ રહેતો નથી. જે મનુષ્ય આ લોકમાં પોતાની અસદ્વૃત્તિઓને ઉરકેરી દઈ તેવી વૃત્તિઓને પોતાની સાથે લઈ જાય છે તે મનુષ્ય પરકાળે અનંત દુઃખ ભોગવે છે. જન્માંતર માનવામાં ન આવે, તોપણ ઉપર કલા તેવાં સ્વર્ગ-નરક તો માનવાંજ બેઠાંજ; દારણ કે તે અનાયાસે મુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે તેમ છે.

શિષ્ય:--હવે આપ પરકાળની ચર્ચાને તજી દઈ આ કાળ સંબંધી જે સુખની આખ્યા કરતા હતા તે વિષય પુનઃ હાથમાં લો.

ગુરુ:--તું હવે એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે પરકાળના વિષયને એક બાલુએ મુકી રાખીએ તોપણ ક્યા સુખને સ્થાપી સુખ કહી શકાય અને ક્યા સુખને ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

શિષ્ય:--હજીસુધી એ વાત મારાથી બરાબર સમજાઈ નથી. પારો કે હું એકાદ ગઝલ કે નાટકનો એકાદ અભિનય જોઈ આવ્યો, અને તેથી મને સહેજસાજ આનંદ થયો. હવે એ આનંદને સ્થાપી સુખ કહી શકાય કે ક્ષણિક સુખ કહી શકાય ?

ગુરુ:--મારા સમજવા પ્રમાણે એ તો ક્ષણિક સુખજ છે. ચિત્તરંજની વૃત્તિઓનું જે યોગ્ય અનુશીલન થાય અને તેના પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનેજ સ્થાપી સુખતરીકે લેખી શકાય એ સ્થાપી સુખના એક અંશ અથવા સાધન તરીકે તે જે ગઝલ અથવા અભિનયનું સુખ કહ્યું તેને લેખી શકાય. હવે કેટલીએક વૃત્તિઓ એવી છે કે તેના અનુશીલનથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને અસ્થાયી સુખ કહેવામાં આવે છે. આ અસ્થાયી સુખના કુ બે બેદ પાકું છું:--

(૧) એક સુખ એવા પ્રકારનું છે કે જેનું પરિણામ દુઃખરૂપ હોય, અને (૨) એક સુખ એવા પ્રકારનું કે જે ક્ષણિક હોવા છતાં પરિણામે દુઃખરહિત હોય. ઇન્દ્રિયાદિ નિમ્નૃષ્ટ વૃત્તિઓના સંબંધે ચર્ચા કરતી વખતે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે ઉપરથી તું એટલું તો સમજી શક્યો હોઈશ કે નિમ્નૃષ્ટ વૃત્તિઓનું પણ જે યોગ્ય અને પરિમિત અનુશીલન થાય તો દુઃખરહિત સુખ પ્રાપ્ત થાય અને એજ વૃત્તિઓને જો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક બહેંકાવી દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખરૂપી ફળવાળું સુખ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે એકંદરે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહી શકાય.

(૧) સ્થાપી સુખ.

(૨) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુઃખરહિત સુખ.

(૩) ક્ષણિક, પરન્તુ પરિણામે દુખના કારણભૂત સુખ.

એમાના છેલ્લા પ્રકારના સુખને તો “ સુખ ” કહેવું ધર્મિતજ નથી માટે આપણે એ પ્રકારનું સુખ માનીશું. એક તો સ્થાયી સુખ અને બીજું અસ્થાયી સુખ અસ્થાયી સુખનો અર્થ અહીંમાં “ દુખશન્ય સુખ ” એવો કરવાનો છે. સુખનો હિપાય ધર્મ છે એમ મેં જે તને આગળ કહ્યું હતું ત્યાં આ પ્રકારનું સુખ સમજવું જે સુખનું પરિણામ દુખમય હોય તેને સુખ કહેવું એ તો શબ્દનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે કારણ કે દુખના પરિણામવાળું સુખ એ વસ્તુતઃ સુખ નથી, પરન્તુ દુખની પ્રથમાવસ્થાજ છે દુખના પરિણામવાળા સુખને તો મૂખ મનુષ્યો કિંવા પશુઓજ સુખ માની લે છે જે પ્રાણી પાણીમાં હૂબી મરે તેને પાણીની શીતળતા થોડો વખત તો આનંદ યા સુખ આપી શકે, પણ પરિણામે જે પ્રાણી જાય તો તે સુખને ‘ સુખ ’ એવું નામજ શી રીતે ધરી શકે? પાણીમાં હૂમતા મનુષ્યને પાણીની શીતળતાથી જે સુખ થાય તે યથાર્થ સુખ નથી પણ હૂબી મરવાના દુખની પ્રથમ અવસ્થામાત્ર છે તેવીજ રીતે દુખના પરિણામવાળું ગમે તે સુખ તેને સુખનું નામ આપી શકાય નહિ.

હવે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપુ તે સંબંધ તે પૂછ્યું હતું કે ‘ અમુક વૃત્તિજ વધવા દેવી અને અમુક વૃત્તિને તો સયમમાજ રાખવી એનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો? ’ અર્થાત્ એવું કાંઈ લક્ષણ હશે કે જે લક્ષણને લઈને તેનો નિર્ણય થઈ શકે. ’ હવે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તું ખતાખર સમજી શકશે જે વૃત્તિના અનુશીલનથી સ્થાયી સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેનેજ યથાશક્તિ આગળ વધવા દેવી એ આપણું કર્તવ્ય છે દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરે અને જે વૃત્તિના અનુશીલથી ક્ષણિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેને સયમમા રાખી આગળ વધવા ન દેવી એજ આપણે માટે ઈષ્ટ છે, કારણ કે ક્ષણિક સુખ આપનારી વૃત્તિઓનું પરિણામ દુખમય હોય છે, એ વાત હું તને આગળ જણાવી ગયો છું. જ્યાંસુધી તેનું અનુશીલન અમુક પરિમિત હદમાં રહીને થાય ત્યાંસુધી તો કાંઈ વિત્ર નથી કારણ કે યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવાયેલી વૃત્તિ દુખના પરિણામવાળા હોઈ શકતી નથી હવે એ સમયે નારે કાંઈ વિશેષ બોલવા જેવું ગ્રહેતું નથી અનુશીલનનો ઉદ્દેશ માત્ર સુખની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કશોજ સંભવતો નથી એટલા માટે જે અનુશીલનના પરિણામે સુખ નામ થાય અને જે સુખમાં દુખનો લેશ પણ ન હોય તેજ અનુશીલન કર્તવ્ય છે, તેજ અનુશીલન વિહિત છે મતલબ કે સુખ એજ લક્ષણ અને સુખ એજ કસોટી. સુખની કસોટી ઉપર દરેક વૃત્તિને કસી જોવી, અને પરિણામે સ્થાયી કિંવા દુખશન્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો સંભવ લાગે તો તે વૃત્તિને આગળ વધવા દેવી.

અધ્યાય-૮ મો શારીરિક વૃત્તિ

શિષ્ય:—આપની આટલી વાત ઉપરથી “ અનુશીલન ” એટલે શું એ વિષય સમજાયો. “ સુખ ” એટલે શું એ પણ સમજાયું. તેની સાથે સુખ એ અનુશીલનનો ઉદ્દેશ અને સામંજસ્ય એ તેની સીમા, એ વાત પણ હક્કમાં આવી ગઈ; પરંતુ વૃત્તિઓના અનુશીલન સંબંધે આપે હજી સુધી કંઈ કહ્યું નથી. અર્થાત્ વૃત્તિઓને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે આપે કંઈ ઉપદેશ આપ્યો નથી. કથી વૃત્તિને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે કંઈ ઉપદેશ આપવાની જરૂર હોય એમ આપને નથી લાગતું ?

ગુરુ:—એ વિષય શિક્ષણશાસ્ત્રનો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે; પરંતુ આજની આપણી ચર્ચામાં એને માટે સ્થાન નથી. આપણો ઉદ્દેશ તો માત્ર એટલોજ છે કે ધર્મ એટલે શું એ વિષય ખરાબર સમજી લેવો. વિષયોત્તર ન માત્ર તેટલા માટે શિક્ષણસંબંધે જેટલું કહેવા યોગ્ય હશે તેજ હાલ તો કહીશ.

વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે. (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની (૩) કાર્યકારિણી, અને (૪) ચિત્તરંજિની. સ પહેલાં શારીરિક વૃત્તિના સંબંધમાં બોલીશ; કારણ કે જીવનમાં જેજ વૃત્તિનું સ્ફુરણ સૌ પ્રથમ - જીવનવાય છે. શારીરિક વૃત્તિની સ્ફુર્તિમાં અને પરિવૃત્તિમાં જે સુખ છે તે વિસ્તારથી સમજાવવાની જાગ્યેજ જરૂર છે; પરંતુ ધર્મની સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે એ વાત બહુ અગત્યની હોવાથી હું તેજ વિષય હાથમાં લઉં.

શિષ્ય:—વૃત્તિને કેળવવી અને ખીલવવી એ ધર્મ છે, એમ બધાખરા માણસો વિશ્વાસપૂર્વક માનતા નથી; તેટલાજ માટે આપને એ વિષય ચર્ચવાની જરૂર પડી છે ને ?

ગુરુ:—કોઈ કોઈ યુરોપીયન અનુશીલનવાદી, વૃત્તિના અનુશીલનને ધર્મ અથવા તો ધર્મનો અંશ માનવાને તૈયાર જણાય છે, પરંતુ શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનની જરૂર હોય એવું તો તેમાંના કોઈએ કહ્યું નથી.

શિષ્ય:—તો પછી આપનેજ એમ કહેવાની શા માટે જરૂર પડી ?

ગુરુ:—જો સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ ધર્મ હોય તો પછી શારીરિક વૃત્તિઓનું અનુશીલન એ પણ ધર્મમાંજ આવી જવું જોઈએ; પરંતુ અત્યારે એ વાતને એક બાજુએ રહેવા દે જગતમાં જેને સર્વત્ર ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેમાંના તું, ગમે તે મતવિષે વિચાર કરશે તો તને જણાશે કે શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન માટે કંઈ ઉપેક્ષા કે બેદરકારી બતાવવામાં આવી નથી. યાગયજ્ઞ, વ્રત-અનુક્રાંત, તથા ક્રિયાકલ્પ વગેરેને જો તું ધર્મ કહેતો હો; જો દયા-દાક્ષિણ્ય, પરા-પકાર વિગેરેને તું ધર્મ લેખતો હો, અથવા તો દેવતાની ઉપાસના કિંવા ઇશ્વરોપાસ-

નાનેજ માત્ર ધર્મ કહેવો હો, એટલુંજ નહિ પણ ક્રિશ્ચિયનધર્મ કે ઇસ્લામધર્મ-નેજ ધર્મ કહેવો હો તો તે દરેક ધર્મને માટે શારીરિકવૃત્તિના અનુશીલનની પણ અનિવાર્ય જરૂર છે. અલગત, શારીરિકી વૃત્તિઓને ખૂબ ફગવવી એવો મુખ્ય અને ખુલ્લો ઉપદેશ કોઈ ધર્મમાં નથી, છતાં ધર્મમાં જે વિદ્યો નહે તે વિદ્યોનો નાશ કરવા અર્થે તેની પણ ધણીજ જરૂર છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વાત કોઈ ધર્મવેત્તાએ કદાપિ સ્પષ્ટરૂપે ઉપદેશી નથી; પરંતુ અભ્યાસનો કાળ એવો છે કે હવે તે વાત ખાસ કરીને સ્પષ્ટરીને કલા સિવાય ચાલતું નથી.

શિષ્ય:—ધર્મમાં વિદ્યન હોયજ કેમ શકે? અને કદાચ વિદ્યન આવતું હોય તો શારીરિકી વૃત્તિનું અનુશીલન તેને કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે સમજવો.

ગુરુ:—દાખલાતરીકે પ્રથમ રોગનેજ લે. રોગ એ ધર્મમાં મોટામાં મોટું નિષ્ઠ છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ રોગના પગમાં સપડાઇ જાય તે મનુષ્ય યાગયજ્ઞ, વ્રત-નિયમ કે તીર્થદર્શન વિગેરે કાંઈ કરી શકે નહિ એ તો સ્પષ્ટજ છે. જે શ્રદ્ધાળુ હિન્દુ પરા-પકારાદિ સદ્ગુણોને ધર્મ માનતો હોય તેને માટે પણ રોગ એક મહાન વિઘ્નરૂપ છે. મનલભ કે રોગને લીધે જે મનુષ્ય પોતેજ અરાક્ત હોય તે ખીજને કેવી રીતે ઉપ-યોગી થઈ શકે? જે મનુષ્યો એમ માનતા હોય કે ધર્મને માટે હાથ-પગ હલાવવાની કશી જરૂર નથી—માત્ર ઇશ્વરનું ધ્યાનજ કર્યા કરવું તેજ યથાર્થ ધર્મ છે તેને માટે પણ રોગ એ ધર્મમાં અંતરાયરૂપ છે. કારણ કે રોગી મનુષ્ય ઇશ્વરસંગ્રામી જેવું જોઈએ તેવું ધ્યાન કરી શકતો નથી. રોગની વેદનાને લીધે તેનું મન એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. શારીરિક વેદનાનું આગમ્ય એટલું બધું છે કે ચિત્તને તે વિચલિત કે પરાજીત કર્યા વિના રહેતું નથી. રોગ એ કર્મયોગીઓના કર્મમાં મહાન વિદ્યન રૂપ છે. જ્ઞાનયોગીઓના જ્ઞાનયોગમાં વિદ્યનરૂપ છે, અને લક્ષ્મીની ભક્તિમાં પણ વિદ્યનરૂપ છે. દુઃકમાં રોગ એ ધર્મનું પરમ વિદ્યન છે.

સમસ્ત શારીરિકી વૃત્તિઓને ખરાબર ખીલવવામાં ન આવે તોજ રોગ થાય, એ વિષય, હું ધારૂ છું કે તને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય:—આ વિષયની સરૂઆતમાંજ શરીરને વિશેષ શરદી લાગવા દેવી એને આપે અધર્મ કહ્યો હતો. શરદી લાગવા દેવી એને પણ શું અનુશીલનનો અભ્યાસ કહી શકાય?

ગુરુ:—શારીરિક તત્ત્વોનો તે અભ્યાસ કયો હશે તો તું સમજી શકશે કે શરદી એ ત્વચા ઇન્દ્રિયના સ્વાસ્થ્યકર અનુશીલનમાં એક વિદ્યન અથવા વ્યાધાત સમાન છે.

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું ત્યાંસુધી ખરાબર અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી શારીરિક વૃત્તિનું પણ યથાયોગ અનુશીલન થઈ શકે નહિ.

ગુરુ:—ના, તેમ નથી. સમસ્ત વૃત્તિઓના યથાચોગ્ય અનુશીલનને પરંપરના અનુ-
શીલન સાથે ધણે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. કેવળ માત્ર જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું યોગ્ય અનુ-
શીલન થયું હોય તોજ શારીરિક વૃત્તિનું અનુશીલન યથા શકે એવું તો છેજ નહિ.
એની સાથે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓનું પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થવું જોઈએ. કયું
કાર્ય કેવી રીતે કરવા યોગ્ય છે, કયો વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન યથા શકે, તેમજ
અનુશીલનની આડે આવતા વ્યાધાતો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન
મેળવવા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિની પણ આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન વિના તો હું શક્યને
પણ ન ઓળખી શકે, પરંતુ એ વાત હમણા રહેવા દે.

શિષ્ય:—નહિ, એ વાતને એટલેથીજ મૂકી દઈ શકાય નહિ. કારણ કે એક
પ્રકારની વૃત્તિનું અનુશીલન બીજી વૃત્તિના અનુશીલન સાથે ધણે ગાઢ સંબંધ ધરાવે
છે. તો પછી જો પ્રથમ કઈ વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ:—સઘળી વૃત્તિઓનું મથાસાગ્ય અનુશીલન એકી સાથે એકજ વખતે શકે
કરી દેવું જોઈએ. અર્થાત્-શૈશવાવસ્થામાં.

શિષ્ય:—એ તો બહુ નવાઈની વાત ! કઈ વૃત્તિનું કેવી રીતે અનુશીલન કરવું
તેની તો શૈશવાવસ્થામાં કોઇને ખબર ખજ ન હોય ! તો પછી એકી સાથે સમગ્ર
વૃત્તિઓનું અનુશીલન કેવી રીતે કામ કરી શકે ?

ગુરુ:—એટલાજ માટે શિક્ષકની સહાયતા લેવી જરૂરની છે. શિક્ષક અને
શિક્ષણ વિના કોઈ મનુષ્ય યથાર્થ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે લાગણાળી યથા શકે
નહિ. શિક્ષકનો આશય હોય એ તો સર્વતું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. માત્ર બાલ્યાવસ્થા-
માંજ નહિ પણ ચિરકાળને માટે આપણે અન્વની પાસેથી શિક્ષણ લેવા તૈયાર
રહેવું જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રમાં ગુરુની પદવીને માટે જે બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું
છે તે છેક નિરર્થક નથી, એટલુંજ નહિ પણ બહુ રહસ્યાત્મક છે, એમ કહું તો
પણ વધારે પડતું નથી. આજે આપણી મધ્યમાં જેવા જોઇએ તેવા ગુરુઓ
મળી આવતા નથી, તેમજ જેવું જોઈએ તેવું ગુરુનું સન્માન થતું નથી
તેટલાજ માટે આજે આપણા સમાજની આટલી બધી અવનતિ થઈ છે.
ભક્તિવૃત્તિના અનુશીલનવિષે જ્યારે હું ઉપદેશ કરીશ તે વખતે આ વિષય યાદ
કરજે. હમણાં તો મૂળ વાત ઉપરજ આવીશ.

પ્રત્યેક વૃત્તિને અન્ય પ્રકારની વૃત્તિ સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હોવાથી શારીરિક
વૃત્તિના અનુશીલનની ધણીજ અત્ય છે. જો શારીરિક વૃત્તિને યોગ્ય પ્રમાણમાં
કેળવવામાં ન આવે તો રોગતાપાદિ વિધો ધર્મકાર્યમાં નડ્યા વિના ન રહે એ
વાત હું તને સમજાવી ચ્યો છું. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને પણ શારીરિક વૃત્તિની સહાય
સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે જો શરીર જેવું જોઈએ તેવું સુદૃઢ ન હોય

તો જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિને યોગ્ય પોષણ મળી શકે નહિ. સર્વ કોષ સારી રીતે ગળે છે કે ને શારીરિક શક્તિઓ બળવાન અને પુષ્ટ ન હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ બળવાન અને પુષ્ટ થઈ શકે નહિ—અથવા તો સંપૂર્ણ વિકાસ પામી શકે નહિ. જેવી રીતે શારીરિક આરોગ્ય સુરક્ષિત રાખવાને માટે માનસિક આરોગ્યની જરૂર છે, તેવીજ રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યના રક્ષણને માટે શારીરિક સ્વાસ્થ્યની જરૂર છે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ અને વિજ્ઞાનવાદીઓએ શરીર તથા મનનો આ સંબંધ બહુ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. આપણી ડોલેનેમાં અને શાળાઓમાં અત્યારે જે શિક્ષણ અપાય છે તેમાં જે કોષ મુખ્ય અને મહાન દોષ હોય તો તે એજ છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક ખીલવણી તરફ ઘટવું લક્ષ્ય અપાતું નથી. એ દોષને લીધે જનસમાજની શારીરિક અવસ્થા શોચનીય બનતી જાય છે, તેની સાથે માનસિક અધઃપતન પણ શરૂ થાય છે, અને ધર્મનો આધાર માનસિક શક્તિ ઉપર રહેલો હોવાથી ક્રમે ક્રમે ધર્મની પણ અધોગતિ થવા લાગે છે.

ત્રીજું વિધન તો ઉક્ત વિધન કરતા પણ અધિક મહત્ત્વનું છે. જેની શારીરિક વૃત્તિઓ બરાબર કેળવાતી નથી તે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા કરી શકતો નથી. હવે તું વિચાર કરી જો કે જે મનુષ્ય પોતાની આત્મરક્ષા બરાબર ન કરી શકે તે મનુષ્ય નિર્વિધને ધર્માચરણ કેવી રીતે કરી શકે ? પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ યત્નુઓ તથા લૂંટારાઓ તો લાગેલાજ હોય છે, અને તેઓ પ્રમોદપાત ધર્માચરણમાં દરકન કર્યા વિના રહેતા નથી. તે ઉપરાંત જેઓ પોતાના બાહ્ય બળથી દુષ્ટતાનું દમન કરી શકતા નથી તેઓને નિર્બળતાને લઈને આત્મરક્ષા અર્થે અધર્મનું અવલંબન પણ લીધા વિના ચાલવું નથી. આત્મરક્ષા મનુષ્યને એવી તો પ્રિય હોય છે કે પરમ ધાર્મિક મનુષ્ય પણ સીધી નહિ તો આડકતરી રીતે પણ કટોકટીના વખતમાં અધર્મનું અવલંબન લીધા વિના રહેતોજ નથી. મહાભારતકારે “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એ વાતમાં તેનું જુદું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરે પાડ્યું છે.* બાહ્યબળને દ્રોણાચાર્યનો પરાભવ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા એટલે યુધિષ્ઠિર જેવા પરમ ધાર્મિક પુરુષને પણ મિથ્યા વાત કહીને તેમને હેતરવાની જરૂર પડી.

શિષ્ય:—પ્રાચીનકાળમાં એવા પ્રસંગ આવતા હોય, પરંતુ અત્યારના જમાં નામાં તો રાજા પોતે સર્વનું રક્ષણ કરવાને બધાયેલ છે. આત્મરક્ષા માટે અત્યારે મર્વ કોષને બળવાન બનવાની શું જરૂર છે ?

ગુરુ:—રાજા સર્વની રક્ષા કરે એવો નિયમ છે ખરો, પરંતુ વસ્તુતઃ ધર્મ

* “અશ્વત્થામા હત્ત ઇતિ ગજઃ” એવા શબ્દો મહાભારતમાં નથી. “હતઃ કુંઝ” એ પ્રમાણે છે.

તેમ બનવું જણાવું નથી, જે તેનાથી તેમ યમ ચક્રું હોત તો આજકાલ રાજ જે ક્લેશો-મારામારીઓ-બુટકાટો-ચોરીઓ અને ખુનો યાય છે તે થવા પામત નહિ. ચેલ્લીસના રીપોટો વાંચવાથી જણાય છે કે જેઓ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અસમર્થ હોય છે તેઓના ઉપરજ સર્વત્ર લુપ્તમ મુળરવામાં આવ્યો હોય છે. બળવાન મનુષ્ય ઉપર કોઈ હુમલો કરી શકવું નથી, પરંતુ મારી આ વાતનો ખોટો અર્થ ન માય તેટલા માટે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે આત્મ-રક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનાજ શરીરની અને પોતાનાજ ધનની રક્ષા કરીને બેસી રહેવું. હું જ્યારે તને પ્રીતિદત્તિના અનુશીલનવિષે કહીશ ત્યારે તું જોઈ શકશે કે આત્મરક્ષા એ જેમ આપણુ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, તેમ આપણાં સ્ત્રી-પુત્રો, પરિવાર, સ્વજન, કુટુંબ, પાડોશી વિગેરેની રક્ષા કરવી એ પણ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. પોતાની આત્મરક્ષા સાથે જે બીજાં મનુષ્યોની રક્ષા ન કરે તેને પરમ અધાર્મિક સમજવો; અને એટલાજ માટે મેં કહ્યું કે તેવી રક્ષાને માટે જે બળ અથવા શારીરિક શિક્ષણ જરૂરનું છે તે બળ અને શિક્ષણ જેનામાં ન હોય તેને પણ અધાર્મિક સમજવો.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા કરનાં પણ બીજા એક વાત અધિક મહત્ત્વની છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મના એક પ્રધાન અંશરૂપ છે. અનેક મહાત્માઓએ આ ધર્મનું પાલન કરવા જતાં પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપ્યો છે અને અનેક પવિત્ર પુરુષોએ સર્વસુખનો પરિત્યાગ કરી આપતિમાંજ જીવન માળવાનું પસંદ કયું છે. હું અહીંયાં દબે સ્વદેશરક્ષાવિષે બોલવા ઇચ્છુ છું.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ બે ધર્મ હોય તો પછી સ્વદેશરક્ષા પણ ધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એક મનુષ્ય જેમ બીજા મનુષ્ય ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ પકાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ એક સમાજ અથવા દેશ પણ બીજા સમાજ અથવા દેશ ઉપર હુમલો કરી તેનું સર્વસ્વ હાંટી જવાનો યત્ન કરે છે. જ્યાસુધી મનુષ્યોને રાગના હુકમથી કિંવા ધર્મની આગાથી અકુશમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાસુધી મનુષ્યો પરસ્પર-એક બીજા ઉપર હુમલાઓ કર્યા વિના રહેતાં નથી. જે સમાજમાં રાગની આગાતું પાલન મળું નથી તે સમાજનાં મનુષ્યો પોતાની મરજીમાં આવે તેને હેરાન કરી શકે છે, અને મરજી મુજબ ત્રાસ પર્તાવી શકે છે. મનુષ્યોના સબંધમાં જેમ આ વાત ખરી છે તેમ સમાજોના સબંધમાં પણ તેટલીજ ખરી છે. જે વિવિધ મનુષ્ય-સમાજો ઉપર એક રાજ અથવા એક શાસનકર્તા ન હોય તો એક બળવાન સમાજ બીજા નિર્બળ સમાજને હેરાન કરી તેનું સર્વસ્વ હાંટી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. હું અહીંયાં જંગલી-અસભ્ય સમાજોના વિષયમાં બોલતો નથી, સુધરેલા ગણતા

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પણ એ પ્રમાણે બનતું આપણે જોઈએ છીએ. આજે ક્રાન્સ જર્મની ઉપર હુમલો કરે છે તો કાલે જર્મની ક્રાન્સને જમીન દોસ્ત કરવા આગળ વધે છે. આજે તુર્કી ગ્રીસ ઉપર ચડાઈ લઈ ગય છે તો કાલે રશીઆ તુર્કીને મળી જવાની હીલચાલ કરે છે. એવીજ રીતે આજે પોલાન્ડનો વારો તો કાલે બલ્ગેરીઆનો વારો, એ પ્રમાણે યૂરોપની સંબંધનિતિઓ પણ ફૂતરાની માફક પરસ્પર ડોકીઆ કરી રહી છે. શેરીનો ફૂતરો જે મળે તે મોર્મા નાખીને નાસી ગય છે તેજ પ્રમાણે સંબંધ નિતિ અથવા અસંબંધનિતિ પણ ખીજી નિતિ પાસેથી પગાવી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. મતલબ કે દુર્બળ સમાજને પગતળે કચડી નાખવા બળવાન સમાજ હમેશાં તૈયારજ હોય છે. એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે દેશ-રક્ષા સિવાય આત્મરક્ષા કાંઈ કાળે થઈ શકે નહિ. આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષા એ જો ધર્મ હોય તો દેશરક્ષા એ પણ ધર્મ છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી અત્યંતો અને સૌથી વધારે મહત્વનો ધર્મ છે. કારણ કે જો દેશરક્ષા થઈ શકે તોજ સ્વ-પુરતું બરાબર રક્ષણ બની શકે, અને તોજ ધર્મો-નિતિનો માર્ગ નિષ્કંટક બની શકે. પુનરકિતના બચથી એ વિષે વધારે બોલતો નથી.

કેટલીક સામાજિક અવસ્થાઓ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે તો કેટલીક નિરુપયોગી હોય છે. કેટલીક અવસ્થાઓ આપણી સમસ્ત ઇતિહાસના અનુદીક્ષનને માટે અનુકૂળ હોય છે તો કાંઈ કાંઈ સામાજિક અવસ્થા પ્રતિકૂળ પણ હોય છે. અનેક સમયે એવી પ્રતિકૂળતાઓ રાજ અથવા રાજપુરુષનેજ આભારી હોય છે. યૂરોપમાં એક સમયે ગ્રેટેસ્ટ મતવાળાઓને કૂરતાથી જીવતા બાળા દેવામાં આવતા હતા. આર-ગળેબના વખતમાં હિંદુઓ ઉપર જે હુલ્લો થતા તે પણ તેના ઉદાહરણરૂપે ઉમેરી શકાય. ધર્મને માટે જે સામાજિક અવસ્થા અનુકૂળતાવાળી હોય તેને સ્વાધીનતા કહેવામાં આવે છે. “સ્વાધીનતા” એ દેહી વસ્તુ નથી. વિશ્વાયતમાંથીજ એ બીજા આપણા દેશમાં આવવા પામી છે. મૂળ શબ્દ “લીબર્ટી” નો એ અનુવાદ માત્ર છે. એ સ્વાધીનતાનો અર્થ એવો નથી કે રાજ પોતે સ્વદેશીજ હોવો જોઈએ. સ્વદેહી રાજ પણ અનેક સમયે સ્વાધીનતાનો યત્ન હોય છે, અને વિદેશી રાજ અનેક પ્રસંગે સ્વાધીનતાનો મિત્ર હોય છે. એને માટે હું ‘ધાર્’ ‘ધુ’ કે, ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી.

ધર્મોત્તરિતે માટે સ્વાધીનતા અત્યંત જરૂરની વસ્તુ છે. એટલાજ માટે પ્રત્યેક ધનુષ્યે આત્મરક્ષા-સ્વજનરક્ષા તથા સ્વદેશરક્ષાને માટે પોતાની સમસ્ત ચારિત્રિક ઇતિહાસ સંપૂર્ણ અનુદીક્ષન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય:—ત્યારે એમજ કહી દો ને કે દરેકે યોદ્ધા બનવું જોઈએ !

ગુરુ:—નહિ, સપળાઓએ યુદ્ધનો ધધા કરવો એવો મારો આદય નથી. હું એટલું છે કે પ્રમંથ પ્રાપ્ત થયે યુદ્ધમાં કામ આપી શકાય તેટલા માટે આનંદમયીજ

બળવાન બનવું જોઈએ. નાનાં રાજ્યોએ પણ પોતાના રાજ્યમાં યુવાન-પુરુષોને યુદ્ધનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જો તેઓ તેમ ન કરે તો બીજાં મોટું રાજ્ય અનાયાસે નાનાં રાજ્યોને ચમકી નાંખ્યા વિના રહે નહિ. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના પ્રાયઃ સઘળાં મનુષ્યો યુદ્ધને માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા. મહાન રાજ્યોમાં અથવા મહાન સમાજોમાં યુદ્ધનો ધર્મ અત્યુક્ત માણસો કરતા આવ્યા છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પ્રજાની વતી સ્ત્રિયો યુદ્ધ કરતા, અને મધ્યકાલીન ભારતવર્ષમાં પણ રાજપુતો દેશના પ્રતિનિધિરૂપે લડતા એ વાત સર્વ કોઈનાં જાણીતામાં છે; પરંતુ એ વિવાજનું પરિણામ એવું આવતું કે જો પ્રજાનો એ એક જ ભાગ યતુની સાથે લડતાં પરાભવ પામતો, તો સમસ્ત દેશને યતુના પંજમાં સપડાવું પડતું. ભારતવર્ષના રાજપૂતો જેવા પરાજિત થયા કે ટુરતજ મુસલમાનોએ ભારતવર્ષને કબજામાં લીધો. હવે રાજપુત સિવાયની ભારતવર્ષની અન્ય અન્ય પ્રજાઓ પણ જો યુદ્ધને માટે તૈયાર હોત તો ભારતવર્ષની એવી દુર્દશા કોઈ કાળે થવા પામત નહિ. ઇ. સ. ના અઢારમાં સૈફના આંતભાગમાં ફ્રાન્સના સમગ્ર યુવકોએ નેપોલિયન બોનાપાર્ટની આગેવાની નીચે અત્ય ધારણ કરીને એકસ પીથી યુરોપને ધૂળવ્યું હતું.

શિષ્ય:—શરીરને કેવી રીતે કેળવ્યું હોય તો આપે કહો તે ધર્મ બરાબર પાળી શકે ?

ગુરુ:—કેવળ બળનીજ જરૂર નથી. જંગલી માણસો સાથે લડવામાં શારીરિક બળ ઉપયોગી થાય તેટલુંજ. બાકી આ વીસમી સદીમાં તો શારીરિક બળ કરતાં શારીરિક ક્વાયતજ બહુ જરૂરની છે. અત્યારના સમયમાં સૌં પ્રથમ શારીરિક બળની અને અરિથ તથા માંસપેશીની પરિપુષ્ટિને માટે વ્યાયામ જોઈએ. આ દેશમાં પહેલાં ૬૩-કુસ્તી તથા મમદળ વિગેરે અનેક પ્રકારની કસરતો પ્રચલિત હતી; પરંતુ અગ્રેજ મુધારાંએ એ સર્વ આપણાં હાથમાંથી લઈ લીધું છે. આપણે આપણી પૂર્વની કસરતો અને રમતોને સામાટે તિલાંજલિ આપી દેવી તેનું એક કથેષ્ટ કારણ આરા ગળણવામાં નથી. આપણી અનુકરણપ્રિયતા અથવા તો જીલ્લિસનુંજ એ એક ઉદાહરણ છે.

બીજું—અર્ચરાશ્ત્રને પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ. આપણાંમાંના પ્રત્યેક અન્ન-શક્તિના પ્રયોગોમાં પક્વ બનવું જોઈએ.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારનો કામદો અત્ય ધારણ કરવાની આપણને મનાઈ કરે છે, તેનું કેમ કરવું ?

ગુરુ:—એ તો કામદા બધિનારાઓની ભૂલ છે. કામદાની એ ભૂલ વખત જતાં મુધરી શકશે.

ત્રીજું—અર્ચરાશ્ત્ર ઉપરાંત કેટલીક શારીરિક ક્વાયતો પણ શીખવી જોઈએ, કારણ કે શારીરિક ધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવા માટે કેટલીક ક્વાયતો બહુ જ જરૂરની છે. દાખલાતરીકે અધ્યારોહણ, યુરોપમાં જે મનુષ્ય અધ્યારોહણ કરી શકે

નથી, અને અન્નવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપહાસપાત્ર લેખાય છે. વિદ્યાવતની સ્ત્રીઓ પણ અશ્વારોહણ તથા અભિધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અશ્વારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવી જ રીતે પગે ચાલીને દૂર દરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અમુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાળું તરી શકે નહિ તે અર્થાત્તે પોદો બની શકે નહિ. જે કણું તે સિલ્લણ કેવળ પોદાઓને જ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતાં ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવાયાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતાં શીખવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કરીને ખેતી રહીશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હસ્તો લઈ જવાને તેમજ યંત્રના પગ્ગમાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કાસોના કાસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાત્રે આ સર્વ કવાયતો શીખવી જોઈએ.

શિષ્ય:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળવાળી બને તેટલાથીજ શારીરિકવૃત્તિનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—કવાયત વિગેરે—

ગુરુ:—કસરત કિંવા બ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. કસરત કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

શિષ્ય:—સમજ્યો, દુઃકમાં શરીરની પુષ્ટતા, બ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અભિધ્યાન, અશ્વારોહણ, સંતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ—

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ. સહનશક્તિ પણ જોઈએ. ટાક-તડકા તથા ક્રુધા-નિષા સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. ગમે તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ ચિત્તમાં ખેદ કે ગ્લાનિ ન યાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લડવાને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રશ્નને માટી ખોદતાં આવડવું જોઈએ, ઘર બાંધતાં શીખવું જોઈએ, વજન ઉંચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, વિગેરે અનેક સમયે પોદાઓને દશ-ગાર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીક ઉપર ઉંચકીને લઈ જવો પડે છે. દુઃકમાં એક કારીગર પોતાનાં ઉપયોગી અસ્ત્રો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળાં બનાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે; આપણું ફેલડૂપી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રની માફક હથેલાં તૈયાર રાખવું જોઈએ. કારીગર જેમ પોતાનાં સગાં રાખેલાં અસ્ત્રોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફાડી તથા સાધી શકે છે, તેવીજ રીતે આ ટેક પણ

મર્વ કર્મો કરી શકે તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઇએ.

શિષ્ય:—પણ એ કેમ બની શકે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ:—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુદીક્ષનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય:—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સજ ધે જે કાંઈ કંઈ તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સજ ધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાયસ્પતિ મહાશયના જ્ઞાનપાત્રસજ ધે જે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાયસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજ જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા. શું માત્ર એટલું ખાધને ખેંચી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે ? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવાં એ શું અધર્મ છે ? હું ન ખૂલતો દોઢ તો આપતો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ:—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલેજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે, શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈદાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઇએ. ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈદાનિક પડિતા દાળ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ; પરંતુ તેની સાથે વાયસ્પતિ મહાશયના સચોજોને વિચારણામાં લઇએ તો તેમના જેવા શરીરરક્ષક વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પણ લેખાવા જોઇએ. આપણે તે ચર્ચામાં માથું મારવાની અત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈદાનિકોનું કામ વૈદાનિકો કરે એજ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. આહારસજ ધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં ધીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સમજાવું છું, એટલાથીજ સતોષ માની લેજે.—

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્ય સુખપ્રીતિવિવર્દના ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા દૃઢા આહારાઃ સાત્ત્વિકાપ્રિયા ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાહમાં, જળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં શક્તિ કરે, રચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસપુર્ણ હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અંશ શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત્ “-ન્યુટ્રીશીઅસ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય અર્થ પડે છે.

શિષ્ય:—પણ એમાં મધ-મીઠા આહારાથે લેવા જોઇએ કે નહિ તે તો કાંઈ આચ્યુજ નહિ.

ગુરુ:—તે કામ વૈદાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો વૈદોને પૂછી

નથી, અને અન્નવિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે મનુષ્ય ત્યાં બહુ ઉપદાસપાત્ર લેખાય છે. વિદ્યાયતની સ્ત્રીઓ પણ અન્નારોહણ તથા અન્નધારણ કરવાને શક્તિવાન હોય છે. આપણે હાથે કરીને કેવી દુર્દશાએ પહોંચ્યા છીએ ?

જેવી રીતે અન્નારોહણ શારીરિક ધર્મનું એક પ્રકારનું અનુશીલન છે, તેવીજ રીતે પગે ચાલીને દૂર ફરવા જવું, તથા તરતાં શીખવું એ પણ એક અનુશીલન છે. જે મનુષ્ય પગે ચાલીને અસુક મજલ કાપી શકે નહિ, તેમજ નદી-નાણું તરી શકે નહિ તે યથાર્થ યોદ્ધો બની શકે નહિ. મેં કહ્યું તે શિક્ષણ કેવળ યોદ્ધાઓનેજ માટે જરૂરનું છે એમ માની લઈશ નહિ. જે મનુષ્યને તરતા ન આવડે તે મનુષ્ય પાણીમાં પોતાનું કે બીજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકે નહિ. યુદ્ધના પ્રસંગે લડવાઓને આત્મરક્ષા અથવા પરરક્ષા કરવી પડે એટલાજ માટે તરતા શીખવું જોઈએ એવો મિત્રતા કરીને બેસી ગઈશ નહિ. સામા પક્ષ ઉપર હુકમો લઈ જવાને તેમજ વનુષ્ય પળમાંથી બચવાને માટે પણ આપણે અનેક પ્રસંગે પાણીમાં તરતા તરતા જવું પડે છે. પગે ચાલીને પણ કાસોના કાસો સુધી દોડવું પડે છે, માટે મનુષ્યમાને આ સર્વ ક્ષણે જાણી શીખવી જોઈએ.

નિષ્પત્તિ:—મતલબ કે શરીર પુષ્ટ અને બળશાળી બને તેટલાથીજ શારીરિક ધર્મનું અનુશીલન સંપૂર્ણ થયું ન ગણાય, પરંતુ તેની સાથે કસરત—ક્રિયાત વિગેરે—

ગુરુ:—કસરત ક્રિયા બ્યાયામમાં મલ્લયુદ્ધનો પણ સમાવેશ કરી દેવો જોઈએ. કસરત કે તે બહુ બળદાયક છે. તેમજ આત્મરક્ષા તથા પરોપકારને માટે પણ તેની ઘણી જરૂર પડે છે.

નિષ્પત્તિ:—મમજ્યો. દુકામાં શરીરની પુષ્ટતા, બ્યાયામ, મલ્લયુદ્ધ, અભિવ્યક્તિ, અન્નારોહણ, સતરણ તથા પગે ચાલતાં દૂર સુધી જવાની પણ ટેવ પાડવી જોઈએ—

ગુરુ:—એટલુંજ નહિ સહનશક્તિ પણ જોઈએ. ટાક-તડકા તથા હુધ-નૂરા સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. અને તેટલો પરિશ્રમ થયો હોય તોપણ મિત્રમાં બેઠા કે ગાંધિ ન થાય તે માટે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. તે સિવાય એક લાગણીને માટે બીજા પણ કેટલાક અભ્યાસો કરવા જોઈએ. દાખલા તરીકે જરૂરના પ્રસંગે માઠી ખોદતાં આવડવું જોઈએ, ધર બાંધતાં શીખવું જોઈએ, વજન ઉચકી જવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, વિગેરે અનેક સમયે યોદ્ધાઓને દશ-માર દિવસ ચાલે તેટલો અન્નનો જથ્થો પીઠ ઉપર ઉચકાવે લઈ જવો પડે છે. દુકામાં એક દારીનર પેટના ઉપયોગી અન્નો પોતાની પાસે રાખી તેને બરાબર ધારવાળા બતાવીને સાથે લઈ જાય છે તેવીજ રીતે આપણે આપણું કેલ્કુલી શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ ધારવાળા શત્રુની માફક હાથમાં તૈયાર રાખવું જોઈએ. દારીગર જેમ પોતાનાં સગવડ રાખેલાં અન્નોથી સર્વ દ્રવ્યોને તોડી-ફાડી તથા કાપી શકે છે, તેવીજ રીતે આ દેહ પણ

મર્વ કર્મો કરી રહી તેવો સક્ષમ બનાવવો જોઈએ.

શિષ્ય.—પણ એ કેમ બની રહે તેનો ઉપાય તો આપે કાંઈ બતાવ્યો નહિ.

ગુરુ.—તેના ઉપાયો (૧) વ્યાયામ, (૨) શિક્ષણ, (૩) આહાર, (૪) ઇન્દ્રિય-સંયમ. એ ચાર ઉપાયો શારીરિક અનુશીલનને માટે પૂરતા છે.

શિષ્ય.—તેમાં આપે વ્યાયામ તથા શિક્ષણ સંબંધે જે કાંઈ કંચુ તે મેં જ્ઞાન-પૂર્વક સાંભળ્યું છે, પરંતુ આહાર સંબંધે કાંઈ ખુલાસો થયો નથી. શરૂઆતમાંજ વાયસ્પતિ મહાશયના ખાનપાનસંબંધે જે પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો તે હવે મને યાદ આવે છે. વાયસ્પતિ મહાશય કેવળ ભાત-દાળ ઉપરજી જીંદગીનો નિર્વાહ કરતા થુ માત્ર એટલું ખાઈને ખેસી રહેવું તે ધર્માનુકૂળ છે ? તેનાથી વિશેષ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આહારમાં લેવા એ શું અધર્મ છે ? હું ન જૂલતો હોઉં તો આપનો કહેવાનો આશય તે વખતે કાંઈક એવાજ પ્રકારનો હતો.

ગુરુ.—મેં કહ્યું હતું કે શરીરની રક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે જો એટલેજ ખોરાક યથેષ્ટ હોય તો તેથી અધિક આહારની લાલસા રાખવી એ અધર્મ છે શરીરની રક્ષા તથા પોષણને માટે કેવા પ્રકારના આહારની જરૂર છે એ વિષય તો વૈદાનિક પડિતોના હાથમાંજ રહેવા દેવો જોઈએ. ધર્મના ઉપદેશકોનું તે કામ નથી. હું માનું છું કે વૈદાનિક પડિતો ઘણ-ભાતને શરીરરક્ષા તથા પુષ્ટિને માટે યથેષ્ટ લેખશે નહિ, પરંતુ તેની સાથે વાયસ્પતિ મહાશયના સંયોગેને વિચારણામાં લઈએ તો તેમના જેવા શરીરશક્તિ વિનાના માણસો માટે એવા સાદા ખોરાક યથેષ્ટ પુણ્ય લેખાવા જોઈએ. આપણે તે મર્યાદા માર્યું મારવાની અંત્યારે કશી જરૂર નથી. વૈદાનિકોનું કામ વૈદાનિકો કરે એજ ઇચ્છિયારોગ્ય છે. આહારસંબંધેનો એક મહત્ત્વનો ઉપદેશ, કે જે સ્વયં ધીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળ્યો છે, તે ગીતામાંથી હું તને સંભળાવું છું, એટલાથીજ સંતોષ માની લેજો—

આયુઃસત્ત્વચલારોગ્ય સુખપ્રીતિવિવર્દનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધા સ્થિરા હ્રદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકાપ્રિયાઃ ॥

અર્થાત્—જે આહાર આયુષ્યમાં, ઉત્સાદમાં, જળમાં, સ્વાસ્થ્યમાં, સુખમાં અને ચિત્તના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરે, રચિને પ્રદીપ્ત કરે, જે આહાર રસયુક્ત હોય, સ્નિગ્ધ હોય, અને જેનો તાત્ત્વિક અસર શરીરમાં પાચન થાય તેવો અર્થાત્ “ન્યુટ્રીટીઅસ” હોય, એટલુંજ નહિ પણ જેના દર્શનમાત્રથી ખાવાની ઇચ્છા થાય તેજ આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય થઈ પડે છે.

શિષ્ય.—પણ એમાં મઘ-મૌસ આહારાર્થે લેવા જોઈએ કે નહિ તે તો કાંઈ આવ્યુંજ નહિ.

ગુરુ.—તે કામ વૈદાનિકોનું છે. શારીરતત્ત્વવેત્તાઓને અથવા તો રેશોને પૂછી

જો કે મઘ-માસ વિગેરે આયુધ્ય, સરન, બળ, આરોગ્ય, સુખ, તથા પ્રીતિવૃત્તિમાં વધ કરે છે કે નહિ? મઘ-માસમાં શા શા ગુણો તથા અવગુણો રહેલા છે તેનો ખુલાનો તેમની પાસેથી મેળવી લે.

શિષ્ય.—હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ તો તેનો નિષેધ કર્યો છે.

ગુરુ.—મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ મઘ-માસનો નિષેધ કરવામાં ખોટું ક્યું નથી. “અનુશીલન” તત્ત્વ એજ તેમના ધર્મોપદેશનું મૂળ હતું; મારણ કે મઘ-માસ અનિષ્ટકારી, અનુશીલનને હાનિકર તથા જોતે તમે ધર્મ કહો છો તેને વિનષ્ટકર હોવાથી એનો નિષેધ કરવામાં તેઓએ વાજબીજ ક્યું છે.

શિષ્ય.—કાંઈ પણ અવરથામાં શું મઘનો વ્યવહાર નજ કરવો?

ગુરુ.—જે પીડિત વ્યક્તિની પીડા મઘ મિવાય બીજા કશાથી ઘાત ન થાય એમ હાય, તેને મારેજ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. તથાપિ એક અવરથા એવી પણ છે કે જે સમયે ચિકિત્સકો કે વૈજ્ઞાનિકોની આસાની રાહ ન જોતાં પરિમિત મઘપાન કરતો વ્ય છે.

શિષ્ય.—એવી કયા અવરથા છે?

ગુરુ.—યુદ્ધ સમયની અવરથા એજ મારો કહેવાનો આશય છે. યુદ્ધકાળે મઘપાન ધર્માનુકૂળ લેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જે જે વૃત્તિઓના બળથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિજય મળી શકે તે તે વૃત્તિ પરિમિત મઘપાનથી વિશેષ બળ વાન બને છે. આ સિદ્ધાંતને હિંદુશાસ્ત્ર પણ યોગ્ય માન આપે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જ્યારેય વધના દિવસે એકલો અર્જુન શત્રુની સેનાને બેઠીને શત્રુઓની મધ્યમાં જઈને ઉભો રહ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને આખા દિવસમાં અર્જુનસંબંધી કંઈ સમાચાર મળ્યા નહિ તેથી તેઓ વ્યાકુળ થિતે બેસી રહ્યા હતા. તે સમયે પાંચ સેનામાં સાત્યકિ સિવાય બીજા એકે એવો વીર ચોક્કો નહોતો કે જે શત્રુઓની મધ્યમાં જઈ અર્જુનના સાચા સમાચાર લઈ આવે. યુધિષ્ઠિરે સાત્યકિને આ કૃષ્ક કાર્ય કરવાની રમ્મ આપી. તેના ઉત્તરમાં સાત્યકિએ ઉત્તમ પ્રકારના મઘની પ્રથમ કરી. યુધિષ્ઠિરે પોતે તેને ઉત્તમ પ્રકારનો મઘ આણી આપ્યો. માર્કેડેય પુરાણમાં પણ જણાવ્યું છે કે સ્વયં કાલિકાને અસુરોનો વધ કરતાં પહેલાં મુરખાન કરવું પડ્યું હતું. ૧૮૫૭ નો મહાન બળવો થયો તે વખતે ચિનહોરના યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેના હિંદુ તથા મુસલમાનોની સેનાએ પરબિત કરી હતી. સ્વયં સર હેનરી લોરેન્સે યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાનો નાશક હતો, છતાં તેમને હાર ખાવી પડી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખક સર જોન રે તેના કારણે આપતાં એક કારણ એવું પણ જણાવે છે કે તે દિવસે અંગ્રેજ સેનાને જરૂરજોગે મઘ મળી શક્યો નહોતો. એ કારણે એ અસંભવિત નથી.

તે ગમે તેમ હો. મઘસેવનના સજ્જમાં મારા મત ટુંકમાં આ પ્રમાણે છે:-
(૧) યુદ્ધકાળે પરિમિત મઘસેવન થઈ શકે, (૨) સુયોગ્ય ચિકિત્સકની આજ્ઞાનુસાર રોગાદિમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય, (૩) તે સિવાય મઘપાન કરવું અનુચિત છે.

શિષ્ય:-માંમાહારસંજ્ઞા ધે આપનો શું મત છે ?

ગુરુ:-મત્સ્ય-માંસ શરીરને ઉપકારી છે કે અપકારી છે તેનો નિર્ણય કરવો તે વૈજ્ઞાનિકાનું કામ છે. x ધર્મવેત્તા તો માત્ર એટલું જ કહી શકે કે મત્સ્ય-માંસનો આહાર કરવાથી મનુષ્યની પ્રીતિવૃત્તિના અનુશીલનને ધંકો પહોંચે છે, તેથી તે નિષિદ્ધ છે. જૂતમાત્રમાં પ્રીતિ રાખવી એ હિંદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. અમારો અનુશીલનવાદ પણ તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે, પણ આમ કહેવા ઉપરાંત અનુશીલનવાદ હિંદુધર્મથી કોઈ જુદો જ મતવાદ છે, એમ માની લઈ શકી નહિ. અનુશીલનવાદ પણ હિંદુધર્મનો જ એક વિષય છે.

શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનસંજ્ઞા ધે વિવેચન કરતાં (૧) વ્યાયામ (૨) શિક્ષણ તથા (૩) આહારના વિષયમાં મેં મારા વિચારો જણાવ્યા હવે (૪) ઇન્દ્રિયસંયમના સજ્જમાં મારે બે બોલ કહેવા જોઈએ. શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનને માટે ઇન્દ્રિય-સંયમની અત્યંત જરૂર છે, એ વાત તને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની અમત્ય હતું જેતો નથી. ઇન્દ્રિયસંયમના અભાવે શરીર યોગ્ય પ્રમાણમાં પરિપુષ્ટ થઈ શકતું નથી, વ્યાયામ કરવા જેટલી ધરજ રહેતી નથી, શિક્ષણની સાર્થકતા યથા થકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જે આહાર હોજરીમાં જાય તે આહાર પણ સંપૂર્ણ રીતે પચી શકતો નથી, અને તેને લીધે શરીરમાં જેવું જોઈએ તેવું બળ આવતું નથી. તે સિવાય ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખવી એજ ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય અનુશીલન છે, એ વાત હું ન જૂલતો. હોહી તો તને આગળ સમજાવી ગયો પણ છું. આટલે દૂર આપ્યા પછી મારે તને યાદ આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયસંયમ એ માનસિક વૃત્તિના અનુશીલનને સંપૂર્ણ આધીન છે; કારણ કે જો માનસિક વૃત્તિ નિર્જળ હોય તો શરીર ઉપર જેવો જોઈએ તેવો અંકુશ રહી શકે નહિ. સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે હું આગળ જણાવી ગયો તેમ માનસિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન, શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલનના ઉપર આધાર રાખે છે; તેવી જ રીતે હવે હું જોઈ શકું કે શારીરિક વૃત્તિનું ઉચિત અનુશીલન પણ માનસિકવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ પ્રમાણે શરીર તથા મન એકબીજા સાથે બહુ જ યાદ સમઘથી જોડાયેલા છે. એકના અનુશીલન સિવાય અન્યનું અનુશીલન કોઈ કાળે સંભવે નહિ. જે કર્મોપદેશો કે વળ, મારા માનસિક વૃત્તિના અનુશીલન ઉપરજ બાર મૂકીને બેસી રહે છે, તેઓને

x આ મૂળ પુસ્તક ધણી વર્ષો પૂર્વે લખાયતું હોઈને તે પછી ધણીખરા વૈજ્ઞાનિકોએ માંસાહાર નુકસાનકારક હોવાનું જાહેર કરેલું છે.

સંપાદક

ઉપદેશ અમંપૂર્ણ છે. જ્ઞાનજ્ઞ પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવું એવો ઉપદેશ અસંપૂર્ણ હોવાના કારણે ધર્મવિરુદ્ધ છે. કાલેજના શિક્ષણ માત્રથી વિદ્યાર્થીઓ જેમ યથાર્થ મનુષ્ય બની શકતા નથી, તેમ થોડાં ધણાં પુસ્તકો કંઈક કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય પડિત બની શકતા નથી. આ બંને માર્ગો અપૂર્ણ અને તેથી અનિષ્ટકારી છે.

અધ્યાય ૧ મો-જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ

શિષ્ય.--શારીરિક વૃત્તિઓના સર્વધર્મા તો આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. હવે જ્ઞાનાર્જની (જ્ઞાન મેળવનારી) વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે કંઈક કહો તો સાંભળવાની ઈચ્છા છે. મારા સમજવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારની વૃત્તિઓના અનુશીલનથી જે સુખ મળી શકે તે સુખ આ વૃત્તિના અનુશીલનથી પણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, અને જ્યાં સુખ ત્યાં ધર્મ પણ હોયજ. એટલા માટે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું અનુશીલન અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ કર્તવ્ય છે.

ગુરુ.--અલગત તે આવશ્યક કર્તવ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના અન્ય વૃત્તિઓનું યથાર્થ અનુશીલન થઈ શકે નહિ, એ વાત શારીરિક વૃત્તિના અનુશીલન સમયે કે તને બરાબર સમજાવી ચૂક્યો છું. તે સિવાય બીજી એક બાબતને માટે પણ જ્ઞાનની જરૂર છે, અને તે બાબત ધણી મહત્ત્વની છે અને તે એ કે જ્ઞાન સિવાય કશુંતે જોઈ શકાય નહિ, તેમજ વિધિપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય.--જ્ઞાન હોય તોજ ઇશ્વરોપાસના થઈ શકે, એમ જો આપ કહેવા માનતા હો તો પછી મૂર્ખ મનુષ્યો ઇશ્વરની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે ? ઇશ્વર શું કેવળ પડિત પુરુષોને માટેજ છે ?

ગુરુ.--મૂર્ખ મનુષ્યો માટે ઇશ્વરોપાસના નથી. મૂર્ખને માટે તો ધર્મ જેવી કંઈ વસ્તુજ નથી એમ કહું તોપણ ખોટું નથી. જગતમાં જ્ઞાનપૂર્વક જેટલાં પાપો થાય છે તેમાનાં ધણાંખરાં પાપો પ્રાયઃ મૂર્ખ મનુષ્યો દ્વારાજ થાય છે. અને મારે એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હોય તેનેજ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લઈશ નહિ, તેમજ જેને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તેજ જ્ઞાની એમ પણ માની લેવાનું નથી. પુસ્તકો વાંચ્યા વિના પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પાઠશાળાઓ અને નિયામોમાં બધા વિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશની પ્રાચીન સ્ત્રીઓએ તેનાં ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો આપીને પૂરાં પાડ્યાં છે. તે સ્ત્રીઓમાં પ્રાયઃ કાંઈને પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું અને તેમના જેવો ધાર્મિક વ્યક્તિઓ પૃથ્વીમાં ઘેરીજ થઈ શકે. તે આદર્શ સ્ત્રીઓએ પુસ્તકોનું વાંચન કરું નહોતું તેથી તે સર્વ મૂર્ખ હતી, એમ કહેવાનું યોગ્ય નથી.

સાદસ યદ્ધ સકશે નહિ. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા, તે સર્વ આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે. “કથા” અને દરિદ્રીર્તન એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાપ્રસાદનાં મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને એથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. કથાઓના શ્રવણથી તેમની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ-બહુ સારી રીતે સ્વચ્છ તથા પરિવૃત્ત થઈ શકતી હતી. તે સિવાય હિંદુધર્મના પ્રતાપે આપણા દેશમાં વંદ્યપરંપરાએ જે જ્ઞાનપ્રવાહ સતત વહા કરતો તે પ્રવાહ ઉપર પણ સન્નારીઓનો અધિકાર રહેતો હતો. આ સર્વ કારણોને લઈને અત્યારના આપણા મુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. દાખલાતરીકે અતિથિસત્કારનું માહાત્મ્ય જ્ઞાનવિના દોષ કાળે સમજી શકાય નહિ, તેમજ વિશ્વવ્યાપી સત્યની માથે અતિથિ-સત્કારને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે પણ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જોઈ શકાય નહિ. અત્યારનો આપણો સુધરેલો વર્ગ અતિથિનું નામ સાંભળીને પણ બળી જાય છે! અત્યારના શિક્ષિત વર્ગને જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન પૂર્વની અશિક્ષિત સન્નારીઓને હતું, એજ વાત હું કહેવા માગું છું. તે ઓછો અતિથિ-સત્કારનું માહાત્મ્ય બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. આ પ્રકારનાં એક નહિ પણ સેંકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. એ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીન કાળની નિરક્ષર સ્ત્રીઓનેજ જ્ઞાની લેખણી જોઈએ, અને અત્યારના આપણા મુશિક્ષિત વર્ગને અજ્ઞાની લેખણી જોઈએ.

શિષ્ય:—એમાં શિક્ષિત વર્ગનો શો દોષ? ઇંગ્લેન્ડ-શિક્ષાની પદ્ધતિજ એની એમાં દોષ શું કરે?

ગુરુ:—અલ્પજ્ઞ, એ વાત ખરી છે. મેં જે અનુશીલનવાદ તને સમજાવ્યો, અર્થાત્ સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાથોગ્ય અનુશીલન થવું જોઈએ, એમ મેં જે કહ્યું તે વાત અત્યારના શિક્ષણમાં ચોક્કસથી નથી, અને તેને લઈનેજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ દૂષિત ગણાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યના અધિકારીઓએ સિદ્ધાંત કર્યો કે પાઠશાળામાં તો એક ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિનુંજ અનુશીલન થવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે દાર્વની શરૂઆત થઈ ગઈ! મતલબ કે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ તેમના અનુકૂળ ઉદ્દેશો અને આવશ્યકતાઓનેજ આધારી છે, અને તેથીજ તે સદૈવ રહી ગઈ છે. અજ્ઞાણની શિક્ષણપ્રણાલીમાં પણ મહાન દોષો ઉઠા વિચાર કરવાથી સહેજે તરી આવે છે.

શિષ્ય:—એ દોષો કયા કયા?

ગુરુ:—પ્રથમ દોષ એ છે કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓપ્રત્યે બહુજ વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે, અને કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીલવણી

માટે કાઢજ પ્રયત્ન ચતો નથી, અને તેથી કરીને કેળવણીનું જોઈએ તેવું ઉત્તમ ફળ મળી શક્યું નથી હિંદી યુવકો મનુષ્ય વધી બહુ વેગળા પડી ગયા છે. વજીલ, ડોક્ટર અથવા સરકારી નોકર બનવું એનેજ જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તેઓ માની બેઠા બીજી તરફ યુરોપના એક ભાગની પ્રજા બ્યારે શિક્ષકપુરાજ તથા સપ્તત્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે તો બીજી તરફ બીજા ભાગની પ્રજા યુદ્ધત્રિય તથા જીલમી બનવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે. આવી દૂષિત શિક્ષણપદ્ધતિના પરિણામે યુરોપમાં ટેકેટવાં યુદ્ધો તથા અત્યાચારો થયા છે તથા થાય છે તે કાઠથી અનુશ્યુ નથી શારીરિક વૃત્તિ, કાર્યકારણી વૃત્તિ તથા ચિત્તરંજની વૃત્તિની ખીનવણીની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં જો માનસિક વૃત્તિની પણ ખીનવણી થાય તોજ તે જગતને તથા જનસમાજને ઉપકારી અથવા મગજકારી થઈ શકે બીજી વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરી કેવળ માત્ર છુદ્ધિનેજ કેળવ્યા કરવી એ કાઠ રીતે ઈર્ષ્યાઓગ્ય નથી અમારા જેવા સાધારણ મનુષ્યોની ધર્માનુકૂળ માન્યતાઓ કેસ પ્રકારની છે તે તું જાણે છે? હિંદુઓ માત્ર રૂપવાન ચંદ્ર અથવા બળવાન કાર્તિકેયનેજ પૂજનીય માનીને ખેતી રહેતા નથી, માત્ર છુદ્ધિમાન પૃથ્વસ્પતિ કિવા યાત્રી બ્રહ્મણી ઉપાસનાનેજ સર્વસ્વ માનીને તેદલેથીજ અટકી જતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેવળ રસજ મધર્વરાજ અથવા સરસ્વતી દેવીનેજ આગાધ્યરૂપે સ્વીકારી શાત યતા નથી, પરંતુ હિંદુઓની બકિત, હિંદુઓની પૂજા, હિંદુઓનું સર્વસ્વ તે સર્વાંગસપન્ન-અર્થાત્ સર્વાંગીન પરિણતિયુક્ત, છ પ્રકારના ઐશ્વર્યયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનનાજ ચરણમાં સમર્પિત થાય છે અનુશીલન-નીતિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પણ એજ છે કે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓને એવી યોગ્યતાપૂર્વક કેળવવી કે એક વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને લાખી દબ સ્વચ્છતાકૂંકે આગળ વધી શકે નહિ સારાશ કે પ્રત્યેક વૃત્તિને પોતપોતાની સીમામાં રહેવા દઈ તેનું યોગ્ય અનુશીલન કરવું એજ વિષ્ણુની આરાધનાનું મૂળ-પ્રધાન રહસ્ય છે

શિષ્ય — એ તો શિક્ષણના એક દોષની વાત થઈ બીજો દોષ શું છે?

ગુરુ — આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલીનો બીજો દોષ એ છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યને એક ખાસ વિષયમાં પરિપક્વ થવાની ફરજ પાડે છે આથી સર્વ મનુષ્યોને સર્વ પ્રકારના વિષયો બાજીવાનો અવકાશ મળતો નથી અર્થાત્ એક મનુષ્ય ધારે તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ખૂબ પારગત બની શકે, પરંતુ તેને માટે સાહિત્યના દ્વાર તો બંધ રહેવાના એક મનુષ્ય વારે તો સાહિત્યની શાખામાં પરમ વિદ્વાન બની શકે, પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાની તેને રજા મળતી નથી આવી રીતે એક મનુષ્ય જો એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિનેજ કેળવીને ઉપશાત થાય તો પછી મનુષ્યની બાકીની વૃત્તિઓને ખીલવવાનો અવકાશજ ક્યારે મળે? પરિણામ એ આવે કે ન્યાં જુઓ ત્યાં તમને અર્ધ મનુષ્યત્વવાળોજ માણસ મળી આવે-સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા મનુષ્ય

તો દર્શન પણ જાણેજ તમને થવાનું ! એક મનુષ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, પણ જો તે કાળ્પરસાદિના આસ્વાદનથી કમનસીમ હોય તો તે અર્ધ મનુષ્યજ છે, એમ કહેવું જોઈએ. એવીજ રીતે જો મનુષ્ય સૌંદર્યપ્રિય હોય અને સર્વ મૌદર્યોમાંથી પોતાની રસવૃત્તિને પોપણ આપી શકતો હોય, પરંતુ જન્મતાં અપૂર્વ વૈજ્ઞાનિક તરવોથી અજાન હોય તો તે, પણ અર્ધ મનુષ્યજ છે. ઉપર કહ્યા તે ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો મનુષ્યત્વરહિત છે, અને તેથી તેટલે અરો ધર્મબ્રષ્ટ છે. જે દુઃખ-પુત્ર પોતે યુદ્ધવિશારદ હોય છતાં રાજધર્મથી અનભિષ્ટ હોય, અથવા તો રાજધર્મ જાણેજા છતાં રણવિદ્યામાં અજાન હોય તો તે હિંદુધર્માનુસાર ધર્મબ્રષ્ટ છે. હિંદુ-શાસ્ત્રનો યથાર્થ મર્મ જોજ પ્રભાણ છે.

શિષ્ય:—આપની ધર્મવ્યાખ્યા અનુસારે તો સર્વ મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારના વિષયોમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવીજ જોઈએ.

ગુરુ:—નહિ, સર્વ મનુષ્યોએ તેમજ કરવું જોઈએ એવો મારા આગ્રહ નથી. અલગત, એટલું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની સમસ્ત મનોવૃત્તિઓની કસોટી તેમજ ખીસવણી તો કરવીજ જોઈએ.

શિષ્ય:—તે બરાબર છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોથી તેમ બની શકે એવું આપને લાગે છે. ખરું ? સર્વ મનુષ્યોની સર્વ વૃત્તિઓ એકસરખી તેજસ્વી હોતી નથી. કોઈની મનોવૃત્તિ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં વધારે તેજસ્વી હોય છે તો કોઈની વૃત્તિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત કાર્ય કરી શકે તેવી હોય છે. સાહિત્યની વૃત્તિવાળા મનુષ્ય વિજ્ઞાનની શાખામાં જાય તો તેને પ્રાય નિષ્ફળજ થવું પડે; તેને બદલે વિજ્ઞાનની વૃત્તિવાળા મનુષ્ય ખીજ કોઈ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાદસન કરતાં વિજ્ઞાનની પાછમજ સતત મગ્યો રહે. તો વખત જતાં તે એક મહાન વૈજ્ઞાનિક બની શકે. એકજ મનુષ્ય સાહિત્યમાં અને વિજ્ઞાનમાં-ઉભયમાં કેવી રીતે પારંગત બની શકે ?

ગુરુ:—તે ન બની શકે; પરંતુ “ પ્રતિજ્ઞા ” વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં મેં જે વિચારો તને અગાઉ જણાવ્યા હતા તે પુનઃ યાદ કર. તારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મારે જો કોઈ કહેવું જોઈએ તે સર્વ તેજ વખતે જણાવી ગયો છું. પુનરુક્તિની અરે જરૂર નથી. હવે ત્રીજો દોષ સાંભળ.

વર્તમાન શિશ્યપદ્ધતિનો એક સાધારણ દોષ એ પણ છે કે તેમાં પાત્ર-ચાત્રનો સેચ પણ વિચાર કરવામાં નથી આવતો. અર્થાત્ અમુક વિષય વિદ્યાર્થી-ઓના અતઃકરણમાં વિકાસ પામે છે કે નહિ, તે જોવાની કોઈ તરતી લેવું નથી.

એક વૈદ્ય રાગીને મુધાતુર જોઈ ખાવાની છૂટ આગે, પણ તે દર્દી ખાધેનું અન્ન પાચન કરી શકે તેમ છે કે નહિ તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરે તો તેને મુયોગ્ય ચિત્તિસક કહેવાય નહિ તેવીજ રીતે જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીની શક્તિનો તોય કરી સિવાય મગજમા બોજોજ ભરાઈ જાય તેને પણ મુયોગ્ય શિક્ષક લેખી શકાય નહિ દર્દીને બહુ અનાજ ખાવા બદલ જેમ અશ્વર્થુનું દર્દ બોગવવું પડે છે તેમ હવે ઉપરાત બોજો વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ભરવાથી વિદ્યાર્થીઓને પણ માનસિક અશ્વજીને આધીન થવું પડે છે આથી કરીને ક્રમે ક્રમે વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનાર્જની કૃતિઓની અવનતિ થતી જાય છે મુખસ્થ કરો, ચાદ કરો, જોખી નાખો, કોઈ કોઈ પૂરે તો પોપટની માફક એ દમ ઉત્તર આપતાં શીખો ' એજ પ્રકારનું શિક્ષણ આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે, પરંતુ આવા શિક્ષણથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થતી જાય છે કે સુદૃઢ થતી જાય છે, સ્વશક્તિ મુખ્ય થતી જાય છે, કે પ્રાચીન પુસ્તકોનો પાલવ પટ્ટી પાછળ પાછળ ચાનનારી થતી જાય છે, તેનો તો કોઈ જૂલે ચૂકે પણ વિચાર કરતું નથી અર્થાત્ વિદ્યાર્થીઓને જે માનસિક આહાર આપવામાં આવે છે તે તેમનાથી પાચન થઈ શકે છે કે નહિ તે તરફ તો કોઈ નજર પણ કરતું નથી બિચારા શિક્ષિત ગર્હભો જ્ઞાનનો ભાર વહન કરી સસારમાં ચોતરફ બટકીને આયુધ્ય પૂર કરે છે ઉવટે વિસ્મૃતિ નામની કરે જ્ઞામથી દેવી આવીને તેમનો ભાર લઈ લે છે, એટલે પછી તેઓ રોજામાં મળી જઈ સ્વચ્છદતાપૂર્વક ધાસ ખાવા લાગે છે

શિષ્ય — અમારા દેશના શિક્ષિત વર્ગ પ્રત્યે આપની ગેટકી બધી કાપદિ કેમ છે ?

ગુરુ — હું માત્ર આપણા દેશનાજ શિક્ષિત વર્ગવિષે બોલતો નથી બહીના અંગ્રેજો પણ એકે યા બીજા પ્રકારે એવાજ છે આપણે તેમને મહાપ્રભુ માની તેમનું અનુકરણ કરવા લગ્યાપ્રત્યે છીએ, અને તેમના અનુકરણ માનથી મુખ્ય જન્મ સાર્થક થયો માની લઈએ છીએ તેઓ પણ સકીર્ણ બુદ્ધિના છે તેમનું જ્ઞાન પણ પીડાદાયક છે

શિષ્ય — અંગ્રેજોની બુદ્ધિ સકીર્ણ છે ?

ગુરુ — શનૈ શનૈ સર્વ સમજાશે જે જાતિ દોઢસો વર્ષથી ભારતવર્ષ ઉપર આધિપત્ય બોગવે છે છતાં ભારતવાસીઓસબધી એક વાત પણ હજી સુધી સમજી શકી નથી, તેમનામાં બીજા લાખો ગુણો હશે, તોપણ તેમનામાં વિજ્ઞાન બુદ્ધિ હોય એમ તો હું કહી શકીશ નહિ, પણ બીજા તરફ અંગ્રેજોના કરતાં પણ આપણા હિંદીઓની બુદ્ધિ વિશે સકીર્ણ માગે પ્રવર્તે છે, એમ ખ્યાલ વિના ચાલતું નથી અંગ્રેજોના શિક્ષણ કરતાં આપણું શિક્ષણ વિશેષ દુસ્તમ પ્રકારનું છે,

એમ પણ સ્વીકારવું નોંઠ્યું; પરંતુ આપણે એ કુસરકારોનું મૂળ જોવા જઈએ તો યુરોપના અનુકરણ સિવાય લાગ્યેજ નીલું કંઈ દરો કેમ, તારી પહેલી રાંકા દર થઈને !

શિષ્ય:—પણ આપે જ્ઞાનને પીઠાદાયક કશું તેનો અર્થ શું સમજવો ?

ગુરુ:—જેવી રીતે આહાર સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં અણર્થુ યવાથી પીઠાદાયક થાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાન સ્વાસ્થ્યકર હોવા છતાં જો તેનો દુરુપયોગ થાય તો તે પણ પીઠાદાયક થવા વિના રહે નહિ. જ્ઞાનનું અણર્થુ પીઠાદાયક છે, અર્થાત્ અમુક અમુક વાતો જાણી લીધા પછી તે પ્રત્યેકને પરસ્પર કેવો સખંધ છે, અથવા તો એ જ્ઞાનનું પરિણામ શું તેનો વિચાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે નિરર્થક જ છે. જોઈ કહે કે ગૃહમાં તો ખૂબ પ્રકાશ છે, માત્ર સીડી ઉપરજ અંધારું છે, તો તેનો અર્થ શું ? રસ્તોજ ન સૂઝે ! ક્યાં થઈને ક્યાં જવું તેની કશી માહિતીજ ન મળે ! જ્ઞાનની પીઠામાં ફસાયલા માણસો અમુક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ જાણતા નથી. એક સમયે એક અંગ્રેજે ઈ.લાંડથી દિંદમાં આવી એક ખગીઓ ખરીદ કર્યો. તેને આ દેશના રીતરિવાજોનું ખીસકુલ જ્ઞાન નહોતું. એક દિવસે માળીએ આવીને તેને એક તાણું નાળીએર બેઠકાખસ અર્પણ કર્યું. સાહેબે તો નાળીયેરની છાલ ઉતારી લીધી અને અંદરનો ગોટા ફેંકી દીધો ! માળીને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સાહેબ પાસે ગયો અને કહ્યું કે “સાહેબ ! છાલ નહિ પણ તેનો તો અંદરનોજ ભાગ ખાવામાં વપરાય છે.” ત્યાર પછી માળીએ તેજ સાહેબને ફેટલીક ફેરીએ ખગીઆમાંથી લાવીને અર્પણ કરી. સાહેબ તે માળીનો ઉપદેશ ભૂલી ગયો નહોતો, તેથી તેણે ફેરીની છાલ-ગળાં વિગેરે ફેંકી દીધું, અને ગોટલીજ ખાવા માટે લઈ ગયો ! સાહેબને ખાતરી થઈ કે આ હિંદુસ્તાની ફળોમાં કંઈ રસજ હોતો નથી ! માળીએ પુનઃ આવીને સાહેબને કહ્યું કે—“સાહેબ, તેને તો ચૂસીને અથવા ચીરે કરીને જ ખવાય, અને ગોટલી તો ફેંકીજ લેવી નોંઠ્યું.” સાહેબે માળીનો ઉપદેશ લક્ષમાં રાખી લીધો. છેવટે માળીએ એક દિવસે રતાળુની એક ગાંડ મોકલી. સાહેબ પેલા માળીનું શિક્ષણ ચિસરી ગયો નહોતો, તેથી તે રતાળુની ચીરો કરી કરીને ખાઈ ગયો; પણ રતાળુએ પેટમાં જઈને એણે તો હર્દ થઈ કહ્યું કે સાહેબ કોધથી લાલ-પીલા થઈ ગયો, અને માળીને મારી-મારીને મરણોત્તર કરી નાખ્યો. આનો દુઃખદાયક ખગીઓ પણ નહિ બેઠકા, એમ ધારીને અર્થ કિંમતે ખગીઓ પણ દેશી નાખ્યો. અનેક મનુષ્યોનાં માનસલેનો આવી રીતે ખગીયાની માફક ફળ-ફલોથી પરિપૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની

તેમને ખમર ન હોવાથી મિચારાઓ ટોપરાને બદલે કાચલી અને રસને બદલે ગોટલી ખાઈને હેરાન થાય છે. અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની સૂચના ન મળે તો એવું જ્ઞાન પણ દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શું જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં જ્ઞાનની કલી જરૂર નથી ?
 ગુરુ:—એવકુંદ ! એક અસ્ત્ર સમવધુ હોય તો શું ખાલી જગ્યામાં ફેરવવાથી તે હેતુ સિદ્ધ થઈ જાય ? જેવ વસ્તુ સિવાય જ્ઞાનની ખીલવણી થઈ જ કેવી રીતે શકે ? છતાં એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાથે આપણી જ્ઞાનેશ્વર પણ વિકાસ પામી જ જોઈએ. અત્યારે જે શિક્ષણપદ્ધતિ આપણામાં પ્રચલિત છે તે તો આપણા પેટમાં ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાક જ ભર્યા કરે છે. આપણે તે ખોરાકને પચાવી શકીએ છીએ કે નહિ, અને પછી હુધા જમીન થાય છે કે નહિ, પેટમાં વધારે અન્ન રહી શકે તેમ છે કે નહિ, તેનો કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં, બસ, ઠાંસી ઠાંસીને ખોરાક જ ભર્યા કરે છે ! કેટલીક સૂખ માતાઓ બાળકને ખૂબ ખવરાવી ખવરાવીને બાળકના શરીરનું સત્યાનાશ વાળે છે; તેવી જ રીતે અત્યારના પિતાઓ તથા શિક્ષકો પણ પુત્રોની તથા વિદ્યાર્થીઓની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ કરે છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે ધર્મનો એક પ્રધાન અંશ છે, પરંતુ એને બદલે અત્યારે તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉક્ત ત્રણ દોષો પ્રવર્તી રહ્યા છે ! ધર્મનો મુખ્ય ધર્મ જ્યારે લોકો સમજવા લાગે ત્યારે જ આ કુશિકારથી પાપ પણ સમાજમાંથી દૂર થઈ શકશે.

અધ્યાય ૧૦ મો—મનુષ્યભક્તિ

શિષ્ય:—વૃત્તિઓનું યોગ્ય સંકુરણ, સામંજસ્ય તથા સાર્થક્ય એજ સુખ અને એજ મનુષ્યત્વ એ વાત બરાબર સમજાઈ. વૃત્તિઓ ત્રણ પ્રકારની તે પણ સમજાઈ: જેમકે (૧) શારીરિક, (૨) જ્ઞાનાર્જની અને (૩) કાર્યકારિણી અથવા ચિત્તરજની. તેમાં શારીરિકી વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિના અનુશીલનમંથનને આપે જે ઉપદેશ કર્યો તે મેં બરાબર સાંભળ્યો છે. નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિઓના અનુશીલનનો શું જરૂર છે, તે વાત પણ આપે સામંજસ્યનો વિષય સમજાવતી વખતે, બચ-કોષ-લોભ-દંત્યાદિના દર્શાવપૂર્વક કહી સંભળાવી. હવે નિકૃષ્ટ કાર્યકારિણી વૃત્તિસંબંધે આપને વિશેષ બોલવાનું હોય એમ હું ધારતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તિઓના અનુશીલનસંબંધે આપને કંઈ કહેવાનું હોય તો કહો.

ગુરુ:—હવે કાર્યકારિણી વૃત્તિઓમાં જેને સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે તે

વૃત્તિવિષે વિવેચન કરે તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. જે અર્થમાં વૃત્તિને નિષ્કૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે, તેથી છેક જુદાજ અર્થમાં અમુક વૃત્તિઓને ઉત્કૃષ્ટવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે ભક્તિ-પ્રીતિ વગેરે.

શિષ્ય:—ભક્તિ અને પ્રીતિ એ ઉભય વૃત્તિઓ શું જુદી જુદી છે? ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનો આરોપ થાય તેને ભક્તિ કહેવાય એમજ હું તો માનું છું.

ગુરુ:—તારી એ માનીનતાવિષે મારે વધેા ઉદાવવાની જરૂર નથી; પરંતુ અનુ-શીલન તરત્ત સમજતી વખતે તેને પ્રથમ પ્રથમ ઓળખવાથી બહુ સરળતા થાય તેમ છે. ખરૂં પૂછે તો ઈશ્વરમાં જે પ્રીતિનું આરોપણ થાય તેનેજ ભક્તિ કહેવાય એવું પણ નથી. મનુષ્યો—અર્થાત્ રાજા, ગુરુ, પિતા, માતા તથા સ્વામી વગેરે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. તે સિવાય એમ પણ બનવું બોધ્યે છીએ કે અનેકાને ઈશ્વર પ્રત્યે બીલકુલ ભક્તિભાવ નથી હોતો, છતાં પ્રીતિ તો હોય છેજ.

ઈશ્વરભક્તિની વાતને હાલ ટુર્તમાં રહેવા દે. પ્રથમ મનુષ્યભક્તિવિષે જે કહું તે સાંભળી લે. આપણા કરતાં જે ઉત્કૃષ્ટ હોય અને જેની ઉત્કૃષ્ટતા આપણને ઉપકારક થઈ શકે તેજ આપણી ભક્તિને પાત્ર બની શકે છે, એવો ભક્તિનો એક સામાન્ય નિયમ છે. ભક્તિની સામાજિક આવશ્યકતા મુખ્ય બે કારણોને આધારી છે. (૧) ભક્તિ સિવાય નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યનું અનુસરણ કરી શકે નહિ. અને (૨) જે નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યને અનુસરી શકે નહિ તો સમાજમાં ઐક્ય રહી શકે નહિ. સમાજનાં બંધનો તૂટી જાય તો સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે નહિ, એ વાત સહેલાઈથી સમજાય તેમ છે.

હવે મનુષ્યોમાં કાણુ કાણુ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે તેવિષે વિચાર કરીએ. (૧) પિતામાતા આપણી ભક્તિને પાત્ર છે. તેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવવામાં બહુ સમય વીતાવવાની જરૂર નથી. ગુરુ આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાન આપનાર છે, અને તેથી તેઓ પણ ભક્તિને પાત્ર છે. વસ્તુતઃ જો ગુરુ ન હોય તો મનુષ્યો મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. શારીરિકી વૃત્તિનો વિષય ચર્ચાતાં પ્રસંગોપાત એ વાત હું તને કહી ગયો છું, એટલા માટે ગુરુ તો ખાસ કરીને ભક્તિને પાત્ર છે, એમ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર નથી. દિંદુ-ધર્મ સર્વતત્ત્વદર્શી છે, એથી કરીને ગુરુભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં દિંદુધર્મ જેટલું અગિમાન લઈ શકે તેટલું અભિમાન બીજે કાંઈ ધર્મ લઈ શકે તેમ નથી. પુરોહિત-અર્થાત્ આપણા દેશાણુને અર્થે ઈશ્વરની પાસે જે નિત્ય પ્રાર્થના કરે, આપણા હિતને માટે સર્વદા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે, અને આપણા કરતાં પણ જે અધિક પવિત્ર તથા ધર્માત્મા હોય તે પણ ભક્તિને પાત્ર છે. જે મનુષ્ય કેવળ પેટની ખાત-રજ પુરોહિતનો ધધો કરતો હોય તે ભક્તિને પાત્ર નથી. ઝીંના કરતાં સ્વામી દરેક

રીતે શ્રેષ્ઠ છે, એટલા માટે સ્વામી પણ ભક્તિને પાત્ર છે. હિંદુધર્મ એમ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓએ પણ સ્વામીની ભક્તિને પાત્ર બનવું જોઈએ; કારણ કે હિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે કે સ્ત્રીને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા માનવી જોઈએ. ધર્મ મનુષ્યો, જો ભક્તિને યોગ્ય એવાં વડીલોની ભક્તિ ન કરે, અર્થાત્ પુત્ર-કન્યા અથવા વધુ જો પોતાના માતા-પિતાની ભક્તિ ન કરે, જો સ્ત્રી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે ભક્તિ ભાવ ન રાખે, જો સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો તિરસ્કાર કર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ જો ગુરુ અપમાન કર્યા કરે તો તે ગૃહ કાષ્ટ કાળે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ; એવા ગૃહને ગૃહ કહેવા કરતાં નરકજ કહેવું એ વધારે યોગ્ય છે. આ વાત એવી તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે કષ્ટપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર પડે તેમ નથી. આવી રીતે ભક્તિને પાત્ર એવાં વડીલોપ્રત્યે યોગ્ય ભક્તિભાવ વહેવા દેવો એ પણ અનુદીક્ષનવાદનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હિંદુધર્મનો પણ દેશ ઉદ્દેશ છે, એટલું જ નહિ પણ અન્યાન્ય ધર્મો કરતાં હિંદુધર્મ એ વિષયને ધણું જ અમત્યનું સ્થાન આપે છે. હિંદુધર્મ જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે તેનું એ પણ એક કારણ છે.

(૨) ગૃહના જેવું જ સમાજનું પણ બધારણુ સમજી લેવું. ગૃહના સ્વામીની માફક અથવા પિતામાતાની માફક રાજા આપણા સમાજનો અધિપતિ છે. તેના ગુણના પ્રતાપે કિંવા તેના દંડના પ્રતાપે સમાજ સર્વદા પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. સંતાનોવડે પિતા જેવી રીતે ભક્તિપાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજા પણ પ્રજા તરફની ભક્તિને પાત્ર છે. ખરી રીતે તો પ્રજાની ભક્તિજ રાજાને બળવાન તથા શક્તિમાન બનાવે છે. નહિ તો એક રાજાના બે બાહુમાં તે કેટલુંક બળ રહી શકે ?

શિષ્ય:—તો પછી ખીજા શીક્ષીપ જેવા તથા ઔરંગઝેમ જેવા રાજાઓની વિરુદ્ધમાં લડત ચલાવવી એ પાપરૂપ લેખાય કે નહિ ?

ગુરુ:—કદાપિ નહિ. રાજા જ્યાંસુધી પ્રજાપાલક હોય ત્યાંસુધીજ તે રાજા છે. જ્યારે તે પ્રજાપીડક બને ત્યારે તે રાજા નથી, અને તેથી, તે આપણી ભક્તિને પાત્ર નથી. આવા રાજાની ભક્તિ કરવાને બદલે તેને પોતાને સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ફરજ પડે તેવી રીતનું વર્તન ચલાવવું એજ દેશવાસીઓનું કર્તવ્ય છે; કારણ કે રાજા સ્વચ્છંદી હોય તો તેથી પ્રજાનું કાષ્ટ કાળે કલ્યાણ થાય નહિ; પરંતુ આ સર્વ વાતો ભક્તિના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, તેથી તે વિષે અહીંનાં સમયનો બજ કરવો અનુચિત છે. પ્રીતિનો વિષય નીકળશે ત્યારે તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક હું બોલીશ. અત્યારે તો માત્ર એકજ વાતનો ઉલ્લેખ કરી રાજાભક્તિનો વિષય સમાપ્ત કરીશ. રાજા જેવી રીતે આપણી ભક્તિને પાત્ર છે તેવીજ રીતે રાજાના પ્રતિનિધિરૂપ રાજા પુરોહિત પણ વધારે જ સન્માનને પાત્ર છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તેઓ રાજાધર્મમાં નિરુક્ત હોય અને ધર્મપૂર્વક પોતાની ફરજ બજાવતા હોય ત્યાંસુધીજ તેઓ સન્મા-

નને પાત્ર છે. તેમ ન હોય ત્યારે-તો તેઓને પણ એક સાધારણ મનુષ્યજ લેખના જોષ્યો-
રાજપુરુષોપ્રત્યે યોગ્ય લક્ષિ દર્શાવી એ કીક છે, પરંતુ કોઈ પણ બાબતમાં
હદ ઓળંગી જવી એ કીક નથી; કારણ કે લક્ષિતની માત્રા વધી ગય તો ખીછ
વૃત્તિઓને હાનિ સહન કરવી પડે એ વાત હું તને પ્રથમ કહી ચૂક્યો છું. રાજ્યો
સમાજના પ્રતિનિધિ સમાન છે અને રાજપુરુષો સમાજના નોકરો છે એ
વાત કોઈએ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આપણા દેશી લોકો એ વાતને ભૂલી
જઈ, રાજપુરુષોની અપરિમિત ખુશામત કરે છે, તે અનુચિત છે.

(૩) રાજતા કરતાં પણ સમાજના શિક્ષકો અધિક લક્ષિતને પાત્ર છે. જેઓ
વિદ્વાન અને યુદ્ધિમાન હોવાની સાથે સમાજને પણ પરિશ્રમપૂર્વક શિક્ષણ
આપવાના નિરંતર પ્રયત્નો કરે છે તેઓજ સમાજના યથાર્થ નેતા છે-તેઓ-
જ સમાજના યથાર્થ રાજ્યો છે. મતલબ કે ધર્મવેત્તાઓ, વિદ્યાનવેત્તાઓ, નીતિ-
વેત્તાઓ, હાશનિકો, પુરાણવેત્તાઓ, સાહિત્યકારો, તથા ક્ષત્રિઓપ્રત્યે યથોચિત લક્ષિ
દર્શાવવી એ પણ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. અત્યારસુધીમાં પૃથ્વીની જે કાંઈ ઉન્નતિ
થઈ છે તે આજ મહાપુરુષોને આભારી છે. તેઓ જે માર્ગે પૃથ્વીને લઈ જવા માગે
તેજ માર્ગે પૃથ્વી ગતિ કરવા લાગે છે. તેઓ રાજ્યોના પણ ગુરુ છે; કારણ કે રાજ્યો
જ્યારે તેમની પાસેથી યોગ્ય શિક્ષણ લે છે, ત્યારેજ તેઓ સારી રીતે રાજ્ય ચલા-
વવાને યોગ્ય બને છે. ભારતવર્ષમાં ભારતીય ઋષિ-મહર્ષિઓની જે કીર્તિ હજી
સુધી સચવાઈ રહી છે, અને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, મનુ, યાગવલ્ક્ય,
કપિલ, તથા ગૌતમ આદિ ભારતવર્ષના પૂજ્યપાદ મહર્ષિઓના જે કીર્તિસ્થંભો
અમર રહી ગયા છે, તે તેમના સામાજિક ગુરુપદનેજ આભારી છે. યુરોપમાં પણ
ગ્રેકિલીઓ, ન્યૂટન, કાન્ટ, ડેન્ટે તથા શેક્સપીયર વિગેરેએ એ મહત્વનાં આસનો
એક કાળે શોભાવ્યાં હતાં.

શિષ્ય:—જેનો જેટલા પ્રમાણમાં આપણાપર ઉપકાર થાય તેનાપ્રત્યે તેટલોજ
લક્ષિભાવ ધરાવવો, એવો આપનો કહેવાનો આશય છે શું ?

ગુરુ:—નહિ. ઉપકારીપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો તેને લક્ષિ નહિ, પણ કૃતજ્ઞતા-
જ લેખવી જોઈએ. અનેક સમયે નિષ્કૃષ્ટ મનુષ્યો પણ આપણાપર ઉપકાર કરી
શકે છે. લક્ષિ આપણી પોતાની ઉન્નતિને અર્થે છે. જેનામાં લક્ષિભાવ નથી હોતો
તે પોતાના ચરિત્રની ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. લોકગુરુપ્રત્યે લક્ષિભાવ રાખવા
વિશે મેં જે હમણાં તને ઉપદેશ કર્યો તે પુનઃ યાદ કર. દાખલાતરીકે હું કોઈ એક
અંચકારનો અંચ વાંચવા બેઠો છે. હવે જો તને તે લેખક કિંવા અંચકારપ્રત્યે લક્ષિ
ભાવ ન હોય તો તે અંચ તારા ઉપર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરી શકે નહિ. અંચ-
માંનો ઉપદેશ તારા ચરિત્ર ઉપર કશી અસર ઉપજાવી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ

ભક્તિભાવ વિના યથાકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને ભાગ્યશાળી યદ્ય શકે નહિ. યથાકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેના કંથનો તારે માટે નિષ્ફળ થાય. એટલાજ માટે મે કથું હવું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઈ કાળે કોઈની ઉન્નતિ યદ્ય નથી તેમ થાય એવો સંભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપ જો ધર્મની અનેકવાર પ્રશંસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવ ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ કું ધારતો નથી.

ગુરુ:—એવી વાતો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં રોમે. હિંદુધર્મ જેટલે અધે એવી આપતોતું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેવું કું કારણ છે, તે વું જાણે છે ? તેઓ વર્ણુએક તથા એક પામરથી લઈ એક શ્રીમંત મુખી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેવું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રહ્મણ સમાજક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલુંજ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, ધર્મનિકો તથા સાહિત્યપ્રવેત્તાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશકોએ તેમની સંપૂર્ણ ભક્તિ કરવાનું લોકોને દરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી ચક્રો હતો. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અનાયાસે ઉન્નતિના ચિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય:—અત્યારે તો ધણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ દમ્પ કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ:—એમ કહેનારાઓ પોતાની રચૂળ જુદીને લીધે બ્રહ્મભક્તિનું અથવા સહૃદય જોષ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને તિરે જોડે આરોપ મૂકે છે. ડ ખરામર વિચાર કરી જોતો તો તને જણાશે કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિવિધ વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આજીવિકાસમયે ડે વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યતા અચીકારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાણિજ્ય કે ખેતીવાડીનાં ધંધો પણ ધાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી. પોતાની ઉચ્ચવિકાસ માટે આ પ્રમાણે તેમણે ધરિદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વનાં માર્ગો ને

કરી દધને જે એકર્ણ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર લિક્ષા. લિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ લાગ્યેજ બીજો કોઈ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય બીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદુરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યને સંચય કરવાના હેતુથી એ લિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે ઐશ્વર્ય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડયા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઈએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી લિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હારોહારમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતવ્રતની પ્રતિજ્ઞા લઈ સર્વત્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જો સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઈ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બ્રાહ્મણલોકિતો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સભ્યતાની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાપ છે. હજીસુધી યુરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યુરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સંમજવામાં આવે છે. આ દેશના બ્રાહ્મણોએજ મુદ્દતું બંધ કર દુઃખ, યુદ્ધની બંધ કર ખાનાખરાબી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના આરિત્યબળથી દૂર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણની નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બ્રાહ્મણના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જેજે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઈ છે તેમાં બ્રાહ્મણોના જેવી પ્રતિભાશાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ બીજી કોઈ થઈ નથી. ગ્રામીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બ્રાહ્મણ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભા-શાળી તથા સમતાશાળી જાતિ થઈ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદના લિક્ષુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બ્રાહ્મણોના જેવા યાત્રી કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇને પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

ભક્તિભાવ વિના અચકારનો આશય પણ તું યથાર્થ રીતે સમજવાને લાભદાયી થઈ શકે નહિ. અચકારની સાથે તારી સહૃદયતા ન હોય તો તેના કથનો તારે માટે નિષ્ફળજ થાય. એટલાજ માટે મે ક્યું હતું કે જો જગતના શિક્ષકો પ્રત્યે આપણને ભક્તિ ન હોય તો તેમનું શિક્ષણ પણ આપણા માટે નિરર્થક થઈ પડે છે. સહૃદયતાવાળું શિક્ષણ, અને ભક્તિભાવયુક્ત જ્ઞાન એજ આપણી ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. ભક્તિ સિવાય કોઈ કોઈને કોઈની ઉન્નતિ થઈ નવી તેમ યાય એવો સભવ પણ નથી. શિક્ષકોપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો એ પણ પરમ ધર્મ છે.

શિષ્ય:—આપ જો ધર્મની અનેકવાર પ્રશ્નસા કરો છો તે હિંદુધર્મ તો એવ ધર્મનું શિક્ષણ આપતો હોય એમ કુ ધારતો નથી.

ગુરુ—એવી વાનો તો મૂર્ખ મનુષ્યનાજ મુખમાં શોભે. હિંદુધર્મ જટલે અગ્રે એવી ખાખતોનું શિક્ષણ આપે છે તેવું શિક્ષણ જગતનો અન્ય કોઈ ધર્મ આપતો નથી. હિંદુધર્મમાં બ્રાહ્મણો સર્વત્ર પૂજ્ય લેખવામાં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ છે, તે તું જાણે છે ? તેઓ વર્ણુત્રેષ્ઠ તથા એક પામરથી હમ એક શ્રીમત મુખી પ્રત્યેકની ભક્તિને પાત્ર લેખાય છે તેનું એજ કારણ છે કે ભારતવર્ષમાં એક કાળે બ્રહ્મણીય સામાજિક શિક્ષકો હતા. ધર્મવેત્તાઓ પણ તેઓ, નીતિવેત્તાઓ પણ તેઓ, એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, પુરાણવેત્તાઓ, દાર્શનિકો તથા સાહિત્યપ્રવૃત્તાઓ અને કવિઓ પણ તેઓજ હતા. એટલાજમાટે હિંદુધર્મના અનંત જ્ઞાની ઉપદેશોએ તેમની મૂર્ખતા ભક્તિ કરવાનું લોકોને ફરમાવ્યું છે. સમાજનાં મનુષ્યો બ્રાહ્મણોપ્રત્યે સર્વથા ભક્તિભાવ ધરાવતાં હતાં. તેટલાજ માટે ભારતવર્ષ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. ભારતવર્ષીય જનસમાજે બ્રાહ્મણ શિક્ષકોની આધીનતા સ્વીકારી તેથીજ તેઓ અજા-યાને ઉન્નતિના ચિખરે પહોંચ્યા હતા.

શિષ્ય:—અત્યારે તો ધણાખરા લોકો એમજ કહે છે કે બ્રાહ્મણોએ નહીં કરીને પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ બ્રાહ્મણભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો છે.

ગુરુ—એમ કહેનારાઓ પોતાની સ્થૂળ જુદિને લીધે બ્રહ્મભક્તિનું યથર્થ સહૃદય જોઈ શકતા નથી, તેથીજ તેઓ બ્રાહ્મણોને વિરોધે જોડે આરોપ ને છે. કે બરાબર વિચાર કરી જોયો તો તને જણાતો કે પૂર્વે આપણા સમાજનાં સર્વ વિધિ વિધાનો તથા વ્યવસ્થાઓ બ્રાહ્મણોનાજ હાથમાં હતાં. આવી રીતે પોતાના હાથમાં દરેક પ્રકારની સત્તા હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની આદ્યવિકાસમુખ્યે કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનો એકવાર વિચાર કરી જો. બ્રાહ્મણોથી રાજ્યના અગ્રિ કારી થવાય નહિ. બ્રાહ્મણોથી વાલ્મીકિય કે એતીવારીનાં ધર્મો પણ થાય નહિ. એવી વ્યવસ્થા પોતેજ પોતાને માટે બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી લીધી પોતાની ઉન્નતિ માટે આ પ્રમાણે તેમણે ધરિદાપૂર્વક અન્ય સર્વ મહત્ત્વનાં માનો મધ

કરી દઇને જે એકર્ષ માર્ગ ખુલ્લો રાખ્યો તે કયો માર્ગ ? માત્ર શિક્ષા. શિક્ષાના જેવો દુઃખદાયક અને દરિદ્ર માર્ગ લાગ્યેજ ખીજો કોઇ હશે. આવા નિઃસ્વાર્થ અને ઉદારચિત્ત મનુષ્યોને ભારતમાતા સિવાય ખીજી કયી માતા જન્મ આપી શકે ? તેઓએ પોતાની બહાદુરી બતાવવા અથવા તો પુણ્યનો સંચય કરવાના હેતુથી એ શિક્ષાવૃત્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો નહોતો; પરંતુ તેઓ સમજતા હતા કે જે એકદય-સંપત્તિમાં મન જશે તો પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડ્યા વિના રહેશે નહિ. તેમજ સમાજને પણ જેવું જોઇએ તેવું શિક્ષણ મળી શકશે નહિ. એકાગ્ર મનથી ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક લોકશિક્ષણ આપવું એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શિક્ષાવૃત્તિનો એક માત્ર માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખ્યો હતો. યથાર્થ નિષ્કામ ધર્મ જેમના હાડાહાડમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો હોય તેઓજ આમ પરહિતગતની પ્રતિજ્ઞા લઇ સર્વવ્યાગી બનવાની હિંમત કરી શકે. તેઓએ પોતાના પ્રત્યે અચળ ભક્તિ રાખવાનું લોકોને ઉપદેશ્યું હતું તે પણ કાંઈ તેમના પોતાના સ્વાર્થને માટે નહોતું. તેઓ સમજતા હતા કે જે સામાજિક શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોનો ભક્તિભાવ ન હોય તો સમાજની કોઇ કાળે ઉન્નતિ થાય નહિ, અને એટલાજ માટે તેમણે બાહ્યભક્તિનો ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. આવી રીતે તેમણે જે એક સમાજ તથા સંસ્કૃતિની સૃષ્ટિ કરી હતી તે આજે પણ જગતમાં અતુલનીય લેખાય છે. હજીસુધી યુરોપ પણ એ આદર્શનું અનુકરણ કરી શક્યો નથી; કારણ કે હજીસુધી પણ યુરોપમાં યુદ્ધને એક સામાજિક આવશ્યકતા સમજવામાં આવે છે. આ દેશના બાહ્યભક્તિને યુદ્ધનું ભયંકર દુઃખ, યુદ્ધની ભયંકર ખાનાખરાખી તથા યુદ્ધનો સામાજિક ઉત્પાત પોતાના આદિચરણથી દૂર કર્યો હતો. બાહ્યભક્તિ નીતિનું અવલંબન લેવાથી સમાજને યુદ્ધ કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. પૂર્વના બાહ્યભક્તિના કીર્તિસ્તંભોમાંથી હજી એક કાંકરી પણ ખરવા પામી નથી, એજ તેમની અક્ષય કીર્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. જગતમાં જે-જે ઉન્નત જાતિઓ અત્યારસુધીમાં થઈ ગઇ છે તેમાં બાહ્યભક્તિના જેવી પ્રતિભાસાળી, શક્તિશાળી, જ્ઞાની તથા ધાર્મિક જાતિ ખીજી કોઈ થઈ નથી. પ્રાચીન એથેન્સમાં અથવા રોમમાં, મધ્યકાલીન ઇટાલીમાં અથવા વર્તમાન કાલીન જર્મનીમાં કે ઈંગ્લાંડમાં બાહ્યભક્તિ જેવી એક પણ ઉન્નત, પ્રતિભા-શાળી તથા હમતાશાળી જાતિ થઇ નથી. રોમના પુરોહિતો, કે બાદના મિશુઓ કે અન્ય કોઈ સંપ્રદાયના ધર્મોપદેશકોમાં પણ બાહ્યભક્તિના જેવા જાતી કે ધાર્મિક હજી સુધી થયા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અત્યારે તો બાહ્યભક્તિ ખુલ્લી રીતે વેપાર-ધંધો કરવા લાગી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ કાલી માતાના નામથી કસાઇનો પણ ધંધો કરવા લાગ્યા

છે. શું તેમની પણ ભક્તિ અમારે કરવી જોઈએ ?

ગુરુ.—કદાપિ નહિ. જે ગુણને માટે આપણે જેની ભક્તિ કરીએ તે ગુણ તેનામાં ન હોય તો પછી આપણે આપણે ભક્તિ કરવી ? ગુણવિના ભક્તિ કરી એ તો અધર્મજ છે. ભારતવર્ષના મનુષ્યો આ ઉદ્ધવી વાત ન સમજી શક્યા તેથી તેમની અવનતિ થઈ. જે ગુણના પ્રતાપે આજણે એકવાર ભક્તિને પાત્ર હતા તે ગુણજ જે તેમનામાં ન રહ્યો તો પછી તેમની ભક્તિ કરવાની જરૂર શું હોય ? દુઃખી અને દુરાચારી આજણોની ભક્તિ કરવાથી લોકો ધીમે ધીમે કુટિલાનજ સરકારો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા અને એ રીતે સમાજની અવગતિનો આરંભ થયો હવે આપણે સમજ્યા. પછી તો એ રસ્તેથી પાછું જ ફરવું જોઈએ.

શિષ્ય.—અર્થાત્ હવે આજણોની ભક્તિ ન કરવી, એમજ ને ?

ગુરુ.—નહિ, તેમ નહિ. જે આજણમાં સદ્ગુણ હોય, અર્થાત્ જે ધાર્મિક, વિદ્વાન, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તેની ભક્તિ કરવી, અને જેનામાં એવ ગુણ ન હોય તેની ભક્તિ ન કરવી. તેને ખરે જે યદ્માં આજણોના જેવા ગુણો હોય, અર્થાત્ જે વ્યક્તિ જન્મથી શુદ્ધ હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન, ધાર્મિક, નિષ્કામ અને લોકસેવક હોય તો તેની ભક્તિ કરવામાં હવે કોઈએ સંકોચ રાખવો નહિ.

શિષ્ય.—આપના સિદ્ધાંત સાથે કાષ્ઠ હિંદુધર્મવચંબી એકમત થાય એમ મને તો લાગતું નથી.

ગુરુ.—મને ન થાય, તેથી શું થયું ? પરંતુ હિંદુધર્મનો વ્યાપક ધર્મ તો તેજ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં માર્તંડેય સમસ્યા-પૂર્વાખ્યાય ૨૧૫ માં આ પ્રમાણે માર્તંડેય વાક્ય છે:—“પાતિત્યજનક, કુક્રિયાસકત, અને દાનિક ધર્મજીવિ વિદ્વાન હોય તોપણ તે યદ્ સમાન છે. અને જે યદ્ સત્ય, દમ અને ધર્મમાં સતત અનુરક્ત હોય તેને આજણ સમાન કું લેખું છું. કારણ કે મનુષ્ય માત્ર વ્યવહારધર્મજ મનુષ્ય કે ન બની શકે છે.” પુનઃ વનપર્વમાં અજગર પર્વાખ્યાય ૧૮૦ માં માર્તંડેય નક્ષત્ર પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે:—“વેદમાં કહેલા ધર્મો જેવા કે:—સત્ય, દાન, દમ, અહિંસા અને કરુણા વિગેરે યદ્માં પણ જેવામાં આવે છે. સત્યાદિ આજણોવિત ધર્મો જે યદ્માં જેવામાં આવે તો તે યદ્ પણ આજણજ ગણાય ?” તેના ઉત્તરમાં માર્તંડેય કહે છે કે:—“અનેક યદ્ઓમાં આજણોના જેવાં લક્ષણો અને અનેક હિંસા યદ્ઓના જેવાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે. માટે આજણકુલમાં જન્મેલો આજણજ ગણાય અને શુદ્ધ કુળમાં જન્મેલો શુદ્ધ ગણાય એમ કહેવાય નહિ. જે જે વ્યક્તિઓમાં વેદિક વ્યવહારો જેવામાં આવે તેઓજ આજણ ગણાવે એમ છે, અને જેમનામાં એ લક્ષણો જેવામાં ન આવે તેઓ યદ્ ગણાવે એમ છે.” એવું

એવાં અન્ય અનેક વાક્યો ઉક્ત કરી શકાય. વૃદ્ધ ગૌતમ સંહિતાના ૨૧ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે:-

ક્ષાન્તં દાન્તં જિતક્રોધં જિતાત્માનં જિતેન્દ્રિયમ્ ।

તમેવ બ્રાહ્મણં મન્યે શેષાઃ શુદ્ધાઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ ॥

અમિહોત્તરતપરાન્ સ્વાધ્યાયનિરતાન્ શુચીન્ ।

દપવાસરતાન્ દક્ષતાંસ્તાન્ દેવા બ્રાહ્મણાન્ વિદુઃ ॥

ન જાતિઃ પૂજ્યતે રાજન્ શુભાઃ કલ્યાણકારકાઃ ।

અગ્ગલામપિ વૃક્ષસ્થં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

અર્થાત—ક્ષમાવાન, યમશીલ, જિતક્રોધ, અને જિતાત્મા તથા જિતેન્દ્રિયને જ આદ્ય કહેવાય. તે સિવાયના સર્વને ચદ્રજ જાણવા, જેઓ અમિહોત્તર વ્રતને વિષે તત્પર હોય, સ્વાધ્યાયમાં તક્ષીન રહેતા હોય, પવિત્ર હોય, ઉપવાસરત અર્થાત અયમી હોય તેઓને જ દેવતાઓ આદ્યજનના નામથી ઓળખે છે. હે રાજન્ ! જાતિ પૂજ્ય નથી, શુભજ કલ્યાણકારક છે. જન્મથી અગ્ગલ છતાં પણ જે વ્રતશીલ હોય તો દેવતાઓ પણ તેને આદ્યજ સમાનજ માને છે.

શિષ્ય:—અરુ. મનુષ્ય-સમાજમાં ત્રણ વર્ગના મનુષ્યો પ્રતિ ભક્તિભાવ પ્રકટ કરવો એજ આપણ કહેવાનું તાત્પર્ય છે ને ? (પ્રથમ) મૃદમાં વસતા મુરખોનો પ્રતિ, (દ્વિતીય) રાજા પ્રતિ અને (તૃતીય) સમાજ શિક્ષક પ્રતિ. તે સિવાય બીજા કોઈ વર્ગ છે ?

ગુરુ:—(૪) જે બ્યક્તિ ધાર્મિક અથવા તાની હોય તેનો ઉક્ત ત્રણ વર્ગમાંના એકે વર્ગમાં ઉદ્દેશ્ય ક્યો નથી, છતાં તે ભક્તિને પાત્ર છે. ધાર્મિક મનુષ્ય ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય તોપણ તે ભક્તિપાત્ર છે.

(૫) તે સિવાય પણ કેટલાક એવા માણસો છે કે જે દેવજ બ્યક્તિવિશેષરૂપેજ ભક્તિને પાત્ર હોઈ શકે, અથવા તો અવસ્થા વિશેષમાં તેમના પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવી શકાય. આ પ્રકારની ભક્તિને આશ્રયિતપણું અથવા સન્માન કહીએ તોપણ ચાલી શકે. કોઈ એક ખાસ કામ પાર પાડવા માટે આપણે બીજા કોઈ મનુષ્યની આજ્ઞા પાળવી પડે તેમ હોય તો તે બ્યક્તિ પ્રત્યે આપણે આપણી ભક્તિ-ક્રિયા સન્માન પ્રદર્શિત કરવું નોંધએ. અંગ્રેજીમાં તેનું એક બહુ મુદર નામ છે, અને તે એજ કે ‘સર્વોડિનેશન’ એ શબ્દ યાદ આવતાની સાથેજ અને “ઓબીડીયન્સ સર્વોડિનેશન” નું સ્મરણ યદ આવે છે. આપણા દેશમાં એ વસ્તુ છેક નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે ઇચ્છાયાગ્ય તો નહોતીજ. આપણા દેશમાં ભક્તિને બદલે પ્રથમ લાય હતો. ભક્તિ એ મનુષ્યની એક વૃત્તિ છે, જ્યારે લાય એ નિષ્કૃષ્ટ વૃત્તિ છે. ભક્તિ જન્ય લાય જેવું માનસિક અવનતિનું મહાન કારણ ભાગ્યેજ બીજું કોઈ

હશે. દરેક માણસે પોતાના ઉપરિની આગાનું પાલન કરવું, તેનું સન્માન કરવું, અને તેની ભક્તિ કરવી, પરંતુ કારણ વિના તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે ડરવું નહિ. એક બીજા પ્રકારની આગાહિતા પણ આપણા દેશમાં જરૂરની છે. આપણા ધર્મ-કર્મો તથા આચાર-વ્યવહારો પ્રાયઃ સમાજના હિતાર્થેજ હોય છે. સમાજનું કામ માણસોએ એકસાથીથી એકત્ર યદને ચલાવવું જોઈએ. પાંચ માણસોમાં જો એકતા ન હોય તો તેમનાથી સામાજિક હિતનું કોઈ કામ થઈ શકે નહિ. એટલા માટે પાંચ જણમાંથી એક મનુષ્યે નાયક બનવું જોઈએ; અને બાકીનાઓએ તેની આગાનું પાલન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. આ રીતે પણ આગાહિતા (સર્જાડીનેશન) ની જરૂર છે. કમનસીબે આપણામાં અત્યારે એવું આગાહિતાપણું રહ્યું નથી. જે કાર્ય પ્રથમ દશ માણસો એકત્ર યદને કરતાં તે કાર્ય આજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતે એકલેજ પાર પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આજે કોઈ કોઈની આગાને માન આપવું નથી તેથી અનેકાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે. અનેક સમયે એમ પણ બને છે કે એક નિષ્ઠ વ્યક્તિ આગેવાનતરીકે નીભાય છે, અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને તેની આગા પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. આવી રીતે સમાજના હિતને અર્થે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોએ નીચ આગેવાનનું સન્માન સાચવવું એ કર્તવ્ય છે, કારણ કે જો તે તે ન કરે તો કાર્યનો ઉદ્દેશ સફળ થાય નહિ, અને સમાજને હાનિ સહન કરવી પડે. આપણા દેશમાં આવી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી નથી, તેથી આપણી સામાજિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણરિતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

(૬) એક મનુષ્ય જે વિષયમાં બહુ નિપુણતા ધરાવતો હોય તે વિષયમાં તેનું ખૂબ સન્માન કરવું એ પણ ભક્તિના વિષયમાં આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ મોટા હોય તેમને વયોદૃઢરૂપે ભક્તિપાત્ર લેખવા.

(૭) સમાજપ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખવો. મનુષ્યમાં જેટલા શક્તિ હોય તે સર્વ શક્તિ સમાજમાં પણ હોયજ, એ વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. સમાજ આપણને યોગ્ય-શિક્ષણ આપી આપણું ભરણપોષણ કરી આપણી રક્ષા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત દંડ કરીને આપણને અયોગ્ય માર્ગે જતા રોકે છે. એટલા માટે સમાજ આપણા શુરુ સમાન પણ છે અને આપણા રાજ સમાન પણ છે. જે રીતે સમાજનું કલ્યાણ થાય તે રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક આપણે વર્તવું જોઈએ. આ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર કરવા માટે કોમટધર્મ “ માનવ-દેવી ” ની પૂજા કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે બહુ યોગ્ય છે.

આજકાલ ભક્તિના અભાવે આપણા દેશની કેટલી દુર્દશા થઈ છે ! કેટલી બધી ઉન્નતતા આવી ગઈ છે ! પૂર્વે હિંદી પુત્રોમાં ભક્તિનો લેશમાન અભાવ જોવામાં આવતો નહોતો. હિંદુધર્મમાં અથવા હિંદુશાસ્ત્રમાં ભક્તિ ઉપરજ મુખ્ય

ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, એમ કહુ તોપણ અત્યુક્તિ નથી; પરંતુ અત્યારે આપણા સુશિક્ષિત ગણતા વર્ગમાં તેમજ અશિક્ષિત વર્ગમાં ભક્તિનો છાટો પણ રહ્યો નથી. પાશ્ચાત્ય સામ્યવાદ (સોશીઆલીઝમ) નો મથાર્ય મર્મ નહિ સમજી શકવાને લીધે હિંદી યુવકોના મગજમાં કાર્મિક ઉધા ખ્યાલોજ ભરાઈ બેઠા છે. અત્યારના સુધરેલા યુવકો એમ માને છે કે મનુષ્યમાત્ર સમાન છે-મનુષ્યમાં, ઉચ્ચ-નીચના ભેદો પાડવા અસ્વાભાવિક છે, અને તેથી કોઈએ કોઈની ભક્તિ કરવાની કશી જરૂર નથી. મનુષ્યની સર્વત્રેષ્ઠ ગતિ, જે ભક્તિ, તેને અત્યારના ભણેલા યુવકો નીચતાનું ચિન્હ સમજવા લાગ્યા છે, તે ખરેખર શોચનીય છે. પિતાને અત્યારે “ માઈ ડીધર ફાધર ” કહેવામાં કોઈને કશો સંકોચ થતો નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એટલોજ યથ શકે કે “ છુદ્દો છાકરો. ” આજકાલ માતાને “ ફાધરના ફૂમીલી ” તરીકે અર્થાત-પિતાના પરિવાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને મોટા ભાઈને તો પોતાની માતિને એક મનુષ્યજ લેખવામાં આવે છે. ગુરુને એક સાધારણ માસ્તરતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે. પુરોહિતો તો જાણે કોઈ કામનાજ નથી ! જે સ્વામીની એક કાળે દેવતા સમાન પૂજા થતી તે સ્વામીને આજકાલ એક સાધારણ બંધુ સમાન લેખવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ કવચિત્ કવચિત્ તેની પાસેથી નોકરનું પણ કામ કરાવવામાં આવે છે. સ્ત્રીને આપણે લક્ષ્મીસ્વરૂપ માનવી જોઈએ એવું તો કોઈના મનમાં પણ આવતું નથી, કારણ કે લક્ષ્મીને માને છેજ કોણ ? આ નો જાણે આપણા ગૃહની વાત થઈ ! ગૃહની બહાર જઈને જોઈયું તો જણાશે કે રાજાને અનેક માથુસો પોતાના કદા થતું સમાન માનવા લાગી ગયા છે. રાજપુરુષ એ જાણે કે કોઈ જુલમી રાક્ષસ હોય એમજ સૌ કોઈને કસી મરું છે. સમાજના ગુરુઓ તો આપણી પાસે ઉપદાસ્યા-સ્પદજ બની ગયા છે, અને આપણી સમાલોચના શક્તિ કેટલી તીક્ષ્ણ છે તે પ્રકટ કરવા માટે સમાજશિક્ષકના વિષય સિવાય બીજો કોઈ વિષયજ આપણને મળતો નથી. જગતમાં કોઈ ધાર્મિક કે યાત્રી હોય એમ તો આપણા સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી. જે કોઈ ધાર્મિક પુરુષના અનાયાસે દર્શન થઈ જાય છે તો આપણને ભક્તિભાવ સ્ફુરવાને બદલે તેના પ્રત્યે દયા કિંવા તિરસ્કારજ સ્ફુરે છે ! કોઈ યાત્રી પુરુષ મળ્યો તો તેને પરિણિત કેવી રીતે કરવો તેનાજ ખ્યાલો આપણા મનમાં રમ્યા કરે છે ! હું કોઈના કરતાં નિકૃષ્ટ છું અથવા મારા કરતાં અમુક મહાન છે, એમ માનવું એ આ કાળે એક મહાન મૂર્ખતા ગણાય છે. આથી કરીને આપણા જીવનને ઉચ્ચ લક્ષ્યપ્રતિ દોરી શકે એવો કોઈ આદર્શ આપણને મળી શકતો નથી. આ મર્વનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઐક્યપૂર્વક આપણાથી જે સામાજિક હિતનાં કાર્યો થવા જોઈએ તે આપણાથી બની શકતાં નથી. વિદ્વાન

શિષ્ય:—મરામર સમગ્રયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જાનાર્જની વૃત્તિઓ ધૈર્યસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ધૈર્યરત્નેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ધૈર્યરતા સૌંદર્યતાજ ઉપભોગ કરે, અને શારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ધૈર્યરતા કાર્યો બળવવામાંજ તક્ષીન રહ્યા કરે, અથવા ધૈર્યરતા આગામીજ પાલન કરવા હાજે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ધૈર્યરતાજ સમાધાન જાય, જેનું કર્મ પણ ધૈર્યરતાજ સમાધાન જાય, આનંદ પણ ધૈર્યરતાજ સમાધાન જાય અને જેનો દેહ પણ ધૈર્યરત્નેજ આધીન રહે તેનામાં ધૈર્યભક્તિ છે, એમ સમજવું. ધૈર્યભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ તથા ખીલવણી પણ ત્યારેજ થઈ ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ન વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળી વૃત્તિની સમષ્ટિને-એકત્રતાને ભક્તિ કહ્યો છે. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું યોગ્ય સ્ફુરણ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની જે શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ધૈર્યરતા સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીલતી વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવુંજ જોઈએ, ધૈર્યસર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યથા વૃત્તિઓએ જવુંજ જોઈએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળી વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એવો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળી વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ તેનુંજ નામ મનુષ્યત્વ. યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિનો તે સ્થળે આપે એવો અર્થ કયો હતો કે કોઈપણ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જ્યાં કરીને ખીલતી વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી ખીલતી વૃત્તિઓને આગાધીન રહેતુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય ક્યાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોઈપણ વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સ્ફુર્તિને વિત્ર નડતું નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક યોગ્ય પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઈએ. તેમાં ધૈર્ય સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ પોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિને ધૈર્યઅનુવર્તિ થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોઈ

તથા વૃદ્ધ પુરુષોની મરકરી કરતાં આપણને સહેજે સ કાચ ચતો નથી, સમાજના ભયથી ડરી ડરીને ચાલીએ છીએ, પરંતુ મમાજ પ્રત્યે જે ભકિત જોષ્યે તે આપણામાં રહી નથી આ સર્વના પરિણામરૂપે આજે આપણુ ગૃહ નદનવત બનવાને બદલે નરકવાસ સમાન યષ્ટ પડ્યું છે । શિશુણુ અથવા કેળવણી પણ એવી છે કે તે આપણુ હિત કરવાને બદલે અહિતજ કરી રહી છે । રાજનૈતિક પુરુષોમાં પણ અનેક પ્રકારના મતભેદો પડ્યા લાગ્યા છે । સમાજમાં અધોમતિ તથા ઉચ્ચ બક્ષતાએ પ્રવેશ કર્યો છે આપણા ચિત્તમાં મહિનતાએ તથા મગજમાં અભિમાને ઉડા મૂળ નાખ્યાં છે

શિષ્ય:—ઉત્તરિને માટે ભકિતની આટલી જાધી જરૂર હોય એમ તો મે કદાપિ ધાર્યું નહોતું

ગુરુ—એટલાજ માટે ભકિતને હું સર્વત્રેષઃ વૃત્તિ કહેતો હતો હજી તો 'મે મનુષ્યભકિતનીજ તને વાત કરી છે હવે પછી ઈશ્વરભકિતવિષે વિવેચન' કરીશ ત્યાર પછી ભકિતની શ્રેષ્ઠતા વિશેષરૂપે તું સમજી શકશે.

અધ્યાય ૧૧ મો—ઈશ્વરભક્તિ

શિષ્ય—આજે ઈશ્વરભકિતવિષે કાંઈક ઉપદેશ આપો, એવી મારી પ્રાર્થના છે

ગુરુ—અત્યાર સુધીમાં તે જે કાંઈ મારી પામેથી સાલવ્યું છે અને હવે પછી જે કાંઈ સાલજો તે સિવાય ઈશ્વરભકિતસબધે બીજો કાંઈ ખાસ ઉપદેશ નથી અન્યતઃ મમજાવવા માટે તે વિષયનું અન્ય પ્રકારે વિવેચન કરવું પડે એ જૂઠી વાત છે હિંદુધર્મમાં “ભકિત” શબ્દ મહાન્ અર્થસૂચક લેખાય છે, અને તે શબ્દ આપણામાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે તેને માટે વિશેષ બોલવું અનાવશ્યક છે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવેદાઓએ તેની વિવિધ પ્રકારે બાખ્યાઓ કરી છે ક્રિષ્ણન ધર્મ જેવો આર્યેતર ધર્મ પણ ભકિતને પ્રધાનપદ આપે છે, તે તું જાણતો હશે મર્વ ધર્મોના સિદ્ધાંતોનું મનન કર્યા પછી અને અતિ ઉન્નત ભકતોના ઉવતચરિત્રોને અભ્યાસ કર્યા પછી ભકિતના સ્વરૂપવિષે મે જે નિર્ણય કર્યો છે, તે હું તને અત્રે જણાવવા હૈં છું બહુ ધ્યાનપૂર્વક એકમ મનથી મારી વાત નહિ સાંભલે તો તારો અને મારો ઉભયનો પરિશ્રમ નિરર્થક જશે .

શિષ્ય—શ્રમાવે

ગુરુ—મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય અર્થાત સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વર તરફ વળે તેને ભકિત કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—પરાયર સમગ્રયું નહિ.

ગુરુ:—અર્થાત્ જ્યારે આપણી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ઈશ્વરસંબંધી અધ્યયન કરવામાંજ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરે, કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનેજ સમર્પિત થાય, ચિત્તરંજની વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરના સૌંદર્યનોજ ઉપભોગ કરે, અને ધારીરિકી વૃત્તિઓ જ્યારે ઈશ્વરનાં કાર્યો જનનવવામાંજ તહીન રહ્યા કરે, અથવા ઈશ્વરની આજ્ઞાનું પાલન કરવા હાજે, ત્યારે તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેનું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, જેનું કર્મ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય, આનંદ પણ ઈશ્વરમાંજ સમાપ્ત જાય અને જેનો દેહ પણ ઈશ્વરનેજ આધીન રહે તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ સમજવું. ઈશ્વરભક્તિનું ચોગ્ય સ્વરૂપ તથા ખીલવણી, પણ ત્યારેજ થયાં ગણાય.

શિષ્ય:—આપના આ કથન સામે મારો પ્રથમ વાધો તો એજ છે કે આપે અત્યારસુધી ભક્તિને અન્ય અન્ય વૃત્તિઓ પૈકીની એક વૃત્તિમાત્રજ જણાવી હતી, અને હવે સઘળા વૃત્તિની સમષ્ટિને—એકત્રતાને ભક્તિ કહો છો. એનો અર્થ શું સમજવો?

ગુરુ:—ભક્તિ નામની એકજ વૃત્તિ છે. મારો કહેવાનો આશય એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યની સઘળી વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ અનુસરે ત્યારેજ ભક્તિનું ચોગ્ય સ્વરૂપ થયું ગણાય. અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓમાં ભક્તિ વૃત્તિની મેં શ્રેષ્ઠતા તને જણાવી તેનું કારણ પણ એજ છે. ભક્તિ જ્યારે ઈશ્વરમાં સમાર્પિત થાય ત્યારે ખીલુ વૃત્તિઓએ તેને આધીન થવું જ જોઈએ, ઈશ્વરાર્પિત ભક્તિ જે માર્ગ દર્શાવે તે માર્ગે અન્યાન્ય વૃત્તિઓએ જવું જ જોઈએ, એજ મારો કહેવાનો આશય છે ભક્તિ એટલે સઘળા વૃત્તિઓની સમષ્ટિયુક્ત એક શક્તિ; એનો અર્થ કરવો તદ્દન અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—તો પછી સામંજસ્ય કયાં રહ્યું? આપ અગાઉ કહી ગયા છો કે સઘળા વૃત્તિઓની યથાચોગ્ય સ્વૃત્તિ તેનું જ નામ મનુષ્યત્વ. યથાચોગ્ય સ્વૃત્તિનો તે રથજે આપે એવો અર્થ કયો હતો? કે કોષપણુ વૃત્તિને એટલી બધી આગળ વધવા ન દેવી કે જેથી કરીને ખીલુ વૃત્તિઓની સ્વૃત્તિને હાનિ પહોંચે. હવે જો સઘળા વૃત્તિઓ એક માત્ર ભક્તિવૃત્તિનેજ આધીન રહે તો પછી ખીલુ વૃત્તિઓને આજ્ઞાધીન રહેવુંજ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, અને જો એમ થાય તો વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય કયાં રહ્યું?

ગુરુ:—ભક્તિને અનુસરવાથી કોષપણુ વૃત્તિની ઉલ્લૂપ સ્વૃત્તિને વિના નહીં નથી. મનુષ્યની વૃત્તિને એક ચોક્કસ પ્રકારનો ઉદ્દેશ હોવોજ જોઈએ. તેમાં ઈશ્વર સંબંધી ઉદ્દેશ સર્વથી મહાન છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે વૃત્તિ ચોતે આગળ વધવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વૃત્તિ જો ઈશ્વરઅનુવર્તી થાય તો તેના આગળ વધવામાં કોષ

જાતનું વિદ્ય નડે નહિ. ઈશ્વરજ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, અર્થાત્ અનંત મંગળ, અનંત જ્ઞાન, અનંત ધર્મ, અનંતસૌંદર્ય, અને અનંત શક્તિ જે વૃત્તિનો ઉદ્દેશ હોય, તેને આગળ વધતી કોણ અટકાવી શકે? માટે ભક્તિવૃત્તિને આધીન રહેવું એજ સર્વ વૃત્તિઓનું યથાર્થ સામંજસ્ય છે.

શિષ્ય:—આપે જે મનુષ્યતત્ત્વ અને અનુશીલન ધર્મ સમગ્રવ્યો તેનું સ્વયં તાત્પર્ય, મારા સમજવા પ્રમાણે, એવું નીકળે કે ઈશ્વરભક્તિ, એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ, એટલુંજ નહિ પણ ભક્તિ એજ અનુશીલનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હોવાયોગ્ય છે.

ગુરુ:—અનુશીલન ધર્મનો એવો આશય છે, એ વાત ખરી. વસ્તુતઃ ત્યાં સુધી સઘળી વૃત્તિઓ ઈશ્વરમાં સમર્પિત ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વજ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. વૃત્તિઓનું ઈશ્વરને અર્પણ કરવું તેજ સાચું મૂંઝાપણ! એજ સાચો નિબંધાન ધર્મ! અને એજ સાચું સુખ! પ્રકાશાંતરે કહીએ તો ચિત્ત શુદ્ધિ પણ એતુજ નામ! ધર્મ પણ એજ! અને ભક્તિ, પ્રીતિ, શાંતિ વિગેરે જે લક્ષણો કહ્યાં છે તે પણ તેજ ધર્મનાં! મેં ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઈ યથાર્થ ધર્મ નથી. મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તેનું મૂળ હું તનેજ સમગ્રતી ગયો; પણ એટલા ઉપરથી તું એમ માની લઈશ નહિ કે એટલી વાત સમજવા મત્રથીજ અનુશીલનધર્મનું સંપૂર્ણ રહસ્ય તું સમજી ગયો!

શિષ્ય:—વસ્તુતઃ હું કંઈજ સમજ્યો નથી. એ વાતનો હું પોતેજ સ્વીકાર કરું છું. અનુશીલન ધર્મમાં ભક્તિનું સ્થાન ક્યાં છે તેવો હું હજી તદ્દન અજ્ઞાન છું. શારીરિક અનુશીલનની વ્યાખ્યા આપે કહી સંજોગની ત્યારે મારી ખાતરી થઈ હતી કે શારીરિક જગમાં શુદ્ધિ કરવી અથવા તો શરીરની માંસપેશીઓને મજબૂત બનાવવી એ હર્તાવ્ય છે. હવે, મારો કે કોઈ મનુષ્ય રોગ, દારિદ્ર્ય કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી પોતાની શારીરિક વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં કેળવી ન શકે તો શું તેનાથી ઈશ્વરભક્તિ ન થઈ શકે?

ગુરુ:—મારે કહેવાનું માત્ર એટલુંજ છે કે જે અવસ્થામાં મનુષ્યની અન્ય વૃત્તિઓ ઈશ્વરાભિમુખી થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય. અમુક ભક્તિનું શારીરિક જળ અધિક ન્યૂન અથવા મને તેટલું હોય પણ જે તે વ્યક્તિ ઈશ્વરાભિમુખ રહે, અર્થાત્ પોતાના શારીરિક જળનો ઉપયોગ ઈશ્વરાનુમત કાર્યમાં કરે, તેમજ તેની રૂ.યે પોતાની બીજી વૃત્તિઓને પણ સંયુક્ત કરે તો તેનામાં ઈશ્વરભક્તિ છે, એમ કહી શકાય. જે મનુષ્યમાં જેટલું જળ ન્યૂન હોય તેટલું અસર તેની કર્તાવ્યપણનામાં ખામી આવે એ વાત તો ખુશીજ છે. અનુશીલનની જરૂર એટલીજ કે શરીરને કિંવા મનને જરાજર કેળવી તેનો ઈશ્વરાનુમત (ઈશ્વરે ઉપદેશ) કાર્યમાં અંત-કરણપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. દાખલાતરીકે એક લૂંટારો એક લલા-નિર્ણય મનુષ્યને

હેરાન કરે છે. આ દેખાવ બે માણસો બુલે છે. ધારો કે આ બન્ને પ્રેક્ષકો ઈશ્વર પ્રત્યે ભક્તિભાવયુક્ત છે; પરંતુ તેમાં એક જણ બળવાન અને બીજો નિર્બળ છે. બળવાન માણસે બહાર આવી પેલા લૂંટારાના હાથમાંથી પેલા નિર્દોષ માણસને મુક્ત કર્યો, પરંતુ બીજો દુર્બળ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે કાર્યમાં વિજયી થઈ શક્યો નહિ. આવા પ્રસંગે જ્ઞતિવિરોધના અનુશીલનના અભાવે દુર્બળ મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વની ખામી હતી, એમ આપણે કહી શકીએ; પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરભક્તિનો કિંવા મનુષ્યભક્તિનો અભાવ હતો, એમ કહેવું જાણે નહિ. ચારીરિક વિગેરે જ્ઞતિ-ઓનું જ્યાંસુધી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, તેની સાથે મનુષ્ય પોતાની જ્ઞતિઓના સા-મર્થ્યને જ્યાંસુધી ઈશ્વર-ભક્તિ પ્રતિ વહેવું ન કરે ત્યાંસુધી તેણે મનુષ્યત્વ મેળવેલું હોય તોપણ તે નિષ્ફળ છે, એમ કહેવું જોઈએ. માટે એ ઉક્તય યોગ્યતાઓનો સમાવેશ એજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ. મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે જેમ જ્ઞતિઓનું સ્વા-તંત્ર્ય સુરક્ષિત રહેવું જોઈએ તેમ તેની સાથે ભક્તિનું પણ પ્રાધાન્ય રહેવું જોઈએ. એટલાજ માટે મેં કહ્યું હતું કે જ્ઞતિઓ ઈશ્વરને સમર્પિત કરવા માત્રથીજ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ તેની સાથે જ્ઞતિઓનું સમચિત અનુશીલન પણ આત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય:—હજી એક બીજો વાધો છે. જે ઉપદેશ પ્રમાણે ક્રમ યજ્ઞ શકે એવું ન હોય, તેને હું ઉપદેશજ કહેતો નથી. હું પૂછું છું કે આપના ઉપદેશ પ્રમાણે શું સર્વ જ્ઞતિઓને ઈશ્વરાભિમુખી કરી શકાય ? કોષ પણ એક પ્રકારની ટત્તિ છે. હવે કોષને ઈશ્વરાભિમુખી કેવી રીતે કરી શકાય ?

ગુરુ:—જગતની તે અવુલ મહાક્રોધવાણીનું તને સ્મરણ છે ?

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહરતિ યાવદ્ગિરં તે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્ સ વદ્ધિર્ભયનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

આ ક્રોધ મહા પવિત્ર ક્રોધ ગણાય, કારણ કે યોગમાં ભંગ કરનારી મદનની કુપ્ર-જ્ઞતિ તે ક્રોધના પ્રતાપે વિનષ્ટ થઈ ગઈ ! આવા ક્રોધને સ્વયં પ્રવૃત્તોજ ક્રોધ કહી શકાય. આવીજ એક નીચ જ્ઞતિ કે જેને ઈશ્વરાભિમુખી કરવાથી વ્યાસદેવ મહાભા-રત જેવો અદ્વિતીય ક્રાવ્યમંથ જગતને આપતા ગયા ! પણ હું જૂનું છું. તારા જેવા નવા જમાનાની રોશની પાગેલા-ચીસગી સદીના સુવકોને આ વાત એકાએક ગળે ઉતરતો નહિ. એટલા માટે મારું વિશેષ કથન તારા જેવાને માટે નિરર્થક છે.

શિષ્ય:—બીજો પણ એક વાધો છે—

ગુરુ:—તે સ્વાભાવિક છે. જે અવસ્થામાં મનુષ્યની સંધગી જ્ઞતિઓ, ઈશ્વરમુખી

અથવા ઈશ્વરાનુવર્તી હોય તેને ભક્તિ કહેવાય. આ વાત એટલી બધી ગભીર છે, અને તેની અંદર એટલી બધી મહત્ત્વની વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે કે એક વાર કહેતા માત્રથીજ તુ તે સમજી શકે એવી બિલકુલ સભાવના નથી. અનેક શક્યો થાય, અનેક વાધાઓ જણાય, અનેક છિદ્રો જણાય, એટલુંજ નહિ પણ છેવટે આ ક્ષેપ દેશ તને અર્થશૂન્ય પ્રલાપ જેવો લાગે તો તે પણ સભવિત છે, પરંતુ મારી તને પુનઃ પુનઃ એટલીજ ભલામણ છે કે એટલેથીજ નિરાશ ન થઈ જવું. પ્રતિભિન્ન, પ્રતિભાસ, અને પ્રતિવર્ષ એજ એક તત્ત્વસખધી વિચારો કર્યા કરવા અને એજ એક તત્ત્વને ક્રિયામાં ચૂકવાના હૃદયપૂર્વક યત્નો કરી જોવા. એથી કમશઃ એ તત્ત્વ તારી દષ્ટિ સન્મુખ દીપકની માફક સંપૂર્ણ તેજથી પ્રકાશવા લાગશે, અને ત્યારે એમ થાય ત્યારે સમજજો કે તારું જીવન સાર્થક થયું ! તારો મનુષ્યજન્મ સફળ થયો ! ઉક્ત ગભીર તત્ત્વ સિવાય અન્ય એકેક વાત મનુષ્યે લક્ષ્યપૂર્વક શીખવાની નથી. એક મનુષ્ય પોતાનું સમસ્ત જીવન સદ્વિચાર અને હિંમત ભાવનાઓમાંજ વ્યતીત કરે અને છેવટે ઉક્ત તત્ત્વ સમજી, તેને ક્રિયામાં ચૂકવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેનું જીવન સફળ થયું જણાય.

શિષ્ય:—આવું દુષ્પ્રાપ્ય જ્ઞાન આપને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ?

ગુરુ:—અગિ તરજી અવસ્થામાંથીજ ચારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન સદા ઉદભવ્ય કરતો કે.—“આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય ? આ જીવનમાં એવું શું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ કે મનુષ્યભવ સફળ થાય ?” સમસ્ત જીવન આ એકજ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મેળવવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેના ઉત્તરની શોધમાંજ જીવન પ્રાય. પૂરું થવા આવ્યું છે. અનેક પ્રકારના લોકપ્રચલિત, ઉત્તરો અપાર સુધીમાં મને મળી ચૂક્યા છે. તેની સત્યતા કિવા અસત્યતાનો નિર્ણય કરવા માટે હું અનેક ભોગો પણ આપી ચૂક્યો છું, અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં છે, મધાનકિત વાદ-વાર્તા અને વિચારવામાં પણ પ્રમાદ કર્યો નથી, અનેક પ્રકારના લેજો પણ લખી વાળ્યા છે, અનેક લોકોની સાથે વાર્તાલાપો અને ચર્ચાઓ કરવામાં પણ ક્યારેક રાખી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી ચૂક્યો છું. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, દર્શન તથા દેશી-વિદેશી શાસ્ત્રો પણ ઉપલાવી જોયાં છે. હુંકામાં, જીવન સફળ કરવા અર્થે પ્રાણીક પરિશ્રમ કરી ચૂક્યો છું. આ સર્વ પરિશ્રમો અને કષ્ટોના પરિણામે હું એટલું સમજી રહ્યો છું કે સધળી વૃત્તિઓને ઈશ્વરાનુવર્તી કરવી તેજ ચકાર્ય ભક્તિ, અને એવી ભક્તિ વિના યથાર્થ મનુષ્યત્વ કે શો પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. “આ જીવન કેવી રીતે માર્થક કરવું” એ પ્રશ્ન ઉત્તરમાં એ એકજ ઉત્તર મને યથાર્થ અને સંતોષકારક લાગ્યો છે. માફી સર્વ ઉત્તરો મને નિરર્થક જોવાજ જણાયા છે. વસ્તુતાએ મનુષ્યના સમસ્ત જીવનનું—સમસ્ત પદ

અમનું એજ એક અતિમ ફળ, એજ એક છેલ્લું સુફળ છે. "આરે આપું યાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું?" તેના ઉત્તરમાં મારે તને માત્ર એટલુંજ જણાવવું જોઈએ કે સમસ્ત જીવન એ એકજ ગંભીર પ્રયત્નો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા અર્થે મેં વ્યતીત કર્યું છે, અને તેનો જે ઉત્તર આટલા લાંબા કાળે મને પ્રાપ્ત થયો છે, તેજ હું તને સંભળાવવા માગું છું. મારા સમસ્ત જીવનના પરિશ્રમેનું ફળ હું એકજ દિવસમાં કેવી રીતે સમજી શકું ?

શિષ્ય:—આપના કહેવા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે ભક્તિનાં લક્ષણો સંબંધી આપે મને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપનો પોતાનોજ એક ખાસ સિદ્ધાંત છે. આર્થ-ભૂમિઓ તે તત્ત્વ મજબૂતા નહોતાં."

ગુરુ:—મૂર્ખ ! મારા જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં તે એવી શું શક્તિ છે કે આર્થ મહર્ષિઓ જે વાત ન જાણી શક્યા તે વાત હું જાણી કે સોધી શકું ? મારા કથનનો સારાંશ માત્ર એટલોજ છે કે સમસ્ત જીવન પર્વત તેમના શિક્ષણોનો અભ્યાસ કરવાથીજ હું તેમના આશયો સમજી શક્યો છું. હા, એટલું છે કે જે ભાષામાં હું તને આજે ભક્તિ તત્ત્વ સમજાવું છું તે ભાષામાં તેઓએ તે વાત સમજાવી નથી. તમારા જેવા વીસમી સદીના નવયુવકોને મારે વીસમી સદીની ભાષામાંજ આ વાત સમજાવવાની જરૂર પડી છે. ભાષામાં ગમે તેટલો પ્રબેદ પડી જાય તોપણ સત્ય વસ્તુમાં કોઈ કાળે ફેરફાર થવા પામતો નથી. સત્ય વસ્તુ નિત્ય છે. તેમાં વિકર કે પ્રબેદ કદાપિ થયો નથી. શાંતિદેવના સમયમાં ભક્તિતત્ત્વ જે સ્વરૂપ હતું તેજ સ્વરૂપ હજી આ કાળે પણ વર્તમાન છે. ભક્તિતત્ત્વ ચાર્થ સ્વરૂપ હજી પણ આર્થ મહર્ષિઓના કથનોમાં અને ઉપદેશોમાં મળી આવે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં કુચકી માપ્યા વિના રત્નનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવું નથી; તેવીજ રીતે હિન્દુશાસ્ત્રથી અગાધ સમુદ્રમાં નિમજ્જન કર્યા વિના શાસ્ત્રીય તત્ત્વરત્નોની ચાર્થ પ્રાપ્તિ યથ શક્તી નથી.

શિષ્ય:—આર્થ મહર્ષિઓએ ભક્તિતત્ત્વને વ્યાખ્યા કરી છે તેજ વ્યાખ્યા આપની ખાસેથી સાંભળવાની મારી જિજ્ઞાસા છે.

ગુરુ:—એવી જિજ્ઞાસા ખરેખર આવકારદાયક છે. ભક્તિ ઉપર હિન્દુઓનીજ માલેકી છે, ધરણી કે ભક્તિ એ વસ્તુજ હિન્દુઓની છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં પણ ભે કે ભક્તિવાદ છે, પણ હિન્દુધર્મમાં જે ખુબીથી ભક્તિતત્ત્વ સાર્થકતા દર્શાવવામાં આવી છે, તેવી ખુબી બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી ખેદ માત્ર એટલોજ છે કે આર્થ મહર્ષિઓએ ભક્તિતત્ત્વને વ્યાખ્યા કરી છે તે વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાને તથા સંભળાવવાને જોઈએ તેટલો આપણને અવકાશ નથી. આપણો મૂળ ઉદ્દેશ અનુશીલન ધર્મ સમજાવતો હતો, તે તને સ્મરણમાં હશે. છતાં ભક્તિસંબંધી રચૂળ વ્યાખ્યા હું તને પ્રસંગોપાત સંભળાવીશ.

શિષ્ય:—પહેલા મને એ વાત કહો કે શુ ચિરજાળથીજ ભક્તિવાદને હિંદુધર્મના એક અંશરૂપે માનવામાં આયો છે ?

ગુરુ —ના, તેમ નથી વેદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી હું ધારું છું કે વૈદિક ધર્મથી તુ પરિચિત હોઈશજ સાધારણ ઉપાસકોની સાથે ઉપાસ્ય દેવોનો જે સંબંધ આજ કાલ આપણી નજરે પડે છે તેવોજ સંબંધ વૈદિક યુગમાં હતો “ હે પ્રભુ ! મારા અર્પણ કરેલા આ યોગ્યસનુ આપ પાન કરો, હવિ બોજન કરો અને મને ધન આપો, સંપત્તિ આપો, પુત્ર આપો, માય આપો, ધાન્ય આપો, તથા મારા શત્રુઓનો પરાજય કરો ” વિગેરે આગળ વધીને મહુ બહુ તો તેઓ એટલે સુધી પ્રાર્થના કરતા કે— ‘ હે પ્રભુ ! મારા પાપોનો ખસ કરો ’ આ પ્રમાણે દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાથી વૈદિક યુગમાં લોકો યજ્ઞો વિગેરે કરતા એવી રીતે કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિઅર્થે જે યજ્ઞાદિ કરવા તેને કામ્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે જે ઉપાસનામાં કામ્ય કર્મોની મુખ્યતા હોય તેને સાધારણ રીતે ‘ કર્મ ’ કહેવામાં આવે છે “ તમે અમુક કામ કરો તો તમને અમુક ફળ મળશે, માટે તમારે અમુકજ કર્મ કરવું, ’ એવી રીતની ધર્મ કરવાની પદ્ધતિને કર્મ કહેવાય વૈદિક યુગના ઉદના મત્સ્યમાં આવી રીતના કર્મોત્તમક ધર્મનું મળ બહુ વધી પડ્યું હતું યાગયજ્ઞોની પ્રખ્યાતિ એટલે સુધી વધી પડી હતી કે ધર્મના અર્થ મર્મનો છેક લોપ થઈ ગયો એવો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો બરાબર એજ સમયે દેદનાકે પ્રતિભાશાળી પવિત્ર ડુકે પોને વિચાર થયો કે આ કર્મોત્તમક ધર્મ એજ યથાર્થ ધર્મ હોય એમ બને નહિ તેઓએ વિચાર કર્યો કે વૈદિક દેવ-દેવીઓની કલ્પનામાત્રથીજ આ બગતનું અસ્તિત્વ બરાબર સમજાય નહિ આ સર્વ કલ્પનાઓની પાછળ એક અનંત અને અદેશ્ય કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ આ કારણની તપાસ કરવા તેમણે પ્રયત્નો કરી લોકોની શ્રદ્ધા પણ ધીમે ધીમે કર્મ ઉપરથી ખમવા લાગી હવે યજ્ઞ પ્રકારના વિષ્ણવ (યુગાત્મ-અથવા ઉચ્ચપાત્રલ) આ દેશમાં ઉપરિચિત થયા, કે જે વિષ્ણુની સત્તા હજી પણ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે એ તથા પ્રકારના વિષ્ણુમાં એક વિષ્ણવ ચાર્વાકીયારા ઉપરિચિત થયો તેમણે એવા ઉપદેશની શરૂઆત કરી કે સંધર્મ કર્મોહારિ મિથ્યા ■ બસ, ખાઓ, પીઓ અને મોજ-મજ્જ ભોગવો ખીજે મનદેવ સુદ્ધ અથવા ચાકડસિહે ઉત્પન્ન કર્યો તેણે ડ્યુ કે -કર્મનું ફળ બહુમત માનવા યોગ્ય છે, પરંતુ કર્મ એજ દુ ખના કારણશૂન્ય છે કર્મને લીધેજ પુનર્જન્મો લેવા પડે છે, માટે કર્મનોજ નાશ કરો વિવિધ તૃષ્ણાઓને ત્યાં કરી ચિત્તમયમપૂર્વક અદ્યાગધર્મના માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો. ત્રીજો વિષ્ણવ દાર્શનિકોના ઉપરિચિત થયો. તેઓ પ્રાય બ્રહ્મવાદી હતા તેમને જણાયું કે તેઓએ જન્મરૂપ અનંત કારણશૂન્ય જે ચૈતન્યની શોધ કરવા માંડી હતી તે તત્ત્વ અતિશય દુર્લભ છે.

આ બ્રહ્મવસ્તુ જે બરાબર સમજાય તો તે પરમાત્મા સાથે કિંવા જગતના તે અંત-
રાત્મા સાથે આપણે કેવો સંબંધ છે, તેમજ આ જગતની સાથે પરમાત્માનો અને
આપણો શું સંબંધ છે, વિગેરે રહસ્યો સમજી શકાય. આ રહસ્યો સમજાયા પછી
" આ જીવન કેવી રીતે સાર્થક થાય " તેકદિન પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોઆપજ મળી
જાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કદિન છે તોપણ યથાર્થ
ધર્મ તેજ છે. મતલબ કે જ્ઞાન એજ ધર્મ અને જ્ઞાન એજ નિઃસ્વયસૂ અથવા પરમ
મંગળ છે. વેદના જે અંશને " ઉપનિષદ્ " એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે
આ જ્ઞાનવાદીઓનીજ સોષનું પરિણામ છે. ઉપનિષદ્માં આપણા મહર્ષિઓની જ્ઞાન-
કીર્તિ પૂર્ણ પ્રસાદી પ્રકાશી રહી છે. બ્રહ્મનિરૂપણ અથવા આત્મજ્ઞાન એજ ઉપનિ-
ષદોનો ઉદ્દેશ છે. ત્યાર પછી જ દર્શનોમાં આ જ્ઞાનવાદ વિશેષ વૃદ્ધિ પામતો ગયો
અને તેનો પ્રચાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ગયો. કપિલના સાંખ્યમતમાં જે કે બ્રહ્મનો
ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તોપણ તે દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનવાદાત્મક ગણાય છે. દર્શનોમાં
કેવળ પૂર્વમીમાંસાજ કર્મવાદી છે. બાકીના સર્વ દર્શનો જ્ઞાનવાદી છે.

શિષ્ય:—જ્ઞાનવાદ તો બહુ અપૂર્ણ હોય એમ મને લાગે છે. જ્ઞાનથી ઈશ્વરને
જાણી શકાય પરંતુ જ્ઞાનથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. જાણુ-
વામાત્રથી કેાઇ વસ્તુની ઝાઝ ઘોડીજ પ્રાપ્તિ થાય ? ધારો કે ઈશ્વરની સાથે આ-
પણા આત્માનું એકત્વ છે એ વાતનો મને નિશ્ચય થયો, પણ તેટલાથીજ ઈશ્વરની
પ્રાપ્તિ થઇ જાય એ કેવી રીતે બને ! આત્મા અને પરમાત્માને—કેલપને એકત્વ કર-
નાર કેાઇ એક વસ્તુ જોઇએ કે નહિ ?

ગુરુ:—જ્ઞાનવડે જે ઐક્ય નથી પ્રાપ્ત થતું તે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. ભક્તિ-
વાદીઓ પણ એમજ કહે છે કે જ્ઞાનથી તો માત્ર ઈશ્વરને જોળખી શકાય પણ
જાણુવા માત્રથીજ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થઇ જતી નથી. જગતમાંની અનેક વસ્તુઓને આપણે
જાણીએ છીએ, પણ તે જાણવામાત્રથી શું આપણી પાસે આવી જાય છે ? આપણે જેના
પ્રત્યે દ્વેષ ધરાવતા હોઇએ તેને પણ જોળખીએ તો છીએજ, પરંતુ શું તેથી તેની
સાથે આપણે આપણું ઐક્ય સ્થાપી શકીએ છીએ ? નહિજ. તેવીજ રીતે જે આપણે
ઈશ્વરને જાણીએ અને છતાં તેનાપ્રત્યે દ્વેષ રાખીએ તો તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય ? એથી ઉલટી રીતે જોઇએ તો જેના પ્રત્યે આપણી ચાહના—પ્રીતિ હોય તેને
અનાયાસે આપણે મળી શકીએ છીએ. એક રરીરધારી અનુભ્ય પણ જે આપણી
અંતઃકરણની પ્રીતિ વિના આપણી સાથે દળીમળી શકતો નથી તો પછી જે અશ-
રીરી છે, અને જે કેવળ અંતઃકરણદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે તે પ્રીતિ કે ભક્તિ
વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? મતલબ કે જે આપણો ઈશ્વર પ્રતિ ગાઢ અનુરાગ
હોય તેજ આપણે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ. આ પ્રકારનો ગાઢ અનુરાગ

તેનું જ ખીલું નામ ભક્તિ છે. શાંડિલ્ય સૂત્રના ખીળ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

સા. (મક્તિઃ) પરાનુરક્તિરૈશ્વરે ॥

શિષ્ય:—આ પ્રમાણે ભક્તિવાદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મને બહુ લાભ થયો. આપે જો આટલી પ્રસ્તાવના કરી ન હોત તો હું ભક્તિવાદ યથાર્થ રીતે સમજી શકત નહિ. આપની વાત સાંભળ્યા પછી મારા અંતઃકરણના ઉદ્ગાર આપની ખાસે પ્રકટ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. યૂરોપીય વિદ્વાનો તથા સ્વામી દ્વાનંદ સરસ્વતી વિગેરે આ દેશના વિદ્વાનો વૈદિક ધર્મને શ્રેષ્ઠતમ ધર્મ કહી તેની પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ તેઓ પૌરાણિક ધર્મને અથવા તો આધુનિક હિંદુ ધર્મને બહુ જ નિષ્ટ્ર ગણી કાઢે છે, તે કીક નથી. એમ મને હવે સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. વૈદિક ધર્મમાં ભક્તિ નથી, એટલા માટે તેને અસંપૂર્ણ કિંવા નિષ્ટ્ર ગણી શકાય પરંતુ પૌરાણિક અથવા આધુનિક વૈષ્ણવાદિ ધર્મ કે જેમાં ભક્તિની પ્રધાનતા છે તેને અપૂર્ણ કાંઈ રીતે કહી શકાય નહિ. જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો લોપ કરી વૈદિક ધર્મને પુનરુજ્જવન આપવા માગે છે તેઓ જંબીર જૂલ કરે છે, એમ મારાથી કલા વિના રહેવાતું નથી.

ગુરુ:—તું જે કહે છે તે એક રીતે કીક છે, પરંતુ વેદમાં ક્યાંઈ ભક્તિવાદ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ. શાંડિલ્ય સૂત્રના ટીકાકાર સ્વપ્નેશ્વરે છાંદોગ ઉપનિષદમાંથી એક વચન ઉદ્ધૃત કરી આ વાત સિદ્ધ કરી છે કે વેદમાં ભક્તિ સંબંધનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ નહિ હોવા છતાં ભક્તિવાદનો સારાંશ તો કેટલેક અંશે આની ગયો છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે.—

“ આત્મૈવેદં સર્વમિતિ સ વા યપ યવ પદ્યજ્ઞેવં મન્યાન एवं વિજાન-
જ્ઞાતમરવિ-રાત્મકોઢ આત્મામિથુન આત્માનન્દ સ સ્વરાહ્મભવતીતિ ॥ ”

અર્થાત—(પૂર્વે જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે) સર્વ આત્મામાં જ છે, જે તેને નિહાળી, વિચારી અને સમજીને આત્મામાં તહીન થાય, આત્માની સાથેજ કીડ કરે, આત્માની સાથેજ મિથુન (મૈત્રી) કરે અને આત્મામાંજ જે આનંદ મેળવે તે સ્વ-રાગ (પોતે પોતાનો રાગ અથવા પોતે પોતાનામાંજ આનંદ અનુભવનાર) થાય. ” યથાર્થ ભક્તિવાદ તે એનું જ નામ.

અધ્યાય ૧૨ મો—ઈશ્વરમક્તિ-શાંડિલ્ય

ગુરુ:—ભક્તિને માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પ્રધાન ગ્રંથ છે. છતાં ગીતામાં પ્રબોધાયેલો ભક્તિવાદ તને કહું તે પહેલાં ઐતિહાસિક પ્રથાને અનુસરી વેદમાં ભક્તિસંબંધે જે કંઈ કહ્યું હોય તે દુઃકમાં મારે તારી ખાસે રજુ કરવું નોખએ

એમ ધારી અત્યારસુધી તે વિષયની ચર્ચા કરી, તોપણ કેટલુંક કહેવાનું બાકી રહ્યું છે તે આજે સંપૂર્ણ કરીશ. વેદમાં ભક્તિસંબંધી ઉદ્દેશ્ય મળી આવતો નથી એ વાત હું તને અગાઉ જણાવી ગયો છું. છદિગ્ય ઉપનિષદમાં તે સંબંધી પ્રસારો છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. છદિગ્ય ઉપનિષદમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે તેની સાથે શાંડિલ્ય મહર્ષિનું નામ જોડાયેલું છે.

શિષ્ય:—ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્ય મહર્ષિ કહેવાય છે તે એજ કે ?

ગુરુ:—શાંડિલ્ય નામના એ મહર્ષિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, એમ મારે તને પ્રથમજ કહી દેવું જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શાંડિલ્યનું નામ ઉપનિષદની સાથે જોડાયેલું છે, અને બીજા શાંડિલ્યનું નામ ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતાતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉપનિષદવાળા શાંડિલ્ય મહર્ષિ જેટલા પ્રાચીન છે તેટલા ભક્તિસૂત્રના પ્રણેતા શાંડિલ્યઋષિ પ્રાચીન નથી. ભક્તિસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં પ્રાચીન શાંડિલ્યના નામને ઉદ્દેશ્ય છે.

શિષ્ય:—કોઈ આધુનિક સૂત્રકારે પ્રાચીન મહર્ષિનું નામ આપી પોતાના અંથ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય તો તે શું સંભવિત નથી? હાલ હુત્ તો પ્રાચીન શાંડિલ્યના મતનીજ વ્યાખ્યા કરો.

ગુરુ:—કમનસીબે તે પ્રાચીન ઋષિપ્રણેતા કોઈ અથ અત્યારે મળી આવતો નથી. શ્રીશંકરાચાર્યે વેદાન્તસૂત્રનું જે ભાષ્ય રચ્યું છે તેમાંના કોઈ એક સૂત્રના ભાષ્યના ભાવાર્થ ઉપરથી કોલણુક સાહેબે એવું અનુમાન કર્યું છે કે પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્યે પંચરાત્રની રચના કરેલી હોવી જોઈએ. કોલણુક સાહેબનું આ અનુમાન કદાચ સત્ય હોય અને ન પણ હોય. પંચરાત્રમાં, જેણે ભાગવત ધર્મનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથાપિ એવા એક સામાન્ય મૂળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શાંડિલ્ય મહર્ષિનેજ પંચરાત્રના પ્રણેતાતરીકે માની લેવા એ ઠીક નથી. તથાપિ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિધર્મના એક પ્રધાન પ્રવર્તક હતા તેમ માનવાને આપણી પાંસે પૂરતાં કારણો છે. જ્ઞાનવાદી શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ભક્તિવાદી શાંડિલ્યની નિંદા કરતાં કહ્યું છે કે:—

“વેદ પ્રાતિપેથશ્ચ ભવતિ ચતુર્ણુ વેદેષુ પરમ થેયોડલ્લબ્ધ્વા શાંડિલ્ય શ્વમ્ શાસ્ત્રમાધિગતવાન્ શ્વ્યાદિ વેદનિન્દાદર્શનાત્ ॥ તસ્માદસંગતા પપા કલ્પના ઇતિ સિદ્ધમ્ ॥”

અર્થાત્—આથી કરીને વેદનો પ્રતિનિષેધ થાય છે. ચાર વેદોએ શાંડિલ્યને પરમ-ત્રેયની પ્રાપ્તિ ન થઈ તેટલા માટે તેણે આ શાસ્ત્રની રચના કરી. તેણે વેદની જે નિંદા કરેલી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની દ્વેષનાઓ મિલકુલ અસંગત છે.”

શિષ્ય:—પરંતુ એ પ્રાચીન ઋષિ શાંડિલ્ય ભક્તિવાદમાં કેટલી હદસુધી આગળ

૧ વધ્યા હતા તે જાણવાનું કાંઈ સાધન મળી શકતો ન

ગુરુ — હા, છે જાદોગ્ય ઉપનિષદના તૃતીય પ્રપાઠકના ચૌદમા અધ્યાયમાવી સહેજ તને વાંચી સંજાણાવું છું તે શ્રવણ કર

‘ સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ. સર્વરસ સર્વમિદમભ્યાત્તોડવાક્યેના વર ણપ મમ આત્માન્તર્હૃદય ણતદ્ બ્રહ્મેતમિત. પ્રેત્યામિસંભવિતાસ્મીતિ ચસ્ય સ્યાદદ્વા ન વિચિકિત્સાસ્તીતદ્ સમાદ શાલ્હિત્ય. ”

અર્થાત—સર્વકર્મવાળો (દોષ રહિત), સર્વ ક્ષમવાળો—(મુખકર) સર્વ ગુણવાળો, સર્વ રસવાળો, સર્વ પ્રતિ અભિગ્રાહ્ય, વાણીરહિત, સંપ્રમરહિત આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર છે, આ છાંદને આ શરીરથી વિયોગ પામીને હું અવશ્ય પ્રાપ્ત થનારો છું, એવો જેનો નિયમ હોય અને તેમા (એ નિશ્ચયના એવા કૃણના સંબંધમા) સશય ન હોય (તે વિદ્વાન ધર્મશ્રદ્ધાવાને પામે છે) એવી રીતે પ્રસિદ્ધ શાલ્હિત્ય કહેતા હતા

જો કે આ વાત બહુ મહત્વની નથી કારણ કે ઉપનિષદના જ્ઞાનવાદીઓ પણ એજ વાત કહેતા આવ્યા છે ત્રદ્વા શબ્દ ભક્તિવાચક નથી છતાં ન્યા ત્રદ્વા દોષ ત્યાં સશય ન રહે એ વાત જાનવા જેવી છે, અને એથી ત્રદ્વા શબ્દ ભક્તિને ઉદ્દેશીતે લખાએલો હોય તો તે જનવાયોગ્ય છે છતાં મૂળ વાતની શોધ કરવી હોય તો આપણે વેદાન્તસાર ગ્રંથનું મનન કરવું જોઈએ વેદાન્તસારના કર્તા તદ્દ નદાચાર્ય ઉપાસના શબ્દની બાખ્યા કરતાં જો છે કે—

‘ ઉપાસનાનિ સગુણબ્રહ્મવિષયકમાનસન્યાપારૂપાણિ શાન્હિત્ય વિદ્યાદીનિ ”

હવે બરાબર વિચાર કરી જો હિંદુધર્મમાં ધર્મશ્રદ્ધાથી વિવિધ કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે હિંદુઓએ ધર્મશ્રદ્ધા મુખ્યત્વે એ સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે એક નિર્ગુણ ધર્મશ્રદ્ધા અને બીજો સગુણ ધર્મશ્રદ્ધા અગ્રેજીમા જેને ‘ એબ્સોલ્યુટ ’ અથવા ‘ અન કન્ડીશનલ ’ કહેવામા આવે છે તેજ નિર્ગુણ ધર્મશ્રદ્ધા ને ધર્મશ્રદ્ધા નિર્ગુણ હોય તેની કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ઉપાસના કરી શકીએ નહિ નિર્ગુણ ધર્મશ્રદ્ધાની તો રમુતિ પણ આપણાથી થઈ શકે નહિ કારણ કે ને નિર્ગુણ છે, જેની ‘ કન્ડીશનલ ઓફ એકઝીસ્ટન્સ ’ ન નથી તેને સંબોધનજ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેની પ્રાર્થના તથા તેનું સ્મરણ કેવી રીતે કરવું તે પણ આપણે જાણી શકીએ નહિ. એટલા માટે ઉપાસના અર્થે તો સગુણ ધર્મશ્રદ્ધા ઉપયોગી છે, નિર્ગુણવાદમાં ઉપાસનાને સ્થાન મળતું નથી સગુણવાદીઓ અથવા તો ભક્તિવાદીઓનેજ અર્થાત્ શાલ્હિત્ય આદિ પુરોહિતેજ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર છે વેદાન્તસારનું ને વાક્ય એ હમણું ઉદ્દત્ કર્તુ, તેમાંથી જો મુખ્ય વાતો સિદ્ધ થઈ શકે છે પ્રથમ તો એજ કે

સચ્ચુવાદનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે શાંડિલ્યજ હોવા યોગ્ય છે, અને બીજી વાત એ કે ઉપાસનાનો પ્રથમ પ્રવર્તક જે કાંઈ હોય તો તે પણ શાંડિલ્યજ હોવો જોઈએ. ભક્તિ સચ્ચુવાદ વિના ટકી શકે નહિ, એ વાત તો બહુ સરળતાથી સમજાય તેવી છે.

શિષ્ય:—તો શું સમસ્ત ઉપનિષદો નિર્જુલવાદી હશે ?

ગુરુ:—ઈશ્વરવાદીઓમાં કોઈ યથાર્થ નિર્જુલવાદી હશે કે નહિ તે માટે મને શક છે. વસ્તુતઃ યથાર્થ નિર્જુલવાદીઓને નાર્સિક કહીએ તોપણ ખોટું નથી. જ્ઞાનવાદીઓએ માયાનામક એક ઇશ્વરી શક્તિ હોવાની કલ્પના કરી છે, અને જગતની ઉત્પત્તિમા તેનેજ કારણભૂત માની છે. તેઓ કહે છે કે આ માયાને લીધેજ આપણે ઇશ્વરને જાણી શકતા નથી, માયાથી મુક્ત થઈ શકાય તોજ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને બ્રહ્મમાં તલીન બની શકાય. મતલબ કે જ્ઞાનવાદીઓ પાસે ઇશ્વર એક માન જેવ-જાણુવાયોગ્ય વસ્તુજ બની રહે છે. બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધનાની અગત્ય તેઓએ સ્વીકારી છે. શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, વદા અને સમાધાન એ રીતે જ પ્રકારની સાધના * તેઓએ પ્રયોધી છે. ઇશ્વર સંબધી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યામન સિવાય અન્ય વિષયોનું ચિંતન તથા દમ અન્તરિન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો તેને શમ કહેવામા આવે છે. ત્યાર પછી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને દમ કહેવામા આવે છે. વિષયોમાંથી પાછી વાળેલી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના દમનપૂર્વક અને વિધિપુરઃસર બાવહારિક ધર્મોના પરિત્યાગ કરવો તેને ઉપરતિ કહેવામા આવે છે. ટાઢ-તડકો વિગેરે કષ્ટો સહન કરવા તેને તિતિક્ષા કહેવામા આવે છે. દમનની દદતાને સમાધાન અને ગુરુચાક્ર્યાદિમાં વિશ્વાસ રાખવો તેને શ્રદ્ધા કહેવામા આવે છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણેજ જ સાધનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ માની લેવાનું નથી. તથાપિ ધ્યાન-ધારણા અને તપસ્યાદિને જ્ઞાનવાદીઓએ પ્રાયઃ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આવી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનવાદીઓ પણ ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યા વિના રહી શક્યા નથી. સાધારણ રીતે જોને ઉપાસના કહેવામાં આવે છે તેને એક રીતે અનુશીલન કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી, પરંતુ તે ઉપાસનાને સંપૂર્ણ તો નજ લેખી શકાય એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. ભક્તિદ્વારા પ્રકટેલી ઉપાસના એજ યથાર્થ ઉપાસના છે. ભક્તિતત્ત્વની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતાં જ્યારે ગીતાક્ત ભક્તિતત્ત્વ તને સમજાવીશ ત્યારે આ વિષય બની શકશે તેટલો સ્પષ્ટ કરીશ.

* બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવેશવા ઇચ્છનાર માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ અને મોક્ષેચ્છા એ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવાની આવશ્યકતા કહેલી છે તે પૈકી પદ્મ સંપત્તિ નામક સાધનનેજ આ જ પ્રકારની સાધનારૂપે આ રથને વર્તુલેતું જણાય છે.

શિષ્ય — અત્યારસુધીમાં આપની પાસેથી મેં જે કાંઈ સાંભળ્યું તે ઉપરથી શું મારે એમ સમજી લેવું કે પ્રાચીન મહર્ષિ શાહિબ એજ ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક છે ?

ગુરુ — કદાચ ઉપનિષદમાં જેવી રીતે શાહિબનું નામ છે તેવીજ રીતે દેવકી નંદન કૃષ્ણનું પણ નામ છે હવે આ બેમાં પ્રથમ કોણ તે પ્રશ્નનો સતોષકરક નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, અને એટલા માટે ભક્તિમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તકતરીકે શ્રીકૃષ્ણને માનવા કે શાહિબને માનવા એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી

અધ્યાય ૧૩ મો—ભગવદ્ગીતાનો સ્થૂલ ઉદ્દેશ

શિષ્ય:—હવે ગીતાકેત ભક્તિતત્ત્વવિષે ઉપદેશ આપો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે

ગુરુ:—ગીતાના બાગ અધ્યાયોને ભક્તિયોગના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ બારમાં અધ્યાયમાં ભક્તિતત્ત્વની વ્યાખ્યા બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં છે બીજાથી બારમાપર્યંતના સર્વ અધ્યાયોની સૂક્ષ્મ આવોચના કર્યા વિના ગીતાકેત યથાર્થ ભક્તિતત્ત્વ સમજી શકાય નહિ ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજવો હોય તો પ્રથમ સના અગીઆર અધ્યાયોનું સહજ મનન કરી લેવું જરૂરનું છે આ અગીઆર અધ્યાયોમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે વિષયો આવી જાય છે—ત્રણેની પ્રથમાં આવી જાય છે અન્ય કોઈ પ્રથમાં આવી પ્રથમ પછી નથી તેમજ આવું સામ જસ્ય પછી નથી ગીતાને ધર્મનો સર્વોચ્ચ અથ માનવામાં આવે છે તેણે એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે અન્ય કોઈ અધ્યાયમાં આવું સામંજસ્ય નથી. હતા ને તો એવોજ નિર્ણય કર્યો છે કે આ ત્રણે તત્ત્વોની જે અતિમ અવસ્થા તે ભક્તિતત્ત્વમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને એટલા માટે વસ્તુતઃ ગીતા એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, મ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

શિષ્ય:—આપ શું કહેવા માગો છો તે હું બરાબર સમજી શક્યો નથી પોતાના બધું અને વડીલોનો વધ કરી રાજ્યપ્રાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય નથી એવો વિચાર કરી અર્જુન યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવા માગે છે તેને ઉપદેશ આપી શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધમાં જોડે છે એજ ગીતાનો મુખ્ય વિષય છે જો આ વાત સત્ય હોય તો ગીતાને ભક્તિશાસ્ત્ર કહેવાને બદલે ‘ધાતકશાસ્ત્ર’ કહીએ તો શું ખોટું છે ?

ગુરુ:—અચના માત્ર એકાદ બે પાના વાંચવાથી સમસ્ત અચનો આશય પોતે સમજી ગયા, એવો ખોટો ડોળ કરવાની અનેકાને ટેવ હોય છે આવા ઉપર યોગીઆ વાચનારાઓ ગીતાને ધાતકશાસ્ત્ર કહેતા હોય તો ભલે કહે કહામાં, અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો એજ કાંઈ ગીતાનો મૂળ-મૂખ્ય ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ

હમણાં તે વાતને રહેવા દે. બધાજ પ્રકારનાં યુદ્ધ પાપરૂપ નથી એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું.

શિષ્ય:—હું ન જૂલતો હઉં તો આપે એમ કહું હવે કે આત્મરક્ષાઅર્થે અથવા સ્વદેશરક્ષા અર્થે યુદ્ધ કરવું એ પાપ નથી.

ગુરુ:—આ સ્થળે અર્જુનને પણ આત્મરક્ષાજ કરવાની છે. પોતાની સપત્તિને ઉદ્ધાર કરવો તે પણ એક પ્રકારની આત્મરક્ષાજ છે.

શિષ્ય:—કેટલાકે નરાધમો પણ યુદ્ધને માટે એવાજ ખોટા બાનાં કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નેપોલીઅન બાનાપાર્ટનાજ દાખલો હતો. ક્રસિરક્ષાનું બાનું કાઢી સમસ્ત યુરોપને નરશોષિતથી કબજિત કર્યું તેનો બચાવ આપ કેવી રીતે કરશો ?

ગુરુ:—નેપોલીઅનનું જીવનચરિત્ર જ્યારે કોઈ નિષ્પક્ષપાત લેખકદ્વારા લખાશે ત્યારેજ જગત જોઈ શકશે કે નેપોલીઅનનું કયન અસત્ય અથવા બહાનારૂપ તો નહોતું. નેપોલીઅનને નરાધમ ગણવો એ જૂઠું છે. પરંતુ અત્યારે આપણે તે વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે જે કોઈ સમજવાનું છે તે એજ કે અનેક સમયે યુદ્ધ પણ પુણ્યકર્મજ હોય છે.

શિષ્ય:—પણ તે ક્યારે ?

ગુરુ:—એ પ્રશ્નના બે ઉત્તરો છે. એક યુરોપીયન હિતવાદીઓના ઉત્તર અને બીજો ભારતવર્ષીય ઉત્તર. યુરોપીઅન હિતવાદીઓ તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપે છે કે જે સ્થળે એક લાખ માણસોનું અનિષ્ટ થતું હોય અને બીજી તરફ એક કોટી મનુષ્યોનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે સ્થળે યુદ્ધ પુણ્યકર્મ છે, પરંતુ આ ઉત્તરની સામે એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક કોટી મનુષ્યોના હિતની ખાતર એક લાખ મનુષ્યોનું અહિત કરવું એ યોગ્ય છે, એ વાત એક સંજીવનને માટે માની લઈએ, તો પણ એક કોટી મનુષ્યોના હિતને અર્થે એક લાખ માણસોને સંકાર કરવાને આપણને શું અધિકાર છે, તેનો કોઈ ઉત્તર આપશો ? યુરોપીઅન હિતવાદીઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. ભારતવર્ષીય ઉત્તર આધ્યાત્મિક કિંવા પારમાર્થિક છે. અધ્યાત્મ અથવા પરમાર્થ એજ સમસ્ત આર્થનીતિનું મૂળ છે આ મૂળ સમજાવવા માટે યુદ્ધના નિમિત્ત કોઈ ગમે તેટલા વિસ્તારથી બોલવા ધારે તો બોલી શકે. યુદ્ધ સિંઘાતના બીજા નિમિત્તો કેટલાએક કહીને પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે બહુ ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. એટલા માટે ગીતાકારે અર્જુનના યુદ્ધથી ઉપસમ ચવાના પ્રસંગનિમિત્ત પરમ પવિત્ર ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો ચૂકી દીધો છે.

શિષ્ય:—મૂળ વાતની ચર્ચામાં કેવી રીતે થઈ ?

+ વિવિધ અધમાણાનું આની આગળ પુસ્તક નેપોલિયનના ચરિત્રનું હોઈને તે મકિમ બાણના આ કથનની પૂરેપૂરી સત્યતા સ્પષ્ટ કરે છે. સંપાદક

શુરે—મગવાન કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય મળધે અર્જુનને પ્રથમ બે પ્રશ્નના અનુદાનો સમજાવે છે તેમાં પ્રથમ આધ્યાત્મિકતા અર્થાત્ આત્માની નિત્યતા-અવિનાશીપણુ વિશે વિવેચન કરે છે આ વિષય જ્ઞાનોના છે, અને તેથી તેને જ્ઞાનયોગ અથવા સાંખ્યયોગ પણ કહેવામાં આવે છે તૃતીય અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે -

લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરાત્નોક્તા મયાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સારયાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥

ભાવાર્થ—હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોકમાં જ્ઞાનીઓની જ્ઞાનયોગવડે અને યોગીઓની કર્મયોગવડે એવી બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં આગળ કહી છે

તેમાં પ્રથમ જ્ઞાનયોગ સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા પછી કર્મયોગ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે. આ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બે તુ બરાબર સમજી શકશે તો તને જણાશે કે ગીતા એ એક ભક્તિશાસ્ત્ર છે ગીતાનો ભક્તિવાદ સમજાવવા માટે આવે આવેલા સખાણુ કરતુ પડ્યું

અધ્યાય ૧૪ મો—મગવદ્ગીતા—કર્મયોગ

શુરે—હવે હું તને ભગવદ્ગીતામાં કહેલો કર્મયોગ સમજાવવા માગુ છું પરંતુ તે પહેલાં ભક્તિની મેં જે વ્યાખ્યા કરી તે પુનઃ યાદ કરી જા જે અવસ્થામાં મહાપ્રભુની સઘળી વૃત્તિઓ હૃદયરાશિમુખી થાય તે માનસિક અવસ્થાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અવના તો જે વૃત્તિની પ્રખળતાને લીધે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે હવે વિશેષરૂપે હું જે કંઈ તે એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર

શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગની પ્રશંસા કરતા અર્જુનને કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વખતે તેઓ કહે છે કે -

ન હિ કંચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકમકૃત ।

કાર્યતે હ્યવશ કર્મ સર્વં પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈ ॥

પ્રાપ્ત પ્રાણી ક્ષણવાર પણ નિષ્કર્મ જાનીને બેસી રહી પકે' નહિ કાગળ કે તે પોતે કદાચ કર્મ ન કરે તોપણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને લીધે તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયે ચલુજ પડે

મતલબ કે તેણે કર્મ તો કરવાજ બોલે પગતુ તે કર્મ ક્યા ?

હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે પ્રથમ તો કર્મ કહેવાથી વેદોક્ત કર્મજ સમજાતા અર્થાત્ પોતાના દેવતાશ્રુતી પ્રમાણથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા માટે જે યજ્ઞયાગાદિ

કરવામાં આવે તેનેજ કર્મ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. મતલબ કે કર્મ એટલે કાર્ય-કર્મ. પ્રતીત વેદાક્ત કર્મની સાથે કૃષ્ણાક્ત ધર્મની શિન્તા તથા ઉત્કૃષ્ટતા અહિંયાદીજ શરૂ થાય છે. વેદાક્ત કાર્યકર્મના અનુષ્ઠાનોની નિંદા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-

યામિમાં પુપ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્રિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્વદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષવહુલાં મોઘૈશ્વર્યમાર્તે પ્રતિ ॥

મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્તાતાં મયાપહૃતચેતસામ્ ।

ઘ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે (૨-૪૨-૪૪)

આવાર્થ:-હે પાર્થ ! વેદના વાદમાજ મમ રહેનારા અને ભોમ તથા ઐશ્વર્ય વિનાં બીજું કાંઈ મેળવવાનુંજ નથી એવું બોલનારા અગ્નીનીઓ માત્ર પુષ્પના જેવી સુશોભિત વાણીને બોલે છે, અને વિષયોનીજ કમનાવાળા તથા સ્વર્ગનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનનારા તે મનુષ્યો ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે જન્મ તથા કર્મનાં ફળને આપનારી એવી અનેક પ્રકારની બહોળી ક્રિયાઓ કરવાનું કહે છે. એવી વાણી સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત તે તરફ ખેંચાઈ નયું હોય એવા ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અતિ આસક્તિવાળા મનુષ્યો એવી ક્રિયાઓ કરે તોપણ કાર્યની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ પ્રત્યે રાખેલાં જોડાં સમજાવ તેઓની બ્યવસાયવાળી બુદ્ધિમાં ઉપજતો નથી.

અર્થાત્ વેદિકે કર્મ અથવા કાર્યકર્મનું અનુષ્ઠાન એ કાંઈ ધર્મ નથી. છતાં કર્મ તો કરવાજ જોઈએ. તો પછી કેવાં કર્મો કરવાં એવા સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જે કર્મ કામનારહિત હોય તેને નિષ્કામ કર્મ કહેવાય, અને એવાં નિષ્કામ કર્મ કરવાં તેજ સત્ય ધર્મમાર્ગ છે, તેજ સત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન છે.

શિષ્ય:-નિષ્કામ કર્મ કેવું કહેવાય ?

ગુરુ:-ભગવાન પોતેજ નિષ્કામ કર્મનું આ પ્રમાણે લક્ષણ બોધે છે :-

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલેહતુર્મૂર્મા તે સંગોડસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

અર્થાત્-કર્મમાંજ તારો અધિકાર છે, કર્મના ફળમાં નહિ. કર્મના ફળની આશા તજ દે. કર્મનો ત્યાગ કરી દબથ નહિ.

સારાંશ કે કર્મ કરવાને આપણે બધાયેલાંજ છીએ, પરંતુ કર્મના ફળસંબંધી લેશ પણ આકાંક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

શિષ્ય:-ફળનો આકાંક્ષ ન રહે તો પછી કર્મ કરવાની પ્રયત્ન કેમ કરે ?

ગુરુ:-એ પ્રમાણે થકા થવી સ્વાભાવિક છે એમ ધારીને ભગવાન પોતેજ

બીજા સ્થોકમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

અર્થાત્ હે ધનંજય ! મગનો ત્યાગ કરીને અને યોગમાં સ્થિર થઈને કમ કર શિષ્ય - કાષ્ઠજ સમગ્રાય નહિ સંગ એટલે શુ ?

ગુરુ — સંગ એટલે આસક્તિ કર્મમાં આપણને કાંઈ પણ પ્રદારનો અનુરાગ કે આસક્તિ ન હોવી જોઈએ.

શિષ્ય — અને યોગસ્ય એટલે શુ ?

ગુરુ — બીજા ચરણમાં તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરનામાં આવ્યું છે -

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

અર્થાત્—કર્મ તો કરવાજ, પરંતુ કર્મ સિદ્ધ થાય કે અસિદ્ધ થાય તેમાં સમાન છુદ્ધિ રાખવી તમરથી બની શકે તેટલા કર્તવ્યો કરો પરંતુ તેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તેને માટે હર્ષ કે શોક કરતો નહિ આવી રીતે સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમાન છુદ્ધિ રાખવી તેને લગવાને “યોગ” કહ્યો છે આ પ્રમાણે યોગમાં સ્થિર થઈને, કર્મમાં આસક્તિથી ન બંધીને કર્મનું જે અનુદાન કરવું તેને નિષ્કામ કર્માનુદાન કહેવામાં આવે છે

શિષ્ય—હજી બરાબર સમગ્રાય નહિ ધારો કે હું હાથમાં ખાતરીયુ ટકને તમારે ત્યા ખાતર પાડવા (ચોરી કરવા) આવ્યો છું તમે તે વખતે જગતા હો છો આપી કરીને હું ચોરી શક્યો નહિ, તેમજ તે માટે મને કાંઈ દુઃખ પણ ન થયું મેં વિચાર કર્યો કે— બના, ચોરી થઈ તો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ. તે સ્થળે મેં નિષ્કામ કર્મનું અનુદાન કર્યું એમ કહેવાય ?

ગુરુ—તે વિચાર કર્યો કે “ચોરી થઈ શકી તો કીક છે, નહિતર કાંઈ નહિ.” એ વાત બોલવામાં તો કીક લાગે છે, પરંતુ જો હું ચોરી કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી આવ્યો હો તો તારા મનમાં એવો વિચાર કદાપિ આવવા પામે નહિ, મારજ કે ચોરી કરવાની આકાંક્ષા રાખીને તું ન આવે તો, અર્થાત્ ધનંજયી કૃણ પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ તારા હૃદયમાં ન હોય તો ચોરી કરવાનો વિચારજ તારાથી ન થઈ શકે જોને ‘ કર્મ ’ કહેવામાં આવે છે તેમાં ચોરી વિગરેનો સમાવેશ નથી થતો, એ વાત પણ તારે હૃદયમાં ગણવી જોઈએ ‘ કર્મ ’ એટલે શુ એ વાત તને હવે પછી હું સમગ્રવીર છતાં એક ક્ષણભરને માત્ર માની લઉંએ કે ચોરીનો પણ કર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તોપણ એટલી વાત તો ચોક્કસજ છે કે તું અનાસક્તિપૂર્વક યોગી કરવાને આગે ન હતો એટલા માટે એવાં કર્માનુદાનને કૃત અથવા નિષ્કામ કર્માનુદાન કહી શકાય નહિ

શિષ્ય—પણ મારી શકાનું નિવારણ ન થયું ધારો કે એક બીજાની

માફક હું ભાણી ચાટવા બેઠો છું અથવા તો વીલીયમ ધી સામલેટની માફક દેશનો ઉદ્ધાર કરવા બેઠો છું. આ બન્ને ક્રિયાઓમાં ફળની આકાંક્ષા રહે તે સ્વાભાવિકજ છે.

ગુરુ:—જે જે કર્મ આપણે માટે કર્તવ્યરૂપ હોય તે તે કર્મ, કર્તવ્યપાલન કરવાની બુદ્ધિથીજ થવું જોઈએ. આહાર તેમજ દેશોદ્ધાર એ તમારો કર્તવ્યધર્મ છે, એટલા માટે તે ધર્મનું તમારે પાલન કરવુંજ જોઈએ. ચોરી એ કાંઈ કર્તવ્ય ધર્મ નથી.

શિષ્ય:—તો પછી ક્યું કર્મ કર્તવ્ય છે અને ક્યું નહિ, તે કેવી રીતે જાણી શકાય? જ્યાંસુધી એ વાતનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી નિષ્કામ ધર્મનું મૂળજ ન સમજાગ.

ગુરુ:—એ અપૂર્વ ધર્મપ્રણેતાએ કાંઈ વાત બાકી રાખી નથી, અનુબંધેય કર્મના સંબંધમાં તેણે કહ્યું છે કે—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥

આ સ્થળે પદ સંબંધી ધ્રુવરત્ન સૂચન થાય છે. મારી વાત ઉપર તને વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો શંકાસ્થાપના પોતાનાજ શબ્દો શું કહે છે તે લક્ષમાં લે. ઉક્ત શ્લોકના બાબ્ધમાં તેઓ કહે છે કે:—“यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यथा ईश्वर-स्तदर्थम् ॥”

હવે ઉક્ત શ્લોકનો નિઃસંશય એવો અર્થ થઈ શકે કે:—“ધ્રુવરાર્થે અથવા ધ્રુવરત્ને ઉદ્દેશીને જે કર્મ—તે કર્મ સિવાયનાં સમસ્ત કર્મોને બન્ધનમાત્રજ સમ-જર્વા—અર્થાત્ બાકીનાં કર્મો અનુબંધેય (કરવા યોગ્ય) નથી.” સારાંશ એજ છે કે આપણે કેવળ ધ્રુવરત્નેજ ઉદ્દેશીને કર્મો કરવાં જોઈએ. આમ કરવાનું પરિણામ શું આવે તેની કાંઈ દરખાસ તું કરી શકે છે? એથી કરીને તો સમજી શકિયોને ધ્રુવરાભિમુખી થયા વિના ચાલેજ નહિ, કારણ કે જે વૃત્તિઓ ધ્રુવરમુખી ન થાય તો ધ્રુવરાદિષ્ટ કર્મજ ન થઈ શકે. આ નિષ્કામ ધર્મને લક્ષિત કહેવામાં કાંઈ જાતની હરકત નથી, કારણ કે લક્ષિત એ નિષ્કામ ધર્મનું નામાંતરમાત્ર છે. આ રીતે આપણે લક્ષિત અને કર્મ-વચ્ચેનું સામંજસ્ય તપાસી ગયા. કર્મની સાથે લક્ષિતને જે એકથ છે તે અન્ય સ્થાને એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ છે.—માયે સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્વાધ્યાત્મચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો મૂત્વા યુદ્ધવસ્થ વિગતજ્વરઃ ॥ અર્થાત્ વિવેકબુદ્ધિથી સકળ કર્મો અને અર્પણુ કર અને નિષ્કામ તેમજ મમતા તથા વિકારશૂન્ય બની યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા.

શિષ્ય:—ધ્રુવરત્ને કેવી રીતે કર્મો અર્પણુ થઈ શકે ?

ગુરુ:—“अध्यात्मचेतसा” એ વાક્યની સાથે, “संन्यस्य” શબ્દનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. “अध्यात्मचेतसा” શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં લગવાનું

શ્રીશકરાચાર્યે લખ્યું છે કે—“અહં કર્તૈશ્વરાય મૃત્યવન્ત કરોમીત્યનયા
લુક્કયા” અર્થાત્ કર્તા એટલે ઈશ્વરની ખાતર તેના નોકરતરીકે આ કામ કરે
છુ, એવી છુદ્ધિપૂર્વક જે કર્મ થાય તેજ કર્મ કૃષ્ણને અર્પણ થયેનું ગણાય.

આટલા વિસ્તાર પછી કર્મયોગનું રહસ્ય તુ સમજી શક્યો હોયશ, એમ કહી
મારું છુ તોપણ સારાંશરૂપે એકવાર પુનઃ કહી અમુક પ્રથમ વાત તો એજ કે
કર્મ કર્યા વિના કામથી નહીં શકાય તેમજ નથી, પરંતુ કર્મ સાબ્દથી અનુકૂળ
કર્મજન સમજવા જોઈએ. જે કર્મ ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ (ઈશ્વરાર્પણ છુદ્ધિયુક્ત) કિવા
ઈશ્વરાભિપ્રેત (ઈશ્વર ઉપદેશોત્ત) હોય તેજ કર્મ અનુકૂળ અથવા કર્તવ્ય લેખાય
તે કર્મ પણ આસક્તિરહિતપણે કરવા જોઈએ, તેની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમા
સમાન છુદ્ધિ રાખવી જોઈએ, અને તે કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કરવા જોઈએ, અર્થાત્
માના સ્વામીની વતી એક નોકરતરીકે કહી આ કામ કરે છુ એવી છુદ્ધિથી કર્મ
કરવા જોઈએ જ્યારે આ પ્રમાણે કર્તવ્ય-કર્મો થવા લાગે ત્યારે કર્મયોગ સિદ્ધિ
થયો, એમ સમજી લેવું.

જ્યારે ઈશ્વરાર્થે કર્મો કરવા લાગીએ ત્યારે આપણે આપણી શારીરિક વૃત્તિ
એને પણ ઈશ્વર પ્રત્યે વાળવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આ પ્રમા
ણેનો કર્મયોગ તે પ્રકારનારે ભક્તિયોગજ બની રહે છે, એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ
નથી. કર્મની સાથે ભક્તિને કેટલું એકમ છે તે વિચાર કરવાથી બહુજ સ્પષ્ટ થવા
ચોગ્ય છે. આવો અપૂર્વ કર્મ, આવું અપૂર્વ એકમ કેવળ ગીતામાંજ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત વર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં, કોઈ
કાળે, કોઈએ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. ગીતાના ધર્મની
વ્યાખ્યા હજી પૂર્ણ થઈ નથી, કારણ કે કર્મયોગમાંજ ધર્મની સમાપ્તિ નથી કર્મ
એ તો ધર્મનું પ્રથમજ પગથિયું છે આવતી કાલે કહી તને જ્ઞાનયોગનું રહસ્ય
સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૧૫ મો—ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન

ગુરુ—હવે જ્ઞાન સમગ્રી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોનો સારાશ કહું તે શ્રવણ
કર કર્મનો વિષય સંપૂર્ણ કરી, અત્યુક્ત અધ્યાયમાં ગીતાનું અવતારવિષયક કથન
સમયે તેઓ કહે છે કે:—

વીતરાગમયક્રોધઃ મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

વદ્ધ્વો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

ભાવાર્થ:—રાગ, ભય અને ક્રોધ જેના દળીત્રયા છે એવા મારાંચ થયેલા, મારે આશ્રયે રહેલા અને જ્ઞાનરૂપી તપથી શુદ્ધ થયેલા બહુ મનુષ્યો મારા ઇશ્વર સ્વરૂપને પામ્યા છે.

શિષ્ય:—એ જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું ?

ગુરુ:—એ જ્ઞાનના પ્રતાપે જીવ સમસ્ત જૂતમાત્રને પોતાના આત્મામાં અથવા ઇશ્વરમાં જોઈ શકે તે. જેમકે:—

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ।

અર્થાત્ જે જ્ઞાન સમગ્ર જૂતમાત્ર મારામાં (ઇશ્વરમાં) તેમજ પોતાના આત્મામાં રહેલા સમગ્રજ તે જ્ઞાન.

શિષ્ય:—તે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

ગુરુ:—ભગવાને પોતે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

तद्धिद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

અર્થાત્—પ્રશ્નિપાત, પ્રશ્ન, અને સેવાદ્વારા જ્ઞાની-તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી તે શીખવું જોઈએ.

શિષ્ય:—હું આપને સેવાદ્વારા પરિતુષ્ટ કરી પ્રશ્નિપાત તેમજ પરિશ્રમસહિત પ્રાર્થના કરું છું કે મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો.

ગુરુ:—મારાથી તે બની શકે નહિ; કારણ કે હું જ્ઞાની નથી તેમજ તત્ત્વદર્શી પણ નથી. છતાં સ્થૂળ વાત કહેવામાં હરકત નથી. હું તને પૂછું છું કે “જ્ઞાનદ્વારા સમસ્ત જૂત માત્રને પોતાનામાં તેમજ ઇશ્વરમાં જોઈશ” તે વાક્યમાં કયા કયા પદ્ધતિઓના પરસ્પર સંબંધ છે.

શિષ્ય:—જૂત, હું, અને ઇશ્વર.

ગુરુ:—જૂતને જાણવાનું થું સાધન છે ?

શિષ્ય:—જાણવિજ્ઞાનચાત્ર.

ગુરુ:—અર્થાત્ આ વીસમી સદીમાં ગણિત, જ્યોતિષ, પદાર્થતત્ત્વ અને રસાયણ. (‘મેગમેટીકમ, એસ્ટ્રોનોમી, ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી.’) આદિ જ્ઞાત્રો જાણવાના આ-વશ્યક છે. એવા શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માટે આપણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને ગુરુપદે સ્થાપવા જોઈએ. ત્યાર પછી હવે કહે જોઈએ કે “આપણને-પોતાને” જાણવાનું થું સાધન છે?

શિષ્ય:—અહિર્વિજ્ઞાન અને અંતર્વિજ્ઞાન.

ગુરુ:—અર્થાત્ હેઠ્ઠા એ શાસ્ત્રો (બાયોલોજી, સોશીયોલોજી) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન તથા સમાજવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ જ્ઞાન પણ આપણને પાશ્ચાત્ય ગુરુઓ પાસેથી જ મળી શકે તેમ છે.

શિષ્ય — હવે, ઇશ્વરને જાણવાનું શું સાધન છે ?

ગુરુ — દિદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદો, દર્શનશાસ્ત્રો, પુરાણો ઇતિહાસમયો તથા મુખ્યતઃ ગીતા

શિષ્ય — એટલે કે જગતમાં જે જે ગ્રંથ પદાર્થો છે તે સર્વ આપણે જાણવા જેઠાએ આજપર્યંત પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રચલિત થયું છે તે સર્વ જ્ઞાન આપણે સંપાદિત કરવું જોઈએ ત્યારે શું જ્ઞાન ચળવળનો અહીંમાં બહુ સાધારણ અર્થમાં વ્યવહાર થયો છે ?

ગુરુ — હું પૂર્વે કહી ગયો છું તેનું પુનઃસ્મરણ કર મેં કયું કયું કે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓની બરાબર સ્ફુટિત તથા ઉન્નતિ થતી જોઈએ ત્યાંસુધી સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અથવા રસપૂર્વક તેમાં ભાગ ન લઈએ ત્યાંસુધી જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓનું સંપૂર્ણ અનુશીલન અથવા ખીલવણી થાય નહિ હવે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિનું યોગ્ય સ્ફુટન થયા પછી જો અનુશીલન-ધર્મની વ્યવસ્થાને અનુસરી તે જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓ ભક્તિને આધીન થઈ ઇશ્વરમુખી થાય તોજ તે ગીતાકેતુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે કર્મયોગ જેવી રીતે અનુશીલનધર્મમાં સમાઈ જાય છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનયોગ પણ અનુશીલનધર્મમાંજ સમાઈ જાય છે

શિષ્ય — અનુશીલનધર્મનું સ્વરૂપ હવે કાંઈક સમજાય છે અત્યારસુધી અનુશીલનવાદને હું જૂઠાજૂઠા રૂપમાં સમજ્યો હતો

ગુરુ — હમણાં વિષયાતરને રહેવા કે આપણે આજે જ્ઞાનયોગ સમજવાનોજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

શિષ્ય — જ્ઞાનભાજ ધર્મની સંપૂર્ણતા જો આવી જતી હોય તો તો પછી પડિતોનેજ ધાર્મિક પુરોગ માની લેવા જોઈએ

ગુરુ — પાંડિત્યમાં અને જ્ઞાનમાં જમીન આસમાન જેટલો તફાવત છે એ વાત કે તને પૂર્વે કહી ગયો છું જે વ્યક્તિ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજે છે તથા ઇશ્વર અને જગતની સાથે પોતાને કેવો સંબંધ છે તે જાણે છે, તે વ્યક્તિ કેવળ પડિત નથી, પરંતુ જ્ઞાની પણ છે પાંડિત્ય વિના અનેક સત્પુરુષો જ્ઞાનીનું પવિત્ર પદ શાલાવી ગયા છે કેવળ જ્ઞાનવડેજ તેને પોતાને (ઇશ્વરને) પામી શકાય છે એન કોઈપણ પોતે પણ ક્યાંક કહ્યું નથી તેઓ ખુદા રીતે જાહેર કરે છે કે:—

વૈત્તરાગમયક્રોધા- મન્મયા મામુપાશ્રિતા. ।

વહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥

અર્થાત્—જેઓએ પોતાના ચિત્ત ઉપર સયમ કર્યો છે, ઇશ્વરપરામણ્ય છે, તમો જ્ઞાનદારા પવિત્ર બનીને મારા ભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે મતલબ કે કેવળ દ્વારાજ તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એવો મૂલ્યવાન ધર્મનો સુદૃઢ આદ્ય નથી

જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયનો સંયોગ જોઈએ. એકલું જ્ઞાન જેમ ઉપયોગી નથી તેમ એકલું કર્મ પણ ઉપયોગી નથી. * કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલાજ માટે સ્વયં ભગવાન કહે છે કે:—

જ્ઞાનસંન્યસત્કર્મણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

અર્થાત્:—જ્ઞાનયોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છનારને માટે કર્મજ ઉપયોગી-કારણબૂત છે. મતલબ કે કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ સ્થળે ભગવદ્વાક્યનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે કર્મયોગ સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થઈ શકે નહિ; અને ચિત્ત-શુદ્ધિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાનયોગપ્રતિ શક્તિ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તો શું કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ?

શુરુ:—નહિ, બન્નેનો સંયોગ તથા બન્નેની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઈએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યોગસંન્યસત્કર્મણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્મણિ નિવશ્નન્તિ ધનંજય ॥

અર્થાત્:—હે ધનંજય ! જેણે યોગવડે કર્મોનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યો છે તેને, અને જ્ઞાનવડે જેના સંસયો હટાઈ ગયા છે તેને તથા આત્મામાં નિષ્કાલા પુરુષને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

એટલાજ માટે સુખ્યતઃ બે વસ્તુઓ જરૂરની છે. (૧) કર્મોનો સંન્યાસ અથવા ઇશ્વરાર્પણ, અને (૨) જ્ઞાનદ્વારા મંદાયહેન. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદ અને કર્મ-વાદના વિવાદનો નિવેડો આણી શકાય તેમ છે; તેમજ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ તેથી સંપૂર્ણ થાય છે. ગીતાકારે સવળા વિવાદોના નિર્ણયપૂર્વક જે અપૂર્વ-તત્ત્વ ધર્મ પ્રબોધ્યા છે તેનું યથાર્થ માહાત્મ્ય આવાજ સ્થળે સ્પષ્ટ થાય છે. તમારા કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરો, અને કર્મદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી પરમાર્થ-તત્ત્વસંબંધી તમારા સંશયોને હટી નાંખો, એ પ્રમાણેના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયનો સંયોગ થઈ જાય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનવાદી શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. તેમના મતાનુસાર જ્ઞાનમાં કર્મને તિલમાત્ર સ્થાન નથી. ઉદાર વિચાર-વાળા સુશિક્ષિત વર્ગો સિવાય, શ્રીશંકરાચાર્યના મતથી વિરુદ્ધ જણાવું અમારું આ ક્યન વર્તમાનકાળે કોઈ સાંભળશે નહિ, એ અમારા લક્ષ બહાર નથી. શ્રીધર સ્વામી જેવા ભક્તિવાદીઓ શ્રીશંકરાચાર્યના અનુવર્તી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પૂર્વગામી આચાર્યોના મતનું ખંડન કરવા કિંવા પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા શ્રી-શંકરાચાર્યને પોતાના બાંધ્યમાં અનેક સ્થળે વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે, એ વાત પણ પ્રસંગોપાત અમારે કહી દેવી જોઈએ.

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષાઃ ॥

ભાવાર્થ:—ધર્મરમાજ જેમની શુદ્ધિ છે, ધર્મરમાજ જેમનો આત્મા છે, ધર્મરમાજ જેમની નિષ્ઠા છે, અને જેઓ ધર્મરપરાયણુજ છે, તેમના પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મરહિત મોક્ષપદને પામે છે

શિષ્ય:—જ્ઞાન અને કર્મની સાથે—સમવાયપણેજ ભક્તિ રહેલી છે, એ વાત હવે મારાવી સમજાય છે કર્મને માટે કાર્યકારિણી અને શારીરિક વૃત્તિઓની ઉપયુક્ત રચુર્તિ તથા પરિણુતિ જરૂરની છે. તેની સાથે તે વૃત્તિઓને ધર્મરાતુગામી બનાવવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે. જ્ઞાનને માટે પણ જ્ઞાનર્જની વૃત્તિઓની તેજ પ્રમાણે રચુર્તિ તથા પરિણુતિ જેટલી જરૂરની છે, તેટલીજ તેને ધર્મરમુખી બનાવવાની જરૂર છે આ બંને વિષયો મહુજ સ્પષ્ટ થયા પણ ચિત્તરજિની વૃત્તિતુ શું કરે ?

ગુરુ:—તેણે પણ તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું. પરંતુ તે વિષે વિસ્તારથી બોલવાનું હજી નાકી છે હાલ તુરંત તો મેં ઉપર કહ્યું તેજ ચિત્તરજિની વૃત્તિસંબધે પણ સમજી લેવું

શિષ્ય —આપણી સમસ્ત વૃત્તિઓને યથાચોગ્ય રચુર્તિ તથા પરિણુતિયુક્ત કરી તેમને ધર્મરમુખી કરવી, એજ ગીતોક્ત જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ વાત હવે સ્પષ્ટ જણાય છે, અને જ્ઞાન તથા કર્મનો સયોગ તેજ ભક્તિ મનુષ્યત્વ અને અનુશીલનધર્મસંબધે પૂર્વે મને જે આપે ઉપદેશ કર્યો હતો તે આ ગીતોક્ત ધર્મનીજ વાત બ્યાખ્યા હોય એમ મને લાગે છે

ગુરુ —કમે કમે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે

અધ્યાય ૧૬ મો—મગવદ્ગીતાનો સંન્યાસ

ગુરુ —ત્યાર પછીની એક વાત સંભળી લે. યુવાવસ્થામાં જ્ઞાનર્જન કરવું અને મધ્યવયે શુદ્ધસાત્રમમાં રહી કર્મ કરવા એવી દિલ્લુચાલની આજ્ઞા છે, પરંતુ ગીતોક્ત ધર્મમાં તેવી ખામ આજ્ઞા નથી ગીતોક્ત ધર્મ તો કર્મદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી એજ ઉદ્દેશ આપી રહ્યો છે. અને એ વાત સત્ય પણ લાગે છે, કારણ કે કેવળ અધ્યયનવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તે મમે તેમ હો. મનુષ્યને માટે જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે કે જે સમયે તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હોય છે, અને કર્મ કરવાનો અવગ્રાસ અથવા તો શકિત કે આવશ્યકતા તેને હોતી નથી આવી અવસ્થામાંજ તૃતીય અથવા ચતુર્થ આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું દિલ્લુચાલે

કહે છે. સાધારણ રીતે તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. “ કર્મતો ત્યાગ કરવો ” એ સંન્યાસીઓનું સ્થૂલ કર્તવ્ય છે. મુક્તિના ઉપાય તરીકે સ્વયં ભગવાને પણ તેજ માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે સિવાય તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે “ જો તમારે જ્ઞાનયોગમાં આરંભ મળે હોય તો ‘ કર્મ ’ એજ તમારે માટે આવશ્યક છે; પરંતુ જો જ્ઞાનયોગમાં આરંભ મળે ચૂક્યા હો તો ‘ કર્મત્યાગ ’ એજ સહાયરૂપ છે.”

આરુઢક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

અર્થાત્—યોગની ઇચ્છાવાળા મુનિને માટે નિષ્કામ કર્મજ સાધન કહેવાય છે, અને યોગમાં આરંભ થયેલા મુનિને માટે શમ-સંક્રમ્પતો ત્યાગ-એજ સાધન કહેવાય છે.

શિષ્યઃ—પરંતુ કર્મત્યાગ અને સંસારત્યાગ એ બન્ને શું એકજ અર્થનું સૂચન કરે છે? જો તેમજ હોય તો તો સંસારત્યાગ પણ એક પ્રકારનો ધર્મજ ગણાય । જ્ઞાનીને માટે શું તેજ કર્તવ્ય છે?

ગુરુઃ—પૂર્વગામી શાસ્ત્રોનાં સિદ્ધાંત તો તેજ છે. જ્ઞાનીની સાધનામાં તેનો પોતાનો કર્મત્યાગ સહાયભૂત બને છે એ વાત સત્ય પણ છે. સ્વયં ભગવદ્વાક્ય તેને ટેકા આપે છે; પરંતુ કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ યોગ્યતા મેળવ્યા વિનાજ હરકોઈએ કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા સંસારને તિલાંજલિ આપી દેવી, એવી મૂઢ્યોક્તિ પુણ્યમય ધર્મની શિક્ષા નથી. ભગવાને કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ એ ઉભયને મુક્તિનાં સાધન કહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં શ્રેષ્ઠતા તો કર્મયોગનેજ આપવામાં આવી છે.

સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ નિઃશ્વેસકરાવુમૌ ।

તયોદતુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થઃ—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને માર્ગો નિશ્ચય કષ્ટપાથને કરનારાં છે, પણ તેમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ-કર્મ કરવાં તેજ શ્રેષ્ઠ છે.

શિષ્યઃ—એવું તો કોઈ કાળે બને નહિ. રાગને દૂર કરવો એ જો ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો રાગનો કુમલો કદાપિ આવધારદાયક લેખી શકાય નહિ. કર્મત્યાગનો માર્ગ જો કોઈ ગણતો હોય તો પછી કર્મયોગનો માર્ગ કદાપિ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે નહિ.

ગુરુઃ—કર્મ કરવા છતાં જો કર્મત્યાગનું ફળ મળી શકતું હોય તો ?

શિષ્યઃ—તો તો પછી કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ; કારણ કે તેમ કરવાથી તો કર્મયોગ અને કર્મત્યાગ ઉભયનું એકાસ્રિયે ફળ મળી જાય.

ગુરુઃ—ત્યારે યથાર્થ વસ્તુ પણ તેજ છે. પૂર્વગામી હિંદુધર્મનો ઉપદેશ એવો છે કે કર્મત્યાગપૂર્વક સંન્યામ મહણ કરો. ગીતા એવો પ્રતોષ કરે છે કે કર્મ એવા ચિત્તથી કરો કે કર્મ કરવા છતાં સંન્યાસનું ફળ મળી શકે. નિષ્કામ કર્મ કરવાં એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

ક્ષેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।
 નિર્વિન્દ્યો હિ મહાબાહો સુખં વંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥
 સાંખ્યયોગૌ પૃથક્ વાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।
 એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિદતે ફલમ્ ॥
 યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।
 એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥
 સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગच्छति ॥ (અ. ૫-૩૫૧.)

અર્થાત્ જે મનુષ્ય દેવ કરતો નથી તેમજ ઈન્દ્રિયે કરતો નથી તેને સદાએ સંન્યાસીજ નાશુવો, કેમકે હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષરહિત નિર્વિન્દ્ય પુરુષ સુખપૂર્વક બધથી મુક્ત થાય છે. (સાંખ્ય) સંન્યાસ અને (કર્મ) કર્મયોગ એ મને જૂદા જૂદા છે એવું તો બાળકો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્યોજ કહે છે— પંડિતો નહિ, કારણ કે એ જેમથી કોઈ પણ એક માર્ગને વ્યથાર્થ રીતે આચરનારો મનુષ્ય અને માર્ગના ફળને પામે છે. જે મોક્ષરથાન* સાંખ્ય-સંન્યાસ-વડે પમાય છે તે સ્થાન યોગથી (કર્મયોગથી) પણ પમાય છે, માટે સાંખ્યને અને યોગને જે એક જાણે છે તેજ વ્યથાર્થ જાણે છે, છતાં હે મહાબાહો ! કર્મયોગ વિનાનો સંન્યાસ તો દુઃખ પામવાને માટેજ છે. કેમકે કર્મયોગવાળો સંન્યાસી યોગ વખતમાજ બહાને પામે છે. મતલબ કે જે મનુષ્ય અનુષ્ટેય કર્મો કરવા છતાં ચિત્તથી નિષ્કામ રહે છે, અથવા તો હૃદયમાં કર્મસંબંધે સંન્યાસી બની રહે છે તેજ વ્યથાર્થ ધાર્મિક મનુષ્ય છે.

શિષ્ય —આવો પરમ પવિત્ર વૈષ્ણવ ધર્મ ત્યજી દઈને લગોગીવાળા બાવાઓ શામટે આમ તેમ રખડવા બહાર નીકળી પડ્યા હશે તે સમજાતું નથી. પાશ્વતો જેને ‘અસેડીસીઝમ’ કહે છે તેવો અર્થ વૈરાગ્ય શબ્દમાથી નીકળતો નથી એ વાત હવે મને સમજાવવાની જરૂર નથી ગીતાકત પરમ પવિત્ર ધર્મમાં વૈરાગી આચાર્યના જીલમને સ્થાન નથી, તેમજ તેના જેવો પવિત્ર, સર્વબ્યાપી અને ઉન્નિર્નયીક વૈરાગ્યધર્મ જગત્માં અન્ય કોઈ નથી એવો હવે મારો વિશ્વાસ બંધાયો છે. ગીતાકત પવિત્ર વૈરાગ્ય પાસે કિવા સકર્મ વૈરાગ્ય પામે ધર્માચાર્યોની જીલમી સત્તા નબી શકતી નથી ગીતા જેવા સરળ-અપૂર્વ ધર્મશાસ્ત્રને એક બાબુએ મૂડી દઈને લોકો વેદમાં, સ્મૃતિમાં, બ્રાહ્મણમાં તથા ડુરાનમાં શા માટે ધર્મની શોધ કરતા હશે તે મારાથી સમજાતું નથી. ગીતાકત ધર્મના પ્રચારક જેવા ધર્મવેતા પુરુષ પાસે બીજો કોઈ ધર્મવેતા હોયો રહી શકે નહિ. લક્ષ્મી, એ દૈવીધર્મપ્રણેતા કોણ હશે ?

* “સાંખ્ય” એ શબ્દના અર્થ માટે જેને સડા હોય તેણે શાંકરભાષ્ય જોતું.
 મૂળ લેખક

ગુરુ:—કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથ ઉપર ચડી આવો ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ જો કહેવાય છે તે ઉપર મને વિશ્વાસ નથી; કારણ કે વિશ્વાસ નહિ રાખવાના અનેક સળળ હેતુઓ મળી આવે છે. ગીતા એ મહાભારતમાં પ્રક્ષિપ્ત અંશ છે, એમ માફે માનવું છે, પણ ગીતોક્તાધર્મના કર્તા કૃષ્ણજ છે એ સંબંધે મને લેશમાત્ર શંકા નથી. તેનાં અનેક સળળ કારણો પણ છે. અત્યારે તું જોઈ શકશે કે એ પવિત્ર-પુણ્યમય ઉપદેશના પ્રતાપે નિષ્કામ ધર્મનો જગતમાં વિશાળ પ્રચાર થતો જાય છે. માનવ-જીવન નિષ્કામધર્મની આરાધનાવડે સફળ કરવાની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રસરતી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ નીતિ અને ધર્મમાં પણ એજ નિષ્કામ ધર્મના પવિત્ર અંશો પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છે. વસ્તુતઃ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એજ સંન્યાસ અથવા તો નિષ્કામ કર્મ કરવા તેનું જ ખીલું નામ સંન્યાસ. નિષ્કામ કર્મનો પણ ત્યાગ કરવો એને સંન્યાસ કહી શકાય નહિ.

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥

અર્થાત્ વિદ્વાનો સકામ કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ જાણે છે; અને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે.

જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને શિક્ષણ તથા ભારતવર્ષનો આ નિષ્કામધર્મ એ બંને એકત્ર થશે ત્યારે આ સંસાર સ્વર્ગ સમાન બનશે, અને મનુષ્યો દેવ સમાન બનશે. ત્યાર પછી વિજ્ઞાન અને શિક્ષણ નિષ્કામ પ્રયોગો થવા લાગશે, અને વિજ્ઞાનાદિ વિદ્યાઓનો સકામ વ્યવહાર કેવી રીતે કરવો તેની કાષ્ટને કલ્પના પણ આવશે નહિ.

શિષ્ય:—મનુષ્યોના ભાગ્યમાં એવો દિવસ કોઈ કાળે આવશે ખરો ?

ગુરુ:—તમે લોકો આર્થપુત્રો છો, તે કેમ જાણી જાઓ છો ? તમારાથી શું અસાધ્ય છે ? તમે જો કંઈ ધારો તે કરી શકો તેમ છો. તમે દંડ ધારણ કરો તો સમસ્ત પૃથિવીના દોરનાર બની શકો. જો તમારા હૃદયમાં આવી મહત્વાકાંક્ષા તથા આત્મ-બળ ન હોય તો મારો આ સર્વ બકવાદ નિષ્ફળ છે. અસ્તુ. હવે, ગીતોક્ત સંન્યાસવાદનું યથાર્થ તાત્પર્ય તું શું સમજ્યો ? કર્મરહિત સંન્યાસ એ હલકી કોટીનો સંન્યાસ છે, એજ આજની આપણી ધર્મવ્યાખ્યાનો નિષ્કર્ષ છે. ભક્તિયુક્ત કિંવા ભક્ત્યાત્મક કર્મો આપણે કરવા જોઈએ એ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. એટલા માટે ગીતોક્ત સંન્યાસનું પણ અંતિમ તાત્પર્ય તો એજ નીકળી શકે કે ભક્ત્યાત્મક કર્મયુક્ત સંન્યાસ એજ યથાર્થ સંન્યાસ છે.

તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સિવાય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો એક ઉત્તમ માર્ગ નથી.

નવમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુત રાજગુણયોગને રચાત આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ધણીબરી વાતો અતિશય મનોહારિણી છે. આપાર પૂર્વે જગદીશ્વર એક અતિશય મનોહર ઉપમાદાર, જગતની સાથેનો પોતાનો સંબંધ દર્શાવી ચૂક્યા છે. અર્થાત્-એક સૂત્રના દોરામાં જેવી રીતે અનેક મણિઓ ગુંથાયલા હોય છે, તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ એક મારાવડેજ ગ્રથિત થયેલું છે એમ કહ્યું છે. પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયમાં એક ખડુજ સુંદર ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેમ:-

“ સર્વ જૂતમાનનું” પાલન તથા ધારણ મારો. આત્માજ કરી રહ્યો છે. છતાં મારો આત્મા કાંઈ જૂતોમાંજ આવી રહેતો નથી. જેમ મહાન અને સર્વત્ર ગતિ કરનારો વાયુ તેથી પણ મહાન એવા આકાશમાં નિત્ય રહેલો છે તે રીતે સર્વ જૂતો મારામાં સમાઈ રહેલો છે; પણ હું જૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ” હર્ષદ રપે-સરની નદી ઉપરના પાણીના પરપોટાઓની ઉપમા કરતાં આ ઉપમા કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે ?

શિષ્ય:-મારી આંખ ઉપરના પાટાઓ ધીમે ધીમે દૂર થતા જાય છે. નિર્ચલુલ્લસ-વાદ એક પ્રકારનો ‘વા-ચેષઠ’ માત્ર છે, એવી મારી આજપર્યંત માન્યતા હતી. હવે મારી એ માન્યતામાં મોટો ફેર પડી ગયો છે.

ગુરુ:-એકવાર અગ્રેજ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા, એટલે પછી આર્યશાસ્ત્રોનું અન-લોકન કરવા છતાં પણ મથાર્થ સત્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ જે કહેવાય છે તે સત્ય છે, અને તારા આ વાકયે પણ એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. આપણામાં અનેક માણસો એવાં મળી આવે તેમ છે કે જેઓને કાચના ગ્લાસમાં પાણી ભરીને ન આપીએ તો તેમને તે પાણી પીવાની ઈચ્છાજ ન થાય. અત્યારનો સુધરેલો વર્ગ મસિન પાણી પણ કાચના ગ્લાસમાં બટમટાવી જાય છે. તમે લોકો તો એમજ માની બેઠા દો કે સામ્યવાદ અથવા સમાનભાવના સિદ્ધિનો શુદ્ધધર્મ કે ક્રીત્રિયન ધર્મ સિવાય બીજો કયાંઈ છેજ નહિ. એક માત્ર શાક્યસિંહ કિંવા ધમ્મચિરતજ જગ-તના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાનેજ સમર્થ છે, એવું જૂત તમારા મનમાં ભરાઈ પેડું છે ! તમને એવા સંસ્કારો વળગી ગયા છે કે હિન્દુધર્મમાં વર્ણબેદ સિવાય બીજી કોઈ મહત્ત્વની વાતજ નથી, અને એટલા માટે મૂર્ખ તથા ઝાંતી, ધની તથા દરિદ્ર પુરુષ તથા સ્ત્રી, અને પદ્ધ તથા બાળક વિગેરેનો સમાનભાવે ઉદ્ધાર કરવાને શુદ્ધ-ધર્મ કે ક્રિત્રિયન ધર્મ સિવાય હિન્દુધર્મ કોઈ રીતે ઉપકારક થઈ શકે નહિ, પરંતુ પ્રસ્તુત અધ્યાયના મત્ર જેજ ‘લોકોઽનુ’ શ્રવણુ ફર:-

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં મક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

+ + + + +

માં હિ પાર્થ વ્યપાધિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૮-૩૨)

અર્થાત્ યદપિ કુ સર્વ ગ્રાણીઓમાં સમાન રહ્યો છું, ને મારે કાઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી; તોપણ જેઓ મને લક્ષિતથી લગે છે તેઓ મારામાં અને કુ તેઓનામાં વિશેષ ભાવે રહેલા છીએ. x x x x જેઓ પાપકર્મથી નીચે યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તોપણ તેઓ મારો આશ્રય કરવાથી પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે.

શિષ્ય:—બધું કરીને આ આશય તો મૌઢ્ય ધર્મમાંથીજ મહત્ત્વ કરવામાં આવ્યો હશે.

ગુરુ:—અત્યારના ભણેલા ગણાતા વર્ગમાં જેજ એક મોટામાં મોટી ખેતમુશી પ્રચલિત છે. યુરોપીયન પડિતો તમને શીખવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ વર્ષે શાક્ય સિંહ મૃત્યુ પામ્યો હતો. એટલા ઉપરથી તમે આખો મીઝીને એવો સિદ્ધાંત કરી બેઠા છો કે ભારતવર્ષમાં જે કાંઈ સારું તત્ત્વ જેવામાં આવે તે સર્વ બુદ્ધધર્મનુંજ હોયું જેમજે. તમને એવો દડ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે હિંદુધર્મ એવો નિષ્કૃષ્ટ છે કે તેમાંથી કાંઈ સારી વસ્તુ કાંઈ કાંઈ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, પરંતુ બૌદ્ધધર્મ પોતેજ હિંદુધર્મનો એક ફાટો છે, એ વાત અત્યારનો ભણેલો વર્ગ બૂઠી ગય છે. હિંદુધર્મમાંથી બુદ્ધધર્મ જેવો એક પ્રબળ ધર્મ ઉત્પન્ન થવા પામ્યો તો પછી તેજ હિંદુધર્મમાં ખીળ કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો ભર્યા હશે, તેને કાંઈ વિચાર કરી થકો છો ?

શિષ્ય —આપણે કહેવું ચોગ્ય છે. જો આપને કીક લાગે તો હવે રાજશુલ્કચોગની વાખ્યા સંભળાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ:—રાજશુલ્કચોગને સર્વપ્રધાન સાધન માનવામાં આવ્યું છે. તેનો સ્પષ્ટ આશય એવો છે કે— જો કે ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ સર્વને માટે સંભવિત છે, તથાપિ જે મનુષ્ય જે લાવે તેનું ધ્યાન કરે તેને તેવાજ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય, એવો પણ એક સામાન્ય નિયમ છે. જેઓ દેવ-દેવીઓની સન્નિધિ ઉપાસના કરે છે, અને તે દ્વારા ઇશ્વરનું પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ સ્વર્ગે જઈ શકે છે, પરંતુ તેમને ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ નિષ્કામપણે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરે છે, તેઓની ઉપાસના નિષ્કામ હોવાથી એક રીતે તેઓ ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે, એમ કહી શકાય, કારણ કે ઇશ્વર સિવાય બીજો દેવજ કયા છે ? અને તેથી તેઓ નિષ્કામ ઉપાસનાના ફળરૂપે સાક્ષાત્ ઇશ્વરત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આ એવી સંક્રાંતિ સંભવિત છે કે જો દેવ-દેવીઓમાં પણ ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે, તો પછી નિષ્કામ ઉપાસનાદ્વારા તે

કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ? તો તેનું સમાધાન માત્ર એટલુંજ છે કે સકામ, ઉપાસના એ ઇશ્વરની આરાધનાનો સત્ય માર્ગ નથી. જો કે દેવ-દેવીઓની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પ્રકારાતરે તો ઇશ્વરનીજ ઉપાસના કરે છે; તોપણ વસ્તુતઃ ઇશ્વરની નિષ્કામ ઉપાસના એજ મુખ્ય ઉપાસના છે. તે સિવાય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો એકે રાજમાર્ગ નથી. એટલાજ માટે સર્વ હાથનાઓનો ત્યાગ કરી, ઇશ્વરનેજ સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાં અને ઇશ્વરમાં દૃઢ ભક્તિભાવ રાખવો એજ ધર્મ અને એજ મોક્ષનો ઉપાય છે. આ રાજગુહ્યયોગ ભક્તિરસધીજ પરિપૂર્ણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને દશમા અધ્યાયમાં તેની વિભૂતિઓનું વર્ણન છે. આ વિભૂતિયોગ બહુ વિચિત્ર છે; પરંતુ અત્યારે તે વિષયમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વિવરણ કરી તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ વિચરૂપ દર્શનના આકારમાં અર્જુનને અગીઆરમા અધ્યાયમાં ભગવાન દર્શાવે છે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો પ્રસંગ નીકળે છે આવતી કાલે હું તને એ ભક્તિયોગ સંભળાવીશ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ

શિષ્ય:—ભક્તિયોગ વિષયક વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં મને એક વાત સમજાવો. કૃષ્ણ એક છે તો પછી તેની પ્રાર્થના સાધનોમાં આટલો બધો વિવાદ કેમ ? સીધો માર્ગ તો સર્વદા એકજ હોવો ધટે છે. એક આત્મા જવાને માટે સીધા પાંચ માર્ગ હોય એમ બનેજ નહિ.

ગુરુ:—સીધા માર્ગ પાંચ ન હોય, પરંતુ એકજ હોય એ વાત સત્ય છે. પરંતુ પ્રત્યેક માણસને સીધો માર્ગજ પ્રાપ્ત થાય એમ બનતું નથી. એક પદ્ધતિના શિખરે પહોંચવા માટે જે એક સીધો માર્ગ હોય તે માર્ગે યદને કેવળ એક-એ ભગવાન વ્યક્તિએ સિવાય લાગ્યેજ બીલું કોઈ ઉપર ચઢી શકે. સાધારણ માણસોને માટે એવાં રચણાએ ધીમે ધીમે ચડતાં હોય એવા લાંબા માર્ગે યદને ધીમે ધીમે ચડવું એજ વધારે મારફત હોય છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યો વસે છે. તેઓનું ચિત્તજ, તેઓના સંસ્કાર તથા તેઓની પ્રકૃતિ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કેટલાકો સંસારી હોય છે, તો કેટલાકો સંસારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ પણ કર્યો હોતો નથી; કેટલાકો સંસાર ભોગવીને તેથી વિરક્ત બની ગયા હોય છે, તો કેટલાકો સંસારમાંજ રહેવાનું પસંદ કરે છે. સંસારીઓને માટે હર્ષ, તેમજ અસંસારીઓને માટે સંન્યાસ એજ ઉપયુક્ત છે. જે મનુષ્ય

જ્ઞાની હોવા છતાં સમારમજ રહ્યો હોય તેને માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનયોગ એજ પ્રથમ છે. તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય જ્ઞાની હોવાની ગાથે સંસારને ત્યાગ કરી ચૂક્યો હોય, તેને માટે અર્થાત્ જ્ઞાની યોગીને માટે ધ્યાનયોગ એજ ઉત્તમ છે તે સિવાયના પામરથી લક્ષને ઉચ્ચ ટાળી મુકીના સવ મનુષ્યોને માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ એજે રાજશુભયોગજ ઠીક છે. સ્વાતંત્ર્ય કે મર્વ પ્રકારના મનુષ્યો ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી રોકે તેટલાજ માટે સ્વયં જગદીશ્વરજ આત્મા આત્મર્થમય અપૂર્વ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે. પરમાત્મા પોતે અનંત કરુણામય છે તેવીજ તેમણે સર્વને અનુકૂળ બાજે એવા ઉદ્દેશથી આવા સીધા માર્ગો દર્શાયા છે.

શિષ્ય:—પરંતુ આપની ધર્મબાખ્યાને સાંધે હોય તો તો પછી ભક્તિ / સર્વ સાધનાઓનું મૂળ છે, અને જે પ્રત્યેકને માટે ભક્તિયોગજ ઉત્તમ હોય તો તેનેજ એક સીધા માર્ગરૂપે આપણે ન લેખી શકાય ?

ગુરુ:—ભક્તિનું અનુલીનન અત્યાવરયક છે, એટલાજ માટે અનેક પ્રકારની સાધનાઓ તથા અનુલીનનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઈ છે. મારો અનુલીનનવાદ જે તુ બરાબર સમજી શકશે તો પછી તે ઉપર કહી તેવી રીતો તુ પોતેજ સમાધાન કરી શકશે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોને માટે ભિન્ન ભિન્ન અનુલીનન પદ્ધતિઓ જરૂરની છે. યોગ એ કેવળ અનુલીનનપદ્ધતિનું નામતર માત્રજ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ મઠળ યોગોનું જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પાકકર્મને સ્નાનાવિકરીતેજ એક પ્રશ્ન ઉત્પન્નવા યોગ્ય છે. નિર્ગુણલક્ષની ઉપાસનાને—અર્થાત્ જ્ઞાનને એક પ્રારંભ સાધન ગણાવવામાં આવ્યું છે, તેવીજ રીતે સગ્ર લુપ્તલક્ષની ઉપાસનાને—અર્થાત્ ભક્તિને પણ એક પ્રારંભ સાધનરૂપે ગણાવવામાં આવી છે. અનેક મનુષ્યોને માટે આ બંને સાધનો ઉપયોગી તેમજ સાધ્ય હોવા યોગ્ય છે તો જેમને માટે બંને માર્ગો એકસરખા ઉપયોગી હોય તેમણે એમાં કયા માર્ગનું અવલંબન લેવું ? બંને સાધનાઓમાં ભક્તિ તો રહેલીજ છે, એ વાત મારા વક્ષમહાર નથી, તથાપિ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાનમયી ભક્તિ અને કર્મમયી ભક્તિ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કયું ?

ગુરુ:—આરમ્ભ અધ્યાયની શરૂઆત ચર્ચાની સાથેજ અર્જુને એ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યો. દ્વિતીય-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ તેનો જે ઉત્તર આપ્યો. દ્વિતીય આ બારના અધ્યાયના ભક્તિયોગરૂપે આપણી પામે પ્રગટ છે. અર્જુનના પ્રશ્નનું અને તેના ઉત્તરનું સ્વરૂપ તુ બરાબર સમજી શકે તેટલાજ માટે ગીતાના પૂર્વગામી અગીઆર અધ્યાયો હું તને દુકામાં સમજાવી ગયો. કારણ કે જ્યાંસુધી પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઉત્તર પણ બરાબર શુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એ સ્નાનાવિક છે.

શિષ્ય:—શ્રીકૃષ્ણે તેનો શું ઉત્તર આપ્યો ?

ગુરુ:—તેમણે ૨૫૪ રીતે કહી દીધું કે નિર્ગુણધર્મના ઉપાસકો તથા મધ્યક ધર્મરક્ષાનો ઉભય ધર્મરતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં વફાવત માત્ર એટલોજ છે કે ખલના ઉપાસકોને અનેકનેક ક્ષેત્રો તથા દુઃખો સહન કરવાં પડે છે, અપાર ભક્તો બહુજ સહેલાઈથી ઉદાર પામી જાય છે.

કેશોઽધિકતરસેપામવ્યક્તસકચેતસામ્ ।

અવ્યક્તો હિ મતિર્દુઃસં દેહવાદ્વિગ્ધાપ્યતે ॥

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

મવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મત્પ્રાવેશિત્વેતસામ્ ॥

અર્થાત—જેઓ અવ્યક્તમાં (ગતોપાસનામાં) આસક્તચિત્તવાળા છે તેમને અતિ ધણો કઠેશ થાય છે, કારણ કે દેહધારીઓ અવ્યક્તની મતિને બહુ દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પરંતુ જેઓ સર્વ કર્મોં મને અર્પણ કરીને મત્પરાયણ થઈ અનન્ય યોગવડે મારું ધ્યાન કરે છે, અને મનેજ ઉપાસે છે, તેવા મારામાંજ આવે-શ્યુક્ત ચિત્તવાળાઓનો આ મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી હું સત્વર અને રૂઢી રીતે ઉદાર કરું છું.

શિષ્ય:—ભલા, તે ભક્તો કેવા હશે ?

ગુરુ:—૨૫૫ ભગવાન તેણે ૨૫૪ીકરણ આ પ્રમાણે કરે છે:—

અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ પય ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃસમુલ્લઃ ક્ષમી ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યવાત્મા દદતિશ્ચયઃ ।

મત્પ્રપિંતમનોબુદ્ધિયોં મૈ મત્તઃ સમે પ્રિયઃ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મૈ પ્રિયઃ ॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉવાસીનો મતઃશ્ચયઃ ।

સર્વાંરંભપરિત્યાગી યો મત્તઃ સ મૈ પ્રિયઃ ॥

યો ન દ્રુપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોષતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી મત્કિમાન્યઃ સ મૈ પ્રિયઃ ॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શાંતોષ્ણસુલ્લદુઃખેષુ સમઃ સંગચિવર્જિતઃ ॥

તુલ્યનિવાસ્તુતિર્મોની સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સિંધરમવિમંકિમાન્મે પ્રિયો નટ ॥

યે તુ ઘર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેઽહીવ મે પ્રિયાઃ ॥

અર્પાત—જેને મારું—નારે એવી મમત્વશુદ્ધિ નથી, જે નિરદંડાર છે, જેને સુખ અને દુઃખ ઉભય સમાન છે, જે સ્વમાવાન છે, જે કોઈનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે સર્વજ્ઞોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે, જે સર્વદા સતુષ્ઠ છે, જે સ્થિરચિત્તવાળો (યોગી) છે, જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે, જે બળવાન નિશ્ચયવાળો છે, અને જેણે પોતાનું મન તથા શુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે, એવો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય લાગે છે. જેનાથી લોકોને ઉદ્ધૃત થતો નથી, અને લોકોથી જેને સતાપ થતો નથી તેમજ જે દુર્ધ—ક્રોધ તથા બય—ગ્રાસથી મુક્ત હોય છે તેજ મને પ્રિય લાગે છે મારો જે ભક્ત નિરુદ્ધ, પરિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, દુઃખરહિત, અને સર્વ આરોગ્યો પરિત્યાગ કરવાને શક્તિમાન હોય છે તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. જેને કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે દ્વેષ નથી તેમજ આપ્રક્રિત પણ નથી, જે કદાપિ શોક કે આક્રંક્ષા કરતો નથી, અને જે શુભ કે અશુભનો ત્યાગ કરવાને મમથ હોય છે તેજ મને પ્રિય હોય છે. જે હનુ અને મિત્ર પ્રત્યે એકસ-બેજ અવહાર રાખે છે, માન અને અપમાનમાં મમાન ભાવ રાખે છે, ટાલ-તાડકો કે નુખ-દુઃખને પણ સમાન ગણે છે, જે કોઈ પણ વસ્તુપર આસક્તિ ધરાવતો નથી, જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, જેણે પોતાની વાણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે, યદ્વચ્છયા જે પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સતુષ્ઠ રહે છે, જેનું કોઈ નિશ્ચિન રચાન નથી, જેની શુદ્ધિ સ્થિર છે, અને જે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ મને પ્રિય થઈ પડે છે. મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરામણ ધર્મ મારા જે ભક્તો ઉપર વર્ણવેલા ધર્મામૃતનું સેવન કરે છે તે મને અતિશય પ્રિય છે.

હવે ભક્તિતત્ત્વ સ્વરૂપ સમગ્રયુતે ? દેવપૂજનો ડોળ કરવામાત્રથીજ કોઈ સાનો ભક્ત બની શકતો નથી. માત્ર માળાના મધુકા ફેરવવાથી કે માત્ર હરિ ! હરિ ! શબ્દોના ઉચ્ચારથી ભક્ત થવાનું નથી. હા ધનુર ! અરે પ્રભુ ! એવી ખીલ એને સભગાવવા માટે ખાલી જૂઓ પાડવાથીજ સત્ય ભક્તિતત્ત્વ ખીરદ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર ગિજય મેળવ્યો હોય, જેનું ચિત્ત સ્વ-મમા રહી ચક્રતું હોય, જે સમદર્શી હોય, અને જે પરહિત કરવાને સદા તત્પર ગ્રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના તેમજ સર્વના અતઃકર્મ ગ્રહેતો હોય, તેજ યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. પોતાના ચરિત્રને સંપૂર્ણ નિર્દોષ બનાવવાનો જે પ્રયત્ન કરે તેમજ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ધનુર ભિમુખી કરે છે, તેજ યથાર્થ સંતપુરુષ કે ભક્ત મહર્ષિ છે. જેના ચરિત્ર ઉપર ભક્તિનો પ્રભાવ નથી, તે-કદાપિ ભક્તતા પદને માટે યોગ્ય નથી. જેની સમસ્ત વૃત્તિઓ ધનુરભિમુખી નથી, તે પણ પોતે ભક્ત હોવાનો કદિ ઘવો કરી શકે નહિ.

ગીતાકેત ભક્તિયોગનો એજ સ્થૂલ આશય છે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને જગતનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મશ્રેય કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે આવી ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાન જગતમાં ખીલે ક્યાંય નથી.

અધ્યાય ૧૯ મો-ઈશ્વરભક્તિ-વિષ્ણુપુરાણ

શુરુઃ—ભગવદ્ગીતાના ખાફી રહેલા અંશનું વિવેચન કરવાની હવે જરૂર નથી. અત્યાર પૂર્વે જે કાંઈ હું કહી ચૂક્યો છું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, હવે વિષ્ણુપુરાણમાંથી પ્રહ્લાદચરિત્ર લઈ તેનીજ સમાલોચના કરીશ. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદ અને ધ્રુવ એ જે જગપ્રસિદ્ધ ભક્તતાત્માઓનાં જીવનચરિત્ર છે. આ બન્ને ભક્તતાત્માઓની ભક્તિ ઉકેલિને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હવે તું એટલું તો મમજી શક્યો હોયશ કે ભક્તિ મુખ્યત્વે જે પ્રકારની છે:—(૧) સકામ, અને (૨) નિષ્કામ. સકામ ઉપાસનાને કામ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે અને નિષ્કામ ઉપાસનાને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવનો ઉપાસના સકામ હતી; કારણ કે તેણે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિઅર્થે વિષ્ણુનો આરાધના કરી હતી. એટલા માટે તેની ઉપાસનાને યથાર્થ ભક્તિ કહી શકાય નહિ. જો કે ઇશ્વરમાં તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં મનજીવિં પણ તેણે ઇશ્વરનેજ અર્પણ કરી દીધાં હતાં, છતાં તેની ઉપાસનાને ભક્તની ઉપાસના કહી શકાય નહિ. પ્રહ્લાદની ઉપાસના નિષ્કામ હતી, કારણ કે તેણે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથી પુશ્કરની ભક્તિ કરી નહોતી. બલકે ઇશ્વરમત્યે ભક્તિભાવ રાખવા માટે તેને અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, છતાં તેણે ઇશ્વરભક્તિમાં મહેજ પણ સકામ સેવ્યા નહોતો. તે જાણતો હતો કે કેવળ ભક્તિની આતરજ તેને આ સર્વ આપત્તિઓ સહન કરવી પડે છે, તે છતાં તેણે ભક્તિનેા ઉકેલેલી ધરી સુધી ત્યાગ કર્યો નહોતો. આવેા નિષ્કામ પ્રેમ તેજ યથાર્થ ભક્તિ છે, તેમજ પ્રહ્લાદ જેવો નિષ્કામ પ્રેમીજ સાચા ભક્તના પવિત્ર નામને સપૂર્ણ યોગ્ય છે. વિષ્ણુપુરાણના મંથકર્તાએ સકામ ઉપાસના અને નિષ્કામ ઉપાસનાનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડવાઅર્થે તેમજ એક-બીજા જીવનચરિત્રની પરસ્પર તુલના કરવાઅર્થેજ આવાં બે ચરિત્રોની—ધ્રુવ તથા પ્રહ્લાદનાં ઉપાખ્યાનોની—રચના કરેલી હોવી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના રાજયોગમંથકે મેં જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે જો તને યાદ દશે તો તું સમજી શકશે કે સકામ ઉપાસના પણ ઉકેલ નિષ્કામ તો નથીજ હોતી. જે મનુષ્ય જેની કામનાપૂર્વક ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને તે કામનાઅનુમારજ

ફળની પ્રાપ્તિ ચાચ છે, પણ ખુદ પ્રથરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. દુવે ઉચ્ચપદની કામના રાખી પ્રથરની ઉપાસના કરી હતી તેથી તેને પણ તેવુંજ ફળ મળ્યું. તેની ઉપાસનાને નીચલી ગ્રેણીની ઉપાસના કહી શકાય, પરંતુ તેને ભક્તિ તો નજ કહી શકાય. પ્રહલાદની ઉપાસના સંપૂર્ણ ભક્તિમય હતી, તેથી તેને મુક્તિ મળી.

શિષ્ય:—કેટલાકો તો એમ કહે છે કે ખરે લાલ તો તેમાં દુવનેજ થયે મુક્તિ એક પ્રકારનો પારલૌકિક લાલ છે, અને તેની સત્યતા કે યથાર્થતા માટે પણ અનેક સંશયો છે. આવા ભક્તિમય ધર્મની લોકો રૂદર કરે એવી અને તો સભાવના જણાતી નથી.

ગુરુ:—મુક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ તુ બૂલી ગયો જણાય છે. આજ લોકમાં અનેક મતુખો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે અને કરી પણ શકે છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય અને દુઃખનો જેને સ્પર્શ થતો ન હોય તે આ લોકમાં પણ મુક્તાત્માજ છે એક મહાન ચક્રવર્તી રાજા પાસે અતુલ સત્તાસપત્તિ હોય છે તોપણ તે દુઃખથી મુક્ત રહી શકતો નથી, પરંતુ એક મુક્ત જીવ પાસે એક ડોડી ન હોવા છતાં પણ તે સુખી રહી શકે છે, કારણ એનું સ્પષ્ટ તેમજ શુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું છે. જે મતુખ પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવે તે મતુખ વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવી શકે એમા આશ્ચર્ય જેવુંજ શું છે ? ચક્રવર્તી રાજાને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય તે કોઈથી કહી શકાય નહિ, અથવા તો તે બહુ સુખીજ હોય એ બનવાયોગ્ય નથી, પરંતુ મુક્તાત્મા અર્થાત્ સયમી-વિશુદ્ધ ચિત્ત મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં કેવું અને કેટલું સુખ ભોગવે છે તેનું વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહિ. મુક્તાત્મા આ જગતમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકે છે. એટલાજ માટે મેં તને એક પ્રસંગે કહ્યું પણ હવે કે ધર્મ સિવાય સુખ પ્રાપ્તિનો અન્ય એકેક ઉત્તમ માર્ગ નથી. મુક્તાત્માની સકળ શક્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ પામી ચૂકી હોય છે, અને તેની સાથે તેનું સામંજસ્ય પણ સુરક્ષિત રહેતું હોય છે, તેથીજ તેને મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેની શક્તિઓ સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ નથી પામી હોતી તે કાં તો અગાન હોય છે, કાં તો અસમર્થ હોય છે અને કાં તો મલિન ચિત્તવાળો હોય છે. તેથી તે મુક્ત થઈ શકતો નથી.

શિષ્ય:—મને તો એમ લાગે છે કે એવી જીવન-મુક્તિનો કામનાએજ ભારત વર્ષને અધોગતિની હિંડી આઘમાં ફેંકી દીધું છે, કારણ કે જેઓ જીવન-મુક્ત મને છે અથવા તો જીવન-મુક્ત બનવાની સાધનાઓ કરે છે તેઓ સાંસારિક બાબતોમાં જેવું બેઠકે તેવું લક્ષ આપી શકતા નથી, અને તેથી પરિણામે દેશની અવનતિ ચાલે છે. ભારતવર્ષની અવનતિનું પણ તેજ કારણ હોય એમ મને લાગે છે.

ગુરુ:—મુક્તિનું યથાર્થ તાત્પર્ય નહિ સમજી શકવાને લીધેજ એવા બ્રહ્મસંદેહ આલો તમારામાં ભારત પેદા છે. જેઓ મુક્તાત્મા હોય છે, અથવા તો જેઓ

મુક્તિમાર્ગના મુસાફરો હોય છે, તેઓ સંસારમાં નિર્લેપભાવથી રહે છે, એ વાત મત્ત છે, પરંતુ તેઓ નિષ્કામભાવથી પણ પોતાનાં કર્તવ્યો કર્યા વિના તો રહેતા નથીજ, એ વાત ખાત્રીપૂર્વક માની લેવી. મહાત્માઓનાં નિષ્કામ કર્મો સ્વ-દેશનું તથા જગતનું જેટલું કલ્યાણ કરી શકે છે તેટલું સકામ કર્મ કરનારાઓનાં કામોથી દેશનું કે જગતનું મંગળ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મવીરોની સમ-સ્ત ધૃતિઓ વિકસિત તેમજ સ્ફુર્તિશુક્ત બની ચૂકી હોય છે તેથી તેઓ જેટલા દક્ષ તથા પ્રબળ પરિશ્રમી હોય છે તેટલા ખીજ કોઈ હોઈ શકે નહિ. અગાઉ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું એક વાક્ય ઉધ્ધૃત કરીને મેં તને બતાવી આપ્યું છે કે દક્ષતા એજ ખરા ભગવદ્ભક્તોનું એક લક્ષણ છે. અને જેઓ દક્ષ હોવાની સાથે નિષ્કામ કર્મધોગી હોય તેઓ સ્વજાતિનું તથા જગ-તનું જેટલું હિત કરી શકે તેટલું અન્ય કોઈથી કોઈ કાળે નજ થઈ શકે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આ દેશનાં સમસ્ત મનુષ્યો ન્યારે મુક્તિમાર્ગનું અવલંબન લેશે ત્યારેજ ભારતવર્ષીય પ્રજા જગતમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરફિનું ઉચ્ચ પદ દીપાવશે. મુક્તિાત્તવનો યથાર્થ ભાવ આજકાલ આપણામાં વિકૃત થઈ ગયો છે, તેટલાજ માટે આ અનુશીલનવાદદ્વારા તેનો પુનરુદ્ધાર કરી તારા જેવા યુવકોના હૃદયમાં તેનો અભિષેક કરવા માગું છું.

શિષ્ય:—પ્રહ્લાદચરિત્રની જે સમાલોચના આપ કરવાના હતા, તે તો એક બાબુએજ રહી ગઈ !

ગુરુ:—પ્રહ્લાદચરિત્ર વિષે વિસ્તારથી બોલવાની મને ઈચ્છા નથી, તેમજ તેટલી જરૂર પણ નથી. માત્ર પ્રહ્લાદના જીવનની એક વાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે, તેજ કહીશ. મેં કહ્યું છે કે—“ હે ધર્મર, અરે પ્રભુ ! ” એવી માત્ર મોહાની ખૂમો પાડવાથીજ ધર્મરતી પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. જે આત્મજયી પુરુષ સર્વ જૂતમા-ત્રને પોતાનાજ આત્મા સમાન લેખે અને સર્વજનના હિતાર્થે તદ્દલીન રહ્યા કરે, એટલુંજ નહિ પણ શત્રુ તથા મિત્રમાં સમાનભાવ રાખી શકે, તેજ નિષ્કામ-કર્મી અને યથાર્થ ભક્ત પુરુષ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ મહત્ત્વની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહ્લાદચરિત્ર તેનુંજ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ખીજ શબ્દોમાં કહું તો ભગવદ્ગીતામાં જે વાત ઉપદેશના રૂપમાં છે તેજ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં વાર્તાના રૂપમાં છે. + શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભક્તાત્માનાં જે લક્ષણો કહ્યા છે તે તું જુલો ગયો હોમય એમ ધારી પુનઃ એકવાર તારી પાસે કહી જઈ છું. નીચેનાં લક્ષણો તારી યાદશક્તિમાં જરાજર સંગ્રહી લે.—

+ અહીં આ વાત પણ વાચક બંધુઓના ખાસ લક્ષણ લાવવા જેવી છે કે ધી-મદ્ભાગવતમાં તો વળી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનેજ અમલમાં આવેલો દર્શાવી આપ-

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ યવ ચ ।
 નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુ સુહઃ ક્ષમા ॥
 સંતુષ્ટઃ સત્તતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
 મગ્ધપિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકોન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
 હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥
 અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ હૃદાસીનો ગતચ્ચયઃ ।
 સર્વારંભ પરિત્યાગી યોમદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોભતિ ન કાંક્ષતિ ।
 શુભાશુમપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥
 સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
 હીનોષ્ણસુહૃદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥
 તુલ્યનિદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।
 અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥
 યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

અદ્વધાનામત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ (૧૨ ૧૩થી૨૦)*

પ્રારંભમાં પ્રદહાદને સર્વત્ર સમદર્શી અર્થાત્ સમાન દષ્ટિવાળો જણાવવામાં આવ્યો છે. પ્રદહાદના ગુણોવિષે ચરિત્રકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

સમચેતા જગત્પત્તિન્ યઃ સર્વેષ્વેવ જન્તુષુ ।

યથાત્મનિ તથાન્યત્ર પરં મૈત્રગુણાન્વિતઃ ॥

ધર્માત્મા સત્યશૌચાદિગુણાનામાકરસ્તથા ।

ઉપમાનમશેપાનાં સાધુનાં યઃ સદામવત્ ॥

અર્થાત્—મંથકારે પ્રદહાદને સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાનશુદ્ધિ રાખનાર, પોતાનાજ સમાન અન્ય પ્રાણીઓને અણુનાર તથા સત્ય-શૌચાદિ અનેક ગુણગુણાલંકૃત જણાવ્યો છે; પરંતુ કેવળ ગુણવાદ કરવાથી શું પવે? જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે તેના જીવન ચરિત્રમાં તેવા ગુણો રચાઈ ન થાય તો તે ગુણાનુવાદ કરી અસર કરી શકતા નથી. પ્રદહાદનો સૌથી પ્રથમ ગુણ તેના જીવન-ચરિત્રમાં એ જોવામાં આવે છે કે તે પરમ સત્યવાદી હતો. સત્ય જોવાવાળા સર્વધર્મમાં તે એટલો બધો દૃઢ હતો કે રાજે

નારી એવી અનેક વાતો આવેલી છે. ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તો એવી થોડી વાર્તાઓ ધરાવવા ઉપરાંત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની એકાદ ઉત્તમ દીકા જેવાજ છે.

સુધાદેવ

તેવા દુઃખના પંખમાં સપડાવા છતાં તેણે સત્યનો લેશમાન પરિત્યાગ કર્યો નહિ. ગુરુ પાસેથી પ્રલ્હાદને જ્યારે તેના પિતા-હિરણ્યકશિપુ પાસે લાઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે: “ બોલ, તું અત્યારસુધીમાં શું શીખ્યો ? કહે જોઈએ ? ”

પ્રલ્હાદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “ હું જે કાંઈ શીખ્યો છું તેનો સારાંશ એટલોજ છે કે જેને આદિ નથી, અત નથી, મધ્ય નથી, વૃદ્ધિ નથી, અને ક્ષય નથી અર્થાત્ જે અમૃત છે, જે મહાત્મા છે, અને જે સર્વકારણોનું પશુ કારણ છે, તેને નમસ્કાર હો. ”

આ શબ્દો પુત્રના મુખથી સાંભળી હિરણ્યકશિપુ ક્રોધથી લાક્ષ્મ્યોળ જેવો બની ગયો, તેનાં તેજોમાંથી અગ્નિની ઝીણગારીઓ બહાર નીકળવા લાગી ! તેણે ધૂનતા અવાજે પ્રલ્હાદના ગુરુનો સખ્ત તિરસ્કાર કર્યો. ગુરુએ કહ્યું કે: “ એમાં મારો લેશ પણ દોષ નથી. મેં તેમની એક પણ વાત તેને શીખવી નથી. ”

ત્યારબાદ હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ તો પછી બોલ ! પ્રલ્હાદ ! તને આ સર્વ વાતો કોણ શીખવી ? ”

પ્રલ્હાદ બોલી ઉઠ્યો કે: “ પિતા ! જે વિષ્ણુ ભગવાન આ અનંત જગત્ ઉપર પોતાનો અધિકાર વર્તાવી રહ્યા છે, અને જે મારા હૃદયને વિષે પણ વિરાગ રહ્યા છે તેના સિવાય બીજા કોણ શીખવી શકે તેમ છે ? ”

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ અરે બેચક્ર ! આ જગત્ને ઈશ્વર તો હુંજ છું ! વિષ્ણુ તે વળી કોણ ? ”

પ્રલ્હાદે જવાબ આપ્યો કે: “ જેના પરમપદને વ્યક્ત કરવાને વાણી અશક્ત બની રહે છે, યોગીઓ જેના પરમપદનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, જેનાવડે આ સમસ્ત વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, અથવા જે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ છે, તે વિષ્ણુજ પરમેશ્વરના નામને યોગ્ય છે. ”

હિરણ્યકશિપુનો ક્રોધ હવે અતિશય વંધથી વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે: “ પુત્ર ! રૂપિ એજ વાત ! તારા માથા ઉપર મોતજ ભમતું જણાય છે ! પરમેશ્વર કેને કહેવાય તે તું જાણે છે ? મારી હિંસાતિમા તારો પરમેશ્વર મારા સિવાય બીજો કોણ હોઈ શકે ? ”

પ્રલ્હાદે નિઃસ્વતાપૂર્વક જણાવ્યું કે: “ પિતા ! તે શું કેવળ મારો એકલાનોજ પરમેશ્વર છે, એમ આપ માનો છો ? જગત્નાં સર્વ પ્રાણીમાત્રો તોજ એક પરમ ઈશ્વર છે. આપનો પણ તેજ ઈશ્વર છે. ધાતા કહે, વિધાતા કહે, રમે તે કહે, તે સર્વ એક માત્ર તેજ પરમેશ્વરમાં આવી જાય છે ! પિતાજ ક્રોધ કરતો નહિ. પ્રસન્ન થાઓ !

હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે: “ કાંઈ પાપાત્માએજ આ બેચક્ર બાળકના હૃદયમાં

પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે."

પ્રહાદે ઉત્તર આપ્યો કે:- "નહિ પિતાજી! આપ જુલો છો. તે કેવળ મારા એકલાનાજ હૃદયમાં વસતો નથી, પરંતુ તે સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તેજ એક મર્વના સ્વામી સમાન વિષ્ણુભગવાને મને, આપને તથા સર્વને સર્વ કર્મોમાં નિયુક્ત કરી દીધા છે."

હવે પેલું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. *યત્તાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ। એમાં ભક્તને દૃઢ નિશ્ચયવાળો શામાટે જણાવવામાં આવ્યો તેનો ભેદ ખાલીમાં સ્પષ્ટ થાય છે. "હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ" એ વાક્યનું પણ સ્મરણ કર. ભક્તામાં ભયથી નિરંતર મુક્ત હોવો જોઈએ એમ શામાટે કહેવું પડ્યું તેનો અર્થ પ્રહાદના ઉક્ત જીવનપરથી સમજાવેને? ભયથી મુક્ત, તથા દૃઢ નિશ્ચયવાળો ભક્ત કેવો હોય તેવિષે શું હવે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી છે? મદ્યપિત્તમનો બુદ્ધિઃ એટલે શું તે પણ સમજાઈ ગયું ને? એક ભક્તાત્માનાં યથાર્થ લક્ષણો આ પ્રમાણે પ્રહાદચરિત્રમાં જ્વલંતપણે પ્રગટી રહ્યાં છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

હિરણ્યકશિપુએ પ્રહાદનો તિરસ્કાર કર્યો અને તેને ત્યાંથી દાઢી કઢાડ્યો. પ્રહાદ પુનઃ શ્રગ્ગેડે ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પુનઃ તેના અભ્યાસની પરીક્ષા કરવા પિતાએ તેને સભામાં બોલાવી મંગાવ્યો. પ્રહાદે પ્રથમ પ્રશ્નનાજ ઉત્તરમાં પુનરપિ પોતાનો પુરાણો નિશ્ચય તેટલીજ પ્રખળતાથી પ્રકટ કર્યો, અને તે નિશ્ચય ખીન્ને કાંઈજ નહિ, પણ આપણે મો કાંઈ જાણીએ છીએ તેજ એટલે કે-કારણં સકલસ્યાસ્ય સ નો વિષ્ણુઃ પ્રસીદતુ ।

પ્રહાદને મારી નાખવાનો હિરણ્યકશિપુએ વૃક્ષમ ફરમાવ્યો. સેંકડો અને હજારો ફેલો તેને કચડી નાખવા એકત્ર થયા; પરંતુ પ્રહાદે હિંચરાપિત્તમનોબુદ્ધિઃ—અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ જેણે ધન્યરનેજ સમર્પિત કર્યું છે તે પ્રહાદ-દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રહાદ—ગભીરતાપૂર્વક જ્વલિત ત્યાંજ સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો અને કહ્યું કે તમારાં શત્રોમાં પણ તેજ વિષ્ણુ ભગવાનનો નિવાસ છે, અને મારામાં પણ તેજ ભગવાન વિરાજી રહ્યા છે. તમારાં અન્ન-શત્રો મને કરી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી." દૃઢ નિશ્ચય તે એવુંજ નામ ।

શિષ્યઃ—વિષ્ણુપુરાણ એક પ્રકારની નવલકથા છે અને તેમાં અન્ન-શત્રો વિને પ્રહાદને સ્પર્ધાં શક્યાં નહિ એવી વાત આવે છે, એ વૃત્તાંત હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ નવલકથામાં જે વાત સારી લાગતી હોય તે અવહારમાં પણ યથાર્થપે

* સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મદ્યપિત્તમનોબુદ્ધિયો મદ્મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

જની શકે એમ હું માની નહોતો નથી. એક મનુષ્ય મને તેટલો ધૈર્યભક્ત હોય તો-
પણ કુદરતી નિયમે તેની પાસે નિષ્ફળ હોય એમ માનવું મોખ્ય નથી. પરમ ભક્ત
પુરુષને પણ જો એક તલવારનો ધા લાગે તો રહિર નીકળવું જોઈએ.

ગુરુ:—અર્થાત્ તું ‘ મીરેકલને ’ (અદ્ભૂત વ્યાપારોને) માનતો નથી, એજ વાત
તારે કહેવાની છેને ? વિષ્ણુપુરાણવાળી ધત્તના જહુ પુરાતન છે. ધૈર્યની શક્તિને તું
જેવી સીમાબદ્ધ માને છે તેવી હું માની શકતો નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રહ્લાદની જેવી
રીતે રક્ષા થયાતું જણાવવામાં આવ્યું છે, તેવી રીતની રક્ષા આજકાલ આપણી
દષ્ટિ મનુષ્ય કાંઈની થતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવી રક્ષા એક માત્ર નવલકથામાંજ
શોભા પામે એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ ધૈર્યરૂપાના પ્રતાપે કોઈ એક
ખાસ કુદરતી નિયમદારા બીજા કુદરતી નિયમોમાં ફેરફાર નજ થઈ શકે એમ તો
તારાથી કહી શકાય નહિ. એકાદ અજ્ઞના આધાતથી પરમ ભક્તના શરીરમાંથી
રુધિર વહેવા લાગે એ ખરું, પણ ભક્તપુરુષ ધૈર્યરૂપાપ્રતાપે પોતાની શક્તિ તથા
બુદ્ધિનો એવો સરસ ઉપયોગ કરે કે અજ્ઞના આધાતો પણ નિષ્ફળ થાય, તો તે
શું બનવાયોમ્ય નથી ? ભક્તામાં ખાસ કરીને “ દક્ષ ” પુરુષ હોવો જોઈએ એ
વાત હું તને સૌ પ્રથમજ દહી મયો છું. જે પુરુષ દક્ષ હોય તેની સર્વ પ્રકારની
દુનિયો સંપૂર્ણ અનુશીલિત થઈ હોય છે, અને તેથી તે અતિશય કાર્યક્ષમ હોય છે.
તે ઉપરાંત તેના ઉપર ધૈર્યનો પણ સંપૂર્ણ અનુગ્રહ હોય છે. ધૈર્યશાનુગ્રહ હોય તો
મને તેવા દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ મનુષ્ય કુદરતી ઉપાયોવડેજ પોતાની આત્મરક્ષા
કરી શકે એમાં તને અસંભવિતતા જેવું શું જણાય છે ? પણ તે વાતને હમણું
જવા દે. અત્યારે એ વાતને ચર્ચવાની કાંઈ જરૂર નથી; કારણ કે હું અત્યારે ભક્તિનું
સ્વરૂપ સમજાવવા માગું છું. ભક્ત ધૈર્યશાનુગ્રહ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે અથવા
પ્રાપ્ત કરી શકે કે નહિ તેવિષે હું અત્રે બોલવા માગતો નથી. ભક્તિઆગ્રે કોઈ
પણ પ્રકારના ફળની કામના રાખવી ન જોઈએ; કારણ કે કામનાયુક્ત ભક્તિને નિષ્કામ
ભક્તિ કહેવાય નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ પ્રહ્લાદે તો તે સમયે પોતાની રક્ષા થાય એવી કામના રાખેલી—

ગુરુ:—નહિ. તેણે એવી લેશમાત્ર ઇચ્છા રાખી નહોતી. માત્ર એવો દૃઢ સંક-
લ્પ તેણે કર્યો હતો કે જો મારા આરાધ્ય વિષ્ણુભગવાન મારા પોતાનામાં વાસ
કરી રહ્યા છે તો પછી તેઓ આ અજ્ઞમાં પણ હોવાજ જોઈએ. એથી કરીને આ
અજ્ઞ વિગેરે મને કશી હાનિ કરવાને સમર્થ નથી. તેનો આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય
ધોમે ધોમે અધિક સ્પષ્ટ અને બળવત્તર થતો ગયો છે, એજ એક વાત મારે ભાર
મૂકીને કહેવાની છે.

હવે મૂળ કથા ઉપર આવીએ. અજ-અજ્ઞના આધાતોથી પણ જ્યારે પ્રહ્લાદના

ચરીરને કાંઈ ક્ષતિ ન થતી ત્યારે દિરંગમશિપુએ પ્રસ્લાદને કહ્યું કે.—“ અરે દુર્બુદ્ધિ ! હજી પણ ચતુર્થી સ્તુતિ કરવી ત્યજી દે. મૂર્ખાઈની પણ હદ હોય છે. જો મારા ચતુર્નાં ચુલુચાન કરવાં ત્યજી દે તો હું તારા સર્વ અપરાધોની ક્ષમા આપવા તૈયાર છું.”

ક્ષમાની વાર્તા સાંભળી પ્રસ્લાદ બોલી ઉઠ્યો કે.—“ જેઓ સર્વના ભયોને દરવાને સમર્થ છે, જેઓનું સ્મરણમાત્ર કરવાથી જન્મ-જરા-મૃત્યુના ભયો નાશ પામે છે, તે અનંત ધૈર્યને હૃદયમાં રથાન આપ્યા પછી મને કાંઈ જાતનો ભય લાગતો નથી—હું નિર્ભય—નિરૂર છું.”

ગીતાની “ મયોદ્વેગૈર્મુક્તઃ ” વાળી વાણી યાદ કર. ત્યાર પછી દિરંગમશિપુએ તેના ઉપર સર્પો છોડી મૂક્યા પરંતુ સર્પદંશથી પ્રસ્લાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. આ વાત ઉપર તને થકા ઉપજતી ન હોય તો મને તેથી કશી હાનિ નથી; પરંતુ પુરાણકારને આ સર્પદંશવાળા વિગત જાણાટે લખવી પડી તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.—

સત્ત્વાસક્તમતિઃ કૃષ્ણે વ્રજમાનો મહોરગૈઃ ।

ન વિવેદાત્મનો ગાત્રં તત્ સ્મૃત્યાલ્લાવસંસ્થિતઃ ॥

તે સમયે પ્રસ્લાદનું મન કૃષ્ણમાં એટલું બધું આસક્ત હતું કે અનેક મહા ભયકર સર્પોએ તેને ડંસ માર્યા તથાપિ કૃષ્ણ-સ્મરણના આનંદમાં તેને તેની કશી વ્યથા જણાઈ નહિ. આવો ભક્તિપૂર્ણ આનંદ, નિર્મળ આદર્શ, હૃદયમાં જગત યાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નથી. પેલું ભગવદ્વાક્ય પુનઃ સ્મૃતિમાં લાવઃ—“ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી.” ક્ષમી એટલે શું એ વાત હું હવે પછી કહીશ. હાલ તુર્ત તો “ સમદુઃખસુખઃ ” એ કથનનું રહસ્ય સમજી લે.

શિષ્યઃ—સમજ્યો. ભક્તાત્માના મનમાં રાત્રિદિન એક એવું મહાન સુખ રહ્યા કરે છે કે જેથી અન્ય પ્રકારનાં સુખ-દુઃખોને તે ગણતરીમાં લેખતો નથી.

ગુરુઃ—હા. સર્પદંશથી પણ ન્યારે પ્રસ્લાદનું મૃત્યુ ન થયું, ત્યારે દિરંગમશિપુએ તેનાપર મરો-મત્ત હરિતઓને છોડી મૂક્યા. હસ્તિઓના દાંત લાગી મથા, પણ પ્રસ્લાદને કશી હાનિ થઈ નહિ. તે પ્રસંગે પ્રસ્લાદ પેતાના પિતાને શું કહે છે તે એક વખત સાંભળી લેઃ—

વન્તા ગજાનાં કુલિશામનિષ્ઠુરાઃ શીર્ણાયદેતે ન વહં મમૈતત્ ।

મહાવિપત્ પાપવિનાશનોડયમ્ જનાર્દનાનુસ્મરણાનુભવઃ ॥

અર્થાત્—વજ્રના અપભ્રામ જેવા કડિન મળદંતો ભાંગીને ટૂટી પડ્યા જો મારા બળથી થયું નથી. જેઓ મહા વિપદ અને મહાપાપથી રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે તે એક જનાર્દન પ્રભુના સ્મરણનાજ પ્રતાપે તેમ બન્યું છે.

પુનઃ પેણું ભગવદ્વાક્ય યાદ કર. “ નિર્મમો નિરહંકારઃ ” + ઇત્યાદિ ભગ-
વદ્ભક્તિમાં જે નિરહંકાર શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે બાવા રચ્યો સાર્થક થાય
છે. ભક્તાત્મા આ વાત બહુ સારી સમજે છે કે વિશ્વમાં જે કંઈ બને છે તે કેવળ
પરમાત્માની ઇચ્છાથી જ બને છે, અને તેથી તે ભક્ત પુરુષ હમેશાં અહંકાર
રહિત રહે છે.

હરિતઓ પણ પ્રહ્લાદના અંગને કશી હાનિ કરી ન શક્યા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુ-
એ તેને આગમાં બાળીને ભસ્મ કરવાનો હુકમ કર્યો. પ્રહ્લાદને ધગધગતા અગ્નિમાં
નાખવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી પણ તે જેવોને તેવો જ બહાર નીકળ્યો. ભક્તાત્મા
દાદ-તડકામાં તથા સુખ-દુઃખમાં સમાનભાવવાળો હોય છે, એ વાત અગાઉ કહી
ચૂક્યો છું. પ્રહ્લાદને તે અગ્નિકુંડ પણ કમળપત્રના જેવો શીતળ જણાયો.

ત્યારબાદ દૈત્યપુરોહિત ભાર્ગવોએ દૈત્યપતિને જણાવ્યું કે: “ આપ ક્રોધને શાંત
કરી પ્રહ્લાદને અમારે હવાલે કરી દો. અમારી પાસે રજા પછી પણ જો તે વિષ્ણુ-
ભક્તિનો પરિત્યાગ નહિ કરે તો અમે અમારા બહુધગળથી તેનો વધ કરી નાખીશું.
અમારા રાક્ષસી પ્રયત્નો કદાપિ નિષ્ફળ થતા નથી. ”

દૈત્યેશ્વર આ પ્રસ્તાવને સમ્મત થયો. ભાર્ગવો પ્રહ્લાદને પોતાની સાથે લઇ ગયા
અને દૈત્યપુત્રો જ્યાં ભણતા હતા ત્યાં પ્રહ્લાદને પણ ભણવા બેસવાનું કહ્યું. પ્રહ્લાદ
આ દૈત્યશાળામાં બેઠો તો ખરો, પણ ત્યાં એક બૂદ્ધો વર્ગ ખોલી, દૈત્યપુત્રોને
એકત્રિત કરી, તેમને વિષ્ણુભક્તિસંબંધી ઉપદેશ આપવા મંડી ગયો. પ્રહ્લાદની
વિષ્ણુભક્તિ એ માત્ર તેનું પરહિતપ્રત હવું એમ કહીએ તોપણ ચાલે:-

વિસ્તારઃ સર્વભૂતસ્ય વિષ્ણોર્વિશ્વમિદં જગત્ ।

દ્રુષ્ટવ્યમાત્મવત્તસ્માદભેદેન વિચક્ષણૈઃ ॥

સર્વત્ર દૈત્યાઃ સમતામુપેત્ય સમત્વમારાધનમચ્યુતસ્ય ॥

અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ એ સર્વ જૂતરવસ્તુ વિષ્ણુનો વિસ્તારમાત્ર છે.
એટલા માટે વિચક્ષણુ બ્યક્તિએ સર્વને પોતાની સાથે અનૈદભાવવાળા માનવા
જોઇએ. x x x x હે દૈત્યગણ ! તમે સર્વત્ર સમાન શુદ્ધિ રાખતા જાઓ. આવું
સમાનત્વ-એટલે કે-સર્વ જૂતમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખવા-એજ ઈશ્વરની આરા-
ધના-પ્રભુની ભક્તિ છે.

પ્રહ્લાદના પોતાના શબ્દો ખાસ કરીને વિષ્ણુપુરાણમાંથી વાંચી લેવાની હું તને
બલામણુ કહું છું. નમુનાતરીકે અહિંજ્યાં એક-એ શ્લોકો આપ્યાવિના રહી શકતો નથી:-

અથ મદ્રાણિ ભૂતાનિ હીનશક્તિરહં પરમ્ ।

મુદં તથાપિ કુર્વાત્ હાનિદ્વેષફલમ્ યતઃ ॥

+ “ નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ! ”

यद्वैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ।

शौच्यान्यहेतुमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाः ॥

અર્થાત—જેથી કરીને આપણે શકિતરહિત બનતા હોઈએ, પરંતુ ખીમનું મંગળ થતુ હોય તો તેથી આપણે આનંદિત થવું જોઈએ. કાર્મના પ્રત્યે કદાપિ દ્વેષભાવ રાખવો નહિ, કારણ કે—દ્વેષ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે. જેઓ પોતાના શત્રુઓ પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે તેઓ મોહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા હોય છે, એમ ધારી રાત્રી પુરુષો તે માટે દુઃખી થાય છે.

હવે પેશુ ભગવદ્વચન યાદ કર. ભક્તાત્માનાં લક્ષણો ગણાવતાં પ્રભુ પોતેજ કહે છે કે:—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ॥

એમાંના “ ન દ્વેષ્ટિ ” શબ્દ ઉપર વિચાર કરી જો. ઉક્ત ભગવદ્વાક્યમંબધે પુરાણકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

પ્રસાદે વિષ્ણુભક્તિનો ઉપદ્રવ પુનઃ ચાલુ કર્યો છે એમ દિગ્દર્શકશિષુના જણવામાં આવતાં તેણે તેને ઝેર આપવાનો હુકમ કર્યો. વિવિધપાનથી પણ પ્રસાદ મૃત્યુ પામ્યો નહિ. ત્યાર બાદ દૈત્યેશ્વરે પોતાના પુરોહિતોને બોલાવી કાંઈ પણ મંત્ર-તંત્ર કે જાદુમયોગથી પ્રસાદને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે પુરોહિતો પ્રસાદને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને એકાંતમાં ફેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. તેઓએ પ્રસાદને કહ્યું કે: “ તારો પિતા પોતે જગતનો ઈશ્વર છે, તો પછી અનંત પરમાત્મા જેવાઓનાં ગુણમાન કરવાથી તારું શું કલ્યાણ થવાનું હશે? ” પ્રસાદના વિચારમાં કે વિશ્વાસમાં એથી પણ લેશમાન ફરક ન પડ્યો. મતલબ કે પ્રસાદ “ * સ્થિરમતિ ” જ રહ્યો, અને પુરોહિતોના ઉપદેશ સંભળીને માત્ર હસ્યો. એવો દૈત્યપુરોહિતોએ અભિચાર ક્રિયા અજમાવવાનો આરંભ કર્યો. અગ્નિમય સ્વરૂપ વાળો અભિચાર-ક્રિયાએ પ્રસાદના હૃદયમાં ત્રિચળ માર્યું, છતાં પ્રસાદને તેથી કશી હાનિ થઈ નહિ, ઉલટું ત્રિચળ જાગીને ચૂરેચૂર થઈ ગયું. ત્યાર પછી તે મૂર્તિમાન અભિચાર ક્રિયાને પોતાનેજ નિર્દોષ પ્રસાદ પ્રતિ ઝેરવામાં આવી. તેને અદરો લેવા કોપાવેતમાં અભિચાર ક્રિયા કરનારા દૈત્યપુરોહિતો તરફ પાછી ફરી અને તેમનો પોતાનોજ ખવડ કરવા લાગી. આ દેખાવ જોઈ પ્રસાદ કંઈક રડે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે: “ હે કૃષ્ણ! હે અનંત! આ જીવોની રક્ષા કરો! ” એવી પ્રાર્થના કરીને ચાંત બેસી ન રહેતાં તે પેતે દૈત્યપુરોહિતોને ખચાવવા આવી દોડ્યો અને પરમાત્માને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “ હે સર્વવ્યાપિન, હે જગતઃ

* अनिकेतः स्थिरमतिर्महिम्नान् मे प्रियो नरः ।

સ્વરૂપ! હે જગત્ કર્તા! હે જનાર્દન! આ બ્રહ્મણેને આવા અસહ્ય દુઃખમાધી મુકત કરો. સકળ જૂતમાત્રમાં આપજ એક સર્વત્ર વ્યાપક છે એવી મારી દઢ માન્યતા હોવાથી એ બ્રહ્મણે મારા શત્રુ બનીને મને મારવા આજ્ઞા હતા, પરંતુ તેમને હું શત્રુરૂપે માની શક્યો નથી. તેમની રક્ષા કરો! જેઓ મને વિષયપાન કરાવવા માગતા હતા, જેઓ મને હાથી નીચે ચગદી નાખવા માગતા હતા, અને જેઓ મને બાળીને ભસ્મ કરવા આહતા હતા, તેઓ પણ મારા મિત્રાજ છે! તેઓપ્રત્યે જો મને અત્યારપર્યંત દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હોય અને મારો મૈત્રીભાવ આદિથી અત્યરપર્યંત જેવોને તેવોજ જળવાઈ રહ્યો હોય તો હે પ્રભો! મારા એ સત્યના બળથી એ બ્રહ્મણેનો ઉદ્ધાર કરો.” તે પછી ધૃત્વરકૃષ્ણથી બ્રહ્મણે જીવતા થયા અને પ્રહ્લાદને આશીર્વાદ આપી પોતાના ગૃહ તરફ વિદાય થયા.

મારી ઉદારકથા બીજા કોષ ધર્મસાહિત્યમાં મળવી અશક્ય છે. આવો ઉન્નત ભકિતવાદ આર્યધર્મ સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે જુદું જતાવી શકશે? આવા ઉન્નત ધર્મનો અન્ય કોષ પણ દેશમાં કોષ પણ કળે પ્રચાર થયો હોય, એમ હજી સુધી મારા જાણવામાં નથી. *

શિષ્ય:—આપનું કહેવું યથાર્થ છે. સ્વધર્મના અન્યોનો ત્યાગ કરીને સૌ પહેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમારું વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે, એ વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું.

ગુરુ:—ભગવદ્ગીતામાં જે ભકતાત્માને ક્ષમાશીલ-તેમજ-શત્રુમિત્રમાં તુલ્ય શાની જણાવવામાં આવ્યો છે તે ભકતાત્મા વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ, તેનો તને કાંઈક ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્રનો આવો અપૂર્વ પ્રભાવ જોઈને બહુજ ચકિત થયો, અને તેણે પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે: “તારામાં આવો પ્રભાવ કેવી રીતે આવી શક્યો?” તેના ઉત્તરમાં પ્રહ્લાદે જણાવ્યું કે:—“જેઓના હૃદયમાં અમ્યુત હરિ વિશેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે તેમનામાં સ્વાભાવિકરીતેજ એવા પ્રભાવનો પ્રવેશ થાય છે. જે મનુષ્ય બીજાનું અનિષ્ટ કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતો નથી, તેનું કદાપિ કોષ

* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાણુ પ્રતાપચંદ્ર મળુમદાર પોતાના ‘ઓરિયેન્ટલ કાષ્ટર’ નામના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રન્થમાં એવા ભાવનું લખે છે કે. “જેઓ પોતાના પ્રાણુ લેવા માગતા હતા, તેઓપ્રત્યે દયા કરી ધસુશ્ચિસ્તે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે: “પિતા! તેઓને ક્ષમા આપો; કારણ કે તેઓ પોતે શુ કરે છે, તેનું તેમને પોતાને જાન નથી. આવી આદર્શ ક્ષમા બીજી ક્યા હોઈ શકે?” પરંતુ ધસુશ્ચિસ્તની દયા કરતાં પ્રહ્લાદની દયા દેટલી બધી ઉચ્ચ આદર્શસ્વરૂપ છે, તેનો તોલ ઉપલા જીવન-ચરિત્ર ઉપરથી વાચકોએ કરી લેવો.

અનિષ્ટ કરી ચક્રવર્તી નથી, કારણ કે ત્યાં મૂળ કારણનોજ અભાવ હોય છે. જે મનુષ્ય પોતાના કર્મોદ્ધાર, અથવા તો મન કે વાણીદ્વારા બીજાને પીડા આપે છે તે મનુષ્ય હાથે કરીને પોતાનાજ વિનાશના બીજ વાવે છે, એમ સમજવું.”

“ જે કેશવ મારામાં વ્યાપ્ત છે તેજ કેશવ સર્વ જૂતમાત્રમાં રહેલો છે, એમ માની હું કોઈપણ ભુલું કર્યું નથી, તેમજ કોઈપણ અનિષ્ટ કરતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીનું કંઈકાંઈ કેવી રીતે થાય તેજ સંબંધી વિચારો હું રાત્રીદિન સેવ્યા કરું છું. તો પછી કોઈ પણ શક્તિ મારું શારીરિક કે માનસિક અથવા ભૌતિક કે દૈવી અશુભ કેવી રીતે કરી શકે ? પરમાત્મા સર્વભય છે, એમ માની જૂતમાત્રની અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી તે પડિતોનું કર્તવ્ય છે.

આથી અધિક ઉન્નત ઉપદેશ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણા વિદ્યાલયોમાં કિંવા કોલેજોમાં આવા ઉપદેશનાં નૂનતરવો પણ સમજાવવામાં આવતાં નથી. આપણી ઉદ્ધાર ધર્મકથાઓને ત્યજી હઈ મેકાલેક્રુટ વૉન ડેસ્ટીંગ્સ કે સોર્ડ ક્લાર્કવિના પાપપૂર્ણ ઉપન્યાસોજ આપણી સન્મુખ ધરવામાં આવે છે, અને જલ્દી કે એ ઉપન્યાસોજ આપણામાં ઉચ્ચ સરકારો પ્રેરી શકે છે, એમ માની આપણા શિક્ષકો અભિમાન લે છે, એ કટલું ગધું શાયનીય છે !

પ્રત્ષાદના ઉપદેશ શબ્દો સંલગ્ન દૈત્યપતિ આવત કુલ થયો અને તેણે પ્રત્ષાદને અગાસીએથી નાખી દીધો મારી નાખવાનો આદેશ કર્યો; એટલુંજ નહિ પણ વાયુદ્ધારા, માયાદ્ધારા તથા બીજા અનેક ઉપાયોદ્ધારા તેના જીવ લેવાનો હિરણ્યકશિપુએ પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ પ્રત્ષાદને કશી હાનિ થઈ નહિ. દૈત્યપતિએ વિચાર કર્યો કે જો પુનઃ પ્રત્ષાદને વિદ્યાલયમાં મોકલી તેના હૃદય ઉપર અન્ય પ્રશ્નના મંત્રકારોની હાથ ખાડવામાં આવે તોજ તે ક્ષયિત સુધરી શકે. ખાટી મારી શિક્ષાઓથી તેને કાંઈ અમર થાય તેમ લાગતું નથી. છેવટે તેને નીતિશિક્ષણ આપવા પુનઃ ગુરુ-ગૃહે મોકલવામાં આવ્યો. નીતિનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયું એટલે દૈત્યકે પોતે પ્રત્ષાદને સાથે હથે દૈત્યેશ્વરની પાસે આવ્યા. દૈત્યેશ્વરે પ્રત્ષાદની પરીક્ષા કર્યા પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“ હે પ્રત્ષાદ ! મિત્રો તથા શત્રુઓપ્રત્યે રાજ્યોએ કેવા પ્રશ્નો બહાર કરવો જોઈએ ? મુદ્દસેત્રમાં રાજ્યોએ કેવી રીતે વર્તવું ઉચિત છે ! પોતાના પ્રધાન મંત્રીઓ તથા અમાત્યોપ્રત્યે કુચ્છળ રાજ્યોએ કેવા પ્રશ્નો વર્તન રાખવું જોઈએ ? ચોરો, આરોપીઓ, ગુન્હેગારો તથા રાજ્યના શત્રુઓપ્રતિ રાજ્યે તેમજ દિગ્ધિ જોવું જોઈએ ! સપ્તસમયે, વિમલસમયે તેમજ રાજ્યના રિપુઓના જન-અમયે રાજ્યનું શું કર્તવ્ય છે ? મારા આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ ! ”

પ્રત્ષાદે સૌ પ્રથમ પિતૃદેવને પ્રજ્ઞામ કર્યા અને કહ્યું કે: “ ગુરોવે મને એ કર

પ્રશ્નોના ઉત્તરો શીખવ્યા છે, અને હું તે શીખ્યો પણ છું-પરંતુ તેમણે શીખવેલી રાજનીતિ મને સતોષપ્રદ જણાઇ નથી. શત્રુઓ તથા મિત્રોપ્રત્યે પ્રસંગોપાત સામ-દામ-દંડ-ભેદ વિગેરે ઉપાયો અજમાવવા એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ, પિતાજી ! મારાથી જો કંઈ અપરાધ કે અવિનય થતો હોય તો તેની ક્ષમા યાચીને મારે કહેવું જોઈએ કે હું તો શત્રુઓ અથવા મિત્રોમાં કશો ભિન્નભાવજ નિહાળી શકતો નથી-મારી દૃષ્ટિએ તો હિસાબ એકસમાન છે. મને કંઈ કરવાપણું હોય એમ જ હું તો માની શકતો નથી, અને તેથી રાજનીતિ જેવાં સાધનોની મને સહાય લેવાની જરૂર પડે એમ માનતો નથી. જો જગન્મય જગન્નાથ પરમાત્મા ગો-વિન્દ પોતેજ સર્વભૂતોના અંતઃકરણમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તો પછી શત્રુ-મિત્ર જેવા ભેદો પાડવા એ એક જાતની મૂર્ખતા નહિ તો બીજું શું છે ? આપનામાં જો ભગવાન વ્યાપ્ત તેજ વિભૂતિ મારામાં અને સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત છે. વસ્તુતઃ શત્રુ અથવા મિત્ર એવા ભેદો આપણે સામાટે પોષવા, તેજ હું તો સમજી શકતો નથી, અને એથી કરીને દુષ્ટ વિધિ-વિધાનવાળી નીતિશિક્ષા મને લેશ માત્ર આવશ્યક નથી.”

દિવ્યચક્રશિપુની કોષલવાળા નખથી ચિખાપર્ચત ભજૂડી નીકળી. તેણે એકદમ હલા થઈ પ્રહલાદની છાતીમાં ભાત મારી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાવ્યું “ જાઓ, આ દુષ્ટને નાગપાશથી બાંધી સમુદ્રમાં ફેંકી દો. ” અનુચરોએ તુરતજ દૈત્યપતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને પ્રહલાદને નાગપાશથી બદ્ધ કરી, સમુદ્રમાં ફેંકી તેના ઉપર પતથરો દાબી દીધા. તે વખતે પ્રહલાદ ધ્વજસ્થિતિ રૂપિત કરવા લાગ્યો. કારણ કે અતિમકાળે ધ્વજસ્થિતિ કરવી એ પ્રત્યેક અનુબ્યંતી પવિત્ર ફરજ છે. પ્રહલાદે આવા કષ્ટના સમયમાં પણ પોતાની આત્મરક્ષા કરવા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી નહિ. ધ્વજસ્થિતિમાં તક્ષીન થવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ માની તે ધ્યાન કરતો કરતો ધ્વજસ્થિતિમાં એકાગ્ર થઈ ગયો. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રહલાદ એક યોગી હતો, એમ કહીએ તોપણ કંઈ હોય નથી. * અતે તેનાં બધાં શિશિલ થઈ ગયાં, સમુદ્રનું પાણી સૂકાઈ ગયું, અને તેના શિર ઉપરના પતથરો એક ખાલુ ખસી ગયા. પ્રહલાદ વિષ્ણુસ્તવન કરતો કરતો ત્યાંથી હોતો ગયો. આ સર્વ સમયે પ્રહલાદ જ રૂપિત કરતો હતો તે તેના પોતાના આત્મરક્ષણ અર્થે કરતો હતો તેમ માનવાનું એકંક કારણ આપણને મળી આવતું નથી. નિષ્કામપણે ધ્વજસ્થિતિ લગન કરવું તે પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે, એ વાત તે પોતે બહુ સારી રીતે સમજતો હતો. વિષ્ણુ પરમાત્માએ તેને આખરે પોતાનાં દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો. પરમાત્માએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનો આદેશ કર્યો. પ્રહલાદ હમેશા સંતુષ્ટજ હતો,

* સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદાનિશ્ચયઃ ।

તેથી તેને કાંઈ માગવાપણ હતુજ નહિ. છતાં પ્રભુની આજ્ઞાને માન આપી પ્રહ્લાદે એટલીજ યાચના કરી કે — “ જે હજારો યોનિઓમા મારે પરિશ્રમણ કરવું પડે તે સર્વ જન્મોમા આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ અચળ રહે એવી મને આશિષ આપો ” ભક્તાત્મા ભક્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની કામના કરતો નથી.

ભગવાને કયું “ જે વસ્તુ તારામા છે, તે તો સર્વદા રહેવાનીજ છે તો પછી ભક્તિ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુની માગણી કર. ”

પ્રહ્લાદે બીજી વાર પ્રાર્થના કરી કે — “ આપની ભક્તિ કરે છું તેથી મારા પિતાજીએ દ્વેષ અને ક્રોધથી જે પાપનો ભાગ સચિત કર્યો છે, તે પાપભર તેમના શિરેથી દૂર થાય, એવી કૃપા કરો ”

ભગવાને તે યાચનાનો સ્વીકાર કર્યો, અને તૃતીય વા માટે પ્રાર્થના કરવાનો આદેશ કર્યો, પરંતુ નિષ્કામ પ્રહ્લાદ માટે તૃતીય પ્રાર્થના કરવા જેવી કોઈ પણ વસ્તુ જગતમા નહોતી, કારણ કે તે સર્વારમપરિત્યાગી-હર્ષ-શોક-દ્વેષ-તથા રાગથી સંપૂર્ણ મુક્ત હતો, એટલુજ નહિ પણ શુભાશુભપરિત્યાગી × પણ હતો. છેવટે તેણે પ્રભુની પાસે એવી યાચના કરી કે ‘ પ્રભુ, આપના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ સર્વદા અઅભિચારિણી રહે એવો આશીર્વાદ આપો ’

× સર્વારમપરિત્યાગી યો મઝ્ઝક્ત સ મે પ્રિયઃ ॥

યો ન દુષ્પતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાક્ષતિ,

શુભાશુભપરિત્યાગી મક્કિમાન્ ય સ મે પ્રિય ॥

શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન છેવટેના વર પ્રદાન કરી ત્યાંથી અતર્હિત થયા ત્યાર પછી હિરણ્યકશિપુએ પણ પ્રહ્લાદ હિપર અત્યાચાર કરવો ત્યજી દીધો.

શિષ્ય — હું ધારું છું કે નાનવાના એક પક્ષામાં વેદ, આર્ષમય, ડુરાન તથા જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોને મૂકીએ અને બીજા પક્ષનામાં જે પ્રહ્લાદચરિત્ર મૂકીએ તો એ જેમાં પ્રહ્લાદચરિત્રજ વધી જાય.

ગુરુ — ખરું છે કે પ્રહ્લાદચરિત્ર આર્ષ ધર્મ સકળ ધર્મોમાં એક શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે આર્ષ ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનો એક માત્ર નિષ્કર્ષ (સારાશ) છે, અને તેથીજ તે સર્વ વિશુદ્ધ ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે જે ધર્મ જેટલે અંશે વિશુદ્ધ જણાય તેટલે જાણે તે આર્ષ ધર્મ છે એમજ આપણે તો સમજવું જોઈએ કિન્તીઅન ધર્મ કહો કે બ્રહ્મધર્મ કહો કે મીન્ને ગમે તે ધર્મ કહો, પરંતુ તે સર્વ એ આર્ષધર્મમાજ પરિસમાપ્ત થઈ જાય છે “ ઝોડ ” ના નામથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર, ‘અત્લાહ’ ના નામથી પ્રભુને સુલોચનાર અથવા ‘બક્ત’ અર્થથી ઇંદો તુ આરાધન કરનાર એકમાત્ર જન્મનાથનેજ બોલાવે છે સર્વ જૂતાના અતરામત રૂપ ઘાન જેણે જાણ્યું છે, તથા જેણે આનંદમય ચૈતન્યને પામવાનો પ્રયત્ન કરે

છે, અથવા તો કરે છે, અને જે સર્વ જૂતોમાં પોતાના આત્મા જેવી અમેદ છુદ્ધિ રાખે છે, તે પુરુષ ગમે તે દેશમાં જન્મ્યો હોય કે ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય તો પણ તે હિંદુ-આર્ય તથા વૈષ્ણવ છે, એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી. જેઓ મહાકેશ તથા દ્વેષ-પ્રપંચમાં અહોનિશ તક્ષીન રહેતા હોય, પોતાના માનવજંદુઓ-નું જ ગળું કાપવા તૈયાર હોય અને જનસમાજનું અનિદ કરવામાં જેમને લેશ પણ સંકાય રહેતો ન હોય, તેઓ ગળામાં સુતરનો તાંતણો તથા કંઠમાં રક્ષામાળા રાખવા છતાં પણ હિંદુ-આર્યના નામને યોગ્ય નથી. એકબીજાને દ્વેષ કરનાર તથા માનવજંદુઓપ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્તનાર મનુષ્યો મ્લેચ્છથી પણ અધમ છે, અને તેથી તેઓનો સ્પર્શ કરનાર પવિત્ર મનુષ્ય પણ દ્વિત થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો-ભક્તિનું સાધન

શિષ્ય:—હવે મારો પ્રશ્ન માત્ર એટલોજ છે કે આપે ભક્તિની જે વ્યાખ્યા કહી તે ભક્તિને મારે સાધનરૂપે માનવી કે સાધ્યરૂપે માનવી ?

ગુરુ:—ભક્તિને સાધનરૂપે તેમજ સાધ્યરૂપે પણ માની શકાય. ભક્તિથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલા માટે ત્યાં ભક્તિ સાધનરૂપે છે. વળી, ભક્તિ મુક્તિપ્રદ હોવા છતાં તે પોતે મુક્તિની કે બીજી કોઈ પ્રકારની કામના રાખતી નથી, એટલા માટે તે સાધ્ય પણ છે.

શિષ્ય:—ભક્તિને જે સાધ્યરૂપે લેખીએ તો પછી તેનાં સાધનો પણ હોવાં જોઈએ. આપે કહી તે અનુશીલનપદ્ધતિને શું તેના સાધનરૂપે માની શકાય ? ઉપાસનાને ભક્તિના સાધનરૂપે ધણી કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ આપે હમણાં જે વ્યાખ્યા કરી બતાવી તેને લક્ષમાં લેતાં ભક્તિમાં કયાંય ઉપાસનાને સ્થાન હોય તેમ હું જોઈ શક્યો નથી.

ગુરુ:—ભક્તિમાં પણ ઉપાસનાને યોગ્ય સ્થાન છે; પરંતુ ઉપાસના શબ્દ વિવિધ અર્થોમાં વપરાતો હોવાથી, અલગત ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. સકળ ચિત્તવૃત્તિઓને તેમજ શારીરિક વૃત્તિઓને ધન્યરાહિમુખી કરવી તે સિવાય બીજી એકે ઉત્તમ ઉપાસના નથી. તું જ્યાંસુધી તારા નિત્ય-નિર્મિતક કાર્યો કરતાં અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યરત્ન સ્મરણ ન કરે ત્યાંસુધી તારાથી એ ઉપાસના થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—તથાપિ હિંદુસાહ્યમાં ભક્તિની અનુશીલનપદ્ધતિવિષે જે કોઈ નિયમો પ્રમેલવામાં આવ્યા હોય તેવિષે હું આપની ખસેથી ચત્કિચિત્ત સંભળવા ઇચ્છું છું.

આપે જે ભક્તિતત્ત્વ મને સમજાવ્યું તે હિંદુશાસ્ત્રને અનુકૂળ તો છે, પરંતુ વર્તમાન કાળે તેનો પ્રચાર નથી. એટલે કે અત્યારે હિંદુઓમાં ભક્તિભાવ તો છેજ, પરંતુ તેનું સ્વરૂપ કંઈક જૂદાજ પ્રકારનું જણાઈ આવે છે. આજકાલ તો એક પ્રતિમાની સ્થાપના કરી, તેની પાસે બે હાથ જોડી, ગદ્ગદભાવે અશ્રુભ્રમણ કરતાં “હે પ્રભુ ! હે હરિ ! હે માતા !” ઇત્યાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવો અને પ્રતિમાનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી, પ્રતિમાનું ચરણામૃત માથે-મુખે-કાને-નાકે આંખે લગાડી-ગુરુ—તું જે કંઈ કહેવા માગે છે તે હું સમજી ગયો છું. પ્રતિમા પાસે એવો ભાવ દર્શાવવો તે પણ ચિત્તની એક પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા છે. માટે મસ્કરી કરીને તેને ઉઠાવી દઇશ નહિ. તારા હૃદયસહી અથવા દીંડલ કરતાં એવા ભક્તાત્મા પ્રત્યે હું વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોઉં છું; પરંતુ તે જે વાત કરી તે ગૌણ ભક્તિસભ્ય છે.

શિષ્ય.—આપની પ્રથમની વાતો સાંભળવાથી તો મને એમજ લાગ્યું હતું કે આપ એવી ભક્તિને ભક્તિરૂપેજ નહિ સ્વીકારતા હો.

ગુરુ.—અવશ્ય, એ ભક્તિને હું મુખ્ય ભક્તિરૂપે સ્વીકારતો નથી, તોપણ તે ગૌણ અથવા નિકૃષ્ટ ભક્તિ તો છેજ. આધુનિક હિંદુશાસ્ત્રમાં પ્રાયઃ એવી ભક્તિને બહુજ અગત્યનું સ્થાન આપી દેવામાં આવ્યું છે, તે પણ મારા તક્ષ બહાર નથી.

શિષ્ય.—ગીતા જેવા આચીન શાસ્ત્રમાં મુખ્ય ભક્તિતત્ત્વના સિદ્ધાંતો મળી આવવા છતાં આધુનિક શાસ્ત્રમાં ગૌણભક્તિને એટલું બહુ મહત્ત્વ આપાડે આપી દેવામાં આવ્યું હશે ?

ગુરુ.—હું ધારું છું કે યાનાત્મક અને કર્માત્મક એવી રીતે ભક્તિના બે પ્રકાર છે, તે વાત તું અત્યાર પૂર્વે સમજી ચૂક્યો હોજ. ભક્તિ ઉભયાત્મક હોવાથી તેના અનુદીક્ષન પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને ઇન્દ્રિયભિમુખી કરવી જોઈએ, એવો એક સામાન્ય નિયમ છે. અર્થાત્ સકળ વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયને અર્પણ કરવી એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રધાન રહસ્ય છે. હવે જો આપણી ભક્તિ કર્માત્મક હોય, અથવા આપણે આપણાં સર્વ કર્મો ઇન્દ્રિયને અર્પણ કરવાનાં હોય તો પછી એ સ્વાભાવિક છે કે આપણે આપણી સમસ્ત કર્મોન્દ્રિયો પણ ઇન્દ્રિયને અર્પણ કરી દેવી જોઈએ. અર્થાત્ હું તને કહી ગયો છું કે જગતમાં જેટલાં કરવા યોગ્ય કર્મો છે, જેટલાં ઇન્દ્રિયભાવિત કર્મો છે, અથવા તો જેટલાં કર્તવ્ય કર્મો છે તે સર્વનાં જોઈ છે કે તેમાં આપણી ચારીરિકવૃત્તિને યોગ્યતા વિના આપણાથી રહી વધાય નહિ, અને ચારીરિકવૃત્તિ ઇન્દ્રિયભાવિત (ઇન્દ્રિય ગીતાદિ સત્ સાત્ત્વદ્વારા અનુમોદન આપેલાં) કર્મમાં જોડાઈ, એટલે તે ચારીરિકવૃત્તિ પણ ઇન્દ્રિયભિમુખી થઈ, એમજ હેમી યજ્ઞય; પરંતુ કેટલાંએક સાત્ત્વકારો આ વાતને જૂદાજ પ્રકારે સમજતા છે. તેઓ

પોતાની કર્મેન્દ્રિયો પૈવી રીતે ધન્યરને અર્પણ કરવા માગતા હતા, તેનું ઉદાહરણ આપવા ભાગવત પુરાણમાંથી અત્રે કેટલાએક શ્લોકો આપું છું. ભગવત્કીર્તન સંબંધે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

વિલે ષતોરુક્રમવિક્રમાન્ યે ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।

જિહ્વાસતી દર્દુરિકેવ સૂત, ન યોપગાયત્યુદગાયગાથા ॥

ભારઃ પરં પટ્ટકિરીટજુહમપ્યુત્તમાંગં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।

પાદૌ કરૌ નો કુરતઃ સપર્યાં હરેલ્સત્કાંચનકંકણૌ વા ॥

ઘર્હાયતે તન્નયને નરાણાં લિંગાણિ વિષ્ણોર્ન નિરોક્ષતે યત્ ।

પાદૌ નૃણાં તૌ દ્રુમજન્મભાજૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુવ્રજતો હરેર્યાં ॥

જીવન્મૃત્યો ભાગવતાદિધરેણું ન જાતુ મત્યૌઽભિલમેત યસ્તુ ।

ધ્રીવિષ્ણુપદ્યા મનુજસ્તુલસ્યા શ્વસન્મૃત્યો યસ્તુ ન શ્વેદ ગન્ધમ્ ॥

તદશ્મસારં હૃદયં ચતેદં યદ્ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।

ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રે જલં ગાત્રરોહપુ હર્ષઃ ॥

અર્થાત્—જે મનુષ્ય ઇર્ષ્યવડે શ્રીહરિના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ ન કરે, તેના બન્ને કર્ણો વૃથા ગત (ખાડા) માત્ર છે. હે સૂત ! જે હરિકીર્તન કરે નહિ તેની અશુભ જીવવા દેહમાંની જીવવા સમાન છે. મસ્તકવડે જે મુકુન્દને નમસ્કાર નથી કરતો તેનું મસ્તક મુગટવડે બેસે મુશાંભિત હોય તોપણ તે નિષ્ફળ ભારરૂપ છે. જે પોતાના હસ્તદ્વયવડે હરિની પૂજા ન કરે તેના હાથ કનક-કંકણથી શોભતા છતાં પણ મુડાના હાથ સમાન છે. જે અશ્વઘોષવડે વિષ્ણુમૂર્તિનું દર્શન ન થાય તે અશ્વઘોષને અશ્વ નહિ સમજતાં મોરના પીંછામાંના ડાઘ સમાન સમજવા. જેનાં ચરણો હરિતીર્થમાં પડ્યાં ન કરે તે ચરણો નિષ્ફળ છે. પ્રભુની ચરણરૂપ જે મનુષ્ય ધારણ કરતો નથી તે જીવવા છતાં પણ શયસમાન છે. વિષ્ણુના ચરણમાં અર્પણ કરેલી દુલસીની ગંધ જે મનુષ્ય નથી લેતો, તેનાં વાસોન્મજ્જાસ આહતા હોય તોપણ તે મૃતવત્ છે. હરિના નામનું કીર્તન સાંભળી જેનું હૃદય ઉન્નત ન થાય અને જેની અંખમાં પાણી ન આવે તથા જેનું અંગ રોમાંચિત ન થાય તેનું હૃદય લોહમય છે, એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે એક શ્રેણીના ભક્તો ધન્યરને પોતાની બાહ્યેન્દ્રિયો સમર્પણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવતા ગયા છે; પરન્તુ એ ઉપાસના મૂર્તિની અપેક્ષાવાળી છે નિરાકર પ્રભુ ત્રણે ઉપર દલો તેવો આખિ-કાનનો નિયોગ થઇ રહ્યો અસંભવિત છે.

શિષ્યઃ—પરન્તુ મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી મને મળ્યો નહિ. ભક્તિનું મથાર્ય સાધન શું ?

ગુરુ:—ભગવાન પોતે ગીતાના પારમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार सागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मद्यावेशितचेतसाम् ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्व ન સંશયઃ ॥ (૧-૭-૮)

અર્થાત—હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મારેવિષે અર્પણ કરીને, મત્પરાયણ રહીને, અને માત્ર સિવાય અન્ય આલંબન નથી એમ માનીને જેઓ ભક્તિયોગ સેવે છે, અર્થાત મારે પ્ધ્યાન અને ઉપાસના કરે છે, તેવા મુમુક્ષુઓનો-મારેવિષે જેઓ યિત્ત છે એવા ભક્તોનો-આ મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી તું સત્વર ઉદ્ધાર કરે છે. મારેજીવિષે તું તારા મનની સ્થિરતા કર, અને શુદ્ધિને પણ મારેજીવિષે તું સ્થાપન કર. એમ કહેવાથી દેહ છૂટ્યા પછી પણ તું મારા વિષેજ વસીશ. "

શિષ્ય:—અહુ કહિન વાત જણાય છે. એવી રીતે કેટલાં માણસો ઇશ્વરને વિષે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી શકે ?

ગુરુ:—ધારે તો સર્વ કોષ્ટ કરી શકે. પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પણ એવો પ્રયત્ન કરવો કેવી રીતે ?

ગુરુ:—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતેજ તે વાતનો ખુલાસો કર્યો છે. સાંભળ:—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन તતો મામિચ્છાતું ધનંજય ॥

અર્થાત—“ હે અર્જુન ! મારેવિષે ચિત્તને સ્થિર કરવા જોઈએ તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યોગાભ્યાસવડે અને પામવાની ઇચ્છા કર. ” મતલબ કે ઇશ્વરને વિષે ચિત્તની સ્થિરતા ન થાય તો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્નોદ્વારા તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:—અભ્યાસમાત્ર કહિન છે, અને તેમાં પણ આવો અભ્યાસ તો અહુ કહિન લાગે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આવો અભ્યાસ સર્વ કોષ્ટથી થઈ શકે નહિ જેમનાથી આવો અભ્યાસ ન થઈ શકે તેમણે શું કરવું ?

ગુરુ:—જેઓ કર્મ કરવાને રુક્ષિતમાન છે તેમણે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ અથવા ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મો કરવાનો અભ્યાસ કરવો. આ પ્રમાણે સર્વદા કર્મો કરતા રહેવાથી ક્રમે ક્રમે ઇશ્વરમાં મનની સ્થિરતા થશે. એટલા માટે ભગવાન પોતે કહી શકે છે કે:—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

મદર્થમપિ કર્મોણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યાસિ। (૧૨ અ. ૧૦)

અર્થાત—જો અભ્યાસ કરવા જેટલું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારે વાસ્તેજ સર્વ કર્મ કરવા લાગ-અર્થાત મત્પરાયણ થઈ ને કર્મો કરવા લાગ. મારે વાસ્તે કર્મ કરતોયકો પણ તું સિદ્ધિને પામશે.

શિષ્ય:—પરંતુ કેટલાએકથી તો કર્મ પણ થઈ ચકતાં નથી અને છેક અક-
ર્મણ્ય બેસી રહે છે, તેમને માટે કાંઈ ઉપાય ખરો ?

ગુરુ:—એવા પ્રશ્નની આશંકા કરી ભગવાન પોતેજ કહે છે કે:—

अथैतद्व्यक्तोऽसि कर्तुं मयोगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यत्तात्मवान् ॥

અર્થાત—જો એ પ્રકારે મને ઉદ્દેશીને કર્મ કરવાનું તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો નિયત ચિત્તવાળો થઈ સર્વ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કર.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બની શકે ? જે કર્મ કરવાને અશક્ત છે, તેમજ જેને માટે કાંઈ કર્મ નથી, તે પોતે કર્મના ફળનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે ?

ગુરુ:—કોઈ પણ જીવ તદ્દન કર્મચત્ત્ર હોઈ શકે નહિ. જે સ્વતઃપ્રરૂપ થઈને કર્મ ન કરે, તેને પણ કંઈક ને કંઈક તો કરવુંજ પડે. આ સંબંધી ભગવદ્વચન કું તને પૂર્વે કહી ચૂક્યો છું. એક મનુષ્ય પોતે જે કર્મ કરે, તે કર્મના ફળની આકાંક્ષા ન રાખે તો તેથી અન્ય કામનાના અભાવે ઈશ્વર પોતેજ તેના એકમાત્ર કાર્ય પદાધી બની રહે; અને જો એમ બને તો અનાયાસેજ ચિત્ત ઇશ્વરમાં સ્થિર થઈ જાય.

શિષ્ય:—જો ચતુર્વિધ સાધનો તો બહુ કઠિન હોય તેમ મને લાગે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉપાસનાનો કોઈ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય એમ પણ મને લાગતું નથી.

ગુરુ:—જો ચતુર્વિધ સાધનજ ગ્રેષ્ઠ પ્રકારની ઉપાસના છે. જે સાધકો એવી સાધના અથવા ઉપાસના કરી શકે તેમને માટે અન્ય પ્રકારની સાધનાની કે ઉપાસનાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ અગ્નિની, દુરાચારી, તથા બાળકો માટે આપે કહી તે સાધના કાંઈ ઉપાયોગી થઈ પડે એમ હું ધારતો નથી. શું તેઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર નથી ?

ગુરુ:—તેં કહ્યું તેવાં મનુષ્યોને માટે ઉપાસનાત્મક ગૌણભક્તિ ઉપયોગી થઈ શકે. ગીતામાં કહ્યું પણ છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

અર્થાત—જે પ્રકારે જે મારો આશ્રય લે છે, તેને હું તેજ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ પું-
વળી, બીજે રચે તેઓ કહે છે કે:—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

તદહ મત્યુપહૃતમગ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥

અર્થાત—પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ ભક્તિવડે જે પુણ્ય મને આપે છે, તે શુદ્ધ વૃત્તિવાળા પુરુષે ભક્તિભાવવડે આપેતું તે સર્વ હું ગ્રહણ કરું છું.

શિષ્ય—ત્યારે શું ગીતામાં પણ સાકાર મૂર્તિની ઉપાસના કરવાનું વિવાન છે ?
ગુરુ—ફળ-પુષ્પાદિ અપણુ કરવા જે ગય ત્યજી પદ્યર્થો, કેવળ પ્રતિમાજન અર્પણ થઈ શકે એવો કંઈ નિયમ નથી ઈશ્વર મને જ છે એટલે બધા આપણે અર્પણ કરીશું ત્યાં તે પોતે તે સ્વીકારી લેજે.

શિષ્ય—પ્રતિમા આદિની પૂજાવિષે વિશુદ્ધ હિંદુધર્મમાં નિષેધ હશે કે વિધાન હશે ?
ગુરુ—અધિકારીભેદે તે નિષિદ્ધ તેમજ વિહિત પણ છે તે સમઘી ભગવાન કપિષ્ઠ હતું કથન હું ભાગવત-પુરાણમાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું ભાગવત-પુરાણમાં કપિવ ને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યા છે તેઓ પોતાની માતા-દેવહૃતિને નિર્મુખ ભક્તિયોગના સાધનો કરી મતાવે છે તેમાં તેઓ એક રીતે સર્વભૂતમાત્રપ્રત્યે પ્રીતિ ભાવ રાખવાનું તથા દયા-ઐત્રી અને યમ-નિયમ પાળવાનું કહે છે, તો બીજી રીતે પ્રતિમાની પૂજા-ર્ચન કરવાનું પણ કહે છે પરંતુ વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—

અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિત સદા ।

તમવજ્ઞાય મા મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિહમ્બનમ્ ॥

યો મા સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમોશ્વરમ્ ।

હિત્વાર્ચામ્ મજતે માંહ્યાદ્ મસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૩ સ્કં ૧૭

અર્થાત—હું સર્વભૂતમાત્રમાં તેમના આત્મસ્વરૂપે રહેતો છું મારી અવગત કરીને—અર્થાત ભૂતમાત્રની અવગત કરીને જેઓ પ્રતિમાપૂજા કરે છે, તેઓ વ્યર્થ વિદ્યમાના પામે છે સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ જે હું ઈશ્વર તેના પરિત્યાગ કરીને જે મનુષ્યો પ્રતિમાને બજે છે, તેઓ ભસ્મમાં વ્યર્થ થી હોમે છે વળી,

અર્ચ્વાદાવર્ચ્યેષ્ણાવદીશ્વરમ્ મા સ્વકર્મકૃત્ ।

યાવન્ન વેદ સ્વદ્વદિ સર્વભૂતેષ્ણવસ્થિતમ્ ॥

“ જે વ્યક્તિ પોતાના ઝોંઝાંજ તલીન રહે અને સર્વ ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વર રહેતો છે એવી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાંમુઘી તેણે પ્રતિમાની પૂજા કરવી જોઈએ’ હવે તારી ખાતરી થઈ હશે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતિમા પૂજાની જેમ વિંચ છે તેમ નિષેધ પણ છે. બધામુઘી મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રેમભાવ ન ઉદ્ભવે અને ઇશ્વરસ્વરૂપી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંમુઘી પ્રતિમાની પૂજા એ એક પ્રકારના સાધનરૂપ છે જેના હેતુમાં સર્વ જનપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રહ્યા છતાં દોષ, અને જેને કંઈ સર્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને માટે પ્રતિમાપૂજા આવશ્યક નથી બધામુઘી ઉપર કહ્યું તે

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી વિવશી લોકો માટે પ્રતિમાપૂજા જરૂરની છે; કારણ કે તેથી કરીને ક્રમે ક્રમે ચિત્તની શુદ્ધિ થતી ચાલે એવો સંભવ છે. પ્રતિમાપૂજાને ગૌણભક્તિમાં મૂકવી જોઈએ.

શિષ્ય.—ગૌણભક્તિ કાને કહેવી તેજ હું તો જરામર સમજતો નથી.

ગુરુ.—મુખ્યભક્તિમાં અનેક વિધી રહેલા છે. આ વિધીનો જેવડે નાશ થાય તેને શાકિયસૂત્રના પ્રણેતાએ “ગૌણભક્તિ” એવું નામ આપ્યું છે. ઇશ્વરનું નામકીર્તન, ફલ-પ્રાપ્તિદ્વારા તેની પૂજા-અર્ચના, વદના અને પ્રતિમાપૂજન, વિગેરેને ગૌણભક્તિનાં લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રના રીકાકારે પોતે પણ એટલી વાત તો સ્વીકારી છે કે ઉક્ત અનુષ્ઠનો ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત છે, અને તેટલા માટે તેને ભક્તિજનક સાધનો કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. ઉક્ત અનુષ્ઠાનોનું તે સિવાય બીજું કાંઈ ફળ નથી. *

શિષ્ય.—તો હું ધારું કે પૂજા-હોમ-યાગ-નામકીર્તન તથા સંખ્યાવદનાદિ, વિશુદ્ધ હિંદુ-ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી, એવો આપનો મત છે. તેની સાથે આપનો એવો પણ આશય છે કે એ સર્વની મત્ર ભક્તિના સાધનોતરીકે જેટલી કિંમત આંકી શકીએ તેટલીજ આંકી શકાય.

ગુરુ.—તે સાધન તો છે, પણ નિરૂપ મામન છે, એમ પણ મારે કહી દેવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ સાધન કાને કહેવાય તે વાત પણ કૃષ્ણવાક્ય ઉદ્ધૃત કરી તને જણાવી ગયો છું. જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત હોય તેમને માટેજ પૂજાદિનું વિધાન છે. છતાં સ્તુતિ વિગેરે માટે મને થોડું બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લે. જ્યારે ઇશ્વરમરણના ઉદ્દેશપૂર્વક પૂજા-હોમ વગેરે થાય ત્યારે તેને ગૌણભક્તિના લક્ષણરૂપે નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય ભક્તિનુજ લક્ષણ માનવું જોઈએ. દાખલાતરીકે શ્રવ-મુક્ત પ્રસ્લાદ જે વિષ્યસ્તુતિ કરી હતી તેને મુખ્યભક્તિજ કહેવી જોઈએ; પરંતુ અમારાં પાપોનો ખવંસ થાઓ, અમરું શ્રવન સુખમાં પમાર થાઓ, એવી રીતની સકામ પ્રાર્થનાઓ તથા સંખ્યા-વદનાદિ ક્રિયાઓ ગૌણભક્તિમાંજ ગણાવાયોગ્ય છે. મરી તો તને એટલીજ ભધામણ છે કે કૃષ્ણવાક્યને હૃદયમાં ધારણ કરી, ઇશ્વરાભિમુખી યતિઓદ્વારા બની રોકે તેટલાં કુર્મો કરવાનો તારે પ્રયત્ન કરવો.

શિષ્ય.—પૂજા-હોમ-યાગ-યાગ વિગેરે પણ ઇશ્વરને અર્પેજ.—

ગુરુ.—એ તારી જૂન છે. પૂજા-હોમ વિગેરે કર્મો ઇશ્વરાર્પે નથી દોતાં, પણ સાધકના પોતાના કટમાણને માટે હોય છે. કાંઈ એમ કહે કે એ સર્વ કર્મો કેવળ

* મક્ત્યા ફીર્તનેન મક્ત્યા દાનેન પરા મર્કિ સાધયેદિતિ* * * * ન
ફલાન્તરાર્થમ્ ગૌરવાદિતિ ॥

ભક્તિની વૃદ્ધિ અર્થે થાય છે તો તેને 'ધ્વજાર્થ' કર્મો' કેમ ન કહેવાય ? તેનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ છે કે સાધક પોતે પોતાની ભક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવા સારું જે કર્મ કરે તે કર્મ પણ સાધકના પોતાના કલ્યાણને અર્થે થતું હોવાથી તેને ધ્વજાર્થ કર્મ કહી શકાય નહિ. ધ્વજર જગત્ત્વ છે, અને તેથી જગતનું જે કાર્ય, તેજ તેનું કાર્ય, એમ આપણે દૈવ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવું જોઈએ. જે કાર્ય કરવાથી જગતનું કલ્યાણ થાય તેજ કાર્યને કૃષ્ણોક્ત સત્કર્મ કહી શકાય. એવા જગત્કલિતનાં કાર્યો કરવાને તત્પર થા, અને સમસ્ત વૃત્તિઓને સુંદરરૂપે કેળવી તે દ્વારા જગતનું કલ્યાણ કરવાને યોગ્ય થા. જગતનું કલ્યાણ કરવું તેજ ધ્વજરનો ઉદ્દેશ છે. જે આપણે પણ એવા ઉદ્દેશપૂર્વક કર્મો કરવા લાગીએ તો સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું મન ધ્વજી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય અને ક્રમે ક્રમે છવન્મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

જેઓ એમ કરવાને અસક્ત હોય તેઓ જોઈ ઉપાસના અર્થાત્ પૂજા-નામકીર્તન તથા સંધ્યાવંદનાદિદ્વારા ભક્તિના નિષ્કૃષ્ટ અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થાય, તે પણ ધ્વજાર્થોગ્ય છે; તોપણ એટલું લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે જે કાંઈ સાધના કરવી તે અંતઃકરણપૂર્વક કરવી જોઈએ. શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક ત્યાગપૂર્વક અનુષ્ઠાન થાય નહિ ત્યાગપૂર્વક ભક્તિનું લેશમાત્ર અનુશીલન થતું નથી. કેવળ બાહ્ય આડંબરોથી અનેક મનુષ્યો દિતને બદલે અહિતજ કરી બેસે છે. ધણીવાર બાહ્ય આડંબરો ભક્તિના સાધનરૂપ બનવાને બદલે ઠગાઇના સાધનરૂપ બની જાય છે, એ વાત પણ વિસરી જવી જોઈતી નથી. આવી શક્તા કરવા કરતાં તો કાંઈ કરવું નહિ એજ બહેતર છે. કેમકે જેઓ કાંઈ પણ પ્રકારનું અનુષ્ઠાન અથવા ભક્તિનું સાધન કરતા નથી, તેઓ અલપત ઠગાઇનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેમનામાં અને પશુઓમાં કાંઈ બેઠ હોય એમ હું માનતો નથી.

શિષ્ય:— તો પછી આત્મારના અનેક હિંદુઓને આપણે ઠગ, શંક અને પશુ સમાનજ લેખવા પડે.

ગુરુ:—હિંદુધર્મની અવનતિનું એજ એક મુખ્ય કારણ છે; પરંતુ મને આશા છે કે જ્યારે હિંદુઓમાં વિશુદ્ધભક્તિનો પ્રચાર થશે ત્યારે તેઓ નવજીવન પ્રાપ્ત કરી, કોમ્પેલના સમયના અગ્નિજેવા તથા મહામદના સમયના આરબો જેવા અતિશય પ્રતાપાન્વિત બન્યા વિના રહેશે નહિ; અને એ દિવસ પણ હવે બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય:—મન-વચન-કાયાથી જગદીશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે આપની એ આશા શીઘ્ર ફલીભૂત થાય !

અધ્યાય ૨૧ મો-પ્રીતિ

શિષ્ય:—હવે લિન્ન લિન્ન હિંદુમન્યોમાં ભક્તિની કેવી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સાંભળવાની મારી ઈચ્છા છે.

ગુરુ:—હું જે અનુશીલનધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત છું, તેમાં તે વિષય અગત્યનો નથી. ભાગવત-પુરાણમાં પણ ભક્તિતત્ત્વ સંબંધે અનેક કથાઓ છે. છતાં તે સર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાજ એક માત્ર મૂળસ્વરૂપ છે. અન્યાન્ય મન્યોમાં પણ ભક્તિતત્ત્વવિષે જે કથન મળી આવે છે તેને હું તો ગીતામૂલકજ સમજું છું. એટલામાટે સર્વ મન્યોની અને કથાઓની પર્વાલોચના કરી કાળક્ષેપ કરવો તે હું ઉચિત સમજતો નથી. માત્ર ચૈતન્યદેવનો ભક્તિવાદ કાંઈક જૂદા પ્રકારનો જણાય છે; પરંતુ આપણા અનુશીલનધર્મ સાથે તે ભક્તિવાદને સંબંધ નથી. ઉલ્ટો સહેજ વિરોધ આવે છે, અને એ કારણને લીધે હું તે ભક્તિવાદની આલોચનામાં ઉતરવા માગતો નથી.

શિષ્ય:—તો પછી હવે પ્રીતિશક્તિના અનુશીલનસંબંધે ઉપદેશ આપવાની કૃપાકરો.

ગુરુ:—અક્રિતશક્તિના સંબંધે બોલતાં પ્રીતિના મૂળતત્ત્વવિષે પણ હું જે લી ગયો છું, મનુષ્યોપ્રત્યે પ્રીતિભાવ ન ઉદભવે ત્યાંસુધી ઈશ્વરપ્રત્યે ભક્તિભાવ રહી શકતો નથી. પ્રલ્હાદચરિત્રની આલોચના સમયે પ્રલ્હાદના પોતાના શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંતની અમરકારકતાવિષે હું વિવેચન કરી ચૂક્યો છું. અન્ય ધર્મો મનુષ્યપ્રીતિ ઉપર આટલું વળન મૂકે છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ હિંદુધર્મ તો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. પ્રીતિના અનુશીલનમાટે બે માર્ગો છે. એક તો પ્રાકૃતિક માર્ગ અથવા યુરોપીય માર્ગ અને બીજો આધ્યાત્મિક અથવા ભારતવર્ષીય માર્ગ. આધ્યાત્મિક માર્ગની અર્થાતે હમણાં આપણે સુલતવી રાખીશું, અને પ્રાકૃતિક માર્ગવિશે હું જે કાંઈ સમજ્યો છું, તેજ હું તને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રીતિ બે પ્રકારની છે. (૧) સહજ અને (૨) સંસર્ગજ કેટલાંએક મનુષ્યોપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સ્વાભાવસિદ્ધ હોય છે. દાખલાતરીકે માતાપિતાની પોતાનાં સંતાન પ્રત્યેની પ્રીતિ, અથવા સંતાનની માતાપિતાપ્રત્યેની પ્રીતિ. આ પ્રીતિને સહજ પ્રીતિનું નામ આપવામાં આવે છે. બાકી કેટલીક પ્રીતિશક્તિ સંસર્ગજ હોય છે. ઉદાહરણતરીકે સ્વામીની સ્ત્રીપ્રત્યેની પ્રીતિ અથવા સ્ત્રીની સ્વામી પ્રત્યેની પ્રીતિ. બંધુઓની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા શેક અને નોકરની પરસ્પરની પ્રીતિ, વિગેરેને પણ એજ પેટામાં મૂકી શકાય. આ સહજ અને સંસર્ગજ પ્રીતિ ધીમે ધીમે પારિવારિક બંધનમાં પરિણમે છે, કિંવા એ ઉભય પ્રીતિને લીધેજ આપણાં પારિવારિક

જીવનો બધાય છે, એમ કહું તો અચોગ નથી. આ પરિવાર એજ આપણી પ્રીતિ-વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રથમ અને યોગ્ય શિક્ષાસ્થળ છે, કારણ કે જે બાવને આપણે વસીભૂત થઈ અન્યની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાને તૈયાર થઈએ તેનું નામજ પ્રીતિ. એવી પ્રીતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે પુત્રાદિને અર્થે આપણે આત્મત્યાગ કરવા નિત્ય તૈયાર રહીએ છીએ, એટલામાટે સસારમાં આપણી પ્રીતિવૃત્તિને ખીલવાનો પ્રથમ પ્રસંગ ત્યાજ પ્રાપ્ત થાય છે ધાર્મિક પુરુષો પારિવારિક જીવનની મહત્તા માય છે, તેનું પણ એજ કારણ છે હિંદુશાસ્ત્રકારોએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પસાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાવાનું ફરમાવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે.

જો પરિવારિક જીવનમાં યેગ અર્થે પ્રીતિવૃત્તિનું અનુશીનન (ખીલવણી) થાય છે તો તે પ્રીતિવૃત્તિ પરિવારની સીમામહાર વિસ્તરવાનો સ્વાભાવિક રીતે પ્રયત્ન કરે છે. હું પૂર્વે કહી ગયો છું કે અન્યાયત્રેષ્ઠ વૃત્તિઓની માફક પ્રીતિવૃત્તિ પણ અતિશય સ્ફુરણુક્ષમ એટલે કે અધિક વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તેથી તે ગૃહ અથવા પરિવારની નાની નાની દીવાલોને તોડી નાખી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. આવી રીતે આ પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે વિશેષ વિકસીત થતી જાય છે, ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે બહુવર્ગ, સ્નેહીવર્ગ, અનુચરવર્ગ તથા આશ્રિતવર્ગ પ્રત્યે પણ ગતિમાન થાય છે અને તે પ્રસંગે પણ જો તેનું જરાબર અનુશીનન (ખીલવણી) થાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે ગામનાં મનુષ્યો, ખાતનાં મનુષ્યો અને છેવટે દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પણ ફરી વળે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિવૃત્તિ જ્યારે સમસ્ત દેશનાં મનુષ્યો ઉપર વિસ્તાર પામે છે, ત્યારે તેને “દેશવાત્સલ્ય” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ અવસ્થામાં એ પ્રીતિ બહુજ બળવાન બને છે, અને બનતી પણ જોઈ-એજ. આ પ્રીતિવડે દેશની પ્રજાના અનેક માગલિક તથા કલ્યાણકારક કાર્યો થયા છે તથા થાય છે. યૂરોપિયન પ્રજામાં આ પ્રીતિવૃત્તિનું બહુજ પ્રામત્ય જોવામાં આવે છે, અને એજ પ્રબળતાને લીધે તે પ્રજા આજે ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી છે.

શિબ્દ:—યૂરોપમાં એવી પ્રમળ સ્વદેશપ્રીતિ જોવામાં આવે છે અને આપણા દેશમાં નથી જોવામાં આવતી તેનું શું કારણ હશે ?

શુરુ.—મેં એ વિષે બહુ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારો કરી જોયા છે. યૂરોપનો ધર્મ વિશેષે કરીને આધુનિક યૂરોપનો ધર્મ—આપણા હિંદુધર્મ જેટલો ઉભત નથી, એમ મને વિચાર કરતા લાગ્યું છે આ વાત તારી શુદ્ધિમાં ઉતરે તોટલા માટે મારે જાન વિગતારથી જોણવું પડે તેમ છે

પ્રીતિવૃત્તિની સ્ફુર્તિ (ખીલવણી) દેશવાત્સલ્યપર્યંત પહોંચે એટલે તેને પ્રમુત્તી અતિમ સીમારૂપે માની લેવી એ એક ગંભીર જૂલ છે. દેશવાત્સલ્યની ઉપર પણ પ્રીતિને માટે એક પગથીજ ચડવાનું ખાડી હોય છે સમસ્ત જગત ઉપર પ્રીતિ-

લાવ ઉપજતો એજ પ્રીતિવૃત્તિની હેતુ સીમા છે, અને યથાર્થ ધર્મ પણ તેજ છે. બાંધુપી સમસ્ત જગતપ્રત્યે આપણી પ્રીતિ સમાનલાભે ન રહેતે ત્યાં સુધી એ પ્રીતિ અપૂર્ણ રહે છે, અને તેથી ધર્મ પણ અપૂર્ણ રહી જાય છે.

અત્યારે આપણે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે યુરોપીય પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ પોતાના સ્વદેશથી એક પણ પગલું આગળ વધી શકતી નથી. જે પ્રીતિએ સમસ્ત જગત અને સમસ્ત મનુષ્યો ઉપર ફરી વળતું જોઈએ, તે પ્રીતિ તેમનામાં માત્ર સ્વદેશની સંકુચિત સીમામાંજ અટકી ગઈ છે. પોતાના દેશનાં મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ રાખવો અને અન્ય દેશનાં મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો, એવો પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સામાન્ય સ્વભાવ બંધાયેલો ગયો છે. તે સિવાય બીજી કદાચ એક પ્રજાઓ એવી પણ છે કે જે પોતાના સ્વધર્મોએ તે પ્રેમપૂર્વક આહે છે, પરંતુ વિધર્મીઓપ્રત્યે સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકતી નથી, હાજીરાતરીકે મુસલમાન પ્રજા. એક મનુષ્ય જો મુસલમાન ધર્મ પાળતો હોય તો પછી તે કયા દેશનો છે, તે જાણવાની પરવા નહિ રાખતાં મુસલમાનો તેને પ્રેમપૂર્વક આહવા લાગશે. મન-હણ કે ધર્મની એકતા જોવા પછી તેઓ જાતિને માટે દેવભાવ રાખતા નથી. મુસલમાન દષ્ટિ સર્વ મુસલમાન પ્રજાને એકસમાન લેખે છે, પરંતુ અગ્રેજ-ક્રિશ્ચિયનો અને રુ-ક્રિશ્ચિયનોમાં ભારે વિરોધભાવ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—આપે કહ્યું તે રીતે તો જેમ મુસલમાન પ્રજાની પ્રીતિ * જાગૃતિક નથી તેમ યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પણ જાગૃતિક નથી.

ગુરુ:—મુસલમાનોના પ્રીતિ-વિસ્તારમાં પણ અંતરાય કરનાર તેમની અમુક માન્યતા ખરી; પરંતુ જે સમસ્ત જગત મુસલમાન ધર્મનો અંગીકાર કરે તો મુસલમાન પ્રજા પણ સમસ્ત જગતને પ્રેમથી આહવા લાગે. * પરંતુ ક્રિશ્ચિયનોની

* સમસ્ત જગત અથવા સમસ્ત મનુષ્યોપ્રત્યેની પ્રીતિને જાગૃતિક પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે.

અનુવાદક.

* દિલ્હીની સાથે જણાવવું પડે છે કે હેલા મહામુદમાં સ્વાથી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની હક્કી અસર મુસલમાનો ઉપર પણ પહોંચી ગઈ; અને હાજો મુસલમાનોએ સામા પક્ષમાંના પોતાના ધર્મનું જોઈ ઉપર હથીઆર ચલાવ્યાં. દિંદુઓની તો આ વિષયમાં અવદયા સેંકડો વર્ષથીજ આજુ ચઇ ચૂકેલી છે. પરદેશીઓનાં ધર ભરવા સારે ભારતવર્ષની અજાણની સંપત્તિ લૂંટી આપવા માટેના કાપડ વગેરેના ધંધા કરીને પોતાના પાપી પેટ ભરવાનું અધમ કાર્ય કરવાવાળા, મોટાં મોટાં ટીલાંવાળા અને ધર્માત્મામાં ગણાયે જતા હાજો દિંદુઓ મુનઘ અને બીજાં શકેરો તેમજ ગામોમાં આજે પણ પડેલાજ છેને! કરોડો લૂંટી આપી તેમાંથી હાજોની મળતર મેળવવી અને તેમાંથી થોડાં સો કે થોડાં હજારનું દાન કરી પોતાને ધર્માત્મા માની

તેણે ખની રોકે એમ નથી સમસ્ત જગત્ જો ક્રિશ્ચિયનધર્માનની યાય તો પણ જર્મનેા જર્મનક્રિશ્ચિયનને અને ફ્રેન્ચો ફ્રેન્ચક્રિશ્ચિયન સિવાય અન્ય કોઇને ચાહી શકવાના નહિ હવે પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપીય પ્રીતિ દેશવ્યાપક બનવા છતાં શામાટે વિશેષ આગળ ગતિ કરી શકતી નથી ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે મા પ્રથમ પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિરોધી વસ્તુ કયી છે તેના આપણે વિચાર કરવો જોઇએ અને વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે આત્મપ્રીતિ એ તેમની પ્રીતિસ્ફુર્તિમાં મુખ્ય વિધ્નસ્વરૂપ છે પણ-પક્ષીઓની માફક મનુષ્યોમાં પણ આત્મપ્રીતિની અતિશય પ્રમળતા જોવામાં આવે છે તેમનામાં કુદરતી રીતેજ પરપ્રીતિ કરતાં આત્મપ્રીતિ બહુજ બળવાન હોય છે એટલા માટે જો ઉત્તમ ધર્મદ્વારા આપણા સ્વાર્થી જીવનને અંકુશમાં ન રાખીએ તો પ્રીતિનો વિસ્તાર આત્મપ્રીતિની સીમા બહાર એક પગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી જ્યાંસુધી પોતાના સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગતો હોય અને આગળ પાછળ કાંઈ બદલો મળ્યો હોય કે મળવા સંભવ હોય ત્યાંસુધી જ આત્મપ્રીતિની ખીલવણી માણસથી થઈ શકે છે, એથી લેશ પણ તે આગળ વધી શકતો નથી આપણી પારિવારિક પ્રીતિને આત્મપ્રીતિ સાથે મિનકુલ વિરોધ આવતો નથી કારણ કે આ મારો પુત્ર, આ મારી ભાર્યા, અને આ સર્વ મારા મુખના સાધનો છે, એમ માની તેમને ચાહવાનો આપણને સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે તેથી આપણા કુટુંબ, મિત્રમંડળ, આશ્રિતનર્ગ તથા અનુચરવર્ગને આપણે પ્રેમથી ચાહીએ છીએ એજ પ્રમાણે ગામ, નગર કે દેશને પણ આપણા મુખને માટે આપણે ચાહી શકીએ છીએ, પરંતુ જગત્ની સાથે આપણે કશે સંબંધ હોય એમ આપણને સમજતું નથી અને તેથી સમસ્ત જગત્ને આપણે પ્રેમપૂર્વક ચાહી શકતા નથી આ પૃથ્વી ઉપર લાજો અને કરોડો મનુષ્યો વસે છે, તેમનો દેશ-પ્રાંત અને

લેનારા એ બગમગતો ! તમારા જેવાઓના પ્રતાપેજ દેશ નિર્ધન ખની જઈને દર વરસે લાજો અને કરોડો માણસો ભુખમરાથી, દુઃખજોથી અને બાધિઓથી મરે છે એ શું ચોખ્ખાને ચદ વાત નથી ? શું એ બધાઓના ખુની તમે નથી ? આ મહા ધોર યુદ્ધાથી બચવા માટે શું હિંમતની આજોમાં પણ તમે ધૂળ નાખી શકશો ? જ્યાંસુધી ગાંધી જેવો ગુરુ આવી જાય તો ચોક્કસ ગીને સમજાવનારો તમને નહોતો મળ્યો, ત્યાંસુધી તો અજાણપણે પણ બચાવ કદાચ ચાલી શકે, પણ હવે તો ચોક્કસ-ઇરાદાપૂર્વકનાજ ખુનીઓ તમે ખરા કે નહિ ? જાઓ, અને તમારે ભડ તાકીને એવા ધંધાથી છેટા રહો ! ચાર દહાડાનું ચાંદરણું તો કાલે ટળી જશે અને પછી દીર્ઘમાન સુધી ધોર નર્કમાં સડવાનું અને નીચ યોનિઓમાં રવડાનું આવશે સંપાદક

ખત આપણા દેશ અથવા પ્રાંતથી ભિન્ન હોય છે, પરંતુ તેઓ જે પૃથ્વી ઉપર વસે છે તે પૃથ્વી કાંઈ આપણી પૃથ્વીથી ભિન્ન હોતી નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણે પૃથ્વીને આપણી પોતાની માની સકતા નથી, અને તેથી પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોને આપણે આહી સકતા નથી.

શિષ્ય:—એવી શાનિનતા બંધાઈ જવાનું શું કારણ હશે? તેનો ઉત્તર શું હશે કાષ્ઠએ નહિ આપ્યો હોય?

ગુરુ:—યૂરોપમાં એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તરો આપવામાં આવે છે. યૂરોપમાં હિતવાદની બહુજ પ્રખળતા છે. તેઓનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જનસમાજના મોટા ભાગનું અધિક કલ્યાણ થવા દેવું, એવા પ્રકારનો છે. તે ઉપરાંત ઇસુ ખ્રિસ્તનો જાગૃતિક પ્રીતિવાદ પણ એવું કહે છે કે સર્વ મનુષ્યમાત્ર હૃદયના પુત્રસ્વરૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રતિ ભાઈ સમાન આચરણ રાખવું જોઈએ.

શિષ્ય:—આવા સંતોષકારક ઉત્તરો વર્તમાન હોવા છતાં, અને તે ઉપરાંત કાંઈકેઈ ધર્મનો ઉન્નત નીતિવાદ પ્રચલિત હોવા છતાં, યૂરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિ પોતાના દેશની બહાર કેમ વિસ્તાર નહિ પામી સકતી હોય?

ગુરુ:—તેનાં કારણોની તપાસ કરવા આપણે પ્રાચીન કાળના ગ્રીસ તથા રોમ તરફ જવું પડશે. પ્રાચીન ગ્રીસ તથા રોમમાં પ્રથમ કોઈ પ્રકારનો ઉન્નત ધર્મ નહોતો. જે કાંઈ સુદર અને શક્તિમાન હોય તેની મૂર્તિપૂજા સિવાય તેઓ કાંઈ વિશેષ બાણતા નહોતા, અને તેથી તેઓ ઉચ્ચ ધર્મના સિદ્ધાંતોથી છેક વિમુખ હતા. જગતનાં મનુષ્યો પ્રતિ શામાટે પ્રેમ રાખવો તે પ્રશ્નનો તેઓની પાસે એકે ઉત્તર નહોતો. એટલા માટે તેમનો પ્રીતિભાવ દેશની સીમાને ઓળંગી બહાર જઈ શક્યો નહોતો; પરંતુ મેં જે બે જાતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે જાતિઓ ઉન્નતસ્વ-ભાવવાળી આર્ધવંશમાંથી. ઉદ્ભવેલી હતી, તેથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ મહત્ત્વના ગુણો ગ્રહેલા હતા. આ મહત્ત્વને લઈને તેમની પ્રીતિ સ્વદેશની સીમાપર્યંત વિસ્તરવા પામી હતી, અને એ દેશપ્રીતિએ બહુજ મનોહર તથા આકર્ષક સ્વરૂપ પકડ્યું હતું. દેશવાત્સલ્યના ગુણમાં ઉક્ત જાતિઓ પૃથ્વીમાં અમર કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે.

આધુનિક યૂરોપમાં વર્તમાન કાળે, એક મનુષ્ય પોતે કિશિયન હોય કે ગમે તે હોય તોપણ તેને મુખ્યત્વે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાંથી ઉતરી આવેલું શિશુ આપવામાં આવે છે. ટુંકામાં, પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમ અત્યારના યૂરોપને માટે આદર્શ સ્વરૂપ મનાઈ ગયા છે. આ આદર્શોએ આધુનિક યૂરોપમાં એટલું બધું આધિ-પત્ય મેળવ્યું છે કે તેની પાસે મહાત્મા કાંઈકની નીતિ પણ ઝાંખી પડી ગઈ છે. તે સિવાય આધુનિક યૂરોપ ઉપર એક બીજી જાતિની પણ સંજ્ઞા અમર જોઈ શકાય છે. હું ચાહું છું કે તે જાતિ જોઈ શકાય તો તે જાતિનાં ગુણો જોઈ શકાય. ચાહું

પ્રજા પ્રાપ્ત કરીને જાહન દેશવત્સલ્ય હોય છે, પરંતુ દેશવત્સલ્ય અને જગત્ વાત્સલ્યને અતિશય છેડું છે, એ વાત પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. જે દેશવત્સલ્ય હોય તે જગત્વત્સલ્ય પણ હોય એમ ભાગ્યેજ ખનતુ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની અસરો પ્રધાનતઃ યુરોપીય પ્રજા ઉપર થઈ છે, અને તેથી તે લોકવત્સલ્ય ખનવાને બદલે દેશવત્સલ્ય ખનવા પામી છે. તેમાં પણ ખૂબી તો એજ છે કે આટલું છતાં યુરોપનો ધર્મ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ગણાય છે. મિત્તારો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ ઉત્તર ત્રણ અમરોને લીધે એટલો બધો નિર્મળ થઈ ગયો છે કે હવે તે માત્ર વાણીમાળ રહી ગયો છે. તેના જગત્ દિતના સિદ્ધિ તરફ કાંઈનું લક્ષ જોવાતુ નથી. યુરોપીય પ્રજા મોટેથી તો પોતાને જગત્વત્સલ્ય બતાવવાનો ડાળ કરે છે, પરંતુ તેઓનાં અંત કરણોમાં જો હૃદય ઉતરીને તપાસીએ તો દેશવત્સલ્ય સિવાય બીજું કાંઈ દેખાશે નહિ. મારા કથનને આશય સમજાય છે ને ?

શિષ્ય — પ્રીતિવૃત્તિનું પ્રાકૃતિક અથવા યુરોપીય અનુશીલન તો જાણે મારા સમજવામાં આવ્યું. આત્મપ્રીતિરૂપી અંતરાય નડવાથી યુરોપીયન પ્રજાની પ્રીતિવૃત્તિ દેશવત્સલ્યથી વિશેષ આગળ વધી ચકતી નથી, અને તેથી તેઓ પ્રીતિની સર્પૂર્ણ ખિલવણી કરી ચકતા નથી, એ વાતમાં મને હવે કાંઈ સંકા રહી નથી. જે પ્રજા જગત્ની સાથે પોતાનો અમુક સંબંધ છે, એ વાત શ્રદ્ધાપૂર્વક ન સ્વીકારે, તે પ્રજા જગત્નાં મનુષ્યોનું હિત સાધવાને તત્પર ન થાય, એમાં હવે મને કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું જણાતુ નથી. હવે પ્રીતિનો પારમાર્થિક અથવા ભારતવર્ષીય અનુશીલનનો મર્મ સમજાવવાની કૃપા કરશો ?

શુરુ.—પરંતુ તે પહેલાં તારે ભારતવર્ષીય દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ વિચારી લેવું જોઈએ. ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર જગત્થી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. અલગત તે જગત્નો ઇશ્વર છે, એમ મનાય છે, પરંતુ જર્મની અથવા ઝાલીયાનો રાજા જેવી રીતે સમસ્ત જર્મન પ્રજા અથવા ઝાલીયાન પ્રજાથી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે, તેવજ રીતે ક્રિશ્ચિયનોનો ઇશ્વર પણ જગત્થી એક પૃથક-જૂદીજ વ્યક્તિ ગણાય છે. આ પૃથ્વીના રાજાઓની માફક તે ઇશ્વર પણ જગત્થી વિજ રહી રાજ્યપાલન તથા રાજ્યશાસન ચલાવે છે, અર્થાત્ દુષ્ટોનું દમન, શિષ્ટોનું પાલન, તથા લોકોની સાર સમાજ પણ તે લે છે. તેમનો ઇશ્વર પોલીસની માફક મનુષ્યો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પૃથ્વીના રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જેવી રીતે આપણે અપત્ન કરીએ છીએ તેવીજ રીતે તે જગત્ના ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યોએ તેના પ્રતિ પ્રીતિ તથા ભક્તિ ભાવ દર્શાવવો જોઈએ.

હિંદુઓનો ઇશ્વર તેવો નથી. તે તો સર્વ ભૂતમય-સર્વ ગ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મ સ્વરૂપ છે. તે જડ જગત્ત્મક નથી-પણ જગત્થી પૃથક્ છે, છતાં તેના વડેજ આ

જગતની સ્થિતિ તથા ગતિ છે. જેવી રીતે એક સૂત્રના આધારે મણિનો દાર શોભે છે, અને જેવી રીતે આકાશને વિષે વાયુ ગતિ કરે છે તેવીજ રીતે આ જગત ઇશ્વરનાજ આધારે ટકી રહ્યું છે. કેાઈ પણ મનુષ્ય એવો નથી કે જેનામાં ઇશ્વરનો વાસ ન હોય. તે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્રમાં વિદ્યમાન છે. મારામાં પણ તેનોજ નિવાસ છે. મને પ્રેમથી ચાહનાર મનુષ્ય ઇશ્વરનેજ ચાહે છે. ઇશ્વરને નહિ ચાહનાર મનુષ્ય મને પણ ચાહી શકતો નથી, અને ઇશ્વરને ચાહનાર મનુષ્ય સકળ મનુષ્ય જાતિને પણ પ્રેમથી ચાહી શકે છે. જે કેાઈ, ઇશ્વરને ચાહી શકતું નથી તે ઇશ્વરને કે પોતાને પણ ચાહી શકતો નથી. અર્થાત્ સમસ્ત જગત જ્યાંસુધી પ્રીતિની અંતર્ગત થઈ ન જાય ત્યાંસુધી પ્રીતિનું અસ્તિત્વજ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ સમસ્ત જગત ઇશ્વરમય અથવા મારા પોતામયજ છે-હું પોતાજ હું એમ જ્યાં સુધી આપણે સમજી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, નિર્મળ છુદ્ધિ, પવિત્ર ભક્તિ કે મનોહર પ્રીતિભાવ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી નિષ્ફળ છે. આ પ્રકારની જાગૃતિક પ્રીતિ એજ હિંદુધર્મનું મૂળ છે. આવી અઢેઘ અને અભિન્ન જાગૃતિક પ્રીતિ સિવાય હિન્દુત્વ પણ સંભવતું નથી.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં તે મહામહિમામય વાક્યોનું પુનઃ સ્મરણ કર:-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ *

અર્થાત્—જે યોગયુક્ત આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પોતાનેજ રહેલો સમજે છે અને પોતાનામાંજ સર્વજૂતોનો વાસ છે, એમ માને છે; તથા જે મને સર્વત્ર વ્યાપક સમજે છે અને મારામાંજ સર્વને રહેલા જુવ છે તેનાથી હું અદશ્ય રહેતો નથી તેમજ તે પણ મારાથી અદશ્ય રહેતો નથી.

હુકામાં એટલજ કહેવું જસ ચરો કે હિન્દુશાસ્ત્ર અનુસારે મનુષ્યપ્રીતિ એ ઇશ્વરભક્તિની અદરજ સમાવેશ પામી જાય છે. મનુષ્યપ્રીતિ ન હોય તો ઇશ્વર-ભક્તિ પણ અસંભવિત છે. ભક્તિ અને પ્રીતિ, હિન્દુશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન અભિન્ન

* વૈદિક ધર્મ પણ તેજ છે. વાજસનેય સંહિતોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

અને અન્નદેવ છે-લકિત વિના પ્રીતિ રહીજ ન શકે. તેમ પ્રીતિ વિના લકિત પણ રહી શકે નહિ લકિતતત્ત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા આ વાત હું તને કહી ગયો છું ભગવદ્ગીતા તેમજ વિષ્ણુપુરાણવાળા પ્રલ્હાદ્યચરિત્રમાંથી મેં જે વાક્યો તારી પાસે ઉદ્ધૃત કર્યા હતાં, તે ઉપરથી પણ તું જોઈ શક્યો હોઈશ કે લકિત અને મનુષ્ય પ્રીતિને બહુજ નિકટનો સબંધ છે.

જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ પ્રલ્હાદને પ્રશ્ન કર્યો કે -“શત્રુની સાથે રાગએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?” ત્યારે પ્રલ્હાદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે -“શત્રુ હોઈજ કેમ શકે ? પ્રાણીમાત્ર વિષ્ણુમય-ધર્મરમ્ય છે. શત્રુ અને મિત્ર એવા ભેદો કેવી રીતે પાડવા તેજ હું તો સમજતો નથી.” પ્રીતિતત્ત્વ સબંધે આપણે જે વિચાર કરવાનો હતો, તેનો થોડો અંશ તો અહિંજ સમાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ પ્રલ્હાદના છેલ્લા શબ્દો એવા મહત્ત્વના છે કે એટલા શબ્દો ઉપરથીજ હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા તથા મહત્તાનું સપૂર્ણ માપ કાઢી શકાય છે પ્રલ્હાદના સ્વર્ણ ઉત્તરો તથા ભગવદ્ગીતામાંથી ચુકી કહાડેનાં વાક્યોનું આ રથજે એકવાર પુનઃ સ્મરણ કરી લે. જો તે વાક્યો તારા સ્મરણમાં ન રહ્યાં હોય તો તેનું ઉક્ત મન્થોમાંથી પુનઃ અધ્યયન કરી લે જ્યાં સુધી એ વાક્યોનું મહત્ત્વ તારા હૃદયમાં અલિપ્ત નહિ યાયત્યાસુધી હિંદુધર્મનું પ્રીતિતત્ત્વ હું સપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે નહિ. આ પ્રીતિવડેજ જગત્ ટકી રહ્યું છે જો આવી પ્રીતિ આપણામાં સ્વાભાવિક રીતેજ ન હોત તો જગત્ ક્યારેનું એ અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હોત પ્રીતિ વિના આ જગત્ કેવળ જડપિંડ જેવું જ બની ગયું હોત મનુષ્યોમાં પ્રીતિતત્ત્વનો છેક અભાવ હોત તો જે વિદ્વેષી મનુષ્યો આ જગત્ ઉપર એક ક્ષણ માત્ર પણ જીવી શકત નહિ પ્રીતિના અભાવે આ સંસાર ક્યારનો મનુષ્યશૂન્ય બની ગયો હોત, અને કહાય તેમ ન બન્યું હોત તો આ મનુષ્યનોકે અસહ્ય નરકનું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું હોત લકિત પછી પ્રીતિની આગળ ખીણ એકે ઉચ્ચવૃત્તિ નથી જેવી રીતે ધર્મરતને વિષે આ જગત્ સુથાયેલું છે, તેવીજ રીતે પ્રીતિવડે આ જગત્ મતિમાન થઈ રહ્યું છે ધર્મર પોતેજ પ્રીતિ અને ધર્મર પોતેજ લકિત સ્વરૂપે જગત્નો એક માત્ર આધાર છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં જે પ્રીતિ તથા લકિત રહેલી છે તે ધર્મરૂપજ છે અજ્ઞાનને લીધે આપણે ધર્મરતને ઝોળખી શકતા નથી, તેમજ અજ્ઞાનને લીધે આપણે પ્રીતિ તથા લકિતનું સપૂર્ણ માહાત્મ્ય સમજી શકતા નથી એટલાજ માટે મેં કહ્યું છે કે લકિત તથા પ્રીતિના યોગ્ય અનુશીલન અર્થે અનુષ્ઠ્ય માત્રે પોતાની જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિઓને યથા યોગ્ય પ્રમાણમાં કેળવવી જોઈએ. જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિ જો કેળવાય નહિ તો લકિત પ્રીતિ આદિ વૃત્તિઓ પણ વિકસિત થઈ શકે નહિ પ્રત્યેક વૃત્તિનું યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુશીલન અથવા ખીલવણી કરવી એ મનુષ્ય માત્રની પવિત્ર દરજ છે, એમ કહું

હતુ તે એટલાજ માટે કે સમસ્ત વૃત્તિઓની યથાયોગ્ય સ્ફુર્તિ ન થાય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—પ્રીતિવૃત્તિની ભારતવર્ષીય અથવા પારમાર્થિક અનુશીલન પદ્ધતિ મારા જાણવામા આવી ગઈ. જ્ઞાનદ્વારા મધ્યસ્થ સ્વરૂપ સમજી જગતની સાથે તેની તથા આપણી અભિનનતા છે, એવી ક્રમે ક્રમે આપણે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. છેવટે જ્યારે સર્વ લોકને આપણે આપણા આત્મા સમાન લેખતાં સ્વીકારીએ ત્યારેજ પ્રીતિવૃત્તિની સંપૂર્ણ સ્ફુર્તિ થઈ એમ જણાય. આત્મપ્રીતિ (સ્વાર્થવૃત્તિ) પણ એ જગતિક પ્રીતિની વચમાં વિધન નાખી શકતી નથી. કારણ કે સમસ્ત જગત જો પ્રભુમય અથવા આત્મમય જણાવા લાગે તો પછી આત્મપ્રીતિ કાંઈ હાનિ કરી શકે એવો સંભવ રહેતો નથી. આવી પ્રીતિસ્ફુર્તિનું પરિણામ છેવટે માત્ર દેશવાત્સલ્યમાજ આવીને નહિ અટકતા જગત વાત્સલ્યમાજ પરિણામ પામે છે. પ્રાકૃતિક (ભૌતિક અથવા સ્થૂલ) ઉન્નતિના પરિણામે યુરોપમાં તો દેશવાત્સલ્યનો જન્મ થયો છે, પરંતુ હું જાણુવા માગુ છું કે આપણા ભારતવર્ષમાં જગત વાત્સલ્યે કયાં જન્મ લીધો ?

શુરો—આજકાલ એવું બનતું જોવામાં આવતું નથી. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સરકારી શ્રેયે આપણા ઉપર એવી તો સળંગ અસર કરી કે હવે આપણે જગતવાસન થવાને બદલે દેશવાત્સલ્ય થવા લાગ્યા છીએ. અત્યારે આપણને અન્ય પ્રજાઓ ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ દેશમાં એવું કંઈજ નહોતું. “દેશવાત્સલ્ય” એવી વસ્તુજ આ દેશમાં નહોતી. અન્ય પ્રજાપ્રતિ ભેદભાવે વર્તે, એવો કોઈને કદાપિ ખ્યાન પણ આવતો નહોતો. હિંદુ રાજાઓની પછી મુસલમાન રાજાઓ થયા તોપણ હિંદુઓએ તેમની સામે કર્યો વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ હિંદુઓને મન હિંદુ તથા મુસલમાન એક સમાન હતા. મુસલમાન પછી અંગ્રેજો આવ્યા, તો પણ હિંદુઓએ એકેકે શબ્દ ઉઠાવ્યો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓએજ અંગ્રેજોને બોલાવી રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યાં. હિંદુ સીપાહીઓ અંગ્રેજોની તરફથી લડ્યા અને હિંદુઓનું રાજ્ય તેમનેજ અર્પણ કર્યું. કારણ કે અંગ્રેજો પોતાનાથી ભિન્ન જાતિના છે, એવો ખ્યાલજ હિંદુ પ્રજાને આવી શક્યો નહોતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમને મુદ્દલ દ્વેષભાવ નહોતો આજે પણ ભારતવર્ષ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રત્યે સંપૂર્ણ વફાદાર છે. અંગ્રેજ પ્રજા હિંદુજાતિની આવી પ્રભુભક્તિ-રાજભક્તિ સમ્યક્રૂપે સમજી શકતી નથી, અને તેથી તે હિંદુજાતિને દુર્બળ આની કૃત્રિમ પ્રભુભક્ત જાતિ માને છે. પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજાની તે એક ગંભીર ભૂલ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી *

* અંગ્રેજ પ્રજાની એ ભૂલ, અને તે લોકોને એક માની લેવાની હિંદીઓની ભૂલ, એ બંને ભૂલો અથવા ભ્રમણાઓના ઘટસ્ફોટ હવે કેવી રીતે થવા માંડ્યા છે તે વાત હવે પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાદક

શિષ્ય:—પરંતુ હિંદુ પ્રજા અથવા અંગ્રેજોના હિંદુ સીપાઇઓ “ધર્મ સર્વ જૂતમાત્રમાં છે, સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ છે.” એમ માનીનેજ અંગ્રેજો તરફથી હુકમ હોય એમ હું તો માની ચકતો નથી.

ગુરુ:—સાધારણ જનસમાજ એવી તાર્ત્વિક વાતોને સમજી ન શકે. એ વાત તે તદ્દન સ્પષ્ટ છે. પરંતુ જાતીય ચરિત્ર સર્વદા જાતીય ધર્મનેજ અવલંબી રહ્યું હોય છે, એ સિદ્ધાંત વિસરી જવો જોઇતો નથી. જેઓ પોતાનો જાતીય ધર્મ સમજતા નથી તેઓને પણ જાતીય ધર્મને અધીન રહ્યા સિવાય ચાલતું નથી. અર્થાત્ જાતીયધર્મદ્વારાજ જાતીય ચરિત્ર ધરાય છે. ધર્મના ગૂઢ મર્મ તો બહુજ અદ્દપ મનુષ્યો સમજી શકે છે; પરંતુ જેઓ તે ગૂઢ મર્મ સમજી શકે છે તેમની આજ્ઞાથી અને તેમના અનુકરણદ્વારા તે દેશનું જાતીય (સામાજિક) ચરિત્ર પણ કંમે કંમે ગઠિત તથા શાસિત થતું ચાલે છે. હું તને જે અનુશીલન ધર્મ આજે સમજાવવા બેઠો છું. તે ધર્મ પણ સર્વ સાધારણ હિંદુ પ્રજાને માટે સહજ સમજાય એમ હું માનતો નથી; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જે વિદ્વાન્ પુરુષો આ ધર્મના રહસ્યને બરાબર સમજીને જહજ કરે તો તેમની આજ્ઞા અને અનુકરણદ્વારા સમસ્ત હિંદુજાતીનું જાતીય ચરિત્ર પણ ગઠિત થયા વિના રહે નહિ. જાતીય ધર્મનું મુખ્ય ફળ બહુજ અદ્દપ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનું ગૌણ ફળ તો સૌ કોઇને અવશ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:—એક વાત હજી બરાબર સમજાઇ નહિ. આપે પ્રીતિની જે પારમાર્થિક અનુશીલનપદ્ધતિ દર્શાવી તેના પરિણામે જગત્ વાત્સલ્યમાં દેશવાત્સલ્ય સમાધાનય, એ વાત તે હું સમજી ગયો. પણ દેશવાત્સલ્યના અભાવે આ બારતવર્ષ સાતસે વર્ષથી પરાધીનપણે અવનતિ પામતો જાય છે, તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો! આપે કહી તે પારમાર્થિક પ્રીતિ સાથે જાતીય ઉન્નતિને કાંઈ સંબંધ છે ખરા?

ગુરુ:—નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારાજ જાતીય ઉન્નતિ થઈ શકે. પોતાનાં સર્વ કર્તવ્ય-કર્મ નિષ્કામપણે કરવાં જોઈએ. જે કર્યો ધર્મચારુમોદિત એટલે કે શાન્ત સંમત હોય તેજ કર્યો અનુકર્ય છે, એ વાત તો પૂર્વે હું કહીજ ગયો છું. આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પરપીડિતની રક્ષા, અને પતિતોનો ઉદ્ધાર-એ સર્વ ધર્મચારુમોદિત કર્યો છે, અને તેથી તે આવરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ નિષ્કામ ચિત્તે આત્મરક્ષા, દેશરક્ષા, પીડિત બંધુઓની રક્ષા તથા દેશીય લોકોની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો અંતઃકરણ પૂર્વક કરવા જોઈએ.

શિષ્ય:—નિષ્કામપણે આત્મરક્ષા કેમ થઇ શકે, તે સમજાતું નથી. આત્મરક્ષા પોતેજ સકામ છે.

ગુરુ:—તે પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછી આપીશ.

અધ્યાય ૨૨ મો-આત્મપ્રીતિ

શિષ્ય:—નિષ્કામ આત્મરક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે આજે આપવાનું કહ્યું છે. કૃપા કરીને તેનું સમાધાન કરો તો સાંભળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ:—આપણા ભક્તિવાદના સમર્થન માટે કોઈ પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રમાણે આપે એવી આશા હું રાખતો નથી. છતાં હર્મટસ્પેન્સરની એક યુક્તિનો ભાવાર્થ હું તને કહું તે સાંભળ:—

“ ઇશ્વરની સૃષ્ટિની રક્ષામાટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાની આત્મરક્ષા કરવી જોઈએ. સૃષ્ટિ રક્ષા અર્થે આત્મરક્ષા અત્યંત પ્રયોજનીય છે, અને તેથી તે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે. એ ઇશ્વરાનુમોદિત કર્મ સર્વદા નિષ્કામપણે કરવું જોઈએ. આત્મરક્ષા પણ નિષ્કામપણે થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ પ્રાણીમાત્રની ફરજ છે. ”

હવે, પરહિત અને પરરક્ષાની સાથે આ આત્મરક્ષાની સરખામણી કરી જો. પરહિત કર્મ કરતાં પણ આત્મરક્ષાકર્મનું ગૌરવ અધિક છે. જો જગતના લોકો પરરપરનું દિત ન કરે, અથવા પરરપરની રક્ષા ન કરે તો તેથી જગત મનુષ્ય-રહિત થઈ જાય એવો સંભવ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અસભ્ય કિંવા જંગલી મનુષ્યો પરહિત કર્મને લેશ પણ સમજતા નથી. છતાં પણ જગતમાંથી જંગલી જાતિઓ હજી નષ્ટ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ; પરંતુ કોઈ પણ સભ્ય અથવા અસભ્ય સમાજ જો આત્મરક્ષામાં બેદરકાર રહે તો તેનો નાશ તો વહેલો મોડા થયા વિના રહેજ નહિ. જો પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની આત્મરક્ષા અર્થે સર્વદા તત્પર ન રહે તો જગતમાં એકે પણ મનુષ્ય કે એકે પણ પ્રાણી ખચી શકે નહિ. મતક્ષમ કે પરહિત કરતાં પણ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ અત્યંત પ્રયોજનીય છે.

શિષ્ય:—આપના આ સિદ્ધાંતો મને તો નારિતક જેવા જણાય છે. કેમકે હું કોઈને કાંઈ પણ આપ્યા વિના મારું પેટજ ભર્યો કંઈ તો તેનું પરિણામ શું આવે ?

ગુરુ:—તું તારા માટે જ કાંઈ ખાવાની સામગ્રી એકત્ર કરી શકે, તે સર્વ સામગ્રી જો હું દરરોજ અન્નને વહેંચી દે સો, બહુ બહુ સો સાત-આઠ દિવસ તારા દાનધર્મનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ; કારણ કે તું પોતે ખાઈ ન શકે તો તારો દેહ પણ ટકી શકે નહિ. પરાયે કાંઈ પણ વાપરવું નહિ, એમ હું કહેવા માગતો નથી, પરંતુ પોતાની આત્મરક્ષાઅર્થે પણ પ્રત્યેકે ખાવું તો જોઈએ, એજ હું કહેવા માગું છું. પરાયે કાંઈ પણ વાપરી શકે એવી જેની સ્થિતિ ન હોય, તેણે પરતે આપ્યા વિના પોતેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી લેવો જોઈએ. અહીંયાં કેટ-

લીક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ખરો. જેઓ પોતાના મોજશીખની ખાતર લખલૂટ ખર્ચ કર્યા કરતા હોય, તેઓ પરાયે કંઈ પણ દાન આપી શકે નહિ, તો તે તેમને માટે કોઈ પણ રીતે ક્ષતવ્ય લેખી રાખાય નહિ. જેઓ ભૂતમાત્રમાં આત્મ શુદ્ધિ રાખતા હોય, તેમણે તો પોતાના આહારમાં અને પેરના આહારમાં કંઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવો ઉચિત નથી; જરૂર કે પોતાનામાં અને અન્યમાં સમાન શુદ્ધિ રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

શિષ્ય — ઉદાહરણ આપવામાં મારી ભૂલ થઈ ગઈ. પરાયકાર્યે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો એ શુ આપણુ કર્તવ્ય નથી ?

ગુરુ — અનેક સમયે તેમ કરવું એ પણ આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેવે સમયે તે કર્તવ્ય નહિ બળવવું એ અધર્મ છે.

શિષ્ય:—એ વિષે કૃપા કરીને એક બે દૃષ્ટાંતો આપો તો સાબળવાની ઇચ્છા છે.

ગુરુ — જે માતાપિતાના પ્રતાપે તને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમના પ્રતાપે તું કર્મ તથા ધર્મ કરવાને યોગ્ય બન્યો છે, તે માતાપિતાની રક્ષાએ પ્રસંગે પાત પ્રાણ અર્પણ કરવો પડે તો કરવો એ ધર્મ છે, અને તેવે પ્રસંગે તે કર્તવ્ય ન બળવવું તે અધર્મ છે.

તેવીજ રીતે તને પ્રાણદાન આપવાનો બે અન્ય કોષ્ટકો પ્રપન્ન કર્યો હોય, તે તેમને માટે પણ તારે પ્રાણતુ બલિદાન આપવાને તત્પર રહેવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે જેઓના રક્ષકતરીકે તારે તારૂં કર્તવ્ય બળવવાતું હોય, તેમને માટે પણ પ્રાણ આપવો એ પણ તારૂં આવશ્યક કર્તવ્ય છે. હવે, તું કોનો કોનો રક્ષક છે, તે વિષે વિચાર કરી બે એક તો તારા સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અને તારા પરિવાર વર્ગનો, (૨) સ્વદેશનો, (૩) તારા સ્વામીનો—અર્થાત્ જેઓ તને પગાર આપી પોતાના કાર્યમાં યોગ્ય છે તે શિક્ષકનો, અને (૪) શરણાગતનો. એટલા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર, સ્વદેશ, સ્વામી તથા શરણાગત વિગેરેની રક્ષાએ તારે તારા પ્રાણની આકૃતિ આપવી એ તારો ધર્મ છે.

જેઓ પોતાની રક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, તેમની રક્ષા મનુષ્યમાત્રે કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ તથા આઘળા-અપંગો વિગેરે પોતાની રક્ષા કરી શકતા નથી આવા મનુષ્યોની રક્ષાએ પણ આપણે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો એ ધર્મ છે.

એ સિવાય પણ પ્રાણપરિત્યાગ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, કે જેની અત્યારે ગણતરી થવી અશક્ય છે, તેમજ તેની એટલી બધી આ પ્રસંગે જરૂર પણ નથી જેની યાનાર્જની તથા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યથાયોગ્ય વિકાસ પામી હોય છે, તેઓ કેવે પ્રસંગે પ્રાણપરિત્યાગ કરવો તે ધર્મ છે, અને કેવે પ્રસંગે તેમ કરવું એ

અધર્મ છે તે વાત બહુ સારી રીતે સમજી શકે છે.

શિષ્ય:—આપનો કહેવાનો આશય એવો છે કે આત્મપ્રીતિ એ અન્ય પ્રત્યેની પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી હોવા છતાં તે તિરસ્કારને પાત્ર તો નથીજ; પરંતુ આત્મપ્રીતિને યોગ્ય નિયમોથી સીમાબદ્ધ કરીનેજ તેનું ઉચિત અનુસરણ તથા વિકાસ કરવો જોઈએ. એમજને ?

ગુરુ:—વસ્તુતઃ જો સ્વ-પરમાં કાંઈ ભેદ ન લાગતો હોય અને સર્વ કાંઈ સમાન છે, એવી વૃત્તિ મતત રહ્યા કરતી હોય, તો તો પછી સ્વ અને પર એવા ભેદો પાડવા એજ અનુચિત છે. આત્મપ્રીતિને યોગ્યરૂપે કેળવવાથી તથા તેને વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ક્રમે ક્રમે તેનો સમાવેશ જાગૃતિક પ્રીતિમાં થઈ જાય છે; કારણ કે આપણે કાંઈ આ જગતની બહાર નથી. ધર્મનું, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને હિંદુધર્મનું મૂળ એક માત્ર ઈશ્વર છે. ઈશ્વર સર્વ જૂતમાં આત્મ છે, અને તેથી પ્રાણીમાત્રનું હિત સાધવું એજ આપણો ધર્મ છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે સર્વ વૃત્તિઓને ઈશ્વરમુખી કરવી એ અનુબ્યજન્મનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. જો પ્રાણીમાત્રનાં હિતસાધનમાં ધર્મ હોય તો પછી પરનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મકર્તવ્ય છે, એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવીજ રીતે પોતાનું હિત સાધવું એ પણ આપણું ધર્મકર્તવ્ય છે; કારણ કે આપણે પણ સર્વ જૂતના અંતઃમંત્રજીએ. જેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તેવીજ રીતે આપણામાં પણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? સારાંસ કે પરપ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જોમ આપણો ધર્મ છે, તેવીજ રીતે પોતાની રક્ષા કરવી એ પણ આપણો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પણ મૂળ વાતમંજ મોટા વાધો આવે છે, તેનું કેમ ? જે સ્થળે આત્મહિત અને પરહિત વચ્ચે પરસ્પર વિરુદ્ધતા ઉપસ્થિત થાય ત્યારે આત્મહિત સાધવું કે પરહિત સાધવું તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ? અત્યાર પૂર્વેના ધર્મવેત્તાઓ એમજ કહી ગયા છે કે જ્યાં આત્મ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં પરહિત સાધવું એજ ધર્મ છે. તે વિષે આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

ગુરુ:—તેં જે છેલ્લી વાત કહી તેવી વાત કાંઈ ધર્મમાં હોય એમ મારા જાણુ-વામાં નથી. કિંચિત્ત ધર્મ કહે છે કે જીજ્ઞાસો તરફથી જે પ્રકારના વર્તનની ઇચ્છા તમે રાખતા હો તેવા પ્રકારનું વર્તન તમે તેમના પ્રત્યે કરો. આ વચન ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે તેમાં પરહિતને પ્રાધાન્ય આપવાને બદલે સ્વહિત તથા પરહિત એ ઉભયને એકસરણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એ વાતને આપણે હમણાં રહેવા દઈએ; કારણ કે આપણે પણ આ અનુશીલન તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં, ખાસ પ્રસંગે પરહિતનેજ અગત્યનું સ્થાન આપવું પડશે; પરંતુ તારા પ્રશ્નનો નિર્ણય તો બહુજ સરળ રીતે થઈ શકે તેમ છે. તારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

સર્વથી પ્રથમ મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે પરતું અનિષ્ટ થાય એ તો સદાય અધર્મજ છે. એટલે કે અન્યનું અનિષ્ટ કરી પોતાનું હિત સાધવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. હિંદુધર્મ તથા ક્રિશ્ચિયનધર્મ તથા બીજા ધર્મો પણ આમા સમ્મત થયા વિના રહેશે નહિ વર્તમાન દાર્શનિકો તથા નીતિવેત્તાઓ પણ તેથી ભૂદ્ધ પડી શકે તેમ નથી. અનુશીલન તત્ત્વ તું જો બરાબર સમજી શક્યો હોય તો તારા લક્ષમાં આટલી વાત તો ખાસ કરીને આનીજ હશે કે પરતું અનિષ્ટ ચિત્તવું એ પણ ભક્તિ, પ્રીતિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં મહાન વિઘ્નરૂપ છે, એટલુંજ નહિ પણ સમાનભાવ કે જેને ભક્તિ તથા પ્રીતિના લક્ષણરૂપ માનવામાં આવે છે, તે સમાનભાવનો પણ એ દુષ્ટવૃત્તિ ઉચ્છેદ કરે છે પરતું અનિષ્ટ કરવાની ભાવનાથી ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ હુમ્મ થઈ જાય છે, એટલા માટે અન્યનું અહિત કરીને પણ પોતાનું હિત સાધી લેવું એ તો છેકજ અનુચિત છે. હિંદુશાસ્ત્રની તથા આપણા અનુશીલન ધર્મની પણ એજ આજ્ઞા છે. આત્મપ્રીતિને ઉપર કહ્યો તે એક મુખ્ય નિયમ છે.

શિષ્ય —આ નિયમનો અમન કેરી રીતે કરવે, તે સમજાવો. દાખલાતરીકે એક માણસ ચોર છે, અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ કુટુંબીઓ લુપ્તથી ટળવળી રહ્યા છે ચોરી કરનારા મનુષ્યો ધણુ કરીને એવી અવસ્થાજ ભોગવતા હોય છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી એવો કાંઈ ચોર, ધારો કે મારે ત્યા રહે ખાતર પાડવા આવે, અને તાજાં તોડવા માટે તો તે વખતે મારે શું તેને ન પકડવો? ચોરી કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ પોતાના પરિવાર વર્ગને અન્ન-વસ્ત્ર આપવા સિવાય બીજો કાંઈજ નથી, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરતું એવા ચોરને જતો કરવો, અથવા તો તેને ધનામ આપીને વિદાય કરવો, એને આપ શું યોગ્ય ધારો છો?

ગુરુ —નહિ, એવાઓને તો પકડી યોગ્ય સજા અપાવવી જોઈએ

શિષ્ય —એમ કરવાથી મારી સંપત્તિની તો રક્ષા કરી શકું અને મારે પોતાનું હિત સાધી શકું, પણ પેલા ચોરનું તથા તેના કુટુંબીઓનું ભયકર અનિષ્ટ થય તેનું શું કરવું? આપનો પ્રથમ નિયમ હવે કયા ગયો?

ગુરુ:—ચોરનાં નિરપરાધી સ્ત્રીપુત્રાદિ જે લુપ્તથી રીંગતાં હોય અને તેમને ખાવા માટે તું કાંઈ આપે તો તે કાર્ય અયોગ્ય નજ કહેવાય. ચોર પોતે પણ હુમ્મ-તૃપ્તથી પીડાતો હોય તો તેને પણ અન્ન-પાણી આપવું જોઈએ, પરંતુ તેને તેની ચોરીના અપરાધ માટે તો અવસ્ત્ર દડ મળવોજ જોઈએ, કારણ કે ચોર વિગેરેને જે ઉચિત શિક્ષા ન કરવામાં આવે તો તેથી આપણુ એકલાનુંજ નહિ પણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું અનિષ્ટ થાય છે. ચોરોને આશ્રય આપવાથી ચોરવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી એકદરે સમાજનું અહિતજ થાય છે.

શિષ્ય:—આ તો આપે વિદ્યાયતી હિતવાદનો સિદ્ધાંત રજુ કર્યો. જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય એ સરતું આવા પ્રસંગે અવલંબન લેવું જોઈએ, એમજ આપ કહેવા માગો છો ને ?

ગુરુ:—હિતવાદનો સિદ્ધાંત મરકરીમાં ઉડાવી ચૂકવા જેવો નથી. હિતવાદીઓની એક મહાન ખૂબ છે તે આપણે સુધારી લેવી જોઈએ. તેઓ એમ કહે છે કે હિતવાદની અંદરજ સમસ્ત ધર્મોનું રહસ્ય સમાપ્ત જાય છે; પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. હિતવાદ તો ધર્મોત્તરવનો એક સામાન્ય અંશમાત્ર છે. મેં હિતવાદને ઉપર જે મહત્ત્વ આપ્યું તેને તો આપણા અનુશીલનવાદના એક ખુણામાંજ હું રચાવ આપ્યું હતું. હિતવાદનો સિદ્ધાંત સત્ય છે, પણ તે ધર્મોત્તરવના સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર પ્રસરી જાય એટલો બળવાન નથી. ધર્મ જોઈએ તો ભક્તિમાં અથવા સર્વજૂતમાત્રમાં સમદષ્ટિ રાખવામાં છે. એ ભક્તિ કિંવા સમદષ્ટિથી મહાશિખરમાંથી જે હળરો નહીંઓ તથા ઝરાઓ વહે છે તે પૈકી હિતવાદ તો એક નળવામાં નળવો ઝરો માત્ર છે. પરંતુ તે ઝરાનું જળ પવિત્ર છે. હિતવાદ પણ ધર્મનો છેજ. હિતવાદને અધર્મ કહેવાનું સાદસ કરવું એ મૂર્ખતા છે.

વિશેષ રૂપે રીતે કહું તો અનુશીલન ધર્મમાં “જનસમાજના મોટા ભાગનું મોટું હિત થાય” તે સિવાય અન્ય કોઈ વાત કહેવાની નથી. દાખલાતરીકે જૂત-માત્રનું હિતસાધન કરવું એ જો ધર્મ હોય તો પછી એક જણનું હિતસાધન કરવું એ પણ ધર્મજ છે. એક જણને બદલે જો દસ જણનું એક સરખું હિત થતું હોય તો તે વળી એકના હિતની અપેક્ષાએ દસ ગણો ધર્મ છે. જો એક તરફ એકજ વ્યક્તિનું હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ દસ જણનું તેટલુંજ હિત સધાતું હોય તો એક જણના હિતના બોગે પણ બીજા દસ જણનું હિત સાધવું એ ધર્મ—કર્તવ્ય છે. આવા સ્થળે દસ જણના હિતના બોગે એક વ્યક્તિનું હિત થવા દેવું એ અધર્મ છે.* મોટા ભાગના હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે સફળ થાય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો એક તરફ એક જણનું સ્વદેષ હિત સધાતું હોય અને બીજી તરફ એક જણનું વિશેષ હિતસધાતું હોય તો આવા સ્થળે અદેષ હિતનો પરિત્યાગ કરી વિશેષ હિતસાધન થવા દેવું એજ ધર્મ છે, અને તેથી વિરુદ્ધ વર્તવું એ અધર્મ છે. મહાન હિતનો સિદ્ધાંત આવા સ્થળે રૂપે થાય છે.

શિષ્ય:—આ વાતો તો બહુજ સરળ અને રૂપે છે.

ગુરુ:—આ વાતો અત્યારે જેટલી રૂપે જણાય છે તેટલી કાર્ય કરતી વેળા

* દસ જણના હિતાર્થે એક જણનું અનિષ્ટ કરવું, એવો અર્થ મહેરબાની કરીને આ ઉપદેશમાંથી કોઈએ કહાડવો નહિ; કારણ કે એવો અર્થ યથાર્થ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી.

સ્પષ્ટ જણાતી નથી. દષ્ટાંતતરીકે એક તરફ એક કુલીન બ્રાહ્મણ ગરીબાને લીધે પોતાની કન્યા મોટી વયની થઇ જવા છતાં પરણાવી શકતો ન હોય અને બીજી તરફ એકાદ ગરીબનું કુટુંબ જીવનમાંથી અધમુવા જેવી અવસ્થા ભોગવતું હોય, એવા પ્રસંગે મોટું દિલ પેલા ગરીબના પક્ષમાં હોવા છતાં તેને પૂરો એક આતો પછી તુ આપી શકશે નહિ અને પેલા બ્રાહ્મણને પાંચ રૂપિયા આપવા છતાં પછી તને તે રકમ નજીવી જણાશે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રસંગોએ બને છે. વિશેષ દિલ કાના પક્ષમાં છે, તેનો યથાવત્ તોલ અથવા વિવેક બહુજ ઓછાં મનુષ્યો કરી શકે છે.

શિષ્ય:—એ વાતને જવા ઘો. ઘોડાં મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોનું દિલ સાધન એ ધર્મ છે, તેમજ એક મનુષ્યના અસ્પષ્ટિતને બદલે બીજા મનુષ્યોનું તેથી વધારે દિલ થતું હોય તો તે વિશેષ દિલ કરવું એ ધર્મ છે, એ વાત સમજાઈ; પરંતુ જે સ્થળે એક મનુષ્યનું વધારે દિલ સધાતું હોય અને બીજી તરફ જ મનુષ્યોનું અસ્પષ્ટિત સધાતું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—એવે સ્થળે માર્ક મૂકવા, અર્થાત્ આકાંક્ષાની ગણતરીથી કામ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણતરીકે કલ્પના કર કે એક તરફ એક મનુષ્યનું જેટલું દિલ સધાતું હોય તેના બોથા બાગ જેટલું દિલ ને સો મનુષ્યોનું—પ્રત્યેકનું સધાતું હોય તો એકંદરે પચીસ મનુષ્યોનું દિલસાધન એક મનુષ્યના દિલસાધન કરતાં બહુજ વધી જાય. આવા પ્રસંગે એક જથ્થાનું વિશેષ દિલસાધન રહેવા છં સો જથ્થાનું અસ્પષ્ટિત દિલસાધન કરવું, એ ધર્મ છે. બીજી રીતે જોતાં એક મનુષ્યનું જેટલું દિલ સધાતું હોય તેના હજારમા બાગ જેટલું દિલસાધન ને સો મનુષ્યોનું સધાતું હોય તો તેવે સ્થળે સો જથ્થાના દિલને રહેવા છં એક મનુષ્યનું સંપૂર્ણ દિલ સધાતું દેવું એ કર્તવ્ય છે. કારણ કે સો મનુષ્યોનાં દિલની પેલા એક મનુષ્યના સુખની સાથે તુલના કરીએ તો માત્ર એક દર્શાવજ યાય.

શિષ્ય:—દિલ્લાદિતનું એવી રીતે માપ થઈ શકે એ સંભવિત નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે ને એમ હિસાબ કરવા બેસીએ તો હિસાબમાં ને હિસાબમાં સમય નીકળી જાય.

ગુરુ:—અનુશીલનતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે એ કાર્ય બહુ સરળ છે. જેઓની સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેમાં પછી વિશેષ કરીને જેઓની ચાનાજની વૃત્તિઓ સારી રીતે કેળવાઈને સ્ફુર્તિપાત્ર (સક્ષમ) થઈ હોય તેઓ દિલ્લાદિતનો નિર્ણય બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. જેઓ અનુશીલનપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે તેઓનેજ એ કામ કઠિન જેવું જણાય છે. વસ્તુતઃ એવાં મનુષ્યોને માટે સર્વ પ્રકારનો ધર્મ દુઃસાધ્ય છે, એ વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. યૂરોપીય દિલ્લાદિતો એ વિષે બહુજ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી મારે તે વિષયપરત્વે વિશેષ વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. અનુશીલનવાદ તથા દિલ-

વાદનાં સ્થાનો તારાથી નિશ્ચિત થઈ શકે એટલા માટેજ મેં દિતવાદસંબંધી અત્રે પ્રસાર કર્યો છે.

શિષ્ય:—એ સ્થાનોનું જરા સ્પષ્ટીકરણ કરો.

ગુરુ:—દિતવાદ તથા અનુશીલનવાદ, બંનેનો પ્રીતિવૃત્તિના સામંજસ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ; પરંતુ જે સમયે વ્યક્તિ-વિરોધનું દિત પરસ્પર વિરોધી જણાય તે સમયે આક્રમ મૂકીને તથા નિબંધપાત છુદ્ધિએ તુલના કરીને જનસમાજના મોટા ભાગનું વિશેષ દિત કર્યા સમાયેલું છે, તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. તટસ્થપણે રહી જે વ્યક્તિઓના દિતાદિ-તનો નિર્ણય કરવો એ કાર્ય બહુ કઠિન નથી, પરંતુ જ્યારે આત્મદિત અને પર-દિત વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની સમતોલન વૃત્તિને ગુમાવી બેસે છે. એટલા માટે એવે સ્થળે નીચેના નિયમો સદા સ્મરણમાં લાવવા જોઈએ:—

(૧) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું દિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ એક કરતાં વધારે મનુષ્યોનું સરખું દિત રહેલું હોય, ત્યારે તારે આત્મદિત ત્યજી પરદિત કરવું એ ધર્મ છે.

(૨) જ્યારે એક તરફ તારૂં પોતાનું દિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજા ઠાકાએક મનુષ્યનું અધિક દિત સમાયેલું હોય, તો તે સ્થળે પણ તારે પરદિત કરવા તત્પર થવું જોઈએ.

(૩) જ્યારે એક તરફ તારૂં વિશેષ દિત સમાયેલું હોય અને બીજી તરફ બીજાનું અપરિહિત સમાયેલું હોય તે સ્થળે જે તરફની દિતતી માત્રા એકંદરે વિશેષ જણાય તે તરફનું દિતસાધન કરવું જોઈ કર્તવ્ય છે. જો સામા પક્ષના દિતની માત્રા એકંદરે વિશેષ પ્રમાણમાં જાય તો સામા પક્ષનું દિત થવા દેવું અને જો તારા પક્ષનું દિત વિશેષ પ્રમાણમાં થવું હોય તો તારે પોતાનું દિત સાધવું.

શિષ્ય:—પણ (૪) જે સ્થળે જન્મે પક્ષનું દિત સમાનભાવે રહેલું હોય ત્યાં શું કરવું ?

ગુરુ:—તે સ્થળે પરદિત થવા દેવું એજ ધર્મ અથવા કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય:—કેમ ? જો સર્વ જૂતમાત્ર સમાનજ હોય તો પછી ઉક્ત પ્રસંગે પણ સ્વ તથા પર પ્રાપ્તિ સમાન લાભ કેમ ન રાખવો ?

ગુરુ:—તેનો ઉત્તર અનુશીલનવાદ બહુ યોગ્ય પ્રકારે આપે છે. પ્રીતિવૃત્તિ પરાનુરાગિણી હોય છે, કેવળ આત્માનુરાગિણી (સ્વાર્થી) પ્રીતિને પ્રીતિ કહી શકાય નહિ. પોતાનું જ દિત સાધીને જેસી રહેવાથી પ્રીતિનું અનુશીલન, રહસ્ય તથા સાર્થક્ય થતું નથી. પરદિત સાધનાથે જો પ્રીતિનો ઉપયોગ થાય તોજ તે પ્રીતિવૃત્તિ વિશેષ ઉન્નત તથા દિવ્ય બની શકે. એટલા માટે જ્યારે સ્વાર્થી તથા

પરાર્થ વચ્ચે જેવાંજેવી ચાલ તે સમયે પરપક્ષનું હિતસાધન કરવું, અને તેમાં પણ આત્મહિત થયા વિના રહેવું નથી; કારણ કે પરહિત કરવામાં બ્યારે માણસની પ્રીતિવૃત્તિ યોગ્ય છે ત્યારે તેની પોતાની પ્રીતિનું અનુશીલન સ્ફુરેણુ તથા સાર્થક્ય થયા વિના રહેવું નથી; અને એવી રીતે પરહિત કરવામાં પણ તેનું પોતાનું હિત તો સમાયેલુંજ રહે છે. મતલબ કે નિરંતર પરપક્ષનું હિત કરવા ઉદ્દેશથી રહેવું.

મે જે ત્રણ નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો તેમાંનો પ્રથમ નિયમ બહુજ સ્પષ્ટ છે અર્થાત્ બધા અન્યનું અનિષ્ટ થવું હોય ત્યાં પોતાના સ્વાર્થને તિક્ષ્ણગ્નિ આપવી આ નિયમની નીમા નક્કી કરવા હિતવાદીઓએ દ્વિતીય નિયમનો સ્વીકાર કર્યો છે.

તે સિવાય એક બીજો નિયમ પણ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનેક સમયે આપણું આત્મહિત જેટલું આપણા હાથમાં હોય છે તેટલું અન્યનું હિત આપણા હાથમાં હોતું નથી. ઉદાહરણતરીકે આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ જેટલી ધારીએ તેટલી સાધી રાખીએ, પણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિની માનસિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય આપણા હાથમાં તેટલે અને હોતું નથી. આવા પ્રસંગે સૌ પ્રથમ આપણે આપણી માનસિક ઉન્નતિ સાધી લેવી એજ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે; કારણ કે તેમાં સિદ્ધિની-સફળતાની સંભાવના વિશેષ રહેલી છે. વળી અનેક સ્થળે એવું પણ બને છે કે જો સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત ન સાધી ચકીએ તો પરહિતનું એક પણ કાર્ય આપણાથી થઈ શકે નહિ. એવે સ્થળે પરહિત પૂર્વે આત્મહિતનું સાધી લેવું જોઈએ. દૃષ્ટાંતરૂપે જો હું મારી માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરું તો તારી માનસિક ઉન્નતિ કરવાને કદાપિ સશક્ત બની શકું નહિ. મતલબ કે અવા સયોગે માં સૌ પ્રથમ આપણે આપણું હિત સાધવા તરફજ દષ્ટિ કરવી જોઈએ. વૈષ્ણ પોતેજ માઠગીની પથારીએ પડ્યો હોય તો તે પોતે આરોગ્ય થવા પહેલાં અનેક દરદીઓને આરામ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવી શકે નહિ. માટે એવા સયોગોમાં પ્રથમ આત્મહિતનું સાધી લેવું, એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અત્યાર પૂર્વે જે કાર્ય હું તને કહી ગયો તેનો સક્ષિપ્ત સાર પુનઃ કહી સંભળાવું છું તે સારીપેઠે ધ્યાનમાં રાખજો.

પ્રથમ—આત્મ તથા પરનું અભેદ જ્ઞાન એજ પ્રીતિવૃત્તિનું ચાર્ચ અનુશીલન છે

દ્વિતીય—પરનું તેથી કરીને આત્મપ્રીતિનો એક નિષેધ થાય છે, એમ સમજવાનું નથી અમુક સીમામાં યોગ્ય પ્રકારે આત્મહિત પણ કર્તવ્ય છે, કારણ કે સર્વ જૂતમાં પોતાનો પણ સમાવેશ છે.

તૃતીય—વૃત્તિઓના અનુશીલનનો ઉદ્દેશ એજ હોવો જોઈએ કે ક્રમે ક્રમે સર્વવૃત્તિઓ ઈશ્વરોન્મુખી થઈ શકે. ઈશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મોજ નિરંતર કર્યા કરવા, કરવા

યોગ્ય કર્મોમાં સચેત્રોને અનુસરીને તથા ખૂબ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય લાગે ત્યારે આત્મહિતને તથા પરહિતને પણ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

ઉક્ત નિયમોના પાલનથી હિંદુધર્મમાં કહેલા સમભાવને કશું વિધન થતું નથી. જે સ્થળે આત્મરક્ષા કરવાનો એક માણસને અધિકાર હોય છે તે સ્થળે અન્ય માણસને પણ આત્મરક્ષા કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે. જે સ્થળે પરહિતાર્થે આત્મભોગ આપવાને તું બંધાયેલો હોય છે, તે સ્થળે અન્ય પણ તારે માટે આત્મવિસર્જન કરવાને બંધાયેલો છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન એજ સમત્વ જ્ઞાન છે. મેં અનેક વાતો બહારથી લાવી અહીં બંધેએસતી દરી છે તેથી ગીતોક્ત સામ્યજ્ઞાનને કશી હાનિ થતી હોય એમ માનીશ નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ મેં પૂર્વે જે એક પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો તો યોગ્ય ઉત્તર મળ્યો નહિ. મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમ પૂછ્યું હતું કે હિંદુઓની પારમાર્થિક પ્રીતિની સાથે જાતીય ઉન્નતિને કેવા પ્રદારનો સંબંધ રહેલો છે ?

ગુરુ:—તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું પ્રથમ સૂત્ર નક્કી થઈ ગયું. હવે, ધીમે ધીમે એજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

અધ્યાય ૨૩ મો—સ્વજનપ્રીતિ

ગુરુ:—હવે હર્જર્ટસ્પેન્સરનું પેણું વચન પુનઃ યાદ કર. તેણે કહ્યું છે કે:—

“પ્રત્યેક પ્રાણી જે પોતાની સંભાળ ન લે તો ખીજની સંભાળ લેવા નીકળવાનું પરિણામ પોતાના મૃત્યુમાજ આવે; અને પ્રત્યેક પ્રાણી જે આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન ગુમાવે તો પછી સંભાળ લઈ શકે એવાં કોઈ પ્રાણી જગતમાં રહે નહિ.”

જમદગ્નિથરે જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે તે સૃષ્ટિની રક્ષા કરવી, એવો ધર્મરતો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આત્મરક્ષા કરવી એ પણ ધર્મરોહિણી કર્મ છે, એ વાતમાં લેશ પણ સંશય રહેતો નથી; કારણકે તે સિવાય સૃષ્ટિરક્ષા અસંભવિત છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે મને તે પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. જોઆ પોતાની આત્મરક્ષા કરવાને અશક્ત હોય, અને જોઆની આત્મરક્ષા કરવાની જવાબદારી આપણા ઉપર રહેલી હોય તેઓની રક્ષા પણ આત્મરક્ષા જેટલીજ પ્રયોજનીય છે; કારણ કે તે સિવાય જગતરક્ષા પણ સંભવે નહિ.

શિષ્ય:—આપ બાલજન્યાં વગેરેને ઉદ્દેશીને એ વાત કહો છો !

ગુરુ:—હા. હું પ્રથમ એ વિષેજ બોધવા દમ્પ્ત છું. બાળકો પોતાનું રક્ષણ અને

પાલન કરવાને શક્તિપાન હોતા નથી. જો તેઓની રક્ષા તથા લાલન-પાલન કરવાનો જોગો બીજાઓ પોતાના માથે ન લે તો તે જાળકો જીવી શકે નહિ. જો સમસ્ત પાલકો પાલન અને રક્ષા વગર રહે તો તેઓને માટે મુવા સિવાય બીજો રસ્તો રહે નહિ, અને એથી પરિણામે જગત જીવ શૂન્ય બની જાય એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાની જોટલી ગંભીર જવાબદારી આપણા શિરે રહેલી છે, તેટલીજ ગંભીર જવાબદારી સંતાનાદિના પાલન માટે આપણા શિરે રહેલી છે. આત્મરક્ષાની માફક સંતાન-રક્ષા પણ ધર્મરોદ્ધિષ્ટ (ધર્મરનાહિદેશમુજબનુ) કર્તવ્ય છે તેથી તે કર્મને પણ નિષ્કામ-કર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એટલુંજ નહિ પણ આત્મરક્ષાની અપેક્ષાએ સંતાનાદિનું પાલન તથા રક્ષણ વિશેષ જવાબદારીવાળું છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી; કારણ કે જો સમસ્ત જગત આત્મરક્ષા માટે છેક ઉદાસીન બની જાય, અને કેવળ સંતાનાદિની રક્ષામાજ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આવે તો તેથી પણ સૃષ્ટિ સુરક્ષિત રહી શકે, પરંતુ જો સમસ્ત જીવો સંતાનાદિની રક્ષા નહિ કરતાં પોતાની આત્મ-રક્ષાજ ક્યાં કરે તો તો સંતાનાદિના અલાભે જીવસૃષ્ટિનો લોપજ થઈ જાય. મારો કહેવાનો આશય એટલોજ છે કે આત્મરક્ષા કરતાં પણ સંતાનરક્ષા એ વધારે મહત્વનું ધર્મકર્તવ્ય છે.

આ સ્થળે એક મહત્ત્વની વાત પ્રત્યે તારું લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ, અને તે એજ કે સંતાનાદિની રક્ષા અર્થે પોતાનો પ્રાણ આપવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ તે ધર્મ-સંગત હોય કર્તવ્ય છે. આ વાત હું તને પૂર્વે કહી ગયો છું; પરંતુ આ સ્થળે પુનઃ કહેવાનો પ્રસંગ લીધો તેનું કારણ એટલુંજ છે કે આ વાત આ સમયે પ્રમાણ-પૂર્વક રજુ થાય છે.

પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાના જાતોનાની રક્ષા કરે છે. ધાર્મિક જ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ કરે છે, એમ કહી શકાય નહિ; પણ અપત્યપ્રીતિ એ એક સાધારણ વૃત્તિ છે, અને તે વૃત્તિને વશીભૂત થઈ તેઓ તેમ કરે છે. પુત્રપ્રેમ જો સ્વતંત્ર સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય તો તે સાધારણ પ્રીતિવૃત્તિની વિરોધી થાય એ બનવાયોઅ છે, અને ધણીવાર તેમ બનતું જોવામાં પણ આવે છે. કટલીક વાર આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક પ્રાણીઓ સંતાનસ્નેહને વશીભૂત થઈ અન્યનું અનિષ્ટ કરતાં અચકા ખાતા નથી જગતિકપ્રીતિ અને આત્મપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય એ પૂર્વે દર્શાવેલો હતો તેજ પ્રમાણે જગતિકપ્રીતિ અને અપત્યપ્રીતિ વચ્ચે પણ એવો ભય તથા સંશય ઉભો થાય છે.

જગતિકપ્રીતિ અને સંતાનપ્રીતિ વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણીવાર સંતાનપ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ પણ જોડાયેલી હોય છે, એમ ન્યાયની ખાતર કહી દેવું જોઈએ. ‘આ મારો પુત્ર છે’ માટે બીજાની

પાસેથી પડાવી લઇને પણ તેને આપવું એવી ભાવના મનુષ્યોને તથા પ્રાણીઓને રહ્યા કરે છે. પુત્રના હિતમાં મત્તપિતાઓ પોતાનું જ હિત માને છે, અને તેથી ગમે તે રીતે પુત્રનું હિત સાધવા તૈયાર રહે છે. અનેક મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ આવીજ બુદ્ધિથી પ્રેરાઇને કામ કરે છે એમ કહેવાની બરૂર નથી. એટલા માટે અપત્યપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સાચવવા સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

શિષ્ય:—એવી સાવચેતી કેવી રીતે રાખવી ?

ગુરુ:—હિંદુધર્મનું કિંવા પ્રીતિતત્ત્વનું પેલું મૂળ સત્ર યાદ કર. ‘સર્વભૂત પ્રત્યે સમાનભાવ’ સમાનપ્રીતિનો સમાવેશ જનમતિપ્રીતિમાં કરી દઇ અપત્યપાલન તથા રક્ષણ એ ઇષ્ટદોષિષ્ટ કર્મ છે માટેજ તે આચરવા યોગ્ય છે એમ માનીને “જગદીશ્વરની સેવાબળવવા ખાતર આ કર્મ—કર્તવ્ય કરૂં છું, મને તેમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું કંઈજ નથી.” એવી બુદ્ધિ રાખીને કરવાયોગ્ય કર્મો કરવા જોઇએ. જો આમ બની શકે તો સંતાનના પાલન તથા રક્ષણનો ધર્મ પણ નિષ્કામધર્મમાં પરિણત થઇ શકે. આવી રીતે નિષ્કામ ધર્મમાં યોગજાયથી મનુષ્ય એક તરફ પોતાનાં કર્તવ્યકર્મોને સુદરલાવે કરી શકે તેમ બીજી તરફ શાક-મોહાદિથી નિર્લિપ્ત રહી પાપ તથા દુષ્ટ વાસનાઓના પંજમાથી પણ મુક્ત રહી શકે.

શિષ્ય:—આપ શું આ સંતાનરનેહરૂપી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરી તે સ્થળે જનમતિક પ્રીતિને સ્થાપવાનો ઉપદેશ કરો છો ?

ગુરુ:—નાહિ. હું કોઇ પણ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવાનો ઉપદેશ કરતો નથી, એ વાત મારે પુનઃ પુનઃ બાર મુકીને જણાવવી જોઇએ. છતાં પાસવૃત્તિ સંબધે મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તેનું ફરી સ્મરણ કર. પાસવૃત્તિઓનું ઇમન કરવાનો ઉપદેશ તારા સ્મરણમાં હોવો જોઇએ. સંતાનરનેહરૂપીવૃત્તિ એક પ્રકારની પરમ રમણીય તથા પવિત્ર વૃત્તિ છે. પાસવૃત્તિ સાથે તેની સરખામણી કરીએ તો માત્ર એટલું જ મળતા-મળું મળી આવે કે તે વૃત્તિ જેમ મનુષ્યોમાં દહિંજોતર થાય છે તેજ પ્રમાણે પશુ-ઓમાં પણ દહિંજોતર થાય છે. આવી વૃત્તિઓ સ્વતસ્કૃતિ (પોતાની મેજેજ સ્ફુરવા-વાળા) લેખાય છે, એ વાત પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી. એટલા માટે સંતાન-રનેહરૂપી પ્રીતિવૃત્તિ પણ સ્વતસ્કૃતિ છે, અને તેથી સમસ્ત માનસિક વૃત્તિઓ કરતાં તેનું બીજું વ્યતિ દુર્દમનીય છે, એમ પણ કહી દેવું જોઇએ. સંતાનપ્રીતિ ગમે તેટલી રમણીય તથા પવિત્ર હોય તોપણ તેની અનુવિત સ્કૃતિ ધણીવાર વિદ્યારૂપ થઇ પડે છે. સ્વતસ્કૃતિ વૃત્તિને સંયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે એકદમ અનુવિતપણે બળવાન થઇ બેસે છે, એટલા માટે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની જરૂર છે. જો તેના ઉપર અંકુશ ન રહે તો તે વૃત્તિના પ્રવાહમાં ઇશ્વરભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રીતિ પણ તણાઇ નય છે. હું પૂર્વેજ કહી ગયો છું કે ઇશ્વરપ્રત્યે ભક્તિ તથા મનુષ્યપ્રત્યે

પ્રીતિ એજ ધર્મનો મુખ્ય સાર, અનુશીલનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા સુખનું મૂળ છે. મનુષ્યત્વની અતિમ અવસ્થા પણ એજ હોવા યોગ્ય છે. માટે સંતાનપ્રીતિના અનુચિત રૂપરણથી ધર્મનાશ, સુખનાશ તથા મનુષ્યત્વનાશ ન થાય તે માટે સર્વદા સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ આવી વૃત્તિઓની શુદ્ધામગીરીમાં સંપડાઈ જાય છે, અને ઇશ્વરત્વ તથા મનુષ્યત્વને છેક વિસરી જાય છે. તેઓ એમજ માની બેસે છે કે સંતાનસ્નેહવિના ઇશ્વર કે જગત્ જેવી બીજી કંઈ વસ્તુ જ નથી. પોતાના પુત્ર-પરિવાર સિવાય અન્યને માટે કંઈ કર્તવ્ય હોય એવો તેને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. આ મર્વ પરિણામ સ્વતત્ક્રુર્ત વૃત્તિઓના અનુચિત રૂપરણમાંથી જ પ્રકટે છે, એ વાત તું સમજી શક્યો હોઈશ. આની સાથે બીજી પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેની છે. અચર્યાવિરોધમાં પુત્રસ્નેહરૂપી વૃત્તિનું દમન કરવાને બદલે તેને વિશેષ પ્રદીપ કરવી એ પણ કર્તવ્ય છે. અન્યાન્ય પાશવવૃત્તિઓની સાથે તેની સરખામણી કરતાં એક બહુજ મહત્ત્વનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે, અને તે એજ છે કે તે પુત્રસ્નેહવૃત્તિ દામાંદિ નીચવૃત્તિની આદ્ય સર્વદા તેમજ સર્વત્ર સ્વતત્ક્રુર્ત હોતી નથી. એવા પણ નરપિશાચો તથા નારીપિશાચણીઓ જેવામાં આવે છે કે જેઓની આ અપત્યસ્નેહરૂપી પરમ રમણીય, પવિત્ર તથા સુખદર સ્વાભાવિક વૃત્તિ છેક હુમ થઈ ગઈ હોય છે. કેટલીક સામાજિક કુરીતીઓને લઈને પણ આ વૃત્તિને લોપ થાય છે. તેં જેથુ હશે કે અનેકવાર માનાપિતારૂપી પિશાચો ધનની આકાંક્ષા પોતાના પુત્રને કે કન્યાને વેચવામાં સફળ પણ આવકો ખાતા નથી. ત્યાં તેઓનામાં અપત્યપ્રીતિ હોય છે, એમ કોણ કહી શકે ? લોકમાં પોતાની અપદ્ધર્તિ થશે એવા ભયથી ધણી કુલકલ્પકિનીઓ પોતાના સંતાનોનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. અનેક બલિચારિણીઓ સંતાનનો પરિત્યાગ કરી નાસી જાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે અપત્યપ્રીતિ કિંવા સંતાનપ્રીતિનો અભાવ અથવા લોપ એ પણ અતિ ભયંકર અધર્મનું કારણ છે. જે સ્થળે આ વૃત્તિ યોગ્ય રીતે સ્વતત્ક્રુર્ત ન થઈ હોય તે સ્થળે અન્યાસદ્વારા તેની રચુર્તિ થવા દેવી એ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જે યથાયોગ્ય રીતે આ વૃત્તિને કેળવી હોય તો ઇશ્વરભક્તિ સિવાયની બીજી કંઈ વૃત્તિ એટલી સુખદાયી યતી નથી. સુખદાયીપણામાં સંતાનપ્રીતિ એક માત્ર ઇશ્વરભક્તિને બાદ કરતાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

સંતાન પ્રીતિના સંબંધમાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ દાંપત્યપ્રીતિના સંબંધમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ (૧) સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણનો ભાર આપણા શિરે રહેલો છે. સ્ત્રી પોતે પોતાનું આત્મરક્ષણ અથવા પાલન કરી શકે તેટલી સશક્ત હોતી નથી, તેથી તેના રક્ષણ તથા પાલનની જવાબદારી પુરુષો ઉપર રહેલી છે. સ્ત્રીનું પાલન તથા રક્ષણ ન થાય તો પણ પરિણામે જગદીશ્વરની સંપ્તિને હુમ

યવાનો પ્રસંગ આવે, એટલા માટે જગદીશ્વરના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સ્ત્રી-પુત્રાદિની રક્ષા કરવી એ મનુષ્યોનું અનુષ્ઠેય કર્મ છે. આ અનુષ્ઠેય કર્મ બ્રહ્મવર્તા સ્વામીને પ્રાણીત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ ધર્મસંગત છે.

(૨) સ્વામીનું પાલન તથા રક્ષણ સ્ત્રીથી થઈ શકે નહિ; પરંતુ પતિની સેવા-આકરી તો સ્ત્રીથી બની શકે તેમ છે. માટે સ્ત્રીઓના પક્ષે પતિસેવા એ ધર્મકર્તવ્ય છે. હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીને સહધર્મિણીતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. હિંદુધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતાં બેઠક તથા સંપૂર્ણ હોવાનું એ પણ એક કારણ છે; પરંતુ દાંપત્યપ્રીતિને જો પાસવર્ણિમાં ફેરવી નાખવામાં ન આવે, તોજ સ્ત્રીને આપવામાં આવેલું સહધર્મિણીનું પદ સાર્થક થાય. સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મની મહાયજ્ઞ છે, તેથી તેણે સ્વામીની સેવા કરવી, સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો તથા તેનાં કર્તવ્યોમાં સહાયતા આપવી એજ સ્ત્રીનું સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૩) જગતની રક્ષા કરવી તથા ધર્માચરણ કરવું એજ દંપતીપ્રીતિનો ઉદ્દેશ છે. આ વાત નિરંતર સ્મરણમાં રાખી દાંપત્યપ્રીતિનું અનુશીલન કરવામાં આવે તો તે ઇતિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે છે, અને તેમ કરવું એ હિચિત પણ છે. જો ઉક્ત ઉદ્દેશ બૂલી જવામાં આવે તો તેને પાસવર્ણિનું નામ આપવામાં બહુ હરકત નથી.

શિષ્ય:—હું તો એ દાંપત્યપ્રીતિનેજ પાસવર્ણિ માનું છું. જો કે સંતાન-પ્રીતિને એટલે અશે પાસવર્ણિ લેખવા તૈયાર નથી, કારણ કે પશુઓમાં પણ દાંપત્યપ્રેમ હોય છે, અને તે પ્રેમ પણ બહુ તીવ્ર હોય છે.

ગુરુ:—પશુઓમાં દાંપત્યપ્રેમ નથી હોતો. જે રથને રતિ સાથે કામદેવ દાબર થાય છે તે રથનેજ એવા પાસવ પ્રેમનો વિકાસ થાય છે. પશુઓમાં જે અનુરાગ જોવામાં આવે છે તે ભોગની કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. આવો અનુરાગ જન્મ મનુષ્યોમાં હોય છે તેમ પશુઓમાં પણ હોય છે. આવા અનુરાગને મેં પૂર્વે કામવર્ણિપ્રેમ ઓળખાવ્યો છે, તે તારા સ્મરણમાં હશે. એ અનુરાગને જુદું દંપત્યપ્રેમતરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી. આ અનુરાગ સ્વતઃસ્ફુર્ત હોવાથી તેનું પણ દમન કરવું એ અનુશીલનમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. કામવર્ણિ સદજ છે, જ્યારે દંપત્યપ્રીતિ સંસર્જજ (સંસર્જથી ઉત્પન્ન થયેલી) હોય છે. કામથી ઉદ્ભવેલો અનુરાગ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે દંપત્યપ્રીતિ ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલું જતાં અનેક સમયે દંપત્યપ્રીતિનું સ્થાન કામવર્ણિ પાડવી લે છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ દલીલે જોઈએ કે કેટલીકવાર કામવર્ણિ દંપત્યપ્રીતિ સાથે જોડાયેલી પણ હોય છે. જે અવસ્થામાં જોટલે અશે ધનિશ્વરસન્નાની પ્રજા-જતા જોવામાં આવે તે અવસ્થામાં તેટલે અશે દંપત્યપ્રીતિને પાસવર્ણિ દલી

શકાય. આવા પ્રસંગે દપતિપ્રીતિ પણ બહુજ બળવાન વૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે; પરંતુ તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી. સર્વ વૃત્તિઓની યથાયોગ્યતા સચવાવી જોઈએ. મે ઉપર જે નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે નિયમોને અનુસરીને વૃત્તિઓ ઉપર અકુશ રાખવો એજ વિધેય છે.

શિષ્ય:—મને તો એમજ લાગે છે કે કામવૃત્તિ એજ સૃષ્ટિરક્ષામાં કારણભૂત છે. દપતિપ્રીતિ ન હોય અને એકલી કામવૃત્તિજ હોય તોપણ તેનાથી જગતની રક્ષા થઈ શકે, અને એ વૃત્તિને પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય, એમ હું માનું છું. દપતિપ્રીતિને નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત કરી શકાય એવી કોઈ વિચાર પ્રણાલી મારી શુદ્ધિમાં આવતી નથી.

ગુરુ:—સ્મરણ (કામથી ઉત્પન્ન થયેલી) વૃત્તિ પણ નિષ્કામ ધર્મમાં પરિણત થઈ શકે તે સંબંધે મારો બિન્ન અભિપ્રાય નથી, પરંતુ તારી વાતનો મૂળ પાથોજ કાચો છે. દાપત્યપ્રીતિવિના કેવળ પાશવવૃત્તિથી જગતની રક્ષા થઈ શકે એમ માનવું એજ ભૂલ છે.

શિષ્ય:—કેમ ? પશુસૃષ્ટિ શું કેવળ પાશવવૃત્તિથીજ નથી જીવતી ?

ગુરુ:—પશુસૃષ્ટિ જીવિત અને રક્ષિત રહી શકે, પરંતુ મનુષ્યસૃષ્ટિ એવી રીતે જીવિત તથા સુરક્ષિત રહી શકે નહિ; કારણ કે પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિને પોતાની રક્ષા તથા બરણપોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, અને મનુષ્ય-સ્ત્રીજાતિમાં તેવું કાંઈ હોતું નથી. માટે જો મનુષ્યજાતિમાં પુરુષો સ્ત્રીજાતિનું રક્ષણ તથા પાલન કરે નહિ તો સ્ત્રીજાતિનો લોપ થવાનો સંભવ રહે છે.

શિષ્ય:—મનુષ્યજાતિમાં જોઓ જંગલી અવસ્થા ભોગવે છે, તેમનું શું થતું હશે ?

ગુરુ:—જંગલી અવસ્થા ભોગવતાં મનુષ્યો તો એક રીતે પશુસમાનજ હોય છે. તેઓમાં વિવાહ પ્રથા જેવું કાંઈ હોતું નથી. તેમજ જંગલી અવસ્થામાં રહેતી સ્ત્રીઓ પોતાનું પાલનપોષણ તથા રક્ષણ કરવાને કેટલી સશક્ત હોય છે, તેવિધે વિસ્તારથી બોલવાની જરૂર નથી. જંગલી મનુષ્યોના જીવનને ધર્મની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્યો સમાજના બધારણતણે નથી આવતાં ત્યાંસુધી તેમને શારીરિક ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ ઉન્નત ધર્મનો ખ્યાલ પણ હોતો નથી. ધર્મોચરણ થઈ શકે તેટલા માટે સમાજરૂપી બધારણની જરૂર છે. સમાજ સિવાય યાનોન્નતિ થઈ શકે નહિ, અને યાનોન્નતિ સિવાય ધર્મધર્મનો વિવેક થઈ શકે નહિ. ધર્મજ્ઞાન સિવાય ઈશ્વરભક્તિ પણ અસંભવિત છે. જે રથને મનુષ્યોમાં પોતાનામાંજ જ્યાંસુધી કાંઈ પણ પ્રકારના સંબંધો ન થાય અને તેઓ સમાજના છત્ર તળે ન આવે ત્યાંસુધી તે રથને મનુષ્યપ્રીતિ આદિ ધર્મોની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ છે. મતલબ કે જંગલી અવસ્થામાં શારીરિક ધર્મ સિવાય

અન્ય કોઇ ધર્મ હોય એ સંભવિત નથી.

મનુષ્યો ધર્માચરણ કરી શકે તેટલા માટે સમાજની આવશ્યકતા છે. સમાજની સ્થાપના કરવા પહેલાં વિવાહપ્રથા સુદૃઢ થવી જોઈએ. સ્ત્રી અને પુરુષ એકત્ર થઈ સાંસારિક વ્યવહાર પોતપોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચલાવે એ માટે વિવાહપ્રથા આણુ કરવાની સમાજને જરૂર જણાય છે. વિવાહ કર્યા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પાલન તથા રક્ષણની જવાબદારી પોતાના શિરે રાખવી. સ્ત્રી પોતે પાલન તથા રક્ષણ માટે ગમે તેટલી સશક્ત હોય તોપણ તેણે તે કાર્યથી વિમુખ રહેવું એજ યોગ્ય છે. કારણ કે સ્ત્રીને ખીજાં વિવિધ કર્તવ્યો જાળવવાનાં હોય છે. અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે લાંબા રાજથી જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે તેને લક્ષને સ્ત્રીઓ પોતાનું રક્ષણ પોષણ કરવાની શક્તિ ધરાવતી હોતી નથી. આવા સંયોગોમાં જો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓનું પાલન-પોષણ ન કરે તો સ્ત્રીવર્ગનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામવાની દૃઢ આવ્યા વિના રહે નહિ. આ રથને જો કોઇ એવી ચંકા કરે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે અને લાંબા કાળથી પરાધીન રહેવાનો જે અભ્યાસ તેમને પડી ગયો છે તે દૂર કરવામાં આવે તો શું તેઓ પોતાનું પાલન-પોષણ ન કરી શકે ? આ સંબંધે મારું કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે વિવાહપ્રથાનો નાશ કર્યા વિના અથવા તો સમાજના બંધારણને છિન્નલિન્ન કર્યા વિના એ વ્યવહાર નબી શકે નહિ; અર્થાત્ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા અર્પવાની સાથેજ સમાજનો નાશ પણ અવશ્યભાવી છે.

શિષ્ય:—પાશ્ચાત્ય પ્રજા કે જે સ્ત્રી અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે શું વ્યર્થ વિડંબનામાત્ર છે ?

ગુરુ:—ખીજી શું ? પુરુષો શું કોઈ કાળે પુત્ર પ્રસવ કરી શકે ? અથવા શું શિશુઓને સ્તનપાન કરાવી શકે ? ખીજી રીતે શું સ્ત્રીઓ પલટનમાં દાખલ થઈ મુઠ્ઠાને લગાઈ કરી શકે ? x

શિષ્ય:—આપનું કથન મને પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું જણાય છે. આપ પૂર્વેજ કહી ચૂક્યા છો કે પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ પોતાની શારીરિકચક્તિ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવવી જોઈએ. હવે જો આપ સ્ત્રીઓને મુઠ્ઠામાં મોઢલવાની વિરુદ્ધમાં હો તો શું સ્ત્રીઓએ પોતાની શારીરિકચક્તિને જને તેટલે અંશે ન ખીલવવી ?

ગુરુ:—શામાટે ન ખીલવવી ? જેની જેટલી શક્તિ હોય તેણે તે શક્તિ બહાર આણવાનો પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં મુઠ્ઠા કરવાની શક્તિ હોય તો ભલે તે શક્તિને યોગ્ય પ્રકારે ખીલવે, અને પુરુષોમાં સ્તનપાન કરાવવાની શક્તિ હોય

x અપવાદરૂપે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ તેમ પણ કરી શકે, પરંતુ આ તો સામાન્ય ધોરણની વાત છે.

તો બલે તેઓ પણ તે શક્તિ ખીલવે ।

શિષ્ય — પૂરોપમા અનેક સ્ત્રીઓ અધારોહણ કરી નિશાનગ્રાહી ચલાવતાં થીએ છે, અને પુરુષોના જોટલીજ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સખધે આપ શુ પુલાસો અપો છો ?

ગુરુ — અભ્યાસજનિત એવાં વિકૃત દૃષ્ટાંતો સમસ્ત મનુષ્યસમાજને માટે મધ્યેસર્તા યજ્ઞ શકતાં નથી. અભ્યાસમાં અને અનુશીલનમાં મેં જે ભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું સ્મરણ કર વિકૃત દૃષ્ટાંતોની ઉપેક્ષા કરવામાંજ લાભ છે જોટલી જરૂરની વાત હતી તેટલી તને આ પ્રસંગે કહી દીધી હવે, સત્તાનપ્રીતિ તથા દપતિ પ્રીતિસખધે જે બોલ કહી આ વિષય સમાપ્ત કરીશ

પ્રથમ કહી ગયો છું કે સત્તાનપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત છે દપતિપ્રીતિ સ્વતઃસ્ફુર્ત નથી તોપણ ઇન્દ્રિયવાસના કે જે સ્વતઃસ્ફુર્ત હોય છે તેની વૃત્તિની લાલસા દપતિપ્રીતિની સાથે સંયુક્ત હોવાથી એ દપતિપ્રીતિ પણ સ્વતઃસ્ફુર્ત વૃત્તિની માફક બળવતી જોવામાં આવે છે આને લક્ષને એ ઉભય વૃત્તિઓ અતિ દુર્દમનીય બનવા પામે છે. અપત્યપ્રીતિ જેવી દુર્દમનીય વેગવાળી વૃત્તિ મનુષ્યોમાં અન્ય કોઈ હોય એમ હું ધારતો નથી.

બીજું — એ બન્ને વૃત્તિઓ અતિશય રમણીય છે એ વૃત્તિઓના જોટલું બળ અથવા વેગ બીજી કોઈ વૃત્તિમાં હોય તો તે બનવાયોગ્ય છે, પરંતુ તેના જેવી પરમ રમણીય વૃત્તિ તો બીજી નથી, એમ સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું જોઈએ ચોતાની સ્વાભાવિક રમણીયતાને લીધે આ ઉભય વૃત્તિઓએ મનુષ્યની શેષ વૃત્તિઓ ઉપર એટલો બધો કાબૂમાં મેળવ્યો છે કે સસારની સમસ્ત પ્રજાના કાવ્યસાહિત્યમાં એ બન્ને વૃત્તિઓને — તેમાં પણ વિશેષ કરીને દપતિપ્રીતિને — મહુજ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. દપતિપ્રીતિ અથવા સત્તાનપ્રીતિ સિવાય જન્મતનુ કોઈ પણ કાવ્ય ખાલી રહ્યું હોય એમ ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકશે

ત્રીજું — સાધારણ મનુષ્યોને માટે એ જે વૃત્તિઓ જોટલી બીજી કોઈ વૃત્તિ સુખદાયી યતી નથી અવગત, ભક્તિ અને જાગૃતિકપ્રીતિનું સુખ સૌથી વિશેષ તીવ્ર તથા ઉચ્ચ છે, તોપણ અનુશીલનવિના તે સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે એ અનુશીલન પણ કઠિન જ્ઞાનનું સહયોગી છે સત્તાનપ્રીતિનું જે સુખ છે તેને માટે અનુશીલનની જરૂર રહેતી નથી. દપતિપ્રીતિનું સુખ જો કે કેટલે અશે અનુશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તો પણ તે અનુશીલન બહુ સહજ અને સુખકર હોવાથી તેમાં વિશેષ ધ્રમ પડતો નથી.

ઉપર જણાવેલાં ધરણોને લીધે અનેક સમયે ઉક્ત બન્ને વૃત્તિઓ મનુષ્યના ધર્મપાલનમાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ પરમ રમણીય અને સુખદાયક

હોવાથી મનુષ્યો તેની અપરિમિત ખીલવણી કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ વૃત્તિ-ઓનો પાતાનો વેગ સ્વાભાવિકરિતેજ બહુ પ્રયત્ન હોવાના કારણે તે દુર્દમનીય થઈ પડે છે. આથી એવું પરિણામ એવું આવે છે કે એ બે વૃત્તિઓ અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવી જાય છે, અને કાબુને આગળ વધવા દેતી નથી. પછી ભક્તિ, પ્રીતિ અને અન્ય સમસ્ત ધર્મો તેનાજ વેગમાં સપડાઈ જઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી બેસે છે. અનેક મનુષ્યો જી-પુત્રાદિની પાછળ ગાંઠા જેવા-બની જાય છે અને ધર્મકર્મને તિલાંજલિ આપી બેસે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. આપણી હિંદી પ્રજા ઉપર આ કલ્પક ખાસ કરીને બળવાન થયેલું જણાવવામાં આવે છે, તે અસત્ય નથી.

સંન્યાસ ધર્મના પ્રવર્તકો અથવા ઉપદેશકો અપત્યપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિ પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી નીહાળે છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. સંન્યાસીઓ જીમાત્રને પિશાચીરૂપે માને છે; પરંતુ હું તને આગળ કહી ગયો છું કે જ્ઞે સંતાનપ્રીતિ તથા દંપતિપ્રીતિને તેની યોગ્ય સીમામાં કેળવવામાં આવે તો તે પરમ ધર્મ છે. તેમ કરવાને બદલે જી-પુત્રાદિને નિર્દયપણે ત્યાગ કરી દેવા એ પરમ અધર્મ છે. તે ઉપરાંત જગતિક પ્રીતિ સંબંધે વિવેચન કરતી વેળા હું તને કહી ગયો છું કે જગતિક પ્રીતિપર્યંત પહોંચવાને માટે પારિવારિક પ્રીતિ એક પગથીઆ સમાન છે. જેઓ પારિવારિક પ્રીતિરૂપી પ્રથમ પગથીઆનો ત્યાગ કરી જગત સાથે પ્રીતિ જોડવાનો દેખાવ કરે છે તેઓ તેમાં અનેકવાર નિષ્ફળ થયા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—ઇસુના સંબંધમાં એ કથન કેવી રીતે લાગુ પાડશે ?

ગુરુ:—ઇસુ અથવા શાક્યસિંહની માફક જેઓ એવું પરાક્રમ દાખવી શકે તેઓને હું ઈશ્વરશી લેખું છું. તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ જેવા મનુષ્યો સિવાય એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી આગળ વધવાને બાગ્યેજ કાંઈ સમર્થ થઈ શકે છે. હું એમ માનું છું કે જ્ઞે ઇસુ અથવા શાક્યસિંહે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહી ધર્મ પ્રવર્તવ્યો હોત તો તેઓની ધાર્મિકતા અત્યારે છે તેના કરતાં પણ અધિકતાપાત્ર થઈ હોત, એમાં શક નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. ઇસુ અથવા શાક્યસિંહ માત્ર સંન્યાસીઓ હતા-આદર્શ પુરુષો નહોતા.

સંતાનપ્રીતિ અને દંપતિપ્રીતિ સિવાય સ્વજનપ્રીતિના સંબંધમાં પણ થોડું બોલવાનું રહી જાય છે. (૧) જેઓ વસંતઃ આપણા સંતાન ન હોય પણ 'સંતાનના સ્થાને હોય તેઓ પણ આપણી સંતાનપ્રીતિના હકદાર છે. (૨) જેઓ આપણી સાથે એક વચના લોહીથી જોડાયેલા હોય, તેઓ અર્થાત્ ભાઈ-બેન

વિગેરે પણ આપણાં પ્રીતિપાત્ર છે. સંસર્ગને લઇને હોય કે આત્મપ્રીતિની ઉદાર-
તાને લઇને હોય, પણ તેઓના પ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. (૩)
આ પ્રમાણે પ્રીતિનો વિસ્તાર ચતાંતી સાથેજ આપણા કુટુંબ તથા આડોશીપા
ડોશીપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવનો નિર્મળ ઝરો વહેવા લાગે છે. પ્રીતિનો સ્વાભાવિક
વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે, તે વાત હું તને પૂર્વે જણાવી ગયો છું. (૪)
અનેક સમયે આપણે એવાં મનુષ્યોના સમાગમમાં આવીએ છીએ કે તેઓ
આપણાં સ્વજન ન હોય તોપણ તેમના શુભોદ્દેશ્યે મુગ્ધ થઇને તેમના પ્રત્યે
ખાસ પ્રીતિભાવ રાખ્યા વિના આપણે રહી શકતા નથી. આવી રીતની બંધુ-
પ્રીતિ પણ કેટલીક વાર બહુ બળવતી થયેલી અનુભવવામાં આવે છે.

ઇશ્વરપ્રીતિની પણ યોગ્ય પ્રકારે ખીલવણી થવી જોઇએ, કારણ કે તે મનુ-
ષ્યોનો હૃદય ધર્મ છે. ક્યાં ક્યાં પ્રીતિને બળવાન બનાવવી તેનો શુદ્ધ હૃદયથી
નિર્ણય કરીને, અથવા ઉપર જણાવ્યા તે સાધારણ નિયમોને લક્ષમાં રાખીને પ્રીતિ
વૃત્તિનું અનુશીલન કરવું એજ યોગ્ય અને ઉત્તમ છે.

અધ્યાય ૨૪ મો—સ્વદેશપ્રીતિ

શુરુ:—સમસ્ત વૃત્તિઓને જગૃત તથા ઉન્નત કરી ઇશ્વરમુખી કરવી એ અનુ-
શીલનનો ઉદ્દેશ છે, અને તેને માટે સાધકે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મો કરવાં જોઇએ. ઇશ્વર
પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપક છે, તેથી સમસ્ત જગતને પોતાના આત્માસમાન લેખી તેને
આદર્શ શીખવું જોઇએ. જગતને આત્મવત્ લેખવામાં આવે તોજ મનુષ્યના હૃદયમાં
જગતિક (સમગ્ર જગત ઉપરની) પ્રીતિનો ઉદય થાય. કોઇ એમ પૂછે કે સમસ્ત
જગતને આત્મવત્ સામાટે માનવું? તો તેનો એજ ઉત્તર આપી શકાય કે તેમ
કરવું એ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્તવ્ય છે, અને તેથી તે ધર્મક્રમ છે. છતાં એવી શંકા કર-
વામાં આવે કે જો કોઇપણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ જગતિક પ્રીતિથી વિરુદ્ધ જવું હોય
તો ત્યાં શું કરવું? આવા સ્થળે જો દિશાઓની સપૂર્ણ રક્ષા થવી અશક્ય છે. તો
પછી ત્યાં ક્યાં દિશામાં કર્તવ્ય કરવું?

શિષ્ય:—તે સ્થળે નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરી જે ત્રાણવામાં જે ત્રાણ
નમવું જણાય, તેજ દિશાનું અવલંબન લેવું જોઇએ, એમ મને લાગે છે.

શુરુ:—એ વાત ખરી છે. તોપણ એ સંજયે હું કહું તે બરાબર થવજી કે
દંપતિપ્રીતિનો વિષય સમજાવતી વેળા મેં તને કહ્યું હતું કે જેઓ સમાજની બહાર
હોય છે તેઓનું જીવન પશુવત્ હોય છે. દાખલાતરીકે જંગલી મનુષ્યો સમાજમાં

હોતા નથી, તેથી તેમનું જીવન લગભગ પણ જેવું જ હોય છે. સમાજ સિવાય મનુષ્ય યથાયોગ્ય પ્રકારે ધાર્મિક જીવન ગાળી શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ સમાજ સિવાય મનુષ્ય કોઈપણ પ્રકારનું મંગળ અથવા આત્મત્રેય સાધી શકે નહિ, એમ કહું તોપણ અત્યુક્તિ નથી. હવે જો સમાજનો ખ્વંસ થાય તો મનુષ્યના ધર્મનો પણ ખ્વંસ થયા વિના રહે નહિ, અને ધર્મનો ખ્વંસ થાય તો પછી સર્વ પ્રકારના મંગળ કાર્યોનો ખ્વંસ પણ તેની સાથે જ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વિશે વધારે વિસ્તારથી તારા જેવા નસમજીને સમજાવવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય.—વાચસ્પતિ મહારાજ જો આ પ્રસંગે દાનજર હોત તો તેઓ એ દલીલની સામે વાંધો ઉઠાવત, પણ મને તેમાં કંઈ સંશય નથી.

ગુરુ.—અસ્તુ. જો એમજ હોય, એટલે કે જો સમાજના ખ્વંસની સાથે ધર્મ-ખ્વંસ જોડાયેલો હોય અને ધર્મ-ખ્વંસની સાથે સર્વ મંગળ કાર્યોનો ખ્વંસ અનિવાર્ય હોય તો એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગમે તે પ્રકારે સમાજની રક્ષા કરવી એ આપણું ગભીર કર્તવ્ય છે. હર્ષદ રપેન્સર પણ કહે છે કે “આત્મરક્ષા કરતાં પણ દેશરક્ષા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. અને એટલા માટે દળો તથા લાખો મનુષ્યો પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને પણ દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

આત્મરક્ષા જે કારણે ધર્મ લેખાય છે તેજ કારણે દેશરક્ષા પણ શ્રેષ્ઠ ધર્મ લેખાય છે. સ્વજનરક્ષાને પણ ધર્મનું અંગ લેખવામાં આવ્યું છે, તેનું એજ કારણ છે; કારણ કે આપણો પરિવાર એ પણ સમાજનું એક અંગ છે, પરંતુ સમુદાયના હિતની ખાતર પારિવારિક હિતની પણ ઉપેક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે.

આત્મરક્ષા અને સ્વજનરક્ષાની પેઠે સ્વદેશરક્ષા એ પણ ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ છે; કારણ કે તેમાં સમસ્ત જગતના હિતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સામાજિક મનુષ્યો અથવા દેશના મનુષ્યો આંતરવિમલથી લડી મરતા હોય તે સમયે જો કોઈ પાપિષ્ઠ જાતિનો આગેવાન આવીને દેશજનોને દબાવી કે તો પૃથ્વીમાધી ધર્મ તથા ઉન્નતિનો ઉન્નતિ થયા વિના રહે નહિ. એટલા માટે જૂતમાત્રના હિતની ખાતર સ્વદેશ-રક્ષણ કરવું એ પણ ધર્મ છે.

સ્વદેશરક્ષાને જો આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની પેઠે ઇશ્વરોદ્દિષ્ટ કર્મ માનવામાં આવે તો તેને પણ નિષ્ક્રમ કર્મ જનાવી શકાય. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષા કરતાં સ્વદેશરક્ષાના કર્મને વિશેષ સહેલાઈથી નિષ્ક્રમ કર્મ જનાવી શકાય, એ વાત હવે તને બહુ શ્રમપૂર્વક સમજાવવાની જરૂર હું ધારતો નથી.

શિષ્ય.—આ પ્રશ્નની સરૂઆતમાંજ આપે કહ્યું હતું કે “વિચાર કરીનેજ નિર્ણય કરવો.” તો હવે હું બસવા ઇચ્છું છું કે આટલા વિચારના પરિણામે આપણે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા ?

ગુરુ:—એજ કે સર્વ જીવપ્રત્યે 'સમદષ્ટિ રાખવી એ જેમ આપણું કર્તવ્ય કર્મ' છે, તેજ પ્રકારે આત્મરક્ષા, સ્વજનરક્ષા તથા દેશરક્ષા પણ આપણું કર્તવ્ય કર્મો છે. એ ઉભયની અદર જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કયી તરફનું ત્રાજવું ભારે છે, તે ખારીખીથી-નિષ્પક્ષપાતપણે જોઈ જવું. આત્મરક્ષા તથા સ્વજનરક્ષાની જરૂર એટલા માટે છે કે તેનાથી દેશરક્ષામાં તથા જગત્સુખમાં બહુ મોટી સહાય મળે છે, માટે બની શકે ત્યાંસુધી દેશરક્ષા કિંવા જગત્સુખ તરફજ વિશેષ લક્ષ આપવું.

વસ્તુતઃ જનનિતિક પ્રીતિની સાથે આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ તથા દેશપ્રીતિને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવજ લાગતો નથી. દષ્ટાંતતરીકે ધારો કે કોઈ એક મનુષ્ય આપણા ઉપર હુકો કરે, તો તેનાથી આપણે આપણું આત્મરક્ષણ કરવું. પરંતુ તેની સામે નિર્દયતા કિંવા દ્વેષ દાખવવાની જરૂરજ શું છે? કુષાતુર ચેરના સખમમાં જ્યારે આપણે પ્રસંગ નીકળ્યો ત્યારે આ વાત કું તને સમજાવી ચૂક્યો છું. તે વખતે-મે તને એવા આશયનું કહ્યું પણ હતું કે જનનિતિક પ્રીતિ અથવા સર્વજન સમાનભાવનો અર્થ એવો નથી કે આપણે મૂંઝે મોઢે મારજ ખાધા કરવો. મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે એ સર્વ પ્રાણીમાત્ર આપણા પોતાના આત્મા સમાનજ છે, તો પછી આપણે કોઈનું કદાપિ અનિષ્ટ ન કરવું. કોઈ મનુષ્યનું તો શું પણ કોઈ સમાજનું પણ કદાપિ અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થવું નહિ. આપણા સમાજનું જેવી રીતે યથાશક્તિ ઇજ્જાધન કરવું, તેવીજ રીતે બની શકે તો પરસમાજનું પણ ઇજ્જા કરવા ચૂકવું નહિ. શક્તિ પ્રમાણે ઇજ્જા કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કરવાનો છે કે કોઈ સમાજનું અનિષ્ટ કરી અન્ય સમાજનું ઇજ્જા કરવું એ ખીલકુલ ઉચિત નથી. પરસમાજનું અનિષ્ટ કરી આપણા સમાજનું ઇજ્જા ન સાધવું તેજ રીતે આપણા સમાજનું અનિષ્ટ કરી પરસમાજનું ઇજ્જા સાધવું એ પણ યોગ્ય નથી. આમ થાય તોજ યથાર્થ સમાનભાવ, જનનિતિકપ્રીતિ તથા સ્વદેશપ્રીતિની યથાયોગ્યતા સમવાય.

કેટલાએક દિવસો ઉપર તે એક પક્ષ પૂઝ્યો હતો, તેના ઉત્તર આપવાનો હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. હું ધારું છું કે તારા મનમાં યુરોપીય "પેટ્રીયોટીઝમ" (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ના સરકારો બહુદલ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ, અને તેને જીધે તે એવો પ્રશ્ન મૂક્યો હતો. મેં તને આજે જે સ્વદેશપ્રીતિસભ્ય ઉપરેક કર્યો છે, તેને યુરોપની સ્વદેશવાત્સલ્યતા સાથે લેશ પણ સખધ નથી. યુરોપીય પેટ્રીયોટીઝમ (સ્વદેશવાત્સલ્ય) ને એક પ્રકારના મહાધોર પૈશાચિક પાપરૂપે જ હું તો ઓળખું છું. પાશ્ચાત્ય સ્વદેશવાત્સલ્યતાનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે પરસમાજની પાસેથી જે કંઈ હોય તે છીનવી લેવો અને પોતાના સમાજમાં લાવો તે પેટ્રીયોટીઝમ ધર્મ કહે છે કે અન્ય સમસ્ત જાતિઓનું સત્વાનાશ કાઢીને પછે

સ્વદેશની શોભા વધારે. આવા ક્યંકર સ્વદેશપ્રેમરૂપી ધર્મને લક્ષને અમેરિકાની અસહી જાતિઓ આજે પૃથ્વીમાંથી લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. આવો દેશવાત્સલ્યરૂપી ધર્મ ભારતવર્ષીય પ્રજાના હૃદયમાં દોષ કાળે રચાન ન પામે, એજ મારી જગ-દીશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. બોલ, પ્રીતિતત્ત્વનો સ્પૂલ આશય હવે સમજીને ?

શિષ્ય:—હા જી. મનુષ્યની સર્વ વૃત્તિઓ ખીલે અને તે ધર્મરાત્રિવર્તિની થાય તે અવસ્થાને ભક્તિ કહેવાય, એ વિષય હવે હું ખરાબર સમજી ગયો છું. આવી અવસ્થાનું પરિણામ જાગૃતિક પ્રીતિરૂપેજ ફળે; કારણ કે ભૂતમાત્રમાં ધર્મર વ્યાપી રહ્યો છે, એ વાત પણ મારાથી સમજી શકાય છે. તેની સાથે એટલી વાત પણ નક્કી થઈ ગઈ કે જાગૃતિકપ્રીતિ સાથે સ્વજનપ્રીતિ અથવા સ્વદેશપ્રીતિને વિરોધ આ-વવાનો ભય પણ અસ્થાને છે. જે કંઈ વિરોધ કવચિત્ત જોવામાં આવે છે, તે તો આપણી સક્રામવૃત્તિનેજ આભારી હોય છે. જે નિષ્ક્રામપણું કર્તવ્યો ખજાવવામાં આવે તો એવો વિરોધ કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

તે સાથે એટલું પણ સમજી શક્યો છું કે આત્મરક્ષા કરતાં સ્વજનરક્ષાનું કર્તવ્ય વધારે મહત્ત્વનું છે, અને સ્વજનરક્ષા કરતા પણ સ્વદેશરક્ષાનું કર્તવ્ય વિશેષ મહત્ત્વનું છે. ન્યારે અતઃકરણમાં ધર્મરભક્તિ તથા સર્વ લોકપ્રીતિના સંસ્કારો દૃઢ થાય, ત્યારે તો દેશપ્રીતિ એ માત્ર ધર્મરભક્તિ કરતાંજ ઉતરતું અને અન્ય સર્વ કરતા અધિક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બની રહે છે.

ગુરુ:—ભારતવર્ષીય પ્રજાની સામાજિક તથા ધાર્મિક અવનતિનું કારણ હવે સ્પષ્ટ થઈ શકશે. ભારતવર્ષની આર્થપ્રજ્ઞમાં ધર્મપ્રીતિ તથા સર્વલોક પ્રત્યે સમ-દષ્ટિ હતી, પરંતુ તેઓએ દેશપ્રીતિને સાર્વલૌકિક પ્રીતિનો અદરજ દુનાવી દીધી.

આથી પ્રીતિવૃત્તિની ક્રમે ક્રમે જે ખીલવણી થતી જોઈએ તેવી થઈ શકી નહિ. દેશપ્રીતિ તથા સાર્વલૌકિક પ્રીતિ એ બંને યથાસ્થાને ચેત્ય ખીલવણી થતી જોઈએ જ્યારે આ વાત આર્થ પ્રજ્ઞના હૃદયમાં ઉતરવા પામશે ત્યારે ભારતવર્ષ પુનઃ પૃથ્વીની એક જાતિના ઉચ્ચ સિંહાસને વિરાજશે એમાં મને જરા પણ સંશય નથી.

શિષ્ય:—આપે જે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરી છે, તે ધર્મતત્ત્વ જો આર્થપ્રજ્ઞ સમજી શકે અને તેને ધર્મમાં પરિણત કરી શકે તો કેટલો જલ્દી લાભ થાય ?

×આ વાક્યને રચાને આવું વાક્ય હીક ગણાત કે ‘કાળે કરીને ભારતવર્ષની આર્થ પ્રજ્ઞના અચરજોમાંથી ધર્મપ્રીતિ તથા સર્વ લોકપ્રત્યેની સમદષ્ટિ નીકળી ગઈ અને દેશપ્રીતિનું સ્થાન પણ સ્વાર્થ અને વિષયલોચનપતાએ લીધું.

અધ્યાય ૨૫ મો—પશુપ્રીતિ

ગુરુ:—પ્રીતિતત્ત્વ સંબંધી હજી એક વાત કહેવાની બાકી છે અન્ય મર્વ ધર્મોની અપેક્ષાએ હિંદુ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાં હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પ્રીતિતત્ત્વ સમન્વતી વેળા હિંદુધર્મની પ્રેરતા હું પ્રસંગોપાત સિદ્ધ કરી ચૂંચો છું હિંદુધર્મ જાગતિકપ્રીતિનો જોવો ઉપદેશ કરે છે તેવો ઉપદેશ અન્ય કોઇ ધર્મમાં નથી ન્યાયની ખાતર મારે આ સ્થળે હેતુ જોઇએ કે અન્યતઃ અન્યાન્ય ધર્મો પણ સર્વ લોકપ્રત્યે પ્રીતિભાવ રાખવાની બનામણુ તો કરે છે, પરંતુ તેમ કરવાનું જે યથાયોગ્ય મૂળ કારણ દર્શાવવું જોઇએ તે તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, અને તેથી તેમની તે બનામણુ સાર્થક થઇ શકી નથી ત્યારે ધર્મશર સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ જૂતપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવાનો હિંદુધર્મનો ઉપદેશ તરતજ હૃદયમાં ઉતરી જાય છે. હિંદુધર્મ ઉપદેશોલી દૃષ્ટિપ્રીતિ પણ અન્ય જાતિઓમાટે આદર્શરૂપ છે તેમજ વિવાહપ્રથા પણ કોઇ રીતે ઝોછી અનુકરણીય નથી આ ઉપરાંત હિંદુધર્મના પ્રીતિતત્ત્વનું એક વિરોધ ઉદાહરણ—પ્રમાણુ આપું છું તે લક્ષ પૂર્વક સાબળ

જૂતમાત્રમાં ધર્મશરો નિવાસ છે, એટલા માટે પ્રાણીમાત્રપ્રત્યે સમદષ્ટિ રાખવી એ કર્તવ્ય છે પરંતુ જોઓ એમ સમજતા હોય કે ‘જૂતમાત્ર’ કહેવાથી કેનજ મનુષ્યોનોજ તેમાં સમાવેશ થાય છે તો તે જૂલ છે જૂતમાત્ર કહેવાથી જગતના સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં આવી જાય છે અર્થાત્ પશુઓ પણ મનુષ્યોની પ્રીતિને પાત્ર છે. મનુષ્યોપ્રત્યે જેમ પ્રીતિભાવ રાખવાનો છે, તેજ પ્રકારે પશુઓપ્રત્યે પણ પ્રીતિભાવ રાખવો જોઇએ. આવો અભેદભાવ હિંદુધર્મ અથવા તો હિંદુધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જૈનધર્મ સિવાય અન્ય સ્થળે નથી

શિષ્ય:—એ અભેદભાવ જૈનધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી લીધો હશે કે જૈનધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે લીધો હશે ?

ગુરુ:—અર્થાત્ તું એમ પૂછવા માગે છે કે પિતાની મીલકતનો વારસદાર પુત્ર થયો કે પુત્રની મીલકતનો વારસદાર પિતા થયો ?

શિષ્ય —પિતાને પણ કેટલીકવાર પુત્રની સપત્તિ મળે છે

ગુરુ —કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ વાત જે કોઇ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે, તેણે પૂરનો રત્ન કરવો જોઇએ જૈનધર્મ પાસેથી હિંદુધર્મે ઉઠત અભેદજ્ઞાન લીધું, એમ કહેવામાં તું શું પ્રમાણુ આપી શકશે ?

શિષ્ય:—મારી પાસે તો એવું કંઇ પ્રમાણુ નથી, પણ જુદાધર્મે હિંદુધર્મ પાસેથી એ અભેદજ્ઞાન લીધું એમ આપ કેવી રીતે પૂરવાર કરો છો ?

ગુરુ:—પિતાની માલ-મીલકત પુત્રને મળે એ એકજ પ્રમાણુ મારે માટે બસ છે. તે સિવાય વાજસનેય ઉપનિષદની શ્રુતિ ઉદ્ધૃત કરી મે તને બતાવી આપ્યું છે કે સર્વ જૂનપ્રત્યે સમાનભાવ રાખવો એજ પ્રાચીન વેદિકત ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પરંતુ વેદમાં તો અથમેષાદિની પણ વિધિ મળી આવે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—વેદ એ કાંઈ એકજ વ્યક્તિવિશેષનો રચેલો ગ્રંથ હોત તો અસંગતિ દોષનો આરોપ તેના ઉપર મૂકી શકાત. ટોમ્સ એકવીન્સના કથનની સાથે હર્બર્ટ રેપેન્સરના સિદ્ધાંતોનું મળતાપણું તપાસવું એ જેમ વિચિત્ર છે, તેજ પ્રકારે વેદના ભિન્ન ભિન્ન અંશોનું પરસ્પર મળતાપણુ શોધવું એ વિચિત્ર છે. એટલુંજ નહિ પણ અસંભવિત છે. હિંસામોદીજ અહિંસાની ઉત્પત્તિ છે; પરંતુ તે વાતને હમણી રહેવા દઈશું. " પશુઓપ્રત્યે દયા કરવી" એ હિંદુધર્મનો ઉપદેશ પરમ રમણીય છે, એમાં તો કાંઈજ શક નથી. હિંદુઓ આ ઉપદેશનું લાખા કાળથી પાલન કરતા આવ્યા છે, જેઓ હિંદુઓ નથી તેઓ પણ અહિંસાધર્મનું અનુસરણ યથાશક્તિ કરે છે. કેવળ ખેતી અથવા અથવા સ્વારી કરવા માટે પશુઓનું પાલન કરે છે, તેમનેજ ઉદ્દેશીને હું આ વાત કહેતો નથી. કૂતરાનું માંસ કાંઈ ઉપયોગમાં આવતું નથી, છતાં કેટલાક કૂતરાને બહુ પ્રેમથી ઉછેરે છે, કારણ કે તેમાંથી જે આનન્દ-સુખ તથા પ્રેમનો બદલો મળે છે, તે તેઓ બહુ સારી રીતે જાણતા હોય છે. આપણા દેશમાં કેટલીએક બાઈઓ બિલાડી પાળી સંતાનહીનતાના દુઃખને બૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેં એક અગ્રેજી પુસ્તકમાં વાંચ્યું છે કે " જે ઘરમાં પાંજરામાં પક્ષી આનંદથી નાચતું હોય તે ગૃહમાં કોઈ પ્રેમી અથવા સુગ મનુષ્ય રહે છે, એમ સમજવું." આ પુસ્તકનું નામ મને અત્યારે સ્મરણમાં નથી, પણ વાત ધણીજ મહત્ત્વની છે.

હિંદુઓમાં ખાસ કરીને ગાયને સર્વથી વિશેષ પ્રીતિપાત્ર માનવામાં આવે છે. હિંદુઓને માટે ગાયના જેની અન્ય એકે પરાપકારી વસ્તુ નથી. ગાયનું દૂધ હિંદુઓના જીવનસ્વરૂપ છે. આપણે હિંદુઓ માંસભોજન કરતા નથી. જે અન્નભોજન આપણે આહારમાં લઈએ છીએ તેમાં પ્રુટિડર દ્રવ્ય બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે, તેથી જો ગાયનું દૂધ ન વાપરીએ તો એ દ્રવ્યની ખોટ કોઈ રીતે પૂરી થાય નહિ. ગાય કેવળ દૂધ આપીને આપણને ઉછેરે છે, એટલુંજ નથી, પણ જે ધાન્ય ઉપર આપણા સંપૂર્ણ આધાર છે તે ધાન્ય પણ એક રીતે ગાય-માતાનેજ આભારી છે, અને એટલા માટે ગાયને અન્નદાતા કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. બળદેહારા ખેતરો ખેડાય છે, અને ભારે બોળઓ એક ગામથી બીજે ગામ લઈ જવામાં આવે છે. જો ગાયોનું રક્ષણ ન થાય તો કેટલાં બધાં ખેતરો ખેડાયા વિના પડ્યાં રહે માર્ગ ભરી ભરીને જે માલ પરગામ મોકલવામાં આવે છે, તે કાણુ વહન કરી શકે ?

દુઃકર્મા, બારતવર્ષમાં ધણું ખર્ચ કરમ ગાય અને તેની સંતતિ ઉપરજ નિર્ભર રહે છે. મૃત્યુ અને બળદો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ દધીચિની માફક પોતાનાં હાડ, ચામ તથા સ્ત્રીગર્ભદ્વારા આપણા ઉપર ઉપકાર કરતાં જાય છે. કેટલાએક મૂર્ખ મનુષ્યો કહે છે કે— “ગાય તો હિંદુઓનો એક દેવતા છે.” વસ્તુતઃ તે દેવતા નથી, પણ દેવતા જેટલો ઉપકાર આપણા ઉપર કરે છે, એટલાજ માટે તેને દેવતાસમાન લેખવામાં આવે છે. વૃષ્ટિદેવતા આપણા ઉપર જેટલો ઉપકાર કરે છે તેના કરતાં પણ ગાય વિશેષ ઉપકાર કરે છે. ઇન્દ્ર જો પૂજ્ય હોય તો ગાય પણ પૂજ્યવાયોગ્ય છે, જો આપણા દેશમાંથી ગાયનો લોપ થઈ જાય તો હિંદુઓ પણ તેની સાથેજ લોપ થઈ જાય, એમાં શક નથી. મુસલમાનોની દેખાદેખીથી જો હિંદુઓ પણ ગોમાંસ બંધાયું કરવા માગ્યા હોત તો અત્યાર પૂર્વે હિંદુ નામનો ક્યારનોયે લોપ થઈ ગયો હોત, અથવા તો હિંદુઓ અત્યંત દુર્દશા ભોગવતા હોત, એમ વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ હિંદુઓના અહિંસાધર્મજ હિંદુઓની રક્ષા કરી છે. અનુશીલનનું પ્રત્યક્ષ ફળ જોવું હોય તો પશુમીતિના સાક્ષાત્ ઉપકારોપર એકવાર દૃષ્ટિપાત કરી જ. પશુમીતિના અનુસરણના પ્રતાપેજ હિંદુઓ આજે જીવતી રહી ગઈ છે.

શિષ્ય:—ધણા મુસલમાનો પણ ગોમાંસ નથી ખાતા.

ગુરુ:—એ પ્રતાપ હિંદુઓના સહવાસનો છે. જેઓ હિંદુ વંશમાં જન્મ્યા છતાં ગોમાંસ બંધાયું કરતા હોય તેઓ કુલાંગાર છે—નરાધમ છે. એથી વધારે સખ્ત શબ્દો મારી પાસે નથી.

શિષ્ય:—કેટલાક પાશ્વત્ય પડિતો કહે છે કે: “હિંદુઓ જન્માંતર માને છે. તેથી રજોને આપણો દેશ પૂર્વપુરુષ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરીને પશુરૂપે આપણે ત્યાં આવ્યો હોય તો ? એવા બધી હિંદુઓ પશુઓપ્રતિ દયાવાન રહે છે.”

ગુરુ:—પાશ્વત્ય પડિતો અને પાશ્વત્ય ગર્દભો વચ્ચેનો ભેદ બુદ્ધિએ નહિ. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ મેં તને કહી દીધો છે. હજી પણ તું શું ગર્દભ કાને કહેવાય અને પડિત કાને કહેવાય તેનો નિર્ણય કરી ચક્રેયે નહિ ? ગર્દભ તો એના અંગજ ઉપરથીજ પકડાઈ જાય. ઉક્ત કથન કોઈ પાશ્વત્ય પડિતનું હોવા સંભવ નથી.

અધ્યાય ૨૬ મો—દયા

ગુરુ:—મહિત અને પ્રીતિ પછી દયાનું સ્થાન આવે છે. આર્ત અથવા દુઃખો પ્રાપ્તિપ્રત્યે જે વિશેષ પ્રતિભાવ તેને દયા કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિના પેદામાં જેમ

પ્રીતિનો સમાવેશ છે, તેવીજ રીતે દયા પણ પ્રીતિનો એક ખાસ પેટા ભાગ છે. સર્વ જુતમાત્રમાં જે પોતાનાજ આત્માને જેતો હોય અથવા સર્વ જુતમાત્રનો પોતાના-માજ અનુભવ કરતો હોય તે મનુષ્ય નિરંતર દયામયજ હોય છે. એટલા માટે ભક્તિના અનુશીલન (અનુસરણ અને વિકાસ) થી જેમ પ્રીતિનું અનાયાસે અનુ-શીલન થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિના અનુશીલનની સાથે દયાનું અનુશીલન પણ રહેકુંજ હોય છે. ભક્તિ, પ્રીતિ અને દયાને હિંદુ ધર્મે એવા મુત્રથી એક બીજા સાથે યથેલી છે કે તેને જૂદી પાડી બતાવવાનું કામ સહજ નથી. હિંદુધર્મ જેવો સર્વાંગસંપન્ન ધર્મ અન્ય કોઈ નથી, એવા ઉદ્ગારો આવા પ્રસંગે બળપૂર્વક બહાર આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય:—છતાં દયાનું અનુશીલન પ્રથમ રીતે કરવાનું હિંદુધર્મમાં કહેલું છે.

ગુરુ:—એકવાર નહિ પણ હજારવાર પુનઃ પુનઃ દયાના વિષય ઉપર બાર મુકવામાં આવ્યો છે. વસ્તુતઃ જેનામાં દયા નથી તેને હિંદુ એવું નામજ આપી શકાય નહિ. તોપણ એટલું છે કે હિંદુધર્મમાં દાન શબ્દનો જેટલો છદ્ધથી ઉપયોગ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે તેટલો દયા શબ્દનો બ્યવહાર થયેલો જોવામાં આવતો નથી. ખરી રીતે તો દાનમાજ દયાનું સત્ય અનુશીલન રહેલું છે; પરંતુ "દાન" શબ્દના અર્થ તરફ ધરાબર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. "દાન" કહેવાથી માત્ર અન્નદાન, વસ્ત્રદાન અથવા ધનદાનજ સર્વત્ર સમજવામાં આવે છે; પરંતુ એ અર્થ તો ખુબજ સાંકડો છે. દાનનો ખરો અર્થ ત્યાગ છે. ત્યાગ અને દાન એક બીજાના માત્ર પ્રતિશબ્દોજ છે. દયાના અનુશીલનથી ત્યાગ શબ્દનો પણ અનેક રથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્યાગ શબ્દથી કેવળ ધનત્યાગજ સમજવો, એ યોગ્ય નથી. ત્યાગ શબ્દથી સર્વ પ્રકારના ત્યાગોનું સૂચન થાય છે, અને તેમાં પ્રાણત્યાગ પણ સમાઈ જાય છે. મતલબ કે જ્યાં દાનધર્મનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં આત્મત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પણ સાથેજ રહેલો છે એમ સમજી લેવું, આ પ્રકારનું દાન કરવું તેમાંજ ચચાર્ય દયાના અનુશીલનનો માર્ગ રહેલો છે. એક માણસ પાસે પુષ્કળ ધન-સંપત્તિ હોય, અને તે સંપત્તિનો અમુક અંશ કોઈ દીન-દરિદ્રીને અર્પણ કરે તો તેથી તેણે દયા કરી એમ કહી શકાય નહિ; કારણ કે એક તળાવમાથી કાંઈ પ્રવાસી ખોખો બરીને પાણી પીવે તેથી તળાવને કાંઈ ખોટ જતી નથી, તેમ તારા કિંમત પ્રકારના દાનથી તને કાંઈ કષ્ટ થતું નથી. તેણે જેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવો જોઈએ તેવો સ્વાર્થત્યાગ એથી યતો નથી. આ ઉપરથી એવા દાનની પણ જરૂર નથી એમ માની લઈશ નહિ. જોઓ એવું નજીવું દાન પણ કરી શકતા નથી તેઓ ધૈર્યરતર નરાધમથી કાંઈ

ચડીયાતા નથી, પરંતુ જેઓ એવું દાન કરતા હોય તેઓએ તેમાં પોતાની દાનવીરતા અથવા બહાદુરી સમજી લેવી એ પણ ખૂલ છે. એવી દાનવૃત્તિથી દયાનું યથાર્થ અનુદીક્ષન (અનુસરણ અને ખીલવણી) થઈ શકતું નથી. પોતે કષ્ટ સહીને પણ પરાંપકાર કરવો તેજ ખરું દાન છે.

શિષ્ય:—જો આપણને કષ્ટ સહન કરવું પડે તો પછી શુભ વૃત્તિના અનુદીક્ષનમાં સુખ રહેવું છે, એમ આપે કશું તેનો શું અર્થ ?

ગુરુ:—શુભ વૃત્તિનું અનુદીક્ષન (અનુસરણ અને વિકાસ) યથાથી તે કષ્ટજ સુખના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ ભક્તિ-પ્રીતિ-દયા વિગેરેનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે કે તેના અનુદીક્ષનથી દુઃખ પણ સુખરૂપેજ અનુભવાય છે. ઉક્ત વૃત્તિઓ સર્વ પ્રકારના દુઃખોને સુખમાં ફેરવી નાખવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, ધર્મ એજ સુખનો એકમાત્ર ઉપાય છે, એમાં શંકા રાખવા જેવું નથી. સંસારી મનુષ્યો જેને કષ્ટ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ “આ માફ અને આ પારકું” એવા ભેદગાનમાંથીજ થાય છે. ધર્માનુકૂળ આત્મ-પ્રીતિની સાથે યોગ્ય પ્રમાણમાં આત્મત્યાગ રહેલો હોય તો પછી તેમાં કષ્ટ કે દુઃખ જેવું કશુંજ જણાતું નથી. એટલું ખરું કે એવું પ્રત્યેક અનુબ્રાહ્મણ-કર્તવ્યકર્મ કે ધર્મશાસ્ત્રોદ્દેશિત કર્તવ્ય નિષ્કામ ભાવથી કરવું જોઈએ.

હિંદુશાસ્ત્રકારોએ દાનધર્મની જે સ્થાપના કરી છે, તેવિષે મને આ પ્રસંગે ખોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદુધર્મના કેટલાક સાધારણ દર્શનકારો કહે છે કે “દાન કરવાથી પુણ્ય થાય માટે દાન કરો.” કહેવાની જરૂર નથી કે આ રચણે પુણ્યને સ્વર્ગાદિ કામ્ય વસ્તુઓના ઉપાયરૂપે સૂચવવામાં આવ્યું છે. દાન કરવાથી અક્ષય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે દાન કરવું એવોજ સાધારણ હિંદુશાસ્ત્રકારોનો મત હોય છે. આવા દાનને હું ધર્મનું નામ આપી શકતો નથી. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે ધનનું દાન કરવું તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ કે સ્વર્ગમાં રહેવાની સારી જગ્યા મળે એટલા માટે અત્યારથીજ મૂલ્ય આપીને ત્યાં જમીન ખરીદી લેવી. આ દાનને ધર્મ કહી શકાય નહિ. એ તો એક પ્રકારનો વેપાર અથવા વિનિમય છે. એવા વાણિજ્ય-પ્રાપારને ધર્મનું નામ આપવું ઠીક કહેવાય નહિ. x

દાન કરવું તે નિષ્કામપણેજ કરવું ઉચિત છે. નિષ્કામ દાન કરવાથીજ દયાવૃત્તિનું અનુદીક્ષન થાય છે, અને દયાવૃત્તિના અનુદીક્ષનથી પ્રીતિવૃત્તિનું પણ અનુદીક્ષન થાય છે, તથા પ્રીતિના અનુદીક્ષનથી ભક્તિનું અનુદીક્ષન થાય છે.

x પરંતુ સ્વર્ગ સુખના હેતુથી પણ દાન કરવામાં આવે, એ કાંઈ પણ દાન ન કરવા કરતાં તો સારુંજ છે. એટલુંજ નહિ પણ એવા દાન પણ વધને વધતે નિરાશામ કર્મમાં દોરવનારાં થઈ રહે છે, એ પણ ખૂલવું જોઈએ નહિ. સંપાદક

એ પ્રમાણે એક માત્ર દાનવૃત્તિના અનુશીલનથી (પાલન અને વિકાસથી) ઉત્તરોત્તર અનેક ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક રીતેજ અનુશીલન થાય છે. માટે જેથી કરીને દયાનું અનુશીલન થાય તેજ સ્થાન, સમય અને પાત્રમાં દાન કરવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે. વૃત્તિના અનુશીલનમાં કર્તવ્ય અથવા ધર્મ રહેલો છે માટે તે ધર્માર્થેજ દાન કરવું એ ઉત્તમ છે. સ્વર્ગાર્થે અથવા ખીન્ને કોઈ બદલો મેળવવા માટે દાન કરવું એ તેવું ઉત્તમ નથી. ઇશ્વર સર્વ જૂતમાં છે માટે સર્વજૂતને દાન આપવું, જે ઇશ્વરનું છે તે ઇશ્વરનેજ આપવું, અથવા તો ઇશ્વરાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો એ મનુષ્યોનું પરમ કર્તવ્ય છે. સર્વજૂતમાં અને તારામાં તરવદૃષ્ટિથી જોતાં કશો ભેદ નથી, એટલા માટે તારી પાસે જે કંઈ છે, તેના ઉપર તારા પોતાનો તેમજ સર્વ પ્રાણીનો હક્ક છે, અને જે વસ્તુ ઉપર પ્રાણીમાત્રનો અધિકાર છે, તે વસ્તુ પ્રાણીમાત્રને અર્પણ કરવા સદૈવ તરફ રહેવું જોઈએ. ગીતાકત ધર્મમાં જે દાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તથા યથાર્થ હિન્દુધર્મ જે દાનની મહત્તા માય છે, તે દાન મેં ઉપર કહ્યું તેજ પ્રકારનું સમજવું. એવી ભાવનાથી જે દાન થાય તેજ યથાર્થ દાનધર્મ છે. રસ્તે આવતા એકાદ બિશુક તરફ અથુક વસ્તુ ફેંકી દેવી તે કંઈ દાન નથી. કેટલાં-એક મનુષ્યો તો એવું નિહાદ દાન પણ કરી શકતાં નથી, એ જોઈ મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે.

શિષ્ય:—સર્વને સમાન રીતે દાન આપવામાં આવે તો પછી પાત્રાપાત્રને વિચાર ક્યાં રહ્યો ? આકાશરથ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે કથાપણુ બેઠલાવ વિના પોતાના ફિરણો ફેંકે છે, એ વાત ખરી, પણ તેનાથી કેટલા પ્રદેશો દગ્ધ થઈ જાય છે ? આકાશનો મેષ સર્વત્ર જલ વર્ષાવે છે પણ તેથી કેટલાં ગામડાંઓ તથા શહેરો તણાઈ જાય છે ? એવી રીતના વિચારશત્ક દાનથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો શું ભય નથી રહેતો ?

ગુરુ:—હું પૂર્વજ કહી ચૂક્યો છું કે દાન કરવું તે એટલાજ માટે કે તેથી આપણી દયાવૃત્તિનું અનુશીલન થાય. જે દયાપાત્ર હોય, અને જે આર્થ અથવા ખીણિત હોય તેનેજ દાન આપવું—અન્યને નહિ. સર્વજૂતપ્રત્યે દયા કરવી એમ કહેવામાં મારો એવો મુદ્દલ આશય નથી કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય તેને માટે પણ આપણે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર થઈ જવું. તથાપિ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોય એવો મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે. જેને દારિદ્ર્ય દુઃખ ન હોય તેને ધનનું દાન આપવું નિષ્ફળ છે. તેવીજ રીતે જેને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ન હોય તેને દવાનું દાન આપવું એ નિર્થક છે. અનુચિત દાનથી અનેકવાર પૃથ્વીમાં પાપની વૃદ્ધિ થાય

છે, એ પણ લક્ષમાં રાખવાયોગ્ય છે. અનેક લોકોમાં અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધી પડેલી હોવાથી, જે મનુષ્યો પૃથ્વીમાં સત્કાર્યપરાયણ રહીને જીવન ગાળી શકે તેવાં હોય તેવાંઓ પણ ભિક્ષુક અથવા પ્રપચકનો વેશ ધારણ કરે છે. અનુચિત દાન કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સંસારના પ્રપંચોમાં ધટારો થવાને બદલે ઉલટી વૃદ્ધિ થાય છે. સચકત ભિખારીઓને દાન આપવાથી આગસને ઉત્તેજન મળે છે, એમ માનીને પણ કેટલાકો દાન કરતાં અચકાય છે, આ પ્રમાણે બંને બાજુઓ તપાસીને યોગ્ય પાત્રે યોગ્ય દાન આપવું એજ ઉત્તમ છે. જેઓની જ્ઞાનાર્જની અથવા કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસિત થએલી હોય છે, તેમને પાત્રાપાત્રનો વિચાર બહુ મુશ્કેલીભર્યો નથી લાગતો; કારણ કે તેઓ દયાશીલ હોવાની સાથે વિચારવાનું પણ હોય છે. ચતુર્થ કે મનુષ્યની સર્વવૃત્તિઓ સુદૃઢ રીતે વિકસિત ન થાય ત્યાંસુધી તેની કોઈ એક વૃત્તિ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

ગીતાના સંતદેશ અધ્યાયમાં દાનસંબંધે ભગવાનનું જે કથન છે, તેનું તાત્પર્ય પણ એવુજ છે.

વાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય ચા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્ષિપ્તં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેઽપચ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૩॥

અર્થાત્—“આપવું એજ કર્તવ્ય” છે. એમ માનીને જે દાન આપવામાં આવે, જેના બદલાનો હેતુ ન રાખવામાં આવે, અને જે દાન દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કર્યા પછીજ આપવામાં આવે, તેજ યથાર્થ—સાત્ત્વિક—દાન છે. બદલાની આશાથી જે દાન આપવામાં આવે, અમુક ફળની આશાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે, અથવા અપ્રસન્ન થઇને જે આપવામાં આવે તે રાજસ દાન છે. દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, અથવા અનાદર અને અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે તે તામસદાન છે.

શિષ્યઃ—દાન આપતી વેળા દેશ-કાળ-પાત્રનો કવી રીતે વિચાર કરવો, તે વિષે ગીતામાં કંઈ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુઃ—ગીતામાં નથી, પણ બાહ્યકારોએ તે વિષય ચર્ચ્યો છે; પણ આત્મારે તેથી લખાણ ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ કર્મ એવું નથી કે જેમાં દેશ-કાળ-પાત્રનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય. દાનને માટે પણ તેમજ છે.

દેશ કાળ પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જે દાન કરવામાં આવે તેને સાત્ત્વિક નહિ, પણ તામસ દાન કહેવામાં આવ્યું છે. આમ કહેવાતું કારણ એટલું બધું સ્પષ્ટ છે કે તે સમજવાને માટે હિંદુધર્મની કોઈ વિશેષ વિધિ શોધી કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી. દાખલાતરીકે આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય અને તેજ વખતે માચિસ્ટરની કાપડની મીલો પણ બધ પડી ગઈ હોય, અર્થાત્ બન્ને જગ્યાએ કારી-ગરો અને મજૂરો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય તે પ્રસંગે આપણે કાંઈ પણ આપી શકીએ એવી અવસ્થામાં હોઈએ તો આપણી પ્રથમ ફરજ છે કે સૌ પહેલાં આપણે આપણા પ્રતિના કૃત્તિવારણ્યુચેજ હાય લાંબાવવો. ખીની શકે તો બન્ને સ્થાનોમાં અમુક અમુક સહાયતા આપવી એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ જો ગુજરાતનાં મનુષ્યોને સહાય આપવાને બદલે માચિસ્ટર તરફજ પક્ષપાત રાખીએ તો દેશનો વિચાર આપણે રાખ્યો છે, એમ ન કહેવાય. કારણ કે માચિસ્ટરનાં દુઃખી મનુષ્યોને મદદ કરે એવા અનેક પુરુષો બહાર આવે એવો સંભવ છે, પણ ગુજરાતનાં મનુષ્યો તરફ કોઈની દ્રષ્ટિ પડવાનો સભવ નથી. કાળનો પણ તેજ પ્રકારે વિચાર કરવાનો છે, આજે જે વ્યક્તિને તે તારા પ્રાણુના ભોગે બચાવ્યો હોય તેજ વ્યક્તિને કદાચ આવતી કાલે સજા કરવાની ફરજ તારે શિરે આવી પડે તો તેને તું કોઈ પણ રીતે પ્રાણુદાન આપી શકે નહિ. પાત્રાપાત્રનો વિચાર પણ સ્પષ્ટજ છે—પ્રાયઃ સર્વ તેનો વિચાર કરી શકે છે. એક દુઃખી મનુષ્યને દાન આપવા અનેક માણસો તૈયાર થાય છે, પણ કોઈ ચોર કે ભુગારીને આપવાને તત્પર થતું નથી. એટલા માટે દેશે કાલેજ પાંજેજ એની સદ્ગતિ આપ્યામાં ખામ કરીને ઉતરવાની જરૂર નથી. જે ઉદાર ભગતિકે મહાનીતિ સર્વના હૃદયમાં રહેલી છે, તેને અનુસરીનેજ દેશ કાળ પાત્રના બેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે; પરંતુ વિવિધ જાખ્યકારોએ એ સ્પષ્ટ અને સરળ વાતના પણ કેવા વિચિત્ર અર્થો કર્યા છે, તે પણ જોવા હોય તો એક નમુનો આપું શ્રીશંકરાચાર્ય તથા શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે દેશે એટલે કુરુક્ષેત્ર આદિ તીર્થસ્થાનોમાં જે દાન થાય તેજ દાન યોગ્ય દેશે ચયેલું ગણાય. કાળનો કેવો વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે, તે જો. શંકરાચાર્ય કહે છે કે સંક્રાન્તિ આદિ પર્વને વિષે જે દાન થાય તેજ યોગ્ય દાન કહેવાય, તથા શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે મહાજી પ્રસંગે જે દાન કરવામાં આવે તેજ શ્રેષ્ઠ છે, પાત્ર એટલે શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે જે વેદમાં પારંગત હોય, જ અજોનો સારી રીતે ભણુ-કાર હોય, તથા આચારમાં નિષ્કાવાળો હોય તેને યોગ્ય પાત્ર સમજવો. તેજ સંબંધે શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે જે તપ જપ નત આદિ કરતો હોય એવા બાહ્ય-જીનેજ યોગ્ય પાત્ર માનવો જોઈએ. સર્વનાશ ! હું માત્ર દેશમાં રહી દીનદુઃખી પીડિત મનુષ્યોની સેવા પહેલી તારીખથી ૩૧ મી તારીખખત કર્યા કરે તો,

તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભગવદભિપ્રેત દાન ચયું એમ નજ ગણાય । ભાષ્યકારોના વિચાર પ્રમાણે તો ગરીમ, રોગી કે દુષ્ટીને સહાય કરવી એ યોગ્ય દાન ન લેખાય આ પ્રમાણે કાઈ કાઈ ભાષ્યકારે અતિ ઉન્નત ઉદાર તથા સાર્વભૌમિક હિન્દુધર્મને એવો તો સડીધું, અનુદાર તથા ઉપધર્મ બનાવી દીધો છે કે તે ભાષ્યકારોના વિચારોને યથાર્થ હિન્દુધર્મના વિચારો કહેવાની હિમત કાપથી થઈ શકે નહિ મને એમ લાગે છે કે સ્મૃતિને અનુભાદન આપવા માટેજ ભાષ્યકારોએ ભગવાનના ઉદાર વાક્યને એટલું બધું સડીધું કે આપી દીધું હશે જે કે ઉક્ત સર્વ અને મહા પ્રતિભાસ પન્ન, સર્વશાસ્ત્રવિત્ ભાષ્યકારોની પાસે કુ કશીજ મિસા તમા નથી, તોપણ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે,—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિર્હાનચિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ॥*

અર્થાત્ માન શાસ્ત્રના આધારેજ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી યુક્તિહીન-વિચારશન્ય બનીને કર્તવ્ય કરવાથી તો ધર્મહાનિજ થાય ॥ વિચાર કર્યા વિના, આંખો મીચીને ધર્મપ્રથોત્ત અનુસરણ કરવા જતાં આજકાલ આપણે કેવી દુર્વિશા-અધર્મ અથવા વિશુષ્ટતાવાળી રિચિતિએ પહોંચ્યા છીએ તેનો વિચાર કરતાં ત્રાસ થયા વિના રહેતો નથી હજી પણ વિના વિચારે એવુંજ કર્યા કરીએ તો એ ઉચિત નથી. પોતપોતાની ભુદ્ધિ પ્રમાણે સર્વેએ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિતર ચઢનવાહી મર્દભ જેવીજ આપણી રિચિત રહી જવાની-અર્થાત્ ચઢનનો મહિમા સમજવાને બદલે ચઢનનો ભાર વહન કરીનેજ જીવન વીતાવી દઈશું

શિષ્ય:—નો પછી ભાષ્યકારોના પન્નમાથી યથાર્થ હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય નથી શું ?

ગુરુ:—પ્રાચીન ઋષિ-મહર્ષિ તથા પડિતો અતિશય પ્રતિભાસ પન્ન તથા મહા યાત્રી હતા. તેમનાપ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ રાખવો, અને તેમનો અનાદર અથવા અમર્યાદા કદાપિ ન થાય તેનું સતત લક્ષ રાખવું એ આપણો ધર્મ છે. છતાં જે રથજે તેમનું વાક્ય ઇશ્વરના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધતાવાળું ગણાય તે રથજે તે વાક્યનો પરિત્યાગ કરી ઇશ્વરાભિપ્રાયજ અનુસરણ કરવું, એજ મારો દેહ વાનો મર્મ છે

* મતુ ૧૨ મો અધ્યાય, ૧૧૩ મા શ્લોકની દીકામાં જુદરૂપતિતુ વચન

અધ્યાય ૨૭ મો-ચિત્તરંજિની વૃત્તિ

૧. શિષ્ય:—હવે અન્યાન્ય કાર્યકારિણી વૃત્તિઓની અનુશીલન-પદ્ધતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.

ગુરુ:—એ વિષય શિષ્યશુશ્રુષાએ છે, તથા તેવિષે અત્રે વિસ્તારથી બોલવાનો પ્રસંગ નથી. શારીરિક વૃત્તિ તથા જ્ઞાનાર્જની વૃત્તિસંગે કું કેવળ સાધારણ અનુશીલન પદ્ધતિ તને કહી ગયો છું—વૃત્તિવિરોધને ખાસ કરીને કેવી રીતે કેળવવી તે વિષે મેં કાંઈ કહ્યું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો શરીરને કેવી રીતે બળવાન બનાવવું, કેવી રીતે અભ્યસન ચલાવવું, કેવી રીતે શુદ્ધિને તીવ્ર બનાવવી તથા મગજને ગૃહિતશાસ્ત્ર સમજી શકે એવી યોગ્યતાવાળું કેવી રીતે બનાવવું; એ સર્વ વિષયોને મેં સ્પર્શ કર્યો વિનાજ રહેવા દીધા છે; કારણ કે એ વિષય કેળવણીશાસ્ત્રનો છે. અનુશીલન તત્ત્વનો સ્થૂન ત્રય સમજવાને માટે કેવળ સાધારણ વિધિનું જ્ઞાનજ ખાસ છે. એટલા માટે શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિના અનુશીલનસંબંધે મેં સાધારણ વિધિજ કથાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ કાર્યકારિણી વૃત્તિની અનુશીલન પદ્ધતિ—સાધારણ વિધિ—ભક્તિના વિષયમાં સમાવેશ પામી જાય છે. પ્રીતિતત્ત્વ ભક્તિતત્ત્વની અદ્વર સમાવેશ પામે છે તથા કથાતત્ત્વ પ્રીતિતત્ત્વની અદ્વર સમાવેશ પામી જાય છે, એ વાત કું તને પૂર્વે કહી ગયો છું. સમસ્ત ધર્મે ઉક્ત ત્રણ તત્ત્વોની અદ્વરજ સમાવેશ પામે છે, એમ કહું તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. એટલા માટે મેં ભક્તિ, પ્રીતિ તથા કથાનો વિષય બની શકે તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. નહિતર ઉક્ત સર્વ વૃત્તિઓની ગણના કરાવવી તેમજ તેની અનુશીલનપદ્ધતિનો નિષ્કર્ષ કરવો એ મારો ઉદ્દેશ નથી, તેમજ તેટલી શક્તિ પણ નથી. શારીરિક, જ્ઞાનાર્જની અને કાર્યકારિણી વૃત્તિસંગે મારે જે કાંઈ બોલવા યોગ્ય હતું તે બોલી ગયો છું. હવે, ચિત્તરંજિની વૃત્તિસંગે સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ.

જગતના સર્વ ધર્મોમાં એક અપૂર્ણતા રહી ગઈ હોય, એમ મને લાગે છે, અને તે એજ કે ચિત્તરંજિની વૃત્તિઓના અનુશીલનમાટે ખાતર કરીને કાપડો બાર મૂક્યો નથી; પરંતુ એ ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત કરી લેવો યોગ્ય નથી કે પ્રાચીન ધર્મવેદાઓ તેની આવશ્યકતા બરાબર સમજી શક્યા નહિ હોય, અથવા તો તેઓએ એ વિષયનો ખીલકુલ ઉપદેશ નહિ કર્યો હોય. હિંદુઓની પૂજાની સામગ્રી—પુષ્પ, ચંદન, ધૂપ, દીપ, નૃત્ય, ગીત તથા વાદ્ય આદિનો ઉદ્દેશ ભક્તિના અનુશીલનપૂર્વક ચિત્તરંજિની વૃત્તિના અનુશીલનનો પણ હોવો જોઈએ, અથવા

તો ઉક્ત સાધનોદ્વારા ભક્તિતેજ અનુભવ કરવાનો હોવો જોઈએ, એમ વિચાર કરતા લાગના વિના રહેતું નથી પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના ધર્મમાં તથા મધ્યકાળના યુરોપીય રોમન ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિઓની સ્ફુર્તિ અર્થે ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા હતા આપિતીસ અથવા રાફેલેના ચિત્રો, અને જર્મનીના રિખ્સાત સંગીતશાસ્ત્રીઓનું સંગીત એ સર્વની ઉપાસના સમયે સહાયતા લેવામાં આવતી એટલુંજ નહિ પણ ચિત્ર-શિલ્પ તથા સંગીત આદિ લલિત કળાઓ ધર્મના ચરણ પાસે મસ્તક નમાવીને ઉભી રહેતી ભારતવર્ષમાં પણ ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, તથા સંગીત વિધાને ઉપાસના અર્થે સહાયક સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—ઉપાસનાની સાથે ચિત્તરજિની વૃત્તિને વૃદ્ધ કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા વિગેરેનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, એમ મને લાગે છે

ગુરુ:—એ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પણ તે સિવાય મૂર્તિપૂજાની ઉપયોગિત અન્ય કોઈ કારણે સિદ્ધ થતી નથી એમ કહી શકાય નહિ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ કેવ રીતે થઈ તે વિષે વિચાર કરવાનો અત્રે અવકાશ નથી ચિત્રવિદ્યા શિલ્પવિદ્યા તથા સંગીત વિદ્યા વિગેરે ચિત્તરજિની વૃત્તિને વૃદ્ધિ તથા સ્ફુર્તિ અર્પા શો છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ ઝાલ્યના જેવો ચિત્તરજિની વૃત્તિને ખીલવવાનો અન્ય એકેકે એક ઉપાય નથી. ગ્રીક અને રોમન ધર્મોએ પણ મ ધર્મ સહાય નીવી હતી કિન્તુ હિંદુધર્મે કામ્યનો જે પ્રભાવ સ્વીકાર્યો છે તે તો ખતિ હામમાં અપૂર્ણ છે રામાયણ અને મહાભારત જેવા કામ્ય ગ્રંથો એજ હિંદુ ઓના પ્રધાન ધર્મગ્રંથો મનાય છે વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવતમાં ગ્રંથોમાં એવાં એવાં વાક્યો મળી આવે છે કે અન્ય કોઈ દેવતા ધર્મસાહિત્ય સાથે તેની તુલના થઈ શકે નહિ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી સ મધ્યે હિંદુધર્મે કોઈજ લક્ષ આપ્યું નથી, એમ તો આપણાથી કહી શકાય નહિ છતાં એટલું છે કે પૂર્વે જે શુભ પ્રવૃત્તિ વિધિરૂપે નહિ પણ લોભચારરૂપે ચાલતી હતી, તે પ્રવૃત્તિને આ કાળે આપણે વિધિમુદ્ધ કરવી જોઈએ, અને શારીરિક તથા જ્ઞાનાર્મની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર જેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેટલોજ ભાર ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલન ઉપર પણ મૂકવો જોઈએ

શિષ્ય:—અર્થાત્ આપ એમ કહેવા માગો છો કે શાસ્ત્રમાં જેવી રીતે શુભ જનની ભક્તિ કરવાનું, દયા રાખવાનું, દાન કરવાનું તથા શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રકારે ચિત્રવિદ્યા-શિલ્પવિદ્યા-દત્તચરિત-તથા કામ્ય આદિ લલિતકળાઓની પણ ખીલવણી કરવા શાસ્ત્રદ્વારા લોકોને પ્રેરણા કરવી જોઈએ ?

ગુરુ:—હા, નહિતર મનુષ્યોનો ધર્મ અપૂર્ણજ રહી જાય

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ.—આપણે પ્રત્યક્ષ જે કંઈ જોઈ શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો જગત્ એટલે બહુ શરીરો અને ખીજી વસ્તુઓની સમષ્ટિ, એટલુંજ કહી શકાય; પરંતુ આ જગતમાં આપણે જે વિવિધ પ્રકારની, વિવિધ પ્રકૃતિવાળી તથા વિવિધ ગુણોવાળી વસ્તુઓ નિત્ય અનુભવીએ છીએ, તે સર્વ અનેકતાની અંદર તને કાંઈ એક્ય જેવું જણાય છે? વિશૂંખણની મધ્યમાં કાંઈ શૂખણ જેવું જણાય ?

શિષ્ય:—હા.

ગુરુ:—કેવી રીતે, કહે જોઈએ.

શિષ્ય:—એક અનંત સત્ય અથવા અનિર્વચનીય શક્તિ—જેને હળાંટ રપે-સર ‘હન્દુકુટેબલ પાવર ઇન નેચર’ કહે છે, તેમાંથીજ સર્વ વસ્તુઓ જન્મે છે, જીવે છે અને છેવટે તેમાંજ વિલીન થઈ જાય છે.

ગુરુ:—એ સર્વોપરિ તત્ત્વને અથવા શક્તિને આપણે વિશ્વઆપી ચૈતન્યના નામથી ઝાળખીશું. તે ચૈતન્યરૂપિણી શક્તિને ચિત્તશક્તિ કહીશું તો તે યોગ્ય થઈ પડશે. હવે, કહે જોઈએ એ સત્માં ચિત્તના અવસ્થાનતુ કણ શું ?

શિષ્ય:—કણ તો આપે હમણાંજ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું, અને તે એજ કે આ જગતિક શૂખણ—અવસ્થા; કિંવા અનિર્વચનીય એક્ય.

ગુરુ:—હવે જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જીવના સભધે આ અનિર્વચનીય શૂખણનું પરિણામ શું ?

શિષ્ય:—જીવનની ઉપયોગિતા અથવા જીવનું સુખ.

ગુરુ:—તેનુંજ નામ આનંદ. એ સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થાય એટલે જગતનું પણ સાથેજ જ્ઞાન થાય; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે તેને જાણવું શી રીતે ? હવે કંમે કંમે આપણે તેનો વિચાર કરીશું. પ્રથમ તો એ સત્ અર્થાત્ જે ત્રિકાલાખાંધ્ય છે, તેનું અસ્તિત્વ કેરી રીતે જાણવું ?

શિષ્ય:—એ સત્ની સાથે સત્ના ઝુલ્હા પણ આંત્રી જાયને ?

ગુરુ:—હાજ તો.

શિષ્ય:—તો પછી સત્ અથવા સત્યને પ્રમાણદારા જાણવું જોઈએ.

ગુરુ:—પ્રમાણ કેટલાં છે ?

શિષ્ય:—મુખ્યત્વે તો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. બાકીનાં પ્રમાણોત્તો સમાવેશ અનુમાનમાંજ સમજીને તેને પૃથક્કરણે ગણાવ્યા નથી.

ગુરુ:—ડીક. અનુમાનનું મૂળ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, અથવા તો મત્યજ્ઞાન પણ હમેશાં પ્રત્યક્ષપ્રકર હોવા યોગ્ય છે, એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સ્પષ્ટ. અને દ્રિયદારા કાંઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રથમ તો યથાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે ઇન્દ્રિયોની—અર્થાત્ ચારીરિકી વૃત્તિઓની ખીલવણી થવી જોઈએ; અને જતે

પ્રમાણે અનુમાનગાનની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓની યોગ્ય સ્ફુર્તિ તથા ખીવ વણી થવી જોઈએ જેને આપણે જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિ કહીએ છીએ તેમાંની કેટલીક વૃત્તિને મન એવું નામ આપણા દર્શનશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, તથા કેટલીક વૃત્તિઓને બુદ્ધિ એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે સકલ્પવિકલ્પની એટલે કે વિચારક વૃત્તિઓને 'મન' એવું નામ અપાયું છે અને નિર્ણયાત્મક વૃત્તિ 'બુદ્ધિ' નામથી ઓળખાય છે એ પૈકી અનુમાનગાનને માટે મનોમય વૃત્તિઓનીજ સ્ફુર્તિ ખાસ કરીને જરૂરની છે હવે કહે જોઈએ એ સદ્વ્યાપી ચિદને-ચૈતન્યને-કેવી રીતે જાણી શકાય ?

શિષ્ય:—અનુમાનપ્રમાણ્યુદાર

ગુરુ —એમ કહેવું તે ઠીક નથી. જેને બુદ્ધિ અથવા વિચારકવૃત્તિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેદ્વારા-અર્થાત્ જ્ઞાનદ્વારાજ સતને જાણવું જોઈએ, અને ધ્યાનદ્વારા 'ચિત્'ને જાણવું જોઈએ, પરંતુ ત્યારબાદ આનંદને કેવી રીતે જાણવો ?

શિષ્ય:—આનંદ, એ તો અનુમાનગમ્ય નથી, પણ અનુભવગમ્ય છે આપણે આનંદને અનુમાનથી જાણી શકતા નથી, પણ અનુભવથી-જોગથી-જાણી શકીએ છીએ એ આનંદનો અનુભવ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિથી થવો અશક્ય છે આનંદની પ્રાપ્તિ અર્થે તો કોઈ એક ખાસ પ્રકારની વૃત્તિ જોઈએ

ગુરુ —જે ટીંતની હું વાત કરવા માગુ છું તેજ તે વૃત્તિ, અર્થાત્ ' ચિત્તર જિની ' વૃત્તિ તેના સમ્યક્ અનુશીનથીજ આ સમ્યક્જ્ઞાનદમ્ય જગત્ અથવા જગત્ત્મય સમ્યક્જ્ઞાનદનો સ્વરૂપાનુભવ થઈ શકે છે જ્યાંસુધી તેવો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી ધર્મ અપૂર્ણ લેખાય છે ચિત્તરજિની વૃત્તિની ખીલવણી ન થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ ધર્મની પ્રાપ્તિ થત, એમ કહેવાય નહિ આપણા સર્વાંગસપન હિન્દુ ધર્મનો પ્રતિદાસ જે તુ બરાબર લક્ષમાં લેશે તો આ વાત તુ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે આપણા ધર્મમાં જેટલા જેટલા ફેરફારો થયા છે તે સર્વ હિંદુધર્મને સંપૂર્ણ બતાવવા માટેજ થયા છે, એમ તને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ આપણી પ્રથમાવસ્થામાં નગ્નેદસ હિતાનો ધર્મ બહુ પ્રબળ હતો તે ધર્મની આલોચના કરવાથી તને જણાશે કે જે કંઈ શક્તિમાન, જે કંઈ ઉપકારી અથવા જે કંઈ સુદર હોય તેનીજ ઉપાસના કરવી એ આદિ વૈદિક ધર્મ હતો તેમાં અલગત આનંદનો ભાગ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હતો, પરંતુ સત્ તથા ચિત્તની ઉપાસનાનો કિંવા જ્ઞાન તથા ધ્યાનનો પ્રાપ્તિ અભાવ હતો એટલાજ માટે ઉપનિષદોએ તેમાં સુધારો કર્યો ઉપનિષદનો ધર્મ પરબ્રહ્મની ઉપાસનાની વિધિ દર્શાવે છે એટલામાટે તેમાં જ્ઞાનઅથવા ધ્યાનનો અભાવ નથી, પરંતુ આનંદનો અભાવ છે, x એમ તો મારે કહેવું જોઈએ

x આ બંને કથન યોગ્ય જણાતા નથી પરમાત્મા સમ્યક્જ્ઞાનદસ્વરૂપ છે તો પછી આનંદ તો એના પેદાશાજ આવી ગયો એ સમ્યક્જ્ઞાનદની નિત્યપ્રાપ્તિ

સર્વ ઉપનિષદોનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મનંદની પ્રાપ્તિનો છે, એ વાતનો હું અસ્વીકાર નથી કરતો, પરંતુ તે જ્ઞાન તથા ધ્યાનમય ધર્મમાં ચિત્તરંજનીવૃત્તિને પ્રીતિવવાની કાંઈ વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી હોય એમ મારા જણવામાં નથી. ન બૌદ્ધોમાં ઉપાસના નથી. બૌદ્ધો સત્તેજ માનતા નથી, નો પછી તેમના ધર્મમાં આનંદહોયજ ક્યાંથી? અગ્નિવેદ, ઉપનિષદ તથા બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મોમાંથી એકે ધર્મ સામ્યદર્શનદ્રવ્યાર્થી હિંદુભાતમાં સંપૂર્ણ સ્થાપીરૂપે નથી રાક્યો નહિ, પરિણામે એ ત્રણે ધર્મોનો સારભાગ ગ્રહણ કરી પૌરાણિક હિંદુધર્મ બહાર આવ્યો. આ પૌરાણિક ધર્મમાં સત્તી ઉપાસના, ચિત્તની ઉપાસના તથા આનંદની ઉપાસના બહોળા પ્રમાણમાં છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને આનંદભાગ વિશેષરૂપે સ્મૃતિ પામ્યો છે, અને એટલાજ માટે તે જાતીય ધર્મતરીકેનું અચળ સ્થાન હજી પણ સાચવી રહ્યો છે. કોઈ પણ વિજાતીય અસંપૂર્ણ ધર્મ તેના ઉપર હુમલો કરીને હજીસુધી ફાવી ગયો નથી. આજકાલ જેઓ ધર્મસંસ્કાર અર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓએ આ એક વાતનું નિરંતર સ્મરણ રાખવું જોઈએ કે ધર્મર જેવી રીતે સતરૂપ છે, જેની રીતે ચિતરૂપ છે તેવીજ રીતે આનંદસ્વરૂપ પણ છે માટે જ્યાંસુધી ચિત્તરંજનીવૃત્તિઓના અનુદીક્ષનની વિધિ તથા ઉપાય દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કાર પામેલો ધર્મ પણ કદાપિ સ્થાપીરૂપે ટકી શકે નહિ.

શિષ્ય:—પરંતુ પૌરાણિક હિંદુધર્મમાં આનંદનો ભાગ હદ કરતાં વધારે છે, અને તેથી આનંદની યથાવોચ્ચતા મત્તવાઇ નથી, એ સળધે આપનો શું અભિપ્રાય છે?

ગુરુ:—એ વાત માત્ર છે. હિંદુધર્મમાં અનેક જાળાં-કાંજરો ખાડી ગયા છે

માટે અને દુ.ખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિને માટે તો કર્મ ઉપાસનાદિ સાધનો કહેલાં છે. માધન એજ સાધ્ય નથી, મુગધની ટીકીટ લઇ રેતવેના શ્યામાં બેઠા, તે યમેજ મુગધ નથી કે તેમાં મુગધનો અનુભવ થાય. એમાં તો ઉલ્લટ ધરમા મુગ સળવડ હરી તેટલાં પણ નહિ મળતા કેટલુંક કષ્ટ પણ વેડવું પડશે; અને મુગધ તો તો સમયે માત્ર ઉદ્દેશમાં સમાયજી રહીને તેનો માહ્યતકાર તો એ પ્રયત્નની છેવટે-ફળરૂપેજ થવાનો. આખાના યજ, ઝાળ, પાદડા, વગેરેમાં ફેરીનો સ્વાદ નજ હોય, પણ ઉનડી તુરાયજ હોય. એ બધાંથી આગળ વધી ઝાળની છેવટે પહોંચવાનીજ ફેરી અને તેનો ઉમદા સ્વાદ મેળવી શકાય. આવી રીતે વિચાર કરવાથી સમજશે કે ઉપનિષદે ઉપદેશવા ધર્મમાં આનંદનો અભાવ નથી પણ આનંદ તો (કેવળ આનંદજ નહિ પણ અનંત પ્રકારની અનુપમ અતુલ્ય મહત્તાઓ) તેના ઉદ્દેશમાં અને ફળમાં રહેલોજ છે; અને એ સમ્યક્દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનો શિક્ષણથીજ ગીતા ઉપનિષદ ભરપૂર છે. બાબ પદ્મચોદાર! મેળવી શકાતા આભાસમાત્ર વિવચાનંદ કે જેની ઇચ્છાવાળાનો બહાવિલામાં અધિકારજ નથી એમ એ વિદ્યાના ગ્રંથો પ્રયત્નથીજ કહી દે છે. તેમાં-ગીતા ઉપનિષદાદિમાં વિવચાનંદનું શિક્ષણ કે વ્યવસ્થા ન હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે.

એ હું કહું છું કે હું, અને તેને ખજેરી નાંખવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, એમ પણ હું માનું છું. હિંદુધર્મનો યથાર્થ મર્મ જેઓ સમજી શકશે તેઓ ધર્મના આવશ્યક તથા અનાવશ્યક અંશોને પણ બહુ સારી રીતે સમજી શકશે તેથી તેઓ આવશ્યક અંશોનો સ્વીકાર તથા અનાવશ્યક અંશોનો પરિહાર બહુજ મહેલાઈથી કરી શકશે, એમાં શંકા નથી. આમ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદુજાતિની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે હવે, આપણે આ રશ્યને જે કાંઈ વિચારવાનું છે, તે એજ છે કે જે ઇશ્વર અનંત મૌહ્યમય હોય તે ઇશ્વર જે સચ્ચ હોય તો તેનામા સકળ ગુણોનો સમાવેશ હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જરૂર છે તે સર્વમય છે, એટલું નહિ પણ તેના મક્કળ ગુણો પણ અનંત છે. જે અનંત હોય તેના ગુણ અતવાળા કે પરિમાણવાળા હોઈ શકે નહિ મતલબ કે ઇશ્વર અનંત સૌંદર્યવિશિષ્ટ હોઈને તે મહાન, પવિત્ર, પ્રેમમય, વિચિત્ર છતાં એક, સર્વાંગસંપન્ન તથા નિર્વિકાર પણ છે. તેના આ સર્વ ગુણો અમાપ હોવાથી એ સદૃશ ગુણોનું સમવાય સ્વરૂપ જે મૌહ્ય તે પણ અનંત હોવા યોગ્ય છે આપણી જે વૃત્તિઓના સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકીએ તે વૃત્તિઓને જે આપણે યોગ્ય પ્રકારે ન કેળવીએ તો તે સૌંદર્ય કેવી રીતે અનુભવી શકીએ ? તેટલાજ માટે હું હવે હું કે જેમ છુદ્ધિ આદિ જ્ઞાનાર્જનીવૃત્તિઓને અને ભક્તિ આદિ કાર્યકારિણીવૃત્તિઓને કેળવવાની, ધર્મપ્રાપ્તિ અર્થે જરૂર છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવવાની તથા ખીલવવાની જરૂર છે. જ્યાંસુધી પદ્માત્માના સૌંદર્યનો સમુચિત અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તે પરમ તમાપ્રત્યે આપણો સમ્યક્પ્રેમ અથવા સમ્યક્ભક્તિ સ્ફુરી શકે નહિ આધુનિક વૈજ્ઞાનધર્મે દૃષ્ટોપાસનાની માથે વળીયા-કીર્તનનો સયાગ કર્યો છે, તેનું કારણ હવે તું સમજી શકશે

શિષ્ય:—પણ એ વળીયાનું કેળવવાનું સારું આપું છે, એમ આપ કહી શકશો ?

ગુરુ:—જેઓ આ વળીયાનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજી શક્યા છે, અને જેઓનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય છે, તેમને માટે એ વળીયાનું પરિણામ બહુ ઉત્તમ થયું છે, એમ કહેવામાં હોય નથી, પરંતુ જેઓ અજ્ઞાન હોય, વળીયાનો યથાર્થ આશય સમજવાને જેઓ અસક્ત હોય, અથવા જેઓની ચિત્તવૃત્તિ મૂળથીજ કલુષિત હોય તેમને માટે એનું પરિણામ ખરાબજ આવે છે ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય, કિંવા જ્ઞાનાર્જની, કાર્યકારિણી અને ચિત્તરજિની વૃત્તિના ઉચિત અનુલીનન સિવાય મોઢપણ મનુષ્ય યથાર્થ વૈજ્ઞાન યથા શકે નહિ વૈજ્ઞાન ધર્મ અજ્ઞાન અથવા પાપાત્માઓ માટે નથી જેઓ શવાકુણને ંદ્રિયસુખમાં તણીન માની તેમને ઉપાસે છે, તેઓ યથાર્થ વૈજ્ઞાન નથી-પણ પિરાણ છે.

ધણખરા લોકો તો એમજ માને છે કે ગસલીયા એ એક પ્રકારનો અર્થ

અલીલ અથવા અરામ વ્યાપાર છે. અલગત, વખત જતાં લોકોએ રાસલીલાને એક રીતનો નીચ વ્યાપારજ બનાવી દીધો છે; પરંતુ ખરે જોઈએ તો મૂળમાં તો તે માત્ર ઇશ્વરોપાસનાનોજ એક પ્રકાર હતો અનંત સુદર એવા પરમાત્માના સૌદર્શની ઉપાસના સિવાય અને ચિત્તરજિની વૃત્તિને ઇશ્વરાભિમુખી કરવા સિવાય એ રાસલીલાનો અન્ય એક હિદેશ નથી.

શિષ્ય:—હવે, એ ચિત્તરજિની વૃત્તિના અનુશીલનસમયે કામક ઉપદેશ આપો.

ગુરુ —જગતના સૌદર્શ તરફ ચિત્તને આકર્ષવું અને જોડવું, એજ ચિત્તરજિની વૃત્તિને કેળવવાનું પ્રધાન સાધન છે. જગત સૌદર્શ્યમય છે, બાહ્ય પ્રકૃતિ જેમ સૌદર્શ્યમય છે તેવીજ રીતે આંતરપ્રકૃતિ પણ સૌદર્શ્યમય છે. બાહ્ય પ્રકૃતિ ચિત્તને બહુજ સહેલાઈથી આકર્ષી શકે છે. એ આકર્ષણને વશીભૂત થઈ સૌદર્શ્યાહી વૃત્તિઓના અનુશીલનમાં (તે વૃત્તિઓને જગાડવા અને ખીલવવામાં) નિત્ય તત્પર રહેવું. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ વિકાસ પામતી જશે તેમ તેમ આંતરપ્રકૃતિના સૌદર્શ્યનો પણ અનુભવ થવા લાગશે, એટલુંજ નહિ પણ જગદીશ્વરના અનંત સૌદર્શ્યનો આભાસ સુદ્ધ આવશે. સૌદર્શ્યાહિણી વૃત્તિઓના એક એવો સ્વભાવ છે કે તે દ્વારા મીતિ, દયા અને ભક્તિ આદિ શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓ પણ સાથે સાથે જન્મીત તથા પરિપુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી. છતાં એક વાતમાં બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ચિત્તરજિની વૃત્તિઓના અનુચિત અનુશીલન તથા રકુર્તિથી અન્ય કેટલીક કાર્યકારિણી વૃત્તિઓ દુર્મળ થઈ જાય છે એટલા માટે ધણાખરા મનુષ્યોના એવો દૃઢ વિશ્વાસ બધામ્ ગયો છે કે કવિઓ વિગેરે કાવ્યો સિવાય અન્ય વિષયોમાં છેક નિરુપયોગી જેવા થઈ જાય છે. એક રીતે આ વાત સત્ય પણ છે, જેઓ ચિત્તરજિનીવૃત્તિનું અયોગ્ય અનુશીલન કરે છે, અને અન્ય વૃત્તિઓ સાથે તેન યથાયોગ્યતા કિંવા સામન્વય સાચવવાની કાળજી રાખતા નથી, અથવા “કુ પ્રતિભાશાળી હોવાથી કવિતા લખવા સિવાય બીજું કામ ચારાથી કરાયજ નહિ” એમ માની જેઓ યથા ગર્વથી કૃતી જાય છે, તેઓ સસારમાં પ્રાયઃ નિરુપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ જે શ્રેષ્ઠ કવિઓ પોતાનો અન્ય વૃત્તિઓ કેળવવાની સાથે સાથે ચિત્તરજિનીવૃત્તિને પણ કેળવતા રહે છે તેઓ તો નિરુપયોગી થવાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં પણ અધિક કુશળતા દાખવી શકે છે. ચૂરોપના કવિઓ—શેક્સપીયર, મિલ્ટન, ડેડે, ગેટ વિગેરે શ્રેષ્ઠ રસિકાત્માઓ સસારવ્યવહારમાં પણ અતિ નિપુણ હતા, એમ કહેવાય છે. કા હદસે કાદમીરનું રાજતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તે સુ વ્યવહારદક્ષતા સિવાય! હોર્ડ ટેનીસનની કુખીર્તિ પણ શું સિદ્ધ કરે છે? ચાર્લ્સ ડીકન્સ વિગેરેનાં જીવનચરિત્રો પણ એની એજ વાત કહે છે.

શિષ્ય:—કેવળ નૈસર્ગિક નં ચંપ્રત્યે ચિત્તને સંયુક્ત કરવાથી, ચિત્તરજિની

વૃત્તિઓની શું સમુચિત રકુર્તિ થઇ શકે ?

ગુરુ.—એ વિષયમાં તો મનુષ્યોજ મનુષ્યોને ઉત્તમ સહાય આપી શકે છે. શિદ્ધવિદ્યા ચિત્રવિદ્યા, સંગીતવિદ્યા, તથા નૃત્યવિદ્યા વિગેરે વિદ્યાઓ મનુષ્યદ્વારાજ ઉદ્ભવી છે, અને તે વિદ્યાઓ ચિત્તરજિનીવૃત્તિને કેળવવામાં અમૂલ્ય સહાય આપી શકે છે. ઉક્ત વિદ્યાઓના અભ્યાસથી બાહ્ય સૌંદર્યનો અનુભવ કરવાની શક્તિ ખાસ કરીને સતેજ યથા વિના રહેતી નથી. વસ્તુતઃ કાવ્ય એ એક અતિઉપયોગી સાધન છે. કાવ્યથી ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય છે, અને હૃદય આંતર પ્રકૃતિના સૌંદર્યમાં રસ લેતાં શીખે છે. કવિને ધર્મનો પ્રધાન સહાયક લેખવામાં આવ્યો છે, તે પણ એટલાજ માટે. મનુષ્યત્વની ખીલવણી માટે વિજ્ઞાન અથવા ધર્મોપદેશ જેટલો જરૂરનો છે, તેટલુજ કાવ્ય પણ જરૂરનું છે. જેઓ ઉક્ત ત્રણ વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ ઉપર હૃદ કરતાં વધારે ભાર મૂકી દે છે તેઓજ મનુષ્યત્વ અથવા ધર્મનો ચચાર્થ લહાવે કષ્ટ શકતા નથી.

શિષ્ય:—પરંતુ કાવ્યમાં તો કેટલાંકે કુવાક્યો પણ હોય છે.

ગુરુ:—ખરી વાત, પણ એથી કરીને તેનો ત્યાગ કરવો, તેના કરતાં વિશેષ સાવચેતીપૂર્વક કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો એજ હિતકારક છે. જેઓ કુકાવ્યો રમી જન-સમાજની વૃત્તિને કલુષિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેઓ ચોર અને હુંદારાઓની પેઠે મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ છે એમ ગણી એવા કુકવિઓને પણ શિક્ષા કરવી જોઈએ.

અધ્યાય ૨૮ મો—ઉપસંહાર

ગુરુ:—અનુશીલનસંબંધી મારૂ વક્તવ્ય હવે સમાપ્ત થાય છે. મારે જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય હતું તે સર્વે કહી ચૂક્યો છું. એમાં કેટલીક વાતો અપૂર્ણ તેમજ અસ્પષ્ટ રહી ગઈ હશે, તોપણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે એ વિષય અર્થો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. જે પ્રત્યેક વાતનો નિર્ણય કરવા બેસીએ તો મૂળ વાતનો કાંઈ દિવસે ઉકેલ આવે નહિ. એટલા માટે ન મૂટકે કેટલીક વાતો અસ્પષ્ટ તથા અપૂર્ણ રાખીને આગળ ચાલવાની મને જરૂર પડી છે. હું આશા રાખું છું કે આવાર સુધીમાં મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે સર્વ હું યથાયોગ્ય રીતે સમજી શકપો. હોમ્સ, અને જે વાત બરાબર સમજવામાં આવી ન હોય તે સમજવાનો પ્રયત્ન બિવિધમાં ચાલુ રાખીશ. મને વિશ્વાસ છે કે એમ કરવાથી કાળક્રમે તે વાત તારા સમજવામાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ધણું કરીને સ્પૂલ વાતો તો તારા સમજવામાં બરાબર આવી ગઈજ હશે.

શિષ્ય:—કેટલીક મર્મકથાઓ સંક્ષિપ્તમાં બોલી જઈ-છું, તે કૃપા કરીને એવાર

સાબળી જાઓ:-

(૧) મનુષ્યમાં કેટલીક શક્તિઓ હોય છે, તેને આપે “વૃત્તિ” એવું નામ આપ્યું તે વૃત્તિઓનું અનુશીલન-એટલે કે તેની જાગૃતિ, અનુસરણ અને ઉત્તતિ કરીને તે શક્તિઓ અથવા વૃત્તિઓને ચરિતાર્થ કરવી તેજ મનુષ્યત્વ, એમ આપ મિલક કરી ગયા હો.

(૨) મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ એજ ધર્મ છે.

(૩) તે અનુશીલનની સીમા; અને વૃત્તિઓનું પરસ્પરનું સામંજસ્ય સાથ-વડું જોષએ.

(૪) વૃત્તિઓનું સામંજસ્ય તથા સ્ફુરણ એજ સુખ.

(૫) સમસ્ત વૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય અનુશીલન કરી, તેને ધૃત્યરમુખી કરવી જોષએ, અને વૃત્તિઓને ધૃત્યરમુખી કરવી એજ યથાર્થ અનુશીલન છે. એ અવ-સ્થાને ભક્તિ પણ દેહી શકાય.

(૬) ધૃત્યર સર્વ જૂતમાત્રમાં છે, એટલા માટે સર્વ પ્રાણીપદાર્થ પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ રાખવી એ આયાવરયક છે. જૂતમાત્રપ્રત્યે ભક્તિભાવ ન જન્મે ત્યાં સુધી ધૃત્યરપ્રતિ પણ ભક્તિભાવ ઉદ્ભવે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યત્વ તથા ધર્મ પણ અપૂર્ણજ રહી જાય.

(૭) આત્મપ્રીતિ, સ્વજનપ્રીતિ, સ્વદેશપ્રીતિ, પશુપ્રીતિ તથા દયા એ સર્વ પ્રીતિની અંદર સમાવેશ પામે છે. તેમાં પણ મનુષ્યની અવરચાનો વિચાર કરતાં સ્વદેશપ્રીતિ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ દેહી શકાય. બસ, આપના કથનનો એટલો સ્પૂળ મર્મ મારા હૃદયમાં સુવણીસરે કોતરાઈ ગયો છે.

શુદ્ધ:-પણ શારીરિક વૃત્તિ, યાનાજની વૃત્તિ, કાર્યકારિણી વૃત્તિ તથા ચિતર-જિની વૃત્તિ વિગેરેનું તો તે નામ પણ ન લીધું ?

શિષ્ય:-એની કાંઈ જરૂર નથી. અનુશીલનતત્ત્વના સ્થૂલમર્મનું વર્ણન કરતાં એવા વિભાગો પાડવા અનાવશ્યક છે. હવે હું અરાખર જોષ શકું છું કે દેવજ મને સમજાવવા માટેજ આપે એવા વિભાગો પાડ્યા હતા.

શુદ્ધ:-હવે તું અનુશીલનતત્ત્વ સમજ્યો છે. તારી ધૃત્યરભક્તિ દહ થાય તથા તારો સ્વદેશપ્રેમ સવિશેષ પવિત્ર થાય એવી મારી આશિષ છે.

અનુશીલન અથવા તત્ત્વની સાથે જાતિભેદ અને કર્મનો સંબંધ

આપણે આપણી તમામ વૃત્તિઓદ્વારા શું કરીએ છીએ ? કેટલીક વૃત્તિઓ વડે કેટલાક કર્મ કરીએ છીએ, અને કેટલીક વૃત્તિઓવડે કેટલુંક જાણીએ છીએ, મનુ-

ધ્યના જીવનમાં વૃત્તિ માત્રનું કર્મ અને જ્ઞાન સિવાય બીજું પરિણામ અથવા ફલ નથી; એટલા માટેજ જ્ઞાન અને કર્મ મનુષ્યોનો સ્વધર્મ છે. જે સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સમગ્ર વૃત્તિઓને વિહિત માર્ગમાં અભ્યાસવાળી કરે તો જ્ઞાન અને કર્મ બંને સર્વ મનુષ્યોના સ્વભાવરૂપજ ચક્ર જાય; પરંતુ મનુષ્યસમાજની અપરિપક્વ દશામાં સાધારણ રીતે તેમ બંનેનું સંભવતું નથી. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનનેજ પ્રધાન ગણી સ્વધર્મરૂપ માને છે, અને કેટલાક કેવળ કર્મનેજ પ્રધાન ગણી લાક સ્વધર્મરૂપે સ્વીકારે છે.

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ બ્રહ્માક્ષાત્કાર છે. સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મમાં છે, એટલા માટેજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એ જેમનો સ્વધર્મ છે, તેમને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રહ્મનું શબ્દમાથી થયેલો છે.

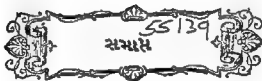
કર્મને ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત કરી શકાય, પરંતુ તે સમજવા પૂર્વે કર્મના વિષયને સારી રીતે જાણી લેવો જોઈએ. જગત્માં આંતરિક વિષય અને બાહ્ય વિષય એમ બે પ્રકારના વિષય છે. અંતર્વિષયને કર્મો વિષય કરી શકે નહિ. બાહ્ય વિષયજ કર્મોનો વિષય છે. તે બ્રહ્મ વિષયોમાંના કેટલાક સર્વભોગ્ય છે. મનુષ્યોનાં કર્મ મનુષ્યોના ભોગ્ય વિષયોનાજ આશ્રય કરી શકે છે. તે આશ્રય ચાર પ્રકારનો છે. (૧) ઉત્પન્ન કરવું અથવા બનાવવું, (૨) યોજના કરવી અથવા સમ્રક કરવો; (૩) રક્ષા કરવી; અને (૪) સેવા કરવી.

(૧) એમાં જેઓ ઉત્પન્ન કરે તેઓ કૃષિવર્ગી જેકુત, (૨) જેઓ સંયોજન અથવા સમ્રક કરે તેઓ શિલ્પી અથવા વ્યાપારી, (૩) જેઓ રક્ષા કરે તેઓ યુદ્ધવર્ગી અને જેઓ સેવા આકરી કરે તે સેવાધર્મી (૪) જ્યારે જ્ઞાનધર્મવાળા, યુદ્ધધર્મવાળા અને વાણિજ્ય અથવા કૃષિધર્મવાળાઓને પોતપોતાના કાર્યો એટલા વધી પડે, કે જેથી તેઓ પોતાના દેહબ્યવહાર આદિ અગત્યનાં કાર્યોને ન પહોંચી વળે, ત્યારે કેટલાક લોકો તેમની સેવામાં નિયુક્ત થાય છે. તેમને શ્રદ્ધ કહે છે. આમ હોયનેજ (૧) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા લોકશિક્ષણ, (૨) યુદ્ધ અથવા સમાજ રક્ષણ, (૩) શિલ્પ અથવા વ્યાપાર, (૪) ઉત્પાદન અથવા ખેતી અને (૫) પરિચર્યા-સેવા. આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં એમાંની પહેલી બાબત તે બ્રાહ્મણના સ્વધર્મરૂપ કહી છે. બીજી બાબતને ક્ષત્રીયના સ્વધર્મરૂપ, ત્રીજી અને ચોથી બાબતને વૈશ્યના સ્વધર્મરૂપ અને ચોથી બાબતને શૂદ્રના સ્વધર્મરૂપ કહેલી છે.

ભગવદ્ગીતાની ટીકામાં મેં જે લખ્યું છે, તેમાંથી આ કેટલીક વિગત લીધેલી છે. અહિં એ સ્મરણમાં રાખવું અગત્યનું છે, કે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનુપાન માટે અભ્યાસનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. જેનો જે સ્વધર્મ છે, તેને અનુસરતો અભ્યાસ કર્યા વિના તેનાથી તે સ્વધર્મનું સારી રીતે પાલન થઈ શકતું નથી.

સ્વધર્મને અનુસરતો અભ્યાસ નોંધ્યો, એમ કહેવાનો અર્થ એ છે, કે સ્વધર્મની આવશ્યકતાને અનુસરીને તેણે કર્મનો અથવા વૃત્તિનો અમુક સમય સુધી વિશેષ અભ્યાસ કરેલો નોંધ્યો.

યોગ્યતાની રક્ષાદ્વારા અમુક કર્મ અથવા વૃત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ ત્રી રીતે થઈ શકે તે મારા લખેલા 'શિક્ષાતત્ત્વ' માં આવી ગયેલું છે એથી આ પ્રયત્નમાં તે વિષયના વિશેષ અભ્યાસની વાત લખવામાં આવી નથી. મેં આ ગ્રંથમાં સાધારણ અભ્યાસનીજ વાત કહી છે, કેમકે તેનોજ ધર્મતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. વિશેષ અભ્યાસની વાત કહી નથી, કેમકે તે શિક્ષાતત્ત્વનો વિષય છે. ખતેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી, અને હોઈ પણ ન શકે, એટલું મારે અહિં કહેવું અગત્યનું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક ડાયરિય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કટકોનું મૂલ્ય	મૂલ્ય	ચોરસ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૭૫૦...	૫૫૫x૬	...૨૫	...૦૫
ધર્મતત્ત્વ-ખંડિમચરિત્ર સાથે...	૨૫૬...	૫૫૫x૮	...૦૫	...૦૫
અખ્યાની વાણી...	૫૦૦...	૫x૮	...૧૫	...૦૫
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૬૫૫x૧૦	...૬	...૧૫
મહાભારતનાં આદિ અને સુભાષણ...	૬૦૦...	"	...૨	...૦૫
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ...	૬૨૦...	૫૫૫x૮	...૨૫	...૦૫
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	૫૫૫x૮૫૫	...૨૫	...૦૫
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫	...૧
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ બેમાં...	૬૫૦...	૫૫૫x૮	...૨૫	...૦૫
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ૧થી ૫...	૫૦૦...	૫૫૫x૮	...૨	...૦૫
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૬ થી ૮...	નવી આવૃત્તિ સત્વર પ્રસિદ્ધ થશે.			
" " ગ્રંથ ૩ ભા. ૧૦-૧૧...	૫૦૦...	૫૫૫x૮	...૨	...૦૫
" " ગ્રંથ ૪ થો. ભા. ૧૨-૧૪ થો. ભા. ૫થી ૭ થી...	થો. ભા. ૧૨-૧૪ થો. ભા. ૫થી ૭ થી...			
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	"	...૨૫	...૦૫
" " ગ્રંથ ૨ ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૫	...૦૫
" ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦...	૫x૬૫૫	...૩	...૦૫	
" ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણચરિત્ર	૧૦૪૦...	"	...૨૫	...૦૫
" ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ	૩૦૦...	"	...૧૫	...૦૫
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ...	૨૦૦...	૫x૮	...૦૫	...૦૫

સંતમહાત્માઓની યોધપદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમ જીવનચરિત્ર સ્વરૂપ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈન્ની યોધપદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં ૫૪ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪)માં-અને પાકાં પૂઠાં સાથે
રૂ. ૫) માં મળશે. પો. માફ.

આ વિભાગ સંવત ૧૯૮૧થી શરૂ થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજાં નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભારકરાનંદ સરસ્વતી, મહાન ગૌરંગનું વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં યોધપદ વર્ણન, જગત્પ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કરનેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી:—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજાં અનેક સંત મહાત્માઓનાં ધોળ, લગ્ન, રસમી, હાથ, મહિના, સાપ્તમી,
રખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોળે, ધીરો, નરસિંહ, મીરાંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિષ્કુળાનંદ, રવીંદાસ, ભાણીદાસ, દયાળભક્ત, ગોપાળ, ભુદીયો, મોરાર,
લાલદાસ, નરહરિ, શામળ, ગિરધર, દ્વારામ, વગેરે. વળી આગળ જતાં દલપતરાય,
કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, ભોળાનાથ, બેટાદકર, મૈથિલિશરણ,
મૃસિંહાચાર્ય, ઇન્ વર્તમાન કવિયુગના દિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ.
પણ ચુંદી કહાડીને અપાશે. અખાની વાણી તો નીકળી છે.

બંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા
(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક
થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧) કરી એટલે કે રૂ. ૮ ને
બદલે ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૦ ને
બદલે ૯ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-ચાલુ વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે પાંચના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં વિવિધ
વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં
પૂઠાં સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોંખાફ.

“વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં સં. ૧૯૮૧ ના પુસ્તકો—સ્વામી રામતીર્થ બાગ
૧૨-૧૩ મે સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, યોગી રામચરકનું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ
પુસ્તક, દુકી વાર્તાનો નવો ભાગ, દર્શનસંગ્રહ ટાગોરકૃત ભારતધર્મ, જેન્સ
એનનના પુસ્તકો ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, એમાંથી
તેમજ વધુ પસંદગી જરી રહી તેમાંથી પણ નીકળશે

સૂચના ૧—ગમે તે માસમાં ગ્રાહક ચનારને પુસ્તકો આખા વર્ષનાંજ અપાઈ
હવાજમ પણ પૂરૂં વર્ષનુંજ લેવાય છે ૨ વર્ષ પૂરૂં થતા સુધીજ પોસ્ટેજ માફ હોઈ
તે પછી જૂદા ચડે છે ૩—આ માળાનાં બે વર્ગના પુસ્તકો મહિને મહિને નથી
નીકળતા, પણ મોટે ભાગે ૩૦૦થી ૫૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો નીકળે છે, અને તે તૈયાર ગાય
ત્યારે ત્યારે મોકનાતા રહીને વર્ષ પૂરૂં થતાં સુધીમાં બધાં પુસ્તકો અપાઈ જાય છે ૪—વર્ષે
પ્રથમથી અમરઆપીને દરેક વર્ષનું છેલ્લું પુસ્તક વી પી થી મોકનીને નવા વર્ષનું
હવાજમ મળવાશે ૫—માળા ઉપરાંતના જે નાનામોટા ગ્રંથો નીકળે છે, તેની અબર
માળાનાં પુસ્તકોમાં જપાછ તરતમાં લેનારને ખાસ કિંમતે અપાય છે

આ માળાના આગલાં વર્ષોના હજી મળતા સેટ

સવત ૧૯૭૬ ના ત્રણ પુસ્તક—(કદ ૫×૬લા, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૨૫) સ્વામી
વિવેકાનંદ બાગ ૬-૭ મે, ભાગ્યના સૃષ્ટિઓ દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ હો

સવત ૧૯૭૭ ના ત્રણ પુસ્તક—(કદ ૫×૬લા, પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩૫) પાંચ
મા) દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મે, ક્રિસ્ટિય ટાલ્સ્ટોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ

સંવત ૧૯૮૦ ના ત્રણ પુસ્તક—(કદ પાંચના, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, રૂ. ૪, પાકા પૂઠા
સાથે રૂ. ૫) સ્વામી રામતીર્થ બાગ ૧૦-૧૧-પૃષ્ઠ ૫૨૮, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું
વિસ્તૃત ચરિત્ર પૃષ્ઠ ૮૪૦, ધર્મતત્ત્વ-પૃષ્ઠ ૨૪૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં—ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનકોર્ટ પાસે
સુંબડમાં—કાલબાદેવીરાઈ, હનુમાનગલીને નાકે, કાલબાદેવીના મદીરસામે

સંતમહાત્માઓની બોધપ્રદ વાણી, તથા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં
ઉત્તમે જીવનચરિત્ર સ્વલ્પ મૂલ્યે આપવાની યોજના

વિવિધ ગ્રંથમાળા-નવીન વર્ગ

આ વર્ગમાં દરવર્ષે સંતમહાત્માઓ ઈન્ની બોધપ્રદ વાણીનાં,
તથા ઉત્તમજીવન ચરિત્રનાં ૫૪ ના કદનાં ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં
પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪)માં-અને પાકાં પૂઠાં સાથે
રૂ. ૫) માં મળશે. પો. માફ.

આ વિભાગ સંવત ૧૯૮૧થી થર થઈ તેનાદ્વારા નીચે જણાવેલાંમાંથી તેમજ
બીજાં નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:—સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભારતરત્ન સરસ્વતી, મહાન મૌરંગજી નિસ્તૂત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ વૃતાંત, જગપ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારતેગી.

સંત મહાત્માઓની વાણી:—આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજાં અનેક સંત મહાત્માઓનાં ધોળ, ભજન, ચરણી, છંપા, મહિના, સાખીઓ,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમ કે પ્રીતમ, બોજો, ધીરા, નરસિંહ, મીરાંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિંકુજાનંદ, રવીદાસ, બાણુદાસ, દયાળભક્ત, ગોપાળ, ભુટીયો, મોરાર,
લાલદાસ, નરહરિ, ચામળ, ત્રિધર, દયારામ, વગેરે. વળી આગળ જતાં દલપતરામ,
કેશવ, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, બોળાનાથ, બેટાદકર, ઐચિલિયરજી,
પ્રસિદ્ધાચાર્ય, ૬૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ.
પણ સુંદી કહાડીને અપાશે. અખાની વાણી તો નીકળી છે.

વંને વર્ગમાં ગ્રાહક થવાથી સ્વાસ્થ્ય લાભ

જેઓ વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ વિભાગમાં ગ્રાહક હોવા
(અથવા થવા) ઉપરાંત નવીન વિભાગમાં પણ ગ્રાહક
થશે, તેમની પાસેથી રૂ. ૧)કમી એટલે કે રૂ. ૮ ને
બદલે ૭ અને પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૦ ને
બદલે ૯ લેવાશે. પો. માફ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

ગ્રંથનું નામ	પૃષ્ઠ	કદદંડ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૭૫૦...	૫૫૫x૬	...૨૫	...૦૧
ધર્મતત્ત્વ-ખંડિમયરિત્ર સાથે...	૨૫૬...	૫૫x૮	...૦૧	...૦૭
અખાની વાણી...	૫૦૦...	૫x૮	...૧૧	...૦૧
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૬૫૫x૧૦	...૬	...૧૧
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ ...	૬૦૦...	"	...૨	...૦૧
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ...	૬૨૦...	૫૫x૮	...૨૫	...૦૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	૫૫x૮ ૫૫x૮ ૫૫x૮	...૨૫	...૦૧
શ્રીમદ્ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાતર	૭૦૦...	૮x૧૧	...૫	...૧
શ્રીગમકૃષ્ણકથામૃત-બે ભાગ બેમાં...	૬૫૦...	૫૫x૮	...૨૫	...૦૧
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા ૧થી ૫...	૫૦૦...	૫૫x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ બે ભા. ૬ થી ૯...	નવી આવૃત્તિ સત્વર	પ્રસિદ્ધ થશે.		
" " ગ્રંથ ૩ બે ભા. ૧૦-૧૧...	૫૦૦...	૫૫x૮	...૨	...૦૧
" " ગ્રંથ ૪ થો. ભા. ૧૨-૧૪	થોડા માસ પછી છપાશે.			
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભા. ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	"	...૨૫	...૦૧
" " ગ્રંથ ૨ બે ભા. ૪-૫	૬૦૦...	"	...૨૫	...૦૧
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦...	૫x૬૫૫	...૩	...૦૧	...
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણરિત્ર ...	૧૦૪૦...	"	...૨૫	...૦૧
" " ભાગ ૧૦ મો રાજયોગ.....	૩૦૦...	"	...૧૫	...૦૧
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિ...	૨૦૦...	૫x૮	...૦૧	...૦૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ વસો...	૫૮૪...	૫x૬૫૫	...૧	...૦
ભાગ્યના સુધાઓ...	૭૨૦...	"	...૧૫	...૦
મુખ્ય મામથર્ક અને સમૃદ્ધિ...	૫૫૨ ..	"	...૧	...૦
પ્રભુમય જીવન...	૨૧૬...	"	...૦૧	...૦
ખંડિમનિખંધમાળા-ધર્મ તત્ત્વ તથા ચરિત્ર સાથે...	૬૦૦...	૫૫x૮	...૧૫	...૦

વૈદક સંબંધી ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા દિંદો વૈદ્યરાજ.....	૧૦૦૦...	૫૫x૮ ૫૫x૮ ૫૫x૮	...૪	...૦
આર્યવિદ્યે સામાન્યજ્ઞાન-ગાંધીકૃત ...	૧૪૦...	૫x૬૫૫	...૦	...૦

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

કાઉન્ટ ટોલસ્ટોયનું જીવનચરિત્ર...	૬૨૦...	પાાX૮	...૨ાા	...૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર...	૭૪૦...	પX૬૩૩	...૨ાા	૦૮
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી) ...	૩૫૦...	"	...૧)	૦)૨
મહાન નેપોલિયન...	૮૪૦...	પાાX૮	...૩)	૩)
ભારતનાં સૌરાષ્ટ્રનાં ગ્રંથ ૧ લો	} ૨૦૦૦...	પાાX૮૧	...૧)	૧૧
" ૨ લો				
" ૩ લો				

સતીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુકી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ચોમ્પ માસ પછી છપાઈ બહાર પડશે				
દુકી વાર્તાઓ-ભા. ૫ મો-૨૮ વાતો.....	૩૦૪...	પX૬૩૩	...૦ાા	...૦)૨
દુકી વાર્તાઓ-ભા. ૬ છો-૨૭ વાતો ...	૩૬૦...	"	...૦ાા	...૦)૨
દુકી વાર્તાઓ-ભા. ૭ મો અનેક વાતો...	૩૫૦...	"	૧૧	...૦)૨
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી.....	૧૬૮...	૪X૭૩	...૦૧	...૦)૨

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો ૬૬ ખરાબનેલા બનાવો.....	૧૨૮...	પX૭૩	.. ૦૮	...૦)૨
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ પારિતોષિક શિક્ષણ...	૧૧૨...	"	...૦૧૦ા	...૦)૨
બાળકોની વાતો-સંસ્કૃતવાત્સીતરૂપે ૨૧ પાક...	૮૬...	પX૬૩૩	...૦૧	...૦)૨
દુઃખમાં વિદ્યાવધારા-સચોટ સાચાદેશીઓ.....	૬૦...	પાાX૮	...૦૧	...૦)૨
સુબોધકનીતિકથા ૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો...	૧૮૪...	પાાX૭	...૦૧	...૦)૨

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્ન ગીતા, ઈત્યાદિ

૩૬ ઈંચ માફું પૂકું પાકું પૂકું પોસ્ટેજ

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી દીક્ષ સદિત		૦૮	૦૧	૦)૨
" " ભરાગી કે હિદી દીક્ષ મદિત		૦૮	૦૧	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૩૩X૫૫	૦)૨	...	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૮	૦૧	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પાાX૭	૦૧	૦૧	"
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૩૩X૫૫	૦૮	૦૧	"
" " મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૧	૦૧	"
" " મોટા અક્ષરમાં	પાાX૭	૦૧	૧)૨	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેચન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈ-કાલ્યાણેની રોડ, હનુમાન મલીને નાકે. કાલ્યાણેનીના મંદિર સામેની દુકાન

૧૧૩
-૭-

હિન્દ પછી વહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચામાંના ધણાખરા ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ ગ્રંથોમાંના આ રીતે જુદા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને ફિક્કાયતે મળશે.

રામસીય-ભાગ ૧૨ થી ૧૪.
મહાન અકબર.
પઢિયારનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકો.
દુકી વાતોના નહિ મળતા ભાગો
ભારતના સંતપુરુષો.
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.

સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમાં.
તુલસીકૃત રામાયણ-મૂળ તથા ટીકા.
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-૫ ને ભાગ.
યોગવાશિષ્ઠ અને ભાગ-નવી આવૃત્તિ.
ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.
મહાભારતનાં અઢારે પર્વ.

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કદાચવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂકી, તે પાછી નવેમરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઇશ્વરેચ્છા તો આવતા વર્ષમાં તેની યોજના ચલુ કરાખને ખતતાં સુધી એકાદ વરસમાંજ આખો ગ્રંથ રૂ. ૨૫)માં બહાર પડી જશે

પુસ્તકો મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પણ રૂ. ૧૦ સુધીનું રૂ. ૦૧ બૂદ્ધ લાગે છે. ૨-મુબઈમાં પણ બહારગામનીજ (અમદાવાદથી સહજ વધુ) કિંમત લેવાતી હોવાથી બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩-મંગાવેલામાથી જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪-રૂ. ૧) થી ઓછાના પુસ્તકોદિ જોખયે તો વી. પી. થી ન માગતાં મ. ઓ. કે ટીકીટોજ મોકલવી. ૫-પૂરૂં મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ અદલ ૦૧ પ્રથમથીજ મોકલીને દરેક રૂ. નાં સામઘાં પુસ્તકોદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૬-રૂ. ૨૫) થી વધુનાં પુસ્તકોદિ લેવાથી પેકીંગ માફ છે, તથા કમીશન પણ મળશે. ૭-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-વજુદરવાળ બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
મુંબઈમાં-કાલ્યાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે. કાલ્યાદેવીના મંદિર સામે.
આસો વદી ૧૨ સં ૧૯૮૦